ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

32

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Κ. ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗΣ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ ΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (1840-1940)

Διδακτορική διατριβή

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος 7

I. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

1. Το θέμα και οι περιορισμοί του 10
2. Σκοποί και σπουδαιότητα της έρευνας 12
3. Πηγές για την έρευνα του θέματος 13
4. Έλεγχος της αξιοπιστίας των πηγών 16
5. Ερευνητικά ερωτήματα 20
6. Οι δυσκολίες διαπραγμάτευσης του θέματος 21
7. Διασάφηση όρων 23

II. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Το ιστορικό πλαίσιο
   - 1.1 Η περίοδος της πρώιμης Τουρκοκρατίας (1669-1821) 28
   - 1.2 Η περίοδος των μεγάλων επαναστάσεων (1821-1869) 31
   - 1.3 Η περίοδος της ημιαυτονομίας (1869-1898) 37
   - 1.4 Η περίοδος της αυτονομίας. Κρητική Πολιτεία (1898-1913) 41
   - 1.5 Η περίοδος από την Ένωση μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1913-1940) 43
2. Το εκπαιδευτικό πλαίσιο
   - 2.1 Η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη 46
     - 2.1.1 Ιστορική επισκόπηση 46
     - 2.1.2 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης 66
     - 2.1.3 Η οργάνωση των σχολείων 71
     - 2.1.4 Η διοίκηση των σχολείων 78
     - 2.1.5 Τα οικονομικά των σχολείων 79
     - 2.1.6 Εκκλησία και εκπαίδευση 83
   - 2.2 Τα διδακτήρια της στοιχειώδους εκπαίδευσης 87
     - 2.2.1 Η εξεύρεση και διαμόρφωση του σχολικού χώρου 87
     - 2.2.2 Η ανέγερση σχολικών κτηρίων 91
       - 2.2.2.1 Η χρηματοδότηση της ανέγερσης 91
       - 2.2.2.2 Η χωροθέτηση του διδακτηρίου στο κτισμένο περιβάλλον 94
       - 2.2.2.3 Η διαμόρφωση του κεντρικού κτηρίου 98
       - 2.2.2.4 Οι βοηθητικοί χώροι 104

III. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΤΟΥΣ

1. Παρουσίαση ευρημάτων
   - 1.1 Η σχολική περιφέρεια του Ρεθύμνου 108
   - 1.2 Η σχολική περιφέρεια του Μυλοποτάμου 121
     - 1.2.1 Η σχολική περιφέρεια του Κάτω Μυλοποτάμου 121
     - 1.2.2 Η σχολική περιφέρεια του Πάνω Μυλοποτάμου 169
     - 1.2.3 Η σχολική περιφέρεια του Μέσα Μυλοποτάμου 195
   - 1.3 Η σχολική περιφέρεια του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 210
2. Ερμηνεία ευρημάτων
   - 2.1 Το σχολικό δίκτυο
     - 2.1.1 Οι παράμετροι δημιουργίας του σχολικού δικτύου 261
     - 2.1.2 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου 267
       - 2.1.2.1 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου της πόλης του Ρεθύμνου 267
       - 2.1.2.2 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 269

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.2.3 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου 273
2.1.2.3.1 Το σχολικό δίκτυο του Κάτω Μυλοποτάμου 273
2.1.2.3.2 Το σχολικό δίκτυο του Πάνω Μυλοποτάμου 275
2.1.2.3.3 Το σχολικό δίκτυο του Μέσα Μυλοποτάμου 277
2.1.2.3.4 Τα σχολικά κέντρα του Μυλοποτάμου 278
2.1.3 Οι παράγοντες διαμόρφωσης του σχολικού δικτύου 281
2.1.3.1 Το ανάγλυφο του εδάφους 281
2.1.3.2 Το μέγεθος και η οικονομική ευρωστία των οικισμών 284
2.1.3.3 Η καθυστέρηση στους οικισμούς με μουσουλμανικό πληθυσμό 287
2.1.3.4 Η βοήθεια της Εκκλησίας 287
2.1.3.5 Οι κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις 289
2.1.3.6 Οι προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών από την εκπαίδευση ...291
2.1.3.7 Οι επιφυλάξεις για τον αλφαβητισμό των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών 293
2.1.3.8 Οι κατά περιόδους εκπαιδευτικές πολιτικές στην Κρήτη 301
2.1.3.9 Η διαθεσιμότητα εκπαιδευτικού προσωπικού 302
2.1.3.10 Η προσπάθεια αντιμετώπισης της γενικευμένης ανομίας του Μυλοποτάμου μέσω της εκπαίδευσης 304
2.1.3.11 Άλλοι μικρότερης σημασίας παράγοντες 307
2.1.4 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης του σχολικού δικτύου 308
2.1.4.1 Ο αριθμός των εξυπηρετούμενων ανά σχολική μονάδα οικισμών ...308
2.1.4.2 Η σχολική κάλυψη των οικισμών 309
2.1.4.3 Οι χρόνοι μετάβασης στο σχολείο 310
2.1.4.4 Ο εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός 311
2.1.4.5 Η ταχύτητα εξάπλωσης του σχολικού δικτύου 312
2.1.4.6 Τα ποσοστά φοίτησης 312
2.1.5 Συγκρίσεις 314
2.1.5.1 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης και πληρότητας σχολικού δικτύου Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου.....314
2.1.5.2 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης σχολικού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 315
2.1.5.3 Σύγκριση με τα σχολικά δίκτυα της υπόλοιπης Κρήτης και της Ελλάδας 316
2.2. Το διδακτηριακό δίκτυο
2.2.1 Η διαμόρφωση του διδακτηριακού δικτύου 321
2.2.1.1 Το διδακτηριακό δίκτυο της πόλης του Ρεθύμνου 321
2.2.1.2 Το διδακτηριακό δίκτυο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου ...321
2.2.1.3 Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου 324
2.2.2 Οι παράγοντες διαμόρφωσης του διδακτηριακού δικτύου 326
2.2.2.1 Οι καταστροφές των επαναστάσεων και η διαθεσιμότητα εκκλησιαστικών και ιδιωτικών χώρων 326
2.2.2.2 Οι προσδοκίες και η κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών ...329
2.2.2.3 Το ευνοϊκό νομοθετικό πλαίσιο μετά το έτος 1914 ...333
2.2.4 Η πρωτοβουλία των δασκάλων 335
2.2.2.5 Ο κεντρικός ρόλος των επιθεωρητών 337
2.2.2.6 Η κατάργηση των δήμων και η ίδρυση των κοινοτήτων 339
2.2.2.7 Η βοήθεια των ενοριακών επιτροπών και των μοναστηριών ...340
2.2.2.8 Οι δωρητές 342
2.2.2.9 Η απορρόφηση της κρατικής επιδότησης από τα διδακτήρια των πόλεων 342

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.10 Η επέκταση της κυριαρχίας της κεντρικής εξουσίας 344
2.2.3 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης διδακτηριακού δικτύου 347
2.2.3.1 Το ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων 347
2.2.3.2 Ο χρόνος αναμονής για την ανέγερση διδακτηρίων και η παλαιότητά τους το έτος 1940 348
2.2.3.3 Η καταλληλότητα των διδακτηρίων 350
2.2.3.4 Η επάρκεια των διδακτηρίων ως προς τον μαθητικό πληθυσμό ...353
2.2.4 Συγκρίσεις 355
2.2.4.1 Σύγκριση διδακτηριακού δικτύου Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου 355
2.2.4.2 Σύγκριση διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 356
2.2.4.3 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας 357
3. Συμπεράσματα 361
4. Βιβλιογραφία 367
4.1 Αρχειακές πηγές 367
4.2 Δημοσιευμένες πηγές 371
4.3 Δημοσιεύματα 375
4.4 Προφορικές πηγές 390
5. Παραρτήματα 391
5.1 Παράρτημα πινάκων 393
5.2 Παράρτημα σχεδιαγραμμάτων 461
5.3 Παράρτημα διαγραμμάτων 576
5.4 Παράρτημα φωτογραφιών 579
Ευρετήριο 501

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κατάλογος πινάκων εκτός κειμένου

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Χανίων 393
ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Ρεθύμνου 396
ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Ηρακλείου 399
ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Λασιθίου 402
ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Σχολική κάλυψη οικισμών Κάτω Μυλοποτάμου 405
ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Σχολική κάλυψη οικισμών Πάνω Μυλοποτάμου 406
ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Σχολική κάλυψη οικισμών Μέσα Μυλοποτάμου 406
ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Σχολική κάλυψη οικισμών υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 407
ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Αριθμός οικισμών Μυλοποτάμου ανά σχολική μονάδα 410
ΠΙΝΑΚΑΣ 10 Αριθμός οικισμών διαμερίσματος Ρεθύμνου ανά σχολική μονάδα 412
ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Κάτω Μυλοποτάμου 414
ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Πάνω Μυλοποτάμου 416
ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Μέσα Μυλοποτάμου 417
ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Πληθυσμός οικισμών Μυλοποτάμου 418
ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Κάτω Μυλοποτάμου 422
ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Πάνω Μυλοποτάμου 425
ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Μέσα Μυλοποτάμου 427
ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Κατώτερα παρθεναγωγεία περιοχής Μυλοποτάμου 428
ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Κατώτερα παρθεναγωγεία υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 428
ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Φοίτηση στα σχολεία Μυλοποτάμου (1917-1940) 429
ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Διδακτήρια περιοχής Μυλοποτάμου 430
ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Διδακτήρια υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 431
ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Επάρκεια διδακτηρίων Μυλοποτάμου 433
ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Επάρκεια διδακτηρίων υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 435
ΠΙΝΑΚΑΣ 25. Χαρακτηριστικά διδακτηρίων Μυλοποτάμου 438
ΠΙΝΑΚΑΣ 26. Χαρακτηριστικά διδακτηρίων υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου .440
ΠΙΝΑΚΑΣ 27. Κρατική αρωγή και χορηγίες για την ανέγερση των διδακτηρίων 443
ΠΙΝΑΚΑΣ 28. Κρατική αρωγή και χορηγίες για την ανέγερση των διδακτηρίων του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 445
ΠΙΝΑΚΑΣ 29. Υψόμετρα οικισμών Μυλοποτάμου 447
ΠΙΝΑΚΑΣ 30. Διοικητική ένταξη οικισμών στους οποίους λειτούργησαν σχολεία .449
ΠΙΝΑΚΑΣ 31 Εξοπλισμός διδακτηρίων Μυλοποτάμου το έτος 1937 450
ΠΙΝΑΚΑΣ 32 Σύγκριση σχολ. δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Κρήτης ..... .451
ΠΙΝΑΚΑΣ 33 Σύγκριση σχολ. δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας 451
ΠΙΝΑΚΑΣ 34 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων Μυλοποτάμου 452
ΠΙΝΑΚΑΣ 35 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων υπόλοιπου διαμ. Ρεθύμνου .454
ΠΙΝΑΚΑΣ 36 Χρόνος αναμονής για την ανέγερση διδακτηρίων 456
ΠΙΝΑΚΑΣ 37 Χρονολογικός πίνακας ανέγερσης διδακτηρίων Μυλοποτάμου 457
ΠΙΝΑΚΑΣ 38 Σύγκριση διδακτηριακών δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας .459

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κατάλογος σχεδιαγραμμάτων εκτός κειμένου

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Ανθρωπογεωγραφικές ενότητες διαμερίσματος Ρεθύμνου 461
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2. Χάρτης κατανομής εδαφών και ανάπτυξης οικισμών 462
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3. Υδρογραφικό δίκτυο διαμερίσματος Ρεθύμνου 463
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4. Συγκοινωνιακό δίκτυο διαμερίσματος Ρεθύμνου 464
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5. Πληθυσμιακή σχέση χριστ.-μουσουλμ. πληθυσμού το έτος 1881 .465
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1866 .466
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1881.....467
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1889.....468
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1899.....469
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1912.....470
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1920.....471
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1928.....472
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13. Σχολεία και σχολ. περιφέρειες διαμ. Ρεθύμνου το έτος 1940.....473
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14. Σχολικές επιρροές διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά τον 19ο αιώνα .474
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 15. Σχολικά κέντρα περιοχής Μυλοποτάμου 475

Κατάλογος διαγραμμάτων εκτός κειμένου

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Αριθμός σχολείων ανά μονάδα πληθυσμού Μυλοποτάμου, Ρεθύμνου, Κρήτης και συνόλου ελληνικού χώρου.....476
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2. Ρυθμοί επέκτασης σχολικού και διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου .477

Πίνακας συντομογραφιών

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ.	: Αρχείο Α΄ Γραφείου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ρεθύμνης
Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ.	: Αρχείο Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ρεθύμνης
Α.Δ..Σ.	: Αρχείο Δημοτικού Σχολείου
Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠ.Ε.Π.Θ.	: Αρχείο Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
Α.Ε.Ε.Θ.Ρ.	: Αρχείο Ενορίας Εισοδίων της Θεοτόκου Ρεθύμνου
Α.Ι.Μ. Πρέβελη	: Αρχείο Ιεράς Μονής Πρέβελη
Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ.	: Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Χανίων - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης
Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης	: Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Ρεθύμνης
βλ.	: βλέπε
επιμ.	: επιμέλεια
κ.λπ.	: και λοιπά
ό.π.	: όπου παραπάνω
σελ.	: σελίδα
σ.σ.	: σελίδες
σημ.	: σημείωση
τ.	: τόμος
φ.	: αριθμός φύλλου
χ.τ.ε.	: χωρίς τόπο έκδοσης
χ.χ.ε.	: χωρίς χρονολογία έκδοσης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πρόλογος

Η έρευνα για το σχολικό δίκτυο του διαμερίσματος Ρεθύμνου και τον διδακτηριακό του εξοπλισμό ξεκίνησε από προσωπικό ενδιαφέρον το έτος 1985, όταν ξεκίνησα να εργάζομαι ως δάσκαλος σε ορεινούς οικισμούς της κρητικής υπαίθρου. Η λειτουργία, την εποχή εκείνη, πολυάριθμων σχολείων και διδακτηρίων σε πολύ μικρούς οικισμούς της Κρήτης, οι οποίοι συχνά βρίσκονταν σε απευθείας απόσταση μικρότερη του ενός χιλιομέτρου μεταξύ τους, φανέρωνε την ύπαρξη σε παλιότερες εποχές ενός ευρύτατου σχολικού και διδακτηριακού δικτύου, το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με τα στερεότυπα που είχαν σχηματιστεί στο μυαλό μου περί «ανεπάρκειας της υλικοτεχνικής υποδομής». Από την άλλη πλευρά, οι αναφορές στα Βιβλία Ιστορίας των σχολείων αλλά και σε σχετικές μελέτες χρονολογιών ίδρυσης των σχολείων, οι οποίες αναφέρονταν σχεδόν πάντα στον 20° αιώνα, είτε, στην καλύτερη περίπτωση, κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, δημιουργούσαν την εικόνα ενός σημαντικότατου ελλείμματος της εκπαίδευσης της περιοχής του Ρεθύμνου κατά τον αιώνα αυτόν σε σχέση με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο.

Το έτος 2000 έκανα αίτηση στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με θέμα το σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο. Μέχρι τότε είχα σχηματίσει στο μυαλό μου μια θολή εικόνα και είχα συγκεντρώσει υλικό για μια πρώτη επεξεργασία του θέματος. Η πρόταση εγκρίθηκε στις 6-4-2001. Στη συνέχεια, με τη βοήθεια της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, αποτελούμενης από τους **Απόστολο Παπαϊωάννου, Σπυρίδωνα Πανταζή** και **Πολυξένη Παγγέ**, προσδιορίστηκε επακριβώς το θέμα, τα ερωτήματα που προέκυπταν από αυτό και η μεθοδολογία χειρισμού του[1]. Η εποπτεία και η καθοδήγηση των μελών της Επιτροπής υπήρξαν αποφασιστικές για την ευόδωση του εγχειρήματος. Το ελάχιστο που μπορώ να κάνω είναι να εκφράσω και από τη θέση αυτή την ευγνωμοσύνη μου σε όλους. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή *Απόστολο Παπαϊωάννου*, για τη μεθοδολογία προσέγγισης, τις διορθώσεις, τις υποδείξεις και τη γενικότερη μαθητεία δίπλα του.

Η παρούσα μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύεται το θέμα της και τίθενται οι απαραίτητοι περιορισμοί, αναφέρονται οι σκοποί και η σπουδαιότητα της έρευνάς του και οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν, πρωτογενείς και δευτερογενείς. Ακολουθεί ο έλεγχος της αξιοπιστίας των πηγών αυτών, τίθενται αναλυτικά τα ερευνητικά ερωτήματα, αναφέρονται οι δυσκολίες της έρευνας του θέματος και διασαφηνίζονται οι όροι που χρησιμοποιούνται. Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η εκπαίδευση της Κρήτης. Για μεθοδολογικούς λόγους η μεγάλη αυτή χρονολογική περίοδος χωρίζεται σε πέντε υποπεριόδους, της πρώιμης Τουρκοκρατίας, των μεγάλων επαναστάσεων της Κρήτης, της ημιαυτονομίας, της αυτονομίας (Κρητική Πολιτεία) και της περιόδου από την Ένωση μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα εξετάζεται το εκπαιδευτικό πλαίσιο, μέσα από τις υποενότητες της εξέλιξης της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην Κρήτη και της απόκτησης του διδακτηριακού της εξοπλισμού. Στο τρίτο μέρος της διατριβής παρουσιάζονται και ερμηνεύονται τα ευρήματα για τα σχολεία και τα διδακτήρια της περιοχής Μυλοποτάμου του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Ακολουθούν τα συμπεράσματα της έρευνας και η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε (αρχειακές πηγές, δημοσιευμένες πηγές, δημοσιεύματα, προφορικές πηγές). Παρατίθενται, ακόμη, παραρτήματα πινάκων, σχεδιαγραμμάτων, διαγραμμάτων και φωτογραφιών. Η εργασία κλείνει με το σχετικό ευρετήριο.

Οφείλω ευχαριστίες στον διευθυντή *Γιάννη Παπιομύτογλου* και στο προσωπικό της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά τη

[1] Μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής ήταν αρχικά και ο *Χρήστος Τζούλης*, μέχρι τη συνταξιοδότησή του. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για τη βοήθειά του και από τη θέση αυτή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συλλογή του βιβλιογραφικού υλικού. Το ίδιο και στις διευθύντριες *Ζαχαρένια Σημαντηράκη* και *Ασπασία Παπαδάκη* των Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. και Γ.Α.Κ. Νομού Ρεθύμνου, αντίστοιχα, για τη διευκόλυνση στην πρόσβαση του υλικού των αρχείων που διαχειρίζονται και στον *Κώστα Μ. Παπαδάκη* για τη βοήθεια που μου προσέφερε στην προσπέλαση των κλειστών συλλογών της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους διευθυντές των δημοτικών σχολείων που μου παρείχαν πρόσβαση στα αρχεία τους, στον πρώην Προϊστάμενο της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης νομού Ρεθύμνου *Γιάννη Φωτάκη* για τη βοήθεια και ενθάρρυνσή του και στα μέλη του *Ανώτατου Περιφερειακού Υπηρεσιακού Συμβουλίου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης* για την εκπαιδευτική άδεια τριών ετών που μου παρείχαν. Οφειλόμενες είναι, ακόμη, οι ευχαριστίες τόσο στον πρώην διευθυντή του Σχολείου μου *Μιχάλη Καδή*, για την προσαρμογή του ωραρίου εργασίας μου στις ανάγκες εκπόνησης της διατριβής, όσο και στον φιλόλογο καθηγητή *Κώστα Ηλ. Παπαδάκη*, για την προσεκτική ανάγνωση του κειμένου της. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω, τέλος, τους δεκάδες χωρικούς, που, αφήνοντας στη μέση τις εργασίες τους ή την κυριακάτική τους σχόλη, με συνόδευσαν στην αναζήτηση των εκπαιδευτηρίων, κράτησαν την άκρη της μετροταινίας κατά τη μέτρηση των διαστάσεών τους, έψαξαν για τυχόν φωτογραφίες όσων από αυτά είχαν κατεδαφιστεί, απάντησαν στις «ανακριτικές» μου ερωτήσεις και δεν μου επέτρεψαν να συνεχίσω για τον επόμενο οικισμό αν δεν προσέφεραν γεύμα ή τουλάχιστον ένα κέρασμα «του ποδαριού» στο κοντινό καφενείο.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να ομολογήσω ότι πολλές φορές στη διάρκεια των έξι χρόνων εκπόνησης της διατριβής έφτασα στο σημείο να σκεφτώ να τη διακόψω, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους που συνδυαζόταν με τις υποχρεώσεις της καθημερινής διδασκαλίας στο Σχολείο μου. Αν τελικά δεν το έκανα, αυτό οφείλεται σε δύο παράγοντες. Πρώτα πρώτα στο ενδιαφέρον που παρουσίαζε το θέμα, με το παράδοξο της γρήγορης και ευρείας διείσδυσης των σχολικών μηχανισμών σε μια περιοχή γενικευμένης παραβατικότητας και ανομίας, όπως είναι μέχρι και σήμερα ο Μυλοπόταμος. Ο δεύτερος αποτρεπτικός παράγοντας ήταν η ανοχή, ενθάρρυνση και συμπαράσταση που είχα από τη γυναίκα μου *Αλκμήνη Μαλαγάρη* και τα παιδιά μου *Κωστή* και *Νεφέλη*. Θα ήθελα να τους εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και από τη θέση αυτή.

Ιωάννινα, Μάιος 2006 Ζαχαρίας Κ. Στρατιδάκης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. Το θέμα και οι περιορισμοί του

Το θέμα της μελέτης αυτής είναι η διαμόρφωση του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου της στοιχειώδους εκπαίδευσης στον Μυλοπόταμο Ρεθύμνου. Η περιοχή του Μυλοποτάμου αποτελεί μία από τις έντεκα ανθρωπογεωγραφικές ενότητες του διαμερίσματος Ρεθύμνου και είναι σαφώς οριοθετημένη[2]. Η διαπραγμάτευση του θέματος σε μια ευρύτερη διοικητική ενότητα, όπως συνολικά στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, κρίθηκε ότι θα αύξανε υπερβολικά τον όγκο του υλικού και θα λειτουργούσε, τελικά, εις βάρος της βαθύτερης διερεύνησής του.

Η χρονική περίοδος που επιλέχτηκε ξεκινά από τη λειτουργία του πρώτου σχολείου του Μυλοποτάμου και φτάνει μέχρι τις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε το σχολικό δίκτυο είχε διεισδύσει και στους πιο απόμακρους οικισμούς και το διδακτηριακό δίκτυο είχε φτάσει σε πλήρη ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα ο Β΄ Πόλεμος συντέλεσε στην αποκρυστάλλωση των δύο παράλληλων δικτύων. Χρειάστηκε να μεσολαβήσει χρόνος μιας εικοσαετίας, για να ξαναβρεθεί η εκπαίδευση στην πριν από τον Πόλεμο κατάσταση και να αποπερατωθούν διδακτήρια που είχαν αρχίσει να ανεγείρονται κατά την τελευταία δεκαετία του μεσοπολέμου.

Η παρούσα εργασία δεν ασχολείται με τα *μωαμεθανικά σχολεία* της Κρήτης. Τα σχολεία αυτά, απευθυνόμενα σε σημαντικό τμήμα του κρητικού πληθυσμού, συνιστούσαν ένα παράλληλο αλλά και με σημαντικές διαφοροποιήσεις εκπαιδευτικό σύστημα[3]. Η έρευνά του ξεφεύγει, οπωσδήποτε, από τα όρια της εργασίας αυτής, όπως ξεφεύγουν και τα ιδιωτικά σχολεία που λειτούργησαν κατά καιρούς[4], πολύ λιγότερα, πάντως, αναλογικά από εκείνα της

---

[2] Οι ανθρωπογεωγραφικές ενότητες του διαμερίσματος Ρεθύμνου είναι η Χώρα (Ρέθεμνος), ο Μυλοπόταμος, το Δυτικό Ρέθυμνο, τα Βαλκάνια, τα Κατωμέρια, τα Αρκαδιώτικα, τα Βρυσινοχώρια, το Αμάρι, η Αμπαδιά, ο Άη Βασίλης και η Πίσω Γιαλιά. Ο Μυλοπόταμος χωρίζεται σε τρεις διακεκριμένες υποενότητες, τον Κάτω, τον Πάνω και τον Μέσα Μυλοπόταμο. Για τον χωρισμό του διαμερίσματος Ρεθύμνου σε ανθρωπογεωγραφικές ενότητες, βλ. περισσότερα στη σημ. 1049. Για τις υποενότητες του Μυλοποτάμου, βλ. κεφάλαιο *III. 2.2.1.3 Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου.*

[3] Για τα μουσουλμανικά σχολεία της Κρήτης, βλ. Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α΄ τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ου. Χριστιανικό και οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα*, χ.τ.ε., 1990.

[4] Ιδιωτικά ήταν του «Ανεγνώστη το σχολείο» (1832) και του «Ρηνάκι το σχολείο» (1835) στο Ηράκλειο, τα σχολεία της Αμερικανικής Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στα Χανιά (1837-1843) και στο Ηράκλειο (1839-1843), το βραχύβιο δημοτικό σχολείο *Πετυχάκη* του 1858 στο Ρέθυμνο, το παρθεναγωγείο Αρχανών, τα σχολεία *Πανδούλα* και *Σπανουδάκη* και το παρθεναγωγείο *Παπαδάκη* στα Χανιά, ο *Κοραής* στο Ηράκλειο (1905 κ.ε.), το Γαλλικό σχολείο θηλέων των Αδελφών του Ελέους Χανίων (1852 κ.ε.) κ.ά. μικρότερα (βλ. Παρλαμά Μ., «Το Ημερολόγιον του Κ. Κοζύρη από την Κριτσά», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1 (1947), σελ. 162, Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19ου αιώνος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1950), σελ. 29, Τωμαδάκη Ν., «Αμερικανικόν Σχολείον εις Χανιά», εφημερίδα Χανίων *Κήρυξ*, φ. 762 (5-2-1947), Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)*, Ηράκλειον 1992, σελ. 123, εφημερίδα Χανίων *Μεσόγειος*, φ. 139 (10-9-1894) και φ. 179 (23-7-1895), Ασημομύτη-Εκκεκάκη Μ., *Η Γαλλική Σχολή Καλογραιών στη Χαλέπα Χανίων 1852-1983*, Ρέθυμνο 2004). Τα δύο πρώτα σχολεία πλησίαζαν περισσότερο τον τύπο της ατομικής διδασκαλίας, της οποίας υπήρχε παράδοση από την εποχή της ενετοκρατίας (βλ. Δετοράκη Θ., «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», περιοδικό *Κρητολογία*, τ. 10-11 (1980), σ.σ. 231-256). Με ατομική διδασκαλία θα πρέπει να είχαν διδαχτεί και οι *Κυπριανός Κρης* και *Ιωάννης Μαμάκης*, οι οποίοι διετέλεσαν προεπαναστατικά δάσκαλοι εκτός Κρήτης. Μαθηματάριά τους των ετών 1756 και 1809-1811, αντίστοιχα, διασώζονται στις βιβλιοθήκες της ιεράς μονής Βατοπεδίου και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (βλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Α., *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1993, σ.σ. 40-41). Με ατομική διδασκαλία θα πρέπει να είχαν διδαχτεί

ελεύθερης Ελλάδας[5]. Στα ιδιωτικά περιλαμβάνονται και τα σχολεία αναλφαβήτων που ίδρυσαν οι φιλεκπαιδευτικοί, κυρίως, σύλλογοι της Κρήτης, μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878)[6].

Η έρευνα ασχολείται παρεμπιπτόντως με το θέμα των *κατώτερων παρθεναγωγείων*, σχολείων που λειτούργησαν κυρίως κατά την περίοδο της κρητικής αυτονομίας, στα πλαίσια της προσπάθειας αύξησης της γυναικείας φοίτησης. Αν και στο τέλος αυτής της δεκαπεντάχρονης περιόδου τα κατώτερα παρθεναγωγεία είχαν φτάσει τον εντυπωσιακό αριθμό των 159, λιγότερα από δέκα άφησαν τα ίχνη τους στο σχολικό δίκτυο της Κρήτης, αφού τόσα ήταν αυτά που μετατράπηκαν σε αυτόνομα μεικτά σχολεία το έτος 1929, όταν καθιερώθηκε η συμφοίτηση των δύο φύλων[7]. Η ενασχόληση με το θέμα των κατώτερων παρθεναγωγείων, τα οποία τελικά δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν ιδιαίτερο σχολικό δίκτυο, θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα αυτοτελούς μελέτης[8]. Στη διατριβή δεν ερευνάται, τέλος, το θέμα των

στην Κρήτη προεπαναστατικά και οι *Μιχαήλ Παπουτσάκης* και *Κυπριανός ιεροδιάκονος*. Ο πρώτος δίδαξε στην Κωνσταντινούπολη και ο δεύτερος στην Αθωνιάδα Σχολή (βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν περίοδον», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 1/1967, σ.σ. 267-268).

[5] Στα ιδιωτικά σχολεία της ελεύθερης Ελλάδας φοιτούσε ένα διαρκώς ελαττούμενο ποσοστό μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης: το έτος 1853 φοιτούσε το 8% των μαθητών (βλ. περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 9/1859, σ.σ. 226-227), το 1910 το 5% (βλ. *Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τ. 11-12 (1919), σελ. 28) και το έτος 1930 το 0,35% (βλ. Τζουμελέα Σ., «Συνοπτική ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής εκπαιδεύσεως», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β., *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως. 1932. Έτος Α'*, Αθήνα 1932, σελ. 192).

[6] Ένα τέτοιο σχολείο αναλφαβήτων είχε ιδρυθεί από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ρεθύμνης, ο οποίος παράλληλα είχε ιδρύσει και μια στοιχειώδη νυκτερινή σχολή, «...εις ήν πολλοί εργατικοί, την ημέραν εν τοις οικείοις έργοις ασχολούμενοι, την εσπέραν επί 1-2 ώρας ου μόνον τα πρώτα γράμματα εδιδάσκοντο, αλλά και γενικάς ελάμβαναν γνώσεις ιστορικάς και ηθικο- θρησκευτικάς» (βλ. Πρεβελάκη Μ., «Γενικαί γραμμαί από την ζωήν του Ρεθύμνου κατά την τελευταίαν 40/ετίαν (1893-1932)», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1410/3-12-1934) και εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 2 (5-10-1884). Εσπερινό σχολείο αναλφαβήτων ιδρύθηκε το έτος 1900 και στο Ηράκλειο, από τη Φιλόπτωχη Αδελφότητα Ηρακλείου (βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 13/13-3-1900). Αργότερα, αρκετά τέτοια σχολεία ιδρύθηκαν στις πόλεις και στις κωμοπόλεις της Κρήτης (βλ. παρακάτω σημ. 1275). Νυκτερινά σχολεία αναλφαβήτων λειτούργησαν για λίγα χρόνια και για τους μικρασιάτες πρόσφυγες (βλ. Σταγάκη Ε., *Απ' του Κουρνά στο Ρέθυμνο. Αναμνήσεις μιας ζωής*, Ρέθυμνο 2004, σελ. 82).

[7] Θα πρέπει να αναφερθεί ότι επί ημιαυτονομίας και αυτονομίας της Κρήτης ο αριθμός των κοριτσιών που επρόκειτο να φοιτήσουν στα υπό ίδρυση μεικτά σχολεία δεν προσετίθετο στον αριθμό των αγοριών, δηλαδή για την ίδρυση της συντριπτικής πλειοψηφίας των σχολείων δεν υπολογιζόταν η γυναικεία φοίτηση. Το έτος 1887 η Τμηματική Εφορεία Ηρακλείου απάντησε σε αίτημα των κατοίκων του χωριού Πόμπια για διορισμό υποδιδασκάλου: «επειδή, θεωρηθέντος του μαθητολογίου της σχολής ταύτης ευρέθησαν 89 μόνον μαθηταί και 21 μαθήτριαι, ώστε, μη λογιζομένων των μαθητριών, η σχολή αύτη δεν έχει τους υπό του Νόμου οριζομένους 100 μαθητάς, ότε δίδεται και βοηθός, απερρίφθη η αίτησις αυτών» (βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό.π.* σημ. 4, σελ. 175). Το ίδιο συνέβαινε και επί αυτονομίας, οπότε με την απόφαση 111 με αριθμ. πρωτ. 239 του 1908 της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων ο αριθμός των κοριτσιών δεν λαμβανόταν υπόψη για την ίδρυση σχολείων (βλ. «καταγγελία» του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας στο *Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 39/22-7-1910). Η Κρητική Πολιτεία υπήρξε φειδωλή τόσο προς τα κορίτσια όσο και προς τα νήπια, στην εκπαίδευσή τους (βλ. παρακάτω σημ. 208).

[8] Αξίζει να διερευνηθεί το καταρχήν αντιφατικό φαινόμενο του γενικευμένου αναλφαβητισμού του γυναικείου πληθυσμού κατά τον 19ο αιώνα στην Κρήτη και της προόδου της φοίτησης των Κρησσών γυναικών που είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες στην ελεύθερη Ελλάδα. Το έτος 1836

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ελληνικών σχολείων, τα οποία, οπωσδήποτε, ανήκαν στον κύκλο της μέσης εκπαίδευσης. Όπου, βέβαια, λειτούργησαν τέτοια σχολεία, αλλά και γυμνάσια, αυτά αναφέρονται, για τον σχηματισμό της εικόνας της διασύνδεσης του πρωτοβάθμιου σχολικού δικτύου με τη μέση εκπαίδευση[9].

2. Σκοποί και σπουδαιότητα της έρευνας

Στην έρευνα αυτή επιχειρείται η απάντηση στα ερωτήματα ποιο ήταν το σχολικό δίκτυο της περιοχής Μυλοποτάμου του διαμερίσματος Ρεθύμνου στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πώς και σε ποιους χρόνους αναπτύχθηκε. Ερευνάται, ακόμη, η ταχύτητα με την οποία επεκτάθηκε, η ορθολογικότητα και η ομοιογένειά του. Στη συνέχεια εξετάζεται η ανάπτυξη του διδακτηριακού δικτύου, η καταλληλότητα και η επάρκειά του και συγκρίνεται η ταχύτητα διείσδυσης των δύο παράλληλων δικτύων. Εξετάζονται, επίσης, οι παράγοντες που οδήγησαν στη δημιουργία των συγκεκριμένων σχολικών και διδακτηριακών δικτύων και αξιολογούνται ως προς την κατά περιόδους επιρροή τους. Τέλος, ερευνάται η εξάρτηση του σχολικού δικτύου από εκπαιδευτικά κέντρα του ευρύτερου ελληνικού χώρου, ελεύθερου, υπόδουλου και παροικιακού.

Τα ευρήματα της έρευνας είναι πιθανόν να φανούν χρήσιμα σε μελετητές της ανάπτυξης των σχολικών και διδακτηριακών δικτύων άλλων περιοχών της Ελλάδας. Επιβοηθητικά είναι πιθανόν να φανούν και τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, ιδιαίτερα οι παράμετροι που αναπτύχθηκαν για την αξιολόγηση της ταχύτητας διείσδυσης, της ορθολογικότητας και της ομοιογένειας του σχολικού δικτύου και για την καταλληλότητα και επάρκεια του διδακτηριακού του εξοπλισμού. Οι ορισμοί των εννοιών *σχολικό δίκτυο* και *σχολικό κέντρο* θα βοηθήσουν τους μελετητές να προσεγγίσουν ευχερέστερα και αποτελεσματικότερα το πρόβλημα της επέκτασης της εκπαίδευσης, τοπικά και χρονικά, ενώ οι διαπιστώσεις για «κρυφή φοίτηση» και αναξιοπιστία, γενικά, των σχολικών στατιστικών θα τους ωθήσουν να είναι περισσότερο επιφυλακτικοί ως προς την αξιοπιστία αρκετών πηγών.

Τα ευρήματα της διατριβής θα φανούν, επίσης, χρήσιμα στους ερευνητές της ιστορίας των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης του διαμερίσματος Ρεθύμνου, αφού οι μέχρι σήμερα έρευνες ήταν εντοπισμένες σε πολύ συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές. Με την έννοια αυτή, με την παρούσα μελέτη εμπλουτίζεται σημαντικά η υπάρχουσα γνώση για την ιστορία της εκπαίδευσης στην Κρήτη, κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

τρεις από τις δεκατρείς δασκάλες παρθεναγωγείων στην Ελλάδα ήταν Κρητικές -άλλες πέντε ήταν φιλελληνίδες (βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Αθήνα 1986, σελ. 75). Μία από αυτές, η Ε. Πιτταδάκη διετέλεσε διευθύντρια των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του Βασιλικού Σχολείου της S. Volmerange (βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., «Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράνζ», στο ένθετο *Ελληνικά Παρθεναγωγεία* της εφημερίδας *Καθημερινή*, 27-1-2002, σ.σ. 8-9). Η πρωτεργάτρια του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα Καλιρρόη Παρέν-Σιγανού είχε γεννηθεί το έτος 1859 στον οικισμό Πλατάνια του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Μία από τις δύο μαθήτριες που έγιναν δεκτές στο ελληνικό σχολείο της Σύρου το έτος 1867, η Κ. Σκουλουδάκη, ήταν πρόσφυγας της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης (βλ. Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σελ. 208). Από την άλλη πλευρά, στην απογραφή της Κρήτης του έτους 1881, σε πέντε δήμους δεν απογράφηκε καμία εγγράμματη γυναίκα. Το σύνολο των εγγραμμάτων γυναικών της Κρήτης έφτανε τις 7.544, ποσοστό 3,5% του συνόλου (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνησι 1890, σ.σ. 153 και 200).

[9] Για τα ελληνικά σχολεία που λειτούργησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, βλ. Μανουρά Σ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 36 (1983), σ.σ. 291-308.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3. Πηγές για την έρευνα του θέματος

Το θέμα της ανάπτυξης του σχολικού και του διδακτηριακού δικτύου συνολικά στον ελληνικό χώρο και επιμέρους σε εντοπισμένες περιοχές του δεν έχει μέχρι στιγμής απασχολήσει συστηματικά τους ερευνητές. Σε πανελλήνιο επίπεδο το πρόβλημα έθιξε πρώτος ο Κ. Τσουκαλάς, ερευνώντας την ταχύτητα διείσδυσης του σχολικού δικτύου και εξετάζοντας το θέμα από την κοινωνιολογική του πλευρά[10]. Στη διατριβή του, όμως, ο Τσουκαλάς δεν θέλησε να προχωρήσει περισσότερο στη διερεύνηση του σχολικού δικτύου και στηρίχτηκε σε μη απόλυτες παραμέτρους, όπως ο αναλφαβητισμός και η αναλογία των μαθητών στο σύνολο του πληθυσμού[11].

Σε επίπεδο ελεύθερου ελληνικού χώρου κατά τον 19ο αιώνα, πολύτιμη είναι η μελέτη, του Δ. Σακκή για την περίοδο 1833-1848, που έχει στηριχτεί αποκλειστικά σε αρχειακές πηγές. Η μελέτη αυτή διαθέτει το πρόσθετο προσόν ότι ερευνά και μερικούς από τους παράγοντες εξάπλωσης της εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο[12].

Σε επίπεδο εντοπισμένων γεωγραφικών περιοχών, μέχρι στιγμής έχουν εκπονηθεί αρκετές συγκεντρωτικές μελέτες. Από αυτές άπτονται του θέματος των σχολικών δικτύων οι εργασίες των Σ. Ηλιάδου-Τάχου για την εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία κατά τη χρονική περίοδο 1840-1914, του Ν. Κουρκουμελή για την εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας, του Χ. Σολδάτου για την εκπαιδευτική κίνηση του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο 1800-1922 και της Λ. Παπαδάκη για την εκπαίδευση στη

---

[10] Βλ. Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977. Απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς ήταν και ο εισηγητής στην Ελλάδα του όρου *σχολικό δίκτυο*.

[11] Με βάση τις παραπάνω παραμέτρους και τον αριθμό των κατοίκων και των μαθητών ανά σχολική μονάδα, κατέληξε στο συμπέρασμα της «υπερεκπαίδευσης», το οποίο δεν επιβεβαιώνεται για την εξεταζόμενη εδώ γεωγραφική περιοχή. Ακόμη κι αν οι στατιστικές αναλφαβητισμού θεωρηθούν συγκρίσιμες με τις ευρωπαϊκές, ακόμη κι αν τα ποσοστά φοίτησης που παραδίδονται από αυτές εκληφθούν ως πραγματικά, προκύπτει το ερώτημα αν οι ηλικιακές πυραμίδες στις οποίες αναφέρονται είναι οι ίδιες. Από την άλλη πλευρά, οι εγγεγραμμένοι μαθητές δεν ταυτίζονται με τους φοιτούντες, οι οποίοι θα πρέπει με τη σειρά τους να διαχωριστούν σε μόνιμους και περιστασιακούς. Από την εργασία αυτή τεκμηριώνεται ότι μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην περιοχή του Μυλοποτάμου, η οποία δεν ήταν από τις υποδεέστερες ως προς τα ποσοστά φοίτησης, συστηματικά φοιτούσε στη στοιχειώδη εκπαίδευση το 60% των υπόχρεων μαθητών (βλ. κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.2.3.4 Η επάρκεια των διδακτηρίων ως προς το μαθητικό πληθυσμό*). Η «υπερεκπαίδευση» έχει να κάνει περισσότερο με τη μέση εκπαίδευση, στην οποία θα πρέπει να αναφέρεται και ο C. Leconte (*Histoire économique de la Grèce*, Paris 1847, σελ. 150), που αναφέρει: «σε ορισμένες περιπτώσεις θα έπρεπε κανείς να προσπαθήσει να περιορίσει τη δίψα που χαρακτηρίζει τους Έλληνες που θέλουν να τα μάθουν όλα. Φοβάμαι ότι αυτή η άφρονη στάση που παρασύρει τον πληθυσμό, θα οδηγήσει τη νέα γενιά στην παραγωγή μιας πολυάριθμης μάζας παρασιτικών μικρορητόρων» (αναφέρεται στο Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό. π.* σημ. 10, σελ. 401). Αν και δεν άπτεται του θέματος της παρούσας διατριβής, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η «υπερπροσφορά» εκπαίδευσης δεν φαίνεται κατ' αρχήν να ισχύει ούτε για τη μέση εκπαίδευση της περιοχής που εξετάζουμε. Για παράδειγμα, το έτος 1879 λειτουργούσαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου δέκα ελληνικά σχολεία (δύο στο Ρέθυμνο και από ένα στο Άγιο Πνεύμα, στο Μελιδόνι, στην Αρχοντική, στην Πηγή, στα Ρούστικα, στο Μοναστηράκι, στο Σπήλι και στη Μύρθιο) και στο ελληνικό κράτος 167 (στο ίδιο, σελ. 417, πίνακας 75). Αναλογικά, λοιπόν, με τον πληθυσμό, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, στο οποίο η μέση εκπαίδευση δεν είχε ιδιαίτερα εξαπλωθεί, λειτουργούσαν διπλάσια ελληνικά σχολεία.

[12] Βλ. Σακκή Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος 1833-1848. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, τ. Α', Αθήνα 2001.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σάμο επί Ηγεμονίας. Ως προς το σκέλος της στέγασης των σχολείων, το θέμα έχει καλύψει σε πανελλήνια κλίμακα η Ε. Καλαφάτη, για την περίοδο 1821-1929[13].

Για την εκπαίδευση στην Κρήτη, εξαιρετικά επιβοηθητικές διδακτορικές διατριβές έχουν εκπονήσει ο Σ. Γοντικάκης για το διαμέρισμα Ηρακλείου, κατά την περίοδο 1879-1888 και ο Γ. Πατεράκης για το διαμέρισμα Λασιθίου, κατά την περίοδο 1869-1898. Σημαντικές είναι, επίσης, οι συνεισφορές του Γ. Μαμάκη, για την εκπαίδευση στο νομό Λασιθίου και των Τρ. Ευαγγελίδη, Π. Κασσιμάτη και Γ. Ανδρουλάκη, σε επίπεδο Κρήτης.[14]. Για την εκπαίδευση στην πόλη του Ρεθύμνου, σημαντικές είναι οι μελέτες των Ν. Δρανδάκη για το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα και του Χ. Καμηλάκη για τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα[15].

Βασικές πηγές για τη μελέτη του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου της εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο κατά την εκατονταετία 1840-1940 αποτελούν τα αρχεία της Δημογεροντίας Ρεθύμνου, τα αρχεία των μεγάλων μοναστηριών, τα αρχεία της Κρητικής Πολιτείας, τα αρχεία των σχολείων και οι εκθέσεις των νομαρχιακών επιθεωρητών Ρεθύμνου.

Το αρχείο της Δημογεροντίας Ρεθύμνου δεν ήταν διαθέσιμο, αφού η τύχη του παραμένει άγνωστη μετά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης, το έτος 1941. Το κενό που δημιουργείται καλύφθηκε στην εργασία αυτή, σε ό,τι αφορά τα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου, από τους έντεκα κώδικες και τα τριάντα κατάστιχα των σχολείων του Ρεθύμνου, τα οποία φυλάσσονται στα αρχεία του Μητροπολιτικού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου της πόλης του Ρεθύμνου. Ως προς τα αρχεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, εκείνα της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας ερευνήθηκαν στα Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Από τα μεταγενέστερα της ένωσης με την Ελλάδα αρχεία, εντοπίστηκε και μελετήθηκε το σύνολο των διασωζόμενων σήμερα εκθέσεων των νομαρχιακών επιθεωρητών, στα γραφεία της Διεύθυνσης και των Γραφείων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης νομού Ρεθύμνου, όχι πάντα χωρίς προβλήματα πρόσβασης[16]. Οι εκθέσεις αυτές, «επιθεωρήσεως διδακτηρίων και δασκάλων», αποτελούν

---

[13] Βλ. Ηλιάδου-Τάχου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα αρχεία την μητροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης του μείζονος Μακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2001, Κουρκουμελή Ν., *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Αθήνα 2002, Σολδάτου Χ., Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922), τ. Α', Αθήνα 1989, τ. Β', Αθήνα 1989 και τ. Γ', Αθήνα 1991, Παπαδάκη Λ., «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο την περίοδο της Ηγεμονίας», πρακτικά Συνεδρίου *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1998, σ.σ. 541-553 και Καλαφάτη, Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Αθήνα 1998.

[14] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, Πατεράκη Γ., *Η παιδεία στην Κρήτη κατά το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου (1869-1898)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2002, Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον». Συν-οπτική περιοδολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην περιοχή του Μεραμβέλλου από την περίοδο της ενετοκρατίας μέχρι και πρόσφατα*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2003, Ευαγγελίδη Τρ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων*, τ. 1 (1932), σ.σ. 41-48, Κασσιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1953 και Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη ...*, *ό. π.* σημ. 3, *χ.τ.ε.* 1990.

[15] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4 και Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου και τα περί αυτόν κτίσματα και παρεκκλήσια*, Ρέθυμνο 1999, σ.σ. 279-342.

[16] Η σχετική άδεια μού χορηγήθηκε στις 10-12-2001, με το υπ. αριθμ. Φ.23/ΔΠΕ 3854 έγγραφο της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ρεθύμνης. Θα μου επιτραπεί να επισημάνω εδώ ότι η πρακτική της διαφύλαξης των προσωπικών στοιχείων δεν μπορεί να στέκεται εμπόδιο στην επιστημονική έρευνα, όταν μάλιστα αυτή δεν άπτεται των προσωπικών στοιχείων αλλά έχει εντελώς διαφορετικό θέμα. Μ' αυτή την έννοια η Αρχή Διαφύλαξης Προσωπικών Δεδομένων θα πρέπει να διευκρινήσει το θέμα στους διαχειριστές των αρχείων, ώστε να μην κάνουν χρήση τέτοιου είδους επιχειρημάτων, προκειμένου να απομακρύνουν τους ερευνητές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την κατάσταση της εκπαίδευσης[17]. Εκτός των εκθέσεων, ερευνήθηκαν και τα αρχεία των ενεργών σχολείων της περιοχής μελέτης καθώς και τα σπαράγματα εκείνων που εγκαταλείφθηκαν στα κλειστά σχολεία. Από τα αρχεία των μοναστηριών ερευνήθηκε εκείνο της μονής Πρέβελη, η οποία προώθησε αποφασιστικά τη διάδοση των γραμμάτων στο διαμέρισμα Ρεθύμνου κατά τον 19ο αιώνα[18].

Η έρευνα στον Τύπο της εξεταζόμενης περιόδου αντιμετώπισε το πρόβλημα ότι στην Κρήτη δεν εκδίδονταν εφημερίδες πριν από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878). Στο Ρέθυμνο η πρώτη εφημερίδα, ο *Νέος Ραδάμανθυς*, εκδόθηκε το 1881[19]. Από το έτος εκείνο και μετέπειτα ερευνήθηκε το σύνολο του τοπικού τύπου και της βιβλιογραφίας που άπτεται του θέματος. Μελετήθηκε, επίσης, το πολύτιμο για τις πληροφορίες του εκπαιδευτικό περιοδικό του Ρεθύμνου *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* (1924-1941) και τα παγκρήτια εκπαιδευτικά περιοδικά *Κρητικός Αστήρ* (1906-1914) και *Ασπίς* (1910-1912), με βάση τα οποία διασταυρώθηκαν πληροφορίες άλλων πηγών. Με τις έρευνες στις πρωτογενείς πηγές αλλά και σε δευτερογενείς, οι οποίες αναφέρονται αναλυτικά στη βιβλιογραφία της διατριβής, έγινε εφικτή η προσέγγιση σε ικανοποιητικό βαθμό της επιμέρους ιστορίας των σχολείων της περιοχής έρευνας αλλά και ολόκληρου του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Οι παραπάνω δυσκολίες και άλλες, που δεν κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούν εδώ, ανάγκασαν την παρούσα μελέτη να κινείται μεταξύ ιστοριοδιφίας στα δύο πρώτα της μέρη και ιστοριογραφίας στο τρίτο. Στη διττή αυτή υπόσταση οφείλεται και η αναλυτική τεκμηρίωση, με τον μεγάλο αριθμό των 1550 υποσημειώσεων και παραπομπών[20].

Ως προς το δεύτερο ερευνητικό σκέλος, εκείνο του διδακτηριακού δικτύου, την αρχειακή έρευνα ακολούθησε έρευνα πεδίου, με επιτόπια επίσκεψη και τεκμηρίωση των διδακτηρίων. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα κτήρια αυτά είχαν κατεδαφιστεί, αναζητήθηκαν σχέδια και φωτογραφίες και πάρθηκαν προφορικές συνεντεύξεις, οι οποίες ελέγχθηκαν με βάση τα αρχειακά τεκμήρια. Συνεντεύξεις πάρθηκαν και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αρχειακές πηγές ήταν αντικρουόμενες, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως ενισχυτικές πηγές. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε η τεκμηρίωση περισσότερων από 250 διδακτηρίων, η οποία στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων.

---

[17] Οι *Εκθέσεις επιθεωρήσεως δασκάλων και διδακτηρίων* αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την ιστορία της εκπαίδευσης και παραμένουν μέχρι σήμερα ανεκμετάλλευτες, σε μεγάλο βαθμό. Απ' ό,τι γνωρίζουμε, χρήση τους έχουν κάνει μόνο οι Σ. Τζουμελέας και Π. Παναγόπουλος στο *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία εκατό χρόνια*, Αθήναι 1933.

[18] Το Αρχείο της μονής Πρέβελη σε μικροταινίες ερευνήθηκε στα ΓΑΚ-Αρχεία νομού Ρεθύμνης. Η άδεια για τη μελέτη του μου δόθηκε στις 5-2-2004, με το υπ. αριθμ. 7/2004 έγγραφο.

[19] Βλ. Παπιομύτογλου Γ., «Εκατό χρόνια ρεθεμνιώτικων εφημερίδων (1881-1982)», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 29 (1982), σ.σ. 165-181 και του ίδιου, «Οι πρώτες εφημερίδες του Ρεθύμνου. Τουρκοκρατία και Αυτονομία», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση*, επιμ. Λ. Καραπιδάκη, Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 53-56.

[20] Για τη διευκόλυνση της κίνησης μέσα σε τόσο μεγάλο αριθμό υποσημειώσεων και παραπομπών, αυτές παραπέμπουν όχι στην προηγούμενη αναφορά της πηγής, όπου τα στοιχεία της πηγής δίνονται συντομογραφικά, αλλά στην αρχική της.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

4. Έλεγχος της αξιοπιστίας των πηγών

Στα αρχεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης του νομού Ρεθύμνου φυλάσσονται πέντε *Βιβλία μητρώου διδακτηρίων* και ένα *Βιβλίο μητρώου ακίνητης περιουσίας*. Από αυτά το ένα βιβλίο, του έτους 1972, αφορά τα διδακτήρια της Α΄ εκπαιδευτικής περιφέρειας, και τρία, των ετών 1950-1964, 1972 και 1972-1977, αφορούν τα διδακτήρια της Β΄ εκπαιδευτικής περιφέρειας. Δύο ακόμη βιβλία, το ένα *Μητρώο διδακτηρίων* και το άλλο *Μητρώο ακίνητης περιουσίας*, αφορούν επίσης την Β΄ εκπαιδευτική περιφέρεια και, απ' ό,τι φαίνεται από τις εγγραφές, έχουν συνταχθεί το έτος 1973. Τα Βιβλία Μητρώου παρουσιάζουν τα προβλήματα αφ' ενός της παράλειψης διδακτηρίων και αφ' ετέρου της άκριτης αναγραφής στοιχείων, συχνά αλληλοαναιρούμενων[21]. Από σύγκριση με αντίγραφα όσων Δελτίων Στατιστικής φυλάσσονται στα αρχεία των σχολείων, φάνηκε ότι οι εγγραφές στα Βιβλία έγιναν με βάση τα ετήσια Δελτία Στατιστικής που υπέβαλαν οι διευθυντές των σχολείων ή και απευθείας από προηγούμενα Βιβλία μητρώων. Είναι γνωστή η προχειρότητα με την οποία μέχρι και σήμερα συμπληρώνονται τα δελτία αυτά. Συνήθως η συμπλήρωση των πάγιων στοιχείων, όπως οι χρονολογίες ίδρυσης των σχολείων και ανέγερσης των διδακτηρίων, οι διαστάσεις των σχολικών εγκαταστάσεων κ.λπ., γίνεται από το Στατιστικό Δελτίο του προηγούμενου σχολικού έτους, χωρίς έλεγχο. Με τον ίδιο τρόπο τα στοιχεία αυτά μεταφέρθηκαν στα Βιβλία Μητρώου, αντιμετωπίζοντας τον πρόσθετο κίνδυνο λάθους κατά τη μεταφορά από το έντυπο στα βιβλία. Στις περιπτώσεις, μάλιστα, κενών σε στήλες, οι μεταφορείς φαίνεται ότι αντιμετώπισαν και συχνά υπέκυψαν στον πειρασμό να κάνουν από μόνοι τους εγγραφές, παράγοντας έτσι αυθαίρετα «στοιχεία», στα πλαίσια μιας γραφειοκρατικής αντίληψης συμπλήρωσης με κάθε τρόπο των υπαρχόντων κενών[22].

Με μεγαλύτερη υπευθυνότητα είχαν αντιμετωπίσει το θέμα οι διευθυντές και οι διευθύντριες των σχολείων, που το έτος 1911 απάντησαν σε εγκύκλιο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας, η οποία ζητούσε πλήρη αναφορά για τα διδακτήρια που διηύθυναν. Οι απαντήσεις τους σώζονται στα Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και ελέγχονται γενικά ως ακριβείς[23]. Οι ελάχιστες ανακρίβειες εντοπίζονται στη μη αναγραφή στοιχείων για τη χωροθέτηση των διδακτηρίων, όταν αυτά βρίσκονταν κοντά σε μη αποδεκτούς χώρους.

Οι πληροφορίες των Βιβλίων Μητρώου διδακτηρίων ελέγχθηκαν καταρχήν από την έρευνα που έγινε στα ίδια τα διδακτήρια, που στην πλειοψηφία τους σώζονται μέχρι σήμερα. Για τον έλεγχο των πληροφοριών για τα κατεδαφισμένα διδακτήρια χρησιμοποιήθηκαν άλλες πηγές, όπως συνεντεύξεις με επιζώντες μαθητές τους, βιβλία ιστορίας των σχολείων, εκθέσεις επιθεωρητών κ.λπ.

Οι «εκθέσεις επιθεωρήσεως διδακτηρίων και δημοδιδασκάλων» συντάχθηκαν μεταξύ των ετών 1899 και 1940 και αποτελούν, οπωσδήποτε, τα εγκυρότερα δημόσια έγγραφα που αφορούν τα εκπαιδευτικά πράγματα της περιόδου[24]. Οι πληροφορίες που παρέχουν είναι στην

---

[21] Δεν αναφέρονται, για παράδειγμα, τα διδακτήρια της Ορνές, των Πασαλιτών, του Παγκαλοχωρίου, των Ρουπών κ.α.

[22] Για τέτοιες περιπτώσεις άκριτης αναγραφής ή λάθους μεταφοράς στοιχείων, βλ., ενδεικτικά, τις σημειώσεις 527, 547, 717, 783, 794, 811, 1150, 1095, 1098, 1109, 1112, 1128, 1164, 1209, 1214, 1155 και 1270.

[23] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Σχολικαί περιφέρειαι 1911.

[24] Οι εκθέσεις αποτελούν τις εγκυρότερες πηγές, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά τις πληροφορίες για τα σχολεία και τα διδακτήριά τους. Δεν μπορούμε να εκφέρουμε γνώμη για το σκέλος εκείνο των εκθέσεων που διατυπώνει κρίσεις για τους δασκάλους. Θα πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι επιθεωρητές βρίσκονταν πιο κοντά στους δασκάλους και στους μαθητές απ' ό,τι μεταπολεμικά και συχνά δεν μπορούν να αποκρυβούν από τα γραφόμενά τους

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πλειοψηφία τους ακριβείς, εκτός από ορισμένες μειώσεις αποστάσεων, όπως του πρώτου επί αυτονομίας επιθεωρητή Ρεθύμνου, ο οποίος προσπαθούσε με τον τρόπο αυτό να αποφύγει συγχωνεύσεις σχολείων της περιφέρειάς του[25]. Προβλήματα διαφορετικής εκτίμησης αποστάσεων παρουσιάζουν και τα βιβλία χωρογραφίας και περιηγητικών εντυπώσεων της εξεταζόμενης περιόδου[26]. Τέλος, πρόβλημα στις εκθέσεις επιθεωρήσεων δημιουργεί η υιοθέτηση από αυτές των αριθμών των εγγεγραμμένων μαθητών των μαθητολογίων, όταν, όπως αποδεικνύεται από την παρούσα εργασία, τα εγγεγραμμένα παιδιά αποτελούσαν τμήμα μόνο του συνόλου των υπόχρεων σε φοίτηση[27].

Μία από τις βασικές πηγές για την εκπαίδευση στην Κρήτη κατά τον 19ο αιώνα, η «Έκθεσις των επί των Σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844», δημιούργησε προβλήματα χρονολόγησης της λειτουργίας των σχολείων. Τα προβλήματα αυτά ανάγονται όχι στην ίδια την πηγή αλλά στις αναγνώσεις της και οφείλονται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει κείμενα και αλληλογραφία διαφορετικών εποχών, οι οποίες δεν δηλώνονται ρητά. Οι πληροφορίες τής Έκθεσης κατέστη εφικτό να χρονολογηθούν σωστά με τη βοήθεια των καταστίχων των σχολείων του Ρεθύμνου, τα οποία φυλάσσονται στα αρχεία του Μητροπολιτικού Ναού της πόλης[28].

ευαισθησίες και αγωνίες για την κατάσταση της εκπαίδευσης και των τοπικών κοινωνιών. Επιθεωρητές που υπηρέτησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου από το έτος 1899 ήταν οι Στεφανάκις Γ., Μπέλκας Π., Παπαβασιλείου Ε., Δαφέρμος Γ., Φώτιος Ι., Πετρίτης Κ., Θεοφανόπουλος Β., Ζαγοριανάκος Ι. και Ευαγγελίδης Σ. Κρίσεις για τους επιθεωρητές της τεσσαρακονταετίας 1926-1966 από τη σκοπιά ενός δασκάλου, βλ. στο Σταυρουλάκη Α., *Συμπληγάδες*, Αθήνα 1993.

[25] Για τον επιθεωρητή Γ. Στεφανάκι και τα «ευγενή» του κίνητρα, βλ. σημ. 492.

[26] Ανακρίβειες περιηγητικών βιβλίων και χωρογραφιών, βλ., ενδεικτικά στις σημ. 492 και 812.

[27] Εξαιτίας της ταύτισης των αριθμών των δύο πηγών δεν καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια εύρεσης των μαθητολογίων, όπου αυτά υφίστανται ακόμη. Σε όλες, πάντως, τις περιπτώσεις που υπήρξε πρόσβαση σε μαθητολόγια (σχολείων Αγίου Ιωάννη Καμένου, Αργυρούπολης, Αρμένων, Κισσού, Μελάμπων, Χουμερίου κ.λπ.) ο παραπάνω κανόνας επιβεβαιώθηκε. Για την άκριτη υιοθέτηση των αριθμών των μαθητολογίων και τις υπόνοιες για συμφωνίες τοπικών κοινωνιών-δασκάλων-επιθεωρητών, βλ. κεφάλαιο *III.2.1.3.7 Οι επιφυλάξεις για τον αλφαβητισμό των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών.*

[28] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, εν Αθήναις 1879, σ.σ. 3-4. Η *Έκθεσις* του Ε. Βυβιλάκη εκτυπώθηκε το έτος 1879. Μερικοί ερευνητές χρονολογούν την ίδρυση των 27 σχολείων που αναφέρονται στις σελίδες 28-30 στο έτος 1844, παρασυρόμενοι προφανώς από την αναφορά στη σελ. 7 της χρονολογίας «1 Μαρτίου ε.(νεστώτος) ε.(τους) (1844). Το τμήμα, όμως, της *Έκθεσης* που αναφέρεται στην ίδρυση των 27 σχολείων, με τίτλο «Αλληλογραφία εκ Κρήτης», δεν μπορεί να χρονολογηθεί προ του έτους 1848, εφόσον ως δάσκαλος του αλληλοδιδακτικού σχολείου του Ρεθύμνου αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Ψαρουδάκης, ως καθηγητής του ελληνικού σχολείου ο Δημήτριος Χιονάκης και ως δασκάλα του αλληλοδιδακτικού θηλέων η Αικατερίνη Λαζαράκη (στο ίδιο, σελ. 28). Γνωρίζουμε ότι το ελληνικό σχολείο του Ρεθύμνου επαναλειτούργησε τον Ιούνιο του 1844 (βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Ταμείον Μετρητών των Σχολείων Ρεθύμνης Σεπτεμβρίου α'. 1837, σελ. 36) και το αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων λειτούργησε τον Σεπτέμβριο του 1845 (Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Έτος 1844 Οκτω(μ)βρίου 12. Πρόχειρον της Σχολής Αναγνώστης Κούνουπας, σελ. 7), άρα η χρονολόγηση θα πρέπει να γίνει μετά το έτος 1845. Γνωρίζουμε, ακόμη, ότι ο Κωνσταντίνος Ψαρουδάκης δίδαξε στο αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων κατά τα έτη 1842-1844 (βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Ταμείον Μετρητών των Σχολείων Ρεθύμνης Σεπτεμβρίου α'. 1837, σελ. 19) και 1848-1851 (βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων από Ιουλίου 1848-Δεκεμβρίου 1849, σελ. 1 και Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων από Ιουλίου 1848-Δεκεμβρίου 1849, σελ. 34) και ο Χιονάκης (αναφέρεται εκ παραδρομής Δημήτριος, πραγματικό όνομα Νικόλαος) μεταξύ των ετών 1848-1850 (βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων από Ιουλίου 1848-Δεκεμβρίου 1849, σελ. 2 και Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μικρότερα προβλήματα δημιουργήθηκαν από την χρησιμοποίηση άλλων πηγών. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν ότι οι δημοσιευμένες στατιστικές της στοιχειώδους εκπαίδευσης σταματούν στο σχολικό έτος 1927-28[29]. Προφανώς τα στοιχεία στα οποία στηρίχτηκε η στατιστική αυτή πάρθηκαν τόσο από τα Στατιστικά Δελτία που υπέβαλαν οι διευθυντές των σχολείων όσο και από τα στοιχεία της γενικής απογραφής του έτους 1928. Η επόμενη γενική απογραφή πραγματοποιήθηκε το έτος 1940 και φαίνεται ότι οι πολεμικές περιπέτειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν επέτρεψαν την παραβολή των στοιχείων της με εκείνα των Στατιστικών Δελτίων, ώστε να μπορέσει να δημοσιευτεί νεότερη στατιστική της εκπαίδευσης. Από την πλευρά μας μπορέσαμε να εκμαιεύσουμε τα απαραίτητα για την εργασία στοιχεία μέχρι το σχολικό έτος 1931-32. Οι πηγές της χρονολογικής επέκτασης δεν συμπίπτουν στα στοιχεία που παραθέτουν, εξαιτίας της διαφορετικής πολιτικής θέσης των συγγραφέων τους για τη συμβολή του Γ. Παπανδρέου ως υπουργού Παιδείας στην επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος. Οπωσδήποτε, η ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών πηγών έδωσε τη δυνατότητα παραβολής μεταξύ τους και ικανοποιητικής προσέγγισης της εκπαιδευτικής πραγματικότητας μέχρι το έτος 1932[30].

Οι εφημερίδες της εξεταζόμενης περιόδου και τα βιβλία τοπικής ιστορίας που αναφέρονται στους οικισμούς όπου λειτούργησαν σχολεία δεν είναι αμέτοχα λαθών. Λάθη που δεν διορθώνονται σε επόμενα φύλλα εφημερίδων, πάντως, δημιουργούν ερωτηματικά, γι' αυτό και οι σχετικές πληροφορίες δεν παραλείπεται να αναφερθούν[31].

σχολείων από Ιουλίου 1848-Δεκεμβρίου 1849, σ.σ. 18-19). Άρα η ίδρυση των 27 σχολείων δεν μπορεί να πραγματοποιήθηκε προ του έτους 1848 αλλά ούτε και μετά το έτος 1850. Θέλοντας να είμαστε ακριβείς, επιλέξαμε στη διατριβή τη χρονολογική αναφορά «προ του έτους 1850». Η χρονολόγηση αυτή δεν ισχύει για τα σχολεία Ρεθύμνου, αρρένων και θηλέων, Αγίου Πνεύματος, Φρατζεσκιανών Μετοχιών, Αργυρούπολης, Νεφς Αμαρίου, Μελιδονίου και Μελάμπων, για τα οποία τεκμηριώνεται προγενέστερη χρονολογία ίδρυσης. Σε άλλους ερευνητές η *Έκθεσις* έχει προκαλέσει χρονολογική σύγχυση ως προς την ίδρυση των σχολείων, αφού το σύνολο της αλληλογραφίας με σχολικούς επιτρόπους μεταξύ των σελίδων 36 και 100 είναι μεταγενέστερη του έτους 1860. Έτσι, οι ερευνητές αυτοί χρονολογούν τα σχολεία της αλληλογραφίας από το έτος αυτό και μετέπειτα. Στην πραγματικότητα πολλά από αυτά προϋπήρχαν και, μετά το έτος 1860, με τη βοήθεια της Επιτροπής, μετατράπηκαν σε αλληλοδιδιδακτικά.

[29] Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1927-1928*, Μέρος Α', Αθήναι 1931. Για την ανώτατη και την ειδική εκπαίδευση στατιστικές υπάρχουν μέχρι το έτος 1938 (βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1926-1938*, Αθήναι 1938). Ο Κ. Καλαντζής σε διδακτορική του διατριβή του έτους 1952, με τίτλο *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, η οποία δημοσιεύτηκε το 2002 με επιμέλεια των Γ. Γρόλλιου και Χ. Τζήκα, παραπέμπει σε *Στατιστική της εκπαιδεύσεως-Δημοτική εκπαίδευσις. Μέρος Α'*, Αθήναι 1940, η οποία αναφέρεται στο σχολικό έτος 1938-39. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ποιο τρόπο ο Καλαντζής απέκτησε γνώση των στοιχείων της Στατιστικής αυτής, αφού από έρευνά μας σε πολλές κεντρικές ελληνικές βιβλιοθήκες, μεταξύ των οποίων και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε παρόμοια έκδοση. Μία πιθανότητα είναι ο Καλαντζής να απέκτησε πρόσβαση σε τυπογραφικά δοκίμια της έκδοσης, η οποία τελικά να μην πραγματοποιήθηκε. Όπως και να έχει το πράγμα, στην παρούσα εργασία δεν παραλείπουμε τη χρησιμοποίηση των στατιστικών στοιχείων, λιγοστών οπωσδήποτε, που παρατίθενται στη διατριβή του Καλαντζή.

[30] Για τις πηγές αυτές, βλ. σημ. 1451 και 1556. Το έτος 1931 αποδεικνύεται και από την άποψη αυτή «αξεπέραστο όριο» (βλ. Δημαρά Α., «Πενήντα χρόνια πριν: 1931. Το αξεπέραστο όριο», περιοδικό *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τ. 6/1984, σελ. 138).

[31] Για τέτοιες προβληματικές πληροφορίες, βλ., ενδεικτικά, σημ. 668 και 898.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κανόνας της παρούσας μελέτης είναι η αποφυγή εναρμόνισης ασυμβίβαστων στοιχείων. Σε κάθε περίπτωση, μετά την αξιολόγηση των πηγών επιλέχτηκε η αρχαιότερη από αυτές, εκτός εάν αυτή ανατρεπόταν από το σύνολο των μεταγενέστερων. Τέλος, οι μεμονωμένες παρατηρήσεις από μία και μόνη πηγή, όσο αξιόπιστη και αν κρίνεται αυτή, αντιμετωπίζονται ως απλές πληροφορίες, χωρίς να επιχειρείται να στηριχτούν επάνω τους συμπεράσματα[32].

Οι παραπάνω κανόνες εφαρμόζονται και για τις πληροφορίες των βιβλίων τοπικής ιστορίας αλλά και για τις σχεδόν τριάντα συνεντεύξεις που κρίθηκε αναγκαίο να παρθούν για τη διερεύνηση του θέματος[33]. Και οι δύο αυτές πηγές στη συντριπτική τους πλειοψηφία διακρίνονται από τον διαποτισμό τους με ένα είδος «τοπικής μυθοπλασίας», είτε αυτή αναφέρεται σε υπερμεγέθεις σχολικούς πληθυσμούς και σε αποκλειστικότητες λειτουργίας σχολείων, είτε σε εξαιρετικά σύντομους χρόνους στην ανέγερση των διδακτηρίων. Η εκδοχή, μάλιστα, των εξαιρετικών χρόνων συχνά αναφέρεται παράλληλα με τις εξουθενωτικές προσπάθειες των τοπικών κοινωνιών για στέγαση του σχολείου, χωρίς η μία να υπονομεύει την άλλη στη συνείδηση των αφηγητών[34]. Ως προς τα σχολικά κτήρια, οι πληροφορητές αποδείχτηκαν πολύτιμοι στην υπόδειξή τους. Από τα 250 διδακτήρια που βρέθηκαν κατά την αρχειακή έρευνα, με τη βοήθεια των πηγών και των πληροφορητών εντοπίστηκε το 70%. Δεν θα πρέπει, όμως, να αποκλειστεί και η περίπτωση μερικών ακόμη διασωζόμενων διδακτηρίων, τα οποία να διέφυγαν της υπόδειξής τους, για λόγους ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Όπως θα δειχθεί παρακάτω, πολλά από τα διδακτήρια της περιόδου της αυτονομίας και από τα προγενέστερα εκποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ανέγερσης νεότερων διδακτηρίων, για την ενίσχυσή της. Οπωσδήποτε, η περίπτωση λανθανόντων διδακτηρίων, εάν τελικά υπάρχουν τέτοια, θα πρέπει να χρεωθεί αποκλειστικά στο συγγραφέα της διατριβής, ο οποίος, ίσως, δεν κατόρθωσε να πείσει τις τοπικές κοινωνίες ότι οι αναζητήσεις του δεν είχαν νομικό αλλά ιστορικό χαρακτήρα[35].

Τέλος, καταβλήθηκε προσπάθεια αποφυγής επανάληψης των ιστορικών στερεοτύπων περί «πνευματικού σκότους» της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία. Καταβλήθηκε, επίσης,

---

[32] Ο R. Marichal, αντιτιθέμενος στον C. Seignobos, προτείνει την άρνηση επιβεβαίωσης των γεγονότων από μεμονωμένες αναφορές και την απλή αναφορά τους, ό,τι, δηλαδή, περίπου κάνουν οι φυσιοδίφες (βλ. Marichal R., «Κριτική των κειμένων» στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τ. Δ', σελ. 221).

[33] Για τα προβλήματα των αυτοβιογραφικών συνεντεύξεων στην ιστορία της εκπαίδευσης, βλ. Bezgorov V-Kosheleva O., «Η αυτοβιογραφική αφήγηση και ο ρόλος της στη μελέτη της Ιστορίας της Εκπαίδευσης», *Θαλλώ, περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων*, τ. 11 (2000), σ.σ. 121-130.

[34] Δύο τέτοιες περιπτώσεις, βλ. στις σημ. 1010 και 1249. Στη δεύτερη περίπτωση, που αφορά το διδακτήριο του οικισμού Πλατανές Αγίου Βασιλείου, η μυθοπλασία της ανέγερσής του σε 40 μέρες ανάγεται, προφανώς, σε παρόμοιες παραδόσεις για οικοδόμηση εκκλησιαστικών κτισμάτων μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, επί Τουρκοκρατίας.

[35] Αν υπάρχουν λίγες τέτοιες περιπτώσεις, αυτές δεν θα πρέπει να αναζητηθούν στην περιοχή κύριας μελέτης, του Μυλοποτάμου. Είναι γεγονός ότι η πρώτη στάση των πληροφορητών ήταν επιφυλακτική, για διάφορους λόγους. Εκτός των περιπτώσεων εκποίησης, οπότε τα διδακτήρια αυτά χρησιμοποιούνται σήμερα ως κατοικίες ή αποθηκευτικοί χώροι ή και έχουν κατεδαφιστεί, αναστολές στην υπόδειξη δημιουργούσαν και οι περιπτώσεις καταπατήσεων είτε του αύλειου χώρου είτε των κεντρικών κτηρίων των νεότερων διδακτηρίων που έχουν κλείσει. Μερικές από τις αίθουσες διδασκαλίας έχουν σήμερα μετατραπεί σε σταύλους (Ατσιπάδες, Δοξαρό-δεύτερο διδακτήριο, Καστρί, Ρούπες, Χελιανά, Χορδάκι κ.α.). Για την απόκτηση της εμπιστοσύνης των αφηγητών χρειάστηκε να αναπτυχθεί ιδιαίτερη διπλωματία, η οποία είχε να κάνει με την «παροχή αναμνήσεων» από τη σχολική ιστορία, ως αντιστάθμισμα για την υπόδειξη των διδακτηρίων ή για τη διευκρίνιση αρχειακών πληροφοριών.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προσπάθεια να συλλεγούν από τις πηγές όλες οι σχετικές με τη λειτουργία σχολείων πληροφορίες κατά τη μέση και όψιμη Τουρκοκρατία, οι οποίες αξιολογούμενες έρχονται να επιβεβαιώσουν τη μειοψηφική άποψη που είχε εκφράσει παλιότερα ο Ε. Γενεράλης: «Υπήρξαν λοιπόν και εν Κρήτη Σχολεία, ανώτερα και κατώτερα, επί Τουρκοκρατίας και κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν, και έδρασαν, καίτοι αθορύβως, καίτοι αφανώς...Δεν ήσαν βεβαίως εν Κρήτη αι ονομασταί του Γένους Σχολαί, αι υπό τα σεμνά ονόματα Λυκείων, Μουσείων, Ακαδημειών, Ελληνομουσείων και Γυμνασίων ακμάσασαι εν τη δουλευούση Ελλάδι»[36]. Άλλωστε η ταχύτατη διείσδυση του σχολικού δικτύου μετά την επανάσταση του 1821 στην περιοχή του Μυλοποτάμου και σ' ολόκληρο το διαμέρισμα Ρεθύμνου, η οποία τεκμηριώνεται από την παρούσα εργασία, δεν θα μπορούσε να εδράζεται στο κενό, αλλά προϋπέθετε την ύπαρξη στοιχειωδών τουλάχιστον σχολικών μηχανισμών.

5. Ερευνητικά ερωτήματα

Το πρώτο ερώτημα που προέκυψε ήταν το πώς διαμορφώθηκε ιστορικά το σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο της περιοχής αναφοράς. Ως προς το σχολικό δίκτυο, έπρεπε, λοιπόν, να απαντηθούν τα ερωτήματα:

- Από ποιες σχολικές μονάδες απαρτίστηκε το σχολικό δίκτυο του Μυλοποτάμου κατά την εκατονταετία 1840-1940
- Σε ποιες χρονικές στιγμές ιδρύθηκαν τα σχολεία αυτά και πόση διάρκεια είχαν
- Ποιες ήταν οι μεταξύ τους σχέσεις
- Ποια σχολεία βοήθησαν στην επέκταση του σχολικού δικτύου και σε ποιο βαθμό
- Ποιες αναφορές σε εκπαιδευτικά κέντρα εκτός περιοχής μελέτης είχαν τα σχολεία της, και
- Ποιοι παράγοντες (φυσικού περιβάλλοντος, οικονομικοί, κοινωνικοί, διοικητικοί, θρησκευτικοί) οδήγησαν στην επέκταση του σχολικού δικτύου και πόση βαρύτητα είχαν κατά περιόδους.

Ως προς το διδακτηριακό δίκτυο, έπρεπε να απαντηθούν τα ερωτήματα:

- Ποια δημόσια και κοινοτικά διδακτήρια συγκρότησαν το δίκτυο αυτό
- Σε ποιες χρονικές στιγμές οικοδομήθηκαν τα διδακτήρια, και
- Ποιοι παράγοντες (οικονομικοί, διοικητικοί, κοινωνικοί) οδήγησαν στη δημιουργία του συγκεκριμένου διδακτηριακού δικτύου και πόσο σημαντικοί ήταν.

Στη συνέχεια έπρεπε να διερευνηθούν η ταχύτητα διείσδυσης του σχολικού δικτύου, η πυκνότητα, οι τυχόν ανισοκατανομές του και η καταλληλότητα και επάρκεια του διδακτηριακού του εξοπλισμού. Σε ό,τι αφορά το σχολικό δίκτυο, έπρεπε να απαντηθούν τα ερωτήματα:

- Ποιος ήταν ο αριθμός των εξυπηρετούμενων οικισμών από κάθε σχολική μονάδα
- Σε ποιο βαθμό οι οικισμοί του Μυλοποτάμου καλύπτονταν κατά περιόδους σε σχολικά αγαθά
- Πόσος ήταν ο απαραίτητος χρόνος για μετάβαση των μαθητών στα σχολεία
- Πόσος ήταν ο εξυπηρετούμενος πληθυσμός ανά σχολείο
- Πόση ήταν η ταχύτητα εξάπλωσης του σχολικού δικτύου, και
- Ποια ήταν τα κατά περίοδο ποσοστά φοίτησης.

Σε ό,τι αφορά την καταλληλότητα και επάρκεια των διδακτηρίων, έπρεπε να απαντηθούν τα ερωτήματα:

- Ποιο ήταν το ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων κατά περίοδο
- Πόσος ήταν ο χρόνος αναμονής από την ίδρυση των σχολείων μέχρι την ανέγερση διδακτηρίων

---

[36] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία εν τω τμήματι Ρεθύμνης επί Τουρκοκρατίας», εφημερίδα Ρεθύμνου *Βήμα*, φ. 278-294 (1931), αναδημοσίευση στο Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα. Ιστορικά τεκμήρια*, επιμ. Χ. Στρατιδάκης, Ρέθυμνο 1997, σελ. 63.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

- Ποια ήταν η παλαιότητά τους στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου
- Κατά πόσον τα διδακτήρια ήταν κατάλληλα για τη στέγαση της μαθησιακής διαδικασίας, και
- Ποια ήταν η επάρκειά τους σε σχέση με τη σχολική ζήτηση, υπάρχουσα και μελλοντική.

Μετά την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων επιβαλλόταν η εκτίμηση του κατά πόσον το σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο της περιοχής μελέτης ήταν προωθημένο, έπονταν ή ισοδυναμούσε με εκείνα του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου και της Κρήτης συνολικά. Σε περίπτωση πρωτοπορίας ή καθυστέρησης, θα έπρεπε να βρεθεί ποιοι ήταν οι παράγοντες εκείνοι, που δημιούργησαν την αναντιστοιχία.

Στην απάντηση των τελευταίων ερωτημάτων αποδείχτηκαν αποτελεσματικές οι έντεκα παράμετροι εκτίμησης του σχολικού δικτύου και του διδακτηριακού του εξοπλισμού, αφού, μάλιστα, μπόρεσαν να έχουν όλες μετρήσιμες αριθμητικές τιμές. Για τον χειρισμό τους, όμως, απαιτήθηκε η δημιουργία συνολικά τριάντα οκτώ πινάκων. Κρίθηκε προτιμότερο οι πίνακες να τοποθετηθούν σε παράρτημα εκτός κειμένου, αφού η χρήση τους είναι απαραίτητη σε περισσότερα του ενός σημεία του κειμένου[37].

Για την καλύτερη διερεύνηση του θέματος κρίθηκε σκόπιμο να δημιουργηθούν και δέκα πέντε σχεδιαγράμματα, τα οποία, για τον ίδιο λόγο, τοποθετήθηκαν εκτός κειμένου, στα παραρτήματα της διατριβής. Από τα σχεδιαγράμματα αυτά τα οκτώ είναι χάρτες κατανομής των σχολείων του διαμερίσματος Ρεθύμνου σε ισάριθμες χρονικές στιγμές. Στο σύνολό τους αποτελούν ένα δυναμικό χάρτη της διείσδυσης του σχολικού δικτύου από το έτος 1866 μέχρι το 1940. Τα υπόλοιπα σχεδιαγράμματα αναφέρονται σε γεωφυσικά, εθνοτικά και ανθρωπογεωγραφικά χαρακτηριστικά. Τα σχεδιαγράμματα είχαν αρχίσει να σχεδιάζονται ήδη κατά την περίοδο συλλογής του υλικού της διατριβής, σε μικρότερη κλίμακα, για τη διευκόλυνσή της. Στη συνέχεια κρίθηκε ότι η συμπερίληψή τους στο τελικό κείμενο, πάνω σε καλύτερο υπόβαθρο, με μεγαλύτερη κλίμακα και χωρίς κενές ζώνες, βοηθά στην οπτικοποίηση του σχολικού δικτύου[38].

Για τον ίδιο λόγο χρειάστηκε να σχεδιαστούν και δύο διαγράμματα. Το πρώτο απεικονίζει τον αριθμό των σχολείων ανά μονάδα πληθυσμού, στον Μυλοπόταμο και στο σύνολο του ελληνικού χώρου. Το δεύτερο απεικονίζει τους ρυθμούς επέκτασης του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου του Μυλοποτάμου.

Στα παραρτήματα συμπεριλήφθηκε και μια στοιχειώδης φωτογραφική καταγραφή των διδακτηρίων. Από τις πολυάριθμες φωτογραφικές απεικονίσεις που συγκεντρώθηκαν, επιλέχτηκαν οι αρχαιότερες[39]. Το φωτογραφικό παράρτημα υπέχει και θέση οπτικής τεκμηρίωσης, στο βαθμό που αρκετά είναι τα διδακτήρια τα οποία κατεδαφίστηκαν κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

6. Οι δυσκολίες διαπραγμάτευσης του θέματος

Οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά την έρευνα του θέματος ήταν εγγενείς με την επιλογή τής υπερβολικά μεγάλης χρονικής περιόδου του ενός αιώνα. Στη διάρκειά της η Κρήτη έζησε την αιγυπτιοκρατία, την ύστερη τουρκοκρατία, την ημιαυτονομία, την αυτονομία και ένα είρηνικό διάστημα ενός τετάρτου του αιώνα, ενωμένη με την Ελλάδα. Στην εκατονταετία αυτή εφαρμόστηκαν διαφορετικές εκπαιδευτικές πολιτικές, άλλαξαν εκπαιδευτικές μέθοδοι και

---

[37] Στους πίνακες περιλαμβάνονται και επτά χρονολόγια και από ένας πληθυσμιακός, υψομετρικός και διοικητικός πίνακας.

[38] Για τη χαρτογραφική μέθοδο στην ιστορία, βλ. Higounet C., «Η ιστορική χαρτογραφία» στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία ...*, *ό. π.* σημ. 32, τ. Α'. Γενικά προβλήματα, σ.σ. 126-135.

[39] Για την αξία των φωτογραφικών απεικονίσεων στην ιστορική τεκμηρίωση, βλ. Sadoul G., «Φωτογραφικές και κινηματογραφικές μαρτυρίες», στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία ...*, *ό. π.* σημ. 32, τ. Δ', σ.σ. 281-284.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παιδαγωγικές αντιλήψεις και σημειώθηκε σημαντικότατη πρόοδος στην πρόσβαση των παιδιών στη μαθησιακή διαδικασία και στην ποιότητα του χώρου διεξαγωγής της. Κρίθηκε, λοιπόν, αναγκαία η σύνδεση με την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ώστε να μπορέσει να γίνει κατανοητή η εγκαθίδρυση του συγκεκριμένου σχολικού δικτύου.

Σημαντικές αποδείχτηκαν οι δυσκολίες εύρεσης αρχειακών πηγών και βιβλιογραφίας. Το αρχείο της Δημογεροντίας Ρεθύμνου δεν ήταν διαθέσιμο, ενώ το αρχείο της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο μεγαλύτερο μέρος του καταστράφηκε από πλημμύρα στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Τα αρχεία των ίδιων των σχολείων, όσα δεν έπεσαν θύματα των ανά δεκαετία εκκαθαρίσεων, εγκαταλείφθηκαν στην πλειοψηφία τους αργότερα στα έρημα διδακτήρια, κατά τις συγχωνεύσεις και καταργήσεις των σχολείων, και είχαν κοινή τύχη[40]. Οπωσδήποτε, για την τεκμηρίωση των σχολείων χρειάστηκε να πραγματοποιηθεί έρευνα σε σχεδόν τριάντα αρχεία, πλήρη ή σπαράγματά τους. Αντίστοιχες ήταν οι δυσκολίες που ανέκυψαν και κατά την τεκμηρίωση των διδακτηρίων, μερικά μάλιστα από τα οποία δεν ήταν επισκέψιμα. Κάποια είχαν μετατραπεί σε κατοικίες ή σε αποθηκευτικές χώρους, ενώ σε άλλα σταβλίζονταν ζώα που εμπόδιζαν την έρευνά τους.

Άλλου τύπου δυσκολίες παρουσιάστηκαν κατά την πορεία διεξαγωγής της έρευνας όσον αφορά τους οικισμούς και την επικοινωνία μεταξύ τους. Πολλοί από αυτούς έχουν εγκαταλειφθεί εδώ και δεκαετίες, αλλά κατά την εποχή στην οποία αναφέρεται η διατριβή ήταν ενεργοί. Αν και δεν διέθεταν σχολεία, όμως δεν έπαυαν να αποστέλουν παιδιά στα πλησιόχωρα σχολεία. Οι οικισμοί αυτοί ξεπερνούν τους εξήντα και χρειάστηκε ιδιαίτερη έρευνα για να διαπιστωθεί αν και πού απογράφονταν[41].

Μικρότερες δυσκολίες δημιουργήθηκαν από τις κατά καιρούς μετονομασίες οικισμών[42]. Δεν συνέβη το ίδιο και με τον εντοπισμό του συγκοινωνιακού δικτύου των εκατοντάδων μικροοικισμών της ρεθεμνιώτικης υπαίθρου κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Απαιτήθηκε η έρευνα σε περιηγητικές εντυπώσεις, σε χωρογραφίες και γεωγραφίες της εποχής, σε νοταριακές πράξεις της ενετοκρατίας και σε χάρτες του Αγγλικού Ναυαρχείου και της Ελληνικής

---

[40] Το φαινόμενο της νόμιμης καταστροφής του μεγαλύτερου μέρους των σχολικών αρχείων από τους διευθυντές των σχολείων, με τα λεγόμενα «πρωτόκολλα καταστροφής», έχει στηλιτευτεί ήδη από το έτος 1988 (βλ. Δημαρά Α., «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35-36-37/1988, σελ. 194).

[41] Πρόκειται για τους οικισμούς του διαμερίσματος Ρεθύμνου Αγία Παρασκευή Αγίου Βασιλείου, Αγιασμάτσι, Άγιος Ευτύχιος, Άγιος Μάρκος, Αγρομούροι, Αλητεγιανά, Αλμπάνη Μετόχι, Αμάραντος, Αμυγδαλιά, Ανεμόμυλος, Άνω Μύλοι, Αποθαμένου, Βουλγάρω, Δαφνές, Ιρφάν Μετόχι, Κατσίγκρη, Κατσογρίδα, Κάτω Μύλοι, Κεντουκλάς, Κεραμιδιά, Κόκκινο Μετόχι Αρκαδίου, Κόκκινο Μετόχι Αγίου Βασιλείου, Κοντομεριανά, Κορέδο, Λαδιανά, Λάκκος, Λαμεριανά, Λατζιμάς, Λίγκρες, Λούτρα Μυλοποτάμου, Μαρμάρα, Μαρνελιανά, Μεσοχώρι, Μετόχι Άγιος Παύλος, Μετόχι Καμπάνη, Μετόχι Καρανταλέ, Μετόχι Κιαγιά, Μετόχι Παπά, Μετόχι Χαροκόπος, Μοσχονιανά, Μούσι, Μούντρος Μυλοποτάμου, Μπεζαριανά, Μπραχίμος, Νησί Μυλοποτάμου, Νησί Ρεθύμνου, Νιάτσιδος, Νιοχώρι, Νιο Χωριό, Νταλαμπέλος, Ντιμπλοχώρι, Ξουζανά, Όνυχας, Παπαδιανά, Παπαδόπουλου, Πατσιλιανά, Πισοχώρι, Ρουσουναύλι, Σολοχιανά, Σκλοπιανά, Σμιλές, Σώπατα, Τσελεπιανά, Τσικαλιανά, Φοινικιάς και Χαρκιδιανά ή Χοχλίδι (βλ. κυρίως Χουρμούζη-Βυζάντιου Μ., *Κρητικά*, εν Αθήναις 1842, σ.σ. 45-46 και Λαμπρινάκη Ε., *Γεωγραφία της* Κρήτης, Ρέθυμνα 1890, σ.σ. 63-110).

[42] Βλ. Άγιος Νικόλαος (Καϊναρτζές και στη συνέχεια Άγιος Κωνσταντίνος), Αγκουσελιανά (Κουσελιανά), Αρχαία Ελεύθερνα (Πρινές), Αρχοντική (Αρκούδενα), Δοξαρό (Κλεψίμια), Δροσιά (Γενί Καβέ και στη συνέχεια Νέα Αξός), Ζωνιανά (Ζου Λάκκος), Καστέλλι Μυλοποτάμου (Πάνορμο), Κεντροχώρι (Δουμαεργειό), Πετροχώρι (Αποσέτι) κ.λπ. Η καταγωγή του συγγραφέα της εργασίας από το Ρέθυμνο επέτρεψε τον ευχερή χειρισμό των μετονομασιών. Δεν άρκεσε, όμως, και για την υπόλοιπη Κρήτη, πολλοί οικισμοί και χωριά της οποίας αναφέρονται στη διατριβή με το αρχικό τους όνομα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, για τον σχηματισμό τής κατά περιόδους εικόνας των επικοινωνιών της μυλοποταμίτικης και ρεθυμνιώτικης υπαίθρου. Ακόμη πιο δύσκολα αποδείχτηκαν τα πράγματα με τον εντοπισμό των χρονικών αποστάσεων των οικισμών μεταξύ τους, αφού η γνώση τής απευθείας απόστασής τους είναι άχρηστη, εξαιτίας του διαφορετικού τοπογραφικού αναγλύφου. Στην περίπτωση αυτή έγινε συνεκτίμηση των αναφερόμενων χρονικών αποστάσεων οδοιπορίας από τους νομαρχιακούς επιθεωρητές και από τους χωρογράφους της Κρήτης, ιδιαίτερα τους Ι. Νουχάκη και Ν. Καλομενόπουλο[43].

Η μεγαλύτερη, οπωσδήποτε, δυσκολία υπήρξε ο χειρισμός ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού παραμέτρων, τόσο για τα σχολεία όσο και για τον διδακτηριακό τους εξοπλισμό. Ο χειρισμός τους έγινε ευχερής από τη στιγμή που, με τη βοήθεια του μέλους της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής *Πολυξένης Παγγέ*, οργανώθηκε υπολογιστική βάση δεδομένων, στην οποία και καταχωρήθηκαν[44]. Έτσι, όχι μόνο εξοικονομήθηκε πολύς χρόνος και κόπος, αλλά και έγιναν εφικτές σύνθετες εργασίες και συσχετίσεις, η έντυπη μορφή των οποίων περιλαμβάνεται στα παραρτήματα πινάκων της διατριβής.

Ένα τελευταίο πρόβλημα αποτέλεσε η έλλειψη ερευνών για τη γέννηση και την ανάπτυξη του σχολικού και διδακτηριακού δικτύου σε άλλες ελληνικές περιοχές, οι οποίες είναι απαραίτητες για να μπορούν να πραγματοποιηθούν συγκρίσεις. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, με το θέμα, όσον αφορά τα Ιόνια νησιά και τη Σάμο, έχουν ασχοληθεί ακροθιγώς δύο ερευνητές, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τις παραμέτρους της χρονικής απόστασης των σχολείων μεταξύ τους και του αριθμού των εξυπηρετούμενων οικισμών ανά σχολική μονάδα. Αναγκαστικά, λοιπόν, η εργασία προχώρησε στην έρευνα της γέννησης και ανάπτυξης του σχολικού δικτύου και του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου και σε έναν πρώτο εντοπισμό εκείνου της Κρήτης.

---

[43] Σε αντίθεση με τους επιθεωρητές, που μερικές φορές αύξαναν ή μείωναν τις αποστάσεις, ανάλογα με τις χωροθετήσεις των σχολείων που πρότειναν, οι εκτιμήσεις τού Ιωάννη Νουχάκη, (βλ. Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική Πληθυσμού, Αποστάσεων κ.τ.λ..*, εν Αθήναις 1903), λοχαγού του πεζικού του ελληνικού στρατού, θα πρέπει να θεωρηθούν περισσότερο αμερόληπτες, με το σκεπτικό τόσο ότι η Χωρογραφία του υποκρύπτει και στρατιωτικούς σκοπούς, οι οποίοι δεν επιδέχονται εσφαλμένες εκτιμήσεις, όσο και ότι καταγόταν από την περιφέρεια του Ρεθύμνου, πιθανόν από το χωριό Αργυρούπολη (αυτοβιογραφική αναφορά στη *Χωρογραφία*, σελ. 195). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Νουχάκης υπολογίζει τις αποστάσεις του με βάση τον απαιτούμενο χρόνο πορείας ενός ενήλικα άνδρα, γεγονός που μας ώθησε στο να δεχτούμε τις εκτιμήσεις του με την πρασαύξηση ενός ποσοστού 10% τουλάχιστον, αφού οι αποστάσεις που μας ενδιαφέρουν καλύπτονταν από παιδιά. Για τον υπολογισμό των αποστάσεων λήφθηκαν, επίσης, υπόψη και οι αναλυτικές εκτιμήσεις της εφημερίδας τού Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 107 (2-4-1883) και το έργο τού Καλομενόπουλου Ν., *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1894. Ο Καλομενόπουλος καταγόταν από το διαμέρισμα Ρεθύμνου (οικισμός Νεφς Αμάρι), είχε πολεμήσει με το εκστρατευτικό σώμα του Τ. Βάσσου στην Κρήτη και είχε περιοδεύσει την Κρήτη ως αξιωματικός του ελληνικού στρατού, με ειδική αποστολή τη μελέτη της τοπογραφίας του. Για τον λόγο αυτό απελάθηκε από την Κρήτη (βλ. Παπαδάκη Κ., «Η οικογένεια Καλομενοπούλου. Η εθνωφελής και κοινωφελής δράσις αυτής», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α', τ. 144/1964, σ.σ. 133-134).

[44] Για την κατάρτιση της βάσης δεδομένων θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής *Π. Παγγέ* . Η βάση, σε πρόγραμμα Microsoft Office Access 2003, είναι διαθέσιμη σε κάθε ενδιαφερόμενο ερευνητή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

7. Διασάφηση όρων

Ο τίτλος της διατριβής περιλαμβάνει τον όρο *στοιχειώδης εκπαίδευση*, ο οποίος θα πρέπει εξαρχής να διευκρινιστεί. Παρά το ότι είναι νεότερος άλλων, αποτέλεσε προϊόν βασανιστικής επιλογής. Αντί γι' αυτόν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν οι όροι *δημοτικό σχολείο* ή *αλληλοδιδακτικό σχολείο*. Ο πρώτος απορρίπτεται από το γεγονός της εισαγωγής των δημοτικών θεσμών στην Κρήτη πολύ καθυστερημένα, μόλις το έτος 1879[45]. Ο δεύτερος, *αλληλοδιδακτικό σχολείο*, είναι ευρύτερος του πρώτου, αφού όπως θα τεκμηριωθεί παρακάτω η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά τον 19° αιώνα φέρει τη σφραγίδα αυτού του τύπου σχολείου. Η επιλογή, όμως, του όρου αυτού θα απέκλειε εξαρχής τα νηπιακά τμήματα και νηπιακά σχολεία του τελευταίου μισού του 19ου αιώνα. Ο όρος *αλληλοδιδακτικό σχολείο* θα απέκλειε, επίσης, τα συνδιδακτικά σχολεία, τα οποία είχαν αρχίσει να λειτουργούν από το τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και το σύνολο των σχολείων των τεσσάρων πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα. Από την άλλη πλευρά, πλεονεκτεί στον εξαρχής αποκλεισμό των προγενέστερων *κοινών* σχολείων, στα οποία διδάσκονταν τα λεγόμενα *κολυβογράμματα*[46]. Για τα σχολεία αυτά ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει ότι «κατά τα πρώτα έτη της ημετέρας εκατονταετηρίδος [1800-1900] τα σχολεία της στοιχειώδους και προκαταρκτικής παιδεύσεως εκαλούντο κοινά σχολεία...»[47]. Τέλος, ο όρος *πρωτοβάθμια εκπαίδευση* απορρίφθηκε ως εντελώς πρόσφατος.

Ο όρος *στοιχειώδης εκπαίδευση* δεν είναι άμοιρος ατελειών και παραλείψεων, γιατί συμπεριλαμβάνει τα *γραμματοδιδασκαλεία*, σχολεία που αποτέλεσαν τη συνέχεια των *κοινών* και τα οποία γίνονταν αποδεκτά κατά περιόδους μόνο από τις εκπαιδευτικές αρχές της Κρήτης. Τα γραμματοδιδασκαλεία εξακολουθούσαν να λειτουργούν και μετά το έτος 1870 σε πολλούς κρητικούς οικισμούς[48] και άρχισαν να καταργούνται σταδιακά από τη δεκαετία του 1880, όταν οι νεοσύστατες δημοτικές αρχές προχώρησαν βαθμιαία στην ίδρυση δημοτικών σχολείων[49]. Τα γραμματοδιδασκαλεία, ιδιοσυντήρητα και δημόσια, έγιναν κατ' αρχήν δεκτά επί αυτονομίας. Στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο τα γραμματοδιδασκαλεία ακολούθησαν πτωτική πορεία μέχρι το έτος 1884, οπότε καταργήθηκαν με νόμο[50].

---

[45] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 13.

[46] «...τα δια των εκκλησιαστικών σχολείων διδασκόμενα προς μόρφωσιν αναγνώστηδων, ψαλτάδων, ιερέων» (βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36). Για τα σχολεία αυτά στην Κρήτη, βλ. επίσης Τσιγδινού Γ., «Το σχολείο του Σταυρέ, βοήθει μοι», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα* τ. 2 (1990), σ.σ. 121-122.

[47] Βλ. Γεδεών Μ., *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τόν ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976, σελ. 227. Στα σχολεία αυτά διδάσκονταν τα λεγόμενα *κολλυβογράμματα* ή *παπαδογράμματα*: «Κόλλυβος παρά τοις αρχαίοις ήν λεπτόν τι και ευτελές τμήμα νομίσματος...Εντεύθεν ίσως ωνομάσθησαν τα του κοινού σχολείου κολλυβογράμματα ως ευτελή, ταπεινά, προωρισμένα δια τους ιερείς προς ανάγνωσιν των ευχών, οίον παπαδογράμματα, ως αλλαχού λέγονται» (βλ. Χασιώτη Γ., «Η παρ' ημίν Δημοτική Εκπαίδευσις από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Η'/1873-1874, σελ. 96).

[48] Αντί του όρου *χωριό* χρησιμοποιείται στη διατριβή ο όρος *οικισμός*. Όπως θα τεκμηριωθεί παρακάτω, οι οικιστικές συσσωματώσεις της Κρήτης είναι συχνά πολύ μικρές για να μπορούν να διεκδικήσουν τον τίτλο *χωριά*, όπως τουλάχιστον αυτός νοείται στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο.

[49] Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 45, σ.σ. 46-47. Το έτος 1870 λειτουργούσαν εκατό γραμματοδιδασκαλεία σ' ολόκληρη την Κρήτη (βλ. Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα*, χ.χ. [1871] και τ.ε.).

[50] Βλ. Βενθύλου Γ., *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, τ. Β' (1883-1887), σ.σ. 25-26. Το έτος 1855 στα γραμματοδιδασκαλεία φοιτούσε το 24% των μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης (στοιχεία από το Χριστόπουλου Χ., *Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της*

Όσον αφορά τον όρο *διαμέρισμα Ρεθύμνου*, που χρησιμοποιείται στην διατριβή, αυτός επιλέχτηκε αντί του όρου *νομός Ρεθύμνου* γιατί η διοικητική ενότητα του Ρεθύμνου ήταν μεταβαλλόμενη κατά τη διάρκεια του ενός αιώνα που ερευνάται. Ο νομός Ρεθύμνου συστήθηκε το έτος 1915, με το διάταγμα «Περί διοικητικής διαιρέσεως και διοικήσεως των νέων Χωρών»[51]. Από το έτος 1925, οπότε οριστικοποιήθηκε η περιοχή διοικητικής αναφοράς του, περιλάμβανε τις επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου, Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου. Η επαρχία Αγίου Βασιλείου και το δυτικό τμήμα της επαρχίας Ρεθύμνου το έτος 1868, με τον Οργανικό Νόμο, είχαν αποσπαστεί από το διαμέρισμα Ρεθύμνου και προσαρτηθεί στο διαμέρισμα Σφακίων[52].

Η περιοχή Μυλοποτάμου δεν υπήρξε, επίσης, σταθερή κατά τη διάρκεια της ερευνούμενης εκατονταετίας. Διοικητικά ανήκε στο πασαλίκι του Ρεθύμνου, εκτός των περιόδων κατά τις οποίες ο πασάς του Χάνδακα διέθετε διακριτικά τριών αντί δύο ιππουρίδων, οπότε υπαγόταν στο πασαλίκι του Χάνδακα[53]. Μέχρι το έτος 1901 στον Μυλοπόταμο ανήκαν τρεις ακμαίοι οικισμοί στα ανατολικά του, η Δαμάστα, το Φόδελε και το Μάραθος, οι οποίοι από το έτος αυτό προσαρτήθηκαν στο διαμέρισμα Ηρακλείου. Στον Μυλοπόταμο ανήκαν αρχικά και οι οικισμοί Καμαράκι, Αστυράκι, Καμαριώτης και Μετόχια Καμαριώτη (σήμερα Αηδονοχώρι). Οι δύο πρώτοι αποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν στο διαμέρισμα Ηρακλείου επί Κρητικής Πολιτείας και οι άλλοι δύο κατά τη δεκαετία του 1950. Στα δυτικά όρια του Μυλοποτάμου, οι οικισμοί Σκουλούφια, Έρφοι, Ρούπες και Πρίνος κατά καιρούς προσαρτούνταν στην επαρχία Ρεθύμνου[54].

Ως προς τον όρο *σχολικό δίκτυο*, αυτός έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι σήμερα αποκλειστικά με την έννοια του αθροίσματος των σχολικών μονάδων. Έτσι, γράφοντας για τη διείσδυση του σχολικού δικτύου και για ρυθμούς διείσδυσής του, οι ερευνητές αναφέρονται ουσιαστικά στην αύξηση των σχολικών μονάδων και στο ρυθμό αύξησής τους, αντίστοιχα. Με τη χρήση αυτή του όρου, όμως, ακυρώνεται η λέξη *δίκτυο*, η οποία υπονοεί χωρική και χρονική επέκταση, δημιουργία προτύπων, θέσπιση κανόνων, εσωτερικές σχέσεις μεταξύ των κόμβων του (εξάρτηση, παροχή εμπειρίας, μεθόδου, διδακτικού προσωπικού και υποδομής κ.λπ.), στην περίπτωσή μας των σχολικών μονάδων. Με αυτή την έννοια, των εσωτερικών σχέσεων, η οποία διευκρινίζεται περισσότερο παρακάτω, χρησιμοποιείται ό όρος *δίκτυο* στην παρούσα εργασία[55].

καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-56, εν Αθήναις 1857, σελ. 5) και λίγο πριν την κατάργησή τους, το 1879, φοιτούσε σ' αυτά το 4% περίπου των μαθητών (στοιχεία από το Chassiotis G., *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Παρίσι 1881, σελ. 496).

[51] Ο νομός Ρεθύμνου συστήθηκε με το υπ. αριθμ. 120 διάταγμα, που δημοσιεύτηκε στο Φ.Ε.Κ. Α/31-3-1915. Με το ίδιο διάταγμα καταργήθηκε ο νομός Σφακίων και η περιοχή του εντάχθηκε στον νομό Ρεθύμνου. Με το νομοθετικό διάταγμα 61/Φ.Ε.Κ. Α/13-8-1925 η επαρχία Σφακίων αποσπάστηκε από τον νομό Ρεθύμνου και εντάχθηκε στον νομό Χανίων.

[52] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Παρρησία*, φ. 17 (19-7-1886) και περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 6 (1871-1872), σελ. 206.

[53] Βλ. Αγνώστου (Πρακτικίδη Ζ.), *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα τω 1818*, εισαγωγή Ν.Β. Τωμαδάκη, Ηράκλειον 1983, σελ. 55.

[54] Οι τέσσερις επαρχίες του διαμερίσματος Ρεθύμνου δεν υπήρξαν, επίσης, σταθερές. Για τον λόγο αυτό στην παρούσα διατριβή επιλέχτηκε η λύση των ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων. Γι' αυτές, βλ. παρακάτω σημ. 1049.

[55] Η έννοια του δικτύου είναι δάνεια στις επιστήμες της αγωγής από τις κοινωνικές επιστήμες. Ο J. Barnes περίγραψε πρώτος την κοινωνία το έτος 1954 ως σύνολο ομάδων και ατόμων, σχετιζόμενων μεταξύ τους με ένα δίκτυο σχέσεων: «Η εικόνα που έχω (για την κοινωνία) είναι ένα σύνολο σημείων που ενώνονται με γραμμές. Οι γραμμές της εικόνας αυτής είναι άνθρωποι ή, κάποιες φορές, ομάδες, και οι γραμμές υποδεικνύουν ποιοι άνθρωποι βρίσκονται σε

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σε ό,τι αφορά τη σχέση σχολικού και διδακτηριακού δικτύου, μοιάζει καταρχήν αυτονόητο αλλά και θα αποδειχτεί στη συνέχεια ότι η εξάπλωση του σχολικού δικτύου επέκτεινε το διδακτηριακό, ενώ τα ευπρεπή και υγιεινά διδακτήρια αύξησαν σημαντικά τη μαθητική φοίτηση και έδρασαν καταλυτικά στην επέκταση του σχολικού δικτύου.

Τέλος, όσον αφορά τους όρους *κοινότητα* και *κοινοτικός*, ο πρώτος χρησιμοποιείται με την έννοια του συνόλου των κατοίκων ενός οικισμού ο οποίος υπάγεται σε έναν δήμο αλλά δεν αποτελεί την έδρα του, αντιστοιχεί δηλαδή κατά προσέγγιση στο σημερινό *δημοτικό διαμέρισμα*. Με τον όρο *κοινοτικά διδακτήρια* υποδηλώνονται τα σχολικά κτήρια που οικοδομήθηκαν αποκλειστικά με πόρους των τοπικών κοινοτήτων. Με τον όρο *δημόσια διδακτήρια* υποδηλώνονται τα σχολικά κτήρια που ανεγέρθηκαν με κρατική αρωγή, ανεξαρτήτως του εάν στην πλειοψηφία τους τα δημόσια διδακτήρια ανεγέρθηκαν στο μεγαλύτερό τους μέρος με έξοδα και προσωπική εργασία των κατοίκων των τοπικών κοινωνιών[56].

αλληλεπίδραση με τους υπόλοιπους» (βλ. Barnes J., «Class and Committees in a Norwegian Island Parish», περιοδικό *Human Relations*, τ. 7/1954, σελ. 43).

[56] Το νομικό καθεστώς της κοινότητας παρέμεινε σκόπιμα ασαφές στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ώστε να μη θιγούν ιδιαίτερα από τη νέα διοικητική οργάνωση τα προνόμια που είχαν αποκτήσει πολλές περιοχές κατά την τουρκοκρατία. Οι αρμοδιότητες της κοινότητας περιορίστηκαν σταδιακά στη διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας (κοινοτικά δάση, βοσκότοποι, νερά, δρόμοι κ.λπ.). Για τον θεσμό της κοινότητας κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Φιλήμων Ι., *Ο δήμαρχος κατά την Ελληνικήν Νομοθεσίαν*, Αθήναι 1893, σ.σ. 664-672. Για την κοινοτική οργάνωση της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία, βλ. κεφάλαιο *ΙΙ.1.1 Η περίοδος της πρώιμης Τουρκοκρατίας (1669-1821)*. Για το θέμα των κοινοτικών και των δημόσιων διδακτηρίων, βλ. περισσότερα στα κεφάλαια *Ι. 2.2.2.1 Η χρηματοδότηση της ανέγερσης διδακτηρίων* και *ΙΙΙ. 2.2 Παράγοντες διαμόρφωσης του διδακτηριακού δικτύου*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (1669-1940)

1.1 Η περίοδος της πρώιμης Τουρκοκρατίας (1669-1821)

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη ξεκίνησε ουσιαστικά το 1645, έτος κατά το οποίο ο τουρκικός στόλος αποβίβασε στρατεύματα στο δυτικό τμήμα του νησιού και κατέλαβε την πόλη των Χανίων. Το έτος 1648 ολόκληρη η κρητική ύπαιθρος και οι πόλεις πλην της πρωτεύουσας είχαν καταληφθεί. Το 1669, λοιπόν, χρησιμοποιείται συμβολικά ως έτος έναρξης της περιόδου της Τουρκοκρατίας, γιατί το έτος αυτό ολοκληρώθηκε η κατάληψη της Κρήτης, με την πτώση και της πρωτεύουσάς του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) και έληξε ο Ε΄ Βενετοτουρκικός Πόλεμος[57].

Οι διαθέσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας για την Κρήτη είχαν διαφανεί ήδη κατά τον Δ΄ Βενετοτουρκικό Πόλεμο, όταν το έτος 1538 ο ναύαρχος του στόλου Χ. Μπαρμπαρόσα επιχείρησε να καταλάβει τα μεγάλα κάστρα του νησιού και το 1562 ο επίσης ναύαρχος Ντραγούτ Ρεΐς κατόρθωσε να καταλάβει το κάστρο του Ρεθύμνου. Οι βλέψεις στην Κρήτη πάγωσαν προσωρινά το έτος 1571, με την καταστροφή της τουρκικής αρμάδας στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Για μερικές δεκαετίες η καταστροφή αυτή προκάλεσε στρατιωτική και οικονομική αποσύνθεση και διοικητική κρίση στην οθωμανική αυτοκρατορία, περίοδο την οποία δεν κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί για προετοιμασία η Βενετία, εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής της κρίσης.

Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, η Κρήτη αποτέλεσε τη νοτιότερη επαρχία (εγιαλέτι) της αυτοκρατορίας με διοικητικό κέντρο τον Χάνδακα και χωρίστηκε σε τρεις διοικητικές περιφέρειες (σαντζάκια), του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου. Τα τρία σαντζάκια διοικούνταν από πασάδες διορισμένους από το Σουλτάνο, με ανώτερο εκείνον του Χάνδακα. Σ' αυτόν υπήχθησαν οι ένδεκα ανατολικές επαρχίες, στον πασά του Ρεθύμνου τέσσερις και στον πασά των Χανίων οι πέντε δυτικές επαρχίες της Κρήτης. Κατά τα Ορλωφικά οι τρεις διοικήσεις συνενώθηκαν σε μία, στο πρόσωπο του διοικητή (βαλή) του Χάνδακα[58].

Η κατάληψη από τους Τούρκους και των φρουρίων της Σπιναλόγγας, Γραμβούσας και Σούδας το έτος 1715 έθεσε τέρμα στην ετοιμότητα των στρατευμάτων κατοχής, τα οποία φοβούνταν την ανακατάληψη του νησιού από τις δυτικές χριστιανικές δυνάμεις αλλά και στις ελπίδες των κατοίκων της Κρήτης, ορισμένοι από τους οποίους είχαν βοηθήσει την ενετική προσπάθεια ανακατάληψης του 1692[59]. Από το έτος 1720 το σύστημα των έγγειων φόρων, των «μουκατάδων», οι οποίοι προσδιορίζονταν κατ' αποκοπήν σε ετήσια βάση στο 20% της παραγωγής, αντικαταστάθηκε με εκείνο των «μαλικιανέδων», με ισόβια ενοικίαση των έγγειων φόρων στον τελευταίο πλειοδότη. Έτσι, οι χριστιανοί κάτοχοι ακινήτων βρέθηκαν στα χέρια εκμεταλλευτών, οι οποίοι εξελίχτηκαν σε ισχυρούς τοπικούς παράγοντες και οι οποίοι συχνά έδειχναν ανυπακοή στην κεντρική εξουσία[60]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδιοκτησία της κρητικής γης δεν πέρασε στα χέρια του Σουλτάνου, όπως γινόταν στις μέχρι τότε κατακτήσεις,

---

[57] Για τον Κρητικό Πόλεμο, βλ. Ζαμπελίου και Κρητοβουλίδου, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, φωτογραφική ανατύπωση, Αθήναι 1971, σ.σ. 259-271, Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1909, σ.σ. 105-113, Βακαλόπουλου Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1968, τ. Γ', σ.σ. 483-525, Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Α. Νενεδάκη, Αθήνα 1979 και Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Σ. Αλεξίου-Μ. Αποσκίτη, Αθήνα 1995.

[58] Βλ. Φουρναράκη Γ., *Διοίκησις και δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, εν Χανίοις 1929.

[59] Βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία τής Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Χανίοις 1909, επανέκδοση εκδόσεων Μινώταυρος, τ. Γ', σελ. 1340.

[60] Βλ. Σταυρινίδη Ν., «Ανέκδοτα έγγραφα της Τουρκοκρατίας εν Κρήτη», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1 (1947), σ.σ. 84-122.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αλλά παρέμεινε στα χέρια των ιδιοκτητών, με την υποχρέωση καταβολής του σχετικού φόρου[61]. Η ιδιομορφία αυτή συντέλεσε στο να μην παρουσιαστεί αργότερα στην Κρήτη το φαινόμενο των «εθνικών γαιών» και το πρόβλημα της διανομής τους σε ακτήμονες[62]. Παράλληλα συνέτεινε στο να μετατραπούν τα μεγάλα κρητικά μοναστήρια σε γαιοκτητικούς και οικονομικούς κολοσσούς[63].

Δεν ήταν μόνο ο έγγειος φόρος που επιβάρυνε τους χριστιανούς κατοίκους της Κρήτης. Ήταν και ο κεφαλικός φόρος, ο *τζιτζιγιέ*, ο οποίος επιβλήθηκε το έτος 1686 και ενέτεινε τη γενικευμένη φτώχεια. Ο κεφαλικός φόρος κλιμακώθηκε σε εύπορους, μεσαίους και άπορους. Αργότερα, το 1696, όλοι οι φόρου υποτελείς εντάχθηκαν στην μεσαία κατηγορία, μέχρι το έτος 1705, οπότε έγινε επαναφορά στο σύστημα φορολόγησης κατά φοροδοτική ικανότητα. Το σύστημα αυτό ίσχυσε μέχρι το 1821. Την γενικότερη φορολογική καταπίεση αύξαναν οι απαιτήσεις της Εκκλησίας[64].

Με την κατάκτηση, η οικονομία της Κρήτης οπισθοχώρησε σε υποτυπώδη γεωργοκτηνοτροφική μορφή. Το κυριότερο παραγόμενο κρητικό προϊόν μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα ήταν τα σιτηρά. Πολύ γρήγορα τον αιώνα αυτό η σιτοκαλλιέργεια υποχώρησε, προς όφελος της ελαιοκαλλιέργειας. Εκτός του παραγομένου λαδιού, η ελαιοκαλλιέργεια δημιούργησε τις προϋποθέσεις ανάπτυξης της σαπωνοποιίας, η οποία κατέκτησε κατά τον αιώνα αυτό την πρώτη θέση στις εξαγωγές της Κρήτης[65]. Παράλληλα εξάγονταν κτηνοτροφικά και μελισσοκομικά προϊόντα, σταφίδα, όσπρια, κρασί, χαρούπια, αμύγδαλα, μετάξι, βότανα και σαλιγκάρια. Οι εισαγωγές περιλάμβαναν υφάσματα, δέρματα, ξυλεία, ρύζι, καφέ, ζάχαρη, είδη κιγκελαρίας και βιβλία[66].

Το εμπόριο της Κρήτης δεν αποτελούσε την περίοδο αυτή προνόμιο της Βενετίας[67]. Αν και ήδη από το 1671 εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα βενετός πρόξενος, το εμπόριο σε όλη τη

---

[61] Αναστασόπουλου Α., «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σελ. 105.

[62] Για τις εθνικές γαίες, βλ. Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό. π.* σημ. 10, σ.σ. 71-84, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για το φαινόμενο της ουσιαστικής ανυπαρξίας τέτοιων γαιών στην Κρήτη (εκτός των ακρωτηρίων Γραμβούσας και Ροδωπού και της νησίδας Ντίας), βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 148, σημ. 1.

[63] Νύξεις για το θέμα αυτό, το οποίο δεν έχει ακόμη μελετηθεί, έκανε ο Ν. Τωμαδάκης στην *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, Τόμος Πρώτος. Αι πηγαί, εν Αθήναις 1974, σ.σ. 32-33. Βλ. ακόμη Τρούλη Μ.-Τσαντηρόπουλου Α., «Δυο κτηματολόγια των ιερών μονών Χαλέπας και Δισκουρίου της επαρχίας Μυλοποτάμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), σ.σ. 141-148, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

[64] Βλ. Σήφακα Α., «Το υπό των Τούρκων εισαχθέν εις Κρήτην φορολογικόν σύστημα», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 3 (1940), σ.σ. 156-178. Για τα εκκλησιαστικά «δοσίματα», βλ. Ασδραχά Σ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ιη' και ιθ' αι.) Υποθέσεις και προσεγγίσεις*, Αθήνα 1982, σ.σ. 194-196 και De Bonneval P.-Dumas M., *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, επιμέλεια Γ. Νικολάου-Μ. Πεπονάκη, Ρέθυμνο 2000, σελ. 215.

[65] Βλ. Κρεμμυδά Β., *Οι σαπουνοποιίες της Κρήτης στο 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974 και του ίδιου, «Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα)», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 16 (1980), σ.σ. 190-198.

[66] Βλ. Αγνώστου (Πρακτικίδη Ζ.), *Χωρογραφία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 53, σελ. 15, Παπαδογιάννη Ν., «Μια σπάνια μαρτυρία για το Ρέθεμνος του 1740», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 36 (1983), σ.σ. 317-324.

[67] Βλ. Μοάτσου Ε., «Το βενετικόν προξενείον Κρήτης επί Τουρκοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα 1672-1682», περιοδικό *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ.σ. 237-256.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διάρκεια του 18ου αιώνα βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Γαλλίας[68]. Προξενείο της Γαλλίας εγκαταστάθηκε το έτος 1674 στα Χανιά, τα οποία αντικατέστησαν τον Χάνδακα ως κέντρο του διεθνούς εμπορίου της Κρήτης[69]. Υποπροξενεία της Γαλλίας λειτουργούσαν στον Χάνδακα και στο Ρέθυμνο. Για την ανάπτυξη μιας υπολογίσιμης κρητικής ναυτιλίας, στην πλειοψηφία της στην περιοχή των Σφακίων, χρειάστηκε να παρεμβληθεί η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774)[70].

Η ορθόδοξη Εκκλησία κατέλαβε σημαίνουσα θέση κατά την Τουρκοκρατία. Όπως τόνισε ο καθηγητής Ν. Τωμαδάκης, η κατάκτηση έλυσε τη νόθα κατάσταση της ενετοκρατίας και ουσιαστικά δυνάμωσε τη ζωτικότητα του αγροτικού στοιχείου[71]. Το αστικό στοιχείο της Κρήτης είτε μετανάστευσε στη Βενετία και Επτάνησα, είτε, σε μεγάλο βαθμό, εξισλαμίστηκε, για να μπορέσει να βρεθεί σε θέση πλεονεκτικότερη από εκείνη των χριστιανών ραγιάδων[72]. Παράλληλα οι εξισλαμισμοί επεκτάθηκαν και σε ικανό μέρος του αγροτικού στοιχείου, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα αλλά και μετά την παγίωση της τουρκικής κυριαρχίας. Έτσι, σημειώθηκαν μεμονωμένες αλλαξοπιστήσεις για λόγους συμφέροντος, μερικές εικονικές, και μεικτοί γάμοι, αλλά πολύ περισσότερο ομαδικές αλλαξοπιστίες οικισμών και ολόκληρων γεωγραφικών περιοχών (επαρχίες Σελίνου Χανίων και Μονοφατσίου Ηρακλείου, περιοχή Αμπαδιάς Αμαρίου Ρεθύμνου κ.ά.)[73].

Οι απώλειες του Κρητικού Πολέμου, η φυγή του αστικού πληθυσμού, οι φορολογικές καταπιέσεις και οι εξισλαμισμοί μείωσαν σημαντικά τον χριστιανικό πληθυσμό της Κρήτης. Οι αναφορές των περιηγητών και των τουρκικών αρχών ξεκινούν από 50.000 χριστιανούς (σε σύνολο 80.000 κατοίκων) το έτος 1671[74], ανεβαίνουν σε 53.000 φορολογούμενους χριστιανούς στις αρχές του 18ου αιώνα και φτάνουν σε 113.320 χριστιανούς (σε σύνολο 213.084 κατοίκων) στις παραμονές της επανάστασης του 1821[75]. Η δυναμική εθνοτική ομάδα των Τουρκοκρητικών διακρίθηκε κατά την επόμενη περίοδο για την αποφασιστικότητά της και καθυστέρησε για πολλές δεκαετίες τη λύση του κρητικού προβλήματος[76].

Ως προς την κοινοτική οργάνωση, που ίσχυσε στις υπόλοιπες υπό τουρκική κατοχή ελληνικές περιοχές, στην Κρήτη δεν φαίνεται να απέκτησε ιδιαίτερη ισχύ. Μεμονωμένες

---

[68] Βλ. Κωνσταντινίδη Κ., «Εκθέσεις και υπομνήματα από την αλληλογραφία του Γαλλικού Προξενείου Κρήτης», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 8 (1954), σ.σ. 323-365, τ. 10 (1956), σ.σ. 372-394 και τ. 14 (1960), σ.σ. 109-146 και 466-491. Βλ. επίσης Triantafyllidou-Baladié Y., «Les conditions de commerce en Crète pendant les premières décennies de la domination ottomane», στα *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1980), σ.σ. 297-304.

[69] Βλ. Αναστασόπουλου Α., «Η Κρήτη ...», *ό. π.* σημ. 61, σελ. 104.

[70] Βλ. Βακαλόπουλου Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ.σ. 199-201 και Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό. π.* σημ. 10, σ.σ. 326-337.

[71] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 63, σ.σ. 3-5 και του ίδιου, «Μας ωφέλησεν η Τουρκοκρατία;», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 8 (1971), σ.σ. 193-196.

[72] Βλ. Μέρτζιου Κ., «Δύο κατάλογοι των εν Κερκύρα και Ζακύνθω Κρητών προσφύγων κατά τα έτη 1862 και 1683», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 5 (1951), σ.σ. 7-31.

[73] Για τους εξισλαμισμούς, βλ. Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 57, σ.σ. 116-119, Χιδίρογλου Π., «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», στα *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1980), σ.σ. 336-350 και Πεπονάκη Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.

[74] Βλ. Σταυρινίδη Ν., «Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 22 (1970), σ.σ. 119-132.

[75] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 191.

[76] Για τους οθωμανούς Κρήτες, βλ. Φουρναράκη Κ., *Τουρκοκρήτες*, εν Χανίοις 1929.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αναφορές για διορισμό προέδρων επαρχιών (κετχουντάδων) το έτος 1717 και κοτζαμπάσηδων το 1762, παραπέμπουν περισσότερο σε ευθύνες είσπραξης κεφαλικού φόρου και αντιπροσώπευσης του χριστιανικού στοιχείου απέναντι στις τουρκικές αρχές και λιγότερο στο θεσμό της τοπικής αυτοδιοίκησης του υπόλοιπου ελληνικού χώρου[77]. Αντίθετα, ίσχυσε ο θεσμός των διερμηνέων (δραγουμάνων) που γνωρίζουμε και από άλλες περιοχές (Πελοπόννησο, Κύπρο), τους οποίους αρχικά εξέλεγαν οι κετχουντάδες και αργότερα διόριζαν οι τουρκικές αρχές[78]. Εξαίρεση στο φαινόμενο ανυπαρξίας τοπικής αυτοδιοίκησης αποτέλεσε η βακουφική περιοχή των Σφακίων, η οποία εξέλεγε προκρίτους και καπεταναίους τουλάχιστον από το έτος 1695[79]. Παρόλη την αυτοδιοίκηση και τα προνόμιά της, η επαρχία των Σφακίων ήταν εκείνη που επαναστάτησε το έτος 1770, στα πλαίσια του ενθουσιασμού που προκάλεσαν ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος και οι υποσχέσεις του Θ. Ορλώφ, με αποτέλεσμα την καταστροφή της[80].

1.2 Η περίοδος των μεγάλων επαναστάσεων (1821-1869)

Η επανάσταση του 1821 δεν βρήκε στην Κρήτη ως στηρίγματα αρματολικά σώματα. Αν και οι αρχές κατοχής κατά τον 17ο αιώνα είχαν καταβάλλει προσπάθειες συγκρότησης τέτοιων σωμάτων για την αντιμετώπιση των «χαΐνηδων», η εύκολη καταστολή τού φαινομένου δεν επέτρεψε την καθιέρωση τέτοιου θεσμού[81]. Η επανάσταση του 1821 δεν στηρίχτηκε στην Κρήτη τόσο στο αναγεννημένο μετά την καταστολή της επανάστασης του 1770 φαινόμενο των χαΐνηδων, όσο σε μια εκατοντάδα Φιλικών, η οποία συγκροτούνταν από τους επιφανέστερους κατοίκους του νησιού (έμποροι, δάσκαλοι, λόγιοι, μερικοί επίσκοποι και ηγούμενοι μοναστηριών) και στους μυημένους και πάντα πρόθυμους για εξέγερση καπετάνιους και εμπόρους των Σφακίων[82].

Της επανάστασης προηγήθηκε η ομηρεία του ανώτατου κλήρου της Κρήτης. Με την έναρξή της, η πλειοψηφία του θανατώθηκε και ακολούθησαν σφαγές χριστιανών υπηκόων στις πόλεις. Η επανάσταση απλώθηκε βαθμιαία από τις δυτικές στις κεντρικές περιοχές του νησιού και, από από τον Νοέμβριο του 1821, με την άφιξη του Κ. Αφεντούλιεφ ως αρμοστή, έγινε ορμητικότερη. Οι Τουρκοκρητικοί περιορίστηκαν βαθμιαία στις οχυρωμένες πόλεις, οπότε ο Σουλτάνος Μαχμούτ Δ΄, στην αδυναμία του να στείλει πρόσθετα στρατεύματα στην Κρήτη, ζήτησε τη συνδρομή του αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μοχάμετ Άλι. Στο μεταξύ η Γενική Συνέλευση των Κρητών ψήφισε σχέδιο Συντάγματος και σχέδιο Προσωρινής Διοίκησης και διόρισε Γενικούς Φροντιστές.

Η επέμβαση του αιγυπτιακού στρατού, διοργανωμένου κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, υπό την αρχηγία διαδοχικά του Χασάν πασά και του Χουσεΐν μπέη, κατέστειλε βαθμιαία την επανάσταση σε όλα τα διαμερίσματα του νησιού. Την έκβαση αυτή δεν μπόρεσε να αποτρέψει

---

[77] Βλ. Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ.σ. 290-293 και του ίδιου, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», στο *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός*, τ. Β', Κρήτη 1988, σ.σ. 347-349.

[78] Βλ. Σταυρινίδη Ν., «Ανδρέας Μηλιώτης, πρώτος Γραμματικός της Πόρτας εν Κρήτη», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2 (1948), σ.σ. 546-568 και του ίδιου, «Ο θεσμός των Γραμματικών της Πόρτας», στα *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1980), σ.σ. 397-401.

[79] Βλ. Παπαδοπετράκη Γ., *Ιστορία των Σφακίων, ήτοι μέρος της Κρητικής Ιστορίας*, φωτοτυπική επανέκδοση, Αθήναι 1971, σ.σ. 119-123 και Σταυρινίδη Ν., «Συμβολή εις την ιστορίαν των Σφακίων (1645-1770), περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9 (1956), σ.σ. 213-233.

[80] Βλ. Παπαδοπετράκη Γ., *Ιστορία των Σφακίων...*, *ό. π.* σημ. 79, σ.σ. 123-158 και Μπαρμπα-Πάντζελιού, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, εισαγωγή-σχόλια Β. Λαούρδα, Ηράκλειον 1947.

[81] Βλ. Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 319-320.

[82] Βλ. Μανουρά Σ., «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 32 (1982), σ.σ. 339-363.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

η αντικατάσταση του Κ. Αφεντούλιεφ από τον Ε. Τομπάζη, το έτος 1925. Η κατάληψη του φρουρίου της Γραμβούσας το ίδιο έτος, από επαναστάτες που είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο, πρόσφερε στην εκπνέουσα επανάσταση ένα ασφαλές κέντρο-ορμητήριο, απαραίτητο μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου για τη διεκδίκηση της ένταξης της Κρήτης στο μελλοντικό ελληνικό κράτος. Η άφιξη του Μουσταφά πασά ως διοικητή των τουρκικών στρατευμάτων ακολουθήθηκε από αλλαγή της τακτικής των συγκρούσεων από τους χριστιανούς, οι οποίες μετατράπηκαν περισσότερο σε κλεφτοπόλεμο και λιγότερο σε απευθείας μάχες. Την τακτική αυτή δεν ακολούθησε το 1928 ο νέος Αρμοστής Χατζημιχάλης Νταλιάνης και σφαγιάστηκε με το στράτευμά του στο Φραγκοκάστελο. Οι επαναστάτες, όμως, κατόρθωσαν στη συνέχεια, υπό την αρμοστεία διαδοχικά των Rheineck και Hain, με την μέθοδο των αλλεπάλληλων αιφνιδιαστικών κτυπημάτων, να ελέγξουν την κρητική ύπαιθρο, ενώ οι τουρκοκρητικοί παρέμεναν κλεισμένοι στις οχυρωμένες πόλεις[83].

Τον Ιανουάριο του 1930, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου η Κρήτη αφέθηκε εκτός των ορίων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και παρέμεινε στη δικαιοδοσία του Σουλτάνου. Αυτός την εκχώρησε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μοχάμετ Άλι, τόσο ως αποζημίωση για τη βοήθεια που του είχε προσφέρει στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο και ως αντάλλαγμα για την καταστροφή του στόλου του στο Ναυαρίνο, όσο και ως αντιστάθμισμα των βλέψεών του στη Συρία.

Το μεσοδιάστημα της αιγυπτιοκρατίας υπήρξε ευεργετικό για την Κρήτη, ο πληθυσμός της οποίας είχε ελαττωθεί κατά 40% στη διάρκεια της επανάστασης και η οικονομία της οποίας είχε καταποντιστεί[84]. Πολιτικός διοικητής ανέλαβε ο Μουσταφά πασάς, ο οποίος γνώριζε τα προβλήματα του νησιού και εφάρμοσε σύστημα ισοπολιτείας για τις δύο θρησκευτικές κοινότητες. Αρκετοί ήταν οι χριστιανοί και πολλοί οι μωαμεθανοί που αρνήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα και μετανάστευσαν. Οι τρεις διοικήσεις της Κρήτης ενώθηκαν σε μία, ενώ συστήθηκαν τέσσερα διοικητικά συμβούλια (Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο και Σφακιά), για την διεκπεραίωση των διοικητικών, οικονομικών και δικαστικών υποθέσεων. Στα συμβούλια αυτά οι διορισμένοι από τον Μουσταφά πασά σύμβουλοι αντανακλούσαν εν πολλοίς την πληθυσμιακή αναλογία των δύο κοινοτήτων της Κρήτης.

Η σύγκρουση του Μοχάμετ Άλι με την Πύλη ανάγκασε τον Σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ να δεχτεί τις προτάσεις του υπουργού εξωτερικών Ρεσίτ πασά και το έτος 1839 να εκδώσει το *Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ*. Το διάταγμα αυτό, που εγγυήθηκε την ζωή, την τιμή και την περιουσία

---

[83] Για τα επαναστατικά γεγονότα των ετών 1821-1829, βλ. Νικολαΐδη Π., *Ιστορική και κριτική σύνοψις των εν Κρήτη διατρεξάντων από της πτώσεως του πρώτου Διοικητού αυτής ιππέως Αφεντούλιεφ μέχρι σήμερον*, Μεσολόγγιον 1824 (αναστατική επανέκδοση 1971), Ζαμπελίου και Κρητοβουλίδου, *Ιστορία των επαναστάσεων...*, *ό. π.* σημ. 57, σ.σ. 291-822, Παπαδοπετράκη Γ., *Ιστορία των Σφακίων...*, *ό. π.* σημ. 79, σ.σ. 177-443, Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 1620-2043, Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 57, σ.σ. 126-140, Μουρέλου Ι., *Ιστορία της* Κρήτης, Ηράκλειον 1932, τ. 2, σ.σ. 384-1233, Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 321-350 και 366-387, Βακαλόπουλου Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού...*, *ό. π.* σημ. 70, τ. Ε', σ.σ. 486-494 και τ. ΣΤ', σ.σ. 700-712, Τωμαδάκη Ν., «Βιβλιογραφία των Κρητικών Επαναστάσεων», Δ.Ι.Ε.Ε., τ. 13 (1959), σ.σ. 26-32 και τ. 15 (1961), σ.σ. 51-52, Τωμαδάκη Ν.-Παπαδάκη Α. (επιμ.), *Κρητικά έγγραφα 1821-1830*, τ. Α', 1821-1824, εν Αθήναις 1974, Πρωτοψάλτη Ε.-Γιαννουδάκη-Φαλτάιτς Α. (επιμ), *Μνημεία Κρητικών Επαναστάσεων. Επανάστασις 1821-1830*, τ. Α', 1821-1822, Αθήναι 1978. Για τη διπλωματική ιστορία της επανάστασης του 1821, βλ. Couturier Η., *Η Κρήτη. Η θέσις αυτής εξ απόψεως του διεθνούς δικαίου*, επιμέλεια-μετάφραση Τ. Βενέρη, Ηράκλειον 1912, σ.σ. 27-34.

[84] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, τ. Β', Ηράκλειον 1991, σελ. 241. Ο Pashley, με χρήση διαφορετικών αριθμών για την περίοδο πριν την επανάσταση, υπολογίζει τη μείωση του πληθυσμού στο μισό. Τα στοιχεία της απογραφής που αναφέρει ο Ν. Σταυράκης κατεβάζουν τον πληθυσμό στους 111.700 κατοίκους (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 191).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

των υπηκόων της αυτοκρατορίας, αποτέλεσε την αρχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (*Τανζιμάτ*)[85].

Ο αφοπλισμός των κατοίκων του νησιού, η αμεροληψία των αλβανών χωροφυλάκων, η εκμηδένιση της δύναμης των γενιτσάρων και η αποκατάσταση της ισότητας των δύο κοινοτήτων βοήθησαν στην ανασυγκρότηση της γεωργίας και του εμπορίου[86]. Η ετήσια παραγωγή λαδιού ξεπέρασε τους δέκα χιλιάδες τόνους και το κτηνοτροφικό κεφάλαιο τα εξακόσιες χιλιάδες αιγοπρόβατα. Σημαντική ήταν η απόφαση αφαίρεσης από τους αγάδες των υπολοίπων των τιμαρίων, τα οποία παρέμεναν στα χέρια τους από την εποχή της τουρκικής κατάκτησης της Κρήτης. Σταδιακά οι περιουσίες αυτές πέρασαν στην κατοχή του χριστιανικού στοιχείου[87].

Παρά την αυξημένη φορολογία, που επιβλήθηκε για την κάλυψη ενός ευρέος προγράμματος κοινωφελών έργων, ο προϋπολογισμός της Κρήτης παρέμεινε ελλειματικός[88]. Η αυξημένη φορολογία οδήγησε, το έτος 1833, στο *Κίνημα των Μουρνιών*, το οποίο καταστάληκε βίαια. Μια ακόμα εξέγερση, στις αρχές του 1841, υποκινημένη από την κρίση του Ανατολικού Ζητήματος των ετών 1839-1841, δεν πήρε ιδιαίτερη διάσταση και οι επαναστάτες εγκατέλειψαν την Κρήτη λίγους μήνες αργότερα και κατέφυγαν στο ελληνικό βασίλειο[89].

Το 1840 ο Μοχάμετ Άλι, μετά την αποτυχία του στη Συρία, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κρήτη. Το νησί επανήλθε στην Πύλη το καλοκαίρι του 1841 και μπόρεσε να απολαύσει μια πρόσθετη δεκαπενταετή περίοδο ειρήνης. Γενικός Διοικητής τοποθετήθηκε και πάλι ο Μουσταφά πασάς, με έδρα εναλλακτικά τα Χανιά και τον Χάνδακα, ο οποίος από την εποχή αυτή άρχισε να αποκαλείται *Μεγάλο Κάστρο*. Η διακυβέρνηση της Κρήτης μέχρι το έτος 1850, οπότε ο Μουσταφά πασάς μετακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και προήχθη σε Μεγάλο Βεζίρη, διατηρήθηκε στα ίδια πλαίσια με εκείνα της αιγυπτιοκρατίας. Τα επαναστατικά γεγονότα της Ευρώπης του έτους 1848 δεν είχαν απήχηση στην Κρήτη.

Η ανάληψη της διοίκησης από τον Μεχμέτ Εντίν, το έτος 1850, συνοδεύτηκε από διοικητικές αλλαγές, στα πλαίσια της ευρύτερης προσπάθειας μεταρρύθμισης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία επιταχύνθηκε μετά το έτος 1856. Έτσι, από το 1850 η πρωτεύουσα του εγιαλετίου μεταφέρθηκε στα Χανιά[90] και το νησί διαιρέθηκε σε 23 επαρχίες (καζάδες), με

---

[85] Για τις μεταρρυθμίσεις αυτές, βλ. Βερέμη Α., «Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ)», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', σ.σ. 168-171.

[86] Βλ. Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός από το 1833 ως το 1881. Κρήτη» στην *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ', Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881, σ.σ. 408-409.

[87] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 157.

[88] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, σ.σ. 223-225.

[89] Για την αιγυπτιοκρατία, βλ. Ράσεντ Ζενάπ Ισμάτ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν (1830-1840)*, Ηράκλειον Κρήτης 1978, Ζαμπελίου και Κρητοβουλίδου, *Ιστορία των επαναστάσεων...*, *ό. π.*-σημ. 57, σ.σ. 822-834, Παπαμανουσάκη Σ., «Η δικαιοσύνη της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 48-49 (1981), σ.σ. 321-326 και τ. 50-51 (1982), σ.σ. 17-32, 52-53 και 57-92, Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, τ. Δ', σ.σ. 2044-2064, Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 57, σ.σ. 140-141, Μουρέλου Ι., *Ιστορία της* Κρήτης..., *ό. π.* σημ. 83, τ. 3, σ.σ. 1263-1353, Παρλαμά Μ., «Το Ημερολόγιον του Κ. Κοζύρη ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 173-188, Couturier H., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 35-38. Για την εξέγερση του 1841, βλ. Ζαμπετάκη Εμμ., «Συμβολή εις την καλυτέραν γνώσιν της επαναστατικής περιόδου του 1841 εν Κρήτη», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 10 (1956), σ.σ. 171-214 και Παπαμανουσάκη Σ., «Η δικαιοσύνη της αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 50-51 (1982), σ.σ. 17-32.

[90] Βλ. Αναστασόπουλου Α., «Η Κρήτη ...», *ό. π.* σημ. 61, σελ. 105. Άλλοι ιστορικοί τοποθετούν τη μεταφορά της πρωτεύουσας στο έτος 1851 (βλ. Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σελ. 357) ή στο 1850 ή 1852 (βλ. Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σελ. 409), αλλά η χρονολόγηση του Αναστασόπουλου εδράζεται σε αρχειακές πηγές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επικεφαλής επάρχους (μουδίρες) και πλαισίωση από επαρχιακά συμβούλια με διοικητικές, δικαστικές, οικονομικές και αστυνομικές αρμοδιότητες. Την ευθύνη της εσωτερικής ασφάλειας της Κρήτης εξακολούθησαν να έχουν Αλβανοί των σωμάτων της χωροφυλακής και αστυφυλακής, ενώ σε χριστιανούς των επαρχιών ανατέθηκαν καθήκοντα μπουλουκμπασών και καπετάνιων (καστελκιαγιασήδων). Τα τρία διοικητικά συμβούλια που είχαν θεσπιστεί επί αιγυπτιοκρατίας ανέλαβαν τη λύση των διαφορών των δύο στοιχείων, τη φροντίδα της υγείας, τον έλεγχο των τιμών και την επίβλεψη των δημοσίων έργων[91]. Παράλληλα στο Ηράκλειο οργανώθηκε άτυπα τοπική Δημογεροντία[92].

Σημαντικός σταθμός για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρξε η παραχώρηση του Χάρτη της 18ης Φεβρουαρίου 1856, του περισσότερο γνωστού ως *Χάτι Χουμαγιούν*[93], ως αποτέλεσμα του Κριμαϊκού Πολέμου των ετών 1853-1856. Με αυτόν παραχωρήθηκαν τα προνόμια της ανεξιθρησκείας, της προσωπικής ελευθερίας, της εξασφάλισης της τιμής και της ιδιοκτησίας και της ίσης μεταχείρησης στην απονομή της δικαιοσύνης, στη φορολογία, στην ανάληψη δημόσιων σχέσεων, στη σταδιοδρομία στο στρατό και στη φοίτηση σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι υπόδουλες εθνότητες έπαψαν να πληρώνουν κεφαλικό φόρο και υποχρεώθηκαν σε στρατιωτικό. Οι επαρχίες, όπως η Κρήτη, μετονομάστηκαν από εγιαλέτια σε βιλαέτια, με επικεφαλής βαλήδες[94].

Η διοίκηση του Βελή πασά εξακολούθησε να είναι αυταρχική, καταπατώντας τα προνόμια του Χάτι Χουμαγιούν και, σε συνδυασμό με την επιβολή *νέων φόρων*, οδήγησε στο πολιτικό *Κίνημα του Μαυρογένη*[95]. Ο στρατιωτικός διοικητής αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει βία και η Πύλη απομάκρυνε τον Βελή πασά, αντικαθιστώντας τον με τον Σαμή πασά. Με το φιρμάνι της 7ης Ιουλίου 1858 παραχωρήθηκαν πρόσθετα προνόμια στους Κρητικούς. Τα τρία διοικητικά συμβούλια, των διαμερισμάτων Ηρακλείου, Χανίων και Ρεθύμνου, απαρτίζονταν στο εξής από τον καϊμακάμη, τον καδή, τον μουφτή, τον επίσκοπο, τον οικονομικό έφορο, τον γραμματέα και εκλεγμένους αντιπροσώπους των δύο θρησκευτικών στοιχείων[96]. Παράλληλα, αναγνωρίστηκαν επίσημα οι Δημογεροντίες, αρχικά με ορφανικές και κληρονομικές αρμοδιότητες. Έτσι, ιδρύθηκαν τρεις Δημογεροντίες, δύο επταμελείς στα Χανιά και στο Ηράκλειο και μία εξαμελής στο Ρέθυμνο. Οι Δημογεροντίες, παρόλες τις κατά καιρούς προσπάθειες περιορισμού των

---

[91] Βλ. Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σελ. 410.

[92] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 16. Υποτυπώδης Δημογεροντία είχε αναπτυχθεί στο Ηράκλειο τουλάχιστον από το έτος 1843 (βλ. Παρλαμά Μ., «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στεφάνου Νικολαΐδου», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 3/1949, σελ. 319 και Τζεδάκη Θ., «Ο προσφάτως ανευρεθείς επίσημος Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης του ΙΘ' αιώνος και το περιεχόμενον αυτού», στα *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ'/1973, Αθήναι 1975, σελ. 343).

[93] «Υψηλόν φερμάνιον απευθυνόμενον εις τον Πρωθυπουργόν, εκδοθέν περί των Μεταρρυθμίσεων και κεκοσμημένον άνωθεν δια του αυτοκρατορικού χαττίου (χάττ-ι-χουμαγιούν)», στο Παπαστάθη Χ., *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων Ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984, σ.σ. 21-27.

[94] Βλ. Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 169-170.

[95] Βλ. Γρυντάκη Γ., «Η επανάσταση του 1858 στο Ρέθυμνο», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 18 (2002-2003), σ.σ. 203-228. Στις σελίδες 214-216 δημοσιεύεται το φιρμάνι του έτους 1858.

[96] Βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 2108-2121, Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 57, σελ. 143, Μουρέλου Ι., *Ιστορία της* Κρήτης..., *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 1517-1523., Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σελ. 359 και Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σελ. 410.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

πλαισίων δραστηριοποίησής τους, αποτέλεσαν στην πράξη τις ανώτατες τοπικές εκπαιδευτικές αρχές μέχρι το έτος 1881, οπότε ψηφίστηκε ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος[97].

Το φιρμάνι του έτους 1858 είχε ελάχιστη εφαρμογή στην Κρήτη. Ο Ισμαήλ πασάς, που ανέλαβε τη γενική διοίκηση το 1861, μετά από μια πρώτη περίοδο δίκαιης διακυβέρνησης, προχώρησε από το 1863 στην επιβολή βαριάς φορολογίας και σε προσπάθειες διαίρεσης του χριστιανικού πληθυσμού του νησιού. Ο διορισμός πιστών σ' αυτόν οργάνων στις Δημογεροντίες και η ανάμειξή του στο *Μοναστηριακό Ζήτημα*, σε συνδυασμό με τις ελπίδες που γέννησε η προσάρτηση των Ιονίων νήσων στο ελληνικό βασίλειο, προετοίμασαν την Μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-69.

Το Μοναστηριακό Ζήτημα δημιουργήθηκε στην ανατολική Κρήτη και αφορούσε τη χρησιμοποίηση των προσόδων των μοναστηριών. Μια ομάδα από διανοούμενους, προοδευτικούς κληρικούς, προκρίτους και καπετάνιους ζητούσε από το 1862 τη συμμετοχή λαϊκών αντιπροσώπων στη διαχείριση των μοναστηριακών περιουσιών, με σκοπό ένα μέρος τους να διατίθεται για τη λειτουργία των σχολείων. Στην ομάδα αυτή αντιτίθενταν ο μητροπολίτης, οι επίσκοποι, οι ηγούμενοι των μοναστηριών της ανατολικής Κρήτης και η Δημογεροντία Ηρακλείου, απαιτώντας την αποκλειστικότητα στη διαχείριση. Ο Ισμαήλ πασάς αναμείχθηκε σκανδαλωδώς υπέρ της δεύτερης ομάδας, ακυρώνοντας την εκλογή των ανεπιθυμήτων σ' αυτόν πληρεξουσίων για τη συζήτηση του προβλήματος και καταδιώκοντας πολλούς αντιπροσώπους επαρχιών.

Παρά την αρνητική διεθνή συγκυρία, τη σταθερά αρνητική θέση της ελληνικής κυβέρνησης και την ύπαρξη σημαντικών τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων στην Κρήτη, η επανάσταση ξέσπασε το καλοκαίρι του 1866. Το έργο της καταστολής της ανέλαβε ο γνώστης των κρητικών πραγμάτων Μουσταφά πασάς. Πολύ νωρίς φάνηκε ότι η επανάσταση έβαινε προς κάμψη, ιδιαίτερα μετά τη συνθηκολόγηση των Σφακίων και μερικών περιοχών της ανατολικής Κρήτης. Όμως, το δράμα της ολοκαύτωσης του Αρκαδίου ήρθε να της δώσει νέα πνοή και να συνεγείρει τα συναισθήματα τόσο των πολιτών του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου όσο και κύματος φιλελλήνων, πολλοί από τους οποίους πολέμησαν στην επαναστατημένη Κρήτη. Οι επιτυχίες των τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων που ακολούθησαν και η αποστολή του Σερβέρ εφέντη με διαλλακτικό φιρμάνι στις αρχές του 1867 δεν κατόρθωσαν να σβήσουν την επανάσταση και ο Μουσταφά πασάς ανακλήθηκε. Τον διαδέχτηκε ο Ομέρ πασάς, ο οποίος κατέστειλε την επανάσταση στην ανατολική Κρήτη και υπέταξε τα Σφακιά. Όμως, η αδυναμία του να μονιμοποιήσει την κατοχή περιφερειών όταν απομακρύνονταν από αυτές και η ογκούμενη διαμαρτυρία της διεθνούς κοινής γνώμης για τις ωμότητες, οδήγησαν στην ανάκλησή του και στην αποστολή από τον Σουλτάνο στην Κρήτη του Ααλή πασά. Ο Μεγάλος Βεζίρης έφερε μαζί νέο διοικητικό οργανισμό, γνωστό με το όνομα *Οργανικός Νόμος του 1868*, γιατί δημοσιεύτηκε ως Αυτοκρατορικό Διάταγμα τον Ιανουάριο του 1868. Παρά την άρνηση της Επαναστατικής Γενικής Συνέλευσης να αποδεχτεί τις προσφορές, ο νέος γενικός διοικητής Αβνή πασάς, με την οικοδόμηση δικτύου στρατιωτικών πύργων σε επίκαιρα σημεία της υπαίθρου, κατόρθωσε να ελέγξει σταδιακά την επανάσταση.

Στα τέλη του 1868-αρχές του 1869 η επανάσταση είχε εκπνεύσει. Η οικονομία της Κρήτης είχε καταστραφεί, οι χριστιανικές απώλειες έφταναν τις τριάντα χιλιάδες άτομα αλλά το Κρητικό Ζήτημα είχε τεθεί μόνιμα και ο Οργανικός Νόμος θα αποτελούσε από εκεί και στο εξής την ελάχιστη βάση διαπραγμάτευσης . Από μια άλλη σκοπιά, η Κρήτη πέρασε από την

---

[97] Βλ. *Κρητικός Κώδιξ*, Τεύχος Πρώτον περιέχον τα κατά το έτος 1858 εκδοθέντα Διατάγματα, τον Οργανικό Νόμον του 1867 μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φιρμανίων, Διατάγματά τινα μεταγενέστερα και την εν Χαλέπα Σύμβασιν του 1878 μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων και παραπομπών, εν Χανίοις 1879, σ.σ. 10-12, Πλατάκη Σπ., «Ανέκδοτα έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου», περιοδικό *Κρητικά* Χρονικά, τ. 2 (1960), σ.σ. 335-376 και Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 15-16.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων (1821-1869) στην περίοδο της ημιαυτονομίας της (1869-1898), με τη λειτουργία Γενικής Συνέλευσης[98].

Από το τέλος της αιγυπτιακής κατοχής μέχρι την επανάσταση του 1866, η σχετική περίοδος ηρεμίας συντέλεσε στην αύξηση της παραγωγής και στην περαιτέρω δημογραφική ανάκαμψη της Κρήτης. Η καλλιέργεια της ελιάς εξακολούθησε να είναι κυρίαρχη, ενώ η αμπελοκαλλιέργεια, με βασικά προϊόντα το κρασί και τη σταφίδα, σημείωνε ανοδική πορεία[99]. Σημαντική εξακολουθούσε να είναι και η καλλιέργεια δημητριακών, ιδιαίτερα κριθαριού και βρώμης, χωρίς όμως να μπορεί να προσφέρει στην Κρήτη σιτάρκεια. Πολύ σημαντικότερη ήταν η κτηνοτροφική παραγωγή, αφού το κτηνοτροφικό κεφάλαιο μπόρεσε να αυξηθεί κατά 51% μεταξύ των ετών 1837-1844. Στον τομέα της βιοτεχνίας, η σαπωνοποιία καταμετρούσε πενήντα λειτουργούσες μονάδες το 1865, η νηματουργία τρεις μονάδες ενώ η βυρσοδεψία ευδοκίμησε στο Ρέθυμνο, με 98 μονάδες το έτος 1856[100]. Το εμπόριο σημείωνε αυξητικές τάσεις, αφότου εκτός των γαλλικών οίκων εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και αγγλικοί και αυστριακοί οίκοι. Έτσι, μεταξύ των ετών 1842 και 1856 οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 267% και οι εισαγωγές κατά 264%, με ελαφρό, πάντα, έλλειμμα του ισοζυγίου συναλλαγών[101]. Μεγάλες καταστροφές σε υποδομές προκάλεσε ο σεισμός του έτους 1856, ιδιαίτερα στην ανατολική Κρήτη[102].

Ο πληθυσμός της Κρήτης καταγράφηκε επίσημα το έτος 1858. Οι χριστιανοί κάτοικοι ανέρχονταν σε 215.863, οι μουσουλμάνοι σε 62.138 και οι εβραίοι σε 907. Σημειώθηκε δηλαδή αύξηση 93% από το έτος 1832. Η υφιστάμενη το 1832 αναλογία χριστιανών-μουσουλμάνων 1:0,76 μετατράπηκε το 1858 σε 1:0,28, συντελέστηκε δηλαδή μια μεγάλη πληθυσμιακή μεταβολή, με σημαντικές επιπτώσεις στη μετέπειτα εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος.

---

[98] Για το Μοναστηριακό Ζήτημα και την Μεγάλη Κρητική Επανάσταση, βλ. ιδιαίτερα Τσιριντάνη Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθν. Επαναστάσεως 1866-1869*, τ. Α', Αθήναι 1950, και Πρεβελάκη Ε.-Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη Β., *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος*, Αθήνα 1967. Βλ. ακόμη, Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 2156-2491, Διαμαντούρου Ι., «Η Κρητική επαγάσταση (1866-1869)...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 253-277, Σταυρινίδη Ν., *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. Α', Ηράκλειον 1971, σ.σ. 219-871, Σβορώνου Ν., «Η ανατολική πολιτική των Μ. Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866», περιοδικό *Αριάδνη*, τ. 1 (1983), σ.σ. 308-319, Couturier H., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 44-66 και Πατεράκη Γ., *Η παιδεία στην Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 14, σ.σ. 20-32. Για τη βιβλιογραφία της επανάστασης, βλ. Τωμαδάκη Ν., «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των Κρητικών Επαναστάσεων. Β'. Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως 1866-1869», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β'(1939), σ.σ. 198-238 και Ζερβογιάννη Ν., «Βιβλιογραφία: Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην Κρήτη και η μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-1869», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 106-107 (1996), σ.σ. 15-21.

[99] Βλ. Πεπονάκη Μ., «Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού, σταφίδας και ρακής στην Κρήτη (τέλη 18ου -μέσα 19ου αι.), περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), σελ. 285.

[100] Βλ. Παρασκευά Π., «Η βυρσοδεψία στην Κρήτη (1830-1913)», στα *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1 (1995), σ.σ. 407-420 και Πεπονάκη Μ., «Εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο του Ρεθύμνου στην περίοδο 1850-1862», στα *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1 (1995), σ.σ. 421-427. Σε αντίθεση με την σαπωνοποιία, η οποία ευδοκίμησε στο διαμέρισμα Ρεθύμνου μέχρι και λίγο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η βυρσοδεψία δεν μπόρεσε να χρησιμοποιήσει τις ευνοϊκές προϋποθέσεις που παρασχέθηκαν επί Κρητικής Πολιτείας και να εκσυγχρονιστεί, οπότε ακολούθησε καθοδική πορεία (βλ. Παρασκευά Π., «Μερικές ειδήσεις για τη βυρσοδεψία του Ρεθύμνου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 5-6/1992, σελ. 28).

[101] Βλ. Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 412-413.

[102] Βλ. Πλατάκη Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1950), σ.σ. 494-496.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3 Η περίοδος της ημιαυτονομίας (1869-1898)

Ο Οργανικός Νόμος όρισε την Κρήτη διοικητική επαρχία (βιλαέτι) της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με γενικό διοικητή (βαλή) διοριζόμενο από τον Σουλτάνο. Για πρώτη φορά το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικητικές περιφέρειες (Χανίων, Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Σφακίων και Λασιθίου) και είκοσι επαρχίες. Οι επαρχίες Αγίου Βασιλείου, Σφακίων και Αποκορώνου αποσπάστηκαν, από τα διαμερίσματα Ρεθύμνου η πρώτη και Χανίων η δεύτερη και τρίτη, και συναποτέλεσαν τη νέα διοικητική περιφέρεια των Σφακίων, ενώ η περιφέρεια Λασιθίου συγκροτήθηκε από τις επαρχίες Λασιθίου, Μεραμβέλλου, Ιεράπετρας και Σητείας.

Ως επίσημες γλώσσες του βιλαετιού αναγνωρίστηκαν η τουρκική και η ελληνική, ενώ σε όλες τις βαθμίδες της διοίκησης χρησιμοποιούνταν και χριστιανοί υπάλληλοι, σε ίση αναλογία με τους μουσουλμάνους. Δίπλα στον γενικό διοικητή, τους διοικητές των διαμερισμάτων και τους επάρχους, διορίστηκαν διοικητικά συμβούλια, στα οποία συμμετείχαν εκλεγμένοι εκπρόσωποι των δύο κοινοτήτων. Παράλληλα, για πρώτη φορά λειτούργησε Γενική Συνέλευση, συγκαλούμενη κατ' έτος και απαρτιζόμενη από τους τέσσερις αιρετούς συμβούλους κάθε επαρχίας. Την προεδρία της κατείχε ο Γενικός Διοικητής, οι συζητήσεις της πραγματοποιούνταν στα ελληνικά και η ψηφοφορία ήταν μυστική. Τα θέματα των συνεδριάσεων, στα οποία δεν περιλαμβάνονταν θέματα πολιτικής, άμυνας και δημόσιας ασφάλειας, προτείνονταν τόσο από τον βαλή όσο και από τους αντιπροσώπους των δύο κοινοτήτων.

Ο Οργανικός Νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως. Το χριστιανικό στοιχείο βρέθηκε αποδυναμωμένο μετά την επανάσταση, τόσο δημογραφικά όσο και οικονομικά, και δεν μπορούσε να αντιτάξει δυναμική αντίσταση στις παραβιάσεις του. Προσωπικότητες που κατά καιρούς αντιστάθηκαν, τιμωρήθηκαν και απομονώθηκαν με εξορίες.

Η ομαλή περίοδος διοίκησης του Ρεούφ πασά (1871) ακολουθήθηκε από περιόδους καταπατήσεων και αυθαιρεσίας, ικανοποιώντας το ισχυρό στην μουσουλμανική κοινότητα κόμμα των μπέηδων, φορέα αντίδρασης στις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Ο διορισμός χριστιανών σε ανώτερες διοικητικές θέσεις φαλκιδευόταν με την εκλογή πειθήνιων στη διοίκηση οργάνων, ενώ ο καταμερισμός των θέσεων των επάρχων και των προέδρων των δικαστηρίων στις δύο κοινότητες καταστρατηγούνταν.

Η επανάσταση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, η επέμβαση της Σερβίας και ο επακόλουθος σερβοτουρκικός πόλεμος ώθησαν τη διοίκηση σε πιστότερη εφαρμογή του Οργανικού Νόμου, αλλά και τους χριστιανούς κατοίκους της Κρήτης σε επαγρύπνηση για νέα εξέγερση. Η ψήφιση του πρώτου τουρκικού Συντάγματος (*Μιδάτ*) το έτος 1877 τάραξε περισσότερο την κατάσταση, αφού το ιδιαίτερο διοικητικό καθεστώς της Κρήτης δεν κατοχυρωνόταν σ' αυτό. Στη Γενική Συνέλευση του 1877 οι χριστιανοί αντιπρόσωποι ζήτησαν την εξαίρεση της Κρήτης και τη θεώρησή της ως αυτοδιοικούμενης επαρχίας και ο γενικός διοικητής Σαμίχ πασάς διέλυσε τη Συνέλευση[103].

Η έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου εκτράχυνε την ήδη φορτισμένη κατάσταση. Σώματα εκπατρισμένων Κρητών αποβιβάστηκαν στο νησί. Σε πρώτη φάση, με δεδομένη την τουρκική αδυναμία αποστολής στρατευμάτων, καταβλήθηκε από την Πύλη προσπάθεια κατευνασμού, με την αποστολή ως διπραγματευτή του χριστιανού Αδοσίδη πασά. Η εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία οδήγησε στην ανατροπή της διαπραγματευτικής οδού

---

[103] Για τον Οργανικό Νόμο και την περίοδο 1869-1878, βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ..., ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 2491-2501, Δασκαλάκη Γ., *Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης του 1867*, Αθήναι 1966, Μερικοπούλου-Καλλιατάκη Κ., *Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877*, Αθήνα 1984, της ίδιας, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης (1868-1877)*, Αθήνα 1988, *Κρητικός Κώδιξ...*, *ό. π.* σημ. 97, Διαμαντούρου, Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 276-277, 333 και Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 374 και 378-381.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

και στην επίσημη κήρυξη της επανάστασης. Οι επιχειρήσεις οδήγησαν στην επικράτησή της στο σύνολο της κρητικής υπαίθρου, ενώ στα χέρια της τουρκικής διοίκησης παρέμειναν μόνο τα οκτώ οχυρά της βόρειας και της νότιας ακτής. Όμως, η υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου έλυσε τα χέρια του Σουλτάνου και τα στρατεύματα που αποβιβάστηκαν μπόρεσαν να σημειώσουν μικρές κατά τόπους επιτυχίες. Αναμένοντας το ευρωπαϊκό συνέδριο, οι επαναστάτες δέχτηκαν συντονισμένες επιθέσεις, κατά τις οποίες οι στρατολογημένοι άτακτοι Τουρκοκρητικοί προέβησαν σε πυρπολήσεις και ομαδικές εκτελέσεις. Έτσι, το Κρητικό Ζήτημα βρισκόταν στην επικαιρότητα κατά την έναρξη του συνεδρίου του Βερολίνου, το οποίο, όμως, περιορίστηκε στην πίεση στην Τουρκία για την επαναφορά του Οργανικού Νόμου, με όσες τροποποιήσεις θα κρίνονταν απαραίτητες.

Οι διαπραγματεύσεις των απεσταλμένων της Υψηλής Πύλης με τους εκπροσώπους των επαναστατών οδήγησαν τον Οκτώβριο του 1878 σε νέο πολιτικό οργανισμό, τη γνωστή ως *Σύμβαση της Χαλέπας*, που επικυρώθηκε με σουλτανικό φιρμάνι. Μ' αυτήν παραχωρούνταν γενική αμνηστεία και οριζόταν πενταετής θητεία για τον Γενικό Διοικητή Κρήτης και η δυνατότητα να είναι χριστιανός. Ο Διοικητής πλαισιωνόταν από Σύμβουλο του άλλου θρησκεύματος και Διοικητικό Συμβούλιο από έξι αιρετά μέλη. Η Σύμβαση της Χαλέπας όρισε τη σύνθεση της Γενικής Συνέλευσης από 49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους και της παραχώρησε νομοθετικές εξουσίες. Επίσης, εφάρμοσε σύστημα χωρισμού σε επαρχίες (23) και Δήμους (88)[104], ίδρυσε κρητική χωροφυλακή, αναγνώρισε την ελληνική ως μοναδική επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης, επέτρεψε την κυκλοφορία εφημερίδων και την ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και κατοχύρωσε τη λειτουργία των Δημογεροντιών σε πόλεις και χωριά[105].

Η Σύμβαση της Χαλέπας και ο παλιότερος Οργανικός Νόμος εισήγαγαν στην πολιτική ζωή της Κρήτης τον φατριασμό. Με τη συμμετοχή και των δύο κοινοτήτων διαμορφώθηκαν δύο μεγάλα κόμματα, των *Καραβανάδων* και των *Ξυπόλυτων*. Οι Συντηρητικοί, που αποκαλούνταν από τους αντιπάλους τους Καραβανάδες, εκπροσωπούσαν την πλευρά των ισχυρών παραγόντων και των μορφωμένων χριστιανών, στην πλειοψηφία τους συνδεδεμένων με τη διοικητική μηχανή. Οι Φιλελεύθεροι (Ξυπόλυτοι) εκπροσωπούσαν τις φιλελεύθερες τάσεις της περιόδου. Από το πρώτο κόμμα εκπροσωπούνταν και οι αγάδες, ενώ από το δεύτερο οι μπέηδες της Κρήτης.

Πρώτος Γενικός Διοικητής του νέου καθεστώτος τοποθετήθηκε ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, ο οποίος, στις λίγες μέρες που έμεινε, δεν πρόλαβε να διοικήσει, αφού στη συνέχεια διορίστηκε υπουργός εξωτερικών. Τον διαδέχτηκε ο Ιωάννης Φωτιάδης πασάς, ο οποίος διοίκησε μέχρι το 1885 την Κρήτη, με διπλωματικότητα και δικαιοσύνη. Επί των ημερών του λύθηκε το λεγόμενο *Βακουφικό Ζήτημα*, το οποίο δημιουργήθηκε από τη Σύμβαση

---

[104] Ο Οργανικός Νόμος του 1868 πρόβλεπε την εισαγωγή των δημοτικών θεσμών στην Κρήτη. Στην πράξη, όμως, δήμοι συστήθηκαν αποκλειστικά στις έδρες των πέντε διοικήσεων του νησιού, με περιορισμένες αρμοδιότητες (καθαριότητα και επισκευή δρόμων, επιτήρηση εφαρμογής σχεδίου πόλης, αγορανομία και εποπτεία νοσοκομείων). Οι πέντε δήμαρχοι δεν ήταν αιρετοί, αλλά επιλέγονταν και παύονταν από τις τουρκικές αρχές, όπως οι καθαρά διοικητικοί υπάλληλοι (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 165-166).

[105] Για την επανάσταση του 1878 και τη Σύμβαση της Χαλέπας, βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 2501-2539, *Κρητικός Κώδιξ...*, *ό. π.* σημ. 97, Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 160-161, Ματζαπετάκη Σ., *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Κρήτης κατά την επανάστασιν του 1878*, εν Ηρακλείω 1904, Πρεβελάκη Ε., «Το καθεστώς της Χαλέπας καί τό φιρμάνι τού 1889», περιοδικό *Κρητικά* Χρονικά, τ. 17 (1963), σ.σ. 163-183, Πανηγυράκη Σ., *Η επανάσταση του 1878 και η σύμβαση της Χαλέπας*, Χανιά 1978, Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 333-337, Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 374 και 382-386, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 13-18 και Couturier Η., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 67-77.

της Χαλέπας, με την οποία τα βακουφικά εισοδήματα παραχωρήθηκαν στις μουσουλμανικές κοινότητες. Τελικά, η Γενική Συνέλευση του 1884 αποφάσισε τα εισοδήματα αυτά να εισέρχονται στο Δημόσιο Ταμείο της Κρήτης, υπό τον όρο το Ταμείο να καταθέτει κάθε χρόνο χρηματικό ποσό στο Εφκάφιο για τις θρησκευτικές ανάγκες των μωαμεθανών Κρητών[106]. Με εξίσου διαλλακτικό τρόπο λύθηκε και το, μικρότερο, *τελωνειακό ζήτημα*. Παράλληλα, η Συνέλευση του 1879 ψήφισε οργανισμό δικαστηρίων και δημοτικό νόμο, ενώ κλήθηκε ο διακεκριμένος νομομαθής Ι. Σκαλτσούνης και σύνταξε την πολιτική και ποινική δικονομία της Κρήτης.

Επόμενοι Γενικοί Διοικητές διετέλεσαν οι Σάββας πασάς, Κ. Ανθόπουλος πασάς και Ν. Σαρντίνσκι πασάς. Οι δύο πρώτοι αναγκάστηκαν να παραιτηθούν (τον Ιανουάριο του 1887 και τον Απρίλιο του 1888, αντίστοιχα) και ο τρίτος ανακλήθηκε τον Ιούλιο του 1889, αδυνατώντας να επιβληθούν. Στις εκλογές του 1889, τις πρώτες με καθολική μυστική ψηφοφορία με σφαιρίδια, κέρδισε το κόμμα των Φιλελεύθερων, παρά τις απειλές των Συντηρητικών ότι σε περίπτωση ήττας τους θα ζητούσαν την ένωση με την Ελλάδα και τις προσπάθειές τους για ανάκληση του αμερόληπτου Γενικού Διοικητή. Έτσι, πέντε βουλευτές των Συντηρητικών κατέθεσαν στη Γενική Συνέλευση ψήφισμα ένωσης με την Ελλάδα και αποχώρησαν, διοργανώνοντας ένοπλες συναθροίσεις. Ο απεσταλμένος της Πύλης Μαχμούτ πασάς έδειξε τάσεις συνδιαλλαγής, αλλά ανακλήθηκε από το Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ, που θεώρησε την κρίση ως ευκαιρία κατάργησης των προνομίων.

Ο νέος Γενικός Διοικητής Σακίρ πασάς έφτασε στην Κρήτη με ισχυρή στρατιωτική δύναμη και σχεδόν αμέσως κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο. Ο στρατός προωθήθηκε στην ύπαιθρο και οι κάτοικοί της κατέφυγαν σε ορεινές τοποθεσίες. Με το φιρμάνι της 7ης Δεκεμβρίου 1889 ανακλήθηκαν πολλές θεμελιώδεις διατάξεις της Σύμβασης της Χαλέπας. Η θητεία του Γενικού Διοικητή δεν ήταν πια τακτή, οι πληρεξούσιοι στη Γενική Συνέλευση εκλέγονταν έμμεσα από εκλεκτορικό σώμα, ο αριθμός των εδρών μειώθηκε και το αναγκαίο ποσοστό για την ψήφιση των νόμων τροποποιήθηκε, ώστε να μην αρκούν οι ψήφοι των χριστιανών πληρεξουσίων. Τέλος, η φορολογία της δεκάτης εφαρμοζόταν σε τεκμαρτή βάση, με αποτέλεσμα το έτος 1892 οι τιμές των προϊόντων να πέσουν μέχρι και στο μισό[107].

Οι αρνητικές εξελίξεις έπεισαν σταδιακά τους ηγέτες των χριστιανών Κρητών ότι η ένωση με το ελληνικό βασίλειο δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί παρά μόνο στο πλαίσιο μιας ευρύτερης βαλκανικής κρίσης και ότι έπρεπε να προωθηθεί ως μεταβατική η λύση μιας αυτόνομης ηγεμονίας, υπό την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Η ευκαιρία της εστίασης του ενδιαφέροντος της ευρωπαϊκής διπλωματίας στα ανατολικά δόθηκε το έτος 1895, με τις σφαγές των Αρμενίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Πύλη προσπάθησε να αποτρέψει το ενδεχόμενο ανάμιξής των Μ. Δυνάμεων στο Κρητικό Ζήτημα, με την ανάκληση του μέχρι τότε Γενικού Διοικητή Μαχμούτ πασά και την αντικατάστασή του από τον χριστιανό Αλ. Καραθεοδωρή πασά. Στην

---

[106] Οι βακουφικοί οικισμοί του διαμερίσματος Ρεθύμνου ήταν το προάστιο του Ρεθύμνου Τοπ Αλτί, τα Περιβόλια, η Πηγή, το Χρωμοναστήρι, οι Πρασές, η Αγία Ειρήνη, ο Μέρωνας, η Γέννα, το Καλογέρου, το Μοναστηράκι, ο Άγιος Ιωάννης Μυλοποτάμου, τα Ανώγεια, οι Μαργαρίτες, τα Κυνηγιανά, ο Άνω και Κάτω Τριπόδος, τα Πλευριανά, ο Σταυρωμένος Μυλοποτάμου, το Σκορδίλο, ο Καλλέργος, τα Μετόχια Κάμπου, τα Τζανακιανά, το Καρδάκι, το Νεφς Αμάρι, η Βισταγή, το Θρόνος, το Κλησίδι και οι Απόστολοι. Σ' αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και πέντε ακόμη οικισμοί της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, η οποία διοικητικά είχε ενταχθεί στο διαμέρισμα Σφακίων (βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 626/1882 και Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 148, σημ. 2 και σελ. 161, σημ. 1).

[107] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σελ. 162, Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σ.σ. 2549-2552, Πικρού Ι., «Οι εξελίξεις στην Κρήτη από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) ως τις αρχές του 1897» στην *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ' (Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 101-106, Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 387-389 και Couturier Η., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 78-88.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατευναστική πολιτική του αντέδρασε με βιαιοπραγίες το σκληροπυρηνικό τμήμα του μουσουλμανικού στοιχείου, στο οποίο απάντησαν επαναστατικές χριστιανικές ομάδες. Μεγάλες δυσχέρειες στο έργο του Καραθεοδωρή προκάλεσε και η κατάσταση δημοσιονομικής κατάρρευσης που παρέλαβε, αποτέλεσμα της σπάταλης διαχείρισης του προκατόχου του. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες ξέσπασε η *Μεταπολιτευτική επανάσταση* του 1895. Ο Καραθεοδωρής πασάς δεν μπόρεσε να την αντιμετωπίσει και αντικαταστάθηκε το έτος 1896 από τον Τουρχάν πασά, ο οποίος έφερε μαζί του φιρμάνι απονομής γενικής αμνηστείας. Οι επαναστάτες το απέρριψαν και προχώρησαν στην πολιορκία του Βάμου, πρωτεύουσας του διαμερίσματος Σφακίων. Το γεγονός αυτό ερέθισε το κλεισμένο στα φρούρια μουσουλμανικό στοιχείο, το οποίο προχώρησε σε βιαιότητες στον Βάμο, στα Χανιά, στο Ηράκλειο και στην ύπαιθρο. Έτσι, οι Μεγάλες Δυνάμεις αναγκάστηκαν να παρέμβουν στην Πύλη για περιορισμένες παραχωρήσεις στο Κρητικό Ζήτημα και να αποσπάσουν από τον Σουλτάνο νέο *Οργανισμό* της Κρήτης. Ο Οργανισμός περιλάμβανε διορισμό χριστιανών Γενικών Διοικητών, με την έγκριση τόσο του Σουλτάνου όσο και των Δυνάμεων, διορισμό χριστιανών υπαλλήλων κατά τα δύο τρίτα, σύγκληση Γενικής Συνέλευσης ανά διετία με αρμοδιότητα και στον προϋπολογισμό της Κρήτης και αναδιάρθρωση των δικαστηρίων και της χωροφυλακής.

Ο διορισμός ως νέου Γενικού Διοικητή του Γ. Βέροβιτς πασά δεν μπόρεσε να κατευνάσει τα πνεύματα. Τον Ιανουάριο του 1897 πυρπολήθηκαν οι χριστιανικές συνοικίες των Χανίων και η ελληνική κυβέρνηση, υπό την πίεση της κοινής γνώμης, έστειλε πολεμικά πλοία για τον αποκλεισμό τής μεταφοράς τουρκικών στρατευμάτων. Οι Μ. Δυνάμεις από την πλευρά τους αποφάσισαν να προχωρήσουν στη διεθνή κατοχή των τριών μεγάλων πόλεων της Κρήτης, αλλά η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε με απόπειρα ελληνικής κατοχής, για να προλάβει τη διεθνή κατοχή (1 Φεβρουαρίου 1897 ν.η.). Ο συνταγματάρχης Τ. Βάσος ανέλαβε την ηγεσία του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος και αποβιβάστηκε στο νησί. Όπως ήταν αναμενόμενο, η Πύλη αντέδρασε με την απειλή κήρυξης πολέμου. Οι Δυνάμεις πρότειναν τη λύση της αυτονομίας και για την επιβολή της απέκλεισαν τα κρητικά παράλια.

Η έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 σε βάρος της Ελλάδας την ανάγκασε να αποσύρει το εκστρατευτικό σώμα και να δεχτεί τη λύση της αυτονομίας. Με τη σειρά τους τη λύση αυτή αποδέχτηκαν και οι συνελεύσεις των χριστιανών Κρητών, ενώ οι μωαμεθανοί αντέδρασαν σπασμωδικά με σφαγή στις 25 Αυγούστου 1898 στο Ηράκλειο. Τα γεγονότα αυτά σκλήρυναν τη στάση των ναυάρχων των Δυνάμεων, οι οποίοι αποβίβασαν στρατεύματά τους και ανάγκασαν τον τουρκικό στρατό να αποχωρήσει από το νησί. Τα Χανιά κατέλαβαν ιταλικά στρατεύματα, το Ηράκλειο αγγλικά, το Ρέθυμνο ρωσικά, τη Σητεία γαλλικά, την Κίσσαμο αυστριακά και τη Σούδα γερμανικά στρατεύματα[108].

Σημαντική για την ανάλυση της περιόδου είναι η απογραφή του έτους 1881. Απογράφηκαν 202.934 χριστιανοί υπήκοοι (73,5%), 72.353 μωαμεθανοί (26,0%) και 921 (0,5%) άλλων θρησκευμάτων. Αν και η αναλογία των χριστιανών προς τους μουσουλμάνους αυξήθηκε ελαφρά υπέρ των δεύτερων, σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή του 1858 (από 1:0,28 σε

---

[108] Για την περίοδο 1895-1898, βλ. Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 57, σ.σ. 159-165, Πικρού Ι., «Οι εξελίξεις στην Κρήτη από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) ως τις αρχές του 1897» στην *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ' (Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 107-125 και 159-160, Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 389-398, Πρεβελάκη Ε., «Η προετοιμασία της Μεταπολιτευτικής Επανάστασης της Κρήτης», στα *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Δ' (1968), σ.σ. 421-429, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001 και Couturier H., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 89-142. Για τη βιβλιογραφία της περιόδου, βλ. Τωμαδάκη Ν., «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των Κρητικών Επαναστάσεων. Α'. Βιβλιογραφία αναφερομένη εις τά γεγονότα των ετών 1895, 1896, 1897 και 1898», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α'(1938), σ.σ. 530-555 και τ. Β' (1939), σ.σ. 239-244.

1:0,35), η νέα απογραφή κατέδειξε τη σταθερότητα της πληθυσμιακής επικράτησης του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης. Η συντριπτική πλειοψηφία των χριστιανών κατοικούσε στην ύπαιθρο, σε αντίθεση με τους μωαμεθανούς, που είχαν συγκεντρωθεί στις οχυρές πόλεις. Η τάση αυτή επιταχύνθηκε από τα γεγονότα των αλλεπάλληλων επαναστάσεων της μετά την απογραφή δεκαπενταετίας. Η απογραφή κατέγραψε, επίσης, την μείωση της κυριαρχίας του αγροτικοκτηνοτροφικού τομέα στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό (52,5%) και την βαθμιαία ανάδυση της τάξης των ελεύθερων επαγγελματιών (11,0%) και των δημοσίων υπαλλήλων (2,5%).

Στη γεωργική παραγωγή της περιόδου των μεγάλων επαναστάσεων προστέθηκε κατά την περίοδο της ημιαυτονομίας η καπνοπαραγωγή, περισσότερο στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Η σαπωνοποιΐα εξακολούθησε να βρίσκεται σε ακμή, ενώ τα πρώτα της βήματα έκανε η αλιεία, με τη δειλή αλλά σταθερή εγκατάσταση κατοίκων σε πρόσφορες παράλιες περιοχές (Καστέλλι Μυλοποτάμου, Αγία Γαλήνη, Σίσι, Άρβη κ.α.). Ώθηση στην οικονομία της Κρήτης έδωσε και η λειτουργία της Ορφανικής Τράπεζας, το 1856, και του Κοινωφελούς Ταμείου, μετά την επανάσταση του 1866, η οποία περιόρισε τα τοκογλυφικά επιτόκια δανεισμού της προηγούμενης περιόδου (25-30%) στο 12%[109]. Σημαντικά βοήθησε την οικονομία και η διάνοιξη δρόμων στην κρητική ύπαιθρο, η οποία ξεκίνησε για στρατιωτικούς λόγους κατά την επανάσταση του 1866, και η υλοποίηση ενός σημαντικού προγράμματος οικοδόμησης δημόσιων κτηρίων[110].

1.4 Η περίοδος της αυτονομίας. Κρητική Πολιτεία (1898-1913)

Τον Δεκέμβριο του 1898 έφτασε στα Χανιά ο δευτερότοκος γιος του Έλληνα βασιλιά πρίγκηπας Γεώργιος και ανέλαβε τη διακυβέρνηση, ως ύπατος αρμοστής. Η Κρήτη πέρασε σε καθεστώς αυτονομίας, υπό την ψιλή επικυριαρχία του Σουλτάνου και την ευρωπαϊκή προστασία. Η προστασία αυτή εκδηλωνόταν και άμεσα με την ανάληψη της ασφάλειας του διαμερίσματος Ηρακλείου από αγγλικά στρατεύματα, του διαμερίσματος Ρεθύμνου από ρωσικά, του διαμερίσματος Λασιθίου από γαλλικά και του διαμερίσματος Χανίων από ιταλικά στρατεύματα. Ειδικά η πρωτεύουσα Χανιά προστατευόταν από μεικτά στρατεύματα.

Τον Ιανουάριο πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες ελεύθερες εκλογές της Κρήτης, στις οποίες εξελέγησαν 138 χριστιανοί και 50 μωαμεθανοί πληρεξούσιοι. Μετά από συζητήσεις και κάποιες τροποποιήσεις των Μ. Δυνάμεων, ψηφίστηκε το πρώτο Κρητικό Σύνταγμα και δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του έτους 1899. Η πρώτη κυβέρνηση απαρτίστηκε από τους Ε. Βενιζέλο, Μ. Κούνδουρο, Κ. Φούμη, Ν. Γιαμαλάκη και Χ. Γενιτσαράκη. Η θητεία της κρίθηκε ως σημαντική, αφού παρέλαβε ένα νησί καθυστερημένο και με κατεστραμμένες υποδομές και μπόρεσε να αποδώσει έργο νομοθετικό, διοικητικό, εκπαιδευτικό, νομισματικό και υγειονομικό. Το έργο αυτό δυσχεραινόταν από τις κατά κύματα αναχωρήσεις του τουρκοκρητικού στοιχείου, την παρατεταμένη αφορία της γης και τη δύσκολη οικονομική κατάσταση του νησιού.

---

[109] Η Ορφανική Τράπεζα, με πολλά υποκαταστήματα στις πόλεις και στις κωμοπόλεις της Κρήτης, διαλύθηκε το έτος 1881, με το υπ. αριθμ. 801/937/24-6-1881 διάταγμα. Για την Ορφανική Τράπεζα, βλ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., «Οι Ορφανικές Τράπεζες στην Κρήτη (1858-1878)», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 18 (1980), σ.σ. 37-38. Για το Κοινωφελές Ταμείο Κρήτης, βλ. Μπουρνόβα Ε., «Πιστωτικά ιδρύματα και αγροτική πίστη. Κοινωφελές Ταμείο Κρήτης και Τράπεζα Κρήτης», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σ.σ. 83-88.

[110] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 193-201, Διαμαντούρου Ι., «Ο υπόδουλος ελληνισμός...», *ό. π.* σημ. 86, σ.σ. 412-414 και Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 399-405.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Από το έτος 1901 διαφάνηκαν οι αντίθετες απόψεις του πρίγκηπα Γεωργίου με τον Σύμβουλο Δικαιοσύνης Ε. Βενιζέλο, στο εθνικό θέμα. Ο αρμοστής πίστευε ότι η λύση του θα επιτυγχανόταν με συνεχείς παραστάσεις και υπομνήματα, ενώ ο Βενιζέλος με βαθμιαίες κατακτήσεις, με πρώτη την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων και την αντικατάστασή τους από κρητική πολιτοφυλακή. Η σύγκρουσή τους οδήγησε στην αποπομπή του Βενιζέλου από την κυβέρνηση, στη δίωξη των συνασπισμένων γύρω από αυτόν δυσαρεστημένων Κρητικών, στην άρση της ελευθεροτυπίας και, τελικά, σε επανάσταση.

Η επανάσταση του Θερίσσου ξέσπασε τον Μάρτιο του 1905, με την άρνηση της αντιπολίτευσης να συμμετάσχει στις εκλογές του ίδιου μήνα και την ένοπλη συγκέντρωσή της στο χωριό Θέρισσο του διαμερίσματος Χανίων. Εδραιώθηκε γρήγορα στην ύπαιθρο του νησιού και προχώρησε σε ορισμό Προσωρινής Κυβέρνησης, οργάνωση υπηρεσιών και έκδοση εσωτερικού δανείου. Μετά από περιορισμένες συγκρούσεις, επενέβησαν οι πρόξενοι των Μ. Δυνάμεων, οι οποίοι οδήγησαν σε συμβιβασμό. Με τη συμφωνία και της ελληνικής κυβέρνησης επανοργανώθηκε η Χωροφυλακή, ιδρύθηκε Πολιτοφυλακή με έλληνες αξιωματικούς και δρομολογήθηκε η αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων. Ο πρίγκηπας Γεώργιος δεν δέχτηκε να παραμείνει στη θέση του, μετά την ουσιαστική αποδοχή από τις Δυνάμεις των όρων της επανάστασης, και τον Σεπτέμβριο του 1906 παραιτήθηκε.

Νέος ύπατος αρμοστής ανέλαβε ο Α. Ζαΐμης, που προχώρησε σε συννενόηση με τους επαναστάτες και συγκάλεσε Συντακτική Συνέλευση. Η Συνέλευση ψήφισε νέο Σύνταγμα, στο οποίο ο αρμοστής ορκίστηκε πίστη. Η νέα κυβέρνηση εφάρμοσε τα συμφωνημένα και από την πλευρά τους οι Δυνάμεις απέσυραν σταδιακά μέχρι το 1908 τα στρατεύματά τους. Το έργο τους ανέλαβε η Κρητική Πολιτοφυλακή.

Η επικράτηση του κινήματος των Νεοτούρκων στην οθωμανική αυτοκρατορία και στη συνέχεια η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο και η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, προέτρεψαν και πάλι σε δράση τους χριστιανούς Κρήτες. Τον Σεπτέμβριο του 1908 η Συνέλευση κήρυξε την ανεξαρτησία της Κρήτης και την ένωσή της με την Ελλάδα και συγκρότησε πενταμελή Εκτελεστική Επιτροπή, με εντολή να κυβερνήσει την Κρήτη στο όνομα του έλληνα βασιλιά και σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα. Από την πλευρά της η ελληνική κυβέρνηση, φοβούμενη βίαιη αντίδραση της Τουρκίας και διεθνείς περιπλοκές, δεν προχώρησε στην αναγνώριση της ένωσης.

Από το καλοκαίρι του 1909 την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας ανέλαβε τριμελής επιτροπή, ορισμένη από την Κρητική Βουλή. Με το σύστημα της τριμελούς επιτροπής κυβερνήθηκε η Κρήτη μέχρι την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, οπότε οι Κρήτες βουλευτές έγιναν δεκτοί στο Ελληνικό Κοινοβούλιο[111].

Η πρώτη περίοδος της Κρητικής Πολιτείας, μέχρι την επανάσταση του Θερίσσου, χαρακτηρίστηκε από την αθρόα φυγή τουρκοκρητικών. Ήδη μέχρι το έτος 1900 είχε αναχωρήσει το 46% του μουσουλμανικού στοιχείου του έτους 1881, αλλά οι ρυθμοί μετανάστευσης σταδιακά μειώθηκαν[112]. Αντίστοιχα, στο ίδιο χρονικό διάστημα το χριστιανικό στοιχείο αυξήθηκε κατά 31%. Το έτος 1912 στην Κρήτη κατοικούσαν 307.496 χριστιανοί,

---

[111] Για την Κρητική Πολιτεία, βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, ως εψηφίσθη υπό της Συνελεύσεως των Κρητών*, εν Αθήναις 1899, Καποδίστρια Ι., *Η εποποιΐα του Θερίσσου*, Αθήναι 1932, Σβολόπουλου Κ., «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899» στην *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ' (Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 197-214 και 280-281, Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 438-456 και Couturier H., *Η Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 83, σ.σ. 104-182.

[112] Βλ. Πεπονάκη Μ., «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998), σ.σ. 247-267.

27.852 μωαμεθανοί και 487 εβραίοι[113]. Ο συνολικός πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε κατά 11%, αλλά η αύξηση αυτή αφορούσε αποκλειστικά στο χριστιανικό στοιχείο. Η αναχώρηση μουσουλμανικού πληθυσμού ενίσχυσε τον αγροτικό κλήρο του χριστιανικού, ο οποίος δεν χρειάστηκε να καταβάλλει για τις αγορές την πραγματική αξία ή, συχνά, καθόλου κεφάλαιο, αφού καταλάμβανε τις σχολάζουσες ιδιοκτησίες. Παρόλα αυτά, η αφορία της γης των πρώτων χρόνων της Κρητικής Πολιτείας, οι έντονες διακυμάνσεις των αγροτικών τιμών και η αχρηματία της υπαίθρου οδήγησαν τμήμα του χριστιανικού στοιχείου σε υπερπόντια μετανάστευση[114]. Έτσι, το φιλόδοξο σχέδιο παραγωγής δημόσιων έργων της πρώτης περιόδου αποδείχτηκε πρακτικά ανεφάρμοστο. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται μετά το έτος 1905[115].

1.4 Η περίοδος από την Ένωση μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1913-1940)

Η επίσημη αναγνώριση της ένωσης με την Ελλάδα έγινε με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου (1913) και με ιδιαίτερη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, το ίδιο έτος, κατά την οποία ο σουλτάνος παραιτήθηκε από το δικαίωμα επικυριαρχίας στην Κρήτη. Από το 1913, λοιπόν, η ιστορία της Κρήτης δεν διαφοροποιείται από τη γενικότερη ιστορία του ελληνικού χώρου.

Από την ένωση και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το νησί αποτέλεσε μια γενική διοίκηση, όπως και οι υπόλοιπες «νέες χώρες», που είχαν προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος[116]. Το έτος 1915 το διοικητικό αυτό σύστημα καταργήθηκε, για να επαναφερθεί το 1916 από την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, στην οποία προσχώρησαν οι στρατιωτικές δυνάμεις και η Χωροφυλακή της Κρήτης. Για μια ακόμη φορά η γενική διοίκηση καταργήθηκε το έτος 1925, για να επαναφερθεί το επόμενο έτος. Ο γενικός διοικητής, ο οποίος είχε τον τίτλο υπουργού, έδρευε στα Χανιά[117].

---

[113] Βλ. Κασιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1953, σελ. 33, σημ. 1.

[114] Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου η αφορία των ελαιοδέντρων, βασικής παραγωγικής πηγής του, ήταν γενικευμένη: «Φοβερά είναι η πενία η καταμαστίζουσα τους εργατικούς και γεωργικούς πληθυσμούς της πόλεως και των περιχώρων. Τόσον εν τη πόλει μας όσον και εις πολλά χωρία ολόκληροι οικογένειαι επί πολλάς ημέρας τρέφονται άνευ άρτου μόνον με χόρτα και αυτά χωρίς έλαιον» (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Επιθεώρησις*, φ. 29-5-1901). Η οικονομική ανέχεια οδήγησε σε μετανάστευση, περισσότερο υπερπόντια. Μέχρι το τέλος του έτους 1916 είχαν μεταναστεύσει από το διαμέρισμα Ρεθύμνου 3.589 κάτοικοι, εκτός των μουσουλμάνων που αναχώρησαν για εθνοτικούς λόγους. Οι μετανάστες τροφοδότησαν την οικονομία του Ρεθύμνου μεταξύ των ετών 1912-16 με εμβάσματα 2,7 εκατομμυρίων δραχμών, ποσό ελαφρά μεγαλύτερο από το σύνολο των εισαγωγών της δεκαπενταετίας 1900-1914 (βλ. Μπουρνόβα Ε., «Εξέλιξη του πληθυσμού» στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σ.σ. 23-24). Για την κατάσταση της γεωργίας επί Κρητικής Πολιτείας, βλ. Σκυλουράκη Π., «Αγροτικός τομέας την περίοδο της Αυτονομίας», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 3 (2000), σ.σ. 15-23.

[115] Βλ. Κοκκινάκη Γ., «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ου αιώνα», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Β', τ. Δ' (2002), σελ. 146 και Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, *ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 458-460. Για τα δημόσια έργα επί αυτονομίας, βλ. Κλάδου-Μπλέτσα Α., «Κρητική Πολιτεία (1898-1913). Δημόσια και ιδιωτικά έργα», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 4 (2000), σ.σ. 2-23.

[116] Οι τέσσερις νομοί της Κρήτης συστάθηκαν με το διάταγμα «Περί διοικητικής διαιρέσεως και διοικήσεως των νέων Χωρών» της 31/3/1915 (Φ.Ε.Κ. Α' 120/1915).

[117] Βλ. Μουσείο Μπενάκη-Φωτογραφικό Αρχείο, *Κρήτη*, Αθήνα 2001, σελ. 35.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κατά την περίοδο μετά την ένωση τα τρία μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού, Χανιά, Ηράκλειο και Ρέθυμνο, από εισαγωγικά και εξαγωγικά κέντρα απευθείας προς χώρες της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, μετέπεσαν σε απλές επαρχιακές πόλεις, με σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό τους επίπεδο[118]. Η μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε κομβικό σημείο για την ιστορία της Κρήτης, όπως και ολόκληρης της Ελλάδας. Πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1924, η οποία αποφασίστηκε με τη Συνθήκη της Λωζάνης, στην Κρήτη είχαν αποβιβαστεί 27.000 πρόσφυγες. Με την ανταλλαγή εισέρρευσαν άλλοι 33.900 πρόσφυγες, σε αντικατάσταση των 19.181 μουσουλμάνων που είχαν παραμείνει στην Κρήτη και αναχώρησαν. Οι 61.000 συνολικά μικρασιάτες αποτελούσαν το έτος 1928 το 17,5% του κρητικού πληθυσμού και στην πλειοψηφία τους εγκαταστάθηκαν στις αγροτικές περιουσίες των μουσουλμάνων, ιδιαίτερα στις επαρχίες Μονοφατσίου και Πεδιάδας του διαμερίσματος Ηρακλείου. Σταδιακά και κάτω από τις πιέσεις των εντοπίων, οι οποίοι εποφθαλμιούσαν τις περιουσίες αυτές, το σημαντικότερο μέρος των προσφύγων συγκεντρώθηκε στις πόλεις της Κρήτης[119].

Σε όλη την περίοδο μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο πληθυσμός της Κρήτης αυξανόταν σταθερά. Μεταξύ των ετών 1920 και 1928 οι απογραφές σημείωσαν αύξηση 11,5% και στο διάστημα 1928-1940 13,5%. Έτσι, ο πληθυσμός του νησιού έφτασε στους 438.239 κατοίκους. Βασικές καλλιέργειες της Κρήτης μετά την ένωση με την Ελλάδα εξακολούθησαν να είναι της ελιάς και του αμπελιού. Κατά τον μεσοπόλεμο η ελαιοκαλλιέργεια εμφάνισε τάσεις μετατροπής σε μονοκαλλιέργεια, αφού οι στρεμματικές καλλιέργειες της περιόδου 1929-1939 αυξήθηκαν κατά 210%. Η διεθνής οικονομική κρίση του έτους 1928 επηρέασε άμεσα την οικονομία της Κρήτης, αφού η τιμή τού εξαγόμενου ελαιολάδου μεταξύ των ετών 1929 και 1930 έπεσε στο μισό. Η αμπελοκαλλιέργεια για την παραγωγή σταφίδας αναπτύχθηκε περισσότερο στο διαμέρισμα του Ηρακλείου και για την παραγωγή κρασιού στην επαρχία Κισσάμου του διαμερίσματος Χανίων. Στο Ρέθυμνο ανάπτυξη γνώρισε η καλλιέργεια καπνού, βελανιδιού και χαρουπιού και στο Λασίθι της αμυγδαλιάς. Ανοδική σ' ολόκληρη την Κρήτη ήταν και η κτηνοτροφία, με κτηνοτροφικό κεφάλαιο το έτος 1928 700 χιλιάδων αιγοπροβάτων. Συνολικά η αξία των εξαγωγών του νησιού κατά την περίοδο αυτή υπερείχε ελαφρά της αξίας των εισαγωγών.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου πραγματοποιήθηκε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημόσιων έργων. Στον τομέα της οδοποιίας ολοκληρώθηκε ο βόρειος οδικός άξονας Ηρακλείου-Χανίων και οι βασικοί κάθετοι συνδετήριοι με τη νότια Κρήτη άξονες. Στον θαλάσσιο χώρο, μεγάλο λιμάνι κατασκευάστηκε στο Ηράκλειο, ενώ ο επικείμενος πόλεμος επέσπευσε την κατασκευή

---

[118] Την ατμόσφαιρα αυτή της παρακμής του Ρεθύμνου εκφράζει ο Παντελής Πρεβελάκης στο *Χρονικό μιας πολιτείας*, Αθήνα 1938[1]. Για το εμπόριο του Ρεθύμνου κατά την ίδια περίοδο, βλ. Βαλαρή Θ., *Μια πόλη αναμνήσεις*, Ρέθυμνο 2005, σ.σ. 117-121.

[119] Για τους πρόσφυγες και την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1924 στην Κρήτη, βλ. Ανδριώτη Κ.-Ανδριώτη Ν., «Το τετραδιάκι της κυρα-Γιασιμίνας. Η αστική εγκατάσταση μιας Μικρασιάτισσας στο Μεγάλο Κάστρο του 1923», στο *Έργα και ημέρες στην Κρήτη. Από την προϊστορία στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Α. Χανιώτης, Ηράκλειο 2000, σ.σ. 405-437, Ανδριώτη Κ.-Ανδριώτη Ν., «Η άφιξη και πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», στα *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ[1] (2000), σ.σ. 21-32. Για την ανταλλαγή των πληθυσμών στο Ρέθυμνο, βλ. Πρεβελάκη Π., *Το Χρονικό ...*, *ό. π.* σημ. 118, Νενεδάκη Α., *Οι Βουκέφαλοι (Μυθιστόρημα)*, Αθήνα 1991 και Τσιριμονάκη Μ., *Αυτοί που έφυγαν-αυτοί που ήρθαν. Από την Αυτονομία ως την Ανταλλαγή*, Ρέθυμνο 2002. Για το ρεύμα της αναχώρησης των μουσουλμάνων, ιδιαίτερα των ετών 1897-1899, βλ. Πεπονάκη Μ., «Η Τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1899», στο Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001, σ.σ. 127-145 και Τσιριμονάκη Μ., *Αυτοί που έφυγαν...*, *ό. π.* σημ. 119.

αεροδρομίων στο Ηράκλειο και στο Μάλεμε Χανίων και αεροδιαδρόμων στο Καστέλλι Πεδιάδας και στην Πηγή Ρεθύμνου[120].

[120] Για την περίοδο 1913-1941, βλ. Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης, ό. π.* σημ. 64, σ.σ. 464-468, Κρύγερ Β., *Συμβολή εις την ιστορίαν της οικονομικής και βιομηχανικής εν γένει αναπτύξεως της Κρήτης και εις την πολιτικήν ιστορίαν αυτής από 1870-1930*, εν Χανίοις 1931, *Η γεωργοβιομηχανική Κρήτη εις την XI Διεθνή Έκθεσιν Θεσσαλονίκης του 1936*, Θεσσαλονίκη 1936, Παρασκευά Π., *Οι σαπωνοποιίες του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2003, Αντωνάκη Ζ., «Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του αγροτικού χώρου του Νομού Ρεθύμνης την περίοδο του Μεσοπολέμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σ.σ. 229-251, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Αγροτική απογραφή ετών 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935 και 1936, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις εν Κρήτη*, Ηράκλειον 1939. Η τελευταία έκδοση πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη, γιατί οι επιδιώξεις της είναι σαφώς προπαγανδιστικές του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιείται μόνο μετά από διασταύρωση των στοιχείων της. Για το ιστορικό της έκδοσης και διανομής του βιβλίου αυτού, βλ. Σταυρουλάκη Α., *Συμπληγάδες...*, *ό. π.* σημ. 24, σ.σ. 160-170.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2. ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1 Η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη

2.1.1 Ιστορική επισκόπηση

Ο 18ος αιώνας υπήρξε για την Κρήτη κατά τα τρία, τουλάχιστον, τέταρτά του περίοδος πνευματικής στασιμότητας. Η πνευματική αναγέννηση που παρουσιάστηκε στις άλλες ελληνικές περιοχές και κορυφώθηκε με το φαινόμενο του νεοελληνικού διαφωτισμού, δεν σημείωσε στην Κρήτη το αντίστοιχό της. Σ' αυτό το αποτέλεσμα συνέβαλε η συντριβή της επανάστασης του 1770 και οι εκτεταμένες διώξεις που τη συνόδευσαν. Η περιοχή των Σφακίων, αυτοδιοικούμενη τουλάχιστον από το 1695, είχε ξεφύγει από τη γεωγραφική απομόνωσή της με την ανάπτυξη εμπορικού στόλου, ο οποίος ταξίδευε σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο. Τα Σφακιά ήταν, λοιπόν, η μοναδική περιοχή της Κρήτης που είχε τις προϋποθέσεις να διαποτιστεί από τα μηνύματα της εποχής, αλλά και δοκιμάστηκε περισσότερο από την κατάπνιξη της επανάστασης.

Η εκπαίδευση κατά την πρώιμη τουρκοκρατία μπορεί να αναζητηθεί περισσότερο στα κοινά γράμματα που δίδασκαν οι μοναχοί των μεγάλων μοναστηριών της Κρήτης παρά σε σχολεία στα αστικά κέντρα[121]: «τότε ούτε εις τας πόλεις δεν υπήρχον σχολεία. Τα κοινά γράμματα, τα κολλυβογράμματα λεγόμενα εμαθαίνοντο εις τας πλάταις των ζώων, όπου έγραφον ολίγα τινά με τα πτερά των καναβών, μόνον δε εις τα μεγάλα σπίθια ημπορούσαν να μαθαίνουν κάποτε ολίγην ανάγνωσιν και γραφήν και εις τα κοινόβια μοναστήρια, εις τα χωρία δε το πολύ πολύ ολίγην ανάγνωσιν, όχι όμως και γραφήν»[122]. Οι ελάχιστοι Κρήτες που είχαν σπουδάσει εκτός του νησιού δίδασκαν τα εγκύκλια γράμματα κατ' οίκον.

Τα κοινά σχολεία άρχισαν να λειτουργούν στην Κρήτη στα τέλη του 18ου αιώνα. Βέβαια, υπάρχουν κάποιες πληροφορίες για σχολεία σε πόλεις και χωριά της Κρήτης τα έτη 1707 και 1757[123]. Η αποστολή χιλίων αλφαβηταρίων το έτος 1798 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στον

---

[121] Ο περιηγητής P. Tournefort απόρησε όταν το έτος 1700 συνάντησε μοναχούς στις μονές Πρέβελη, Αρκαδίου και Ασωμάτων οι οποίοι «δεν ήσαν άμοιροι γνώσεων πολλών και άγευστοι παιδείας» (βλ. Πρεβελάκη Μ., «Η Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, η επιλεγομένη Πρέβελη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 1/1938, σελ. 267).

[122] Βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ..., ό. π.* σημ. 59, σελ. 324. Ο όρος *κολλυβογράμματα* προήλθε από την προσφορά του δίσκου των κολλύβων κατά τα μνημόσυνα των νεκρών στους ιερείς, στους ψάλτες και γενικότερα στους επίσημους (βλ. Αλεξάκη Ι., *Οι Αλέξηδες*, Αθήναι 1969, σελ. 106 και Παχιανάκη Ε., «Ο κλήρος της Εκκλησίας Κρήτης κατά την επανάστασιν του 1821 (στη Μεγαλόνησο)», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 40 (1979), σελ. 276, σημ. 69). Σε άλλο σημείο της Ιστορίας του ο Ψιλάκης εκτιμά ότι κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία «αι Μούσαι δεν ελιποψύχησαν όλως». Ο Στ. Ξανθουδίδης σημείωσε ότι «μόλις εις τα εξοχικά μοναστήρια εδιδάσκοντο ολίγα γράμματα (τα κολλυβογράμματα), δια την τέλεσιν των τύπων της λατρείας, και αυτός ο κλήρος ευρίσκετο εις την αυτήν αμάθειαν, εις την οποίαν και ο λαός» (βλ. Ξανθουδίδου Σ., *Επίτομος Ιστορία...*, *ό. π.* σημ. 57, σελ. 118). Σε χειρότερες διαπιστώσεις καταλήγει ο Π. Νικολαΐδης, στο *Ιστορική και κριτική σύνοψις ...*, *ό. π.* σημ. 83, σελ. 4: «η μικροτέρα νήσος της Ελλάδος έχει δύο τουλάχιστον αυτόχθονας άνδρας με παιδείαν και λόγον, ενώ εκείνη της Κρήτης, ήτις είναι η μεγαλυτέρα της, δεν έχει ουδέν ως πρέπει». Η έλλειψη μορφωμένων Κρητών στην ύπαιθρο φαίνεται και από τη σημασία που είχε η λέξη δάσκαλος επί Τουρκοκρατίας: εγγράμματος, ψάλτης και κατά συνεκδοχή σεβαστός, πρόκριτος (βλ. Παρλαμά Μ., «Το Ημερολόγιον του Κ. Κοζύρη ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 197, σημ. 81).

[123] Βλ. Αναστασίου Μιχαήλ εκ Ναούσης, *Περιηγητικόν πιττάκιον, ήτοι περιήγησις της Ευρώπης*, Αμστελόδαμον 1706, Παρανίκα Μ., *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ενεστώσης εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867 και Ευαγγελίδου Τ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας, Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 2, εν Αθήναις 1936, σελ. 167. Η αποτελμάτωση, πάντως, των γραμμάτων στην Κρήτη κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, η

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μητροπολίτη Κρήτης δείχνει ότι τα κρητικά γράμματα στα τέλη του 18ου αιώνα είχαν αρχίσει να αναζωογονούνται[124].

Η πρώτη τεκμηριωμένη πληροφορία για λειτουργία σχολείου στην Κρήτη αναφέρεται στο έτος 1791 και αφορά την πόλη των Χανίων. Το σχολείο φαίνεται ότι είχε ιδρυθεί το 1750 από τον μεγαλέμπορο Εμμ. Γερακάκη. Από το 1800 και εξής οι πηγές μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την πορεία του, με δασκάλους τον ιερομόναχο τον Ιάκωβο Καλόγερο, τον Καλλίνικο Γεωργιάδη τον Βερροιαίο και τον Νικόλαο Φουράκη[125]. Ο Καλλίνικος διετέλεσε μαθητής στο Ιάσιο του Γεωργίου Κλεόβουλου, ο οποίος υπήρξε ο βασικός εισηγητής της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στον ελληνικό χώρο[126]. Θανατώθηκε στα Χανιά στις 19 Μαΐου 1821[127]. Στα Χανιά από τις αρχές του 19ου αιώνα λειτούργησε και ελληνικό σχολείο, με δασκάλους τον Γρηγόριο Περδικάρη και τον Ιωάννη Μανωλέσο. Το σχολείο των Χανίων

οποία αναφέρεται από το σύνολο των παλιότερων ιστορικών, θα πρέπει να ερευνηθεί περισσότερο. Διάσπαρτες πληροφορίες, όπως η λειτουργία κοινού σχολείου στη μονή Γωνιάς το 1661, στη μονή Αρετίου, στη Μίλατο, στον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου, στους Κοπετούς Σελίνου, στα Χανιά από το 1767 και στον Άγιο Ιωάννη και στου Ασκύφου Σφακίων, δείχνουν ότι η κατάσταση δεν θα πρέπει να ήταν τόσο απελπιστική, όσο στερεότυπα αναφέρεται (βλ. Λελεδάκη Α., «Περί της εν τη Επαρχία Κισσάμου Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου, της Κυρίας Οδηγητρίας της επικαλουμένης Γωνιάς», περιοδικό *Χριστιανική Κρήτη*, τ. 2 (1913), σελ. 10, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σ.σ. 51-52, Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β' (1939), σελ. 282, Φραγκούλη Β., *Η οργάνωσις της παιδείας επί Τουρκοκρατίας εις τα Σφακιά της Κρήτης*, πολυγραφημένη εργασία, Μυτιλήνη 1960, σ.σ. 4-8). Ενδιαφέρουσες από αυτή την άποψη είναι και οι αναφορές για λειτουργία κοινού σχολείου στο χωριό Γερακάρι Ρεθύμνου τα έτη 1679, 1741 και 1797 (βλ. Μαρνιέρου Σ., «Η Δημοτική εκπαίδευση στου Γερακάρη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 19/1980, σ.σ. 127-140, αναδημοσίευση στο *Η αντίσταση στο Αμάρι*, Αθήνα 1984, σ.σ. 321-338 και Ζαμπετάκη Ε., «Οι καθηγητές Χατζιδάκηδες και η γενιά τους», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 39/1979, σελ. 138, σημ. 27).

[124] Βλ. Φανουράκη Ε., «Ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1962), σελ. 231.

[125] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., *Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859, σελ. 3, Κριάρη Π., *Ιστορία της Κρήτης (νέα)...*, *ό. π.* σημ. 98, σελ. 116 και Τσίβη Γ., *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα 1990, σ.σ. 134-135. Για τον Κλεόβουλο, βλ. Σακκά Γ., *Γεώργιος Κλεόβουλος ο Φιλιππουπολίτης*, Αθήναι 1956. Ο Νικόλαος Φουράκης είχε σπουδάσει στο Γυμνάσιο της Σμύρνης.

[126] Για την αλληλοδιδακτική μέθοδο στην Ελλάδα, βλ. Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992, Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών (1820-1900)*, Αθήνα 1992, Αντωνίου Δ., *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το Σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα 1992 και Σακκή Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος...*, ό. π. σημ. 12. Ως μαθητής του Κλεόβουλου φέρεται και ο από το 1818 μητροπολίτης Κισσάμου και Σελίνου Μελχισεδέκ Δεσποτάκης, ο οποίος απαγχονίστηκε κατά τα επαναστατικά γεγονότα του 1821 (βλ. Πολυχρονίδη Χ., *Ιστορικός ναός του Αγίου Νικολάου Σπλάτζιας Χανίων*, εν Λθήναις 1971, σελ. 14),

[127] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., Απομνημονεύματα ..., *ό. π.* σημ. 125, σ.σ. 1-2 και 9, σημ. α'. Στα Χανιά προεπαναστατικά λειτουργούσε και κοινό σχολείο, με δάσκαλο τον Στεφανάκη, που υπήρξε συγγραφέας βιβλίου για την επανάσταση, με τον τίτλο «Ιερεμιάς της Κρήτης» (βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σελ. 241).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κινδύνεψε να κλείσει από έλλειψη χρημάτων λίγο πριν την επανάσταση του 1821 και ζήτησε χρηματική ενίσχυση από τον Ι. Βαρβάκη[128].

Στο Ρέθυμνο σχολείο αναφέρεται ότι λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1817. Το σχολικό έτος 1820-21 λειτούργησε ως αλληλοδιδακτικό, με δάσκαλο τον Σίφνιο Γεώργιο Βάο[129]. Ο Βάος φυλακίστηκε κατά την επανάσταση από τους Τούρκους, αλλά εξαγοράστηκε από τους Ρεθύμνιους και διασώθηκε[130]. Για το ελληνικό σχολείο της πόλης, που φαίνεται να λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1795 και το οποίο θεωρούνταν πρότυπο για την Κρήτη, διαθέτουμε πληροφορίες ήδη από το έτος 1795[131].

Σχολείο κοινό λειτουργούσε συστηματικά και στα Σφακιά. Το 1819 ομογενής προσέφερε οικονομική ενίσχυση για τη λειτουργία του. Το έτος 1820 κλήθηκε να διδάξει σ' αυτό ο μαθητής του Κλεόβουλου στο Ιάσιο ιερομόναχος Καλλονάς[132]. Σχολείο λειτουργούσε και στο Ηράκλειο, αλλά η μοναδική πληροφορία που διαθέτουμε για την προεπαναστατική του περίοδο είναι ότι μέχρι το 1817 δίδαξε σ' αυτό ο Γεώργιος Βάος. Ελληνικά σχολεία λειτούργησαν στο Ρέθυμνο από το 1795, στο Ηράκλειο από το 1805, στα Χανιά από τις αρχές του 19ου αιώνα και στα Σφακιά πριν από την επανάσταση του 1821[133].

Η πρώιμη εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στα σχολεία της Κρήτης τεκμηριώνεται από πολλές πηγές. Ο Καλλίνικος είχε σπουδάσει δίπλα στον Γ. Κλεόβουλο και ήταν ένας από τους έντεκα μαθητές που αναχώρησαν αμέσως μετά την αποφοίτησή τους από το Ιάσιο για διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου[134]. Την ίδια περίοδο στο Ρέθυμνο δίδασκαν

---

[128] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., Απομνημονεύματα ..., *ό. π.* σημ. 125, σελ. 149-150. Ο Ρεθύμνιος Γρηγόριος Περδικάρης είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και ο Θηραίος Ιάκωβος Μανωλέσης στο Γυμνάσιο των Κυδωνιών (βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σελ. 262).

[129] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 27-28.

[130] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., *Απομνημονεύματα ...*, *ό. π.* σημ. 125, σελ. 2.

[131] Βλ. Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής ...», *ό. π.* σημ. 123, σελ. 282 και Τουμπαλίδου Μ., «Σημειώματα περί της μητροπόλεως Σισανίου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος ΙΘ' (1899), σελ. 150 (αναφέρεται στο Παπαδογιαννάκη Ν.-Χουρδάκη Α.-Ρεράκη Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη το 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα* τ. 14/1998, σ.σ. 314). Μεταξύ των ετών 1802 και 1808 στο ελληνικό σχολείο του Ρεθύμνου δίδασκε ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης. Ο Πρακτικίδης είχε διδαχτεί στο Ηράκλειο Γραμματική, Ποιητική, Λογική Βλεμμίδου, ανώτερα θεολογικά μαθήματα και Ρητορική Αθανασίου Παρίου (βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 265-266). Η λειτουργία ελληνικού σχολείου τουλάχιστον από το έτος 1795 προϋποθέτει τη λειτουργία κοινού σχολείου, για το οποίο, πάντως, ελλείπουν αναφορές λειτουργίας πριν από το έτος 1817.

[132] Βλ. Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*, *ό. π.* σημ. 3, σελ. 38 και σελ. 29, σημ. 1. Το έδαφος για την άφιξη του Καλλονά είχε προετοιμάσει ο φιλικός Μανουήλ Βερνάρδος, ο οποίος έφτασε από το Ιάσιο στα Σφακιά τον Σεπτέμβριο του 1819 και εφοδίασε το σχολείο με βιβλία και χρήματα. Παράλληλα ο Βερνάρδος κατήχησε τοπικούς παράγοντες (βλ. Πλατάκη Ε., «Η υπό του Μανουήλ Βερνάρδου του Κρητός μετάφρασις έργου περί Κρήτης του Olfert Dapper», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 29 /1976, σ.σ. 263-264). Ένας, τουλάχιστον, από τους μαθητές του Καλλονά, ο Ν. Στρατουδάκης, που δεν είχε προφτάσει να αποπερατώσει τις σπουδές τού αλληλοδιδακτικού σχολείου, ζήτησε το 1831 με αίτησή του από τον Ι. Καποδίστρια να συνεχίσει τις σπουδές του στο σχολείο της Αίγινας (βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σελ. 280).

[133] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., *Απομνημονεύματα ...*, *ό. π.* σημ. 125, σελ. 2, Ευαγγελίδου Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων*, τ. Α' (1932), σελ. 46, του ίδιου, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, *ό. π.* σημ. 123, σ.σ. 165-171 και Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σελ. 266.

[134] Βλ. περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Γ' (1820), σ.σ. 688-694 και τ. ΙΑ' (1821), σ.σ. 125-129 (φωτογραφική ανατύπωση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1989). Εκτός του *Καλλίνικου* και του *Καλλονά*, άλλοι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στο αλληλοδιδακτικό σχολείο ο Γ. Βάος και στο ελληνικό σχολείο της πόλης ο Ιωάννης Μεταξάς-Λαζαρίδης. Πρόκειται για τον μετέπειτα μητροπολίτη Ρεθύμνου και Ιωαννίνων Ιωαννίκιο, τα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του οποίου φυλάσσονται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου[135] και περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη δεύτερη έκδοση οδηγού αλληλοδιδακτικής στον ελληνικό χώρο[136]. Ο Ιωάννης Μεταξάς είχε σπουδάσει στην Ακαδημία των Κυδωνιών κατά την περίοδο που δίδασκε εκεί ο Βενιαμίν Λέσβιος[137]. Ο Μεταξάς υπήρξε σημαντική μορφή των εκκλησιαστικών γραμμάτων, αφού το 1929 διορίστηκε από τον Ι. Καποδίστρια μέλος της επί της Προπαιδείας Επιτροπής και το 1836 διορίστηκε υπεύθυνος της «Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Κεντρικής Επιτροπής"του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης για τον έλεγχο των βιβλίων, διδακτικών και ιερατικών[138]. Ο δάσκαλος, επίσης, του ελληνικού σχολείου των Χανίων από το 1800 Γεώργιος Μεγαλοβρυσανός (και από το 1805 διευθυντής του ελληνικού σχολείου του Ηρακλείου), ήρθε στην Κρήτη από το Ιάσιο, όπου είχε διδάξει αριστοτελική φιλοσοφία και ιστορία στην εκεί Ηγεμονική Ακαδημία[139]. Ένας άλλος δάσκαλος των Χανίων, ο Νικόλαος Φουράκης, διετέλεσε μαθητής του Κωνσταντίνου Κούμα. Τα παραπάνω δημιουργούν ερωτήματα για την ταχύτητα εισαγωγής της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στην Κρήτη, η οποία φαίνεται καταρχήν να συναρτάται με την ιδιότητα των Φιλικών που είχαν οι εισηγητές της[140].

δύο Κρήτες είχαν σπουδάσει στην Ακαδημία του Ιασίου, ο *Μ. Αλεξανδράκης* και ο *Ε. Καλλικράτης*. Ο πρώτος δίδαξε στη συνέχεια στα Επτάνησα, ενώ για τον δεύτερο δεν υπάρχουν μετέπειτα ειδήσεις (βλ. Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*, *ό. π.* σημ. 3, σελ. 29, σημ. 1).

[135] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., *Απομνημονεύματα ...*, *ό. π.* σημ. 125, σελ. 312, Τωμαδάκη Ν., «Δύο Ιωαννίκιοι Μητροπολίται Ιωαννίνων», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 4 (1972-73), σ.σ. 228-236, του ίδιου, «Ο Κρης μητροπολίτης Ιωαννίνων Ιωαννίκιος ο από Ρεθύμνης (1838-1840) και η καθιέρωσις του Νεομάρτυρος Γεωργίου των Ιωαννίνων (1839), περιοδικό *Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον*, τ. 8 (1986), Μανουρά Στ., «Ο επίσκοπος Ρηθύμνης Ιωαννίκιος», στο *Δελτίο Φίλων Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης*, τ. 1 (1988), σ.σ. 7-28, του ίδιου, «Βιογραφικά του επισκόπου Ρηθύμνης Ιωαννικίου, του μετέπειτα μητροπολίτου Ιωαννίνων», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β', τ. 20 (2001), σ.σ. 201-244, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*, *ό. π.* σημ. 3, σ.σ. 18-21.

[136] Πρόκειται για την, πολύτιμη σήμερα, έκδοση *Σύστημα αγγλικόν δια τα σχολεία ή εύκολος μέθοδος δια την διδασκαλίαν των παίδων*, Εν Μελίτη, από την εξ Αμερικής Τυπογραφείαν, 1827. Γι' αυτή την έκδοση, βλ. Πολέμη Δ., «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτα Τυπογραφείου της Αγγλικανικής Ιεραποστολής», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 47 (1970), σ.σ. 153-168.

[137] Στα κατάλοιπά του στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης σώζονται χειρόγραφες παραδόσεις Φυσικής του Βενιαμίν Λέσβιου (βλ. Δρανδάκη Ν., «Εκ της βιβλιοθήκης του Μεταξά-Λαζαρίδου», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 9 (1949), σ.σ. 17-18 και τ. 10 (1950), σ.σ. 17-18, Παπιομύτογλου Γ., «Τα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του επισκόπου Ιωαννικίου», περιοδικό *Δελτίο Φίλων ...*, *ό. π.* σημ. 135, σ.σ. 29-34, Παπαδάκη Μ., «Τα χειρόγραφα της Δημοσίας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 5-6 /1991, σ.σ. 193-202).

[138] Βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σελ. 265 και Μπέτσα Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 110. Η επί της Προπαιδείας Επιτροπή είχε τη γενική εποπτεία της εκπαίδευσης.

[139] Βλ. Μπελιά Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σελ. 264, σημ. 1. Στο Ιάσιο ο Μεγαλοβρυσανός δίδασκε το έτος 1768. Αργότερα, μεταξύ των ετών 1779 και 1785, φέρεται ότι δίδαξε στην Αδριανούπολη.

[140] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 63, σ.σ. 44-45 και Μανουρά Σ., «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας...», *ό. π.* σημ. 82. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λέξη *σχολείο* στον κώδικα της Φιλικής Εταιρείας σήμαινε την επανάσταση. Έτσι, η αποστολή του Χ. Περραιβού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η επανάσταση του 1821 διέκοψε βίαια τη λειτουργία των σχολείων. Όσοι από τους δασκάλους μπόρεσαν, κατέφυγαν στα νησιά του Αιγαίου και στην Πελοπόννησο και πολλοί απ' αυτούς διακρίθηκαν. Ανάμεσά τους οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Γεώργιος Ψαρουδάκης από το Ηράκλειο, ο Εμμανουήλ Μαγκάκης, ο Ιωάννης Δασκαλάκης από τη Σητεία, ο πατέρας του Ελευθερίου Βενιζέλου Κυριάκος Χατζη-Πέτρου Βενιζέλος, ο Ζαχαρίας Βαϊωνάς, ο Ιωάννης Δασκαλάκης, ο Νεόφυτος Επιμενίδης, ο Γεώργιος Λόγιος, ο Νικόλαος και Γεώργιος Φανδρίδης, η Μαρία Παπαχατζή-Φανδρίδου κ.ά[141]. Μερικοί απ' αυτούς μπόρεσαν να φοιτήσουν στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας και να μετεκπαιδευτούν στην αλληλοδιδακτική μέθοδο[142].

Στην «Προσωρινή Πολιτεία της νήσου Κρήτης», το σύνταγμα που ψήφισαν οι επαναστατημένοι Κρήτες στους Αρμένους Αποκορώνου τον Μάιο του έτους 1822, δεν υπάρχει καμία αναφορά στην παιδεία[143]. Το 1829 ο δάσκαλος Χρύσανθος Βανδούρης ζήτησε τη βοήθεια της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως για να μεταβεί στο Καστέλλι της Κισσάμου Χανίων και να ιδρύσει εκεί αλληλοδιδακτικό σχολείο. Ο Βανδούρης είχε σπουδάσει στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας και είχε ιδρύσει αλληλοδιδακτικό σχολείο στην Ύδρα[144]. Από το 1827 μέχρι το 1830 λειτούργησε αλληλοδιδακτικό σχολείο στο προσωρινά απελευθερωμένο φρούριο της Γραμβούσας, με δάσκαλο τον Δημήτριο Βλαστό. Ο Βλαστός εκπαίδευσε στην αλληλοδιδακτική μέθοδο περισσότερους από 25 νέους, μερικοί από τους οποίους εργάστηκαν στη συνέχεια ως δάσκαλοι[145]. Στη Γραμβούσα λειτούργησε και ελληνικό σχολείο, στο οποίο δίδαξε μέχρι το 1929 ο επίσκοπος Αρδαμερίων Ιγνάτιος[146]. Στη μονή Αγίας Τριάδας Ακρωτηρίου Χανίων σχολείο λειτούργησε την περίοδο 1832-1841[147].

Η αιγυπτιοκρατία ευνόησε αρχικά την ίδρυση σχολείων στην Κρήτη. Κατά την πρώτη επίσκεψή του στην Κρήτη το έτος 1833, ο Μοχάμετ Άλι ζήτησε από το Συμβούλιο των Χανίων

στη Μάνη το έτος 1819 για ίδρυση «σχολείου», δεν γνωρίζουμε ακόμη αν κατέληξε πραγματικά στην ίδρυσή του ή αναφερόταν στην προετοιμασία της επανάστασης. Για το θέμα αυτό, βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σαραζίνου. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα*, εν Αθήναις 1842, σελ. 45.

[141] Ο Κυριάκος Χατζη-Πέτρου Βενιζέλος δίδαξε από το 1830 στο αλληλοδιδακτικό σχολείο Μονεμβασίας, κατά την αλληλοδιδακτική μέθοδο του Συνέσιου Κυριακίδη. Ο Βαϊωνάς δίδαξε ανεπιτυχώς στο αλληλοδιδακτικό σχολείο της Μεθώνης. Ο Επιμενίδης δίδαξε σε σχολείο των Θερμίων και ο Μαγκάκης στη Σκόπελο και στη Σύρο. Οι Νικόλαος και Γεώργιος Φανδρίδης και η Μαρία Παπαχατζή-Φανδρίδου δίδαξαν στο Άργος, η Τρίτη στο παρθεναγωγείο (βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 273-274 και Σακκή Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος...*, ό. π. σημ. 12, σ.σ. 237-238, 240, 243-244).

[142] Βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 263-264.

[143] Την απουσία αναφοράς στην παιδεία αλλά και στην εκκλησία επισήμανε ο Ν. Τωμαδάκης στην *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 63, σελ. 172.

[144] Βλ. Ευαγγελίδου Τ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας ...*, *ό. π.* σημ. 123, σ.σ. 46 και 171 και Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σελ. 269.

[145] Σε αίτησή του στον Ι. Καποδίστρια ο Δ. Βλαστός ανέφερε: «υπέρ τα δύω ήμισυ έτη εξακολούθησα εις Γραμπούσα το χρέος του αλληλοδιδακτικού διδασκάλου...Εις την περίοδον ταύτην Σ. Κυβερνήτα, εκτός του ότι επαίδευσα υπέρ τους εικοσιπέντε παίδας, ικανοί να κάμουν τον διδάσκαλον...» (βλ. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών ...» *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 269-270 και 285).

[146] Βλ. Παπαδάκη-Χριστουλάκη Α., «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού Σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επαναστάσεως», περιοδικό *Αθηνά*, Λειμωνάριον. Τιμητική προσφορά τω Καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκη, τ. ΟΓ'- ΟΔ' (1972-1973), σ.σ. 672-676.

[147] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έφηβος*, Αθήναι 1964, σελ. 14.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

την ίδρυση δύο σχολείων, ενός χριστιανικού και ενός μουσουλμανικού, τονίζοντας ότι «είναι δίκαιον η κυβέρνησις να σώσει τον λαόν της νήσου από την αμάθειαν και την απώλειαν και πρέπει να διαφωτίσει αυτόν με την γνώσιν και την μόρφωσιν». Τα έξοδα θα επιβάρυναν το Ταμείο της Κρήτης. Αλλά, όταν για τη λειτουργία των σχολείων επέλεξε τον οικισμό Νιό Χωριό Αποκορώνου, οι κάτοικοι αντέδρασαν, με το φόβο ότι ο αντιβασιλιάς είχε σκοπό να απαγάγει τα παιδιά τους στην Αίγυπτο. Το ίδιο συνέβη και στο Ηράκλειο, όταν επεχείρησε να επισκευάσει παλιότερη καθολική εκκλησία, για τη λειτουργία και εκεί σχολείου. Έτσι, ανακάλεσε τη διαταγή του και το έτος 1835, όταν ο πρόξενος της Αυστρίας ζήτησε την άδεια ίδρυσης αλληλοδιδακτικού σχολείου, ο Μοχάμετ Άλι δεν την παρείχε. Με τον ίδιο τρόπο αντέδρασε και το επόμενο έτος στην πρόταση της Αμερικανικής Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για ίδρυση σχολείου στα Χανιά[148].

Το αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ηρακλείου επαναλειτούργησε το έτος 1831[149]. Στο Ρέθυμνο το αλληλοδιδακτικό σχολείο επαναλειτούργησε το 1833 ή το 1834 και στα Χανιά το 1837[150]. Το 1834 στην κοντινή στο Ρέθυμνο μονή Αρσανίου λειτουργούσε κοινό σχολείο και στην Πηγή αλληλοδιδακτικό[151]. Στην κωμόπολη Κριτσά του Λασιθίου σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1832[152].

Σημαντικό γεγονός, με διαστάσεις, πέραν των εκπαιδευτικών, θρησκευτικές και πολιτικές, υπήρξε η ίδρυση το 1837 στα Χανιά αλληλοδιδακτικού σχολείου της Αμερικανικής Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε ο Γεώργιος Ψαρουδάκης. Την ίδρυσή του επέτρεψε ο Μοχάμετ Άλι μετά τη δεύτερη επίσκεψή του στην Κρήτη. Εκείνη που αντέδρασε αυτή τη φορά στην ίδρυση ήταν η Εκκλησία. Χαρακτηριστικός της αντίδρασης για την ίδρυσή του είναι ο χαρακτηρισμός «θεομίσητον... και ψυχοφθόρον Σχολείον» που χρησιμοποίησε ο Πατριάρχης Γρηγόριος σε επιστολή του προς τον Μητροπολίτη Κρήτης Μελέτιο, τον Μάιο του ίδιου έτους[153]. Το σχολείο αναπτύχθηκε γρήγορα και συγκέντρωσε 450 μαθητές, από τους οποίους οι 300 ήταν αγόρια και οι 150 κορίτσια. Η επιτυχία του ώθησε την Αμερικανική Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην ίδρυση αντίστοιχου σχολείου και στο Ηράκλειο, το 1839. Τα δύο σχολεία λειτούργησαν μέχρι το έτος 1843, οπότε η τουρκική διοίκηση τα

---

[148] Βλ. Ράσεντ Ζενάπ Ισμάτ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν...*, *ό. π.* σημ. 89, σ.σ. 83-85 και Scott C.R., *Περιηγήσεις στην Κρήτη. Ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 1995, σελ. 48. Η δεύτερη πηγή παρέχει μια λογικότερη εξήγηση από εκείνην της απαγωγής εκτός Κρήτης των παιδιών που θα φοιτούσαν στα σχολεία, ότι, δηλαδή, οι γνώσεις τους θα δημιουργούσαν προϋποθέσεις στα παιδιά αυτά να αναζητούσαν την τύχη τους εκτός του νησιού.

[149] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 75.

[150] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 28, σημ. 18 και Αγνώστου, *Συνοπτική βιογραφία Γεωργίου Χατζή Ιωάννου Ψαρουδάκη, ερανισθείσα εκ των υπομνημάτων αυτού*, εν Αθήναις 1871, σελ. 20.

[151] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, τ. Β', σ.σ. 27-28. Ο Pashley αναφέρει ότι ο βασιλιάς Όθωνας είχε κάνει αυστηρή παρατήρηση στα κρητικά μοναστήρια και υπέδειξε να ξοδεύονται τα εισοδήματά τους για την υπόθεση των σχολείων. Σε ό,τι αφορά τα σχολεία που λειτούργησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, βλ. παρακάτω στα κεφάλαια *Η σχολική περιφέρεια Ρεθύμνου*, *Η σχολική περιφέρεια Μυλοποτάμου* και *Η σχολική περιφέρεια του υπολοίπου διαμερίσματος Ρεθύμνου*, όπου και η ανά σχολείο αναλυτική τεκμηρίωση.

[152] Βλ. Παρλαμά Μ., «Το Ημερολόγιον του Κ. Κοζύρη ...», τ. 2, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 582.

[153] Βλ. Φανουργάκη Ε., «Ανέκδοτα Εκκλησιαστικά Έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας αποκείμενα εν τω Μουσείω Ηρακλείου», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2 (1948), σ.σ. 300-302 και Μαμώνη Κ., «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 8 (1980-81), σ.σ. 179-212.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

έκλεισε, στα πλαίσια της γενικότερης απαγόρευσης λειτουργίας των σχολείων των «μισσιοναρίων» στην οθωμανική επικράτεια[154].

Το έτος 1836 ξεκίνησε η λειτουργία σχολείου στο Άγιο Πνεύμα της περιοχής Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου, στις εγκαταστάσεις της ομώνυμης μονής. Το σχολείο αυτό λειτούργησε αρχικά ως κοινό και αργότερα ως αλληλοδιδακτικό. Από το έτος 1853 λειτούργησε ως ελληνικό και εξελίχθηκε σταδιακά σε σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο και αργότερα σε κατώτερο ιεροδιδασκαλείο. Ως ελληνικό λειτουργούσε το έτος 1838 και το σχολείο της μονής Αγίας Τριάδας των Χανίων[155]. Το 1837 ξεκίνησε η λειτουργία σχολείου στα Φρατζεσκιανά Μετόχια Ρεθύμνου. Πριν από το 1840 είχε ξεκινήσει η λειτουργία κοινού σχολείου στο Μοναστηράκι Αμαρίου, που από το έτος αυτό μέχρι και το 1866 λειτούργησε ως αλληλοδιδακτικό. Την ίδια περίοδο ξεκίνησε η λειτουργία σχολείων και στην Μύρθιο Αγίου Βασιλείου, στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου και στα Σελλιά Αγίου Βασιλείου.

Η επάνοδος στην τουρκική διοίκηση δεν ανέκοψε την ανοδική τάση της εκπαίδευσης. Από το έτος 1842 μέχρι και το 1844 στο σχολείο του Ρεθύμνου δίδαξε ο Κωνσταντίνος Ψαρουδάκης. «Η σημαντικωτέρα ωφέλεια την οποίαν έκαμεν, είναι ότι κατά την επίμονον προτροπήν και παράκλησίν μας, έλαβε πρόνοιαν μετά των εφόρων της σχολής να διδάξη ιδιαιτέρως τον Οδηγόν (του Σαραγίνου) ως και εν γένει την τέχνην του διδάσκειν εις 24 εκ των καλλιτέρων μαθητών του, εξ ών οι 15...έλαβον παρ' αυτού διπλώματα, ως ικανοί αναδειχθέντες επί δημόσιων εξετάσεων, να καθέξωσι θέσιν δημοδιδασκάλου εις όποιον χωρίον ή επαρχίαν ήθελον ζητηθώσιν»[156]. Η αποφοίτηση τόσο μεγάλου, για τα μέτρα της εποχής, αριθμού καταρτισμένων δασκάλων από το αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ρεθύμνου ήταν αποφασιστική για την επέκταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο διαμέρισμα Ρεθύμνου και προκάλεσε ανισομέρεια στην κατανομή των σχολείων της Κρήτης.

Εξίσου αποφασιστική υπήρξε και η ίδρυση στην Αθήνα «Επιτροπής επί τών σχολείων τής Κρήτης», το έτος 1844, με μέλη τον πρύτανη του Πανεπιστημίου Κωνσταντίνο Ασώπιο, τον γυμνασιάρχη Γεώργιο Γεννάδιο, τον αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη, τον καθηγητή Φιλοσοφίας Φίλιππο Ιωάννου, τον γραμματέα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Λ. Φωτήλα και τον δικαστικό Εμμανουήλ Βυβιλάκη, ως γραμματέα[157]. Με τη βοήθειά της, από το έτος 1842 μέχρι το 1858 ιδρύθηκαν διαδοχικά 22 αλληλοδιδακτικά σχολεία στους οικισμούς του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Στα χωριά του Ηρακλείου συστήθηκαν σταδιακά 11 αλληλοδιδακτικά σχολεία[158], στην ύπαιθρο των Χανίων λειτούργησαν 4[159], ενώ ιδρύθηκε

---

[154] Βλ. Ράσεντ Ζενάπ Ισμάτ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν...*, *ό. π.* σημ. 89, σελ. 85 και Τωμαδάκη Ν., «Αμερικανικόν Σχολείον ...», *ό. π.* σημ. 4. Τα σχολεία της ιεραποστολής απαγορεύτηκαν στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο με το διάταγμα 8/20-1-1834.

[155] Βλ. Τωμαδάκη Ν., «Η εν ακρωτηρίω Μαλέχα της Κρήτης Μονή της Αγίας Τριάδος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος 9ο (1932), σελ. 158.

[156] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 7.

[157] Για την Επιτροπή, βλ. Τρούλη Μ., «Ένα ενδιαφέρον φυλλάδιο του Εμμανουήλ Βυβιλάκη», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 2 (1990), σ.σ. 89-102. Ο Θ. Δετοράκης αναφέρει ότι η Επιτροπή είχε ιδρυθεί το έτος 1836, χωρίς, όμως, να παραθέτει κάποιο σχετικό τεκμήριο (βλ. Δετοράκη Θ., *Ιστορία της Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 64, σελ. 408).

[158] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28-30. Πρόκειται για σχολεία στους οικισμούς Αβδού, Σγουροκεφάλι, Ανώπολη, Άγιοι Δέκα, Κράσι και στη μονή Αγκαράθου. Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθούν τα σχολεία της Πόμπιας (1842), Κιθαρίδας (1845), Πιτσιδιών (1862), Επισκοπής (1863) και Σίβα (1864), που αναγράφονται σε στατιστικό πίνακα του έτους 1881, με τον οποίο δίνεται απάντηση σε σχετικό ερώτημα της Γενικής-Διοίκησης Κρήτης (βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 75).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολείο και στον οικισμό Αμιράς Βιάννου (1843)[160]. Το 1844 ιδρύθηκε αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων στο Ηράκλειο[161] και το επόμενο έτος στο Ρέθυμνο. Στη Σητεία αλληλοδιδακτικό σχολείο εμφανίζεται να λειτουργεί από το έτος 1848. Στην περιοχή Μεραμβέλλου Λασιθίου σχολεία λειτούργησαν στην Κεραπολίτισσα Φουρνής και στις μονές Κρεμαστών και Καρδαμούτσας και ιδιωτικά αλληλοδιδακτικά στην Κριτσά και στη Μίλατο[162]. Στην πρόοδο της εκπαίδευσης βοήθησε και η σύσταση στην Ερμούπολη της Σύρου του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών», στο τέλος της δεκαετίας του 1850[163].

Η ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους μετατόπισε σταδιακά τον πνευματικό προσανατολισμό των χριστιανών Κρητών από το Ιάσιο, τις Κυδωνίες και την Κωνσταντινούπολη προς εκείνο[164] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 14). Οι μαθητές μπορούσαν πια να συνεχίζουν τις σπουδές τους στα γυμνάσια της Σύρου και του Ναυπλίου και, αργότερα, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από το έτος 1837 μέχρι και το 1859 148 Κρήτες φοιτητές αποφοίτησαν απ' αυτό και ένα μέρος τους ξαναγύρισε στην Κρήτη και προώθησε την εκπαίδευσή της[165].

Εκτός από τους μαθητές των σχολείων της Κρήτης, που συνέχιζαν τις σπουδές τους στα γυμνάσια της Σύρου και του Ναυπλίου[166], πολλοί εκπατρισμένοι στα νησιά του Αιγαίου Κρητικοί έστελναν τα παιδιά τους να φοιτήσουν στα εκεί σχολεία. Μερικά από αυτά τελείωναν το γυμνάσιο και επέστρεφαν ως δάσκαλοι στην Κρήτη[167].

---

[159] Στα χωριά Ανώπολη, Εμπρόσγιαλος (σήμερα Χώρα Σφακίων), Φρες και Λάκκοι (βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 9).

[160] Βλ. Χρηστάκι Σ., «Η Μέση Εκπαίδευσις εν Βιάννω», περιοδικό *Μύσων*, τ. Β' (1933), σελ. 231. Στο Σπανουδάκη-Μπαρμπαγαδάκη Σ., *Αναμνήσεις από τη σχολική ζωή στην Επαρχία Βιάννου*, Ηράκλειο 2002, σελ. 277 αναφέρεται ως έτος ίδρυσης του σχολείου το έτος 1870.

[161] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 75.

[162] Βλ. Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»...*, *ό. π.* σημ. 14, σελ. 29.

[163] Για τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Κρητών, βλ. Τρούλη Μ., «Η σύσταση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών στην Ερμούπολη της Σύρου (23 Δεκεμβρίου 1859)», στα *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ² (1990), σ.σ. 597-608.

[164] Την εποχή που φοιτούσε στην Ακαδημία των Κυδωνιών ο μετέπειτα δάσκαλος του ελληνικού σχολείου του Ρεθύμνου Ιωάννης Μεταξάς, φοιτούσαν και οι επίσης Κρήτες ιεροδιάκονος Άνθιμος, Μιχαήλ Παντουβάς και Φραντζέσκος Καλεμικεράκης (βλ. Μανουρά Στ., «Βιογραφικά...», *ό. π.* σημ. 135, σελ. 205). Ερευνητέα είναι η σχέση της εκπαίδευσης της Κρήτης με εκείνη των Ιόνιων νησιών, μέσω των Κυθήρων. Το 1826 στο νησί αυτό, που απέχει μόλις 83 ναυτικά μίλια από τη Σούδα και λιγότερα από την Κίσσαμο, λειτουργούσαν οκτώ αλληλοδιδακτικά σχολεία, το 1832 πέντε και το 1851 εννέα (βλ. Κουρκουμελή Ν., *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, ό. π. σημ. 13, σ.σ. 238, 272, 276, 314 και 402). Αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων λειτουργούσε στα Κύθηρα τουλάχιστον από το έτος 1828. Στο σχολείο αυτό δίδασκε η Κρητικιά Ε. Δανέζη και η ανιψιά της, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Η Δανέζη ίδρυσε στη συνέχεια αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων στο Ναύπλιο.

[165] Βλ. Μοσκώφ Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία τού μεταπρατικού* χώρου, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 112. Ο καθηγητής πανεπιστημίου Φ. Ιωάννου εκτιμά τους Κρήτες αποφοίτους του Πανεπιστημίου από το έτος 1837 μέχρι και το 1869 σε 160 (βλ. Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός...*, *ό. π.* σημ. 49, σελ. 42).

[166] Στη Σύρο γυμνάσιο λειτουργούσε από το έτος 1833 και στο Ναύπλιο από το 1835 (βλ. Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', Αθήνα 1987, σελ. 12).

[167] Ερευνώντας τα μαθητολόγια των αλληλοδιδακτικών σχολείων των Κυκλάδων, τα οποία έχουν δημοσιευτεί στο Σακκή Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος...*, ό. π. σημ. 12, βλέπουμε, για παράδειγμα, ότι το έτος 1838 στα σχολεία της Σύρου φοιτούσαν 49 Κρήτες μαθητές και των δύο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παράλληλα με την διάδοση των αλληλοδιδακτικών σχολείων στα αστικά κέντρα και στις κωμοπόλεις της Κρήτης, αντίστοιχη διάδοση παρατηρήθηκε με τα γραμματοδιδασκαλεία στα μικρότερα χωριά. Τα γραμματοδιδασκαλεία είχαν αποστολή να διδάξουν στους μαθητές τους στοιχειώδη ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Τα γραμματοδιδασκαλεία δεν αναγνωρίζονταν αυτή την περίοδο στην Κρήτη ούτε και ενισχύονταν από τις εκπαιδευτικές αρχές, σ' αντίθεση με ό,τι ίσχυε στην ελεύθερη Ελλάδα, γι' αυτό και τα στοιχεία που υπάρχουν γι' αυτά είναι ελάχιστα[168].

Το έτος 1849 έχουμε την πρώτη αναφορά ενίσχυσης των σχολείων από κρατικούς πόρους. Κατά την επίσκεψή του στην Κρήτη, ο Σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ δώρισε στα χριστιανικά σχολεία 100.000 γρόσια, τα οποία κατανεμήθηκαν σε 36.000 για το διαμέρισμα των Χανίων, 24.000 για τα σχολεία του Ρεθύμνου και 40.000 για το Ηράκλειο και το Λασίθι[169]. Ώθηση στην επέκταση των σχολείων έδωσε και η βραχύβια διοίκηση της Κρήτης από τον Σαλίχ Βαμίκ πασά (1851-1852), ο οποίος προέτρεπε τις τοπικές κοινότητες να ιδρύουν σχολεία, παρέχοντάς τους το δικαίωμα να μετακαλούν δασκάλους από το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο[170].

Σημαντική στιγμή για τα εκπαιδευτικά πράγματα της Κρήτης αποτέλεσε η έκδοση του *Χάτι Χουμαγιούν* το έτος 1856. Έτσι, από το 1858 συστήθηκαν στις τρεις πόλεις (Χανιά, Ηράκλειο και Ρέθυμνο) δημογεροντίες, οι οποίες είχαν από εκεί και πέρα άτυπα την ευθύνη για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων στα διαμερίσματά τους. Από το έτος αυτό σημειώνεται σημαντική αύξηση των σχολείων, την οποία ήρθε να ανακόψει προσωρινά, από το επόμενο έτος, η κρίση και εκδίωξη των δασκάλων ελληνικής υπηκοότητας από τον Χουσνή πασά, με τη συγκατάνευση του μητροπολίτη Κρήτης[171]. Την ίδια τακτική ακολούθησε και ο αντικαταστάτης του, Ισμαήλ πασάς (1861-1865), ο οποίος, ενώ αρχικά υποστήριξε την παιδεία και παρακίνησε τους χριστιανούς και μωαμεθανούς κατοίκους στην ίδρυση σχολείων (εξέδωσε μάλιστα και διαταγή υποχρεωτικής φοίτησης το έτος 1861), στο τέλος καταδίωξε τους έλληνες δασκάλους[172]. Εν τω μεταξύ είχαν αρχίσει να αποφοιτούν από το Πανεπιστήμιο Αθηνών αρκετοί Κρητικοί, οι οποίοι στη συνέχεια στήριξαν και ανύψωσαν ποιοτικά τα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Την περίοδο αυτή στο διαμέρισμα Ρεθύμνου ιδρύθηκαν δύο σχολεία και στο διαμέρισμα Ηρακλείου τέσσερα[173].

Το έτος 1861 ξεκίνησε στο Ηράκλειο η λειτουργία νηπιακού τμήματος, το οποίο αποτελούσε προπαρασκευαστική βαθμίδα του δημοτικού σχολείου. Νηπιακό τμήμα είναι πιθανόν να λειτούργησε και στο σχολείο του Αποδούλου Ρεθύμνου, παράλληλα με το

φύλων, ενώ ένα κορίτσι φοιτούσε στο Παιδαγωγείο του νηπιακού τμήματος. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται, σε μικρότερη έκταση, και σε άλλα νησιά. Για παράδειγμα, έξι χρόνια αργότερα στο αλληλοδιδακτικό σχολείο της Αμοργού φοιτούσαν επτά μαθητές κρητικής καταγωγής.

[168] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 46-47 και Πυργιωτάκη Ι., *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ.σ. 38-40. Αντίθετα, τα σχολεία αυτά αναγνωρίστηκαν, είτε ως δημόσια είτε ως ιδιοσυντήρητα, αργότερα, επί Κρητικής Πολιτείας.

[169] Βλ. Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*, *ό. π.* σημ. 3, σελ. 38. Στο Ασημομύτη-Εκκεκάκη Μ., *Η Γαλλική Σχολή Καλογραιών ...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 27, η επίσκεψη του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ στην Κρήτη τοποθετείται στο έτος 1850.

[170] Βλ. Μουρέλου Ι., *Ιστορία της* Κρήτης..., *ό. π.* σημ. 83, τ. Γ', σελ. 1476.

[171] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 27.

[172] Βλ. Σταυρινίδη Ν., *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. 1, Ηράκλειον 1971, σ.σ. 226 και 228-229 και Παπαδοπετράκη Γ., *Ιστορία των Σφακίων...*, *ό. π.* σημ. 79, σελ. 485.

[173] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 75.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αλληλοδιδακτικό. Ο δάσκαλός του Αλ. Ψαράκης είχε σπουδάσει τη νηπιοδιδασκαλία στο νηπιακό σχολείο αρρένων της Ερμούπολης[174].

Από το 1863 και μέχρι το 1870 η Κρήτη ταλανίστηκε από το *Μοναστηριακό ζήτημα*. Το αίτημα της χρησιμοποίησης των μοναστηριακών προσόδων για την κάλυψη των αναγκών των σχολείων καλλιεργήθηκε από την Επιτροπή Επί των Σχολείων της Κρήτης και αποτέλεσε μία από τις αιτίες έκρηξης της επανάστασης του 1866. Η επανάσταση έληξε ουσιαστικά με τη δημοσίευση του *Οργανικού Νόμου*, ο οποίος αποτέλεσε καταλύτη για την ίδρυση σχολείων. Η καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης, η αύξηση της ετήσιας κρατικής επιχορήγησης στα σχολεία από 84.000 σε 100.000 γρόσια και η ίδρυση δημογεροντιών και στα νεοσύστατα τμήματα Σφακίων και Λασιθίου, με ουσιαστικές αρμοδιότητες, συντέλεσαν στον πολλαπλασιασμό του αριθμού των σχολείων. Η συγκατάνευση των εκκλησιαστικών αρχών στον *Διοργανισμό των εν Κρήτη Ιερών Μονών* το 1870 εξασφάλισε μικρή αλλά σταθερή χρηματοδότηση για τη λειτουργία των σχολείων της Κρήτης[175]. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα σχολεία του διαμερίσματος Ηρακλείου, από 11 στο τέλος της επανάστασης, αυξήθηκαν σε 30 στα τέλη του 1872[176]. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, κατά την ίδια χρονική περίοδο, τα 37 προεπαναστατικά σχολεία αυξήθηκαν σε 46. Ο Οργανικός Νόμος ωφέλησε ιδιαίτερα το νεοσύστατο διαμέρισμα Λασιθίου, το οποίο μέχρι τότε υπολειπόταν σημαντικά στη λειτουργία των σχολείων. Τα δέκα σχολεία που λειτουργούσαν στο Λασίθι μέχρι την επανάσταση του 1866, αυξήθηκαν ως το 1878 σε 34[177]. Παράλληλα, λειτουργούσε μεγάλος αριθμός γραμματοδιδασκαλείων: 19 λειτουργούσαν στο διαμέρισμα Χανίων, 26 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, 34 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και 16 στο διαμέρισμα Λασιθίου[178].

Η αλματώδης αύξηση του αριθμού των σχολείων δεν μπόρεσε να μειώσει σημαντικά τον αναλφαβητισμό. Στο βήμα της Κρητικής Βουλής του έτους 1901 ο πρόεδρός της Α. Μιχελιδάκης, καθηγητής στο Ηράκλειο από το 1870, σημείωνε: «εις ποίον σημείον ευρίσκετο η πατρίς ημών προ τεσσάρων δεκαετηρίδων γινώσκομεν πάντες. Η μόρφωσις περιωρίζετο μόνον εις την ανάγνωσιν και την γραφήν και εις την στοιχειώδη της αριθμητικής γνώσιν. Ο γινώσκων τότε την οκτώηχον, το ψαλτήριον και το ανθολόγιον και εκείνος ο οποίος ελογάριαζε το λάδι του και το χαρούπι το οποίον επώλει εθεωρείτο πεπαιδευμένος»[179]. Ως βασικές αιτίες για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο θα πρέπει να θεωρηθούν οι αλλεπάλληλες επαναστάσεις, η αδιαφορία των τουρκικών αρχών και οι περιορισμένοι διατιθέμενοι πόροι για τα δύο ξεχωριστά

---

[174] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 61-74.

[175] Αυτό δεν σημαίνει ότι η εφαρμογή του Διοργανισμού δεν συνάντησε προβλήματα. Η μονή Πρέβελη εξαιρέθηκε σχεδόν αμέσως από την εφαρμογή του Διοργανισμού. Η προσπάθεια, όμως, ανενεργοποίησής του ήδη από το έτος 1874, όσον αφορά τις Μονές Βωσάκου και Δισκουρίου, με παρακίνηση Πατριαρχικού Εξάρχου, δεν έφερε αποτέλεσμα (βλ. Ψιλάκη Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β', Ηράκλειο 1993 , σ.σ. 95-100).

[176] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 75.

[177] Βλ. Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»...*, *ό. π.* σημ. 14, σελ. 38 και Μακράκη Μ., «Η ιστορία της Εκπαίδευσης στο Ν. Λασιθίου», περιοδικό *Αντιπαραθέσεις*, περίοδος Β', Σεπτέμβριος 1999, σ.σ. 15-16.

[178] Ανά επαρχία λειτουργούσαν: Κίσσαμος τέσσερα κοινά σχολεία, Κυδωνία έξι, Αποκόρωνας πέντε, Σφακιά δύο, Ρέθυμνο δέκα, Άγιος Βασίλειος έξι, Αμάρι πέντε, Μυλοπόταμος πέντε, Μαλεβίζι εφτά, Τέμενος πέντε, Πυργιώτισσα πέντε, Καινούριο πέντε, Μονοφάτσι δύο, Πεδιάδα δέκα, Μεραμβέλλο τρία, Λασίθι τρία, Ρίζου δύο, Σητεία εφτά και Ιεράπετρα τέσσερα (βλ. Ιωάννου Φ., *Λόγος Ολυμπιακός ...*, *ό. π.* σημ. 49, σ.σ. 68-69).

[179] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής*, Έτος Α', τ. 4, σελ. 1063.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εκπαιδευτικά συστήματα, χριστιανικό και μουσουλμανικό. Η υστέρηση αυτή εκτιμάται ότι συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα[180].

Μετά τη δημοσίευση του Διοργανισμού των μονών, τα σχολεία κάθε βαθμίδας ιδρύονταν και συντηρούνταν από τα εισοδήματα των μοναστηριών, με την φροντίδα των αρχιερέων και των κεντρικών δημογεροντιών. Οι ρυθμίσεις αυτές άνοιξαν, όπως προαναφέρθηκε, μια νέα περίοδο στην εκπαίδευση της Κρήτης. Έτσι, γνωρίζουμε ότι ήδη το έτος 1870 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου λειτούργησαν 29 κοινά σχολεία, είκοσι αλληλοδιδακτικά και ένα παρθεναγωγείο, με 1578 συνολικά μαθητές[181].

Από το έτος 1876 μνημονεύεται διάταξη υποχρεωτικής εκπαίδευσης των παιδιών[182]. Το 1872 ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος Κωνσταντινούπολης ανέφερε στην ετήσια έκθεσή του ότι στο διαμέρισμα του Ηρακλείου λειτουργούσαν 18 δημοτικά σχολεία, με 1.456 μαθητές και 68 μαθήτριες. Σε άλλη έκθεση, ο Επίσκοπος Κισσάμου Μιχαήλ ανέφερε τη λειτουργία 19 σχολείων στην επαρχία Κισσάμου και 11 στην επαρχία Σελίνου. Κατά την τριετία 1873-76 στο διαμέρισμα Ηρακλείου ιδρύθηκαν 16 σχολεία[183]. Εν τω μεταξύ επεκτάθηκε η λειτουργία ελληνικών σχολείων, κατά το εκπαιδευτικό σύστημα του ελεύθερου βασιλείου, ενώ ιδρύθηκαν γυμνασιακές τάξεις στα Χανιά, στο Ηράκλειο, στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη Λασιθίου[184].

Κατά την περίοδο αυτή, σε αντίθεση με την προγενέστερη 1821-1869, η εκπαίδευση ευδοκίμησε περισσότερο στην ανατολική Κρήτη. Οι αιτίες για την δραστική αυτή αλλαγή θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην οικονομική ευχέρεια των ανατολικών διαμερισμάτων όσο και στις λιγότερες καταστροφές που προκάλεσε σ' αυτές η επανάσταση του 1866-69. Από εκεί και πέρα τα εκπαιδευτικά πρότυπα στην Κρήτη δεν εισάγονταν απ' ευθείας από το ελεύθερο βασίλειο, αλλά μέσω του Ηρακλείου και της Τμηματικής του Εφορείας. Οι «Κανονισμοί τών εν Ηρακλείω τής Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδακτικού καί Ελληνικού» του 1873 υιοθετήθηκαν από το σύνολο των κεντρικών Δημογεροντιών και μέχρι το έτος 1881 είχαν εφαρμοστεί σ' ολόκληρο το νησί[185].

Κάμψη του αυξητικού ρυθμού ίδρυσης σχολείων παρατηρήθηκε στο διαμέρισμα Ηρακλείου κατά τα έτη 1874 και 1875, οπότε η οικονομική δυσπραγία και η αδυναμία καταβολής των ετήσιων εισφορών για την παιδεία από τον προϋπολογισμό της Κρήτης

---

[180] Βλ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση», στα *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1985), Ηράκλειο Κρήτης, σελ. 78.

[181] Βλ. Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΣΤ' (1871-1872), σελ. 206. Με βάση τις αρχειακές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής, τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ανέρχονταν σε 44 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 2). Είναι, λοιπόν, πιθανόν μερικά από τα υπόλοιπα σχολεία να έχουν περιληφθεί στα 10 σχολεία που αναφέρεται ότι λειτουργούσαν στη διοίκηση Σφακίων. Οπωσδήποτε, η έκθεση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου θέλει να τονίσει το πισωγύρισμα της εκπαίδευσης στην Κρήτη, εξαιτίας της επανάστασης του 1866-1869. Στο πλαίσιο αυτό περιγράφει με σκαιά χρώματα την κατάσταση: «Γυμνόποδες και ρακένδυτοι παίδες, και αυτού του επιουσίου άρτου στερούμενοι, δια συσβάτων και μακροτάτων οδών διερχόμενοι, φοιτώσιν καθ' ημέρα εις τα σχολεία, τας αφορήτους στερήσεις μετ' ακάκου υπομονής υποφέροντες».

[182] Βλ. Κρητικός *Κρητικός Κώδιξ...*, *ό. π.* σημ. 97, σελ. 125.

[183] Βλ. Gontikakis S., *L' education en Crete pendant les annèes 1878-1889*, Thèse de doctorat de 3ème cycle, Παρίσι 1984, σ.σ. 101-105. Με βάση τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε, τα σχολεία του διαμερίσματος Ηρακλείου το έτος 1872 ανέρχονταν σε 30 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 3).

[184] Βλ. Ευαγγελίδου Τ., «Σχολεία Κρήτης...», *ό. π.* σημ. 133, σ. 47.

[185] Βλ. *Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδακτικού και Ελληνικού*, Αθήνησιν 1863 και Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 19-24.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οδήγησαν στην αναστολή λειτουργίας πολλών σχολείων. Το φαινόμενο αυτό δεν παρουσιάστηκε έντονο στα υπόλοιπα διαμερίσματα και καθόλου στο διαμέρισμα Λασιθίου[186].

Με τη Σύμβαση της Χαλέπας, το έτος 1878, αναγνωρίστηκε η ελληνική ως επίσημη γλώσσα της Κρήτης και δόθηκε το δικαίωμα ίδρυσης φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στα δύο θρησκευτικά στοιχεία. Οι σύλλογοι αυτοί, που ιδρύθηκαν στα Χανιά (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Χανίων ο Μίνως, 1879), στο Ρέθυμνο (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης, 1887), στο Ηράκλειο (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου, 1875, συνέχιση 1879) και, αργότερα, στα Σφακιά (η εν Σφακίοις Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης «Σύνδεσμος Σφακιωτών») και στην Ιεράπετρα (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ιεραπέτρου, 1895)[187], είχαν ως βασικό τους στόχο την ενίσχυση των σχολείων και τη γενικότερη τόνωση της πνευματικής ζωής. Με τη Σύμβαση της Χαλέπας επιτράπηκε, επίσης, η έκδοση εφημερίδων, η δημιουργία βιβλιοθηκών και προβλέφτηκε η σταθερή επιχορήγηση της εκπαίδευσης από τον προϋπολογισμό της Κρήτης. Με βάση τα κεκτημένα της Σύμβασης, η Γενική Συνέλευση ψήφισε το επόμενο έτος απόφαση εισφοράς του 1% των απολαβών των κάθε είδους κρατικών υπαλλήλων, εκτός των χωροφυλάκων, υπέρ των σχολείων[188].

Το έτος 1881, ύστερα από εκτεταμένες συζητήσεις στη Γενική Συνέλευση, ψηφίστηκε και δημοσιεύτηκε ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος της Κρήτης, που ίσχυσε μέχρι το 1889[189]. Ο Νόμος πρόβλεπε την ίδρυση πλήρους γυμνασίου στο Ηράκλειο και τη δημιουργία ιδιαίτερου προϋπολογισμού για τα σχολεία, με προτεραιότητα τα δημοτικά. Στις πρωτεύουσες των επαρχιών ιδρύθηκαν πρότυπα δημοτικά και ελληνικά σχολεία, στις έδρες των δήμων δημοτικά και στις έδρες των διοικήσεων παρθεναγωγεία. Η φοίτηση έγινε υποχρεωτική για ένα τουλάχιστον παιδί κάθε οικογένειας, ενώ υπήρξε πρόβλεψη ίδρυσης δημοτικών σχολείων εκεί όπου συγκεντρώνονταν τουλάχιστον 30 μαθητές. Τα σχολεία διαιρούνταν σε πρωτοβάθμια, αν ήταν κεντρικά και είχαν περισσότερους από 80 μαθητές, και δευτεροβάθμια, αν είχαν λιγότερους. Τα γραμματοδιδασκαλεία γίνονταν ανεκτά. Τα μοναστήρια της Κρήτης υποχρεώνονταν να εισφέρουν υπέρ της παιδείας το 10% των ακαθάριστων εισοδημάτων τους. Οι προϋποθέσεις αυτές οδήγησαν στην ίδρυση μεγάλου αριθμού σχολείων, παρόλες τις προειδοποιήσεις της Γενικής Συνέλευσης: «είνε ανάγκη όπως μετά πολλής περισκέψεως

---

[186] Βλ. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, εν Χανίοις 1904, σελ. 7, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 193-194 και Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»...*, *ό. π.* σημ. 14, σ.σ. 35-39.

[187] Βλ. Σημαντηράκη Ζ., «Η πνευματική και πολιτιστική ζωή στην Κρήτη στο γύρισμα του αιώνα», εφημερίδα Χανίων *Χανιώτικα Νέα*, Αφιέρωμα «Επανάσταση 1897. Η Κρήτη στις φλόγες», 3-2-1998, σ.σ. 43-53, εφημερίδα Ρεθύμνου *Παρρησία* (*Εφημερίς πολιτική και φιλολογική*), φ. 100 (7-10-1887), Σημαντηράκη Ζ., « Τα Κρητικά Σωματεία από το 1878 ως το 1913», στα *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ.σ. 432-437, Παπιομύτογλου Γ., «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό *Δούρειος Ίππος*, τ. 16 (1987), σ.σ. 12-15, Βαλαρή Θ., *Μια πόλη* αναμνήσεις..., *ό. π.* σημ. 118, σ.σ. 67-70, Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης Τουρκοκρατίας. Τα χρόνια της διαμόρφωσης», στα *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ[1] (2000), σ.σ. 142-144 και Ταμπακάκη Ν., «Γ. Ξενουδάκης: Έγραψε μια λαμπρή σελίδα στην Κρητική ιστορία», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 9229 (21-2-2006).

[188] Στο αρχείο του Μητροπολιτικού Ναού Ρεθύμνου σώζεται κοινοποίηση της απόφασης από τον Διοικητή Ρεθύμνου προς τον επίσκοπο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, ως πρόεδρο της Τμηματικής Εφορείας, καθώς και επισυναπτόμενο σχετικό έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Κρήτης. Η εγκύκλιος αποδεικνύει το ενδιαφέρον του Γενικού Διοικητή Κρήτης Φωτιάδη πασά για την εκπαίδευση, πριν ακόμη από την ψήφιση του πρώτου Περί Παιδείας νόμου, το 1881.

[189] Βλ. Πλουμίδου Γ.-Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς και Οθωμανοίς Κρήτης*, Χανιά 1895, σελ. 95 κ.ε. και εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 614 (27-6-1881).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

προβαίνουσιν αι εφορείαι εις την σύστασιν νέων σχολείων φροντίζουσαι όπως εκ των προτέρων έχωσιν εξασφαλισμένα τα μέσα της συντηρήσεως αυτών»[190]. Έτσι, «από του 1881 και εντεύθεν, ο αριθμός των εγγραμμάτων ηύξησεν επαισθητώς, διότι και ο αριθμός των σχολείων καταπληκτικώς -καί δυσαναλόγως ίσως προς τας ορθώς νοουμένας ανάγκας- ηύξησεν επίσης»[191].

Ο Φωτιάδης πασάς, που ανέλαβε τη Γενική Διοίκηση, ευνόησε την ίδρυση σχολείων, χριστιανικών και μωαμεθανικών. Επί της θητείας του και με βάση τον Περί Παιδείας νόμο ιδρύθηκε μεγάλος αριθμός σχολείων. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου ιδρύθηκαν εννέα σχολεία και στο διαμέρισμα Ηρακλείου 21[192]. Στην επαρχία Μεραμβέλλου του διαμερίσματος Λασιθίου λειτουργούσαν έντεκα δημοτικά σχολεία και τέσσερα παρθεναγωγεία[193]. Παρόλη, όμως, την αύξηση του αριθμού των σχολείων, οι αναλφάβητοι δεν έπαυαν να αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της Κρήτης. Στην απογραφή του έτους 1881 οι αγράμματοι χριστιανοί άνδρες ανήλθαν στο 81,75% και οι γυναίκες στο 96,5%. Στους μωαμεθανούς τα ποσοστά ήταν 80,8% και 88,2%, αντίστοιχα [194].

Στο ελληνικό κράτος η αλληλοδιδακτική μέθοδος καταργήθηκε με διάταγμα το έτος 1880[195]. Κατά τη δεκαετία του 1870 η αλληλοδιδακτική μέθοδος είχε αρχίσει να αμφισβητείται και στην Κρήτη. Έτσι, και με την πρόβλεψη του πρώτου Περί Παιδείας νόμου, το 1883 στο σχολείο της πόλης του Ρεθύμνου έγινε εισαγωγή της συνδιδακτικής μεθόδου από τον Χ. Φραγάκη και το επόμενο έτος στο Ηράκλειο με τον Α. Κοκκινάκη[196]. Όσον αφορά τη μέση εκπαίδευση, στις έδρες των διοικήσεων ιδρύθηκαν τριτάξια ελληνικά σχολεία και διατηρήθηκαν στις επαρχίες εκεί όπου ήδη λειτουργούσαν. Η πρώτη γυμνασιακή τάξη συνέχισε τη λειτουργία της στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη, ενώ ιδρύθηκε και στη Χώρα Σφακίων (τότε Εμπρόσγιαλος). Το γυμνάσιο λειτούργησε πλήρες στο Ηράκλειο από το έτος 1883 και στα Χανιά από το 1888[197].

Το φιρμάνι του έτους 1889, που κατάργησε τα κεκτημένα προνόμια της Κρήτης, η κατάργηση του θεσμού των χριστιανών γενικών διοικητών και οι ελάχιστες πιστώσεις που

---

[190] Βλ. Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ..., ό. π.* σημ. 189.

[191] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική..., ό. π.* σημ. 8, σελ. 200. Ο Γ. Χασιώτης αναφέρει ότι λίγο πριν την έκδοση του βιβλίου του *L' instruction publique chez les Grecs ..., ό. π.* σημ. 50, το έτος 1879, λειτουργούσαν στην Κρήτη 146 σχολεία με 160 δασκάλους, στα οποία φοιτούσαν 7.723 μαθητές.

[192] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σελ. 76. Ο Γοντικάκης επισημαίνει ότι φιλοεκπαιδευτική στάση είχε επιδείξει αρκετά πριν τον Φωτιάδη και ο Ρεούφ πασάς.

[193] Βλ. Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»..., ό. π.* σημ. 14, σελ. 53.

[194] Βλ. Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις..., ό. π.* σημ. 186, σελ. 17.

[195] Βλ. Βενθύλου Γ., *Θεσμολόγιον ..., ό. π.* σημ. 50, τ. Α'(1833-1883), Αθήναι 1884, σ.σ. 107-109, Β.Δ. Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, 3-9-1880. Οπωσδήποτε η συνδιδακτική μέθοδος, παρ' όλη την κριτική που δέχτηκε, άργησε να εισαχθεί στην Κρήτη. Στην Μακεδονία η συνδιδακτική μέθοδος είχε αρχίσει να διεισδύει ήδη από το έτος 1862 (βλ. Παπαδάκη Λ., «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο ...», ό. π. σημ. 13, σελ. 544).

[196] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο ..., ό. π.* σημ. 46, σελ. 9 και Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σελ. 95.

[197] Βλ. Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ..., ό. π.* σημ. 189, σελ. 114 και εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 672 (2-6-1883). Το γυμνάσιο θεσμοθετήθηκε στο ελληνικό κράτος το έτος 1836 (βλ. Παρίση Σ., *Ανωτέρα και Μέση εκπαίδευσις. Συλλογή Νόμων*, Αθήναι 1884, σ.σ. 225-250). Το γυμνάσιο Χανίων συμπληρώθηκε σε τάξεις και αναγνωρίστηκε από την ελληνική κυβέρνηση χάρη στις ενέργειες του Γενικού Διοικητή Κρήτης Κ. Ανθόπουλου (1887-1888), ο οποίος, στο σύντομο διάστημα διοίκησής του, εφάρμοσε εξαιρετικά φιλεκπαιδευτική πολιτική (βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σελ. 171).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δίνονταν από εδώ και στο εξής στα σχολεία, ανάγκασαν πολλά από αυτά να κλείσουν και ουσιαστικά κατέστησαν τον Περί Παιδείας νόμο ανενεργό[198]. Έτσι, το 1889 ψηφίστηκε νέος νόμος, ο δεύτερος Περί Παιδείας της περιόδου της ημιαυτονομίας. Στα θετικά του νόμου αυτού περιλαμβάνονται η θεσμοθέτηση δωρεάν και υποχρεωτικής από επτά έως έντεκα χρόνων δημοτικής εκπαίδευσης, η δυνατότητα φοίτησης των κοριτσιών επτά έως δέκα χρόνων, η συμφοίτηση των δύο φύλων στα επαρχιακά σχολεία, η πρόβλεψη λειτουργίας αυτόνομων από τα στοιχειώδη σχολεία νηπιαγωγείων στην έδρα κάθε διοίκησης και η ίδρυση 339 συνολικά σχολείων[199]. Τα 77 σχολεία ιδρύθηκαν στο διαμέρισμα Χανίων, τα 54 στο διαμέρισμα Σφακίων, τα 55 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, τα 79 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και τα 74 στο διαμέρισμα Λασιθίου[200]. Τα σχολεία κατατάχτηκαν σε πρότυπα (από ένα στα Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Νεάπολη και Χώρα Σφακίων), πρωτοβάθμια, με περισσότερους από ογδόντα μαθητές (συνολικά 47), δευτεροβάθμια, με περισσότερους από σαράντα μαθητές (συνολικά 100) και τριτοβάθμια, με περισσότερους από είκοσι μαθητές (συνολικά 187). Ο Νόμος δεν απέκλειε την ίδρυση επιπλέον σχολείων, εφόσον υπήρχαν οι αναγκαίες οικονομικές και κτηριακές προϋποθέσεις[201]. Τα σχολεία που ιδρύθηκαν ήταν στην πραγματικότητα περισσότερα, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον το διαμέρισμα Ρεθύμνου, όπου, αντί των 71 προβλεπόμενων, λειτουργούσαν 84[202].

Το έτος 1890 ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης ίδρυσε στην πόλη ιδιωτικό νηπιαγωγείο, το οποίο λειτούργησε με το φρεμπελιανό σύστημα. Το έτος 1891 στην Κρήτη λειτουργούσαν έξι πρότυπα και 330 δημοτικά σχολεία, πέντε παρθεναγωγεία, είκοσι ελληνικά σχολεία, τρία πλήρη γυμνάσια, στο Ηράκλειο, στα Χανιά και στη Νεάπολη, και ένα ημιγυμνάσιο στο Ρέθυμνο[203]. Το 1892 ιδρύθηκε το ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδας, για την εκπαίδευση ιερέων, οι οποίοι μπορούσαν να εργάζονται παράλληλα ως δάσκαλοι[204].

Από το 1891 και μέχρι το τέλος της περιόδου της ημιαυτονομίας, μεγάλο πρόβλημα στη λειτουργία των σχολείων δημιούργησε η μειωμένη καταβολή πιστώσεων από τον προϋπολογισμό του νησιού. Πολλά επαρχιακά σχολεία έκλεισαν και άρχισε να συζητείται το κλείσιμο των γυμνασίων και των γυμνασιακών παραρτημάτων, προκειμένου να εξοικονομηθούν χρήματα για τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων[205]. Τη δύσκολη αυτή κατάσταση δεν μπόρεσε να λύσει ο τροποποιητικός νόμος του 1895, ο οποίος όριζε τη διάθεση

---

[198] Ιδιαίτερα κατά την τετραετία 1888-1892, πολλά από τα σχολεία παρέμειναν κλειστά, ενώ ένα τουλάχιστον από αυτά, της Αξού, επαναλειτούργησε πολύ αργότερα, επί αυτονομίας, το έτος 1899 (βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 20 (1980), σ.σ. 206-207).

[199] Στο ελεύθερο βασίλειο ο όρος *νηπιαγωγείο* αναφέρθηκε για πρώτη φορά στον νόμο «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως», το έτος 1895 (βλ. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη Π., *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, σελ. 100). Βλ. ακόμη, Χαρίτου Χ., *Το ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Αθήνα 1998[2].

[200] Συγκεντρωτικά στοιχεία, βλ. στο Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ..., ό. π.* σημ. 3, σ.σ. 94-101. Με βάση τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε, τα λειτουργούντα σχολεία της Κρήτης υπολογίζονται σε 352 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 1,2,3,4).

[201] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας*, εν Χανίοις 1889 και εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 1039 (7-6-1889).

[202] Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 3.

[203] Βλ. Γενεράλι Ε., *Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1891, σελ. 119.

[204] Για το ιεροδιδασκαλείο, βλ. *Ιεροδιδασκαλείον εν Αγία Τριάδι κατά το δεύτερον έτος*, εν Χανίοις 1899, Δελάκη Ε., *Το Ιεροδιδασκαλείο Κρήτης. Τα κατά την πρώτη και δευτέρα περίοδον της λειτουργίας αυτού 1892-1905*, Χανιά 1998 και Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ..., ό. π.* σημ. 3, σ.σ. 154-166.

[205] Βλ. εφημερίδα Χανίων *Μεσόγειος*, φ. 140 (17-9-1894).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

των υπέρ της παιδείας επιχορηγήσεων του κρητικού προϋπολογισμού αποκλειστικά για τα δημοτικά σχολεία[206]. Στο οριστικό κλείσιμο οδήγησαν τα περισσότερα από τα σχολεία τα επαναστατικά γεγονότα των ετών 1897-98[207].

Η Κρητική Πολιτεία, αν και είχε να αντιμετωπίσει ποικίλα εθνικά, πολιτικά, οικονομικά και διοικητικά προβλήματα, επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά πράγματα[208]. Το ενδιαφέρον της αυτό φαίνεται και από τις συνεχείς μεταρρυθμίσεις τόσο στη στοιχειώδη όσο και μέση εκπαίδευση. Οι μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν συνισταμένες της οικονομικής κατάστασης, του μειονοτικού προβλήματος, των εθνικών βλέψεων, της εμπλοκής της πολιτικής και του γενικευμένου αναλφαβητισμού[209].

Τα στρατεύματα των Δυνάμεων που κατέλαβαν τα διαμερίσματα της Κρήτης φρόντισαν ήδη από το Νοέμβριο του 1898 για την επαναλειτουργία των σχολείων. Έτσι, σταδιακά μπόρεσαν να λειτουργήσουν τα σχολεία των πόλεων και τα σχολεία στις έδρες των δήμων[210].

---

[206] Βλ. Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ..., ό. π.* σημ. 189, σ.σ. 144-146.

[207] Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις..., ό. π.* σημ. 186, σ.σ. 17-18.

[208] Σε αντίθεση με τα δημοτικά σχολεία, η Κρητική Πολιτεία δεν ενδιαφέρθηκε για την ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων. Ενδιαφέρον δεν υπήρξε, όμως, ούτε από την πλευρά των δασκάλων, πολλοί από τους οποίους αντιμετώπιζαν εχθρικά το θέμα. Στο Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο, το έτος 1900, συζητήθηκε η πρόταση της διευθύντριας του παρθεναγωγείου Χανίων για ίδρυση δημόσιων νηπιαγωγείων στις πόλεις της Κρήτης. Δεν πάρθηκε απόφαση, αφού δεν έλλειψαν οι εκπαιδευτικοί, τόσο της στοιχειώδους όσο και της μέσης εκπαίδευσης, που ταύτισαν τη λειτουργία του νηπιαγωγείου με το σύστημα Φρέμπελ, στο οποίο θεωρούσαν ότι «δεν αφίνεται ο παις να είναι παις αλλά μεταβάλλεται εις άψυχόν τι κινούμενον κατά την βούλησιν του διατάσσοντος» και έκριναν ότι «παρ' ημίν τουλάχιστον τα σχολεία ταύτα ουδένα απέφερον πρακτικόν καρπόν πλην τινών ασμάτων και μύθων, αποδειχθέντα μόνον συναγωγή νηπίων και ελάφρυνσις των οικογενειών υπό των ενοχλήσεων αυτών». Η παρατήρηση ότι το σύστημα Φρέμπελ είχε εγκαταληφθεί και ότι υπήρχαν στην Κρήτη απόφοιτες νηπιαγωγικής, αντικρούστηκε με τη δικαιολογία της έλλειψης κατάλληλων διδακτηρίων για τη στέγαση νηπιαγωγείων: «Αλλ' όταν το οικοδόμημα είναι ακατάλληλον ώστε να βλάπτηται εν αυτώ η υγεία των μικρών, προτιμότερον είναι να μη υπάρχωσι Νηπιαγωγεία». Δεν έγινε, πάντως, επίκληση του ίδιου λόγου κατά το Συνέδριο και για την αύξηση του αριθμού των σχολείων, η στέγαση των οποίων περιγράφηκε με δραματικούς τόνους από τους τέσσερις νομαρχιακούς επιθεωρητές της Κρήτης (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον και αι Επετηρίδες των Γυμνασίων κατά το σχολικόν έτος 1899-1900. Μέρος Α'*, εν Χανίοις 1900, σ.σ. 46-58 και 65-68).

[209] Για την εκπαίδευση κατά την περίοδο αυτή, βλ. Κασιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις ..., ό. π.* σημ. 113 και Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα 2002. Και τα δύο βιβλία είναι πολύτιμα για ερευνητές της εκπαίδευσης, το πρώτο επειδή περιέχει το σύνολο σχεδόν των διοικητικών μεταβολών των σχολείων κατά την περίοδο 1899-1950 και το δεύτερο γιατί, πέραν των άλλων, περιέχει σε παράρτημα τεκμηρίων 49 νομοθετικά διατάγματα, σχέδια νόμων, εκθέσεις και εγκυκλίους της περιόδου 1881-1913. Για την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, βλ. ακόμη, Παπαδογιαννάκη Ν.- Χουρδάκη Α. -Ρεράκη Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση ...», *ό. π.* σημ. 131, *σ.σ.* 332-355 και Γκερεδάκη Γ., «Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά την περίοδο της αρμοστείας του Πρίγκηπα Γεωργίου (1898-1906)», περιοδικό *Σχολείο και Ζωή*, περίοδος Β', τ. 1 (1992), σ.σ. 3-15.

[210] Βλ. Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, *Ημερήσιαι Διατάξεις*. Ημερησία Διάταξις υπ. αριθμ. 18/9-11-1898. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου τα πρώτα σχολεία που επαναλειτούργησαν ήταν της πόλης, του Μοναστηρακιού, του Αποδούλου, του Νεφς Αμαρίου, του Μέρωνα, των Μαργαριτών, των Αβδανιτών (στις Αλιάκες), του Γαράζου, των Ανωγείων, της Δαμάστας, του Μελιδονιού, της Πηγής, της Αμνάτου, του Ατσιπόπουλου, των Ρουστίκων, της Αργυρούπολης, του Σπηλίου, των Σελλιών, των Μελάμπων και της Αρδάκτου (βλ. Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, *Ημερήσιαι Διατάξεις*, εν Ρεθύμνη 1899, διάταγμα 15ης-11ου-1898).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το καλοκαίρι του 1899 διορίστηκε γενικός επιθεωρητής και τέσσερις νομαρχιακοί επιθεωρητές, για τη διαπίστωση και τον έλεγχο της κατάστασης των σχολείων[211]. Τρεις μήνες αργότερα δημοσιεύτηκε το διάταγμα *Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, η πρώτη προσπάθεια ρύθμισης των εκπαιδευτικών πραγμάτων της περιόδου της αυτονομίας. Το διάταγμα καθόριζε δωρεάν υποχρεωτική φοίτηση στα σχολεία για τα παιδιά από έξι έως εννέα χρόνων και διατηρούσε την ίδια διοικητική δομή, με τους επιθεωρητές να αναφέρονται απευθείας στον Σύμβουλο της Εκπαίδευσης. Ο Οργανισμός πρόβλεπε ιδιωτικά νηπιαγωγεία και τετρατάξια δημοτικά σχολεία, τα χώριζε σε πρωτοβάθμια (60-80 μαθητές) και δευτεροβάθμια (30-60 μαθητές) και τα υποδιαιρούσε σε μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια, τετρατάξια και επτατάξια ανώτερα δημοτικά και παρθεναγωγεία, με αντίστοιχο αριθμό δασκάλων. Πρόβλεπε ακόμη τη λειτουργία δημόσιων και ιδιοσυντήρητων γραμματοδιδασκαλείων. Μετά την αποφοίτηση από αυτά, οι μαθητές κατατάσσονταν σε τάξη του δημοτικού σχολείου ανάλογη με τις γνώσεις τους. Η μέση εκπαίδευση συγκροτούνταν από τριετή προγυμνάσια, αντίστοιχα των ελληνικών σχολείων του ελληνικού κράτους, και επταετή γυμνάσια, ισοδύναμα με τα γυμνάσια της Ελλάδας. Σ' αυτά προσαρτήθηκαν, από την πέμπτη τους τάξη, διδασκαλεία, για την εκπαίδευση των μελλοντικών δασκάλων, με διάρκεια σπουδών 3,5 έτη[212].

Σε εφαρμογή του *Οργανισμού*, δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους το υπ. αριθμόν 11 διάταγμα, με το οποίο ιδρύθηκαν 467 σχολεία, 159 στο διαμέρισμα Χανίων, 98 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, 111 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και 99 στο διαμέρισμα Λασιθίου. Από αυτά οκτώ ήταν τετρατάξια, άλλα οκτώ τριτάξια, 57 διτάξια, 330 μονοτάξια και 64 γραμματοδιδασκαλεία. Στα παραπάνω σχολεία περιλαμβάνονταν και 59 κατώτερα παρθεναγωγεία. Στην πραγματικότητα 134 από αυτά τα σχολεία δεν λειτούργησαν, εξαιτίας της έλλειψης δασκάλων με επαρκή προσόντα και της ανεπάρκειας ή της ακαταλληλότητας των διδακτηρίων[213].

Το μεγάλο κόστος από τον αυξημένο αριθμό των σχολείων οδήγησε το επόμενο έτος στη μείωσή τους σε 337. Παράλληλα, εφαρμόστηκε η λύση ανάγκης των «ημιημερήσιων σχολείων», η λειτουργία, δηλαδή, από ένα δάσκαλο δύο κοντινών σχολείων, κατά την πρωινή και απογευματινή ζώνη λειτουργίας τους[214]. Το σύστημα αυτό, που επικρίθηκε έντονα από τον Τύπο της εποχής, προκάλεσε εκτεταμένες συζητήσεις στην Κρητική Βουλή και καταργήθηκε το επόμενο έτος.[215].

Η Στατιστική του έτους 1900 κατέγραψε μείωση του ποσοστού αναλφαβητισμού των χριστιανών της Κρήτης, κατά 27% των ανδρών και κατά 19% των γυναικών, ενώ η αντίστοιχη

---

[211] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 58 (10-7-1899).

[212] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 86 (2-10-1899).

[213] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 87 (7-10-1899). Η αναστολή λειτουργίας σημαντικού ποσοστού των θεσμοθετημένων σχολείων (στην περίπτωση αυτή του 29%) είναι η αιτία των αποκλίσεων που παρουσιάζονται όταν επιχειρούμε να τα εντάξουμε στο σχολικό χάρτη (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 1,2, 3,4).

[214] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 51 (15-9-1900), διάταγμα 205.

[215] Βλ. Στρατιδάκη Χ., «Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά την περίοδο της αυτονομίας», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σ.σ. 48-49. Όπως αναφέρεται εκεί, στην πραγματικότητα τα ημιημερήσια σχολεία δεν ήταν πολλά -40-, αλλά περισσότερα από τα μισά από αυτά -τα 21- λειτούργησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Ο θεσμός των ημιημερήσιων σχολείων δέχτηκε έντονη κριτική πριν ακόμη την εφαρμογή του, κατά το Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο του έτους 1900. Το μοναδικό πλεονέκτημα που ανέφεραν μερικοί εκπαιδευτικοί ήταν η δυνατότητα για τους μαθητές τής υπαίθρου μισής εργάσιμης μέρας δίπλα στους γονείς τους (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον ...*, *ό. π.* σημ. 208, σ.σ. 71-76).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

μείωση στο μουσουλμανικό πληθυσμό έφθασε μόλις το 4%[216]. Η επιτυχία αυτή δεν μπορεί, βέβαια, να πιστωθεί στις εκπαιδευτικές αρχές της Κρητικής Πολιτείας, αλλά στην εκπαιδευτική προσπάθεια που είχε καταβληθεί κατά την περίοδο της ημιαυτονομίας. Συχνές ήταν στην Κρητική Βουλή και στις εφημερίδες της εποχής οι συγκρίσεις των δύο περιόδων στον εκπαιδευτικό τομέα, όπως συχνές ήταν και οι διαμαρτυρίες για την επιβολή προστίμων στις περιπτώσεις μη φοίτησης ή ελλειπούς φοίτησης και για την καταβολή διδάκτρων με τη μορφή των εκπαιδευτικών τελών[217].

Το καλοκαίρι του 1901 ψηφίστηκε και τέθηκε σε εφαρμογή ένα νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο. Εισηγητής του ήταν ο γερμανοτραφής παιδαγωγός Π. Οικονόμου. Σύμφωνα μ' αυτό, η ηλικία εισόδου στο σχολείο αυξήθηκε στα επτά έτη, ο κύκλος μαθημάτων ορίστηκε τετραετής και καταργήθηκαν τα γραμματοδιδασκαλεία και τα ημιημερήσια σχολεία. Όσα σχολεία είχαν λιγότερους από 80 μαθητές λειτούργησαν ως αδιαίρετα και όσα είχαν περισσότερους διαιρέθηκαν. Επαναλειτούργησαν τα ελληνικά σχολεία, ιδρύθηκαν τετραετή ανώτερα παρθεναγωγεία στις έδρες των διοικήσεων, πλήρη γυμνάσια στο Ηράκλειο και στα Χανιά, ημιγυμνάσια στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη και ξεκίνησε η λειτουργία διετούς διδασκαλείου στο Ηράκλειο[218].

Με τον νέο εκπαιδευτικό νόμο ιδρύθηκαν 446 δημοτικά σχολεία στην Κρήτη. Το έτος 1903, με άλλο νόμο, τα σχολεία αυξήθηκαν σε 523 και διαιρέθηκαν σε πρωτοβάθμια (60-80 μαθητές), δευτεροβάθμια (40-60) και τριτοβάθμια (λιγότεροι από 40 μαθητές). Από αυτά τα 181 ιδρύθηκαν στο διαμέρισμα Χανίων, τα 105 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, τα 137 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και τα 100 στο διαμέρισμα Λασιθίου. Τα παρθεναγωγεία, που περιλαμβάνονταν στα παραπάνω σχολεία, έφτασαν τα 93[219].

Το έτος 1907 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 569. Από αυτά τα 195 λειτουργούσαν στο διαμέρισμα Χανίων, τα 103 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, τα 157 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και τα 117 στο διαμέρισμα Λασιθίου. Τα κατώτερα παρθεναγωγεία είχαν φτάσει τα 121[220]. Ένας νέος νόμος ψηφίστηκε το ίδιο έτος, με βάση το νέο Σύνταγμα, ο οποίος αφορούσε τη διοίκηση της εκπαίδευσης και επανέφερε το θεσμό του γενικού επιθεωρητή της εκπαίδευσης[221].

Από το 1908, ύστερα από την απόφαση της Βουλής να καταργήσει την αρμοστία και να εισάγει το ελληνικό Σύνταγμα στην Κρήτη, οι εκπαιδευτικοί νόμοι άρχισαν σταδιακά να προσαρμόζονται σε εκείνους του ελληνικού κράτους. Τον Αύγουστο του 1909 καταργήθηκαν τα ελληνικά σχολεία που λειτουργούσαν στις επαρχίες και ένα μήνα αργότερα εφαρμόστηκε ο θεσμός των εξατάξιων ανώτερων δημοτικών σχολείων[222]. Τον Οκτώβριο τα ημιγυμνάσια

---

[216] Κρητική Πολιτεία. Ανωτέρα Διεύθυνσις επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης. Πληθυσμός 1900*, εν Χανίοις 1904, σ.σ. ιδ'-ιε', 49-50.

[217] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, «Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο...», *ό. π.* σημ. 215, σ.σ. 48-49.

[218] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 103 (3-9-1901).

[219] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 42 (287-1903).

[220] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 19 (22-3-1908).

[221] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 66 (3-11-1907).

[222] Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου ως ανώτερα ορίστηκαν δέκα πέντε σχολεία: των Ακουμίων, των Ανωγείων, του Άνω Μέρους, της Αργυρούπολης, του Ατσιπόπουλου, του Γαράζου, της Επισκοπής Ρεθύμνου, των Μαργαριτών, των Μελάμπων, του Μελιδονίου, του Μέρωνα, της Μύρθιου Αγίου Βασιλείου, της Πηγής, του Ρεθύμνου (αρρένων και θηλέων), των Ρουστίκων, του Σπηλίου, του Φουρφουρά και του Χουμερίου. Στην υπόλοιπη Κρήτη ιδρύθηκαν 67 ανώτερα σχολεία, τα οποία από το επόμενο σχολικό έτος αυξήθηκαν σε 78 (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τ. 1, εν Χανίοις 12-9-1909, διάταγμα 135). Η μετάβαση, πάντως, από το τετραετές στο εξαετές δημοτικό σχολείο δέχτηκε ισχυρή

Ρεθύμνου και Νεάπολης μετατράπηκαν σε πλήρη γυμνάσια. Με τις ρυθμίσεις αυτές, το έτος 1910 λειτουργούσαν στο διαμέρισμα Χανίων 215 δημοτικά σχολεία, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 128, στο διαμέρισμα Ηρακλείου 180 και στο διαμέρισμα Λασιθίου 114. Από τα 637 σχολεία τα 93 ήταν ανώτερα[223].

Το καλοκαίρι του έτους 1911 η Κρητική Βουλή ψήφισε νέο νόμο, με τον οποίο καταργήθηκαν και πάλι τα ελληνικά σχολεία και ρυθμίστηκε η εκπαίδευση σε δύο εξαετείς κύκλους, με υποχρεωτικό τον πρώτο κύκλο. Τα δημοτικά σχολεία διαιρέθηκαν σε τετραετή κατώτερα και εξαετή πλήρη. Την ίδια περίοδο ορίστηκαν με νόμο, για πρώτη φορά, οι σχολικές περιφέρειες της Κρήτης. Αυτές ήταν συνολικά 356, από τις οποίες οι 112 στο διαμέρισμα Χανίων, οι 72 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, οι 101 στο διαμέρισμα Ηρακλείου και οι 71 στο διαμέρισμα Λασιθίου[224]. Με επόμενο νομοθετικό διάταγμα καθιερώθηκε η συμφοίτηση των δύο φύλων, εκεί όπου δεν λειτουργούσαν παρθεναγωγεία[225].

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το 1913. Το επόμενο έτος δημοσιεύτηκαν τα Βασιλικά Διατάγματα 240 «Περί επεκτάσεως εις τας νέας χώρας της νομοθεσίας περί δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως» και 402 «Περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως των νέων χωρών»[226]. Με αυτά και με διατάξεις επόμενων διαταγμάτων εναρμονίστηκαν τα εκπαιδευτικά πράγματα της Κρήτης, η οποία αποτέλεσε την Ζ΄ σχολική περιφέρεια, με εκείνα του ελληνικού βασιλείου. Τα πλήρη, όμως, σχολεία της Κρήτης συνέχισαν τη λειτουργία τους, παρά το γεγονός ότι τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια Τσιριμώκου της κυβέρνησης Βενιζέλου του ίδιου έτους, τα οποία πρόβλεπαν την κατάργηση των τετραετών σχολείων και την καθιέρωση εξαετούς δημοτικού σχολείου, συνάντησαν ισχυρή αντίδραση και δεν ψηφίστηκαν[227].

κριτική: «Κατ' ατυχή μοίραν, η μετάστασις από του ενός εις το άλλον σύστημα δεν απέβη από του καλού εις το καλύτερον αλλ' από του καλού εις το χειρότερον» (βλ. Πιμπλή Ν., «Η εν Κρήτη Στοιχειώδης εκπαίδευσις», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 55/1955, σ.σ. 11-16). Για τις συζητήσεις και την κριτική, βλ. ακόμη Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία ...*, *ό. π.* σημ. 209.

[223] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 45 (3-8-1909), Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Ελληνικής Βουλής εν Κρήτη*, εν Χανίοις 1911, σελ. 14, Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 65 (7-10-1909) και Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7. Οι υπολογισμοί της εργασίας αυτής δείχνουν ότι τα σχολεία που λειτούργησαν το έτος 1910 ήταν 534, κατά 16% λιγότερα από εκείνα των επίσημων στατιστικών. Ακόμη, και αν ο αριθμός των 534 σχολείων δεν είναι (και δεν μπορεί να είναι) ακριβής, (όπως άλλωστε και εκείνος των 637 σχολείων), μια τόσο μεγάλη απόκλιση θα πρέπει να αιτιολογηθεί. Στην πραγματικότητα καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο πολλά σχολεία δεν λειτουργούσαν εξαιτίας της έλλειψης προσωπικού ή επειδή οι δάσκαλοί τους έπαιρναν άδεια (αναρρωτική, κύησης κ.λπ.) και οι εκπαιδευτικές αρχές αδυνατούσαν να καλύψουν τα κενά. Σε ορισμένες απ' αυτές τις περιπτώσεις και, εφόσον ο οικισμός ήταν εύπορος, προσλαμβάνονταν νομαρχιακοί αναπληρωτές, οι οποίοι μισθοδοτούνταν από τις τοπικές κοινωνίες. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και στα μεταπολεμικά χρόνια, με τη διαφορά ότι τη μισθοδοσία τους κάλυπτε η Γενική Διοίκηση Κρήτης.

[224] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 49 (13-7-1911) και φ. 51 (30-7-1911).

[225] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 59 (26-8-1911).

[226] Βλ. Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Δελτίον, εκδιδόμενον κατά μήνα*, τ. Α'-Β', εν Αθήναις 1915, σ.σ. 164-178, ΦΕΚ 238 (19-8-1914) και ΦΕΚ 302 (16-10-1914).

[227] Βλ. Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα 1977, σ.σ. 27-34, Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τα περιορισμένα μεταρρυθμιστικά μέτρα της προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης της Εθνικής Άμυνας, τα οποία επικυρώθηκαν αργότερα από την Ελληνική Βουλή «των Λαζάρων», έγιναν δεκτά από το σύνολο των επιθεωρητών της Κρήτης, οι οποίοι τα προσυπέγραψαν στο 1° Συνέδριο Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, το έτος 1919[228]. Παράλληλα το γλωσσικό ζήτημα δεν άφησε ανεπηρέαστη την Κρήτη[229].

Από το έτος 1921, με τον νόμο 2858, το σύνολο των τετραετών σχολείων μετατράπηκαν σε πλήρη εξατάξια. Το γεγονός αυτό δημιούργησε προβλήματα στους δασκάλους εκείνους, που δεν είχαν τα τυπικά προσόντα να αναλάβουν τη λειτουργία πλήρων σχολείων, αλλά και ενέτεινε το διδακτηριακό πρόβλημα. Ήδη από το έτος 1916, σε δειγματοληπτική επιθεώρηση σχολικών ιατρών είχε διαπιστωθεί ότι το 39% των διδακτηρίων της Κρήτης ήταν ανθυγιεινά, το 45% σε μέτρια κατάσταση και μόνο το 16% υγιεινά. Το πρόβλημα ήρθε να επιτείνει η άφιξη των μικρασιατών προσφύγων. Βέβαια, μετά την αναχώρηση των Τουρκοκρητικών οι χριστιανοί έσπευσαν να καταλάβουν τα μουσουλμανικά διδακτήρια, αλλά ούτε με τον τρόπο αυτό μπόρεσε να λυθεί το διδακτηριακό πρόβλημα, στο βαθμό μάλιστα που αυξάνονταν σταδιακά τα ποσοστά της σχολικής φοίτησης. Έτσι, ανάμεσα στα έτη 1920 και 1924 ο αριθμός των σχολείων στο διαμέρισμα Χανίων αυξήθηκε κατά 8%, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου κατά 4%, στο διαμέρισμα Ηρακλείου, που δέχτηκε το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων, κατά 13% και στο διαμέρισμα Λασιθίου κατά 9%. Το έτος 1924 λειτουργούσαν στην Κρήτη 704 δημοτικά σχολεία[230].

Η μεταρρύθμιση του 1929, που θέσπισε εξαετές δημοτικό σχολείο και εξαετές γυμνάσιο, καθιέρωσε τη συμφοίτηση των δύο φύλων, οπότε όλα τα αρρεναγωγεία και τα περισσότερα παρθεναγωγεία μετατράπηκαν σε μεικτά[231]. Την περίοδο αυτή τα σχολεία των αστικών κέντρων της Κρήτης πήραν τους αύξοντες αριθμούς τους οποίους διατηρούν μέχρι σήμερα και οι οποίοι δεν ανταποκρίνονται, για το λόγο αυτό, σε χρονολογική σειρά ίδρυσης.

Η οικονομική κρίση του 1928 δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει και την Κρήτη, της οποίας το βασικό προϊόν, το ελαιόλαδο, εξαγόταν. Έτσι, από το έτος 1930 ξεκίνησε η λειτουργία των μαθητικών συσσιτίων, για περιορισμένο αριθμό μαθητών. Το 1931 η ενιαία μέχρι τότε εκπαιδευτική περιφέρεια Ρεθύμνου χωρίστηκε στα δύο[232]. Η περιοχή Μυλοποτάμου εντάχθηκε

1984, σ.σ. λζ'-λθ', 116-117 και Ευαγγελόπουλου Σ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, τ. Β', Αθήνα 1984, σ.σ. 14-15.

[228] Βλ. Λέφα Χ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1942, σελ. 450.

[229] Για το γλωσσικό ζήτημα στην Κρήτη και τα γεγονότα στον Φιλολογικό Σύλλογο «Σολωμός» Χανίων, βλ. Τσίβη Γ., *Χανιά 1252-1940...*, *ό. π.* σημ. 125, σ.σ. 273-286. Για το γλωσσικό ζήτημα στο Ρέθυμνο, βλ. Τσιριμονάκη Μ., *Ρεθεμνιώτες*, Ρέθυμνο 2000, σ.σ. 182-183. Για τη χρησιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας από τις τουρκικές αρχές, σε προγενέστερες περιόδους, βλ. Τωμαδάκη Ν., «Εγκύκλιος του Αλ. Καραθεοδωρή Πασσά προς τους Κρήτας εις την δημοτικήν γλώσσαν», περιοδικό *Κρητική Πρωτοχρονιά*, τ. 5 (1965), σ.σ. 10-11. Στην περιορισμένη έκταση στην Κρήτη του γλωσσικού ζητήματος συνέβαλε και η πολιτική «ιστορικού συμβιβασμού» της Κρητικής Πολιτείας, ιδιαίτερα με την εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου γραμματικής του Α. Γιάνναρη (βλ. Παπαδογιαννάκη Ν.- Χουρδάκη Α. -Ρεράκη Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση ...», *ό. π.* σημ. 131, σ.σ. 391-397).

[230] Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2,3 και 4.

[231] Η μεταρρύθμιση του 1929 θέσπισε ημιγυμνάσια διετή, ανώτερα παρθεναγωγεία τετραετή, κλασικό γυμνάσιο εξαετές, πρακτικό λύκειο εξαετές και σχολές μέσης εκπαιδεύσεως εξαετείς (βλ. Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, σελ. 59 κ.ε., Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Β', σ.σ. μς'-μη', 163-173, Ευαγγελόπουλου Σ., *Ιστορία ...*, *ό. π.* σημ. 227, σ.σ. 20-24 και Καλαντζή Γ., *Η παιδεία εν Ελλάδι...*, *ό. π.* σημ. 29, σελ. 67).

[232] Ο διαχωρισμός σε δύο εκπαιδευτικές περιφέρειες δημοσιεύτηκε στο Φ.Ε.Κ. 153/24-1-1931.

στη Β΄ Περιφέρεια. Από το 1928 μέχρι το 1932, και παρά την κακή οικονομική συγκυρία, καταβλήθηκε δυναμική προσπάθεια επίλυσης του διδακτηριακού προβλήματος, η γνωστή ως «πρόγραμμα Παπανδρέου», η οποία, όπως θα τεκμηριωθεί παρακάτω, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, με φθίνοντα, οπωσδήποτε, ρυθμό. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε την Κρήτη με ένα πλατύ σχολικό δίκτυο 834 δημοτικών σχολείων και με σημαντική διδακτηριακή υποδομή.

Η κυβέρνηση Μεταξά τα έτη 1937 και 1939 θέσπισε νέους τύπους σχολείων στη μέση εκπαίδευση, οπότε τα εξατάξια δημοτικά σχολεία μετατράπηκαν σε τετρατάξια.[233]. Έτσι, στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου στη στοιχειώδη εκπαίδευση της Κρήτης λειτουργούσαν μονοτάξια και διτάξια νηπιαγωγεία, τετρατάξια και εξατάξια δημοτικά σχολεία, δύο τραχωματικά σχολεία στο νομό Ηρακλείου και σχολείο ορφανοτροφείου στο Ρέθυμνο[234].

[233] Στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης από το έτος 1937 λειτουργούσαν προγυμνάσιο πέντε ετών, για όσους μαθητές δεν σκόπευαν να συνεχίσουν ανώτατες σπουδές, κλασικό γυμνάσιο οκτώ ετών και πρακτικό λύκειο οκτώ ετών. Από το έτος 1939 καταργήθηκαν όλοι αυτοί οι τύποι σχολείων και λειτούργησαν εξαετές γυμνάσιο και διετές λύκειο (βλ. Καλαντζή Γ., *Η παιδεία εν Ελλάδι...*, *ό. π.* σημ. 29, σ.σ. 67-68).

[234] Τα τραχωματικά σχολεία πρωτολειτούργησαν κατά το σχολικό έτος 1938-39 και ήταν 13 σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Αντιτραχωματικά ιατρεία είχαν ιδρυθεί από το έτος 1935, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των τραχωμάτων, που ενδημούσαν ιδιαίτερα στους προσφυγικούς πληθυσμούς (περισσότερα στοιχεία για τα τραχώματα στο Ρέθυμνο και στην Κρήτη, βλ. στη σημείωση 1360).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.2 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης[235]

Η σχεδίαση του σχολικού χάρτη της Κρήτης κατά την εξεταζόμενη περίοδο αντιμετωπίζει το πρόβλημα της έλλειψης επιμέρους σχετικών μελετών για τα τρία από τα τέσσερα διαμερίσματα του νησιού (Χανίων, Ηρακλείου, Λασιθίου) και πρέπει αναγκαστικά να στηριχτεί στα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα διάσπαρτα στοιχεία. Από την άλλη πλευρά βοηθά, εκτός των άλλων, στο σχηματισμό της κοινωνικοοικονομικής εικόνας κατά την περίοδο αυτή. Το πλέγμα των σχολικών μονάδων αντικατοπτρίζει τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες του νησιού, την εκάστοτε πολιτική κατάσταση και τις προτεραιότητες που αυτή έθετε, τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους και την πυκνότητα του πληθυσμού. Σ' ένα άλλο επίπεδο αντανακλά τους εθνικούς στόχους και προσανατολισμούς, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο, και επιτρέπει μια πρώτη σύγκριση των σχολικών δικτύων των διαμερισμάτων της Κρήτης.

Παρακάτω θα καταβληθεί προσπάθεια κατάρτισης ενός πρώτου σχολικού χάρτη της Κρήτης, με τις επιφυλάξεις της αποσπασματικότητας των πληροφοριών και της πιθανής αλλαγής χρονολογιών, όταν θα ερευνηθούν πλήρως οι υπάρχουσες για τα υπόλοιπα διαμερίσματα της Κρήτης πηγές, ιδιαίτερα για τα εβδομήντα πρώτα έτη του 19ου αιώνα. Πάντως, σ' αυτή την περίπτωση εκείνο που αναμένεται είναι, όχι τόσο η ανατροπή των δεδομένων στις χρονολογικές στιγμές που επιλέγηκαν, όσο η ομαλότερη χρονολογική διασπορά των σχολείων στον σχολικό χάρτη. Αυτό φαίνεται καθαρά σε ό,τι αφορά τουλάχιστον το διαμέρισμα Ρεθύμνου που ερευνήσαμε, του οποίου ο πίνακας χρονολογικής λειτουργίας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 2) έχει πολύ μεγαλύτερη διασπορά εγγραφών σε σχέση με εκείνους των άλλων διαμερισμάτων της Κρήτης (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ 1,3 και 4).

Για τη δημιουργία του σχολικού χάρτη επιλέγηκαν έξι σημαντικά για την ιστορία και την εκπαίδευση της Κρήτης χρονικά ορόσημα:

1. οι παραμονές της επανάστασης του 1821
2. οι παραμονές της ημιαυτονομίας (1869)
3. οι απαρχές της αυτονομίας (1899)
4. οι παραμονές της ένωσης με την Ελλάδα (1912)
5. οι απαρχές της μικρασιατικής εκστρατείας (1920) και
6. οι παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

2.1.2.1 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις παραμονές της επανάστασης του 1821

Στις παραμονές της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη λειτουργούσαν τρία αλληλοδιδακτικά σχολεία, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2 και 3).

2.1.2.2 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις παραμονές επανάστασης του 1866-69

Στις παραμονές της επανάστασης του 1866-69 είχαν λειτουργήσει σχολεία αρρένων στις πόλεις Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο και Σητεία και θηλέων στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο. Νηπιακό σχολείο λειτουργούσε στο Ηράκλειο. Στις κωμοπόλεις λειτουργούσαν σχολεία στα Ανώγεια, στην Πόμπια και στην Κριτσά. Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Χανίων σχολεία λειτουργούσαν στους οικισμούς Χώρα Σφακίων (τότε Εμπρόσγιαλος) και Λάκκοι. Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου λειτουργούσαν σχολεία στους οικισμούς Ατσιπόπουλο, Πηγή, Φρατζεσκιανά Μετόχια, Αργυρούπολη, Μοναστηράκι, Σελλιά, Μύρθιος Αγίου Βασιλείου, Μαργαρίτες, Νεφς Αμάρι, Μελιδόνι, Μέλαμπες, Γάλου, Πρινές, Γωνιά, Ρούστικα, Άγιος Κωνσταντίνος, Επισκοπή Ρεθύμνου, Κούφη, Περιβόλια, Άδελε, Γερακάρι, Βρύσες, Φουρφουράς, Ρουμελί, Ανώγεια, Άγιος Μάμας, Γαράζο, Φόδελε, Μέρωνας, Σπήλι, Λευκόγεια,

---

[235] Δεν γίνεται λόγος για *σχολικό δίκτυο*, στο βαθμό που, όπως έχει ήδη αναλυθεί, το δίκτυο προϋποθέτει σχέσεις οι οποίες χρειάζονται εκτεταμένη έρευνα για να εντοπιστούν.

Άγιος Βασίλειος, Αρμένοι, Βιζάρι, Αποδούλου και Αμνάτος, ενώ μέχρι το τέλος της περιόδου είχαν λειτουργήσει αλλά έκλεισαν τα σχολεία στους οικισμούς Μοναστηράκι και Κούφη. Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ηρακλείου σχολεία λειτουργούσαν στους οικισμούς Πόμπια, Αμιράς, Κάτω Σύμη, Αβδού, Ανώπολη, Σγουροκεφάλι, Άγιοι Δέκα, Πιτσίδια, Επισκοπή και Σίβα, ενώ μέχρι το τέλος της περιόδου έκλεισαν τα σχολεία στους οικισμούς Σγουροκεφάλι και Άγιοι Δέκα. Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Λασιθίου σχολεία λειτουργούσαν στους οικισμούς Φουρνή, Τζερμιάδο, Πισκοκέφαλο (μονή Αγίας Σοφίας), Μίλατος και Ψυχρό.

Σχολεία λειτουργούσαν και στις μονές Αγίου Πνεύματος Ρεθύμνου και Κρεμαστών, Καρδαμούτσας και Τοπλού Λασιθίου, από τα οποία τα τρία τελευταία δεν συνέχισαν να λειτουργούν μετά την επανάσταση. Συνολικά, πριν την επανάσταση του 1866 στην Κρήτη λειτουργούσαν 58 σχολεία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΠΝ. 1,2,3 και 4).

2.1.2.3 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις απαρχές της αυτονομίας (1899)

Τριάντα τρία χρόνια αργότερα, στις απαρχές της αυτονομίας της Κρήτης, στις πόλεις είχαν προστεθεί σχολεία αρρένων στη Νεάπολη και στην Ιεράπετρα και θηλέων στα Χανιά. Στις κωμοπόλεις είχαν προστεθεί σχολεία στο Καστέλλι Κισσάμου, στις Αρχάνες, στον Άγιο Νικόλαο και σχολείο θηλέων στις Αρχάνες.

Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Χανίων σχολεία είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Γριμπιλιανά, Καμισιανά, Σπηλιά, Γούβες, Ρούματα, Πανέθυμος, Ροδωπού, Καλυβιανή, Μεσόγεια, Τοπόλια, Περιβόλια, Δραπανιάς, Ποταμίδα, Βλάτος, Τσισκιανά, Σαρακίνα, Επανωχώρι, Καμπανός, Λιβαδάς, Ροδοβάνι, Καλάμι, Κακοδίκι, Κάδρος, Τεμένια, Ακρωτήρι, Πύργος, Πλατανιάς, Γαλατάς, Χαλέπα, Κάμποι, Κεφαλάς, Βαφές, Ασή Γωνιά, Καλύβες, Ασκύφου, Καλλικράτης, Κομιτάδες, Καμπάνι, Μουζουράς, Αρώνι, Στέρνες, Νεροκούρου, Αγία Μαρίνα, Μουρνιές, Μαλάξα, Γέρω Λάκκος, Κοντόπουλα, Αλικιανός, Φουρνές, Βρύσες, Βατόλακκος, Πρασσές, Σκαφιδάκια, Μεσκλά, Θέρισσο, Γεράνι, Ξαμμουδοχώρι, Νεριανά, Κοντομαρί, Μάλεμε, Ανώσκελη, Μούλεπε, Βούβες, Νοχιά, Βασιλόπουλο, Πολεμάρχι, Μουρί, Κορωνιανά, Ζυμπραγού, Καρές, Γαλουβάς, Συρικάρι, Καλάθενες, Αμυγδαλοκεφάλι, Κάμπος, Έλος, Κούνενι, Κάτω Μεσόγεια, Κάνδανος, Άγιοι Πατέρες, Αρχιστράτηγος, Σκάφη, Παπαδιανά, Αγία Ειρήνη, Ασφεντιλές, Σκλαβοπούλα, Βοθιανά, Βουτάς, Βάμος, Καλαμίτσι, Σελλιά, Ξεροστέρνι, Γαβαλοχώρι, Αρμένοι, Κόκκινο Χωριό, Πλάκα, Πρόβαρμα, Παϊδοχώρι, Μελιδόνι, Ραμνή, Νίππος, Τζιτζιφές, Κάινα, Κουρνάς, Πάτημα, Αλίκαμπος, Μάζα, Εμπρόσνερος, Μουρί, Γαύδος, Ανώπολη, Λουτρό, Άγιος Ιωάννης, Αράδαινα, Αγία Ρουμέλη, Ίμπρος και Σκαλωτή. Τα σχολεία του Μάλεμε, Ανώσκελης, Μουρίου και Ζυμπραγού καταργήθηκαν το έτος 1899.

Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Πετροχώρι, Ροδάκινο, Κεραμές, Βάτος, Δαφνέδες, Δαμάστα, Ζουρίδι, Μούντρος, Πασαλίτες, Μιξόρρουμα, Λαμπινή, Γεράνι, Κεντροχώρι, Κρύα Βρύση, Κοξαρέ, Αγκουσελιανά, Άγιος Βασίλειος, Άγιος Ιωάννης Καμένος, Μουρνέ, Σακτούρια, Ακούμια, Κρυονέρι, Χρωμοναστήρι, Θρόνος, Αλιάκες, Νίθαυρη, Αξός, Μαριού, Σκορδίλο, Αρχαία Ελεύθερνα, Κάτω Μαλάκι, Αρχοντική, Μυριοκέφαλα, Βιλανδρέδο, Παγκαλοχώρι, Μέση, Πρασές, Ρουσοσπίτι, Καρέ, Κυριάννα, Βισταγή, Πλάτανος, Καρίνες, Ασώματος, Αχλαδές, Κάμπου Μετόχια, Χουμέρι, Λιβάδια, Χώνος, Δοξαρό και Δαμαβόλου και είχαν κλείσει τα σχολεία στους οικισμούς Βιζάρι, Άγιος Βασίλειος και Αποδούλου.

Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ηρακλείου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Κρουσώνας, Σμάρι, Άνω Βιάννος, Βενεράτο, Παναγιά, Άγιος Μύρωνας, Βούτες, Τυμπάκι, Γέργερη, Δαφνές, Μεγάλη Βρύση, Βορίζια, Θραψανό, Άγιος Βασίλειος, Κανλί Καστέλλι, Ασίτες, Ανώγεια, Ζαρός, Γούβες, Βώροι, Πλώρα, Χάρακας, Καστέλλι Πεδιάδας, Μοχός, Πηγαϊδάκια, Άγιος Θωμάς, Πατσίδερος, Έμπαρος, Κράσι, Μάλλια, Μητρόπολη, Μεγάλη Βρύση, Κουνάβοι, Μιαμού, Καστελλιανά, Λούκια, Αγία Βαρβάρα, Πισκοπιανό, Αμαριανό, Κορφές, Τύλισσος, Καλέσα, Ρογδιά, Ίνι, Σχοινιάς, Αγιές Παρασκιές, Αχλάδα, Γεράκι,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μαγαρικάρι, Παλιάμα, Πρινιάς, Ποταμιές, Σκαλάνι, Χερσόνησος, Καπετανιανά, Αχεντριάς, Απόστολοι, Γωνιές Πεδιάδας, Κάτω Βιάννος, Αυγενική, Ξυδάς, Σταυράκια, Βασιλική, Ελιά, Αντισκάρι, Ασήμι, Ζωφόροι, Καμηλάρι, Μουχτάροι, Πετροκεφάλι, Ασίτες, Κιθαρίδα, Κλήμα, Εθιά, Σχοινιάς, Πατσίδες, Γωνιά, Βουτουφού (Λευκοχώρι) και στη μονή Παλιανής. Από το 1889 δεν επαναλειτούργησαν τα σχολεία των οικισμών Πατσίδερος, Δαφνές, Μεγάλη Βρύση, Σχοινιάς, Κάτω Σύμη, Συκολόγος και Σγουροκεφάλι.

Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Λασιθίου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Βραχάσι, Χουμεριάκος, Λατσίδα, Βουλισμένη, Άγιος Γεώργιος, Καλό Χωριό, Πρίνα, Βασιλική, Κάτω Χωριό, Μεσελέροι, Καβούσι, Άγιος Ιωάννης, Κεντρί, Μάλες, Λιθίνες, Στραβοδοξάρι, Μουλιανά, Καρύδι, Ζήρος, Ορεινό, Ρούσα Εκκλησιά, Ζάκρος, Σκοπή, Τουρλωτή, Λάστρος, Εθιά, Βρύσες, Λίμνες, Λακκώνια, Λούμας, Ελούντα, Κρούστας, Καστέλλι, Σχοινιάς, μονή Κρουσταλλένιας, Μέσα Λασίθι, Ποτάμοι, Καμινάκι, Πλάτη, Μουρνιές, Μύθοι, Χριστός, Γιαννίτσι, Πάνω Χωριό, Πισκοπή, Ανατολή, Καλαμαύκα, Πισκοκέφαλο, Χαμαίζι, Αχλάδια, Μαρωνιά, Μετόχια Τουρλωτής, Χανδράς, Αρμένοι, Απίδι, Σκλάβοι, Κελάρια, Παλαιόκαστρο, Παλιομιτάτο, Ίτανος, Γρα Λυγιά και Σφάκα και είχαν κλείσει τα σχολεία στους οικισμούς Βασιλική, Καστέλλι, Σχοινιάς, Μέσα Λασίθι, Καμινάκι, Πισκοπή, Αχλάδια, Αρμένοι, Κελάρια, Φουρνή, Ζάκρος και Εθιά.

Στις απαρχές της αυτονομίας σ' ολόκληρη την Κρήτη λειτουργούσαν 447 σχολεία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2,3 και 4).

2.1.2.4 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις παραμονές της ένωσης με την Ελλάδα (1912)

Δεκατρία χρόνια αργότερα, στις παραμονές της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, στις πόλεις είχαν προστεθεί δώδεκα σχολεία, πέντε στα Χανιά, ένα στο Ρέθυμνο και έξι στο Ηράκλειο.

Στο διαμέρισμα Χανίων, στο οποίο συμπεριλαμβάνουμε εδώ και το διαμέρισμα Σφακίων, είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Γεωργιούπολη, Κουρνάς, Λουτρό, Μάζα, Μαχαιροί, Νιο Χωριό, Νεροχώρι, Ξηροστέρνι, Πεμόνια, Πλάκα, Σκαλωτή, Σούδα, Στέρνες, Τζιτζιφές, Τσικαλαριά, Φρες, Χωρδάκι, Σαμαριά, Αχλάδα, Βαρύπετρο, Ἱέρω Λάκκος, Δρακώνα, Λιβαδάς, Μαλάξα, Ντερές, Ορθούνι, Σταλός, Σκηνές, Σκορδαλού, Σπηλιάρια, Συρίλι, Φουρνές, Αζογυρές, Αφράτα, Γλώσσα, Δελιανά, Κακόπετρος, Καμάρα Κουμούλι, Κάμποι Κισσάμου, Κεφάλα, Κουκουναράς, Κουλουρίδα, Καρρές Κισσάμου, Κάνδανος, Λουσακιές, Μάζα Σελίνου, Μαλάθυρος, Παλαιόκαστρο, Πολεμάρχι, Παλαιόχωρα, Σκλαβοπούλα, Σφηνάρι, Σφακοπηγάδι, Λιβανιανά, Μεγάλα Χωράφια, Μουρί Αποκορώνου, Μονή, Ανώσκελη, Βουλγάρω, Στροβλές, Χιλιομουδού, Πρινές, Φυλακή, Μάλεμε, Μανωλιόπουλο, Σάσαλος, Βατουδιάρης, Βουβάς, Πατσιανός, Τσιβαράς, Αγία Τριάδα Κισσάμου, Εξώπολη, Κάστελλος Αποκορώνου, Ζουνάκι, Βλαχερωνίτισσα, Καλαμίτσι Αλεξάνδρου, Κουνουπιδιανά, Χωραφάκια, Καλουδιανά, Κολυμβάρι, Λιτσάρδα, Νιο Χωριό Κυδωνίας, Σέμπρωνας, Κούνενι, Κάλαμος, Πλάτανος Κισσάμου, Γκαλαγκάδω, Πιθάρι, Δρακώνα, Διπόταμος και είχε κλείσει το σχολείο στο Κεφάλι.

Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Χαμαλεύρι, Λούτρα, Χάρκια, Παντάνασσα, Μοναστηράκι, Λαμπιώτες, Άγιος Ιωάννης Χλιαρός, Αποδούλου, Πλατάνια, Δρύμισκος, Ορθές, Πλευριανά, Σκουλούφια, Άγιος Ιωάννης Μυλοποτάμου, Βενί, Ζωνιανά, Κάλυβος, Αείμονας, Σίσες, Αρολίθι, Αλόιδες, Άγιο Πνεύμα, Σελλί, Αγιά, Επισκοπή Μυλοποτάμου, Οψιγιάς, Άνω Μαλάκι, Κούμοι, Ελεύθερνα, Πάνορμο, Κούφη, Κούμοι, Κρυονέρι, Κουρούτες, Γιαννιού, Αγία Γαλήνη, Άνω Βαλσαμόνερο, Βιζάρι, Σκεπαστή, Πέραμα, Αβδελάς, Καμαριώτης και Απλαδιανά και είχαν κλείσει τα σχολεία στους οικισμούς Ζουρίδι, Κεντροχώρι, Αλιάκες, Δαμαβόλου, Κουρούτες, Οψιγιάς και Λούτρα.

Στο διαμέρισμα Ηρακλείου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Βαγιονιά, Βασιλιές, Εθιά Μονοφατσίου, Μεσοχώρι, Φορτέτζα, Αστυράκι, Βασιλικά, Καμάρες, Καμάρι, Κλήμα,

Κρούστας, Αηδονοχώρι, Μοίρες, Μορόνι, Πετροκέφαλο, Αϊτάνια, Αμιράς, Ασκοί, Γαλίφας, Κασσάνοι, Κόξαρη, Μάρθα, Πατσίδερος, Πεζά, Πεύκος, Συκολόγος, Αρκαλοχώρι, Λιμένας Χερσονήσου, Δεμάτι, Δραπέτι, Παράνυφοι, Μάραθος, Μονή Μαλεβιζίου, Μούλια, Χουστουλιανά, Αλάγνι, Ζωφόροι, Καινούριο Χωριό, Καλάμι Βιάννου, Κασταμονίτσα, Κερά, Καλύβια, Πάρτιρα, Στόλοι, Αμπελούζος, Βόνη, Νηπιδητός, Σγουροκεφάλι, Πυργού, Σκούρβουλα, Χόνδρος, Χουδέτσι, Πέρι, Πλάτανος Καινουρίου, Παναγιά Μονοφατσίου, Σωκαράς, Κάτω Καστελλιανά, Σταβγιές, Γαλιά, Βαρβάροι, Καραβάδος, Καρουζάνος, Μπαμπαλί Πεδιάδας, Κάτω Σύμη και Φανερωμένη και είχε κλείσει το σχολείο στον οικισμό Κάτω Αρχάνες.

Στο διαμέρισμα Λασιθίου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Βρουχάς, Νοφαλιάς, Αρκουδάς, Κατσιδόνι, Κελάρια, Κρυά, Ρουκάκα, Τσω, Άγιος Αντώνιος, Καμινάκι, Μέσα Λακκώνια, Γιαννίτσι, Περβολάκια, Γδόχια, Σκορδύλλοι, Άγιος Στέφανος και στις μονές Κρουσταλλένιας και Κεραπολίτισσας και είχαν κλείσει τα σχολεία των οικισμών Βασιλική, Καστέλλι, Σχοινιάς, Μέσα Λασίθι, Καμινάκι, Γιαννίτσι, Πισκοπή, Αχλάδια, Αρμένοι και Κελάρια.

Λίγο πριν την ένωση με την Ελλάδα στην Κρήτη λειτουργούσαν συνολικά 553 σχολεία αρρένων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2,3 και 4) και 159 σχολεία θηλέων[236].

2.1.2.5 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις απαρχές της μικρασιατικής εκστρατείας (1920)

Οκτώ χρόνια αργότερα, στις παραμονές της μικρασιατικής καταστροφής, στις πόλεις της Κρήτης είχαν προστεθεί από ένα σχολείο στα Χανιά και στο Ηράκλειο. Είχε ιδρυθεί, επίσης, Ισραηλιτικό σχολείο για τις ανάγκες της σημαντικής εβραϊκής κοινότητας των Χανίων.

Στο διαμέρισμα Χανίων είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Καρτσοματάδω, Κουστογέρακο, Λουτράκι, Καλάμι, Στύλος, Αγιά, Βουκολιές, Καμάρα, Δαράτσος, Χωστή, Ζυμπραγού, Κουφού, Καλλεργιανά, Ραβδούχα, Σπίνα και Φωτακάδω.

Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Πρίνος, Μπαλί, Γιαννούδι, Πατσός, Αλφά, Σαϊτούρες, Ζουρίδι, Μαρουλάς, Λούτρα, Απόστολοι, Αγία Παρασκευή Αμαρίου, Κουρούτες, Τριπόδος, Κεραμωτά, Μουρτζανά, Θεοδώρα, Κάτω Βαλσαμόνερο, Κάστελλος, Άρδακτος, Δαμαβόλου, Καλονύχτης, Κάτω Πόρος, Μύλοι (1918-1922), Βολιώνες, Άγιος Βασίλειος, Ατσιπάδες, Καλή Συκιά, Ορνέ και Πίκρης.

Στο διαμέρισμα Ηρακλείου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Διονύσι, Καρδαμιανά, Άκρια, Λιγόρτυνος, Μεταξοχώρι, Πραιτώρια, Στέρνες, Γκαγκάλες, Παναγιά Καινουρίου, Πενταμόδι, Καταλαγάρι, Μηλιαράδω, Άγιος Σύλλας, Σίββας Μαλεβιζίου, Μαθιά, Νέα Αλικαρνασσός, Τεφέλι, Κεράσα, Κατωφύγι, Κνωσός, Λούρες, Μουρνιά, Κεφαλοβρύσι, Χαρασό, Γαρίπα, Γρηγοριά, Κεραμούτσι, Λουτράκι Μαλεβιζίου, Νίβρυτος, Σάρχος, Κάτω Βάθεια, Γουρνιά, Μουσούτα, Καστέλλι Καινουρίου, Αγία Παρασκευή Πεδιάδας και Λιλιανό.

Στο διαμέρισμα Λασιθίου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Αβρακόντες, Πινές, Κανένε, Νικητιανά, Μύρτος, Αγία Πελαγία, Κάτω Μετόχι, Φινοκαλιάς, Μακρυλιά, Παρσάς και Αγιά Φωτιά.

Λίγο πριν από την άφιξη των μικρασιατών προσφύγων, στην Κρήτη λειτουργούσαν 650 σχολεία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2,3 και 4).

---

[236] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.2.6 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης στις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940)

Στις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις πόλεις της Κρήτης είχαν προστεθεί δέκα σχολεία, τέσσερα στα Χανιά, ένα στο Ρέθυμνο και πέντε στο Ηράκλειο. Στο Ηράκλειο και στον Ατσαλένιο Ηρακλείου είχαν ιδρυθεί, επίσης, τραχωματικά σχολεία, στο Ρέθυμνο σχολείο Ορφανοτροφείου και στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο νηπιαγωγεία. Τα κατώτερα παρθεναγωγεία των κωμοπόλεων Ανώγεια, Νεάπολη και Αρχάνες είχαν μετατραπεί από το έτος 1929 σε μεικτά, ενώ τα υπόλοιπα παρθεναγωγεία είχαν καταργηθεί.

Στο διαμέρισμα Χανίων είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Βρύσες Αποκορώνου, Μόδι, Κυπάρισσος, Ψαθόγιαννος, Επισκοπή Κισσάμου, Φονές, Αίμνη, Νέα Ρούματα, Βαμβακόπουλο, Σκονίζο, Ανύδροι, Πλακάλωνα, Φλώρια, Παναγιά, Κολοκάσια, Μυλωνιανά, Καμάρτσος, Σπανιάκος, Στράτοι, Ταυρωνίτης, Τεμένια, Μυλωνάδω, Καρές Αποκορώνου, Αποθήκες, Ζούρβα, Μουριζιανά, Παπαδιανά, Γρηγοριανά, Προδρόμι, Χαιρεθιανά, Κοντοκυνήγι, Μαθές, Πατελάρι, Τσαλιανά, Σαμωνάς, Δρυές, Πλεμενιανά, Μουρί Σφακίων, Καψοδάσος, Κατωχώρι, Μοθιανά, Μουστάκος, Περιβόλια Κισσάμου, Ρογδιά Κισσάμου, Μαδαρό, Άγιοι Θεόδωροι, Άη Κυρ Γιάννης, Αερινό, Φαλελιανά και Λίμνη Κισσάμου και είχαν καταργηθεί τα σχολεία των οικισμών Πρινές, Διπόταμος και Καμπάνι.

Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Γουλεδιανά, Εξάντης, Έρφοι, Δαριβιανά, Πλατανιάς, Αμπελάκι, Δαριβιανά, Λαγκά, Ελένες, Λοχριά, Αλώνες, Λούτρα, Φρατί, Καρωτή, Αγία Τριάδα (1929-1935), Κεντροχώρι, Βιράν Επισκοπή, Ξηρό Χωριό, Όρος, Ακτούντα, Καλογέρου, Κισσός, Σίσαρχα, Αγρίδια, Μύρθιος, Πλατανές, Κράνα, Αβδελάς, Παλαίλιμνος, Μαρουλού, Σωματάς, Φωτεινού, Μετόχι Ανωγείων και είχε καταργηθεί το σχολείο της μονής Αγίου Πνεύματος.

Στο διαμέρισμα Ηρακλείου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Νεοχώρι, Κουσές, Πανασσός, Άγιος Κύριλλος, Αληθινή, Καβροχώρι, Αστρίτσι, Αφρατί, Αυλή, Άνω Βάθεια, Σαμπάς, Άγιος Ιωάννης Τεμένους, Γουρνιά, Δούλι, Λαράνι, Μαχαιράς, Πρεβελιανά, Τεκές Αμπελοκήπων, Καντήλα, Ρουφάς, Καλλονή, Ξενιάκος, Ρουσοχώρια, Πυράθι, Κυπαρίσσι, Μπαδιά, Φλαθιάκες, Άγιος Βλάσσης, Αμουργέλες, Αποΐνι, Δαμάνια, Πουλιές, Απεσωκάρι, Βαχού, Αθάνατοι, Λαγούτα, Βελούλι, Απόλυχνος, Κρότος, Λαγολιό, Μάκρες, Αστρακοί, Γαλατάς Πεδιάδας, Κρεβατάς, Λουτράκι Βιάννου, Χουμέρι, Ροτάσι, Πλουτή, Πρινιάς, Σταγκαρακάκι, Αίσταρος, Αλιτζανή, Αρμάχα, Γάζι, Πατσίδες, Σκοτεινό, Καρκαδιώτισσα, Τσαλικάκι, Λαγού, Καμαράκι, Πλακιώτισσα, Γαλένι, Σίλαμος, Χαράκι, Πόρος, Αγιά Σεμνή, Κώμες, Καλό Χωριό, Νέες Φώκιες, Βαλί και είχε καταργηθεί το σχολείο του Απολύχνου.

Στο διαμέρισμα Λασιθίου είχαν προστεθεί σχολεία στους οικισμούς Λαγού, Μέσα Ποτάμοι, Ρίζα, Επισκοπή Ιεράπετρας, Δάφνη, Παρασπόρι, Κουρούνες, Καπίστρι, Αμυγδαλιά, Σχοινοκάψαλα, Άγιος Κωνσταντίνος, Μέσα Λασίθι, Παπαγιαννάδες, Πλάκα, Κάτω Πισκοπή, Συκιά, Μετόχια Σητείας, Ζένια, Παχειά Άμμος, Κουνάλι, Μαρμακέτο, Αγία Σοφία, Καστέλλι, Έξω Μουλιανά και είχαν καταργηθεί τα σχολεία των Σκλάβων, της Κρουσταλλένιας, της Επισκοπής Ιεράπετρας, της Φουρνής και της Κεραπολίτισσας.

Λίγο πριν την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Κρήτη λειτουργούσαν συνολικά 834 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 1,2,3 και 4).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.3 Η οργάνωση των σχολείων

Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η στοιχειώδης εκπαίδευση της Κρήτης, όπως και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου μέχρι το έτος 1880, καθορίστηκε από την αλληλοδιδακτική μέθοδο. Στα τέλη του αιώνα έκανε δειλά την είσοδό της στην Κρήτη η συνδιδακτική μέθοδος. Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας αναπτύχθηκε αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια διαδόθηκε στη Γαλλία. Η ταχύτατη διάδοση και επικράτησή της σ' ολόκληρο σχεδόν τον ευρωπαϊκό χώρο, πλην της Γερμανίας, οφείλεται περισσότερο στην οικονομία των πόρων που απαιτούσε η εφαρμογή της και λιγότερο στα παιδαγωγικά της προτερήματα. Στον υπόδουλο ελληνικό χώρο των αρχών του 19ου αιώνα, με τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους και τον γενικό αναλφαβητισμό, ήταν λογικό η αναγγελία της να δημιουργούσε παράλογες ελπίδες. Η εισαγωγή της συνδέθηκε, εξάλλου, με την ελπίδα της εθνικής απελευθέρωσης, στα γενικότερα πλαίσια του φαινομένου του νεοελληνικού διαφωτισμού. Απ' αυτή την άποψη είναι αναμενόμενο το γεγονός ότι οι σημαντικότεροι εισηγητές της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στον ελληνικό χώρο ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας[237].

Πρώτος ο Γεώργιος Κλεόβουλος, που είχε σπουδάσει την γαλλική εκδοχή της μεθόδου δίπλα στον Charles Sarrazin, δίδαξε από τον Μάρτιο του 1820 μέχρι τον Φεβρουάριο του επομένου έτους την αλληλοδιδακτική στην Ακαδημία του Ιασίου, συνέταξε *Οδηγό*, που κυκλοφορούσε χειρόγραφος, και τύπωσε ελληνικούς πίνακες ανάγνωσης. Στις παραδόσεις του Κλεόβουλου «πλείστοι συνέρρεον και επεσκέπτοντο μετά συγκινήσεως..., ως ει διέβλεπον εν αυταίς προαγγελίαν προσεχούς εθνικής μεταρρυθμίσεως»[238]. Οι μαθητές του των ετών 1820 και 1821 αναχώρησαν αμέσως για τις τουρκοκρατούμενες περιοχές και διέδωσαν τη νέα μέθοδο. Την ίδια περίοδο (1820-1821) δίδασκε την αλληλοδιδακτική στο τμήμα αλληλοδιδακτικής της Ηγεμονικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου ο Δημήτριος Βίλλιος, μαθητής του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου[239]. Στα Ιόνια νησιά η μέθοδος είχε εφαρμοστεί ήδη από το έτος 1798, επί γαλλικής κατοχής, αλλά διαδόθηκε πλατύτερα από τον Α. Πολίτη, που είχε κι αυτός σπουδάσει τη γαλλική εκδοχή της. Ο Πολίτης ίδρυσε αλληλοδιδακτικό σχολείο στη Λευκάδα και συνέταξε σχετικό Οδηγό. Οδηγό, με μικρότερη, όμως, κυκλοφορία, είχε συντάξει και ο Συνέσιος Κυριακίδης[240].

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ύστερα από αντιπαραθέσεις παιδαγωγών για την εκδοχή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου που έπρεπε να εφαρμοστεί, κυριάρχησε απόλυτα η σαραζινική, με εισηγητή τον Ιωάννη Κοκκώνη[241]. Το έτος 1830 έγινε εισαγωγή στα σχολεία της

---

[237] Για την αλληλοδιδακτική μέθοδο στην Ελλάδα, πλην εκείνων που έχουν ήδη αναφερθεί στη σημ. 126, βλ. Δούκα Ι., «Περί του νέου των κοινών σχολείων συστήματος», *Ερμής ο Λόγιος*, τ. ΣΤ' (1816), σ.σ. 386-390, (φωτογραφική ανατύπωση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1989), Ευαγγελίδου Τ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας..., ό. π.* σημ. 126, σελ. 62, Φωτεινόπουλου Θ., «Αλληλοδιδακτική», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, σ.σ. 141-144, Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 27-63. Για την αλληλοδιδακτική μέθοδο στην Κρήτη, βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 83-84 και Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*,*ό. π.* σημ. 3, σ.σ. 72-76.

[238] Βλ. Ραγκαβή, Α., *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήναι 1894, σελ. 76. Ο Φ. Ιωάννου σε ομιλία του είχε αναφέρει ότι ο Κλεόβουλος εισήγαγε την αλληλοδιδακτική μέθοδο ήδη από το 1819 στο Βουκουρέστι (βλ. Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός..., ό. π.* σημ. 49, σελ. 28, σημ. π').

[239] Αναφέρεται στο Χατζόπουλου Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 210.

[240] Βλ. Κουρκουμελή Ν., *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, ό. π. σημ. 13, σ.σ. 49, 148-149. Ο Οδηγός του Πολίτη εκδόθηκε το έτος 1820 (βλ. Πολίτη Α., *Εγχειρίδιον της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, εκδοθέν δαπάνη της Κυβερνήσεως, εις χρήσιν των κατά το Ιόνιον Κράτος Παιδαγωγών*, εν Κερκύρα 1820).

[241] Για τον Κοκκώνη, βλ. Αμαριώτου Μ., *Ιωάννης Κοκκώνης, ο πρώτος μας παιδαγωγός*, Αθήναι 1937 και Τζήκα Χ., *Ι. Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δικής του μετάφρασης και προσαρμογής του γαλλικού εγχειριδίου[242], το οποίο πραγματοποίησε τέσσερις τουλάχιστον επανεκδόσεις[243]. Από το 1834 και μέχρι το 1864 λειτούργησε στην Αθήνα και «Διδασκαλείον» της αλληλοδιδακτικής μεθόδου.

Η ευρεία απήχηση και ταχύτατη εφαρμογή της μεθόδου στον ευρωπαϊκό χώρο αποκάλυψε πολύ νωρίς και τα τρωτά της σημεία. Ως βασικά μειονεκτήματα στηλιτεύτηκαν η μηχανική απομνημόνευση, η επιφανειακή πειθαρχία και ο περιορισμός της ευχέρειας του δασκάλου στην ανάπτυξη δημιουργικών πρωτοβουλιών. Έτσι, στην Αγγλία η αλληλοδιδακτική εγκαταλείφθηκε σχεδόν από το 1846, στη Γαλλία εφαρμόστηκε σε συνδυασμό με τη συνδιδακτική με νόμο από το 1833[244], ενώ η Επιτροπή των προσωπικοτήτων, που συστήθηκε το 1833 στην Ελλάδα, την ανέχτηκε αποκλειστικά για οικονομικούς λόγους[245]. Η κριτική του αλληλοδιδακτικού σχολείου οδήγησε σταδιακά στη διαίρεσή του σε κατώτερο αλληλοδιδακτικό και σε ανώτερο συνδιδακτικό τμήμα[246].

Στην αλληλοδιδακτική μέθοδο καθένα από τα μαθήματα διαιρούνταν σε οκτώ κλάσεις και ο μαθητής κατατασσόταν σε μία απ' αυτές, ξεχωριστά για κάθε μάθημα, ανάλογα με τις γνώσεις και την επίδοσή του. Σε κάθε μάθημα οι μαθητές συγκροτούνταν σε ομάδες, με εναλλασσόμενη σύνθεση, και κάθε ομάδα διδασκόταν από έναν ειδικά προετοιμασμένο μαθητή (πρωτόσχολο).

Σταδιακά, αντί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου άρχισε να προτείνεται η συνδιδακτική. Μια πρόδρομη μορφή της συνδιδακτικής εφάρμοζαν στη Γαλλία από τον 18° αιώνα οι *Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολείων* (Frères des Écoles Chretiennes). Η συνδιδακτική μέθοδος άρχισε να πολλαπλασιάζει τους οπαδούς της στην Ευρώπη από το έτος 1830. Πραγματοποιούσε ένα είδος σύνθεσης της ατομικής μεθόδου, από την οποία δανειζόταν τη διδασκαλία, που γινόταν άμεσα από τον δάσκαλο, και της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, από την οποία δανειζόταν το συλλογικό χαρακτήρα της μετάδοσης της γνώσης[247]. Για την αποφυγή σημαντικής αύξησης του αριθμού των τάξεων και κατά συνέπεια και των δασκάλων, η κάθε τάξη διαιρούνταν σε τμήματα, κατά το δυνατόν ομοιογενή. Κατά το χρονικό διάστημα που ο δάσκαλος δίδασκε σε ένα απ' αυτά, τα άλλα απασχολούνταν σιωπηλά. Πρόκειται για την ίδια μέθοδο που μέχρι και σήμερα

Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, Αθήνα 1999. Η αντιπαράθεση έγινε ανάμεσα στις εκδοχές της αλληλοδιδακτικής του Κοκκώνη και του Νικητόπλου. Το σύστημα του Νικητόπλου ήταν δημοκρατικότερο, αφού στην ουσία του πρόβλεπε «συνδιοίκηση» δασκάλου και μαθητών (βλ. Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σ.σ. 65-68).

[242] Η εισαγωγή του εγχειριδίου στα σχολεία έγινε με το υπ' αριθμ. 1032/12-7-1830 διάταγμα.

[243] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου υπό Σαραζίνου,* εν Αιγίνη 1830, Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σαραζίνου. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα,* εν Αθήναις 1842, Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σαραζίνου. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Έκδοσις Δευτέρα, μετά βελτιώσεων και προσθηκών,* εν Αθήναις 1850 και Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σαραζίνου. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Έκδοσις τρίτη, μετά βελτιώσεων και προσθηκών,* εν Αθήναις 1860. Στην παρούσα εργασία οι αναφορές γίνονται στη δεύτερη έκδοση, του έτους 1842, εκτός και αν δηλώνεται διαφορετικά.

[244] Βλ. Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος ...*, *ό. π.* σημ. 126, σελ. 56.

[245] Βλ. Αντωνίου Δ., *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού...*, *ό. π.* σημ. 126.

[246] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 130-131.

[247] Βλ. της ίδιας, *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 129-130.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εφαρμόζεται στα ολιγοθέσια σχολεία της Ελλάδας, μόνο που η κατάταξη κατά τάξεις πραγματοποιείται σήμερα με καθορισμένα ηλικιακά και μαθησιακά κριτήρια. Η συνδιδακτική μέθοδος, πάντως, μειονεκτούσε της αλληλοδιδακτικής στο ότι δεν επέτρεπε στο παιδί να ακολουθεί τον προσωπικό του ρυθμό στα διάφορα μαθήματα. Ως προς τον δάσκαλο, ενώ στην αλληλοδιδακτική ο ρόλος του ήταν του «αποτραβηγμένου θεού και ερμηνευτή ιδεών», στη συνδιδακτική βρέθηκε «εμπλεγμένος ποικιλοτρόπως στο σύνολο της σχολικής δραστηριότητας»[248]. Ίσως σ' αυτή τη μεγάλη διαφοροποίηση ρόλων να οφείλεται και η αδράνεια και αντίδραση που αντιμετώπισε η συνδιδακτική μέθοδος από τους δασκάλους.

Το έτος 1866 το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προκήρυξε διαγωνισμό για τη σύνταξη νέου εγχειριδίου. Επιλέχτηκε και εκδόθηκε ο Οδηγός συνδιδακτικής του Γ. Κωνσταντινίδη, καθηγητή στο Διδασκαλείο[249]. Η ίδρυση το έτος 1869 του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* και ο διαγωνισμός που ο Σύλλογος προκήρυξε για νέα μέθοδο διδασκαλίας, συντέλεσαν αποφασιστικά στην εφαρμογή της συνδιδακτικής[250]. Έτσι, το έτος 1874 ιδρύθηκε *Παιδαγωγείον* της συνδιδακτικής μεθόδου στην Αθήνα και από το 1878 μετονομάστηκε σε *Διδασκαλείον*. Το 1880 ιδρύθηκαν δύο ακόμη διδασκαλεία, στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά. Το ίδιο έτος η αλληλοδιδακτική μέθοδος καταργήθηκε επίσημα με Βασιλικό Διάταγμα. Παρά την απαγόρευσή της, η αλληλοδιδακτική συνέχισε για πολλά χρόνια να εφαρμόζεται στα ελληνικά σχολεία. Το 1892 τα τρία τέταρτα τουλάχιστον των δημοτικών σχολείων παρέμεναν μακριά από το πνεύμα της συνδιδακτικής μεθόδου[251].

Όπως στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, η διάδοση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στην Κρήτη συνδέθηκε με το όραμα της εθνικής αποκατάστασης και σχετίστηκε άμεσα με τη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Τόσο ο Καλλίνικος Βερροιαίος, δάσκαλος στα Χανιά, όσο και οι Γεώργιος Βάος και Ιωάννης Μεταξάς, δάσκαλος και καθηγητής αντίστοιχα στο Ρέθυμνο, ήταν αποδεδειγμένα Φιλικοί[252]. Η παρατεταμένη χρήση της μεθόδου, ουσιαστικά μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, δικαιολογείται τόσο από την «ελπίδα δια τον φωτισμόν του γένους» όσο και από την οικονομική ένδεια του νησιού. Από την άλλη πλευρά, οι συχνές αναφορές στις εκδόσεις του *Οδηγού* του Κοκκώνη αποδεικνύουν ότι αυτός λειτούργησε ως κανονιστικό κείμενο. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αλληλοδιδακτική μέθοδος εφαρμοζόταν παντού ομοιόμορφα. Όμως, η

---

[248] Βλ. Σολομών Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σελ. 205. Στην πράξη η μέθοδος που εφαρμόστηκε αποτελούσε κράμα αλληλοδιδακτικής και συνδιδακτικής, όπως φαίνεται και από την προϋπόθεση που έθεταν οι δάσκαλοι για τη μετάβαση στο νέο σύστημα: «...οι διδάσκαλοι, ιδίως εν τοις σχολείοις άτινα έχουσιν ένα μόνον, να έχωσιν το δικαίωμα να μεταχειρίζωνται και μαθητάς βοηθούς των...» (βλ. «Γνώμη τις επί των διδακτικών μεθόδων εννεαμελούς Επιτροπείας του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου», 22-3-1880, στο Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σελ. 243).

[249] Βλ. Κωνσταντινίδη Γ., *Οδηγός, ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, εν Αθήναις 1873.

[250] Από την κριτική επιτροπή του διαγωνισμού επιλέχτηκε και εκδόθηκε το βιβλίο του Βεργωτή Μ., *Δοκίμιον περί της διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσης*, εν Αθήναις 1875.

[251] Αναφέρεται στο Σολομών Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σελ. 275. Στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1890 μόλις ένας στους έξι δασκάλους γνώριζε και χρησιμοποιούσε καλά τη συνδιδακτική μέθοδο (βλ. Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 4/1949, σελ. 17). Σε πανελλήνιο επίπεδο η συνδιδακτική μέθοδος εισήχθη πρώιμα ακριβώς στις περιοχές εκείνες, όπως η Μακεδονία και η Μικρά Ασία, όπου η εκπαίδευση δεν καθοδηγούνταν κεντρικά, αλλά διεξαγόταν στα πλαίσια και με τους οικονομικούς πόρους της τοπικής αυτοδιοίκησης (βλ. Παπαδάκη Λ., «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο ...», ό. π. σημ. 13, σελ. 544).

[252] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 63, σελ. 164.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δυνατότητα εκπαίδευσης πολλών μαθητών και η σπανιότητα των δασκάλων, την κατέστησαν πανάκεια και προέκτειναν την εφαρμογή της και μετά το τέλος της τουρκικής κυριαρχίας.

Η άγνοια της μεθόδου από τους δασκάλους που θα έπρεπε να την εφαρμόζουν ήταν συχνή. Στο αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ρεθύμνου, το έτος 1836 οι Έφοροι διαπίστωναν ότι «ο διά της Αλληλοδιδακτικής Διδάσκαλος μολονότι επιμελής, πλην ανίδεος του χρέους του»[253]. Δεν έλειπαν και οι υπερβάσεις της από δασκάλους που εμπειρικά έβλεπαν τις αδυναμίες της και επιχειρούσαν να τις καλύψουν. Στο ίδιο σχολείο το έτος 1856, αντί των τυπικών έξι μαθημάτων (Ανάγνωση, Γραφή, Αριθμητική, Γραμματική, Γραμμική Ιχνογραφία, Χριστιανική Διδασκαλία), διδάσκονταν δεκαεπτά (Ανάγνωση, Γραμματική, Ορθογραφία, Καλλιγραφία, Χρονολογία, Ιχνογραφία, Φυσική, Ηθική, Γεωγραφία, Προσευχές, Ιερή Ιστορία, Ελληνική Ιστορία, Ιερά Κατήχηση, Αριθμητική, Χρηστοήθεια, Θείος Νόμος και Χριστιανικό Εγχειρίδιο)[254].

Το έτος 1862 το αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ρεθύμνου χωρίστηκε σε ανώτερο (με δύο δασκάλους, από τους οποίους ο ένας διευθυντής) και κατώτερο (με δάσκαλο και υποδιδάσκαλο)[255]. Το ανώτερο τμήμα λειτουργούσε ως συνδιδακτικό και το κατώτερο ως αλληλοδιδακτικό.

Για τα σχολεία του Ρεθύμνου συντάχτηκε στις 1-8-1862 *Διοργανισμός*, ο οποίος δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί[256]. Ο αντίστοιχος «Κανονισμός των κατά το τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων» συντάχθηκε το έτος 1870 και αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο παρόμοιο κείμενο στην Κρήτη πριν από τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο του 1881[257]. Ο κανονισμός του Τμήματος Ηρακλείου εγκρίθηκε τον Ιανουάριο του έτους 1873. Μερικές από τις διατάξεις του είναι παρμένες αυτολεξί από τον ελληνικό περί παιδείας νόμο του 1834[258]. Τον κανονισμό αυτό μπορούμε να τον δεχτούμε ως γενικής ισχύος, λόγω του κυρίαρχου λόγου του Ηρακλείου στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα της περιόδου στην Κρήτη.

Ο Κανονισμός προέβλεπε την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στη μεικτή της μορφή, σύμφωνα με τις διατάξεις του Οδηγού του Κοκκώνη του 1860. Τα σχολεία

---

[253] Βλ. Μανουρά Σ., «Πέντε Κρητικά Ιστορικά σημειώματά. Μια έκθεση του 1836 για την κατάσταση της εκπαιδεύσεως στο Ρέθυμνο», περιοδικό *Προμηθεύς ο* Πυρφόρος, περίοδος Α', τ. 37 (1984), σ.σ. 81-86. Η άγνοια της μεθόδου και η εμπειρική εφαρμογή της δεν ήταν άγνωστο φαινόμενο στην Κρήτη σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα (βλ. Πιμπλή Ν., «Ιστορία της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη. Α', επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 117/1962, σελ. 313). Προφανώς σε άγνοια της μεθόδου και σε υποκατάστασή της από σωματικές ποινές οφείλεται η απαξίωση στο έργο τού κατεξοχήν κρητικού συγγραφέα της περιόδου, του Νίκου Καζαντζάκη, του ρόλου του δασκάλου, ιδιαίτερα στα έργα του *Αναφορά στον Γκρέκο*, *Ο καπετάν Μιχάλης* και *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Να σημειωθεί ότι στις τελευταίες τάξεις τού δημοτικού σχολείου ο Καζαντζάκης είχε δάσκαλο τον Ανδρέα Κοκκινάκη, εισηγητή στο διαμέρισμα Ηρακλείου της συνδιδακτικής μεθόδου (βλ. και Μουτζούρη Κ., «Οι δάσκαλοι στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη», στο *Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Χανιά 2-11-1997, Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, Χανιά 1998).

[254] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο ..., ό. π.* σημ. 196, σελ. 17.

[255] Βλ. Δαφέρμου Γ., «Μνημόσυνο στους δασκάλους», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 140 (1930), σελ. Γ' και τ. 141 (1930), σελ. Β'.

[256] «Η Εφορεία περί πολλού ποιουμένη των Σχολείων της Κοινότητος τον διοργανισμόν και διευθέτησιν...» (βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο..., ό. π.* σημ. 196, σελ. 21).

[257] Για το κείμενο του νόμου, βλ. Πλουμίδου Γ.-Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ..., ό. π.* σημ. 189.

[258] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 19-21 και 24.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

περιλάμβαναν προκαταρκτικό τμήμα, διάρκειας ενός μέχρι δύο ετών (για τις κλάσεις 1-3), αλληλοδιδακτικό τμήμα, διάρκειας ενός έτους (για τις κλάσεις 4-7) και συνδιδακτικό τμήμα, διάρκειας ενός μέχρι δύο ετών (για τις κλάσεις 7-8). Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν η Ιερά Κατήχησις, η Ιερά Ιστορία, η Χριστιανική Διδασκαλία, η Ανάγνωση, η Γραφή, η Αριθμητική, η Γραμματική, η Ιστορία και η Γεωγραφία. Εκτός αυτών και ανάλογα με τις γνώσεις του, ο δάσκαλος μπορούσε να διδάξει Εκκλησιαστική Μουσική και Γαλλικά. Την άμεση εποπτεία της εκπαίδευσης είχε η Εκκλησία. Από αυτή, λοιπόν, την άποψη είναι χαρακτηριστικό το άρθρο 5 του Κανονισμού: «Απαγορεύεται η εις τα Σχολεία εισαγωγή βιβλίων ως διδακτικών μη επιτεθεωρημένων παρά της Διοικήσεως και εγκεκριμένων υπό της Δημογεροντίας του Τμήματος Ηρακλείου. Τα υπό θρησκευτικήν και πολιτικήν έποψιν επιλήψιμα βιβλία απαγορεύονται αυστηρώς επί ποινή παύσεως του εισαγαγόντος αυτά διδασκάλου»[259].

Από το έτος 1879 καταγράφεται κίνηση εισαγωγής της συνδιδακτικής μεθόδου. Ο Περί Παιδείας νόμος του 1881 προϋπέθετε την κατοχή διπλώματος του Διδασκαλείου για τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων της έδρας κάθε περιφέρειας. Στη συνοδευτική εγκύκλιο του νόμου ασκούνταν κριτική στην αλληλοδιδακτική: «Το τέως επικρατούν σύστημα απέδειξαν αι νεώτεροι πρόοδοι ου μόνον ελλειπέστατον και ανεπαρκές προς διάδοσιν των αναγκαιοτάτων πρακτικών γνώσεων, αλλά και υπό την έποψιν του χρόνου λίαν επιζήμιον άτε καταναλίσκον επί ματαίω τα πολυτιμότατα των μαθητών έτη»[260].

Στο Ηράκλειο δάσκαλος με γνώση της συνδιδακτικής δεν υπήρχε, γι' αυτό και η εκεί Τμηματική Εφορεία έστειλε τον Α. Κοκκινάκη για φοίτηση στο Διδασκαλείο της Αθήνας. Μετά την επιστροφή του, το έτος 1884, ο Κοκκινάκης δίδασκε τακτικά κάθε καλοκαίρι τους δασκάλους σε επιμορφωτικά σεμινάρια για τη νέα μέθοδο. Στο Ρέθυμνο η συνδιδακτική μέθοδος εφαρμόστηκε από το σχολικό έτος 1883-84 από τον Χ. Φραγάκη, επίσης πτυχιούχο του Διδασκαλείου[261].

Σύμφωνα με τη νέα διδακτική μέθοδο, όλα τα σχολεία είχαν τέσσερις τάξεις, με σταθερή διάρκεια σπουδών καθεμιάς ενός έτους. Μερικοί ιδιαίτερα μορφωμένοι δάσκαλοι έπαιρναν την πρωτοβουλία να προσθέτουν και πέμπτη τάξη. Στην τάξη αυτή γινόταν προετοιμασία για το ελληνικό σχολείο[262], αλλά τέτοιες πρωτοβουλίες δεν γίνονταν αποδεκτές από τις κατά τόπους Τμηματικές Εφορείες.

Από το έτος 1861 εμφανίζεται να λειτουργεί στο Ηράκλειο νηπιακό τμήμα, προσαρτημένο στο αλληλοδιδακτικό σχολείο[263]. Στο τμήμα αυτό φοιτούσαν παιδιά ηλικιών τεσσάρων μέχρι δέκα ετών. Οι υπάρχουσες πηγές δεν παρέχουν πληροφορίες για τη μέθοδο διδασκαλίας.

---

[259] Βλ. του ίδιου, *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 81 και 96.

[260] Εγκύκλιος υπ. αριθμ. 56 «Περί εκτελέσεως του Περί Παιδείας νόμου όσον αφορά εις τα Χριστιανικά Σχολεία», 9-11-1881.

[261] Βλ. Δαφέρμου Γ., Μνημόσυνο στους δασκάλους ..., *ό. π.* σημ. 255, σελ. 3.

[262] Τα ελληνικά σχολεία άργησαν να θεσμοθετηθούν στη Ελλάδα, αν και είχαν λειτουργήσει πριν από την επανάσταση του 1821. Θεσμοθετήθηκαν και οργανώθηκαν με το διάταγμα «Περί του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» της 31ης Δεκεμβρίου 1836 (βλ. Παρίση Σ., *Αγωτέρα και Μέση εκπαίδευσις. Συλλογή Νόμων*, Αθήναι 1884, σελ. 225). Το 1833 ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το πρώτο ελληνικό σχολείο και το μεθεπόμενο έτος ιδρύθηκαν στην ελληνική επικράτεια άλλα δέκα ελληνικά σχολεία, εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν ήδη, του Ναυπλίου, της Αθήνας και της Σύρου (βλ. Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα ...*, *ό. π.* σημ. 166, σ.σ. 12-13).

[263] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 40. Η αναφορά σε τοποθέτηση του Ρεθεμνιώτη δασκάλου Π. Βλαστού στο νηπιακό τμήμα Ηρακλείου δεν έχει να κάνει με το έτος 1860, όπως αναφέρεται στο Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι δια των αιώνων*, Αθήναι 1938, σελ. 399, σημ. 1, αλλά με το 1861. Βλ. επίσης Ορφανού Β., «Πληροφορίες για την προσχολική αγωγή στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», περιοδικό *Συνάντηση*, τ. 2 (1984), σ.σ. 51-58.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε βάσιμα ότι ήταν η αλληλοδιδακτική, αφού αυτή εφαρμοζόταν σ' ένα επαρχιακό σχολείο του Ρεθύμνου, στο Αποδούλου, ο δάσκαλος του οποίου Αλ. Ψαράκης είχε σπουδάσει στην Σύρο την αλληλοδιδακτική μέθοδο «νηπιοδιδασκαλίας»[264]. Στη Σύρο νηπιαγωγικό διδασκαλείο λειτουργούσε από το έτος 1830[265]. Μετά το 1876 στο Ηράκλειο εφαρμόστηκε το γαλλικό σύστημα, από την Ε. Κωνσταντινίδου, η οποία είχε σπουδάσει με έξοδα της τοπικής Τμηματικής Εφορείας στο σχολείο του Αρσακείου στην Αθήνα. Η Κωνσταντινίδου, μετά την επάνοδό της στην Κρήτη το 1876, ζήτησε «τα προς την σύστασιν της Νέας Νηπιαγωγικής μεθόδου αναγκαιούντα», δηλαδή κρόταλο, σφυρίχτρα, αριθμητήρια, χάρτη Ελλάδας, πινακοστάτες, πίνακες αλφαβητικούς, εικόνες Ιεράς Ιστορίας, μουσικό σύστημα, γεωμετρικά σχήματα, μαυροπίνακα κ.λπ. Τα παραπάνω εποπτικά μέσα επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι το νηπιακό τμήμα λειτουργούσε ως προπαρασκευαστική τάξη του αλληλοδιδακτικού σχολείου του Ηρακλείου.

Λόγος περί μεθόδου νηπιοδιδασκαλίας ξαναέγινε το έτος 1879, από τον διευθυντή του σχολείου του Ηρακλείου και συγκεκριμενοποιήθηκε με την πρόταση εισαγωγής της νηπιαγωγικής μεθόδου του Ιωάννη Αριστοκλή. Η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή και στο νηπιακό τμήμα αρρένων εξακολούθησαν να διδάσκονται συλλαβισμός, ανάγνωση, γραφή, αρίθμηση, ιερή ιστορία και προσευχές. Στο νηπιακό τμήμα θηλέων είχαν προστεθεί το εργόχειρο, η καλλιγραφία και τα παιδαγωγικά τραγούδια[266].

Από το έτος 1887 στο νηπιακό τμήμα Ηρακλείου τοποθετήθηκε διευθύντρια, γεγονός που δείχνει την ωρίμανση της θεώρησης του νηπιαγωγείου ως αυτόνομου σταδίου της προσχολικής αγωγής. Ο νόμος Περί Παιδείας του 1889 επικύρωσε την αυτόνομη λειτουργία των νηπιακών τμημάτων. Παρόλα αυτά, το νηπιαγωγείο Ηρακλείου έκλεισε τον ίδιο χρόνο για οικονομικούς λόγους. Από το επόμενο έτος λειτούργησε στο Ρέθυμνο νηπιαγωγείο της φρεβελιανής μεθόδου, με πρωτοβουλία του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ρεθύμνης[267].

Κατά την περίοδο της αυτονομίας δημιουργήθηκε αμφισβήτηση, όχι τόσο για την εφαρμοζόμενη μέθοδο όσο για τα αποτελέσματά της[268]. Ο πρόεδρος της Βουλής Αντ. Μιχελιδάκης, σε αγόρευσή του το έτος 1901, αναφερόμενος στην περίοδο μετά το 1878, αφού στηλίτευε το «σπάταλο» εκπαιδευτικό σύστημα της Κρητικής Πολιτείας, τόνιζε: «Κατηρτίσαμεν τέσσερα γυμνάσια τα οποία...ήσαν πρότυπα των γυμνασίων, και οι μαθηταί, οι οποίοι απεφοίτων από τα γυμνάσια ταύτα, μεταβαίνοντες εις την Ελλάδα ανεγνωρίζοντο ότι ήσαν μαθηταί των γυμνασίων της Κρήτης. Τα παρθεναγωγεία μας δεν ήσαν δημοτικά σχολεία όπως νυν, αλλ' αι τρεις ανώτεραι τάξεις ήσαν ομολογουμένως ανωτέρου παρθεναγωγείου...Είχομεν ως όριον αριθμού των μαθητών δια τα σχολεία τον αριθμόν είκοσιν, και ούτω και αι έσχαται κώμαι συμφώνως με το πνεύμα το λαϊκόν απήλαυον του πλεονεκτήματος να μορφώνονται τα παιδιά των»[269].

Η συζήτηση περί μεθόδου κατά την περίοδο αυτή αναφερόταν περισσότερο στην εφαρμογή των ειδολογικών σταδίων (αφόρμηση, ανάλυση, επεξεργασία, συμπέρασμα,

---

[264] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ..., ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 55-56.

[265] Βλ. Σακκή Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος...*, ό. π. σημ. 12, σελ. 114.

[266] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 41 και 42-43.

[267] Βλ. Τσάκωνα Π., «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 53 (1955), σελ. 24 και τ. 61 (1956), σελ. 22.

[268] Ο μετακληθείς στην Κρήτη εισηγητής του εκπαιδευτικού νόμου του 1901 Π. Οικονόμου είχε σπουδάσει στη Γερμανία τη νέα μέθοδο, ως υπότροφος του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, είχε διατελέσει διευθυντής του Προτύπου Σχολείου Θεσσαλονίκης και ήταν εκ των εισηγητών της συνδιδακτικής μεθόδου στην Ελλάδα (βλ. Κανάκη Ι, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα 1995, σελ. 95).

[269] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, 13-7-1901, σελ. 1063β.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εφαρμογή). Για την καλύτερη εφαρμογή τους πραγματοποιήθηκε σειρά εκπαιδευτικών συνεδρίων στις έδρες των διαμερισμάτων και σε κεντρικούς οικισμούς της υπαίθρου[270].

Το γλωσσικό ζήτημα δεν πήρε ιδιαίτερη διάσταση στην Κρήτη. Με τη μεταρρύθμιση του 1929, ξεκίνησε εκτεταμένος διάλογος για το σχολείο εργασίας του Kerschensteiner, για το οποίο οι αντιστάσεις δεν ήταν αμελητέες. Με το σχολείο εργασίας και το ευρύτερο κίνημα της Νέας Αγωγής καταβλήθηκε προσπάθεια εγκατάλειψης της Ερβαρτιανής μεθόδου διδασκαλίας και της νοησιαρχικής πλευράς της, που είχε επικρατήσει σ' ολόκληρη την προηγούμενη περίοδο[271]. Αν χρειαζόταν να συνοψιστούν οι βασικές αρχές του σχολείου αυτού, του «λαϊκού σχολείου» όπως αναφέρεται στις πηγές της περιόδου, αυτές θα συμπυκνώνονταν στην ενεργητική συμμετοχή του παιδιού στη μαθησιακή διαδικασία, με αισθητηριακή και πρακτική δραστηριότητα, στη σύνδεση θεωρίας και πράξης και στην ισόρροπη σχέση δασκάλου και μαθητή[272].

Στην πραγματικότητα οι αρχές αυτές δεν μπόρεσαν να τύχουν ακριβούς εφαρμογής στα κρητικά σχολεία[273]. Αυτό που τελικά συνέβη ήταν η επικράτηση σύγχυσης και η αλλοίωση των αρχών της ερβαρτιανής μεθόδου, ενώ οι αλλαγές περιορίστηκαν στην εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας και σε δευτερεύοντα διοικητικά και οικονομικά μέτρα[274]. Στις εκθέσεις επιθεωρήσεως σχολείων που μελετήσαμε συναντάται πλήθος παρατηρήσεων, όχι μόνο ως προς την πλημμελή εφαρμογή της νέας μεθόδου αλλά και ως προς τη χρήση της καθαρεύουσας και τη συνέχιση της αποστήθισης στην καθημερινή διδασκαλία[275].

---

[270] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Πρακτικά Διδασκαλικών Συνεδρίων.

[271] Για το κίνημα της Νέας Αγωγής, βλ. Binet A., *Les idées modernes sur les enfants*, Paris 1909, Ehn A., *L' éducation nouvelle. Ses principes, son évolution historique, son expantion mondiale*, Paris 1938, Ulmann J., *La pensée éducative contemporaine*, Paris 1982 και Αλεξόπουλου Β., *Πρωτοπόροι του Σχολείου Εργασίας*, Αθήνα 1967.

[272] Στο ρεύμα αυτό μπορούν να υπαχθούν ο Αμερικανός Dewey, ο Γερμανός Kerschensteiner, ο Ελβετός Claparéde, η Ιταλίδα Montessori, ο Βέλγος Decroly, ο Γάλλος Freinet, για να περιοριστούμε στους πιο γνωστούς παιδαγωγούς. Στην Ελλάδα οι αντιλήψεις της Νέας Αγωγής καλλιεργήθηκαν από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο (βλ., ενδεικτικά, Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1983, Χαραλάμπους Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Η ίδρυση, η δράση του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987).

[273] Για την εφαρμογή του σχολείου εργασίας στο διαμέρισμα Λασιθίου, βλ. Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον»..., ό. π.* σημ. 14, σ.σ. 110-115. Για τις αλλαγές των παιδαγωγικών αντιλήψεων κατά τον μεσοπόλεμο και την αδυναμία πολλών παλιότερων δασκάλων να τις κατανοήσουν, βλ. το ευθυμογραφικό κείμενο του Παναγόπουλου Π., «Ο νοικοκύρης Δάσκαλος», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ..., ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 247-254.

[274] Βλ. Φράγκου Χ., *Επίκαιρα θέματα για τη διδασκαλία*, Ιωάννινα 1983.

[275] Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι πρακτικές αυτές, παρότι στιγματιζόμενες, γίνονταν τελικά αποδεκτές και δεν επέσυραν διοικητικές ποινές. Βλ., ενδεικτικά, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων σχολείων εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης σχολ. Έτους 1916-1917, 1917-18-19 υπό των επιθεωρητών Ευαγγ. Παπαβασιλείου και Γεωργ. Δαφέρμου, σελ. 88.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.4 Η διοίκηση των σχολείων

Μέχρι το έτος 1858 τη διοίκηση των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην Κρήτη είχαν οι σχολικές εφορείες, που είναι πολύ πιθανόν να προήλθαν από τα παλιότερα εκκλησιαστικά συμβούλια. Από το έτος 1844 μνημονεύονται τέτοιες εφορείες στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο[276]. Οι αρμοδιότητές τους ήταν άτυπες: φροντίδα για την εύρεση και τη διαρρύθμιση των σχολικών οικημάτων, για τον εξοπλισμό τους, για την κατάσταση της υγείας στα σχολεία, για την εσωτερική πειθαρχία των μαθητών και των δασκάλων, για επιθεωρήσεις και για προτροπές στους γονείς για ανελλιπή φοίτηση των παιδιών τους[277].

Από το έτος 1843 είχε εμφανιστεί μια στοιχειώδης μορφή Δημογεροντίας στο Ηράκλειο και από το 1851 η Δημογεροντία αυτή λειτούργησε πλήρως[278]. Οι Δημογεροντίες αναγνωρίστηκαν επίσημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το έτος 1858, με το *Χάτι Χουμαγιούν*. Στην Κρήτη συστήθηκαν τρεις Δημογεροντίες, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο, με αποκλειστικές αρμοδιότητες «τα ορφανικά και τα κληρονομικά των χριστιανών»[279]. Στην πραγματικότητα οι Δημογεροντίες, με την άτυπη επέκταση των δραστηριοτήτων τους σε πολλούς τομείς της ζωής του χριστιανικού πληθυσμού, αποτέλεσαν την ανώτατη πολιτική αρχή του. Μερικοί Γενικοί Διοικητές προσπάθησαν να ουσιαστικοποιήσουν τον νέο θεσμό, ενώ άλλοι θέλησαν να τον απογυμνώσουν.

Ο Οργανικός Νόμος του 1868 πρόβλεψε πέντε Δημογεροντίες, στις τρεις μεγάλες πόλεις, στα Σφακιά και στο Λασίθι. Πρόβλεψε, επίσης, τη δημιουργία μιας Δημογεροντίας σε κάθε χωριό, με περιορισμένες αρμοδιότητες. Οι Δημογεροντίες αυτές λειτούργησαν και ως τοπικές εκπαιδευτικές αρχές μέχρι το έτος 1881, υποβοηθούμενες από τις εφορείες των σχολείων.

Ο Περί Παιδείας νόμος του 1881 αφαίρεσε από τις Δημογεροντίες το δικαίωμα ανάμιξης στα διοικητικά της εκπαίδευσης και ανέθεσε στις Σχολικές Εφορείες όλες τις σχετικές αρμοδιότητες[280]. Από το έτος αυτό και μετά, την ανώτατη εκπαιδευτική αρχή κάθε τμήματος αποτελούσε η Τμηματική Εφορεία, η οποία είχε το δικαίωμα να ιδρύει και να καταργεί σχολεία, σύμφωνα με τον Νόμο του 1881, να διορίζει, να μεταθέτει και να απολύει το διδακτικό προσωπικό και να καθορίζει και να καταβάλλει τις αποδοχές του. Παράλληλα, στην έδρα καθενός από τους 84 δήμους της Κρήτης συστήθηκε Δημοτική Εφορεία, με αρμοδιότητα στο σύνολο των σχολείων του δήμου. Την ίδια διοικητική δομή διατήρησε και ο νέος Περί Παιδείας νόμος του 1889. Σε επίπεδο διοικητικού διαμερίσματος, την ανώτατη εκπαιδευτική αρχή αποτελούσε η Τμηματική Εφορεία.

Η Εκκλησία της Κρήτης δεν σταμάτησε να επιδιώκει τον έλεγχο των χριστιανικών σχολείων. Έτσι, το 1894 συγκάλεσε στο Ηράκλειο εκπαιδευτικό συνέδριο, με ζητούμενη τη λήψη μέτρων για «τελειοτέρα» εκπαίδευση και το ίδιο έτος κατόρθωσε να ανατεθεί στους επισκόπους το έργο της επίβλεψης των σχολείων και της διαγωγής των μαθητών και των δασκάλων[281].

Επί Κρητικής Πολιτείας το σύνολο της ευθύνης για τα σχολεία περιήλθε στην Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας και των Θρησκευμάτων. Την άμεση εποπτεία των σχολείων είχαν οι

---

[276] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 19.

[277] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 34-35.

[278] Βλ. Παρλαμά Μ., «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα ...», *ό. π.* σημ. 92, σελ. 319. Για τις Δημογεροντίες στην Κρήτη βλ. και Τζεδάκη Θ., «Ο προσφάτως ανευρεθείς επίσημος ...», *ό. π.* σημ. 92, σελ. 342.

[279] Βλ. *Κρητικός Κώδιξ...*, *ό. π.* σημ. 97, σελ. 8.

[280] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 15-16.

[281] Βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 1406 (5-6-1895) και Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ...*, *ό. π.* σημ. 189, σελ. 144.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νομαρχιακοί επιθεωρητές, οι οποίοι αναφέρονταν στον γενικό επιθεωρητή. Η Εκκλησία διατήρησε ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα αποκλειστικά στους τομείς της θρησκευτικής διδασκαλίας και της γενικότερης ηθικής διαπαιδαγώγησης[282].

Με την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα η διοίκηση των σχολείων περιήλθε στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και η Κρήτη αποτέλεσε την Ζ΄ εκπαιδευτική περιφέρεια του ελληνικού κράτους. Η άμεση εποπτεία των σχολείων ανήκε και πάλι στους νομαρχιακούς επιθεωρητές, οι οποίοι επιφορτίστηκαν και με το έργο της διδακτηριακής ανανέωσης. Επιμέρους τομείς, όπως η σχολική υγιεινή και η σχολική αρχιτεκτονική, διεκπεραιώνονταν από ειδικές υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας[283], οι οποίες εκπροσωπούνταν τοπικά από τον Νομίατρο και από τον Σχολικό Αρχιτέκτονα Κρήτης. Αρμοδιότητες επί των σχολείων είχε και η Γενική Διοίκηση Κρήτης.

2.1.5 Τα οικονομικά των σχολείων

Τα σχολεία που ιδρύθηκαν στα αστικά κέντρα της Κρήτης πριν την επανάσταση του 1821 χρηματοδοτούνταν κατά το μεγαλύτερο μέρος από αποθεματικό κεφάλαιο, που είχαν συνεισφέρει οι χριστιανοί έμποροι των τριών μεγάλων πόλεων. Το αρχικό αυτό κεφάλαιο, επηυξημένο από τα κατά καιρούς περισσεύματα της διαχείρισης, μοιραζόταν σε ίσα μερίδια και δινόταν ως έντοκο δάνειο σε φερέγγυους εμπόρους. Για την τύχη του κεφαλαίου αυτού κατά την επανάσταση δεν έχουμε πληροφορίες. Μετά την επανάσταση τα σχολεία της Κρήτης λειτούργησαν και πάλι με το σύστημα του αποθεματικού κεφαλαίου[284].

Τα μοναστήρια άρχισαν να ενισχύουν τα σχολεία σταδιακά από τις αρχές του 19ου αιώνα. Στο Ρέθυμνο η μονή Αρκαδίου επιχορηγούσε τα σχολεία του διαμερίσματος σταθερά τουλάχιστον από το έτος 1836. Την ίδια περίοδο ξεκίνησαν μικρότερες σταθερές επιχορηγήσεις και οι μονές Αρσανίου, Ασωμάτων και Προφήτη Ηλία. Οι μονές Πρέβελη, Βωσάκου, Χαλέπας και Αγίου Παντελεήμονα άρχισαν να συνεισφέρουν υπέρ της εκπαίδευσης από το έτος 1843[285] και η μονή Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων από το 1844[286]. Σημαντικό ρόλο, προς την κατεύθυνση της ανάληψης μέρους της χρηματοδότησης των σχολείων από τα μοναστήρια, έπαιξε η *Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης*, η οποία ωθούσε προς αυτή την κατεύθυνση και στηλίτευε τους επισκόπους που δεν ανταποκρίνονταν[287].

Μέχρι το 1859 τα σχολεία δεν δικαιούνταν δημόσιους πόρους. Από το έτος αυτό, η προσπάθεια προσηλυτισμού υπέρ του καθολικού δόγματος που σημειώθηκε και πήρε μεγάλες διαστάσεις, οδήγησε στην συνεργασία του Καβουλή πασά και του Μητροπολίτη Κρήτης Διονυσίου για την αποτροπή του φαινομένου. Αποτέλεσμα της συνεργασίας υπήρξε η παροχή δημόσιων πόρων στα σχολεία, που παρείχε, επίσης, τη δυνατότητα ελέγχου τους από τη διοίκηση. Ταυτόχρονα αποφασίστηκε η έξωση από την Κρήτη των καθηγητών και δασκάλων με ελληνική υπηκοότητα[288]. Την ίδια δεκαετία οι χριστιανοί της Κρήτης, έχοντας την

---

[282] Βλ. διάταγμα «Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», άρθρο 228, *ό. π.* σημ. 212.

[283] Το Γραφείο Σχολικής Υγιεινής είχε ιδρυθεί το έτος 1908 με το Β. Διάταγμα «Περί συστάσεως εν τω Υπουργείω των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως γραφείου της Σχολικής Υγιεινής» (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 239 /1908, τ. Α') και το Αρχιτεκτονικό Γραφείο τουλάχιστον από το ίδιο έτος (βλ. Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Επετηρίς του Υπουργείου τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*, Αθήναι 1909).

[284] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 55, σημ. 177.

[285] Βλ. του ίδιου, «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 57.

[286] Βλ. Τωμαδάκη Ν., «Ειδήσεις και έγγραφα της εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 10 (1933), σελ. 303.

[287] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 31, σημ. (α).

[288] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 189-191.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πεποίθηση ότι τα μοναστηριακά κτήματα αποτελούσαν εθνικό πλούτο, άρχισαν βαθμιαία να αξιώνουν σταθερό μερίδιο υπέρ των σχολείων από τις μοναστηριακές προσόδους[289]. Το ζήτημα πήρε μεγάλες διαστάσεις στην ανατολική Κρήτη, από το έτος 1858. Οι ενδοχριστιανικές τριβές εντάθηκαν, ιδιαίτερα μετά την επικύρωση των «Εθνικών Κανονισμών» το 1860, που νομιμοποιούσαν την παρεμβολή του λαϊκού παράγοντα, με τη μορφή των Δημογεροντιών, στα εκκλησιαστικά πράγματα.

Στα Χανιά το πρόβλημα λύθηκε με τη συμφωνία συνεισφοράς των μονών στα σχολεία εξήντα χιλιάδων γροσίων ετησίως [290]. Στο Ηράκλειο η Δημογεροντία προέβη το 1864 σε μίσθωση των μοναστηριακών κτημάτων, με αποτέλεσμα να προκαλέσει την δυναμική αντίδραση μιας ομάδας μορφωμένων και δυναμικών επαρχιωτών. Οι νέοι αυτοί διεκδικούσαν, εκτός της αποτίναξης της αυθαίρετης κηδεμονίας της Δημογεροντίας, τη διάθεση του μισού από τα εισοδήματα των μονών υπέρ της εκπαίδευσης. Το *Μοναστηριακό Ζήτημα* οξύνθηκε περισσότερο με την παρέμβαση του Γενικού Διοικητή Κρήτης Ισμαήλ πασά, ο οποίος εξόρισε και φυλάκισε τους πρωταγωνιστές. Ως αποτέλεσμα προέκυψε η γενική εξέγερση και η εξώθηση των χριστιανών στη Μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-69[291].

Το έτος 1870 ο «Διοργανισμός των εν Κρήτη Ιερών Μονών» πρόβλεψε ότι «τα εκ των μοναστηριακών προσόδων προερχόμενα περισσεύματα θέλουσι χρησιμεύσει απολύτως δια την δημοσίαν μόνον εν Κρήτη εκπαίδευσιν», όπως και «αι πρόσοδοι των εγκαταλελειμμένων μονηδρίων»[292]. Μετά την επανάσταση τα σχολεία χρηματοδοτούνταν απ' ευθείας από τις Δημογεροντίες. Από το έτος 1874, οι διατάξεις περί ενοικίασης της μοναστηριακής περιουσίας στα διαμερίσματα Ρεθύμνου και Χανίων σταμάτησαν σταδιακά να εφαρμόζονται, ύστερα από υποκίνηση πατριαρχικού εξάρχου. Η περιουσία αυτή επανήλθε αργότερα για διαχείριση στα χέρια των ηγουμενοσυμβουλίων των μοναστηριών[293].

Η Σύμβαση της Χαλέπας του 1878 πρόβλεπε την καταβολή του μισού του καθαρού περισσεύματος των εισοδημάτων της Κρήτης για επιτόπια έργα κοινής ωφέλειας. Σ' αυτά συμπεριελήφθηκαν και τα σχολεία και, έτσι, από το ίδιο έτος ξεκίνησε η συστηματική καταβολή δημόσιου χρήματος γι' αυτά[294]. Η εισαγωγή των δημοτικών θεσμών το επόμενο έτος άλλαξε τα δεδομένα της χρηματοδότησης των σχολείων. Ο ιδρυτικός νόμος στο άρθρο 62 όρισε ότι «η σύστασις και η συντήρησις Δημοτικών Σχολείων θέλει είσθαι το κύριον μέλημα των Δημοτικών Συμβουλίων». Με τον Δημοτικό Νόμο υπήρξε για πρώτη φορά πρόβλεψη φορολογίας υπέρ τη δημόσιας εκπαίδευσης.

Ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος του 1881 συστηματοποίησε την κρατική συνεισφορά για τα σχολεία. Ο νόμος πρόβλεψε την καταβολή πίστωσης, ψηφιζόμενης από την ετήσια Γενική

---

[289] Η αντίληψη ότι τα μοναστηριακά κτήματα αποτελούσαν εθνική περιουσία εδραζόταν στην παράδοση της αφιέρωσης της περιουσίας χριστιανών στα μοναστήρια, ως βακουφικών. Με την αφιέρωση ο δωρητής έχανε την κυριότητα του ακινήτου αλλά διατηρούσε τη νομή του, με την υποχρέωση ορισμένης καταβολής στο μοναστήρι. Με τον τρόπο αυτό ο αφιερωτής εξασφάλιζε, κάτω από την ψιλή κυριότητα της εκκλησίας, το ακίνητο, τόσο από καταπάτησή του, όσο και από τον κίνδυνο δήμευσης λόγω χρεών. Για τα βακουφικά κτήματα, βλ. Νικολαΐδη Δ. (επιμ), *Οθωμανικοί Κώδικες*, τ. Β', εν Κωνσταντινουπόλει 1890, σ.σ. 1115-1554.

[290] Βλ. Τσιριντάνη Ν., *Η πολιτική και διπλωματική Ιστορία ...*, *ό. π.* σημ. 98, σελ. 82.

[291] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 63, σελ. 133.

[292] Με το άρθρο 1 του κεφαλαίου Δ' αναγνωρίστηκε η διττή σημασία της μοναστηριακής περιουσίας: «Η εκκλησιαστική περιουσία, κατά τον ειδικόν αυτής προσδιορισμόν, ανήκει εις την Εκκλησίαν και εις το ευσεβές ημών έθνος» (βλ. *Διοργανισμός των εν Κρήτη ιερών Μονών*, Κωνσταντινούπολις 1871).

[293] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 25 (13-4-1885).

[294] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 189.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Συνέλευση, „τη χορήγηση του μισού των ετήσιων τόκων του Κοινωφελούς Ταμείου και κρατήσεων από τους μισθούς των δημόσιων υπαλλήλων. Οι δήμαρχοι συμπεριελήφθησαν στις τοπικές εφορείες των σχολείων, οι οποίες ονομάστηκαν *δημοτικές*[295].

Με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889 τα σχολεία αποτέλεσαν ιδιαίτερα νομικά πρόσωπα. Τα έσοδά τους εξασφαλίστηκαν από την πίστωση που ψήφιζε κάθε χρόνο η Γενική Συνέλευση, από το μισό των τόκων του Κοινωφελούς Ταμείου, από το μέρισμα της Χριστιανικής Κοινότητας, από την εισφορά του ενός δεκάτου των εισοδημάτων των δήμων, από κρατήσεις στους μισθούς των δημόσιων υπαλλήλων, από τυχόν επιβαλλόμενα πρόστιμα σε δασκάλους και από εισφορές που οι χριστιανοί πληρεξούσιοι μπορούσαν να επιβάλλουν στα μοναστήρια του διαμερίσματός τους[296].

Πέραν των μοναστηριακών και κρατικών πόρων, τα σχολεία είχαν κατά περιόδους έσοδα και από τα δίδακτρα που εισέπρατταν από τους μαθητές τους. Επειδή, όμως, ελάχιστοι μαθητές εισέφεραν χρήματα[297], τα δίδακτρα σταδιακά καταργήθηκαν. Μικρά έσοδα είχαν τα σχολεία και από τους τίτλους σπουδών, τις εγγραφές (εισιτήρια) και τα απολυτήρια που χορηγούσαν, από εκκλησιαστικούς δίσκους κ.λπ. Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις παραίτησης των δασκάλων από τους μισθούς τους, προκειμένου να ενισχυθούν τα οικονομικά των σχολείων[298].

Μερικά σχολεία είχαν ιδρυθεί και συντηρούνταν με δωρεές ευεργετών. Το έτος 1805 ο Κωνσταντίνος Τσιριγώτης, πλούσιος ομογενής στην Αυστρία, άφησε το 1/8 της περιουσίας του για ίδρυση σχολείου στο Βιζάρι Αμαρίου[299]. Το 1819 ο ομογενής Γ. Τσολάκογλου προσέφερε σε σχολείο των Σφακίων οικονομική ενίσχυση. Το επόμενο έτος οι Έφοροι των Χανίων ζήτησαν χρηματική ενίσχυση από τον Ιωάννη Βαρβάκη, αναγνωρίζοντας την αδυναμία τους να συντηρήσουν το σχολείο της πόλης. Ο Βαρβάκης προσέφερε εικοσιπέντε χιλιάδες ρούβλια, με τα οποία, όμως, τελικά αγοράστηκαν όπλα για την επανάσταση του 1821[300].

Στα μετεπαναστατικά χρόνια ο Β. Βερναρδάκης ευεργέτησε την Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης με την προσφορά υποτροφιών για σπουδές Κρητών στην Αθήνα[301]. Από

---

[295] Τα σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου που επιχορηγήθηκαν από την ετήσια πίστωση ήταν τα αρρένων και θηλέων της πόλης, του Ατσιπόπουλου, της Αργυρούπολης, των Ρουστίκων, της Πηγής, του Χρωμοναστηρίου, της Αμνάτου, του Μέρωνα, του Μοναστηρακίου, του Αποδούλου, των Μαργαριτών, των Μελάμπων, της Δαμάστας και των Ανωγείων (βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 663 /9-2-1883).

[296] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189, κεφάλαιον ΙΓ' «Περί πόρων».

[297] Εισέφεραν μόνο «...οι πλουσιότεροι και φιλοτιμότεροι» (βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 56).

[298] Για παράδειγμα, το έτος 1889 ο κατόπιν μητροπολίτης Κρήτης Βασίλειος Μαρκάκης δώρισε στο σχολείο του Αγίου Πνεύματος ένα μεγάλο μέρος των μισθών του ως καθηγητή, δώδεκα χρυσά εικοσάφραγκα (βλ. Παπαδάκη Κ., «Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950)», περιοδικό Χανίων *Ελλωτία*, τ. 8/1999, σελ. 212).

[299] Βλ. Πρεβελάκη, Μ., «Οι εν Αυστρία ζήσαντες Κρήτες Κ. Τσιριγώτης και Ι. Φραγκάκης», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β' (1939), σελ. 192.

[300] Βλ. Κριτοβουλίδου Κ., *Απομνημονεύματα ...*, *ό. π.* σημ. 125, σ.σ. 149-150.

[301] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 95. Ο Βυβιλάκης αναφέρει δέκα υποτροφίες, οι οποίες στην πραγματικότητα θα πρέπει να ήταν περισσότερες. Οι υπότροφοι, δύο από κάθε επαρχία του διαμερίσματος Ρεθύμνου, φοιτούσαν στη Ριζάρειο Σχολή (βλ. Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως και διοικήσεως των Κοινών της πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατά την από του 1834-1892 πεντηκονταετίαν», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 4-12-1935 μέχρι φ. 9-1-1936, αναδημοσίευση στο Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα. Ιστορικά τεκμήρια*, Ρέθυμνο 1997). Για το

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

το έτος 1870 το σχολείο της Πηγής Ρεθύμνου προικίστηκε με το κληροδότημα του Α. Ψαρουδάκη, για φοίτηση μαθητών του οικισμού από «του αλληλοδιδακτικού σχολείου μέχρις αποφοιτήσεως του Πανεπιστημίου»[302]. Από το 1871 τα σχολεία του Ηρακλείου άρχισαν να ενισχύονται από κληροδότημα του πρώην πατριάρχη Αλεξανδρείας[303]. Από το 1880 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν περισσότερα σχολεία με εισφορές ιδιωτών. Από το έτος αυτό η Δημογεροντία Ηρακλείου δεχόταν ετήσια εισφορά υπέρ των σχολείων από τον Ν. Μελισσείδη 1.200 γροσίων, ενώ οι Ν. Ανδρεαδάκης, Μ. Πιθαροπούλα και Ν. Κοκκινίδης της κληροδότησαν συνολικά 3.626 γρόσια. Ο αγωνιστής και πολιτευτής Γ. Ξενουδάκης δώρισε τη μεγάλη περιουσία του στην ιδιαίτερή του πατρίδα, τα Σφακιά, για τη λειτουργία σχολείων. Με τη χορηγία αυτή ιδρύθηκαν σχολεία στους οικισμούς Αγία Ρουμέλη, Αράδαινα, Λιβανιανά, Χώρα Σφακίων, Κομιτάδες, Ασκύφου, Βουβάς, Πατσιανός, Σκαλωτή, Κολοκάσια (σήμερα Άγιος Νεκτάριος), Άγιος Ιωάννης και στο Καστρί της Γαύδου και ελληνικό σχολείο στην Ίμπρο. Η περιουσία που άφησε ο Γ. Ξενουδάκης υπολογίζονταν το έτος 1888 σε 290.100 δραχμές[304].

Το έτος 1883 η Μ. Μητσοτάκη και η κόρη του έλληνα προξένου στα Χανιά Μ. Γενάδη έκαναν έρανο για τα σχολεία των Χανίων και συγκέντρωσαν 2.954 χρυσές λίρες Τουρκίας[305]. Το 1887 η Π. Χαλβουδάκη δώρισε στα σχολεία των Χανίων εκ μέρους του αποβιώσαντος αδελφού της, εμπόρου στην Κωνσταντινούπολη Ε. Χαλβουδάκη, εκατό μετοχές Εθνικής Τράπεζας, αξίας σαράντα χιλιάδων δραχμών[306]. Το 1888 η σύζυγος του Σπ. Ζαμπελίου Λ.. Κροβάτζη κληροδότησε στα σχολεία των Σφακίων τετρακόσιες χιλιάδες χρυσά φράγκα[307].

Σημαντικό για την παιδεία του διαμερίσματος Λασιθίου ήταν το Καμπάνειο κληροδότημα. Ο Αντώνιος Καμπάνης-Παπαδάκης, έμπορος και γαιοκτήμονας στη Βεσσαραβία, κατέστησε το έτος 1868 κληρονόμο του το Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Με έσοδα του κληροδοτήματος σπούδαζαν ανά έτος ως υπότροφοι τρεις Κρήτες φοιτητές. Όσο ακόμη ζούσε, είχε ιδρύσει, από το έτος 1858, και συντηρούσε στο χωριό της καταγωγής του Ψυχρό Λασιθίου αλληλοδιδακτικό σχολείο. Ο εξάδελφός του Ιωάννης Καμπάνης-Παπαδάκης, έμπορος στην Αίγυπτο, με διαθήκη του, που δημοσιεύτηκε το έτος 1875, ανήγειρε στο χωριό καταγωγής του Ψυχρό Λασιθίου και συντήρησε το Καμπάνειο Πρακτικό Τεχνικό Σχολείο[308]. Ένα άλλο κληροδότημα, για διδασκαλικές σπουδές, ήταν του ιερολοχίτη Μ. Καλούδη, από τον Πρινέ Ρεθύμνου[309].

φιλανθρωπικό έργο του Δ. Βερναρδάκη, βλ. Κοντογιάννη Π., *Εθνικοί ευεργέται...*, *ό. π.* σημ. 308, σ.σ. 53-54.

[302] Βλ. Εκκεκάκη Γ., «Αντώνιος Ψαρουδάκης. Ένας ξεχασμένος ευεργέτης από την Πηγή», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 7767 (15/16-4-2000).

[303] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 192-193.

[304] Βλ. Αγνώστου, *Τα κληροδοτήματα Γ. Ξενουδάκη και Σπ. Ζαμπελίου προς τον λαόν των Σφακίων*, εν Χανίοις 1908, εφημερίδα *Υψηλά Λευκά Όρη*, φ. 8 (6-2-1889), Κελαϊδή Π., «Τα σχολεία στα Σφακιά», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 32 (1982), σ.σ. 330-331 και Ταμπακάκη Ν., «Γ. Ξενουδάκης: Έγραψε μια λαμπρή σελίδα...», *ό. π.* σημ. 187.

[305] Βλ. εφημερίδα Χανίων *Μεσόγειος*, φ. 98 (30-10-1883).

[306] Βλ. εφημερίδα Χανίων *Πατρίς*, φ. 102 (19-9-1897).

[307] Βλ. Αγνώστου, *Τα κληροδοτήματα Γ. Ξενουδάκη και Σπ. Ζαμπελίου ...*, *ό. π.* σημ. 304, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ...*, *ό. π.* σημ. 3, σελ. 204 και Κελαϊδή Π., «Τα σχολεία στα Σφακιά», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 32 (1982), σ.σ. 331-332. Η Κροβάτζη δεν είχε σχέσεις με την Κρήτη, αλλά την έπεισε για τη δωρεά στο Λιβόρνο, όπου ζούσε, ο εφημέριος της ελληνικής παροικίας Παρθένιος Κελαϊδής.

[308] Βλ. Αγγελάκη Ε., *Άγνωστοι ιστορικαί σελίδες, ήτοι η ιστορία του εν Ψυχρώ Λασηθίου Κρήτης Πρακτικού Τεχνικού Καμπανείου Σχολείου και των συντελεστών* αυτού, εν Αθήναις 1935, σελ. 158, εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 498 (13-1-1879), εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 109 (26-3-1883) και 123 (30-7-1883), Μπαρμπή Κ., *Υποτροφίες*, Αθήνα 1980, σελ. 84, Καταπότη Μ.,

Επί αυτονομίας οι δάσκαλοι και ο διοικητικός μηχανισμός της εκπαίδευσης χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο της Κρήτης[310]. Η αύξηση του αριθμού των σχολείων οδήγησε στην κατακόρυφη άνοδο του προϋπολογισμού της παιδείας, ο οποίος από 406.193,5 δραχμές το σχολικό έτος 1899-1900 εκτινάχτηκε στις 805.749 δραχμές το έτος 1909-1910[311]. Μετά την ένωση με την Ελλάδα το κόστος μισθοδοσίας των δασκάλων της Κρήτης, όπως και όλων των σχολείων των Νέων Χωρών, μεταβιβάστηκε στον ελληνικό προϋπολογισμό.

2.1.6 Εκκλησία και εκπαίδευση

Στις αρχές του 19ου αιώνα η Εκκλησία βρισκόταν σε φάση άμυνας απέναντι στις ιδέες του Διαφωτισμού[312]. Λίγο πριν την επανάσταση του 1821, πολιτική της αποτελούσε η διατήρηση του ελέγχου της εκπαίδευσης και η εξουδετέρωση των νέων σχολείων[313]. Στα πλαίσια αυτά εγγράφηκαν η ανασύσταση του πατριαρχικού τυπογραφείου, με σκοπό τον έλεγχο της κυκλοφορίας των βιβλίων, η απαγόρευση της εισαγωγής της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης (1820), η καταδίωξη φωτισμένων δασκάλων, όπως του Βενιαμίν Λέσβιου και του Στέφανου Δούγκα, η βίαιη διακοπή της λειτουργίας σχολείων, όπως του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης, και ο εξαναγκασμός λειτουργίας των κοινοτήτων και των σχολείων τους στα πλαίσια των Πατριαρχικών Κανονισμών[314]. Μετεπαναστατικά, το έτος

«Αίτησις δια το κληροδότημα Ι. Α. Καμπάνη», περιοδικό *Μύσων*, τ. Γ' (1934), σ.σ. 169-170, Κοντογιάννη Π., *Εθνικοί ευεργέται*, εν Αθήναις 1908, σελ. 70, Παναγιωτάκη Γ., *Το Λασίθι στο χρόνο και στην ιστορία*, Λασίθι 1988, σ.σ. 205-209. Στο Καμπάνειο Τεχνικό Σχολείο άφησε την περιουσία του και το μέλος της διοικούσας επιτροπής του Εμμανουήλ Γαλανάκης (βλ. Καραβαλάκη Ι., «Η συμβολή του Οροπεδίου Λασυθίου στην ανάπτυξη της παιδείας», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 136-137/2003, σελ. 124)

309 Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Παρρησία*, τ. 23 (13-9-1886), Λαμπρινάκη Ε., *Γεωγραφία της* Κρήτης...», *ό. π.* σημ. 41, σ.σ. 83-84 και Καραβαλάκη Ι., «Αντώνιος Φ. Παπαδάκης. Ο μέγας πατριώτης και μέγας Εθνικός Ευεργέτης». Περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 16-17 (1973), σ.σ. 340-344, τ. 18-19 (1974), σ.σ. 119-128 και τ. 20-21 (1974), σ.σ. 267-278. Στο τελευταίο βιβλίο παρατίθεται και σχετική βιβλιογραφία.

310 Αυτό δεν συνέβαινε με τους δασκάλους και καθηγητές της πόλης του Ρεθύμνου μέχρι το έτος 1905, η οποίοι από σχετικό κατάστιχο που φυλάσσεται στα αρχεία της Ενορίας του Μητροπολιτικού Ναού του Ρεθύμνου φαίνεται ότι πληρώνονταν από την Ενορία. Το ίδιο φαίνεται να συνέβη και κατά τα έτη 1912-13. Οι καθηγητές του Ρεθύμνου χρηματοδοτήθηκαν από την Ενορία κατά το σχολικό έτος 1928-29 (βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σ.σ. 338-342).

311 Βλ. Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις...*, *ό. π.* σημ. 186, σελ. 33 και Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7. Τα ποσά αυτά διατέθηκαν αποκλειστικά για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, όπως αναφέρει ο γενικός επιθεωρητής της Παιδείας Ε. Γενεράλης.

312 Για τον νεοελληνικό διαφωτισμό, βλ., ενδεικτικά, Δημαρά Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975[6], σ.σ. 147-214, Δημαρά Κ., «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ' (1975), σ.σ. 328-359 και Κονδύλη Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988.

313 Βλ. Ηλιού, Φ., «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίκκολος», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 11 (1974), σ.σ. 580-626.

314 Βλ. *Εγκύκλιος περί της σημερινής καταστάσεως των κοινών του γένους Ελληνομουσείων*, περιοδικό *Καλλιόπη*, τ. Α' (1819), σ.σ. 217-221, Λάππα Κ., «Πατριαρχική σύνοδος περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων», περιοδικό *Μνήμων*, τ. XI (1987), σ.σ. 123-153, Χατζόπουλου Κ., *Ελληνικά σχολεία ...*, *ό. π.* σημ. 239, σ.σ. 412-433, Δημαρά Κ., «Ο Κοραής και η εποχή του», *Βασική Βιβλιοθήκη*, τ. 9, Αθήναι 1953, Παπαθανασίου Ηλ., *Αρναία, η παλιά*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

1836, προσπάθησε να ελέγξει την κατάσταση με τη σύσταση από το Πατριαρχείο της *Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Επιτροπής* και αργότερα, το έτος 1860, με την ψήφιση των *Γενικών Κανονισμών* [315]. Οι κανονισμοί καθόριζαν ότι η εποπτεία της εκπαίδευσης θα εκπληρωνόταν κεντρικά από τη Σύνοδο των Μητροπολιτών και το Διαρκές Μικτό Συμβούλιο και, σε επίπεδο βιλαετιών, από Μικτά Εκκλησιαστικά Συμβούλια και Εκπαιδευτικές Επιτροπές[316].

Οι πηγές που μελετήσαμε δεν δείχνουν ότι η σύγκρουση αυτή έφτασε μέχρι τα σχολεία της Κρήτης. Από την πλευρά τους τα κρητικά μοναστήρια συντέλεσαν στη διατήρηση της θεμελιακής εκπαίδευσης, με σκοπό τον καταρτισμό ιερέων, ψαλτών και αναγνωστών, για την αναπαραγωγή του εκκλησιαστικού μηχανισμού[317]. Τα πρώτα σχολεία επί τουρκοκρατίας εμφανίστηκαν στα μοναστήρια, για τη διδασκαλία των στοιχειωδών γραμμάτων όχι μόνο σε μοναχούς αλλά και σε κληρικούς και σε παιδιά των γύρω περιοχών (καλογεροπαίδια). Το πρώτο αναφερόμενο από ιστορικές πηγές σχολείο σε μοναστήρι ήταν στη Γωνιά, το έτος 1661[318].

Στις αρχές του 19ου αιώνα το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης έστειλε εγκύκλιο προς τους αρχιερείς και τον ορθόδοξο λαό «προτρεπτική εις σύστασιν σχολείων προς εκπαίδευσιν του ευσεβούς ημών γένους»[319]. Ανεξάρτητα από τις αιτίες αυτής της κίνησης -έλεγχος των σχολείων ή πραγματική παρακίνηση- τα κρητικά μοναστήρια άρχισαν σταδιακά να ενισχύουν περισσότερο τα σχολεία. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε ιδιαίτερα ο πατριαρχικός

Λαρίγκοβα. Όψεις από την σχολική της εκπαίδευση και την κοινωνία της, στο τέλος του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1999, σ.σ. 57-58 και 99.

[315] Βλ. «Κανονισμός των Αλληλοδιδακτικών και Ελληνικών Σχολείων των τε εν Κωνσταντινουπόλει και εν απάσαις ταις τω οικουμενικώ θρόνω υποκειμέναις επαρχίαις», στο Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα-Πηγές 1830-1914*, Θεσσαλονίκη 1998, σ.σ. 49-51, *Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου*, στο Παπαστάθη Χ., *Οι κανονισμοί...*, *ό. π.* σημ. 93, σ.σ. 78-111 και Γεδεών Μ., *Η πνευματική κίνησις ...*, *ό. π.* σημ. 47, σ.σ. 212-215.

[316] Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής ελέγχου της εκπαίδευσης εκδόθηκαν οι *Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδακτικού και Ελληνικού*, Αθήνησιν 1863 και, πιθανά, αντίστοιχοι κανονισμοί του διαμερίσματος Ρεθύμνου, οι οποίοι όμως δεν έχουν εντοπιστεί. Οπωσδήποτε, η Εκκλησία δεν κατόρθωσε να ελέγξει τα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα της Κρήτης, αφού αμέσως μετά ξέσπασε το Μοναστηριακό Ζήτημα και η επανάσταση του 1866. Η αδυναμία ελέγχου αποτυπώθηκε και εγγράφως, το έτος 1871 στον *Διοργανισμό των εν Κρήτη μονών*. Για τις προσπάθειες αποτίναξης του ελέγχου της Εκκλησίας και της Πύλης από τις τοπικές κοινότητες στην περιοχή της Μακεδονίας, βλ. Ηλιάδου-Τάχου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία...*, *ό. π.* σημ. 13.

[317] Βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σελ. 324, Ευαγγελίδη Τ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας ...*, *ό. π.* σημ. 123, σελ. 167, Παναγιωτάκη, Ν., Νήσοι Ελληνικαί - Η παιδεία από της αλώσεως, άρθρο στην *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, Αθήναι 1967, σελ. 112. Ο Ν. Τωμαδάκης εκτιμούσε ότι η εκκλησία «επί τη προφάσει ότι μορφώνει εκκλησιαστικώς τα στελέχη της, συνετήρει τα σχολεία, είτε εντός μονών, είτε ως κοινοτικά (των δημογεροντιών προϊσταντο οι επίσκοποι), μετεκάλει διδασκάλους, οι οποίοι συγχρόνως ήσαν φρονηματισταί, επρομήθευε τα βιβλία, προώθει τους ευφυείς προς ανωτέρας σπουδάς...» (βλ. Τωμαδάκη Ν., «Η εκκλησία της Κρήτης», στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, Κρήτη, σελ. 973).

[318] Βλ. Λελεδάκη, Α., «Το μοναστήρι της Κερα-Γωνιάς», περιοδικό *Χριστιανική Κρήτη*, έτος 2ο (1913), σελ. 10.

[319] Βλ. Μυστακίδη Β., «Σχολεία μετά την άλωσιν κατά τους κώδικας Οικουμενικού Πατριαρχείου», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος 13ο (1937), σελ. 154.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

έπαινος του έτους 1808 προς τις μονές Αρκαδίου, Αρσανίου, Πρέβελη και Ρουστίκων, για τις εισφορές τους στα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου[320]. Σε επίπεδο κορυφής της τοπικής ιεραρχίας, στην ίδρυση και ενίσχυση των σχολείων συνέβαλαν ιδιαίτερα οι επίσκοποι Λάμπης Νικόδημος, Πέτρας Δωρόθεος, Ρηθύμνης Ιωαννίκιος, Λάμπης Ευμένιος και ο μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος (Χαριτωνίδης).

Είναι αδύνατο να μάθουμε το σύνολο των καταβολών των μοναστηριών στην παιδεία της Κρήτης, όσο δεν γράφεται η οικονομική ιστορία τους. Μπορούμε, όμως, να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για το μέγεθος της συνεισφοράς τους. Στην περίπτωση της μονής Αγίας Τριάδας γνωρίζουμε ότι μεταξύ των ετών 1844 και 1870 η μονή πρόσφερε 295.700 γρόσια. Γνωρίζουμε ακόμη ότι οι μονές του διαμερίσματος Χανίων προσέφεραν πριν την επανάσταση του 1866 60.000 γρόσια ετησίως, από τα οποία τα 30.150 η μονή Αγίας Τριάδας. Στο διαμέρισμα Ηρακλείου, στο οποίο ανήκε διοικητικά ολόκληρη η ανατολική Κρήτη, τα μοναστήρια προσέφεραν κατά την πενταετία 1871-1876 περίπου 150.000 γρόσια, ποσοστό 23% του προϋπολογισμού της εκπαίδευσης και κατά την δωδεκαετία 1878-1889 426.423 γρόσια, ποσοστό 14% του προϋπολογισμού της. Για τη μονή Πρέβελη, ένας πρόχειρος υπολογισμός που επιχειρήσαμε προσδιόρισε το ύψος των καταβληθέντων σε μισθούς δασκάλων ποσών κατά τη δεκαετία 1889-1899 σε 518.000 γρόσια[321]. Γνωρίζουμε, ακόμη, ότι μέχρι το έτος 1840 οι μονές του διαμερίσματος Ρεθύμνου είχαν συνεισφέρει υπέρ των σχολείων της πόλης συνολικά 5.600 γρόσια. Από το έτος 1851 οι μονές έδιναν ετήσια εισφορά 5.800 γροσίων[322] και από το 1864 εισφορά 11.850 γροσίων[323]. Εκτός από τα σχολεία της πόλης, οι παραπάνω μονές συνεισέφεραν στη λειτουργία και των σχολείων της ευρύτερης περιφέρειάς τους. Γνωρίζουμε ότι πριν από την επανάσταση του 1866 το σχολείο στα Φρατζεσκιανά Μετόχια επιχορηγούνταν από τις μονές Μυριοκεφάλων και Προφήτη Ηλία με 500 και 300 γρόσια, αντίστοιχα, ανά έτος και το σχολείο της Πηγής από τις μονές Αρσανίου, Αρκαδίου και Αγίας Ειρήνης με 1300 γρόσια, συνολικά [324].

Το Μοναστηριακό Ζήτημα, το οποίο ταλάνισε τους χριστιανούς της Κρήτης για δώδεκα χρόνια (1858-1870), έχει ήδη αναλυθεί. Αλλά και μετά τη δημοσίευση του *Διοργανισμού των εν Κρήτη Ιερών Μονών* τα προβλήματα δεν έλειψαν. Οι Δημογεροντίες βρίσκονταν συχνά σε σύγκρουση με τις μονές για την εκμίσθωση των κτημάτων τους και οι δάσκαλοι ήταν

---

[320] Βλ. του ίδιου, «Σχολεία μετά την άλωσιν...», *ό. π.* σημ. 319, σελ. 151.

[321] Βλ. Τωμαδάκη Ν., «Η εν ακρωτηρίω Μαλέχα ...», *ό. π.* σημ. 155, σ.σ. 164-179, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 204 και 206-207, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*, Αθήνα 1978, σελ.138. Ερευνώντας, πάντως, τους ισολογισμούς της μονής Πρέβελη (βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Κώδηξ των τε Εσόδων και Εξόδων της Ιεράς Μονής Πρέβελη (1843-1870), ΑΩΔΓ'. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό δύο και Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Γενικός ισολογισμός της Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πρέβελι, 1872. Μαρτίου 8. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 5) εντοπίσαμε εγγραφές συνολικών εισφορών 25.460 γροσίων για το χρονικό διάστημα 1843-1870 και 220.813,55 για το χρονικό διάστημα 1872-1900, σύνολο 246.273,55 γρόσια.

[322] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 57-59.

[323] Βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων 1864-1874, σελ. 12 και Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 306. Η πατριαρχική και συνοδική απόφαση για την ενίσχυση των σχολείων πρόβλεπε συνεισφορά 11.000 γροσίων (βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Πατριαρχική και συνοδική απόφαση 19ης -11ου -1864).

[324] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 78 και 88. Η μονή Προφήτη Ηλία βοηθούσε, εκτός των σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου, συνολικά τα σχολεία της επαρχίας Ρεθύμνης, όπως φαίνεται από ανέκδοτο και λανθάνον σήμερα πατριαρχικό έγγραφο του έτους 1861 αλλά και από άλλο προτρεπτικό πατριαρχικό έγγραφο προς τη μονή (βλ. Ζαμπετάκη Ε., «Η ιερά Μονή Προφήτου Ηλία Ρουστίκων Ρεθύμνης», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 16-17 /1973, σ. 318).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

αναγκασμένοι να καταφεύγουν στους ηγουμένους ως ικέτες, για την είσπραξη των δεδουλευμένων[325].

Η ενίσχυση των σχολείων από την Εκκλησία συνεχίστηκε και επί Κρητικής Πολιτείας, μέσω των ενοριακών επιτροπών των οικισμών, οι οποίες συνεισέφεραν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, στα έξοδα λειτουργίας τους. Η Ενοριακή Επιτροπεία του μητροπολιτικού ναού του Ρεθύμνου είχε αναλάβει όλα τα έξοδα επισκευών και λειτουργίας των διδακτηρίων του Ρεθύμνου (γραφική ύλη, θρανία, επιδόματα προέδρων σχολικών επιτροπών, αγορά βιβλίων για εμπλουτισμό βιβλιοθηκών κ.λπ.) και της ενοικίασης οικημάτων σε όσα σχολεία δεν είχαν αποκτήσει διδακτήριο[326]. Η Ενοριακή Επιτροπεία, επίσης, μαζί με τον Οργανισμό Διοίκησης Μοναστηριακής Περιουσίας, οικοδόμησαν με έξοδά τους τον πρώτο όροφο του διδακτηρίου του Γυμνασίου Θηλέων του Ρεθύμνου και κάλυψαν τα λειτουργικά του έξοδα μέχρι το έτος 1936. Η χορηγία αυτή της έδινε το δικαίωμα να υποδεικνύει επίσημα τους σχολικούς εφόρους των σχολείων στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης της πόλης του Ρεθύμνου[327].

---

[325] Από τις πυκνές αναφορές στο θέμα αυτό, πιο χαρακτηριστική είναι εκείνη του καθηγητή Μ. Πρεβελάκη: «Η Τμηματική Εφορεία επλήρωνεν ότε είχε χρήματα, ως επί το πλείστον δε δεν είχε, και παρέπεμπεν ημάς εις τα Ηγουμενοσυμβούλια των Μονών του Νομού...Εις εμέ έλαχε χρηματοδότις η Ιερά Μονή Αρκαδίου και δι' αυτό μετά τα δύο εκείνα έτη της υπηρεσίας μου είχον να λαμβάνω έτι οκτώ μόνον μηνιαίας μισθοδοσίας μου. Άλλοι Συνάδελφοι με χρηματοδότιδας μικροτέρας Μονάς είχον λαμβάνειν περισσότερα. Μόλις δ' επί Κρητικής Πολιτείας κατά το 1899 έλαβον διαμιάς τα οφειλόμενά μοι» (βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο ..., ό. π.* σημ. 196, σελ. 38). Οπωσδήποτε, η συνεισφορά των μοναστηριών στην υπόθεση της εκπαίδευσης υπήρξε σημαντική. Από το βήμα της Κρητικής Βουλής ο πρόεδρός της Α. Μιχελιδάκης αγόρευε το 1901, για την περίοδο 1870-1878: «Ας είναι, κύριοι βουλευταί, ευλογημένη η μνήμη όλων εκείνων οι οποίοι επροικοδότησαν τας μονάς της Κρήτης με τα κτήματα τα οποία τώρα έχουσιν. Ας είναι ευλογημένοι οι μοναχοί εκείνοι, οι οποίοι με θυσίαν της ζωής των και με τόσας κακουχίας ηύξησαν τας ιδιοκτησίας των μοναστηρίων. Διότι τα κεφάλαια που εποριζόμεθα εκ των Μονών τότε, εχρησίμευσαν ως πρώτη αφετηρία της δημιουργίας σχολείων εις όλας τας επαρχίας της Κρήτης» (βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τ. Δ', συνεδρίασις ΜΘ', 13-7-1901, σ.σ. 1066-1067). Θα πρέπει να προστεθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα σημαντικό προσόν για την πρόσληψη δασκάλου θεωρούνταν η γνώση του εκκλησιαστικού τυπικού και η δέσμευση του υποψήφιου ότι θα ψάλλει κατά τις ακολουθίες (βλ. Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας ...», *ό. π.* σημ. 356).

[326] Βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σ.σ. 317-325.

[327] Βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Πρωτόκολλον της Ενοριακής Επιτροπείας 1902-1935, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 35/9-11-1931.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2 Τα διδακτήρια της στοιχειώδους εκπαίδευσης

2.2.1 Η εξεύρεση και διαμόρφωση του σχολικού χώρου

Κανένα από τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης της Ελλάδας δεν είχε στεγαστεί πριν από την έλευση του Καποδίστρια σε κτήριο ειδικά σχεδιασμένο και οικοδομημένο για τη διεξαγωγή μαθημάτων[328]. Η λειτουργία των σχολείων των «κοινών γραμμάτων», μέχρι την επικράτηση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, δεν απαίτησε εξειδικευμένα κτήρια. Ο σχολικός χώρος ήταν αδιαμόρφωτος[329]. Γι' αυτό και, ενώ η παράδοση διέσωσε την ύπαρξη κοινών σχολείων, πολύ σπάνια διέσωσε την ανάμνηση των κτηριακών τους εγκαταστάσεων[330].

Δεν συνέβαινε το ίδιο και με τα ελληνικά και τα ανώτερα σχολεία. Αντίθετα με τα κοινά σχολεία, πλησιάζοντας ο 19ος αιώνας ολοένα και πλήθαιναν οι ελληνικές και ανώτερες σχολές που αποκτούσαν ειδικά οικοδομημένο διδακτήριο. Η Σχολή Παλαμά στο Μεσολόγγι (1780), η Σχολή της Βυτίνας (1780), η Σχολή της Δημητσάνας (ανακαίνιση 1780), η Σχολή του Ντέκα στην Αθήνα (1750), το Ελληνομουσείο της Ζαγοράς (1776), η Σχολή των Μηλεών στο Πήλιο (1814) και οι σχολές της Χίου και των Κυδωνιών στεγάζονταν σε κτήρια οικοδομημένα ειδικά για τη στέγαση της μαθησιακής διαδικασίας[331].

Ο Ι. Καποδίστριας περίγραψε την κατάσταση που αντιμετώπισε όταν έφτασε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος με μελανά χρώματα: «Για να ιδρυθεί ένα σχολείο χρειάζεται πάνω απ' όλα ένα σπίτι. Όμως κατά την άφιξή μου δεν βρήκα παρά μόνο καλύβες, που μόλις αρκούσαν για να προσφέρουν καταφύγιο σε χιλιάδες πεινασμένες οικογένειες»[332]. Γι' αυτό για τη στέγαση των πρώτων σχολείων χρησιμοποιήθηκαν αναγκαστικά σπίτια ιδιωτών, υπόγεια, αποθήκες, κελιά μοναστηριών, ερείπια εκκλησιών και εγκαταλελειμμένα τουρκικά τεμένη[333].

Ο *Οδηγός* του Κοκκώνη, στη δεύτερη έκδοσή του (1842), πρόβλεψε και την περίπτωση τροποποιήσεων υπαρχόντων χώρων: «Όλοι οι δήμοι αισθάνονται σήμερον την ανάγκην της συστάσεως τακτικών δημοτικών σχολείων...αλλ' η ένδεια και η απορία τούς εμποδίζει από του να συστήσωσι τοιαύτα σχολεία...Το κτήριον του σχολείου είναι το πολυεξοδώτερον και το δυσκολώτερον επομένως να κατορθωθή εις τα μικροχωρία μάλιστα, ή εις τους μικρούς και πτωχούς δήμους. Αλλ' όταν παρατηρήσωμεν, ότι η λαμπρότης του κτηρίου δεν είναι το αναγκαιότατον πράγμα, αλλά το σχήμα και η διάταξις των μερών αυτού και των εν αυτώ, τότε καταλαμβάνομεν, ότι ευκόλως δυνάμεθα ν' αποφύγωμεν το μεγαλήτερον εμπόδιον της συστάσεως τακτικών σχολείων». Οι τροποποιήσεις που προτείνονταν ήταν η τοποθέτηση των θρανίων στον ένα τοίχο, αν το διαθέσιμο κτήριο είχε μικρό πλάτος, η χρήση δεύτερου δωματίου για την τοποθέτηση ημικυκλίων, αν δεν υπήρχε αρκετός χώρος, κ.ά. Μεγάλη, πάντως, σημασία δινόταν στο μέγεθος και στο ύψος των παραθύρων, με σκοπό την οπτική αποκοπή από τον περιβάλλοντα χώρο. Σε περίπτωση που τα παράθυρα ήταν πολλά ή μικρά ή τοποθετημένα χαμηλά, θα έπρεπε να κλειστούν τα πλεονάζοντα ή και όλα και να ανοιχτούν φεγγίτες στη στέγη[334].

---

[328] Βλ. Ζήβα Ε.-Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., «Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα», περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα,* τ. 12, Αθήνα 1979, σελ. 176.

[329] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ..., ό. π.* σημ. 13, σελ. 53.

[330] Βλ. Αγγέλου, Α., «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. ΙΑ', Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1669-1821). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία, Αθήνα 1975, σ.σ. 310-311.

[331] Αναφέρονται στο Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ..., ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 55-56.

[332] Βλ. Carodistrias J., *Correspondance du Compte J. Carodistrias, comprennant les lettres doplomatiques, administratives et particulieres écrires par lui depuis le 20 avril 1827 jusqu' au 9 octobre 1831,* Γενεύη-Παρίσι 1839, τ. III, σελ. 330.

[333] Βλ. Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη..., ό. π.* σημ. 126, σ.σ. 54-55.

[334] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός..., ό. π.* σημ. 243, σ.σ. 253-254.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κανένα από υπάρχοντα στοιχεία δεν επιτρέπει την υπόθεση ότι η κατάσταση ήταν καλύτερη στην Κρήτη μετά την επανάσταση του 1821. Το 1836 το αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ρεθύμνου στεγαζόταν σε κατοικία, την «...οικίαν του ποτέ Μητροφάνους». Η Εφορεία της πόλης, μάλιστα, διαπιστώνοντας την ανεπάρκεια της κατοικίας αυτής, προχώρησε σε αγορά καταστήματος[335]. Η πληροφορία αυτή για ένα από τα αρχαιότερα σχολεία της Κρήτης, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι, αν και το σχολείο είχε στην ιδιοκτησία του δικά του οικήματα, αυτά ήταν απλές κατοικίες και μαγαζιά. Από την άλλη πλευρά, δεν ήταν άγνωστο στην Εφορεία ότι η εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου προϋπέθετε σχολικά κτήρια κατάλληλων διαστάσεων και ορισμένης διαμόρφωσης, με αυστηρά καθορισμένη διάταξη του εξοπλισμού τους. Άλλωστε, ο Μοχάμετ Άλι είχε διακηρύξει ότι τα σχολεία που θα ίδρυε θα έπρεπε να χωροθετηθούν στην καλύτερη δυνατή θέση, ενώ ήταν απαραίτητο να παρθούν και τα καταλληλότερα υγιεινομικά μέτρα[336].

Χαρακτηριστική για την κατάσταση των διδακτηρίων της Κρήτης είναι η έκκληση των εφόρων των Χανίων προς τον Μεγάλο Βεζίρη, που επισκέφθηκε Κρήτη, το έτος 1860: «υστερουμένη η κοινότης μας των μέσων να έχει ίδια καθιδρύματα δια σχολεία αναγκάζεται να ενοικιάζει εις απόκεντρα μέρη ιδιωτικάς οικίας ου μόνον ακαταλλήλους προς τον σκοπόν της προόδου των μαθητών, αλλά και να δαπανά εις ενοίκια πλείστον μέρος της βασιλικής επιχορηγήσεως, εις τρόπον ώστε να μην επαρκεί το υπόλοιπον αυτής εις τας λοιπάς των σχολείων χρείας». Συνεχίζοντας, ζητούσε για τη στέγαση των σχολείων «το εκτεταμένον ερείπιον εις την εν τη πόλει ταύτην κεντρικήν θέσιν Καστέλλι, λίαν κατάλληλον δια να χωρέσει τα περί ων ο λόγος σχολεία». Το ερείπιο αυτό δεν παραχωρήθηκε τελικά στην Εφορεία των Χανίων[337].

Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η πλειοψηφία των σχολείων της Κρήτης στεγαζόταν σε κτήρια που δεν είχαν οικοδομηθεί για στέγαση σχολείων, και μάλιστα αλληλοδιδακτικών. Ως διδακτήρια χρησιμοποιήθηκαν πρόναοι εκκλησιών, τζαμιά σε εγκαταλελειμμένα από τους οθωμανούς κατοίκους τους χωριά[338], κελιά μοναστηριών, ιδιωτικές οικίες, καταστήματα[339] και, σε μία τουλάχιστον περίπτωση, μια πρόχειρα διαρρυθμισμένη σπηλιά[340].

---

[335] «Πλησίον ταύτης ηγοράσαμεν και ένα μαγαζή από το Αρκαδιότικον, με σκοπόν αν ποτέ μας χορηγηθούν οι τρόποι, να το ενόσομεν και να το αποκαταστήσωμεν κατάλληλον δια της διαλιφθείσης μεθόδου» (βλ. Μανουρά, Σ., «Πέντε Κρητικά Ιστορικά σημειώματα...», *ό. π.* σημ. 253, σελ. 81).

[336] Βλ. Ράσεντ Ζενάπ Ισμάτ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν...*, *ό. π.* σημ. 89, σελ. 84.

[337] Βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ...*, *ό. π.* σημ. 147, σ.σ. 73-74.

[338] Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε έκθεση επιθεώρησης του σχολείου του οικισμού Βολιώνες Αμαρίου, το έτος 1923, αναγράφεται η προτροπή του επιθεωρητή για κατάληψη του τζαμιού και λύσης μ' αυτό τον τρόπο του στεγαστικού προβλήματος του σχολείου. Την ίδια περίοδο μία τάξη του σχολείου των Περιβολίων στεγαζόταν στο τζαμί του οικισμού (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., *Εκθέσεις επιθεωρήσεως σχολείων εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης σχολικού έτους 1923*, σελ. 4).

[339] Δεν ήταν καλύτερη η στέγαση των σχολείων του ελληνικού βασιλείου. Ο Γενικός Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων Χ. Παπαμάρκος ανέφερε το έτος 1895 για τα διδακτήρια των 2.864 σχολείων του ελληνικού κράτους: «Από αυτά, τα 1.889 σχολεία λειτουργούσιν εν 1.889 σεσαθρωμένοις και πνιγηροτάτοις και ρυπαρωτάτοις ως επί το πολύ διδακτηρίοις, κοινοτικοίς μεν και δημοτικοίς 938, ιδιωτικαίς δε οικίαις 951. Τα λοιπά 795 σχολεία λειτουργούσιν εις χοιροστάσια και βουστάσια, εις αχυρώνας και εις εκκλησίαις, υπό τα δένδρα και παρά τα νεκροταφεία» (βλ. Παπαμάρκου Χ., *Ανάλυσις του νομοσχεδίου του κ. Δ. Πετρίδου περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1895). Παρόμοια εικόνα δίνει ο Γεώργιος Δροσίνης στο άρθρο «Τα νέα κτίρια των δημοτικών σχολείων», στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 2 (1898), σ.σ. 17-19: «τοιαύτα στρεβλωτήρια υπάρχουσιν εν όλη τη Ελλάδι 2.700 περίπου, ων 900 γραμματοδιδασκαλεία και 1.800 δημοτικά σχολεία. Εκ τούτων 900 περίπου είνε κοινοτικά ή

Η αδυναμία των τοπικών κοινωνιών για οικοδόμηση σχολείων εξηγείται τόσο από την οικονομική ένδεια όσο και από τις πυρπολήσεις και λεηλασίες των υπαρχόντων σχολείων, κατά τη διάρκεια των αλλεπάλληλων κρητικών επαναστάσεων. Ιδιαίτερα κατά την επανάσταση του 1866, τα περισσότερα σχολικά κτήρια πυρπολήθηκαν. Μέχρι την επανάσταση στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν ανεγερθεί εννέα διδακτήρια.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που απέτρεπε την οικοδόμηση διδακτηρίων ήταν οι συχνοί σεισμοί που σημειώνονταν στην Κρήτη, ιδιαίτερα στην κεντρική και ανατολική, και ειδικά ο καταστρεπτικός σεισμός του 1856[341]. Ανασταλτική στην οικοδόμηση σχολικών κτηρίων ήταν και η ύπαρξη στους οικισμούς της Κρήτης χώρων εύκολα προσαρμόσιμων. Ήταν οι λεγόμενοι «οντάδες», τα ανώγεια, δηλαδή, των παραδοσιακών κρητικών κατοικιών, πολλές από τις οποίες είχαν μείνει κενές με την καταφυγή των ιδιοκτητών τους ως προσφύγων στην ελεύθερη Ελλάδα. Οι οντάδες ήταν μακρόστενοι και βρίσκονταν πολύ κοντά στις διαστάσεις των αλληλοδιδακτικών κτηρίων. Όντας, επίσης, στον όροφο των κατοικιών και έχοντας ελάχιστα ανοίγματα, ήταν απομονωμένοι από την κοινωνική ζωή, προϋπόθεση σημαντική για τη λειτουργία αλληλοδιδακτικών σχολείων. Τα ανώγεια είχαν ένα ακόμη πλεονέκτημα, ότι το δάπεδό τους ήταν κατασκευασμένο από ξυλεία, γεγονός το οποίο θεωρούνταν σημαντικό για την υγεία των μαθητών. Στα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε προέκυψε η ανάγκη προσθήκης συνδιδακτικής τάξης, η ικανοποίησή της ήταν πολύ εύκολη, με χρήση παρακείμενου δωματίου[342].

Ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος του 1881 όριζε, ανάμεσα στα άλλα καθήκοντα των σχολικών εφορειών, να «επιτηρούσιν εις την καλήν κατάστασιν των καταστημάτων των σχολείων» (άρθρο 28). Σημείωνε, επίσης, ότι «τα δημοτικά σχολεία και τα οικήματα του δημοδιδασκάλου οικοδομούνται ή ενοικιάζονται δαπάναις των δημοτών δια συνεισφορών των Χριστιανών κατοίκων. Δεν συνιστάται δε το σχολείον εφ' όσον δεν παρασκευασθώσιν τα αναγκαία καταστήματα ή οικήματα» (άρθρο 3). Η συνοδευτική εγκύκλιος, υπ. αριθμ. 56, ανέφερε, επεξηγώντας το άρθρο αυτό: «τοιουτοτρόπως θα εξαναγκασθώσιν οι δημόται να

δημοτικά, 1.000 δε υπ' ενοίκιον ετήσιον 395.000 δραχμών! Γνωστόν δε τυγχάνει ποίου είδους συνήθως κτήρια αι Κυβερνήσεις ενοικιάζουσι δια σχολεία. ...Τα λοιπά 800 ακόμη σχολεία της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως είνε εγκαθιδρυμένα εις εγκαταλελειμμένα από τους χοίρους χοιροστάσια, και αχυρώνας και εις κελλία και εις ερημοκκλήσια νεκροταφείων!». Τα ίδια και χειρότερα συνέβαιναν με τα ελληνικά σχολεία, που παρουσίαζαν «εικόνα αθλιότητος και φρίκης», όχι, όμως, και με τα γυμνάσια (βλ. Φιλόδημου (Γ. Δροσίνη), «Τα οικήματα των ελληνικών σχολείων», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 23 (1902), σελ. 265).

340 Πρόκειται για την «Σπηλέ» στον οικισμό Εμπρόσνερος του διαμερίσματος Χανίων (βλ. Ντουκάκη Μ., *Το Μπρόσνερο και οι αγωνιστές του*, Χανιά 1988, σ.σ. 37 και 43-44). Η περίπτωση αυτή δεν αποτελεί θρύλο (αντίστοιχο του «κρυφού σχολείου») αλλά ιστορικό γεγονός, αφού ο συγγραφέας αναφέρει ονομαστικά τους πληροφορητές του, οι οποίοι, προ του έτους 1928, οπότε περατώθηκε η οικοδόμηση διδακτηρίου στο Μπρόσνερο, φοίτησαν εκεί. Τα σπήλαια χρησίμευσαν κατά καιρούς στην Κρήτη για ταφές, για λατρεία, για προσωρινή κατοίκηση, για αποθήκευση και απόκρυψη και για εξάσκηση επαγγελματικών ασχολιών, όπως για ελαιοτριβεία, σιδηρουργεία, τυροκομεία, αγγειοπλαστεία κ.λπ. (βλ. Στρατιδάκη Χ., *Σε χώρους πρωτόγνωρους και μυστηριακούς. Τα σπήλαια του νομού Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 26-32).

341 Βλ. Πλατάκη Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης ..., *ό. π.* σημ. 102, σ.σ. 463-526.

342 Για τους «οντάδες» και την γενικότερη αρχιτεκτονική της κρητικής λαϊκής κατοικίας, βλ. Τριποδάκη Δ., «Η χωρική κατοικία στο Λασήθι», περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 269-270 (1946), σ.σ. 292-295, Γιαννουλέλη Γ. και Μ., «Το λαϊκό ορεινό σπίτι στην Κρήτη», περιοδικό *Ο Αιώνας μας*, τ. 3 (1947), Λασσιθιωτάκη Κ., «Σφακιανά σπίτια», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 11 (1957), σ.σ. 171-199 και τ. 12 (1958), σ.σ. 435-444, Βασιλειάδη Δ., *Το κρητικό σπίτι*, Αθήνα χ.χ.ε. και Ζαγορησίου Μ., *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, Αθήνα 1996.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ανεγείρωσι ιδίαις δαπάναις τα κατάλληλα οικοδομήματα». Με τον νόμο αυτό στο διαμέρισμα Ρεθύμνου οικοδομήθηκαν εννέα διδακτήρια, ενώ στο μεσοδιάστημα 1869-1881 είχαν οικοδομηθεί άλλα εννέα.

Ο δεύτερος Περί Παιδείας νόμος, του 1889, στο άρθρο 9 πρόβλεπε ότι «τα δημοτικά σχολεία και τα οικήματα των δημοδιδασκάλων οικοδομούνται ή ενοικιάζονται δαπάναις των χριστιανών δημοτών των χωρίων. Δεν συνιστάται δε σχολείον εφ' όσον δεν παρουσιασθώσι τ' αναγκαία καταστήματα ή οικήματα». Ο παραπάνω εξαναγκασμός συντέλεσε στην οικοδόμηση οκτώ ακόμη διδακτηρίων στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, τα περισσότερα από τα οποία στην περιοχή του Μυλοποτάμου, όπου το διδακτηριακό πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα οξυμένο.

Ο Νόμος 485 του 1903, στο άρθρο 12 πρόβλεπε ότι «σχολικά κτήρια εγείρονται εν τω μέλλοντι επί τη βάσει σχεδίων πληρούντων πάντας της όρους της υγιεινής και παιδαγωγικής και εγκρινομένων υπό της Α. Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως»[343]. Είναι γνωστές κάποιες περιπτώσεις αρωγής της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας στην ανέγερση διδακτηρίων. Οι περιπτώσεις, όμως, αυτές ήταν μεμονωμένες. Άλλωστε, δεν θα αρκούσε ακόμη και το σύνολο των εκπαιδευτικών δαπανών της Κρητικής Πολιτείας μεταξύ των ετών 1899-1907 -5.420.571 δραχμές- για να καλύψουν τα έξι εκατομμύρια δραχμές που υπολογιζόταν ότι απαιτούνταν για την οικοδόμηση δημόσιων διδακτηρίων[344]. Η κινητοποίηση, πάντως, των τοπικών κοινωνιών οδήγησε στην οικοδόμηση στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 72 νέων διδακτηρίων.

Η δύσκολη περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν άφησε περιθώρια για οικοδόμηση νέων διδακτηρίων. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου κατά την περίοδο αυτή ανεγέρθηκαν μόλις εννέα διδακτήρια, από τα οποία τα ένα με δωρεά εκκλησιαστικού παράγοντα[345].

Η μικρασιατική καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων όξυνε το διδακτηριακό πρόβλημα και σηματοδότησε την αναγκαιότητα αντιμετώπισής του. Μεταξύ των ετών 1920 και 1928, και παρά την άσχημη οικονομική κατάσταση, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου οικοδομήθηκαν 46 διδακτήρια, τα περισσότερα χωρίς ή με μικρή ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας. Με το ίδιο σύστημα κατά την περίοδο από το έτος 1929 μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οικοδομήθηκαν 86 ακόμη διδακτήρια. Τα κτήρια αυτά, όπως και όλα που ανεγέρθηκαν στον ελληνικό χώρο την ίδια περίοδο, χαρακτηρίζονται από λειτουργικότητα χώρων, κατάλληλη ένταξη στη μορφολογία του εδάφους, σύγχρονη κατασκευή και ιδιαίτερη σημασία στον προσανατολισμό -μεσημβρινό, με παράλληλη ηλιοπροστασία φυλλοβόλων δέντρων κατά την εαρινή και θερινή περίοδο[346].

---

[343] Στην έρευνά μας στα Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, όπου φυλάσσονται τα εκπαιδευτικά αρχεία της Κρητικής Πολιτείας, δεν συναντήσαμε τέτοια σχέδια.

[344] Την εκτίμηση αυτή έκανε ο Ανώτερος Επιθεωρητής Αντ. Γιάνναρης (βλ. Χουρδάκη Α., «Αρχείον Αντωνίου Γιάνναρη: Διατριβαί και αναφοραί εκπαιδευτικαί (1907-1909), Ανακοίνωση στο Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, τα Πρακτικά υπό εκτύπωση).

[345] Η δύσκολη οικονομική κατάσταση αναφέρεται πανομοιότυπα στις εγκυκλίους της περιόδου αυτής. Στην υπ. αριθμ. 9248/29-3-1917 εγκύκλιο, «Περί του τρόπου ενεργείας της μισθώσεως των διδακτηρίων», τονίζεται: «λόγω των περιστάσεων, η υπό του κράτους ανέγερσις νέων διδακτηρίων θέλει ατυχώς επιβραδυνθεί επί τινα χρόνον εισέτι» (αναφέρεται στο Λαμπαδάριου Ε., *Κώδιξ σχολικής υγιεινής*, Αθήναι 1922, σελ. 177).

[346] Βλ. Κουτσάκου Γ.-Καλοφωτιά Κ.-Φεσσά-Εμμανουήλ Ε., «Το διδακτηριακό πρόβλημα στην Ελλάδα», περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 13 (1979), σ.σ. 180-183 και Παρασκευόπουλου Θ., «Το διδακτηριακόν πρόβλημα. Περί των συγχρόνων παιδαγωγικών απαιτήσεων, αίτινες πρέπει να ικανοποιούνται κατά την ανέγερσιν των διδακτηρίων», περιοδικό *Δελτίον της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως*, τ. 34-36 (1929), σ.σ. 11-13.

2.2.2 Η ανέγερση σχολικών κτηρίων

2.2.2.1 Η χρηματοδότηση της ανέγερσης

Το έτος 1828 η Γραμματεία της Δικαιοσύνης και της Παιδείας απάντησε σε σχετική ερώτηση του κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια ότι σ' ολόκληρη την ελληνική επικράτεια δεν υπήρχε κανένα διδακτήριο[347]. Από το μηδενικό αυτό σημείο μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τέσσερις σαφώς διακριτές περίοδοι χαρακτηρίζουν το διδακτηριακό πρόβλημα.

Κατά την πρώτη περίοδο, 1830-1842, υπήρξε άμεσο ενδιαφέρον ανέγερσης σχολικών κτηρίων με κρατικούς πόρους. Με δεδομένη, όμως, την οικονομική αδυναμία, το ενδιαφέρον του κράτους στράφηκε περισσότερο σε ό,τι είχε σχέση με την εκπαίδευση των δασκάλων. Το ζήτημα των κτηριακών εγκαταστάσεων πέρασε σε δεύτερο επίπεδο. Η κρατική παρέμβαση κατευθύνθηκε σταδιακά στο να υποχρεώσει τις τοπικές δημοτικές αρχές να διορθώσουν την κατάσταση. Το σχολικό κτήριο, σ' αυτή τη δεύτερη περίοδο 1842-1888, παρέμεινε ουσιαστικά δημοτική αρμοδιότητα.

Η τρίτη περίοδος ξεκίνησε το έτος 1888, με την ίδρυση του Ταμείου Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και παγιώθηκε με το πρώτο κρατικό πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτηρίων, το οποίο εγκαινίασε ο νόμος ΒΤΜΘ΄ του 1895[348]. Η τρίτη αυτή περίοδος έκλεισε το έτος 1920, όταν με το νόμο 2125/1920 καταργήθηκαν οι υποχρεώσεις των δήμων ως προς τα διδακτήρια και αναλήφθησαν από το κράτος. Η τελευταία προπολεμική περίοδος, 1920-1940, χαρακτηρίζεται από διδακτηριακή έκρηξη, σε σχέση με τη στασιμότητα των προηγουμένων τριών περιόδων, και απαίτησε μια συνολική κινητοποίηση των κατοίκων της υπαίθρου[349].

Τα πρώτα σχολεία της Κρήτης αποτελούσαν μετασκευές υφιστάμενων κατοικιών. Για ένα από τα πρωιμότερα, το αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ρεθύμνου, γνωρίζουμε ότι η κατοικία είχε δωρηθεί το έτος 1836 και ότι επισκευάστηκε το 1839. Στις σημαντικότερες επεμβάσεις

---

[347] Βλ. Τζουμελέα Σ.- Παναγόπουλου Π., Η εκπαίδευσή μας ..., *ό. π.* σημ. 17, σ.σ. 5-6.

[348] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ..., ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 122-123.

[349] Χαρακτηριστικό της λαϊκής αγωνίας για το διδακτηριακό πρόβλημα είναι το ποίημα του Κωστή Παλαμά με τον τίτλο *Τα σκολειά χτίστε* (24-4-1910):

Με τη φλόγα που ψαίνει και που πλάθει/με της καρδιάς τη φλόγα, με του Λόγου/

τη δύναμη, ξεσκέπαστα, καθάρια/και με τα χέρια, και με τα μαχαίρια/

τον τόπο πάρτε.../

Λιτά χτίστε τα, απλόχωρα, μεγάλα,/γερά θεμελιωμένα, από της χώρας/

ακάθαρτης, πολύβοης, αρρωστιάρας/μακριά μακριά τ' ανήλιαγα σοκάκια,/

τα σκολειά χτίστε./

Και τα πορτοπαράθυρα των τοίχων/περίσσια ανοίχτε, νάρχεται ο κυρ Ήλιος/

διαφεντευτής, να χώνεται, να φεύγη,/ονειρεμένο πίσω του 'ργοσέρνοντας/

το φεγγάρι.../

(από τη συλλογή *Η Πολιτεία και η Μοναξιά*, αναδημοσίευση Κωστή Παλαμά *Άπαντα*, τ. Ε', Αθήνα χ.χ.ε., εκδόσεις Γκοβόστης, σ.σ. 360-361). Ο Α. Δημαράς, στηριζόμενος στην αφιέρωση του ποιήματος στον Δ. Πετροκόκκινο, πιθανολογεί ότι αναφέρεται «στην κίνηση για την ίδρυση ενός Πρότυπου Σχολείου από την ομάδα που συγκρότησε αργότερα τον Εκπαιδευτικό Όμιλο» (βλ. Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ..., ό. π.* σημ. 227, τ. Β', σελ. 20). Οπωσδήποτε, πέραν οποιονδήποτε άλλων, εκφράζει και την αγωνία και για την άσχημη κατάσταση των διδακτηρίων της εποχής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιλαμβάνονταν η κατασκευή πρόστεγου (χαγιατιού) και η αλλαγή του υδραυλικού χώματος του δώματος (της γνωστής κρητικής λεπίδας)[350].

Μερικά σχολεία οικοδομήθηκαν με εισφορές ευεργετών. Η συντριπτική πλειοψηφία, όμως, των διδακτηρίων των περιόδων των μεγάλων κρητικών επαναστάσεων και της ημιαυτονομίας οικοδομήθηκε με το σύστημα του ανοίγματος *Βιβλίων συνδρομών*[351]. Το διδακτήριο του αλληλοδιδακτικού σχολείου αρρένων του Ρεθύμνου οικοδομήθηκε το έτος 1840 και στοίχισε 15.014,32 γρόσια. Απ' αυτά η Εφορεία διέθεσε 8.792,10 και τα υπόλοιπα συγκεντρώθηκαν με βιβλίο συνδρομών. Συνεισέφεραν τελικά 81 άτομα, στην πλειοψηφία τους έμποροι. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην πόλη του Ρεθύμνου κατοικούσαν τότε εξήντα περίπου χριστιανικές οικογένειες[352].

Για το Παρθεναγωγείο του Ρεθύμνου, το οποίο οικοδομήθηκε το έτος 1864, εκτός των παραπάνω ενεργειών τυπώθηκαν 100 αντίτυπα «αγγελίας» (έκκλησης) σε τυπογραφείο της Σύρου. Η έκκληση απευθύνθηκε βασικά σε ομογενείς[353].

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 τα περισσότερα σχολικά κτήρια καταστράφηκαν και η εκπαίδευση αποδιοργανώθηκε. Παρά το γεγονός ότι οι Κρήτες χριστιανοί κατόρθωσαν μετεπαναστατικά να ανοικοδομήσουν πολλά παλιά και να ξεκινήσουν την οικοδόμηση μερικών νέων σχολείων, η οικονομική δυσπραγία τού πληθυσμού και των μοναστηριών, οι αλλεπάλληλες κακές συγκομιδές και η αύξηση της φορολογίας κατά τα έτη 1874 και 1875, είχαν ως συνέπεια να μείνουν ημιτελή αρκετά σχολικά κτήρια[354].

Οι Γενικοί Διοικητές της Κρήτης συχνά προωθούσαν την οικοδόμηση σχολικών κτηρίων. Το έτος 1875 ο τότε μουτασερίφης του διαμερίσματος Σφακίων Σαρτίνσκι πασάς βρέθηκε στο χωριό Άγιος Κωνσταντίνος του διαμερίσματος Ρεθύμνου, μίλησε «περί των αγαθών της παιδείας και παρεκίνησε να κτίσωσι σχολείον. Εσχηματίσθη ερανική επιτροπή και κατάλογος, εις όν ενέγραψεν ο Πασσάς πέντε λίρας» [355].

Σε όλες τις περιπτώσεις ανέγερσης σχολικών κτηρίων, σημαντική ήταν η συνεισφορά των κατοίκων σε προσωπική εργασία. Μετά την εισαγωγή των δημοτικών θεσμών στην Κρήτη, με τη Σύμβαση της Χαλέπας, η προσωπική εργασία πήρε αναγκαστική μορφή (αγγαρεία). Η μορφή αυτή συνεισφοράς συνεχίστηκε και κατά τον 20° αιώνα, ακόμη και μετά την ανάληψη από το κράτος της υποχρέωσης χρηματοδότησης της ανέγερσης των σχολικών κτηρίων[356].

Επί αυτονομίας οι κοινότητες ήταν υποχρεωμένες να παραχωρούν τα κατάλληλα διδακτήρια και να τα εφοδιάζουν με τα απαραίτητα θρανία και εποπτικά μέσα. Τα κτήρια αυτά ανεγέρθηκαν με προσωπική εργασία των δημοτών, με φορολογία επί των τοπικών προϊόντων

---

[350] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 41. Για το τυπικό αυτό υλικό στέγασης των κρητικών κατοικιών, βλ. Βασιλειάδη Δ., *Το κρητικό σπίτι...*, *ό. π.* σημ. 342, σ.σ. 320-323 και Αικατερινίδη Γ., «Λαϊκός πολιτισμός», στο *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός*, τ. Β', Κρήτη 1988, σ.σ. 524-525.

[351] Βλ., μεταξύ άλλων, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 57, επιστολή για σχολεία Σκαλανιού, Γαλίφα, Ελιάς και Ι.Μ. Ανωπόλεως του διαμερίσματος Ηρακλείου.

[352] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 42, σημ. 105. Εκτός των εμπόρων συνεισέφεραν και τεχνίτες: «χαλκιάδες, ψωμάδες, ταβερνάρης, φαναρτζής, γοβατζής, παπουτζής, φελουτζής, κτίστης και μαραγκός».

[353] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο...*, *ό. π.* σημ. 196, σελ. 28.

[354] Βλ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη ...», *ό. π.* σημ. 180, σελ. 79.

[355] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 60.

[356] Για την προσφορά προσωπικής εργασίας στην ανέγερση των σχολικών κτηρίων, βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 196, σελ. 6.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και με εράνους. Για την ανέγερση των διδακτηρίων λόγο είχαν ο νομαρχιακός επιθεωρητής, ο σχολικός αρχιτέκτονας και ο σχολικός γιατρός[357]. Η εποπτεία των παραπάνω παραγόντων δεν αρκούσε για τη δημιουργία κατάλληλων διδακτηρίων, στο βαθμό που η Κρητική Πολιτεία αδυνατούσε να συνδράμει οικονομικά τις τοπικές κοινωνίες[358]. Είναι χαρακτηριστικό ότι, το έτος 1906 στην πρωτεύουσα της Κρήτης Χανιά, το γυμνάσιο χαρακτηριζόταν ως «τρωγλοδυτική κατοικία»[359].

Κανένα από τα 54 σχολεία που ανεγέρθηκαν στην Ελλάδα με δαπάνες των εκπαιδευτικών τελών κατά την περίοδο 1911-1914 δεν χωροθετήθηκε στην Κρήτη[360]. Η ιδιαιτερότητα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ακριβώς κατά την περίοδο που η τελευταία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση, δεν επέτρεψε την οικοδόμηση δημόσιων διδακτηρίων πριν από το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας. Αλλά και μέχρι την είσοδο της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμσ, τα μοναδικά διδακτήρια που ανεγέρθηκαν στο νησί, αποκλειστικά ή κατά πλειοψηφία με κρατικές δαπάνες, ήταν τα σχολεία των πόλεων, όπου το ήδη υπάρχον διδακτηριακό πρόβλημα οξύνθηκε υπέρμετρα με την άφιξη του μικρασιατικού ελληνισμού. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου τα μόνα τέτοια διδακτήρια ήταν του 2ου και 3ου Δημοτικού Σχολείου και των Γυμνασίων Αρρένων και Θηλέων. Και στις τέσσερις αυτές περιπτώσεις το οικόπεδο προσφέρθηκε από το δήμο Ρεθύμνου και η συμπλήρωση της κρατικής ενίσχυσης έγινε από τοπικούς πόρους (Εφεδρικό Ταμείο, Ενοριακή Επιτροπεία μητροπολιτικού ναού, Μοναστηριακή Επιτροπεία). Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου, το «διδακτηριακό θαύμα» των 132 δημόσιων διδακτηρίων των ετών 1920-1940 πραγματοποιήθηκε με την επιστράτευση των τοπικών κοινωνιών, στις οποίες ήταν ακόμη ζωντανή η ανάμνηση της κοινοτικής πρωτοβουλιακής δράσης της τουρκοκρατίας. Στο διάστημα των ετών 1929-1932, οπότε σημειώθηκε το μέγιστο της διδακτηριακής δράσης, η οικοδόμηση 64 διδακτηρίων στο διαμέρισμα Ρεθύμνου στοίχισε στο ελληνικό δημόσιο λιγότερο από δέκα εκατομμύρια δραχμές, από τις οποίες οι 7.377.000[361] από τον ελληνικό προϋπολογισμό[362] και οι υπόλοιπες από το σουηδικό δάνειο της κυβέρνησης Παπανδρέου[363].

---

[357] Βλ. Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία ...*, *ό. π.* σημ. 209, σελ. 123.

[358] Ο Γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας Ε. Γενεράλις, σε έκθεσή του το έτος 1910 προς την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας, ανέφερε: «...θα παρατηρήσητε και στήλην των Διδακτηρίων, καθ' ήν επί 662 τοιούτων 467 μεν είναι κοινοτικά, 195 δε υπό ενοίκιον. Ο αριθμός βεβαίως σιγά περί του ποιού τούτων. Αλλ' εάν ανεγινώσκετε τας διαφόρους εκθέσεις...θα εσχηματίζατε την πεποίθησιν ότι κατά το ήμισυ τουλάχιστον τα δημοτικά ημών εκπαιδευτήρια δεν είναι σχολεία. Ανήλιοι και σκοτειναί τρώγλαι, κακώς αεριζόμεναι, άνευ αυλής, άνευ αποχωρητηρίου, άνευ παραθυροφύλλων, άνευ πατώματος, κάθυγρα τον χειμώνα, θερμότατα το θέρος, άνευ θρανίων, άνευ πινάκων γεωγραφίας κ.λπ., άνευ σκευών, αποθήκαι κοινοτήτων, πρώην βουστάσια, κατοικία διδασκάλων κεχωρισμένη της παραδόσεως δια σινδόνος, και εκτός επιδεικνύουσα την κλίνην, βρωμερά κατώγεια, χαμηλά ώστε να προσκρούη εις την οροφήν η κεφαλή ολίγον υψηλού διδασκάλου, υγραί εκκλησίαι, οικήματα παρά νεκροταφεία, τοιαύτα είναι τα σχολεία μας (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7).

[359] Βλ. εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 1-10-1906, 14-10-1906 και 21-10-1906. Το πρόβλημα αυτό ούτε μεμονωμένο ήταν ούτε και λύθηκε σύντομα. Κατά την κατάθεση του θεμέλιου λίθου του νέου διδακτηρίου Σητείας (14-11-1937), στην ομιλία του ο Αρ. Κατσούλλι χαρακτήρισε το μέχρι τότε διδακτήριο ως «...τρώγλη, κατ' ευφημισμόν λεγομένη Γυμνάσιον Σητείας» (βλ. Κατσούλλι Α., «Λόγος εκφωνηθείς κατά τα εγκαίνια της καταθέσεως του θεμελίου λίθου του νέου Γυμνασίου Σητείας», περιοδικό *Μύσων*, τ. ΣΤ'/1937, σελ. 103).

[360] Βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires en Grèce », *L' Hellenisme Contemporain*, τ. 7 (1936), σελ. 629.

[361] Βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδεύσεως εν Κρήτη», περιοδικό *Μύσων*, τ. Β' (1933), σ.σ. 27-34.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.2 Η χωροθέτηση του διδακτηρίου στο κτισμένο περιβάλλον[364]

Ο *Οδηγός* της αλληλοδιδακτικής του Σαραζέν όριζε την τοποθέτηση του σχολείου σε «πολυάνθρωπη γειτονιά»[365]. Ο *Οδηγός* του Κοκκώνη όριζε ότι «το σχολείον πρέπει να κτίζηται εις τινα τόπον παράμερον των πολυπληθεστέρων γειτονιών»[366]. Στην ελληνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα, η οικοδόμηση των νέων σχολείων γινόταν σε γειτνίαση με μοναστήρια (ή και μέσα σε μοναστηριακούς περιβόλους) και εκκλησίες, τόσο για λόγους οικονομίας του οικοπέδου όσο και από πεποίθηση ότι με την χωροθέτηση αυτή τα σχολεία θα τροφοδοτούνταν και με θρησκευτικό κύρος. Άλλωστε, η αρχιτεκτονική των μοναστηριών παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με εκείνη του αλληλοδιδακτικού σχολείου[367].

Συχνά τα σχολεία οικοδομούνταν στην πλατεία των χωριών και στην κεντρική πλατεία των πόλεων, δίπλα στον ενοριακό ναό. Η χωροθέτηση αυτή είχε ασφαλώς να κάνει με το θέαμα που έπρεπε να αποκομίζουν οι πολίτες. Οι αρχιτέκτονες Κλεάνθης και Schaubert έγραφαν, το έτος 1830: «το αλληλοδιδακτικόν σχολείον απαιτεί θέσιν κεντρικήν της πόλεως... Παρόμοια δημόσια κτήρια πρέπει να κτίζωνται όσο το δυνατόν εις τα επιφανέστερα μέρη των πόλεων, δια να φέρουν στολισμόν εις αυτάς και δια να είναι υπ' όψιν του καθ' ενός»[368]. Η επιλογή αυτή σχετιζόταν, επίσης, όσον αφορά τουλάχιστον τα σχολεία της υπαίθρου, με την παραδοσιακή σχέση των αγροτικών κοινωνιών με τον ενοριακό τους ναό, αλλά είναι πιθανόν να υπέκρυπτε και κάποιες υστερόβουλες σκέψεις, για ενίσχυση του έργου ανέγερσης των διδακτηρίων από τις ενοριακές επιτροπές.

Άλλη βασική παράμετρος χωροθέτησης των σχολικών κτηρίων ήταν η εύκολη πρόσβαση σ' αυτά. Τα σχολεία οικοδομούνταν μέσα στους οικισμούς, στο κέντρο των πληθυσμών που εκπαίδευαν, προς αποφυγή της απόσπασης των παιδιών από το φυσικό και οικογενειακό τους περιβάλλον. Ο Κωνσταντίνος Κούμας ανέφερε, ήδη το έτος 1819, στον *Ερμή Λόγιο*: «Πάσα λοιπόν πόλις, παν πολίχνιον, πάσα μικρά κώμη, και αγρός πρέπει να έχουν τα ανάλογα των

---

[362] Για την ενίσχυση της οικοδόμησης 976 διδακτηρίων στις νέες χώρες χρησιμοποιήθηκαν και 35.000.000 δραχμές από τα εκπαιδευτικά κληροδοτήματα (βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σελ. 391).

[363] Για το δάνειο της κυβέρνησης Παπανδρέου με τον σουηδικό οίκο Aktiebolaget Kreuger & Toll, ύψους 1.000.000 στερλινών λιρών, βλ. Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Β', σελ. 173. Για τη χρήση του δανείου, βλ. Διάταγμα «Περί εκτελέσεως του νόμου 4799 περί χορηγήσεως δανείου κ.λπ. προς ανέγερσιν σχολικών κτιρίων» στο Πλέτση Δ., *Σχολικαί Εφορείαι*, εν Αθήναις 1932, σ.σ. 110-121.

[364] Τον όρο *κτισμένο περιβάλλον* χρησιμοποίησε απ' όσο γνωρίζουμε πρώτος ο Δ. Φιλιππίδης, στο βιβλίο *20 θέσεις για την πολεοδομία*, Αθήνα 1990. Ο Σπ. Ασδραχάς έχει προτείνει τον όρο *οικισμένος χώρος* (βλ. Ασδραχά Σ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ...*, *ό. π.* σημ. 64). Άλλοι ερευνητές χρησιμοποιούν τον όρο *δομημένο περιβάλλον* (βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13).

[365] Βλ. Sarazin C. *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la Methode δ' enseignement mutuel*, Παρίσι 1829, σελ. 9.

[366] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 1.

[367] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 56.

[368] Βλ. Δασκαλάκη Α., *Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επαναστάσεως*, Σειρά Γ', Τα Περί Παιδείας, Αθήνα 1968, σελ. 1233. Στη Γαλλία, χώρα από την οποία έγινε η εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, το σχολικό κτήριο χωροθετούνταν κοντά στο δημαρχείο, σύμβολο κι αυτό της κρατικής εξουσίας (βλ. Τσουκαλά Κυρ., *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική. Από την παιδοκεντρική λειτουργικότητα στη μεταμοντέρνα προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2000², σελ. 21). Στην Κρήτη οι δημοτικοί θεσμοί έφτασαν καθυστερημένα (1879) και το δημαρχείο δεν αποτέλεσε ποτέ κτήριο ιδιαίτερου δημόσιου κύρους.

κατοίκων των παιδευτήρια. Διότι καθώς σωματικώς αυξάνουν οι παίδες εις την πατρίδα των υποκάτω εις την φιλόστοργον επιμέλειαν των γονέων των, ούτω και ψυχικώς εις τας πρώτας καν γνώσεις των δεν δύνανται να ασκηθώσιν αλλού ειμή εις τον τόπον της γεννήσεώς των»[369].

Μια άλλη παράμετρος για την χωροθέτηση των διδακτηρίων αποτελούσε η αναγκαιότητα απόσπασης των παιδιών, κατά την περίοδο διαμόρφωσης του χαρακτήρα τους, μακριά από τον κόσμο των ενηλίκων. Η αγορά και οι χώροι διασκέδασης θεωρούνταν ως πιθανή πηγή ηθικών παρεκτροπών για τους μαθητές. Το ρόλο της ηθικοποίησης ερχόταν να ενισχύσει η περιτοίχιση του σχολείου, η οποία θεωρούνταν απαραίτητη για τη λειτουργία του[370].

Οι παραπάνω παράμετροι οδηγούσαν στη χωροθέτηση του σχολικού κτηρίου στην πλατεία του χωριού και στην κεντρική πλατεία της πόλης, όταν αυτό ήταν δυνατόν. Μετά την κατάργηση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, οι προϋποθέσεις που έπρεπε να εκπληρώνει το υποψήφιο οικόπεδο διευρύνθηκαν. Το οικόπεδο θα έπρεπε να βρίσκεται μακριά από ελώδεις εκτάσεις, σφαγεία, καφενεία, ωδεία, νοσοκομεία, νεκροταφεία, στρατώνες, βιομηχανικές εγκαταστάσεις και κεντρικούς δρόμους. Έπρεπε να οικοδομείται σε κεντρικά σημεία των πόλεων και των οικισμών, κοντά σε πηγή πόσιμου νερού και σε ναό[371] και σε οικόπεδο με χαμηλό ύψος υδροφόρου ορίζοντα, για εξουδετέρωση της ανερχόμενης υγρασίας. Ακόμη, το οικόπεδο θα έπρεπε να είχε διαστάσεις τέτοιες, ώστε να μπορεί να δεχτεί στο μέλλον μαθητές κατά 50% περισσότερους από τους εκτιμώμενους, υπολογίζοντας ως απαραίτητα τα δέκα τετραγωνικά μέτρα ανά μαθητή στους οικισμούς και λιγότερα στις πόλεις, όπου η αξία της γης ήταν, οπωσδήποτε, υψηλότερη[372].

Στην κρητική πραγματικότητα του 19ου αιώνα, τα σχολεία οικοδομούνταν πάντα μέσα στους οικισμούς. Στις περισσότερες περιπτώσεις χωροθετούνταν δίπλα στον ναό ή σε εξωκλήσι, κατά τις περιόδους στις οποίες η ορθόδοξη λατρεία δεν μπορούσε να είναι επιδεικτική.

Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις οικοδόμησης διδακτηρίου σε μοναστηριακούς περιβόλους. Βέβαια, υπήρχαν σχολεία που λειτουργούσαν σε μοναστηριακούς χώρους (μονές Αρσανίου, Καρδαμούτσας, Κρεμαστών, Τοπλού κ.λπ.), αλλά ελάχιστα ήταν εκείνα για τα οποία οικοδομήθηκαν εξαρχής ειδικά διδακτήρια στους μοναστηριακούς περιβόλους. Τέτοια ήταν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου η περίπτωση της μονής Αγίου Πνεύματος, η οποία είχε καταστραφεί κατά την επανάσταση του 1821 και στην οποία οικοδομήθηκε σχεδόν από τα θεμέλια διδακτήριο[373].

---

[369] Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Θ' (1819), σελ. 732 (φωτογραφική ανατύπωση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1989).

[370] «Το σχολείον πρέπει να έχη αυλήν περιτοιχισμένην» (βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 13).

[371] Το οικόπεδο θα έπρεπε να «παράκηται ταις Εκκλησίαις, ένθα τούτό εστι δυνατόν, άνευ προφανούς παραβάσεως του περί ευαέρου και ευηλίου και ευρυχώρου και ηρέμου διατάξεων της υγιεινής και της παιδαγωγικής» (βλ. εγκύκλιο 13ης-9ου-1887, στο Βλάμου Γ., *Η υγιεινή του σχολείου*, εν Αθήναις 1904, σελ. 22).

[372] Βλ. Βλάμου Γ., *Η υγιεινή του σχολείου*, *ό. π.* σημ. 371, σ.σ. 21-27.

[373] Για τη μονή Αγίου Πνεύματος, βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν Λάμπης και Σφακίων Ιερά Μονή τού Παναγίου Πνεύματος Σχολή της ιεράς και σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πρέβελη*, εν Ρεθύμνη 1899, Τσιγδινού Γ., *Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος στον Κισσό Αγίου Βασιλείου*, Ρέθυμνο 1998, Παπαδάκη Μ., «Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 18 (1980), σ.σ. 3-32 και Ψιλάκη Ν., *Μοναστήρια ...*, *ό. π.* σημ. 175 , σ.σ. 442-446.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χαρακτηριστική, ως προς τη χωροθέτηση του διδακτηρίου, ήταν η περίπτωση του οικισμού Πηγή Ρεθύμνου. Ο οικισμός αυτός υπήρξε βακουφικός[374]. Οι χριστιανοί κάτοικοί του εξυπηρετούνταν για τα θρησκευτικά τους καθήκοντα από το εξωκλήσι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Δίπλα σ' αυτό οικοδομήθηκε το έτος 1850 διδακτήριο αλληλοδιδακτικού σχολείου, το οποίο πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1866. Ανοικοδομήθηκε το έτος 1871 και επεκτάθηκε το 1901. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι παλιοί χριστιανοί κάτοικοι του οικισμού και οι έποικοι οικοδόμησαν σε κεντρική θέση την μεγαλοπρεπή, για τα μέτρα της εποχής, εκκλησία του αγίου Παντελεήμονα. Το σχολείο παρέμενε στην παλιά του θέση μέχρι και την δεκαετία του 1950, οπότε κατεδαφίστηκε και επανοικοδομήθηκε σε θέση πλησιέστερη στον νέο ναό.

Στις περιπτώσεις που οι υπάρχοντες ναοί δεν ήταν ήδη περιτοιχισμένοι, η περίφραξη του σχολείου περιλάμβανε και το κτήριο του ναού. Σ' όλες τις περιπτώσεις και ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας καταβαλλόταν προσπάθεια οικοδόμησης διδακτηρίων επιφανών και περίβλεπτων. Προς την κατεύθυνση αυτή κάθε άλλο παρά βοηθούσε η χωροταξική πραγματικότητα της Κρήτης, με τους πολυάριθμους μικροοικισμούς. Η πολυδιάσπαση των οικισμών λειτουργούσε και προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης τοπικιστικών αισθημάτων. Έτσι, οι κάτοικοι του χωριού Νεφς Αμάρι Ρεθύμνου δεινοπάθησαν για να οικοδομήσουν το σχολείο τους, γιατί, αν και υπολόγιζαν στις συνεισφορές και στην προσωπική εργασία των γύρω χωριών (Μοναστηράκι, Μέρωνας, Λαμπιώτες), που εξυπηρετούνταν από το σχολείο του Νεφς Αμαρίου, αυτές δεν προσφέρθηκαν, από αντιζηλία[375].

Μετά την ψήφιση του Περί Παιδείας νόμου του 1881, οι προσπάθειες ανέγερσης σχολικών κτηρίων πολλαπλασιάστηκαν. Ο νόμος πρόβλεπε τη λειτουργία ενός δημοτικού σχολείου ανά εκατό οικογένειες και, αν η απόσταση ήταν πολύ μεγάλη, ανά 80 οικογένειες. Η προϋπόθεση ύπαρξης κατάλληλου διδακτηρίου και η έμμεσα εννοούμενη προϋπόθεση ύπαρξης κατοικίας του δασκάλου οδήγησαν σε μαραθώνιες προσπάθειες οικοδόμησης από τις τοπικές κοινωνίες[376]. Το ίδιο συνέβη και με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889. Παρόλα αυτά, στα τέλη της ημιαυτονομίας λίγα κρητικά χωριά είχαν ειδικά οικοδομημένο σχολικό κτήριο[377].

---

[374] Για τους βακουφικούς οικισμούς του διαμερίσματος Ρεθύμνου, βλ. σημ. 106.

[375] Σε επιστολή προς την Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης έγραφαν: «εις την οικοδομήν του σχολείου τούτου εφθόνησαν τα πλησιόχωρα και ως εκ τούτου είμεθα εις διαίρεσιν» (βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 95).

[376] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία*..., *ό. π.* σημ. 4, σελ. 53.

[377] «Πολύ ολίγα χωρία είχαν ειδικό κτήριο. Συνήθως χρησιμοποιούνταν κτήρια χωρίς αρκετό φωτισμό και αερισμό, κάποιο ισόγειο, κάποιος σταύλος αχρησιμοποίητος, σε οποιοδήποτε μέρος του χωριού ήθελε βρεθεί» (βλ. Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας ...», *ό. π.* σημ. 356, σελ. 17). Σε έκθεση για την κατάσταση της εκπαίδευσης στο φ. 32 (22-11-1886) της εφημερίδας *Παρρησία* Ρεθύμνου, αναφέρεται για την διδακτηριακή κατάσταση των επαρχιακών σχολείων: «τέσσαρες τοίχοι με χασκούσας οπάς, με πάτωμα το έδαφος, ή το πολύ λιθόστρωτον, με οροφήν, ήτις τόσον ύδωρ κρατεί εκτός της Σχολής, όσον ο πύθος των Δαναΐδων, ώστε οι μαθηταί μεταβάλλονται εις αμφίβια, οπαί τινες καλούμεναι παράθυρα, ήτοι ανοικταί κατά πάσας τας ώρας του έτους ή κλειόμεναι έν τισι μεν με πυκνόν δέμα ακανθών, εν πολλοίς δε με σανίδας, ουδαμού δ' ίσως και με υέλους, ταύτα κατά το μάλλον ή ήττον αποτελούσι την εξωτερικήν όψιν των πλείστων εν ταις επαρχίαις Σχολείων, και, ως εικός, αφίνουσι την φύσιν να επιδρά αφ' ευυτής επί την εξαετή και δεκαετή μάζαν, ήτις καλείται απαλή και τρυφερά ηλικία». Και συνεχίζει για το εσωτερικό των διδακτηρίων: «θρανία τινα (μόνον εν ολίγοις δεν θεωρούνται απολύτως αναγκαία), έδρα διδασκαλική, όπου το Σχολείον είνε σταθερόν, πίνακες αναγνώσεως ανηρτημένοι περίξ ενιαχού αριθμητικής, σπανιώτερον δε και γεωγραφικοί Λαζαρίδου προσβάλλουσι την όψιν του εισερχομένου. Άλλα όμως αντικείμενα, εικόνες, φερ' ειπείν εκ της Αγίας Γραφής, ζωολογικοί

Επί αυτονομίας τα διδακτήρια άρχισαν σταδιακά να απομακρύνονται από τους αύλειους χώρους των εκκλησιών. Σ' αυτό συνέβαλλε, οπωσδήποτε, ο σαφής διαχωρισμός τής Κρητικής Πολιτείας από την Εκκλησία, διαχωρισμός που επιβαλλόταν και από την αναγκαιότητα της συνύπαρξης των δύο διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Η ανεξάρτητη από τον ναό χωροθέτηση των διδακτηρίων γενικεύτηκε μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της διδακτηριακής έκρηξης των δεκατιών του 1920 και 1930. Η οικοδόμηση επαρκών σχολικών κτηρίων, με αίθουσα, γραφείο και ιματιοθήκη αλλά και περίβολο, σχολικό κήπο, γυμναστήριο και, μερικές φορές, κατοικία δασκάλου, απαιτούσε επαρκές για τις ανάγκες αυτές οικόπεδο, το οποίο δύσκολα μπορούσε να βρεθεί στο κέντρο των οικισμών, όπου συνήθως ήταν οικοδομημένος ο ενοριακός ναός. Έτσι, σταδιακά, και όχι χωρίς δισταγμούς, τα διδακτήρια άρχισαν να ανεγείρονται σε περιφερειακά των οικισμών οικόπεδα και μερικές φορές εντελώς έξω από αυτούς[378]. Ακόμη, όμως, και σ' αυτές τις περιπτώσεις, για την επιλογή του οικοπέδου παίρνονταν υπόψη παράγοντες, όπως το περίβλεπτο της θέσης και το μικροκλίμα της περιοχής του οικοπέδου (ηλιασμός, επικρατούντες άνεμοι, υγρασία κ.λπ.).

πίνακες, υδρόγειος σφαίρα, προσωπογραφίαι ιστορικαί, άπερ καρποφορωτέραν καθιστώσι την διδασκαλίαν πανταχού είνε, απολύτως άγνωστα».

[378] Βλ. την περίπτωση του οικισμού Δοξαρό Μυλοποτάμου, για το δεύτερο διδακτήριο του οποίου νομαρχιακός επιθεωρητής σημείωνε μεταπολεμικά ότι «χρειάζεται ορειβασία 15' της ώρας εκ του υψηλοτέρου σημείου του χωρίου μέχρι του σχολείου». Το τρίτο κατά σειρά διδακτήριο του Δοξαρού, εκείνο του έτους 1964, είναι επίσης απομακρυσμένο από τον οικισμό. Τέτοια είναι και η περίπτωση του διδακτηρίου του οικισμού Μύρθιος Ρεθύμνου, στον οποίο το διδακτήριο οικοδομήθηκε σε λόφο πάνω από τον οικισμό και αντιμετώπιζε, πέραν της απόστασης, το πρόβλημα των καιρικών συνθηκών, στις οποίες ήταν εκτεθειμένο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.3 Η διαμόρφωση του κεντρικού κτηρίου

Το πρόβλημα ενός χώρου διδασκαλίας, προσαρμοσμένου στο αλληλοδιδακτικό σύστημα, τέθηκε ήδη από την πρώτη παρουσίαση της μεθόδου στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, το έτος 1816[379]. Αργότερα, με την επίσημη εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής άρχισαν να διαμορφώνονται σταδιακά προδιαγραφές και κανόνες. Ο *Οδηγός* του Κλεόβουλου ξεκινούσε με κεφάλαιο αφιερωμένο στον χώρο του σχολείου και στον εξοπλισμό του[380]. Με τη δημοσίευση του *Οδηγού* του Κοκκώνη, το έτος 1830, ο αδιαμόρφωτος χώρος των παλιότερων κοινών σχολείων πήρε μορφή συγκεκριμένου σχολικού κτηρίου, με διαρρύθμιση που έπρεπε να ανταποκρίνεται στις ειδικές απαιτήσεις της λειτουργίας που επρόκειτο να στεγάσει.

Εξαρχής έπρεπε να καταβάλλεται προσπάθεια «τα σχολεία να γίνωνται οπωσούν λαμπρά»[381].Το αλληλοδιδακτικό σχολείο έπρεπε να είναι ισόγειο, για λόγους αποφυγής του συνωστισμού. Για την ελάττωση της ανερχόμενης από το έδαφος υγρασίας ήταν καλό να διαμορφώνεται υπόγειο, οπότε η αίθουσα διδασκαλίας κατασκευαζόταν ελαφρά υπερυψωμένη. Η κάτοψή του σχολείου ήταν απαράβατα ορθογωνική. Το πλάτος του έφτανε το πολύ τα 9-10 μέτρα και η ακριβής διαστασιολόγηση προσδιοριζόταν από τον πληθυσμό σχολικής ηλικίας της περιοχής στην οποία απευθυνόταν. Ο μαθητικός πληθυσμός υπολογιζόταν στο 10% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής, αφού αφαιρούνταν απ' αυτό ποσοστό 19%, που αφορούσε τις αναμενόμενες καθημερινές απουσίες[382].

Για τον προσδιορισμό των ανοιγμάτων υπήρχε ειδική μέριμνα. Μία πόρτα ανοιγόταν προς το δρόμο και δινόταν στην αποκλειστική χρήση του δασκάλου. Μία δεύτερη πόρτα, η κύρια είσοδος, οδηγούσε στο προαύλιο και βρισκόταν οπωσδήποτε δίπλα στο βάθρο του δασκάλου. Η αυστηρή αυτή τοποθέτηση αποσκοπούσε στον έλεγχο της εισόδου και εξόδου των μαθητών[383]. Μια τρίτη πόρτα, όταν υπήρχε, οδηγούσε στους χώρους υγιεινής. Σε ό,τι αφορά τα παράθυρα, αυτά θα έπρεπε «να είναι μεγάλα, ανοιγμένα το εν άντικρυ του άλλου, εις τας δύο μεγαλητέρας παραλλήλους πλευράς του διδακτηρίου, δύο μέτρα άνω του εδάφους αυτού»[384]. Η εμμονή στο μεγάλο ύψος του κατωφλιού των παραθύρων δικαιολογούνταν από την ανάγκη εξεσφάλισης οπτικής μόνωσης. Όσο για τον μεγάλο αριθμό των ανοιγμάτων και το μεγάλο ύψος της αίθουσας, αυτά δικαιολογούνταν από τις ανάγκες εξαερισμού του διδακτηρίου. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι επιδημικές ασθένειες και η φυματίωση ήταν συνηθισμένες κατά τον 19ο αιώνα και ότι η ιατρική της εποχής χαρακτηριζόταν από την πεποίθηση της μετάδοσής τους αποκλειστικά μέσω του αέρα[385].

---

[379] Βλ. περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, τ. ΣΤ' (1816), σελ. 7 (φωτογραφική ανατύπωση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1989).

[380] Αναφέρονται στο Κοκκώνη Ι., *Περίληψις της γενομένης αναφοράς εις την επί της Προπαιδείας Επιτροπήν περί του Εγχειριδίου τού δια τα αλληλοδιδακτικά Σχολεία της Γαλλίας συνταχθέντος υπό του Κ. Σαραζίνου (Sarazin)*, εν Αιγίνη 1830, σ.σ. 4 και 10.

[381] Βλ. Δασκαλάκη Α., *Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επαναστάσεως, Σειρά Γ', Τα Περί Παιδείας*, Αθήνα 1968, σελ. 1232.

[382] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 68-78.

[383] Βλ. Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σελ. 93.

[384] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, ό. π. σημ. 243, σελ. 1.

[385] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 69. Η αντίληψη ότι οι αρρώστιες αυτές (ευλογιά, κοκκύτης, χολέρα, πανώλης, τύφος, μηνιγγίτιδα, ελονοσία) αλλά και οι τυπικά παιδικές ασθένειες (διφθερίτιδα, οστρακιά, ιλαρά, ερυθρά, παρωτίτιδα) και η φυματίωση μεταδίδονταν με τα μικρόβια εμφανίστηκε αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα, και άργησε πολύ να επικρατήσει. Οπωσδήποτε, ο «υγιεινιστικός» λόγος κατά τον 19ο αιώνα δεν ήταν υπερβολικός, αφού η τελευταία επιδημία χολέρας στον ελληνικό χώρο σημειώθηκε το έτος 1854. Στην προσπάθεια διάλυσης των προγενέστερων δοξασιών, σημαντικό ρόλο έπαιξε το πρωτοποριακό

Στο εσωτερικό της αίθουσας, το δάπεδο διαμορφωνόταν σε κεκλιμένο επίπεδο, για την υποβοήθηση της ορατότητας και του ελέγχου. Για τους ίδιους λόγους η έδρα του δασκάλου τοποθετούνταν πάνω σε ιδιαίτερα υψηλό βάθρο. Μ' αυτό τον τρόπο η έδρα και ο δάσκαλος γίνονταν τα σημεία τα σύγκλισης των βλεμμάτων των μαθητών[386].

Οι επανεκδόσεις του *Οδηγού* των ετών 1842, 1850 και 1860 δεν άλλαξαν τις παραπάνω προδιαγραφές. Από εκεί και πέρα, όμως, οι προδιαγραφές δεν προβάλλονταν με απόλυτο τρόπο, αλλά καταβαλόταν προσπάθεια δικαιολόγησής τους με ιατρικές αντιλήψεις.

Οι *Οδηγοί* του 1850 και 1860 πρόβλεπαν την οικοδόμηση μιας χωριστής αίθουσας για το συνδιδακτικό τμήμα, αν το σχολείο συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό μαθητών και υπήρχε δεύτερος δάσκαλος ή υποδιδάσκαλος. Η αίθουσα αυτή μπορούσε να είναι «εν δωμάτιον εις μίαν των στενωτέρων πλευρών του σχολείου, συνεχόμενον μετ' αυτού και περιέχον τα αναγκαία θρανία:..όσα συντείνουσιν εις την διδασκαλίαν των συνδιδακτικών μαθημάτων». Συχνά οικοδομούνταν ένας πρόχειρος διαχωριστικός τοίχος, με τα απαραίτητα για τη συνεχή επίβλεψη ανοίγματα[387].

Η απαγόρευση με νόμο της αλληλοδιδακτικής και η εισαγωγή της συνδιδακτικής μεθόδου, το έτος 1880, οδήγησε στην αχρήστευση του *Οδηγού* του Κοκκώνη και στην αντικατάστασή του από το έργο του Σπ. Μωραΐτη *Διδασκαλική*[388]. Στο βιβλίο αυτό επανατονιζόταν και επαυξανόταν η σημασία του οικοδομήματος: «η οικοδομή και ο καταρτισμός του διδακτηρίου πρέπει να θεωρήται ως το ήμισυ της όλης επιχειρήσεως της συστάσεως σχολείου τινός. Διό απαιτείται μεγάλη επιμέλεια και πρόνοια όπως το οικοδόμημα ανεγερθή σύμφωνον προς τα αξιώματα της παιδαγωγικής και επαρκή ου μόνον εις τας παρούσας ανάγκας, αλλά και εις τας εν τω μέλλοντι». Το διδακτήριο έπρεπε να χωροθετείται στο κέντρο του οικισμού, να περιβάλλεται από ελεύθερο κοινόχρηστο χώρο και να βρίσκεται μακριά από δραστηριότητες θορυβώδεις και ανθυγιεινές. Έπρεπε, ακόμη, να έχει σωστό ηλιασμό, να αποτρέπει την υγρασία και να διαθέτει αυλή διπλάσια τουλάχιστον από την επιφάνεια του κυρίως οικοδομήματος. Αν ο δρόμος ήταν πολυσύχναστος, η οικοδόμηση του κτηρίου έπρεπε να γίνεται στο βάθος του οικοπέδου, με την προϋπόθεση ότι αυτό θα περιβαλλόταν από μαντρότοιχο «ικανώς υψηλό και δυσυπέρβλητο»[389].

Στη *Διδασκαλική* προβλεπόταν και στεγασμένος χώρος για τη διεξαγωγή της γυμναστικής. Η αίθουσα διδασκαλίας δεν ταυτιζόταν πια με ολόκληρο το σχολικό κτήριο. Οι νέες ανάγκες μπορούσαν να καλύπτονται με την επανάληψη των σχολικών αιθουσών τόσες φορές, όσες απαιτούσε ο συνολικός αριθμός των μαθητών[390]. Στα μεγάλα αστικά κέντρα, η διαρκής επανάληψη των αιθουσών, κατά τις δεκαετίες του 1870 και του 1880 οδήγησε στις προσθήκες διαδρόμων και γραφείου. Όπου υπήρχαν οι οικονομικές δυνατότητες, καταβάλλονταν προσπάθειες διαμόρφωσης επίσημων σχολείων, με κλασικούς ρυθμούς στη σύνθεση των όψεων, προσθήκες προστώων και συμμετρία και επανάληψη στην τοποθέτηση των ανοιγμάτων.

για την εποχή του βιβλίο του Γεωργίου Βλάμου *Η υγιεινή του σχολείου* (*ό. π.* σημ. 371), το οποίο εκδόθηκε από την Βιβλιοθήκη Μαρασλή και κυκλοφόρησε πλατειά στις βιβλιοθήκες των διδασκαλικών συλλόγων. Για ιστορικούς λόγους θα πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι είχαν προηγηθεί οι εκδόσεις των Σαλλίβερου Ν., *Υγιεινή των οικοδομών, ήτοι ανέγερσις, εξυγίανσις και συντήρησις τών τε ιδιωτικών και δημόσιων κτηρίων*, εν Αθήναις 1893, το οποίο αναφέρεται και στην υγιεινή των διδακτηρίων και των Μάλτη Α.-Καράια Σ., *Σχολική υγιεινή*, εν Αθήναις 1903.

386 Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 71.

387 Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 17.

388 Βλ. Μωραΐτη Σ., *Διδασκαλική ή Σύντομοι Οδηγίαι περί της χρήσεως της νέας μεθόδου διδασκαλίας*, εν Αθήναις 1880.

389 Βλ. του ίδιου, *Διδασκαλική...*, *ό. π.* σημ. 310, σ.σ. 2 και 9.

390 Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 175.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στις περιπτώσεις αυτές, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του 1880, οι παραπάνω διευθετήσεις πραγματοποιούνταν συχνά εις βάρος της θεωρούμενης ως παιδαγωγικής διάστασης των σχολικών κτηρίων. Έτσι, ο αριθμός και οι διαστάσεις των ανοιγμάτων θυσιάζονταν συχνά εις βάρος της συμμετρίας του κτηρίου. Οι εξελίξεις αυτές είχαν, ασφαλώς, σχέση με την επικρατούσα την εποχή εκείνη *Μεγάλη Ιδέα*. Το σχολικό κτήριο είχε αρχίσει σταδιακά και όπου υπήρχαν οι προϋποθέσεις να αποτελεί φορέα σημασιοδότησης εθνικών βλέψεων. Όπου τέτοιες προϋποθέσεις δεν υπήρχαν, στα χωριά και στις κωμοπόλεις, το σχολικό κτήριο εξακολούθησε να αναπαράγει τύπους όμοιους με εκείνους της αγροτικής κατοικίας και εξίσου λιτούς[391].

Ο νόμος ΒΤΜΘ΄ του 1895 αποτέλεσε τομή για το σχολικό κτήριο. Για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού βασιλείου ο συγγραφέας δεν ήταν παιδαγωγός αλλά μηχανικός. Ο νόμος αυτός, γνωστός και με το όνομα του συντάκτη του *Δ. Καλλία*., συμπεριέλαβε τις προδιαγραφές της *Διδασκαλικής* του Μωραΐτη και πρόσθεσε νέες διατάξεις. Από εκεί και πέρα σε κάθε μαθητή αναλογούσε επιφάνεια οικοπέδου δέκα τετραγωνικών μέτρων, όγκος αέρα πέντε κυβικών μέτρων και δομημένη επιφάνεια 0,90-1,25 τετραγωνικών μέτρων. Ο φωτισμός οριζόταν μονοπλάγιος από τα αριστερά. Τα θρανία, από τετραθέσια, εξαθέσια ή πολυθέσια που ήταν μέχρι τότε, έγιναν διθέσια και μονοθέσια. Το πιο σημαντικό, όμως, ήταν ότι ο νόμος συνοδεύτηκε από σχέδια, μεταξύ των οποίων και δύο σχέδια μονοτάξιων σχολείων με προσαρτημένη κατοικία δασκάλου[392].

Στην πραγματικότητα, ελάχιστα σχολικά κτήρια κατασκευάστηκαν σύμφωνα μ' αυτές τις προδιαγραφές. Πρόκειται για τα νεοκλασικά εκείνα σχολεία, που μέχρι σήμερα ακούγονται ως «μικρά πανεπιστήμια» (λόγω των επιρροών τους από το κτήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών) ή «Σχολεία Συγγρού»[393]. Το γεγονός της μικρής διάδοσής τους δεν μειώνει καθόλου την αξία του νομοθετήματος, η ουσιαστικότερη συνεισφορά του οποίου υπήρξε η δημιουργία προδιαγραφών για το πρώτο πρόγραμμα κρατικής οικοδόμησης σχολικών κτηρίων. Το πρόγραμμα αυτό άρχισε να εφαρμόζεται από το έτος 1898[394].

Η *Υγιεινή του Σχολείου*, που δημοσιεύτηκε εννέα χρόνια μετά το νόμο ΒΤΜΘ΄, επαύξησε τις προδιαγραφές του σχολικού κτηρίου. Τώρα πια προτιμούνταν μικρότερες από μεγαλύτερες οικοδομές, αν η αναλογική αύξηση του κόστους ήταν αντιμετωπίσιμη. Συνιστώνταν προσανατολισμός νότιος ή νοτιοανατολικός, που επέτρεπε τον έμμεσο ηλιασμό κατά τη διάρκεια του σχολικού ωραρίου. Τονιζόταν, επίσης, η αναγκαιότητα αρμονικού σχήματος και χρωματισμού του διδακτηρίου, για την ανάπτυξη της καλαισθησίας των μαθητών. Επιπλέον, το κτήριο έπρεπε να κατασκευάζεται λιθόκτιστο, για λόγους οικονομίας και θερμοχωρητικότητας, να απέχει τουλάχιστον οκτώ μέτρα από την πλησιέστερη οικοδομή, για λόγους ηλιασμού, και να έχει δάπεδο κατασκευασμένο από ξυλεία και υπερυψωμένο από το έδαφος. Το διδακτήριο έπρεπε να έχει φωτισμό μονοπλάγιο αριστερό και άπλετο, για αποφυγή οφθαλμικών παθήσεων

---

391 Βλ. της ίδιας, *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 142.

392 Βλ. διάταγμα 17ης-5ου-1894, στο Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σ.σ. 292-307.

393 Για τα «διδακτήρια Καλλία», βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., *Ο Δ. Καλλίας και το σχολικό κτήριο*, Αθήνα 1986. Τα διδακτήρια αυτά κατασκευάστηκαν με τα έσοδα των εκπαιδευτικών τελών και όχι με το κληροδότημα των 3.000.000 δραχμών του 1896 του Α. Συγγρού, το οποίο τουλάχιστον μέχρι το έτος 1926 παράμενε ανέπαφο (βλ. Κοντογιάννη Π., *Εθνικοί ευεργέται...*, *ό. π.* σημ. 308, σ.σ. 65-67 και Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρησιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τ. Α', Αθήναι 1929, σελ. 593).

394 Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 170.

των μαθητών και να διαθέτει ανοίγματα αρκετά για την ανανέωση του αέρα κατά τα διαλείμματα[395].

Η ίδρυση *Αρχιτεκτονικού Τμήματος στο Υπουργείο Παιδείας*, ως κεντρικού μηχανισμού ελέγχου και παραγωγής διδακτηρίων, το έτος 1908[396] και η ψήφιση του Νόμου «Περί διδακτηρίων εν γένει και της οργανώσεως της σχετικής υπηρεσίας» δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη διδακτηριακή άνθηση της περιόδου του μεσοπολέμου[397]. Η παραγωγή από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα δύο σειρών υποδειγμάτων διδακτηρίων, για μονοθέσια, διθέσια, τετραθέσια και εξαθέσια διδακτήρια, συνέβαλε στην ομοιομορφία των χιλιάδων διδακτηρίων που συναντώνται μέχρι σήμερα στην ελληνική ύπαιθρο[398]. Σε όλα, το κεντρικό κτήριο περιλαμβάνει την αίθουσα ή τις αίθουσες διδασκαλίας (διαστάσεων 5×8, 6×8 ή 6×9 μ.), γραφείο δασκάλου και ιματιοθήκη (προθάλαμο). Τα κτήρια των πολυθέσιων σχολείων περιλαμβάνουν, ακόμη, γραφείο διευθυντή και διάδρομο[399].

Στην Κρήτη διδακτήρια είχαν αρχίσει να οικοδομούνται από τη δεκαετία του 1840. Είχε γίνει πια συνείδηση, ιδιαίτερα μετά την επάνοδο από την αιγυπτιοκρατία στην τουρκοκρατία, ότι η απελευθέρωση του νησιού προϋπέθετε τη δημιουργία μιας μορφωμένης κοινωνικής ομάδας, που θα αντιπροσώπευε τους χριστιανούς στις κατά καιρούς διαπραγματεύσεις και θα καταλάμβανε κρατικές θέσεις. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν μπορούσε παρά να σημαίνει την εξάπλωση της εκπαίδευσης στον χριστιανικό πληθυσμό και την προσφορά σημαντικών υλικών πόρων γι' αυτήν. Έτσι, από το έτος 1840 άρχισε η οικοδόμηση αλληλοδιδακτικού σχολείου αρρένων στην πόλη του Ρεθύμνου[400]. Οι διασταυρούμενες πηγές μάς επιτρέπουν να έχουμε μια ικανοποιητική αναπαράσταση του εσωτερικού και του εξωτερικού τού διδακτηρίου. Γνωρίζουμε ότι στεγάστηκε με κεραμίδια. Η λεπτομέρεια αυτή είναι σημαντική, αν αναλογιστούμε ότι το σύνολο σχεδόν των αστικών κτισμάτων της Κρήτης στεγαζόταν με στέγη από συμπιεσμένο υδραυλικό χώμα, υλικό κοινότατο και δωρεάν στο νησί. Το δάπεδο του σχολείου ήταν πλακοστρωμένο και οι διαστάσεις της οικοδομής έφτασαν τα 18,46 μ. μήκος, 8,05 μ. πλάτος και 5,90 μ. ύψος[401]. Ήταν ένα μεγαλοπρεπές, ως προς τις διαστάσεις και την

---

[395] Βλ. Βλάμου Γ., *Η υγιεινή του σχολείου...*, *ό. π.* σημ. 371, σ.σ. 28-225.

[396] Για την ίδρυση και την ιστορία του Αρχιτεκτονικού Τμήματος και γενικότερα των τεχνικών υπηρεσιών του ΥΠ.Ε.Π.Θ., βλ. Κυριακού Κ., *Το Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ, 1898-1986*, Αθήνα 1993², σ.σ. 11-19.

[397] Βλ. Μαντούδη Μ., *Νομοθεσία περί διδακτηρίων*, εν Αθήναις 1927, σ.σ. 6-15. Ο διδακτηριακός αυτός νόμος εφαρμόστηκε, με μικρές τροποποιήσεις, μέχρι το έτος 1962, οπότε άλλαξε. Το ίδιο έτος το Αρχιτεκτονικό Γραφείο αντικαταστάθηκε από τον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων.

[398] Βλ. Λαμπαδάριου Ε., *Σχολική Υγιεινή*, Αθήνα 1928, σελ. 23, σημ. 3.

[399] Τα υποδείγματα φυλάσσονται στο Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Αρχιτεκτονικά Σχέδια 1018 και οι μεταγενέστεροι τύποι στα Α.Σ. 118, 1081, 1208, 1262 και 1296 (βλ. Κυριακού, Κ., *Το Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών...*, *ό. π.* σημ. 396, σελ. 20). Για τα διδακτήρια αυτής της περιόδου, βλ. Μαραγκού Σ., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και σχολικό κτήριο*, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στην Πολυτεχνική Σχολή του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1973. Τα διδακτήρια σχολιάστηκαν θετικά από αρχιτεκτονικά περιοδικά διεθνούς κύρους της περιόδου (βλ. άρθρα με τίτλο «Les écoles en Grèce» και «Ecoles en Grèce des architectes Karantinos et Mitsakis» στο περιοδικό *L'Architecture d'Aujourd'hui*, τ. 2 (1933), σ.σ. 68-70 και τ. 4 (1934), σ.σ. 61-74).

[400] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Η αίθουσα των τρία Ιεραρχών», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις* φ. 608 (5-2-1947).

[401] Βλ. του ίδιου, «Λιθογραφημένον σχέδιον του Α. Βεβελάκη», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 421 (20-6-1946), φ. 422 (21-6-1946), φ. 423 (22-6-1946) και φ. 426 (25-6-1946).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εμφάνιση, κτήριο (βλ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 131) και σχεδιάστηκε όχι από κάποιον εμπειρικό εργολάβο αλλά από τον ίδιο τον δάσκαλό του, τον Κ. Ψαρουδάκη[402].

Σε ό,τι αφορά την ύπαιθρο της Κρήτης, γνωρίζουμε ότι μερικά χωριά είχαν ειδικό σχολικό κτήριο, αλλά εκείνο που λείπει εντελώς είναι οι αναφορές στην αρχιτεκτονική και στη λειτουργικότητά τους. Ακόμα και όταν στις αρχειακές πηγές το οίκημα χαρακτηρίζεται ως κατάλληλο, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι αυτό είχε οικοδομηθεί με βάση τις προδιαγραφές του *Οδηγού* της αλληλοδιδακτικής. Τρία μόνο διδακτήρια της περιόδου αυτής σώζονται στο διαμέρισμα Ρεθύμνου, στο Άγιο Πνεύμα (1836, μετασκευασμένο), στα Φρατζεσκιανά Μετόχια (1864) και στην Αργυρούπολη (1865, μετασκευασμένο) (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφίες 4, 101 και 30, αντίστοιχα).

Σημαντικές πληροφορίες για τα διδακτήρια έχουμε μετά από μία εικοσιπενταετία. Οι πληροφορίες αναφέρονται στο Παρθεναγωγείο του Ρεθύμνου, το οποίο μέχρι το έτος 1865 στεγαζόταν στον γυναικωνίτη του μητροπολιτικού ναού και σε ιδιωτική οικία, με ενοίκιο. Την οικία αυτή είχε επισκευάσει με δικά της έξοδα η Εφορεία των Κοινών Καταστημάτων του Ρεθύμνου. Ο αριθμός των μαθητριών της περιόδου αυτής δεν ήταν μικρός, αφού κατά το σχολικό έτος 1845-46 φοιτούσαν 66 μαθήτριες και κατά το επόμενο σχολικό έτος 65[403]. Για το οίκημα του Παρθεναγωγείου είχε ζητηθεί το έτος 1864 σχέδιο από αρχιτέκτονα της Σύρου αλλά, επειδή αυτό αργούσε να εκπονηθεί, η οικοδόμηση ξεκίνησε χωρίς σχέδιο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 133). Η Εφορεία αναγκάστηκε στη συνέχεια να παραιτηθεί, «...διαφωνήσασα προς τον Αρχιερέα και Πρόεδρον αυτής εις το ζήτημα των διαστάσεων της οικοδομής του Παρθεναγωγείου, των μεν Εφόρων προτεινόντων το νέον τούτο σχολείον να γίνη μακρύ προς ευρυχωρίαν διά το μέλλον, του δε Αρχιερέως δεσποτικώς θέλοντος αυτό κοντόν»[404].

Λίγα χρόνια αργότερα, με την επέκταση της εκπαίδευσης, στην ύπαιθρο προέκυψε το πρόβλημα της συνεκπαίδευσης. Μετά από σχετικό προβληματισμό αποφασίστηκε ότι η συνύπαρξη στην ίδια αίθουσα ήταν ανεπίτρεπτη και ότι στις περιπτώσεις γειτνίασης των αιθουσών ήταν απαραίτητο το άνοιγμα και δεύτερης πόρτας, «...ίνα δια της μιας εισέρχονται τα άρρενα, δια δε της ετέρας τα θήλεα»[405].

Ο Περί Παιδείας νόμος του 1881 περιείχε για πρώτη φορά μερικές στοιχειώδεις αρχιτεκτονικές οδηγίες. Η συνοδευτική εγκύκλιος, με τον αριθμό 56, ανέφερε: «καλόν θεωρούμεν να λαμβάνηται η δέουσα πρόνοια όπως τα σχολεία οικοδομώνται κατά τους επί τούτω ωρισμένους κανόνας και επί τη βάσει ομοιομόρφου σχεδίου. Άλλως δαπανώνται εις μάτην χρήματα μετά πολλών θυσιών και κόπων εισπραττόμενα».

---

[402] Βλ. Λουρωτού Ε., «Το Δημοτικόν Σχολείον Ρεθύμνης προ του 1884», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 60 (1927), σελ. Γ', τ. 61 (1927), σελ. Γ', τ. 62 (1927), σελ. Γ', τ. 63 (1927), σελ. Γ', τ. 64 (1927), σελ. Γ' και Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 41-46 και του ίδιου, «Η αίθουσα των τρία Ιεραρχών...», *ό. π.* σημ. 400.

[403] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 45.

[404] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο...*, *ό. π.* σημ. 196, σελ. 14.

[405] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4,. Αυτή η λύση δόθηκε και στην περίπτωση του σχολείου του Πρινέ Ρεθύμνου, η αίθουσα του οποίου συστέγαζε, με διαχωριστικό τοίχο, τα σχολεία αρρένων και θηλέων. Η συμφοίτηση των δύο φύλων στην Ελλάδα είχε απαγορευτεί με την υπ. αριθμ. 4077/10-2-1852 εγκύκλιο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Σταδιακά η αρνητική στάση για τη συνεκπαίδευση άρχισε να αλλάζει, μέχρι που το έτος 1887, με την υπ. αριθμ. 958/12-2-1887 εγκύκλιο του Υπουργείου, επιτράπηκε υπό όρους (βλ. Βενθύλου Γ., *Θεσμολόγιον ...*, *ό. π.* σημ. 50, τ. Γ', σελ. 204). Για τη συμφοίτηση των δύο φύλων, βλ. Κίτσου Α., *Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1993.

Στην πραγματικότητα, και μέχρι την αυγή της κρητικής αυτονομίας, η κεντρική εξουσία της Κρήτης αδυνατούσε να έχει αποφασιστικό λόγο στην οικοδόμηση των σχολικών χώρων, εφόσον αδυνατούσε να συνεισφέρει στο κόστος της οικοδόμησής τους. Από την περίοδο αυτή σώζονται 13 διδακτήρια στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Πρόκειται για τα διδακτήρια των οικισμών Κεραμέ (1870), Πρινέ (1870), Ζουριδιού (1872), Αγίου Κωνσταντίνου (1875 μετασκευασμένο), Μιξορρούματος (1875), Ρουστίκων (1875, παλιά αίθουσα), Αρμένων (1881, παλιά αίθουσα), Μελιδονίου (1882), Επισκοπής Ρεθύμνου (1883, παλιά αίθουσα), Σκορδίλου (1884), Αρχαίας Ελεύθερνας (1887, μετασκευασμένο), Δοξαρού (1889) και Γερανίου (1895, παλιά αίθουσα)[406]. Παρά το γεγονός ότι αποτελούν απλά κτήρια, είναι φροντισμένα ως προς την διακόσμησή τους. Στις προσόψεις τους μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία «πολυτελή», όπως τις επιμελημένες γωνιακές απολήξεις, τις προσθήκες γείσων πάνω από τα παράθυρα, την προσπάθεια διάρθρωσης σε ζώνες και, σε μερικές περιπτώσεις, το περιμετρικό γείσο.

Από την επόμενη περίοδο, της Κρητικής Πολιτείας, σώζονται πολύ περισσότερα διδακτήρια. Σε ελάχιστα από αυτά η αίθουσα συνοδεύεται από βοηθητικούς χώρους, και αυτό συμβαίνει όταν το διδακτήριο είναι διώροφο (Κυριάννα, Χουμέρι, Αείμονας κ.α.). Αντίθετα, σε όλα τα διδακτήρια της περιόδου 1920-1940, εκτός των Γουλεδιανών, υπάρχουν οι αναγκαίοι βοηθητικοί χώροι (γραφείο δασκάλου και ιματιοθήκη). Συχνά τα κτήρια αυτά προσπαθούν να δανειστούν κύρος, όχι από τη θέση τους στον πολεοδομικό ιστό των αγροτικών οικισμών, από τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά ή από τα υλικά κατασκευής τους, αλλά από την επιμελημένη φύτευση του περιβόλου τους με δέντρα (πεύκα, ευκαλύπτους, ακακίες κ.λπ.). Σε κάποιες περιπτώσεις η φύτευση περιλαμβάνει και συμβολικά δέντρα, όπως φοίνικες (Πασαλίτες κ.α.).

Το μοναδικό σχολικό κτήριο της Κρήτης που μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία των σχολείων «Συγγρού» ή «μικρών πανεπιστημίων», έστω και καθυστερημένο χρονολογικά, είναι το διδακτήριο του δημοτικού σχολείου Κεφαλά Αποκορώνου, το οποίο ανεγέρθηκε με τοπικούς πόρους, τα έτη 1925-26. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα τόσο σύνθετο κτήριο οικοδομήθηκε στη μοναδική περιοχή μαστοροχωριών της Κρήτης. Η οικοδόμηση των σχολείων αυτών απαιτούσε, πέραν της επένδυσης πόρων, προωθημένη τεχνογνωσία. Την τεχνογνωσία αυτή διέθεταν μόνο οι τεχνίτες του Αποκορώνου, οι οποίοι κατασκεύαζαν εκκλησίες, καμπαναριά, γέφυρες, δημόσια κτήρια κ.λπ. και πληρώνονταν αδρά. Όλα τα σύνθετα διδακτήρια της δυτικής Κρήτης ανεγέρθηκαν από Αποκορωνιώτες μαστόρους, ενώ τα αντίστοιχα διδακτήρια της ανατολικής Κρήτης από Καρπαθιώτες[407].

Επί αυτονομίας, στην κωμόπολη Αρχάνες του διαμερίσματος Ηρακλείου ανεγέρθηκε διώροφο διδακτήριο, με σχέδια του αρχιτέκτονα της Κρητικής Πολιτείας Σαλίβερου, με υποδείξεις του δασκάλων του σχολείου και με ενίσχυση από το δημόσιο ταμείο. Το οίκημα αποτελεί εξαιρετικό δείγμα κλασικισμού στην Κρήτη[408].

---

[406] Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφίες 79, 128, 59, 8, 102, 140, 33, 34, 51 και 44, αντίστοιχα.

[407] Για τους Αποκορωνιώτες μαστόρους, βλ. Καμηλάκη Π., «Οι παραδοσιακοί οικοδόμοι του Αποκόρωνα της Κρήτης», περιοδικό *Κάμειρος*, τ. 66-67 (1986), σ.σ. 41-64 και Μπλέτσα Α., *Τα Χανιά έξω από τα τείχη*, Χανιά 1978. Λιγότερο σύνθετα κτήρια οικοδομούσαν στη δυτική Κρήτη συνεργεία, με μαστόρους από τους οικισμούς Ατσιπόπουλο, Πρινές, Μετόχια, Κάστελλος, Γεράνι και Γάλου (βλ. Καμηλάκη Π., «Η πόλη του Ρεθύμνου ..., *ό. π.* σημ. 427, σ.σ. 33-34 και σημ. 23).

[408] Βλ. Τζομπανάκη Χ., «Νεοκλασικές επιδράσεις στα κτίσματα των επαρχιακών αστικών και ημιαστικών κέντρων της Κρήτης στο τέλος του 19ου και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Το παράδειγμα του παλαιού οικιστικού πυρήνα των Άνω Αρχανών Νομού Ηρακλείου», στα *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ² (1990), σ.σ. 595-596.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.4 Οι βοηθητικοί χώροι

Στους βοηθητικούς χώρους του διδακτηρίου περιλαμβάνονται η αυλή του, οι χώροι υγιεινής, το δωμάτιο διαμονής του δασκάλου, το γυμναστήριο και ο σχολικός κήπος.

Η αυλή των σχολείων παρουσίαζε όλες τις διαβαθμίσεις, από ακαλλιέργητο οικόπεδο μέχρι πλακοστρωμένο προαύλιο. Στα σχολεία της υπαίθρου η αυλή ήταν πολύ συχνά μια ανοιχτή αλάνα, ενώ στα σχολεία των πόλεων η αυλή, παρόλες τις περιορισμένες διαστάσεις της λόγω του κόστους του οικοπέδου, επεδίωκε να είναι μεγαλοπρεπής. Η αυλή του αρρεναγωγείου του Ρεθύμνου ήταν στρωμένη με βοτσαλωτό[409], αλλά το διδακτήριο δεν διέθετε γυμναστήριο, το οποίο πρόβλεπε ο *Οδηγός* της αλληλοδιδακτικής[410].

Όποια μορφή και αν είχε, η σχολική αυλή ήταν απαραίτητο να είναι περιτοιχισμένη και να παρέχει σε κάποιο σημείο της πόσιμο νερό. Αν και κανένας από τους γνωστούς σχολικούς χώρους δεν είχε κρήνη, κάποιοι διέθεταν σημείο υδροδότησης, με τη μορφή ενός αγγείου με βρύση[411].

Απαραίτητοι για τα σχολεία κρίνονταν οι χώροι υγιεινής. Η μεγάλη έκταση που παίρνει στους *Οδηγούς* της αλληλοδιδακτικής η περιγραφή τους και οι λεπτομέρειες τις οποίες περιέχουν, έχουν να κάνουν με την εμμονή της κοινωνίας τής εποχής αλλά και των δασκάλων και των γιατρών στον έλεγχο της σεξουαλικότητας των μαθητών. Ακόμη και η θέση τής εισόδου των χώρων υγιεινής ήταν προσδιορισμένη. Η τοποθέτησή της γινόταν σε εμφανές από τον δάσκαλο και τους μαθητές σημείο, ώστε να δημιουργεί αισθήματα ενοχής σε περίπτωση παρατεταμένης παραμονής[412].

Η κατοικία του δασκάλου, στους οικισμούς που η διαμονή του δεν εξασφαλιζόταν με φιλοξενία σε ιδιωτικές κατοικίες, απαιτούσε την οικοδόμηση κτηρίου[413]. Το κτήριο αυτό ήταν αυτόνομο από το σχολικό. Όπου οι διαστάσεις του οικοπέδου δεν το επέτρεπαν, η κατοικία αποτελούσε προέκταση του διδακτηρίου, με μεσοτοιχία. Σ' αυτή την περίπτωση οι είσοδοι των δύο κτηρίων ήταν ανεξάρτητες[414].

Μερικές φορές ο σχολικός χώρος περιλάμβανε και «φυλακή». Αν και δεν εντοπίσαμε αναφορά σ' αυτήν σε κανέναν σχολικό *Οδηγό*, γνωρίζουμε ότι σε ένα τουλάχιστον σχολείο, σ' εκείνο της Ελεύθερνας Μυλοποτάμου, το υπόγειο, το οποίο είχε οικοδομηθεί για την ελάττωση της υγρασίας του εδάφους, είχε χρησιμοποιηθεί γι' αυτόν τον σκοπό[415]. Μια αναφορά, επίσης, του διευθυντή του ελληνικού σχολείου του Ηρακλείου του έτους 1885, στην οποία ζητείται από την Τμηματική Εφορεία η διάθεση ενός δωματίου για χρησιμοποίησή του ως φυλακής για τους

---

[409] Στρωμένη «δι' εστρογγυλευμένων θαλασσίων λίθων» (βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 41-42).

[410] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 13. Το σχολείο αρρένων διέθετε «μέρος στεγασμένον με στέγην».

[411] Βλ. του ίδιου, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 13. Αυτή τη μορφή είχε και η κοινή βρύση των αλληλοδιδακτικών σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου.

[412] Βλ. Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σ.σ. 93-94.

[413] Η διαμονή του δασκάλου σε τέτοια κατοικία συνεπαγόταν την καταβολή εύλογου μισθώματος στο σχολικό ταμείο (βλ. *Εγκύκλιος των Επιθεωρητών Α΄και Β΄ Εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης υπ. αριθμ. 3*, Ρέθυμνο 1933, σελ. 29, όπου και υπόδειγμα εντύπου καταβολής μισθώματος).

[414] Αυτή η διευθέτηση της επέκτασης της σχολικής αίθουσας έγινε στο διδακτήριο των Φρατζεσκιανών Μετοχιών, όπου η κατοικία του δασκάλου κατασκευάστηκε διώροφη. Το διδακτήριο ακούγεται μέχρι σήμερα ως «το σπίτι της δασκάλας» (βλ. παρακάτω σημ. 1076).

[415] Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Απέσβετο και λάλον ύδωρ. Τα 130 κλειστά σχολεία του Νομού Ρεθύμνης*, επιμέλεια Χ. Στρατιδάκης, Ρέθυμνο 1999, σελ. 8.

«ατακτούντες»[416], φανερώνει ότι η ύπαρξη τέτοιου χώρου δεν ήταν ασυνήθιστη. Άλλωστε, οι φυλακίσεις αποτελούσαν αναγνωρισμένες μορφές σωφρονισμού στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, από το έτος 1854[417]. Πρόβλεψη για την κατασκευή χώρων φυλάκισης υπήρχε στο κλασικό για τα σχολικά κτήρια βιβλίο *Η υγιεινή του σχολείου*[418].

Επί αυτονομίας και αργότερα, μετά την ένωση, μεγάλη σημασία δόθηκε στην ίδρυση σχολικών κήπων[419]. Με βάση τον «Νόμο περί των Δημοτικών σχολείων» του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου, ο δάσκαλος έπρεπε να οδηγεί στο ύπαιθρο τους μαθητές του και να τους εξασκεί στις γεωργικές εργασίες[420]. Το έτος 1901 λειτουργούσαν στην Κρήτη 270 αγροκήπια[421]. Για τις εκπαιδευτικές αρχές της Κρητικής Πολιτείας οι σχολικοί κήποι θα έπρεπε, εκτός του παιδαγωγικού τους ρόλου να λειτουργούν και ως γεωργικοί σταθμοί, για την

---

[416] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 178.

[417] Βλ. εγκύκλιο Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως υπ. αριθμ. 11503/22-11-1854, η οποία απαγορεύει τη σωματική βία, αλλά προβλέπει «την γονυκλισίαν, την πολύωρον ανάγνωσιν, την δια προσαρτημένου μαυροπίνακος έκθεσιν, την ασιτίαν ή ολιγοσιτίαν» και «την φυλάκισιν», στο Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σ.σ. 124-125. Για το πειθαρχικό σύστημα στο νεοελληνικό σχολείο του 19ου αιώνα, βλ. Χατζηβασιλείου Β., *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1989. Για τον πειθαναγκασμό στα σχολεία της Κρήτης κατά την ίδια περίοδο, βλ. Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας ...», *ό. π.* σημ. 356, σ.σ. 17-18.

[418] Βλ. Βλάμου Γ., *Η υγιεινή του σχολείου...*, *ό. π.* σημ. 371, σελ. 123.

[419] Για τους σχολικούς κήπους, βλ. Cazal A., *Le jardin botanique de l' école primaire rurale*, Nancy 1886, Αναγνωστόπουλου Π., *Οδηγός του σχολικού κήπου*, Αθήναι 1929, Χασιώτη Σ.-Μουλούλη Θ., «Η Γεωργική εκπαίδευσις εις τα Δημοτικά Σχολεία», ανάτυπο από το *Παράρτημα Γεωργικού* Δελτίου, τ. Φεβρουαρίου 1929, Ανάση Γ., *Ο σχολικός κήπος*, Χαλκίς χ.χ.ε. και Κατσαφούρου Χ., *Ο σχολικός κήπος*, Αθήνα 1979. Εισηγητής της ιδέας του σχολικού κήπου ήταν ο Σ. Χασιώτης, για τον οποίο βλ. Ζωγράφου Δ., *Η δημοτική εκπαίδευσις και η γεωργία (1833-1936)*, Αθήναι 1937. Για την προσφορά των δασκάλων στην ανόρθωση του γεωργικού τομέα μετά την μικρασιατική καταστροφή, βλ. Χασιώτη Σ., «Το έργον των δημοδιδασκάλων διά την ανάπτυξιν του εθνικού πλούτου της χώρας», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 72-87. Οι σχολικοί κήποι θεσμοθετήθηκαν στην ελληνική εκπαίδευση με το Β.Δ. της 4ης-6-1916. Με το νόμο 4397/1929 ορίστηκε η υποχρεωτική ίδρυση σε κάθε σχολείο σχολικού κήπου, για τη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων και την απόκτηση από τους μαθητές προκαταρκτικών γνώσεων καλλιέργειας της γης. Με τις υπ. αριθμ. 643064/1933 και 125515/1937 εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας ορίστηκε ο τρόπος συντήρησης των κήπων κατά τις διακοπές των σχολείων και η προσάρτηση ζωοτροφείων.

[420] Βλ. Κανάκη Ι, *Η εσωτερική οργάνωση ...*, *ό. π.* σημ. 268, σελ. 71. Κατά τη συζήτηση στη Βουλή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του έτους 1931, ο Σ. Χασιώτης είχε επιμείνει ιδιαίτερα στην αναγκαιότητα του σχολικού κήπου: «Πρέπει δια τούτο να δώσωμεν ολίγην γεωργικήν μόρφωσιν εις τα σχολεία μας. Δεν λέγω να διδάξωμεν το επάγγελμα το γεωργικόν εις τα δημοτικά σχολεία. Τούτο είναι έργον των επαγγελματικών σχολείων...Είναι ανάγκη το Κράτος να πεισθεί ότι πρέπει να κάμη εις όλα τα σχολεία σχολικούς κήπους. Διότι με 50 και 100 κήπους όπου έχομεν σήμερον, αξίους λόγου εννοώ, επί 8.000 σχολείων, δεν κάμνομεν απολύτως τίποτε, το σιμαντικόν». Ο Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου απάντησε, μεταξύ άλλων: «Και όσον αφορά την χρησιμιότητα των σχολικών κήπων, των οποίων θερμός απόστολος είναι ο κ. Χασιώτης, έχω να είπω ότι η ανάγκη τούτων σήμερον αποτελεί κοινήν συνείδησιν...Εν τω μέτρω των οικονομικών μας δυνάμεων επιδιώκομεν την επέκτασίν των» (βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Συνεδρίασις 86η (4-6-1931), σ.σ. 1006-1007).

[421] Βλ. Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις...*, *ό. π.* σημ. 186, σ.σ. 22-23.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εκπαίδευση των αγροτικών κοινωνιών[422]. Κατά τη δεκαετία του 1930 τέσσερις δάσκαλοι κάθε χρόνο αποσπούνταν και μετεκπαιδεύονταν στις Γεωργικές Σχολές Μεσσαράς και Αμαρίου[423], ενώ αρκετά σχολεία της Κρήτης πήραν επαίνους για τους σχολικούς τους κήπους στις Διεθνείς Εκθέσεις Θεσσαλονίκης[424]. Από την άλλη πλευρά, τα Εφεδρικά Ταμεία, κάτοχοι σημαντικής γεωργικής περιουσίας, αρνούνταν να παραχωρήσουν αγροκήπια για τις ανάγκες των σχολείων και αρκούνταν στην ενοικίασή τους[425].

---

[422] Πέραν της παιδαγωγικής, οι σχολικοί κήποι είχαν και οικονομική σημασία, όχι τόσο από τις εισπράξεις πώλησης των προϊόντων τους όσο από τη διάδοση της δενδροκαλλιέργειας. Το έτος 1900 υπολογιζόταν ότι μέσω των σχολικών κήπων διακινήθηκαν και φυτεύτηκαν στην Κρήτη περισσότερα από 50.000 μωρεόδεντρα, συντελώντας σημαντικά στην αύξηση της σηροτροφίας του νησιού (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον ...*, *ό. π.* σημ. 208, σελ. 57).

[423] Βλ. Μανουρά Σ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι...», *ό. π.* σημ. 9, σελ. 294. Γεωργικοί σταθμοί είχαν ιδρυθεί από το έτος 1900, από ένας στα τέσσερα διαμερίσματα της Κρήτης (βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 28/1-6-1900).

[424] Μεταξύ των καθηκόντων των δασκάλων, των σχετικών με τους σχολικούς κήπους, περιλαμβάνονταν διαλέξεις, διδασκαλίες και επιδείξεις στους χωρικούς για γεωργικά και κτηνοτροφικά θέματα (ελαιοκαλλιέργεια, οινοποιία, διατροφή και ασθένειες ζώων κ.λπ.). Όσοι δάσκαλοι είχαν μετεκπαιδευτεί σε γεωργική σχολή ήταν υποχρεωμένοι να εκπαιδεύουν τους συναδέλφους της περιοχής του σχολείου τους στα θέματα αυτά και στην οργάνωση του σχολικού κήπου (βλ. *Εγκύκλιος των Επιθεωρητών...*, *ό. π.* σημ. 413, σ.σ. 17-19).

[425] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1609 (7-12-1935).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΤΟΥΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1.1. Η σχολική περιφέρεια του Ρεθύμνου

Το Ρέθυμνο εξελίχθηκε σε πόλη κατά την περίοδο της ενετικής κατοχής της Κρήτης. Επί τουρκοκρατίας αποτέλεσε έδρα πασαλικιού. Το 1834 είχε 3.200 κατοίκους (ανάμεσα σ' αυτούς 80 χριστιανικές οικογένειες), το 1851 6.300, το 1881 9.175 (από τους οποίους 2.444 χριστιανοί), το 1894 8.241, το 1900 9.308 (από τους οποίους οι 3.717 χριστιανοί), το 1913 9.086, το 1918 9.798 (από τους οποίους οι 3.673 μωαμεθανοί), το 1920 8.783 (από τους οποίους 2.721 μωαμεθανοί), το 1928 10.558 και το 1940 10.972 κατοίκους[426]. Μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το Ρέθυμνο κατοικούνταν κατά πλειοψηφία από μωαμεθανούς κατοίκους[427].

Οι πληροφορίες για λειτουργία σχολείων στο Ρέθυμνο κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα είναι ασυνεχείς. Από το έτος 1795 μέχρι το 1805 λειτουργούσε κοινό σχολείο, με δάσκαλο τον Γρηγόριο Μεγαλοβρυσανό[428]. Από το έτος 1802 στο Ρέθυμνο λειτουργούσε και ελληνική σχολή, με δάσκαλο τον Ζαχαρία Πρακτικίδη[429]. Η σχολή γνώρισε ημέρες δόξας κατά την προεπαναστατική περίοδο, με δάσκαλο τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος είχε μετακληθεί από το Γυμνάσιο των Κυδωνιών. Τον Μεταξά, μετέπειτα επίσκοπο Ρεθύμνου και Ιωαννίνων, συνάντησε στο Ρέθυμνο ο αυστριακός περιηγητής Fr. Sieber και περίγραψε με κολακευτικά λόγια τις γνώσεις και τη διδασκαλία του[430].

Αλληλοδιδακτικό σχολείο πρωτολειτούργησε στο Ρέθυμνο κατά τα τελευταία έτη πριν την επανάσταση του 1821, με δάσκαλο τον Γεώργιο Βάο, από τη Σίφνο. Με την έκρηξη της επανάστασης, οι δάσκαλοι του αλληλοδιδακτικού και του ελληνικού σχολείου συνελήφθησαν και η λειτουργία των σχολείων διακόπηκε[431].

Από το έτος 1834 το αλληλοδιδακτικό σχολείο επαναλειτούργησε, ως ιδιαίτερος κοινοτικός οργανισμός, με 38 αρχικά μαθητές. Κατά περιόδους διαιρούνταν σε κατώτερο και

---

[426] Βλ. Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Β', Ηράκλειο Κρήτης 1991, σελ. 672, Μαλαγάρη Α.-Στρατιδάκης Χ., *Ρέθυμνο, οδηγός για την πόλη και τα περίχωρά της*, Αθήνα 1995⁴, σελ. 7, Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης*, Αθήνα 1988, σ.σ. 46-48 και Μπουρνόβα Ε., «Εξέλιξη του πληθυσμού» στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σελ. 19 . Στη συνέχεια της διατριβής οι παρατιθέμενες πληθυσμιακές πληροφορίες έχουν παρθεί από το έργο του Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α' και Β', Ηράκλειο Κρήτης 1991, εκτός και αν γίνεται διαφορετική βιβλιογραφική αναφορά.

[427] Βλ. Εκκεκάκη Γ. (επιμ.), *Εικόνες από τη ζωή στο παλιό Ρέθυμνο. Οι εντυπώσεις του Λευκάδιου δημοσιογράφου Π. Θ. Κουνιάκη (1918)*, Ρέθυμνο 1997, σελ. 33 και σημ. 12. Το έτος 1918 ο δήμαρχος του Ρεθύμνου ήταν μουσουλμάνος. Για τη διαμόρφωση του Ρεθύμνου σε αστικό κέντρο κατά την περίοδο της ενετοκρατίας, βλ. Δημακόπουλου Ι., *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και 17ου* αιώνα, Αθήνα 1977. Για τη διαδικασία αστικοποίησης του Ρεθύμνου κατά το τέλος του 19ου αιώνα -αρχές του 20ου, βλ. Καμηλάκη Π., «Η πόλη του Ρεθύμνου και η περιοχή της. Σχέσεις αστικού και αγροτικού χώρου», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σ.σ. 25-26.

[428] Βλ. Ευαγγελίδη Τ., *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, *ό. π.* σημ. 123, σελ. 167.

[429] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 26-27. Για τον Πρακτικίδη, βλ. Μοτάκη Στ., *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη*, Χανιά 1963.

[430] Βλ. Sieber Fr., *Reise nach der Insel im griechischen Archipelagus im Jahre 1817*, Leipnig-Sonau 1823, σελ. 190, Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής ...», *ό. π.* σημ. 123, σ. 282 και Sieber Fr., *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, επιμ. Γ. Γρυντάκης, Αθήνα 1994, σελ. 144.

[431] Βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σελ. 326.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

ανώτερο, οπότε στα δύο τμήματα δίδασκαν δάσκαλος και υποδιδάσκαλος, αντίστοιχα. Το 1835 επαναλειτούργησε και το ελληνικό σχολείο, ενώ από το 1836 στο αλληλοδιδακτικό άρχισαν να φοιτούν και κορίτσια. Τα επαναστατικά γεγονότα του 1841 ανέστειλαν τη λειτουργία του, από τον Μάρτιο του έτους αυτού μέχρι και τον Αύγουστο του επομένου έτους. Με την επαναλειτουργία του, στο σχολείο φοιτούσαν ήδη 14 μαθήτριες και ο αριθμός τους βαθμιαία αυξανόταν. Έτσι, από το έτος 1845 άρχισε να λειτουργεί στο Ρέθυμνο και αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων, το οποίο κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του είχε ήδη 66 μαθήτριες[432]. Το σχολείο αυτό απευθυνόταν αποκλειστικά στον πληθυσμό της πόλης του Ρεθύμνου.

Η σχολική περιφέρεια του αλληλοδιδακτικού σχολείου αρρένων ήταν μεγαλύτερη. Πέραν της πόλης του Ρεθύμνου, το σχολείο εξυπηρετούσε και τους οικισμούς Καστελλάκια, Φουρφουριανού Μετόχι, Περιβόλια, Μικρά Ανώγεια, Αγία Ειρήνη, Ξηρό Χωριό και Γιαννούδι. Αρκετοί από τους μαθητές του προέρχονταν από πιο απομακρυσμένους οικισμούς της υπαίθρου, από την Πηγή, τους Αρμένους, την Αγία Πελαγία, την Καλή Συκιά, τον Πρινέ, το Βιζάρι, τις Βρύσες Αμαρίου κ.α. Οι μαθητές αυτοί κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους κατοικούσαν στην πόλη σε συγγενικά τους πρόσωπα[433].

Τα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου με τους αποφοίτους τους αποτέλεσαν τον καταλύτη της ίδρυσης αλληλοδιδακτικών σχολείων στην ύπαιθρο του διαμερίσματος. Στην εκπαίδευση αλληλοδιδασκάλων συντέλεσαν ιδιαίτερα οι δάσκαλοι Κ. Ψαρουδάκης και Χ. Πετυχάκης, κατά τις χρονικές περιόδους 1842-44 και 1844-48[434]. Ο Κ. Ψαρουδάκης είχε διδαχτεί την αλληλοδιδακτική μέθοδο από τον εισηγητή της στον ελληνικό χώρο Γ. Κλεόβουλο, ενώ ο Χ. Πετυχάκης είχε διατελέσει δάσκαλος στο δημοτικό σχολείο της Αθήνας[435].

Τα σχολεία αποτελούσαν κοινοτικό οργανισμό, διοικούμενα από ιδιαίτερη Εφορεία. Η Εφορεία αποτελούνταν από 13 μέλη και είχε πρόεδρο τον εκάστοτε επίσκοπο. Η οικονομική διαχείριση των σχολείων ήταν αυτοτελής. Από το έτος 1851 η ενορία του μητροπολιτικού ναού, τα σχολεία και το νοσοκομείο της πόλης αποτέλεσαν τα Κοινά Καταστήματα του Ρεθύμνου. Το αρχικό αποθεματικό κεφάλαιο ήταν 4.000 γρόσια, τα οποία ανά 500 γρόσια, δόθηκαν ως έντοκα δάνεια σε εμπόρους της πόλης, προς 15%. Έτσι, το έτος 1841 το σχολικό ταμείο είχε φτάσει τα 13.661 γρόσια, το 1850 τα 50.211 και το 1851 τα 60.382. Τα έσοδα προέρχονταν από τους τόκους των δανείων, από δίδακτρα, από τις συνδρομές των μοναστηριών του διαμερίσματος Ρεθύμνου, από εισφορές, από τον δίσκο της Εκκλησίας υπέρ των σχολείων, από την μεταπώληση βιβλίων, από την εκμίσθωση αφιερωμάτων και από διάφορες έκτακτες προσόδους. Τα έσοδα ήταν αρκετά για την πληρωμή του διδακτικού προσωπικού, τις λειτουργικές ανάγκες των σχολείων και για συντήρηση των διδακτηρίων[436].

---

[432] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 29-32.

[433] Βλ. του ίδιου, «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σελ. 38. Σε κώδικα της Μονής Πρέβελη φαίνεται ότι το μοναστήρι χρηματοδότησε το έτος 1860 την οικοδόμηση κατοικίας για τους υποτρόφους του στο Ρέθυμνο (βλ. Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), *Κώδηξ των τε Εσόδων και Εξόδων της Ιεράς Μονής Πρέβελη (1843-1870), ΑΩΔΓ'*. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 2).

[434] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 7-8.

[435] Βλ. Αγνώστου, *Συνοπτική βιογραφία Γεωργίου Χατζή Ιωάννου Ψαρουδάκη...*, *ό. π.* σημ. 150, σελ. 20.

[436] Αρχικά τα μοναστήρια συνεισέφεραν 1.550 γρόσια κάθε χρόνο (μονή Αρκαδίου 700, Αρσανίου 300, Αγίων Ασωμάτων 300, Προφήτη Ηλία 250 γρόσια). Από το έτος 1843, με ενέργειες του πατριαρχικού εξάρχου πρώην Σμύρνης Χρυσάνθου, οι χορηγίες αυξήθηκαν στα 4.550 γρόσια (Αρκαδίου 2.000, Αρσανίου 1200, Πρέβελη 1.000, Προφήτη Ηλία 350 γρόσια). Από το 1843 εισέφεραν και οι μονές Βωσάκου (400 γρόσια), Χαλέπας (300 γρόσια) και Αγίου Παντελεήμονος (βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 51, 55-63).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων στεγάστηκε από την ίδρυσή του σε δωρηθείσα ιδιωτική κατοικία. Πριν από το έτος 1836 αγοράστηκε για επέκτασή της συνορεύον κατάστημα. Αντί όμως της συνένωσης, το έτος 1840 επιλέχτηκε η οικοδόμηση αυτοτελούς διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 131). Χωροθετήθηκε στο προαύλιο του μητροπολιτικού ναού του Ρεθύμνου, όπου αργότερα οικοδομήθηκαν και τα υπόλοιπα διδακτήρια της πόλης. Ήταν μεγαλοπρεπές για τα μέτρα της εποχής, με διαστάσεις 18,46×8,05×5,90 μ. Στοίχισε 15.014,32 γρόσια, από τα οποία τα 8.792,10 προήλθαν από εισφορές κατοίκων της πόλης. Το υπολοιπόμενο ποσό καταβλήθηκε από τα περισσεύματα του ταμείου των σχολείων[437].

Προκύπτει το ερώτημα με ποια πρόβλεψη φοίτησης οικοδομήθηκε μια αίθουσα αυτών των διαστάσεων. Γνωρίζουμε ότι κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του, στο σχολείο φοιτούσαν 110 μαθητές, ενώ κατά το επόμενο φοιτούσαν 151. Η οικοδόμηση ενός κτηρίου δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στην εκτίμηση των αναγκών που έρχεται να στεγάσει τη δεδομένη στιγμή, αλλά και σε βάθος χρόνου.

Παρακάτω θα αναφερθούν αναλυτικά οι υπολογισμοί με τους οποίους διαστασιολογούνταν ένα διδακτήριο αλληλοδιδακτικού σχολείου, ώστε στη συνέχεια να καθίσταται ευχερής και σύντομος ο υπολογισμός των άλλων αλληλοδιδακτικών διδακτηρίων του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Από το μήκος των 18,46 μ. και το πλάτος των 8,05 μ. αφαιρείται αμέσως το πλάτος του τοίχου, που για κτήρια αυτών των διαστάσεων είναι 0,60 μ. Η αφαίρεση οδηγεί σε εσωτερικές διαστάσεις κτηρίου 17,86×7,45 μ. Από τις διαστάσεις αυτές θα πρέπει να αφαιρεθούν 3,90 μ. από το μήκος και 2,60 μ. από το πλάτος. Ο χώρος αυτός επιμερίζεται στις ανάγκες του χώρου που προβλεπόταν για το βάθρο του δασκάλου, των ημικυκλίων του βάθους της αίθουσας, των ημικυκλίων των πλαϊνών τοίχων και του απαραίτητου χώρου για την κυκλοφορία των μαθητών. Απομένει ο καθαρός χώρος που καταλάμβαναν τα θρανία, 13,96×4,85 μ. Το πλάτος κάθε θρανίου των 4,85 μ. διαιρούμενο με το πλάτος των 0,38 μ., που υπολογίζονταν ότι καταλάμβανε ο κάθε μαθητής, δίνει αριθμό μαθητών ανά θρανίο περίπου 12. Γνωρίζοντας ότι ο χώρος μεταξύ δύο θρανίων ήταν 0,76 μ, διαιρώντας το μήκος της στήλης των θρανίων, 13,96 μ., με το κλάσμα 0,76/12, βρίσκουμε ότι η πρόβλεψη της αίθουσας είχε γίνει για 220 μαθητές[438]. Το κτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου μέχρι και την δεκαετία του 1880, οπότε φοιτούσαν σ' αυτό 200-250 μαθητές[439].

Το κτήριο του αλληλοδιδακτικού σχολείου αρρένων μπορούμε να παρατηρήσουμε σε λιθογραφία που σχεδιάστηκε το έτος 1866 και απεικονίζει τον καθεδρικό ναό του Ρεθύμνου και τα γύρω από αυτόν κτίσματα. Αν και η λιθογραφική πλάκα απεικονίζει την κατάσταση εξιδανικευμένη, δεν παύει να αποδίδει τις βασικές γραμμές των κτηρίων. Από το τεκμήριο αυτό φαίνεται ότι το διδακτήριο διέθετε δύο εισόδους, μία στην βόρειά του όψη και μία στη δυτική. Προφανώς η δυτική πόρτα προοριζόταν για την είσοδο του δασκάλου και η βόρεια για την είσοδο των μαθητών. Το σχολείο δεν πρέπει να είχε άλλη είσοδο προς νότο, όπου και ο κεντρικός δρόμος, στα πλαίσια, προφανώς, των οδηγιών του *Οδηγού*, ο οποίος δεν επέτρεπε τη διάνοιξη πόρτας απευθείας προς το δρόμο. Εφαρμόζοντας τον *Οδηγό*, η αίθουσα του σχολείου ήταν ισόγεια, μεγάλου ύψους, εντός των ορίων των 5-7 μέτρων που εκείνος έθετε. Η πρόβλεψη για κατώφλι των παραθύρων στο ύψος των δύο μέτρων φαίνεται να εφαρμόστηκε, με σκοπό την εξασφάλιση της οπτικής μόνωσης των μαθητών. Στο νότο διανοίγονταν έξι παράθυρα, τα

---

[437] Βλ. Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις ...», *ό. π.* σημ. 4, σ.σ. 41-42. Το διδακτήριο ονομάστηκε επί αυτονομίας «αίθουσα Πρίγκηπος Γεωργίου» και μετά την έξωση του Πρίγκηπα-Αρμοστή μετονομάστηκε σε «αίθουσα των Τριών Ιεραρχών».

[438] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σ.σ. 3-5. Ο υπολογισμός της χωρητικότητας με βάση τον *Οδηγό* θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής, αν το θέμα δεν είχε διευκρινιστεί από την Ε. Καλαφάτη στο βιβλίο *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 76. Εμείς εδώ απλά ακολουθήσαμε την αντίστροφη διαδικασία.

[439] Βλ. Λουρωτού Ε., «Το Δημοτικόν Σχολείον Ρεθύμνης ...», *ό. π.* σημ. 402.

οποία θα πρέπει να επαναλαμβάνονταν και στη βόρεια πρόσοψη, για εξασφάλιση αμφιπλάγιου φωτισμού. Εκεί που το κτήριο του σχολείου φαίνεται να ξέφυγε από το κανονιστικό πλαίσιο, ήταν στην έλλειψη υπερύψωσης του δαπέδου, για μείωση της υγρασίας. Από πουθενά δεν φαίνεται να διέθετε υπόγειο και η υπερύψωση του δαπέδου δεν ξεπερνούσε το ύψος του ενός σκαλοπατιού. Το διδακτήριο στεγαζόταν με τετρακλινή κεραμοσκεπή[440].

Γνωρίζουμε ότι το κτήριο δεν οικοδομήθηκε με βάση κάποιο σκαρίφημα και έγγραφη συμφωνία των συμβαλλομένων μερών, κατά τη συνήθη πρακτική της εποχής, αλλά κατόπιν σχεδίου του δασκάλου Κ. Ψαρουδάκη, με βάση τον *Οδηγό* της αλληλοδιδακτικής. Η πληροφορία αυτή γίνεται βεβαιότητα από περιγραφή του εσωτερικού του σχολείου προ του έτους 1884, που διαθέτουμε. Το σχολείο αρρένων λειτούργησε σ' αυτό το διδακτήριο μέχρι το 1884[441].

Το αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων απέκτησε διδακτήριο το έτος 1864 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 133). Μέχρι τότε στεγαζόταν στον γυναικωνίτη τού μητροπολιτικού ναού και σε ιδιωτικό οίκημα με ενοίκιο. Το νέο κτήριο οικοδομήθηκε για να στεγάσει τόσο το αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων όσο και το ελληνικό σχολείο θηλέων, που μόλις είχε λειτουργήσει, με δύο τάξεις. Για την εκπόνηση του σχεδίου μετακλήθηκε αρχιτέκτονας από τη Σύρο, ο οποίος άργησε να έρθει στο Ρέθυμνο. Έτσι, το κτήριο εκπονήθηκε με πρόχειρο σχέδιο, το οποίο έγινε αφορμή για την παραίτηση των μελών της Εφορείας των σχολείων. Τα μέλη ζητούσαν την ανέγερση μεγάλου σε μήκος διδακτηρίου και ο Επίσκοπος μικρότερου. Η πρόταση των μελών της Εφορείας, για σύγκλιση έκτακτης συνεδρίασης των πολιτών του Ρεθύμνου για το ζήτημα αυτό, απορρίφθηκε από τον Επίσκοπο[442].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε στα βόρεια του μητροπολιτικού ναού, στον περίβολό του. Τα έξοδα καλύφτηκαν από τους πολίτες του Ρεθύμνου, με κατάλογο συνδρομητών[443], από συνδρομές των μονών, από χορηγίες φιλογραμμάτων εκτός Κρήτης[444] και από τα περισσεύματα του Ταμείου των σχολείων. Συγκεντρώθηκαν 50.885,20 γρόσια και ξοδεύτηκαν 94.341,20[445]. Από το 1864, έτος οικοδόμησης του κτηρίου του Παρθεναγωγείου, με Πατριαρχική και

---

[440] Για το κανονιστικό πλαίσιο, βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σ.σ. 1-3. Ως προς τη λιθογραφία, ευκρινής εκδοχή της υπάρχει στα βιβλία Τσιριμονάκη Μ., *Εν Ρεθύμνω. Αφηγήματα*, Ρέθυμνο 1997, σελ. 16, Καμηλάκη Χ., *Το Μουσείο του Μητροπολιτικού Ναού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1995, σελ. 31 και Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 43. Ανάλυση της λιθογραφίας έχει γίνει στο Δρανδάκη Ν., «Λιθογραφημένο σχέδιον ...», *ό. π.* σημ. 401.

[441] Βλ. Λουρωτού Ε., «Το Δημοτικόν Σχολείον Ρεθύμνης ...», *ό. π.* σημ. 402, Δρανδάκι Ν., «Η αίθουσα των Τριών Ιεραρχών», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 608 (5-2-1947) και Παπιομύτογλου Γ., «Η αίθουσα των Τριών Ιεραρχών», περιοδικό *Ενοριακή Παρουσία* τ. 2 (1998), σ.σ. 8-10.

[442] Βλ. Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως, λειτουργίας και διοικήσεως των κοινών της πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατά την από του 1843-1892 πεντηκονταετίαν», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, 4/12/1935-9/1/1936, αναδημοσίευση στο *Η εκπαίδευση...*, *ό. π.* σημ. 6, σελ. 14.

[443] Βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 312.

[444] Το κείμενο της αγγελίας, έντυπο, μεταξύ άλλων αναφέρει: «προ ετών δέ τινων και Παρθεναγωγείον διατηρείται και μέχρι μεν του νυν οικίαι πολλών πολιτών γίνονται Παρθεναγωγείον, αλλ' επειδή διά τον μέγαν αριθμόν των κορασίδων διωρίσθη και ανωτέρα διδάσκαλος, δύο τάξεις ελληνικού σχολείου έχουσα, αναγκαία εκρίθη η οικοδομή καταλλήλου των Παρθένων σχολείου, ουχ υπάρχοντος τοιούτου μέχρι τούδε. Η οικοδομή ήρξατο πρό δύο μηνών και τα διά της εισφοράς των αξιεπαίνων Ρεθυμνίων συναχθέντα χρήματα ουκ επαρκούσι, διότι και το Κοινόν ημών μικρόν, και αι περιουσίαι μικραί...»

[445] Βλ. Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως, ...», *ό. π.* σημ. 442, σελ. 30.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Συνοδική απόφαση αυξήθηκε η ετήσια επιχορήγηση των σχολείων του Ρεθύμνου από τα μοναστήρια κατά 4.000 γρόσια[446].

Το κτήριο του Παρθεναγωγείου ήταν εντυπωσιακό. Αποτελούνταν από δύο μακρόστενες αίθουσες, μία ισόγεια και μία στον όροφο. Η αίθουσα του ισογείου καταλάμβανε τη μισή επιφάνεια από την αίθουσα του ορόφου. Από τις διαστάσεις μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στον όροφο στεγάζονταν το αλληλοδιδακτικό σχολείο και στο ισόγειο το ελληνικό. Η είσοδος στο ισόγειο πραγματοποιούνταν μέσω στοάς, υποστηριζόμενης από τέσσερα τοξωτά ανοίγματα, και ήταν τοποθετημένη στο μέσον του επιμήκους τοίχου. Το θύρωμα της εισόδου διαμορφωνόταν από προεξέχοντες πωρόλιθους και στεφόταν με οριζόντιο γείσο. Αριστερά και δεξιά ανοίγονταν τέσσερα ορθογωνικά παράθυρα. Στον όροφο και στη νότια όψη υπήρχαν πέντε ορθογωνικά παράθυρα, μεγάλων διαστάσεων. Τα ανοίγματα αυτά ήταν διαμορφωμένα από προεξέχοντες πώρινους δόμους και κατέληγαν σε οριζόντια γείσα. Ιδιαίτερα επιμελημένες ήταν οι γωνιακές απολήξεις του κτηρίου, το οποίο στεγαζόταν με τετρακλινή κεραμοσκεπή.

Ένα ακόμα αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων λειτούργησε στο Ρέθυμνο τα έτη 1858-1861, με διευθυντές τους Ε. και Χ. Πετυχάκη. Ως αιτιολογία για την ίδρυσή του προβλήθηκε η έλλειψη «σχολείου καλώς διοργανισμένου». Από το κοσμοσφαίριο που διέθετε, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το σχολείο είχε εξοπλιστεί με πλούσια για την εποχή του εποπτικά μέσα. Πάντως, η λειτουργία του ήταν βραχύβια και οι απόφοιτοί του κατατάχτηκαν με εξετάσεις στο ελληνικό σχολείο[447].

Κατά την επανάσταση του 1866 τα δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων ανέστειλαν τη λειτουργία τους -από τον Μάρτιο του 1866 μέχρι το τέλος Οκτωβρίου του 1868. Από τον Μάρτιο του επόμενου έτους συνέχισε να καταβάλλεται στα σχολεία του Ρεθύμνου η μηνιαία σουλτανική επιχορήγηση των 1500 γροσίων[448].

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 ξεκίνησε, καθυστερημένα σε σχέση με το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο, κίνηση για την τροποποίηση της εφαρμοζόμενης μεθόδου. Ήδη από το έτος 1862 το αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων του Ρεθύμνου είχε χωριστεί σε ανώτερο και κατώτερο[449]. Το έτος 1883 ο διευθυντής του σχολείου αρρένων, σε ομιλία του κατά τις ετήσιες εξετάσεις, μίλησε για την αναγκαιότητα εφαρμογής «νεωτέρας μεθόδου προς τελειοτέραν διδασκαλίαν», αλλά και ίδρυσης «νηπιαγωγικού σχολείου»[450]. Από το 1884 άρχισε να εφαρμόζεται η συνδιδακτική μέθοδος, από τον πτυχιούχο του Διδασκαλείου Χ. Φραγάκη, ο οποίος διοργάνωνε σεμινάρια για τη διδασκαλία της στους δασκάλους της επαρχίας. Το επόμενο έτος τα σεμινάρια συνεχίστηκαν με τον Χ. Φραγάκη και τον, επίσης μετεκπαιδευμένο, Ε. Λαμπρινάκη[451].

Τα σχολεία εξακολούθησαν τη λειτουργία τους με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο τού 1881, ενώ με τον δεύτερο του 1889 λειτούργησαν ως πρότυπα[452]. Εν τω μεταξύ οι σχολικές τους περιφέρειες μειώθηκαν, με την ίδρυση σχολείων στο Χρωμοναστήρι, το 1883 και στα Περιβόλια, το 1889. Το σχολείο του Χρωμοναστηρίου απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια

---

[446] Βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σ.σ. 346-347. Οι νέες ετήσιες εισφορές ήταν: μονή Αρκαδίου 2.500 γρόσια, μονές Πρέβελη, Ρουστίκων και Αρσανίου από 1.500, μονές Χαλεβή, Βωσάκου και Χαλέπας από 1.000, σύνολο 10.000 γρόσια.

[447] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 74-75.

[448] Βλ. Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως, ...», *ό. π.* σημ. 442, σ.σ. 30-32.

[449] Βλ. Δαφέρμου Γ., «Μνημόσυνο στους δασκάλους...», *ό. π.* σημ. 255, σελ. 3.

[450] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 119 (2-6-1883).

[451] Βλ. Λουρωτού Ε., «Το Δημοτικόν Σχολείον ...», *ό. π.* σημ. 402 και εφημερίδες Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 168 (28-6-1884) και *Αρκάδιον*, φ. 36 (29-6-1885).

[452] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

του Ρεθύμνου τους οικισμούς Αγία Ειρήνη και Μικρά Ανώγεια και το σχολείο των Περιβολίων τους οικισμούς Ξηρό Χωριό, Αλμπάνη Μετόχι και Γιαννούδι.

Το έτος 1899 το σχολείο αρρένων επανιδρύθηκε, με τον τίτλο τετρατάξιο Χριστιανικό Δημοτικό Σχολείο Αρρένων Ρεθύμνης. Το επόμενο έτος επανιδρύθηκε και πάλι ως τετρατάξιο και το 1901 ως διηρημένο αρρένων. Το 1903 υποβιβάστηκε σε τριτάξιο και το 1909 προήχθη σε ανώτερο. Το 1911 ονομάστηκε ανώτερο αρρένων, όπως και το 1912[453].

Το σχολείο θηλέων επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως τετρατάξιο Παρθεναγωγείο. Τον ίδιο χρόνο το σχολείο προήχθη σε πεντατάξιο και το 1901 ονομάστηκε διηρημένο Παρθεναγωγείο. Το 1903 επανιδρύθηκε ως τριτάξιο θηλέων και το 1909 προήχθη σε τετρατάξιο. Το έτος 1912 ονομάστηκε Ανώτερο Θηλέων και το 1915 υποβιβάστηκε σε πεντατάξιο[454].

Το δημοτικό σχολείο αρρένων συνέχισε να στεγάζεται στα κτήρια γύρω από τον καθεδρικό ναό. Χρησιμοποιούσε τη μεγάλη αίθουσα του παλιού αλληλοδιδακτικού σχολείου και τέσσερις ακόμη αίθουσες, διαστάσεων 6,20×5,10×5,30 μ., 6,20×5,10×5,30 μ., 4,80×4,40×4,70 μ. και 5,70×5,00×3,40 μ. Από τις διαστάσεις τους φαίνεται ότι οι δύο πρώτες αίθουσες ήταν συνεχόμενες. Οι πέντε αίθουσες διέθεταν συνολικά έξι εισόδους και 23 παράθυρα, από τα οποία ο αερισμός και ηλιασμός τους ήταν επαρκείς. Όλες ήταν κεραμοσκεπείς και χωροθετημένες στη νότια πλευρά του περιβόλου του ναού. Η θέση τους αυτή θεωρούνταν ακατάλληλη για σχολείο, επειδή «ο εκ των οδών ιδία θόρυβος και αι απειροκαλίαι των διαβατών λίαν ενοχλούσιν και παραβλάπτουσιν το έργον»[455].

Το δημοτικό σχολείο θηλέων στεγαζόταν κατά ένα μέρος στα κτήρια του παλιού παρθεναγωγείου στο προαύλιο του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου και κατά άλλο μέρος στα κτήρια του παρθεναγωγείου, που είχαν οικοδομηθεί το έτος 1892 στο προαύλιο του κοντινού ναού της Αγίας Βαρβάρας[456]. Το έτος 1911 όλες τάξεις του σχολείου είχαν στεγαστεί σ' αυτό το νέο κτήριο. Η πρώτη του αίθουσα είχε διαστάσεις 22,20×12,50×6,00 μ, η δεύτερη 11,70×4,40×6,00 μ. και η τρίτη 12,80×4,20×4,40 μ. Από τις διαστάσεις τους φαίνεται ότι οι δύο πρώτες αίθουσες αφορούσαν στο κτήριο του Παρθεναγωγείου (σημερινή Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου) και η τρίτη στα ενοριακά κτίσματα στα ανατολικά του ναού της αγίας Βαρβάρας. Όλες οι αίθουσες ήταν κεραμοσκεπείς. Ως μειονεκτήματα της στέγασης των

---

[453] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912 διατάγματα. Τα μέχρι το έτος 1908 διατάγματα, στα οποία παραπέμπει η παρούσα διατριβή, δημοσιεύτηκαν στην *Επίσημο Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*. Τα διατάγματα από τον Οκτώβριο του 1908 μέχρι τον Ιούνιο του 1913 δημοσιεύτηκαν στο *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*. Τα μεταγενέστερα διατάγματα δημοσιεύτηκαν στα Φ.Ε.Κ. του Βασιλείου της Ελλάδος.

[454] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 24/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912 και 113/28-3-1915 διατάγματα.

[455] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1911, Εκθέσεις περί των διαστάσεων των Δημοτικών Σχολείων, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 976/4-3-1911. Για τη στέγαση των αλληλοδιδακτικών σχολείων αρρένων και θηλέων και του γυμνασίου, βλ. και Βαλαρή Θ., *Μια πόλη* αναμνήσεις..., *ό. π.* σημ. 118, σ.σ. 197-203.

[456] Βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 348, Εκκεκάκη Γ., «Ένας ξεχασμένος ευεργέτης του Ρεθύμνου», εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 1-5-2003 και του ίδιου, «Ένα ακόμα άγνωστο περιηγητικό κείμενο με ρεθεμνιώτικο ενδιαφέρον», εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 8884 (7-10-2004). Ο Γ. Εκκεκάκης τοποθετεί τα εγκαίνια του διδακτηρίου στο έτος 1890. Η χρονολόγηση αυτή ανατρέπεται από σωζόμενο συμφωνητικό της Δημοτικής Εφορείας και της Τμηματικής Εφορείας, με ημερομηνία 19-6-1892, με το οποίο η πρώτη αναλαμβάνει να ανεγείρει το κτήριο και η δεύτερη να το ενοικιάσει για δέκα χρόνια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολείων στα κτήρια της αγίας Βαρβάρας θεωρούνταν η ύπαρξη κοντά θορυβωδών καταστημάτων, ο ανεπαρκής ηλιασμός και η υγρασία των αιθουσών[457].

Ένα ακόμα σχολείο λειτούργησε στο Ρέθυμνο το έτος 1911. Ήταν το 4° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης, το οποίο ιδρύθηκε ως ανώτερο θηλέων. Το 1923 το σχολείο ορίστηκε ως διτάξιο και το 1924 προήχθη σε τριτάξιο. Μεταξύ των ετών 1924 και 1928 το σχολείο προήχθη σε τετρατάξιο και το 1929 μετατράπηκε από τετρατάξιο θηλέων σε τετρατάξιο μεικτό. Το έτος 1937 το σχολείο υποβιβάστηκε σε τριτάξιο[458].

Το δημοτικό σχολείο αρρένων εξακολούθησε για αρκετά χρόνια να στεγάζεται στα παλιά κοινοτικά κτήρια γύρω από τον καθεδρικό ναό του Ρεθύμνου. Το έτος 1915 λειτουργούσε ως εξαθέσιο και χρησιμοποιούσε για διδακτήριο τέσσερις ανώγειες αίθουσες και δύο ισόγειες. Στο ισόγειο χρησιμοποιούσε και μια μικρότερη αίθουσα για γραφείο διεύθυνσης. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής στηλιτευε την κατάσταση και τόνιζε σε κάθε κατεύθυνση ότι η κατάσταση του διδακτηρίου υπονομεύει την υγεία των μαθητών. Δύο χρόνια αργότερα οι δύο αίθουσες του ισογείου εγκαταλείφθηκαν και οι τάξεις που στεγάζονταν σ' αυτές, η πρώτη και η δευτέρα, «αργούσαν εκ περιτροπής». Η πρόταση για ανέγερση νέου κτηρίου δεν μπορούσε να έχει απήχηση, λόγω του πολέμου, όπως και μια η πρόταση για ενοικίαση, γιατί δεν υπήρχαν κατάλληλα διαθέσιμα κτήρια σε μικρή απόσταση. Μικρές επιδιορθώσεις έγιναν το έτος 1918[459]. Το 1920 το κτήριο εγκαταλείφθηκε, μετά την παραχώρηση από το Γυμνάσιο τριών αιθουσών του, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως αίθουσες διδασκαλίας της πρώτης, πέμπτης και έκτης τάξης. Μια τέταρτη αίθουσα χρησιμοποιήθηκε ως γραφείο, ενώ η δευτέρα, η τρίτη και η τετάρτη τάξη στεγάστηκαν σε τρεις ενοικιαζόμενες αίθουσες, σε απόσταση 200 μ. Οι αίθουσες αυτές ήταν ευρύχωρες, αλλά ακατάλληλες ως προς τον αερισμό και τον φωτισμό τους, ώστε «ο εισερχόμενος εις τας αιθούσας λαμβάνει την εντύπωσιν στρατώνος μάλλον ή σχολείου»[460].

Το δημοτικό σχολείο θηλέων συνέχισε να στεγάζεται στα κοινοτικά κτήρια της Αγίας Βαρβάρας. Και οι πέντε τάξεις τού έτους 1915 στεγάζονταν στο παλιό κτήριο, στα βόρεια του ναού. Το σχολείο δεν διέθετε ιδιαίτερο γραφείο, γιατί τον έκτο χώρο του κτηρίου χρησιμοποιούσε το γυμνασιακό παρθεναγωγείο ως γραφείο διεύθυνσης. Το διδακτήριο δεν θεωρούνταν κατάλληλο, τόσο από άποψη χωροθέτησης -«ενσφηνωμένον εντός πυκνής συνοικίας»- όσο και από άποψη υγιεινής -«αίθουσες κακώς φωτιζόμενες και αεριζόμενες, εντός υγρασίας της πόλεως». Εκτός από αυτά, το προαύλιο του ναού κρινόταν ανεπαρκές για τη διεξαγωγή των διαλειμμάτων και της γυμναστικής. Άλλωστε, τα περίπου 250 τ.μ. των αιθουσών διδασκαλίας ήταν επαρκή, με τον μικρότερο σχετικό συντελεστή, για 278 και όχι για τις 322 μαθήτριες του έτους 1919[461].

Η κατάσταση των κτηρίων του δημοτικού σχολείου αρρένων το έτος 1918 ήταν απελπιστική. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής απέστειλε έγγραφο στην ενοριακή επιτροπή του μητροπολιτικού ναού του Ρεθύμνου, στο οποίο, αφού παρέπεμπε σε έγγραφα του

---

[457] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1997/2-6-1911.

[458] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 225/14-8-1923, 63/24-3-1924, 434/14-12-1929 και 448/4-11-1937 διατάγματα.

[459] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις του επιθεωρητού των δημ. σχολείων της εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, έτος 1915-16, σελ. 138 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων..., *ό. π.* σημ. 275, σ.σ. 51 και 96.

[460] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού δημ. σχολείων Εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, έτος 1921, σ.σ. 18-19.

[461] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 140, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 54 και 110 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων Δημοτ. Σχολείων εκπαιδ. Περιφερείας Ρεθύμνης σχολ. έτος 1918-19, σελ. 39.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

προηγουμένου έτους, έγραφε: «Δεν διαφεύγει την αντίληψιν ημών ότι η κατάστασις ιδίως του διδακτηρίου αρρένων δημοτ. Σχολής είναι οικτρά. Η υπόθεσις αύτη ατυχώς είναι παλαιά...Θλίβεται μόνον κατάκαρδα πας φιλοπρόοδος συγκρίνων τα διδακτήρια της χριστιαν. Κοινότητος προς τα μέγαρα της μουσουλμανικής» Στη συνέχεια πρότεινε την οικοδόμηση τεσσάρων τουλάχιστον νέων αιθουσών από την ενοριακή επιτροπή, από τις οποίες θα μπορούσε να έχει στο μέλλον «εισόδημα τακτικόν εξ ενοικίων»[462]. Στην απάντησή της η ενοριακή επιτροπή ανέφερε ότι οι πόροι της μόλις που επαρκούσαν για τη συντήρηση του ναού και ότι «πάσα δαπάνη των οικημάτων αυτών άτινα χρησιμοποιούνται ως διδακτήρια καθίσταται αδύνατος». Με βάση, μάλιστα, την παρατήρηση του επιθεωρητή για δυνατότητα καταβολής ενοικίου, εφόσον οικοδομούνταν νέα διδακτήρια, και επικαλούμενη τον νόμο 9243/1918, η επιτροπή ζητούσε ενοίκιο για τη χρήση των υπαρχόντων κτηρίων, το οποίο θα διέθετε «πρωτίστως δια την επισκευήν και την βελτίωσιν των τοιούτων οικημάτων». Στην ανταπάντησή του ο επιθεωρητής ανέφερε ότι «η ενορ. Επιτροπεία παρεξήγησε το πνεύμα και γράμμα της υπ. αριθ. 11 εγκυκλίου του Σ^ου Υπουργείου της Παιδείας διότι πρόκειται περί διδακτηρίων ανηκόντων εις ενοριακούς ναούς ενοικιαζόμενα ανέκαθεν» και όχι «περί διδακτηρίων τα οποία θα οικοδομηθώσιν ή ανοικοδομηθώσιν του λοιπού υπό τους όρους της εγκυκλίου». Μετά και από την ανταλλαγή των επιστολών, η κατάσταση στέγασης των διδακτηρίων παρέμεινε η ίδια και με την πάροδο των ετών χειροτέρευε[463].

Το έτος 1924, με την άφιξη των μικρασιατών προσφύγων και την αδυναμία των τριών δημοτικών σχολείων του Ρεθύμνου να δεχτούν μεγαλύτερο αριθμό μαθητών, ιδρύθηκε ένα ακόμη σχολείο, το 3° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης, ως προσφυγικό. Το 1929 προήχθη σε πεντατάξιο και στα τέλη του έτους με διάταγμα μετονομάστηκε σε 3° Μεικτό Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης[464]. Με το ίδιο διάταγμα το παλιό σχολείο αρρένων μετατράπηκε σε 1° Μεικτό και το δημοτικό σχολείο θηλέων σε 2° Μεικτό Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης.

Το πρόβλημα των μικρασιατών προσφύγων και η ανταλλαγή των πληθυσμών της Συμφωνίας της Λωζάνης υπήρξαν καταλύτες για τη στέγαση των σχολείων του Ρεθύμνου. Το διδακτήριο του μουσουλμανικού αρρεναγωγείου του Ρεθύμνου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 132) άρχισε να επισκευάζεται αμέσως μετά την αναχώρηση των Τουρκοκρητών και από τα τέλη του σχολικού έτους 1925 στέγασε τα σχολεία αρρένων και θηλέων και το 4°

---

462 Βλ. Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., έγγραφα με αριθμ. πρωτ. 308/9-6-1918, 28/15-6-1918 και 331/21-6-1918.

463 Η δυνατότητα οικοδόμησης κτηρίων από ιδιώτες, με σκοπό την ενοικίασή τους από το δημόσιο για στέγαση σχολείων, είχε δοθεί από το έτος 1917, με τον νόμο 1068 (βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ. Α', φ. 268/21-11-1917). Σύμφωνα με το άρθρο 3, στους διαγωνισμούς μίσθωσης διδακτηρίων είχαν δικαίωμα να λάβουν μέρος και οι ιδιώτες εκείνοι, που, διαθέτοντας κατάλληλο οικόπεδο, προτίθενταν να ανεγείρουν σχολικό κτήριο σ' αυτό. Την καταλληλότητα, όμως, των σχεδίων τών προς ανέγερση διδακτηρίων είχε δικαίωμα να κρίνει μόνο το Υπουργείο Παιδείας. Το μέτρο αυτό απέδωσε καρπούς αποκλειστικά στις μεγάλες πόλεις (βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires en Grèce », *L' Hellenisme Contemporain*, τ. 5 /1936, σελ. 456). Ειδικά ως προς τα εκκλησιαστικά οικήματα, το θέμα είχε διευκρινιστεί με την υπ. αριθμ. 9248 από 23-3-1917 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας (βλ. Λαμπαδάριου Ε, *Κώδιξ Σχολικής Υγιεινής...*, *ό. π.* σημ. 345, σ.σ. 177-178). Σύμφωνα μ' αυτήν, σε περιπτώσεις οικισμών που δεν διέθεταν διδακτήριο, αυτό μπορούσε να οικοδομηθεί με παραχώρηση του οικοπέδου από την ενοριακή επιτροπή και έξοδα των κατοίκων. Στην περίπτωση αυτή προβλεπόταν η χορήγηση ενοικίου από το Υπουργείο στην ενορία. Οπωσδήποτε, η ενοριακή επιτροπή του Ρεθύμνου δικαιούνταν ενοικίου, σε αντίθεση με τα γραφόμενα του νομαρχιακού επιθεωρητή, αφού επτά χρόνια νωρίτερα, το έτος 1911, η Εκκλησία εισέπραττε ενοίκια για το 85% των κτηρίων που διέθετε για τη στέγαση σχολείων (βλ. Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912).

464 Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 320/29-12-1924, 42/16-3-1927, 147/18-4-1929 και 434/14-12-1929 διατάγματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δημοτικό Σχολείο[465]. Το κτήριο είχε οικοδομηθεί το έτος 1888, με μικρή συνεισφορά του τουρκικού δημοσίου (25.000 γρόσια) και εισφορές του οθωμανικού στοιχείου της πόλης του Ρεθύμνου, για τη στέγαση σχολείου θηλέων. Διαθέτει συμμετρία και σαφή νεοκλασικά χαρακτηριστικά[466].

Το κεντρικό διδακτήριο έχει εννέα αίθουσες, πέντε στο ισόγειο και τέσσερις στον όροφο, διατεταγμένες γύρω από ένα αξονικό διάδρομο. Οι έξι αίθουσες έχουν εμβαδόν 33,15, 31,07, 32,20, 33,00, 32,70, 33,55 τ.μ. η καθεμιά και οι άλλες τρεις, που είναι όμοιες, έχουν εμβαδόν 34,74 τ.μ. η καθεμιά. Το κτήριο διαθέτει, επίσης, γραφείο 34,20 τ.μ. και διάδρομο 121,27 τ.μ. Είναι οικοδομημένο σε μεγάλο οικόπεδο και η αυλή του φτάνει τα 4.187 τ.μ. Ο προσανατολισμός του είναι βόρειος. Στην πρόσοψη διανοίγονται 15 υψίκορμα παράθυρα, τα δύο από τα οποία τυφλά. Καταλήγουν σε ημικυκλικά τόξα, τα οποία είναι έντονα τονισμένα και, σε συνδυασμό με τις εκατέρωθεν παραστάδες των γειτονικών παραθύρων, αποτελούν καλά δείγματα οθωμανικής κτηριοδομίας. Δύο χώροι, ανεξάρτητοι του κεντρικού διδακτηρίου, δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου της αυλής, σήμερα κατεδαφισμένοι, στέγαζαν δύο ακόμη αίθουσες των σχολείων. Όλα τα κτήρια περιήλθαν στην Υπηρεσία Ανταλλαξίμων και μετά από χρονοβόρες διαδικασίες μεταβιβάστηκαν στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του 1ου Δημοτικού Σχολείου, το οποίο μέχρι σήμερα στεγάζεται σ' αυτά.

Το κτήριο του έτους 1888 αποδείχτηκε εξαρχής ανεπαρκές για τις ανάγκες των σχολείων που στέγασε. Είχε συνολική επιφάνεια αιθουσών διδασκαλίας 299,9 τ.μ. Με βάση τα 0,9-1,25 τ.μ., που κρίνονταν απαραίτητα για κάθε μαθητή, αρκούσε για τη στέγαση 240-333 μαθητών. Το έτος 1928 το σχολείο στέγαζε 623 μαθητές (311 αγόρια και 312 κορίτσια).

Από το έτος 1931 άρχισε η οικοδόμηση διδακτηρίου για το 2° Δημοτικό Σχολείο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 134). Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τον αρχιτέκτονα Π. Καραντινό (1903-1976), με ανάθεση της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας[467]. Οικοδομήθηκε σε κεντρικό οικόπεδο, επιφάνειας 2.950 τ.μ. Το οικόπεδο δωρήθηκε από τον Δήμο Ρεθύμνου, ο οποίος το είχε αγοράσει από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ως

---

[465] Στο Α.Β'.Δ.Σ.Ρ., Έκθεσις περιληπτική της Ιστορίας του 2ου Δημοτ. Σχολείου Ρεθύμνης, Α' Περιφ. Ρεθύμνης, 4-3-1972 αναφέρεται ότι το σχολείο θηλέων μεταφέρθηκε στο κτήριο αυτό το έτος 1918. Δεν μπορούμε να δεχτούμε την πληροφορία αυτή, γιατί είναι αμάρτυρη. Στις εφημερίδες της εποχής δεν συναντήσαμε τέτοια είδηση. Η έξωση των μουσουλμανικών σχολείων του Ρεθύμνου, εάν συνέβαινε, δεν θα μπορούσε παρά να δημιουργήσει θόρυβο και αντιδράσεις. Αντίθετα, από τις εφημερίδες γνωρίζουμε ότι το κτήριο του μουσουλμανικού αρρεναγωγείου το έτος 1925 βρισκόταν υπό επισκευή, προκειμένου να στεγάσει τα χριστιανικά σχολεία (βλ. εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 753/3-5-1925).

[466] Βλ. Εκκεκάκη Γ., «Και το τούρκικο σχολείο του Ρεθύμνου είναι έργο χριστιανού», εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 7076 (23-7-1997), Μαλαγάρη Α.-Στρατιδάκη Χ., *Ρέθυμνο...*, *ό. π.* σημ. 426, σελ. 34 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου Διδακτηρίων της Β' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ρεθύμνης, 1972, σελ. 77.

[467] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 149 (1-3-1931) και τ. 201 (30-4-1933) και Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠΕΠΘ, φάκελος 220, σχέδια έτους 1931, 2° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης. Η προωθημένη για την εποχή αρχιτεκτονική του διδακτηρίου προκάλεσε δεικτικά σχόλια στην τοπική κοινωνία. Η εφημερίδα *Τύπος* φ. 91 (28-6-1932), με τον τίτλο «Ο όγκος της ακαλαισθησίας του Υπουργείου της Παιδείας», έγραψε: «Πιέζει κυριολεκτικώς τα στήθη των διερχομένων η απειροκαλία και η έλλειψις πάσης καλαισθησίας του εκπονήσαντος το σχέδιον αρχιτέκτονος. Θα ήτο προτιμώτερον αν η απαισία την όψιν σαπουνόπλακα ανεγείρετο εις απόκεντρον μέρος». Ο αρχιτέκτονάς του, Πάτροκλος Καραντινός, εφάρμοζε πιστά τις αρχές του φονξιοναλισμού και υπήρξε από τα δραστήρια στελέχη του μοντέρνου κινήματος στην Ελλάδα. Για το διδακτήριο του 2ου δημοτικού σχολείου ισχύει ό,τι έγραψε για τον σχεδιασμό από τον ίδιο του σχολείου *Χαροκόπου* ο Δημήτρης Φιλιππίδης: «κάθε προσπάθεια εξωραϊσμού είναι υποταγμένη στον ωφελιμιστικό χαρακτήρα του κτηρίου» (βλ. Φιλιππίδη Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σελ. 215).

ανταλλάξιμο, αντί 100.000 δραχμών. Η ανέγερσή του πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά με κρατικούς πόρους και ολοκληρώθηκε το έτος 1933[468].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στο βόρειο μέρος του οικοπέδου, κοντά στο δρόμο, με την παρεμβολή μικρού προαυλίου. Προφανώς η τοποθέτηση αυτή έγινε για λόγους προβολής του κτηρίου. Είναι διώροφο και αποτελείται από έξι ομοιόμορφες αίθουσες των 54 τ.μ., τρεις ανά όροφο, διατεταγμένες στο νότο του κτηρίου. Οι διάδρομοι του ισογείου και του ορόφου είναι τοποθετημένοι στον βορρά, τόσο για λόγους προστασίας από το κρύο όσο και για την ηχητική απομόνωση των αιθουσών από τους θορύβους του κεντρικού δρόμου της πόλης. Οι εξωτερικές διαστάσεις του διδακτηρίου είναι 29,00×11,00 μ.[469]. Οι διάδρομοι έχουν εμβαδόν 90 τ.μ. και στο βάθος τους υπάρχουν δύο γραφεία, των 15 τ.μ. το καθένα[470]. Στεγαζόταν με τετρακλινή κεραμοσκεπή και για οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός πέτρας και οπλισμένου σκυροδέματος. Η είσοδος διανοίγεται στην βορινή όψη, ενώ διαμορφώνονται δύο ακόμη δευτερεύουσες είσοδοι, η μία στο νότο και η άλλη στη δύση. Η βορινή πρόσοψη είναι απόλυτα συμμετρική, με έξι παράθυρα και είσοδο στο ισόγειο και επτά παράθυρα στον όροφο. Τα παράθυρα του ισογείου προστατεύονται από μικρούς σιδηροπαγείς προβόλους. Το κτήριο έχει τριμερή διάρθρωση. Η βάση του ορίζεται από περιμετρική κορνίζα, στο ύψος της υπερύψωσης του κτηρίου, και η μεσαία ζώνη περικλείεται ανάμεσα σ' αυτήν και την περιμετρική κορνίζα της κεραμοσκεπής. Σήμερα η κεραμοσκεπή έχει αντικατασταθεί με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα και η διάρθρωση αυτή δεν είναι πια ορατή. Το κτήριο αποδείχτηκε μεσοπρόθεσμα επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Με επιφάνεια αιθουσών 324 τ.μ. επαρκούσε για 259-360 μαθητές. Το πρώτο έτος λειτουργίας του είχε 316 μαθητές, το 1937 336 και το 1951 359 μαθητές[471].

Το 3° Δημοτικό Σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ανταλλάξιμο κτήριο, με ενοίκιο. Το διδακτήριο του σχολείου ξεκίνησε να ανεγείρεται το έτος 1932 και αποπερατώθηκε το 1933[472]. Οικοδομήθηκε στην παλιά πόλη, στις τουρκογειτονιές της οποίας είχαν στεγαστεί οι μικρασιάτες πρόσφυγες που έφτασαν στο Ρέθυμνο. Το οικόπεδο, εμβαδού 1.400 τ.μ., δωρήθηκε από τον δήμο Ρεθύμνου, ο οποίος το είχε αγοράσει για τον σκοπό αυτό έναντι 81.000 δραχμών. Ανεγέρθηκε με σχέδια της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1933[473] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 135).

Το κτήριο χωροθετήθηκε στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, προς τον δρόμο. Είναι διώροφο και διαθέτει τρεις αίθουσες στο ισόγειο και άλλες τρεις στον όροφο. Οι τέσσερις από τις αίθουσες έχουν εμβαδόν 53,60 τ.μ. η καθεμιά και οι άλλες δύο 40,80 τ.μ. Διαθέτει, ακόμη,

---

[468] Βλ. Α.Β'.Δ.Σ.Ρ., Φάκελος Συμβολαίων, συμβόλαιο υπ. αριθμ. 35223/4-4-1935 συμβολαιογράφου Ρεθύμνου Γ. Λουκάκη.

[469] Οι εξωτερικές διαστάσεις των διδακτηρίων που αναφέρονται στη διατριβή έχουν μετρηθεί από τον γράφοντα, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

[470] Βλ. Α.Β'.Δ.Σ. Ρ., Έκθεσις περιληπτική της Ιστορίας του 2ου Δημοτ. Σχολείου Ρεθύμνης, Α' Περιφ. Ρεθύμνης, 4-3-1972, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου ..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 77 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 158 (1931) και τ. 201 (1933).

[471] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1933-34 Α' Περιφερείας Ρεθύμνης, σελ. 60, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως των Σχολείων Α' Περιφ. Ρεθύμνης Σχ. έτους 1937-38, σελ. 116 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., α' Εκπ/κή Περιφ. Ρεθύμνης, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολ. Έτους 1951-52, σελ. 111.

[472] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 178 (12-5-1932) και τ. 214 (15-11-1933).

[473] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Τύπος*, φ. 73 (11-3-1932) και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 178 (12-5-1932) και τ. 214 (15-11-1933).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γραφείο 29 τ.μ. και διαδρόμους 98 τ.μ. Ανεγέρθηκε αποκλειστικά με κρατική αρωγή, ύψους 715.000 δραχμών[474].

Και στο κτήριο αυτό χρησιμοποιήθηκε τόσο η πέτρα όσο και το οπλισμένο σκυρόδεμα. Οι δύο είσοδοι είναι τοποθετημένες στη νότια πρόσοψη. Γύρω τους αναπτύσσονται συμμετρικά τέσσερα παράθυρα και στον όροφο άλλα έξι. Τα παράθυρα του ισογείου και οι είσοδοι προστατεύονται από σιδηροπαγείς προβόλους. Το κτήριο, με την κεραμοσκεπή που το στέγαζε, παρουσίαζε τριμερή διάρθρωση. Τον όροφο διέτρεχε κορνίζα από οπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στην οποία ακουμπούσε η σκεπή. Εντύπωση επιφανούς δημόσιου κτηρίου προκαλεί η προεξοχή της κεντρικής πτέρυγας, η οποία του δίνει τριμερή διάρθρωση και ως προς την κατακόρυφη έννοια. Αποδείχτηκε επαρκές μεσοπρόθεσμα για τις ανάγκες του σχολείου. Με εμβαδόν αιθουσών διδασκαλίας 296 τ.μ., επαρκούσε για 237-329 μαθητές. Το έτος 1933 που εγκαινιάστηκε στέγασε 263 μαθητές, το 1937 256 και το 1954 319 μαθητές[475].

Λίγο πριν το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, ένα ακόμη σχολείο ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο. Ήταν το μονοτάξιο σχολείο του Ορφανοτροφείου, το οποίο τυπικά ιδρύθηκε το έτος 1940[476]. Στην πραγματικότητα λειτουργούσε άτυπα ήδη από το έτος 1936 και στεγαζόταν στα νεότευκτα κτήρια του Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας Ρεθύμνου, που είχε ιδρυθεί το έτος 1924. Το σχολείο είχε 44 μαθητές το έτος 1937. Για τη στέγασή του δεν είχε οικοδομηθεί ιδιαίτερο διδακτήριο, αλλά χρησιμοποιούνταν μια μεγάλη αίθουσα του Ορφανοτροφείου, εμβαδού 150 τ.μ. περίπου. Η αίθουσα ήταν εξωτερική και διέθετε έξι παράθυρα[477].

Το έτος 1883 ο διευθυντής του σχολείου αρρένων, κατά τις καταληκτήριες εξετάσεις, μίλησε για την αναγκαιότητα ίδρυσης νηπιακού σχολείου. Η αναγκαιότητα αυτή δεν στοιχειοθετούνταν από λόγους διατήρησης της εθνικής ταυτότητας και ανάπτυξης διεκδικητικής εθνικής συνείδησης, όπως στη Μακεδονία και στη Θράκη, αφού στην Κρήτη του τέλους του 19ου αιώνα τα εθνοτικά στοιχεία ήταν μόνο δύο και με σαφώς διαμορφωμένη εθνική συνείδηση[478]. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο στην Κρήτη δεν παρουσιάστηκε το φαινόμενο των δυναμικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, που ενίσχυσαν την εκπαίδευση στο βορειοελληνικό χώρο, ιδιαίτερα τη νηπιακή[479]. Η λειτουργία νηπιαγωγείου κρινόταν

---

[474] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου ..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 78 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων (δημόσιων, επί μισθώσει, δωρεάν) Α' Γραφείο, σελ. 77. Η διαφορά στο εμβαδόν των αιθουσών μεταξύ τους στα διδακτήρια οφείλεται στην πρόβλεψη της διαρροής από το δημοτικό σχολείο ενός ποσοστού των υπόχρεων μαθητών, στην περίπτωση αυτή του 25%.

[475] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1933-34 Α' Περιφερείας Ρεθύμνης, σελ. 32 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Δημοδιδασκάλων Σχολ. Έτους 1954-55, σελ. 10.

[476] Ιδρύθηκε με το διάταγμα 376/9-11-1940.

[477] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως των Σχολείων Α' Περιφερ. Ρεθύμνης Σχολ. Έτος 1936-37, σελ. 45.

[478] Για το ρόλο του νηπιαγωγείου στον βορειοελλαδικό χώρο, βλ. περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 18 (1887-88), σελ. 30 και Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *100 χρόνια δραστηριότητας του Συλλόγου 1869-1969*, Αθήνα 1971, σ.σ. 87-89.

[479] Η εκπαίδευση στον βορειοελλαδικό χώρο λειτούργησε και ως έρεισμα για τη μεταγενέστερη εδαφική διανομή της Μακεδονίας, αφού προσδιοριστικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας θεωρήθηκαν η γλώσσα, η θρησκεία και η παιδεία. Βλ. Σταύρου, Τ., *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλυτρώτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967, Μπελιά Ε., «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», στα Πρακτικά Συμποσίου *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1987, σ.σ. 29-40, της ίδιας, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Θράκη 1869-1910», στα Πρακτικά Συμποσίου *Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ.σ. 243-268, Σκοπετέα Ε., *Το πρότυπο βασίλειο και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του*

απαραίτητη στο Ρέθυμνο ως προκαταρκτική βαθμίδα για την επίτευξη καλύτερων μαθησιακών αποτελεσμάτων από τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η έκκληση, πάντως, του διευθυντή εισακούστηκε από τη δημοτική εφορεία Ρεθύμνου το επόμενο σχολικό έτος, οπότε πρωτολειτούργησε νηπιαγωγείο, με διευθύντρια η Α. Μοσχάκη και δύο βοηθούς. Οι εξετάσεις του Ιουνίου του έτους αυτού καταγοήτευσαν τους Ρεθεμνιώτες, τόσο «εκ της ζωηράς και συμπαθητικής απαγγελίας υπό των παίδων διαφόρων ασμάτων και καταλλήλων εστιχουργημένων μύθων» όσο και «εκ των ευχερών και ιλαρών απαντήσεών των εις τας απευθυνομένας αυτοίς υπό της διδασκαλίσσης των ερωτήσεις»[480]. Δε μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη διάρκεια λειτουργίας του νηπιαγωγείου αυτού, φαίνεται όμως ότι ήταν ολιγόχρονη και ότι το αντικατέστησε ένα άλλο νηπιαγωγείο, που ιδρύθηκε το έτος 1890 από τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ρεθύμνης. Το νηπιαγωγείο αυτό λειτούργησε κατά το φρεμπελιανό σύστημα, που είχε εισάγει στην Ελλάδα η Αικατερίνη Λασκαρίδου, με νηπιαγωγό την Μαρία Βύλου[481].

Από το 1899 μέχρι το 1901 στο Ρέθυμνο λειτούργησε το νηπιαγωγείο της Α. Μανουσάκη. Κατά τους πρώτους μήνες λειτουργίας του, από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1899, τη χρηματοδότησή του είχαν αναλάβει οι ρωσικές δυνάμεις κατοχής της πόλης. Τα δύο επόμενα χρόνια το νηπιαγωγείο λειτούργησε ως ιδιωτικό[482]. Η Μανουσάκη είχε σπουδάσει στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και αποφοίτησε το 1891. Το έτος 1897, όντας γραμματέας της Ένωσης Ελληνίδων, παρακολούθησε μαθήματα κατά το φρεβελιανό σύστημα στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Λασκαρίδου, που είχε ιδρύσει η Ένωσις Ελληνίδων, και πήρε το πτυχίο της νηπιαγωγού. Αρχικά ίδρυσε σχολείο και νηπιαγωγείο στην συνοικία Ψυρρή της Αθήνας, αλλά το διέλυσε τον Ιανουάριο του 1899 για να αναλάβει, με παρότρυνση της βασίλισσας Όλγας, τη διεύθυνση του νηπιαγωγείου του Ρεθύμνου. Το νηπιαγωγείο στεγαζόταν στο χώρο της Loggia, της παλιάς βενετσιάνικης λέσχης του Ρεθύμνου[483].

εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα 1988, Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870*-1904, Αθήνα 1992, Μπελιά Ε., *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995, Δαλακούρα Α., «Σχολεία της διασποράς» στο ένθετο *Ελληνικά Παρθεναγωγεία* της εφημερίδας *Καθημερινή*, (27-1-2002), σ.σ. 30-31 και Ηλιάδου-Τάχου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία...*, *ό. π.* σημ. 13. Η Λυδία Παπαδάκη στο «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο ...» *ό. π.* σημ. 195, σελ. 553 έχει επισημάνει πρόσθετα ότι η σχετικά πρόωρη λειτουργία νηπιαγωγείων στη Μακεδονία, ήδη από το έτος 1868, οφείλεται στο γεγονός ότι λειτούργησαν μέσα στο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης και της αυτόβουλης επένδυσης κοινοτικών πόρων.

[480] Βλ. εφημερίδες Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*,. φ. 171 (14-7-1884) και *Αρκάδιον*, φ. 37 (12-7-1885).

[481] Βλ. Τσάκωνα Π., «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 53 (1955), σελ. 24.

[482] Η άδεια λειτουργίας του εκδόθηκε από τον Σύμβουλο της Παιδείας στις 17-11-1899.

[483] Βλ. Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, *Ημερήσιαι Διατάξεις*, εν Ρεθύμνη 1899, διατάγματα 8ης-1ου-1899, 24ης-2ου-1899 και 28ης-6ου-1899. Στα παραπάνω διατάγματα αναφέρονται «διδασκάλισσες» του νηπιαγωγείου, το οποίο σημαίνει ότι η Μανουσάκη είχε στο νηπιαγωγείο βοηθό ή βοηθούς. Για το φρεβελιανό σύστημα νηπιοδιδασκαλίας, βλ. Λασκαρίδου Α., *Πραγματεία περί του Φροβελιανού Συστήματος*, εν Αθήναις 1896 και «Τα Φροιβελιανά δώρα» στο Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Β', σ.σ. 14-15. Ο Fröbel επεδίωξε μια σύμφωνη με τη φύση του παιδιού και συστηματική ανάπτυξη, και θεωρούσε αξιωματικές τις ανάγκες της κοινωνικότητας και της θρησκευτικότητας. Το μέσον για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών ήταν το προετοιμασμένο και συστηματικό παιχνίδι.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το 1906 η Α. Μανουσάκη επαναλειτούργησε το νηπιαγωγείο και από το επόμενο έτος πρόσθεσε αδιαίρετο δημοτικό σχολείο[484], τα οποία διηύθυνε μέχρι το θάνατό της, το έτος 1947. Λειτουργούσαν με το όνομα «Αθηνά» και στεγάζονταν σε ενοικιαζόμενη ιδιωτική διώροφη κατοικία με κήπο, στο κέντρο της πόλης. Ο αριθμός των νηπίων ήταν κατά μέσο όρο 17, ενώ ο αριθμός των μαθητών του δημοτικού σχολείου κυμαίνονταν από τους 37 μέχρι τους 50[485]. Το δημοτικό σχολείο λειτουργούσε συνήθως ως διτάξιο και το νηπιαγωγείο ως μονοτάξιο. Στεγαζόταν στο ισόγειο του κτηρίου και από το έτος 1919 και στον όροφο, όπου βρισκόταν και το γραφείο διεύθυνσης. Οι αίθουσες ήταν άνετες για τον αριθμό των μαθητών που φοιτούσαν, αλλά σχετικά υγρές και με κακό αερισμό. Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές δεν ήταν ευχαριστημένοι από το διδακτήριο, αλλά δεν έπαυαν να το συγκρίνουν με τα υπόλοιπα διδακτήρια της περιφέρειάς τους: «ουχ ήττον εν σχέσει και προς τα λοιπά διδακτήρια δημόσια είναι ανεκτόν». Από τις αίθουσές του πέρασε το σύνολο σχεδόν της νέας γενιάς της εμπορικής τάξης και των δημοσίων υπαλλήλων του Ρεθύμνου[486].

Και άλλα ιδιωτικά νηπιαγωγεία, εφήμερα όλα, λειτούργησαν κατά καιρούς στο Ρέθυμνο. Το έτος 1915 λειτούργησε το νηπιαγωγείο της Α. Μονιάκη, με αριθμό νηπίων κυμαινόμενο από 12 μέχρι 20. Στεγάζονταν στην ιδιωτική κατοικία της νηπιαγωγού, σε δωμάτιο του πρώτου ορόφου. Το κτήριο κρίθηκε εντελώς ακατάλληλο για στέγαση εκπαιδευτηρίου, τόσο λόγω του πλημμελούς αερισμού και φωτισμού του, όσο και λόγω της έλλειψης αύλειου χώρου και σχολικού κήπου[487].

Το έτος 1931 λειτούργησε το νηπιαγωγείο της Ευαγγελίας Σπυριδάκη. Η ιδιοκτήτρια, πτυχιούχος νηπιαγωγός του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών, εργαζόταν μέχρι τότε στο νηπιαγωγείο της Α. Μανουσάκη. Το νέο νηπιαγωγείο συγκέντρωσε αμέσως 99 νήπια. Το οίκημα στο οποίο στεγάστηκε ήταν ιδιωτικό και κρινόταν ως μέτριο, αλλά είχε σημαντικό για τα μέτρα της εποχής εξοπλισμό: 50 τραπέζια και 100 καθίσματα, ξύλινους κύβους και πλίνθους, σειρές εικόνων, αναγνωστήριο και αριθμητήριο[488].

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η ζήτηση νηπιακής εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο αυξανόταν ραγδαία με το πέρασμα του χρόνου. Το πρώτο δημόσιο νηπιαγωγείο -μοναδικό μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο- λειτούργησε από το σχολικό έτος 1931-32, με νηπιαγωγό την Ε. Σπυριδάκη. Από το σχολικό έτος 1934-35 το ανέλαβε η Ε΄. Ράδου. Στεγάστηκε προσωρινά σε αίθουσα του 3ου Δημοτικού Σχολείου, η οποία κρινόταν ως ευρύχωρη και κατάλληλη. Είχε εξοπλισμό για 100 νήπια και τα τέσσερα πρώτα έτη λειτουργίας του στέγασε 74, 50, 76 και 84 νήπια αντίστοιχα[489].

---

[484] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 272/4-9-1906 διάταγμα.

[485] Το έτος 1910 είχε 13 νήπια, το 1918 26 νήπια και 44 μαθητές, το 1920 22 νήπια και 50 μαθητές, το 1927 9 νήπια και 38 μαθητές, το 1931 19 νήπια και 37 μαθητές και το 1938 14 νήπια και 44 μαθητές (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910. Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 192/9-11-1910, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 106, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού ..., *ό. π.* σημ. 460, σελ. 24, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων Ρεθύμνης, έτους 1927-28, σελ. 772, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως Σχολείων Α΄ Εκπ. περιφ. Ρεθύμνης σχολ. έτους 1931-32, σελ. 133 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 149).

[486] Βλ. Λιανδρή-Κοντογιάννη Ε., «Η Αμαλία Μανουσάκη-Ζαννιδάκη και το πρώτο Νηπιαγωγείο στο Ρέθυμνο», εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 4690 (12-7-1988) και φ. 4691 (13-7-1988) και Τσιριμονάκη Μ., *Ρεθεμνιώτες*, *ό. π.* σημ. 229, σ.σ. 171-178.

[487] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 142.

[488] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931-32..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 133.

[489] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.*-σημ. 558, σελ. 69, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων Α΄ Περιφ. Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1934-35, σελ. 99, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ.,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

1.2 Η σχολική περιφέρεια του Μυλοποτάμου

1.2.1 Κάτω Μυλοπόταμος

1.2.1.1 Σχολική περιφέρεια Μαργαριτών

1.2.1.1.1 Μαργαρίτες

Το χωριό Μαργαρίτες είναι κτισμένο σε μέσο υψόμετρο 300 μέτρων, στις νότιες παρυφές του Ψηλορείτη, ανάμεσα στους παραπόταμους του Γεροποτάμου Μαργαριτσανό και Βουρντούκο. Συγκροτείται από τρεις ενότητες, Πανωχώρι, Κατοχώρι και Μεσοχωριά, οι οποίες διαχωρίζονται από την υψομετρική τους διαφορά. Μέχρι το έτος 1867 αποτελούσε την έδρα του καζά του Μυλοποτάμου και από το 1879 την έδρα του δήμου Μαργαριτών. Από το 1925 αποτέλεσε έδρα της κοινότητας Μαργαριτών.

Στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου οι Μαργαρίτες διατήρησαν σταθερό πληθυσμό, με μικρές εποχιακές αυξομειώσεις. Το 1881 είχαν 741 κατοίκους, το 1900 986, το 1920 715, το 1928 693 και το 1940 719 κατοίκους[490].

Σχολείο αλληλοδιδακτικό λειτουργούσε στις Μαργαρίτες τουλάχιστον από το έτος 1840, με πρώτο γνωστό δάσκαλο τον Γ. Χασλαρίδη[491]. Η σχολική του περιφέρεια περιλάμβανε, εκτός

Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων Α' Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1935-36, σελ. 113 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1936..., *ό. π.* σημ. 477, σελ. 46.

[490] Βλ. Τσαντηρόπουλος Α., Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα* τ. 9/10 (1994), σ.σ. 333-338. Οι διοικητικές και πληθυσμιακές πληροφορίες που αφορούν την περιοχή του Μυλοποτάμου, οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί στην εργασία αυτή, έχουν αντληθεί από την παραπάνω δημοσίευση, από το Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 426 και από το Κεντρική Ένωσις Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. 40 Νομός Ρεθύμνης*, Αθήναι 1962, εκτός και αν δηλώνεται διαφορετικά.

[491] Όπως φαίνεται από έγγραφο του επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Καλλίνικου Νικολετάκη με ημερομηνία 1-10-1840 προς την Μονή Καρακάλου. Το έγγραφο έχει στην κατοχή του ο θεολόγος *Κ. Παπαδάκης*. Τον ευχαριστώ για την παραχώρηση και από τη θέση αυτή.

Την περιπόθητόν μοι Πανοσιότητά σας ολοψύχως ασπαζόμενος επεύχομαι.

+ Τρεις ήδη φοραίς έχω οπού σας γράφω ήδη περί του μετοχίου σας οπού εις την ταπεινήν επαρχίαν μου εν τη κώμη Μαγαρίταις έχετε πλην αποκρίσεώς σας δεν έτυχον διόλου, ήδη αύθις δεν λείπω από του να σας γράψω περί αυτού και να σας ειπώ καθώς και εις τα άλλα μου γράμματα ότι αν αγαπάτε να το αφήσετε επάνω μου με πάκτος αντί 100 γρ. κατ' έτος δια να το επισκέπτωμαι και να το εξοικονομώ όπου ούτε να ερημούται ούτε να καταρπάζεται παρ' ουδενός και δεν ζητώ αυτό περί καμμίαν ιδίαν ωφέλειάν μου, αλλά δια την σχολήν ήν εν τη ιδία κώμη υπάρχει, ώστε το μικρόν όφελος οπού εξ αυτού θε να ευγαίνει να εξοδεύεται εν τη σχολή προς εκπαίδευσιν της νεολαίας, καθώς και παρ' άλλων θέλετε πληροφορηθή. Αν ευχαριστήσθαι ουν κατά τούτο παρακαλώ να με ιδεάσητε αμέσως αποστέλωντές μοι και εν γράμμα εσφραγισμένον τη σφραγίδι του ιερού ημών μοναστηρίου πακτωτικόν δια αυτά τα 100 γρ. και να με ιδεάσηται συγχρόνως με ποίον μέσον να τα αποστέλνω κατ' έτος, όπου ούτε το ιερόν μοναστήριον να ζημιούται συγχρόνως να ανακαινίζεται το μετόχιον να διορθούται και να ωφελήται και η ρηθείσα αύτη σχολή. Γνωρίζω ότι εις τοιαύτα κοινά και ψυχωφελή καλά τα ιερά μοναστήρια πάντοτε βοηθούν, ώστε δεν αμφιβάλλω ότι και η πανοσιότης σας θα θέλετε συγκατανεύση εις τούτο, και ούτω περιμένοντες την απόφασίν σας με πρώτον μένω.

Εν Ρεθέμνω Κρήτης τη α' οκτωμβ: αωμ'

όλως πρόθυμος

ο εν Χριστώ αδελφός και διάπυρος ευχέτης σας

+ ο Ρηθύμνης και Αυλοποτάμου Καλλίνικος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

των Μαργαριτών, τους οικισμούς Τζανακιανά, Πηγουνιανά, Ορθές, Κυνηγιανά, Αρχαία Ελεύθερνα, Άνω και Κάτω Τριπόδος, Λαγκά, Καλλέργος, Σκορδίλο, Πλευριανά, Βεργιανά και Σταυρωμένος. Τα Τζανακιανά απείχαν 5΄ της ώρας από τις Μαργαρίτες, τα Πηγουνιανά 15΄, ο Ορθές 15-20΄, τα Κυνηγιανά 20-30΄, η Αρχαία Ελεύθερνα 45΄, ο Άνω Τριπόδος 20-30΄, ο Κάτω Τριπόδος 15-30΄, η Λαγκά 15-30΄, ο Καλλέργος 45΄, το Σκορδίλο 45΄, τα Πλευριανά 20-30΄, τα Βεργιανά 10-15΄ και ο Σταυρωμένος 12-30΄[492]. Έτσι, οι πιο απομακρυσμένοι από τους οικισμούς της σχολικής περιφέρειας των Μαργαριτών δεν απείχαν περισσότερα από 45΄ της ώρας από τη σχολική μονάδα. Αντίθετα οι οικισμοί Αλφά και Ελεύθερνα πρέπει να θεωρηθούν εκτός της εμβέλειας του σχολείου των Μαργαριτών, επειδή απείχαν μία ολόκληρη ώρα αλλά και επειδή μεταξύ των οικισμών αυτών και του σχολείου παρεμβάλλεται ο χείμαρρος «Χαλοπότα».

Το σχολείο, με διακοπή κατά την επανάσταση του 1866, συνέχισε να λειτουργεί συστηματικά, τουλάχιστον από το έτος 1870[493]. Εξακολούθησε τη λειτουργία του και με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο του 1881 και ήταν ένα από τα 17 σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου τα οποία επιχορηγούνταν για τη λειτουργία τους από τη Γενική Διοίκηση[494]. Το έτος 1884 λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Σκορδίλο, το οποίο απέσπασε από την εκπαιδευτική εμβέλεια των Μαργαριτών τους οικισμούς Σκορδίλο, Καλλέργος, Πλευριανά, Σταυρωμένος, Λαγκά και Βεργιανά. Το 1887 λειτούργησε σχολείο και στην Αρχαία Ελεύθερνα, το οποίο ήρθε να αποδυναμώσει σημαντικά την σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών, αποσπώντας τους

Ο Εμμ. Βυβιλάκης μας δίνει την πληροφορία ότι το σχολείο λειτουργούσε μεταξύ των ετών 1842-44 με δάσκαλο τον Γεώργιο Χασλαρίδη (βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29). Μια άλλη πληροφορία του ίδιου, αχρονολόγητη, που αναφέρεται όμως σαφώς προ του έτους 1841, αναγράφει ως δάσκαλο των Μαργαριτών κάποιον Γεώργιο, πιθανότατα τον ίδιο, Γεώργιο Χασλαρίδη (στο ίδιο, σελ. 8).

[492] Ο νομαρχιακός επιθεωρητής των ετών 1900 και 1901 υπολογίζει τον χρόνο οδοιπορίας από Ορθέ σε Μαργαρίτες σε 20' της ώρας, από Κυνηγιανά σε 20', από Άνω Τριπόδο σε 20', από Κάτω Τριπόδο σε 15-20' και από Λαγκά σε 15-25' (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις περί των εν τω Νομώ Ρεθύμνης σχηματισθησομένων σχολικών περιφερειών υπό Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι, εν Χανίοις 13/1/1901, σελ. 24 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-Έγγραφα διάφορα Β', έγγραφος πίνακας νομαρχιακού επιθεωρητού Ρεθύμνης Γ. Στεφανάκη περί των σχηματισθησομένων σχολικών περιφερειών, σελ. 4). Πολλές ερμηνείες μπορούμε να δώσουμε στο φαινόμενο της διαφορετικής εκτίμησης του χρόνου για τις ίδιες αποστάσεις από τον ίδιο άνθρωπο. Καταρχήν οι διαφορετικές εκτιμήσεις των αποστάσεων στα έγγραφα του νομαρχιακού επιθεωρητή (τα οποία, σημειωτέον απέχουν χρονικά ελάχιστα μεταξύ τους, 1899-1900-1901) θα πρέπει να αποδοθούν στη θέρμη με την οποία υπερασπιζόταν τις προτάσεις του για λειτουργία νέων σχολείων ή για τη συνέχιση της λειτουργίας παλιών. Η θέρμη αυτή δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την εντοπιότητά του (γεννήθηκε στον οικισμό Πασαλίτες Μυλοποτάμου, βλ. νεκρολογίες του στο περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 2/1939, σ.σ. 575-579). Ο Γ. Στεφανάκις διετέλεσε μετά τη θητεία του ως νομαρχιακός επιθεωρητής, καθηγητής στο Ιεροδιδασκαλείο Αγίας Τριάδας, επιθεωρητής της Ι' εκπαιδευτικής περιφέρειας και γενικός επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης (βλ. Παπαθανασίου Η., *Αρναία ...*, *ό. π.* σημ. 314, σελ. 129 και Δελάκη Ε., *Το Ιεροδιδασκαλείο Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 204, σελ. 557).

[493] Βλ. Φιλίππου, Ι., Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα, Αθήναι χ.χ.ε.

[494] Κατά το σχολικό έτος 1882-83 επιχορηγήθηκε με 3.800 γρόσια, βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 672 (9-2-1883).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

οικισμούς Αρχαία Ελεύθερνα, Κυνηγιανά και Άνω και Κάτω Τριπόδος. Το 1889 το σχολείο των Μαργαριτών λειτουργούσε ως πρωτοβάθμιο[495].

Επί Κρητικής Πολιτείας, το έτος 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως διτάξιο αρρένων, εξυπηρετώντας μαθητές από τις Μαργαρίτες και τον γειτονικό οικισμό Τζανακιανά[496]. Η σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών αποδυναμώθηκε ακόμη περισσότερο, με τη λειτουργία το ίδιο έτος σχολείου στον οικισμό Ορθές, στο οποίο φοιτούσαν και μερικοί μαθητές από τον οικισμό Πηγουνιανά.

Το 1900 ιδρύθηκε στις Μαργαρίτες μονοτάξιο παρθεναγωγείο. Το ίδιο έτος οι δήμοι του Μυλοποτάμου μειώθηκαν σε τέσσερις. Οι Μαργαρίτες αποτέλεσαν και πάλι έδρα δήμου, του διευρυμένου Δήμου Ελευθερναίων, ο οποίος απαρτιζόταν από 29 οικισμούς.

Το έτος 1901 το σχολείο των Μαργαριτών επανιδρύθηκε ως διτάξιο (διηρημένο) ενώ συνέχισε να λειτουργεί και το μονοτάξιο (αδιαίρετο) παρθεναγωγείο. Στην εισηγητική του έκθεση ο νομαρχιακός επιθεωρητής πρότεινε το ήδη υπάρχον κτήριο του 1872 να χρησιμοποιηθεί ως διδακτήριο του παρθεναγωγείου και παράλληλα ο δήμος να πιεστεί για την οικοδόμηση ενός μεγάλου διτάξιου σχολείου αρρένων. Σημείωνε, μάλιστα, ότι η κυβερνητική αρωγή ήταν απαραίτητη, γιατί η δήμος Ελευθερναίων ήταν ο φτωχότερος της επαρχίας Μυλοποτάμου[497].

Το έτος 1903 το σχολείο επανιδρύθηκε ως πρωτοβάθμιο αρρένων και το παρθεναγωγείο ως δευτεροβάθμιο θηλέων. Το έτος 1908 προβιβάστηκε σε ανώτερο. Το έτος 1911 οι Μαργαρίτες αποτέλεσαν έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου. Το 1912 το σχολείο προήχθη σε ανώτερο τριτάξιο και το 1914 υποβιβάστηκε σε διτάξιο. Το 1916 η σχολική περιφέρεια αποδυναμώθηκε περισσότερο, με την ίδρυση σχολείου στον οικισμό Άνω Τριπόδος, το οποίο απέσπασε τα παιδιά των οικισμών Άνω και Κάτω Τριπόδος. Η σχολική περιφέρεια συρρικνώθηκε ακόμη περισσότερο το έτος 1924, οπότε ιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Λαγκά. Το έτος αυτό η σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών έφτασε στα κατώτερά της όρια. Ας σημειωθεί ότι με τις συνενώσεις των σχολείων των τελευταίων δεκαετιών του 20ου αιώνα, σήμερα (2005) η σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών επανήλθε στα όρια ακριβώς που αυτή κατείχε πριν την επανάσταση του 1866.

Το έτος 1925 οι Μαργαρίτες αποτέλεσαν έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1929, εγκαινιάστηκε το νέο τριτάξιο διδακτήριο του χωριού, οπότε το διτάξιο σχολείο αρρένων συγχωνεύτηκε με το μονοτάξιο παρθεναγωγείο σε ένα τριτάξιο μεικτό[498].

Το πρώτο οίκημα για τη στέγαση τού σχολείου των Μαργαριτών οικοδομήθηκε το έτος 1872, στον περίβολο της μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, μετοχιού της μονής Καρακάλου του Αγίου Όρους[499]. Το διδακτήριο -σήμερα κατεδαφισμένο- ήταν διτάξιο. Οι αίθουσές του

---

[495] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[496] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Πρόχειρος 1899, Έκθεσις Περί των Σχολείων της Επαρχίας Μυλοποτάμου υπό Ν. Ε. Γ. Στεφανάκι, εν Χανίοις 20 Αυγούστου 1899, σελ. 8.

[497] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 24.

[498] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 29/ Φ.Ε.Κ.16/8-3-1901, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 18/Φ.Ε.Κ. 15/3-3-1904, 122/Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 515/Φ.Ε.Κ. 10/1-3-1908, 547/Φ.Ε.Κ. 15/29-3-1908, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 146/ Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912, 294/28-8-1915, 63/24-3-1924 και 434/14-12-1929 διατάγματα.

[499] Για το μοναστήρι, βλ. Ψιλάκη Ν., *Μοναστήρια ...*, *ό. π.* σημ. 175 , σελ. 142. Σε πρόχειρο σχεδιάγραμμα των εγκαταστάσεων του μοναστηριού, που φυλάσσεται στο ενοριακό αρχείο Μαργαριτών, φαίνεται ότι το διδακτήριο ήταν οικοδομημένο μέσα στον μοναστηριακό περίβολο, στα βόρεια του ναού, κοντά στον τότε δρόμο Μαργαριτών-Ορθέ. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον *Κ. Παπαδάκη* για την υπόδειξη του σχεδιαγράμματος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

είχαν διαστάσεις 7,7×5,5 μ. και 3,85×5,5 μ. και ύψος 4,4 μ. Οι χώροι του ήταν υπερβολικά μικροί για τον αριθμό των μαθητών που στέγαζε, οι οποίοι είχαν στη διάθεσή τους για να κάθονται μόλις επτά πολύεδρα θρανία[500]. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή. Η μεγάλη αίθουσα είχε μία είσοδο και τέσσερα παράθυρα και η μικρή μία είσοδο και ένα παράθυρο[501]. Το έτος 1903 το διδακτήριο είχε ήδη ανάγκη επισκευών και ο δάσκαλος του σχολείου Ν. Παπαμαρκάκης παρακάλεσε με αίτησή του την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας να του παραχωρηθούν για την επισκευή του τα πρόστιμα του περασμένου έτους, τα οποία είχαν εισπραχθεί από τους γονείς των μαθητών που απουσίαζαν αδικαιολόγητα[502].

Το παρθεναγωγείο στεγάστηκε, από το έτος 1900 που ιδρύθηκε, στον ναό του αγίου Ιωάννη, διαστάσεων 9,80×4,70×3,00 μ., που βρισκόταν σε πλατεία του οικισμού[503]. Ο ναός κρινόταν ως ετοιμόρροπος, σκοτεινός -είχε δύο εισόδους και ένα παράθυρο-, υγρός, ενώ είχε το πρόσθετο μειονέκτημα να βρίσκεται κοντά στα καφενεία του χωριού[504]. Στον ναό αυτόν στεγάστηκε το παρθεναγωγείο μέχρι το 1927, με εξαίρεση τα έτη 1915,1916 και 1917, κατά τα οποία στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες με ενοίκιο. Το έτος 1923 ο νομαρχιακός επιθεωρητής επέκρινε την αδράνεια των κατοίκων των Μαργαριτών να οικοδομήσουν κτήριο παρθεναγωγείου[505].

Οι προσπάθειες ανέγερσης νέου διδακτηρίου, το οποίο θα στέγαζε και το μονοτάξιο παρθεναγωγείο, ξεκίνησαν ήδη από το έτος 1915. Σε σύσκεψη τού τότε επιθεωρητή με τους σχολικούς, κοινοτικούς και ενοριακούς επιτρόπους, αυτοί προσφέρθηκαν να προβούν σε εράνους, οι οποίοι όμως δεν θα ήταν δυνατόν να συγκεντρώσουν περισσότερες από 4.000-5.000 δραχμές. Σε αντίστοιχη σύσκεψη του έτους 1917 προτάθηκε η εξεύρεση χώρου με ενοίκιο και η κατεδάφιση του παλιού διδακτηρίου, για την απόκτηση μέρους τουλάχιστον του απαιτούμενου οικοδομικού υλικού[506]. Το έτος 1921 το παλιό διδακτήριο εγκαταλείφθηκε και οι

---

[500]Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Φάκελος πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 8. Για τη διαστασιολόγηση των αλληλοδιδακτικών διδακτηρίων έχουμε παραθέσει αναλυτικό τρόπο στο κεφάλαιο *ΙΙ.1.1 Η σχολική περιφέρεια της πόλης του Ρεθύμνου*. Σύμφωνα μ' αυτήν το διδακτήριο των Μαργαριτών φαίνεται ότι είχε σχεδιαστεί για 55 μαθητές (βλ. και Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ. 122). Το σχολείο το έτος 1915 είχε 138 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 61), το 1917 98 και το 1918 101 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 36 και 93).

[501] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2031/2-6-1911.

[502] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1901-1905-Έγγραφα διάφορα, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 2031/2-6-1911.

[503] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2031/2-6-1911. Την ταύτιση έκανε η *Ειρήνη Κλάδου*, την οποία ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

[504] Κατά την άποψη, μάλιστα, του επιθεωρητή, «εκ της καθ' ημέραν φοιτήσεως των μαθητριών εις τον ναόν ουδεμία τελείται ιεροτελεστία και κατατρίβεται ο σεβασμός των μαθητριών προς τα ιερά τεμένη» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2031/2-6-1911).

[505] «...δια την στέγασιν των κοριτσιών των, τα οποία κατά την αντίληψίν των δεν παραχρειάζονται τα γράμματα προς αποφυγήν των ραβασακίων» (Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων Επιθεωρητού, αρχόμενον από ένα Σβρίου 1923 και λήγον 11 Δ/βρίου 1923, σελ. 106).

[506]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 36 και 61. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι «κατά τον χειμώνα είναι κάθυδρον και τα εκ των τοίχων αναβλύζοντα ύδατα σχηματίζουσι πολλάκις εν αυτώ λίμνην».

άρρενες μαθητές στεγάστηκαν σε δύο ιδιωτικά σπίτια, με ενοίκιο[507]. Στη σύσκεψη που έγινε το έτος αυτό, με την ευκαιρία της επίσκεψης του επιθεωρητή, αναφέρθηκε ότι το σχολείο είχε στην ιδιοκτησία του κτήμα αξίας είκοσι χιλιάδων δραχμών.

Το έτος 1923 πραγματοποιήθηκε απαλλοτρίωση οικοπέδου για την ανέγερση νέου διδακτηρίου[508]. Στην ανέγερση πρωτοστάτησε ο εντόπιος δάσκαλος Γ. Μαρούλης, ο οποίος αγωνίστηκε τόσο για την οικοδόμηση, ώστε η υγεία του κλονίστηκε. Το κτήριο ανεγέρθηκε με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας[509], χωρίς καμία κρατική αρωγή και ολοκληρώθηκε το έτος 1929[510]. Οι κάτοικοι προσέφεραν προσωπική εργασία για την παρασκευή του απαιτούμενου ασβέστη, για τη μεταφορά λίθων, για τη λάξευση των γωνιόλιθων και για τη μεταφορά άμμου από τη θάλασσα. Το εκκλησιαστικό συμβούλιο πρόσφερε την απαραίτητη για την στέγη ξυλεία, ενώ από την πώληση του σχολικού κτήματος εισπράχθηκαν 135.000 δραχμές[511].

Το κτήριο έχει διαστάσεις 26,80×9,10 μ. Αποτελείται από τρεις αίθουσες, εμβαδού 44 τ.μ. η καθεμιά, γραφείο 9 τ.μ. και διάδρομο 40 τ.μ. Το κτήριο στεγάζεται με τετράριχτη κεραμοσκεπή. Η αυλή καταλάμβανε αρχικά έκταση 730 τ.μ. Το έτος 1936 η έκτασή της αυξήθηκε, με την προσθήκη μικρού παράπλευρου χώρου που απαλλοτριώθηκε[512]. Το οίκημα αποδείχτηκε οριακά επαρκές για τις ανάγκες που ερχόταν να εξυπηρετήσει[513]. Ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός[514]. Είναι τοποθετημένο στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, σε επαφή με τον δρόμο. Η ασυνήθιστη αυτή διευθέτηση έγινε για να εξασφαλιστεί ο ηλιασμός του κτηρίου από τα μεσημβρινά παράθυρα, αποτέλεσμα το οποίο δεν θα

---

[507] Ο ένας τοίχος κρινόταν ετοιμόρροπος (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού δημ. σχολείων Εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, έτος 1921, σ.σ. 61-62 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον ... 1923, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 106).

[508] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον ... 1923, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 106.

[509] Το σχέδιο του διδακτηρίου -όπως και κανένα σχεδόν διδακτηρίου του διαμερίσματος Ρεθύμνου- δεν διασώζεται στο Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ (βλ. Α.Δ.Τ.Υ.ΥΠΕΠΘ., *Το Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ, 1898-1986*, Αθήνα 1993²). Στις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες το σχέδιο του διδακτηρίου διασώζεται, αυτό αναφέρεται στη διατριβή.

[510] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1928-29 εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, σ.σ. 96-97. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου διδακτηρίων της Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ρεθύμνης, 1-12-1972, σελ. 119 αναφέρεται κρατική αρωγή 113.000 δραχμών. Προφανώς αυτή είχε να κάνει με την πρόσφατη τότε επισκευή του διδακτηρίου (1971-73) και όχι με την οικοδόμησή του.

[511] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 107.

[512] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 36.

[513] Το έτος 1931 στέγαζε 138 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 121), το 1934 139 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 93) και το 1937 140 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 14). Στα 132 τ.μ. των τριών αιθουσών του αναλογούσαν κατά μέσο όρο 139 μαθητές ή 0,94 τ.μ. ανά μαθητή. Η επιδιωκτέα επιφάνεια ήταν 0,90-1,25 τ.μ. ανά μαθητή (βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 204). Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι το φαινόμενο της αυξημένης φοίτησης που παρατηρείται στις Μαργαρίτες δεν ήταν συχνό στην περιοχή του Μυλοποτάμου: από συνολικό πληθυσμό της σχολικής περιφέρειας 788 κατοίκων (απογραφή 1928) φοιτούσαν 151 μαθητές, ποσοστό 19,1%.

[514] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου διδακτηρίων της Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ρεθύμνης, 1-12-1972, σελ. 119. Το σχολείο διέθετε επίσης αγροκήπιο 630 τ.μ. (Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 54).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επιτυγχανόταν αν είχε τοποθετηθεί στο βάθος του οικοπέδου, λόγω της γειτνίασης με κατοικίες (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 93).

Το κτήριο είναι διαρθρωμένο σε ζώνες. Η βάση διαχωρίζεται από το κυρίως σώμα τού κτηρίου με την ευθεία της ποδιάς των παραθύρων. Η ανωδομή διαχωρίζεται από το κυρίως κτήριο με επιμελημένο πώρινο κυμάτιο, το οποίο διατρέχει ολόκληρη την κατασκευή. Τα ανοίγματα είναι τα παραδοσιακά τοξωτά της κρητικής κτηριοδομίας του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα[515], τα οποία στην περίπτωση του διδακτηρίου αυτού μετατρέπονται στο ήμισυ εσωτερικό του τοίχου σε ορθογωνικά με υποδοχή, για τη διευκόλυνση της τοποθέτησης υαλοστασίων. Για την οικοδόμηση του διδακτηρίου χρειάστηκε να ισοπεδωθεί το επικλινές οικόπεδο, με αποτέλεσμα από την βόρεια πλευρά του το διδακτήριο να είναι σημαντικά υπερυψωμένο. Το κτήριο είναι απόλυτα συμμετρικό, εκτός της ανατολικής του όψης, στην οποία η αναντιστοιχία των μεγεθών θυρώματος και παραθύρου μετριάζεται από τις μεγάλες διαστάσεις του δεύτερου. Το θύρωμα της εισόδου είναι εντυπωσιακό σε διαστάσεις, αλλά όχι ιδιαίτερα επεξεργασμένο για τα δεδομένα της τοπικής λιθοξοΐας. Η όλη κατασκευή τονίζεται από τους αντικριστούς λαξευτούς γωνιόλιθους του κτηρίου, οι οποίοι ενισχύουν τη συνολική εικόνα μιας δημόσιας μνημειακής κατασκευής.

1.2.1.1.2 Ορθές

Ο οικισμός Ορθές είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 320 μέτρων. Διοικητικά ανήκε από το έτος 1879 στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Ορθέ και από το 1926 στην κοινότητα Ορθέ. Ο πληθυσμός του οικισμού κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ήταν ανοδικός, εκτός της τελευταίας δεκαετίας, κατά την οποία σημείωσε μικρή πτώση. Το έτος 1881 είχε 230 κατοίκους, το 1900 279, το 1920 309, το 1928 314 και το 1940 286 κατοίκους.

Σχολείο στον Ορθέ πρωτολειτούργησε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Μέχρι τότε ο οικισμός υπαγόταν στη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών. Το έτος 1900 το σχολείο του Ορθέ λειτούργησε ως ημιημερήσιο, συμπληρωματικά με το σχολείο των Πλευριανών. Από το επόμενο έτος το σχολείο λειτούργησε ως μονοτάξιο, περιλαμβάνοντας στην εκπαιδευτική του περιφέρεια και τον οικισμό Καλανδαρέ[516].

Το 1903 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο αδιαίρετο. Από το έτος 1905 και μέχρι το 1914 το σχολείο καταργήθηκε. Στο χρονικό αυτό διάστημα θα πρέπει να λειτουργούσε ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο, αφού το έτος 1911 εμφανίζεται δάσκαλος του οικισμού - ο Ι. Ανδρουλιδάκης- να απαντά σε ερώτημα της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας για το διδακτήριο[517].

Το έτος 1914 ολοκληρώθηκε η μετατροπή οικίας, η οποία αγοράστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως διδακτήριο[518], οπότε το σχολείο επανιδρύθηκε ως κοινό[519]. Το έτος 1926 το

---

[515] Για τα ανοίγματα στην κρητική κτηριοδομία βλ. Βαλλιάνου Χ.-Κόκκορη Σ., *Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας-Κέντρο Ερευνών, Βώροι 1987, σ.σ. 108-141.

[516] Η απόσταση των δύο οικισμών υπολογιζόταν σε 20' λεπτά της ώρας και ο χείμαρρος που τα χωρίζει κρινόταν ως μικρός και διαβατός (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 26).

[517] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 20-5-1911.

[518] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 26 και Σύλλογος Ορθιανών της Αθήνας, *Ορθές Μυλοποτάμου. Κάτοικοι, ιστορία, λαογραφία*, Αθήνα 1998, σελ. 61. Το οίκημα αποτελούσε την πατρική κατοικία του γυμνασιάρχη, επί Κρητικής Πολιτείας και μετέπειτα, Ν. Παλιεράκη.

οίκημα κατεδαφίστηκε και ανεγέρθηκε δημόσιο διδακτήριο, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1929[520]. Εν τω μεταξύ το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτική κατοικία, το ενοίκιο της οποίας πλήρωναν οι γονείς των μαθητών[521].

Το νέο διδακτήριο οικοδομήθηκε λίγο έξω από τον οικισμό, απέναντι από τον ναό της Θεοτόκου και έχει διαστάσεις 9,35×7,00 μ.. Η αίθουσα έχει επιφάνεια 54 τ.μ. Επαρκούσε για 43-60 μαθητές και κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου στέγαζε κατά μέσο όρο 42 μαθητές[522]. Στον όροφο το διδακτήριο δεν απέκτησε ποτέ γραφείο δασκάλου. Το γραφείο βρισκόταν στο υπόγειο και φωτιζόταν από ένα μικρό φεγγίτη[523]. Ο διατιθέμενος για αυλή και σχολικό κήπο χώρος, κοινός με τον περίβολο του ναού, ήταν μικρός, αλλά οι κάτοικοι προθυμοποιήθηκαν να προσφέρουν μεγαλύτερη έκταση αγρού για την κάλυψη των αναγκών[524]. Η οικοδόμηση του διδακτηρίου στοίχισε 60.000 δραχμές, από τις οποίες οι 25.000 αποτελούσαν κρατική αρωγή. Τα υπόλοιπα συμπληρώθηκαν από εισφορές των κατοίκων, από την κοινότητα Ορθέ και από την επιβολή υποχρεωτικής φορολογίας 1% επί του συνόλου της γεωργικής παραγωγής[525]. Το έτος 1931 ένας δρόμος που διανοίχτηκε αφαίρεσε από την αυλή του σχολείου μεγάλο μέρος της [526].

Η συνολική εικόνα του διδακτηρίου είναι επιβλητική, παρά το γεγονός ότι η υπερύψωση του δρόμου κατέστησε υπόγειο το ισόγειο του κτηρίου. Η γειτνίαση του διδακτηρίου με τον ναό, η ευρεία θέα και η καλοδουλεμένη πέτρα στις γωνίες, στα ανοίγματα και στις υδρορροές των δύο επιμήκων πλευρών, του προσδίδουν την εικόνα δημόσιου κτηρίου, που επιδιώκει να είναι διακριτό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 111). Την εντύπωση αυτή μετριάζουν οι εντυπωσιακές κατοικίες του οικισμού, οι οποίες ξεχωρίζουν από εκείνες των γειτονικών οικισμών τόσο ως προς το ύψος τους όσο και ως προς την ποιότητα των λιθοκατασκευών.

1.2.1.2 Σχολική περιφέρεια Σκορδίλου

1. 2.1.2.1 Σκορδίλο

Ο οικισμός Σκορδίλο είναι κτισμένος σε υψόμετρο 210 μέτρων. Από το έτος 1881 μέχρι το 1940 είχε, μαζί με τον δορυφορικό οικισμό Καλλέργος, ελαφρά αυξανόμενο πληθυσμό, με 160 κατοίκους το 1881, 174 το 1900, 158 το 1920, 171 το 1928 και 192 το 1940. Διοικητικά το

---

[519] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899, 87/Φ.Ε.Κ. 66/27-11-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905 και 294/28-8-1914 διατάγματα.

[520] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 94 και Σύλλογος Ορθιανών της Αθήνας, *Ορθές Μυλοποτάμου...*, *ό. π.* σημ. 518, σελ. 61.

[521] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 809-810.

[522] Ενδεικτικά, το έτος 1915 είχε 23 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 65), το 1921 είχε 38 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 60), το 1933 46 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 99) και το 1937 43 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 45).

[523] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 75.

[524] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 64-65 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 58.

[525] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 809. Η παράδοση προσφοράς της τοπικής κοινωνίας στο σχολείο συνεχίστηκε και με κληροδότημα του Αντ. Δράγαση, για τους αριστεύοντες μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 110).

[526] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931-32..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 30.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σκορδίλο ανήκε από το 1879 στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αλφάς και από το 1925 στην κοινότητα Αλφάς.

Σχολείο πρωτολειτούργησε το 1884, έτος κατά το οποίο αποπερατώθηκε το διδακτήριο του οικισμού[527]. Η επιγραφή στο κτήριο αναγράφει: ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΕΓΕΝΕΤΟ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ/ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΣΚΟΡΔΙΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΛΕΡΓΟΥ Ε/ΤΟΣ 1884 ΤΗ 1 ΙΟΥΝΙΟΥ. Είναι φανερό ότι ο όρος *αλληλοδιδακτικό* σχολείο χρησιμοποιήθηκε για να το αντιδιαστείλει με τα *κοινά*.

Η σχολική περιφέρεια του σχολείου περιλάμβανε τους οικισμούς Σκορδίλο, Καλλέργος, Αλφά, Πλευριανά, Σταυρωμένος, Βεργιανά και Λαγκά. Το 1889 το σχολείο του Σκορδίλου λειτουργούσε ως τριτοβάθμιο. Το έτος αυτό λειτούργησε για πρώτη φορά σχολείο στα Πλευριανά, το οποίο αφαίρεσε από την σχολική περιφέρεια του Σκορδίλου τους οικισμούς Πλευριανά, Βεργιανά και Σταυρωμένος. Το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο, το επόμενο έτος υποβιβάστηκε σε γραμματοδιδασκαλείο και από το 1901 ξαναλειτούργησε ως μονοτάξιο (αδιαίρετο). Το έτος 1903 το σχολείο του Σκορδίλου λειτούργησε ως δευτεροβάθμιο αδιαίρετο και από το 1904 υποβιβάστηκε σε τριτοβάθμιο.

Από το 1909 μέχρι το 1911 το σχολείο των Πλευριανών συγχωνεύτηκε στο σχολείο του Σκορδίλου, το οποίο προήχθη σε πρωτοβάθμιο. Το 1911 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό. Το 1915, με την ίδρυση σχολείου στην Αλφά, το σχολείο του Σκορδίλου υποβιβάστηκε σε κοινό μεικτό. Η σχολική περιφέρεια του σχολείου συρρικνώθηκε ακόμη περισσότερο το 1924, με την ίδρυση σχολείου στον οικισμό Λαγκά[528].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε το έτος 1884 σε εκκλησιαστικό οικόπεδο, έκτασης 1.500 τ.μ., με προσωπική εργασία και έξοδα των κατοίκων του Σκορδίλου και του γειτονικού Καλλέργου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 146). Έχει διαστάσεις 9,5×4,5 μ., πέντε παράθυρα και μία είσοδο στο νότο[529]. Η αίθουσα αυτή ανταποκρινόταν χονδρικά στις ανάγκες 19 μαθητών κατά την αλληλοδιδακτική λειτουργία και 34-48 μαθητών κατά τη συνδιδακτική λειτουργία[530]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο νομαρχιακός επιθεωρητής εκτιμούσε ότι ο αριθμός των μαθητών που θα προσέρχονταν στο σχολείο το έτος 1901 θα έφτανε τα 50 αγόρια και τα 20 κορίτσια[531], εκτίμηση η οποία δείχνει τόσο το μέγεθος της μαθητικής αποχής όσο και το γεγονός ότι τα διδακτήρια οικοδομούνταν με διαστάσεις υπολογισμένες για τον πραγματικό μαθητικό πληθυσμό που θα στέγαζαν.

Το κτήριο χωροθετήθηκε εκατό μέτρα νότια του οικισμού, στον περίβολο του ναού του αγίου Γεωργίου και σε απόσταση είκοσι μέτρων από αυτόν[532]. Μοναδικό μειονέκτημα της

---

[527] Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Α' Εκπαιδευτική Περιφ. Ρεθύμνης, Εκθέσεις επιθεωρήσεως Σχολ. Έτους 1949-50, σελ. 46 αναφέρεται η αμάρτυρη χρονολογία 1870 για το διδακτήριο, το οποίο όμως είναι σαφώς χρονολογημένο με επιγραφή στο 1884.

[528] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 18/Φ.Ε.Κ. 15/3-3-1904, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 320/18-9-1915 και 63/24-3-1924 διατάγματα.

[529] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων...1923, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 101.

[530] Ενδεικτικά, το 1915 είχε 23 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ 58), το 1923 30 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων ...1923, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 101), το 1931 35 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 116) και το 1937 είχε 33 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 84). Κατά μέσο όρο την περίοδο αυτή είχε 30 μαθητές.

[531] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. , Κρητική Πολιτεία, ,Φάκελος 1900 ..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 25.

[532] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1466/26-4-1911. Στον ίδιο χώρο, είκοσι μέτρα βορειότερα του παλιού διδακτηρίου, οικοδομήθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 και το νεότερο διδακτήριο του οικισμού.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

χωροθέτησης, θεωρήθηκε η εγγύτητα με το νεκροταφείο του οικισμού. Το διδακτήριο στεγαζόταν με επίπεδη στέγη από αργιλικό χώμα[533]. Μέχρι το 1927 στερούνταν σανιδώματος δαπέδου[534]. Το έτος αυτό το Υπουργείο Παιδείας διέθεσε δέκα χιλιάδες δραχμές, με τις οποίες αντικαταστάθηκε το δώμα με κεραμοσκεπή και κατασκευάστηκαν νέα υαλοστάσια στα παράθυρα. Κατά το ίδιο έτος θα πρέπει να οικοδομήθηκε απέναντι από το διδακτήριο το δωμάτιο διαμονής του δασκάλου, η κυριότητα το οποίου αργότερα αμφισβητήθηκε[535].

Το κτήριο, το οποίο σώζεται σε καλή κατάσταση και χρησιμοποιείται ως ενοριακή στέγη, αποτελεί τυπικό δείγμα επαρχιακού αλληλοδιδακτικού σχολείου. Τα παράθυρά του είναι μεγάλων διαστάσεων και το κατώφλι τους είναι υπερυψωμένο (1,22 μ. από το δάπεδο), κατά τα πρότυπα της εποχής. Στο ανώφλι της εισόδου και πάνω από την επιγραφή που προαναφέρθηκε έχει ενσωματωθεί λιθόγλυπτη πλάκα με το σήμα του σταυρού. Χαρακτήρα δημόσιου κτίσματος προσφέρουν στην κατασκευή οι εξέχουσες από την τοιχοποιία περιμετρικές κορνίζες των παραθύρων και της εισόδου και η περιμετρική πώρινη ζώνη της ανωδομής, η οποία, όμως, προϋποθέτει το αρχικό δώμα και έρχεται σε αντίθεση με την μεταγενέστερη στέγαση με κεραμοσκεπή. Έχει κηρυχτεί διατηρητέο μνημείο στο Φ.Ε.Κ. 154/Β/7-4-1983.

1.2.1.2.2 Πλευριανά

Ο οικισμός Πλευριανά είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 230 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 υπαγόταν στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 αποτελούσε έδρα του ομώνυμου αγροτικού δήμου και από το 1925 υπαγόταν στην κοινότητα Μαργαριτών.

Τα Πλευριανά κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου είχαν ανοδική πληθυσμιακή πορεία. Το 1881 είχαν 206 κατοίκους, το 1900 254, το 1920 243, το 1928 249 και το 1940 261 κατοίκους. Περιφερειακοί των Πλευριανών ήταν οι μικροί συνοικισμοί Βεργιανά και Σταυρωμένος[536], οι οποίοι είχαν κατά μέσο όρο 70 και 60 κατοίκους, αντίστοιχα.

Μέχρι το έτος 1884 τα παιδιά των Πλευριανών, των Βεργιανών και του Σταυρωμένου είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν μαθήματα στο σχολείο των Μαργαριτών, από το οποίο απείχαν αντίστοιχα 20΄, 10΄ και 20΄ της ώρας. Από το 1884 οι μαθητές των οικισμών αυτών φοιτούσαν στο σχολείο του Σκορδίλου.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στα Πλευριανά το έτος 1899, ως μονοτάξιο, με τα παιδιά των τριών οικισμών. Το 1900 το σχολείο των Πλευριανών λειτούργησε ως ημιημερήσιο, συμπληρωματικά με το σχολείο του Ορθέ. Το έτος 1901 λειτούργησε ως μονοτάξιο, με 57 μαθητές, παρά την πρόταση του νομαρχιακού επιθεωρητή για λειτουργία του σχολείου των

---

[533] Στην Κρήτη του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα η στέγαση με δώμα από υδραυλικό χώμα (λεπίδα) αποτελούσε τον κανόνα (βλ., Γαλλιάκη Α., *Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Ρέθυμνο 2001, σελ. 10).

[534] «...εξ αιτίας της οποίας και ο καθαρισμός του κτηρίου αποβαίνει αδύνατος και γίνεται αφορμή εκ του ψύχους να υποφέρωσι κατά τον χειμώνα οι μαθηταί» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ 58).

[535] Κατά τον νομαρχιακό επιθεωρητή, το διδακτήριο «προσερμόσθη πλήρως εις τας απαιτήσεις της υγιεινής» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 791). Για την αμφισβήτηση της ιδιοκτησίας της κατοικίας του δασκάλου, βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 46.

[536] Τα Βεργιανά απείχαν 10-12' της ώρας και ο Σταυρωμένος 5-7' της ώρας, αν υπολογίσουμε ότι ο δρόμος Πλευριανών-Βεργιανών περνούσε από τον Σταυρωμένο (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. , Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 4 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., σημ. 492, σελ. 24).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τριών οικισμών στα Βεργιανά, οι κάτοικοι των οποίων προθυμοποιούνταν να ανεγείρουν διδακτήριο[537].

Το 1903 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο τριτοβάθμιο. Το έτος 1905 καταργήθηκε και επανιδρύθηκε το 1906 ως τριτοβάθμιο. Το έτος 1909 συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Σκορδίλου, λόγω της απροθυμίας των κατοίκων των Πλευριανών να ανεγείρουν διδακτήριο. Όταν το 1911 το διδακτήριο ολοκληρώθηκε, το σχολείο του οικισμού επανιδρύθηκε[538].

Το έτος 1915 δημιουργήθηκε ζήτημα με την απροθυμία του υποδιδάσκαλου Α. Ορφανού να εγγράψει όλους τους δικαιούχους μαθητές στο σχολείο, ώστε αυτό να παραμένει κοινό και να μην προαχθεί σε πρωτοβάθμιο, σχολείο στο οποίο δεν είχε δικαίωμα να διδάσκει. Οι μαθητές της πέμπτης και έκτης τάξης αναγκάζονταν να φοιτούν στις Μαργαρίτες, όπως άλλωστε και οι μαθήτριες του σχολείου, οι μαθήτριες εξαιτίας του εργόχειρου που διδασκόταν στο παρθεναγωγείο των Μαργαριτών. Το ίδιο συνέβη με τον δάσκαλο και το έτος 1917, οπότε το σχολείο των Πλευριανών είχε 44 μαθητές, αλλά και το 1921 με τον δάσκαλο Ι. Παναγιωτάκη, οπότε το σχολείο είχε 39 μαθητές. Το πρόβλημα λύθηκε το έτος 1923 και από τότε το σχολείο είχε κατά μέσο όρο 50 μαθητές[539].

Το κτήριο του 1911 είχε οικοδομηθεί στις βόρειες παρυφές των Πλευριανών, σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο του οικισμού. Αποτελούνταν από μία αίθουσα, διαστάσεων 8,0×5,5 μ. και ύψους έξι μέτρων[540], επαρκή για τις ανάγκες που καλούνταν να εκπληρώσει. Μπορούσε να στεγάσει 35-49 μαθητές, αριθμό τον οποίο δεν χρειάστηκε να υπερβεί παρά μόνο το έτος 1927[541]. Διέθετε δύο παράθυρα και μία πόρτα. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή και δάπεδό του ήταν το φυσικό έδαφος. Τα παράθυρά του ήταν μικρά και η αυλή υπερβολικά μικρή και βραχώδης. Το έτος 1921 στερούνταν ακόμη σανιδώματος της στέγης και υαλοστασίων. Το 1923 το δάπεδο πλακοστρώθηκε[542]. Μεταξύ των ετών 1923 και 1927 διανοίχτηκαν τρία ακόμη παράθυρα, αλλά το κτήριο είχε ανάγκη περαιτέρω επισκευών: τα παράθυρα δεν διέθεταν

---

[537] Οι κάτοικοι των Πλευριανών αποδείχτηκαν απρόθυμοι στην οικοδόμηση διδακτηρίου, το οποίο ανήγειραν μόλις το έτος 1911. Στην περίπτωση αυτή το κριτήριο με το οποίο επιλέγηκε η έδρα του σχολείου ήταν αποκλειστικά το μεγαλύτερο μέγεθος του οικισμού (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 24).

[538] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 87/Φ.Ε.Κ. 66/27-11-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 314/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 και 162/Φ.Ε.Κ. 69/20-9-1911 διατάγματα.

[539] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 59-60, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων 1916, 1917..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 38, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 63-64 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 107.

[540] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 73. Σε προγενέστερο έγγραφο αναφέρονται διαστάσεις 8,5 μ. × 5,00 μ. (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1127/13-4-1911). Αν και το κτήριο σήμερα δεν υφίσταται, θεωρούμε τις διαστάσεις της πρώτης πηγής -παρότι μεταγενέστερης- ως εγκυρότερες, εφόσον ο νομαρχιακός επιθεωρητής παραθέτει αναλυτικό σχεδιάγραμμα.

[541] Ενδεικτικά, το σχολείο το έτος 1915 είχε 36 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 60), το 1927 50 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 793) και το 1937 40 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 9).

[542] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 63 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 107.

υαλοστάτες και υαλοπίνακες, τα θρανία ήταν ελάχιστα και η στέγη ήταν ασανίδωτη[543]. Παράλληλα, η εκκλησιαστική επιτροπή του οικισμού αντάλλαξε οικόπεδό της με το προς νότο συνορεύον κτήμα και, έτσι, το διδακτήριο απέκτησε επαρκή αυλή.

Το έτος 1937 η κατάσταση του διδακτηρίου χαρακτηριζόταν ως μόλις ανεκτή. Έτσι, από το επόμενο έτος, με πρωτοβουλία του δασκάλου Ν. Φασούλη, ξεκίνησε η διαδικασία οικοδόμησης νέου διδακτηρίου. Αποκτήθηκε οικόπεδο στα δυτικά του οικισμού, το παλιό διδακτήριο εκποιήθηκε και, αφού οι κάτοικοι συγκέντρωσαν με προσωπική εργασία τα απαραίτητα υλικά, έγινε δημοπρασία για την τοιχοποιία του νέου διδακτηρίου[544]. Το επόμενο έτος διατέθηκαν 40.000 δραχμές από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης για τη συνέχιση των εργασιών και το μεθεπόμενο άλλες 60.000 δραχμές[545]. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος βρήκε το κτήριο στο στάδιο της κατασκευής, ή οποία διακόπηκε και συνεχίστηκε από το έτος 1949. Οι κάτοικοι ζητούσαν για την αποπεράτωσή του δέκα εκατομμύρια δραχμές και δεν ήταν διατεθειμένοι να προβούν σε προσφορές χρημάτων και προσωπικής εργασίας, γιατί έβαζαν ως προτεραιότητα την κατασκευή αμαξιτής οδού[546]. Τα χρήματα τελικά διατέθηκαν και το διδακτήριο ολοκληρώθηκε το έτος 1950.

Το διδακτήριο έχει διαστάσεις 13,80×5,20 μ. και αποτελείται από αίθουσα διδασκαλίας 63 τ.μ., γραφείο 8,5 τ.μ. και ιματιοθήκη 8,5 τ.μ.[547]. Η αίθουσα αποδείχτηκε επαρκής για τις ανάγκες του σχολείου. Επαρκούσε για 50-70 μαθητές και δεν ξεπέρασε τους 50[548]. Ο προσανατολισμός του κτηρίου είναι νοτιοανατολικός και η αυλή του έχει έκταση 1.400 τ.μ. Το κτήριο είναι στεγασμένο με τετρακλινή κεραμοσκεπή και έχει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τόσο των διδακτηρίων που ανεγέρθηκαν προ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και εκείνων που οικοδομήθηκαν αμέσως μετά από αυτόν (χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για κατασκευή προστατευτικής μαρκίζας πάνω από την είσοδο, ανοίγματα χωρίς περιμετρικούς πώρινους δόμους). Η συμβολική του παρουσία στον χώρο τού οικισμού υποδηλώνεται περισσότερο μέσω της εμφανούς θέσης και του μεγέθους του παρά μέσω της επιμελημένης κατασκευής του.

1.2.1.2.3 Αλφά

Ο οικισμός της Αλφάς είναι κτισμένος σε υψόμετρο 190 μέτρων. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η Αλφά αυξανόταν πληθυσμιακά: το έτος 1881 είχε 182 χριστιανούς και 37 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 265 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 297, το 1928 272 και το 1940 414 κατοίκους. Διοικητικά ανήκε από το 1879 στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον

---

[543] Οι μετασκευές επιχορηγήθηκαν με 3.000 δραχμές (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 700/9-6-1925).

[544] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 793, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 9 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 36.

[545] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σ.σ. 126 και 168 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940).

[546] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 33.

[547] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 81. Η επιφάνεια του διδακτηρίου είναι 71,8 τ.μ., με βάση τις διαστάσεις που μετρήθηκαν από τον γράφοντα. Κατά το Βιβλίο Μητρώου το σύνολο των επιφανειών των χώρων του ανέρχεται σε 80 τ.μ.. Το φαινόμενο της άκριτης αναγραφής στοιχείων στα εκπαιδευτικά μητρώα συναντάται και σε άλλες περιπτώσεις, ορισμένες από τις οποίες δεν κατέστη δυνατόν να διορθωθούν, λόγω αδυναμίας εισόδου στο εσωτερικό των διδακτηρίων.

[548] Το έτος 1949 το σχολείο είχε 50 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 33).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 αποτελούσε έδρα του ομώνυμου αγροτικού δήμου και από το 1925 έδρα της ομώνυμης κοινότητας.

Από το έτος 1884 τα παιδιά της Αλφάς είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Σκορδίλου[549], σε απόσταση 5-10΄ της ώρας[550]. Σχολείο πρωτολειτούργησε στην Αλφά το έτος 1915 και ήταν μεικτό κοινό[551]. Στεγάστηκε, αρχικά χωρίς ενοίκιο, στο μέχρι τότε καφενείο του οικισμού[552]. Από το ίδιο έτος τέθηκε επιτακτικά το θέμα ανέγερσης διδακτηρίου και έγινε η επιλογή του οικοπέδου, δίπλα στον ενοριακό ναό του οικισμού. Οι κοινοτικοί επίτροποι ψήφισαν την απαιτούμενη πίστωση και το εξαγόρασαν με χρήματα της κοινοτικής περιουσίας. Στη συνέχεια και μέχρι το έτος 1930 το σχολείο συνέχισε να στεγάζεται σε ιδιωτικές κατοικίες[553].

Η οικοδόμηση διδακτηρίου ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1927. Οι κάτοικοι του οικισμού πρόσφεραν την απαιτούμενη προσωπική εργασία για τη μεταφορά και τη λάξευση της πέτρας[554] και για την παρασκευή ασβέστη και δώρισαν ιδιωτικά ελαιοτριβεία, τα οποία εκποιήθηκαν για την πληρωμή του οικοδομικού συνεργείου[555]. Μέχρι το έτος 1930, οπότε το διδακτήριο αποπερατώθηκε, δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα ο δάσκαλος Γ. Μοσχάκης[556].

Το κτήριο χωροθετήθηκε απέναντι από τον ναό του αγίου Χαραλάμπους. Η περιορισμένη αυλή του ναού -170 τ. μ.- χρησιμοποιούνταν και ως περίβολος του σχολείου[557]. Οι διαστάσεις του κτηρίου είναι 13,45×6,20 μ. και αποτελείται από την αίθουσα διδασκαλίας (54 τ.μ.), το γραφείο δασκάλου (12 τ.μ.) και τον ιματιοθήκη (3 τ.μ.). Η αίθουσα, χωρητικότητας 43-60 μαθητών, αποδείχτηκε οριακά ανεπαρκής για τις ανάγκες του σχολείου[558]. Έχει προσανατολισμό μεσημβρινό, με πέντε παράθυρα στην κατεύθυνση αυτή και δύο προς τον βορρά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 18). Η είσοδος διανοίγεται στην ανατολική πλευρά του κτηρίου. Στεγάζεται με κεραμοσκεπή. Η κατασκευή είναι ιδιαίτερα προσεγμένη ως προς την ποιότητα της λάξευσης των γωνιόλιθων και του θυρώματος της εισόδου. Τα ανοίγματα

---

[549] Ο χείμαρρος Χαλοπότα γεφυρώθηκε στη θέση «Καρές τον ποταμό» γύρω στο 1870, από τον Μ. Φουντουλάκη (συνέντευξη με Μαθιουδάκη Μ., κάτοικο Λαγκάς, 12-2-2003).

[550] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. , Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 4.

[551] Με το υπ. αριθμ. 320/ Φ.Ε.Κ. /18-9-1915 διάταγμα.

[552] Όπως σημειώνει ο νομαρχιακός επιθεωρητής, «χρησιμοποιείται άνευ ουδεμιάς μεταβολής και άνευ επιχρίσεως καν δι' ασβέστου των τοίχων. Επί του σανιδώματος και των τοίχων φαίνονται ακόμη σημεία καφέδων και οίνου. Προσεκάλεσα τους προεστώτας του χωρίου και δια γλώσσας δριμείας έψεξα την αδιαφορίαν των και ηπείλησα αυτούς ότι θέλω προτείνει την κατάργησιν του σχολείου, εάν δεν ήθελον μεριμνήση περί ανεγέρσεως διδακτηρίου» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ 57).

[553] Μερικά σχολικά έτη στεγαζόταν σε οικήματα που χαρακτηρίζονταν «τρώγλες» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 789).

[554] Οι κάτοικοι του οικισμού είναι μέχρι σήμερα γνωστοί για την τέχνη της λάξευσης της πέτρας. Πρόκειται για τον τοπικό λεπτόκοκκο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, ο οποίος είναι ιδιαίτερα μαλακός κατά την εξόρυξή του και σκληραίνει με την πάροδο του χρόνου.

[555] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 789.

[556] Βλ. Α Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 87.

[557] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 19. Ένα μικρό γειτονικό οικόπεδο αγοράστηκε το 1951 και συνενώθηκε με τον περίβολο (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 38).

[558] Ενδεικτικά, το έτος 1931 το σχολείο είχε 60 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 115) και το 1933 67 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1933-34 Α΄ Περιφερείας Ρεθύμνης, σελ. 84).

είναι τα παραδοσιακά τοξωτά, τα οποία μετατρέπονται στο ήμισυ εσωτερικό του τοίχου σε ορθογωνικά, με υποδοχή για τη διευκόλυνση της τοποθέτησης υαλοστασίων. Οι προεξέχοντες γωνιόλιθοι στη βάση του κτηρίου μάς προσανατολίζουν στην άποψη ότι είχε καταβληθεί προσπάθεια μνημειακής εμφάνισης του διδακτηρίου, με τη δημιουργία ζωνών[559].

1.2.1.2.4 Λαγκά

Ο οικισμός της Λαγκάς είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 280 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Πλευριανών, από το 1925 στην κοινότητα Πρινέ και λίγο πριν το 1940 στην κοινότητα Μαργαριτών.

Πληθυσμιακά η Λαγκά κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ήταν σταθερή, με μικρή ανοδική τάση. Το 1881 είχε 98 χριστιανούς και 15 μωαμεθανούς κατοίκους, το1900 116 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 128, το 1928 149 και το 1940 140 κατοίκους.

Σχολείο στη Λαγκά πρωτολειτούργησε το έτος 1924 και ήταν το τελευταίο που ιδρύθηκε στη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών. Εκτός των παιδιών της Λαγκάς, το σχολείο απέσπασε σιωπηλά κατά καιρούς μαθητές και από τον οικισμό Βεργιανά[560], ο οποίος απείχε 10-12΄ της ώρας[561]. Χρειάστηκε να προηγηθεί η υπόσχεση της οικοδόμησης διδακτηρίου και εξεύρεσης των απαραίτητων διδακτικών επίπλων και μέσων, για να ιδρυθεί σχολείο. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικό οίκημα, με μοναδικό εξοπλισμό οκτώ δίεδρα θρανία.[562].

Η οικοδόμηση διδακτηρίου ξεκίνησε το καλοκαίρι του έτους 1926. Το οικόπεδο, δίπλα στην αυλή του ναού, δωρήθηκε από τον Σ. Τζανουδάκη. Οι κάτοικοι πρόσφεραν όλη την απαιτούμενη προσωπική εργασία για τη μεταφορά και τη λάξευση των λίθων, για τη μεταφορά άμμου από τη θάλασσα και για την παρασκευή ασβέστη και ανέλαβαν την υποχρέωση μεταφοράς του απαραίτητου νερού και προσφοράς της εργασίας βοηθού κτίστη. Έτσι, μέχρι το φθινόπωρο του 1927 η οικοδομή είχε προχωρήσει και απέμεναν τα εξωτερικά και εσωτερικά επιχρίσματα και η σκυρόστρωση και τσιμεντόστρωση του δαπέδου[563]. Το έργο ολοκληρώθηκε μεταξύ των ετών 1929 και 1931[564], αλλά αποδείχτηκε εξαιρετικά δαπανηρό για ένα μικρό οικισμό των 150 κατοίκων: χρειάστηκε να εκποιηθεί για τρία χρόνια το κέρδος του κοινοτικού ελαιοτριβείου του οικισμού και να γίνει έρανος με προεγγραφές για την ολοκλήρωσή του. Η κρατική αρωγή ανήλθε συνολικά στις 55.000 δραχμές[565].

Το κτήριο είναι οικοδομημένο δίπλα στον ναό του αγίου Ιωάννη και μοιράζεται μ' αυτόν την αυλή του. Έχει διαστάσεις 13,30×7,15 μ. και αποτελείται από την αίθουσα διδασκαλίας (54 τ.μ.), γραφείο (12 τ.μ.) και ιματιοθήκη (7 τ.μ.)[566]. Αποδείχτηκε υπερεπαρκές για τις ανάγκες του

---

[559] Η πρόσφατη προσθήκη περιμετρικής κορνίζας στην ανωδομή του κτηρίου δεν επιτρέπει την έκφραση άποψης για το εάν είχε καταβληθεί προσπάθεια διαμόρφωσης τρίτης ζώνης στην ανωδομή, με κάποιο πώρινο περιμετρικό κυμάτιο.

[560] Βλ. Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Φάκελος ενδεικτικών και απολυτηρίων, ενδεικτικά και απολυτήρια δεκαετιών 1930-1940, 1940-1950, 1950-1960. Να σημειωθεί ότι το αρχείο του σχολείου είναι ένα από τα ελάχιστα που διασώζονται πλήρη στον νομό Ρεθύμνου.

[561] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 24.

[562] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 73.

[563] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 795-798.

[564] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 90 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 128.

[565] Βλ. Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Φάκελος εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων σχολ. έτους 1931-32, απολογισμός ανέγερσης διδακτηρίου (σε απλό φύλλο χαρτιού, χωρίς άλλη ένδειξη).

[566] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 60.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολείου που στέγασε. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο στέγασε κατά μέσο όρο 33 μαθητές και επαρκούσε για 43-60 μαθητές[567].

Ο προσανατολισμός του διδακτηρίου είναι μεσημβρινός και η είσοδος διανοίγεται στα δυτικά. Στο βάθος της αίθουσας διδασκαλίας, απέναντι από την έδρα, και σε ύψος τριών μέτρων διανοίγεται στην τοιχοποιία λαξευτή κόγχη, για την τοποθέτηση θρησκευτικής εικόνας. Το κτήριο στεγάζεται με δικλινή κεραμοσκεπή, που το σανίδωμά της έχει τοποθετηθεί σε ύψος πέντε περίπου μέτρων από το δάπεδο. Εντυπωσιακό για τα μέτρα του κτηρίου είναι το θύρωμα της εισόδου: οι παραστάδες πατούν σε καλολαξευμένες βάσεις και πάνω από το πλατύ επιστήλιο διανοίγεται αετωματική κόγχη. Οι πλευρές του τριγώνου του αετώματος βρίσκονται σε απόλυτη παραλληλία με τις κλίσεις της στέγης και το επίπεδο του δαπέδου. Όλο το κτήριο, εκτός των πλαισίων των παραθύρων και του θυρώματος, ήταν επιχρισμένο[568]. Το εξωτερικό επίχρισμα της δυτικής όψης, όπου βρίσκεται και το θύρωμα της εισόδου, προεξέχει στις απολήξεις του και στη λωρίδα της βάσης, επιχειρώντας να δώσει στο διδακτήριο εικόνα τριμερούς διάρθρωσης (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 86).

1.2.1.3 Σχολική περιφέρεια Αρχαίας Ελεύθερνας

1.2.1.3.2 Αρχαία Ελεύθερνα

Η Αρχαία Ελεύθερνα είναι οικισμός ορεινός, οικοδομημένος σε υψόμετρο 410 μέτρων. Μέχρι το 1987 το όνομα του οικισμού ήταν Πρινές[569]. Μετονομάστηκε σε Αρχαία Ελεύθερνα, γιατί είναι οικοδομημένος στην περιοχή της αρχαίας πόλης Ελεύθερνα, μέρος του οικοδομικού υλικού της οποίας επαναχρησιμοποιήθηκε στην οικοδόμηση του νεότερου οικισμού. Από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 ήταν έδρα του αγροτικού δήμου Πρινέ και από το 1925 αποτέλεσε έδρα της κοινότητας Πρινέ Μυλοποτάμου. Από το 1881 μέχρι το 1940 η Αρχαία Ελεύθερνα αύξανε συνολικά τον πληθυσμό της: το 1881 είχε 137 κατοίκους, το 1900 161, το 1920 175, το 1928 197 και το 1940 173 κατοίκους.

Ο οικισμός μέχρι το 1887 ανήκε στη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών. Το έτος αυτό πρωτολειτούργησε σχολείο στην Αρχαία Ελεύθερνα[570], το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών τα παιδιά των οικισμών Κυνήγιανά και Άνω και Κάτω Τριπόδος και εξυπηρέτησε για πρώτη φορά τα παιδιά του οικισμού Ελεύθερνα[571]. Με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889 το σχολείο λειτούργησε ως τριτοβάθμιο.

Το 1899, επί Κρητικής Πολιτείας, το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το 1901 λειτούργησε ως μονοτάξιο, εξυπηρετώντας τους 400 περίπου κατοίκους των οικισμών Τριπόδος, Αρχαία Ελεύθερνα και Ελεύθερνα, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως οι φιλομαθέστεροι του δήμου Μαργαριτών[572].

---

[567] Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι την αναστολή λειτουργίας του, το έτος 1985, το σχολείο είχε κατά μέσο όρο 21 μαθητές (βλ. Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Μαθητολόγια ετών 1924-1985).

[568] Πρόσφατα (2003) τα επιχρίσματα αφαιρέθηκαν και το κτήριο αρμολογήθηκε.

[569] Η μετονομασία πραγματοποιήθηκε με διάταγμα, δημοσιευμένο στο Φ.Ε.Κ. Α' 87/9-6-1987. Το όνομα *Πρινές* είχε πάρει ο οικισμός από τα πυκνά δάση βελανιδιών, του είδους Quercus aegilops, μέρος των οποίων διασώζεται μέχρι σήμερα.

[570] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 21.

[571] Οι δύο οικισμοί απείχαν 15' της ώρας (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. , Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 4 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 25).

[572] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 25.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Το 1903, με τη λειτουργία σχολείου στη γειτονική Ελεύθερνα (τότε Αναχούρδω Μετόχια), το σχολείο της Αρχαίας Ελεύθερνας ορίστηκε ως τριτοβάθμιο μονοτάξιο. Το 1905 το σχολείο καταργήθηκε. Επανιδρύθηκε το 1907, ως τριτοβάθμιο μονοτάξιο.

Από το 1909 μέχρι το 1911 στην Αρχαία Ελεύθερνα λειτούργησε και δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο. Τα δύο σχολεία ενοποιήθηκαν το 1911 σε ένα μεικτό μονοτάξιο σχολείο. Το έτος 1916 στον οικισμό Άνω Τριπόδος ιδρύθηκε σχολείο, το οποίο αφαίρεσε από τη σχολική περιφέρεια της Αρχαίας Ελεύθερνας τους οικισμούς Άνω και Κάτω Τριπόδος και Κυνηγιανά[573].

Το διδακτήριο της Αρχαίας Ελεύθερνας οικοδομήθηκε το έτος 1887[574]. Ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων στη βόρεια άκρη του οικισμού, στον περίβολο του ενοριακού ναού του Προφήτη Ηλία. Ήταν ένα κτήριο 6,00×4,00 μ. και ύψους 4,00 μ., αρκετά μικρότερο σε διαστάσεις και από το μικρότερο προβλεπόμενο κτήριο αλληλοδιδακτικού σχολείου, εκείνο των 32 μαθητών[575]. Διέθετε δύο παράθυρα και μία είσοδο προς το βορρά και δύο παράθυρα προς το νότο. Η στέγη του ήταν το συνηθισμένο κρητικό δώμα από υδραυλικό χώμα. Δίπλα στο διδακτήριο είχε οικοδομηθεί ευρύχωρη, για τα μέτρα της εποχής, κατοικία δασκάλου[576].

Το έτος 1899 το κτήριο είχε ανάγκη επισκευής του σανιδώματος του δαπέδου και προσθήκης τζαμιών, τα οποία οι κάτοικοι του οικισμού ήταν πρόθυμοι να εκτελέσουν. Εκείνο στο οποίο δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν ήταν στην κατασκευή θρανίων, εάν η Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας δεν ερχόταν αρωγός, με την προσφορά της απαραίτητης ξυλείας[577]. Τα έργα αυτά δεν εκτελέστηκαν παρά μόνο το έτος 1923, με κρατική επιχορήγηση 2.500 δραχμών. Τότε θα πρέπει να διανοίχτηκε ένα ακόμη παράθυρο και μία πόρτα στην βόρεια πλευρά του διδακτηρίου[578].

Πρόβλημα για το σχολείο αποτελούσε η έλλειψη περιβόλου και η χρησιμοποίηση της αυλής του γειτονικού ναού για τις ανάγκες των διαλειμμάτων και της γυμναστικής. Ένα ακόμη πρόβλημα ήταν ότι μέχρι το 1937 το σχολείο δεν διέθετε σχολικό κήπο. Μετά το έτος αυτό, σε χρονική στιγμή που δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε, προσφέρθηκαν στο σχολείο δύο αγροκτήματα, το ένα μοναστηριακό έκτασης τριών στρεμμάτων σε απόσταση 20′ της ώρας και το άλλο, πιο κοντινό, έκτασης μισού στρέμματος[579].

---

[573] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 1/ Φ.Ε.Κ.3/27-1-1901, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 375/Φ.Ε.Κ. 42/7-9-1907, 176/ Φ.Ε.Κ. 65/7-10-1909, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 146/9-8-1916 διατάγματα.

[574] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 21. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 64 αναφέρεται ως χρονολογία ανέγερσης του διδακτηρίου το έτος 1880. Θεωρούμε ως εγκυρότερη χρονολογία εκείνη η οποία αναφέρεται στην πλησιέστερη στο γεγονός πηγή. Η επιλογή της αρχαιότερης πηγής αποδεικνύεται σωστή και από το γεγονός ότι η μεταγενέστερη πηγή αναγράφει ως έτος μεταρρύθμισης του διδακτηρίου το έτος 1932, χρονολογία που απέχει πέντε έτη από το -διασταυρωμένο- έτος 1927.

[575] Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ 122.

[576] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1087/13-4-1911.

[577] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Έκθεσις 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 11.

[578] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ 75.

[579] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 21 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 123.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τα έτη 1927 και 1928 το κτήριο ανακαινίστηκε ριζικά[580]. Οι σημερινές διαστάσεις του, 13,10×5,45 μ., μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι δύο τουλάχιστον από τους εξωτερικούς τοίχους κατεδαφίστηκαν, για διεύρυνση τόσο του μήκους όσο και του πλάτους του κτηρίου. Πιθανότατα οι τοίχοι αυτοί ήταν ο βόρειος και ο δυτικός. Οι άλλοι δύο τοίχοι φαίνονται παλαιότεροι, ιδιαίτερα ο νότιος, ο οποίος φέρει κατά μήκος λίθινη οριζόντια υδρορροή. Στα πλαίσια της ανακαίνισης αυτής το κτήριο σκεπάστηκε με δικλινή κεραμοσκεπή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 34). Εσωτερικά διαμορφώθηκε γραφείο δασκάλου και μικρή ιματιοθήκη. Με τις νέες αυτές διαστάσεις το διδακτήριο αποδείχτηκε υπερεπαρκές για τις ανάγκες διδασκαλίας των μαθητών του οικισμού[581].

Το διδακτήριο της Αρχαίας Ελεύθερνας, παρ' όλες τις ανακατασκευές, διαθέτει χαρακτήρα δημόσιου κτηρίου, τόσο με τον όγκο του όσο και με τη θέση του, απέναντι ακριβώς από τον ενοριακό ναό του οικισμού. Η είσοδος στην κοινή αυλή των κτηρίων γίνεται από το νότο. Μνημειακότητα στην κατασκευή του σχολείου τείνει να δώσει η διευρυμένη βάση του. Η κατοικία του δασκάλου, στα δυτικά του διδακτηρίου, έχει υποστεί επεμβάσεις που την καθιστούν σήμερα δύσκολα αναγνωρίσιμη.

1.2.1.3.3 Ελεύθερνα

Ο οικισμός της Ελεύθερνας είναι οικοδομημένος σε μέσο υψόμετρο 370 μέτρων. Αποτελεί ένα σύνολο τεσσάρων μικρότερων κτηνοτροφικών μικροοικισμών, οι οποίοι τείνουν σήμερα να ενοποιηθούν και δικαιολογούν το όνομα *Αναχούρδω Μετόχια* ή *Αναχουρδομέτοχα*, με το οποίο αναφέρεται ο οικισμός μέχρι το έτος 1933. Η Ελεύθερνα ανήκε διοικητικά από το 1879 στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αναχουρδομέτοχων, από το 1925 στην κοινότητα Πρινέ Μυλοποτάμου και από το 1930 στην κοινότητα Αναχουρδομέτοχων.

Ο πληθυσμός της Ελεύθερνας σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ήταν ανοδικός. Το έτος 1881 είχε 181 κατοίκους, το 1900 234, το 1920 288, το 1928 288 και το 1940 342 κατοίκους.

Σχολείο στην Ελεύθερνα ιδρύθηκε το έτος 1903. Μέχρι τότε ο μαθητικός πληθυσμός εξυπηρετούνταν από το σχολείο της Αρχαίας Ελεύθερνάς (τότε Πρινές). Το 1905 ανεγέρθηκε το διδακτήριο του οικισμού[582], διαστάσεων 12,85×10,00 μ. Το 1906 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο τριτοβάθμιο και το 1910 προήχθη σε δευτεροβάθμιο. Το έτος 1911 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο μεικτό[583]. Τέσσερα χρόνια αργότερα το οίκημα του σχολείου βρισκόταν σε άθλια κατάσταση και περιείχε μόλις πέντε αυτοσχέδια θρανία, ενώ πολλοί μαθητές κάθονταν οκλαδόν στο έδαφος. Το πάτωμα του σχολείου ήταν πλακόστρωτο[584]. Η φοίτηση κατά τους χειμερινούς μήνες ήταν άτακτη, διαπίστωση κοινή σε όλους τους κτηνοτροφικούς οικισμούς του διαμερίσματος Ρεθύμνου.

Το διδακτήριο της Ελεύθερνας οικοδομήθηκε το έτος 1905. Περιλάμβανε αίθουσα διαστάσεων 8,8×5,5 μ., με μία είσοδο και δύο παράθυρα προς την ανατολή και δύο παράθυρα προς τη δύση. Συνεχόμενο προς το νότο ήταν το δωμάτιο του δασκάλου, με είσοδο

---

[580] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 801.

[581] Ενδεικτικά, το έτος 1927 είχε 28 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 801), το 1933 43 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 89) και το 1937 29 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 12).

[582] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 18.

[583] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 314/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906, 168/Φ.Ε.Κ. 58/5-11-1910 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[584] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 54 και 94.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ανατολική[585]. Οι διαστάσεις της αίθουσας αποδείχτηκαν ικανοποιητικές για τις ανάγκες του σχολείου. Επαρκούσε για 39-54 και στέγαζε κατά μέσο όρο 45 μαθητές[586].

Το διδακτήριο στεγαζόταν με μονοκλινή στέγη και η χωροθέτησή του θεωρούνταν προβληματική: είχε μεν οικοδομηθεί στο κέντρο των τεσσάρων οικισμών που συγκροτούσαν την Ελεύθερνα, αλλά σε περιοχή που γειτόνευε με ρυάκι και μη ηλιαζόμενη, λόγω του υπερκείμενου προς νότο λόφου[587]. Η χωροθέτηση αυτή δικαιολογεί και τον ανατολικό προσανατολισμό του κτηρίου.

Παρ' όλες τις κατά καιρούς προτάσεις των επιθεωρητών για κατεδάφιση του κτηρίου και ανέγερση διδακτηρίου σε άλλη θέση, σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το σχολείο στεγαζόταν σ' αυτό το κτήριο[588]. Μικρές εργασίες πραγματοποιήθηκαν το έτος 1923, με κρατική αρωγή 2.500 δραχμών[589]. Το 1927 το διδακτήριο μεταρρυθμίστηκε με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας. Δημιουργήθηκαν γραφείο δασκάλου και διάδρομος, έγιναν επιχρίσματα, τοποθετήθηκαν νέα κουφώματα και διαμορφώθηκε περιτοιχισμένη αυλή 200 τ.μ.. Οι εργασίες αυτές έγιναν με προσωπική εργασία των κατοίκων στη μεταφορά των λίθων, προσφορά είκοσι χιλιάδων δραχμών από το Υπουργείο Παιδείας και επτά χιλιάδων δραχμών από την κοινότητα Πρινέ[590].

Από το έτος 1937 διαθέτουμε πληροφορίες για αγροκήπιο του σχολείου. Απείχε 10΄ της ώρας από το διδακτήριο, είχε έκταση τριών στρεμμάτων, συνόρευε με τον κήπο του σχολείου της Αρχαίας Ελεύθερνας και είχε προσφερθεί από το Εφεδρικό Ταμείο Ρεθύμνης[591]. Σημαντική για την απόκτηση του κήπου αλλά και για τη μετασκευή του σχολείου ήταν η υπηρεσία στο σχολείο, από το έτος 1925, του εντόπιου δασκάλου Κ. Νικολουδάκη[592].

---

[585]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916-17..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 94. Αναφορά του διευθυντή του σχολείου του έτους 1911 προς την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας σημειώνει διαστάσεις 8,5×5 μ. (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1130/13-4-1911).

[586] Ενδεικτικά, το έτος 1915 το σχολείο είχε 55 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 55), το 1923 40 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 74) και το 1937 39 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 13).

[587]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 18.

[588] Στην έκθεση του έτους 1915 αναφέρεται ότι «ουδεμία θεραπεία υπάρχει...ν' ανοικοδομηθή εν άλλη θέσει» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 54). Στην έκθεση του έτους 1921 γίνεται πρόταση εκποίησης του διδακτηρίου και ανοικοδόμησής του σε κοινοτικό οικόπεδο (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 67). Νέο διδακτήριο οικοδομήθηκε τελικά το έτος 1962 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 40).

[589] Τοποθετήθηκε καινούρια πόρτα, τα τζάμια τεσσάρων παραθύρων και αγοράστηκε ασβέστης για τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 74).

[590]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 798-799.

[591] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 13 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 66.

[592]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 90. Με τον ίδιο δάσκαλο το σχολείο απέσπασε το 1935 έπαινο στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης για την καλλιέργεια του σχολικού κήπου και για την υποδειγματική σπορά του σιταριού (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 33). Το επόμενο έτος το σχολείο απέσπασε έπαινο της Παγκρήτιας Γεωργικής Έκθεσης (*ό. π.*, σελ. 168). Σε ανάμνηση των υπηρεσιών του Κ. Νικολουδάκη στην εκπαίδευση αλλά και γενικότερα στον οικισμό, οι Ελευθερναίοι έδωσαν το όνομά του στον δρόμο που ενώνει τον οικισμό τους με τη μονή Αρκαδίου και τοποθέτησαν αναμνηστικές στήλες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το διδακτήριο υφίσταται μέχρι σήμερα, με διάφορες κατά καιρούς μετατροπές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 54). Ο μεγάλος αριθμός των ανοιγμάτων στην ανατολική όψη, η χρήση περιμετρικά από τα ανοίγματα εξεχόντων πώρινων δόμων και η υπερύψωση του κτηρίου από τα δυτικά με τη δημιουργία υπογείου[593], του προσδίδουν χαρακτήρα δημόσιου κτηρίου, σε έναν οικισμό, ο οποίος μέχρι πρόσφατα συγκροτούνταν από τυπικές κτηνοτροφικές χαμηλές κατοικίες.

1.2.1.3.4 Άνω Τριπόδος

Ο οικισμός είναι οικοδομημένος σε μέσο υψόμετρο 380 μέτρων και συγκροτείται από τους σαφώς διαχωρισμένους και απομακρυσμένους οικισμούς Άνω και Κάτω Τριπόδος[594] . Από τους δύο οικισμούς σημαντικά μεγαλύτερος είναι ο Άνω Τριπόδος, με πληθυσμιακή αναλογία 5:1. Διοικητικά οι δύο οικισμοί από το 1879 υπάγονταν στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στο αγροτικό δήμο Άνω Τριπόδου, από το 1925 στην κοινότητα Πρινέ και λίγο πριν το 1940 στην κοινότητα Μαργαριτών.

Τα δύο οικιστικά σύνολα που συγκροτούν τον Τριπόδο συρρικνώνονταν πληθυσμιακά κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1881 είχαν 280 κατοίκους, το 1900 212, το 1920 189, το 1928 177 και το 1940 186 κατοίκους.

Μέχρι το 1887 τα παιδιά των δύο οικισμών μπορούσαν να φοιτούν στο σχολείο των Μαργαριτών. Από το έτος αυτό και μετέπειτα φοιτούσαν στο σχολείο της Αρχαίας Ελεύθερνας. Σχολείο ιδρύθηκε στον Άνω Τριπόδο το έτος 1916[595]. Στην εκπαιδευτική του περιφέρεια το σχολείο περιέλαβε και τους μαθητές του κοντινού οικισμού Κυνηγιανά[596]. Το σχολείο αρχικά είχε 33 μαθητές και στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία, με ενοίκιο που πλήρωναν οι γονείς των μαθητών. Ο εξοπλισμός του δεν ήταν ούτε καν ο στοιχειώδης της εποχής. Με τον ίδιο εξοπλισμό λειτούργησε και τα επόμενα έτη, σε άλλη ιδιωτική οικία[597].

Το έτος 1923 ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση διδακτηρίου, οπότε το σχολείο μεταφέρθηκε σ' αυτό. Το κτήριο οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων των δύο οικισμών, στην αυλή του ενοριακού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου του Άνω Τριπόδου. Είχε διαστάσεις 9,00×4,00 μ. και προσανατολισμό νοτιοανατολικό, με δύο παράθυρα προς το νότο και ένα παράθυρο και είσοδο προς την ανατολή[598]. Το διδακτήριο αποδείχτηκε ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Επαρκούσε για 29-40 μαθητές και το πρώτο έτος χρήσης του είχε ήδη 38 μαθητές.

---

[593] Το υπόγειο χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς ως «φυλακή» του σχολείου, για απομόνωση των παρεκτρεπόμενων μαθητών, κατά τις ώρες της μεσημεριανής διακοπής των μαθημάτων (συνέντευξη με δάσκαλο Τζανιδάκη Κ., κάτοικο Ρεθύμνου, 25-1-1999).

[594] Ο οικισμός Κάτω Τριπόδος δεν έχει τη στοιχειώδη οικιστική συγκρότηση, που προσφέρουν συμβολικά η εκκλησία και η πλατεία. Η ενοριακή εκκλησία του οικισμού, ο Άγιος Ανδρέας, που είναι παράλληλα και νεκροταφειακή, βρίσκεται σε απόσταση 400 περίπου μέτρων προς τα δυτικά. Στον Άνω Τριπόδο για τη διαμόρφωση στοιχειώδους πλατείας και δρόμου προσπέλασης προς αυτόν, το παλιό διδακτήριο κατεδαφίστηκε, κατά τη δεκαετία του 1970 (συνέντευξη με Νησωτάκη Ν., κάτοικο Άνω Τριπόδου, 15-10-2001).

[595] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 79/22-4-1916 διάταγμα.

[596] Οι μαθητές που προσέρχονταν από τα Κυνηγιανά ήταν περισσότεροι από το σύνολο εκείνων του Άνω και Κάτω Τριπόδου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 803).

[597] Είχε τέσσερα δίεδρα θρανία, ένα πίνακα, μία καρέκλα και ένα τραπέζι (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 38 και 63).

[598] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921-1923..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 104.

Η πρόχειρη κατασκευή του διδακτηρίου ήταν η αιτία που το έκανε ήδη από το 1927 να χαρακτηρίζεται ως «ακατάλληλον και δια κτηνοτροφικάς επιχειρήσεις». Το έτος αυτό εκπονήθηκε από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας σχέδιο μεταρρύθμισής του. Η γνώμη, όμως, του νομαρχιακού επιθεωρητή ήταν να ανοικοδομηθεί νέο διδακτήριο σε άλλο οικόπεδο, αφού μάλιστα οι τοίχοι του κρίνονταν ως ετοιμόρροποι. Ένα πρόσθετο επιχείρημα ήταν ότι διετίθετο κατάλληλο κοινοτικό οικόπεδο και ότι στο υπάρχον διδακτήριο δεν υπήρχε χώρος για τη διαμόρφωση μιας στοιχειώδους αυλής[599].

Τελικά η διχογνωμία, σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία των κατοίκων, συνέτειναν στο να εγκαταλειφθεί κάθε σκέψη για ανέγερση νέου διδακτηρίου[600]. Το έτος 1928 ο νομαρχιακός επιθεωρητής απείλησε τους κατοίκους με κατάργηση του σχολείου, αν δεν ανεγειρόταν νέο διδακτήριο, αλλά ελάχιστοι ενδιαφέρθηκαν. Στο αποτέλεσμα αυτό συντελούσε και το γεγονός ότι ο δάσκαλος του σχολείου Ε. Φωτάκης είχε ήδη συμπληρώσει υπηρεσία 35 χρόνων και δεν μπορούσε να εμπνεύσει για ένα έργο, το οποίο απαιτούσε την επιστράτευση όλων των δυνάμεων του οικισμού[601].

Με τα χρόνια ο αριθμός των μαθητών αυξανόταν. Το έτος 1927 το σχολείο είχε 48 μαθητές, το 1931 51 και το 1937 59 μαθητές[602]. Η επιστροφή του δασκάλου Δ. Φασούλη, ο οποίος κατείχε την οργανική θέση του σχολείου, από το στρατό έθεσε σε κινητοποίηση τους κατοίκους του οικισμού. Η οικοδόμηση του νέου διδακτηρίου ξεκίνησε το καλοκαίρι του έτους 1938. Αρχικά πραγματοποιήθηκε αναγκαστική απαλλοτρίωση οικοπέδου. Μετά την αποστολή νέων σχεδίων από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας, οι κάτοικοι πρόσφεραν προσωπική εργασία για τη συγκέντρωση των απαραίτητων οικοδομικών υλικών. Στη συνέχεια εκπλειστηριάστηκε ένα εκκλησιαστικό κτήμα, αλλά η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ήρθε να αναστείλει την προσπάθεια[603].

Η προσπάθεια ανοικοδόμησης συνεχίστηκε το καλοκαίρι του έτους 1949. Το παλιό διδακτήριο είχε πια καταστραφεί και εκπλειστηριάστηκε και το σχολείο στεγάστηκε και πάλι σε ιδιωτική οικία. Η ανέγερση διήρκεσε μέχρι το έτος 1951 και απαιτήθηκε εκ νέου προσωπική εργασία των κατοίκων. Η κρατική αρωγή ήταν μικρή, φθάνοντας τα 30 εκατομμύρια δραχμές[604].

1.2.1.4 Σχολική περιφέρεια Μελιδονίου

1.2.1.4.1 Μελιδόνι

Το χωριό Μελιδόνι είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 100 μέτρων. Από την ίδρυση των δήμων, το έτος 1879, αποτέλεσε έδρα ομώνυμου δήμου με 18 οικισμούς. Από το 1901

---

[599]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 802-803.

[600] Η οικονομική δυσπραγία φαίνεται και από το γεγονός ότι, πέραν των τεσσάρων δίεδρων θρανίων «δια μαθητάς νηπιαγωγείου», το σχολείο είχε προμηθευτεί και τρία «άχρηστα» πολύεδρα θρανία, προφανώς από τα υπολείμματα κάποιου αλληλοδιδακτικού σχολείου της περιοχής. Σε παρατήρηση του επιθεωρητή, οι σχολικοί επίτροποι απάντησαν ότι για τα θρανία θα μπορούσαν να μεριμνήσουν μετά την οικοδόμηση νέου διδακτηρίου (*ό. π.*, σελ. 803).

[601]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 93.

[602]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 124 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 11.

[603]Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 35.

[604] Τα οικοδομικά υλικά που είχαν συγκεντρωθεί πριν τον πόλεμο είχαν ωστόσο διαρπαγεί. Στην ανέγερση συνέβαλαν ενεργά όχι μόνο οι ενήλικες αλλά και οι μαθητές του σχολείου, μερικοί από τους οποίους τραυματίστηκαν ελαφρά κατά τη διάρκεια των εργασιών (συνέντευξη με Νησωτάκη Ν., κάτοικο Άνω Τριπόδου, 15-10-2001).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εξακολούθησε να ανήκει στον ομώνυμο διευρυμένο δήμο μαζί με άλλους 27 οικισμούς, αλλά με έδρα το Καστέλλι Μυλοποτάμου (σημερινό Πάνορμο). Από το 1911 αποτέλεσε έδρα ομώνυμου αγροτικού δήμου και από το 1925 έδρα ομώνυμης κοινότητας.

Πληθυσμιακά το Μελιδόνι κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν σταθερά αυξανόμενο. Το έτος 1881 είχε 464 χριστιανούς και ένα μωαμεθανό κάτοικο, το 1900 607 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 658, το 1928 663 και το 1940 730 κατοίκους.

Σχολείο λειτούργησε στο Μελιδόνι προ του έτους 1844, με δάσκαλο τον Γεώργιο Μελιδώνη[605]. Η πρώιμη αυτή λειτουργία σχολείου στον οικισμό είναι αξιοσημείωτη, με δεδομένο ότι μόλις δύο δεκαετίες πριν, το έτος 1824, οι περισσότεροι από τους κατοίκους είχαν δολοφονηθεί στο κοντινό σπήλαιο Γεροντόσπηλιος από τα τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα του Χουσεΐν Μπέη[606].

Από το έτος 1844 δάσκαλος του χωριού ήταν ο Κ. Κωνσταντουδάκης. Το σχολείο εξυπηρετούσε, πλην του Μελιδονίου, τους κοντινούς οικισμούς Μετόχι Αγιάς και Αγιά[607]. Ο οικισμός Δαφνέδες απείχε 80΄ της ώρας από το Μελιδόνι και δεν μπορούσε να εξυπηρετηθεί από το σχολείο, τόσο λόγω απόστασης, όσο και γιατί παρεμβάλλεται μεταξύ τους ο κεντρικός ρους του Γεροποτάμου.

Το σχολείο λειτουργούσε σταθερά, πλην των επαναστατικών περιόδων. Αναφορά για λειτουργία του έχουμε το έτος 1870[608], ενώ από το 1878 στο Μελιδόνι λειτουργούσε και ελληνικό σχολείο[609]. Με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο του 1881 εξακολούθησε τη λειτουργία του και ήταν ένα από τα 17 επιχορηγούμενα σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης[610]. Το έτος 1882 ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση κοινοτικού διδακτηρίου[611]. Το 1883 το σχολείο έλαβε χορηγία από τοπικό ευεργέτη[612]. Από το 1889 λειτουργούσε ως τριτοβάθμιο.

Επί Κρητικής Πολιτείας, το 1899 το σχολείο του Μελιδονίου επανιδρύθηκε ως διτάξιο. Το επόμενο έτος υποβιβάστηκε σε μονοτάξιο, ενώ το 1901 στο Μελιδόνι ιδρύθηκαν αδιαίρετο σχολείο αρρένων και αδιαίρετο σχολείο θηλέων. Από το επόμενο έτος άρχισε να λειτουργεί σχολείο και στον οικισμό Αγιά, το οποίο αφαίρεσε από το σχολείο του Μελιδονίου μέρος της σχολικής του περιφέρειας. Το έτος 1903 και τα δύο σχολεία τού Μελιδονίου ορίστηκαν ως αδιαίρετα δευτεροβάθμια. Το 1906 το παρθεναγωγείο καταργήθηκε και το 1908 το σχολείο αρρένων προήχθη σε πρωτοβάθμιο. Το 1909 το σχολείο ονομάστηκε ανώτερο και το 1910 επανιδρύθηκε στο Μελιδόνι δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο. Από το 1911 τα δύο σχολεία

---

[605] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29. Το έτος 1847 δάσκαλος του σχολείου ήταν ο Λ. Ματθαιουδάκης (βλ. Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι ...*, *ό. π.* σημ. 263, σελ. 300, σημ. 1).

[606] Βλ. Δετοράκη Θ., «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», στο *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός*, τ. Β', σ.σ. 379-380.

[607] Ο Νουχάκης υπολογίζει την μεταξύ τους απόσταση σε 30' της ώρας, ενώ ο νομαρχιακός επιθεωρητής του 1901 σε μία ώρα και σημειώνει ότι η μεταξύ των δύο οικισμών οδός μετατρέπεται το χειμώνα σε χείμαρρο (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 30).

[608] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός ...*, *ό. π.* σημ. 493.

[609] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 62.

[610] Κατά το σχολικό έτος 1882-83 το δημοτικό και το ελληνικό σχολείο επιχορηγήθηκαν με 5.250 γρόσια (βλ. εφημερίδα *Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 494).

[611] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2020/2-6-1911.

[612] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 137 (12-11-1883).

ενοποιήθηκαν σε ένα ανώτερο μεικτό. Το έτος 1915 το σχολείο υποβιβάστηκε σε διτάξιο μεικτό[613].

Το διδακτήριο του Μελιδονίου οικοδομήθηκε το έτος 1882, στο μέσον του οικισμού, στον περίβολο του ναού -παλιότερα μοναστηριακού- του αγίου Γεωργίου. Η επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου, αποσαθρωμένη σήμερα, αναγράφει: ΩΚΟΔΟΜΗΤΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙ/ΚΩΝ ΜΕΛΙΔΟΝΙΟΥ ΔΙ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑΣ/..... ΕΝ ΕΤΕΙ 188..... Οι διαστάσεις του κτηρίου, 16,25×5,50 μ., ήταν ικανοποιητικές για το μέγεθος του μαθητικού πληθυσμού που ερχόταν να εξυπηρετήσει[614]. Από τα χίλια τετραγωνικά μέτρα του περιτοιχισμένου περιβόλου τα πεντακόσια χρησιμοποιούνταν ως αύλειος χώρος του σχολείου και τα υπόλοιπα ως περίβολος του ναού. Το κτήριο στεγαζόταν με το τυπικό δώμα από υδραυλικό χώμα και είχε δάπεδο από σανίδια. Ο προσανατολισμός του ήταν μεσημβρινός, με την είσοδο και τρία παράθυρα στο νότο και τέσσερα παράθυρα στο βορρά[615]. Σώζεται μέχρι σήμερα, κακοποιημένο από τη μεταγενέστερη χρήση του ως ελαιοτριβείο. Το παρθεναγωγείο τού Μελιδονίου στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικό οίκημα, το ενοίκιο του οποίου κατέβαλλε η κοινότητα[616].

Από το έτος 1915 το κοινοτικό διδακτήριο χωρίστηκε με ξύλινο διαχωριστικό σε δύο άνισες αίθουσες, μήκους 6,50 μ. και 9,20 μ., οι οποίες στέγαζαν τις Α΄, Γ΄, Δ΄ και Β΄, Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεις, αντίστοιχα[617]. Η δεύτερη από τις αίθουσες αυτές εξυπηρετούνταν από το αρχικό θύρωμα του κτηρίου, ενώ για την εξυπηρέτηση της πρώτης αίθουσας το αριστερό προς νότο παράθυρό της διανοίχτηκε σε πόρτα.

Το κτήριο είναι διαρθρωμένο σε ζώνες. Η βάση διαχωρίζεται από το κυρίως σώμα του κτηρίου με την ευθεία της ποδιάς των παραθύρων. Η ανωδομή διαχωρίζεται από το κυρίως κτήριο με ένα απλό πώρινο κυμάτιο, το οποίο διατρέχει ολόκληρη την κατασκευή. Παρά το μεγάλο ύψος του κτηρίου (4,90 μ.), η μεσαία ζώνη είναι ασύμμετρη, συγκριτικά με τη ζώνη της βάσης. Τα ανοίγματα είναι ορθογωνικά, σχηματιζόμενα από πώρινους δόμους. Το θύρωμα είναι σχετικά απλό, με το επάνω τμήμα ασύμμετρο σε διαστάσεις, συγκριτικά με το κάτω, προφανώς για διεύρυνση του φεγγίτη και μεγαλύτερο φωτισμό και ηλιασμό του διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 97).

Το διδακτήριο δεν συντηρούνταν τακτικά, με αποτέλεσμα το έτος 1921 να καταστεί επικίνδυνο, εξαιτίας κατεστραμμένης δοκού της στέγης του. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής, ο οποίος εκτιμούσε το κόστος επισκευής σε 3.000 δραχμές και τη δαπάνη ανοικοδόμησης αντίστοιχου κτηρίου σε 30.000 δραχμές, πίεσε τους σχολικούς επιτρόπους για την πραγματοποίηση των απαραίτητων επεμβάσεων, αλλά εκτιμούσε ότι δεν θα έπρατταν το

---

[613] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 81/Φ.Ε.Κ. 63/ 17-11-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 309/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906, 547/Φ.Ε.Κ. 15/29-3-1908, 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 155/ Φ.Ε.Κ. 54/12-10-1910, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912 και 294/28-8-1915 διατάγματα.

[614] Εφαρμόζοντας τους τύπους της διαστασιολόγησης των αλληλοδιδακτικών διδακτηρίων, βρίσκουμε ότι είχε σχεδιαστεί για 92 μαθητές. 19 χρόνια αργότερα και, χωρίς να έχει αλλάξει η σχολική περιφέρεια, ο επιθεωρητής υπολόγιζε ότι στο σχολείο θα φοιτούσαν κατά την επόμενη χρονιά συνολικά 105 μαθητές και μαθήτριες (Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 29). Το έτος έτος 1921 είχε 115 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 49) και το 1929 130 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 13).

[615] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2020/2-6-1911.

[616] Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1116/13-4-1911.

[617] Βλ. Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 49-50.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παραμικρό, όπως και έγινε[618]. Έτσι, το 1927 το διδακτήριο είχε καταστεί ακατάλληλο και επικίνδυνο για χρήση. Από το έτος αυτό ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες για την ανοικοδόμηση νέου διδακτηρίου. Το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας απέστειλε το σχετικό σχέδιο τριτάξιου σχολείου, το Κοινοτικό Συμβούλιο πείστηκε να διαθέσει ολόκληρο το πλεόνασμά του (5.060 δραχμές) και να επιβάλει υποχρεωτικό έρανο στους κατοίκους, ο οποίος απέδωσε περί τις 15.000 δραχμές. Παράλληλα, το τοπικό ενοριακό συμβούλιο υποσχέθηκε τη συνδρομή του[619].

Το επόμενο έτος η στέγη μιας από τις δύο αίθουσες του παλιού διδακτηρίου κατέρρευσε και για τη στέγαση του σχολείου χρησιμοποιήθηκε μια ιδιωτική οικία. Παράλληλα, επιλέχτηκε και απαλλοτριώθηκε οικόπεδο και άρχισε η συγκέντρωση των απαραίτητων υλικών[620]. Το 1931 είχε αποπερατωθεί η τοιχοποιία του κτηρίου, αλλά οι τοπικοί πόροι είχαν εξαντληθεί. Οι κάτοικοι του Μελιδονίου ζητούσαν κρατική αρωγή για τη συνέχιση των εργασιών. Η μειοδοσία της αποπεράτωσης έγινε μόλις το 1936[621] και το επόμενο έτος το σχολείο μετακόμισε στο ημιτελές διδακτήριο. Παρά το ότι το κτήριο αυτό εμφανίζεται συχνά ως αποπερατωμένο[622], υπονοείται η αποπεράτωση των δύο από τις τρεις αίθουσές του, αφού άλλωστε το σχολείο λειτουργούσε ως διτάξιο. Το έτος 1939 διατέθηκαν 90.000 δραχμές και το επόμενο έτος άλλες 60.000[623]. Μέχρι τον Β΄ Πόλεμο δεν είχαν ακόμη κατασκευασθεί τα δάπεδα, τα εξωτερικά και εσωτερικά επιχρίσματα και οι κλίμακες ανάβασης στο επίπεδο του κτηρίου, εργασίες που ολοκληρώθηκαν το έτος 1952[624].

Το διδακτήριο είναι τύπου τριθεσίου, με δύο κάθετους διαδρόμους και γραφείο. Οι εξωτερικές του διαστάσεις είναι 28,00×10,85 μ. Οι αίθουσες έχουν επιφάνεια 50, 50 και 57 τ.μ., το γραφείο 15 τ.μ. και οι διάδρομοι 60 τ.μ. Αποδείχτηκε υπερεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[625]. Το κτήριο έχει οικοδομηθεί στο κέντρο μεγάλου οικοπέδου 3.500 τ.μ., με μεσημβρινό προσανατολισμό[626]. Χωροθετήθηκε στα όρια του οικισμού και είναι αρκετά

---

[618] «Λόγω της μεγάλης αδιαφορίας αυτών προς τα κοινά αφ' ενός και της μεταξύ των πολιτικής εμπαθείας αφ' ετέρου» (*ό. π.* σημ. 507, σελ. 50). Το έτος 1925 χορηγήθηκε σημαντική κρατική αρωγή, 18.000 δραχμών, η οποία τελικά χρησιμοποιήθηκε στην ανέγερση του νέου διδακτηρίου (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 700/9-6-1925).

[619] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 881-882.

[620] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 13.

[621] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 105 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 94.

[622] Βλ. για παράδειγμα περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 280 (1936) και τ. 296 (1937), όπου αναφέρεται αποπεράτωση του διδακτηρίου.

[623] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις*..., *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940).

[624] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 92. Εκτός των παραπάνω εργασιών που δεν είχαν πραγματοποιηθεί, οι Γερμανοί κατακτητές αφαίρεσαν και τη στέγη του διδακτηρίου. Ο σεισμός του έτους 1958 προκάλεσε στο κτήριο εκτεταμένες ζημιές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60).

[625] Με επιδιωκτέα επιφάνεια ανά μαθητή 0,90-1,25 τ.μ., το σχολείο του Μελιδονίου αποδείχτηκε σπάταλο, έχοντας τη δυνατότητα να στεγάσει από 126 μέχρι 174 μαθητές. Ενδεικτικά, το σχολείο είχε το έτος 1937 86 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 75) και το 1951-52 61 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 92).

[626] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 121.

υπερυψωμένο από το έδαφος. Σε αντίθεση με άλλα σχολεία της εποχής, δεν διαθέτει ανοίγματα τονισμένα με πώρινους δόμους (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 98). Από την παντελή απουσία διακοσμητικής και μνημειακής πρόθεσης γίνεται φανερό ότι η οικοδόμηση ενός τέτοιου διδακτηρίου, μεγαλύτερου των 300 τ.μ., ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες του Μελιδονίου.

1.2.1.4.2 Αγιά

Οι οικισμοί Αγιά και Μετόχι Αγιάς είναι οικοδομημένοι σε μέσο υψόμετρο 180 μέτρων. Από το έτος 1879 ανήκαν διοικητικά στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αγυάς, από το 1925 στην κοινότητα Μελιδονίου και από το 1926 στην κοινότητα Αγιάς.

Πληθυσμιακά η Αγιά και το Μετόχι Αγιάς κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ήταν αυξανόμενοι οικισμοί. Το 1881 είχαν συνολικά 142 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 192, το 1920 240, το 1928 237 και το 1940 266 κατοίκους.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στην Αγιά το έτος 1901, ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο. Το προηγούμενο έτος οι κάτοικοι, αναγνωρίζοντας ότι ήταν αδύνατη η ίδρυση δημόσιου σχολείου στον μικρό οικισμό τους, ζήτησαν την ίδρυση ιδιοσυντήρητου γραμματοδιδασκαλείου. Η αίτηση δεν έγινε αποδεκτή. Το επόμενο έτος ο νομαρχιακός επιθεωρητής πρότεινε την ίδρυση δημόσιου γραμματοδιδασκαλείου, τόσο λόγω της μεγάλης απόστασης των δύο οικισμών από το Μελιδόνι, όσο και γιατί οι κάτοικοι είχαν υποσχεθεί ότι θα ανέγειραν διδακτήριο και θα συγκέντρωναν σ' αυτό τουλάχιστον 30 μαθητές[627]. Πραγματικά, το επόμενο έτος στο μέσο των δύο οικισμών οικοδομήθηκε διδακτήριο, το οποίο εξυπηρέτησε τις εκπαιδευτικές ανάγκες τους μέχρι το 1958[628].

Στα τέλη του 1901 το σχολείο της Αγιάς επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο (αδιαίρετο). Το 1903 ορίστηκε ως τριτοβάθμιο αδιαίρετο και το 1911 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό[629].

Το διδακτήριο είχε διαστάσεις 11,00×5,00 μ.[630], επαρκείς για τις ανάγκες του σχολείου που ερχόταν να εξυπηρετήσει. Επαρκούσε για 44-61 μαθητές, αριθμό που ποτέ δεν υπερέβη[631]. Ήταν στεγασμένο με μονοκλινή κεραμοσκεπή. Ο προσανατολισμός του ήταν μεσημβρινός και

---

[627] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-Έγγραφα διάφορα Α', έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 1595/28-10-1900 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 30.

[628] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 89 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 7.

[629] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 1/Φ.Ε.Κ. 3/27-1-1901, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[630] Η έκθεση επιθεώρησης του έτους 1954-55 αναφέρει πλάτος 4,5 μέτρων (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 79). Όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση διαφορετικών εκτιμήσεων, και, εφόσον το διδακτήριο δεν υφίσταται σήμερα, λαμβάνουμε υπόψη την αρχαιότερη των πηγών, στην προκείμενη περίπτωση την έκθεση του έτους 1911 του δασκάλου Μ. Λουκάκι (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2033/2-6-1911). Η επιλογή αυτή επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η έκθεση του 1923 αναφέρει πλάτος πέντε μέτρων (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 86).

[631] Ενδεικτικά, το έτος 1910 είχε 27 εγγεγραμμένους μαθητές (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485), το 1921 38 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 50), το 1931 33 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 107) και το 1951 44 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 89).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διέθετε είσοδο και δύο παράθυρα στο νότο και τρία παράθυρα στο βορρά. Το έτος 1927, με δαπάνη της κοινότητας, κατασκευάστηκε περιμετρικά τοίχος, ο οποίος περιέλαβε λιθόστρωτο προαύλιο 35×15 μ.[632].

1.2.1.5 Σχολική περιφέρεια Ρουμελί

1.2.1.5.1 Ρουμελί

Ο οικισμός Ρουμελί είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 60 μέτρων, σε πεδινή έκταση. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Ρουμελή, από το 1925 στην κοινότητα Πανόρμου και από το 1930 στην κοινότητα Ρουμελής.

Πληθυσμιακά το Ρουμελί ήταν αυξανόμενος οικισμός. Το έτος 1881 είχε 321 χριστιανούς και 125 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 409 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 470, το 1928 519 και το 1940 613 κατοίκους.

Σχολείο ιδρύθηκε στο Ρουμελί προ του έτους 1850, με δάσκαλο τον Α. Δαφνομίλη ή Μελιδώνη[633]. Το σχολείο εξυπηρετούσε τα παιδιά των οικισμών Ρουμελί, Πάνορμο, Σκεπαστή, Σιριπιδιανά, Λαμεριανά, Αχλαδές, Σολοχιανά και Εξάντης[634].

Το έτος 1861 οι έφοροι του σχολείου ζήτησαν από την *Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης* με δύο επιστολές πίνακες ανάγνωσης και διδακτικά βιβλία[635]. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του, πλην των επαναστατικών περιόδων. Το 1889, με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο.

Το έτος 1889 στην περιοχή Αγία Παρασκευή του Αχλαδόκαμπου λειτούργησε σχολείο, το οποίο αφαίρεσε από την σχολική περιφέρεια του Ρουμελί τους οικισμούς Αχλαδές, Σολοχιανά, Λαμεριανά, Σιριπιδιανά, Σκεπαστή και Εξάντης.

Επί αυτονομίας, το έτος 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Ως διδακτήριο εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται μέχρι το 1901 κοινοτικό κτήριο του 1885, το οποίο χαρακτηριζόταν από τον επιθεωρητή ως ανεπαρκές για τις ανάγκες που καλούνταν να εξυπηρετήσει[636]. Ήδη, όμως, από το 1900 οι κάτοικοι του οικισμού είχαν υποβάλλει αίτηση οικοδόμησης διδακτηρίου και ζητούσαν την αποστολή μηχανικού για να εξετάσει το οικόπεδο και «να δώση συνάμα τας δεούσας οδηγίας συμφώνως τοΐς κανόσι της νέας παιδαγωγίας»[637]. Το 1902 το σχολείο επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Ρουμελί-Αχλαδέ και το 1901 ως αδιαίρετο. Το ίδιο έτος αποπερατώθηκε το νέο διδακτήριο του οικισμού[638]. Το 1903 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο αδιαίρετο, ενώ από το ίδιο έτος άρχισε να λειτουργεί σχολείο στον οικισμό

---

[632] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 884 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 89.

[633] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29.

[634] Σε αποστάσεις 15-20' το Πάνορμο, 45' η Σκεπαστή (εκτίμηση η οποία προκύπτει έμμεσα, γνωρίζοντας ότι η απόσταση Σκεπαστής-Αχλαδέ-Περάματος ήταν 1.30 ώρα και Αχλαδέ-Περάματος 45') και 30' ο Αχλαδές (εκτίμηση η οποία προκύπτει έμμεσα, γνωρίζοντας ότι η απόσταση Ρουμελί-Αχλαδέ-Μελιδονίου ήταν 1.30 ώρα και Αχλαδέ-Μελιδονίου 1 ώρα). Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 6.

[635] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 99.

[636] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 16.

[637] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Α, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 513/5-6-1900.

[638] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Καστέλλι, έδρα του δήμου Μελιδονίου, ο οποίος αφαιρέθηκε από τη σχολική περιφέρεια του Ρουμελί. Το έτος 1911 χαρακτηρίστηκε ως αδιαίρετο μεικτό και το 1917 προήχθη σε διτάξιο[639].

Το διδακτήριο του έτους 1901 οικοδομήθηκε στον περίβολο του ναού της αγίας Ζώνης, ακριβώς απέναντι από την είσοδό της (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 136). Το σχέδιό του ζητήθηκε και εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Ανωτέρας Διοίκησης της Παιδείας[640]. Αποτελούνταν από μία αίθουσα, διαστάσεων 7,00×3,50×3,20 μ., στεγαζόταν με δώμα από υδραυλικό χώμα και είχε βορινό προσανατολισμό. Αρχικά είχε μία πόρτα και ένα παράθυρο[641]. Λίγο πριν το έτος 1915 το διδακτήριο μεταρρυθμίστηκε ριζικά. Οι εσωτερικές του διαστάσεις έφτασαν τα 12,00×7,50 μ. και διανοίχτηκαν άλλα έξι παράθυρα. Τα παράθυρα αυτά εξασφάλισαν στο οίκημα αμφιπλάγιο φωτισμό[642]. Η αίθουσα αποδείχτηκε επαρκής για τις ανάγκες του σχολείου: με μέσο όρο φοιτούντων 84 μαθητές[643], σε καθέναν απ' αυτούς αναλογούσε επιφάνεια 0,93 τ.μ. Μέχρι το έτος 1923, και παρά το γεγονός ότι από το 1917 το σχολείο λειτουργούσε ως διτάξιο, η αίθουσα δεν είχε χωριστεί. Η αίτηση οικονομικής βοήθειας του νομαρχιακού επιθεωρητή προς το Υπουργείο Παιδείας δεν εισακούστηκε[644].

Από το έτος 1927 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης νέου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το 1937[645]. Το κτήριο χωροθετήθηκε και πάλι στον περίβολο του ενοριακού ναού της αγίας Ζώνης, στην ανατολική του πλευρά. Και στην περίπτωση αυτή ως αύλειος χώρος χρησιμοποιήθηκε το προαύλιο του ναού[646]. Το κτήριο κατασκευάστηκε με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και ήταν τύπου διτάξιου σχολείου, με ιματιοθήκη και γραφείο[647]. Οι δύο αίθουσες είναι άνισες στις διαστάσεις: η μεγαλύτερη είναι προσανατολισμένη προς την ανατολή και η μικρότερη προς το νότο[648]. Οι διαστάσεις του

---

[639] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 217/ 5-10-1917 διατάγματα.

[640] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31.

[641] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2022/2-6-1911.

[642] Βλ. Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 82 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 77-78.

[643] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 82.

[644] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 77-78. Το κτήριο μετατράπηκε στη συνέχεια σε κοινοτική δεξαμενή νερού και πρόσφατα σε γραφείο της ενοριακής επιτροπής του ναού (επιτόπια επίσκεψη 6-1-2003).

[645] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 90 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937). Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 100 αναφέρεται λανθασμένα ότι το κτήριο αυτό ανεγέρθηκε το έτος 1914 και επισκευάστηκε το 1938. Είναι φανερό ότι συγχέονται τα δύο διδακτήρια, των ετών 1901 και 1927-37.

[646] Είναι χαρακτηριστικό ότι και το τέταρτο κατά σειρά διδακτήριο του Ρουμελή οικοδομήθηκε στον ίδιο ουσιαστικά χώρο. Το διδακτήριο του 1962 χωροθετήθηκε σε μεγάλο οικόπεδο δύο στρεμμάτων στα νότια της εκκλησίας (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 131). Όλα τα διδακτήρια και η εκκλησία οικοδομήθηκαν στο ψηλότερο σημείο του οικισμού.

[647] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 778. Η έκθεση του επόμενου έτους αναφέρει ότι το σχολείο οικοδομήθηκε «επί τη βάσει σχεδίου μονοταξίου και παραμένουν δύο διάδρομοι και το γραφείον αστέγαστοι» (Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 19).

[648] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 100.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διδακτηρίου, 16,80×8,50 μ., το καθιστούσαν υπερεπαρκές για τις ανάγκες που ερχόταν να εξυπηρετήσει[649].

Η χωροθέτηση του διδακτηρίου στα ανατολικά του ναού και η χρήση του προαυλίου του ως αύλειου χώρου του σχολείου, το ανάγκασε να έχει δυτικό προσανατολισμό. Στεγάστηκε με δικλινή κεραμοσκεπή, η οποία οδηγούσε τα νερά της βροχής σε υπόγεια δεξαμενή[650]. Το κτήριο έχει ιδιαίτερα προσεγμένη λιθοδομή, που το αναδεικνύει σε ένα από τα ωραιότερα του νομού Ρεθύμνου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 137). Διαθέτει εμφανείς γωνιόλιθους, που εδράζονται σε διευρυμένες πώρινες βάσεις και καταλήγουν σε καλοδουλεμένες γωνιακές απολήξεις. Εντυπωσιακό είναι και το θύρωμα της εισόδου: οι παραστάδες πατούν σε απλές βάσεις και καταλήγουν σε διακοσμητικά επίκρανα. Πάνω από το επιστήλιο διανοίγεται αετωματική κόγχη. Οι πλευρές του τριγώνου τού αετώματος βρίσκονται σε απόλυτη παραλληλία με τις κλίσεις της στέγης και με το επίπεδο του δαπέδου. Στο κέντρο του τριγώνου έχει λαξευτεί η επιγραφή: ΣΧΟΛΕΙΟΝ / Κοινότης ... Ρουμελή. Είναι φανερό ότι τόσο το θύρωμα όσο και ολόκληρο το διδακτήριο επιχειρεί να μιμηθεί νεοκλασικά πρότυπα, στα πλαίσια, όμως, των οικονομικών και κατασκευαστικών δυνατοτήτων της τοπικής κοινωνίας.

1.2.1.5.2 Αχλαδές

Ο οικισμός Αχλαδές αποτελείται από έντεκα συνοικισμούς, γνωστούς με το όνομα «Αχλαδόκαμπος», οικοδομημένους σε πεδιάδα με μέσο υψόμετρο 60 μέτρων[651]. Από τους έντεκα συνοικισμούς οι περισσότερο αυτοτελείς είναι ο Αχλαδές, τα Σιριπιδιανά, τα Σολοχιανά και τα Λαμεριανά, ενώ οι υπόλοιποι επτά, τα Κοντομεριανά, του Παπαδόπουλου, τα Μοσχονιανά, τα Λαδιανά, τα Σώπατα, το Μετόχι Κιαγιά και το Μετόχι Παπά αποτελούν απομακρυσμένες συνοικίες του Αχλαδέ[652].

Διοικητικά ο Αχλαδές ανήκε από το έτος 1879 στον Δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Συριπιδιανών και από το 1925 στην κοινότητα Αχλαδέ. Πληθυσμιακά ο Αχλαδές κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν ανομοιόμορφα αυξανόμενος συνοικισμός. Το 1881 είχε 205 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 345, το 1920 440, το 1928 187 και το 1940 265 κατοίκους.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στην περιοχή του Αχλαδέ το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Στεγάστηκε εξαρχής στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, στο προαύλιο του ομώνυμου ναού, εκτός των ορίων των συνοικισμών του Αχλαδόκαμπου και σε θέση που μπορούσε να τους

---

[649] Με επιδιωκτέα επιφάνεια ανά μαθητή 0,90-1,25 τ.μ., σε κάθε μαθητή, με μέσο όρο εγγεγραμμένων 88, αναλογούσαν 1,32 τ.μ. Ενδεικτικά, το έτος 1927 το σχολείο είχε 90 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 778), το 1937 84 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 90) και το 1951 89 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 104).

[650] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 100.

[651] Στο Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1050/7-4-1911 αναφέρονται δώδεκα συνοικισμοί, πληροφορία την οποία διατηρεί και η τοπική παράδοση του Αχλαδέ (συνέντευξη 6-1-2003 με τον κάτοικο του οικισμού Κανακάκη Ν.). Ούτε, όμως, από την πρώτη ούτε από τη δεύτερη πηγή μπορεί να εντοπιστεί ο ελλείπων συνοικισμός. Στο Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31 αναφέρονται έντεκα συνοικισμοί, ενώ εννέα μικροσυνοικισμοί αναφέρονται στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1934..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 159.

[652] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1958-59, σελ 62. Οι οικισμοί του Αχλαδόκαμπου ακούγονται και ως «Δωδεκάνησα» (βλ. εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 9085, 23-24/7/2005).

εξυπηρετεί όλους[653]. Η λειτουργία του σχολείου απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Ρουμελί τους οικισμούς Σκεπαστή και Εξάντης.

Το 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Από το επόμενο έτος λειτούργησε ως ημιημερήσιο Ρουμελί-Αχλαδέ και από το 1901 ως αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε ως δευτεροβάθμιο αδιαίρετο, χαρακτηρισμό που εξακολούθησε να έχει και το 1906. Το 1915 στο σχολείο ήταν εγγεγραμμένοι 52 μαθητές και 53 μαθήτριες, από τις οποίες καμία δεν φοιτούσε. Οι γονείς των μαθητριών δεν έστελναν τα κορίτσια τους, επειδή ισχυρίζονταν ότι απείχε πολύ από τους συνοικισμούς στους οποίους διέμεναν. Σε περίπτωση, όμως, που ιδρυόταν παρθεναγωγείο στον Αχλαδέ, δεσμεύονταν ότι θα τα έστελναν[654]. Στην αποχή συντελούσε και το γεγονός ότι οι συνοικισμοί χωρίζονται από ρυάκια, αδιάβατα σε ώρα βροχής[655].

Το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε στον Αχλαδέ το έτος 1916 και συγχωνεύτηκε με το μονοτάξιο αρρένων σε ένα κοινό μονοτάξιο το 1921[656]. Στο μικρό διάστημα λειτουργίας του στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, με ενοίκιο[657].

Το διδακτήριο στην Αγία Παρασκευή ήταν διαστάσεων 11,00×5,25×5,00 μ., ανεπαρκών για το μέγεθος του μαθητικού πληθυσμού που καλούνταν να εξυπηρετήσει[658]. Η στέγη του ήταν δώμα από υδραυλικό χώμα και είχε έξι παράθυρα και μία είσοδο. Ο προσανατολισμός του ήταν μεσημβρινός και πρόσθετο μειονέκτημά του ήταν ότι βρισκόταν κοντά σε νεκροταφείο[659]. Το έτος 1921 επισκευάστηκε ριζικά, με έξοδα της εκκλησιαστικής επιτροπής. Το 1927 καταβλήθηκε προσπάθεια προσαρμογής του στους νέους διδακτηριακούς τύπους του Υπουργείου Παιδείας[660].

---

[653] Απείχαν από 15' της ώρας, μέχρι 30' της ώρας οι πιο απομακρυσμένοι (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1958..., *ό. π.* σημ. 652, σελ. 62). Ο Αχλαδές απείχε 15' της ώρας, η Σκεπαστή 20', τα Σιριπιδιανά 15', ο Εξάντης 20' και τα Λαμεριανά 10' της ώρας (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 5).

[654] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 83. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής αναφέρει στην έκθεσή του για το παρθεναγωγείο: «έχουσι μάλιστα και κοινοτικόν διδακτήριον εκτισμένον κατάλληλον και εν καλή θέσει». Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το κτήριο αυτό, το οποίο δεν ενθυμούνται ούτε οι παλαιότεροι επιζώντες του οικισμού (συνεντεύξεις με γέροντες του οικισμού, 6-1-2003).

[655] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31.

[656] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 208/Φ.Ε.Κ. 6/7-2-1906, 150/17-8-1916, 141/26-6-1918 και 200/18-10-1921 διατάγματα.

[657] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 47-48.

[658] Εάν το θεωρήσουμε ως διδακτήριο αλληλοδιδακτικού σχολείου, όπως φαίνεται από τις διαστάσεις του, ήταν οικοδομημένο για 42 μαθητές. Αν το θεωρήσουμε ως συνδιδακτικό σχολείο, ήταν επαρκές για 46-64 μαθητές. Ενδεικτικά, το έτος 1901 φοιτούσαν 50 μαθητές (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 31), το 1918 100 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92) και το 1933 55 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 14).

[659] Απείχε τετρακόσια περίπου μέτρα (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1050/7-4-1911).

[660] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 47-48 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 876.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το έτος 1931 η στέγη του ήταν σε κακή κατάσταση και άρχισε να γίνεται λόγος για ανέγερση νέου διδακτηρίου[661]. Η οικοδόμησή του ξεκίνησε το 1936[662]. Με προσωπική εργασία των κατοίκων μέχρι το έτος 1937 αποπερατώθηκε η τοιχοποιία. Στη συνέχεια οι εργασίες σταμάτησαν[663]. Το έτος 1940 δόθηκε κρατική αρωγή 30.000 δραχμών για συνέχιση των εργασιών[664]. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε το κτήριο ημιτελές και οι εργασίες διακόπηκαν. Ολοκληρώθηκε το έτος 1951[665], με πρόσθετη κρατική αρωγή 60.000 δραχμών.

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε σε οικόπεδο 1490 τ.μ., στον κεντρικό συνοικισμό του Αχλαδόκαμπου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 36). Έχει διαστάσεις 13,80×7,20 μ. και αποτελείται από αίθουσα 53 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και ιματιοθήκη 9 τ.μ.[666] Ο βορινός προσανατολισμός καθορίστηκε από την τοποθέτησή του στο εμπρόσθιο τμήμα του οικοπέδου, απ' όπου διέρχεται ο κεντρικός δρόμος των συνοικισμών. Το διδακτήριο διαρθρώνεται σε τρεις ζώνες, με περιμετρικές ταινίες στο ύψος των παραθύρων και στο ανώτατο σημείο της ανωδομής. Τα μοναδικά στοιχεία που υποδηλώνουν την αποπεράτωσή του κατά τη δεκαετία του 1960 είναι το μεγάλο πλάτος των ανοιγμάτων του και η απουσία διακοσμητικής πρόθεσης.

1.2.1.5.3 Πάνορμο

Ο οικισμός του Πανόρμου είναι οικοδομημένος δίπλα στη θάλασσα, στη θέση του ενετικού κάστρου του Μυλοποτάμου, γι' αυτό και μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα αναφέρεται στις απογραφές ως *Καστέλλι Μυλοποτάμου*. Συνοικίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και πρωτοεμφανίζεται ως οικισμός στην απογραφή του 1900, ως *Ρουμελί Καστέλλι*[667]. Διοικητικά από το 1901 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, του οποίου αποτέλεσε την έδρα, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Πανόρμου και από το 1925 στην κοινότητα Πανόρμου. Πληθυσμιακά ο οικισμός ήταν συνολικά αυξανόμενος, μέχρι και τη δεκαετία του 1930: το 1900 είχε 202 κατοίκους, το 1920 505, το 1928 649 και το 1940 547 κατοίκους. Η φθίνουσα πληθυσμιακή πορεία κατά τη δεκαετία του 1940 και πολύ περισσότερο μεταπολεμικά οφειλόταν στο ότι με τη διάνοιξη του δρόμου Ρεθύμνου-Ηρακλείου κατά τη δεκαετία αυτή το Πάνορμο έπαψε να αποτελεί το μοναδικό εξαγωγικό λιμάνι του Μυλοποτάμου και τα εμπορεύματα προωθούνταν μέσω των λιμανιών του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου.

Δημοτικό σχολείο πρωτολειτούργησε στο Πάνορμο επί Κρητικής Πολιτείας, το έτος 1903[668]. Μέχρι τότε ο οικισμός εξυπηρετούνταν από το σχολείο του οικισμού Ρουμελί, σε

---

[661] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 101. Το κτήριο αφέθηκε στην τύχη του και κατεδαφίστηκε πρόσφατα, για «καλλωπισμό» της αυλής της εκκλησίας.

[662] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 27.

[663] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 91 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937).

[664] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940).

[665] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 96 και Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1958..., *ό. π.* σημ. 652, σελ. 61. Ακόμη, όμως, και στην έκθεση του έτους 1958 επισημαίνεται σειρά ελλείψεων.

[666] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 27.

[667] Το Πάνορμο ξεκίνησε να συνοικίζεται μεταξύ των ετών 1881 και 1888, οπότε μεταφέρθηκε εκεί η έδρα του Τελωνείου από το Μπαλί (βλ. Γυμνασιακές/Λυκειακές τάξεις Πανόρμου, *Το κάστρο του Πανόρμου. Ιστορική και περιβαλλοντική προσέγγιση*, επιμ. Ε. Πριγκιπάκη, Πάνορμο 2003, σελ. 36).

[668] Προβληματική είναι η πληροφορία της εφημερίδας *Αρκάδιον* (φ. 36/29-6-1885) ότι στο Πάνορμο πραγματοποιήθηκε κατά τον μήνα Ιούλιο εκπαιδευτικό συνέδριο, στο οποίο ο διευθυντής του αρρεναγωγείου του Ρεθύμνου Χ. Φραγάκης δίδαξε στους εκπαιδευτικούς του Μυλοποτάμου τη νέα μέθοδο (συνδιδακτική). Αφού, όμως, από καμία άλλη πηγή δεν τεκμηριώνεται τόσο πρώιμη

απόσταση 20΄, της ώρας. Παράλληλα, στο Πάνορμο λειτουργούσε από παλιότερα ελληνικό σχολείο για τους μεγαλύτερους μαθητές[669]. Η ίδρυση του δημοτικού σχολείου έγινε μετά από πιέσεις των κατοίκων και του νομαρχιακού επιθεωρητή, οι οποίοι επικαλούνταν τα επιχειρήματα ότι η απόσταση του οικισμού από το Ρουμελί ήταν μεγάλη, ότι μεσολαβούσε επικίνδυνος χείμαρρος, ότι οι μαθητές ήταν περισσότεροι από είκοσι και ότι ο οικισμός αποτελούσε έδρα δήμου και επαρχίας[670].

Το έτος 1906 το σχολείο του Πανόρμου χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1911 ως αδιαίρετο μεικτό[671]. Λίγο πριν το 1915 προβιβάστηκε σε διτάξιο μεικτό[672], καθεστώς στο οποίο παρέμεινε το σχολείο μέχρι το 1956[673].

Το κτήριο στο οποίο στεγάστηκε το σχολείο ανεγέρθηκε το έτος 1903, στα ερείπια προμαχώνα του ενετικού κάστρου, στην αυλή του ενοριακού ναού της Ανάληψης του Σωτήρα[674]. Είχε διαστάσεις 10,00×4,00×4,00 μ. και τέσσερα ανοίγματα, δύο πόρτες και δύο παράθυρα. Στεγαζόταν με δώμα από συμπιεσμένο υδραυλικό χώμα[675]. Το διδακτήριο αποδείχτηκε ανεπαρκέστατο για τις ανάγκες που ερχόταν να εξυπηρετήσει[676], με δεδομένη τη

λειτουργία του σχολείου του Πανόρμου, πιστεύουμε ότι ο οικισμός αναφέρθηκε εκ παραδρομής, αντί, πιθανότατα, του σχολείου του κοντινού οικισμού Ρουμελί.

669 Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 62. Ο Εμμ. Γενεράλης δίνει την πληροφορία ότι ελληνικό σχολείο στο Πάνορμο άρχισε να λειτουργεί μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878), κάτι το οποίο δεν ήταν δυνατό να συνέβαινε, επειδή το Πάνορμο δεν είχε ακόμη συνοικιστεί. Η λειτουργία ελληνικού σχολείου θα πρέπει να ξεκίνησε μετά το έτος 1881, οπότε το Πάνορμο ορίστηκε από τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο ως έδρα ελληνικού σχολείου (βλ. Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ..., ό. π.* σημ. 189 και εφημερίδα *Κρήτη* φ. 603/27-6-1881). Ο Γ. Δαφέρμος δίνει την πληροφορία για λειτουργία ελληνικού σχολείου το έτος 1891 (βλ. Δαφέρμου Γ., «Προς την εκπαίδευσιν», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 20/1980, σ.σ. 206-207).

670 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1899- Έγγραφα διάφορα, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 90/18-11-1899.

671 Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 33/28-6-1903, 309/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

672 Βλ. Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 80.

673 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 80 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδ. Περιφ. Ρεθύμνης Σχολ. έτους 1956-57, σελ. 116.

674 Σήμερα έχει κατεδαφιστεί. Σωζόμενο τμήμα του τείχους του φρουρίου, στα βόρεια της εκκλησίας, πιθανόν να αποτελούσε μέρος του βόρειου τοίχου του διδακτηρίου.

675 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2019/2-6-1911. Αργότερα διανοίχτηκε και τρίτο παράθυρο, αλλά και πάλι ο φωτισμός και ο αερισμός του κτηρίου κρίνονταν ως ανεπαρκείς (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων..., *ό. π.* σημ. 275, σελ. 14).

676 Με επιδιωκτέα επιφάνεια ανά μαθητή 0,90-1,25 τ.μ., επαρκούσε για 32-44 μαθητές. Μεταξύ των ετών 1906-1912 ο αριθμός των μαθητών κυμάνθηκε από 22 μέχρι 57. Από το επόμενο έτος ο αριθμός των μαθητών άρχισε να αυξάνεται σημαντικά: το 1910 το σχολείο είχε 22 μαθητές, το 1912 είχε 86 μαθητές, το 1913 90 και το 1917 έφτασε τους 99 μαθητές (βλ. Α.Δ.Σ. Πανόρμου, Μαθητολόγια ετών 1906-1913, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 14). Στη συνέχεια ο αριθμός των μαθητών σταθεροποιήθηκε γύρω στους 100. Ενδεικτικά, το 1923 είχε 94 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 79) και το 1928 είχε 101 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 20).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού. Από το 1915 για τις ανάγκες της δεύτερης τάξης νοικιαζόταν ιδιωτικό κτήριο, κοντά στο κοινοτικό[677].

Από το έτος 1921 άρχισαν οι συζητήσεις για ανέγερση νέου διδακτηρίου. Σε σύσκεψη του επιθεωρητή με τους σχολικούς επιτρόπους, τον δήμαρχο και τους προκρίτους, ένας από τους πλουσιότερους εμπόρους του οικισμού προσφέρθηκε να παραχωρήσει όσο οικόπεδο κρινόταν επαρκές, στα όρια του οικισμού, για την ανέγερση διδακτηρίων του δημοτικού σχολείου και του ημιγυμνασίου. Απέμενε η επίσκεψη μηχανικού της Γενικής Διοίκησης Κρήτης για τον έλεγχο της καταλληλότητας του οικοπέδου[678]. Μέχρι το έτος 1923 οι κάτοικοι είχαν συγκεντρώσει όλο το απαραίτητο υλικό για την οικοδομή (γωνιόλιθους, λίθους, ασβέστη και ξυλεία) και είχαν διανοίξει τα θεμέλια. Μια σειρά δυσκολιών, από τις οποίες σημαντικότερη ήταν ότι δεν είχε εμφανιστεί μηχανικός για την εκπόνηση του απαραίτητου σχεδίου, δεν επέτρεπαν την πρόοδο των εργασιών[679]. Σχέδιο δεν είχε αποσταλεί από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας μέχρι το έτος 1928, αλλά το Κοινοτικό Συμβούλιο προχώρησε σε αναγκαστικό έρανο, ο οποίος υπολογιζόταν ότι θα απέφερε περισσότερες από 400.000 δραχμές, σε μία τετραετία[680].

Το 1928 εγκαταλείφθηκε η παλιότερη θέση οικοδόμησης των διδακτηρίων και προσφέρθηκε νέο οικόπεδο, από τον πρόεδρο της Σχολικής Επιτροπής Δ. Αστρινάκη[681]. Οι εργασίες προχώρησαν από εκεί και πέρα απρόσκοπτα και το διδακτήριο αποπερατώθηκε το έτος 1931, χωρίς καμία κρατική αρωγή[682].

Το κτήριο, διαστάσεων 22,50×7,35 μ., οικοδομήθηκε σε οικόπεδο 1.300 τ.μ., στις δυτικές παρυφές του οικισμού και έχει μεσημβρινό προσανατολισμό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 115). Είναι τύπου διθέσιου σχολείου, με γραφείο και διάδρομο. Η κάθε αίθουσα έχει εμβαδόν 51 τ.μ., το γραφείο 9 τ.μ. και ο διάδρομος 9 τ.μ.[683] Στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή. Η κεντρική είσοδος διανοίγεται στο βορρά και μια δευτερεύουσα στο νότο. Εντυπωσιακά είναι τα ανοίγματά του στις δύο αυτές πλευρές, τόσο για τον αριθμό τους όσο και

---

[677] Το επονομαζόμενο «του Παπαδογιάννη» (βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β' , τ. 29/1982, σελ. 137).

[678] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 45.

[679] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 79. Ως άλλες δυσκολίες αναφέρονται η ελάχιστη κυκλοφορία χρήματος, η υπερτίμηση των ημερομισθίων, η δυσκολία εξεύρεσης εργατών και η «έλλειψις διδασκάλων μετ' ενδιαφέροντος, ίνα χρησιμεύσωσιν ως υποκινηταί». Η αναγκαιότητα της ανέγερσης γινόταν επιτακτικότερη τόσο από το γεγονός ότι το παλιό διδακτήριο είχε εγκαταλειφθεί και οι μαθητές της μιας τάξης έκαναν μάθημα στην εκκλησία, όσο και γιατί η ιδιοκτήτρια της ενοικιαζόμενης αίθουσας είχε εξώσει το άλλο τμήμα από την ιδιοκτησία της.

[680] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 781. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής αναφέρει ότι τα εντάλματα του υποχρεωτικού εράνου έμεναν ανεκτέλεστα, εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας. Αλλού αναφέρεται ότι πολλοί κάτοικοι του χωριού, οι οποίοι είχαν πρόθυμα προεγγραφεί συνδρομητές, προσωποκρατήθηκαν λόγω οικονομικής τους αδυναμίας να πληρώσουν τα γραμμάτια που υπέγραψαν (βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', *ό. π.* σημ. 677, σελ. 137). Εν τω μεταξύ το σχολείο επανήλθε στο παλιό διδακτήριο και σε ενοικίαση αίθουσας, τα οποία χαρακτηρίζονταν ως «περιστερώνες» και η όλη κατάσταση «στίγμα δια την πολιτείαν».

[681] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 20. Σύμφωνα με άλλη πληροφορία το οικόπεδο του σχολείου και του ημιγυμνασίου προσφέρθηκε από το ζεύγος Νικ. και Μαρ. Βασιλάκη (βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', *ό. π.* σημ. 677, σελ. 137).

[682] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 98.

[683] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 77.

για το μεγάλο τους ύψος. Το κτήριο αποδείχτηκε υπεραρκετό για τις ανάγκες του οικισμού, ο οποίος αμέσως μετά την οικοδόμησή του άρχισε να φθίνει[684].

1.2.1.5.4 Σκεπαστή

Ο οικισμός της Σκεπαστής είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 120 μ., σε μικρή απόσταση από τις βόρειες ακτές της Κρήτης. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Σκεπαστής, από το 1925 στην κοινότητα Αχλαδέ και από το 1930 στην κοινότητα Σκεπαστής. Πληθυσμιακά η Σκεπαστή ήταν συνολικά αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 117 χριστιανούς και 40 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 168 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 213, το 1928 223 και το 1940 206 κατοίκους.

Σχολείο στην Σκεπαστή ιδρύθηκε το 1911[685]. Από το έτος 1850, τα παιδιά του οικισμού μπορούσαν να φοιτούν στο σχολείο του Ρουμελί και από το 1889 στο σχολείο του Αχλαδέ.

Διδακτήριο άρχισε να οικοδομείται το 1917 και ολοκληρώθηκε το επόμενο έτος. Μέχρι τότε το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικό κτήριο, με ενοίκιο που πλήρωνε η κοινότητα. Μετά την οικοδόμηση του διδακτηρίου, στο σχολείο φοιτούσαν και οι μαθητές του οικισμού Σιριπιδιανά, ο οποίος απείχε 15΄ της ώρας από την Σκεπαστή. Μέχρι το έτος 1918 το σχολείο δεν είχε καθόλου θρανία και ο μοναδικός του εξοπλισμός ήταν ένας πίνακας και πέντε γεωγραφικοί χάρτες[686].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και με τοπικούς πόρους στην αυλή του ναού της Ζωοδόχου Πηγής, στις ανατολικές παρυφές του οικισμού. Το αρχικό κτίσμα, διαστάσεων 13,30×7,00 μ., είχε είσοδο και δύο παράθυρα στο βορρά και τρία παράθυρα στο νότο[687]. Αποτελούνταν από μία αίθουσα με ξύλινο πάτωμα και στεγαζόταν με μονοκλινή κεραμοσκεπή[688]. Το 1928 το κτήριο επισκευάστηκε, χωρίς να γίνουν οι συνηθισμένες για την εποχή διαρρυθμίσεις σε αίθουσα, γραφείο και ιματιοθήκη[689].

Λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το διδακτήριο βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τότε τα θρανία του ήταν συνολικά πέντε, όλα πολύεδρα αλληλοδιδακτικού σχολείου, αποκτημένα, προφανώς, από την ανανέωση του εξοπλισμού κάποιου γειτονικού σχολείου[690]. Στην μη ανέγερση νέου διδακτηρίου συντελούσε και ο πτωτικός αριθμός των μαθητών[691]. Σε χρονική περίοδο την οποία δεν μπορέσαμε να

---

[684] Με συνολική επιφάνεια 153 τ.μ. και επιδιωκόμενη ανά μαθητή επιφάνεια 0,9-1,25 τ.μ., επαρκούσε για 122-170 μαθητές. Το 1931, πρώτο έτος εγκατάστασης στο διδακτήριο, το σχολείο είχε 84 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 98) και το 1956 είχε 36 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 116).

[685] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 102/ Φ.Ε.Κ.51/30-7-1911 διάταγμα.

[686] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 97 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92.

[687] Πριν από το έτος 1951, σε χρονολογία που δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε, ένα από τα παράθυρα κλείστηκε (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 98). Το κτήριο σώζεται αλλοιωμένο και χρησιμοποιείται ως ενοριακό γραφείο.

[688] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 82.

[689] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 18.

[690] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 77.

[691] Ενδεικτικά, το έτος 1918 είχε 72 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92), το 1927 42 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 875) και το 1937 είχε 27 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 77).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εντοπίσουμε το σχολείο απέκτησε μικρό αγροκήπιο, μισού περίπου στρέμματος, σε απόσταση 5΄ της ώρας από το διδακτήριο[692].

Μέχρι το 1959 η Σκεπαστή εξυπηρετήθηκε από το διδακτήριο αυτό. Το έτος εκείνο με κρατική αρωγή εκατό χιλιάδων δραχμών ανεγέρθηκε νέο διδακτήριο, σε περισσότερο κεντρική θέση[693].

1.2.1.5.5 Εξάντης

Ο οικισμός Εξάντης είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 100 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Εξάντη, από το 1925 στην κοινότητα Αχλαδέ και από το 1928 στην κοινότητα Μελιδονίου. Πληθυσμιακά ο Εξάντης ήταν αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 56 κατοίκους, το 1900 100, το 1920 133, το 1928 148 και το 1940 156 κατοίκους.

Με τη λειτουργία σχολείου στον οικισμό Ρουμελί, πριν από το έτος 1850, τα παιδιά του Εξάντη είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν σ' αυτό. Η δυνατότητα αυτή μειωνόταν τόσο από την μεγάλη απόσταση[694], όσο και από την οικονομική δυσπραγία των χωρικών, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν φτωχοί ασβεστοποιοί[695]. Πιο εύκολη έγινε η φοίτηση των παιδιών του οικισμού με τη λειτουργία σχολείου στον Αχλαδόκαμπο, το έτος 1889, και στη Σκεπαστή το 1911[696].

Το σχολείο του Εξάντη ήταν το τελευταίο που λειτούργησε στη σχολική περιφέρεια του Ρουμελί. Ιδρύθηκε το έτος 1921 ως κοινό, εξυπηρετώντας αποκλειστικά τα παιδιά του οικισμού[697]. Για τη λειτουργία του σχολείου χρειάστηκε να υπάρξει προκαταβολικά διδακτήριο, το οποίο οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων. Ολοκληρώθηκε το έτος 1921[698]. Η λειτουργία το 1923 μόνο των τριών πρώτων τάξεων φανερώνει ότι κανένα από τα παιδιά του οικισμού δεν φοιτούσε στη Σκεπαστή μέχρι την ίδρυση του σχολείου[699]. Ήταν ένα μικρό σε διαστάσεις κτήριο, με αίθουσα 30 τ.μ. και τέσσερα παράθυρα, τοποθετημένα αμφίπλευρα[700]. Μέσα στην αίθουσα, με πρόχειρο ξύλινο διαχωριστικό είχε απομονωθεί χώρος

---

[692] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 98.

[693] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60, σελ. 75.

[694] Υπολογίζουμε την απόσταση αυτή σε 60' της ώρας. Η απόσταση προκύπτει έμμεσα, γνωρίζοντας ότι η απόσταση Ρουμελί-Σκεπαστή ήταν 45', Σκεπαστή-Εξάντη-Μελιδόνι 1.30 ώρα και Εξάντη-Μελιδόνι 1 ώρα.

[695] Βλ. και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 93. Θα ήταν, οπωσδήποτε, ουτοπικό να υποθέταμε ότι παιδιά από τον Εξάντη, οικισμό φτωχών καμινοποιών και ασβεστοποιών, θα οδοιπορούσαν δύο ώρες την ημέρα για να φοιτήσουν στο σχολείο του Ρουμελί.

[696] Η απόσταση Εξάντη-Αχλαδέ ήταν μικρότερη των 45', αφού γνωρίζουμε ότι η απόσταση Εξάντη-Πανόρμου ήταν 45' της ώρας. Η απόσταση Εξάντη-Σκεπαστής ήταν 30' της ώρας, με γνωστές τις αποστάσεις Μελιδονίου-Εξάντη 1 ώρα και Μελιδονίου-Σκεπαστής 1.30 ώρα,. Και οι δύο αυτές αποστάσεις ήταν λογικότερες για φοίτηση.

[697] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 23/12-2-1921 διάταγμα.

[698] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 93.

[699] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 85.

[700] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 93. Το διδακτήριο εγκαταλείφθηκε και κατεδαφίστηκε κατά τη δεκαετία του 1990, για διαμόρφωση χώρου στάθμευσης οχημάτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2×2 μ. για γραφείο του δασκάλου και, συχνά, για κατοικία του[701]. Το διδακτήριο ήταν επαρκές για τις σχολικές ανάγκες του οικισμού[702].

Η πρόχειρη κατασκευή του διδακτηρίου και η απουσία συντήρησης συντέλεσαν στο να καμπυλωθούν οι δοκοί της στέγης έξι μόλις χρόνια αργότερα και τα νερά της βροχής να μπαίνουν στην αίθουσα. Το καλοκαίρι του 1928 οι κάτοικοι επισκεύασαν το κτήριο και τη στέγη του με προσωπική εργασία [703]. Ο μικρός αριθμός των μαθητών και η απουσία κρατικής αρωγής συντέλεσαν ώστε το κτήριο αυτό, του οποίου η κατάσταση ήδη από το 1937 χαρακτηριζόταν «μάλλον κακή»[704], να εξακολουθήσει να στεγάζει το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1961[705].

1.2.1.6 Σχολική περιφέρεια Πασαλιτών

Ο οικισμός Πασαλίτες είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 280 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 υπαγόταν στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Μελισσουργακίου, από το 1925 στην κοινότητα Χουμερίου και από το 1931 στην κοινότητα Πασαλιτών. Πληθυσμιακά οι Πασαλίτες ήταν αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 66 χριστιανούς και 19 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 76 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 94, το 1928 105 και το 1940 110 κατοίκους.

Σχολείο στους Πασαλίτες λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1874, με δάσκαλο, για περισσότερα από 30 χρόνια, τον Γ. Χασλαρίδη[706]. Στο σχολείο, εκτός των μαθητών των Πασαλιτών φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Μελισσουργάκι, Καλαμάς, Ξουζανά και Καλανδαρέ[707]. Αντίθετα, πιθανοί μαθητές από τον οικισμό Χουμέρι δεν μπορούσαν να

---

[701] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 93.

[702] Με επιδιωκτέα επιφάνεια ανά μαθητή 0,90-1,25 τ.μ., αρκούσε (μετά την αφαίρεση των 4 τ. μ. του γραφείου) για τη στέγαση 21-29 μαθητών. Ενδεικτικά, το σχολείο το 1923 το σχολείο είχε 22 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 85), το 1937 31 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 76) και το 1956 20 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 106).

[703] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 878 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 15.

[704] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 76.

[705] Το έτος 1954 στο κτήριο έγινε ανακεράμωση της στέγης (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 93). Το 1961 ανεγέρθηκε νέο διδακτήριο, σε οικόπεδο ενός στρέμματος, τύπου μονοταξίου με προσαρτημένη κατοικία δασκάλου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 43).

[706] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 18. Στην έκθεσή του, δύο χρόνια αργότερα, ο ίδιος επιθεωρητής επεκτείνει τη λειτουργία του σχολείου ακόμη πιο πίσω στο χρόνο, γράφοντας ότι τα χωριά Πασαλίτες, Μελισσουργάκι, Καλαμάς και Ξουζανά αποτελούσαν σχολική περιφέρεια «προ τριακονταετίας» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 27). Δεχόμαστε ως χρονολογία ίδρυσης το έτος 1874, τόσο γιατί η αναφορά της είναι προγενέστερη όσο και γιατί η έκφραση «προ τριακονταετίας» είναι αόριστη. Οπωσδήποτε, οι πληροφορίες για τόσο πρώιμη λειτουργία σχολείου σε έναν δευτερεύοντα οικισμό του Μυλοποτάμου είναι έγκυρες, αφού η πηγή τους, ο νομαρχιακός επιθεωρητής Γ. Στεφανάκης, είχε γεννηθεί στον οικισμό αυτό το έτος 1872 και ήταν μαθητής του Γ. Χασλαρίδη (βλ. νεκρολογία στο Αγνώστου, «Γεώργιος Στεφανάκης», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 2/1939, σ.σ. 575-579).

[707] Σε απόσταση 5', 15', 45' και 20' της ώρας με τα πόδια, αντίστοιχα. Τα παιδιά του οικισμού Καλανταρέ φοιτούσαν στο σχολείο των Πασαλιτών μέχρι το έτος 1899, οπότε άρχισαν να φοιτούν στο σχολείο του Ορθέ, σε απόσταση 15' της ώρας. Το σχολείο των Πασαλιτών εξυπηρετούσε και τους μαθητές τού πολύ μικρού οικισμού Αμάραντος, το οποίο δεν αναφέρεται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εξυπηρετηθούν, τόσο γιατί η απόσταση από τους Πασαλίτες ήταν 45΄ της ώρας για ενήλικες και μία ώρα για παιδιά, όσο και γιατί μεσολαβούσε ο *Λεμεριανός* χείμαρρος, αδιάβατος σε περιόδους βροχοπτώσεων[708].

Το 1889 το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Επί αυτονομίας, το έτος 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το 1900 μετατράπηκε σε γραμματοδιδασκαλείο και το 1901 ορίστηκε αδιαίρετο. Το 1904 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1905 καταργήθηκε και επανιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1906[709]. Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του σχολείου, η φοίτηση ήταν άτακτη, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των οικισμών που εξυπηρετούσε[710].

Το πρώτο διδακτήριο του σχολείου οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία και πόρους των κατοίκων του οικισμού και είχε αποπερατωθεί το έτος 1874, οπότε ξεκίνησε η λειτουργία του. Πρωτεργάτης της οικοδόμησης υπήρξε ο ιερέας και μετέπειτα δάσκαλος του οικισμού Γ. Χασλαρίδης[711]. Αποτελούνταν από δύο αίθουσες, σε σχήμα Γ, εξωτερικών διαστάσεων 8×4×3 μ. και 4×4×3 μ.. Είχε έξι παράθυρα και μία είσοδο και στεγαζόταν με δώμα[712]. Αν και το κτήριο δεν διασώζεται, οι διαστάσεις του υποδεικνύουν διδακτήριο διαχωρισμένο σε αλληλοδιδακτική και συνδιδακτική αίθουσα, με χωρητικότητα 118 μαθητών[713]. Η αναφορά ότι ήταν οικοδομημένο σε όροφο και ότι η άνοδος σ' αυτόν γινόταν από λίθινη σκάλα χωρίς προστατευτικό κιγκλίδωμα, υποδεικνύουν ότι το κτήριο δεν οικοδομήθηκε εξαρχής ως διδακτήριο, αλλά ότι αποτέλεσε προϊόν διασκευής υπάρχοντος οικήματος. Πιθανότατα η μεγάλη αίθουσα ήταν ο συνηθισμένος κρητικός οντάς, ενώ η μικρότερη ήταν η παράπλευρη κουζίνα, σχέδιο τυπικό στα διώροφα κτήρια του Κάτω Μυλοποτάμου.

Το έτος 1915 το ισόγειο χρησιμοποιούνταν ως στάβλος. Δύο χρόνια αργότερα το διδακτήριο είχε αρχίσει να ερειπώνεται «εκ του χρόνου και εκ της ελλείψεως πάσης διορθώσεως των αναγκών αυτού»[714]. Το 1923 η στέγη τής προς νότο αίθουσας κατέπεσε[715]. Έτσι, έγινε αναγκαία η ανέγερση νέου διδακτηρίου, στην οποία πρωτοστάτησε ο από το 1917

στις απογραφές (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 18). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το σχολείο των Πασαλιτών ήταν το μοναδικό που λειτούργησε στην ευρύτερη περιοχή μέχρι την κατάργησή του.

[708] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 18 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 27. Κατά διαστήματα στο σχολείο των Πασαλιτών φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Καλανταρέ, από απόσταση 30' της ώρας και αυτό επαναλήφθηκε πολύ αργότερα, το έτος 1954 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 89).

[709] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 71/Φ.Ε.Κ. 45/2-10-1904, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905 και 315/Φ.Ε.Κ. 70/2-12-1906 διατάγματα.

[710] Βλ., ενδεικτικά, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 66 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 120.

[711] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 18.

[712] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ., με ημερομηνία 20-8-1899.

[713] Το διδακτήριο ήταν επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου που στέγαζε, αφού το έτος 1915 είχε 66 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 66) και το 1921 55 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 59).

[714] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 66 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 39.

[715] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 95.

δάσκαλος του σχολείου Γ. Τζανάκης[716]. Το σχέδιο εκπονήθηκε από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας. Μέχρι το έτος 1927 είχε οικοδομηθεί και στεγαστεί μόνο η αίθουσα του διδακτηρίου και υπολείπονταν το γραφείο και η ιματιοθήκη[717]. Με κρατική αρωγή δέκα χιλιάδων δραχμών, το διδακτήριο ολοκληρώθηκε το έτος 1931[718]. Στέγασε το σχολείο των Πασαλιτών μέχρι το 1963, οπότε ανεγέρθηκε το τρίτο κατά σειρά σειρά διδακτήριο του οικισμού[719].

Το διδακτήριο του έτους 1931 σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 117). Έχει διαστάσεις 12,00×7,80 μ. και στεγάζεται με δικλινή κεραμοσκεπή[720]. Διαθέτει δύο παράθυρα και ένα θύρωμα στο βορρά, τρία παράθυρα στο νότο και άλλα δύο στην ανατολή. Τα ανοίγματα των παραθύρων του είναι εξαιρετικά στη λάξευσή τους, για τα μέτρα της περιοχής: εκτός του ότι στο ήμισυ εσωτερικό του τοίχου το ανώφλι τους από ημικυκλικό μετατρέπεται σε ορθογωνικό με υποδοχή, για τη διευκόλυνση της τοποθέτησης υαλοστασίων, διαθέτουν και δεύτερο πέτρινο ανώφλι στα ⅔ του ύψους, το οποίο διαχωρίζει το κυρίως παράθυρο από τον φεγγίτη. Εντυπωσιακό είναι, επίσης, το θύρωμα της εισόδου τού διδακτηρίου, στο οποίο οδηγεί πέτρινη κλίμακα με πέντε σκαλοπάτια: από το ύψος των επικράνων, τον φεγγίτη προστατεύει σιδεριά. Το επιστύλιο του θυρώματος είναι μεγάλο σε διαστάσεις. Μια ιδιομορφία του κτηρίου, η οποία μας κάνει να υποθέσουμε ότι τα αρχικά σχέδια δεν εφαρμόστηκαν, είναι ότι η αίθουσα του γραφείου του δασκάλου ξεφεύγει από την ευθυγραμμία και προεκτείνεται προς νότο κατά ένα περίπου μέτρο. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό έγινε για να διευρυνθεί ο χώρος του γραφείου έτσι, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιείται στην ανάγκη και ως κατοικία δασκάλου. Λίγο μετά την είσοδο στο μικρό προαύλιο του σχολείου, αριστερά στον εισερχόμενο, ένας φοίνικας, φυτεμένος την εποχή ανέγερσης του διδακτηρίου, έρχεται να του προσδώσει με το συμβολισμό του χαρακτήρα διακριτού δημόσιου κτηρίου.

1.2.1.7 Σχολική περιφέρεια Κάμπου Μετοχιών

1.2.1.7.1 Κάμπου Μετόχια

Ο οικισμός των Μετοχιών Κάμπου είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 90 μέτρων, σε πεδινή έκταση. Συγκροτείται από τους συνοικισμούς Αγγελιανά και Μετόχια Κάμπου, ενώ περιφερειακός τους είναι ο οικισμός Σκλοπιανά (ή Σκλιπιδιανά)[721]. Διοικητικά τα Κάμπου

---

[716] Ο δάσκαλος Γ. Τζανάκης αποτελούσε δραστήριο μέλος της τοπικής κοινωνίας. Εκτός από πρόεδρος του Ταμείου Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του οικισμού, ήταν και γραμματέας του Γεωργικού και Πιστωτικού Συνεταιρισμού (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 31).

[717] Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 96 αναφέρεται ότι το διδακτήριο αποτελεί προϊόν ριζικής ανακαίνισης, το έτος 1925, αναφορά η οποία έκτοτε επαναλαμβάνεται σταθερά. Πρόκειται για κλασική περίπτωση αβασάνιστης αναγραφής στοιχείων σε Στατιστικό Δελτίο. Ο εξονυχιστικός έλεγχος των Εκθέσεων Επιθεωρήσεως Διδακτηρίων και Δημοδιδασκάλων και η επιτόπια έρευνα μάς έδωσαν τη δυνατότητα να ελέγξουμε τα στοιχεία αυτά.

[718] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 28.

[719] Το διδακτήριο είναι τύπου μονοτάξιου, με προσαρτημένη κατοικία δασκάλου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 79).

[720] Με αίθουσα διδασκαλίας επιφάνειας 60 τ.μ., αποδείχτηκε υπερεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Ενδεικτικά, το έτος 1931 είχε 68 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 83) και το 1937 57 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 84).

[721] Σήμερα (2003) οι οικισμοί έχουν ενοποιηθεί και αναφέρονται με το όνομα Αγγελιανά, ενώ τα Μετόχια Κάμπου και τα Σκλοπιανά ακούγονται ως μικροτοπωνύμια (βλ. Μαθιουδάκη Μ., *Αγγελιανά, Περιβάλλον-Ιστορία -Λαογραφία*, Αθήνα χ.χ.ε., σελ. 10).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μετόχια από το έτος 1879 υπάγονταν στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αγγελιανών και από το 1925 στην κοινότητα Αγγελιανών. Πληθυσμιακά ο οικισμός ήταν αυξανόμενος: το έτος 1881 είχε 182 χριστιανούς και 15 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 195 χριστιανούς, το 1920 216, το 1928 372 και το 1940 371 κατοίκους.

Σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά στα Μετόχια Κάμπου το έτος 1889[722], εξυπηρετώντας τους οικισμούς Αγγελιανά, Μετόχια Κάμπου, Σκλοπιανά, Χανοθιανά, Λούτρα, Δαλαμβέλος, Πέραμα και Πρίνος[723]. Μέχρι τότε η περιφέρεια των Μετοχιών δεν εξυπηρετούνταν από σχολείο, αφού εκείνο του Ρουμελί απείχε μία ώρα, ενώ για το κοντινότερο σχολείο του Σκορδίλου μεσολαβούσε χείμαρρος, αδιάβατος σε περιόδους βροχοπτώσεων.

Το 1900 το σχολείο των Μετοχιών Κάμπου υποβιβάστηκε σε γραμματοδιδασκαλείο και το επόμενο έτος ορίστηκε αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο αδιαίρετο και το 1911 αδιαίρετο μεικτό. Σε χρονική στιγμή που δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε[724] ιδρύθηκε στον οικισμό πρωτοβάθμιο παρθεναγωγείο, το οποίο το έτος 1929 συγχωνεύτηκε με το σχολείο αρρένων σε ένα μεικτό διτάξιο[725].

Το σχολείο στεγάστηκε για πολλά χρόνια σε ιδιωτικά οικήματα, με ενοίκιο. Το έτος 1910 είχε 40 μαθητές και στεγαζόταν σε ιδιωτική οικία δύο δωματίων, εκατό μέτρα έξω από τον οικισμό[726]. Αργότερα στεγάστηκε σε άλλη οικία με ενοίκιο, η οποία ήταν μικρή για τον αριθμό των μαθητών που φοιτούσαν[727]. Το 1921 στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία τριών δωματίων, στο κέντρο του οικισμού. Το πρώτο δωμάτιο χρησιμοποιούνταν ως γραφείο και τα άλλα δύο ως

---

[722] Η αναφορά για λειτουργία σχολείου στον οικισμό λίγο μετά το 1872, στο οποίο και σπούδασε ο μετέπειτα ελληνοδιδάσκαλος Μιχαήλ Σγουρός, δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή (βλ. Μανουρά Στ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι ...», *ό. π.* σημ. 12, σελ. 307).

[723] Σε απόσταση 5' , 5', 5', 5', 15', 15' και 60' της ώρας με τα πόδια αντίστοιχα (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 29 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 5). Ο οικισμός Δαλαμβέλος ήταν κατά πλειοψηφία μουσουλμανικός. Το 1881 είχε 64 μουσουλμάνους και 8 χριστιανούς κατοίκους. Στους οικισμούς που εξυπηρετούσε το σχολείο αναφέρονται και τα Ξουζανά (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 17) ενώ, παραδόξως, ο ίδιος οικισμός αναφέρεται το επόμενο έτος ότι εξυπηρετείτο από το σχολείο των Πασαλιτών, στην σχολική περιφέρεια του οποίου ανήκε «προ τριακονταετίας» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901...; *ό. π.* σημ. 492, σελ. 27). Θα πρέπει να προστεθεί ότι κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 στο σχολείο των Μετοχιών Κάμπου φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Αλεξάνδρου Χάνι, σε απόσταση 10' της ώρας, ο οποίος αναπτύχθηκε ραγδαία μετά τη διάνοιξη του εθνικού δρόμου Ρεθύμνου-Ηρακλείου (παλιού), κατά την τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Το 1940 ο οικισμός είχε 38 κατοίκους.

[724] Το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε οπωσδήποτε μετά το σχολικό έτος 1918-19, πριν από το οποίο στο σχολείο υπηρετούσε ένας μόνο δάσκαλος (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 89).

[725] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 434/14-12-1929 διατάγματα.

[726] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ. και Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1128/13-4-1911.

[727] Το έτος 1915 φοιτούσαν στο σχολείο 100 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 69), το 1917 89 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 34, 89) και το 1918 115 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων ..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 29).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αίθουσες Η μία αίθουσα ήταν πολύ μικρή σε διαστάσεις και δεν είχε επαρκή φωτισμό[728]. Παρά το ότι καταβλήθηκαν προσπάθειες εξεύρεσης καταλληλότερου κτηρίου, τέτοιο δεν βρέθηκε στον οικισμό. Από το σχολικό έτος 1923-24 το μονοθέσιο σχολείο αρρένων και το μονοθέσιο παρθεναγωγείο συγχωνεύτηκαν σιωπηλά σε διτάξιο μεικτό και συστεγάστηκαν στο δεύτερο από τα παραπάνω δωμάτια[729]. Από το επόμενο έτος για τις ανάγκες της στέγασης ενοικιάστηκαν δύο άλλες ιδιωτικές κατοικίες, οι οποίες χαρακτηρίζονταν ως «τρώγλες». Οι συνθήκες διδασκαλίας ήταν δύσκολες, γιατί, εκτός του κτηριακού προβλήματος, το σχολείο διέθετε μόλις 24 δίεδρα θρανία για 120 περίπου μαθητές[730].

Οι διαδικασίες ανέγερσης διδακτηρίου είχαν αρχίσει να κινούνται ήδη από το 1899. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής κάλεσε το έτος αυτό τους κατοίκους και τους προέτρεψε να προχωρήσουν στο έργο, με προσωπική εργασία και με τη βοήθεια του δήμου Μελιδονίου και της ενοριακής επιτροπής [731]. Δύο χρόνια αργότερα τίποτα δεν είχε αλλάξει, όπως δεν άλλαξε και μέχρι το έτος 1915, παρά το ότι ήδη από το 1901 είχε πραγματοποιηθεί επίσκεψη στον οικισμό του σχολικού αρχιτέκτονα Κρήτης[732]. Το έτος 1915 η μονή Αρκαδίου παρεχώρησε οικόπεδο τριών περίπου στρεμμάτων, στο μετόχι της στον συνοικισμό Μετόχια Κάμπου. Η σχολική επιτροπή αμέσως το περίφραξε. Σε σύσκεψη του επιθεωρητή με τους σχολικούς επιτρόπους το έτος 1917, αυτοί δήλωσαν αδυναμία έναρξης των εργασιών ανοικοδόμησης «λόγω των περιστάσεων»[733]. Παρόμοια σύσκεψη, με τη διοικητική επιτροπή του Ταμείου Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του οικισμού, πραγματοποιήθηκε το έτος 1923, στην οποία δηλώθηκε η συγκατάθεση των κατοίκων στο έργο ανοικοδόμησης. Αποφασίστηκε, μάλιστα, να ζητηθεί η έγκριση του οικοπέδου και η σύνταξη σχεδίου από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας[734].

Το καλοκαίρι του 1927 άρχισε η ανοικοδόμηση. Η κρατική συνεισφορά ήταν 50.000 δραχμές και η κοινοτική 12.000 δραχμές. Ένας υποχρεωτικός έρανος απέδωσε 10.000 δραχμές και οι κάτοικοι πρόσφεραν την απαιτούμενη προσωπική εργασία για την παρασκευή ασβέστη

---

[728] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 70.

[729] Ήταν η κατοικία Ανδρ. Κακίκου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 76). Στο Μαθιουδάκη Μ., *Αγγελιανά...*, *ό. π.* σημ. 731, σελ. 81 αναφέρονται κατά σειρά οι οικίες Μανωλέσου, Δροσουλάκη, Μπανταλομάρκου, Κυριακόπουλου και Γαβριλογιώργη.

[730] Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οι εγγεγραμμένοι μαθητές που δεν προσέρχονταν στο σχολείο δεν καταγγέλλονταν από τους δασκάλους, για επιβολή προστίμου στους γονείς τους (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 69). Άλλωστε και ο χώρος του σχολείου ήταν ανεπαρκής για να τους περιλάβει.

[731] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 17. Ο μεγάλος αριθμός των οικογενειών που εξυπηρετούνταν από το σχολείο (περίπου 120) απέτρεπε την Ανωτέρα Διοίκηση της Παιδείας από το να το καταργήσει.

[732] Ο νομαρχιακός επιθεωρητής χαρακτήριζε τους κατοίκους ως «αφιλόμουσους» και πρότεινε να εξαναγκαστεί η Κοινότητα να ανεγείρει επαρκές μονοτάξιο διδακτήριο. Ο εξαναγκασμός θα γινόταν με παύση της χρηματοδότησης δασκάλου, ώστε να ωθούνταν οι κάτοικοι, οι οποίοι μάλιστα θεωρούνταν ευκατάστατοι, να συνεισφέρουν σε χρήματα και προσωπική εργασία. Μάλιστα, ο επιθεωρητής με τη βοήθεια του σχολικού αρχιτέκτονα της Κρητικής Πολιτείας, υπέδειξαν στον οικισμό Μετόχια Κάμπου κατάλληλο οικόπεδο, το οποίο θα δωριζόταν από τη μονή Αρκαδίου (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 29).

[733] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 69 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916-1916..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 34.

[734] Ο επιθεωρητής ήταν δύσπιστος ως προς τη δέσμευσή τους και δήλωνε ότι δεν θα την άφηνε «να εξατμισθή» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 77).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

και για τη μεταφορά των λίθων και της άμμου. Ο χειμώνας διέκοψε τις οικοδομικές εργασίες, όταν οι τοίχοι του διδακτηρίου είχαν φτάσει σε ύψος 0,90 μ. Για τις εργασίες, καθοριστική ήταν η παρότρυνση του εντόπιου δασκάλου Γ. Καλούδη, ο οποίος υπηρετούσε στο σχολείο ήδη από τα πρώτα χρόνια της αυτονομίας[735]. Το έργο περατώθηκε το καλοκαίρι του 1929[736]. Η συνολική κρατική αρωγή ανήλθε στις 196.000 δραχμές και οι τοπικοί πόροι στις 39.000[737]. Κατά τη δεκαετία του 1930 το διδακτήριο εξοπλίστηκε με έπιπλα και εποπτικά μέσα, τα οποία το αναδείκνυαν ως το τελειότερα εξοπλισμένο της περιοχής[738]. Διέθετε, επίσης, τον καλύτερο σχολικό κήπο, ο οποίος και αποτελούσε πηγή εσόδων για τον εξοπλισμό του σχολείου[739].

Το διδακτήριο, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα, είναι οικοδομημένο σε οικόπεδο 2.800 τ.μ (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 69). Είναι τοποθετημένο στο μέσον περίπου του οικοπέδου, με βόρειο προσανατολισμό. Έχει διαστάσεις 18,90×10,80 μ. και αποτελείται από δύο αίθουσες των 96 τ.μ. η καθεμιά, δύο διαδρόμους-ιματιοθήκες των 25 τ.μ., γραφείο με πατάρι 13 τ.μ. και αποθήκη 13 τ.μ.[740]. Με τις διαστάσεις αυτές αποδείχτηκε υπερεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[741]. Η είσοδος στις αίθουσες, οι οποίες έχουν τέσσερα παράθυρα η καθεμιά, γίνεται μέσω του επιμήκους διαδρόμου. Το κτήριο στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και είναι διαρθρωμένο σε τρεις ζώνες με δύο περιμετρικές κορνίζες, στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων και στην κορύφωση της τοιχοποιίας. Το μεγάλο ύψος της ζώνης τής βάσης, σε συνδυασμό με το επίσης μεγάλο ύψος του πώρινου θυρώματος και των παραθύρων σε σχέση με τη μεσαία ζώνη, δημιουργούν δυσαναλογία στη μεταξύ τους σχέση, στοιχείο που μας κάνει να υποθέσουμε ότι η τοιχοποιία του διδακτηρίου διακόπηκε πρόωρα, ίσως εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών. Εξαιρετικά καλοδουλεμένες είναι οι γωνίες του κτηρίου, αποτελούμενες από αντικριστούς λοξότμητους γωνιόλιθους. Οι γωνίες εδράζονται σε διευρυμένες βάσεις, που διακοσμούνται με κυμάτια. Συνολικά η ποιότητα των λιθοκατασκευών, σε συνδυασμό με την απόλυτη συμμετρία του κτηρίου και τις μεγάλες του διαστάσεις, το καθιστούν απόλυτα διακριτό δημόσιο κτήριο μέσα στον οικισμό.

1.2.1.7.2 Πέραμα

Το Πέραμα είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 75 μέτρων, στη δυτική όχθη του Γεροποτάμου και πήρε το όνομά του από τη γέφυρα που συνέδεε τις όχθες του στο ύψος του οικισμού. Η γέφυρα αυτή, σε συνδυασμό με τον δρόμο Ρεθύμνου-Ηρακλείου που διέσχισε κατά την τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα τον οικισμό, συνέβαλαν στη μεταμόρφωσή του από ολιγάριθμο οικισμό σε κωμόπολη. Έτσι, το έτος 1881 το Πέραμα είχε 14 χριστιανούς και 21 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1920 82 κατοίκους, το 1928 157 και το 1940 283 κατοίκους.

---

[735] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 775.

[736] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 11. Κατά το Μαθιουδάκη Μ., *Αγγελιανά ...*, *ό. π.* σημ. 264, σελ. 81, η ανέγερση τελείωσε το έτος 1931.

[737] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 105.

[738] Εκτός των απαραίτητων επίπλων και διδακτικών οργάνων, διέθετε σειρά γεωμετρικών σωμάτων, εικόνες ζώων και φυτών, εικόνες από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, εικόνες ιστορικές, χάρτες και μία κεντητική μηχανή (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 83).

[739] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 119.

[740] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 105.

[741] Αρκούσε για την στέγαση 154-213 μαθητών και φοιτούσαν 100-120. Ενδεικτικά, το σχολείο το έτος 1929 είχε 102 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 11), το 1937 101 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 87) και το 1954 122 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 109).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Διοικητικά το Πέραμα από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Περάματος, από το 1925 στην κοινότητα Αγγελιανών και από το 1930 στην κοινότητα Περάματος.

Σχολείο ιδρύθηκε στο Πέραμα το έτος 1911, ως αδιαίρετο μεικτό. Στο σχολείο αυτό από την ίδρυσή του φοιτούσαν και οι μαθητές των οικισμών Ξουζανά (μετωνομάστηκε σε *Καλαμιώτης* το 1933) και Μπραχίμος (μετωνομάστηκε σε *Δάφνη* το 1933), σε απόσταση 15΄ και 5΄ της ώρας, αντίστοιχα. Οι μαθητές αυτοί μέχρι τότε φοιτούσαν στο σχολείο των Μετοχιών Κάμπου. Το έτος 1917 το σχολείο χαρακτηρίστηκε κοινό[742]. Αρχικά το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, που προσφέρθηκαν δωρεάν[743]. Από το έτος 1927 και μέχρι το 1930 στεγάστηκε σε αίθουσα των δημόσιων καταστημάτων (αστυνομικός σταθμός, ταχυδρομείο, τηλεγραφείο κ.λπ.), τα οποία μόλις είχαν αποπερατωθεί στον οικισμό. Το σχολείο διέθετε εξοπλισμό αποκλειστικά τεσσάρων πολυθέσιων θρανίων.

Το έτος 1929 ξεκίνησε η ανέγερση διδακτηρίου[744]. Το 1931 υπολείποντα τα επιχρίσματα και η επίστρωση του δαπέδου, εργασίες που εκτελέστηκαν το επόμενο καλοκαίρι. Παράλληλα, η αίθουσα εξοπλίστηκε με είκοσι δίεδρα θρανία και καταβλήθηκε προσπάθεια παραχώρησης «ανταλλάξιμου» από τα μουσουλμανικά οικόπεδα, για τετραγωνισμό της παράγωνης αυλής και για τη δημιουργία σχολικού κήπου[745].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε σε εκκλησιαστικό οικόπεδο, δίπλα στον ενοριακό ναό του αγίου Γεωργίου, με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας[746] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 131). Ανεγέρθηκε, πιθανότατα, με ίδιους πόρους και προσωπική εργασία των κατοίκων[747]. Έχει διαστάσεις 13,40×7,20 μ. και αποτελείται από αίθουσα 54 τ.μ., γραφείο και ιματιοθήκη. Αποδείχτηκε επαρκές για τις αρχικές ανάγκες του σχολείου, έχοντας χωρητικότητα 43-60 μαθητών[748]. Το έτος 1954-55, οπότε ο αριθμός των μαθητών του έφτασε τους 86, προήχθη σε διθέσιο[749]. Ένα νέο κτήριο δύο αιθουσών, το οποίο ήρθε να στεγάσει τις αυξημένες ανάγκες τού διαρκώς αναπτυσσόμενου οικισμού, άρχισε να οικοδομείται, με κρατική αρωγή και τοπικούς πόρους, το έτος 1957 και ολοκληρώθηκε το 1959[750].

---

[742] Η ίδρυση και ο ορισμός του σχολείου ως κοινού πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ.51/30-7-1911 και 272/24-11-1917 διατάγματα. Στο Α.Α΄.Δ.Σ. Περάματος, Βιβλίο Ιστορίας Σχολείου αναφέρεται ότι ιδρύθηκε το έτος 1917. Προφανώς έχει γίνει λάθος και ως ημερομηνία ίδρυσής του εκλαμβάνεται εκείνη του χαρακτηρισμού του το 1917 ως κοινού.

[743] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 727, σ.σ. 29 και 34.

[744] Βλ. Α Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 32.

[745] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 84 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 93.

[746] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 84.

[747] Το πιθανολογούμε από την ανυπαρξία πληροφοριών για κρατική αρωγή και από την έκφραση του επιθεωρητή «εδόθησαν συστάσεις και οδηγίαι για την ταχεία έναρξη των εργασιών», η οποία πανομοιότυπη επαναλαμβάνεται στις Εκθέσεις Επιθεωρήσεως όταν η ανέγερση ξεκινούσε με τοπική πρωτοβουλία (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 32).

[748] Το έτος 1931 είχε 39 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 87) και το 1937 51 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 88).

[749] Βλ. Α.Α΄Δ.Σ. Περάματος, Βιβλίο Ιστορίας Σχολείου, σελ. 1.

[750] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 145 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60, σελ. 90.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.2.1.8 Σχολική περιφέρεια Χουμεριού

1.2.1.8.1 Χουμέρι

Το Χουμέρι είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 240 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 υπαγόταν στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Κρασούνα και από το 1925 στην κοινότητα Χουμερίου. Πληθυσμιακά το Χουμέρι ήταν αυξανόμενος πληθυσμός: το έτος 1881 είχε 313 χριστιανούς και 34 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 357 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 421, το 1928 462 και το 1940 489 κατοίκους.

Σχολείο στο Χουμέρι ιδρύθηκε το έτος 1889[751]. Εξυπηρετούσε, πέραν του Χουμεριού, τους οικισμούς Κρασούνας, Κεραμωτά, Κεραμιδιά και Γαρίπας[752]. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899 ως μονοτάξιο, το 1900 ως γραμματοδιδασκαλείο και το 1901 ως αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε δευτεροβάθμιο αδιαίρετο, το 1904 υποβιβάστηκε σε τριτοβάθμιο και το 1909 επανιδρύθηκε ως ανώτερο. Το έτος 1911 χαρακτηρίστηκε αδιαίρετο μεικτό, το 1912 υποβιβάστηκε σε μονοτάξιο και το 1913 προήχθη σε ανώτερο[753]. Το 1916 ιδρύθηκε στα Κεραμωτά σχολείο, το οποίο αφαίρεσε από τη σχολική περιφέρεια του Χουμεριού τον οικισμό αυτό.

Το πρώτο διδακτήριο του Χουμεριού ανεγέρθηκε προ του έτους 1899[754]. Αποτελούνταν από μία αίθουσα με βόρειο προσανατολισμό, διαστάσεων 10,30×4,30×3,25 μ. Προς το βορρά είχε μία είσοδο και δύο παράθυρα και προς νότο τρία παράθυρα. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή. Οι δύο ανώτερες τάξεις στεγάζονταν σε ιδιωτικό οίκημα[755]. Το 1901 το κτήριο είχε ανάγκη επισκευών[756]. Αργότερα διαμορφώθηκε με πρόχειρο χώρισμα μία ακόμη αίθουσα, πολύ μικρή, για τη στέγαση των ανώτερων τάξεων. Από το έτος 1915, οπότε το σχολείο λειτούργησε ως διτάξιο, η αίθουσα αυτή στέγασε το δεύτερο τμήμα[757].

---

[751] Βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 1039, (7-6-1889). Η πληροφορία στο Α.Δ.Σ. Χουμερίου, Βιβλίον Ιστορίας Σχολείου ότι το σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1895, ελέγχεται ως ανακριβής.

[752] Σε απόσταση 10' της ώρας, 30' και 25' της ώρας με τα πόδια αντίστοιχα (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 28). Να σημειωθεί ότι ο οικισμός Γαρίπας έχει υψομετρική διαφορά 160 μέτρων από το Χουμέρι.

[753] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 18/Φ.Ε.Κ. 15/3-3-1904, 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912 και 573/Φ.Ε.Κ. 99/30-8-1913 διατάγματα.

[754] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 18.

[755] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο *χωρίς αριθμ. πρωτοκόλλου*, με ημερομηνία 6-4-1911. Το οίκημα σώζεται διασκευασμένο και χρησιμοποιείται ως ιδιωτική κατοικία (οικία Δακανάλη).

[756] Όπως σημειώνει, μάλιστα, ο επιθεωρητής, «η κοινότης έχει περιουσίαν την οποίαν καρπούνται ως συμβαίνει συνήθως πρόκριτοι, οι οποίοι δεν μεριμνούν περί επισκευής ή τουλάχιστον ασβεστώσεως» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 28).

[757] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 40. Αργότερα, σε χρονική στιγμή που δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε, θα πρέπει να προστέθηκε και η δεύτερη αίθουσα, στα ανατολικά της πρώτης, σχηματίζοντας κάτοψη σχήματος Γ. Η διαφορετική χρονική περίοδος οικοδόμησης των αιθουσών φαίνεται στο κτήριο τόσο από την προσπάθεια να μην επικαλυφθεί η είσοδος της πρώτης αίθουσας από τη δεύτερη όσο και από την επίλυση, με άκομψο τρόπο, του προβλήματος της στέγασης. Να σημειωθεί ότι το διδακτήριο είναι οικοδομημένο στον όροφο του κτηρίου.

Με το πέρασμα του χρόνου το διδακτήριο αποδείχτηκε ανεπαρκές[758]. Εκτός αυτού, το σχολείο στερούνταν επαρκούς αυλής και είχε προβλήματα φωτισμού και υγρασίας[759]. Το έτος 1923 οι σχολικοί επίτροποι έκαναν προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων για διεύρυνση της μικρότερης αίθουσας[760]. Στη συνέχεια, χωρίς να απορρίψουν την περίπτωση της μεταρρύθμισης, ζήτησαν από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας σχέδιο για οικοδόμηση νέου διδακτηρίου. Έχοντας στα χέρια τόσο το σχέδιο μεταρρύθμισης όσο και εκείνο της ανοικοδόμησης, η τοπική κοινότητα διχάστηκε. Το πρόβλημα έλυσε ο νομαρχιακός επιθεωρητής, πείθοντας όλους τους παράγοντες για την ανάγκη ανοικοδόμησης νέου διδακτηρίου. Από την πλευρά του το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Χουμερίου πρόσφερε στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας οικόπεδο 1.250 τ.μ., δίπλα στον ναό[761].

Το έργο της ανέγερσης ολοκληρώθηκε το έτος 1931[762]. Το κτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 156), διαστάσεων 22,70×7,20 μ., οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και κρατική αρωγή 155.000 δραχμών. Αποτελείται από δύο αίθουσες των 54 τ.μ. η καθεμιά, γραφείο 16 τ.μ., ιματιοθήκη 9 τ.μ. και αποθήκη 6 τ.μ. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Επαρκούσε για 120-130 μαθητές και κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου δεν ξεπέρασε τους 100[763]. Ο προσανατολισμός του είναι βόρειος[764]. Στεγάζεται από τετρακλινή κεραμοσκεπή και διαθέτει ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία. Οι γωνίες του, συγκροτημένες από αντικριστά τοποθετημένους γωνιόλιθους, εδράζονται σε διευρυμένες βάσεις, οι οποίες διαθέτουν ημικυκλική προεξοχή. Επιμελημένες είναι και οι απολήξεις των τεσσάρων γωνιών, ενώ επιφανές για τα μέτρα της περιοχής είναι το θύρωμα του διδακτηρίου: ημικυκλικό στην κατάληξή του και μεγάλων διαστάσεων, μιμείται, με τους διαδοχικά εισέχοντες και εξέχοντες δόμους που το συγκροτούν και το κλειδί του, ανοίγματα στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου, τα οποία με τη σειρά τους αντιγράφουν το κεντρικό θύρωμα του βενετσιάνικου φρουρίου της πόλης[765].

1.2.1.8.2 Κεραμωτά

Ο οικισμός Κεραμωτά είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 370 μέτρων. Από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον δήμο Μελιδονίου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Κεραμωτών και από το 1925 στην κοινότητα Χουμερίου. Κατοίκους τα Κεραμωτά είχαν

---

[758] Ενδεικτικά, το έτος 1915 είχε 117 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 67), το 1921 110 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 58) και το 1928 114 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 30). Με τα κριτήρια του αλληλοδιδακτικού σχολείου, με τα οποία είχε οικοδομηθεί, επαρκούσε για 100 μαθητές (βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ 122). Με τα κριτήρια τής δεκαετίας του 1920 επαρκούσε για 35-49 μαθητές.

[759] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 34.

[760] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 94. Η αίθουσα αυτή είχε διαστάσεις 4,50×4,32 μ. και αποπερατώθηκε το έτος 1925, με κρατική αρωγή 4.500 δραχμών (βλ. εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 749/24-3-1925).

[761] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 30.

[762] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 27.

[763] Με αίθουσες συνολικής επιφάνειας 108 τ.μ., επαρκούσε για 86-120 μαθητές. Ενδεικτικά, το έτος 1931 είχε 100 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 27), το 1937 97 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 17) και το 1954 95 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 86).

[764] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 135.

[765] Βλ. Μαλαγάρη Α.-Στρατιδάκη Χ., *Ρέθυμνο...*, *ό. π.* σημ. 426, σελ. 40.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το έτος 1881 92 χριστιανούς και 12 μωαμεθανούς, το 1900 113 χριστιανούς, το 1920 124, το 1928 133 και το 1940 170.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στον οικισμό το έτος 1916[766]. Μέχρι τότε τα παιδιά των Κεραμωτών φοιτούσαν στο σχολείο του Χουμερίου[767]. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ανώγεια ιδιωτική κατοικία. Η κατοικία ήταν εντελώς ακατάλληλη, λόγω των εισερχομένων από τη στέγη νερών της βροχής και του ανεπαρκούς αερισμού και φωτισμού της. Το σχολείο δεν διέθετε θρανία και οι μαθητές κάθονταν σε κορμούς δέντρων, που στηρίζονταν σε πέτρες. Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές δεν έχαναν ευκαιρία να καυτηριάζουν την αδιαφορία των κατοίκων[768].

Το διδακτήριο του οικισμού άρχισε να ανεγείρεται το έτος 1928 και αποπερατώθηκε το 1931[769]. Οικοδομήθηκε με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας και μικρή κρατική αρωγή. Έχει διαστάσεις 13,70×6,60 μ. και αποτελείται από αίθουσα 45 τ.μ., γραφείο 8,5 τ.μ. και ιματιοθήκη 5 τ.μ. Ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός και η αυλή του έχει εμβαδόν 165 τ. μ[770]. Εδράζεται σε διευρυμένη βάση και παρουσιάζει επιμελημένη όψη, με τους εμφανείς αντικριστούς πώρινους δόμους στις γωνιακές απολήξεις. Το κτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες λειτουργίας του σχολείου. Είχε χωρητικότητα 36-50 μαθητών και δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 30[771]. Η σημερινή του όψη είναι αλλοιωμένη, με την αφαίρεση της κεραμοσκεπής και τη στέγασή του με οπλισμένο σκυρόδεμα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 81).

1.2.1.9 Σχολική περιφέρεια Σκουλουφιών

1.2.1.9.1 Σκουλούφια

Ο οικισμός Σκουλούφια είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 220 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον δήμο Ελευθερναίων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Σκουλουφίων, από το 1925 στην κοινότητα Έρφων και από το 1934 στην κοινότητα Σκουλουφιών. Πληθυσμιακά, τα Σκουλούφια το έτος 1881 είχαν 182 χριστιανούς και 64 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 177 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 207, το 1928 186 και το 1940 206 κατοίκους.

Σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά στα Σκουλούφια επί αυτονομίας το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Εξυπηρετούσε τους οικισμούς Σκουλούφια, Έρφοι, Ρουσουναύλι, Ρούπες, Πρίνος, Καϊναρτζές, Βιράν Επισκοπή, Λατζιμάς και Αγιασμάτσι[772]. Από τους οικισμούς αυτούς πιο απομακρυσμένος ήταν του Πρίνου, σε απόσταση μιας περίπου ώρας. Τα παιδιά τού Πρίνου είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν είτε στο σχολείο των Σκουλουφιών είτε σε εκείνο των Αγγελιανών[773].

---

[766] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 87/7-5-1916 διάταγμα.

[767] Οι δύο οικισμοί απείχαν με τα πόδια 30' της ώρας περίπου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 56).

[768] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 56 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 93.

[769] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 27 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 25.

[770] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 53.

[771] Ενδεικτικά, το έτος 1931 το σχολείο είχε 24 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 25) και το 1937 30 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 19).

[772] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 26.

[773] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 17.

Το έτος 1901 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο, το 1903 χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο, το 1905 καταργήθηκε και το επόμενο έτος επανιδρύθηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1911 το σχολείο ονομάστηκε αδιαίρετο μεικτό[774].

Το έτος 1913 ιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Πρίνος, το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Σκουλουφιών τους οικισμούς Πρίνος, Καϊναρτζές και Βιράν Επισκοπή. Το 1921 λειτούργησε σχολείο και στους Έρφους, το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Σκουλουφιών τους οικισμούς Έρφοι και Ρουσουναύλι. Ο οικισμός Ρούπες εξακολούθησε να εξυπηρετείται από το σχολείο των Σκουλουφιών καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, παρότι απείχε μισή ώρα και ο δρόμος που συνέδεε τους δύο οικισμούς διέσχιζε αγεφύρωτο χείμαρρο[775].

Το διδακτήριο των Σκουλουφιών άρχισε να ανεγείρεται λίγο πριν το έτος 1899 και αποπερατώθηκε το 1901[776]. Ανεγέρθηκε στην άκρη του οικισμού και είχε διαστάσεις 8,0×4,5×3,5 μ. και βόρειο προσανατολισμό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 147). Τα ανοίγματά του ήταν η βορεινή είσοδος και ανά δύο παράθυρα σε βορρά και νότο. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή[777]. Οι διαστάσεις του είχαν υπολογιστεί για τη στέγαση 40-55 μαθητών[778]. Τελικά στέγασε πολύ περισσότερους, παρά τις κατά καιρούς μειώσεις της σχολικής του περιφέρειας: το έτος 1918 στέγασε 86 μαθητές, το 1923 60 και το 1937 40 μαθητές[779]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά το γεγονός ότι κατά την απογραφή του 1881 περισσότερο από το ¼ των κατοίκων του οικισμού ήταν μωαμεθανοί, πολύ λιγότεροι ήταν οι μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σ' αυτόν μετά το 1922.

Το έτος 1915 το διδακτήριο χαρακτηριζόταν ανεπαρκές ως προς τον φωτισμό και τον αερισμό και προτάθηκε η εγκατάλειψή του. Οι κάτοικοι, μάλιστα, δήλωναν πρόθυμοι να προσφέρουν το οικόπεδο, την απαιτούμενη εργασία και μικρό χρηματικό ποσό για την ανοικοδόμηση διδακτηρίου[780]. Το έτος 1923, με 3.000 δραχμές που χορηγήθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας και εισφορές σε είδος από τους κατοίκους, το κτήριο μετασκευάστηκε. Το δυτικό του τμήμα διαμορφώθηκε σε κατοικία δασκάλου και διανοίχτηκε νέα είσοδος. Παρ' όλες τις μετασκευές, η κατάσταση παρέμενε οικτρή. Το διδακτήριο διέθετε μόλις τρία θρανία και οι υπόλοιποι μαθητές κάθονταν σε ξύλινες δοκούς, που στηρίζονταν σε πέτρες[781].

---

[774] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 314/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[775] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 95. Στις Ρούπες σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1960 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Δημοδιδασκάλων Σχολικού έτους 1960-1961, σελ. 117).

[776] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 17 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 26. Το κτήριο σώζεται και χρησιμοποιήθηκε επί σειρά ετών ως κοινοτικό κατάστημα.

[777] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1131/13-4-1911.

[778] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 17. Στην πραγματικότητα, με συντελεστές 0,90-1,25 τ.μ. ανά μαθητή, επαρκούσε για 29-40 μαθητές.

[779] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 95, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 100 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 80.

[780] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-1916..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 53.

[781] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 70 και 100.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το έτος 1928 η φθορά του κτηρίου είχε προχωρήσει και ζητήθηκε πίστωση από το Υπουργείο Παιδείας για τη μεταρρύθμισή του. Οι κάτοικοι υποσχέθηκαν την προσφορά τής αναγκαίας προσωπικής εργασίας. Παράλληλα, ανταλλάχθηκε το προς νότο οικόπεδο με αντίστοιχο εκκλησιαστικό, για τη δημιουργία σχολικής αυλής[782].

Από το έτος 1931 ξεκίνησε η ανέγερση νέου διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το 1948[783]. Η κρατική αρωγή έφτασε τις 70.000 δραχμές[784]. Κατά τα άλλα, το κτήριο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων του οικισμού, ενέργειες στις οποίες πρωτοστάτησε ο δάσκαλος Ν. Περάκις[785].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στο προαύλιο του παλιού κοιμητηριακού ναού των Σκουλουφιών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 148). Με εξωτερικές διαστάσεις 13,80×7,25 μ., συγκροτείται από αίθουσα 54 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και ιματιοθήκη 8 τ.μ. Είναι τύπου μονοθέσιου σχολείου και αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου τού οικισμού[786]. Ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός και στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή[787]. Τα μοναδικά σημεία που μαρτυρούν την προπολεμική ανέγερσή του είναι το μεγάλο ύψος του κτηρίου και των παραθύρων του.

1.2.1.9.2 Πρίνος

Ο οικισμός Πρίνος είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 40 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Έρφων, από το 1925 στην κοινότητα Έρφων και από το 1928 στην κοινότητα Πρίνου. Πληθυσμό ο οικισμός είχε το έτος 1900 85 κατοίκους, το 1920 167, το 1928 135 και το 1940 239 κατοίκους.

Σχολείο στον Πρίνο ιδρύθηκε επίσημα το έτος 1913[788]. Μέχρι τότε λειτουργούσε με πρωτοβουλία των κατοίκων ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο, προφανώς λόγω της μεγάλης απόστασης του οικισμού από τα δύο σχολικά κέντρα της περιοχής, τα Σκουλούφια και

---

[782] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 85 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 787.

[783] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 112 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 13. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 127, δίδεται η αβάσιμη χρονολογία αποπεράτωσης 1932 και στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 91 η, επίσης αβάσιμη, 1940. Η πληροφορία για αποπεράτωση μετά τον Β' Πόλεμο επιβεβαιώνεται τόσο από πληροφορίες των κατοίκων, όσο και από την πιο σύγχρονη με τη λήξη της οικοδόμησης πηγή, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 69.

[784] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126.

[785] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 127. Χαρακτηριστική για την ενεργοποίηση του δασκάλου είναι και η πληροφορία ότι την Πρωτοχρονιά του 1938 δάσκαλος και μαθητές είπαν τα κάλαντα και συνέλλεξαν εκατό οκάδες λαδιού για ενίσχυση της οικοδομής του διδακτηρίου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 80).

[786] Η αίθουσα επαρκούσε για 43-60 μαθητές. Το έτος 1951 το σχολείο είχε 50 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 69) και το 1954 55 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 127).

[787] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 91. Στον περίβολο του διδακτηρίου προστέθηκε αργότερα ένα πέτρινο εικονοστάσι.

[788] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 701/Φ.Ε.Κ. 115/21-10-1913 διάταγμα.

τα Μετόχια Κάμπου[789]. Το σχολείο εξυπηρέτησε τους οικισμούς Πρίνος, Βιράν Επισκοπή, Άνω Βιράν Επισκοπή, Αγιασμάτσι, Λατζιμάς και Καϊναρτζές (μετωνομάστηκε σε *Άγιος Κωνσταντίνος* το έτος 1957 και σε *Άγιος Νικόλαος* το 1961). Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ανώγεια ιδιωτική οικία δύο δωματίων, στο μέσον του οικισμού. Παρά το ότι η οικία αυτή ήταν εντελώς ακατάλληλη (στο ισόγειο στεγαζόταν στάβλος), καμία καταλληλότερη δεν υπήρχε για ενοικίαση[790].

Από το έτος 1921 το σχολείο στεγάστηκε σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και με κρατική συνεισφορά 1.000 δραχμών, στον περίβολο του ναού του αγίου Πνεύματος. Στην μήκους οκτώ και πλάτους τεσσάρων μέτρων στοιχειώδη αυτή αίθουσα είχε προσαρτηθεί μικρή κατοικία δασκάλου[791]. Ο προσανατολισμός της ήταν βόρειος, με ένα παράθυρο προς την πλευρά αυτή και άλλα δύο προς νότο[792].

Το 1927 το κτήριο χαρακτηριζόταν «κατάλληλον μάλλον δι' ορνιθώνα» και ήταν ανεπαρκές για τον αριθμό των μαθητών που στέγαζε[793]. Μεταξύ των ετών 1928-1929 ανεγέρθηκε νέο διδακτήριο 48 τ.μ., και πάλι χωρίς επίσημο σχέδιο[794]. Παρά τις μικρές διαστάσεις του νέου διδακτηρίου, αυτό αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, η σχολική περιφέρεια του οποίου συρρικνώθηκε το έτος 1929, με τη λειτουργία σχολείου στον οικισμό Βιράν Επισκοπή[795].

Το διδακτήριο είναι οικοδομημένο σε οικόπεδο 515 τ.μ. και στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 130). Αποτελείται από μία αίθουσα, χωρίς τα τυπικά για την εποχή οικοδόμησής του γραφείο του δασκάλου και ιματιοθήκη. Ήταν ένα απλό κτήριο, χωρίς εικόνα διακριτού δημόσιου κτηρίου. Η σημερινή του όψη έχει διαμορφωθεί με ριζικές επεμβάσεις, όταν κατά τη δεκαετία του 1990 χρειάστηκε να στεγάσει το κοινοτικό κατάστημα του οικισμού.

1.2.1.9.3 Έρφοι

Οι Έρφοι είναι οικοδομημένοι σε υψόμετρο 180 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Έρφων και από το 1925 στην κοινότητα Έρφων. Πληθυσμό οι Έρφοι είχαν το έτος 1881 16 χριστιανούς και 82 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 38 χριστιανούς, το 1920 186, το 1928 244 και το 1940 258 κατοίκους. Οι Έρφοι ήταν από τους λίγους οικισμούς του

---

[789] Το γεγονός της προγενέστερης του 1913 λειτουργίας του σχολείου φαίνεται από την απάντηση του δασκάλου του οικισμού Ν. Βογιατζάκη το έτος 1911 στην Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας για το διδακτήριο του οικισμού (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1088/13-4-1911).

[790] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 51.

[791] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 70.

[792] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 69, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 98 και 103.

[793] Σε κτήριο επαρκές για 26-36 μαθητές φοιτούσαν 52 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 783). Ο αριθμός των μαθητών είχε αυξηθεί λόγω της δημιουργίας του προσφυγικού συνοικισμού Νέα Μαγνησία στην περιφέρεια του Πρίνου.

[794] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 83. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 83 αναφέρεται η ατεκμηρίωτη χρονολογία 1927.

[795] Το έτος 1931 είχε 22 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 130) και το 1937 23 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 44). Η αίθουσα επαρκούσε για 38-53 μαθητές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μυλοποτάμου στους οποίους εγκαταστάθηκε σημαντικός πληθυσμός μικρασιατών προσφύγων μετά το 1922.

Σχολείο στους Έρφους πρωτολειτούργησε το έτος 1921. Εξυπηρετούσε τα παιδιά των Έρφων και του κοντινού οικισμού Ρουσουναύλι, που το 1928 είχε 58 κατοίκους. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που κατέβαλλε η κοινότητα[796]. Το 1923 στεγάστηκε με κατάληψη παλιότερης μουσουλμανικής κατοικίας, η οποία μετασκευάστηκε με κρατική αρωγή 3.000 δραχμών[797]. Η κατοικία είχε διαστάσεις 7,80×4,15 μ.[798], ήταν ανώγεια, είχε αυλή κοινή με διπλανή κατοικία και στεγαζόταν με μονοκλινή κεραμοσκεπή[799] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 57).

Από το έτος 1927 ξεκίνησαν οι προσπάθειες ανέγερσης νέου διδακτηρίου. Η ενοριακή επιτροπή του οικισμού πρόσφερε το οικόπεδο[800] και η Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας εκπόνησε σχετικό σχέδιο, με βάση το διάγραμμα του οικοπέδου που της είχε αποσταλεί[801]. Το έτος 1937 είχε ολοκληρωθεί η τοιχοποιία του, η οποία πραγματοποιήθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων. Το 1939 χορηγήθηκε κρατική αρωγή 80.000 δραχμών και το 1940 νέα 25.000 δραχμών[802]. Ο πόλεμος πρόφτασε το κτήριο ημιτελές και η αποπεράτωσή του έγινε το έτος 1951[803].

Το διδακτήριο έχει διαστάσεις 13,75×7,45 μ. και είναι οικοδομημένο σε οικόπεδο 410 τ.μ. Η αίθουσα έχει επιφάνεια 54 τ.μ., το γραφείο 10 τ.μ. και η ιματιοθήκη 6 τ.μ. [804] Με τις διαστάσεις αυτές επαρκούσε για 43-60 μαθητές, αλλά δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 35. Η εμφάνισή του δεν δείχνει καμία διακοσμητική προσπάθεια και κάνει εμφανές το γεγονός ότι η οικοδόμησή του ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες του οικισμού.

1.2.1.9.4 Βιράν Επισκοπή

Η Βιράν Επισκοπή είναι οικοδομημένη σε υψόμετρο 85 μέτρων και απαρτίζεται από τους μικρότερους και σαφώς διαχωρισμένους οικισμούς της Βιράν Επισκοπής και της Επάνω Βιράν

---

[796] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 65.

[797] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 69. Το έτος 1925 χορηγήθηκαν συμπληρωματικά 5.000 δραχμές για την ολοκλήρωση της μετασκευής (βλ. εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 700/9-6-1925). Να σημειωθεί ότι η κατάληψη έγινε με προτροπή του νομαρχιακού επιθεωρητή και ότι ο δάσκαλος του σχολείου Ιωάννης Κολλιοντζής ήταν μικρασιάτης πρόσφυγας. Οι καταλήψεις τέως μουσουλμανικών ιδιοκτησιών, τις οποίες διαχειριζόταν η Υπηρεσία Ανταλλαξίμων, δημιουργούσαν προβλήματα στους πρόσφυγες για τους οποίους προορίζονταν οι ιδιοκτησίες αυτές. Για το θέμα αυτό, βλ. Τσιριμονάκη Μ., *Αυτοί που έφυγαν ...*, *ό. π.* σημ. 119.

[798] Το οίκημα ήταν ανεπαρκές ήδη από την περίοδο της διαμόρφωσής του. Το 1923 το σχολείο είχε 46 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 69) και το 1927 44 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 785).

[799] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 69. Κατά τη διάρκεια ανέγερσης *του νέου διδακτηρίου το παλιό εκποιήθηκε. Σώζεται μέχρι σήμερα, σε κακή κατάσταση.*

[800] Μέρος του αύλειου χώρου αφαιρέθηκε το έτος 1952, αφού δεν είχε συνταχθεί σχετικό συμβόλαιο (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 72).

[801] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 785.

[802] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937) και τ. 335 (1-2-1940) και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126.

[803] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 72.

[804] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 47.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Επισκοπής. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μαργαριτών, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Έρφων, από το 1925 στην κοινότητα Πρίνου και λίγο πριν το 1940 στην κοινότητα Έρφων. Μέχρι και την απογραφή του 1900 η Βιράν Επισκοπή απογραφόταν μαζί με τον οικισμό Πρίνος. Το έτος 1920 που απογράφηκε αυτοτελώς είχε 91 κατοίκους, το 1928 85 και το 1940 159.

Σχολείο στη Βιράν Επισκοπή ιδρύθηκε το έτος 1929[805]. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού εξυπηρετούνταν από το σχολείο του Πρίνου, που είχε ιδρυθεί το 1913. Πριν από το έτος αυτό εξυπηρετούνταν από το σχολείο των Σκουλουφιών, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1899. Την ίδρυση σχολείου στη Βιράν Επισκοπή επέβαλε τόσο η αύξηση του πληθυσμού της περιφέρειας (ο κοντινός οικισμός Νέα Μαγνησία συνοικίστηκε από μικρασιάτες πρόσφυγες), όσο και η διάνοιξη του παλιού εθνικού δρόμου Ρεθύμνου-Ηρακλείου, η οποία έλκυσε πολλούς κατοίκους της Πάνω Βιράν Επισκοπής στο να οικοδομήσουν στο ύψος τού νέου δρόμου. Το σχολείο της Βιράν Επισκοπής εξυπηρετούσε τα παιδιά της Πάνω Βιράν Επισκοπής, της Βιράν Επισκοπής, της Νέας Μαγνησίας και του οικισμού Άγιος Κωνσταντίνος (παλιότερα Καϊναρτζές).

Το σχολείο λειτούργησε σε ιδιωτικό οίκημα, το οποίο αρχικά προσφέρθηκε δωρεάν και στη συνέχεια με ενοίκιο που πλήρωναν οι κάτοικοι του οικισμού[806]. Η ανέγερση διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1933[807]. Το οικόπεδο, έκτασης 900 τ.μ., προσφέρθηκε δωρεάν, σε τοποθεσία που εξυπηρετούσε το σχολείο, μεταξύ των τεσσάρων οικισμών. Οικοδομήθηκε στην αυλή του ναού του αγίου Νικολάου, γι' αυτό και ονομάστηκε Δημοτικό Σχολείο Αγίου Νικολάου[808]. Το σχέδιο εκπονήθηκε από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας και το κτήριο περιλαμβάνει αίθουσα 46 τ.μ., γραφείο 10 τ.μ. και ιματιοθήκη 5 τ.μ. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου[809]. Η οικοδόμηση έγινε με προσωπική εργασία των κατοίκων και με κρατική αρωγή[810]. Αποπερατώθηκε το έτος 1936[811].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε βορειοδυτικά του ναού και έχει μεσημβρινό προσανατολισμό. Στεγάστηκε με τετρακλινή κεραμοσκεπή. Τα ανοίγματά του είναι απλά, χωρίς πώρινες διακοσμητικές κορνίζες. Περισσότερο σύνθετο είναι το πέτρινο θύρωμα του κτηρίου.

---

[805] Το σχολείο ιδρύθηκε το υπ. αριθμ. 383/23-10-1929 διάταγμα.

[806] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 92 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 91.

[807] Βλ. Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 91.

[808] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 92. Αργότερα η κυριότητα του οικοπέδου αμφισβητήθηκε από τον δωρητή του (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 39). Το έτος 1956 το σχολείο μετονομάστηκε πρόσκαιρα σε Δημοτικό Σχολείο Αγίου Κωνσταντίνου Μυλοποτάμου (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 77).

[809] Το οίκημα επαρκούσε για 37-51 μαθητές. Το έτος 1936 το σχολείο είχε 48 μαθητές (βλ. Α..Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 109) και το 1937 43 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 43). Μετά τον πόλεμο ο αριθμός των μαθητών άρχισε να αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς. Σήμερα (2004) το σχολείο λειτουργεί ως εξαθέσιο.

[810] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 107.

[811] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως ...1935, *ό. π.* σημ. 809, σελ. 109. Το σχολείο μεταφέρθηκε στο νεόδμητο διδακτήριο στα τέλη Μαρτίου του 1936. Οι μεταγενέστερες αρχειακές πηγές δίνουν άλλες, ατεκμηρίωτες, χρονολογίες αποπεράτωσης (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 107 και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 168).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.2.1.10 Σχολική περιφέρεια Μπαλί

Ο οικισμός του Μπαλί αποτελείται από την Βλυχάδα, οικοδομημένη σε μέσο υψόμετρο 70 μέτρων, και τον παραθαλάσσιο οικισμό Μπαλί. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Μελιδονίου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Εξάντη και από το 1925 στην κοινότητα Μελιδονίου. Πληθυσμιακά, η Βλυχάδα μαζί με το Μπαλί είχαν το έτος 1881 25 χριστιανούς και ένα μωαμεθανό κάτοικο, το 1900 75 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 87, το 1928 117 και το 1940 126 κατοίκους.

Η Βλυχάδα και το Μπαλί απέχουν σημαντικά από το Μελιδόνι[812] και ήταν οι τελευταίοι οικισμοί του Κάτω Μυλοποτάμου που απέκτησαν πρόσβαση στα σχολικά αγαθά. Το σχολείο τους ιδρύθηκε το έτος 1913, ως αδιαίρετο μεικτό Δημοτικό Σχολείο Βλυχάδας και λειτούργησε στον συνοικισμό Μπαλί[813]. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που πλήρωναν οι κάτοικοι. Από το έτος 1915 η καταβολή του ενοικίου σταμάτησε, αφού οι κάτοικοι πληροφορήθηκαν ότι υπήρχε η δυνατότητα καταβολής του από το Δημόσιο[814].

Διδακτήριο στο Μπαλί άρχισε να ανεγείρεται το έτος 1927, με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Το Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του σχολείου δεν είχε καμία τακτική ή έκτακτη πρόσοδο. Το οικόπεδο δώρισε η εκκλησιαστική επιτροπή και οι κάτοικοι πρόσφεραν όλη την απαιτούμενη εργασία. Με τον τρόπο αυτό το έτος 1928 είχε ολοκληρωθεί η τοιχοποιία του διδακτηρίου και είχε απομείνει χρέος 12.000 δραχμών. Οι κάτοικοι, φτωχοί ανθρακοποιοί και ψαράδες, δήλωσαν οικονομική αδυναμία[815]. Το πρόβλημα έλυσε κρατική αρωγή 30.000 δραχμών και το κτήριο αποπερατώθηκε το έτος 1931[816].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε στην αυλή του ενοριακού ναού του συνοικισμού Μπαλί, σε οικόπεδο 530 τ.μ. Έχει διαστάσεις 12,00×6,45 μ. Τόσο το διδακτήριο όσο και ο ναός βρίσκονται στην κορυφή ενός βράχου, που εποπτεύει το Κρητικό Πέλαγος. Το διδακτήριο έχει νοτιοδυτικό προσανατολισμό και αποτελείται από αίθουσα 35 τ.μ., γραφείο 8 τ.μ. και ιματιοθήκη 5 τ. μ[817]. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[818]. Με την αφαίρεση της κεραμοσκεπής του το έτος 1956 και τη μεταγενέστερη ανοικοδόμηση της γύρω περιοχής, έπαψε να είναι διακριτό δημόσιο κτήριο και το μόνο στοιχείο που το διαφοροποιεί από τις γειτονικές κατασκευές είναι η διευρυμένη βάση στην οποία εδράζεται (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 107).

Η χωροθέτηση του κτηρίου δημιούργησε πρόβλημα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι κατακτητές το χρησιμοποίησαν ως φυλάκιο. Προς τα τέλη του πολέμου βομβαρδίστηκε από τη συμμαχική αεροπορία και υπέστη σοβαρές καταστροφές. Το έτος 1956 επισκευάστηκε.

---

[812] Ο περιηγητής V. Simonelli γράφει, με μεγάλη τάση υπερβολής, ότι χρειάστηκε πέντε ώρες για να διανύσει την απόσταση Μελιδονίου-Μπαλί (βλ. Simonelli, V., *Κρήτη 1893. Περιηγητικές αναμνήσεις*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 1996, σελ. 130).

[813] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ' αριθμ. 701/Φ.Ε.Κ. 115/21-10-1913 διάταγμα.

[814] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 84.

[815] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 880.

[816] Βλ. Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 103 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 95.

[817] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 29.

[818] Με αίθουσα χωρητικότητας 28-39 μαθητών, δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 22 μαθητές κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Ενδεικτικά, το έτος 1931 το σχολείο είχε 22 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 103) και το 1937 19 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 85).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

1.2.2 Πάνω Μυλοπόταμος
1.2.2.1 Σχολική περιφέρεια Ανωγείων
1.2.2.1.1 Ανώγεια

Η ορεινή κωμόπολη των Ανωγείων απαρτίζεται από τρεις συνοικισμούς, Κατωχώρι, Πανωχώρι και Περαχώρι, οικοδομημένους σε υψόμετρο κυμαινόμενο από 700 έως 790 μέτρα. Με τον δημοτικό νόμο του 1879 τα Ανώγεια αποτέλεσαν έδρα δήμου, που περιλάμβανε οκτώ οικισμούς. Το ίδιο συνέβη και κατά την αναδιάρθρωση των δήμων το έτος 1901, οπότε περιέλαβε εννέα οικισμούς. Το 1911 αποτέλεσε έδρα αγροτικού δήμου με δύο οικισμούς, τα Ανώγεια και τα Σίσαρχα, και από το 1925 έδρα της κοινότητας Ανωγείων, με τους ίδιους οικισμούς. Πληθυσμιακά τα Ανώγεια ήταν ανερχόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχαν 1.973 κατοίκους, το 1900 2.363, το 1920 2.372, το 1928 2.904 και το 1940 2.929 κατοίκους.

Σχολείο ιδρύθηκε στα Ανώγεια προ του έτους 1850, με δάσκαλο τον Κ. Καλομοίρη[819]. Εξυπηρετούσε εκτός των Ανωγείων και τον οικισμό Σίσαρχα, σε απόσταση 25-30΄ της ώρας. Το σχολείο εξακολούθησε τακτικά την λειτουργία του, εκτός των επαναστατικών περιόδων. Αναφορές για τη λειτουργία του διαθέτουμε για τα έτη 1858, 1870, 1883 και 1889. Το τελευταίο έτος χαρακτηρίστηκε ως πρωτοβάθμιο[820].

Επί αυτονομίας, το έτος 1899 ιδρύθηκαν στα Ανώγεια τριτάξιο σχολείο αρρένων και μονοτάξιο παρθεναγωγείο[821]. Υπολογιζόταν ότι, παρ' όλες τις δυσκολίες της αμιγούς κτηνοτροφικής κοινωνίας, τα δύο σχολεία θα συγκέντρωναν 200 μαθητές και 50-70 μαθήτριες[822]. Το 1901 τα σχολεία επανιδρύθηκαν, ως διηρημένο αρρένων και αδιαίρετο παρθεναγωγείο,[823] και το 1903 ως τριτάξιο διηρημένο αρρένων και δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο. Το 1906 το παρθεναγωγείο προήχθη σε διτάξιο και το 1909 υποβιβάστηκε σε πρωτοβάθμιο. Το 1909 το σχολείο αρρένων επανιδρύθηκε ως ανώτερο και το 1910 το

---

819 Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29. Επόμενος δάσκαλος ήταν ο, επίσης καταγόμενος από τα Ανώγεια, Εμμανουήλ Σκουλάς, ο οποίος είχε αποφοιτήσει από το γυμνάσιο της Σύρου (βλ. Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι ...*, *ό. π.* σημ. 263, σ.σ. 369-371). Ο Σκουλάς είχε συνεχίσει τις σπουδές του στην Αθήνα. Τον Σκουλά πολλές ιστορικές πηγές φέρουν ως πυρπολητή της πυριτιδαποθήκης της μονής Αρκαδίου, το έτος 1866 (βλ. Παπαϊωάννου Α., *Εμμανουήλ Αναγνώστου Βασιλείου Σκουλάς (1845-1866). Ο πυρπολητής του Αρκαδίου*, Ιωάννινα 2003).

820 Βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα. Ιστορικά τεκμήρια*, 1997, σελ. 9, Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός ...*, *ό. π.* σημ. 493 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, ό. π. σημ. 189. Με τον Περί Παιδείας νόμο τού 1881 το σχολείο ήταν ένα από τα 17 του διαμερίσματος Ρεθύμνου που επιχορηγούνταν από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης. Το σχολικό έτος 1882-83 επιχορηγήθηκε με 1.150 γρόσια (βλ. εφημερίδα *Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 494).

821 Από το έτος εκείνο με πρωτοβουλία του δασκάλου Μ. Σκουλά λειτούργησε στα Ανώγεια εσπερινό σχολείο, για έγγαμους και ηλικιωμένους αναλφάβητους. Το σχολείο αυτό των Ανωγείων, αν και εκτός της θεσμοποιημένης εκπαίδευσης, μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο εσπερινό σχολείο της υπαίθρου του διαμερίσματος Ρεθύμνου.

822 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 29.

823 Ο νομαρχιακός επιθεωρητής Γ. Στεφανάκης τόνιζε την αναγκαιότητα ίδρυσης παρθεναγωγείου στα Ανώγεια, παρά τον μικρό αριθμό των κοριτσιών που υπολογιζόταν να συγκεντρώσει αλλά και την φειδώ με την οποία η Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας ίδρυε παρθεναγωγεία. Με δεδομένη, όμως, την έλλειψη του αναγκαίου κτηρίου και την αδιαφορία του Δήμου να το οικοδομήσει -παρά τα εισοδήματα από ενοικίαση κοινοτικών βοσκοτόπων που είχε- πρότεινε τον εξαναγκασμό της. Τόνιζε, μάλιστα, ότι «μόνον δια της διαπλάσεως της γυναικός θα κατορθωθεί να εισέλθει ζύμωσίς τις εις την κωμόπολιν ταύτην και θα αποτραπώσιν οι άνθρωποι από των εγκληματικών κλίσεων και ροπών εις ας είτε εκ φύσεως είτε εκ κληρονομικότητος άγονται» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 41).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παρθεναγωγείο προήχθη σε διτάξιο. Το 1911 τα δύο σχολεία επανιδρύθηκαν ως ανώτερο αρρένων και αδιαίρετο θηλέων. Το 1912 το σχολείο αρρένων έγινε πεντατάξιο.

Το 1915 το σχολείο αρρένων υποβιβάστηκε σε τετρατάξιο και το επόμενο έτος το σχολείο θηλέων προβιβάστηκε σε τριτάξιο. Το 1919 το σχολείο αρρένων προβιβάστηκε σε πεντατάξιο και το 1927 σε εξατάξιο. Τελικά, το έτος 1929 το σχολείο αρρένων μετατράπηκε σε 1° Μεικτό και το σχολείο θηλέων σε 2° Μεικτό Δημοτικό Σχολείο Ανωγείων[824].Το 1938 το 1° Δημοτικό Σχολείο διαιρέθηκε σε ένα πεντατάξιο, με έδρα τα Ανώγεια, και ένα μονοτάξιο, με έδρα το Μετόχι Ανωγείων.

Κοινοτικό διδακτήριο στα Ανώγεια είχε ανεγερθεί προ του 1899. Το έτος αυτό στεγάστηκε με κεραμοσκεπή[825]. Ήταν οικοδομημένο στην πλατεία του Πανωχωριού και αποτελούνταν από τρεις αίθουσες[826]. Οι δύο πρώτες είχαν διαστάσεις 6,50×4,20 μ. και κοινή είσοδο στο νότο της πρώτης. Η αίθουσα αυτή είχε δύο μόνο παράθυρα, στο βορρά. Η δεύτερη αίθουσα είχε δύο παράθυρα στο νότο. Η τρίτη αίθουσα είχε διαστάσεις 8,00×4,00 μ., είσοδο από το νότο και ένα παράθυρο στον βορρά. Ο αερισμός και ο φωτισμός και των τριών αιθουσών ήταν ανεπαρκείς[827]. Για τις ανάγκες των υπόλοιπων τάξεων αλλά και του παρθεναγωγείου ενοικιάζονταν κατά καιρούς στον οικισμό ιδιωτικά οικήματα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το έτος 1900 οι κάτοικοι είχαν υποσχεθεί να επισκευάσουν ένα κοινοτικό κτήριο στη συνοικία Περαχώρι και είχαν υπογράψει σχετική δήλωση. Το οίκημα θα χρησιμοποιούνταν για τη στέγαση του παρθεναγωγείου και της δασκάλας που θα διοριζόταν. Τελικά, η υπόσχεση δεν τηρήθηκε ούτε ως προς το διδακτήριο ούτε ως προς την κατοικία της δασκάλας. Ο πρόεδρος απολογήθηκε στη δασκάλα που διορίστηκε ότι η Κοινότητα ήταν ιδιαίτερα επιβαρυμένη, λόγω της επισκευής του διδακτηρίου αρρένων αλλά και της υποχρέωσης να πληρώνει ενοίκιο για τρεις κατοικίες δασκάλων του σχολείου αρρένων[828].

Το κοινοτικό διδακτήριο ήταν εντελώς ανεπαρκές ήδη από το έτος 1915, οπότε στέγαζε στις δύο αίθουσες 240 μαθητές, αντί 44-61 μαθητών που ήταν η δυναμικότητά τους. Στην τρίτη αίθουσα στεγαζόταν η μία τάξη του σχολείου θηλέων, ενώ η άλλη στεγαζόταν σε ιδιωτικό κτήριο, πρώην καφενείο, το ενοίκιο του οποίου πλήρωναν οι κάτοικοι[829]. Σημαντικό ήταν και

---

[824] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 309/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 155/ Φ.Ε.Κ. 54/12-10-1910, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912, 294/28-8-1915, 54/17-3-1916, 217/5-10-1917, 188/14-8-1919, 4/11-1-1927, 434/14-12-1929 και 382/19-1-1938 διατάγματα.

[825] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1899-1900, Έκθεσις Νομαρχιακού Επιθεωρητού Ρεθύμνης Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 29.

[826] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2018/2-6-1911.

[827] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 114. Το διδακτήριο διακρίνεται αμυδρά σε φωτογραφία του Στ. Μανουρά, χρονολογούμενη προ του έτους 1904, δημοσιευμένη στο Μανουρά Σ., «Το τοπωνύμιο της κωμοπόλεως Ανωγείων», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 35 (1978), σελ. 166. Παρά την κακή ποιότητα της φωτογραφίας, ο εντοπισμός του διδακτηρίου γίνεται ευχερής από το γεγονός ότι αποτελεί το μοναδικό κτήριο που στεγάζεται με κεραμοσκεπή.

[828] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Α, έγγραφο και δήλωση με αριθμ. πρωτ. 1357/15-11-1900 και 1188/22-11-1900, αντίστοιχα.

[829] Ο επιθεωρητής του έτους 1915 ανέφερε ότι οι μαθητές στοιβάζονταν «δίκην φωσφορούχων πυρείων εν χαρτίνοις κυτίοις». Ως προς τον εξοπλισμό του διδακτηρίου, ανέφερε ότι «ολίγοι μαθηταί ευρέθησαν καθήμενοι επί θρανίων, άλλοι ίσταντο όρθιοι, τινές εκάθηντο οκλαδόν καί

το πρόβλημα των θρανίων, το οποίο επιλύθηκε το έτος 1925 με κρατική ενίσχυση 30.000 δραχμών[830].

Η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1929 και τελείωσε το 1934. Η ανέγερσή του έγινε με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας, σε οικόπεδο 3,5 στρεμμάτων. Οι κάτοικοι πρόσφεραν την απαιτούμενη προσωπική εργασία και το κράτος συνεισέφερε 250.000 δραχμές. Στην ανέγερση πρωτοστάτησε ο εντόπιος ιεροδιδάσκαλος Γ. Ανδρεαδάκης[831].

Το διδακτήριο είχε σχήμα Π. Η κεντρική είσοδος δεν ήταν τοποθετημένη μεταξύ των κεραιών, αλλά στο μέσο της κάθετης πλευράς. Η ασυνήθιστη αυτή διευθέτηση έγινε εξαιτίας της ανάγκης μεσημβρινού προσανατολισμού των τεσσάρων μικρότερων αιθουσών, ανάγκης επιβεβλημένης από το μεγάλο υψόμετρο της περιοχής. Το κτήριο αποτελούνταν από τέσσερις αίθουσες των 52 τ.μ., δύο αίθουσες των 61 τ.μ., δύο γραφεία των 30 τ.μ., δύο διαδρόμους-ιματιοθήκες συνολικής επιφάνειας 116 τ.μ. και μία αποθήκη 60 τ.μ.[832]. Η διάταξη σε σχήμα Π απαίτησε τη δημιουργία τριών κεραμοσκεπών, μιας τετρακλινούς και δύο δικλινών, οι οποίες έδιναν στο διδακτήριο όψη περίβλεπτου δημόσιου κτηρίου. Την εικόνα αυτή επέτεινε το γεγονός ότι τα Ανώγεια ήταν αμιγής κτηνοτροφικός οικισμός, στον οποίο εξαιτίας της οικονομικής ανέχειας ακόμη και η χρήση κεραμιδιών αποτελούσε ένδειξη πολυτέλειας.

Κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης του νέου διδακτηρίου έγινε σκέψη ανέγερσης και δεύτερου ορόφου, για τη στέγαση του παρθεναγωγείου. Κάτι τέτοιο όμως ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας. Γι' αυτό με εισήγηση του νομαρχιακού επιθεωρητή τα σχολεία αρρένων και θηλέων συνενώθηκαν σε ένα μεικτό, το οποίο στη συνέχεια χωρίστηκε σε δύο μεικτά. Το πρώτο, εξατάξιο σχολείο, στεγάστηκε στο νέο διδακτήριο και το δεύτερο, τριτάξιο, στεγάστηκε στο παλιό διδακτήριο[833].

Μετά τη λύση του κτηριακού προβλήματος ξεκίνησαν οι προσπάθειες καταστολής του φαινομένου της ελλιπούς φοίτησης και η ενεργοποίηση της νομοθεσίας επιβολής ποινών για άρνηση φοίτησης. Οι προσπάθειες δεν απέδωσαν και είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ το έτος 1938 στα δύο σχολεία ήταν εγγεγραμμένοι 493 μαθητές και μαθήτριες, δέκα σχεδόν χρόνια αργότερα, το 1937, είχαν μειωθεί στους 458, παρόλη την πληθυσμιακή αύξηση των Ανωγείων[834]. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο και με τις προσπάθειες αλφαβητισμού των κοριτσιών:

τινες επί των εν αυτώ ευρισκομένων εκλογικών κιβωτίων» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 149).

[830] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 700 (9-6-1925).

[831] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 194.

[832] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 153. Το κτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Με χωρητικότητα 367-264 μαθητών, στέγαζε κατά μέσο όρο 300 μαθητές στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, αλλά στην πραγματικότητα αρκετά λιγότερους, εξαιτίας της ελλιπούς φοίτησης.

[833] Το παλιό διδακτήριο αποδείχτηκε ανεπαρκές για τις ανάγκες στέγασης του 2ου Δημοτικού Σχολείου. Ενδεικτικά, το έτος 1934 το σχολείο είχε 155 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 158) και το 1937 153 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 31).

[834] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 194 και 194 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 31. Στα πλαίσια αυτά, ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1931 έδωσε διάλεξη στα Ανώγεια «Περί της χρησιμότητος του λαϊκού σχολείου, των πλεονεκτημάτων της μορφώσεως και περί των συνεπειών ας συνεπάγεται η μη συμμόρφωσις προς τον Νόμον περί υποχρεωτικής Φοιτήσεως» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 10).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στα δύο αυτά έτη το ποσοστό των κοριτσιών που ήταν εγγεγραμμένο, σε σχέση με το σύνολο των φοιτούντων, ήταν 39% και 48% αντίστοιχα[835].

Λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποφασίστηκε να κατεδαφιστεί το παλιό διδακτήριο για την ανέγερση νέου και αφαιρέθηκε η στέγη του. Εξαιτίας της εικόνας του αυτής κρίθηκε ως ερείπιο και δεν ανατινάχτηκε από τους κατακτητές, κατά το ολοκαύτωμα των Ανωγείων της 15ης Αυγούστου 1944. Έτσι, το κτήριο διασώθηκε και μετά την απελευθέρωση οι τοίχοι του υψώθηκαν κατά ένα μέτρο και επαναστεγάστηκε. Στο τροποποιημένο αυτό κτήριο συνέχισε να φιλοξενείται το 2° Δημοτικό Σχολείο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 23). Το διδακτήριο του 1ου Σχολείου ανατινάχτηκε και οι μαθητές του φιλοξενήθηκαν μέχρι το έτος 1948 σε κτήριο της Λεωφόρου Καλοκαιρινού στο Ηράκλειο, το οποίο ακούγεται μέχρι σήμερα ως «Ανωγειανό σχολειό»[836]. Το έτος 1949 ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση στην παλιά θέση νέου διδακτηρίου και το σχολείο μπόρεσε να επαναπατριστεί[837].

1.2.2.1.2 Σίσαρχα

Ο οικισμός Σίσαρχα είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 640 μέτρων και είναι αμιγής κτηνοτροφικός. Διοικητικά ανήκε από το έτος 1879 στον δήμο Ανωγείων, τον οποίο παρακολούθησε σε όλες τις κατά καιρούς μεταβολές του. Πληθυσμιακά τα Σίσαρχα ήταν ανερχόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 80 κατοίκους, το 1900 123, το 1920 111, το 1928 133 και το 1940 143 κατοίκους.

Τα Σίσαρχα εξυπηρετούνταν από το σχολείο των Ανωγείων, η μετάβαση στο οποίο διαρκούσε 25-30΄ της ώρας. Το έτος 1924 στον οικισμό ιδρύθηκε μονοτάξιο μεικτό σχολείο[838]. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που πλήρωναν οι κάτοικοι. Η κατάσταση της κατοικίας ήταν άσχημη[839].

Δημόσιο διδακτήριο οικοδομήθηκε στα Σίσαρχα μεταξύ των ετών 1931-1933[840]. Χωροθετήθηκε στα όρια της νότιας πλευράς του οικισμού, σε οικόπεδο 600 περίπου τ.μ. και είχε νοτιοδυτικό προσανατολισμό. Έχει διαστάσεις 13,60×9,40 μ. και είναι τύπου μονοταξίου. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, έχοντας χωρητικότητα 51-71 μαθητών και στεγάζοντας λιγότερους από 30[841].

Παρ' όλες τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, στο κτήριο διακρίνεται προσπάθεια τριμερούς διάρθρωσης, αφού μάλιστα είναι υπερυψωμένο κατά μισό μέτρο από το έδαφος. Ιδιαίτερα τονισμένες με διευρύνσεις είναι οι γωνίες του κτηρίου, λεπτομέρειες που σε συνδυασμό με την κεραμοσκεπή το καθιστούσαν διακριτό δημόσιο οικοδόμημα μέσα στις χαμηλές κτηνοτροφικές κατοικίες του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 144).

---

[835] Φαινομενικά το ποσοστό των εγγεγραμμένων μαθητών και μαθητριών των Ανωγείων ήταν αρκετά ανώτερο από το αναμενόμενο 10% του πληθυσμού, με βάση το οποίο οικοδομούνταν τα διδακτήρια. Επί συνολικού πληθυσμού 3072 κατοίκων είχαν εγγραφεί 458 μαθητές, ποσοστό 14,9%. Στην πραγματικότητα, το ποσοστό αυτό δεν ήταν μεγάλο, με δεδομένη τη υψηλή γεννητικότητα των κατοίκων του Πάνω Μυλοποτάμου.

[836] Για την ιστορία του σχολείου αυτού, βλ. Κατούφα Π.-Μανασσάκη Χ., *70 χρόνια Ανωγειανό Σχολείο. Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, Ηράκλειο 2004.

[837] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 15.

[838] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 192/13-8-1924 διάταγμα.

[839] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 8.

[840] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 162.

[841] Ενδεικτικά, το έτος 1931 είχε 30 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό.π.* σημ. 526, σελ. 8) και το 1937 24 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 35).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.2.2.2 Σχολική περιφέρεια Αγίου Μάμαντος

1.2.2.2.1 Άγιος Μάμας

Ο Άγιος Μάμας είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 460 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αγίου Μάμαντος και από το 1925 στην κοινότητα Αγίου Μάμαντος. Κατοίκους ο οικισμός είχε το έτος 1881 215, το 1900 295, το 1920 260, το 1928 275 και το 1940 265.

Αλληλοδιδακτικό σχολείο ιδρύθηκε στον Άγιο Μάμα προ του έτους 1850, με δάσκαλο τον Κ. Κυριάκο[842]. Εκτός των παιδιών του οικισμού, μπορούσε να εξυπηρετήσει και εκείνα των γειτονικών οικισμών Αβδελάς, Άγιος Ιωάννης και, κατά καιρούς, Καστρί, Αργουλιό, Κεφάλι και Αβδανίτες, σε αποστάσεις 15΄, 20΄, 20΄, 20΄, 40΄ και 40΄ της ώρας με τα πόδια, αντίστοιχα[843]. Το 1889 το σχολείο λειτουργούσε ως τριτοβάθμιο, με δάσκαλο τον Ι. Σαρρή[844].

Το έτος 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο και από την σχολική του περιφέρεια αφαιρέθηκε ο οικισμός Άγιος Ιωάννης, στον οποίο λειτούργησε σχολείο. Το επόμενο έτος το σχολείο λειτούργησε ως ημιημερήσιο Αγίου Μάμαντος-Αγίου Ιωάννη. Το 1901 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο και το 1903 χαρακτηρίστηκε ως αδιαίρετο δευτεροβάθμιο. Το 1904 υποβιβάστηκε σε τριτοβάθμιο και το 1907 προβιβάστηκε σε δευτεροβάθμιο. Το 1911 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό. Το 1916 ιδρύθηκε στον οικισμό παρθεναγωγείο και το επόμενο έτος τα δύο σχολεία ενοποιήθηκαν σε ένα διτάξιο μεικτό. Το 1922 το σχολείο του Αγίου Μάμαντος συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Αβδελά σε ένα διτάξιο μεικτό σχολείο, με έδρα τον Άγιο Μάμα. Τα δύο σχολεία διαιρέθηκαν και πάλι σε δύο μονοτάξια σχολεία το έτος 1936[845].

Το σχολείο του Αγίου Μάμαντα μέχρι το έτος 1911 στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Το 1901 ο νομαρχιακός επιθεωρητής έκανε πρόταση ανέγερσης διδακτηρίου στις θέσεις *Κρουσάτα* ή *Καμινάκια*, σε απόσταση 10΄ της ώρας περίπου από τους οικισμούς Άγιο Μάμα και Άγιο Ιωάννη, πρόταση η οποία δεν υλοποιήθηκε[846]. Το έτος 1911 ανεγέρθηκε στον Άγιο Μάμα σχολείο με δύο αίθουσες, διαστάσεων 8,50×4,00×3,00 μ. και 7,50×4,00×3,00μ. Η δεύτερη αίθουσα προοριζόταν αρχικά για βιβλιοθήκη, αλλά από το 1916 στέγασε το παρθεναγωγείο. Το κτήριο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και κοινοτική βοήθεια στην αυλή του ναού του αγίου Γεωργίου, στο ανατολικό άκρο του οικισμού. Στεγαζόταν με μονοκλινή κεραμοσκεπή. Η είσοδος στο διδακτήριο γινόταν από τα βόρεια της μεγάλης αίθουσας, η οποία διέθετε ένα παράθυρο προς την πλευρά αυτή και δύο προς το νότο. Η μικρότερη αίθουσα είχε ένα παράθυρο στο βορρά, δύο στο νότο και μια βοηθητική έξοδο στην ανατολή[847].

---

[842] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29.

[843] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 33 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 49. Στο Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 33 αναφέρεται ότι στο σχολείο φοιτούσαν και οι μαθητές του οικισμού Μούντρος, ο οποίος δεν απογραφόταν αυτοτελώς στις κατά περιόδους απογραφές.

[844] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 21.

[845] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 18/Φ.Ε.Κ. 15/3-3-1904, 431/Φ.Ε.Κ. 59/24-10-1907, 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 14/9-10-1916, 182/29-9-1922 και 492/7-11-1936 διατάγματα. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το διάταγμα με το οποίο το μονοτάξιο σχολείο αρρένων ενοποιήθηκε με το παρθεναγωγείο. Η συνένωση θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε το έτος 1917, όπως φαίνεται στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 41.

[846] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 33.

[847] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1213/14-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 41 και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το διδακτήριο στέγασε το σχολείο του Αγίου Μάμαντος μέχρι το έτος 1959 και αποδείχτηκε ανεπαρκές για το μαθητικό του δυναμικό[848]. Το 1939 οι κάτοικοι άρχισαν να συγκεντρώνουν τα απαραίτητα υλικά και ζητήθηκε η απαλλοτρίωση οικοπέδου για την οικοδόμηση νέου διδακτηρίου. Οι ενέργειες δεν προχώρησαν παρά το έτος 1951 και το νέο διδακτήριο ολοκληρώθηκε το έτος 1959[849].

1.2.2.2.2 Άγιος Ιωάννης

Ο Άγιος Ιωάννης είναι ορεινός οικισμός, οικοδομημένος σε υψόμετρο 430 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αγίου Ιωάννου, από το 1925 στην κοινότητα Επισκοπής και από το 1933 στην κοινότητα Αγίου Ιωάννου. Πληθυσμιακά ο Άγιος Ιωάννης ήταν αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 169 χριστιανούς και 15 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 217 χριστιανούς, το 1920 212, το 1928 219 και το 1940 228 κατοίκους.

Τα παιδιά του Αγίου Ιωάννη είχαν τη δυνατότητα από το 1850 να φοιτούν στο σχολείο του Αγίου Μάμαντος, σε απόσταση 20΄ της ώρας. Σχολείο στον Άγιο Ιωάννη ιδρύθηκε το έτος 1899 και εξυπηρέτησε και τα παιδιά των οικισμών Μούσι και Επισκοπή, σε απόσταση 10΄ και 25΄ της ώρας, αντίστοιχα. Το 1900 το σχολείο επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Αγίου Μάμαντος-Αγίου Ιωάννη και το επόμενο έτος ως αδιαίρετο[850]. Το 1906 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Σε χρονική στιγμή που δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε ιδρύθηκε στον Άγιο Ιωάννη δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο, το οποίο το έτος 1909 ενοποιήθηκε με το αδιαίρετο αρρένων σε ένα τριτοβάθμιο κοινό. Το 1911 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό[851]. Το έτος 1921 στις δύο ανώτερες τάξεις του σχολείου φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Κάλυβος και Κεφάλι[852].

Το σχολείο μέχρι το 1911 στεγαζόταν σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που πλήρωναν οι κάτοικοι. Το οίκημα εγκαταλείφθηκε από το έτος αυτό, γιατί η αυλή του χρησιμοποιούνταν ως σταύλος[853]. Στη συνέχεια το σχολείο στεγάστηκε σε κοντινό ναό και αργότερα σε ιδιωτική

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 92 και συνέντευξη με Βασσάλο Ν., κάτοικο Αγίου Μάμαντος (20-8-2003).

[848] Το διδακτήριο μπορούσε να εξυπηρετήσει 51-71 μαθητές και στέγασε από έναν μέγιστο αριθμό 105 (1917) μέχρι έναν ελάχιστο 49 (1938) (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 41 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 98). Μεταπολεμικά ο αριθμός των μαθητών αυξήθηκε και πάλι, παρόλη τη μαθητική αποχή. Ο επιθεωρητής του έτους 1959-60 σημειώνει τη διακοπή των μαθημάτων από τρεις μαθήτριες της Δ', Ε' και Στ' τάξης, οι οποίες προσλήφθηκαν ως υπηρέτριες σε διάφορες πόλεις και την άρνηση εγγραφής εννέα υπόχρεων σε φοίτηση (τεσσάρων αγοριών και πέντε κοριτσιών), οι οποίοι εργάζονταν ως υπηρέτες εκτός του οικισμού (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60, σελ. 37).

[849] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 98, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 13 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 11.

[850] Η πρόταση για ίδρυση κεντρικού σχολείου στην Επισκοπή δεν εισακούστηκε (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 32).

[851] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 315/Φ.Ε.Κ. 70/2-12-1906, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[852] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 53.

[853] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 14-6-1911.

κατοικία, με ενοίκιο που αρχικά πλήρωναν οι κάτοικοι και αργότερα το Δημόσιο. Το οίκημα ήταν διώροφο και το σχολείο στεγαζόταν στον όροφο. Το δωμάτιο που χρησιμοποιούνταν ως αίθουσα διδασκαλίας ήταν διαστάσεων 7,00×5,00 μ. και είχε ανεπαρκή αερισμό και φωτισμό. Προβλήματα δημιουργούσε η ανάβαση από πέτρινη σκάλα, που δεν ήταν σε καλή κατάσταση και η έλλειψη προαυλίου και σχολικού κήπου. Μια μικρότερη γειτονική αίθουσα χρησιμοποιούνταν κατά καιρούς ως κατοικία του δασκάλου[854].

Η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1928. Με προσωπική εργασία των κατοίκων το κτήριο έφτασε τον επόμενο χρόνο στο στάδιο της ολοκλήρωσης της τοιχοποιίας[855]. Με κρατική αρωγή 55.000 δραχμών το έτος 1933 έφτασε σε σημείο να μπορεί να στεγάσει το σχολείο. Τα επιχρίσματα πραγματοποιήθηκαν μεταπολεμικά[856]. Το σχολείο διέθετε δύο κήπους, έναν δίπλα στο νεκροταφείο, έκτασης 320 τ.μ., και άλλον κοντά στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, έκτασης 120 τ. μ[857].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στα όρια του οικισμού και έχει διαστάσεις 14,00×6,60 μ. (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 6). Αποτελείται από μία αίθουσα 45 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και ιματιοθήκη 6 τ.μ. Η αρχικά μικρή αυλή στη συνέχεια επεκτάθηκε. Το κτήριο στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και έχει μεσημβρινό προσανατολισμό[858]. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[859]. Η όψη του ήταν εντυπωσιακή, για τα μέτρα του κτηνοτροφικού οικισμού του Αγίου Ιωάννη. Τα τέσσερα νότια και τα δύο βορινά του παράθυρα είναι μεγάλων διαστάσεων και καταλήγουν σε ημικυκλικό ανώφλι. Μεγάλων διαστάσεων είναι και το θύρωμα της εισόδου του κτηρίου. Ιδιαίτερα δουλεμένοι είναι οι γωνιόλιθοι, που εδράζονται σε διευρυμένες βάσεις μεγάλων διαστάσεων, οι οποίες διαθέτουν λοξότμητες γωνίες.

1.2.2.2.3 Αβδελάς

Ο Αβδελάς είναι ορεινός οικισμός, οικοδομημένος σε υψόμετρο 440 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Κεραμωτών και από το 1925 στην κοινότητα Αγίου Μάμαντος. Πληθυσμό ο Αβδελάς είχε το έτος 1881 127 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 162, το 1920 155, το 1928 171 και το 1940 213 κατοίκους.

Από το 1850 τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Αγίου Μάμαντος, σε απόσταση 15΄ της ώρας. Στον Αβδελά σχολείο πρωτολειτούργησε το έτος 1911, ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο[860]. Το σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του στον

---

[854] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 146, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 42, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 53, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 91 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 26.

[855] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 26.

[856] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 112, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 22, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό.π.* σημ. 485, σελ. 100, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 8 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 9.

[857] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 8.

[858] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 9.

[859] Το διδακτήριο επαρκούσε για 36-50 μαθητές και στέγαζε όχι περισσότερους από 50. Ενδεικτικά, το έτος 1933 είχε 50 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 112), το 1937 30 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 22) και το 1938 29 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 100).

[860] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου και ημερομηνία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οικισμό μέχρι το 1922, οπότε συγχωνεύτηκε με εκείνο του Αγίου Μάμαντος σε ένα διτάξιο, με έδρα τον Άγιο Μάμα. Επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο το έτος 1936[861].

Το έτος 1911 το σχολείο στεγαζόταν σε ναό, στα ανατολικά όρια του οικισμού. Αργότερα στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο. Η οικία χαρακτηριζόταν ακατάλληλη, γιατί φωτιζόταν από ένα μικρό φεγγίτη και είχε προβλήματα υγρασίας. Ήταν, όμως, η μοναδική διατιθέμενη για ενοικίαση. Οι 27 μαθητές κάθονταν σε δύο πολύεδρα θρανία[862].

Κατά το σχολικό έτος 1935-36 οι κάτοικοι του Αβδελά απέσυραν τα παιδιά τους από το σχολείο του Αγίου Μάμαντος, πιστεύοντας ότι οι κάτοικοι του οικισμού αυτού υπονόμευαν την ίδρυση σχολείου στον Αβδελά, με σκοπό να μη υποβιβαστεί το δικό τους σε μονοτάξιο[863]. Με την επανίδρυσή του το 1936, το σχολείο του Αβδελά στεγάστηκε και πάλι σε ιδιωτική κατοικία. Από το καλοκαίρι του 1937 ξεκίνησε η προεργασία για την ανέγερση διδακτηρίου. Στις εργασίες πρωτοστάτησε ο δάσκαλος του σχολείου Ν. Δετοράκης[864]. Οι κάτοικοι προσέφεραν προσωπική εργασία για τη συγκέντρωση της πέτρας, την παρασκευή του ασβέστη, τη μεταφορά άμμου από τη θάλασσα και νερού από κοντινή πηγή, ενώ ο ίδιος ο δάσκαλος είχε αναλάβει τη λάξευση της πέτρας[865]. Το καλοκαίρι του 1938 η ανέγερση της τοιχοποιίας είχε αποπερατωθεί. Το επόμενο έτος δόθηκε κρατική αρωγή 80.000 δραχμών για την αποπεράτωση του διδακτηρίου και το μεθεπόμενο δόθηκαν άλλες 40.000 δραχμές[866].

Το διδακτήριο ανεγέρθηκε σε οικόπεδο 1.500 περίπου τ.μ., στα όρια του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 1). Έχει διαστάσεις 19,00×7,50 μ. και αποτελείται από αίθουσα 54 τ.μ., γραφείο 12 τ.μ., ιματιοθήκη 8 τ.μ. και κατοικία δασκάλου 24 τ.μ., με ανεξάρτητη είσοδο[867]. Το κτήριο είναι υπερυψωμένο, ακολουθώντας την κλίση του οικοπέδου και ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[868]. Αρχικά στεγαζόταν με τετρακλινή κεραμοσκεπή, η οποία μεταπολεμικά αφαιρέθηκε και αντικαταστάθηκε από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος, εξαιτίας των καταστροφών που της προξενούσαν οι δυνατοί νότιοι άνεμοι[869]. Το κτήριο έχει υποστεί αρκετές

---

[861] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 182/29-9-1922 και 492/7-11-1936 διατάγματα.

[862] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 55.

[863] Ο επιθεωρητής ανέφερε στην έκθεσή του την μεγάλη απόσταση των οικισμών και κατέληγε στο ότι «τιμωρία τούτων δε χωρεί» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 27). Στην πραγματικότητα η απόσταση αυτή καλυπτόταν από τους μαθητές σε 15' της ώρας, γεγονός που δείχνει την άρνηση της σχολικής εξουσίας να συγκρουστεί με την τοπική κοινωνία.

[864] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σ.σ. 20 και 125.

[865] Ο Ν. Δετοράκης εκτελέστηκε από τους Γερμανούς κατακτητές (βλ. Πετρίτη Κ., «Δύο αφανείς διδάσκαλοι του Ρεθύμνου. Εμμ. Λινοξυλάκης και Νικόλ. Δετοράκης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 24/1981, σ.σ. 163-164). Ο επιθεωρητής του έτους 1938 αναφέρει ότι «η δράσις τούτου είναι αξία παντός επαίνου. Εντός ελαχίστου χρονικού διαστήματος συνετέλεσε ώστε να αρχίσουν αι εργασίαι του νέου διδακτηρίου και έχει αποπερατωθεί σχεδόν. Σχολικήν βιβλιοθήκην κατήρτισε δωρίσας ο ίδιος όσα βιβλία έχει η βιβλιοθήκη» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 97).

[866] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940). Συνολικά χορηγήθηκαν 140.000 δραχμές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 5).

[867] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 5.

[868] Με χωρητικότητα 43-60 μαθητές, δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 40 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 15).

[869] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 51.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επεμβάσεις, που μόλις αφήνουν να διαφανεί ότι έχει επιμελημένη τοιχοποιία, ιδιαίτερα ως προς τις γωνιακές του απολήξεις. Τα ανοίγματα, πάντως, είναι απλά ορθογωνικά. Έστω και χωρίς την κεραμοσκεπή, η αφαίρεση της οποίας κατέστρεψε την τριμερή του διάρθρωση, το διδακτήριο επιβάλλεται με τις μεγάλες του διαστάσεις, που το κάνουν να μοιάζει περισσότερο με διτάξιο διδακτήριο παρά με μονοτάξιο.

1.2.2.3 Σχολική περιφέρεια Γαράζου

1.2.2.3.1 Γαράζο

Το Γαράζο είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 270 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον ομώνυμο δήμο, από το 1899 στον ομώνυμο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Γαράζου και από το 1925 στην κοινότητα Γαράζου. Το έτος 1881 είχε 425 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 485, το 1920 522, το 1928 540 και το 1940 543 κατοίκους.

Αλληλοδιδακτικό σχολείο ιδρύθηκε στον οικισμό προ του έτους 1850, με δάσκαλο τον Κ. Αλέξανδρο[870]. Το σχολείο εξυπηρετούσε και τους οικισμούς Μουρτζανά, Νησί, Ανεμόμυλος, Ομάλα, Φαράτσι, Μούσι και Δαφνέδες, σε αποστάσεις 15΄, 20΄, 25΄, 20΄, 20΄, 15΄ και 40΄ της ώρας, αντίστοιχα[871]. Το σχολείο συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του, εκτός των επαναστατικών περιόδων. Το έτος 1870 λειτουργούσε ως αλληλοδιδακτικό. Με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο του 1881 ήταν ένα από τα 17 σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου που επιχορηγούνταν από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης[872]. Το 1889 χαρακτηρίστηκε πρωτοβάθμιο[873]. Επανιδρύθηκε το 1899 ως διτάξιο και τον επόμενο χρόνο ως μονοτάξιο. Το έτος 1901 ορίστηκε αδιαίρετο και το 1903 χαρακτηρίστηκε δευτεροβάθμιο αδιαίρετο.

Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι των οικισμών Ομάλα, Φαράτσι, Ανεμόμυλος και Μούσι ζήτησαν από την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας την απόσπαση των παιδιών τους από τη σχολική περιφέρεια του Γαράζου και τη συγκρότηση νέας σχολικής περιφέρειας, με έδρα την Ομάλα. Συνεπίκουρη στο αίτημά τους ήταν η παρατήρηση του νομαρχιακού επιθεωρητή ότι ο δρόμος προς τον οικισμό αυτό από το Γαράζο ήταν ανωφερής και επίπονος για τα μικρά παιδιά. Το αίτημα έγινε αποδεκτό[874]. Το σχολείο λειτούργησε στην Ομάλα ως τριτοβάθμιο το έτος 1903, αλλά δύο χρόνια αργότερα έκλεισε και οι οικισμοί που εξυπηρέτησε επανήλθαν στη σχολική περιφέρεια του Γαράζου[875]. Προ του έτους 1909, από τη σχολική περιφέρεια του Γαράζου αφαιρέθηκαν τα Μουρτζανά, λόγω της λειτουργίας σχολείου στον οικισμό αυτό.

Το έτος 1906 το σχολείο του Γαράζου υποβιβάστηκε σε δευτεροβάθμιο και το 1909 προήχθη σε πρωτοβάθμιο και αμέσως μετά σε ανώτερο. Το 1911 χαρακτηρίστηκε ως ανώτερο αρρένων, ενώ παράλληλα στο Γαράζο ιδρύθηκε αδιαίρετο σχολείο θηλέων. Το έτος 1912 το ανώτερο σχολείο αρρένων υποβιβάστηκε σε μονοτάξιο. Το 1922 το μονοτάξιο σχολείο των Μουρτζανών συγχωνεύτηκε με το διτάξιο Γαράζου σε ένα μεικτό διτάξιο και το επόμενο έτος

---

[870] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29.

[871] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 34.

[872] Το σχολικό έτος 1882-83 επιχορηγήθηκε με 1.300 γρόσια (βλ. εφημερίδα *Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 494).

[873] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός ...*, *ό. π.* σημ. 493 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[874] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1901-1905- Έγγραφα διάφορα..., *ό. π.* σημ. 502 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 34.

[875] Η ίδρυση του σχολείου της Ομάλας πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 56/Φ.Ε.Κ. 59/9-10-1903 διάταγμα και η κατάργησή του με το 122/Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το σχολείο προήχθη σε τριτάξιο. Στο τέλος του έτους το σχολείο του Γαράζου υποβιβάστηκε σε διτάξιο[876].

Το σχολείο πρωτοστεγάστηκε σε κοινοτικό κτήριο στα ανατολικά του οικισμού, το οποίο είχε διαστάσεις 11,10×3,80×3,60 μ. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή και είχε μία είσοδο και τρία παράθυρα. Το κτήριο ήταν μικρό για τους 80-90 μαθητές που χρειαζόταν να στεγάζει[877], γι' αυτό και νοικιαζόταν συμπληρωματική αίθουσα στα νότια του οικισμού. Παράλληλα, για τις ανάγκες του σχολείου θηλέων νοικιαζόταν μία ακόμη αίθουσα, στο κέντρο του οικισμού[878].

Παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι δήλωναν ήδη από το έτος 1900 ότι είχαν την πρόθεση να ανεγείρουν διδακτήριο και ότι είχαν εξασφαλίσει τα απαραίτητα χρήματα, η κατάσταση δεν άλλαζε. Τα χρήματα για το έργο προσέφερε η μονή Βωσάκου, αλλά δεν συμφωνούσε με την επιλογή του οικοπέδου. Το οικόπεδο που πρότειναν οι κάτοικοι η μονή το θεωρούσε ακατάλληλο, επειδή γειτνίαζε με πολυάνθρωπη συνοικία. Αντί αυτού, και εάν ο αρχιτέκτονας της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας συμφωνούσε, ο ηγούμενος της μονής προσέφερε άλλο οικόπεδο, ευάερο και ευήλιο[879].

Από το έτος 1915 σε διδακτήριο διαμορφώθηκε ένας παλιός ναός, στη δυτική πλευρά του οικισμού. Ο ναός διαμορφώθηκε με εγκάρσιο τοίχο σε δύο στενές αίθουσες, έχοντας την είσοδο στο βορρά και άλλα δύο παράθυρα προς αυτή την πλευρά, άλλη είσοδο και ένα παράθυρο στο νότο, δύο παράθυρα στη δύση και ένα στην ανατολή. Στον διαμορφωμένο αυτό ναό το έτος 1915 ήταν εγγεγραμμένοι για να φοιτήσουν 147 μαθητές, αλλά στην πραγματικότητα φοιτούσαν σταθερά οι 123 από αυτούς, λόγω των δυσκολιών προσέγγισης από τους γειτονικούς οικισμούς. Τις δαπάνες διαμόρφωσης του χώρου και συντήρησής του κατέβαλλε το εκκλησιαστικό ταμείο[880]. Το σχολείο στεγάστηκε στον ναό μέχρι το έτος 1926.

Παράλληλα ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης νέου διδακτηρίου. Το οικόπεδο, στα δυτικά όρια του οικισμού, προσφέρθηκε από την Κοινότητα. Το σχέδιο εκπονήθηκε από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας. Οι κάτοικοι προσέφεραν όλη την απαιτούμενη προσωπική εργασία και οι μονές Βωσάκου και Χαλέπας την απαιτούμενη ξυλεία. Το κτήριο στοίχισε 115.000 δραχμές, από τις οποίες οι 50.000 προήλθαν από την κρατική αρωγή και οι υπόλοιπες από την Κοινότητα, τη μονή Βωσάκου, το εκκλησιαστικό συμβούλιο και από την ενοικίαση μοναστηριακών κτημάτων. Το σχολείο μετακόμισε στο νέο κτήριο το έτος 1927[881].

Το διδακτήριο ανεγέρθηκε σε οικόπεδο δύο στρεμμάτων και έχει διαστάσεις 20,00×11,00 μ. (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 43). Αποτελείται από δύο αίθουσες των 53 τ.μ. και διάδρομο-ιματιοθήκη 52 τ.μ. Αργότερα, μέρος της ιματιοθήκης, επιφάνειας 15 τ.μ., διαχωρίστηκε σε γραφείο. Το διδακτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου.

---

[876] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 273/Φ.Ε.Κ. 47/7-9-1906, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912, 192/6-10-1922 και 63/24-3-1924 διατάγματα.

[877] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 25. Το κτήριο επαρκούσε μόλις για 34-47 μαθητές.

[878] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1051/7-4-1911.

[879] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Α, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 511/5-6-1900.

[880] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 95 και Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 88.

[881] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 891 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 25.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Με χωρητικότητα 85-118 μαθητών, δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 103[882]. Ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός. Την προστασία του από τους δυνατούς βόρειους ανέμους έχει αναλάβει ο διαμήκης βορινός διάδρομος, στο δυτικό τμήμα του οποίου έχει τοποθετηθεί το γραφείο. Η είσοδος γίνεται από τα ανατολικά. Αμέσως μετά από αυτήν, αριστερά στον εισερχόμενο, υπάρχει εντοιχισμένη κρήνη.

Το κτήριο στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και έχει υπερυψωθεί, με σκοπό τόσο να υπάρξει τριμερής διάρθρωση της πρόσοψης όσο για να επιτευχθεί η κάλυψη της κλίσης του οικοπέδου. Συνολικά είναι ένα επιφανές για τον οικισμό κτήριο, τη σημασία του οποίου τονίζουν ο μεγάλος αριθμός και οι μεγάλες διαστάσεις των ανοιγμάτων και οι λεπτοδουλεμένες γωνιακές απολήξεις.

1.2.2.3.2 Μουρτζανά

Τα Μουρτζανά είναι οικοδομημένα σε υψόμετρο 160 μέτρων. Διοικητικά ακολούθησαν το Γαράζο στις κατά καιρούς μεταβολές του, εκτός του χρονικού διαστήματος 1911-1925, οπότε αποτέλεσαν έδρα αγροτικού δήμου. Πληθυσμιακά τα Μουρτζανά ήταν αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχαν 131 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 133, το 1920 143, το 1928 162 και το 1940 157 κατοίκους.

Από το 1850 τα παιδιά των Μουρτζανών είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Γαράζου, σε απόσταση 15΄ της ώρας. Μετά το τέλος της επανάστασης του 1866 τα παιδιά των Μουρτζανών είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο των Δαφνέδων. Οι Δαφνέδες απείχαν την ίδια περίπου απόσταση με το Γαράζο από τον οικισμό, αλλά προτιμούνταν εξαιτίας του Μουσανού ποταμού, που μεσολαβούσε με το Γαράζο, ο οποίος ήταν αδιάβατος σε ώρα βροχόπτωσης[883].

Σχολείο στα Μουρτζανά ιδρύθηκε προ του έτους 1909. Αμέσως μετά συγχωνεύτηκε με τα σχολεία του Δαμαβόλου και των Αλιακών σε ένα αδιαίρετο, με έδρα τις Αλιάκες. Το σχολείο επανιδρύθηκε στα Μουρτζανά το έτος 1916 και λειτούργησε μέχρι το 1922, οπότε συγχωνεύτηκε με του Γαράζου. Επανιδρύθηκε το 1924 ως μονοτάξιο[884]. Κατά καιρούς φοιτούσαν σ' αυτό και οι μαθητές από τον οικισμό Μούσι, σε απόσταση 10΄ της ώρας με τα πόδια[885].

Από το 1916 μέχρι το 1921 το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που κατέβαλλε ο Δήμος Γαράζου. Ήταν μια ανώγεια κατοικία, με στοιχειώδη εξοπλισμό τεσσάρων πολύεδρων θρανίων, στην οποία φοιτούσαν 37, κατά μέσο όρο, μαθητές. Το έτος 1921 το σχολείο στεγάστηκε σε ναό του οικισμού[886]. Από το 1920 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης κοινοτικού διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το 1924, οπότε το σχολείο επανιδρύθηκε.

---

[882] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 115. Ενδεικτικά, το σχολείο το έτος 1927 είχε 103 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 891), το 1931 103 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 51) και το 1937 93 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 78).

[883] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 23.

[884] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 99/3-6-1916 και 192/6-10-1922 διατάγματα. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το προ του 1909 διάταγμα ίδρυσης του σχολείου.

[885] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 22.

[886] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 37 και 43 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 53.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χωροθετήθηκε στα νότια του οικισμού, σε μικρή απόσταση από αυτόν. Το έτος 1927 δωρήθηκε στο σχολείο έκταση 500 τ.μ., η οποία αύξησε τον μικρό μέχρι τότε αύλειο χώρο του[887].

Αρχικά το διδακτήριο αποτελούνταν από μία αίθουσα. Το έτος 1931, με τη βοήθεια μικρής κρατικής αρωγής, προστέθηκε στα ανατολικά γραφείο και διάδρομος εισόδου. Το ίδιο έτος το σχολείο απέκτησε αγροκήπιο μισού στρέμματος, κοντά στην πηγή του οικισμού, με προσφορά του εκκλησιαστικού συμβουλίου[888].

Το διδακτήριο οικοδομήθηκε σε δύο φάσεις, χωρίς επίσημο σχέδιο. Έχει διαστάσεις 12,80×6,00 μ. (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 106). Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Με χωρητικότητα 36-50 μαθητών, δεν χρειάστηκε να φιλοξενήσει περισσότερους από 41[889]. Στεγάζεται με δικλινή κεραμοσκεπή, η οποία στα δυτικά μετατρέπεται σε τετρακλινή, για την κάλυψη των προσθηκών του έτους 1931. Ο προσανατολισμός είναι μεσημβρινός. Παρά την έντονη κλίση του εδάφους, η οικονομική αδυναμία των κατοίκων τούς οδήγησε να το οικοδομήσουν όχι στα βόρεια του οικοπέδου, οπότε απαιτούνταν έργα επιχωμάτωσης και αντιστήριξης, αλλά στα νότια, με αποτέλεσμα τον ατελή ηλιασμό του. Γενικά, η όψη του διδακτηρίου δεν μπορεί να αποκρύψει το γεγονός ότι η οικοδόμησή του ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες του οικισμού.

1.2.2.4 Σχολική περιφέρεια Δαφνέδων

1.2.2.4.1 Δαφνέδες

Οι Δαφνέδες είναι οικοδομημένοι σε υψόμετρο 160 μέτρων, στο νότιο πρανές του κεντρικού ρου του Γεροποτάμου. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Δαφνέων και από το 1925 στην κοινότητα Επισκοπής. Κατοίκους ο οικισμός είχε το έτος 1881 158 χριστιανούς, το 1900 209, το 1920 204, το 1928 196 και το 1940 194.

Σχολείο στους Δαφνέδες πρωτολειτούργησε μετά την επανάσταση του 1866, με δάσκαλο τον Μπροχεράκη. Στο σχολείο είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν μαθητές και από τους γειτονικούς οικισμούς Μουρτζανά, Δαμαβόλου, Μούντρος, Κεφάλι, Αλιάκες, Αβδανίτες και Επισκοπή, από απόσταση 15΄, 20΄, 25΄, 30΄, 30΄, 35΄και 20΄ της ώρας, αντίστοιχα[890]. Μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας στους Δαφνέδες λειτούργησε καί ελληνικό σχολείο[891]. Το έτος 1881 σχολείο λειτούργησε και στις Αλιάκες, το οποίο αφαίρεσε από τη σχολική περιφέρεια των Δαφνέδων τις Αλιάκες και τους Αβδανίτες. Το 1892 λειτούργησε σχολείο στου Δαμαβόλου, το οποίο αφαίρεσε τον οικισμό αυτό από τη σχολική περιφέρεια των Δαφνέδων.

Επί Κρητικής Πολιτείας, το έτος 1899 το σχολείο των Δαφνέδων επανιδρύθηκε ως γραμματοδιδασκαλείο. Το 1900 επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Δαφνέδων-Αλιακών και στο τέλος του έτους ως τριτοβάθμιο. Το 1901 από τη σχολική του περιφέρεια αφαιρέθηκε ο οικισμός Επισκοπή, στον οποίο λειτούργησε αδιαίρετο σχολείο. Το 1911 το σχολείο των

---

[887] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 53 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 890.

[888] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 53 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 29 .

[889] Το έτος 1927 το διδακτήριο στέγασε 41 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 890), το 1931 39 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526) και το 1937 27 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 63).

[890] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 32 και Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία...*, *ό. π.* σημ. 43, σ.σ. 164-165.

[891] Βλ. Δαφέρμου Γ., «Μνημόσυνο στους δασκάλους...», *ό. π.* σημ. 255, σελ. Β΄ και Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 62.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δαφνέδων επαγιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό. Το 1922 συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Δαμαβόλου, σε ένα αδιαίρετο μεικτό, με έδρα τους Δαφνέδες. Το σχολείο του Δαμαβόλου επανιδρύθηκε το έτος 1924, ως αδιαίρετο μεικτό[892].

Το σχολείο των Δαφνέδων αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1899 στεγάστηκε σε οικία ιδιοκτησίας της μονής Βωσάκου[893]. Το 1909 ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση διδακτηρίου, το οποίο ανεγέρθηκε σε θέση νότια και λίγο έξω από τον οικισμό. Αποτελούνταν από μία αίθουσα, διαστάσεων 10,0×5,0×4,0 μ., η οποία είχε τέσσερα παράθυρα και στεγαζόταν με κεραμοσκεπή. Ο επιθεωρητής του έτους 1910 επαινούσε την πρωτοβουλία ενός τόσο μικρού οικισμού να ανεγείρει διδακτήριο και μάλιστα υγιεινό, ευάερο και ευήλιο. Σημείωνε, μάλιστα, ότι ανεγέρθηκε με πρωτοβουλία και χορηγίες του ιερέα του οικισμού[894].

Το κτήριο οικοδομήθηκε με βόρειο προσανατολισμό, ώστε να έχει θέα προς τον οικισμό. Το οικόπεδο δωρήθηκε από τη μονή Βωσάκου, η οποία το 1927 προσέφερε ένα ακόμη οικόπεδο, συνεχόμενο, για τη δημιουργία γυμναστηρίου και αγροκηπίου. Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε ριζική ανακαίνιση του κτηρίου. Με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας η αίθουσα χωρίστηκε με μεσότοιχο, για τη δημιουργία γραφείου, ενώ η αίθουσα διδασκαλίας επεκτάθηκε προς τα δυτικά, για αύξηση του μήκους της. Η στέγη από μονοκλινής έγινε δικλινής και επενδύθηκε με ξύλινη εσωτερική οροφή. Η κρατική αρωγή έφτασε τις 12.000 δραχμές και τα υπόλοιπα έξοδα καλύφτηκαν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο και από υποχρεωτικό έρανο. Τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα ολοκληρώθηκαν το έτος 1931[895].

Το μεταρρυθμισμένο διδακτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, το οποίο δεν ξεπέρασε τους 36 μαθητές[896]. Κατεδαφίστηκε το έτος 1958, για την ανέγερση στο ίδιο οικόπεδο νέου διδακτηρίου[897].

1.2.2.4.2 Αλιάκες

Οι Αλιάκες είναι οικοδομημένες σε υψόμετρο 300 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Αυδανιτών, ο οποίος αρχικά είχε την έδρα του στον ομώνυμο οικισμό και στη συνέχεια στις Αλιάκες. Από το 1901 ανήκαν στον διευρυμένο δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αλιακών και από το 1925 στην κοινότητα Αγίου Μάμαντος. Ακόμα και

---

[892] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 125/ Φ.Ε.Κ.57/12-9-1900, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 182/29-9-1922 διατάγματα.

[893] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 23.

[894] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 3 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου, με ημερομηνία 14-4-1911.

[895] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 885, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 22 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 57.

[896] Με διαστάσεις αίθουσας διδασκαλίας 9,00×5,50 μ., το διδακτήριο επαρκούσε για 40-55 μαθητές. Το έτος 1917 το σχολείο είχε 67 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 44), το 1927 36 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 885) και το έτος 1937 30 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 111).

[897] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 35. Το νέο διδακτήριο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και κρατική αρωγή 100.000 δραχμών (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60, σελ. 4).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στην περίοδο κατά την οποία υπήρξαν έδρα δήμου, οι Αλιάκες ήταν ένας πολύ μικρός οικισμός: το έτος 1881 είχαν 24 χριστιανούς και ένα μωαμεθανό κάτοικο, το 1900 16 χριστιανούς κατοίκους, το 1920 13 και το 1928 21 κατοίκους. Στην απογραφή του 1940 οι κάτοικοι δεν απογράφηκαν αυτοτελώς, αλλά στην κοινότητα Αγίου Μάμαντος.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στις Αλιάκες το έτος 1881, με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο. Ήταν ένα από τα 17 σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου που επιχορηγούνταν από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης[898]. Μέχρι τότε τα λιγοστά παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο των Δαφνέδων, σε απόσταση 30΄ της ώρας. Στο σχολείο των Αλιακών κατά καιρούς φοιτούσαν και τα παιδιά των οικισμών Κεφάλι (όταν δεν φοιτούσαν στην Επισκοπή), Αβδανίτες, Δαμαβόλου και Καστρί, σε αποστάσεις 10΄, 10΄, 10΄ και 5΄ της ώρας, αντίστοιχα. Το 1889 το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο[899].

Το 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το έτος 1900 λειτούργησε ως ημιημερήσιο Αλιακών-Δαφνέδων. Το 1909 το σχολείο συγχωνεύτηκε με εκείνα των Μουρτζανών και του Δαμαβόλου σε ένα αδιαίρετο μεικτό, με έδρα τις Αλιάκες[900].

Το σχολείο των Αλιακών στα σχεδόν τριάντα χρόνια λειτουργίας του δεν απέκτησε κοινοτικό διδακτήριο και στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Είναι φανερό ότι οι 15 κατά μέσο όρο κάτοικοι του οικισμού δεν μπορούσαν να επωμιστούν ένα τέτοιο έργο. Στην πραγματικότητα ούτε καν η λειτουργία σχολείου δικαιολογούνταν και ο βασικός λόγος ίδρυσής του, όταν κατά την ίδια περίοδο πολύ μεγαλύτεροι οικισμοί δεν διέθεταν σχολείο, δεν μπορεί παρά να ήταν ότι ο οικισμός αποτελούσε έδρα δήμου[901].

1.2.2.4.3 Δαμαβόλου

Ο οικισμός Δαμαβόλου είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 250 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον διευρυμένο δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Δαμαβόλου, από το 1925 στην κοινότητα Αγίου Μάμαντος και από το 1927 στην κοινότητα Δαμαβόλου. Πληθυσμιακά ο οικισμός ήταν ανοδικός: το έτος 1881

---

[898] Το σχολικό έτος 1882-83 το σχολείο επιχορηγήθηκε με 1.100 γρόσια (βλ. εφημερίδα *Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 494). Στο φ. 663 της εφημερίδας αναγράφεται ότι το ποσό αυτό εγκρίθηκε για τους Αβδανίτες. Προφανώς, εννοεί ότι εγκρίθηκε για το σχολείο των Αλιακών, του δήμου Αβδανιτών. Από καμία πηγή δεν προκύπτει ότι στους Αβδανίτες λειτούργησε ποτέ σχολείο.

[899] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[900] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900 και 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 διατάγματα. Δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε το διάταγμα κατάργησης του σχολείου, η οποία πάντως θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε το έτος 1916, οπότε επανιδρύθηκε το σχολείο των Μουρτζανών.

[901] Η απόφαση λειτουργίας του θα πρέπει να ήταν και πολιτική, αφού ο νομαρχιακός επιθεωρητής των ετών 1899-1900-1901 πρότεινε τη λειτουργία σχολείου σε άλλον οικισμό, στου Δαμαβόλου, από τον οποίο οι Αλιάκες απείχαν 10΄ της ώρας (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 22, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 6 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 32). Κατά πάσα πιθανότητα ο ορισμός των Αλιακών ως έδρας δήμου και σχολείου οφείλεται σε ενέργειες του οπλαρχηγού και πληρεξούσιου κατά τις επαναστάσεις του 1866 και του 1878 Λ. Μαθιουδάκη, ο οποίος καταγόταν από τις Αλιάκες (απάντηση σε σχετική ερώτηση του Μανουρά Στέργιου, εισηγητή του θέματος «Διοικητικές και πληθυσμιακές μεταβολές στον Μυλοπόταμο την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα» κατά τις εργασίες διεξαγωγής του Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα», Πάνορμο 24-30/10-2003 και εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 16434/14-4-2004, σελ. 12). Για τον Λ. Μαθιουδάκη, βλ. Ψιλάκη Β., *Ιστορία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 59, σελ. 1519.

είχε 153 χριστιανούς και 31 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 184 χριστιανούς, το 1920 185, το 1928 193 και το 1940 239 χριστιανούς κατοίκους.

Σχολείο στου Δαμαβόλου πρωτολειτούργησε το 1892, με δάσκαλο τον Α. Ματθαιακάκη[902]. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στους Δαφνέδες, από το 1869, και στις Αλιάκες, από το 1889. Το έτος 1901 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο και το 1903 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1909 συγχωνεύτηκε με το σχολείο των Αλιακών, με έδρα τις Αλιάκες. Επανιδρύθηκε ως κοινό το έτος 1917 και συγχωνεύτηκε με το σχολείο των Δαφνέδων το 1922. Επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο μεικτό το έτος 1924[903].

Στα μεσοδιαστήματα λειτουργίας του, στο σχολείο είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν μαθητές και από τους γειτονικούς οικισμούς Καστρί, Αυδανίτες, Αλιάκες, Επισκοπή και Μούντρος, από αποστάσεις 10΄, 15΄, 15΄, 20΄και 20΄ της ώρας, αντίστοιχα. Κατά περιόδους στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Κεφάλι, από απόσταση 20΄ της ώρας, για λόγους τοπικιστικών διαφορών με τους κατοίκους της Επισκοπής[904]. Οι κάτοικοι της περιοχής χαρακτηρίζονταν ως «απαίδευτου», γιατί κατά το παρελθόν κατοικούσαν σ' αυτήν πολλοί μωαμεθανοί. Υπολογιζόταν ότι κατά το σχολικό έτος 1900-01 στο σχολείο θα φοιτούσαν όχι παραπάνω από 45-50 μαθητές και αυτό μόνο εφόσον εξασκούνταν πιέσεις στους γονείς τους[905].

Το σχολείο στεγάστηκε για πολλά χρόνια σε ιδιωτική κατοικία στην άκρη του οικισμού, με ενοίκιο. Ήταν μια ανώγεια κατοικία, διαστάσεων 7,45×3,55×2,65 μ.[906]. Η αίθουσα είχε τρία παράθυρα και ήταν μικρή για τις ανάγκες του σχολείου[907].

Το έτος 1927 ανεγέρθηκε κοινοτικό διδακτήριο, με προσωπική εργασία των κατοίκων, χωρίς κρατική αρωγή. Το οικόπεδο επιλέχτηκε στο ανώτατο σημείο του οικισμού, αλλά η κυριότητά του ήταν ακαθόριστη, γι' αυτό και αργότερα αμφισβητήθηκε από τους περιοίκους[908]. Το κτήριο αποτελείται από μία αίθουσα, εξωτερικών διαστάσεων 11,30×6,00 μ., σχετικά επαρκή για τις ανάγκες του σχολείου[909] Διαθέτει τρία ορθογωνικά παράθυρα προς τα δυτικά και άλλα δύο προς τα ανατολικά. Όλα τα παράθυρα διαθέτουν ανακουφιστικό ημικυκλικό τόξο, το οποίο λειτουργεί περισσότερο ως διακοσμητικό στοιχείο, εφόσον η υπεράνω τοιχοποιία δεν ξεπερνά το μισό μέτρο. Ιδιαίτερα τονισμένο είναι το θύρωμα, στα ανατολικά του κτηρίου. Είναι ορθογωνικό με προεξέχοντες πώρινους δόμους και καταλήγει σε αετωματική επίστεψη. Οι πλευρές του αετώματος συγκροτούνται από δέσμη πέντε κυματίων, ενώ στο εσωτερικό του

---

[902] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 22.

[903] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 272/24-11-1917, 182/29-9-1922 και 63/24-3-1924 διατάγματα.

[904] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 25.

[905] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 32 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 22.

[906] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου με ημερομηνία 23-5-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1916-17..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 35 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 51.

[907] Το οίκημα επαρκούσε για 22-29 μαθητές. Το έτος 1919 φοιτούσαν 20 μαθητές και το 1921 φοιτούσαν 34 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 35 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 51).

[908] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 889 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 61.

[909] Το διδακτήριο είχε χωρητικότητα 40-56 μαθητών και εξυπηρετούσε από 30 μέχρι 70 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 125 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 61).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τριγώνου έχει λαξευτεί σταυρός. Στο ανώφλι μόλις που διακρίνεται σήμερα ανάγλυφο διακοσμητικό δάφνινο στεφάνι, το οποίο περιβάλλεται από κυκλική δυσδιάκριτη παράσταση. Δεξιά τής εισόδου έχουν αφεθεί να προεξέχουν από την τοιχοποιία δύο πώρινοι δόμοι, για την ανάρτηση σημαίας, στοιχείο συνηθισμένο στη ναοδομία.

Το κτήριο στεγαζόταν με δικλινή κεραμοσκεπή και είχε τριμερή διάρθρωση. Η κάτω πλευρά της ανωδομής οριζόταν από δύο λοξότμητες σειρές εξεχόντων πώρινων δόμων, οι οποίες λειτουργούσαν και ως υδρορροές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 48).

Το διδακτήριο, πρόσφατα επισκευασμένο, δεν εντάσσεται σε κανέναν από τους γνωστούς τύπους της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και προσπαθεί, στα μέτρα ενός μικρού οικισμού, να δώσει την εικόνα νεοκλασικού κτηρίου.

1.2.2.4.4 Επισκοπή

Η Επισκοπή είναι οικοδομημένη σε υψόμετρο 270 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Αυδανιτών, από το 1901 στον διευρυμένο δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Μουσών και από το 1925 στην κοινότητα Επισκοπής. Πληθυσμιακά ο οικισμός ήταν αυξανόμενος. Το έτος 1881 είχε 81 χριστιανούς και 14 μωαμεθανούς κατοίκους, το 1900 121 χριστιανούς, το 1920 136, το 1928 136 και το 1940 145 κατοίκους.

Σχολείο στην Επισκοπή πρωτολειτούργησε το 1870[910] και έκλεισε πριν από από το έτος 1881. Το 1901 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο. Στο ενδιάμεσο διάστημα τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν από το 1892 στο σχολείο του Δαμαβόλου και από το 1889 στο σχολείο των Αλιακών. Στο σχολείο της Επισκοπής φοιτούσαν κατά περιόδους μαθητές και από τον οικισμό Κεφάλι. Το 1910 το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1911 ως αδιαίρετο μεικτό[911].

Αρχικά το επανιδρυμένο σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία με ενοίκιο, στις βόρειες παρυφές του οικισμού. Ως αίθουσα διδασκαλίας χρησιμοποιούνταν ανώγειο δωμάτιο, διαστάσεων 7,50×4,50×3,00 μ. Διέθετε τέσσερα παράθυρα και στεγαζόταν με κεραμοσκεπή. Η κατοικία θεωρούνταν ιδανική για τις ανάγκες του σχολείου, αφού, μάλιστα, μπροστά της είχε ανοικτή πλατεία με υπερμεγέθη βελανιδιά, που σκίαζε τους μαθητές κατά τα διαλείμματα και κατά το μάθημα της γυμναστικής[912]. Το οίκημα αυτό χρησιμοποιήθηκε μέχρι το έτος 1920[913]. Από το επόμενο έτος ενοικιάστηκε ιδιωτική οικία ενός δωματίου, η οποία παρουσίασε προβλήματα υγρασίας. Σ' αυτήν στεγάστηκε το σχολείο μέχρι την αποπεράτωση του κοινοτικού διδακτηρίου. Η κακή της κατάσταση και η αδυναμία εξεύρεσης άλλης οδήγησε τον επιθεωρητή το έτος 1923 να προτείνει τη μεταφορά της έδρας του σχολείου στον οικισμό Κεφάλι, όπου υπήρχε κατάλληλο οίκημα, το οποίο μάλιστα προσφερόταν δωρεάν από τους ιδιοκτήτες του[914]. Η μη έγκριση της μεταφοράς, σε συνδυασμό με την άρνηση των κατοίκων της Επισκοπής να δεχτούν ως κατάλληλο για οικοδόμηση διδακτηρίου οικόπεδο, το οποίο θα εξυπηρετούσε και τους μαθητές του Κεφαλιού, οδήγησαν στην απόφαση των κατοίκων του να

---

[910] Βλ. Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση ..., ό. π.* σημ. 3, σελ. 50.

[911] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 130/ Φ.Ε.Κ. 52/20-9-1910 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[912] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 1521/29-4-1911.

[913] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 154 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 21, 36, 43.

[914] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 36, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 52 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 90. Ο επιθεωρητής του έτους 1923 το χαρακτήρισε «σκατεινό, κάθυδρο και βρωμερό» και ανέφερε ότι «είναι ζήτημα αν θα απεφάσιζε να εγκαταστήση τις εν αυτώ και τους χοίρους του».

αποσύρουν τα παιδιά τους από το σχολείο της Επισκοπής. Η δύσκολη κατάσταση λύθηκε με την άδεια που έδωσε ο νομαρχιακός επιθεωρητής στα παιδιά να φοιτήσουν στο σχολείο του Δαμαβόλου[915].

Το διδακτήριο της Επισκοπής άρχισε να ανεγείρεται το έτος 1927, με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Για την οικοδόμησή του χορηγήθηκε κρατική αρωγή 30.000 δραχμών. Οι κάτοικοι πρόσφεραν όλη την απαιτούμενη προσωπική εργασία και η Κοινότητα μόλις 3.000 δραχμές, γιατί την ίδια περίοδο οικοδομούσε σχολείο στον Άγιο Ιωάννη και μεταρρύθμιζε εκείνο των Δαφνέδων[916]. Το σχολείο μεταφέρθηκε στο νέο διδακτήριο το καλοκαίρι του 1929 και τα επιχρίσματά του έγιναν αργότερα, το έτος 1937[917].

Το οικόπεδο έχει έκταση 400 τ.μ. και βρίσκεται στο βορειότερο σημείο του οικισμού, σε θέση πανοραμικής θέας. Το διδακτήριο ανεγέρθηκε στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και έχει μεσημβρινό προσανατολισμό. Οι διαστάσεις του είναι 14,00×6,40 μ. και στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή. Αποτελείται από αίθουσα 40 τ.μ., γραφείο 12 τ.μ. και ιματιοθήκη 6 τ.μ. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[918].

Το κτήριο είναι αρκετά υπερυψωμένο και η άνοδος σ' αυτό γίνεται με πέντε σκαλοπάτια. Έχει τριμερή διάρθρωση, εδράζεται σε ελαφρά διευρυμένη βάση και έχει τονισμένες τις γωνιακές απολήξεις. Εντύπωση προκαλούν οι μεγάλες διαστάσεις των ανοιγμάτων, ιδιαίτερα του θυρώματός του (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 55). Οι πώρινοι δόμοι του, μόλις διακρινόμενοι από τις επισκευές του έτους 1970, είναι ιδιαίτερα καλοδουλεμένοι. Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση εντοιχισμένου εικονοστασιού κάτω από το δυτικό παράθυρο της νότιας όψης, μέσα στην τοιχοποιία.

1.2.2.5 Σχολική περιφέρεια Αξού

1.2.2.5.1 Αξός

Η Αξός είναι ορεινό χωριό, οικοδομημένο σε υψόμετρο 510 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Ανωγείων, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αξού και από το 1925 στην κοινότητα Αξού. Πληθυσμιακά η Αξός ήταν αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 312 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 332, το 1920 357, το 1928 390 και το 1940 500 κατοίκους.

Σχολείο πρωτολειτούργησε στην Αξό το έτος 1882. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν σε σχολείο, γιατί τα πλησιέστερα σχολεία, των Ανωγείων και του Γαράζου, απείχαν περισσότερο από μία ώρα με τα πόδια. Στο σχολείο της Αξού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν μαθητές και από τους οικισμούς Ζωνιανά, Βενί, Κατεριανά, Χοχλίδι ή Χαρκιδιανά και Λιβάδα, από αποστάσεις 15', 30', 30' και 15' της ώρας, αντίστοιχα[919].

---

[915] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 887.

[916] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 887 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 24.

[917] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937).

[918] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 45. Το διδακτήριο επαρκούσε για 32-45 μαθητές και δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 35, το έτος 1933 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 127). Το έτος 1931 το διδακτήριο στέγαζε 31 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 54) και το 1937 34 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 115). Το διδακτήριο υπέστη ζημιές από σεισμό το έτος 1958 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1958..., *ό. π.* σημ. 652, σελ. 58).

[919] Η απόσταση Αξός-Γαράζο ήταν 75' της ώρας (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 36) και η απόσταση Αξός-Ανώγεια ήταν εξίσου μεγάλη. Ο Ι. Νουχάκης την υπολογίζει μόνο σε μισή ώρα (βλ. Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία...*, *ό. π.* σημ. 43, σελ. 162). Η εκτίμηση αυτή δεν ευσταθεί, δεδομένου ότι η υψομετρική διαφορά των δύο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το σχολείο λειτούργησε με την οικονομική στήριξη της Τμηματικής Εφορείας Ρεθύμνου και του τοπικού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου. Το 1889 λειτουργούσε ως τριτοβάθμιο[920] και από το επόμενο έτος διέκοψε, μέχρι το 1892. Την περίοδο αυτή τα παιδιά της Αξού φοιτούσαν στο σχολείο του Χώνους[921].

Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1899 ως γραμματοδιδασκαλείο. Η λειτουργία το έτος αυτό σχολείων στο Βενί και στα Ζωνιανά, αφαίρεσε τους οικισμούς αυτούς από τη σχολική περιφέρεια της Αξού. Το 1900 το σχολείο της Αξού επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Ζωνιανών - Αξού και το 1901 ως αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο αδιαίρετο και το 1911 ως αδιαίρετο μεικτό. Από το 1922 μέχρι το 1924 το σχολείο του Βενί συγχωνεύτηκε με εκείνο της Αξού[922].

Κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του, το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικό οίκημα. Το επόμενο έτος ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση κοινοτικού διδακτηρίου στην περιοχή *Στάθη*, στα όρια του οικισμού. Λιθόγλυπτη επιγραφή του κτηρίου, η οποία φυλάσσεται στην αυλή του μεταγενέστερου διδακτηρίου, αναγράφει: ΚΩΜΗ ΑΞΩ/ Η ΣΧΟΛΗ ΑΥΤΗ/ ΙΔΡΥΘΗ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΝ ΕΝ ΕΤΕΙ/ 1883/ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΚΤΙΣΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΖΟΡΩΝΗ και φέρει σταυρό ανάμεσα σε επιπεδόγλυφους ρόδακες (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 24).

Η αίθουσα του διδακτηρίου ήταν μακρόστενη, διαστάσεων 8,90×4,00×4,00 μ., με προσανατολισμό βορειοδυτικό. Οικοδομήθηκε στη βάση ενός μεγάλου βράχου, ο οποίος επέτρεπε το άνοιγμα ενός μοναδικού παραθύρου προς την πλευρά αυτή. Η είσοδος και δύο ακόμη παράθυρα διανοίγονταν στη δυτική όψη. Αρχικά στεγαζόταν με δώμα από υδραυλική άργιλο, που το 1903 αντικαταστάθηκε από κεραμοσκεπή. Στο νότιο τμήμα της αίθουσας υπήρχε κατοικία δασκάλου, διαχωρισμένη με μεσότοιχο. Το διδακτήριο είχε έντονα προβλήματα υγρασίας, που το έκαναν να χαρακτηρίζεται, ήδη από το έτος 1901, ως «ελεεινό». Σ' αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1929[923].

Το νέο διδακτήριο ανεγέρθηκε μέσα στον οικισμό, μεταξύ των ετών 1920-1929. Το οικόπεδο προσφέρθηκε από τη μονή Δισκουρίου στην περιοχή *Κελλί*, σε παλιότερο μετόχι της. Ένα ακόμη συνορεύον οικόπεδο προσφέρθηκε μετά το 1925 από το Ταμείο Εφέδρων Πολεμιστών, για αύξηση του αύλειου χώρου, ο οποίος έφτασε, έτσι, τα 1.300 τ.μ. Το διδακτήριο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και με μικρή κρατική αρωγή. Ήταν ένα κτήριο εξωτερικών διαστάσεων 16,00×6,00×4,50 μ., οικοδομημένο χωρίς επίσημο σχέδιο. Η δημιουργία γραφείου και ιματιοθήκης πραγματοποιήθηκε αργότερα, με εσωτερικούς

οικισμών είναι μεγαλύτερη των 200 μέτρων. Πιο ρεαλιστική είναι η εκτίμηση της απόστασης σε λίγο περισσότερη από μια ώρα, από τον Ν. Καλομενόπουλο (βλ. Καλομενόπουλου Ν., *Κρητικά* ..., *ό. π.* σημ. 43, σελ. 332).

[920] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189.

[921] Βλ. Δαφέρμου Γ., *Η Αξός, ιστορία-λαογραφία-παραδόσεις*, Ρέθυμνο 2001, σελ. 229 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 20 (1980), σελ. 206.

[922] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903 και 192/6-10-1922 διατάγματα.

[923] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 36 και Δαφέρμου Γ., *Η Αξός* ..., *ό. π.* σημ. 921, σ.σ. 265-266. Επιπλέον το οίκημα ήταν ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου που στέγαζε. Ενδεικτικά, το έτος 1919 το σχολείο είχε 60 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 24) και το 1928 61 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 189). Το διδακτήριο σώζεται μέχρι σήμερα (2003), σε μεγάλο βαθμό αλλοιωμένο.

μεσότοιχους. Μακροπρόθεσμα αποδείχτηκε ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[924]. Ο προσανατολισμός του ήταν νοτιοανατολικός, με την είσοδο και τρία παράθυρα προς την πλευρά αυτή. Στεγαζόταν με κεραμοσκεπή, στην οποία οι επικρατούντες νότιοι άνεμοι δημιουργούσαν συνεχώς προβλήματα. Στην αποπεράτωση του έργου αποφασιστική αποδείχτηκε η παρότρυνση του δασκάλου Ε. Περάκη[925].

Το κτήριο έχει ενταχθεί σήμερα στο μεταγενέστερο διδακτήριο, που διαμορφώθηκε κατά τα έτη 1954-56 και 1966 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 25). Ένα μέρος του κατεδαφίστηκε για επέκταση και στη συνέχεια αναστεγάστηκε, με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Να σημειωθεί ότι και η επέκταση του 1954-56 αναβίωσε μνήμες προσωπικής εργασίας των κατοίκων, ενώ η κρατική αρωγή περιορίστηκε τότε στις 40.000 δραχμές[926].

1.2.2.5.2 Βενί

Το Βενί είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 340 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Βενί, από το 1925 στην κοινότητα Γαράζου και από το 1931 στην κοινότητα Βενίου. Κατοίκους είχε το έτος 1881 164, το 1900 170, το 1920 142, το 1928 134 και το 1940 174.

Σχολείο στο Βενί ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Για την ίδρυσή του επέμειναν τόσο οι κάτοικοι όσο και ο νομαρχιακός επιθεωρητής, επικαλούμενοι ως επιχειρήματα ότι το σχολείο θα συγκέντρωνε 40 μαθητές, ότι το διδακτήριο της Αξού δεν διέθετε δεύτερη αίθουσα και ότι δεν υπήρχε στην περιοχή κατάλληλος δάσκαλος για τη διδασκαλία 80 μαθητών. Επικαλούνταν, επίσης, λόγους «ιστορικούς», ότι, δηλαδή, ο οικισμός ήταν μουσουλμανικός και ότι μετά την επανάσταση του 1866 προσήλθε ομαδικά στον χριστιανισμό[927]. Η αίτηση έγινε αποδεκτή. Από το έτος 1882 μέχρι το 1899 τα παιδιά τού οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο της Αξού, σε απόσταση 30΄ της ώρας. Στο σχολείο του Βενί φοιτούσαν μαθητές και από τους κοντινούς οικισμούς Κατεριανά και Λιβάδα, σε αποστάσεις 20΄ της ώρας και οι δύο. Το έτος 1900 το σχολείο επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο και το 1901 ως αδιαίρετο. Το 1911 χαρακτηρίστηκε αδιαίρετο μεικτό. Το 1922 το σχολείο του Βενί συγχωνεύτηκε στο σχολείο της Αξού. Επανιδρύθηκε το 1924, ως μονοτάξιο[928].

Επί αυτονομίας, το σχολείο στεγαζόταν σε κοινοτικό διδακτήριο, οικοδομημένο κοντά στον ενοριακό ναό της αγίας Παρασκευής. Το οίκημα ανεγέρθηκε χωρίς σχέδιο της Ανωτέρας

---

[924] Με επιφάνεια 54 τ.μ., το κτήριο επαρκούσε για 43-60 μαθητές. Μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η μαθητική αποχή στον οικισμό ήταν μεγάλη και οι φοιτούντες μαθητές δεν ξεπερνούσαν τους 70 (βλ., για παράδειγμα, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 189, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 49, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 149 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 30). Μεταπολεμικά οι φοίτηση γενικεύτηκε, οπότε η αίθουσα αποδείχτηκε ανεπαρκής. Το έτος 1956 το σχολείο είχε 122 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 135).

[925] Βλ. Δαφέρμου Γ., *Η Αξός* ..., *ό. π.* σημ. 921, σ.σ. 265-266, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 189 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 24.

[926] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 141 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 135.

[927] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-Έγγραφα διάφορα..., *ό. π.* σημ. 670, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 55/18-11-1899.

[928] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 146/9-8-1916, 192/6-10-1922 και 63/24-3-1924 διατάγματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Διεύθυνσης της Παιδείας, το έτος 1900. Τη χρονιά αυτή, αλλά μετά την έναρξη των εργασιών ανέγερσης, οι κάτοικοι του οικισμού απευθύνθηκαν στην αρμόδια αρχή μέσω του νομαρχιακού επιθεωρητή, ζητώντας σχετικές οδηγίες[929]. Είναι φανερό ότι προχώρησαν στη ζήτηση οδηγιών, έστω και καθυστερημένα, για να αποφύγουν κυρώσεις στη λειτουργία τού σχολείου. Το διδακτήριο αποτελούνταν από δύο συνεχόμενους χώρους, αίθουσα διαστάσεων 9,20×3,60×3,50 μ. και γραφείο δασκάλου διαστάσεων 3,80×3,60×3,50 μ. Είχε μεσημβρινό προσανατολισμό και, εκτός των δύο ξεχωριστών εισόδων, διέθετε τρία παράθυρα. Είχε στεγαστεί με κεραμοσκεπή και το πάτωμά του ήταν ξύλινο[930].

Το σχολείο στεγάστηκε στο κτήριο αυτό μέχρι το έτος 1931. Η έλλειψη επαρκούς αυλής, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία συντήρησης, το έφεραν σε κακή κατάσταση, οπότε το σχολείο μετακόμισε σε ιδιωτική κατοικία, με ενοίκιο που καταβαλλόταν από τους κατοίκους[931].

Από το έτος 1935 ξεκίνησε στο ίδιο οικόπεδο, στα βόρεια του ναού της αγίας Παρασκευής, η ανέγερση νέου διδακτηρίου, με προσωπική εργασία των κατοίκων και ενίσχυση 25.000 δραχμών από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης. Το 1938 είχε αποπερατωθεί η τοιχοποιία αλλά δεν υπήρχαν οι οικονομικές δυνάμεις για τη συνέχιση του έργου. Οι εργασίες επαναλήφθηκαν το έτος 1939 και ολοκληρώθηκαν το 1940, με πρόσθετη κρατική αρωγή 40.000 δραχμών[932]. Ο προσανατολισμός του διδακτηρίου ήταν μεσημβρινός, αλλά το κτήριο του ναού δεν επέτρεπε στις ηλιακές ακτίνες να το φωτίσουν. Το διδακτήριο διασώζεται, τροποποιημένο σε κατοικία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 37). Το επικλινές τού οικοπέδου είχε οδηγήσει στην υπερύψωσή του από τον βορρά. Χρησιμοποιήθηκε μέχρι το έτος 1968, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση τρίτου διδακτηρίου, στις παρυφές του οικισμού.

1.2.2.5.3 Ζωνιανά

Τα Ζωνιανά είναι κτηνοτροφικός οικισμός, οικοδομημένος στους νότιους πρόποδες του Ψηλορείτη, σε υψόμετρο 630 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 υπαγόταν στον δήμο Ανωγείων, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Ζωνιανών και από το 1925 στην κοινότητα Ζωνιανών. Πληθυσμιακά τα Ζωνιανά ήταν ραγδαία αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχαν 390 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 509, το 1920 640, το 1928 728 και το 1940 789. Μαζί με τον οικισμό, ο οποίος ονομαζόταν μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα *Ζου Λάκκος*, απογραφόταν και ο περιφερειακός Χαχλίδι.

Σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά στα Ζωνιανά το 1899. Κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του υπολογιζόταν να φοιτήσουν 40-45 αγόρια και 15 κορίτσια. Μέχρι τότε για τα παιδιά του οικισμού υπήρχε η δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο της Αξού. Στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε, αφού το έτος 1899 ο μοναδικός κάτοικος των Ζωνιανών που γνώριζε ανάγνωση και γραφή ήταν ο ιερέας του οικισμού[933].

---

[929] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Α', έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 414/26-4-1900.

[930] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ. με ημερομηνία 19-4-1911.

[931] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 153, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 25, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 50 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 147. Το διδακτήριο, πάντως, ήταν επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, στο οποίο κατά μέσο όρο φοιτούσαν 28 μαθητές.

[932] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 29, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 299 (1-11-1937), Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό.π.* σημ. 485, σελ. 56, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940) και συνέντευξη με Βάμβουκα Σ., δάσκαλο από το Βενί, κάτοικο Ρεθύμνου (20-6-2003).

[933] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 30.

Το έτος 1900 το σχολείο των Ζωνιανών λειτούργησε ως ημιημερήσιο με της Αξού. Το 1901 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο και το 1903 χαρακτηρίστηκε δευτεροβάθμιο. Το 1911 χαρακτηρίστηκε ως αδιαίρετο μεικτό και αμέσως μετά προήχθη σε ανώτερο. Το 1912 υποβιβάστηκε σε μονοτάξιο κι το 1919 προήχθη σε διτάξιο[934].

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικό οίκημα, το ενοίκιο του οποίου πλήρωνε η Κοινότητα. Το έτος 1900 οι κάτοικοι του οικισμού κοινοποίησαν στην Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας την επιθυμία τους να ανεγείρουν διδακτήριο και ζήτησαν σχετικό σχέδιο. Το επόμενο έτος είχε προχωρήσει η οικοδόμηση κοινοτικού διδακτηρίου, με προσωπική εργασία των κατοίκων[935]. Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στο βόρειο άκρο του οικισμού, σε απόσταση εκατό μέτρων, στο προαύλιο του ναού του αγίου Γεωργίου. Είχε μεσημβρινό προσανατολισμό, με είσοδο και τέσσερα παράθυρα στο νότο. Αποτελούνταν από μία αίθουσα 11,10×4,90×3,35 μ., η οποία αργότερα χωρίστηκε με μεσότοιχο στα δύο. Το διδακτήριο στεγαζόταν με κεραμοσκεπή[936].

Το 1915 η αίθουσα ήταν μικρή για τον αριθμό των φοιτούντων μαθητών και είχε πρόβλημα εισόδου νερών της βροχής, γιατί ο δυτικός τοίχος επικαλυπτόταν εξωτερικά, σε ύψος ενός μέτρου, από το έδαφος[937].

Το έτος 1923 εγγράφηκαν στο σχολείο 125 μαθητές και μαθήτριες, αλλά φοιτούσαν μόλις 51. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής απέδιδε το μεγάλο ποσοστό της αποχής στις προλήψεις για τη θέση της γυναίκας και εξέδωσε ειδική εγκύκλιο, η οποία διαβάστηκε από τον άμβωνα της εκκλησίας. Η αποχή των κοριτσιών από το σχολείο συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, παρ' όλες τις μηνύσεις που υποβάλλονταν στους γονείς τους[938].

Το έτος 1928 η κατάσταση του διδακτηρίου ήταν κακή. Οι κάτοικοι, αντί της μεταρρύθμισης και επισκευής του, επέλεξαν την οικοδόμηση νέου διδακτηρίου, το οποίο χωροθετήθηκε στην ίδια πλατεία με το παλιό. Ήταν τύπου διταξίου, οικοδομημένο με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Το σχολείο μεταφέρθηκε στο ημιτελές κτήριο το έτος 1933. Ήταν αρκετά επιβλητικό, ανάμεσα στις χαμηλές κτηνοτροφικές κατοικίες του οικισμού. Μερικές από τις υπολοιπόμενες εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά το σχολικό έτος 1935-36, με πρωτοβουλία και καθοδήγηση του δασκάλου Β. Τσαγκαράκη[939]. Τα επιχρίσματά του έγιναν το έτος 1955, οπότε επισκευάστηκαν και οι καταστροφές του Β΄

---

[934] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 162/Φ.Ε.Κ. 69/20-9-1911 και 79/Φ.Ε.Κ. 66/14-9-1912 διατάγματα. Δεν εντοπίσαμε το διάταγμα προαγωγής του σχολείου σε διτάξιο. Η προαγωγή αναφέρεται στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 24.

[935] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900..., *ό. π.* σημ. 929, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 414/26-4-1900 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 42.

[936] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2034/2-6-1911.

[937] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 149. Η αίθουσα επαρκούσε για 43-60 μαθητές και το έτος 1919 στέγαζε 69 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 118), το 1923 125 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 112) και το έτος 1928 110 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 190).

[938] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 112, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 190 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 150.

[939] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 22.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παγκοσμίου Πολέμου[940]. Το οίκημα αυτό στέγασε το σχολείο των Ζωνιανών μέχρι το έτος 1963[941], οπότε μεταφέρθηκε σε νέο πεντατάξιο διδακτήριο[942]. Κατεδαφίστηκε πριν από λίγα χρόνια[943].

1.2.2.6 Σχολική περιφέρεια Λιβαδιών

1.2.2.6.1 Λιβάδια

Τα Λιβάδια είναι αμιγής κτηνοτροφικός οικισμός, οικοδομημένος σε μέσο υψόμετρο 600 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Λιβαδείων και από το 1928 στην κοινότητα Λιβαδείων. Πληθυσμιακά τα Λιβάδια ήταν ραγδαία αυξανόμενος πληθυσμός: το έτος 1881 είχαν 473 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 528, το 1920 608, το 1928 648 και το 1940 710.

Σχολείο στα Λιβάδια πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Στο σχολείο είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν μαθητές και από τους οικισμούς Κάλυβος, Μαρινιανά και Κράνα και τα καλογεροπαίδια της μονής Δισκουρίου, από αποστάσεις 30΄, 5΄, 30΄ και 20΄ της ώρας, αντίστοιχα. Το 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Παρά την δεκαετή, όμως, λειτουργία τού σχολείου στον οικισμό, ελάχιστοι από τους κατοίκους γνώριζαν ανάγνωση και γραφή[944].

Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1900 ως γραμματοδιδασκαλείο. Το 1901 χαρακτηρίστηκε αδιαίρετο και το 1903 δευτεροβάθμιο. Προ του 1911 στα Λιβάδια ιδρύθηκε παρθεναγωγείο, το οποίο το ίδιο έτος καταργήθηκε και το σχολείο λειτούργησε ως αδιαίρετο μεικτό. Το έτος 1916 επανιδρύθηκε στα Λιβάδια κατώτερο παρθεναγωγείο, το οποίο προ του 1919 συγχωνεύτηκε με το σχολείο αρρένων σε ένα μεικτό διτάξιο. Το 1921 ιδρύθηκε στον οικισμό Κράνα μονοτάξιο σχολείο, το οποίο αφαίρεσε από τη σχολική περιφέρεια των Λιβαδιών τον οικισμό αυτό. Το επόμενο έτος το σχολείο της Κράνας συγχωνεύτηκε με εκείνο των Λιβαδιών σε ένα διτάξιο. Το 1925 το σχολείο υποβιβάστηκε σε μονοτάξιο και το 1929 προήχθη και πάλι σε διτάξιο[945].

Πριν από το 1899 είχε ξεκινήσει να ανεγείρεται διδακτήριο στα Λιβάδια, το οποίο ολοκληρώθηκε το έτος 1901[946]. Οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων. Επειδή στο υψόμετρο του οικισμού ο Ψηλορείτης είναι άδενδρος, η ξυλεία αγοράστηκε εκτός Κρήτης και μεταφέρθηκε από τον όρμο του Μπαλί. Οι κάτοικοι, μάλιστα, που δεν διέθεταν μεταφορικά ζώα, μετέφεραν τα δοκάρια στήριξης της στέγης στους ώμους τους ανά δύο, από απόσταση

---

[940] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 190, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 150, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 27 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 37.

[941] Το διδακτήριο αποδείχτηκε εξαρχής ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου που στέγασε. Επαρκούσε για 43-60 μαθητές και το έτος 1933 είχε ήδη 131. Στην πραγματικότητα από αυτούς φοιτούσαν τακτικά μόνο 73 αγόρια και 27 κορίτσια (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 150).

[942] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 55.

[943] Συνέντευξη με τον κάτοικο του οικισμού Ζερβό Α. (20-6-2003).

[944] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 27. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής υπολόγιζε τους εγγράμματους κατοίκους σε λιγότερους από πέντε.

[945] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 150/17-8-1916, 192/6-10-1922, 286/5-10-1925 και 383/23-10-1929 διατάγματα.

[946] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 151 αναφέρεται η πληροφορία ότι το διδακτήριο ανεγέρθηκε το έτος 1884, η οποία δεν διασταυρώνεται από άλλη πηγή.

τριάντα χιλιομέτρων[947]. Το διδακτήριο οικοδομήθηκε στα όρια του οικισμού, στο μέσο πλατείας και είχε μεσημβρινό προσανατολισμό. Αποτελούνταν από αίθουσα, διαστάσεων 12,80×4,80×4,25 μ. και προσαρτημένη κατοικία δασκάλου, διαστάσεων 4,00×4,80×3,10 μ. Η είσοδος και δύο παράθυρα ανοίγονταν προς νότο και άλλα τρία παράθυρα προς βορρά. Οι δύο χώροι επικοινωνούσαν με μεσόπορτα.

Το σχολείο θηλέων στεγαζόταν σε ιδιωτική κατοικία με ενοίκιο. Για τη στέγασή του, λίγο πριν από το έτος 1911 τέθηκαν τα θεμέλια διδακτηρίου σε επαφή με το υπάρχον, το οποίο μετά την κατάργηση του παρθεναγωγείου εγκαταλείφθηκε[948]. Προ του έτους 1919 οι εργασίες στο νέο διδακτήριο συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν το 1923. Ήταν μια αίθουσα, διαστάσεων 9,50×5,00×4,25 μ., η οποία είχε πάτωμα από συμπιεσμένο χώμα[949].

Από το έτος 1928 το διδακτήριο είχε ανάγκη επισκευών και μεταρρύθμισης[950]. Το 1931 χορηγήθηκε κρατική ενίσχυση και το επόμενο καλοκαίρι έγιναν οι αναγκαίες επισκευές. Το 1937 ξεκίνησε ριζική μεταρρύθμιση του κτηρίου, κατά την οποία προστέθηκαν γραφείο και ιματιοθήκη και αναδιαμορφώθηκαν οι είσοδοι και τα ανοίγματα. Στις εργασίες πρωτοστάτησε ο δάσκαλος Γ. Μανουσάκης, ο οποίος τιμήθηκε για τη δράση του αυτή με το «διδακτηριακό γέρας». Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1940, με κρατική αρωγή 20.000 δραχμών[951].

Το διδακτήριο τοποθετήθηκε στο εμπρόσθιο μέρος οικοπέδου 520 τ.μ., δίπλα στο δρόμο. Ο προσανατολισμός του ήταν μεσημβρινός. Εσωτερικά είχε δύο αίθουσες, των 54 τ.μ. η καθεμιά, γραφείο 7 τ.μ. και ιματιοθήκη 6 τ.μ. Ήταν στεγασμένο με τετρακλινή κεραμοσκεπή, η οποία το έτος 1955 αντικαταστάθηκε με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, λόγω των ζημιών που της προκαλούσαν οι σφοδροί νότιοι άνεμοι[952].

Το κτήριο αποδείχτηκε μεσοπρόθεσμα επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, έχοντας χωρητικότητα 86-120 μαθητών και φιλοξενώντας κατά μέσο όρο 90 μαθητές. Η μαθητική αποχή, ιδιαίτερα των κοριτσιών, αποτελούσε τον κανόνα στον οικισμό αυτό. Ακόμα και στην περίπτωση που οι γονείς αναγκάζονταν να αποστείλουν τα κορίτσια τους στο σχολείο, κάτω από την απειλή επιβολής προστίμου, τα απέσυραν πρόωρα, πιστεύοντας ότι «τα γράμματα βλάπτουν τα θήλεα»[953].

---

947 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 35.

948 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφα με κοινό αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 12/5/5-5-1911.

949 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 23 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 109.

950 Το διδακτήριο ήταν ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Με επιφάνεια αίθουσας διδασκαλίας 48 τ.μ., επαρκούσε για 38-53 μαθητές. Ενδεικτικά, το έτος 1923 το σχολείο είχε 44 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 109) και το 1928 123 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 187).

951 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 18, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 107, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 25 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940).

952 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 42 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 151.

953 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 107. Οι εγγεγραμμένοι μαθητές ήταν αισθητά περισσότεροι. Το έτος αυτό, από 85 εγγεγραμμένα αγόρια και 39 κορίτσια, φοιτούσαν 77 αγόρια και 33 κορίτσια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το κτήριο σώζεται αρκετά αλλοιωμένο (με προσθήκη ορόφου) και χρησιμοποιείται ως κοινοτικό κατάστημα του δημοτικού διαμερίσματος Λιβαδιών[954] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 90).

1.2.2.6.2 Κράνα

Η Κράνα είναι οικοδομημένη σε υψόμετρο 610 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Λιβαδείων, από το 1925 στην κοινότητα Ζωνιανών και πριν το 1928 στην κοινότητα Λιβαδείων. Πληθυσμιακά η Κράνα ήταν αυξανόμενος οικισμός: το 1881 είχε 107 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 120, το 1920 127, το 1928 171 και το 1940 182.

Σχολείο στην Κράνα ιδρύθηκε το έτος 1921, ως κοινό. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο των Λιβαδιών, από το 1889 που είχε ιδρυθεί. Το σχολείο της Κράνας λειτούργησε για λίγους μόνο μήνες και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους συγχωνεύτηκε με εκείνο των Λιβαδιών. Επανιδρύθηκε το 1935 ως μονοτάξιο[955].

Το σχολείο είχε αρχικά μικρό αριθμό μαθητών, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου αυξανόταν. Το 1937 είχε 27 μαθητές και το επόμενο έτος 40.

Μέχρι το 1940 ο οικισμός δεν είχε αποκτήσει δημόσιο διδακτήριο. Το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικό οίκημα, το ενοίκιο του οποίου πληρωνόταν από τους κατοίκους. Το οίκημα χαρακτηριζόταν ως ανεκτό[956].

Ενέργειες για οικοδόμηση διδακτηρίου άρχισαν το έτος 1939[957]. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε την Κράνα στο στάδιο της συγκέντρωσης των απαραίτητων υλικών. Το διδακτήριο οικοδομήθηκε τελικά μεταξύ των ετών 1954 και 1955, με προσωπική εργασία και συνεισφορές των κατοίκων και με μικρή κρατική αρωγή[958].

1.2.2.7 Σχολική περιφέρεια Καλύβου

Η Κάλυβος είναι κτηνοτροφικός οικισμός, οικοδομημένος σε υψόμετρο 560 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Καλύβου, από το 1925 στην κοινότητα Λειβαδείων και από το 1926 στην κοινότητα Καλύβου. Ο πληθυσμός του οικισμού ήταν αυξανόμενος: το 1881 είχε 234 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 263, το 1920 366, το 1928 373 και το 1940 418.

Σχολείο ιδρύθηκε στην Κάλυβο το έτος 1899. Τα παιδιά του οικισμού μέχρι τότε είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο των Λιβαδιών, από το 1889 που είχε ιδρυθεί. Ο οικισμός απείχε 30΄ της ώρας και ο δρόμος χαρακτηριζόταν ως δύσβατος, ενώ μεσολαβούσε χείμαρρος. Η δυνατότητα φοίτησης στο σχολείο αυτό ήταν στην πραγματικότητα θεωρητική, αφού, όταν το έτος 1899 ζητήθηκε κάτοικος της Καλύβου ο οποίος να γνωρίζει ανάγνωση και γραφή για να διοριστεί ως χωροφύλακας, δεν βρέθηκε[959].

---

[954] Η υπόδειξη του κτηρίου μού έγινε από τον Κλάδο Αντώνιο (20-8-2003), ο οποίος παρείχε και άλλες πληροφορίες.

[955] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 5/11-1-1921, 192/6-10-1921 και 68/5-3-1935 διατάγματα.

[956] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 26 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 50.

[957] Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 169.

[958] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 55.

[959] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 27. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής χαρακτήριζε τους κατοίκους του οικισμού ως τους «μάλλον απαιδεύτους όλων των Κρητών». Ο ίδιος επιθεωρητής δυο χρόνια αργότερα τους χαρακτήριζε «κλέπτες, ακάθαρτους, ελεεινούς υφ' όλας τας επόψεις» και πίστευε ότι μπορούσαν «να

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1900 ως ημιημερήσιο Καλύβου-Βενί. Το επόμενο έτος ονομάστηκε αδιαίρετο. Το 1905 καταργήθηκε και επανιδρύθηκε το 1906. Το 1911 χαρακτηρίστηκε αδιαίρετο μεικτό[960].

Αρχικά το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Η μη οικοδόμηση διδακτηρίου ήταν η αιτία για την οποία το έτος 1905 το σχολείο καταργήθηκε. Η κατάργηση ώθησε τον καταγόμενο από την Κάλυβο αρχιμανδρίτη Α. Βασσάλο να ανεγείρει με προσωπικά του έξοδα ευπρεπές διδακτήριο και να το δωρίσει στην κοινότητα. Το οίκημα ανεγέρθηκε μέσα στον τότε νεκροταφειακό χώρο του οικισμού (ναός Ταξιαρχών), σε θέση νότια. Ήταν ένα μακρόστενο οίκημα, διαστάσεων 14,00×4,50 μ., στεγασμένο με κεραμοσκεπή. Συγκροτούνταν από τρεις αίθουσες, με μήκη 9,00, 3,00 και 2,00 μ., αντίστοιχα. Η μεγάλη αίθουσα χρησιμοποιούνταν ως αίθουσα διδασκαλίας, η μικρότερη ως κατοικία δασκάλου και η πιο μικρή ως βιβλιοθήκη του διδακτηρίου. Μετά το θάνατό του και με επιθυμία τού ευεργέτη, η ατομική του βιβλιοθήκη δωρήθηκε στο σχολείο[961]. Το κτήριο κατεδαφίστηκε πρόσφατα και το μοναδικό ενθύμημα που έχει απομείνει από αυτό είναι μια λιθόγλυπτη ορθογώνια πλάκα με επιπεδόγλυπτο σταυρό, στη βάση του οποίου διακρίνονται οι χρονολογίες 1897 και 1783 Ν(ΟΕΜ)Β(ΡΙΩ). Αριστερά και δεξιά του σταυρού διακρίνεται το ονοματεπώνυμο του δωρητή, ΑΘΑΝ. ΒΑΣΑΛ.[962].

Παρά το απαγορευτικό για την εποχή γεγονός ότι το διδακτήριο ήταν οικοδομημένο μέσα σε νεκροταφείο, αυτό δεν αναφέρεται σε καμία από τις εκθέσεις επιθεωρήσεως του σχολείου. Προφανώς, η οικοδόμηση άλλου διδακτηρίου θεωρούνταν αδύνατη, για τις οικονομικές δυνατότητες και τις προτεραιότητες του οικισμού. Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1935.

Το 1923, παράλληλα με την επισκευή του νότιου τοίχου, ο οποίος ήταν ετοιμόρροπος, η αίθουσα διδασκαλίας ενοποιήθηκε μ' αυτήν της βιβλιοθήκης[963]. Έτσι, διαμορφώθηκε αίθουσα διαστάσεων 12,00 × 4,50 μ., η οποία στέγαζε τους 40-55 μαθητές του σχολείου[964].

Το 1934 ο Σχολικός Αρχιτέκτονας της Γενικής Διοίκησης Κρήτης κήρυξε το κτήριο ετοιμόρροπο και από το επόμενο έτος το σχολείο μεταστεγάστηκε διαδοχικά σε ναό και σε ιδιωτική κατοικία που προσφέρθηκε δωρεάν. Παράλληλα άρχισαν οι ενέργειες ανέγερσης νέου

διαπλασθώσι μόνον δια των Γραμμάτων» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 36).

960 Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 315/Φ.Ε.Κ. 70/2-12-1906 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

961 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2035/2-6-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 110.

962 Την υπόδειξη έκανεο κάτοικος του οικισμού Σωπασουδάκης Μ., ο οποίος παρείχε και άλλες πληροφορίες (συνέντευξη 20-8-2003). Οι χρονολογίες της ενεπίγραφης πλάκας είναι αινιγματικές, αφού από καμία πηγή δεν τεκμηριώνεται τόσο πρώιμη (1897) λειτουργία σχολείου στην Κάλυβο. Ακόμα προβληματικότερη είναι η χρονολογία 1783, η οποία μας ωθεί στην υπόθεση ότι η πλάκα μεταφέρθηκε στο χώρο του σχολείου από εκκλησία, την οποία ο αρχιμανδρίτης είχε επισκευάσει το έτος 1897.

963 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 108.

964 Το έτος 1923 το σχολείο είχε 41 μαθητές, από τους οποίους φοιτούσαν κανονικά οι 28 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 108), το 1928 52, από τους οποίους φοιτούσαν οι 42 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 186) και το 1933 56, που κατά δήλωση του δασκάλου φοιτούσαν ανελλιπώς (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 110).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διδακτηρίου[965]. Το διδακτήριο οικοδομήθηκε με προσωπική εργασία και συνεισφορές των κατοίκων και κρατική αρωγή 75.000 δραχμών, σε τρεις δόσεις. Η πρώτη, 25.000 δραχμών, χορηγήθηκε το 1937, η δεύτερη, 30.000 δραχμών, το 1939 και η τρίτη, 20.000 δραχμών, το 1940[966]. Το σχολείο στεγάστηκε το έτος αυτό στο ημιτελές διδακτήριο, που αποπερατώθηκε μεταπολεμικά, το 1951, με αρωγή 15.000.000 δραχμών της Υπηρεσίας Ανοικοδομήσεως[967].

Το διδακτήριο, τύπου μονοταξίου, ανεγέρθηκε με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας σε οικόπεδο 1.600 τ.μ. Είχε διαστάσεις 11,00×7,00 μ. Η αίθουσα διδασκαλίας είχε επιφάνεια 28 τ.μ., το γραφείο 13 τ.μ. και η ιματιοθήκη 9 τ.μ. Ο προσανατολισμός του ήταν μεσημβρινός. Το έτος 1962 στο κτήριο προστέθηκε νέα αίθουσα, γραφείο και διάδρομος και η κεραμοσκεπή αντικαταστάθηκε με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα[968]. Το κτήριο εκποιήθηκε κατά την ανέγερση του νέου διδακτηρίου (1962)[969] και σήμερα διασώζεται, αρκετά αλλοιωμένο από την προσθήκη ορόφου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 67).

---

[965] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1934..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 5 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 23.

[966] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 299 (1-11-1937) και τ. 335 (1-2-1940) και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 168.

[967] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 10.

[968] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 117.

[969] Πληροφορία Σωπασουδάκη Μ. (συνέντευξη 20-8-2003). Το νέο διδακτήριο, τύπου διτάξιου, οικοδομήθηκε με κρατική αρωγή 360.000 δραχμών και τοπικούς πόρους (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 117).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.2.3 Μέσα Μυλοπόταμος
1.2.3.1 Σχολική περιφέρεια Χώνους
1.2.3.1.1 Χώνος

Ο οικισμός Χώνος είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 360 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Ανωγείων, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Χώνους, από το 1925 στην κοινότητα Αείμονα και από το 1930 στην κοινότητα Χώνους. Κατοίκους το οικισμός είχε το έτος 1881 170, το 1900 263, το 1920 234, το 1928 260 και το 1940 311.

Σχολείο στο Χώνος λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο[970]. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού φοιτούσαν στο σχολείο του Κρυονερίου. Προ του 1880 δεν είχαν άλλη δυνατότητα, πέραν της φοίτησης στο σχολείο των Ανωγείων, σε απόσταση 1.30΄ της ώρας. Η απόσταση αυτή ήταν αποτρεπτική για τη φοίτηση των παιδιών.

Η σχολική περιφέρεια του Χώνους ήταν πολύ εκτεταμένη: περιλάμβανε, πέραν του Χώνους, τους οικισμούς Αείμονας σε απόσταση 10΄, Γενή Γκαβέ (μετωνομάστηκε σε *Νέα Αξός* το έτος 1940) σε απόσταση 10΄, Κρυονέρι σε απόσταση 20΄, Κωστεφάνου σε απόσταση 25΄, Τσαχιανά σε απόσταση 25΄, Αγρίδια σε απόσταση 15΄, Θεοδώρα σε απόσταση 35΄, Μακρυγιάννη σε απόσταση 30΄ και Αλόιδες σε απόσταση 30΄ της ώρας. Όλοι αυτοί οι οικισμοί μαζί με το Χώνος είχαν το έτος 1900 780 κατοίκους[971].

Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1899, ως μονοτάξιο. Το ίδιο έτος λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Κρυονέρι, ο οποίος αφαιρέθηκε από τη σχολική περιφέρεια του Χώνους. Το 1900 το σχολείο λειτούργησε ως ημιημερήσιο Κρυονερίου-Χώνους. Το έτος αυτό λειτούργησε σχολείο στις Αλόιδες, οι οποίες αφαιρέθηκαν από τη σχολική περιφέρεια του Χώνους. Το 1901 το σχολείο του Χώνους λειτούργησε ως αδιαίρετο και το ίδιο έτος λειτούργησε σχολείο στον Αείμονα. Το 1903 το σχολείο ορίστηκε ως αδιαίρετο τριτοβάθμιο. Το 1909 το σχολείο του Αείμονα συγχωνεύτηκε στο σχολείο του Χώνους, το οποίο προήχθη σε πρωτοβάθμιο. Το 1911 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό[972]. Το 1916 ιδρύθηκε σχολείο στη Θεοδώρα, το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Χώνους τον οικισμό αυτό. Το τελευταίο σχολείο που λειτούργησε στη σχολική περιφέρεια του Χώνους ήταν στα Αγρίδια, το έτος 1934.

Το σχολείο στεγάστηκε σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο οικοδομήθηκε προ του έτους 1899 και χαρακτηριζόταν ως το τελειότερο του δήμου Δαμάστας[973]. Ήταν κοινοτικό και ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων, στα ανατολικά του οικισμού, στο πιο περίοπτο σημείο του. Είχε διαστάσεις 10,50×3,80×4,00 μ. και στεγαζόταν με μονοκλινή

---

[970] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[971] Βλ. Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία...*, *ό. π.* σημ. 43, σελ. 162, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 34 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σ.σ. 37-38. Οι μαθητές από τους οικισμούς Αείμονας (κατά περιόδους), Κωστεφάνου, Τσαχιανά, Αγρίδια (κατά περιόδους), Θεοδώρα (κατά περιόδους) και Μακρυγιάννη (κατά περιόδους), παρά τις απαγορεύσεις των επιθεωρητών, φοιτούσαν στο σχολείο του Κρυονερίου.

[972] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[973] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 34. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος νομαρχιακός επιθεωρητής που το χαρακτήριζε τέλειο, δύο χρόνια αργότερα το χαρακτήριζε «μικρό αλλά ελεεινό και ακατάλληλο» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 37). Ως χώρο κατάλληλο για τη λειτουργία σχολείου και την ανέγερση διδακτηρίου πρότεινε, τώρα, τον οικισμό Γενί Καβέ (μετωνομάστηκε αργότερα σε Νέα Αξός και Δροσιά). Ως πλεονεκτήματα της θέσης αυτής ανέφερε το κεντρικό της και την ύπαρξη δημόσιου οικοπέδου και κρήνης νερού.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κεραμοσκεπή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 160). Ο προσανατολισμός του ήταν βόρειος. Το δάπεδό του ήταν το φυσικό έδαφος και στερούνταν επαρκούς αύλειου χώρου. Είχε χωροθετηθεί κοντά στον ενοριακό ναό της αγίας Κυριακής, σε εκκλησιαστικό οικόπεδο[974]. Ήταν αλληλοδιδακτικού τύπου, με σαφή δυσαναλογία πλάτους προς μήκος και είχε χωρητικότητα 81 μαθητών. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, στεγάζοντας από 32 μέχρι 50 μαθητές[975].

Από το έτος 1915 άρχισαν να τονίζονται οι ατέλειες του κτηρίου. Ο προσανατολισμός του κρινόταν κακός, ο φωτισμός και ο αερισμός του ανεπαρκείς, λόγω των μικρών του ανοιγμάτων, ενώ είχε πάψει να συντηρείται. Το έτος 1927 ζητήθηκε και στάλθηκε από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας σχέδιο μεταρρύθμισης του διδακτηρίου. Οι κάτοικοι δεν μπόρεσαν να εκτελέσουν τις προτεινόμενες εργασίες, εξαιτίας της παράλληλης προσφοράς εργασίας και χρημάτων για την κατασκευή κοινοτικού υδραγωγείου. Υποσχέθηκαν, όμως, τη μεταρρύθμιση του διδακτηρίου, μετά το πέρας των εργασιών ύδρευσης[976].

Το έτος 1931 οι ελπίδες μεταρρύθμισης του κτηρίου εγκαταλείφθηκαν και επικράτησε η σκέψη ανέγερσης νέου. Αφού επιλέχτηκε το κατάλληλο οικόπεδο, ζητήθηκε και στάλθηκε από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία σχέδιο μονοθέσιου διδακτηρίου. Η ανέγερσή του, όμως, κρινόταν αδύνατη χωρίς κρατική αρωγή. Σταδιακά άρχισε η συγκέντρωση των απαραίτητων οικοδομικών υλικών, με πρωτοβουλία του δασκάλου Ε. Πετούση, ο οποίος έχαιρε «μεγάλου κύρους παρά τη κοινωνία»[977]. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε το νέο διδακτήριο σ' αυτή τη φάση.

Το διδακτήριο ολοκληρώθηκε το έτος 1952. Η συνολική κρατική βοήθεια έφτασε τις 70.000 δραχμές, ενώ, πέραν της προσωπικής εργασίας και των εράνων των κατοίκων, για την ανοικοδόμηση χρειάστηκε να εκποιηθεί το παλιό διδακτήριο. Το ορεινό τού εδάφους δεν επέτρεψε την εύρεση ικανού σε επιφάνεια οικοπέδου, το οποίο αρχικά είχε εμβαδόν 180 τ.μ. και αργότερα, με αγορά και διαμόρφωση γειτονικού, 300 τ.μ.[978] Το διδακτήριο έχει διαστάσεις 13,75×7,30 μ. και αποτελείται από αίθουσα 51 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και διάδρομο 10 τ.μ.[979] Επαρκούσε για τη στέγαση 41-57 μαθητών, αριθμό που ουδέποτε έφτασε στα χρόνια λειτουργίας του. Ο διάδρομος παρέμεινε ανοικτός από την κάθετη στην πρόσοψη πλευρά, εν είδει βεράντας, πιθανόν λόγω οικονομικών δυσχερειών, αλλά ίσως και για να λειτουργήσει ως ημιυπαίθριος χώρος, εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς αυλής. Στεγάστηκε με τετρακλινή κεραμοσκεπή. Σήμερα, μετά από πρόσφατη επισκευή του, το διδακτήριο εξακολουθεί να

---

974 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1114/13-4-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 88.

975 Βλ. Κοκκώνη Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός...*, *ό. π.* σημ. 243, σελ 65. Κατά τη λειτουργία του ως συνδιδακτικού σχολείου, το διδακτήριο επαρκούσε για 32-44 μαθητές. Ως προς τον αριθμό των εγγεγραμμένων μαθητών, ενδεικτικά, το έτος 1915 είχε 50 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 88), το 1919 42 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 27), το 1927 32 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 904) και το έτος 1937 48 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 141).

976 Οι εργασίες ύδρευσης στοίχισαν 100.000 δραχμές, ποσό εξαιρετικά μεγάλο για το Χώνος (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511).

977 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 4 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 141.

978 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 59. Το παλιό διδακτήριο σώζεται αλλοιωμένο, διαρρυθμισμένο σήμερα σε κατοικία.

979 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 103.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αποτελεί διακριτό δημόσιο κτίσμα μέσα στον οικισμό του Χώνους (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 161). Έχει κηρυχτεί ως διατηρητέο μνημείο στο Φ.Ε.Κ. 177/Β/19-3-1996.

1.2.3.1.2 Κρυονέρι

Ο οικισμός Κρυονέρι (*Ασυρώτοι* μέχρι το έτος 1955) είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 370 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Ασυρώτων, από το 1925 στην κοινότητα Αείμονα και από το 1930 στην κοινότητα Ασυρώτων. Πληθυσμιακά το Κρυονέρι ήταν ανερχόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 73 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 116, το 1920 142, το 1928 155 και το 1940 178 κατοίκους.

Σχολείο στο Κρυονέρι πρωτολειτούργησε το έτος 1880[980]. Σ' αυτό, πέραν των παιδιών του Κρυονερίου, μπορούσαν να φοιτούν μαθητές από τους κοντινούς οικισμούς Κωστεφάνου, Αείμονας, Αγρίδια, Τσαχιανά και Χώνος, από αποστάσεις 5΄, 5΄, 15΄, 5΄ και 20΄ της ώρας, αντίστοιχα. Το σχολείο, στο οποίο φοιτούσαν και τα καλογεροπαίδια της μονής Χαλέπας, συνέχισε να λειτουργεί -με έξοδα των κατοίκων- και μετά το έτος 1889, με την ψήφιση του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου, παρά το γεγονός ότι ο νόμος δεν πρόβλεπε τη λειτουργία σχολείου στο Κρυονέρι, αλλά στο Χώνος. Από την εμβέλειά του, όμως, αφαιρέθηκαν όλοι οι κοντινοί οικισμοί, τα παιδιά των οποίων άρχισαν να φοιτούν στο σχολείο του Χώνους.

Προ του έτους 1889 το διδακτήριο του Κρυονερίου, που είχε οικοδομηθεί πρόχειρα από τους χωρικούς, κατέρρευσε[981]. Το 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Σ' αυτό φοιτούσαν μαθητές και από τον κοντινό οικισμό Κωστεφάνου. Το 1900 το σχολείο λειτούργησε ως ημιημερήσιο Κρυονερίου-Χώνους. Από το επόμενο έτος λειτούργησε ως αδιαίρετο και το 1903 χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο. Το έτος 1905 καταργήθηκε και τα παιδιά του οικισμού φοιτούσαν στο σχολείο του Αείμονα. Επανιδρύθηκε το έτος 1908 ως τριτοβάθμιο και το 1911 χαρακτηρίστηκε αδιαίρετο μεικτό. Στη σχολική περιφέρεια του Κρυονερίου, πέραν του ίδιου του οικισμού, απέμειναν οι οικισμοί Κωστεφάνου και Τσαχιανά. Μέχρι το έτος 1934 η φοίτηση από τους δύο αυτούς οικισμούς ήταν περιορισμένη. Ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, η φοίτηση από τον οικισμό Αγρίδια έφτασε να είναι ευκαιριακή, εξαιτίας της πίεσης των κατοίκων του για ίδρυση σχολείου στο χωριό τους. Το σχολείο στα Αγρίδια ιδρύθηκε τελικά το 1934 και λειτούργησε από το επόμενο σχολικό έτος[982].

Μετά την κατάρρευση του πρώτου διδακτηρίου, το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτική κατοικία. Ήταν ένα δωμάτιο, διαστάσεων 8,00×4,00×4,00 μ., στεγασμένο με κεραμοσκεπή. Ήταν σκοτεινό, φωτιζόμενο από δύο μόνο μικρά παράθυρα και είχε νότιο προσανατολισμό[983].

Το έτος 1911 ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση κοινοτικού διδακτηρίου, το οποίο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία των κατοίκων και εράνους. Οικοδομήθηκε στην άκρη του οικισμού, ψηλότερα από αυτόν, κοντά στον ενοριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Χρειάστηκε να προηγηθούν έργα διαμόρφωσης του οικοπέδου, το οποίο ήταν εξαιρετικά επικλινές. Το κτήριο αποτελούνταν από μία μόνη αίθουσα, διαστάσεων 12,00×5,50 μ. Το πάτωμα ήταν το φυσικό έδαφος, μέχρι το έτος 1915, οπότε επιστρώθηκε με πέτρινες πλάκες[984].

---

[980] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 82. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία ότι προ του έτους 1899 το διδακτήριο του οικισμού κατέρρευσε (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 35).

[981] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 35.

[982] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ 136.

[983] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1052/28-4-1911.

[984] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 35 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το έτος 1927 εκπονήθηκε σχέδιο μεταρρύθμισης του διδακτηρίου από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας. Παράλληλα εγκρίθηκε το ποσόν των 4.500 δραχμών, με το οποίο κατασκευάστηκαν θρανία. Η επισκευή και μεταρρύθμιση του κτηρίου έγιναν το έτος 1931 και τα επιχρίσματα τα καλοκαίρια του 1932 και του 1933. Οι εργασίες έγιναν με προσωπική εργασία των κατοίκων και τα υλικά αγοράστηκαν με έρανο. Διαμορφώθηκε μία αίθουσα 45 τ.μ.[985] και βοηθητικοί χώροι 11,50 τ.μ. Ο προσανατολισμός του κτηρίου ήταν δυτικός, με είσοδο και ένα παράθυρο προς την πλευρά αυτή και άλλα πέντε παράθυρα προς τις άλλες διευθύνσεις. Το οικόπεδο είχε εμβαδόν 430 τ.μ.[986] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 84).

Η έντονη κλίση του εδάφους επάνω στο οποίο είναι οικοδομημένος ο οικισμός και η γειτνίαση με τον ναό, συντέλεσαν στο να έχει αναλάβει η αυλή του σχολείου και ρόλο πλατείας του οικισμού. Για τον λόγο αυτό στην αυλή του σχολείου ανεγέρθηκε το μνημείο των ηρώων του Κρυονερίου.

1.2.3.1.3 Αλόιδες

Οι Αλόιδες είναι οικοδομημένες σε υψόμετρο 380 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αλόιδων και από το 1925 στην κοινότητα Αλόιδων. Πληθυσμιακά οι Αλόιδες ήταν ραγδαία ανερχόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχαν 133 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 214, το 1920 296, το 1928 306 και το 1940 402 κατοίκους.

Σχολείο στις Αλόιδες λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1900, ως γραμματοδιδασκαλείο. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού μπορούσαν να φοιτούν στο σχολείο του Χώνους, από το 1889 που είχε ιδρυθεί, σε απόσταση 30΄ της ώρας. Το 1901 το σχολείο των Αλόιδων λειτούργησε ως ημιημερήσιο Δαμάστας-Αλόιδων και από το επόμενο έτος ως αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1905 επαναχαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο και το έτος 1911 χαρακτηρίστηκε ως αδιαίρετο μεικτό[987].

Από την ίδρυσή του, το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Επί αυτονομίας στεγαζόταν σε κατοικία διαστάσεων 7,45×3,30×2,70 μ., στο κέντρο του οικισμού. Η αίθουσα διέθετε μία είσοδο και τέσσερα παράθυρα και χαρακτηριζόταν ως κατάλληλη. Είχε χωρητικότητα 20-27 μαθητών και στέγαζε μέχρι 35 μαθητές[988]. Σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του, στο σχολείο φοιτούσε μειωμένος αριθμός κοριτσιών. Αιτία ήταν η προκατάληψη των κατοίκων για τη φοίτηση των κοριτσιών[989].

---

[985] Το διδακτήριο ήταν επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου, το οποίο το έτος 1915 είχε 42 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 92), το 1927 55 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 897) και το έτος 1937 40 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 70).

[986] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 897 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 145. Η πληροφορία στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 57, για κρατική αρωγή 77.000 δραχμών αφορά τη μεταγενέστερη επισκευή, του έτους 1954 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό.π.* σημ. 475, σελ. 66).

[987] Οι μεταβολές του σχολείου έγναν με τα υπ. αριθμ. 2/Φ.Ε.Κ. 2/8-2-1900, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900, 1/ Φ.Ε.Κ.3/27-1-1901, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 184/Φ.Ε.Κ. 68/20-12-1905 και 188/Φ.Ε.Κ. 76/11-10-1911 διατάγματα.

[988] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1113/13-4-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 87.

[989] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 87 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 28. Δεκατρία χρόνια αργότερα, το έτος 1933, το φαινόμενο δεν είχε εκλείψει και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η έλλειψη προαυλίου άρχισε να επισημαίνεται από το έτος 1915, αλλά τονιζόταν, παράλληλα, ότι δεν υπήρχε καταλληλότερο κτίσμα στις Αλόιδες και ότι η ανοικοδόμηση διδακτηρίου ήταν αδύνατη. Το ενοίκιο της αίθουσας κατέβαλλε η Εκκλησιαστική Επιτροπή. Το 1927 το διδακτήριο χαρακτηριζόταν ως «ακατάλληλον και δι' ορνιθώνα». Το έτος αυτό επιλέγηκε οικόπεδο για την οικοδόμηση διδακτηρίου, δίπλα στον ενοριακό ναό του αγίου Γεωργίου και στάλθηκε σχεδιάγραμμά του στην Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας για τη σύνταξη σχεδίου. Η υπηρεσία, όμως, έκρινε ακατάλληλο το οικόπεδο και το επέστρεψε. Επιλέγηκε νέο οικόπεδο και υποβλήθηκε και πάλι σχέδιο. Μετά την έγκριση, το οικόπεδο αγοράστηκε και ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες για την ανέγερση διδακτηρίου. Εν τω μεταξύ η Εκκλησιαστική Επιτροπή σταμάτησε να καταβάλλει το ενοίκιο, το οποίο επωμίστηκαν οι γονείς των μαθητών[990].

Από το έτος 1931 άρχισε να δηλώνεται η οικονομική αδυναμία των κατοίκων και να ζητείται κρατική ενίσχυση. Το 1937 το ενοικιαζόμενο διδακτήριο βρισκόταν σε άθλια κατάσταση. Εν τω μεταξύ ο αριθμός των μαθητών και μαθητριών είχε αυξηθεί σημαντικά και ο δάσκαλος του οικισμού αναγκαζόταν, λόγω έλλειψης χώρου, να τους μοιράζει σε δύο τμήματα και να τους διδάσκει εναλλάξ πρωί και απόγευμα. Μέχρι το 1937 οι κάτοικοι είχαν συγκεντρώσει 80.000 δραχμές για την ανέγερση του διδακτηρίου. Στη συγκέντρωση των χρημάτων πρωτοστάτησε ο επί σειρά ετών δάσκαλος των Αλόιδων Ε. Τσαπαλάκης[991].

Η μειοδοσία ανέγερσης ήταν έτοιμη να γίνει το έτος 1937, οπότε προέκυψε θέμα επάρκειας του οικοπέδου. Το οικόπεδο που είχε αγοραστεί ήταν αρκετά έξω από τα όρια του οικισμού και είχε παραγκωνιστεί. Οι κάτοικοι είχαν επανέλθει στην ιδέα ανέγερσης του διδακτηρίου δίπλα στον ενοριακό ναό του αγίου Γεωργίου. Το οικόπεδο αυτό κρινόταν ως ανεπαρκές, τόσο από μια μερίδα των κατοίκων όσο και από τον νομαρχιακό επιθεωρητή. Το πρόβλημα έλυσε ο νέος και δραστήριος δάσκαλος του οικισμού Ι. Καλοκύρης. Τελικά επιλέγηκε το οικόπεδο που είχε αγοραστεί έξω από τον οικισμό[992].

Η μειοδοσία του διδακτηρίου έγινε το έτος 1938. Τα αρχικά σχέδια της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας είχαν αναθεωρηθεί μετά τον σεισμό τού 1935, ο οποίος προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στον οικισμό, και πρόβλεπαν εκτεταμένη χρήση οπλισμένου σκυροδέματος[993]. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πρόλαβε το διδακτήριο στο στάδιο της στέγασης. Ολοκληρώθηκε το έτος 1954[994].

Το διδακτήριο έχει διαστάσεις 14,00×7,40 μ. και αποτελεί το ανατολικό τμήμα του υπάρχοντος σήμερα κτηρίου. Πέραν της αγοράς του οικοπέδου με κοινοτικούς πόρους και της προσωπικής εργασίας των κατοίκων, επιχορηγήθηκε από το δημόσιο με 165.000 δραχμές[995].

ο νομαρχιακός επιθεωρητής το δικαιολογούσε, επικαλούμενος «αρρενογονίαν» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 170).

990 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 900-901 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 140.

991 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 140 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 141.

992 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 2.

993 Η πληροφορία αντλήθηκε από συνέντευξη με τον κάτοικο των Αλόιδων Σφυρή Γ. (26-12-2002) καί από το Α.Δ.Σ. Αλόιδων, Φάκελος ανέγερσης διδακτηρίου, όπου και τα σχετικά σχέδια. Για τους σεισμούς στην Κρήτη, βλ. Πλατάκη Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης ..., *ό. π.* σημ. 102, σ.σ. 463-524. Ο επόμενος μεγάλος σεισμός, του έτους 1958, παρόλες τις εκτεταμένες ζημιές που προκάλεσε στον οικισμό, δεν έθιξε το διδακτήριο.

994 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 55.

995 Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 111 αναφέρεται λανθασμένα ότι η κρατική αρωγή ήταν 125.000 δραχμές. Στην πραγματικότητα το διδακτήριο επιχορηγήθηκε με

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χωροθετήθηκε στα βορειοανατολικά των Αλόιδων, σε μεγάλη απόσταση από τον οικισμό. Έχει προσανατολισμό μεσημβρινό και αποτελείται από αίθουσα 54 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και ιματιοθήκη 9 τ.μ.[996] Στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και διαθέτει αυλή 450 τ.μ. Αποδείχτηκε εξαρχής ανεπαρκές για τις ανάγκες του σχολείου[997]. Μορφολογικά δεν παρουσιάζει τίποτα το ιδιαίτερο, πέραν της διευρυμένης του βάσης (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 17). Στον αύλειο χώρο του έχει τοποθετηθεί το ηρώο των πεσόντων του οικισμού.

1.2.2.1.3 Αείμονας

Ο Αείμονας είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 400 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Αείμονα και από το 1925 στην κοινότητα Αείμονα. Ο Αείμονας ήταν ραγδαία αναπτυσσόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 149 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 227, το 1920 266, το 1928 274 και το 1940 369 κατοίκους.

Σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά στον Αείμονα το έτος 1899. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού μπορούσαν να φοιτούν στο σχολείο του Κρυονερίου, από το 1880 που είχε λειτουργήσει. Από το 1889 φοιτούσαν εναλλακτικά στα σχολεία του Χώνους και του Κρυονερίου. Οι δύο αυτοί οικισμοί απείχαν 5΄ και 15΄ της ώρας αντίστοιχα.

Ο επιθεωρητής του έτους 1899 είχε προτείνει την ίδρυση στον Αείμονα σχολείου, αλλά δεν εισακούστηκε. Το σχολείο που είχε προτείνει θα εξυπηρετούσε, πέραν του Αείμονα, τους οικισμούς Κρυονέρι, Κωστεφάνου, Τσαχιανά και Αγρίδια[998]. Οι κάτοικοι του Αείμονα αντέδρασαν στη μη ίδρυση σχολείου στον οικισμό τους και ζήτησαν την άδεια ίδρυσης ιδιωτικού σχολείου. Η άδεια παραχωρήθηκε και οι κάτοικοι επισκεύασαν κοινοτικό κτήριο, για να το χρησιμοποιήσουν ως διδακτήριο. Η δασκάλα που προσέλαβαν, όμως, δεν είχε τα νόμιμα προσόντα και ο νομαρχιακός επιθεωρητής κατάγγειλε τους κατοίκους, τόσο για την πρόσληψη της δασκάλας όσο και για το ότι δεν είχαν ζητήσει άδεια από την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας για τη διαρρύθμιση του κτηρίου σε διδακτήριο[999].

Το έτος 1901 ο νομαρχιακός επιθεωρητής επανήλθε, με πρόταση ίδρυσης δευτεροβάθμιου γραμματοδιδασκαλείου στην κοντινή μονή Χαλέπας. Η απόσταση των γύρω οικισμών, οι οποίοι θα εξυπηρετούνταν από το σχολείο, ήταν του Κρυονερίου 10΄, των Τσαχιανών 10΄, των Βεργιτσανών 10΄, των Αγριδιών 15΄ και του Κωστεφάνου 15΄ της ώρας. Το σχολείο θα εξυπηρετούσε 339 οικογένειες[1000]. Η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή, προφανώς στα πλαίσια της προσπάθειας απογαλακτισμού της Κρητικής Πολιτείας από την Εκκλησία. Αντ' αυτού ιδρύθηκε αδιαίρετο σχολείο στον Αείμονα. Το 1903 το σχολείο χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο. Το έτος 1905 το σχολείο του Κρυονερίου καταργήθηκε και το σχολείο του Αείμονα εξυπηρετούσε τόσο τα παιδιά του οικισμού αυτού όσο και του οικισμού Θεοδώρα. Το 1909 το σχολείο συγχωνεύτηκε στο σχολείο του Χώνους. Το επόμενο έτος το σχολείο του Αείμονα

165.000 δραχμές σε τρεις δόσεις, των 25.000, 80.000 και 60.000 δραχμών, τα έτη 1937, 1939 και 1940, αντίστοιχα (βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α΄, τ. 299/1-11-1937 και 335/1-2-1940 και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126).

[996] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 111.

[997] Το διδακτήριο επαρκούσε για 43-60 μαθητές και το σχολείο ήδη από το έτος 1937 είχε 62 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 51).

[998] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 35.

[999] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-Έγγραφα διάφορα Α, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 519/9-7-1900. Στην καταγγελία ο νομαρχιακός επιθεωρητής χαρακτηρίζει τους κατοίκους του Αείμονα ως «εκ των αγροικοτέρων της επαρχίας».

[1000] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 43.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επανιδρύθηκε, ενώ ιδρύθηκε και τριτοβάθμιο σχολείο θηλέων. Το έτος 1911 τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν σε ένα μεικτό[1001].

Το πρώτο διδακτήριο ήταν κοινοτικό, αλλά δεν είχε ανεγερθεί για να στεγάσει σχολείο. Επισκευάστηκε πρόχειρα το καλοκαίρι του 1899, για να στεγάσει το ιδιωτικό σχολείο του οικισμού. Σώζεται, μετασκευασμένο σε ιδιωτική κατοικία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 12). Το διδακτήριο καταλάμβανε τον κάτω όροφο του σημερινού διώροφου κτηρίου. Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του Αείμονα και αρχικά αποτελούνταν από δύο χώρους, αίθουσα διδασκαλίας και συνεχόμενη κατοικία δασκάλου. Η αίθουσα διδασκαλίας είχε διαστάσεις 9,50×3,50 μ. και ήταν ανεπαρκής για τις ανάγκες του σχολείου που στέγαζε[1002]. Ο φωτισμός και ο αερισμός της αίθουσας θεωρούνταν ελλιπείς, γιατί πραγματοποιούνταν από ελάχιστα ανοίγματα. Ο βόρειος προσανατολισμός δεν επέτρεπε την είσοδο των ηλιακών ακτίνων, με συνέπεια τη διαρκή υγρασία του εδάφους. Το προαύλιο κρινόταν ως εντελώς ανεπαρκές[1003].

Από το έτος 1917 το διδακτήριο κρινόταν ακατάλληλο και ο επιθεωρητής πρότεινε την κατεδάφιση και ανοικοδόμησή του στην ίδια θέση, αλλά με αντίθετο προσανατολισμό. Μέχρι το έτος 1927 είχε γίνει συνείδηση στην τοπική κοινωνία η αναγκαιότητα ανέγερσης νέου διδακτηρίου. Επιλέγηκε η λύση της εκποίησης του παλιού διδακτηρίου σε ιδιώτη και η οικοδόμηση του νέου σε άλλο κοινοτικό οικόπεδο. Παρόλη την ανεπάρκεια και του νέου οικοπέδου, η Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας το ενέκρινε και απέστειλε σχέδιο ανοικοδόμησης. Οι κάτοικοι προσέφεραν όλη την απαιτούμενη εργασία για τη συγκέντρωση των υλικών και η εκποίηση του παλιού διδακτηρίου απέφερε 28.000 δραχμές. Η κρατική αρωγή έφτασε τις 20.000 δραχμές και χρειάστηκε να πραγματοποιηθούν έρανοι και να επιβληθεί προσωπική εργασία για την αποπεράτωση του κτηρίου. Στην ανέγερση, που ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1929, πρωτοστάτησε ο δάσκαλος Σ. Κανακάκης[1004].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στο κέντρο περίπου του Αείμονα, σε ανεπαρκές σε έκταση και εξαιρετικά επικλινές οικόπεδο. Η θέση του δημιουργούσε προβλήματα, εξαιτίας της γειτνίασης με τα καφενεία του οικισμού. Το επικλινές του εδάφους προς το βορρά και τη δύση λύθηκε με την υπερύψωση του διδακτηρίου από τις πλευρές αυτές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 13). Στην πραγματικότητα δεν έγινε εφικτό να δημιουργηθεί επαρκές υπόγειο, αλλά, τουλάχιστον, μπόρεσε να κατασκευαστεί το πάτωμα του διδακτηρίου από σανίδωμα και να αποφευχθεί, έτσι, κάθε πιθανό πρόβλημα υγρασίας. Το κτήριο έχει διαστάσεις 14,50×6,30 μ. και αποτελείται από αίθουσα 47 τ.μ., γραφείο 8,3 τ.μ. και ιματιοθήκη 7 τ.μ. Το διδακτήριο αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου που στέγαζε. Επαρκούσε για 38-52 μαθητές και φοιτούσαν σ' αυτό κατά μέσο όρο 46 μαθητές[1005]. Στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και εδράζεται σε διευρυμένη βάση. Η κατασκευή του είναι εντελώς λιτή. Το έτος 1989 κηρύχτηκε διατηρητέο, στο Φ.Ε.Κ. 72/Β/1-2-1989.

[1001] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 155/Φ.Ε.Κ. 54/12-10-1910 και 162/Φ.Ε.Κ. 69/20-9-1911 διατάγματα.

[1002] Το οίκημα επαρκούσε για 27-37 μαθητές και στέγαζε από ένα ελάχιστο 39 μαθητών, το έτος 1917 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 91), μέχρι ένα μέγιστο 50 μαθητών, το 1923 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 121).

[1003] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 91, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 27 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 121.

[1004] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 899.

[1005] Ενδεικτικά, το σχολείο το έτος 1931 είχε 46 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 143), το 1933 48 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 140) και το 1937 40 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό.π.* σημ. 471, σελ. 71).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.3.1.5 Θεοδώρα

Ο οικισμός της Θεοδώρας είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 350 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Θεοδώρας, από το 1925 στην κοινότητα Αείμονα, από το 1928 στην κοινότητα Αλόιδων και από το 1931 στην κοινότητα Θεοδώρας. Πληθυσμιακά η Θεοδώρα ήταν ραγδαία αυξανόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχε 43 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 76, το 1920 157, το 1928 190 και το 1940 224 κατοίκους. Μέσα, δηλαδή, σε εξήντα χρόνια είχε υπερπενταπλασιάσει τον πληθυσμό της.

Σχολείο στη Θεοδώρα πρωτολειτούργησε το έτος 1916, ως κοινό[1006]. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Χώνους, σε απόσταση 35΄ της ώρας. Πριν από το έτος 1889, οπότε είχε ιδρυθεί το σχολείο του Χώνος οικισμός, τα παιδιά της Θεοδώρας μπορούσαν να φοιτούν στο γραμματοδιδασκαλείο του Κρυονερίου, ενώ πριν και από το έτος 1880 δεν είχαν καμία δυνατότητα φοίτησης. Στο σχολείο της Θεοδώρας, από το 1916 που ιδρύθηκε φοιτούσαν και τα παιδιά του οικισμού Μακρυγιάννης, από απόσταση 5΄ της ώρας.

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτική κατοικία, στο μέσο του οικισμού[1007]. Το έτος 1922 μεταστεγάστηκε σε δημόσιο διδακτήριο, το οποίο ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία και δαπάνες των κατοίκων του οικισμού και του γειτονικού Μακρυγιάννη. Το κτήριο οικοδομήθηκε στον περίβολο του ενοριακού ναού του αγίου Γεωργίου, στα βόρειά της. Ο προασανατολισμός του ήταν μεσημβρινός, με είσοδο και παράθυρο προς την πλευρά αυτή, δύο παράθυρα προς βορρά και από ένα παράθυρο προς τα ανατολικά και τα δυτικά. Το δάπεδο αποτελούσε ο φυσικός βράχος. Το διδακτήριο στερούνταν κουφωμάτων και διέθετε μόλις δέκα δίεδρα θρανία και πέντε πολύεδρα, από άλλο σχολείο της περιοχής,. Οι κάτοικοι υπόσχονταν τη συμπλήρωση των ελλείψεων αλλά διαρκώς την ανέβαλλαν, λόγω της οικονομικής τους δυσπραγίας. Το μέγεθος της μαθητικής αποχής ήταν ιδιαίτερα αυξημένο: το έτος 1923 επί 56 εγγεγραμμένων μαθητών φοιτούσαν μόλις οι 30[1008].

Το 1927 το διδακτήριο ήταν ήδη πολύ μικρό για τις ανάγκες των 37 φοιτούντων μαθητών και μαθητριών. Άλλωστε, η έλλειψη συντήρησης το είχε καταστήσει ακατάλληλο. Το έτος αυτό υποβλήθηκε στην Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας σχέδιο του κτηρίου για τη σύνταξη είτε σχεδίου μεταρρύθμισης είτε ανοικοδόμησης νέου. Οι μικρές του διαστάσεις δεν επέτρεπαν τη μεταρρύθμιση, οπότε στάλθηκαν σχέδια οικοδομής νέου διδακτηρίου, στην ίδια θέση[1009]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Θεοδώρα είναι οικοδομημένη σε πολύ έντονο ανάγλυφο, το οποίο δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση επίπεδου χώρου σε κανένα άλλο σημείο της. Στο σημείο αυτό είχε οικοδομηθεί και ο ενοριακός ναός της Θεοδώρας και, αργότερα, το κοινοτικό κατάστημα του οικισμού. Έτσι, το σχολείο, μέχρι το έτος 1985 που λειτούργησε, ήταν υποχρεωμένο να μοιράζεται με τον ναό για τα διαλείμματά του και το μάθημα της γυμναστικής τον αύλειό της χώρο . Ο σχολικός κήπος περιοριζόταν σε μερικές αλιτάνες του ναού.

[1006] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 99/3-6-1916 διάταγμα.

[1007] Ήταν το σπίτι του Αντωνοδημήτρη, το οποίο αποκαλούνταν *καλιτσούνι*, λόγω του σχήματός του (βλ. Ζουριδάκη-Φλουρή Μ., *Θεοδώρα. Το μυλοποταμίτικο χωριό που στέκει 300 χρόνια αγνάντια στο γερο-Ψηλορείτη*, Αθήνα 2000, σελ. 77).

[1008] Βλ. Ζουριδάκη-Φλουρή Μ., *Θεοδώρα...*, *ό. π.* σημ. 1007, σελ. 77 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 121.

[1009] Ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1927 το χαρακτηρίζει «κατάλληλο μάλλον δια περιστερώνα και την πτηνοτροφίαν εν γένει» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 902).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η κατεδάφιση του παλιού διδακτηρίου πραγματοποιήθηκε το έτος 1929 και το σχολείο μεταστεγάστηκε στο νέο διδακτήριο το 1931[1010]. Το κτήριο είχε ακόμα αρκετές ελλείψεις, στα επιχρίσματα και στην επίστρωση του δαπέδου, αλλά η στέγαση των 50 μαθητών του σχολείου δεν ήταν εφικτή σε καμία ιδιωτική κατοικία του οικισμού[1011].

Το διδακτήριο έχει διαστάσεις 15,00×6,00×6,00 μ. και αποτελείται από αίθουσα διδασκαλίας 40 τ.μ., γραφείο 10 τ.μ. και ιματιοθήκη 6 τ.μ. Εντυπωσιακό είναι το ύψος του -6,00 μ.- αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη ότι η συνολική κρατική αρωγή δεν ξεπέρασε τις 80.000 δραχμές και ότι βασικές εργασίες έγιναν με προσωπική εργασία των κατοίκων και με εράνους[1012]. Ο προσανατολισμός του είναι μεσημβρινός. Επειδή, όμως, από την πλευρά αυτή τον ηλιασμό του διδακτηρίου μειώνει σημαντικά ο ναός, διανοίγονται τέσσερα στη σειρά παράθυρα, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 61). Στην ανοικοδόμηση του κτηρίου πρωτοστάτησε ο επί σειρά δεκαετιών δάσκαλος του σχολείου Δ. Φλουρής. Ο ίδιος πρωτοστάτησε και στις μεταπολεμικές εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου, κατά τις οποίες ο σχολικός και εκκλησιαστικός περίβολος ισοπεδώθηκαν και περιτοιχίστηκαν, με κατασκευές που υπερβαίνουν σε ύψος κατά τόπους τα οκτώ μέτρα[1013].

Το νέο διδακτήριο εξυπηρέτησε τις άμεσες ανάγκες του σχολείου, αποδείχτηκε, όμως, μακροπρόθεσμα ανεπαρκές για τις ανάγκες τού ραγδαία αναπτυσσόμενου οικισμού της Θεοδώρας. Με χωρητικότητα 32-45 μαθητών, χρειάστηκε προπολεμικά να στεγάσει μέχρι 50 μαθητές και μεταπολεμικά μέχρι 76[1014].

Το κτήριο, το οποίο επισκευάστηκε πρόσφατα από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Θεοδώρας, εντυπωσιάζει τόσο λόγω του ύψους του όσο και λόγω της κομψότητάς του, πάντα στα πλαίσια ενός γεωργοκτηνοτροφικού οικισμού του Μυλοποτάμου. Ιδιαίτερη σημασία έχει δοθεί στα ορθογωνικά του ανοίγματα, με το τονισμένο κλειδί τους και τους προεξέχοντες περιμετρικούς πωρόλιθους, αλλά και στις ζωνώσεις της πρόσοψης, με τη βοήθεια των προεξεχουσών ταινιών των επιχρισμάτων.

1.2.3.1.6 Αγρίδια

Ο οικισμός Αγρίδια είναι οικοδομημένος σε υψόμετρο 340 μέτρων. Διοικητικά από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Ασυρώτων (Κρυονερίου) και από το 1925 στην κοινότητα Δοξαρού. Κατοίκους τα Αγρίδια είχαν το 1881 85 χριστιανούς, το 1900 71, το 1920 110, το 1928 108 και το 1940 135.

[1010] Στο Ζουριδάκη-Φλουρή Μ., *Θεοδώρα...*, *ό. π.* σημ. 1007, σελ. 77 αναφέρεται ότι κατεδαφίστηκε τον Ιούνιο του 1932 και ότι η ανοικοδόμηση διήρκεσε μόλις οκτώ μήνες. Η πληροφορία αυτή καταρρίπτεται, τόσο από τις εκθέσεις επιθεωρήσεως όσο και από την κοινή λογική. Κανένα διδακτήριο, έστω μονοτάξιο, της περιφέρειας του Ρεθύμνου δεν έγινε κατορθωτό να οικοδομηθεί σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, ούτε καν τα ελάχιστα που ευνοήθηκαν από σημαντική κρατική αρωγή. Οπωσδήποτε, η αναφορά οικοδόμησης διδακτηρίων σε μικρό χρονικό διάστημα αποτελεί ενδιαφέρον σημείο της ευρύτερης τοπικής παράδοσης και της τόνωσης της αυτοεικόνας των κατοίκων των οικισμών.

[1011] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 138.

[1012] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 49.

[1013] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 75, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 70 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 21.

[1014] Το έτος 1951 στο σχολείο φοιτούσαν 43 αγόρια και 33 κορίτσια. Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των μαθητών, ο δάσκαλος υποχρεωνόταν να διδάσκει το πρωί τις μεγαλύτερες τάξεις και το απόγευμα τις μικρότερες (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 75).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μέχρι το έτος 1934 τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Κρυονερίου, από το 1880, στο σχολείο του Χώνους, από το 1889 και στο σχολείο του Αείμονα, από το 1899. Τα τρία αυτά σχολεία απείχαν από τα Αγρίδια 35΄, 15΄ και 10΄ της ώρας, αντίστοιχα.

Το σχολείο στα Αγρίδια ήταν το τελευταίο που λειτούργησε στη σχολική περιφέρεια του Χώνους. Ιδρύθηκε το έτος 1934[1015] και εξυπηρετούσε, πέραν των Αγριδιών, τα παιδιά των γειτονικών οικισμών Τσαχιανά και Κωστεφάνου[1016]. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία, το ενοίκιο της οποίας κατέβαλλαν οι κάτοικοι του οικισμού. Η κατοικία κρινόταν ακατάλληλη, τόσο λόγω της ανεπάρκειάς της για τους 50 περίπου μαθητές του σχολείου όσο και λόγω της έλλειψης επαρκούς αύλειου χώρου. Τα θρανία του σχολείου ήταν οκτώ πολύεδρα, του τύπου του αλληλοδιδακτικού σχολείου, τα οποία οι κάτοικοι είχαν προφανώς δανειστεί από άλλο σχολείο της περιοχής, που είχε ανανεώσει τον εξοπλισμό του[1017].

Από το έτος 1935 ξεκίνησαν οι προσπάθειες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου. Οι κάτοικοι με προσωπική εργασία συγκέντρωσαν όλα τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά και με εράνους κατόρθωσαν μέχρι το καλοκαίρι του 1937 να ολοκληρώσουν την τοιχοποιία του κτηρίου. Στις προσπάθειές τους πρωτοστάτησε ο νεοδιόριστος δάσκαλος του σχολείου Ι. Λιανέρης. Το 1937 χορηγήθηκε κρατική αρωγή 30.000 δραχμών και το επόμενο έτος συμπληρωματική 40.000 δραχμών, με τις οποίες το διδακτήριο απέκτησε κεραμοσκεπή[1018]. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος βρήκε το σχολείο των Αγριδιών στεγασμένο στο νέο διδακτήριο. Υπολείπονταν τα εξωτερικά επιχρίσματα, τα οποία πραγματοποιήθηκαν μεταπολεμικά, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με κρατική αρωγή 20.000 δραχμών[1019].

Το διδακτήριο είναι οικοδομημένο σε οικόπεδο 700 περίπου τ.μ., στο δυτικό όριο του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 10). Έχει διαστάσεις 13,70×7,20 μ. και αποτελείται από αίθουσα 54 τ.μ., γραφείο 8 τ.μ. και ιματιοθήκη 8 τ.μ.[1020]. Αποδείχτηκε επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου. Επαρκούσε για 43-60 μαθητές και στέγαζε 40 κατά μέσο όρο[1021].

Ο προσανατολισμός του διδακτηρίου είναι μεσημβρινός. Στεγάστηκε με τετρακλινή κεραμοσκεπή, η οποία είχε διαρκή προβλήματα από τους δυνατούς ανέμους της περιοχής. Μοναδικό σημείο που επιδιώκει να καταδείξει το δημόσιο χαρακτήρα τού κτηρίου είναι η έδρασή του σε διευρυμένη βάση.

1.2.3.2 Σχολική περιφέρεια Δοξαρού

1.2.3.2.1 Δοξαρό

Το Δοξαρό είναι οικοδομημένο σε υψόμετρο 260 μέτρων. Το παλιότερο όνομα του οικισμού ήταν *Κλεψίμια*. Στο Δοξαρό κατά την εξεταζόμενη περίοδο περιλαμβάνονταν οι οικισμοί Δοξαρό και Κάμπος Δοξαρού. Ο δεύτερος οικισμός άρχισε να δημιουργείται κατά τη δεκαετία του 1930, με τη διάνοιξη της παλαιάς εθνικής οδού Ηρακλείου-Ρεθύμνου, κατά

[1015] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 377/1-11-1934 διάταγμα.

[1016] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1958..., *ό. π.* σημ. 652, σελ. 94.

[1017] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., ό. π. σημ. 489, σελ. 84 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 69.

[1018] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 126 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α΄, τ. 335 (1-2-1940).

[1019] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 72.

[1020] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 15.

[1021] Τους περισσότερους μαθητές είχε το σχολείο το έτος 1939, 30 αγόρια και 23 κορίτσια (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 66). Μεταπολεμικά στέγαζε λιγότερους από 40 μαθητές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μήκος της, και ήταν πολύ μικρότερος από τον παλιό οικισμό του Δοξαρού. Διοικητικά το Δοξαρό από το έτος 1879 ανήκε στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Κλεψιμίων και από το 1925 στην κοινότητα Κλεψιμίων. Η μετονομασία του οικισμού από Κλεψίμια σε Δοξαρό πραγματοποιήθηκε το έτος 1933. Πληθυσμιακά το Δοξαρό ήταν ανερχόμενος οικισμός. Το 1881 είχε 112 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 168, το 1920 206, το 1928 216 και το 1940 250 κατοίκους.

Σχολείο στον οικισμό ιδρύθηκε το έτος 1889, με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο και ήταν τριτοβάθμιο[1022]. Μέχρι τότε τα παιδιά του Δοξαρού πρακτικά δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν σε σχολείο, αφού εκείνο του Γαράζου απείχε μία ώρα και 45΄ της ώρας και προς το σχολείο των Ανωγείων μεσολαβούσαν δύο χείμαρροι, ο Γεροπόταμος και ο Δαμαστιανός, αδιάβατοι σε περιόδους βροχοπτώσεων. Στο σχολείο του Δοξαρού από το 1889 φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Χελιανά, Απλαδιανά και Μακρυγιάννη, από αποστάσεις 10΄, 10΄ και 15΄ της ώρας, αντίστοιχα[1023].

Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899 ως γραμματοδιδασκαλείο. Υπολογιζόταν να φοιτήσουν 55-60 μαθητές και μαθήτριες, με περιθώριο λάθους 10 μαθητών, εξαιτίας της ημινομαδικής ζωής μερικών οικογενειών του οικισμού. Το έτος 1901 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο. Το 1903 χαρακτηρίστηκε τριτοβάθμιο αδιαίρετο. Κατά τη δεκαετία του 1960 το σχολείο προβιβάστηκε σε διθέσιο, παρακολουθώντας την ανοδική πληθυσμιακή πορεία του οικισμού[1024].

Από την ίδρυσή του, το σχολείο στεγάστηκε σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο είχε οικοδομηθεί με προσωπική εργασία των κατοίκων στο κέντρο του οικισμού, στον περίβολο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου. Απείχε ελάχιστα από τον ενοριακό ναό, διαχωριζόμενο απ' αυτόν μόνο από έναν δρόμο. Αποτελούνταν από μία αίθουσα, διαστάσεων 10,90×3,80×3,65 μ., η οποία στεγαζόταν με κεραμοσκεπή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 51). Η αίθουσα, τύπου αλληλοδιδακτικού σχολείου, ήταν υπολογισμένη για τη διδασκαλία 100 μαθητών αλλά ποτέ δε χρειάστηκε να στεγάσει τόσο μεγάλο μαθητικό πληθυσμό[1025]. Ο αερισμός και ο φωτισμός του κτηρίου κρίνονταν ανεπαρκείς. Το δάπεδο του διδακτηρίου ήταν το φυσικό έδαφος.

Η γειτνίαση με τον κεντρικό δρόμο του οικισμού και η χρήση του δρόμου κατά τα διαλείμματα, άρχισαν να θεωρούνται σημαντικά μειονεκτήματα ήδη από το έτος 1910[1026]. Το 1915 ο επιθεωρητής σε αναφορά του, στην οποία απαριθμούσε όλα τα προβλήματα του διδακτηρίου, κατέληγε: «κηρύσσω ως εγκαταλειπτέον το διδακτήριον». Όμως, το σχολείο εξακολούθησε να στεγάζεται στο κτήριο αυτό μέχρι το 1933. Μοναδική αλλαγή υπήρξε η οικοδόμηση μεσότοιχου στο εσωτερικό της αίθουσας, το έτος 1923, για τη δημιουργία κατοικίας δασκάλου. Έτσι, το μήκος της περιορίστηκε στα οκτώ μέτρα[1027].

[1022] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189.

[1023] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 34.

[1024] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 και 41/ Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903 διατάγματα.

[1025] Ως συνδιδακτικό αργότερα σχολείο, επαρκούσε για 33-46 μαθητές. Το έτος 1915 είχε 61 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 93), το 1919 40 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 28), το 1927 37 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 896) και το 1931 37 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 137).

[1026] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485.

[1027] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 93 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 123.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το καλοκαίρι του 1927 η λύση του διδακτηριακού προβλήματος είχε ωριμάσει και οι κάτοικοι του Δοξαρού παρασκεύασαν τον απαραίτητο ασβέστη για την οικοδόμηση νέου διδακτηρίου. Εν τω μεταξύ υποβλήθηκε στην Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας σχέδιο εκκλησιαστικού οικοπέδου, για έγκριση. Παρά το γεγονός ότι το οικόπεδο απείχε 15΄ της ώρας προς βορράν του οικισμού, στο μέσο του ύψους του παρακείμενου λόφου, η υπηρεσία ενέκρινε την επιλογή του και εκπόνησε τα απαραίτητα σχέδια. Όμως, η Μοναστηριακή Επιτροπεία Ρεθύμνης, στην οποία ανήκε, δεν ενέκρινε την παραχώρηση του οικοπέδου, το οποίο διεκδικούσε παράλληλα το Εφεδρικό Ταμείο Ρεθύμνης. Το Εφεδρικό Ταμείο υποσχόταν ότι, εάν το οικόπεδο ερχόταν στην κατοχή του, θα το παραχωρούσε για την οικοδόμηση του σχολείου[1028]. Με τη σειρά του το Υπουργείο Παιδείας προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα με την αποστολή έγγραφης συνηγορίας για την παραχώρηση του οικοπέδου[1029].

Το επόμενο έτος ξεκίνησε η οικοδόμηση του κτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το 1933. Το οικόπεδο έχει έκταση πέντε περίπου στρεμμάτων. Το κτήριο είναι το τυπικό του μονοθέσιου σχολείου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 52). Για την ανέγερσή του χρειάστηκε να ισοπεδωθεί μέρος του λόφου και απαιτήθηκαν σημαντικοί εκβραχισμοί, με προσωπική εργασία των κατοίκων. Εκβραχισμοί έγιναν και για τη διάνοιξη δεξαμενής της αποθήκευσης του νερού. Στην οικοδόμηση πρωτοστάτησε ο επί πολλά έτη δάσκαλος του οικισμού Β. Παπαδάκης. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1937[1030]. Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο του Δοξαρού μέχρι το έτος 1964, οπότε μεταστεγάστηκε σε νέο, διτάξιο, διδακτήριο[1031].

1.2.3.2.2 Απλαδιανά

Τα Απλαδιανά είναι οικοδομημένα σε υψόμετρο 260 μέτρων. Στα Απλαδιανά κατά την εξεταζόμενη περίοδο περιλαμβάνονταν οι οικισμοί Απλαδιανά και Κάμπος Απλαδιανών. Ο δεύτερος οικισμός, όπως και άλλοι της περιοχής, άρχισε να συνοικίζεται κατά τη δεκαετία του 1930, με τη διάνοιξη της παλαιάς εθνικής οδού Ηρακλείου-Ρεθύμνου. Διοικητικά τα Απλαδιανά από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Γαράζου, από το 1901 στον ίδιο διευρυμένο δήμο, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Χελιανών, από το 1925 στην κοινότητα Κλεψιμίων (Δοξαρού) και από το 1935 στην κοινότητα Απλαδιανών. Πληθυσμιακά τα Απλαδιανά ήταν ανερχόμενος οικισμός: το έτος 1881 είχαν 57 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 153 (μαζί με τα κοντινά Χελιανά), το 1920 107, το 1928 129 και το 1940 195 κατοίκους.

Σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1911, ως αδιαίρετο μεικτό[1032]. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στο σχολείο του Δοξαρού, σε απόσταση 10΄ της ώρας. Πριν από το έτος 1889, οπότε είχε ιδρυθεί το σχολείο του Δοξαρού, τα παιδιά των Απλαδιανών πρακτικά δεν είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση. Στο σχολείο φοίτησε κατά περιόδους και μέρος των παιδιών του οικισμού Χελιανά, ενώ το υπόλοιπο φοιτούσε στο σχολείο του Δοξαρού[1033].

[1028] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σ.σ. 896-897.

[1029] Βλ. Α.Δ.Σ. Δοξαρού, *φάκελος* 1927, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 24352/6-8-1927.

[1030] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α΄, τ. 296 (1-8-1937).

[1031] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 37. Η ανέγερση του νεότερου σχολείου, του τρίτου κατά σειράν του οικισμού, υπαγορεύτηκε όχι από την ανεπάρκεια του προηγούμενου αλλά από το απόμακρο της χωροθέτησής του. Το δεύτερο σχολείο επαρκούσε για 43-60 μαθητές και προπολεμικά στέγαζε κατά μέσο όρο 43 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 134 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 67).

[1032] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 102/51/30-7-1911 διάταγμα.

[1033] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1958..., *ό. π.* σημ. 652, σελ. 31.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το σχολείο των Απλαδιανών από την ίδρυσή του το έτος 1911 και μέχρι το 1929 στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες του οικισμού[1034]. Από το καλοκαίρι του 1926 άρχισε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου. Το οικόπεδο επιλέγηκε μέσα στον παλιό οικισμό των Απλαδιανών και είχε έκταση 150 περίπου τ.μ. Έχοντας υπόψη τους οι κάτοικοι, ο δάσκαλος και ο νομαρχιακός επιθεωρητής ότι ήταν αδύνατη η έγκριση οικοδόμησης διδακτηρίου σε ένα τόσο μικρό οικόπεδο από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας, είχαν απευθυνθεί από το προηγούμενο έτος στην Νομομηχανική Υπηρεσία Ρεθύμνης και απέσπασαν από εκεί παράτυπα τόσο την απαιτούμενη έγκριση όσο και τα σχέδια της ανοικοδόμησης. Η ανέγερση πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων του οικισμού. Μέχρι το 1928, οπότε χορηγήθηκε κρατική αρωγή 10.000 δραχμών, οι κάτοικοι είχαν ολοκληρώσει την τοιχοποιία του κτηρίου. Με συμπληρωματική αρωγή 10.000 δραχμών, το επόμενο έτος το διδακτήριο έφτασε στη φάση της ολοκλήρωσης[1035].

Αποτελείται από μία μοναδική αίθουσα, διαστάσεων 11,00×6,60 μέτρων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 26). Στη θέση της υπήρχε πριν την οικοδόμηση του διδακτηρίου κοινοτικό ελαιοτριβείο, η μία μυλόπετρα του οποίου αποκαλύφτηκε πρόσφατα από την προϊούσα φθορά του κτηρίου, εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο. Η αίθουσα είχε μεσημβρινό προσανατολισμό, με τρία τοξωτά παράθυρα διανοιγόμενα προς την πλευρά αυτή. Η είσοδος διανοιγόταν στη δυτική πλευρά της αίθουσας. Στεγαζόταν με τετρακλινή κεραμοσκεπή. Δίπλα στην αίθουσα είχε οικοδομηθεί μικρή κατοικία δασκάλου[1036].

Η οικοδόμηση του διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1925, όπως φαίνεται από επιγραφή που φυλάσσεται στο εσωτερικό του κτηρίου, η οποία αναγράφει: ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΠΛΑΔΙΑΝΩΝ/ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ/ΤΟ/1925. Η επιγραφή ήταν αρχικά εντοιχισμένη πάνω από το θύρωμα του διδακτηρίου[1037]. Το οικόπεδο ήταν ιδιαίτερα βραχώδες και για την οικοδόμηση χρειάστηκε να πραγματοποιηθούν εκτεταμένοι εκβραχισμοί. Ένα τμήμα των βράχων δεν αφαιρέθηκε και σώζεται, εντοιχισμένο στο βόρειο τμήμα της τοιχοποιίας. Η μικρή αυλή έχει σήμερα μετατραπεί σε χώρο στάθμευσης του οικισμού.

Το έτος 1931 παραχωρήθηκε στο σχολείο από το Εφεδρικό Ταμείο Ρεθύμνου αγροκήπιο τεσσάρων περίπου στρεμμάτων, για τη δημιουργία σχολικού κήπου. Το αγροκήπιο βρισκόταν σε απόσταση μεγαλύτερη του ενός χιλιομέτρου από το διδακτήριο, ανήκε παλιότερα στη μονή Χαλέπας και περιλάμβανε το ερειπωμένο κτίσμα ενός νερόμυλου. Η πλήρης παραχώρηση του αγροκηπίου, μετά από αρκετές περιπέτειες, πραγματοποιήθηκε το έτος 1956[1038].

Η αίθουσα αποδείχτηκε αρχικά επαρκής για τις ανάγκες στέγασης του σχολείου των Απλαδιανών. Με χωρητικότητα 40-55 μαθητών, μέχρι το έτος 1956 δεν χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους από 54 και, συνήθως, όχι περισσότερους από 40[1039]. Η φοίτηση των κοριτσιών

[1034] Το σχολείο στεγάστηκε δωρεάν διαδοχικά στις κατοικίες του Αγγελομανόλη, του Στελιανάκη, της Κ. Στελιανάκη και του Μπιρμανόλη (βλ. Μονοθέσιο Δημοτικό Σχολείο Απλαδιανών, *Απλαδιανά 2001. Μια σύνδεση από το παρελθόν στο παρόν για το μέλλον*, Απλαδιανά 2001, σελ. 8, φωτοτυπημένη εργασία περιβαλλοντικής εκπαίδευσης).

[1035] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, σελ. 894 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 204.

[1036] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 31.

[1037] Βλ. Μονοθέσιο Δημοτικό Σχολείο Απλαδιανών, *Απλαδιανά 2001...*, *ό. π.* σημ. 1034, σελ. 8.

[1038] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 31, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 525, σελ. 57 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 46.

[1039] Το έτος 1928 στέγασε 25 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 204), το 1933 31 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 138), το 1937

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στο σχολείο από την ίδρυσή του ήταν μικρή: το 1933 το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσαν ήταν 37%, το 1937 46%, το 1951 29% και το 1954 28,5%. Οι κατά καιρούς επιθεωρητές σημείωναν ότι τα κορίτσια δεν φοιτούσαν τακτικά, επειδή συμμετείχαν στις αγροτικές εργασίες και ότι για τον λόγο αυτό παρέμεναν και δεύτερο χρόνο στην ίδια τάξη, με αποτέλεσμα να διακόπτουν τη φοίτηση στις ανώτερες τάξεις, μόλις η ηλικία τους υπερέβαινε τα 14 χρόνια[1040]. Άλλη αιτία της κατάστασης αυτής, πέραν της οικονομικής ανέχειας, ήταν η αντίληψη των κατοίκων ότι τα «γράμματα» είναι επιζήμια για τις γυναίκες. Ως προς τις γενικότερες αντιλήψεις των κατοίκων της περιοχής για τις γυναίκες, ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και επί σειρά δεκαετιών μια δασκάλα του σχολείου είχε απαχθεί από εντόπιο και είχε υποχρεωθεί να τον νυμφευτεί.

Από το έτος 1956 ο αριθμός των μαθητών άρχισε σταδιακά να αυξάνεται. Παρά το γεγονός ότι το υπάρχον διδακτήριο ήταν οριακά επαρκές, εκείνο που ώθησε περισσότερο στην ανέγερση νέου διδακτηρίου, το έτος 1965, ήταν η διασπορά του οικισμού προς την πλευρά του εθνικού δρόμου Ηρακλείου-Ρεθύμνου και η σύσφιξη του παλιού κτηρίου από τις κατοικίες των Απλαδιανών[1041].

1.2.3.3 Σχολική περιφέρεια Σισών

Ο οικισμός των Σισών ήταν από τους πιο απομονωμένους της περιφέρειας του Ρεθύμνου, οικοδομημένος σε υψόμετρο 120 μέτρων. Η επικοινωνία των Σισών με την ενδοχώρα του Μυλοποτάμου γινόταν κατά την εξεταζόμενη περίοδο μέσω μιας δύσβατης ημιονικής οδού, που τις συνέδεε με τον οικισμό των Αλόιδων.

Διοικητικά οι Σίσες από το έτος 1879 ανήκαν στον δήμο Δαμάστας, από το 1901 στον δήμο Γαράζου, από το 1911 στον αγροτικό δήμο Σισών και από το 1925 στην κοινότητα Σεισών. Πληθυσμιακά οι Σίσες ήταν ραγδαία ανερχόμενος οικισμός: το 1881 είχαν 205 χριστιανούς κατοίκους, το 1900 267, το 1920 316, το 1928 334 και το 1940 423 κατοίκους.

Σχολείο στις Σίσες πρωτολειτούργησε το έτος 1899, ως μονοτάξιο. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού δεν είχαν πρακτικά πρόσβαση στην εκπαίδευση, αφού το πλησιέστερο σχολείο ήταν εκείνο του Φόδελε, σε απόσταση 1 ώρας και 30΄ λεπτών. Για το σχολείο του Χώνους ο δρόμος ήταν μακρύς, ιδιαίτερα ανηφορικός και διέσχιζε ακατοίκητες ορεινές περιοχές[1042]. Στο σχολείο των Σισών φοιτούσαν και τα καλογεροπαίδια της μονής Βωσάκου, τα παιδιά δηλαδή των γύρω οικισμών που οι γονείς τους τα εγκαθιστούσαν στο μοναστήρι κοντά σε συγγενείς τους μοναχούς ως βοηθούς τους. Κάποια από τα παιδιά αυτά ενδύονταν αργότερα το μοναχικό σχήμα.

Το έτος 1901 το σχολείο των Σισών επανιδρύθηκε ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής είχε προτείνει την ίδρυση γραμματοδιδασκαλείου δεύτερης τάξης, λόγω του απόκεντρου του οικισμού, της φοίτησης 35-40 μαθητών, της ύπαρξης διδακτηρίου και της εξυπηρέτησης των επίσης απομονωμένων οικισμών Μπαλί και Βλυχάδας, αλλά δεν εισακούστηκε[1043]. Το έτος 1903 το σχολείο

---

37 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 68) και το 1954 35 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 57).

1040 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 138.

1041 Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 514, σελ. 25 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 43.

1042 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 38.

1043 Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 33 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 38. Το επιχείρημα εξυπηρέτησης των παιδιών των οικισμών Μπαλί και Βλυχάδας ήταν, βέβαια, ιδιαίτερα επισφαλές. Να σημειωθεί ότι ακόμα και μετά τη διάνοιξη της νέας εθνικής οδού Ηρακλείου-Ρεθύμνου, κατά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επανιδρύθηκε ως τριτοβάθμιο. Τον Σεπτέμβριο του 1905 καταργήθηκε και επανιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ως τριτοβάθμιο. Το 1911 το σχολείο επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο μεικτό[1044].

Το διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε μεταξύ των ετών 1899 και 1901, με προσωπική εργασία των κατοίκων. Χωροθετήθηκε στο κέντρο του οικισμού, στον περίβολο του ενοριακού ναού του αγίου Γεωργίου. Ο ναός βρισκόταν στα νότια του κτηρίου, ενώ από βόρεια και ανατολικά περικλειόταν από δημόσιους δρόμους. Τα διαλείμματα πραγματοποιούνταν στον περίβολο του ναού, στα δυτικά του κτηρίου. Αποτελούνταν από μία αίθουσα, διαστάσεων 10,00×5,00×5,00 μ. Η αίθουσα διέθετε τρία παράθυρα για αερισμό και φωτισμό και στεγαζόταν με κεραμοσκεπή[1045]. Ήταν τύπου αλληλοδιδακτικού σχολείου και επαρκούσε για 86 μαθητές. Στέγασε από 38 μέχρι 52 μαθητές[1046].

Το έτος 1915 στην αίθουσα διδασκαλίας διανοίχτηκαν δύο ακόμη παράθυρα, το ένα προς τα ανατολικά και το δεύτερο προς νότο. Έτσι, λύθηκε το πρόβλημα του επαρκούς αερισμού και φωτισμού, όχι όμως και της γενικότερης κακής κατάστασης του διδακτηρίου, το οποίο παρέμενε ανεπίχριστο. Μέχρι το 1931 είχε περιέλθει σε ακόμη χειρότερη κατάσταση. Το έτος αυτό δημοσιεύτηκε διάταγμα απαλλοτρίωσης οικοπέδου, για την ανέγερση νέου διδακτηρίου[1047].

Το διδακτήριο χωροθετήθηκε στη βόρεια πλευρά των Σισών, σε οικόπεδο 350 περίπου τ.μ. Ανεγέρθηκε με προσωπική εργασία και εράνους των κατοίκων του οικισμού και με κρατική αρωγή 30.000 δραχμών. Η τοιχοποιία του είχε ολοκληρωθεί το έτος 1936, με τοπικούς πόρους. Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το σχολείο είχε μεταφερθεί στο νέο διδακτήριο. Το παλιό διδακτήριο χρησιμοποιήθηκε επί σειρά ετών ως κατοικία δασκάλου[1048].

Το διδακτήριο έχει νοτιοανατολικό προσανατολισμό, με είσοδο και τέσσερα παράθυρα προς την κατεύθυνση αυτή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 145). Ανεγέρθηκε με σχέδια της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Έχει διαστάσεις 13,50×7,30 μ. και αποτελείται από αίθουσα διδασκαλίας 54 τ.μ., γραφείο 9 τ.μ. και ιματιοθήκη 9 τ.μ. Αποδείχτηκε μακροπρόθεσμα ανεπαρκές για τις ανάγκες στέγασης του σχολείου των Σισών, οι οποίες μεταπολεμικά αυξήθηκαν αλματωδώς. Επαρκούσε για 43-60 μαθητές και ήδη μετά το 1954 χρειάστηκε να στεγάσει περισσότερους. Στεγάζεται με τετρακλινή κεραμοσκεπή και δεν διαθέτει ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία, πέραν της διεύρυνσης της βάσης του και της προσπάθειας συγκρότησής του σε ζώνες.

τη δεκαετία του 1960, η απόσταση των οικισμών Σίσες-Μπαλί δεν κατέστη δυνατόν να γίνει μικρότερη των δεκαπέντε χιλιομέτρων.

[1044] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 43/ Φ.Ε.Κ. 20/26-3-1901, 103/ Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/ Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905, 172/Φ.Ε.Κ. 66/13-12-1905 και 102/ Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1045] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ., με ημερομηνία 18-4-1911.

[1046] Το ελάχιστο μαθητικού πληθυσμού σημειώθηκε το έτος 1915, με 38 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 85) και το μέγιστο το έτος 1938, με 52 μαθητές (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 5). Το διδακτήριο επαρκούσε για 40-56 μαθητές, οπότε ήταν επαρκές για τις ανάγκες του σχολείου.

[1047] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 85 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 526, σελ. 141.

[1048] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 49 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 335 (1-2-1940). Το παλιό διδακτήριο κατεδαφίστηκε πρόσφατα, για διεύρυνση του περιβόλου της εκκλησίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3 Η σχολική περιφέρεια του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου[1049]

1.3.1 Δυτικό Ρέθυμνο

1.3.1.1 Σχολική περιφέρεια Ατσιπόπουλου

Σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά στο Ατσιπόπουλο προ του έτους 1844. Μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης[1050]. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του και το 1889 χαρακτηρίστηκε πρωτοβάθμιο[1051]. Το 1899 στο Ατσιπόπουλο ιδρύθηκε μονοτάξιο παρθεναγωγείο[1052]. Το επόμενο έτος ανεγέρθηκε στον οικισμό μονοτάξιο διδακτήριο, με την βοήθεια της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων[1053]. Παραπλεύρως του διδακτηρίου είχε οικοδομηθεί κατοικία δασκάλου, η οποία στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως χώρος διδασκαλίας, ενώ σε απόσταση δέκα μέτρων οικοδομήθηκαν άλλες δύο αίθουσες για τη στέγαση του παρθεναγωγείου[1054]. Τα οικήματα επισκευάστηκαν ριζικά μεταξύ των ετών 1937 και 1939 και στέγασαν το σχολείο του Ατσιπόπουλου μέχρι το έτος 1962, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου[1055].

[1049] Για τις ανθρωπογεωγραφικές ενότητες του διαμερίσματος Ρεθύμνου, βλ. Βολανάκη Ι., «Τα μικροτοπωνύμια των οικισμών της Αμπαδιάς Αμαρίου Ρεθύμνου Κρήτης», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σ.σ. 260-261, Εκκεκάκη Γ., «Γύρω από τα τοπωνύμια της περιοχής Αρίου» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α', Ρέθυμνο 2000, σ.σ. 275-277, Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 426, σ.σ. 58-60, 98-99, 103-104, Πλατάκη Ε., «Η Αμπαδιά και οι Αμπαδιώτες», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 31 (1982), σ.σ. 259-267, Olivier G, *Voyage dans l' Empire Ottoman, l' Egypte et la Perse*, A Paris 1801, τ. 1, σελ. 390, Philippe de Bonneval-Mathieu Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 64, σελ. 221 και Λαμπρινάκη Ε., *Γεωγραφία της* Κρήτης...», *ό. π.* σημ. 41, σελ. 68. Σχεδίασμα των ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων, βλ. στα ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 1.

[1050] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 8, 28, 77 και 84. Από εδώ και κάτω, όπου αναφέρεται ίδρυση αλληλοδιδακτικού σχολείου με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης, η πληροφορία έχει αντληθεί από την Έκθεσή της, από τις σελίδες 27-28, εκτός και αν γίνεται διαφορετική αναφορά. Για λόγους, επίσης, μείωσης του αριθμού των υποσημειώσεων, αυτές έχει καταβληθεί προσπάθεια να συγχωνευτούν σε δύό ανά οικισμό –μία για την ιστορία του σχολείου και δεύτερη για την ιστορία του διδακτηρίου. Η ακολουθία, λοιπόν, των παρατιθέμενων πληροφοριών αντιστοιχεί στη σειρά παράθεσης των αρχειακών και βιβλιογραφικών αναφορών. Η πληροφορία για πρωιμότερη ίδρυση του σχολείου τού Ατσιπόπουλου, το έτος 1830 (βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου Σχολείων Β' Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης, 1950-1964, σελ. 43) δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή.

[1051] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...*,*ό. π.* σημ. 493 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[1052] Η ίδρυση των σχολείων αρρένων και θηλέων πραγματοποιήθηκαν με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1053] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 59. Η πληροφορία στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 43, για οικοδόμηση διδακτηρίου το έτος 1860 δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή.

[1054] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφα με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1133/13-4-1911 και 1138/13-4-1911. Την ίδρυση παρθεναγωγείου, πέραν των κατοίκων του Ατσιπόπουλου, είχαν ζητήσει οι κάτοικοι των κοντινών οικισμών Πρινές και Γάλου, προτείνοντας τον υποβιβασμό του σχολείου αρρένων σε μονοτάξιο (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900 ..., *ό. π.* σημ. 929, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 1285/18-12-1900).

[1055] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 299 (1-11-1937), Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 171, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 25 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 44. Τα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.1.2 Σχολική περιφέρεια Γάλου

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στο οικισμό Γάλου προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1900 επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Γωνιάς-Γάλου[1056].

Το πρώτο διδακτήριο για τη στέγαση του σχολείου οικοδομήθηκε μεταξύ των ετών 1899 και 1910[1057]. Το οίκημα εξυπηρέτησε το σχολείο μέχρι το έτος 1926, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 42), σε οικόπεδο που προσέφερε η μονή Αρκαδίου[1058].

1.3.1.3 Σχολική περιφέρεια Πρινέ

1.3.1.3.1 Πρινές

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στο οικισμό Πρινές προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του, εξυπηρετώντας και τα παιδιά των οικισμών Βεδέροι και Γεράνι (μέχρι το 1880 του Γερανίου). Το 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο[1059]. Το έτος 1902 ιδρύθηκε στον οικισμό αδιαίρετο παρθεναγωγείο[1060].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 128) οικοδομήθηκε το έτος 1870[1061]. Το διδακτήριο αυτό χρησίμευσε αργότερα για την στέγαση και του παρθεναγωγείου, με την οικοδόμηση διαχωριστικού τοίχου[1062]. Στο διδακτήριο στεγάστηκε το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1954[1063], για 84, δηλαδή, χρόνια, παρά το ότι οι προσπάθειες για την ανέγερση νέου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 129) είχαν ξεκινήσει ήδη από το έτος 1928[1064].

διδακτήρια για τα οποία δεν γίνεται παραπομπή στο *Παράρτημα Φωτογραφιών* της εργασίας, έχουν κατεδαφιστεί. Ωστόσο, για ορισμένα από τα κατεδαφισμένα εντοπίστηκαν φωτογραφίες, οι οποίες παρατίθενται εκεί.

[1056] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...,ό. π.* σημ. 493 και *Νόμος περί της Παιδείας ..., ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 78/Φ.Ε.Κ 51/15-9-1900 διάταγμα.

[1057] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, έγγραφο επιθεωρητού Γ. Στεφανάκι και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485.

[1058] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 33, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 57 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων (δημόσιων, επί μισθώσει, δωρεάν) Α' Γραφείο, σελ. 33. Η μαρμάρινη επιγραφή του διδακτηρίου αναγράφει: ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ Μ. ΑΡΚΑΔΙΟΥ ΕΠΙΣ. ΤΙΜΟΘΕΟΥ, ΚΡΑΤΟΥΣ, ΕΠΙΘΕΩΡ. Π. ΜΠΕΛΚΑ, ΙΟΥΛΙΟΥ 1925.

[1059] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός..., ό. π.* σημ. 493 και *Νόμος περί της Παιδείας ..., ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1060] Το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 59/Φ.Ε.Κ. 39/27-8-1902 διάταγμα.

[1061] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 169.

[1062] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ., με ημερομηνία 7/4/1911.

[1063] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 56.

[1064] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 144 και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, ό. π. σημ. 120, σελ. 171

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.1.3.2 Γεράνι

Σχολείο στον οικισμό Γεράνι πρωτολειτούργησε το έτος 1880 και επανιδρύθηκε το 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1065]. Κατά καιρούς το σχολείο φιλοξένησε και τα λιγοστά παιδιά του συνοικισμού αλιέων Πετρές.

Διδακτήριο για το σχολείο οικοδομήθηκε το έτος 1895, στην αυλή του ενοριακού ναού του αγίου Γεωργίου[1066]. Στο κτήριο αυτό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 44), με επεκτάσεις το έτος 1953 και πρόσφατα, στεγάζεται μέχρι σήμερα (2004) το δημοτικό σχολείο του Γερανίου.

1.3.1.4 Σχολική περιφέρεια Γωνιάς

1.3.1.4.1 Γωνιά

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στο οικισμό Γωνιά προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του. Μέχρι το 1911 εξυπηρέτησε και τους μαθητές του οικισμού Άνω Βαλσαμόνερο και καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου τους μαθητές του γειτονικού οικισμού Άγιος Ανδρέας. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο[1067]. Μεταξύ των ετών 1902 και 1909 το σχολείο αρρένων της Γωνιάς καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από παρθεναγωγείο[1068].

Το διδακτήριο της Γωνιάς ανεγέρθηκε το έτος 1900, στο μέσον της πλατείας του οικισμού. Το διδακτήριο αυτό, σήμερα κατεδαφισμένο, εξυπηρέτησε το σχολείο μέχρι το έτος 1962, οπότε ανεγέρθηκε νέο[1069].

1.3.1.4.2 Άνω Βαλσαμόνερο

Οι οικισμοί Άνω και Κάτω Βαλσαμόνερο ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί και εποικίστηκαν σταδιακά από τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής. Σχολείο πρωτολειτούργησε στο Άνω Βαλσαμόνερο το έτος 1911 και εξυπηρέτησε τους μαθητές του οικισμού και του κοντινού Μονοπάρι.

Το διδακτήριο του Άνω Βαλσαμόνερου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 21) αποπερατώθηκε το έτος 1915[1070]. Οι κάτοικοι του οικισμού εξαντλήθηκαν οικονομικά από την παράλληλη ανέγερση του ναού και του διδακτηρίου. Μεταξύ των ετών 1929 και 1937 στο

[1065] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 61. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1066] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 61. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 35 αναφέρεται ως έτος ανέγερσης το 1900. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, επιλέχτηκε η παλαιότερη χρονολογικά πηγή.

[1067] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1068] Η ίδρυση και η κατάργηση του παρθεναγωγείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 59/ Φ.Ε.Κ. 39/27-8-1902 και 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 διατάγματα.

[1069] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 60, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 65 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 36.

[1070] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 47. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 188/Φ.Ε.Κ. 76/11-10-1911 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

οίκημα προστέθηκε όροφος, ο οποίος διαμορφώθηκε σε αίθουσα διδασκαλίας, γραφείο και ιματιοθήκη, ενώ το κτήριο του ισογείου συνέχισε να χρησιμοποιείται, ως βοηθητικός χώρος[1071].

1.3.1.4.3 Φρατζεσκιανά Μετόχια

Το σχολείο των Φρατζεσκιανών Μετοχιών ήταν το πρώτο που λειτούργησε στην περιοχή του δυτικού Ρεθύμνου, ήδη από το έτος 1837[1072]. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του και από το έτος 1860, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης, μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό. Στο σχολείο φοιτούσαν μέχρι το έτος 1911 και οι μαθητές του οικισμού Κάτω Βαλσαμόνερο. Τη λειτουργία του επιχορηγούσαν οι μονές Προφήτη Ηλία Ρουστίκων και Παναγίας Μυριοκεφάλων[1073]. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899 και αργότερα, κατά το σχολικό έτος 1909-1910, λειτούργησε ως παρθεναγωγείο[1074].

Το διδακτήριο του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 101) οικοδομήθηκε το έτος 1864 με έξοδα των κατοίκων, όπως φαίνεται από την λαξευμένη σε γωνιακό δόμο επιγραφή[1075]. Περιλαμβάνει αίθουσα διδασκαλίας και διώροφη κατοικία δασκάλου[1076]. Εξυπηρέτησε τις ανάγκες του σχολείου μέχρι την οικοδόμηση του νεότερου διδακτηρίου, το έτος 1968[1077].

1.3.1.4.4 Κάτω Βαλσαμόνερο

Στο Κάτω Βαλσαμόνερο σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1911 αλλά δεν λειτούργησε. Επανιδρύθηκε και λειτούργησε το έτος 1917[1078]. Από το 1918 στεγάστηκε στο μετασκευασμένο τέμενος του οικισμού[1079], το οποίο μεταρρυθμίστηκε το έτος 1928. Το σχολείο του οικισμού στεγάστηκε στο οίκημα αυτό μέχρι το 1968, οπότε αποπερατώθηκε η ανέγερση νέου διδακτηρίου[1080].

[1071] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 109, συνέντευξη δασκάλας Γιάνναρη-Παπαδημητρίου Π. στο Φραγκούλη Α., *Βορειοδυτικά ρεθεμνιώτικα χωριά του Θρύλου και της Ιστορίας*, Αθήνα 1990, σελ. 216 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 295 (30-6-1937).

[1072] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 133.

[1073] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28, 77, 88-89.

[1074] Η ίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ 87/7-10-1899 διάταγμα, η μετατροπή του σε παρθεναγωγείο με το υπ. αριθμ. 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909. Η επανίδρυσή του, ως δευτεροβάθμιο σχολείο αρρένων, πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 10/6-2-1910 διάταγμα.

[1075] Η επιγραφή αναγράφει: ΩΚΟΔΟΜΗΘΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΕ ΚΑΙ ΖΗΛΩ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΟΥΣΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ 1864 ΤΗ Α' ΑΥΓΟΥ.

[1076] Το διδακτήριο και ο περιβάλλων χώρος έχουν κηρυχθεί διατηρητέα το έτος 1987 (Φ.Ε.Κ. 510/Β/22-9-1987).

[1077] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 60.

[1078] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 93 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 63. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 188/Φ.Ε.Κ. 76/11-10-1911 διάταγμα.

[1079] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 116, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό.π.* σημ. 507, σελ. 41 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 47.

[1080] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 45, συνέντευξη με τον συνταξιούχο δάσκαλο Δουλγεράκη Ε., κάτοικο Μιξορρούματος (5-12-2004).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.1.5 Σχολική περιφέρεια Μαλακίων

1.3.1.5.1 Κάτω Μαλάκι

Σχολείο στο Κάτω Μαλάκι λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1889, οπότε είχε χαρακτηριστεί ως τριτοβάθμιο[1081]. Επανιδρύθηκε το 1899 ως γραμματοδιδασκαλείο και συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του, εκτός των ετών 1905-1907[1082]. Στο σχολείο φοιτούσαν και τα παιδιά του οικισμού Μονοπάρι. Στις περιόδους κατά τις οποίες το σχολείο του Άνω Μαλακίου δεν λειτουργούσε, τα παιδιά του φοιτούσαν στο σχολείο του Κάτω Μαλακίου.

Το σχολείο του Κάτω Μαλακίου στεγάστηκε επί σειρά ετών σε ιδιωτικά οικήματα[1083], μέχρι το έτος 1929, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1084] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 76).

1.3.1.5.2 Άνω Μαλάκι

Το Άνω Μαλάκι είναι ορεινός οικισμός. Σχολείο ιδρύθηκε σ' αυτόν το έτος 1903, αλλά δεν λειτούργησε σταθερά. Κατά τις περιόδους αναστολής λειτουργίας του, οι μαθητές φοιτούσαν στο σχολείο του Κάτω Μαλακίου[1085].

Η οικοδόμηση του διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 22) ολοκληρώθηκε το έτος 1929 και από το έτος εκείνο η λειτουργία του σχολείου ήταν ανελλειπής[1086].

1.3.1.6 Σχολική περιφέρεια Ρουστίκων

1.3.1.6.1 Ρούστικα

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στο οικισμό Ρούστικα προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τα κοντινά χωριά Άγιος Κωνσταντίνος, Ζουρίδι, Μούντρος, Σαϊτούρες, Άγιος Γεώργιος, Παλαίλιμνος και Καλονύχτης. Το σχολείο εξακολούθησε τακτικά τη λειτουργία του. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο, ενώ από το 1878 ξεκίνησε η λειτουργία στον οικισμό και ελληνικού σχολείου[1087]. Το 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο και αμέσως μετά ως ανώτερο. Από το 1900 μέχρι το 1904 λειτούργησε στα Ρούστικα και κατώτερο παρθεναγωγείο. Από το 1907 το σχολείο του οικισμού λειτούργησε ως παρθεναγωγείο, μέχρι το

[1081] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189.

[1082] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1083] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1434/26-4-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 57.

[1084] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 109.

[1085] Η ίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 41/Φ.Ε.Κ 42/28-7-1903 διάταγμα. Καταργήθηκε το έτος 1905, με το υπ. αριθμ. 122/Φ.Ε.Κ 48/4-9-1905 διάταγμα, και επανιδρύθηκε το 1911, με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ 51/30-7-1911 διάταγμα. Η λειτουργία σχολείου κατά περιόδους αποκλειστικά στο Κάτω Μαλάκι, ωθούσε τους κατοίκους του Πάνω Μαλακίου στο να μη στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο αυτό (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 57).

[1086] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 14.

[1087] Βλ. Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι* ..., *ό. π.* σημ. 189 και εφημερίδα *Κρήτη* φ. 603 (27-6-1881), Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π. σημ.* 36, σελ. 62 και Ζαμπετάκη Ε., «Τα Ρούστικα σαν εθνικό και πνευματικό κέντρο», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 24 (1981), σελ. 111.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1909 που συγχωνεύτηκε με εκείνο του Αγίου Κωνσταντίνου, οπότε το σχολείο αρρένων επαναλειτούργησε[1088].

Η ανέγερση κοινοτικού διδακτηρίου στον οικισμό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 140) διήρκεσε από το 1865 μέχρι το 1875, όπως φαίνεται από την αφιερωτική επιγραφή[1089]. Το έτος 1922 το σχολείο απέκτησε πλουσιότατη συλλογή εποπτικού υλικού από τη Γαλλία. Το 1929 στο κτήριο προστέθηκε δεύτερη αίθουσα, με δωρεά ομογενούς χωριανού και μικρή κρατική βοήθεια. Το παρθεναγωγείο στεγάστηκε σε αίθουσα, η οποία παραχωρήθηκε από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του χωριού. Τα δύο διδακτήρια είχαν κοινό περίβολο[1090].

1.3.1.6.2 Μούντρος

Σχολείο στο Μούντρος πρωτολειτούργησε το έτος 1874 και συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του. Το έτος 1899 το σχολείο επανιδρύθηκε ως γραμματοδιδασκαλείο[1091]. Στεγάστηκε σε οίκημα της βενετοκρατίας, το οποίο διαμορφώθηκε σε διδακτήριο προ του έτους 1901[1092] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 104). Το έτος 1928 οικοδομήθηκε νέο διδακτήριο, με έξοδα του Εφεδρικού Ταμείου και προσωπική εργασία των κατοίκων[1093] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 105).

1.3.1.6.3 Σαϊτούρες

Σχολείο στις Σαϊτούρες πρωτολειτούργησε το έτος 1916. Αρχικά στεγάστηκε με ενοίκιο σε ιδιωτική οικία[1094]. Η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1924 και ολοκληρώθηκε το 1930[1095] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 141).

[1088] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 32/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 32/Φ.Ε.Κ. 114/31-12-1899, 6/Φ.Ε.Κ. 5/21-2-1900, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 και 146/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 διατάγματα.

[1089] Η επιγραφή αναγράφει: ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΡΟΥΣΤΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΑΣΘΕΙΣΑ ΥΠΟ Χ'. Α. ΑΓΓΕΛΙΔΑΚΗ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΘΕΙΣΑ ΔΙ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΞΕ' ΚΑΙ ΑΩ ΚΑΙ ΑΠΟΠΕΡΑΤΩΘΕΙΣΑ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΩΟΕ' ΥΠΟ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ 1875.

[1090] Βλ. Α.Δ.Σ.Ρουστίκων, *Ιστορική Έκθεσις περί του Δημοτικού Σχολείου* Ρουστίκων, σ.σ. 1-2 και σχέδιο αίτησης βοήθειας προς το Υπουργείο Παιδείας, με ημερομηνία 14-2-1929, Παναγιωτάκη Αρ., *Η ζωή του χωριού μου Τα Ρούστικα*, Αθήναι 1972, σελ. 23 και Φραγκιαδάκη Γ., *Ρούστικα, ένα κεφαλοχώρι δυτικά του Ρεθύμνου*, χ.τ.ε. 1993, σελ. 42.

[1091] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900 ..., *ό. π.* σημ. 929, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 137, εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 122 (23-7-1883) και διάταγμα 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899. Το κτήριο, το οποίο ακούγεται ως «της Φουλιώς το σπίτι», σώζεται μετασκευασμένο σε κατοικία (συνέντευξη με Λεωνιδάκη Γ., κάτοικο Μούντρους, 24-1-2003).

[1092] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 56 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 21.

[1093] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 62, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 60 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., ό. π. σημ. 1058, σελ. 61.

[1094] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., ό. π. σημ. 459, σελ. 6 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 150/17-8-1916 διάταγμα.

[1095] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 52 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 139. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 182 αναφέρεται εσφαλμένα ως έτος αποπεράτωσης το 1927, ενώ κατά το επόμενο έτος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.1.6.4 Παλαίλιμνος

Δημοτικό σχολείο στην Παλαίλιμνο ιδρύθηκε το έτος 1937 και στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1939 ξεκίνησε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το έτος 1953[1096] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 114).

1.3.1.7 Σχολική περιφέρεια Αγίου Κωνσταντίνου

1.3.1.7.1 Άγιος Κωνσταντίνος

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στο οικισμό Άγιος Κωνσταντίνος προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Εξυπηρετούσε και τους κοντινούς οικισμούς Άγιος Γεώργιος, Ζουρίδι και Καλονύχτης. Το 1889 χαρακτηρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το έτος 1903 ιδρύθηκε στον οικισμό κατώτερο παρθεναγωγείο, το οποίο από το 1909 συγχωνεύτηκε με εκείνο των Ρουστίκων σε ένα πρωτοβάθμιο, με έδρα τον Άγιο Κωνσταντίνο. Το παρθεναγωγείο μετατράπηκε σε μεικτό το έτος 1915[1097].

Το διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1875, με προτροπή του γενικού διοικητή Κρήτης Σαρντίνσκι-πασά και έξοδα των κατοίκων[1098]. Το κτήριο εγκαταλείφθηκε το 1920 και μεταρρυθμίστηκε ριζικά το έτος 1928[1099]. Στο διδακτήριο αυτό στεγάζεται το σχολείο του οικισμού μέχρι σήμερα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 8).

1.3.1.7.2 Ζουρίδι

Σχολείο στον οικισμό Ζουρίδι πρωτολειτούργησε το έτος 1872, ως ιδιοσυντήρητο[1100]. Επανιδρύθηκε το 1899 ως γραμματοδιδασκαλείο και ανέστειλε τη λειτουργία του κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1910. Επαναλειτούργησε το 1916, κατόπιν της πίεσης των γονέων του οικισμού, οι οποίοι αρνούνταν να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο του κοντινού Αγίου Κωνσταντίνου[1101].

Το διδακτήριο του Ζουριδιού ανεγέρθηκε το έτος 1872 ως κοινοτικό και εξυπηρέτησε το σχολείο μέχρι το 1963, αφού υπέστη μεταρρυθμίσεις το έτος 1928[1102] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 59).

είχε αποπερατωθεί μόνο η τοιχοποιία (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 61).

[1096] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 69 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 168. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 361/16-9-1937 διάταγμα.

[1097] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 56/Φ.Ε.Κ. 59/9-10-1903 και 126/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 διατάγματα.

[1098] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36. Οι αναφορές των Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 7, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 7 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 6 για οικοδόμηση του διδακτηρίου τα έτη 1885, 1857 και 1857, αντίστοιχα, δεν επιβεβαιώνονται από άλλες πηγές.

[1099] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 33 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 64.

[1100] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 75. Η λειτουργία του ως ιδιοσυντήρητου φαίνεται και από το ότι δεν περιλαμβάνεται στα σχολεία του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου του 1889.

[1101] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 17-18. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 150/17-8-1916 διάταγμα, ως κοινό.

[1102] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 75, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.1.7.3 Καλονύχτης

Σχολείο στον οικισμό Καλονύχτης λειτούργησε για λίγους μήνες το έτος 1903 ως αδιαίρετο. Επανιδρύθηκε το 1918 ως κοινό[1103]. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1928, οπότε εγκαταστάθηκε στο αποπερατωμένο δημόσιο διδακτήριο του οικισμού[1104] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 66).

1.3.1.8 Σχολική περιφέρεια Επισκοπής

1.3.1.8.1 Επισκοπή

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στην Επισκοπή Ρεθύμνου προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το σχολείο εξυπηρετούσε και παιδιά από τους κοντινούς οικισμούς Αρχοντική, Καρωτή και Κούφη. Από το έτος 1878 λειτούργησε στον οικισμό και ελληνικό σχολείο. Το σχολείο αρρένων συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του και το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Επανιδρύθηκε το έτος 1899 ως μονοτάξιο, ενώ παράλληλα στον οικισμό ιδρύθηκε παρθεναγωγείο, το οποίο εξακολούθησε τη λειτουργία του μέχρι το 1911[1105].

Το διδακτήριο της Επισκοπής οικοδομήθηκε το έτος 1883. Για το παρθεναγωγείο και για τις αυξημένες ανάγκες του σχολείου αρρένων χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς και η κατοικία του δασκάλου, η οποία βρισκόταν σε άλλο σημείο του οικισμού[1106]. Το έτος 1928 το κτήριο μεταρρυθμίστηκε και απέκτησε νέα αίθουσα και από τότε μέχρι σήμερα στεγάζει, με προσθήκη πτέρυγας, το σχολείο της Επισκοπής[1107] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 56).

1.3.1.8.2 Αρχοντική

Παρά το γεγονός ότι στην Αρχοντική (μέχρι το 1926 *Αρκούδαινα*) λειτούργησε ελληνικό σχολείο ήδη από το έτος 1878, η πρώτη αναφορά δημοτικού σχολείου στον οικισμό αφορά το

1136/13-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 65 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 40.

[1103] Το σχολείο ιδρύθηκε και επανιδρύθηκε με τα διατάγματα 64/Φ.Ε.Κ. 61/24-10-1903 και 258/28-12-1918.

[1104] Στα Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 42 και στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 83 αναφέρεται η χρονολογία ανέγερσης 1925, ενώ επιγραφή του ίδιου του διδακτηρίου αναγράφει το έτος 1926. Στην πραγματικότητα το σχολείο στεγάστηκε στο νέο διδακτήριο το έτος 1928 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 62), παρότι ακόμη δεν είχαν κατασκευαστεί η επένδυση της οροφής, το πάτωμα και τα επιχρίσματα.

[1105] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 62 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο αρρένων επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ 87/7-10-1899 διάταγμα και το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε με το ίδιο διάταγμα. Τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν σε ένα ανώτερο μεικτό με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διάταγμα.

[1106] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2029/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 31, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 1 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 39.

[1107] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 98 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 38.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

έτος 1889. Το σχολείο δεν περιλαμβανόταν στα σχολεία του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου. Επανιδρύθηκε το έτος 1899 ως γραμματοδιδασκαλείο[1108].

Το διδακτήριο του οικισμού οικοδομήθηκε το έτος 1910, όπως φαίνεται από εντοιχισμένη επιγραφή[1109] και στέγασε το σχολείο μέχρι το έτος 1958[1110] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 35).

1.3.1.8.3 Κούφη

Σχολείο λειτούργησε στην Κούφη μεταξύ των ετών 1842-62, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Διέκοψε τη λειτουργία του πριν από το έτος 1870, πιθανότατα κατά την επανάσταση του 1866. Επανιδρύθηκε το έτος 1906, ως τριτοβάθμιο[1111].

Το σχολείο στεγάστηκε για δύο δεκαετίες σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1926, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1112] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 83).

1.3.1.8.4 Καρωτή

Σχολείο πρωτολειτούργησε στην Καρωτή το έτος 1929. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1931, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1113] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 74).

[1108] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 37. Για τη λειτουργία του ελληνικού σχολείου, βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1109] Στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 37 αναφέρεται η ατεκμηρίωτη χρονολογία 1904.

[1110] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 22 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 37.

[1111] Το σχολείο δεν αναφέρεται *ούτε* στον λόγο του Φ. Ιωάννου στα «Ολύμπια» του 1870 ούτε και *στα σχολεία που* ιδρύθηκαν με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο. Επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 314/ Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906 διάταγμα.

[1112] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 109 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, *σελ.* 51. Η πληροφορία του Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 52 για λειτουργία του διδακτηρίου το έτος 1918 δεν ευσταθεί, *όπως άλλωστε φαίνεται* και από τις εκθέσεις επιθεώρησης του σχολείου των ετών 1918, 1919, 1920 και 1928.

[1113] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 101, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 87 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 44. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 265/15-12-1928 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.2 Βαλκάνια

1.3.2.1 Σχολική περιφέρεια Αργυρούπολης

1.3.2.1.1 Αργυρούπολη

Αλληλοδιδακτικό σχολείο πρωτολειτούργησε στο οικισμό Αργυρούπολη το έτος 1840[1114]. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του, με τη βοήθεια και της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Εξυπηρετούσε, πέραν των μαθητών της Αργυρούπολης, τους μαθητές των κοντινών οικισμών Κάτω Πόρος, Βιλανδρέδο, Όνυχας και Αρολίθι. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως διτάξιο. Το 1901 ιδρύθηκε στην Αργυρούπολη αδιαίρετο παρθεναγωγείο, το οποίο εξακολούθησε με μικρά διαλείμματα τη λειτουργία του μέχρι το έτος 1929, οπότε τα δύο σχολεία ενοποιήθηκαν σε ένα τριθέσιο μεικτό. Στην Αργυρούπολη, μετά το έτος 1870, για σύντομο χρονικό διάστημα λειτούργησε και ελληνικό σχολείο[1115].

Το διδακτήριο του σχολείου αρρένων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 30) οικοδομήθηκε το έτος 1865, όπως φαίνεται και από την εντοιχισμένη στο κτήριο επιγραφή, και περιλάμβανε δύο αίθουσες. Το διδακτήριο του παρθεναγωγείου ανεγέρθηκε μεταξύ των ετών 1911 και 1918[1116]. Το 1920 πλούσιος ομογενής έδειξε διάθεση να επισκευάσει το παλιό δικαστικό κτήριο του οικισμού για τη στέγαση του σχολείου, αλλά οι διαπραγματεύσεις δεν ευοδώθηκαν[1117]. Η ανάγκη οικοδόμησης νέου διδακτηρίου ωρίμασε με τη συγχώνευση των δύο σχολείων το έτος 1929, οπότε και ζητήθηκαν σχέδια από το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας[1118]. Απεστάλησαν δύο σειρές σχεδίων και οι εργασίες ανέγερσης ξεκίνησαν το 1937. Το νέο τριθέσιο διδακτήριο ολοκληρώθηκε το έτος 1951[1119] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 31).

[1114] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 29, Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Δελτίον Στατιστικής Σχολικού Έτους 1932-33 και Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής, Δελτίον Στατιστικής σχολικού έτους 1931-1932, σελ. 1.

[1115] Βλ. Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι* ..., *ό. π.* σημ. 263, σελ. 199, σημ. 2, *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Οι διοικητικές μεταβολές των δύο σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 και 434/14-12-1929 διατάγματα. Η λειτουργία ελληνικού σχολείου στην Αργυρούπολη αναφέρεται αποκλειστικά στο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος,* τ. ΣΤ' (1871-1872), σελ. 206.

[1116] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2028/2-6-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 67.

[1117] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 29 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 46.

[1118] Βλ. Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Φάκελος Σχεδίων, Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου εν Αργυρουπόλει (Κρήτης), Απρίλιος 1926 και Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου Αργυρουπόλεως Ρεθύμνης, 31 Ιουλίου 1930. Τελικά εφαρμόστηκε το πρώτο σχέδιο.

[1119] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 106, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, ό. π. σημ. 120, σελ. 170 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 29. Η πληροφορία των Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 19 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 18 για έναρξη λειτουργίας του νέου διδακτηρίου το έτος 1935 δεν ευσταθεί. Στο *Βιβλίον Ιστορίας Δημοτικού Σχολείου Αργυρουπόλεως*, Αργυρούπολις 1972 αναφέρεται ότι το οικόπεδο προσέφερε η κοινότητα του οικισμού και ότι η έναρξη των εργασιών ανέγερσης του διδακτηρίου έγινε το έτος 1935.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.2.1.1 Κάτω Πόρος

Σχολείο στον Κάτω Πόρο λειτούργησε για μικρό χρονικό διάστημα το έτος 1901, ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο. Επανιδρύθηκε το έτος 1918, ως κοινό[1120].

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικές οικίες, μέχρι το έτος 1925, οπότε εγκαταστάθηκε στο αποπερατωμένο δημόσιο διδακτήριο του οικισμού[1121] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 77).

1.3.2.2 Σχολική περιφέρεια Μυριοκεφάλων

1.3.2.2.1 Μυριοκέφαλα

Σχολείο στον ορεινό οικισμό των Μυριοκεφάλων πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Εξυπηρέτησε, πέραν των μαθητών του οικισμού, εκείνους της γειτονικής Μαρουλούς, οι οποίοι μέχρι τότε δεν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1122].

Το πρώτο διδακτήριο των Μυριοκεφάλων οικοδομήθηκε προ του έτους 1901 και μέχρι το 1911 προστέθηκε σ' αυτό κατοικία δασκάλου[1123]. Το κτήριο κατεδαφίστηκε το έτος 1913, για την οικοδόμηση ενός πρότυπου για τα μέτρα της εποχής, διδακτηρίου, με δωρεά του επισκόπου Κισσάμου και Σελίνου Ανθίμου Λελεδάκη, ο οποίος καταγόταν από τα Μυριοκέφαλα. Σ' αυτό στεγάστηκε το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1965, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση νέου διδακτηρίου[1124].

1.3.2.2.2 Μαρουλού

Σχολείο πρωτολειτούργησε στον οικισμό της Μαρουλούς το έτος 1937. Το σχολείο στεγάστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1956, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1125].

[1120] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 30/Φ.Ε.Κ. 16/8-3-1901 διάταγμα και επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 258/28-12-1918.

[1121] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 26, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 95 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 110.

[1122] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1123] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 58 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1134/13-4-1911.

[1124] Βλ. Ζαβιτζιάνου Κ. Π., *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών*, Μέρος Α', Αθήναι 1929, σ.σ. 87-89, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 27-28, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 145 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 66. Το παλιό διδακτήριο αφέθηκε ασυντήρητο και κατεδαφίστηκε, χωρίς, όμως, να έχει καταστεί επικίνδυνο. Το ίδιο συνέβη κατά τη δεκαετία του 1960 και με άλλα μεγάλα διδακτήρια του διαμερίσματος Ρεθύμνου (Πηγή κ.α.). Στην ίδια λογική εντασσόταν και η εγκατάλειψη του διθέσιου διδακτηρίου της Αγίας Γαλήνης κατά τη δεκαετία του 1960 και η στέγαση του σχολείου του οικισμού σε λυόμενο οίκημα. Το παλιό διδακτήριο επισκευάστηκε *πρόσφατα* και κοσμεί την Αγία Γαλήνη.

[1125] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 131 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 126. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 448/1937 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.2.3 Σχολική περιφέρεια Βιλανδρέδου

1.3.2.3.1 Βιλανδρέδο

Σχολείο στο Βιλανδρέδο πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του, εξυπηρετώντας τους μαθητές των οικισμών Βιλανδρέδο, Αρολίθι, Ρουμπάδο, Αλώνες και Βελονάδο. Επανιδρύθηκε το 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1126].

Το διδακτήριο του οικισμού οικοδομήθηκε το έτος 1894 και διέθετε προσαρτημένη κατοικία δασκάλου. Εξυπηρέτησε το Βιλανδρέδο μέχρι το έτος 1960, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου[1127].

1.3.2.3.2 Αρολίθι

Σχολείο στο Αρολίθι πρωτολειτούργησε το έτος 1900, ως γραμματοδιδασκαλείο, με απαίτηση των κατοίκων του και του κοντινού οικισμού Ρουμπάδο[1128].

Η οικοδόμηση διδακτηρίου πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1899 και 1911. Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο του Αρολιθιού μέχρι το έτος 1966, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου[1129].

1.3.2.3.3 Αλώνες

Σχολείο στον απομονωμένο οικισμό των Αλωνών ιδρύθηκε το έτος 1927. Μέχρι τότε τα παιδιά του οικισμού μπορούσαν να φοιτούν στο σχολείο του Βιλανδρέδου, από το 1889 που είχε πρωτολειτουργήσει[1130].

Το διδακτήριο του οικισμού στεγάστηκε αρχικά στον ενοριακό ναό, μέχρι το έτος 1927, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1131] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 19).

[1126] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1127] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 56, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1132/13-4-1911, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 47, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας Σχολικών Ταμείων και υλικού αυτών μη αναλωσίμου, Α' Γραφείο, σελ. 30 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 27.

[1128] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 32/Φ.Ε.Κ. 114/31-12-1899 διάταγμα. Στην αναφορά τους, με ημερομηνία 17-11-1899, οι κάτοικοι του Αρολιθιού και του Ρουμπάδου ζητούσαν την ίδρυση σχολείου, επικαλούμενοι ως επιχειρήματα τον μεγάλο αριθμό μαθητών (57) και το γεγονός ότι το σχολείο του Βιλανδρέδου δεν εξυπηρετούσε, τόσο λόγω της μεγάλης του απόστασης όσο και λόγω της ύπαρξης χειμάρρου στο ενδιάμεσο των οικισμών (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-Έγγραφα διάφορα..., *ό. π.* σημ. 670, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 1911/17-11-1899). Η μη αναφορά προγενέστερης λειτουργίας σχολείου, η οποία θα αποτελούσε, οπωσδήποτε, βάσιμο λόγο για επανίδρυση, καθιστά την πληροφορία στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 35, για λειτουργία του σχολείου από το έτος 1890, προβληματική.

[1129] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2011/2-6-1911, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., ό. π. σημ. 1058, σελ. 21 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 21.

[1130] Η ίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 4/11-1-1927 διάταγμα.

[1131] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 17, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 12 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 147.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.3 Κατωμέρια

1.3.3.1 Σχολική περιφέρεια Περιβολίων

1.3.3.1.1 Περιβόλια

Αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε στον οικισμό των Περιβολίων προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το σχολείο εξυπηρετούσε και τους οικισμούς Μισίρια, Ξηρό Χωριό, Γιαννούδι και Πλατανιάς, οι οποίοι ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του και το έτος 1889 χαρακτηρίστηκε ως τριτοβάθμιο[1132]. Επανιδρύθηκε το 1899. Από το 1903 λειτούργησε στον οικισμό δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο. Τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν σε ένα μεικτό πρωτοβάθμιο το έτος 1909. Το 1916 το σχολείο θηλέων επανιδρύθηκε ως πλήρες μονοτάξιο και λειτούργησε για ένα σχολικό έτος. Το 1917 τα δύο σχολεία επανασυγχωνεύτηκαν σε ένα μεικτό τριτάξιο[1133].

Διδακτήριο στα Περιβόλια οικοδομήθηκε μεταξύ των ετών 1884-1885[1134]. Κατά την επανάσταση του 1897-98 το κτήριο πυρπολήθηκε και ανοικοδομήθηκε το 1901, με έξοδα της Ανωτέρας Διευθύνσεως Παιδείας και Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας. Το διδακτήριο ήταν διτάξιο και εξυπηρετούσε και το παρθεναγωγείο, στις περιόδους που αυτό λειτουργούσε[1135]. Το 1918 στο διδακτήριο προστέθηκε αίθουσα, αλλά και πάλι δεν επαρκούσε για τις αυξημένες ανάγκες του σχολείου. Το έτος 1922 ο πληθυσμός των Περιβολίων αυξήθηκε αλματωδώς, εξαιτίας της εγκατάστασης σ' αυτόν μεγάλου αριθμού μικρασιατών προσφύγων, οπότε από το 1924 ως αίθουσα του σχολείου άρχισε να χρησιμοποιείται και το μουσουλμανικό τέμενος του οικισμού[1136]. Στις αίθουσες αυτές στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1955, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου[1137].

1.3.3.1.2 Πλατανιάς

Σχολείο στον Πλατανιά πρωτολειτούργησε το έτος 1924, ως μονοτάξιο. Στο σχολείο φοίτησαν και οι μαθητές του οικισμού Ξηρό Χωριό, μέχρι το 1929 [1138]. Από το 1924 φοιτούσαν στο σχολείο και οι μαθητές του προσφυγικού οικισμού Τσεσμές.

Το σχολείο στεγάστηκε σε παραχωρημένη κατοικία, ιδιοκτησίας του ρεθεμνιώτη μεγαλοεπιχειρηματία Αλή Βαφή Σελιανάκη[1139]. Αργότερα το κτήριο κρίθηκε ως ανταλλάξιμο. Από το 1933 κινήθηκαν οι διαδικασίες ανέγερσης διδακτηρίου, στο οποίο το σχολείο

[1132] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189.

[1133] Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 33/11-11-1916 και 10/17-1-1917 διατάγματα.

[1134] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 61 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 153.

[1135] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 44.

[1136] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 108, 118-119, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 4, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 748 και Μαυράκη Αλκ., *Περιβόλια Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1995, σελ. 285.

[1137] Μαυράκη Αλκ., *Περιβόλια...*, *ό. π.* σημ 1136, σελ. 284. Περιγραφή και φωτογραφία του πρώτου διδακτηρίου υπάρχει στο Βιβυλάκη Δ., *Τα Περβόλια του Ρεθύμνου στου κύκλου τα γυρίσματα*, Ρέθυμνο 1984, σ.σ. 31-34.

[1138] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 766. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 63/24-3-1924 διάταγμα.

[1139] Για τον Αλή Βαφή Σελιανάκη, βλ. Τσιριμονάκη Μ., *Αυτοί που έφυγαν ...*, *ό. π.* σημ. 119, σ.σ. 85-88. Το οίκημα κατεδαφίστηκε το έτος 1976 για τη δημιουργία πλατείας (βλ. Α.Δ.Σ. Πλατανιά, Φάκελος διδακτηρίου παλαιού).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στεγάστηκε κατ' ανάγκη το έτος 1940. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το έτος 1949[1140] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 123).

1.3.3.1.3 Γιαννούδι

Οι οικισμοί Γιαννούδι και Ξηρό Χωριό ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, εγκαταστάθηκαν σ' αυτούς μικρασιάτες πρόσφυγες. Σχολείο στο Γιαννούδι πρωτολειτούργησε το έτος 1915, ως κοινό. Το σχολείο εξυπηρέτησε μέχρι το 1930 τους μαθητές του Γιαννουδιού και του Ξηρού Χωριού[1141].

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το πρώτο έτος λειτουργίας του ξεκίνησαν οι προσπάθειες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο ολοκληρώθηκε το έτος 1929[1142] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 46).

1.3.3.1.4 Ξηρό Χωριό

Σχολείο στο Ξηρό Χωριό ιδρύθηκε το έτος 1930. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Διδακτήριο ανεγέρθηκε στον οικισμό μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το έτος 1957[1143].

1.3.3.2 Σχολική περιφέρεια Άδελε

1.3.3.2.1 Άδελε

Σχολείο στο Άδελε λειτούργησε προ του έτους 1850, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Άδελε, Αγία Παρασκευή, Αγία Τριάδα και Μαρουλάς. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του και το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1899 επανασυστήθηκε ως γραμματοδιδασκαλείο. Το έτος 1911 ιδρύθηκε στον οικισμό μονοτάξιο σχολείο θηλέων, το οποίο λειτούργησε για ένα μόνο σχολικό έτος[1144].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού είχε οικοδομηθεί πριν από την επανάσταση του 1897-98, οπότε και πυρπολήθηκε. Ανοικοδομήθηκε το έτος 1901, με έξοδα της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας[1145]. Το οίκημα αντιμετώπιζε προβλήματα φωτισμού. Εξυπηρέτησε τις ανάγκες του σχολείου μέχρι το έτος 1933, οπότε μεταφέρθηκε στο, ατελές ακόμη, δημόσιο διδακτήριο του οικισμού. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1937[1146] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 11).

[1140] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 76, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σ.σ. 126, 171, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937), τ. 299 (1-11-1937), τ. 335 (1-2-1940), Α.Δ.Σ. Πλατανιά, Κάτοψις Δημ. Σχολείου Πλατανέ Ρεθύμνης, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 128 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 53.

[1141] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 49. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 113/28-3-1915 διάταγμα.

[1142] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 49, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 13 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 56.

[1143] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 85. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 445/28-12-1929 διάταγμα.

[1144] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1145] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 45.

[1146] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 980/4-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 16, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 78, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.3.2.2 Μαρουλάς

Σχολείο πρωτολειτούργησε στον Μαρουλά το έτος 1916[1147]. Ο οικισμός αυτός ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία μουσουλμανικός. Για τη στέγαση του σχολείου χρησιμοποιήθηκαν αρχικά ιδιωτικές οικίες με ενοίκιο. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση στον Μαρουλά μικρασιατών προσφύγων, το σχολείο στεγάστηκε σε εκκενωθείσες οικίες μουσουλμάνων. Το δημόσιο διδακτήριο του οικισμού ολοκληρώθηκε το 1929[1148] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 95).

1.3.3.2.3 Αγία Τριάδα

Σχολείο λειτούργησε στον οικισμό Αγία Τριάδα κατά τη χρονική περίοδο 1929-1935. Στα λίγα χρόνια λειτουργίας του, το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές οικίες[1149].

1.3.3.3 Σχολική περιφέρεια Πηγής

1.3.3.3.1 Πηγή

Στην ευρύτερη σχολική περιφέρεια της Πηγής σχολείο λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1834, στη μονή Αρσανίου. Ήταν ένα σχολείο των «κοινών γραμμάτων»[1150]. Στην Πηγή σχολείο λειτούργησε τουλάχιστον από ίδιο έτος[1151]. Το σχολείο εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του, με επιχορήγηση των μονών Αρκαδίου, Αρσανίου και Αγίας Ειρήνης. Εξυπηρετούσε, πέραν της Πηγής, και μαθητές των κοντινών οικισμών Άγιος Δημήτριος, Λούτρα, Μέση, Κυριάννα, Παγκαλοχώρι, Χαμαλεύρι και Αστέρι. Από το 1878 στον οικισμό λειτούργησε και ελληνικό σχολείο. Το έτος 1889 το δημοτικό σχολείο χαρακτηρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο αρρένων, ενώ, παράλληλα, στον οικισμό ιδρύθηκε μονοτάξιο παρθεναγωγείο. Το παρθεναγωγείο λειτούργησε στην Πηγή μέχρι το έτος 1911[1152].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1850[1153]. Το διδακτήριο πυρπολήθηκε τόσο στην επανάσταση του 1866 όσο και σε εκείνη του 1897-98.

1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 17, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 296 (1-8-1937) και Α.Δ.Σ. Άδελε, Φάκελος Διδακτηριακά. Στο Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 168, αναφέρεται ως χρόνος αποπεράτωσης το 1939, πληροφορία που ανατρέπεται από όλες τις άλλες πηγές.

[1147] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 150/17-8-1916 διάταγμα.

[1148] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 76, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 12, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 764, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 79 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 67.

[1149] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 80 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1934..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 28. Το σχολείο ιδρύθηκε και καταργήθηκε με τα υπ. αριθμ. 445/28-12-1928 και 68/5-3-1935 διατάγματα.

[1150] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, σελ. 108.

[1151] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 77-78. Στις αρχές της δεκαετίας του 1840 το σχολείο της Πηγής φαίνεται ότι λειτουργούσε ως κοινό (βλ. Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι ...*, *ό. π.* σημ. 263, σ.σ. 313, σημ. 1 και 353).

[1152] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 62, *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό.π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1089/13-4-1911. Οι μεταβολές των σχολείων αρρένων και θηλέων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 488/Φ.Ε.Κ. 3/30-1-1908 διατάγματα.

[1153] Σε επιστολή των εφόρων του σχολείου, το έτος 1860, γίνεται αναφορά στο «προ δέκα ετών ανεγερθέν σχολείον μας» (βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28). Σε άλλες πηγές αναφέρονται

Ανοικοδομήθηκε το 1871, με την αρωγή της μονής Αρσανίου και το έτος 1901, με έξοδα της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας. Το παρθεναγωγείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές οικίες[1154]. Το 1927 το παλιό διδακτήριο του σχολείου αρρένων μεταρρυθμίστηκε ριζικά και στέγασε το δημοτικό σχολείο της Πηγής μέχρι το έτος 1959[1155].

1.3.3.3.2 Λούτρα

Σχολείο στον οικισμό Λούτρα λειτούργησε κατά τις χρονικές περιόδους 1899-1909 και 1916-1923. Επανιδρύθηκε το έτος 1928 και από τότε εξακολούθησε σταθερά τη λειτουργία του[1156].

Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1936, κατά το οποίο στεγάστηκε σε ημιτελές δημόσιο διδακτήριο. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο[1157] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 91).

1.3.3.4 Σχολική περιφέρεια Παγκαλοχωριού

1.3.3.4.1 Παγκαλοχώρι

Σχολείο λειτουργούσε στο Παγκαλοχώρι τουλάχιστον από το έτος 1889, οπότε αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το σχολείο δεν επανιδρύθηκε κατά την περίοδο της αυτονομίας, αλλά αργότερα, το έτος 1918. Και πάλι, όμως, η λειτουργία του δεν ήταν σταθερή, αφού κατά το σχολικό έτος 1923-24 συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Χαμαλευρίου[1158].

Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1924 ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου και το σχολείο στεγάστηκε σ' αυτό[1159] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 113).

άλλες χρονολογίες: στο Α.Δ.Σ. Πηγής, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής, Δελτίον Στατιστικής Σχολικού έτους 1929-1930 κ.ε. αναφέρεται σταθερά η χρονολογία 1856, στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 133 το έτος 1853 και στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 75 αναφέρεται το έτος 1856. Επιλέξαμε την αρχαιότερη πηγή.

[1154] Βλ εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 26/18-7-1881, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 46 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1089/13-4-1911.

[1155] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 750 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 125.

[1156] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν κατά σειρά με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 14/9-10-1916, 230/18-8-1923 και 265/15-12-1928 διατάγματα.

[1157] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 52, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σ.σ. 62 και 101 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 68. Η αναφορά στο Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι ...*, *ό. π.* σημ. 263, σελ. 461, σημ. 2 για ύπαρξη διδάκτηρίου ήδη από το έτος 1899, αφορά, προφανώς, ιδιωτική οικία στην οποία στεγαζόταν το σχολείο. Οι γραπτές πηγές δεν αναφέρουν την ύπαρξη κοινοτικού διδακτηρίου, αλλά ούτε και η προφορική παράδοση του οικισμού διασώζει την ανάμνησή του.

[1158] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Οι κατά καιρούς μεταβολές πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 190/31-8-1918, 230/18-8-1923 και 63/24-3-1924 διατάγματα.

[1159] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 2. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 130, αναφέρεται ως έτος αποπεράτωσης το 1929, πληροφορία που αναιρείται από το Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 755, το οποίο αποτελεί έκθεση επιθεώρησης του έτους 1927 και αναφέρει λειτουργία του σχολείου στο δημόσιο διδακτήριο. Την πληροφορία ακριβούς χρονολογίας λειτουργίας έδωσε ο εντόπιος δάσκαλος Κισσανδράκης Σ. (συνέντευξη 30-8-2003).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.3.4.2 Χαμαλεύρι

Σχολείο ιδρύθηκε στο Χαμαλεύρι το έτος 1899, ως μονοτάξιο. Εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Αστέρι, Σταυρωμένος και, κατά καιρούς, τους μαθητές του γειτονικού Παγκαλοχωριού. Εξυπηρετούσε ακόμη τα καλογεροπαίδια της μονής Αρσανίου.

Το σχολείο στεγάστηκε εξαρχής σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο οικοδομήθηκε σε εκτεταμένο οικόπεδο της μονής Αρσανίου[1160]. Το διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 154) μεταρρυθμίστηκε ριζικά το έτος 1927 και στέγασε το σχολείο του Χαμαλευρίου μέχρι το έτος 1958, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση νέου[1161].

1.3.4 Αρκαδιώτικα

1.3.4.1 Σχολική περιφέρεια Κυριάννας

1.3.4.1.1 Κυριάννα

Σχολείο στον οικισμό Κυριάννα πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Το σχολείο συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του και επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Μεταξύ των ετών 1901 και 1911 λειτούργησε στον οικισμό και αδιαίρετο παρθεναγωγείο[1162].

Το σχολείο αρρένων στεγάστηκε σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο ανεγέρθηκε στον οικισμό προ του 1911. Στο διδακτήριο αυτό προστέθηκε αίθουσα το έτος 1927 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 85). Εξυπηρέτησε τις ανάγκες του σχολείου μέχρι το 1958, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου, με δωρεά ομογενούς. Το παρθεναγωγείο, κατά τη δεκαετία που λειτούργησε, στεγαζόταν σε ιδιωτικές οικίες[1163].

1.3.4.1.2 Μέση

Σχολείο στον οικισμό Μέση πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως γραμματοδιδασκαλείο. Εξυπηρετούσε μαθητές και από τον συνοικισμό Άγιος Ιωάννης. Κατά το σχολικό έτος 1909-10 αντί του σχολείου αρρένων λειτούργησε στη Μέση κατώτερο παρθεναγωγείο. Στα τέλη του 1910 το σχολείο επανιδρύθηκε, ως μεικτό. Στο σχολείο φοιτούσαν κατά περιόδους και οι μαθητές του κοντινού οικισμού Αγία Τριάδα[1164].

[1160] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 47, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910..., *ό. π.* σημ. 485, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2026/2-6-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 146. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1161] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 753 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 97.

[1162] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Οι κατά καιρούς μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899 και 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1163] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1102/13-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 759, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 90 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 59.

[1164] Οι κατά καιρούς μεταβολές πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909, 111/Φ.Ε.Κ. 37/5-7-1910 και 126/Φ.Ε.Κ. 51/16-9-1910 διατάγματα. Η αναφορά στο Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι* ..., *ό. π.* σημ. 263, σελ. 389 για ύπαρξη διδακτηρίου στη Μέση το έτος 1866, δεν τεκμηριώνεται από άλλες πηγές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το σχολείο στεγάστηκε προ του έτους 1910 σε κοινοτικό διώροφο διδακτήριο. Το κτήριο αυτό κατεδαφίστηκε το 1929 και στη θέση του ανεγέρθηκε δημόσιο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 100). Το σχολείο στεγάστηκε στο μη αποπερατωμένο διδακτήριο το έτος 1931[1165].

1.3.4.2 Σχολική περιφέρεια Αμνάτου

1.3.4.2.1 Αμνάτος

Σχολείο στην Αμνάτο λειτουργούσε πριν από την επανάσταση του 1866, με έξοδα της μονής Αρκαδίου[1166]. Εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Αμνάτος, Πίκρης, Καψαλιανά, Πάνω και Κάτω Καβούσι και Χάρκια. Στο σχολείο φοιτούσαν και τα καλογεροπαίδια της μονής Αρκαδίου. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο[1167].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1864 και πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1866. Το διδακτήριο ανοικοδομήθηκε μετά το έτος 1870 και επαναπυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1897-98. Επισκευάστηκε το 1901, έτος κατά το οποίο προστέθηκε στο κτήριο μικρή κατοικία δασκάλου. Το διδακτήριο αυτό στέγασε το σχολείο της Αμνάτου σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, με ριζική επισκευή το έτος 1928[1168].

1.3.4.2.2 Πίκρης

Σχολείο στον οικισμό Πίκρης πρωτολειτούργησε το έτος 1920. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία και από το 1922 σε διδακτήριο που οικοδόμησαν οι κάτοικοι του Πίκρη. Το κτήριο μετασκευάστηκε το έτος 1931 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 120) και στέγασε το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1957, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση νέου διδακτηρίου[1169].

[1165] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2009/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 760, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 81 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 69. Βλ. Ακόμη, Λίτινα Στ.-Λίτινα Ν., *Το χωριό Μέση Ρεθύμνου. Ιστορία και παράδοση*, Αθήνα 1994, σ.σ. 43-44.

[1166] Η μονή Αρκαδίου επιχορηγούσε στην Αμνάτο και τη λειτουργία ελληνικού σχολείου (βλ. Βενέρη Τ., *Το Αρκάδι ...*, *ό. π.* σημ. 263, σελ. 316, σημ. 2 και σελ. 372).

[1167] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 65, Φραγκούλη Α., «Το σχολείο της Αμνάτου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 18 (1980), σελ. 47 και Α.Δ.Σ. Αμνάτου, Βιβλίον Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου Αμνάτου, σ.σ. 1-2.

[1168] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 65, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 49, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ. και ημερομηνία 29-5-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 756, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 71 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 87.

[1169] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 4, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 93, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 7, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 88 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 165. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 69/20-3-1920 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.4.2.3 Χάρκια

Σχολείο στον οικισμό Χάρκια πρωτολειτούργησε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Στο σχολείο φοιτούσαν και οι μαθητές των οικισμών Πάνω και Κάτω Καβούσι. Το έτος 1901 στεγάστηκε στο μόλις αποπερατωμένο μικρό κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο με την πάροδο του χρόνου γινόταν ολοένα και πιο ακατάλληλο. Το έτος 1923 ολοκληρώθηκε η ανέγερση ορόφου επάνω στο παλιό διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 155). Στον όροφο στεγάστηκε το σχολείο των Χαρκίων μέχρι το έτος 1960, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1170].

[1170] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 49, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1364/21-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 135, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 9, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 99 και Α.Δ.Σ. Χαρκίων, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

1.3.5 Βρυσινοχώρια

1.3.5.1 Σχολική περιφέρεια Αρμένων

1.3.5.1.1 Αρμένοι

Σχολείο στον οικισμό των Αρμένων πρωτολειτούργησε το έτος 1860. Εξυπηρέτησε τους οικισμούς Αρμένοι, Κάστελλος, Άγιος Γεώργιος και Κούμοι. Μετά το 1922 στους Αρμένους φοιτούσαν και οι μαθητές των οικισμών Σωματάς και Φωτεινού. Το έτος 1889 το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το έτος 1901 ιδρύθηκε στους Αρμένους κατώτερο παρθεναγωγείο, το οποίο λειτούργησε μέχρι το 1911[1171].

Διδακτήριο στους Αρμένους οικοδομήθηκε το έτος 1881, όπως φαίνεται από εντοιχισμένη στο κτήριο επιγραφή[1172]. Το κτήριο πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1897-98 και επισκευάστηκε προ του έτους 1901. Επισκευή του έγινε και κατά το έτος 1928. Χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα, καλύπτοντας μέρος των αναγκών του σχολείου του οικισμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 33). Το παρθεναγωγείο, στα δέκα χρόνια λειτουργίας του στεγάστηκε σε ιδιωτικές οικίες[1173].

1.3.5.1.2 Κάστελλος

Σχολείο στον Κάστελλο ιδρύθηκε το έτος 1899 αλλά δεν λειτούργησε. Επανιδρύθηκε το 1917, ως κοινό. Τα πρώτα έτη λειτουργίας του στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες μέχρι το έτος 1932, οπότε εγκαταστάθηκε στο αποπερατωμένο δημόσιο διδακτήριο του οικισμού[1174] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 75).

1.3.5.1.3 Κούμοι

Σχολείο στους Κούμους ιδρύθηκε το 1903 και λειτούργησε για δύο σχολικά έτη. Επανιδρύθηκε το 1906 ως τριτοβάθμιο και από τότε λειτούργησε χωρίς διακοπές[1175].

Αρχικά το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1923 στεγάστηκε στο αποπερατωμένο κοινοτικό διδακτήριο του οικισμού. Το διδακτήριο αυτό υπέστη μεταρρυθμίσεις το έτος 1929[1176].

[1171] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 33, εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 106 (26-3-1883) και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Οι κατά καιρούς μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 και 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1172] «ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΣΧΟΛΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1881 ΜΗΝΙ ΟΚΤΩΒΡΙΩ ΔΑΠΑΝΗ ΕΚ ΤΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΕΙΜΝΗΣΤΩΝ ΑΦΙΕΡΩΤΩΝ Ν. ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗ ΚΑΙ Γ. ΤΖΙΤΖΙΚΑΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΕ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΚΩΜΗ ΤΑΥΤΗ. Α.Μ.Σ.» Βλ. και Α.Δ.Σ. Αρμένων, Βιβλίον Ιστορίας Σχολείου, σ.σ. 1-3.

[1173] Βλ. Α.Δ.Σ. Αρμένων, Βιβλίον Ιστορίας Σχολείου, σελ. 1, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 50, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2025/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 42 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 20.

[1174] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 117, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 815, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 125 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 108. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899 διάταγμα και επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 272/24-11-1917.

[1175] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 122/Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905 και 314/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906 διατάγματα.

[1176] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι. Α. Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.5.1.4 Σωματάς

Ο Σωματάς ήταν μουσουλμανικός οικισμός και εποικίστηκε μετά το 1922 από μικρασιάτες πρόσφυγες. Σχολείο στον Σωματά ιδρύθηκε το 1937 και λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου στον ενοριακό ναό του οικισμού. Από το έτος 1938 ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το έτος 1953[1177].

1.3.5.1.5 Φωτεινού

Σχολείο στον οικισμό Φωτεινού πρωτολειτούργησε το έτος 1937. Επί σειρά ετών στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία. Από το 1938 ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1953[1178] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 153).

1.3.5.2 Σχολική περιφέρεια Καρές

1.3.5.2.1 Καρέ

Σχολείο στον οικισμό Καρέ πρωτολειτούργησε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Στο σχολείο φοιτούσαν και μαθητές των οικισμών Όρος, Γουλεδιανά και Αμπελάκι. Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1900, ως γραμματοδιδασκαλείο. Το έτος 1916 λειτούργησε στον οικισμό μονοτάξιο σχολείο θηλέων, το οποίο από το επόμενο έτος ενοποιήθηκε σιωπηρά με το σχολείο αρρένων, σε ένα μεικτό διτάξιο[1179].

Προ του έτους 1911 ανεγέρθηκε στην Καρέ κοινοτικό διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 70). Επειδή σύντομα αποδείχτηκε ανεπαρκές, για τις ανάγκες του σχολείου νοικιαζόταν κατά καιρούς ιδιωτική οικία. Το έτος 1929 ολοκληρώθηκε η ανέγερση διτάξιου δημόσιου διδακτηρίου, με προσαρτημένη κατοικία δασκάλου[1180] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 71).

1911..., *ό.π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 25-5-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 20, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 51, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 45 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό.π.* σημ. 1058, σελ. 50.

[1177] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 188, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 171, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 116 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 133. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 448/4-11-1937 διάταγμα.

[1178] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 193, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 87 και Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουσπανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 171. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 361/16-9-1937 διάταγμα.

[1179] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900 και 150/17-8-1916 διατάγματα. Βλ. επίσης Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 41 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 21.

[1180] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 114/22-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 1, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 863, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 47 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 51.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.5.2.2 Γουλεδιανά

Σχολείο στον οικισμό Γουλεδιανά λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1921. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική οικία, μέχρι το έτος 1923, οπότε εγκαταστάθηκε στο κοινοτικό διδακτήριο του οικισμού. Εκτεταμένες επισκευές έγιναν στο οίκημα το έτος 1927, χωρίς, όμως, να καταστεί δυνατόν να αποκτήσει βοηθητικούς χώρους[1181] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 47).

1.3.5.2.3 Αμπελάκι

Ο οικισμός Αμπελάκι ήταν κατά το ήμισυ μουσουλμανικός. Μετά το έτος 1922 εποικίστηκε από μικρασιάτες πρόσφυγες. Σχολείο ιδρύθηκε στο Αμπελάκι το έτος 1924. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικό οίκημα, μέχρι το έτος 1927, οπότε μεταστεγάστηκε σε δημόσιο διδακτήριο[1182] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 20).

1.3.5.2.4 Όρος

Σχολείο στον οικισμό Όρος ιδρύθηκε το έτος 1931. Οι κάτοικοι του Όρους είχαν ξεκινήσει την ανέγερση διδακτηρίου πριν από την ίδρυση του σχολείου και κατόρθωσαν να το αποπερατώσουν το έτος 1939. Μέχρι τότε το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες[1183] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 113).

1.3.5.3 Σχολική περιφέρεια Πρασών

1.3.5.3.1 Πρασές

Σχολείο στον οικισμό Πρασές λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους γειτονικούς οικισμούς Μύρθιος και Σελλί. Το 1899 επανιδρύθηκε ως γραμματοδιδασκαλείο και λειτούργησε σταθερά μέχρι το έτος 1902, οπότε αντί αυτού λειτούργησε στις Πρασές για ένα σχολικό έτος παρθεναγωγείο[1184].

Το σχολείο στεγάστηκε σε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο ανεγέρθηκε προ του έτους 1911 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 126). Το οίκημα είχε εξαρχής σημαντικά προβλήματα: ήταν περικυκλωμένο από τις διπλανές κατοικίες, διέθετε πολύ μικρή αυλή και είχε υπερβολική υγρασία. Τα προβλήματα αυτά οδήγησαν κατά καιρούς σε διαμάχες με τους γείτονες. Από το έτος 1927 κινήθηκαν οι διαδικασίες ανέγερσης νέου κτηρίου. Το σχολείο μετακόμισε στο

[1181] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 14, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 129, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ. και Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ 862. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 31 αναφέρεται ότι το οίκημα αγοράστηκε το έτος 1926 από το κράτος, πληροφορία που δεν διασταυρώνεται από άλλη πηγή. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 23/12-2-1921 διάταγμα.

[1182] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 865, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 46, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 149 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 23. Επάνω από το κλειδί του τόξου της εξώπορτας έχει εντοιχισθεί επιγραφή με τη χρονολογία 1925, που αναφέρεται στη θεμελίωση του έργου. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 63/24-3-1924 διάταγμα.

[1183] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 35, 152, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 48, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 168 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 161. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 349/6-10-1931 διάταγμα.

[1184] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 59/Φ.Ε.Κ. 39/27-8-1902 και 64/Φ.Ε.Κ. 61/24-10-1903 διατάγματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ημιτελές διδακτήριο το 1936 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 127) και οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1940[1185].

1.3.5.3.2 Σελλί

Σχολείο στον οικισμό Σελλί ιδρύθηκε το έτος 1901, ως αδιαίρετο. Το έτος 1905 καταργήθηκε και επανιδρύθηκε το 1906[1186]. Αρχικά στεγάστηκε σε εκκλησιαστικό οίκημα, το οποίο το 1911 εκποιήθηκε για την ολοκλήρωση της οικοδόμησης κοινοτικού διδακτηρίου. Στο διδακτήριο αυτό, το οποίο μεταρρυθμίστηκε το έτος 1928 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 142), στεγάστηκε το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1959, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1187].

1.3.5.3.3 Μύρθιος

Σχολείο στον οικισμό Μύρθιος Ρεθύμνου ιδρύθηκε το έτος 1935. Σ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το έτος 1937 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, σε λόφο πάνω από τον οικισμό, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1951[1188] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 108).

1.3.5.3.4 Σχολική περιφέρεια Χρωμοναστηριού

1.3.5.4 Χρωμοναστήρι

Σχολείο στον οικισμό Χρωμοναστήρι ιδρύθηκε με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο, το έτος 1881. Το σχολείο εξυπηρετούσε και τους γειτονικούς οικισμούς Πάνω και Κάτω Μύλοι, Άγιος Ευτύχιος και Μετόχι Αποθαμένου, ενώ για τις ανάγκες των Τουρκοκρητικών τού οικισμού λειτουργούσε και μουσουλμανικό σχολείο. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο[1189].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1901, με τη βοήθεια της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 158). Το έτος 1928 οι κάτοικοι κατέλαβαν το οθωμανικό τέμενος του οικισμού, για να στεγάσουν μέρος των μαθητών του σχολείου, αλλά η Εθνική

[1185] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1041/7-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 38-39, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 19, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 872, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 70, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 163 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 345 (15-7-1940).

[1186] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 111/Φ.Ε.Κ. 77/1-10-1901, 122/Φ.Ε.Κ. 48/4-9-1905 και 314/Φ.Ε.Κ. 68/24-11-1906 διατάγματα.

[1187] Συνέντευξη με τον Κουμαντάκη Ν., κάτοικο Σελλίου (14-3-2003), Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1030/7-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 40, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 49 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 87.

[1188] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1935-36..., *ό. π.* σημ. 489, σ.σ. 51-52, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 8, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σ.σ. 95-96, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ. και Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 71. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 68/5-3-1935 διάταγμα.

[1189] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189, εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς*, φ. 124 (6-8-1883) και φ. 182 (15-2-1886). Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

Τράπεζα περιέλαβε το οίκημα στα ανταλλάξιμα ακίνητα[1190]. Το 1931, ο καταγόμενος από το Χρωμοναστήρι ιερομόναχος Μ. Γιαννακάκης οικοδόμησε με έξοδά του και δώρισε στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του οικισμού διτάξιο διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 159). Το οίκημα ήταν εντυπωσιακό, για τα μέτρα της εποχής, αφού μεταξύ άλλων διέθετε και λουτρά με λέβητα. Στην ιδιοκτησία του το σχολείο, πέραν του νέου διδακτηρίου, είχε και το παλιό οίκημα αλλά και το μουσουλμανικό διδακτήριο του Χρωμοναστηριού (Μεϊτέπι)[1191].

1.3.5.4.2 Μύλοι

Σχολείο στον οικισμό των Μύλων ιδρύθηκε το έτος 1918. Κατά το σχολικό έτος 1922-23 συγχωνεύτηκε με το δημοτικό σχολείο του Ρουσσοσπιτιού, αλλά οι κάτοικοι αντέδρασαν, παρεμποδίζοντας τα παιδιά τους να φοιτήσουν σ' αυτό. Το σχολείο επαναλειτούργησε από το επόμενο σχολικό έτος. Το 1935 το σχολείο καταργήθηκε για ένα σχολικό έτος. Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, το σχολείο των Μύλων στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία[1192].

1.3.5.4.3 Σχολική περιφέρεια Ρουσσοσπιτιού

Σχολείο στο Ρουσσοσπίτι ιδρύθηκε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Επανιδρύθηκε το έτος 1901, ως αδιαίρετο. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Καπεδιανά, Αγία Ειρήνη, Μικρά Ανώγεια και, κατά καιρούς, Μύλοι[1193].

Το σχολείο μέχρι το 1910 στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος εκείνο η κοινότητα του Ρουσσοσπιτιού αγόρασε ανώγεια κατοικία από Τουρκοκρητικό που αναχωρούσε και την μετέτρεψε σε διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 138). Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1931, οπότε μεταστεγάστηκε σε δημόσιο διδακτήριο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 139). Οι εργασίες αποπεράτωσης του διδακτηρίου ολοκληρώθηκαν το έτος 1940[1194].

[1190] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 52, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1090/13-4-1911 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 870.

[1191] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 38, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 139, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 139 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 69.

[1192] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σ.σ. 4-5, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 124 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 6. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 258/28-12-1918 και 68/5-3-1935 διατάγματα.

[1193] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 διάταγμα.

[1194] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1310/20-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 35-36, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 55, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 40, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό.π.* σημ. 471, σελ. 102 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 345 (15-7-1940). Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 93 και στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 137 αναφέρεται λανθασμένα ως χρονολογία αποπεράτωσης το έτος 1926, ενώ γνωρίζουμε ότι η οικοδόμηση του διδακτηρίου ξεκίνησε το 1927.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.6 Αμάρι

1.3.6.1 Σχολική περιφέρεια Μοναστηρακιού

Σχολείο στον οικισμό Μοναστηράκι πρωτολειτούργησε μεταξύ των ετών 1836 και 1840, με έξοδα των μονών Ασωμάτων και Πρέβελη. Το έτος 1858 μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό. Το 1864 οι πρόκριτοι του Μοναστηρακιού συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων λόγω αμέλειας και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή[1195]. Μετά την επανάσταση του 1866 το σχολείο έκλεισε και στη θέση του λειτούργησε ελληνικό σχολείο. Με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο το δημοτικό σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του. Το έτος 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο και από τότε συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του[1196].

Το πρώτο διδακτήριο του Μοναστηρακιού οικοδομήθηκε με έσοδα από την εκποίηση των κτημάτων της μονής Καλοείδαινας, το έτος 1850. Στο ίδιο οίκημα στεγάστηκε το σχολείο και μετά την επανίδρυσή του[1197]. Από το 1923 ξεκίνησε η οικοδόμηση νέου διτάξιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το έτος 1926. Το οίκημα, με προεξέχουσα στην κάτοψη την αίθουσα του γραφείου, αποτελεί ένα από τα εντυπωσιακότερα διδακτήρια του μεσοπολέμου στο διαμέρισμα Ρεθύμνου[1198] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 103).

1.3.6.2 Σχολική περιφέρεια Νεφς Αμαρίου

1.3.6.2.1 Νεφς Αμάρι

Σχολείο λειτούργησε στον οικισμό Νεφς Αμάρι προ του έτους 1844. Το σχολείο μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό το 1861, με τη βοήθεια της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης. Το έτος 1864 οι πρόκριτοι του Νεφς Αμαρίου συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή. Το σχολείο συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του και το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως μονοτάξιο παρθεναγωγείο. Ως μεικτό το σχολείο λειτούργησε προ του έτους 1915[1199].

[1195] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η Ιερά Μονή των Ασωμάτων Αμαρίου Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Δ' (1941), σ.σ. 78-80.

[1196] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν ...*, *ό. π.* σημ. 373, σ.σ. 22 και 79, Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ. 67, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 276, Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι ...*, *ό. π.* σημ. 189 και εφημερίδα *Κρήτη* φ. 603 (27-6-1881). Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1197] Βλ. Μανουρά Στ., «Το μοναστήρι της Καλόειδαινας στο Άνω Μέρος Αμαρίου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 20 (1980), σελ. 221, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 14 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1058/7-3-1911. Το διδακτήριο επισκευάστηκε το έτος 1899 και εγκαινιάστηκε από τον Ρώσο Διοικητή του διαμερίσματος Ρεθύμνου Θ. Δε Χιοστάκ στις 13-3-1899 (βλ. Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, *Ημερήσιαι Διατάξεις*. Ημερησία Διάταξις υπ. αριθμ. 12/13-1-1899).

[1198] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 1, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 60 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 61.

[1199] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 133. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το διάταγμα μετατροπής του σχολείου σε μεικτό. Το διάταγμα επανίδρυσής του είναι το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899. Για την ίδρυση και λειτουργία τού σχολείου, βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 9, 22, 93-95 και Γενεράλη Ε., «Η Ιερά Μονή...», *ό. π.* σημ. 1195.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το 1861. Το οίκημα επισκευάστηκε διαδοχικά για έτη 1888 και 1899 και στέγασε το σχολείο μέχρι το 1929[1200]. Το έτος αυτό ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διτάξιου διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 109), με έξοδα του ομογενούς χωριανού Μ. Περαντωνάκη. Αργότερα το σχολείο του οικισμού έτυχε και άλλης δωρεάς ομογενούς[1201].

1.3.6.2.2 Οψιγιάς

Σχολείο στον οικισμό Οψιγιάς λειτούργησε το έτος 1902, ως αδιαίρετο. Το 1903 επανιδρύθηκε ως αδιαίρετο δευτεροβάθμιο. Το 1907 το σχολείο ορίστηκε πρωτοβάθμιο και το επόμενο έτος έκλεισε. Στα λίγα χρόνια λειτουργίας του, το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες[1202].

1.3.6.3 Σχολική περιφέρεια Μέρωνα

Σχολείο στον οικισμό Μέρωνας λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1856. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 ως μονοτάξιο. Προ του 1904 ιδρύθηκε στον Μέρωνα κατώτερο παρθεναγωγείο, το οποίο ενοποιήθηκε με το σχολείο αρρένων σε ένα διτάξιο μεικτό προ του έτους 1915[1203].

Το πρώτο διδακτήριο του Μέρωνα ανεγέρθηκε πριν από την επανάσταση του 1897-98 στο κέντρο του οικισμού. Επί Κρητικής Πολιτείας το οίκημα αυτό στέγασε το παρθεναγωγείο του Μέρωνα. Το έτος 1899 ολοκληρώθηκε η ανέγερση και δεύτερου διδακτηρίου. Το διδακτήριο αυτό, που οικοδομήθηκε σε λόφο πάνω από τον οικισμό, στεγάστηκε το σχολείο αρρένων. Σταδιακά το πρώτο οίκημα εγκαταλείφθηκε. Το έτος 1930, στο νεότερο διδακτήριο προστέθηκε αίθουσα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 99). Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο του Μέρωνα μέχρι το έτος 1974, οπότε οικοδομήθηκε στον οικισμό νεότερο διδακτήριο[1204].

[1200] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 95. Στην προσπάθεια ανέγερσης δεν συμπαραστάθηκαν οι κάτοικοι του γειτονικού χωριού Μέρωνας. Βλ. επίσης Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-Έγγραφα διάφορα..., *ό. π.* σημ. 670, έγγραφο με ημερομηνία 9-11-1899, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 14, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1008/5-3-1911 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 12.

[1201] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 13, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 177, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 15 και Α.Δ.Σ. Νευς Αμαρίου, Φάκελος Διδακτηρίου.

[1202] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 59/Φ.Ε.Κ. 39/27-8-1902, 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903 και 417/Φ.Ε.Κ. 52/10-10-1907 διατάγματα.

[1203] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 67, *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 58 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 118. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 71/Φ.Ε.Κ. 45/2-10-1904 διατάγματα. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα διατάγματα ίδρυσης του παρθεναγωγείου και συγχώνευσης των δύο σχολείων.

[1204] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 14, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 975/4-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σ.σ. 12-13 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 174. Στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 131 αναφέρεται ως έτος αποπεράτωσης της αίθουσας το 1940, ενώ η λιθόγλυπτη επιγραφή του διδακτηρίου αναγράφει: 1930 / ΣΧΟΛΗ ΜΕΡΩΝΟΣ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.6.4 Σχολική περιφέρεια Θρόνους

1.3.6.4.1 Θρόνος

Σχολείο στον οικισμό Θρόνος ιδρύθηκε το έτος 1881. Το σχολείο εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Θρόνος, Καλογέρου και Απόστολοι και τα καλογεροπαίδια της μονής Ασωμάτων. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως γραμματοδιδασκαλείο[1205].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1899, με τη βοήθεια των κατοίκων και των κοντινών οικισμών Καλογέρου και Απόστολοι (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 62). Από το έτος 1928 και πιο εντατικά από το 1938 ξεκίνησαν οι διαδικασίες ανέγερσης νέου διδακτηρίου, το οποίο τελικά αποπερατώθηκε το έτος 1949[1206] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 63).

1.3.6.4.2 Απόστολοι

Σχολείο στον οικισμό Απόστολοι ιδρύθηκε το έτος 1916, ως κοινό. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το έτος 1924 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1927[1207] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 29).

1.3.6.4.3 Καλογέρου

Σχολείο πρωτολειτούργησε στον οικισμό Καλογέρου το έτος 1932, με διαίρεση του διτάξιου σχολείου του Θρόνους σε δύο μονοτάξια. Καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1939 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε μεταπολεμικά, το έτος 1951[1208] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 65).

[1205] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 77 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1206] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος Πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 15, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 154, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, ό.π. σημ. 120, σελ. 171, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 106 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 123. Το πρώτο διδακτήριο σώζεται, μετασκευασμένο σήμερα σε εκκλησία.

[1207] Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 14, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 153, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 17 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 18. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 146/9-8-1916 διάταγμα. Η χρονολογία ανέγερσης φαίνεται και στην επιγραφή ΔΗΜ. ΣΧΟΛΗ / 1927, στο θύρωμα του διδακτηρίου.

[1208] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 171, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 40 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 81. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 41 αναφέρεται ως χρονολογία αποπεράτωσης του διδακτηρίου το έτος 1939. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 313/9-9-1932 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.6.5 Σχολική περιφέρεια Πετροχωριού

1.3.6.5.1 Πετροχώρι

Σχολείο στον οικισμό Πετροχώρι (μέχρι το 1928 *Αποσέτι*) πρωτολειτούργησε το έτος 1870. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τον γειτονικό οικισμό Λαμπιώτες. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε[1209].

Το κοινοτικό διδακτήριο του Πετροχωριού οικοδομήθηκε προ του έτους 1911 και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1933. Το έτος αυτό ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1210] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 119).

1.3.6.5.2 Λαμπιώτες

Σχολείο στον οικισμό Λαμπιώτες ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Λειτούργησε σταθερά μέχρι το 1922, οπότε για ένα σχολικό έτος συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Πετροχωριού. Το σχολείο στεγαζόταν αρχικά σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1923 ξεκίνησαν οι ενέργειες ανέγερσης διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το έτος 1928[1211] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 88).

1.3.6.6 Σχολική περιφέρεια Παντάνασσας

1.3.6.6.1 Παντάνασσα

Σχολείο στον οικισμό Παντάνασσα ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Βολιώνες και Πατσός και τα καλογεροπαίδια της μονής αγίου Αντωνίου Βένι.

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1911 στεγάστηκε σε νεόδμητο κοινοτικό διδακτήριο. Το 1939 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο ολοκληρώθηκε μεταπολεμικά, το έτος 1954[1212] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 116).

[1209] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 161, *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1210] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2013/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 127, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 160, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 161 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 71.

[1211] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 9, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 67, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 160, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ.121, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 113 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 130. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 192/6-10-1922 διατάγματα.

[1212] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1214/14-3-1911, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 157, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 118, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 14, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 180, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 171, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 69, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 70 και Α.Δ.Σ. Παντάνασσας, Φάκελος Διδακτηρίου. Η ίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899 διάταγμα.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.6.6.2 Πατσός

Σχολείο στον οικισμό Πατσός ιδρύθηκε το έτος 1915, ως κοινό. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1928 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το έτος 1930. Στο διδακτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο της Πατσού μέχρι το έτος 1968, οπότε εγκαταστάθηκε στο νεότερο διδακτήριο του οικισμού[1213].

1.3.6.6.3 Βολιώνες

Σχολείο στον οικισμό Βολιώνες ιδρύθηκε το έτος 1918, ως κοινό. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία. Το έτος 1923 οι κάτοικοι έκαναν κατάληψη ανώγειας μουσουλμανικής κατοικίας και το σχολείο μεταστεγάστηκε σ' αυτήν. Από το 1928 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1937[1214] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 41).

1.3.6.7 Σχολική περιφέρεια Γερακαριού

1.3.6.7.1 Γερακάρι

Σχολείο στον οικισμό Γερακάρι λειτούργησε προ του 1850 και μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό το έτος 1860. Το 1864 οι πρόκριτοι του Γερακαρίου συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή. Στο σχολείο του Γερακαριού φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Γουργούθοι, Ελένες, Μεσονήσια, Σμιλές, Καρδάκι και Βρύσες. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο. Επανιδρύθηκε το 1899, ως μονοτάξιο. Κατά το σχολικό έτος 1910-1911 λειτούργησε στον οικισμό κατώτερο παρθεναγωγείο[1215].

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικές κατοικίες. Πριν από το 1901 ανεγέρθηκε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε μέχρι το έτος 1917. Από το 1911, με τη βοήθεια ομογενών ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης νεότερου κοινοτικού διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το 1918. Το διδακτήριο ανατινάχτηκε το έτος 1944 από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, στα πλαίσια της εκστρατείας ολοκαυτώματος των χωριών του όρους Κέντρος[1216].

[1213] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 117, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 132, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 179, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 159 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 70. Στην εφημερίδα *Αρκάδι*, φ. 8 (1969) υπάρχει φωτογραφία τού, κατεδαφισμένου σήμερα, διδακτηρίου. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 320/18-5-1915 διάταγμα.

[1214] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 14, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 3, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 181, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 295 (10-6-1937) και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 51. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 29 αναφέρεται λανθασμένα ότι το διδακτήριο αποπερατώθηκε το έτος 1927. Το σχολείο είχε ιδρυθεί με το υπ. αριθμ. 141/26-6-1918 διάταγμα.

[1215] Βλ Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28 και 96, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, Γενεράλη Ε., «Η Ιερά Μονή...», *ό. π.* σημ. 1195, Μαρνιέρου Σπ., «Η Δημοτική εκπαίδευση στου Γερακάρη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 19 (1980), σ.σ. 127-140, *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 4-3-1911. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1216] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 17, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 4-3-1911, Μαρνιέρου Σπ., «Η Δημοτική εκπαίδευση...», *ό. π.* σημ. 1003, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις

1.3.6.7.2 Ελένες

Σχολείο στον οικισμό των Ελενών πρωτολειτούργησε το έτος 1925, ως μονοτάξιο μεικτό. Από την ίδρυσή του στεγάστηκε σε διδακτήριο, το οποίο είχε οικοδομήσει και δωρήσει στο Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας του οικισμού ο ομογενής Σ. Κατσαντώνης[1217] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 53).

1.3.6.8 Σχολική περιφέρεια Βρυσών

Σχολείο στον οικισμό Βρύσες Αμαρίου λειτούργησε προ του έτους 1850. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Σμιλές και Καρδάκι. Το σχολείο μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό το έτος 1861. Το 1864 οι πρόκριτοι του Γερακαρίου συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων λόγω αμέλειας και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο. Το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Κατά το σχολικό έτος 1911-12 λειτούργησε στις Βρύσες και ένα κατώτερο παρθεναγωγείο[1218].

Το πρώτο διδακτήριο των Βρυσών οικοδομήθηκε προ του έτους 1901. Το έτος αυτό ήδη είχε περιέλθει σε κακή κατάσταση. Από το 1923 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης νέου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το 1929. Το κτήριο ανατινάχτηκε το έτος 1944 από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής[1219].

1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 119-120, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 7 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 34.

[1217] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 71, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 105, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 122, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 173, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 15 (1-8-1925), σελ. Δ' και Μαρκαντώνη Ν., *Στυλιανός Μιχ. Μαρκαντώνης-Ελένες, το χωριό της πράσινης ρεματιάς*, Αθήνα 1982. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 320/29-12-1924 διάταγμα. Επιγραφή, η οποία αναφέρεται στη δωρεά του Σ. Κατσαντώνη, είναι εντοιχισμένη στο υπέρθυρο του διδακτηρίου και προτομή του έχει τοποθετηθεί στον αύλειο χώρο.

[1218] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28, 67 και 97-98, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα. Η έδρα του παρθεναγωγείου είχε μεταφερθεί στις Βρύσες από τον Φουρφουρά με το υπ. αριθμ. 188/Φ.Ε.Κ. 76/11-10-1911 διάταγμα.

[1219] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 18, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 4-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 121, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 62, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 138, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 171-172, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 31 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 53. Φωτογραφία του διδακτηρίου διασώζεται στο Κοκονά Ν., «Το χρονικό μιας περιπέτειας από τη γερμανική Κατοχή στην Κρήτη (Β')», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 24 (1981), σελ. 129.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.6.9 Σχολική περιφέρεια Άνω Μέρους

Σχολείο στον οικισμό Άνω Μέρος πρωτολειτούργησε το έτος 1868. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο. Το 1899 επανιδρύθηκε ως διτάξιο. Το έτος 1911 ιδρύθηκε στον οικισμό μονοθέσιο παρθεναγωγείο[1220].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε προ του έτους 1901 και περιλάμβανε αίθουσα διδασκαλίας και κατοικία δασκάλου. Το παρθεναγωγείο στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία. Το έτος 1923 η κατοικία του δασκάλου του κοινοτικού διδακτηρίου κατέρρευσε, οπότε ξεκίνησαν οι διαδικασίες ανέγερσης νέου. Το σχολείο στεγάστηκε στο νέο διτάξιο διδακτήριο το έτος 1925. Το κτήριο ανατινάχτηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το έτος 1944[1221].

1.3.6.10 Σχολική περιφέρεια Φουρφουρά

1.3.6.10.1 Φουρφουράς

Σχολείο στον Φουρφουρά λειτούργησε προ του έτους 1850. Το σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές από τους οικισμούς Φουρφουράς, Βιζάρι και Πλατάνια. Κατά το σχολικό έτος 1860-61 το σχολείο ενισχύθηκε από την Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης. Το έτος 1864 οι πρόκριτοι του Φουρφουρά συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως διτάξιο. Μεταξύ των ετών 1900-1901, 1903-1911 και 1912-1927 λειτούργησε στον οικισμό κατώτερο παρθεναγωγείο[1222].

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1899. Χωροθετήθηκε μεταξύ του Φουρφουρά και του γειτονικού οικισμού Βιζάρι, απέναντι από το νεκροταφείο του Φουρφουρά. Μέχρι το έτος 1911 προστέθηκε στο οίκημα δεύτερη αίθουσα. Από το έτος 1929 ξεκίνησαν οι διαδικασίες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1931 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 151). Το παρθεναγωγείο, στα διαστήματα λειτουργίας του, στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες και στον μετασκευασμένο ναό της αγίας Παρασκευής[1223].

[1220] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 23 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο και το παρθεναγωγείο ιδρύθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1221] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 18, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως 63/17/12-7-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2030/2-7-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 62, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 139, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 15, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 16, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 23 και Κατσαντώνη Εμμ., *Μνήμαι Άνω Μέρους Ρεθύμνου*, Αθήναι 1992, σελ. 51. Τα σχέδια του διδακτηρίου σώζονται στο Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠ.Ε.Π.Θ. (βλ. Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠΕΠΘ, φάκελος 2τ χωρίς χρονολογία υπ. αριθμ. 321).

[1222] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28, 67 και 99, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές του σχολείου και του παρθεναγωγείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901, 59/Φ.Ε.Κ. 39/27-8-1901, 41/Φ.Ε.Κ. 42/28-7-1903, 188/Φ.Ε.Κ. 76/11-10-1911 και 42/16-3-1927 διατάγματα.

[1223] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφα με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1118/13-3-1911 και 1117/13-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 128, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 149-151, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ.,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.6.10.2 Βιζάρι

Σχολείο στον οικισμό Βιζάρι λειτούργησε προ του έτους 1861[1224]. Το έτος αυτό οι πρόκριτοι του οικισμού ζήτησαν βοήθεια από την Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης. Το έτος 1870 το σχολείο συνέχιζε να λειτουργεί, αλλά δεν αναγνωρίστηκε από τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1911, ως μονοτάξιο θηλέων Βιζαρίου-Φουρφουρά. Ως μεικτό λειτούργησε από το έτος 1927, μετά από διαίρεσή του από το σχολείο του Φουρφουρά[1225].

Κατά τη λειτουργία του ως παρθεναγωγείο, το σχολείο του Βιζαρίου στεγαζόταν στο διδακτήριο του γειτονικού Φουρφουρά, στα όρια των δύο οικισμών. Με την επανίδρυσή του ως κοινού, το σχολείο στεγάστηκε στο νεόδμητο κοινοτικό διδακτήριο του Βιζαρίου[1226] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 38).

1.3.6.10.3 Πλατάνια

Σχολείο στα Πλατάνια ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1227]. Το κοινοτικό διδακτήριο του οικισμού αποπερατώθηκε το έτος 1901 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 122). Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1951, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου στον οικισμό. Η ανέγερση του διδακτηρίου είχε ξεκινήσει το έτος 1937[1228].

Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 157, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 85 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 86.

[1224] Το έτος 1835 με χρήματα του Μανουήλ Βερνάρδου, προερχόμενα από διαθήκη του εξαδέλφου του Μανουήλ Σιλλιγάρδου, ιδρύθηκε στο Βιζάρι σχολείο, δεν υπάρχουν, όμως, άλλες αναφορές για λειτουργία του (βλ. Πλατάκη Ε., «Η υπό του Μανουήλ Βερνάρδου του Κρητός ...», *ό. π.* σημ. 132, σελ. 265).

[1225] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, σ.σ. 28 και 99, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36 και Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...*, *ό. π.* σημ. 493. Η επανίδρυση του σχολείου ως παρθεναγωγείου και στη συνέχεια ως μεικτού πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 42/16-3-1927 διατάγματα.

[1226] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 158, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 32, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 55 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 32. Στο διδακτήριο υπάρχει εντοιχισμένη η επιγραφή: ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΒΥΖΑΡΙ / ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΤΩ 1927. Στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 32 αναφέρεται ότι η συνολική επιφάνεια του κτηρίου είναι 53 τ.μ. Οι δικές μας μετρήσεις απέδωσαν μήκος 14,25 μ. και πλάτος 7,25 μ., άρα καθαρή επιφάνεια χώρων 87 τ.μ.

[1227] Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα. Η γέννηση το έτος 1859 της πρωτοπόρου του γυναικείου κινήματος Καλιρρόης Παρρέν-Σιγανού στα Πλατάνια και η προσυπογραφή από πληρεξούσιους των Πλατανίων (Ι. Παπαδάκη, Ι. Λίτινα και Παπαμαρκάκη) το έτος 1864 της κατάργησης της εφοριακής επιτροπής των σχολείων του Αμαρίου και της απόφασης να εκλέγουν τριμελείς τοπικές επιτροπές (βλ. Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36), μας έκανε να υποψιαστούμε προγενέστερη του έτους 1899 λειτουργία σχολείου στον οικισμό. Ερευνήσαμε προσεκτικά τα κατάλοιπα του σχολείου, το αρχείο του οποίου ξεκινά από το έτος 1899. Ερευνήσαμε, επίσης, για τυχόν εγγραφές ή ενθυμήσεις σε εκκλησιαστικά βιβλία, χωρίς αποτέλεσμα. Οπωσδήποτε το θέμα χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση.

[1228] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2032/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 10, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 130, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 156, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 299 (1937) και τ. 335 (1940), Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 166, Α.Δ.Σ. Πλατανίων, Φάκελος διδακτηρίου και συνέντευξη με Δημητρακάκη Α, κάτοικο Πλατανίων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.6.11 Σχολική περιφέρεια Βισταγής

Σχολείο στη Βισταγή ιδρύθηκε το έτος 1889, με το δεύτερο Περί Παιδείας νόμο, ως δευτεροβάθμιο. Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1899, ως μονοτάξιο. Κατά το σχολικό έτος 1909-1910 λειτούργησε στον οικισμό και κατώτερο παρθεναγωγείο[1229].

Κοινοτικό διδακτήριο οικοδομήθηκε στην Βισταγή προ του έτους 1901 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 39). Από το 1928 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δημόσιου διτάξιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1933. Το οίκημα, σε σχήμα Γ, αποτελεί ένα από τα εντυπωσιακότερα διδακτήρια του Μεσοπολέμου στο διαμέρισμα Ρεθύμνου[1230] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 40).

(24-11-2003). Στο υπέρθυρο του παλιού διδακτηρίου σώζεται λαξευτή επιγραφή με το σήμα του σταυρού, το συμβολικό ΙC ΧC ΝΙ/ΚΑ, κυπαρίσσια, ρόδακες και την ημερομηνία 1901 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ...

[1229] *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα. Το παρθεναγωγείο καταργήθηκε με το διάταγμα 111/Φ.Ε.Κ. 37/5-7-1910 και τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν σε ένα αδιαίρετο μεικτό με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διάταγμα.

[1230] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 23, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 10/2-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 131, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 1 και 68, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 155, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 28, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 28 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 49.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.7 Αμπαδιά

1.3.7.1 Σχολική περιφέρεια Νίθαυρης

1.3.7.1.1 Νίθαυρη

Οι οικισμοί της ανθρωπογεωγραφικής ενότητας της Αμπαδιάς κατοικούνταν κατά πλειοψηφία από Τουρκοκρητικούς. Σχολείο στη Νίθαυρη ιδρύθηκε το έτος 1882, καθ' υπόδειξη και με την ενίσχυση αλυτρωτικών οργανώσεων της ελεύθερης Ελλάδας[1231]. Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν κατά διαστήματα μαθητές και από τους οικισμούς Αποδούλου, Πλάτανος, Αγία Παρασκευή, Άγιος Ιωάννης και Κουρούτες. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο. Το 1899 επανιδρύθηκε, ως μονοτάξιο[1232].

Το πρώτο κοινοτικό διδακτήριο της Νίθαυρης ανεγέρθηκε προ του έτους 1901. Το δεύτερο διδακτήριο του οικισμού, κοινοτικό επίσης, άρχισε να ανεγείρεται, στην ίδια θέση, το έτος 1911. Το σχολείο στεγάστηκε στο οίκημα το 1912, αλλά η ολοκλήρωση των εργασιών επετεύχθη το έτος 1923, με την οικονομική βοήθεια ομογενών. Αρχικά το διδακτήριο ήταν τετρατάξιο, αλλά η σταδιακή λειτουργία σχολείων στους γύρω οικισμούς άφησε αχρησιμοποίητες τις δύο αίθουσες, οι οποίες καταργήθηκαν, ενοποιούμενες. Το διδακτήριο επισκευάστηκε το έτος 1940[1233] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 110).

1.3.7.1.2 Άγιος Ιωάννης

Σχολείο στον οικισμό Άγιος Ιωάννης Χλιαρός Αμαρίου ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Το σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του, με μικρά διαστήματα διακοπών. Επί σειρά ετών στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1924 ξεκίνησε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο ολοκληρώθηκε το έτος 1928. Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1967, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση νεότερου διδακτηρίου[1234] .

[1231] Βλ. Λατζουράκη Εμμ., «Το Δημοτικό Σχολείο Νιθαύρεως Αμαρίου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 30 (1982), σ.σ. 231-232 και Κυριακάκη Λ., «Συμπληρωματικά στοιχεία για το Δημοτικό Σχολείο Νίθαυρης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 33 (1983), σελ. 12. Και οι δύο πηγές αναφέρουν ως υποκινήτρια της ίδρυσης του σχολείου την «Εθνική Εταιρεία», η οποία στην πραγματικότητα συστήθηκε 12 χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 1894 (βλ. Πικρού Ι., «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ'. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913, σελ. 93). Εφόσον, όμως, η παραπάνω πληροφορία υποστηρίζεται έντονα από την τοπική παράδοση, είναι πιθανόν η ίδρυση του σχολείου να οφείλεται είτε σε κάποια μικρότερη αλυτρωτική οργάνωση είτε σε εκπαιδευτικό σύλλογο, όπως «Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος» ή, πιθανότερα, ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων».

[1232] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1233] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 19, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910. Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ.331/25-1-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2003/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 136, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 145, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 163, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 345 (15-7-1940), Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 66 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 67.

[1234] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 331/25-1-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο χωρίς αριθμ. πρωτ., με ημερομηνία 24-5-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 123, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 78, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 63, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.7.2 Σχολική περιφέρεια Αποδούλου

1.3.7.1.1 Αποδούλου

Σχολείο στον οικισμό Αποδούλου ιδρύθηκε προ του έτους 1850. Από το 1861 το σχολείο λειτούργησε ως αλληλοδιδακτικό. Το έτος 1864 οι πρόκριτοι του Αποδούλου συμμετείχαν μαζί με άλλους συνεπαρχιώτες τους στην κατάργηση της εφοριακής επιτροπής των σχολείων και αποφάσισαν να εκλέγουν τριμελή τοπική επιτροπή. Το έτος 1870 το σχολείο λειτουργούσε, αλλά το 1889 δεν αναγνωρίστηκε από τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο. Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1899, ως μονοτάξιο. Από το έτος 1911 λειτούργησε στον οικισμό και μονοτάξιο σχολείο θηλέων[1235].

Αρχικά το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτική κατοικία, το γνωστό ως «κονάκι» του Αποδούλου. Το έτος 1901 οικοδομήθηκε κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο στέγασε το σχολείο του οικισμού μέχρι το 1934. Το έτος αυτό το σχολείο μετακόμισε σε νεόδμητο δημόσιο διδακτήριο[1236] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 28).

1.3.7.1.2 Αγία Παρασκευή

Σχολείο στον οικισμό Αγία Παρασκευή Αμαρίου ιδρύθηκε το έτος 1916, ως κοινό. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτική κατοικία, μέχρι το 1925, οπότε μεταφέρθηκε στο αποπερατωμένο δημόσιο διδακτήριο του οικισμού[1237] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 3).

1.3.7.2 Σχολική περιφέρεια Κουρουτών

Σχολείο στον οικισμό Κουρούτες πρωτολειτούργησε κατά το σχολικό έτος 1910-1911. Αμέσως μετά καταργήθηκε και επανιδρύθηκε το 1916, ως κοινό. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ναό των Κουρουτών και στη συνέχεια σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το έτος 1928 το

σελ. 168, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, *σ.σ.* 5-7 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 7. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1235] Βλ. Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις ...*, *ό. π.* σημ. 28, *σ.σ.* 28, 66 και 71-72, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36 και Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...*, *ό. π.* σημ. 493. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα και η ίδρυση του σχολείου θηλέων με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διάταγμα. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το διάταγμα κατάργησης του σχολείου θηλέων, αυτό, όμως, έγινε οπωσδήποτε προ του έτους 1915, οπότε στου Αποδούλου λειτουργούσε ένα μεικτό μονοτάξιο σχολείο.

[1236] Βλ. Lear E., *The Cretan Joyrnal*, edited by R. Fower, Athens-Dedham 1984, *σ.σ.* 87-88, Εκκεκάκη Γ., «Ρεθεμνιώτες άξιοι της μνήμης μας. Αλέξανδρος Σταύρου Ψαράκης», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*. φ. 15293 (20-8-1999), σελ. 11, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910. Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ.331/25-1-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2024/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 164, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 16, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 17, και Α.Δ.Σ. Αποδούλου, Φάκελος Σχολείου, Υποφάκελος Διδακτηρίου. Στο υπέρθυρο του παλιού διδακτηρίου υπάρχει εντοιχισμένη πλάκα, με την επιγραφή: ΩΚΟΔΟΜΗΘΗ / ΣΕΠΤΕΒΡΙΟΝ / 1901. Φωτογραφία του πρώτου ιδιωτικού διδακτηρίου, του «κονακιού», έχει δημοσιευτεί στο Scott R.C., *Περιηγήσεις στην Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 148, σελ. 69.

[1237] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 79, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 64, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 142, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, *σ.σ.* 9-10 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 8. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 14/9-10-1916 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολείο στεγάστηκε στο αποπερατωμένο κοινοτικό διδακτήριο. Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε μέχρι το έτος 1950, οπότε αποπερατώθηκε το δημόσιο διδακτήριο των Κουρουτών[1238].

1.3.7.3 Σχολική περιφέρεια Πλατάνου

1.3.7.3.1 Πλάτανος

Σχολείο στον οικισμό Πλάτανος ιδρύθηκε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Το σχολείο εξυπηρετούσε και μαθητές από τον οικισμό Λοχριά. Επανιδρύθηκε το 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε προ του έτους 1910 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 124). Από το 1929 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης διτάξιου δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1937. Το σχολείο στεγάστηκε στο νέο διδακτήριο πριν την αποποπεράτωσή του, το έτος 1935[1239] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 125).

1.3.7.3.2 Λοχριά

Σχολείο στον οικισμό Λοχριά ιδρύθηκε το έτος 1925 και στεγάστηκε εξαρχής σε δημόσιο διδακτήριο του οικισμού. Το οίκημα ανατινάχτηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το έτος 1944 και στη συνέχεια ανοικοδομήθηκε.[1240] .

1.3.8 Άη Βασίλης

1.3.8.1 Σχολική περιφέρεια Αγίου Πνεύματος

1.3.8.1.1 Άγιο Πνεύμα

Η μονή Αγίου Πνεύματος καταστράφηκε κατά την επανάσταση του 1821. Στις εγκαταστάσεις της από το έτος 1836 ο επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων Νικόδημος ίδρυσε σχολείο, το πρώτο εκτός της πόλης στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Το σχολείο απευθυνόταν σε παιδιά όχι μόνο των επαρχιών Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου, αλλά και των επαρχιών Καινουρίου και Πυργιώτισσας του διαμερίσματος Ηρακλείου[1241].

[1238] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1093/13-3-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 77, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 65, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 148-149, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 161, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 111 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 128. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 150/17-8-1916 διάταγμα.

[1239] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 331/25-1-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2014/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 79, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 143, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 165, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 74, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 75 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 295 (1937). Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/ Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1240] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 166, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 119-120 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 57. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 320/29-12-1924 διάταγμα.

[1241] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν* ..., *ό. π.* σημ. 373, σελ. 22.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το σχολείο μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό το 1841[1242] και συνέχισε σταθερά τη λειτουργία του μέχρι το έτος 1880, οπότε η μονή Πρέβελη ίδρυσε στον Άη Βασίλη και στην Πίσω Γιαλιά σειρά σχολείων. Από το έτος 1858 λειτούργησε στο Άγιο Πνεύμα και ελληνικό σχολείο. Το δημοτικό σχολείο επανιδρύθηκε το 1900, ως γραμματοδιδασκαλείο και το 1903, ως ανώτερο. Λειτούργησε μέχρι το έτος 1932, οπότε αντικαταστάθηκε από το νεοϊδρυμένο σχολείο του γειτονικού οικισμού Κισσός[1243].

Το σχολείο στεγάστηκε καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του στις εγκαταστάσεις της μονής Αγίου Πνεύματος, οι οποίες ανοικοδομήθηκαν και διαρρυθμίστηκαν γι' αυτόν το σκοπό[1244] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 4). Μετά την κατάργηση των ελληνικών σχολείων, το μεγαλύτερο μέρος από τις εγκαταστάσεις του Αγίου Πνεύματος παρέμεινε κενό και άρχισε να ερειπώνεται. Το σχολείο στεγαζόταν σε δύο από τις αίθουσες, ενώ τα οικοδομικά υλικά των υπολοίπων άρχισαν να διαρπάζονται από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών, για να την ανέγερση εκεί κοινοτικών διδακτηρίων. Μια προσπάθεια μεταρρύθμισης των αιθουσών, το 1929, δεν ευοδώθηκε, γιατί το ίδιο έτος ιδρύθηκε σχολείο στο Κεντροχώρι, το 1932 στον Κισσό και το 1933 στον Πλατανέ[1245].

1.3.8.1.2 Κεντροχώρι

Σχολείο στον οικισμό Κεντροχώρι (παλιότερα *Δουμαεργειό*) λειτούργησε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Το έτος 1904 έκλεισε και επανιδρύθηκε το 1929[1246].

Το σχολείο είναι πολύ πιθανόν να στεγαζόταν στις εγκαταστάσεις της μονής Αγίου Πνεύματος. Από την επανίδρυσή του το 1929, στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος

[1242] Βλ. Παπαδάκη Μ., «Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 18 (1980), σελ. 3. Στο Κτηματολόγιο της μονής Αγίου Πνεύματος του έτους 1847 φαίνεται ότι το σχολείο λειτουργούσε κατά το αλληλοδιδακτικό σύστημα (βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Κτηματολόγιο Ιεράς Μονής Αγίου Πνεύματος. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 2 και Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 169).

[1243] Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...*, *ό. π.* σημ. 493, Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν ...*, *ό. π.* σημ. 373, σελ. 25, εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 9-4-1940 και 19-4-1940, Τσιγδινού Γ., *Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος ...*, *ό. π.* σημ. 373, σελ. 28 και Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, φ. 47 (3-9-1905). Στον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889, αναφέρεται λειτουργία τριτοβάθμιου σχολείου στον κοντινό οικισμό Δουμαεργειό (σήμερα Κεντροχώρι). Πιθανότατα το σχολείο αυτό στεγαζόταν στη μονή Αγίου Πνεύματος, όπως και το σχολείο του Κισσού, από το 1932 που ιδρύθηκε μέχρι το 1940 (βλ. και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Ιστορία-Πολιτισμός-Εκπαίδευση*, Αθήνα 2003, σελ. 349).

[1244] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν ...*, *ό. π.* σημ. 373, σ.σ. 34-35.

[1245] Βλ. Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, ό. π. σημ. 321, σελ. 180, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 5-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 112, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 29, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 833-834 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 133-134. Τα ελληνικά σχολεία καταργήθηκαν με το υπ. αριθμ. 110/Φ.Ε.Κ. 45/3-8-1909 διάταγμα της Κρητικής Πολιτείας.

[1246] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, Ιστορικά έγγραφα 1, ένθετα φύλλα, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 32/Φ.Ε.Κ. 114/31-12-1899 και 383/23-10-1929 διατάγματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1931, οπότε ολοκληρώθηκε στον οικισμό η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1247] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 78).

1.3.8.1.3 Κισσός

Σχολείο στον οικισμό Κισσός ιδρύθηκε το έτος 1932. Το σχολείο στεγαζόταν στις εγκαταστάσεις της μονής Αγίου Πνεύματος, μέχρι το έτος 1940, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση στον οικισμό δημόσιου διδακτηρίου[1248] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 82).

1.3.8.1.4 Πλατανές

Σχολείο στον Πλατανέ Αγίου Βασιλείου ιδρύθηκε το έτος 1934. Οι κάτοικοι του οικισμού ζητούσαν τη λειτουργία του από το έτος 1929. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1939, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου[1249] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 121).

1.3.8.2 Σχολική περιφέρεια Κρύας Βρύσης

1.3.8.2.1 Κρύα Βρύση

Σχολείο στον οικισμό της Κρύας Βρύσης λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές και από τον οικισμό Ορνέ. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως γραμματοδιδασκαλείο[1250].

Κοινοτικό διδακτήριο είχε ανεγερθεί στην Κρύα Βρύση προ του έτους 1901. Αποτελούνταν από μια επιμήκη αίθουσα και μια συνεχόμενη μικρότερη, η οποία χρησιμοποιούνταν ως κατοικία δασκάλου και, κατά καιρούς, ως αποθήκη του ναού. Το οίκημα μεταρρυθμίστηκε το έτος 1929. Ανατινάχτηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το1944, μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα του οικισμού[1251].

[1247] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 99, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 46 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 47. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσαμε το διάταγμα ίδρυσης του σχολείου, το οποίο πάντως λειτούργησε κατά το σχολικό έτος 1929-1930 (βλ. Α.Δ.Σ. Κισσού, Μαθητολόγιον 1929-).

[1248] Βλ. Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία ...*, *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 349, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 101, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 49 και συνέντευξη με Αλεξανδράκη Σ, κάτοικο Κισσού (5-12-2004) .

[1249] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 134, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 163 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 72. Στο Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 73 αναγράφεται η χρονολογία 1934, η οποία προφανώς αναφέρεται στο έτος έναρξης της ανέγερσης. Η τοπική παράδοση μεταφέρει την πληροφορία ότι το σχολείο ανεγέρθηκε σε σαράντα ημέρες, επί ποινή ακύρωσης της άδειας ανέγερσής του (βλ. Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Απέσβετο και λάλον ύδωρ...*, *ό. π.* σημ. 415, σελ. 4 και συνέντευξη με Σπυρλιδάκη Γ., κάτοικο Ρεθύμνου, 3-4-2001).

[1250] Βλ. Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Στο Α.Δ.Σ. Κρύας Βρύσης, Βιβλίον Ιστορίας Δημοτικού Σχολείου Παλαιάς Κρύας Βρύσης, αναφέρεται ως έτος ίδρυσης του σχολείου το 1882. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1251] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 6, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1293/20-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 111, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 82, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 29, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 821,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.8.2.2 Ορνέ

Σχολείο στον οικισμό Ορνέ ιδρύθηκε το έτος 1919, ως κοινό. Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του στεγάστηκε στον ενοριακό ναό του οικισμού. Από το έτος 1923 ξεκίνησε η ανέγερση κοινοτικού διδακτηρίου με κατοικία δασκάλου. Η ανέγερση πραγματοποιήθηκε χωρίς επίσημο σχέδιο, με αποτέλεσμα το οίκημα να είναι επικίνδυνο πριν καν αποπερατωθεί. Από το έτος 1924 ξεκίνησε η ανέγερση άλλου διδακτηρίου, με σχέδιο της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας. Το κτήριο αποπερατώθηκε το έτος 1926[1252] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 112).

1.3.8.3 Σχολική περιφέρεια Σπηλίου

1.3.8.3.1 Σπήλι

Αλληλοδιδακτικό σχολείο πρωτολειτούργησε στο Σπήλι το έτος 1858, συντηρούμενο από τη μονή Πρέβελη. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Δαριβιανά, Λαμπινή, Μιξόρρουμα, Αγία Πελαγία, Φρατί, Μουρνέ και Ντιμπλοχώρι. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως διτάξιο, ενώ παράλληλα ιδρύθηκε στο Σπήλι κατώτερο παρθεναγωγείο. Τα δύο σχολεία ενοποιήθηκαν σε ένα τριτάξιο μεικτό προ του έτους 1918. Στον Σπήλι λειτουργούσε από το 1883 και ελληνικό σχολείο, το οποίο καταργήθηκε το έτος 1905[1253].

Το πρώτο διδακτήριο του χωριού είχε οικοδομηθεί προ του 1910, έτος κατά το οποίο χαρακτηριζόταν ήδη ως ακατάλληλο. Μετά το 1911 η αίθουσά του διαχωρίστηκε σε δύο μικρότερες, ενώ το 1915 ξεκίνησε η ανέγερση τρίτης, συνεχόμενης, αίθουσας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 149). Το παρθεναγωγείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το έτος 1927 ξεκίνησε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το 1938 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 150). Το κτήριο, κατεδαφισμένο σήμερα εξαιτίας των ρωγμών που του δημιούργησε σεισμός στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ήταν ένα από τα αρτιότερα από αρχιτεκτονική άποψη διδακτήρια του διαμερίσματος Ρεθύμνου[1254].

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 132 και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 369.

[1252] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 153, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 30, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 820, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 131, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 115 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 132. Το διδακτήριο έχει κηρυχτεί ως διατηρητέο μνημείο στο Φ.Ε.Κ. 506/Β/20-δ-1997.

[1253] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν* ..., *ό. π.* σημ. 373, σελ. 23, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36, σελ. 9, Φουρναράκη Κ., *Ειδικοί Νόμοι* ..., *ό. π.* σημ. 189, εφημερίδα *Κρήτη* φ. 603 (27-6-1881), Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, φ. 47 (3-9-1905) και Μανουρά Σ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι ...», *ό. π.* σημ. 9, σελ. 302. Η επανίδρυση του σχολείου αρρένων και η ίδρυση του παρθεναγωγείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899 διατάγματα, αντίστοιχα.

[1254] Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1048/7-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 113-114, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 100, Μπριλλάκη-Καβακοπούλου Ε., «Τοπωνύμια περιοχής Σπηλίου Ρεθύμνου Κρήτης» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α', Ρέθυμνο 2000, σελ. 472, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 842, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 134-137, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 185, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 84 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 85.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.8.3.2 Δαριβιανά

Σχολείο στον οικισμό Δαριβιανά ιδρύθηκε το έτος 1922, ως κοινό. Στο τέλος του έτους αυτού συγχωνεύτηκε με το σχολείο του Σπηλίου και επανιδρύθηκε το 1924. Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά στον ενοριακό ναό του οικισμού. Από το σχολικό έτος 1924-25 το σχολείο στεγάστηκε στο αποπερατωμένο κοινοτικό διδακτήριο των Δαριβιανών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 50). Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1961, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου[1255].

1.3.8.4 Σχολική περιφέρεια Μιξορρούματος

1.3.8.4.1 Μιξόρρουμα

Σχολείο στον οικισμό Μιξόρρουμα λειτούργησε τουλάχιστον από το έτος 1875, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Αγία Πελαγία, Φρατί, Μουρνέ, Λάκκος και Ντιμπλοχώρι. Επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1256].

Το κοινοτικό διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε το έτος 1875, σε λόφο που δεσπόζει του Κάτω Μιξορρούματος. Το 1927 το οίκημα μεταρρυθμίστηκε (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 102) και στέγασε το σχολείο μέχρι το έτος 1958, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου. Το νέο διδακτήριο κατασκευάστηκε στον οικισμό Πάνω Μιξόρρουμα, όπου σταδιακά μετατοπίστηκε το Μιξόρρουμα μετά τη διάνοιξη του κεντρικού δρόμου της επαρχίας Αγίου Βασιλείου[1257].

1.3.8.4.2 Λαμπινή

Σχολείο στον οικισμό Λαμπινή λειτούργησε τουλάχιστον από το έτος 1875, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο δεν επανιδρύθηκε επί αυτονομίας, αλλά συνέχισε τη λειτουργία του, ως ιδιοσυντήρητο γραμματοδιδασκαλείο. Επίσημα επαναλειτούργησε το 1918, ως κοινό[1258].

[1255] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 26, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 853, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 138, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 37, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 40, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 38 και Μπριλλάκη-Καβακοπούλου Ε., «Τοπωνύμια περιοχής Σπηλίου ...», *ό. π.* σημ. 1254, σελ. 529. Στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 67 αναφέρεται ως έτος ανέγερσης του κοινοτικού διδακτηρίου το 1849, πληροφορία ατεκμηρίωτη και παράδοξη. Η ίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 63/24-3-1924 διάταγμα.

[1256] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 139, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246 και Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ..., ό. π.* σημ. 321, σελ. 157. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1257] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 139, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 5-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 97-98, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 24, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 856, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 63 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 66.

[1258] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 115, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ..., ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και Γ.Α.Κ.-Ι. Α. Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1306/20-4-1911. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 190/31-8-1918 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το κοινοτικό διδακτήριο της Λαμπινής είχε οικοδομηθεί προ του έτους 1911. Ως μειονέκτημα του κτηρίου θεωρούνταν η γειτνίασή του με τον ενοριακό ναό της Παναγίας, ο οποίος χρησιμοποιούνταν και ως νεκροταφειακός. Μετά από επανειλειμμένες απειλές των επιθεωρητών, το 1928 το νεκροταφείο απομακρύνθηκε. Το έτος εκείνο πραγματοποιήθηκε μεταρρύθμιση του διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 87). Σ' αυτό στεγάστηκε το σχολείο της Λαμπινής μέχρι το έτος 1953, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1259].

1.3.8.4.3 Φρατί

Σχολείο στον οικισμό Φρατί ιδρύθηκε το έτος 1928, ως μονοτάξιο. Στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία μέχρι το έτος 1930, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1260] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 152).

1.3.8.5 Σχολική περιφέρεια Κοξαρές

Σχολείο στην Κοξαρέ λειτούργησε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη, η οποία διέθετε στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού εκτεταμένη περιουσία. Στην Κοξαρέ λειτουργούσε κατά περιόδους με έξοδα της μονής και πρώτη τάξη ελληνικού σχολείου. Το αλληλοδιδακτικό σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Τσικαλαριά, Ατσιπάδες, Κατσογρίδα και Κατσίγκρη. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο[1261].

Διδακτήριο είχε οικοδομηθεί στην Κοξαρέ προ του έτους 1900. Το οίκημα ανήκε στη μονή Πρέβελη και ήταν ανώγειο. Σ' αυτό στεγάστηκε το σχολείο της Κοξαρές μέχρι το έτος 1929, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου. Το κτήριο ανατινάχτηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής το 1944 και ανοικοδομήθηκε ως διτάξιο μεταξύ των ετών 1950-52[1262].

[1259] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 43, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 25, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 855, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 140, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 52 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 53.

[1260] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ 139, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 191-192, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό.π.* σημ. 1058, σελ. 86 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 87. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 265/15-12-1928 διάταγμα.

[1261] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246 και Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1262] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 5-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 79, Μακρή Χ., «Τα τοπωνύμια των θέσεων των κτημάτων της Ιεράς Μονής Πρέβελη, τα αναγραφόμενα εις το Κτηματολόγιόν της, και του χωριού και της περιφέρειας Σελλιών της επαρχίας Αγίου Βασιλείου του Νομού Ρεθύμνης» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α', Ρέθυμνο 2000, σελ. 362, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 22, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 845-846, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 138, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 103-104, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 49 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 291, σελ. 50. Το οίκημα του πρώτου σχολείου σώζεται μέχρι σήμερα, με σημαντικές αλλοιώσεις, απέναντι από το διδακτήριο του Γυμνασίου Κοξαρές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.8.6 Σχολική περιφέρεια Καρινών

Σχολείο στον οικισμό Καρίνες ιδρύθηκε το έτος 1889, ως τριτοβάθμιο. Το σχολείο επανιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Προ του έτους 1901 ανεγέρθηκε στις Καρίνες κοινοτικό διδακτήριο, το οποίο σύντομα περιήλθε σε κακή κατάσταση (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 72). Το 1926 οικοδομήθηκε στον οικισμό δημόσιο μονοτάξιο διδακτήριο, στο οποίο στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1961, οπότε για την κάλυψη των αναγκών του ανεγέρθηκε και δεύτερη αίθουσα[1263] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 73).

1.3.8.7 Σχολική περιφέρεια Αγκουσελιανών

1.3.8.7.1 Αγκουσελιανά

Σχολείο στον οικισμό Αγκουσελιανά (τότε *Κουσελιανά*) λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Παλαιόλουτρα και Άγιος Βασίλειος. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως γραμματοδιδασκαλείο[1264].

Το πρώτο διδακτήριο των Αγκουσελιανών οικοδομήθηκε το έτος 1900, με τη βοήθεια της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας. Το κτήριο περιήλθε γρήγορα σε κακή κατάσταση και ήδη από το 1918 χαρακτηριζόταν ως ακατάλληλο. Από το 1927 ξεκίνησε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου, στο οποίο το σχολείο στεγάστηκε το έτος 1932[1265] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 9).

1.3.8.7.2 Άγιος Βασίλειος

Σχολείο στον οικισμό (Νεφς) Άγιος Βασίλειος λειτούργησε το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη, ως αλληλοδιδακτικό. Το σχολείο δεν επανιδρύθηκε επί Κρητικής Πολιτείας, αλλά το έτος 1918, ως κοινό. Το κοινοτικό διδακτήριο του Αγίου Βασιλείου ανεγέρθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1897-98. Στην κατάσταση αυτή παρέμεινε μέχρι το έτος 1926, οπότε επισκευάστηκε για τη στέγαση του σχολείου (βλ.

[1263] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 16, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 5-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 115, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 860, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 42, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 85, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 43 και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 358. Για την ίδρυση και επανίδρυση του σχολείου, βλ. *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189 και διάταγμα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899.

[1264] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη* ..., *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1265] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 11, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1432/26-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 98, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 70-71, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 21, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 818, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 150 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό.π.* σημ. 466, σελ. 9.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 5). Μέχρι τότε ως χώρος διδασκαλίας χρησιμοποιούνταν ο ναός του οικισμού[1266].

1.3.8.8 Σχολική περιφέρεια Ατσιπάδων

Οι Ατσιπάδες μέχρι το έτος 1900 κατοικούνταν αποκλειστικά από Τουρκοκρητικούς. Σχολείο ιδρύθηκε στον οικισμό το έτος 1918, ως κοινό. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1922 για τη στέγασή του επισκευάστηκε το κτήριο του οθωμανικού τεμένους. Η επισκευή, όμως, ήταν πρόχειρη και ο δυτικός τοίχος κατέρρευσε το 1924. Από το έτος 1927 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο αποπερατώθηκε το 1932. Στο οίκημα αυτό στεγάστηκε το σχολείο των Ατσιπάδων μέχρι το 1971, οπότε αποπερατώθηκε το δημόσιο διδακτήριο του οικισμού[1267].

1.3.8.9 Σχολική περιφέρεια Αγίου Ιωάννη

1.3.8.9.1 Άγιος Ιωάννης

Σχολείο στον οικισμό Άγιος Ιωάννης Καμένος λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Στο σχολείο φοιτούσαν κατά καιρούς μαθητές από τους οικισμούς Καλή Συκιά, Ασώματος, Μύρθιος, Καλονύχτης, Κάνεβος, Κόκκινο Μετόχι και Σαϊτούρες. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1900 επανιδρύθηκε ως ημιημερήσιο Αγίου Ιωάννη-Καλής Συκιάς. Το 1901 αναγνωρίστηκε ως αδιαίρετο[1268].

Κοινοτικό διδακτήριο οικοδομήθηκε στον Άγιο Ιωάννη το έτος 1900. Το 1927 το κτήριο μεταρρυθμίστηκε (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 7) και στέγασε το σχολείο του οικισμού μέχρι το έτος 1962, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου[1269].

[1266] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν ...*, *ό. π.* σημ. 373, σελ. 22, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 93, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό.π.* σημ. 485, σελ. 819, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 150, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 2, Α.Δ.ΠΕ.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 3 και Σταυρουλάκη Α., *Συμπληγάδες...*, *ό. π.* σημ. 24, σ.σ. 195-200. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 141/26-6-1918 διάταγμα.

[1267] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 23, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 844, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 151, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 41-42 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 24. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 258/28-12-1918 διάταγμα. Την ίδια τύχη με το πρώτο διδακτήριο είχε αργότερα και η εκκλησία, που οι κάτοικοι προσπάθησαν να ανεγείρουν στα ερείπια του μουσουλμανικού τεμένους. Να σημειωθεί ότι ο οικισμός έχει έντονα προβλήματα κατολισθήσεων και μέρος του έχει μεταφερθεί σήμερα (2004) στην περιοχή Μπαλέ.

[1268] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157, *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189 και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία ...*, *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 347. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900 και 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 διατάγματα.

[1269] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι. Α. Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2004/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 72, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 41, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 848, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 111, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 4, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 7 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.3.8.9.2 Καλή Συκιά

Σχολείο στον οικισμό Καλή Συκιά ιδρύθηκε το έτος 1918, ως κοινό. Αρχικά στεγάστηκε στον ενοριακό ναό του οικισμού, μέχρι το έτος 1927, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση του δημόσιου διδακτηρίου της Καλής Συκιάς[1270] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 64).

1.3.8.10 Σχολική περιφέρεια Μουρνές

Σχολείο στον οικισμό Μουρνέ λειτουργούσε τουλάχιστον από το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη και εξυπηρετούσε, εκτός της Μουρνές, μαθητές και από τους οικισμούς Ντιμπλοχώρι και Λάκκος. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως μονοτάξιο[1271].

Το πρώτο διδακτήριο της Μουρνές οικοδομήθηκε προ του έτους 1882 και πυρπολήθηκε δύο φορές κατά την επανάσταση του 1897-98. Το οίκημα στη συνέχεια επισκευάστηκε και μεταξύ των ετών 1927-1929 μεταρρυθμίστηκε ριζικά, με την προσθήκη και δεύτερης αίθουσας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 106). Το διδακτήριο αυτό στέγασε το σχολείο της Μουρνές μέχρι το έτος 1968, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση νέου διδακτηρίου[1272].

1.3.9 Πίσω Γιαλιά

1.3.9.1 Σχολική περιφέρεια Ροδάκινου

Σχολείο λειτουργούσε στο Πάνω Ροδάκινο τουλάχιστον από το έτος 1870, με έξοδα της μονής Πρέβελη και εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Πάνω και Κάτω Ροδάκινο. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο. Κατά το σχολικό έτος 1910-1911 λειτούργησε στον οικισμό και κατώτερο παρθεναγωγείο[1273].

Το διδακτήριο του οικισμού οικοδομήθηκε προ του έτους 1901 και επισκευάστηκε το 1903. Από το 1915 ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης ορόφου πάνω από το οίκημα, οι οποίες

σημ. 466, σελ. 5. Στο Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050 αναφέρεται αυθαίρετα ως χρονολογία ανέγερσης του κοινοτικού διδακτηρίου το έτος 1870.

[1270] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 41, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 847 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 112. Στα Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 79, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 107 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 124 αναγράφονται οι ατεκμηρίωτες ημερομηνίες ανέγερσης 1918, 1900 και 1900, αντίστοιχα.

[1271] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157, *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189 και Α.Δ.Σ. Μουρνές, *Ιστορική Έκθεσις Δημοτικού Σχολείου Μουρνές*, σελ. 1. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1272] Βλ. Α.Δ.Σ. Μουρνές, *Ιστορική Έκθεσις Δημοτικού Σχολείου Μουρνές*, σελ. 1, Παπαδογιάννη Εμμ., «Η Μουρνέ Ρεθύμνου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 37 (1984), σ.σ. 36-37, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 26-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 98-99, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 27, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.*, σημ. 485, σ.σ. 857-858, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 137, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 144 και Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 65.

[1273] Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...*, *ό. π.* σημ. 493, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, ό. π. σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα και ενοποιήθηκε με το παρθεναγωγείο με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 57/30-7-1911.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ολοκληρώθηκαν το έτος 1930 και το σχολείο στεγάστηκε σ' αυτόν. Το διδακτήριο ανατινάχτηκε από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής το έτος 1944, κατά την εκστρατεία ολοκαύτωσης του οικισμού. Το παρθεναγωγείο, στο μικρό διάστημα λειτουργίας του, στεγάστηκε σε ιδιωτική κατοικία[1274].

1.3.9.2 Σχολική περιφέρεια Σελλιών

Σχολείο στα Σελλιά ιδρύθηκε το έτος 1840 και λειτούργησε με έξοδα των μονών Ασωμάτων και Πρέβελη. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Φοινικιάς. Από το έτος 1858 μετατράπηκε σε αλληλοδιδακτικό, με την καθοδήγηση της Επιτροπής επί των Σχολείων της Κρήτης και από το 1859 λειτουργούσε ως διτάξιο. Το 1889 αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως διτάξιο. Το έτος 1903 ιδρύθηκε στα Σελλιά δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο, το οποίο διέκοψε τη λειτουργία του το 1905. Επαναλειτούργησε το 1908 και συγχωνεύτηκε με το σχολείο αρρένων το έτος 1911. Μεταξύ των ετών 1910-1912 λειτούργησε στα Σελλιά και Νυκτερινή Σχολή Αναλφαβήτων, με πρωτοβουλία του Συλλόγου Σελλιανών «Ο Φοίνιξ»[1275]. Από το 1928 το σχολείο εξυπηρέτησε μαθητές και από τον νεοϊδρυμένο οικισμό Πλακιάς.

Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε αμέσως μετά την ίδρυση του σχολείου και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1915. Από το έτος αυτό ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το έτος 1930 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 143). Στο κτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο των Σελλιών μέχρι το 1965, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση του τρίτου κατά σειρά διδακτηρίου του οικισμού[1276].

1.3.9.3 Σχολική περιφέρεια Μύρθιου

1.3.9.3.1 Μύρθιος

Σχολείο στον οικισμό Μύρθιος Αγίου Βασιλείου λειτούργησε για πρώτη φορά μεταξύ των ετών 1836 και 1840, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Μαριού, Δαμνόνι και Νιο Χωριό. Από το έτος 1878 λειτούργησε στη Μύρθιο

[1274] Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 2, Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σ.σ. 374-375, Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2010/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 73-74, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 113, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 175, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 82 και συνέντευξη με Ανδρουλιδάκη Γ., κάτσικο Πάνω Ροδάκινου (6-11-2004).

[1275] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν* ..., *ό. π.* σημ. 373, σελ. 22, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη* ..., *ό. π.* σημ. 321, σελ. 154, Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 75, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 183, εφημερίδα Ρεθύμνου *Ραδάμανθυς*, περίοδος Β', φ. 6 (7-3-1863), Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 381, *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189 και Ανδρεδάκη Κ., *Οι Σελλιανοί*, Ρέθυμνο 2003, σ.σ. 126-171. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα και το παρθεναγωγείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 56/Φ.Ε.Κ. 59/9-10-1903. Τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διάταγμα.

[1276] Βλ. Ανδρεδάκη Κ., *Οι Σελλιανοί*..., *ό. π.* σημ. 1275, σελ. 152, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1369/21-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 75, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 822-823, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 114, Α.Δ.Σ. Σελλιών, Έκθεσις λειτουργίας Δημοτικού Σχολείου Σελλιών, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 183-185 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 84.

και ελληνικό σχολείο. Το δημοτικό σχολείο αναγνωρίστηκε το 1889 ως δευτεροβάθμιο. Επανιδρύθηκε το 1899, ως μονοτάξιο, ενώ παράλληλα ιδρύθηκε στη Μύρθιο μονοτάξιο παρθεναγωγείο. Τα δύο σχολεία συγχωνεύτηκαν σε ένα ανώτερο μεικτό το έτος 1911[1277].

Κοινοτικά διδακτήρια για τα σχολεία αρρένων και θηλέων, αλλά και για το ελληνικό, με προσαρτημένες κατοικίες δασκάλων, είχαν οικοδομηθεί το έτος 1860. Τα κτήρια επισκευάστηκαν κατά τα έτη 1900-1901. Με την κατάργηση του ελληνικού σχολείου το 1909, το σχολείο αρρένων επεκτάθηκε στις εγκαταστάσεις του, οι οποίες βρίσκονταν σε όροφο. Το έτος 1927 το διδακτήριο έτυχε ριζικής μετατροπής και επισκευής. Στα κτήρια αυτά στεγάστηκε το σχολείο της Μύρθιου μέχρι το έτος 1954, οπότε ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1278].

1.3.9.3.2 Μαριού

Σχολείο στον οικισμό Μαριού πρωτολειτούργησε το σχολικό έτος 1884-85, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο επανιδρύθηκε το 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο και καταργήθηκε το επόμενο έτος. Επανιδρύθηκε το έτος 1906, ως κοινό[1279].

Με την ίδρυση του σχολείου το έτος 1899, οι κάτοικοι του Μαριού οικοδόμησαν κοινοτικό διδακτήριο. Στην ύπαρξη του διδακτηρίου αυτού και στη συμπλήρωση του απαιτούμενου αριθμού μαθητών στηρίχτηκαν για να ζητήσουν με αίτησή τους την επανίδρυση του σχολείου. Το κτήριο προ του έτους 1911 εγκαταλείφθηκε και το σχολείο στεγάστηκε από τότε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1924 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο ολοκληρώθηκε το έτος 1927[1280] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 94).

1.3.9.4 Σχολική περιφέρεια Λευκογείων

1.3.9.4.1 Λευκόγεια

Σχολείο στα Λευκόγεια πρωτολειτούργησε το έτος 1858, με έξοδα της μονής Πρέβελη, ως αλληλοδιδακτικό. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Ασώματος και

[1277] Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 1, Κώδηξ του Ιερού Μοναστηρίου Αγίου Πνεύματος, εν έτει σωτηρίω αωμζ' εν μηνί Ιουνίω, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 276, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία ...», *ό. π.* σημ. 36 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 και 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διατάγματα.

[1278] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 141, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 4, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1045/7-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 88, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 39, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 850, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 115 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 65.

[1279] Βλ. Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 78/Φ.Ε.Κ. 51/15-9-1900 και 92/23-5-1906 διατάγματα.

[1280] Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1901-1905-Έγγραφα διάφορα..., *ό. π.* σημ. 502, αίτηση με ημερομηνία 3-10-1901, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1031/7-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 87, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 39, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 116, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 55 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 56.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Γιαννιού και τα καλογεροπαίδια της μονής Πρέβελη. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως μονοτάξιο[1281].

Το πρώτο διδακτήριο των Λευκογείων είχε ανεγερθεί προ του έτους 1901. Το 1918 το σχολείο προήχθη σε διθέσιο και το κτήριο χωρίστηκε με μεσότοιχο στα δύο. Από το 1927 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το έτος 1930[1282] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 89).

1.3.9.4.2 Ασώματος

Σχολείο στον οικισμό Ασώματος λειτούργησε μεταξύ των ετών 1872 και 1889, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο εξυπηρετούσε τους οικισμούς Ασώματος και Γιαννιού και τα μοναστήρια Κάτω και Πίσω Πρέβελη. Το σχολείο επαναλειτούργησε το 1899, για ένα σχολικό έτος. Επανιδρύθηκε το 1907, ως τριτοβάθμιο[1283].

Κοινοτικό διδακτήριο ανεγέρθηκε στον Ασώματο προ του έτους 1910. Το κτήριο ήταν εξαρχής ανεπαρκές και ελαττωματικό. Εγκαταλείφθηκε το 1923 και το σχολείο στεγάστηκε στον ενοριακό ναό του οικισμού. Η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου ξεκίνησε το έτος 1927 και ολοκληρώθηκε το 1929[1284].

1.3.9.4.3 Γιαννιού

Σχολείο στον οικισμό Γιαννιού πρωτολειτούργησε το σχολικό έτος 1910-1911 και στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Το δημόσιο διδακτήριο του οικισμού οικοδομήθηκε το έτος 1929[1285] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 45).

1.3.9.5 Σχολική περιφέρεια Κεραμέ

1.3.9.5.1 Κεραμές

[1281] Βλ. Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν ...*, *ό. π.* σημ. 373, σελ. 22, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911 διάταγμα.

[1282] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 4, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 223/18-6-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2015/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 86, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 37, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 827, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 117 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 54.

[1283] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, *ό. π.* σημ. 1246 και Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 32/Φ.Ε.Κ. 114/31-12-1899, 87/Φ.Ε.Κ. 66/27-11-1900 και 375/Φ.Ε.Κ. 42/7-9-1907 διατάγματα.

[1284] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2023/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 87, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 38, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 824-825 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 117.

[1285] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας ..., *ό. π.* σημ. 1127, σελ. 103 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 120. Το σχολείο υπέστη επανειλειμμένες συγχωνεύσεις.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σχολείο στον οικισμό Κεραμέ πρωτολειτούργησε το έτος 1870, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Δρύμισκος, Αγαλιανού, Λίγκρες και Αγία Παρασκευή. Αναγνωρίστηκε ως δευτεροβάθμιο το 1889 και επανιδρύθηκε ως μονοτάξιο το έτος 1899[1286].

Το κοινοτικό διδακτήριο του Κεραμέ ανεγέρθηκε το 1870. Το έτος 1912 το σχολείο προήχθη σε διτάξιο και το κτήριο χωρίστηκε με μεσότοιχο σε δυο μικρότερες αίθουσες (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 79). Από το 1927 ξεκίνησε η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, η οποία ολοκληρώθηκε το έτος 1954. Το σχολείο στεγάστηκε στο ημιτελές οίκημα το έτος 1939[1287] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 80).

1.3.9.5.2 Δρύμισκος

Σχολείο στον οικισμό Δρύμισκος ιδρύθηκε το έτος 1899, ως γραμματοδιδασκαλείο. Το διδακτήριο του οικισμού ήταν εκκλησιαστικό και ανεγέρθηκε το 1900. Σ' αυτό στεγάστηκε το σχολείο μέχρι το έτος 1959, οπότε ολοκληρώθηκε στη Δρίμισκο η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1288].

1.3.9.6 Σχολική περιφέρεια Σακτουριών

Σχολείο στον οικισμό Σακτούρια πρωτολειτούργησε το έτος 1880, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Το σχολείο εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Πάνω και Κάτω Σακτούρια. Το έτος 1889 αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το έτος 1899 επανιδρύθηκε, ως μονοτάξιο[1289].

Διδακτήριο ανεγέρθηκε προ του έτους 1901 στον οικισμό Πάνω Σακτούρια. Τα έτη 1927 και 1928 το διδακτήριο μεταρρυθμίστηκε και απέκτησε γραφείο και ιματιοθήκη. Το έτος 1944

[1286] Βλ. Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός...,ό. π.* σημ. 493, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 97, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ..., ό. π.* σημ. 321, σελ. 157, *Νόμος περί της Παιδείας ..., ό. π.* σημ. 189 και Παπαδάκη Κ., «Το Δημοτικό Σχολείο Κεραμέ», περιοδικό Ρεθύμνου *Αναζητήσεις*, τ. 5 (1997), σ.σ. 149-159. Το σχολείο επανιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1287] Βλ. Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 97, Παπαδάκη Κ., «Το Δημοτικό Σχολείο..., *ό. π.* σημ. 1286, Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία ..., ό. π.* σημ. 1243, σελ. 361, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2036/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 101-102, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 85, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 36, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 828, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 121, Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, ό. π. σημ. 120, σελ. 171, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 97-99, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 149 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 48.

[1288] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2006/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 99, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 86, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 830, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 119, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 69, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 104, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 121 και συνέντευξη με Κυριακάκη Γ., κάτοικο Δρυμίσκου (20-10-2003).

[1289] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ..., ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας ..., ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το κτήριο ανατινάχτηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, μαζί με τα υπόλοιπα οικήματα του οικισμού. Δημόσιο διδακτήριο ανεγέρθηκε μεταπολεμικά, το έτος 1954[1290].

1.3.9.7 Σχολική περιφέρεια Μελάμπων

1.3.9.7.1 Μέλαμπες

Σχολείο στον οικισμό Μέλαμπες ιδρύθηκε προ του έτους 1848 και λειτούργησε με έξοδα της μονής Ασωμάτων, από τα εισοδήματα του μετοχιού (παλιότερα μονής) αγίου Ιωάννη Βούλγαρη. Το σχολείο εξυπηρετούσε μαθητές και από τους οικισμούς Πάνω και Κάτω Σακτούρια, Ορνέ και Κρύα Βρύση. Εξυπηρέτησε, επίσης, τους μαθητές της Αγίας Γαλήνης, από τα τέλη του 19ου αιώνα που εποικίστηκε. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως διτάξιο αρρένων. Το έτος αυτό ιδρύθηκε στον οικισμό και παρθεναγωγείο. Το 1911 τα σχολεία αρρένων και θηλέων ενοποιήθηκαν σε ένα ανώτερο μεικτό και το 1915 διαχωρίστηκαν σε διτάξιο αρρένων και μονοτάξιο θηλέων. Ενοποιήθηκαν οριστικά το έτος 1924, σε ένα μεικτό τετρατάξιο σχολείο[1291].

Το διδακτήριο των Μελάμπων οικοδομήθηκε προ του 1910, έτος κατά το οποίο διαθέτουμε την πρώτη αναφορά λειτουργίας του. Αποτελούνταν από δύο κτήρια, οικοδομημένα στην αυλή του ναού του οικισμού. Το ένα από αυτά ήταν διώροφο. Το παρθεναγωγείο στεγαζόταν κατά περιόδους στο ισόγειο είτε σε ιδιωτική κατοικία[1292]. Από το έτος 1924 ξεκίνησαν οι ενέργειες ανέγερσης δημόσιου πολυτάξιου διδακτηρίου, ενώ παράλληλα αγοράστηκε ιδιωτική κατοικία. Το 1928 απεστάλη από την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας το σχέδιο του διδακτηρίου. Οι τρεις από τις αίθουσες αποπερατώθηκαν πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής επέφεραν καταστροφές στο κτήριο, οι οποίες επισκευάστηκαν μεταπολεμικά. Οι υπόλοιπες αίθουσες αποπερατώθηκαν το έτος 1953[1293] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 96).

[1290] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 5, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 2007/2-6-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 106, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 82, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 33, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 837, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 126, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 181-182 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 83.

[1291] Βλ. Γενεράλη Ε., «Η Ιερά Μονή των Ασωμάτων Αμαρίου Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Δ' (1941), *σ.σ.* 68 και 75-76, Ευμενίου Επισκόπου Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν* ..., *ό. π.* σημ. 373, σελ. 22, Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις* ..., *ό. π.* σημ. 28, σελ. 29, Φιλίππου Ι., *Λόγος Ολυμπιακός*...,ό. π. σημ. 493, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη* ..., *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157, Ψιλάκη Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια*..., *ό. π.* σημ. 499, σ.σ. 432-434 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Οι μεταβολές των σχολείων πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 102/Φ.Ε.Κ. 51/30-7-1911, 294/28-8-1915 και 63/24-3-1924 διατάγματα. Η πληροφορία στο Δημοτικό Σχολείο Μελάμπων, *Μέλαμπες-Σακτούρια-Κρύα Βρύση. Παράδοση, ιστορία, έθιμα*, Μέλαμπες 1992, σελ. 5 για λειτουργία σχολείου στον οικισμό πριν από την επανάσταση του 1821, με δάσκαλο τον ιερέα Γιάννη Φωτάκη, δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή.

[1292] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910..., *ό. π.* σημ. 485, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 6-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό.π.* σημ. 459, *σ.σ.* 108-109 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 82.

[1293] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 32, Α.Δ.Σ. Μελάμπων, Φάκελος Στατιστικής, Δελτίον Στατιστικής Σχολικού Έτους 1928-29, Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠΕΠΘ, Φάκελος 237, χωρίς χρονολογία, 6/τάξιον Μελάμπων Ρεθύμνης, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.*

ΙΔΡΥΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

1.3.9.7.2 Αγία Γαλήνη

Ο οικισμός Αγία Γαλήνη άρχισε να συνοικίζεται το έτος 1885. Σχολείο ιδρύθηκε το 1899, αλλά δεν λειτούργησε, εξαιτίας της έλλειψης προσωπικού. Το 1909 το σχολείο συγχωνεύτηκε στο σχολείο των Μελάμπων και το επόμενο έτος επανιδρύθηκε, ως τριτοβάθμιο.

Το σχολείο στεγάστηκε αρχικά σε εκκλησιαστικό οίκημα και σε ιδιωτικές κατοικίες. Το έτος 1924 το Ταμείο Εκπαιδευτικής Πρόνοιας της Αγίας Γαλήνης αγόρασε ιδιωτική κατοικία για τη στέγασή του. Το 1927 το κτήριο είχε καταστεί ετοιμόρροπο και το σχολείο μεταστεγάστηκε στον ενοριακό ναό του οικισμού. Από το έτος αυτό άρχισαν οι ενέργειες ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1930[1294] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 2).

1.3.9.8 Σχολική περιφέρεια Ακουμίων

Σχολείο στον οικισμό Ακούμια ιδρύθηκε το έτος 1880 και λειτούργησε με έξοδα της μονής Πρέβελη. Σ' αυτό φοιτούσαν μαθητές και από τον γειτονικό οικισμό Βρύσες. Το έτος 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως πρωτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως διτάξιο. Το 1901 ιδρύθηκε στον οικισμό αδιαίρετο παρθεναγωγείο, το οποίο λειτούργησε κατά περιόδους και συγχωνεύτηκε με το σχολείο αρρένων σε ένα τετρατάξιο μεικτό μετά το έτος 1918[1295].

Αρχικά το σχολείο στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες και προ του έτους 1901 σε κοινοτικό διδακτήριο. Το 1923 ως τρίτη αίθουσα χρησιμοποιούνταν ερειπωμένος ναός των Ακουμίων. Από το έτος αυτό άρχισαν οι προσπάθειες ανέγερσης τριτάξιου δημόσιου διδακτηρίου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1930[1296] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 15).

σημ. 485, σελ. 839, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 128, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 295 (1937), τ. 299 (1937) και τ. 335 (1940), Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σ.σ. 126, 170, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 129-130, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 56, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 57 και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σ.σ. 329-332.

[1294] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 8-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 107, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 81, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 31, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σ.σ. 840-841, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 130, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 130, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 3, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 4, Αυγουστάκη Εμμ., *Η Αγία Γαλήνη*, Αθήνα 1983 και Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία* ..., *ό. π.* σημ. 1243, σ.σ. 317-318. Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 25/Φ.Ε.Κ. 100/19-11-1899, 125/Φ.Ε.Κ. 57/12-9-1909 και 7/Φ.Ε.Κ. 8/27-1-1910 διατάγματα.

[1295] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη* ..., *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας* ..., *ό. π.* σημ. 189. Η ίδρυση των σχολείων πραγματοποιήθηκε με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 και 103/Φ.Ε.Κ. 67/3-9-1901 διατάγματα.

[1296] Βλ. Πατεράκη Μ., *Αναστορήματα. Κρητικά λαογραφικά κείμενα*, Αθήνα 1985, σ.σ. 38-39, 90-91, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 7, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με ημερομηνία 19-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 104, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 83-84, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 835, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 124, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 9, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 13 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 10.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.3.9.9 Σχολική περιφέρεια Βάτου

1.3.9.9.1 Βάτος

Σχολείο στον οικισμό Βάτος πρωτολειτούργησε το έτος 1870, με έξοδα της μονής Πρέβελη. Στο σχολείο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Άρδακτος και Ακτούντα. Το 1889 το σχολείο αναγνωρίστηκε ως τριτοβάθμιο και το 1899 επανιδρύθηκε, ως μονοτάξιο[1297].

Αρχικά το σχολείο στεγαζόταν σε ιδιωτικές κατοικίες. Το πρώτο κοινοτικό διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε μεταξύ των ετών 1905-1908. Το οίκημα, αν και είχε έντονα προβλήματα υγρασίας, με επανειλημμένες επισκευές στέγασε το σχολείο του Βάτου μέχρι το έτος 1957, οπότε ολοκληρώθηκε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου[1298].

1.3.9.9.2 Άρδακτος

Σχολείο στον οικισμό Άρδακτος Αγίου Βασιλείου ιδρύθηκε το έτος 1899, αλλά δεν λειτούργησε. Επανιδρύθηκε το 1917, ως κοινό. Το έτος 1922 συγχωνεύτηκε στο σχολείο του οικισμού Βάτος και το 1928 διαιρέθηκε από αυτό, ως μονοτάξιο[1299].

Το σχολείο αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες. Από το 1935 ξεκίνησε η ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου, το οποίο ολοκληρώθηκε το έτος 1939[1300] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 32).

1.3.9.9.3 Ακτούντα

Σχολείο ιδιοσυντήρητο λειτούργησε κατά καιρούς στον οικισμό Ακτούντα τον 19ο αιώνα. Δημόσιο σχολείο ιδρύθηκε καθυστερημένα, το έτος 1931. Αρχικά στεγάστηκε σε ιδιωτικές κατοικίες, μέχρι το έτος 1937, οπότε ολοκληρώθηκε στον οικισμό η οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου[1301] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 16).

[1297] Βλ. Παπαδάκη Μ., *Το χωριό μου ο Βάτος*, Ρέθυμνο 1996, σελ. 37, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σελ. 45, Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης, Α.Ι.Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3, Παπαδάκη Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη ...*, *ό. π.* σημ. 321, σελ. 157 και *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189. Η επανίδρυση του σχολείου πραγματοποιήθηκε με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα.

[1298] Βλ. Παπαδάκη Μ., *Το χωριό μου...*, *ό. π.* σημ. 1297, σ.σ. 35-37, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1911, Εκθέσεις 1911..., *ό. π.* σημ. 455, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. εισαγωγής 1119/13-4-1911, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 103, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 85, Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία ...*, *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 353, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 34, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 831, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 45-46, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 101 και συνέντευξη με Παπαδάκη Μ., κάτοικο Βάτου (18-10-2003).

[1299] Οι μεταβολές του σχολείου πραγματοποιήθηκαν με τα υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899, 306/30-12-1917, 192/6-10-1922 και 27/3-3-1928 διατάγματα.

[1300] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 84, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 124, περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 295 (30-6-1937), Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 170, Φασατάκη Ν., *Η τ. επαρχία ...*, *ό. π.* σημ. 1243, σελ. 351, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 31-32, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 19 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 20.

[1301] Βλ. Εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1799 (9-3-1951) και φ. 1800 (10-3-1951), Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου 1950..., *ό. π.* σημ. 1050, σ.σ. 15-16, Α.Α'.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων ..., *ό. π.* σημ. 1058, σελ. 10 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου 1972..., *ό. π.* σημ. 466, σελ. 11. Το σχολείο ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 349/6-10-1931 διάταγμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2. Ερμηνεία ευρημάτων

2.1 Το σχολικό δίκτυο

2.1.1 Οι παράμετροι δημιουργίας του σχολικού δικτύου

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί ο εντοπισμός του σχολικού δικτύου του διαμερίσματος Ρεθύμνου, με βάση τις προδιαγραφές της εποχής για τη φοίτηση μαθητών σε σχολείο, τις γεωφυσικές ιδιαιτερότητες, το φαινόμενο της κατοίκησης σε «μετόχια», το συγκοινωνιακό δίκτυο ανά εποχή, την πληθυσμιακή αναλογία των δύο εθνοτικών στοιχείων -χριστιανικού και μουσουλμανικού- ανά οικισμό και τις κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις σε καζάδες, δήμους, αγροτικούς δήμους και κοινότητες. Θα επιχειρηθεί, ακόμη, η τοποθέτηση των παραπάνω παραμέτρων σε χρονολογικές στιγμές-ορόσημα για την πολιτική και εκπαιδευτική ιστορία της Κρήτης. Στις παραμέτρους θα συνυπολογιστεί, τέλος, η πρώτη προσπάθεια ορισμού σχολικών περιφερειών, το έτος 1908, η οποία στηρίχτηκε στο ήδη διαμορφωμένο, σε βασικές γραμμές, σχολικό δίκτυο. Στην προσπάθεια αυτή το διαμέρισμα Ρεθύμνου χωρίστηκε σε 72 σχολικές περιφέρειες[1302].

Οι βασικές προδιαγραφές για την ίδρυση σχολείου κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν τρεις:

1. να συγκεντρώνεται ένας ελάχιστος αριθμός μαθητών (τριάντα με τον πρώτο και είκοσι με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο)
2. να μην μεσολαβεί μεταξύ τής κατοικίας και του σχολείου χείμαρρος αδιάβατος σε ώρα βροχόπτωσης και
3. η μεταξύ τους απόσταση να μην υπερβαίνει τη μία ώρα[1303].

Μερικές φορές ίσχυαν και άλλες προδιαγραφές, οι οποίες, αν και δεν αναγνωρίζονταν επίσημα, στην πράξη είχαν εφαρμογή για την ίδρυση νέων σχολείων. Τέτοιες προδιαγραφές ήταν:

1. η μεγάλη υψομετρική διαφορά των οικισμών κατοικίας και φοίτησης[1304]
2. η ύπαρξη κατάλληλου διδακτηρίου ή η υπόσχεση από την τοπική κοινωνία ανέγερσής του[1305]
3. το μεγαλύτερο μέγεθος του οικισμού, όταν έπρεπε να επιλεγεί ένας από περισσότερους[1306]
4. η κεντρική θέση, όταν το σχολείο επρόκειτο να εξυπηρετήσει πολλούς οικισμούς[1307]
5. ο, τυχόν, ορισμός του οικισμού ως διοικητικής έδρας και
6. η λειτουργία σ' αυτόν ελληνικού σχολείου[1308].

Η γεωφυσική υπόσταση του διαμερίσματος Ρεθύμνου ορίζεται από την ύπαρξη του ορεινού συγκροτήματος του Ψηλορείτη στα ανατολικά του, τη γειτνίαση με το συγκρότημα των

[1302] Βλ. διάταγμα «Περί σχολικών περιφερειών» 102, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 51 (30-7-1911).

[1303] Οι προδιαγραφές αυτές ίσχυσαν και για τους μαθητές που αποφοιτούσαν από τετρατάξια σχολεία και έπρεπε να συνεχίσουν τη φοίτηση στα ανώτερα εξατάξια της Κρητικής Πολιτείας και μετέπειτα, με την προσθήκη του όρου ότι δεν έπρεπε να έχουν υπερβεί το 14ο έτος της ηλικίας τους (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 12-9-1909, άρθρο 1).

[1304] Βλ., ενδεικτικά, την περίπτωση των μαθητών των οικισμών Ομάλα, Φαράτσι και Ανεμόμυλος, που φοιτούσαν στο Γαράζο (*ό. π.* σημ. 874).

[1305] Βλ., ενδεικτικά, την περίπτωση του οικισμού Αγιά (*ό. π.* σημ. 627).

[1306] Βλ., ενδεικτικά, την περίπτωση του οικισμού Πλευριανά (*ό. π.* σημ. 537).

[1307] Βλ., ενδεικτικά, την περίπτωση του Αχλαδόκαμπου, κατά την οποία επιλέχτηκε ως πιο κεντρικό σημείο η περιοχή της εκκλησίας τής Αγίας Παρασκευής (*ό. π.* σημ. 653).

[1308] Βλ., ενδεικτικά, τις περιπτώσεις των οικισμών Αλιάκες και Πάνορμο (*ό. π.* σημ. 901 και 669).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λευκών Ορέων στα δυτικά και την ανάπτυξη του όρους Κέντρος στα νότια και της οροσειράς του Κουλούκουνα στα βορειοανατολικά. Τα βουνά αυτά αφήνουν περιθώριο ύπαρξης σε δύο μόνο πεδιάδες, των Κατωχωριών στα ανατολικά του Ρεθύμνου και της Επισκοπής στα δυτικά. Παράλληλα, όμως, διαμορφώνουν μια σειρά κοιλάδων και ορεινών λεκανοπεδίων, όπου συγκεντρώνεται η συντριπτική πλειοψηφία των οικισμών του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Στο λεκανοπέδιο του Μυλοποτάμου συγκεντρώνεται το σύνολο των οικισμών του, πλην των Ανωγείων, του Καμαριώτη, του Αηδονοχωριού, του Καμαρακιού, των Σισών και του Μπαλί. Στο ορεινό λεκανοπέδιο του ποταμού Πλατανές είναι κτισμένοι οι οικισμοί Καρίνες, Παντάνασσα, Απόστολοι, Πατσός, Βολιώνες, Πρασσές και Γουλεδιανά. Στο ορεινό λεκανοπέδιο του Πετρέ είναι κτισμένοι οι οικισμοί Βελονάδο, Ρουμπάδο, Αλώνες, Αρολίθι, Κάτω Πόρος, Ζουρίδι, Νησί, Μούντρος, Ρούστικα, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Κωνσταντίνος, Καλονύχτης, Σαϊτούρες, Άνω και Κάτω Μαλάκι, Καρέ, Φωτεινού, Αμπελάκι, Κούμοι, Αρμένοι, Όρος, Κάστελλος, Άνω και Κάτω Βαλσαμόνερο, Μονοπάρι, Κούφη, Καρωτή και Επισκοπή. Στο ορεινό λεκανοπέδιο του Μουσέλα είναι κτισμένοι οι οικισμοί Μυριοκέφαλα, Μαρουλού, Όνυχας, Αργυρούπολη, Επισκοπή και αρκετοί οικισμοί του διαμερίσματος Χανίων.

Η κοιλάδα του Αμαρίου απαρτίζεται από δύο μικρότερες κοιλάδες, του Γερακαρίου και των Ασωμάτων. Στην πρώτη είναι κτισμένοι οι οικισμοί Μεσονήσια, Ελένες, Γερακάρι, Καρδάκι, Γουργούθοι, Σμιλές, Βρύσες, Δρυγιές, Άνω Μέρος και Χορδάκι. Στην κοιλάδα των Ασωμάτων είναι οικοδομημένοι οι οικισμοί Γέννα, Κλησίδι, Θρόνος, Καλογέρου, Βισταγή, Μέρωνας, Νεφς Αμάρι, Οψιγιάς, Μοναστηράκι, Λαμπιώτες, Πετροχώρι, Βιζάρι, Φουρφουράς, Πλατάνια, Κουρούτες, Άγιος Ιωάννης Χλιαρός και Νίθαυρη. Στην κοιλάδα Αγίας Παρασκευής έχουν κτιστεί οι οικισμοί Αγία Παρασκευή, Αποδούλου και Βαθιακό.

Στην κοιλάδα των Μελάμπων οικοδομήθηκαν η Ορνέ, η Κρύα Βρύση, οι Μέλαμπες και η Αγία Γαλήνη. Στην κοιλάδα του Ακουμιανού ποταμού είναι οικοδομημένοι οι οικισμοί Ακούμια, Βρύσες, Κισσός, Άρδακτος, Πλατανές, Κεντροχώρι, και Σακτούρια. Στο λεκανοπέδιο του Άη Βασίλη κτίστηκαν οι οικισμοί Βάτος, Δρύμισκος, Μουρνέ, Αγαλιανού, Λίγκρες, Ντιμπλοχώρι, Φρατί, Λαμπινή, Ακτούντα, Άγιος Βασίλειος, Σπήλι, Αγία Πελαγία, Μιξόρρουμα, Δαριβιανά, Κοξαρέ, Ατσιπάδες, Γεννή, Παλιόλουτρα, Αγκουσελιανά, Άγιος Ιωάννης Καμένος, Καλή Συκιά, Κάνεβος και Κεραμέ. Στην κοιλάδα των Λευκογείων είναι κτισμένοι οι οικισμοί Μαριού, Ασώματος, Γιαννιού και Λευκόγεια και στην κοιλάδα της Μύρθιου η Μύρθιος και τα Σελλιά. Τέλος, στην παραλιακή έκταση δυτικά της Μύρθιου είναι κτισμένοι οι οικισμοί Φοινικιάς και Πάνω και Κάτω Ροδάκινο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 3)[1309].

Το παραπάνω γεωφυσικό ανάγλυφο καθιστά το διαμέρισμα Ρεθύμνου το ορεινότερο της Κρήτης, αφού από τα 1.461.200 στρέμματα που καλύπτει τα 969.900 (ποσοστό 66%) είναι ορεινά, τα 249.000 (17%) ημιορεινά και τα 242.300 (17%) πεδινά. Στα πεδινά εδάφη κατά την εξεταζόμενη περίοδο είχε αναπτυχθεί το 33,5% του οικιστικού δικτύου, στα ημιορεινά το 23,5% και στα ορεινά το 43% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 2). Ειδικότερα, στην περιοχή του Μυλοποτάμου, την ορεινότερη του διαμερίσματος Ρεθύμνου, το 17% του εδάφους είναι πεδινό, το 18,5% ημιορεινό και το 64,5% ορεινό[1310].

Έναν σημαντικό αριθμό οικισμών συγκροτούσαν τα «μετόχια», οι χαρακτηριστικοί μικροσυνοικισμοί της Κρήτης. Οι προσωρινές αυτές και πρόχειρες εγκαταστάσεις, αποτελούνται από ελάχιστα οικήματα και έχουν έντονο το στοιχείο της προσωρινής κατοίκησης. Τα μετόχια έχουν τις ρίζες τους στη βυζαντινή και στην ενετική περίοδο. Αρκετά υπήρξαν οικήσεις κολλήγων σε εκτεταμένα μοναστηριακά ή ενετικά κτήματα, ενώ άλλα

[1309] Για την πρόχειρη αυτή τοπογραφία του διαμερίσματος Ρεθύμνου πάρθηκε υπόψη το σύνολο των χωρογραφιών της σημ. 1314, ιδιαίτερα το Καλομενόπουλου Ν., *Κρητικά ...*, *ό. π.* σημ. 43.

[1310] Αναφέρεται στο Τσαντηρόπουλου Α., *Η «βεντέτα» στην ορεινή κεντρική Κρήτη. «Οικογενειακές» συγκρούσεις και κοινωνική οργάνωση*, διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη 2000, σελ. 54.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

υπήρξαν εποχιακές εγκαταστάσεις γεωργών σε απομακρυσμένες περιουσίες τους. Σε πιο πρόσφατες ιστορικές περιόδους, όταν τα μεγάλα κτήματα διαμοιράστηκαν και ο κίνδυνος της πειρατείας εξέλλειπε, πολλά μετόχια εξελίχθηκαν σε μόνιμους οικισμούς. Ο μικρός αριθμός των κατοίκων δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στη σχολική τους κάλυψη[1311].

Η ύπαρξη σημαντικών ορεινών όγκων δημιούργησε ένα εκτεταμένο υδρογραφικό δίκτυο χειμάρρων για την απορροή των υδάτων, το οποίο, επίσης, προκαλούσε προβλήματα στην ίδρυση των σχολείων. Οι βασικοί χείμαρροι είναι ο Γεροπόταμος στην περιοχή Μυλοποτάμου, ο Πλατανές και ο Αρκαδιώτης στην περιοχή των Κατωχωριών, ο Πετρές και ο Μουσέλας στην περιοχή του Δυτικού Ρεθύμνου, ο Μέγας ποταμός, ο Κοτσυφός, ο Ακουμιανός και ο Πλατύς στην Πίσω Γιαλιά. Μια σειρά δευτερευόντων χειμάρρων, ο Σισανός, ο Αλοϊδιανός και της Βλυχάδας στον Μυλοπόταμο, ο Πηγιανός στα Κατωχώρια, το Κουτσολίδι και το Καμαράκι στα Ρεθεμνιώτικα, ο Γαλλιανός, ο Ατσιποπουλιανός και ο Γερανιώτης στο Δυτικό Ρέθυμνο, ο Περαπατιανός, του Περδίκη, ο Φοινικιάς, ο Κατσάρης, ο Κεραμιανός[1312] και ο ανώνυμος στα ανατολικά των Σακτουρίων, δημιούργησαν σημαντικά προβλήματα στην εγκαθίδρυση ενός αποτελεσματικού και οικονομικού σχολικού δικτύου στο διαμέρισμα Ρεθύμνου[1313] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 3).

Το πρωτεύον συγκοινωνιακό δίκτυο της περιοχής συγκροτούνταν από τέσσερις οδικούς άξονες, δύο που ένωναν την πόλη του Ρεθύμνου με τα Χανιά και το Ηράκλειο και άλλους δύο που την ένωναν με την περιοχή της πεδιάδας της Μεσσαράς, μέσω του Αμαρίου και της μονής Αρκαδίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 4).

Ο δρόμος που ένωνε το Ρέθυμνο με τα Χανιά χαράχτηκε επί αιγυπτιοκρατίας και διέσχιζε τους οικισμούς Ατσιπόπουλο, Γεράνι (βόρειες παρυφές) και Πετρές. Από εκεί συνέχιζε παραλιακά προς το διαμέρισμα Χανίων, περνώντας πάνω από τους ζευγμένους χειμάρρους Πετρές και Μουσέλας. Αργότερα χαράχτηκε δρόμος από το εσωτερικό της περιοχής του Δυτικού Ρεθύμνου, ο οποίος διέσχιζε το Ατσιπόπουλο, τον Πρινέ, τη Γωνιά, τον Άγιο Ανδρέα, τον Καλονύχτη, τα Ρούστικα, τον Άγιο Κωνσταντίνο, τον Άγιο Γεώργιο, την Κούφη και την Επισκοπή και συνέχιζε προς τα Χανιά μέσω Δραμίων.

Ο δρόμος που συνέδεε το Ρέθυμνο με το Ηράκλειο ξεκινούσε παραλιακά και διέσχιζε τους οικισμούς Περιβόλια, Μισίρια και Πλατανές. Μετά τον οικισμό Πρίνος, τον οποίο άφηνε στα νότιά του, ο δρόμος ανέβαινε στο οροπέδιο του Λατζιμά, διέχιζε τους οικισμούς Κάμπου Μετόχια, Αγγελιανά και περνούσε τον χείμαρρο Γεροπόταμο μέσω τρίτοξης γέφυρας, στο ύψος του Περάματος. Από εκεί και πέρα ακολουθούσε την κοίτη του Γεροποτάμου, αφήνοντας στα

[1311] Για τα «μετόχια», βλ. Μανουρά Σ., «Το Μοναστήρι της Καλόειδαινας στο Άνω Μέρος Αμαρίου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β', τ. 20 (1980), σελ. 220, Αρακαδάκη Μ., «Επιβιώσεις μιας αρχέγονης αρχιτεκτονικής: Ξερολιθικά κτίσματα εποχικής διαμονής από την ανατολική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής*, Βέροια 2003, σ.σ. 77-84 και Τσαντηρόπουλου Α., *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004, σελ. 75. Για το φαινόμενο των μικροοικισμών της Κρήτης είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην απογραφή του έτους 1881 καταγράφηκαν 1150 χωριά, μεγαλύτερα ή μικρότερα, ενώ τα «μετόχια» δεν απογράφηκαν αναλυτικά αλλά αθροιστικά στους πλησιέστερους μεγάλους οικισμούς. Στις προηγούμενες απογραφές είχαν καταγραφεί το έτος 1705 1063 οικισμοί, το 1821 1186 και το 1832 1126 οικισμοί (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 172, σημ. 1 και 189-191). Στην απογραφή του 1928 καταγράφηκαν 1452 οικισμοί.

[1312] Για το υδρογραφικό δίκτυο, βλ. Faure P., «Hydronymes Crètois», περιοδικό *Κρητολογία*, τ. 16-19 (1983-1984), σ.σ. 30-61, Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, *Πρόγραμμα αναγνώρισης του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας, Τελική έκθεση εργασιών πεδίου πρώτης φάσης Νομού Ρεθύμνης*, τ. Β', Αθήνα 1984, σ.σ. 29-44.

[1313] Για τα φαράγγια του διαμερίσματος Ρεθύμνου, βλ. Πλατάκη Ε., «Ονόματα φαραγγιών της Κρήτης», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 37 (1978), σ.σ. 381-385.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νότιά του τους οικισμούς Μπραχίμος, Δαφνέδες, Μουρτζανά και Γαράζο. Στον κεντρικό αυτό οικισμό ο δρόμος διακλαδιζόταν, στο ύψος των Γαραζανών Χανιών, και συνέχιζε προς το Ηράκλειο, διασχίζοντας είτε τον Μέσα Μυλοπόταμο είτε τον Πάνω Μυλοπόταμο. Η διαδρομή μέσω Μέσα Μυλοποτάμου διέσχιζε τον Γεροπόταμο και περνούσε από τους οικισμούς Απλαδιανά, Χελιανά, Δοξαρό, Θεοδώρα, Δροσιά (τότε Γενί Καβέ), Δαμάστα και συνέχιζε προς το Ηράκλειο. Η διαδρομή μέσω Πάνω Μυλοποτάμου, μετά το Γαράζο περνούσε ανάμεσα από τους οικισμούς Ανεμόμυλος και Ομάλα, συνέχιζε στους οικισμούς Κατεριανά και Αξός, άφηνε στα νότια τον οικισμό Σίσαρχα και συνέχιζε στο διαμέρισμα Ηρακλείου, προς την Τύλισσο.

Στην πεδιάδα της Μεσσαράς οδηγούσαν δυο διαδρομές. Η πρώτη ακολουθούσε τον δρόμο προς Ηράκλειο και στο ύψος των Περιβολίων στρεφόταν ΝΑ. Διέσχιζε τους οικισμούς Πρασές και Παντάνασσα και έφτανε στην κοιλάδα της μονής Ασωμάτων. Από εκεί συνέχιζε για τους Λαμπιώτες, περνώντας ανάμεσα από τους οικισμούς Μοναστηράκι, Οψιγιάς, Βισταγή και Πλατάνια. Ακολουθώντας για ένα διάστημα την κοιλάδα του ποταμού Πλατύ, περνούσε έξω από τον Άγιο Ιωάννη και στη συνέχεια διέσχιζε τους οικισμούς Αποδούλου, Βαθιακό, Σάτα και Κλήμα και συνέχιζε στο διαμέρισμα Ηρακλείου. Η δεύτερη διαδρομή προς την Μεσσαρά ξεκινούσε μεταξύ των οικισμών Μισίρια και Πλατανιάς, συνέχιζε μέσω Άδελε και Μέσης, άφηνε τη μονή Αρκαδίου στα ανατολικά, συνέχιζε μέσω των οικισμών Κλησίδι και Θρόνος και έφτανε στη μονή Ασωμάτων. Από εκεί και πέρα ακολουθούσε τον προηγούμενο δρόμο.

Στην περιοχή των Σφακίων οδηγούσαν δυο διαδρομές. Η πρώτη ξεκινούσε από την μονή Ασωμάτων, περνούσε από τους οικισμούς Μέρωνας, Ελένες και Γερακάρι, διέσχιζε το οροπέδιο Γηούς Κάμπος και κατέβαινε στον οικισμό Σπήλι. Από εκεί συνέχιζε είτε μέσω Αγίου Βασιλείου είτε μέσω Κάτω Γιαλιάς. Η διαδρομή του Αγίου Βασιλείου διέσχιζε τους οικισμούς Δαριβιανά, Μιξόρρουμα, Αγία Πελαγία, Κοξαρέ, Παλιόλουτρα, Αγκουσελιανά, Άγιος Ιωάννης Καμένος και Κάνεβος. Από εκεί περνούσε το φαράγγι Κοτσυφού και συνέχιζε προς Σελλιά, Φοινικιά, Κάτω και Άνω Ροδάκινο. Λίγο παρακάτω περνούσε στην περιοχή των Σφακίων. Η διαδρομή μέσω Πίσω Γιαλιάς διέσχιζε τον οικισμό Φρατί και στη συνέχεια περνούσε τον Μέγα Ποταμό μέσω γέφυρας. Συνέχιζε, διασχίζοντας τους οικισμούς Λευκόγεια, Μαριού, Μύρθιος και ενωνόταν με τον προηγούμενο δρόμο προς Σφακιά αμέσως μετά την έξοδό του από το φαράγγι του Κοτσυφού.

Η περιοχή της Μεσσαράς επικοινωνούσε με τα Σφακιά με διαδρομή παράλληλη στον Ακουμιανό χείμαρρο. Ο δρόμος αυτός διερχόταν μεταξύ των οικισμών Μέλαμπες, Κρύα Βρύση, Ακούμια, Πλατανές, Κεντροχώρι, Άρδακτος, Βάτος και Δρύμισκος και ενωνόταν με την προηγούμενη διαδρομή, αφού διέσχιζε με γέφυρα τον Κισσανό χείμαρρο[1314].

[1314] Για τη σχεδίαση του συγκοινωνιακού δικτύου χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω οδοιπορικές, χωρογραφικές και γεωγραφικές σημειώσεις: Philippe de Bonneval-Mathieu Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης...*, *ό. π.* σημ. 64, Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, Αγνώστου (Πρακτικίδης Ζ.), *Χωρογραφία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 53, Χουρμούζη-Βυζάντιου Μ., *Κρητικά*, εν Αθήναις 1842, Spratt T., *Travels and researches in Crete*, v. 1 & 2, London MDCCCLXV, Scott R.C., *Περιηγήσεις στην Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 148, Καλομενόπουλου Ν., *Κρητικά ...*, *ό. π.* σημ. 43, Λαμπρινάκη Ε., *Γεωγραφία της* Κρήτης...», *ό. π.* σημ. 41, Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, Γενεράλι Ε., *Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1891, Δέφνερ Μ., *Οδοιπορικαί εντυπώσεις από την Δυτικήν Κρήτην*, εν Αθήναις χ.χ.ε., Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήναι 1945 (Πίνακας *Χερσαίες και θαλάσσιες συγκοινωνίες το 1940*), Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, επιμ. Bakker V.-Gemert A., Ρέθυμνο 1987, ένθετος χάρτης σ. 16, Σταυρουλάκη Σ., «Η συμβολή του χωριού Καλονύχτη στις Κρητικές Επαναστάσεις», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 10-11/4/2004, Παπαχρυσάνθου Β., *Η ελληνική μεγαλόνησος Κρήτη. Εσχεδιάσθη επί τη βάσει των χαρτών του Αγγλικού ναυαρχείου υπό Τ. Spratt και του υπό Von Raulin τη επιβλέψει του Φυσικοϊστορικού Μουσείου Παρισίων*, εν Αθήναις 1897 και χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (κλίμακα 1:50.000), φύλλα τοπογραφικών χαρτών 1/50.000 Yeorgioupolis, Rethymnon, Anogia, Sellia, Melambes, 512 Fd. Survey Coy, R. E.,

Αυτό ήταν το βασικό οδικό δίκτυο του διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η χάραξη του παλιού εθνικού δρόμου Ρεθύμνου-Χανίων έγινε το έτος 1914, ενώ τα έργα διαμόρφωσης σε αμαξιτούς των δρόμων Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεύτερη πενταετία της δεκαετίας του 1920[1315].

Το δευτερεύον δίκτυο περιλάμβανε δρόμους προς Σφακιά μέσω Αργυρούπολης-Ασή Γωνιάς, προς Βρυσσινοχώρια μέσω φαραγγιού Μύλων ή μέσω Γωνιάς, Καστέλλου και Αρμένων. Με το δίκτυο αυτό συνδεόταν, με τριτεύοντες δρόμους, το σύνολο των οικισμών του διαμερίσματος Ρεθύμνου.

Το παραπάνω υποτυπώδες χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο συμπληρωνόταν από ένα πυκνό ακτοπλοϊκό δίκτυο στη θάλασσα. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο τα πλοία που συνέδεαν με το εξωτερικό πραγματοποιούσαν τον «γύρο της Κρήτης», με σταθμούς στα Χανιά, στη Γεωργιούπολη, στο Ρέθυμνο, στο Πάνορμο (τότε Καστέλλι Μυλοποτάμου) ή στο Μπαλί, στο Ηράκλειο, στον Λιμένα Χερσονήσου, στο Σίσι, στον Άγιο Νικόλαο και στη Σητεία. Η Κρήτη συνδεόταν κατά περιόδους με τη Σύρο, τον Πειραιά, τη Σμύρνη, τα Ιόνια νησιά, τη Θεσσαλονίκη, την Τεργέστη, την Αλεξάνδρεια, την Κύπρο και την Κωνσταντινούπολη[1316]. Οι συχνές προσεγγίσεις των πλοίων σε λιμάνια και «σκάλες» της Κρήτης συνέτειναν στην περαιτέρω υποβάθμιση του οδικού δικτύου.

Ένας άλλος παράγοντας, σημαντικός για τη γέννηση και την εξέλιξη του σχολικού δικτύου του διαμερίσματος Ρεθύμνου, ήταν η πληθυσμιακή αναλογία των δύο εθνοτικών στοιχείων μέχρι το έτος 1924. Οι διαθέσιμες ακριβείς πληροφορίες είναι των ετών 1832 και 1881[1317], κατά τα οποία διεξήχθηκαν απογραφές. Για την απογραφή μάλιστα του 1834, σε ό,τι αφορά την περιοχή του Μυλοποτάμου γνωρίζουμε μόνο το γενικό αθροιστικό σύνολο[1318]. Οι δύο αυτές απογραφές, σε συνδυασμό με τις αναφορές των περιηγητών, μας επιτρέπουν να κάνουμε την παρακάτω εκτίμηση για το διαμέρισμα Ρεθύμνου.

Πριν από την επανάσταση του 1821 τα δύο πληθυσμιακά στοιχεία ήταν περίπου ισοδύναμα[1319]. Οι απώλειες που προκλήθηκαν κατά την επανάσταση ήταν αναλογικές στον

1943 (τοπογραφικά φύλλα που συντάχτηκαν στη βάση αντίστοιχων χαρτών της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού του έτους 1940).

[1315] Βλ. Σταυρουλάκη Σ., «Η συμβολή ...», *ό. π.* σημ. 1314 και εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 759 (30-6-1925). Για τα συγκοινωνικά έργα του μεσοπολέμου στην Κρήτη, βλ. Γενεράλι Ε., «Κρήτη» στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 15 (1931), σ.σ. 162-163. Η ολοκλήρωση του αμαξιτού οδικού δικτύου του Αγίου Βασιλείου ολοκληρώθηκε το έτος 1932 (βλ. Μπριλλάκη-Καβακοπούλου Ε., «Τοπωνύμια περιοχής Σπηλίου Ρεθύμνου Κρήτης» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α', Ρέθυμνο 2000, σελ. 523).

[1316] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Ίδη*, τ. 16 (24-7-1888), Παπαναστασίου Γ., «Μια πρώτη καταγραφή πλοίων που προσέγγιζαν λιμάνια της Κρήτης (1/9/1912-31/10/1912)», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 3-4 (1991), σ.σ. 227-232, του ίδιου, «Κρητική ακτοπλοΐα», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 5-6 (1992), σελ. 95 και Βαλαρή Θ., *Μια πόλη* αναμνήσεις..., *ό. π.* σημ. 118, σ.σ. 120-121. Η εταιρεία «Κρητική Ακτοπλοΐα» πραγματοποιούσε προσεγγίσεις και στους λιμενίσκους της Ιεράπετρας και της Άρβης.

[1317] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, σ.σ. 230-232 και Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 101-115.

[1318] Βλ. Αγνώστου (Πρακτικίδης Ζ.), *Χωρογραφία της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 53, σ.σ. 55 και 68-72.

[1319] Βλ. Olivier G, *Voyage dans l' Empire Ottoman...*, *ό. π.* σημ. 1049, τ. 1, σελ. 400. Ο Κ. Βακαλόπουλος υπολογίζει προεπαναστατικά τους χριστιανούς σε 160.000 και τους μουσουλμάνους σε 130.000, βλ. Vacalopoulos C., «Informations statistiques sur la Crète avant et après 1821», στα *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1980), σελ. 28.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χριστιανικό και στον μουσουλμανικό πληθυσμό[1320]. Η αιγυπτιοκρατία και η ειρηνική περίοδος της τουρκοκρατίας που ακολούθησε, ευνόησαν το χριστιανικό στοιχείο. Το έτος 1834 η πληθυσμιακή αναλογία στο διαμέρισμα Ρεθύμνου ήταν 61% προς 39%[1321]. Μέχρι το 1858 ο πληθυσμός υπερδιπλασιάστηκε, όπως έδειξε η απογραφή του έτους αυτού, της οποίας γνωρίζουμε τα γενικά αθροιστικά σύνολα. Τα αποτελέσματα της απογραφής αυτής ήταν περίπου τα ίδια με εκείνης του 1881[1322]. Το έτος αυτό ο χριστιανικός πληθυσμός τού διαμερίσματος Ρεθύμνου αποτελούσε το 75% του συνολικού και ο μουσουλμανικός είχε συρρικνωθεί στο 25%[1323]. Στην επόμενη απογραφή, του έτους 1900, ο χριστιανικός πληθυσμός ανερχόταν στο 89%[1324]. Το έτος 1913 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχε 61.339 κατοίκους και το 1920 67.124 κατοίκους (από τους οποίους μουσουλμάνοι μόλις το 4%). Στην απογραφή του 1928 το διαμέρισμα Ρεθύμνου είχε 68.180 κατοίκους και στην απογραφή του 1940 73.056 κατοίκους. Ως προς τους πρόσφυγες της Μικρασίας, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου εγκαταστάθηκαν συνολικά 3.407, από τους οποίους οι 2.836 (83%) στην πόλη του Ρεθύμνου[1325].

Η αναλογία των δύο πληθυσμιακών στοιχείων δικαιολογεί την υστέρηση του σχολικού δικτύου πριν από την επανάσταση του 1866 στις περιοχές των Βρυσσινοχωριών, της Αμπαδιάς[1326] και της περιοχής του Άη Βασίλη νότια του όρους Κρυονερίτης. Η αναλογία, όμως, αυτή δεν δικαιολογεί από μόνη της τη ραγδαία ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στο Δυτικό Ρέθυμνο κατά την ίδια περίοδο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 5).

Για τη σχεδίαση του σχολικού δικτύου επιλέχτηκαν οκτώ χρονολογικές στιγμές, ορόσημα τόσο για την ιστορία της Κρήτης όσο και για τα εκπαιδευτικά της πράγματα:

1. οι παραμονές της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης (1866)
2. το έτος εφαρμογής του πρώτου Περί Παιδείας νόμου (1881)
3. το έτος εφαρμογής του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου (1889)
4. το πρώτο έτος εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής της Κρητικής Πολιτείας (1899)

[1320] Βλ. Χουρμούζη-Βυζάντιου Μ., *Κρητικά...*, *ό. π.* σημ. 1314.

[1321] Βλ. Pashley R., *Ταξίδια...*, *ό. π.* σημ. 84, vol. II, σ.σ. 230-232 και 241. Το 1834 στην πόλη του Ρεθύμνου κατοικούσαν 640 οικογένειες, από τις οποίες οι 80 χριστιανικές. Στην ύπαιθρο του διαμερίσματος κατοικούσαν 4.203 οικογένειες, από τις οποίες οι 2.887 χριστιανικές.

[1322] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 191-193 και Παπαγρηγοράκη Ι., «Περί των ονομάτων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών της Κρήτης και του πληθυσμού αυτής δια τῶν αιώνων», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α', τ. 52 (1955), σελ. 8.

[1323] Σε σύνολο 54.899 κατοίκων, οι μουσουλμάνοι ήταν 13.662 (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό.π.* σημ. 8, σελ. 78).

[1324] Σε σύνολο 59.291 κατοίκων οι μουσουλμάνοι ήταν 6.748 (βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 61 /1-10-1900).

[1325] Βλ. Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 426, σ.σ. 20-22 και Μπουρνόβα Ε., «Εξέλιξη του πληθυσμού» στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο ...*, *ό. π.* σημ. 19, σελ. 19.

[1326] Ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1901 επικαλούνταν «εθνικούς λόγους» για την αναγκαιότητα λειτουργίας σχολείου και ανέγερσης διδακτηρίου στην περιοχή των οικισμών Πλάτανος, Λοχριά, Ρίζικας, Σάτα και Βαθειακό της Αμπαδιάς: «οι κάτοικοι ένεκα του βαρέος Τουρκικού ζυγού ευρίσκονται εις μεγάλην απαιδευσίαν και είναι απόλυτος ανάγκη όπως ανεγερθή διδακτήριον ίνα απολαύσωσι και ούτοι των αγαθών της ελευθερίας και αναπτερωθή ολίγον το καταπεπτωκός αίσθημά των». Πρότεινε, μάλιστα, την ανέγερση διδακτηρίου, με κρατική αρωγή, στα ερείπια του τουρκικού σχολείου του Πλατάνου (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 492, σ.σ. 20-21).

5. οι παραμονές της ένωσης με την Ελλάδα (1912)
6. το έτος 1920, πριν από τις μεγάλες πληθυσμιακές ανακατατάξεις
7. το έτος 1928, έτος κατά το οποίο είχε παγιωθεί η πληθυσμιακή κατανομή και
8. οι παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940).

2.1.2 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου

2.1.2.1 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου της πόλης του Ρεθύμνου

Το αλληλοδιδακτικό σχολείο της πόλης του Ρεθύμνου επαναλειτούργησε επί αιγυπτιακής κατοχής, το έτος 1834. Το σχολείο εξυπηρετούσε, πέραν των μαθητών και μαθητριών της πόλης, μαθητές και από τους οικισμούς Καστελλάκια, Φουρφουριανού Μετόχι, Σκαρπίτσι Μετόχι, Ιρφάν Μετόχι, Γάλου, Μισίρια, Περιβόλια, Μικρά Ανώγεια, Αγία Ειρήνη, Αλμπάνη Μετόχι, Ξηρό Χωριό και Γιαννούδι. Μερικοί από τους μαθητές προέρχονταν από ακόμη πιο απομακρυσμένους οικισμούς της υπαίθρου, την Πηγή, τους Αρμένους, την Αγία Πελαγία, την Καλή Συκιά, τον Πρινέ, το Βιζάρι και τις Βρύσες Αμαρίου. Οι μαθητές αυτοί κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους κατοικούσαν σε συγγενικές τους οικογένειες στο Ρέθυμνο[1327].

Πρακτικά μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα το σχολείο του Ρεθύμνου λειτουργούσε ως εκπαιδευτικό κέντρο ολόκληρης της περιφέρειας. Από το έτος 1840 είχε ξεκινήσει η ανάδειξη μικρότερων εκπαιδευτικών κέντρων σε μεγάλους οικισμούς της υπαίθρου. Το 1845 ξεκίνησε στην πόλη η λειτουργία αλληλοδιδακτικού σχολείου θηλέων, η σχολική περιφέρεια του οποίου ήταν αυστηρά περιορισμένη στα όρια του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης του Ρεθύμνου. Με τον καιρό ο αριθμός των φοιτούντων μαθητών και μαθητριών διευρυνόταν, ώστε από το έτος 1858 να προκύψει ανάγκη λειτουργίας και ιδιωτικού σχολείου.

Προεπαναστατικά, το σχολείο του Ρεθύμνου είχε αναφορές στο Ιάσιο και στις Κυδωνίες[1328]. Μετεπαναστατικά οι αναφορές μετατοπίστηκαν προς την Αίγινα, το Ναύπλιο, την Κωνσταντινούπολη και, πιθανά, προς τα Κύθηρα[1329]. Μέχρι το 1870 σημαντικά κέντρα αναφοράς για την εκπαίδευση της Κρήτης υπήρξαν η Σύρος και, λιγότερο, η πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου. Σταδιακά οι αναφορές αυτές ελαττώθηκαν και αυξήθηκαν προς την

[1327] Η πρακτική της διαμονής μαθητών, που προέρχονταν από οικισμούς της υπαίθρου και φοιτούσαν σε σχολεία του Ρεθύμνου και σε άλλες κωμοπόλεις του διαμερίσματος Ρεθύμνου, σε συγγενικά ή όχι σπίτια, συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970, οπότε οι συγκοινωνιακές συνθήκες τροποποιήθηκαν ριζικά. Στα πλαίσια αυτής της πρακτικής κατασκευάστηκε μια σειρά οικοτροφείων (Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων στο Ρέθυμνο, Βασιλικού Ιδρύματος Νεότητος στα Ανώγεια, Ιεράς Μητροπόλεως Λάμπης και Σφακίων στο Σπήλι, Σαρμανείου Κληροδοτήματος στον Φουρφουρά, Ενορίας Πανόρμου στο Πάνορμο). Οι μαθητές που διέμεναν και διαιτούνταν σε οικογένειες ονομάζονταν «οικότροφοι», ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις ανεξάρτητης διαμονής ομάδων μαθητών σε ενοικιαζόμενες κατοικίες. Για τη μορφή αυτή διαμονής, βλ. Σελλιανού Μ. (Αντωνογιαννάκη Μ.), *Θύμησες*, Αθήνα 1997, σελ. 187.

[1328] Για τις σχέσεις με το Ιάσιο και τις Κυδωνίες, βλ. κεφάλαιο *ΙΙ.2.1 Η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη* (υποκεφ. *ΙΙ.2.1.1 Ιστορική επισκόπηση*) και σημ. 121 και 151.

[1329] Στη πόλη των Χανίων αλλά και στην ευρύτερη περιοχή τους, ιδιαίτερα στον οικισμό Χωραφάκια Ακρωτηρίου, μαρτυρείται σημαντική παροικία Κυθηρίων, μέχρι τουλάχιστον την επανάσταση του 1866. Τμήματα των Κυθήριων οικογενειών των Μοάτσων, Καλοκαιρινών και Τριφύλληδων εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και διέπρεψαν (βλ. Καμηλάκη Π., «Κρητική Πολιτεία. Οι πάροικοι στην πόλη των Χανίων. Καταγωγή, επαγγέλματα και πληθυσμιακά στοιχεία», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 10/2000, σ.σ. 10-18). Η οικογένεια Τριφύλλη εγκαταστάθηκε στο Ρέθυμνο. Ο ίδιος ο δάσκαλος Ζαχαρίας Πρακτικίδης (1774-1845), που δίδαξε πριν την επανάσταση του 1821 στο Ρέθυμνο και στη μονή Θυμιανής στα Σφακιά, καταγόταν από τα Κύθηρα, γι' αυτό και ακουγόταν περισσότερο ως «Τσιριγώτης». Στην περίπτωση της Κάσου, η οποία απέχει 26 ν.μ. από την Κρήτη, η επιρροή θα πρέπει να ήταν αντίστροφη, αν και στο νησί αυτό αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτούργησε σχετικά πρώιμα, το έτος 1830.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Αθήνα, χωρίς όμως ποτέ οι πρώτες να μηδενιστούν[1330]. Παράλληλα, με τη θεσμοποιημένη λειτουργία των Δημογεροντιών μετά την επανάσταση του 1866, αναπτύχθηκε και μια νέα, ολοένα διευρυνόμενη εξάρτηση από το εκπαιδευτικό κέντρο της πόλης του Ηρακλείου, ενώ οι αναφορές του Ρεθύμνου προς την Τμηματική Εφορεία των Χανίων ήταν ελάχιστες (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 14).

Με τη σειρά τους τα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου κατείχαν την πρωτοκαθεδρία στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι ολόκληρου του διαμερίσματος. Το γεγονός αυτό αναγνωρίστηκε και επίσημα στον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889, με τη λειτουργία τους ως προτύπων. Η πρωτεύουσα αυτή θέση δεν οφειλόταν μόνο στην ιδιαίτερα διευρυμένη σχολική περιφέρεια του Ρεθύμνου. Οφειλόταν περισσότερο στην παροχή γνώσεων για την εκάστοτε εφαρμοζόμενη μέθοδο (αλληλοδιδακτική, αλληλοδιδακτική με συνδιδακτικό τμήμα, συνδιδακτική, ερβαρτιανή), στην εκπαίδευση διδακτικού προσωπικού για την εφαρμογή της, στην προμήθεια διδακτικών βιβλίων και γενικότερα σχολικού υλικού, στη δημιουργία προτύπων ως προς το σχολικό κτήριο και στη θέσπιση κανόνων, οι οποίοι θα συνέβαλλαν στην ομογενοποίηση της μαθησιακής διαδικασίας στην περιφέρεια του Ρεθύμνου.

Με τη λειτουργία στην ύπαιθρο ολοένα και περισσότερων σχολείων, η σχολική περιφέρεια της πόλης μειωνόταν. Η λειτουργία σχολείων στα Περιβόλια το έτος 1850, στο Χρωμοναστήρι το 1881 και στο Ρουσοσπίτι το 1889 απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Ρεθύμνου τους οικισμούς αυτούς και τους περιφερειακούς τους Ξηρό Χωριό, Γιαννούδι, Μισίρια, Άγιος Ευτύχιος, Μύλοι Καπεδιανά, Αγία Ειρήνη και Μικρά Ανώγεια. Η μείωση της σχολικής περιφέρειας δεν είχε επιπτώσεις στον αριθμό των μαθητών και μαθητριών που φοιτούσαν στα σχολεία του Ρεθύμνου, γιατί στο μεταξύ σημειώθηκε σημαντική αύξηση των χριστιανών κατοίκων της πόλης, σε αναπλήρωση των αναχωρούντων μουσουλμάνων κατοίκων της.

Η αύξηση των χριστιανών κατοίκων δημιούργησε ζήτηση περισσότερων σχολικών μονάδων. Το έτος 1911 ιδρύθηκε ένα νέο σχολείο, το 4° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης. Το έτος 1924, με την άφιξη των μικρασιατών προσφύγων και την αδυναμία των τριών μέχρι τότε δημοτικών σχολείων του Ρεθύμνου να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό παιδιών, ιδρύθηκε ένα ακόμη σχολείο, ως προσφυγικό, το 3° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης. Το σχολείο αυτό, αρχικά διτάξιο θηλέων, προήχθη ταχύτατα σε πεντατάξιο και το έτος 1929 μετατράπηκε σε μεικτό. Μέχρι το έτος 1940 στο σχολικό δυναμικό του Ρεθύμνου είχε προστεθεί και το σχολείο του Ορφανοτροφείου, το οποίο στέγαζε κατά πλειοψηφία παιδιά μικρασιατικής καταγωγής.

Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα άρχισε να αυξάνεται η ζήτηση και για νηπιακή εκπαίδευση. Τόσο η λειτουργία νηπιακού σχολείου στο Ηράκλειο όσο και το κατάλληλο πλαίσιο που δημιούργησε η Σύμβαση της Χαλέπας, οδήγησαν στη λειτουργία το έτος 1884 ιδιωτικού νηπιαγωγείου στο Ρέθυμνο. Τη διακοπή της λειτουργίας του ήρθε να αποκαταστήσει από το 1890 το νηπιαγωγείο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Ένα ακόμη νηπιαγωγείο, της Α. Μανουσάκη, λειτούργησε από το 1899 μέχρι το 1901 και στη συνέχεια από το 1906 μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου και ακόμη παραπέρα. Από το 1907 ιδρύθηκε από την ίδια και ιδιωτικό δημοτικό σχολείο, το οποίο ήρθε να εξυπηρετήσει επί σειρά δεκαετιών τις ανάγκες των μεσαίων στρωμάτων της πόλης του Ρεθύμνου. Παράλληλα, η κοινωνική πίεση για επέκταση της δημόσιας παιδείας, ως αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης του μεσοπολέμου, οδήγησε στην ίδρυση στο Ρέθυμνο του πρώτου δημόσιου νηπιαγωγείου, το έτος 1931.

[1330] Η διαδικασία αυτή ήταν ανατροφοδοτική. Πολλοί από τους μετέπειτα δασκάλους και δασκάλες είχαν έρθει ως πρόσφυγες στη Σύρο, ενώ σε μεταγενέστερες περιόδους καταγράφονται μεμονωμένες περιπτώσεις εγκατάστασης Κρητών δασκάλων στη Σύρο, όπως του διευθυντή του σχολείου του Ρεθύμνου Ε. Λαμπρινάκη, που εγκαταστάθηκε εκεί το έτος 1896 (βλ. Μανουρά Σ., «Μνήμη εκατόν πέντε κρητολόγων και λογίων», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 18/2002-2003, σελ. 308).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.2.2 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

2.1.2.2.1 „Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου στις παραμονές της επανάστασης του 1866

Το έτος 1834 ξεκίνησε η λειτουργία σχολείου στον οικισμό Πηγή, στη γεωγραφική ενότητα των Κατωμεριών. Στο σχολείο αυτό, πέραν των μαθητών της Πηγής, είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν μαθητές και από τους κοντινούς οικισμούς Άδελε, Λούτρα, Μέση, Κυριάννα, Παγκαλοχώρι, Αστέρι, Χαμαλεύρι, Αγία Παρασκευή, Αγία Τριάδα, Μαρουλάς και Άγιος Δημήτριος. Οι τέσσερις τελευταίοι οικισμοί ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί.

Το έτος 1836 ξεκίνησε να λειτουργεί σχολείο στις ανακαινισμένες εγκαταστάσεις της μονής Αγίου Πνεύματος, στην περιοχή του Άη Βασίλη. Το σχολείο εξυπηρετούσε τους οικισμούς Κισσός, Κεντροχώρι, Πλατανές, Ακτούντα, Βάτος, Άρδακτος, Βρύσες και Ακούμια.

Το 1837 λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Φρατζεσκιανά Μετόχια, το οποίο εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Γωνιά, Βεδέροι, Πρινές, Γεράνι, Άγιος Ανδρέας και Κάτω Βαλσαμόνερο. Οι δύο τελευταίοι οικισμοί ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί.

Το έτος 1840 λειτούργησαν τέσσερα νέα σχολεία, της Αργυρούπολης στην περιοχή Βαλκανίων, του Μοναστηρακιού στο Αμάρι και των Σελλιών και της Μύρθιου στην περιοχή Αγίου Βασιλείου. Στο σχολείο της Αργυρούπολης μπορούσαν να φοιτούν μαθητές και από τους οικισμούς Κάτω Πόρος, Όνυχας, Βιλανδρέδο, Αρολίθι και Ρουμπάδο. Το σχολείο του Μοναστηρακιού εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Αμάρι και Οψιγιάς. Το σχολείο των Σελλιών εξυπηρέτησε και τον οικισμό Φοινικιάς, ενώ στο σχολείο της Μύρθιου μπορούσαν να φοιτούν μαθητές και από τον οικισμό Μαριού.

Το 1844 λειτούργησαν σχολεία στο Ατσιπόπουλο και στο Νεφς Αμάρι. Το σχολείο του Ατσιπόπουλου εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Γάλου, ενώ εκείνο του Νεφς Αμαρίου απέσπασε από το σχολείο του Μοναστηρακιού τους μαθητές του οικισμού Οψιγιάς.

Το έτος 1848 λειτούργησε σχολείο στις Μέλαμπες Αγίου Βασιλείου, το οποίο εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Σακτούρια, Κάτω Σακτούρια, Ορνέ και Κρύα Βρύση.

Μέχρι το 1850 δώδεκα ακόμη σχολεία λειτούργησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Το σχολείο του Γάλου εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Σωματάς, μουσουλμανικό στην πλειοψηφία του. Το σχολείο του Πρινέ Ρεθύμνου αφαίρεσε από το σχολείο των Φρατζεσκιανών Μετοχίων τους μαθητές των Βεδέρων και του Γερανίου. Το σχολείο της Μικρής Γωνιάς εξυπηρέτησε και τον οικισμό Άνω Βαλσαμόνερο και απέσπασε από το σχολείο των Φρατζεσκιανών Μετοχίων τους μαθητές του Αγίου Ανδρέα. Το σχολείο των Ρουστίκων εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Παλαίλιμνος, Σαϊτούρες, Μούντρος και Νησί. Το σχολείο του Αγίου Κωνσταντίνου εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Ζουρίδι, Άγιος Γεώργιος και Καλονύχτης. Το σχολείο της Κούφης ήταν εφήμερο και δεν συνέχισε τη λειτουργία του μετά την επανάσταση του 1866. Μετά το κλείσιμό του, οι μαθητές φοιτούσαν στο σχολείο της Επισκοπής του Δυτικού Ρεθύμνου. Το σχολείο της Επισκοπής εξυπηρέτησε, επίσης, μαθητές και από τους οικισμούς Αρχοντική (τότε Αρκούδαινα) και Καρωτή. Στα Κατωχώρια του Ρεθύμνου, το σχολείο των Περιβολίων απευθυνόταν ουσιαστικά στους μαθητές του οικισμού αυτού, αφού οι κοντινοί οικισμοί Ξηρό Χωριό, Γιαννούδι και Μισίρια ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία μωαμεθανικοί. Το σχολείο του Άδελε εξυπηρέτησε μαθητές και από τον Πλατανέ και απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια της Πηγής τους οικισμούς Μαρουλάς, Αγία Παρασκευή και Αγία Τριάδα. Το σχολείο στο Γερακάρι Αμαρίου εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Μεσονήσια, Γουργούθοι και Ελένες. Το σχολείο των Βρυσών εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Καρδάκι, Δρυγιές και Σμιλές και το σχολείο του Αποδούλου μαθητές και από τους οικισμούς Κουρούτες, Νίθαυρη, Άγιος Ιωάννης, Αγία Παρασκευή, Πλάτανος, Βαθιακό και Ρίζικας. Όλοι αυτοί οι οικισμοί της Αμπαδιάς ήταν κατά πλειοψηφία μωαμεθανικοί. Στο σχολείο του Φουρφουρά φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Βιζάρι, Λαμπιώτες, Πετροχώρι και Πλατάνια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Από το 1856 λειτούργησε σχολείο στον Μέρωνα Αμαρίου, το οποίο εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού. Το 1858 λειτούργησαν σχολεία στο Σπήλι Αγίου Βασιλείου και στα Λευκόγεια της Πίσω Γαλιάς. Το σχολείο του Σπηλίου εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Μιξόρρουμα, Μουρνέ, Ντιμπλοχώρι, Αγία Πελαγία και Φρατί. Στο σχολείο των Λευκογείων φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Ασώματος και Γιαννιού.

Από το έτος 1860 λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Αρμένοι, το οποίο εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Κάστελλος, Άγιος Γεώργιος, Κούμοι και Φωτεινού. Το 1861 λειτούργησε σχολείο στο Βιζάρι Αμαρίου, το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Φουρφουρά τους οικισμούς Λαμπιώτες και Πετροχώρι. Τέλος, πριν από την επανάσταση λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Αμνάτος στα Αρκαδιώτικα, στο οποίο είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν μαθητές και από τους οικισμούς Καψαλιανά, Πίκρης, Άνω και Κάτω Καβούσι και Χάρκια και τα καλογεροπαίδια της μονής Αρκαδίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 6).

2.1.2.2.2 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1881

Κατά την επανάσταση του 1866-69 δεν ιδρύθηκε κανένα νέο σχολείο και τα υπάρχοντα ανέστειλαν τη λειτουργία τους. Ξαναλειτούργησαν μετά την εκπνοή της επανάστασης, σταδιακά από το 1868. Το έτος αυτό ιδρύθηκε σχολείο στο Άνω Μέρος Αμαρίου, που εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Χορδάκι, ενώ παράλληλα απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Βρυσών τους μαθητές τού οικισμού Δρυγιές. Το σχολείο του Πετροχωρίου Αμαρίου λειτούργησε το έτος 1870 και εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Λαμπιώτες, οι οποίοι φοιτούσαν μέχρι τότε στο σχολείο του Φουρφουρά. Το σχολείο του Πάνω Ροδάκινου στην Πίσω Γαλιά λειτούργησε το 1870 και εξυπηρέτησε τους μαθητές του Πάνω και Κάτω Ροδάκινου. Το σχολείο του Κεραμέ στην Πίσω Γαλιά ιδρύθηκε το έτος 1870 και εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Δρύμισκος, Αγαλιανού, Λίγκρες και Αγία Παρασκευή. Το σχολείο του Βάτου στην Πίσω Γαλιά ιδρύθηκε το ίδιο έτος και απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Αγίου Πνεύματος τους μαθητές των οικισμών Άρδακτος και Ακτούντα. Τα σχολείο του Ζουριδιού στο Δυτικό Ρέθυμνο ιδρύθηκε το 1872 και εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού, ενώ το σχολείο του Μούντρους ιδρύθηκε το 1874 και απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Ρουστίκων τους μαθητές του οικισμού Νησί. Το σχολείο του Μιξορρούματος στον Άγιο Βασίλειο λειτούργησε το 1875 και απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Σπηλίου τους μαθητές των οικισμών Αγία Πελαγία και Φρατί και το σχολείο της Λαμπινής Αγίου Βασιλείου εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Καρίνες. Το σχολείο του Μοναστηρακιού Αμαρίου είχε κλείσει και οι μαθητές του φοιτούσαν στο σχολείο του κοντινού οικισμού Νεφς Αμάρι.

Το 1880 λειτούργησαν σχολεία στους οικισμούς Γεράνι του Δυτικού Ρεθύμνου, Κεντροχώρι (τότε Δουμαεργειό), Κρύα Βρύση, Κοξαρέ, Αγκουσελιανά, Άγιος Βασίλειος, Άγιος Ιωάννης Καμένος και Μουρνέ του Αγίου Βασιλείου και στα Σακτούρια και τα Ακούμια της Πίσω Γαλιάς. Το σχολείο του Γερανίου εξυπηρέτησε τον οικισμό αυτό και τον κοντινό Πετρέ. Το σχολείο του Κεντροχωριού εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Πλατανές και Κισσός, ενώ το σχολείο της μονής Αγίου Πνεύματος έκλεισε. Το σχολείο της Κρύας Βρύσης εξυπηρέτησε και τον οικισμό Ορνέ, αποσπώντας τον από τη σχολική περιφέρεια των Μελάμπων. Το σχολείο της Κοξαρές εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Ατσιπάδες και Κατσογρίδα. Το σχολείο των Αγκουσελιανών εξυπηρέτησε και τον οικισμό Παλιόλουτρα, ενώ το σχολείο του Αγίου Βασιλείου εξυπηρέτησε αποκλειστικά τον ομώνυμο οικισμό. Στο σχολείο του Αγίου Ιωάννη φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Καλή Συκιά και Κάνεβος, ενώ το σχολείο της Μουρνές απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Σπηλίου τον οικισμό Ντιμπλοχώρι. Το σχολείο των Σακτουρίων εξυπηρέτησε τους οικισμούς Πάνω και Κάτω

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Σακτούρια, ενώ στο σχολείο των Ακουμίων φοιτούσαν και οι μαθητές του γειτονικού οικισμού Βρύσες.

Το έτος 1881, με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο λειτούργησαν σχολεία στο Χρωμοναστήρι των Βρυσσινοχωριών και στο Θρόνος Αμαρίου. Το σχολείο του Χρωμοναστηριού εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Άγιος Ευτύχιος και Μύλοι, ενώ το σχολείο του Θρόνους μαθητές και από τους οικισμούς Κλησίδι, Καλογέρου, Γέννα και Απόστολοι (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 7).

2.1.2.2.3 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1889

Το 1882 ιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Νίθαυρη της Αμπαδιάς, το οποίο εξυπηρέτησε μαθητές και από τους οικισμούς Κουρούτες, Άγιος Ιωάννης και Αγία Παρασκευή. Οι μαθητές των οικισμών αυτών μέχρι τότε φοιτούσαν στο σχολείο του Αποδούλου, που έκλεισε. Το έτος 1884 λειτούργησε σχολείο στο Μαριού της Πίσω Γιαλιάς. Το 1889 λειτούργησαν δεκατέσσερα ακόμη σχολεία στο διαμέρισμα Ρεθύμνου και έκλεισαν δύο, που δεν αναγνωρίστηκαν από τον νέο εκπαιδευτικό νόμο. Το σχολείο στο Κάτω Μαλάκι εξυπηρέτησε τους μαθητές των οικισμών Κάτω και Άνω Μαλάκι και Μονοπάρι. Το σχολείο της Αρχοντικής εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού. Στο σχολείο των Μυριοκεφάλων φοιτούσαν και οι μαθητές του οικισμού Μαρουλού. Το σχολείο του Βιλανδρέδου εξυπηρέτησε και τους μαθητές του οικισμού Αλώνες και απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια της Αργυρούπολης τους οικισμούς Βελονάδο, Αρολίθι και Ρουμπάδο. Στο σχολείο του Παγκαλοχωρίου φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Χαμαλεύρι και Αστέρι. Το σχολείο της Μέσης εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Λούτρα, αποσπώντας τον από τη σχολική περιφέρεια της Πηγής. Στα σχολεία της Κυριάννας και των Πρασών φοιτούσαν αποκλειστικά οι μαθητές των οικισμών αυτών. Το σχολείο του Ρουσσοσπιτιού εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Καπεδιανά, μουσουλμανικό στην πλειοψηφία του, και απέσπασε τους οικισμούς Αγία Ειρήνη και Μικρά Ανώγεια από τη σχολική περιφέρεια της πόλης του Ρεθύμνου. Το σχολείο της Καρές εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Αμπελάκι, Γουλεδιανά, Όρος, Σελλί και Μύρθιος των Βρυσινοχωριών. Στο σχολείο της Βισταγής Αμαρίου φοιτούσαν αποκλειστικά οι μαθητές του οικισμού αυτού. Το σχολείο του Πλατάνου της Αμπαδιάς εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Αποδούλου, Λοχριά, Άρδακτος, Βαθιακό, Ρίζικας και Σάτα. Στο σχολείο των Καρινών φοιτούσαν αποκλειστικά οι μαθητές του οικισμού αυτού, όπως και στο σχολείο του Ασώματου της Πίσω Γιαλιάς. Καταργήθηκαν, τέλος, τα σχολεία του Βιζαρίου και του Αγίου Βασιλείου και οι μαθητές τους συνέχισαν τη φοίτησή τους στα σχολεία των κοντινών οικισμών Φουρφουράς και Αγκουσελιανά Μέχρι την απαρχή της αυτονομίας της Κρήτης, το 1898, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου δε λειτούργησε κανένα άλλο σχολείο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 8).

2.1.2.2.4 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1899

Το 1899 λειτούργησαν δέκα νέα σχολεία. Από αυτά, τα σχολεία της Λούτρας, των Πλατανίων, της Δρυμίσκου, των Λαμπιωτών και του Αγίου Ιωάννη Χλιαρού εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς αυτούς. Το σχολείο του Χαμαλευρίου εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Παγκαλοχώρι και Αστέρι. Στο σχολείο των Χαρκίων φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Πάνω και Κάτω Καβούσι. Το σχολείο της Παντάνασσας εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Βολιώνες και Πατσός. Το σχολείο του Μοναστηρακίου λειτούργησε ως αρρένων, συμπληρωματικά με του Νεφς Αμαρίου, το οποίο λειτούργησε ως σχολείο θηλέων. Τέλος, επανιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Αποδούλου, το οποίο εξυπηρέτησε και τους μαθητές τού οικισμού Αγία Παρασκευή (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 9).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.2.2.5 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου στις παραμονές της Ένωσης (1912)

Το έτος 1900 επανιδρύθηκε το σχολείο της μονής του Αγίου Πνεύματος, το οποίο εξυπηρέτησε τους οικισμούς Κισσός και Πλατανές. Στο σχολείο του Αγίου Πνεύματος φοιτούσαν και οι μαθητές του Κεντροχωριού, από το 1904 που έκλεισε το σχολείο στον οικισμό αυτό. Το 1900 ιδρύθηκε σχολείο στο Αρολίθι, το οποίο εξυπηρέτησε και τους κοντινούς Ρουμπάδο και Αλώνες. Το ίδιο έτος καταργήθηκε το σχολείο του Ζουριδιού και οι μαθητές του άρχισαν να φοιτούν στο σχολείο του Αγίου Κωνσταντίνου. Το έτος 1901 ιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Σελλί, στο οποίο φοιτούσαν μαθητές και από τους οικισμούς Γεννή και Μύρθιος των Βρυσινοχωριών. Κατά την περίοδο 1902-1908 λειτούργησε σχολείο στον Οψιγιά Αμαρίου, το οποίο εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού. Το 1903 άρχισε η λειτουργία σχολείου στο Άνω Μαλάκι, η οποία σημείωσε πολλές διακοπές. Στο σχολείο φοιτούσαν αποκλειστικά οι μαθητές του οικισμού αυτού. Το ίδιο έτος λειτούργησε σχολείο στους Κούμους, το οποίο απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Αρμένων τον οικισμό Φωτεινού. Το 1906 επαναλειτούργησε το σχολείο της Κούφης.

Το έτος 1909 έκλεισε το σχολείο της Λούτρας. Το επόμενο έτος ιδρύθηκαν σχολεία στους οικισμούς Κουρούτες, Γιαννιού και Αγία Γαλήνη, στα οποία φοιτούσαν μαθητές αποκλειστικά από τους οικισμούς αυτούς. Το 1911 επανιδρύθηκε το σχολείο του Βιζαρίου και ιδρύθηκε σχολείο στο Άνω Βαλσαμόνερο, στο οποίο φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Μονοπάρι. Το ίδιο έτος έκλεισε το σχολείο των Κουρουτών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 10).

2.1.2.2.6 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1920

Το έτος 1915 δύο ακόμη σχολεία ιδρύθηκαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Το σχολείο του Γιαννουδιού εξυπηρέτησε μαθητές και από τον οικισμό Ξηρό Χωριό. Στο σχολείο της Πατσού φοιτούσαν αποκλειστικά οι μαθητές του οικισμού αυτού.

Το έτος 1916 λειτούργησαν επτά νέα σχολεία. Από αυτά, τα σχολεία των Σαϊτουρών, του Ζουριδιού, του Μαρουλά, της Λούτρας, της Αγίας Παρασκευής Αμπαδιάς και των Κουρουτών εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους μαθητές των οικισμών τους. Το σχολείο των Αποστόλων απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Θρόνους τον οικισμό Γέννα. Το επόμενο έτος ιδρύθηκαν τα σχολεία στο Κάτω Βαλσαμόνερο, στον Κάστελλο και στην Άρδακτο της Πίσω Γιαλιάς, τα οποία επίσης εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς αυτούς. Το 1918 λειτούργησαν σχολεία στον Καλονύχτη, στον Κάτω Πόρο, στους Μύλους, στις Βολιώνες, στις Ατσιπάδες και στην Καλή Συκιά και επανιδρύθηκε το σχολείο του Αγίου Βασιλείου. Το σχολείο των Ατσιπάδων απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια της Κοξαρές τον οικισμό Κατσογρίδα..

Το 1919 ιδρύθηκε σχολείο στην Ορνέ και το επόμενο έτος στον Πίκρη. Τα σχολεία αυτά εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς τους, ενώ το σχολείο των Γουλεδιανών, που λειτούργησε το 1921, απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια της Καρές τον οικισμό Όρος (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 11).

2.1.2.2.7 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1928

Το έτος 1922 το σχολείο των Μύλων έκλεισε, ενώ ιδρύθηκε σχολείο στα Δαριβιανά, που εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού. Το έτος 1923 ξαναλειτούργησε το σχολείο των Μύλων και έκλεισαν τα σχολεία της Λούτρας και των Δαριβιανών. Το έτος 1924 ιδρύθηκαν τα σχολεία του Πλατανιά και του Αμπελακιού, για να εξυπηρετήσουν τους μαθητές των οικισμών αυτών, προσφυγόπαιδα από τη Μικρασία. Το σχολείο του Πλατανιά εξυπηρέτησε και τους μαθητές του προσφυγικού οικισμού Τσεσμές. Το έτος 1925 ιδρύθηκαν σχολεία στη Λοχριά και στις Ελένες, για την εξυπηρέτηση των μαθητών των δύο αυτών οικισμών. Το έτος 1927 λειτούργησε σχολείο στον απομονωμένο οικισμό Αλώνες. Το επόμενο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

έτος επαναλειτούργησε το σχολείο της Λούτρας και ιδρύθηκε σχολείο στον οικισμό Φρατί (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 12).

2.1.2.2.8 Τα σχολεία του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου στις παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)

Το έτος 1929 ιδρύθηκαν τρία νέα σχολεία. Το σχολείο της Καρωτής εξυπηρέτησε αποκλειστικά τον οικισμό αυτό. Στο σχολείο του Κεντροχωρίου φοιτούσαν και οι μαθητές του οικισμού Πλατανές, ενώ το σχολείο της Αγίας Τριάδας λειτούργησε ως προσφυγικό και έκλεισε το 1935. Ένα ακόμη προσφυγικό σχολείο ιδρύθηκε το 1930, στον οικισμό Ξηρό Χωριό. Το επόμενο έτος λειτούργησαν σχολεία στους οικισμούς Όρος και Ακτούντα. Το 1932 έκλεισε το σχολείο της μονής Αγίου Πνεύματος και ιδρύθηκε σχολείο στον γειτονικό οικισμό Κισσός. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε σχολείο και στον οικισμό Καλογέρου.

Το 1935 ιδρύθηκαν σχολεία στη Μύρθιο των Βρυσινοχωριών και στον Πλατανέ Αγίου Βασιλείου, ενώ καταργήθηκε το σχολείο των Μύλων. Το έτος 1937 λειτούργησαν σχολεία στους οικισμούς Παλαίλιμνος, Μαρουλού, Σωματάς και Φωτεινού, τα οποία εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς αυτούς. Κανένα άλλο σχολείο δεν ιδρύθηκε μέχρι το 1940.

Στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το έτος 1940 στο νομό Ρεθύμνου, πλην Μυλοποτάμου και πόλης, λειτουργούσαν 116 σχολεία και εξυπηρετούσαν το σύνολο των 167 οικισμών της περιοχής, σχολείο δηλαδή διέθετε το 70% των οικισμών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13). Στο σύνολο του νομού λειτουργούσαν 177 σχολεία και δύο νηπιαγωγεία, από τα οποία το ένα δημόσιο και το άλλο ιδιωτικό. Το σχολικό δίκτυο που συγκροτούσαν αποτελούσε το 87% του μεγίστου του σχολικού δικτύου του νομού Ρεθύμνου, το οποίο σημειώθηκε το έτος 1968. Το σχολικό δίκτυο του 1968 συγκροτούνταν από 198 δημοτικά σχολεία και 7 νηπιαγωγεία. Το δίκτυο αυτό, όμως, ήταν στην πραγματικότητα πλασματικό, γιατί δεν ανταποκρινόταν σε πραγματικές ανάγκες φοίτησης, αλλά είχε να κάνει με την προσπάθεια προσεταιρισμού των αγροτικών πληθυσμών από την κυβέρνηση των συνταγματαρχών. Γι' αυτό και ήδη από το επόμενο σχολικό έτος τα σχολεία που λειτουργούσαν άρχισαν να ελαττώνονται και μέχρι το 1974 είχαν μειωθεί στα 171, λιγότερα δηλαδή από τα 177 που λειτουργούσαν προπολεμικά[1331].

2.1.2.3 Η διαμόρφωση του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου

2.1.2.3.1 Το σχολικό δίκτυο του Κάτω Μυλοποτάμου

Μέχρι την επανάσταση του 1866 στην περιοχή του Μυλοποτάμου λειτούργησαν τρία σχολεία, των Μαργαριτών, του Μελιδονίου και του Ρουμελή. Το σχολείο των Μαργαριτών είχε εμβέλεια, εκτός του ίδιου του χωριού, στους οικισμούς Τζανακιανά, Πηγουνιανά, Ορθές, Κυνηγιανά, Αρχαία Ελεύθερνα, Άνω και Κάτω Τριπόδος, Λαγκά, Καλλέργος, Σκορδίλο, Πλευριανά, Βεργιανά και Σταυρωμένος. Ο Μαργαριτσανός χείμαρρος, παραπόταμος του Γεροποτάμου, που βρίσκεται στα δυτικά των Μαργαριτών δεν δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα επικοινωνίας, σε αντίθεση με τον δυτικότερα διανοιγόμενο χείμαρρο Χαλοπότα, που δεν επέτρεπε την πρόσβαση μαθητών από το απομονωμένο σύνολο μετοχιών της Ελεύθερνας (τότε Αναχουρδομέτοχα) και από τον οικισμό Αλφά. Το ίδιο συνέβαινε και με τους

[1331] Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1968-69. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1971. Στο νομό Χανίων τα σχολεία που λειτουργούσαν κατά τα έτη 1940 και 1968 ήταν 287 και 252, αντίστοιχα, στο νομό Ηρακλείου 270 και 329 και στο νομό Λασιθίου 99 και 130. Συνολικά, λοιπόν, στην Κρήτη προπολεμικά λειτουργούσε το 87% του μεγίστου των σχολείων του νομού Ρεθύμνου, το 88% του μεγίστου των σχολείων του νομού Χανίων, το 82% του μεγίστου των σχολείων του νομού Ηρακλείου και το 76% του μεγίστου των σχολείων του νομού Λασιθίου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ανατολικότερα από τον χείμαρρο Βουρντούκος ευρισκόμενους οικισμούς, οι οποίοι έμεναν αναγκαστικά εκτός της εμβέλειας των τριών σχολικών μονάδων του Κάτω Μυλοποτάμου.

Το σχολείο του Μελιδονίου, εκτός του ίδιου του οικισμού, είχε εμβέλεια στους οικισμούς Αγιά και Μετόχι Αγιάς. Ο βασικός ρους του Γεροποτάμου δεν επέτρεπε να συμπεριληφθούν στην εμβέλειά του οι προς νότον ευρισκόμενοι οικισμοί Δαφνέδες και Μουρτζανά.

Το σχολείο του Ρουμελή, πέραν του ίδιου του οικισμού, εξυπηρετούσε και τους μαθητές των οικισμών Πάνορμο, Σκεπαστή, Σιριπιδιανά, Λαμεριανά, Αχλαδές, Σολοχιανά και Εξάντης.

Ανακεφαλαιώνοντας, μέχρι την επανάσταση του 1866 από τα υπάρχοντα σχολεία καλύπτονταν 21 οικισμοί, ενώ εκτός εκπαιδευτικών αγαθών έμεναν 23 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 6). Το πρόβλημα των σχετικά μεγάλων αποστάσεων μερικών οικισμών από τη σχολική μονάδα, συχνά ξεπερνιόταν με τη χρησιμοποίηση των εκτεταμένων δικτύων συγγένειας. Στην παραπάνω περιοχή μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση του μαθητικού δυναμικού του οικισμού Πηγουνιανά, άλλοι μαθητές του οποίου φοιτούσαν μέχρι το 1940 στις κοντινότερες Μαργαρίτες και πηγαινοέρχονταν και άλλοι στην μακρινότερη Αρχαία Ελεύθερνα, φιλοξενούμενοι σε συγγενικά τους σπίτια[1332].

Με την εκπνοή της επανάστασης του 1866, τα σχολεία του Κάτω Μυλοποτάμου άρχισαν σταδιακά να αυξάνονται. Έτσι, λίγο πριν τη Σύμβαση της Χαλέπας, το 1878 στην περιοχή λειτουργούσε ένα ακόμη σχολείο, στον οικισμό Πασαλίτες (1874). Το σχολείο αυτό εξυπηρετούσε και τους οικισμούς Πασαλίτες, Καλαμάς, Καλανδαρέ και Ξουζανά και εφαπτόταν της σχολικής περιφέρειας των Μαργαριτών στα ανατολικά. Ένας χείμαρρος, ο Λεμεριανός[1333], στα ανατολικά των παραπάνω οικισμών, εμπόδιζε την πρόσβαση των απέναντι οικισμών στο σχολείο των Πασαλιτών.

Ο Περί Παιδείας νόμος του 1881 έδωσε ώθηση στην ίδρυση σχολείων από τους δήμους Μαργαριτών και Μελιδονίου του Κάτω Μυλοποτάμου. Μέχρι το 1889 στην περιοχή ιδρύθηκαν δύο ακόμη σχολεία, του Σκορδίλου (1884) και της Αρχαίας Ελεύθερνας (1887). Το σχολείο του Σκορδίλου απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών τους οικισμούς Σκορδίλο, Καλλέργος, Πλευριανά, Σταυρωμένος, Βεργιανά και Λαγκά και εξυπηρέτησε τον μέχρι τότε ακάλυπτο οικισμό Αλφά[1334]. Το σχολείο της Αρχαίας Ελεύθερνας απέσπασε από το σχολείο των Μαργαριτών τους μαθητές των οικισμών Κυνηγιανά και Άνω και Κάτω Τριπόδος και εξυπηρέτησε τον μέχρι τότε ακάλυπτο οικισμό Ελεύθερνα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 7).

Ο νέος Περί Παιδείας νόμος του 1889 λειτούργησε πολλαπλασιαστικά και πρόσθεσε στα υπάρχοντα σχολεία ακόμη τρία, στους οικισμούς Κάμπου Μετόχια, Αχλαδές και Χουμέρι. Το σχολείο των Μετοχιών Κάμπου εξυπηρέτησε μια μέχρι τότε ακάλυπτη σχολική περιφέρεια, πού περιλάμβανε τους οικισμούς Μετόχια Κάμπου, Αγγελιανά, Νταλαμπέλος, Χανοθιανά, Πέραμα και Μπραχίμος. Το σχολείο του Αχλαδέ, λειτουργώντας στο κέντρο της περιοχής του Αχλαδόκαμπου μπόρεσε να εξυπηρετήσει πληρέστερα τους γύρω οικισμούς, απ' ότι μέχρι τότε το σχολείο του Ρουμελί. Το σχολείο του Χουμερίου απέσπασε από το σχολείο των Πασαλιτών τους μαθητές του οικισμού Γαρίπας και εξυπηρέτησε τους μέχρι τότε ακάλυπτους οικισμούς Χουμέρι, Μελισσουργάκι και Κρασούνας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 8).

Το 1899, πρώτο έτος της κρητικής αυτονομίας, στα μέχρι τότε οκτώ προστέθηκαν τρία νέα σχολεία, στους οικισμούς Σκουλούφια, Ορθές και Πλευριανά. Το σχολείο των Σκουλουφιών

[1332] Συνέντευξη με Σπινάκη Α., που γεννήθηκε στα Πηγουνιανά και κατοικεί στη Λαγκά (8-2-2003).

[1333] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις ..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 27.

[1334] Η οικοδόμηση γέφυρας την ίδια περίοδο στον χείμαρρο της Χαλοπότας στην περιοχή «Καρές Ποταμός» διευκόλυνε την πρόσβαση του μαθητικού πληθυσμού της Αλφάς (συνέντευξη με Αρχοντάκη Α., κάτοικο Λαγκάς, 28-12-2001).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ήρθε να καλύψει τους μέχρι τότε ακάλυπτους οικισμούς Σκουλούφια, Έρφοι, Ρούπες και Ρουσουναύλι. Το σχολείο του Ορθέ απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια των Μαργαριτών τους οικισμούς Ορθές και Πηγουνιανά. Το σχολείο των Πλευριανών απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Σκορδίλου τους οικισμούς Πλευριανά, Βεργιανά, Σταυρωμένος και Λαγκά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 9).

Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1903, στην περιφέρεια του Κάτω Μυλοποτάμου λειτουργούσαν τρία ακόμη σχολεία, στους οικισμούς Αγιά (1901), Ελεύθερνα (1903) και Πάνορμο (1903), ενώ για πρώτη φορά έκαναν την εμφάνισή τους και κατώτερα παρθεναγωγεία, στις Μαργαρίτες και στο Μελιδόνι. Το σχολείο της Αγιάς απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του Μελιδονίου τον ομώνυμο οικισμό και τον γειτονικό Μετόχι Αγιάς. Το σχολείο της Ελεύθερνας λειτούργησε αποκλειστικά με μαθητές του οικισμού αυτού, οι οποίοι μέχρι τότε φοιτούσαν στο σχολείο της Αρχαίας Ελεύθερνας. Το σχολείο του Πανόρμου απέσπασε από τη σχολική περιφέρεια του οικισμού Ρουμελί τους μαθητές του Πανόρμου. Σε ό,τι αφορά τα νεοσύστατα κατώτερα παρθεναγωγεία των οικισμών Μαργαρίτες και Μελιδόνι, αυτά απευθύνονταν αποκλειστικά στον γυναικείο μαθητικό πληθυσμό των οικισμών αυτών.

Το έτος 1911 ιδρύθηκαν τα σχολεία του Περάματος και της Σκεπαστής. Το σχολείο του Περάματος εξυπηρέτησε και τον οικισμό Μπραχίμος, ενώ στο σχολείο της Σκεπαστής φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Εξάντης. Το έτος 1912 καταργήθηκε το σχολείο του οικισμού Ορθές. Ο μαθητικός του πληθυσμός επανήλθε στο σχολείο των Μαργαριτών, μέχρι το έτος 1914, οπότε το σχολείο επανιδρύθηκε (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 10).

Το έτος 1913 λειτούργησαν νέα σχολεία στους οικισμούς Μπαλί και Πρίνος. Το σχολείο του Μπαλί εξυπηρέτησε τον οικισμό αυτό και τη γειτονική Βλυχάδα. Το σχολείο του Πρίνου εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Αγιασμάτσι, Βιράν Επισκοπή και Άγιος Κωνσταντίνος. Το έτος 1915 ιδρύθηκε σχολείο στην Αλφά, το οποίο εξυπηρέτησε αποκλειστικά τον οικισμό αυτό. Το 1916 ιδρύθηκαν σχολεία στον Πάνω Τριπόδο και στα Κεραμωτά. Το σχολείο του Πάνω Τριπόδου εξυπηρέτησε και τον οικισμό Κάτω Τριπόδος (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 11).

Το έτος 1921 ιδρύθηκαν σχολεία στους οικισμούς Εξάντης και Έρφοι. Στο σχολείο των Έρφων φοιτούσαν μαθητές και από τον οικισμό Ρουσουναύλι. Το έτος 1924 λειτούργησε σχολείο στον οικισμό Λαγκά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 12).

Το τελευταίο σχολείο στην περιοχή του Κάτω Μυλοποτάμου που ιδρύθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν της Βιράν Επισκοπής, το έτος 1929. Στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το έτος 1940, στην περιοχή του Κάτω Μυλοποτάμου λειτουργούσαν 25 σχολεία και εξυπηρετούσαν το σύνολο των 51 οικισμών του, σχολείο δηλαδή διέθετε το 49% των οικισμών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13).

2.1.2.3.2 Το σχολικό δίκτυο του Πάνω Μυλοποτάμου

Η περιοχή του Πάνω Μυλοποτάμου διασχίζεται από πολλούς χείμαρρους, οι οποίοι παροχετεύουν τα νερά των βροχοπτώσεων και των χιονοπτώσεων του Ψηλορείτη στο Κρητικό Πέλαγος, μέσω του πεδινού ρου του Γεροποτάμου. Οι χείμαρροι δημιουργούν πολλές χαράδρες και φαράγγια στην περιοχή, τα οποία δυσκολεύουν την επικοινωνία των οικισμών. Τα φαράγγια, σε συνδυασμό με το μεγάλο συγκριτικά μέγεθος των οικισμών, δημιουργούσαν την ανάγκη ενός εκτεταμένου σχολικού δικτύου, το οποίο θα έπρεπε να ελαχιστοποιεί τις μαθητικές μετακινήσεις.

Πριν από την επανάσταση του 1866, τρία αλληλοδιδακτικά σχολεία λειτουργούσαν στον Πάνω Μυλοπόταμο, των Ανωγείων, του Αγίου Μάμαντος και του Γαράζου. Το σχολείο των Ανωγείων εξυπηρετούσε τα Ανώγεια (Πανωχώρι και Κατωχώρι) και τον κοντινό οικισμό Σίσαρχα. Το σχολείο του Αγίου Μάμαντος εξυπηρετούσε τον οικισμό αυτό και τους κοντινούς Αβδελάς, Άγιος Ιωάννης, Αργουλιό και Καστρί. Το σχολείο του Γαράζου εξυπηρετούσε και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τους κοντινούς οικισμούς Μουρτζανά, Νησί, Φαράτσι, Ανεμόμυλος και Ομάλα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 6).

Μέχρι τη Σύμβαση της Χαλέπας, το 1878, στην περιοχή λειτούργησαν δύο ακόμη σχολεία, των Δαφνέδων (1870) και της Επισκοπής (1870). Το σχολείο των Δαφνέδων εξυπηρέτησε και τον κοντινό οικισμό Δαμαβόλου και απέσπασε στη σχολική του περιφέρεια τον οικισμό Μουρτζανά, ενώ το σχολείο της Επισκοπής εξυπηρέτησε τους γειτονικούς οικισμούς Κεφάλι, Αλιάκες και Αβδανίτες.

Ο δύο Περί Παιδείας νόμοι, του 1881 και του 1889, πρόσθεσαν τρία σχολεία, στις Αλιάκες (1881), στην Αξό (1882) και στα Λιβάδια (1889), ενώ έκλεισε το σχολείο της Επισκοπής (1881). Το σχολείο των Αλιακών εξυπηρέτησε και τους γειτονικούς Αβδανίτες. Το σχολείο της Αξού εξυπηρέτησε τον οικισμό αυτό και τους γειτονικούς Ζωνιανά, Λιβάδα, Βενί και Κατεριανά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 7). Το σχολείο των Λιβαδιών (1889) εξυπηρέτησε και τους γειτονικούς οικισμούς Μαρινιανά και Κράνα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 8).

Μέχρι την αυγή της κρητικής αυτονομίας προστέθηκε σχολείο στον οικισμό Δαμαβόλου (1892). Επί Κρητικής Πολιτείας, το έτος 1899 προστέθηκαν σχολεία στους οικισμούς Ζωνιανά, Βενί, Κάλυβος, Άγιος Ιωάννης, Καμαριώτης, Αηδονοχώρι (τότε Μετόχια Καμαριώτη) και Αστυράκι (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 9). Τα σχολεία των Ζωνιανών, της Καλύβου, του Καμαριώτη, του Αηδονοχωριού και του Αστυρακιού εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς στους οποίους ιδρύθηκαν. Το σχολείο του Βενί εξυπηρέτησε και τον οικισμό Κατεριανά. Το σχολείο του Αγίου Ιωάννη εξυπηρέτησε και τον γειτονικό οικισμό Μούσι. Ένα παρθεναγωγείο, το πρώτο στον Πάνω Μυλοπόταμο, ιδρύθηκε στα Ανώγεια, το έτος 1899.

Μέχρι το 1912 στον Πάνω Μυλοπόταμο προστέθηκαν τρία σχολεία, στην Επισκοπή (1901), στου Δαμαβόλου (1901) και στον Αβδελά (1911). Ιδρύθηκαν, ακόμη, τρία νέα παρθεναγωγεία, στον Άγιο Ιωάννη, στα Λιβάδια και στο Γαράζο. Τα δύο πρώτα καταργήθηκαν τα έτη 1909 και 1911, αντίστοιχα. Το έτος 1909 καταργήθηκε το σχολείο του Δαμαβόλου και το 1911 το σχολείο των Αλιακών. Την ίδια περίοδο το σχολείο του Αστυρακιού αποσπάστηκε στην εκπαιδευτική περιφέρεια του διαμερίσματος Ηρακλείου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 10).

Μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου είχαν ιδρυθεί πέντε ακόμη σχολεία και είχε καταργηθεί ένα. Σχολεία ιδρύθηκαν στα Μουρτζανά το 1916, στου Δαμαβόλου το 1917, στην Κράνα το 1921, στα Σίσαρχα το 1924 και στο Μετόχι Ανωγείων το 1938 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13), ενώ καταργήθηκε το παρθεναγωγείο του Γαράζου. Το έτος 1929 το παρθεναγωγείο των Ανωγείων επανιδρύθηκε ως 2ο Δημοτικό Σχολείο Ανωγείων. Το σχολείο της Κράνας λειτούργησε για ένα μόνο έτος και επανιδρύθηκε το 1935. Τα σχολεία των Μουρτζανών και του Δαμαβόλου δεν λειτούργησαν κατά το σχολικό έτος 1923-24 και το σχολείο του Αβδελά έκλεισε το 1922 και επανιδρύθηκε το έτος 1936 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13).

Στην ενότητα του Πάνω Μυλοποτάμου ανήκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο τρεις ακόμη οικισμοί, οι οποίοι σε διαφορετικές χρονικές στιγμές αποσπάστηκαν και εντάχθηκαν στον νομό Ηρακλείου. Πρόκειται για το Αστυράκι, το Καμαράκι, τον Καμαριώτη και το Μετόχια Καμαριώτη (σήμερα Αηδονοχώρι). Οι δύο πρώτοι οικισμοί αποσπάστηκαν επί Κρητικής Πολιτείας και οι άλλοι δύο κατά τη δεκαετία του 1950[1335]. Στον Καμαριώτη σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1899. Ως αίθουσα διδασκαλίας χρησιμοποιούνταν κατά περιόδους ο τροποποιημένος νάρθηκας ναού του οικισμού και ιδιωτικές οικίες. Το 1928 αποπερατώθηκε στον Καμαριώτη η ανέγερση δημόσιου διτάξιου διδακτηρίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 68). Στα Μετόχια Καμαριώτη σχολείο ιδρύθηκε το 1899 και δημόσιο διδακτήριο

[1335] Βλ. Τσαντηρόπουλου Α., «Χωριά και οικισμοί ...», *ό. π.* σημ. 490, σελ. 35.

ανεγέρθηκε το έτος 1931 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 14). Στο Αστυράκι σχολείο πρωτολειτούργησε το 1899. Το πρώτο διδακτήριο του οικισμού ανεγέρθηκε επί Κρητικής Πολιτείας και το δεύτερο το έτος 1938. Στο Καμαράκι σχολείο ιδρύθηκε το έτος 1933, αμέσως μετά την αποπεράτωση διδακτηρίου στον οικισμό αυτό[1336].

Λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Πάνω Μυλοπόταμος διέθετε 21 σχολεία, τα οποία κάλυπταν το σύνολο των 31 απογραμμένων οικισμών του. Σχολείο, δηλαδή, διέθετε το 68% των οικισμών.

2.1.2.3.3 Το σχολικό δίκτυο του Μέσα Μυλοποτάμου

Η περιοχή του Μέσα Μυλοποτάμου διασχίζεται από τον βασικό ρου του Γεροποτάμου, ο οποίος πηγάζει λίγο βορειότερα των Αλόιδων, και, αφού πάρει στροφή 90 περίπου μοιρών, αφήνει στα αριστερά του τους οικισμούς Χώνος, Δροσιά, Αείμονας, Κρυονέρι, Κωστεφάνου, Τσαχιανά και Αγρίδια και στα δεξιά του τους οικισμούς Αλόιδες, Σίσες, Θεοδώρα, Μακρυγιάννης, Δοξαρό, Χελιανά και Απλαδιανά. Έτσι, ο Γεροπόταμος διαχωρίζει τον Μέσα Μυλοπόταμο σε δυο γεωγραφικές υποενότητες.

Μέχρι την επανάσταση του 1866 ένα μόνο σχολείο είχε λειτουργήσει στην περιοχή του Μέσα Μυλοποτάμου, στο Φόδελε (προ του έτους 1850). Το σχολείο αυτό εξυπηρετούσε τους μαθητές των οικισμών Φόδελε και Μάραθος (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 6).

Λίγο πριν τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο ένα νέο σχολείο λειτούργησε στην περιοχή. Ήταν το σχολείο του Κρυονερίου, το οποίο λειτούργησε ως ιδιοσυντήρητο, από το έτος 1880. Στο σχολείο αυτό είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν και παιδιά από τους κοντινούς οικισμούς Κωστεφάνου, Αείμονας, Αγρίδια, Τσαχιανά και Χώνος (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 7).

Με τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο ένα ακόμη σχολείο λειτούργησε στην περιοχή, στη Δαμάστα (1881). Το σχολείο εξυπηρέτησε αποκλειστικά τους μαθητές του οικισμού αυτού. Με τον δεύτερο Περί Παιδείας νόμο του 1889, λειτούργησαν δύο ακόμη σχολεία, στο Χώνος και στο Δοξαρό. Το σχολείο του Χώνους, όντας σε κομβικό οικισμό της περιοχής, εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Αείμονας, Δροσιά, Θεοδώρα, Μακρυγιάννης και Αλόιδες. Το σχολείο του Δοξαρού εξυπηρέτησε και τους οικισμούς Χελιανά, Μακρυγιάννης και Απλαδιανά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 8).

Επί Κρητικής Πολιτείας, το έτος 1899 ιδρύθηκαν δύο ακόμη σχολεία, στις απομονωμένες Σίσες και στον Αείμονα, ενώ ιδρύθηκε και επίσημα το σχολείο του Κρυονερίου, που μέχρι τότε λειτουργούσε ως ιδιοσυντήρητο. Τα σχολεία των Σισών και του Αείμονα εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους οικισμούς τους (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 9).

Το 1900 ιδρύθηκε σχολείο στις Αλόιδες και το επόμενο έτος στο Μάραθος. Και τα δύο σχολεία εξυπηρέτησαν αποκλειστικά τους μαθητές των οικισμών στους οποίους λειτούργησαν. Το έτος 1911 ιδρύθηκε σχολείο στα Απλαδιανά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, 2 και ΣΧΕΔ. 10. Τα σχολεία του Φόδελε, της Δαμάστας και του Μαράθους δεν αποτυπώνονται στο σχεδιάγραμμα, λόγω μεταφοράς τους στο διαμέρισμα Ηρακλείου). Τα σχολεία του Κρυονερίου και του Αείμονα δεν λειτούργησαν κατά τα σχολικά έτη 1905-1907 και 1909-1911, αντίστοιχα.

[1336] Τα τρία πρώτα σχολεία ιδρύθηκαν με το υπ. αριθμ. 11/Φ.Ε.Κ. 87/7-10-1899 διάταγμα, ενώ το σχολείο του Καμαρακιού ιδρύθηκε με το υπ. αριθμ. 319/21-10-1933 διάταγμα. Πληροφορίες για τα διδακτήρια του Καμαριώτη και του Αστυρακιού έδωσαν οι Στρατήγης Δ., κάτοικος Καμαριώτη και Βάσιλάκης Σ., κάτοικος Αστυρακιού (20-8-2003). Ο δεύτερος πληροφορητής ανέφερε ότι τα παιδιά του Αστυρακιού φοιτούσαν προ του 1899 στο σχολείο των Γωνιών Μαλεβιζίου, πληροφορία που προβληματίζει τόσο λόγω της απόστασης των δύο οικισμών (μεγαλύτερη χρονικά της μιας ώρας), όσο και λόγω του μεγάλου υψομέτρου (560 μ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ένα ακόμη σχολείο, του οικισμού Θεοδώρα, ήρθε να βελτιώσει τον σχολικό χάρτη του Κάτω Μυλοποτάμου. Το σχολείο αυτό ιδρύθηκε το έτος 1916 και εξυπηρέτησε πληρέστερα και τον οικισμό Μακρυγιάννης (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 11).

Το τελευταίο σχολείο κατά την εξεταζόμενη περίοδο στον Μέσα Μυλοπόταμο ιδρύθηκε το έτος 1934, στον οικισμό Αγρίδια. Το σχολείο αυτό εξυπηρέτησε καλύτερα και τους γειτονικούς οικισμούς Τσαχιανά και Κωστεφάνου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13).

Στην ενότητα του Μέσα Μυλοποτάμου ανήκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο τρεις ακόμη οικισμοί, οι οποίοι επί Κρητικής Πολιτείας αποσπάστηκαν και εντάχθηκαν στο διαμέρισμα Ηρακλείου. Πρόκειται για τη Δαμάστα, το Φόδελε και το Μάραθος, οι οποίοι το έτος 1901 αποσπάστηκαν από τον Μυλοπόταμο και προσαρτήθηκαν στην επαρχία Μαλεβιζίου του διαμερίσματος Ηρακλείου. Στη Δαμάστα, η οποία ήταν έδρα δήμου από το 1879, σχολείο λειτουργούσε από το έτος 1881 και το πρώτο διδακτήριο οικοδομήθηκε το έτος 1902 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, Φωτογραφία 49). Στο Φόδελε, το οποίο απείχε μία ώρα από τη Δαμάστα, σχολείο αρρένων λειτούργησε προ του έτους 1850 και θηλέων το 1901[1337]. Τέλος στο Μάραθος σχολείο λειτούργησε για πρώτη φορά το έτος 1901, αμέσως μετά την αποπεράτωση διδακτηρίου[1338].

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1940, στον Μέσα Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 9 σχολεία, τα οποία εξυπηρετούσαν το σύνολο των 13 οικισμών της περιοχής. Σχολεία λειτουργούσαν, δηλαδή, στο 69% των οικισμών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 2 και ΣΧΕΔ. 13).

2.1.2.3.4 Τα σχολικά κέντρα του Μυλοποτάμου

Για να ιδρυθεί ένα σχολείο κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, απαραίτητη ήταν η χρηματοδότηση, η ύπαρξη εκπαιδευμένου δασκάλου και η παρακολούθηση από μέρους του των αλλαγών στις παιδαγωγικές πρακτικές. Στην Κρήτη του 19ου αιώνα το μεγαλύτερο πρόβλημα για την ίδρυση σχολείου ήταν η εύρεση καταρτισμένου δασκάλου. Στο διαμέρισμα Ρεθύμνου τέτοιους δασκάλους μέχρι και την επανάσταση του 1866 εκπαίδευαν τα σχολεία αρρένων και θηλέων της πόλης και τα 34 ακόμη σχολεία που λειτουργούσαν στην ύπαιθρο του διαμερίσματος. Ελάχιστοι ήταν οι δάσκαλοι, οι οποίοι, στην πλειοψηφία τους πρόσφυγες της επανάστασης του 1821, είχαν σπουδάσει στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο και είχαν επανακάμψει στον τόπο καταγωγής τους. Σε κάθε περίπτωση, η πλειοψηφία των δασκάλων που συνέβαλαν στη ραγδαία αύξηση του αριθμού των σχολείων είχαν διδαχτεί τα απαραίτητα στον τόπο κατοικίας τους και ελάχιστοι είχαν συνεχίσει στα ελληνικά σχολεία του Ρεθύμνου, της μονής Αγίου Πνεύματος ή του Μοναστηρακιού. Αργότερα, τα ελληνικά σχολεία που ιδρύθηκαν στο Πάνορμο, στους Δαφνέδες, στα Ρούστικα, στην Επισκοπή του Δυτικού Ρεθύμνου, στην Αρχοντική, στην Πηγή, στο Σπήλι, στην Μύρθιο Αγίου Βασιλείου και στην Κοξαρέ, διευκόλυναν τη φοίτηση των υποψήφιων δασκάλων. Παράλληλα, όμως, οι απαιτήσεις αυξήθηκαν και έπρεπε να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο ημιγυμνάσιο Ρεθύμνου και να τις

[1337] Από το έτος 1871 τη λειτουργία του σχολείου της Δαμάστας χρηματοδοτούσε η μονή Αγίου Παντελεήμονα (βλ. Ψιλάκη Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Α', Ηράκλειο 1994², σελ. 100).

[1338] Βλ. *Νόμος περί της Παιδείας ...*, *ό. π.* σημ. 189, Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Πρόχειρος 1899, Έκθεσις Περί των Σχολείων (και λοιπών σχετικών) της Επαρχίας Μυλοποτάμου υπό Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι, εν Χανίοις 20 Αυγούστου 1899, σ.σ. 32-33 και Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901..., *ό. π.* σημ. 1333, σ.σ. 39 και 43. Πληροφορίες για το διδακτήριο και φωτογραφία του μέσα στον οικισμό, πριν από το ολοκαύτωμά του το έτος 1944, πρόσφερε ο Μουλακάκης Ι., κάτοικος Μαράθους (20-8-2003).

ολοκληρώσουν στο γυμνάσιο του Ηρακλείου. Επί αυτονομίας έπρεπε να συνεχίσουν στα Παιδαγωγικά Τμήματα και από το έτος 1901 στο Διδασκαλείο Ηρακλείου[1339].

Τελειώνοντας τις σπουδές τους, οι νέοι δάσκαλοι στην πλειοψηφία τους εγκαθίσταντο είτε στο σχολείο του τόπου καταγωγής τους, αν είχε εκκενωθεί η θέση του δασκάλου, είτε σε πλησιόχωρο. Πολλές φορές η άφιξή τους λειτουργούσε ως καταλύτης για την ίδρυση νέων σχολείων. Με την έννοια αυτή κάποια σχολεία λειτουργούσαν ως σχολικά κέντρα για την ίδρυση νέων σχολείων στην ευρύτερη περιοχή τους, με τη στελέχωσή τους, τη μεταφορά εμπειρίας, τη διάθεση βιβλίων και αλληλοδιδακτικών πινάκων κ.λπ. Με τη σειρά τους τα νέα σχολεία μπορούσαν να λειτουργήσουν ως δευτερεύοντα σχολικά κέντρα για την ίδρυση και υποστήριξη νέων σχολείων, ιδιαίτερα σε οικισμούς περισσότερο κοντινούς σ' αυτά απ' ότι στα πρωτεύοντα κέντρα.

Στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.1.2 Η σχολική περιφέρεια του Μυλοποτάμου* επιμείναμε ιδιαίτερα σε στοιχεία που τεκμηριώνουν την πολλαπλασιαστική λειτουργία των σχολείων και τις μεταξύ τους σχέσεις. Εδώ θα απομονώσουμε τα στοιχεία αυτά, για να μπορέσουμε να εντοπίσουμε τη διείσδυση του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο και να υπολογίσουμε σε ποιο βαθμό κάθε σχολείο λειτούργησε ως σχολικό κέντρο. Θα διακρίνουμε σχολικά κέντρα:

1. **πρώτης τάξης**, τα σχολεία, δηλαδή, που συντέλεσαν στην επέκταση του δικτύου σε τρία τουλάχιστον επίπεδα
2. **δεύτερης τάξης**, τα σχολεία που συντέλεσαν στην επέκταση του δικτύου σε δύο τουλάχιστον επίπεδα
3. **τρίτης τάξης**, τα σχολεία που συντέλεσαν στην επέκταση του δικτύου σε ένα τουλάχιστον επίπεδο και
4. **τέταρτης τάξης**, τα σχολεία στα οποία σταμάτησε η επέκταση του σχολικού δικτύου.

Το πρώτο σχολείο που λειτούργησε στην περιοχή του Μυλοποτάμου ήταν των Μαργαριτών, το έτος 1840. Το σχολείο των Μαργαριτών είχε εξάρτηση από το σχολικό κέντρο της πόλης του Ρεθύμνου, αφού ο δάσκαλός του Γ. Χασλαρίδης είχε σπουδάσει εκεί την αλληλοδιδακτική μέθοδο[1340]. Το σχολείο λειτούργησε ως σχολικό κέντρο πρώτης τάξης, επεκτείνοντας σε τέσσερις κατευθύνσεις το σχολικό δίκτυο. Κατά χρονολογική σειρά, δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης των Πασαλιτών (1874), το σχολικά κέντρο δεύτερης τάξης του Σκορδίλου (1884), το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης της Αρχαίας Ελεύθερνας (1887) και το σχολείο τέταρτης τάξης του Ορθέ (1899). Το σχολικό κέντρο των Πασαλιτών επέκτεινε το σχολικό δίκτυο στον οικισμό Χουμέρι (1889). Το σχολικό κέντρο του Σκορδίλου, με τη σειρά του δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης των Μετοχιών Κάμπου (1889) και τα σχολεία των Πλευριανών (1899) και της Αλφάς (1915). Το σχολείο των Μετοχιών Κάμπου επέκτεινε το σχολικό δίκτυο στον οικισμό Πέραμα (1911). Το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης της Αρχαίας Ελεύθερνας συντέλεσε στην ίδρυση των σχολείων της Ελεύθερνας (1903) και του Πάνω Τριπόδου (1916). Το σχολικό κέντρο του Τριπόδου συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου της Λαγκάς (1924). Συνολικά το σχολικό κέντρο των Μαργαριτών επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε δώδεκα οικισμούς.

Το σχολείο του Μελιδονίου (1844) δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης της Αγιάς (1901) κι αυτό με τη σειρά του προώθησε το σχολικό δίκτυο ως τον απομονωμένο οικισμό Μπαλί (1913).

Το σχολείο του Ρουμελί (προ του 1850) δημιούργησε το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης του Αχλαδόκαμπου (1889) και συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου του Πανόρμου (1903). Το

[1339] Βλ. Χουρδάκη Α., «Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας», στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμ. Μανδάλα Τ., Χίος 2001, σ.σ. 22-24.

[1340] Βλ. σημ. 491 και 706.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολικό κέντρο του Αχλαδόκαμπου δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης της Σκεπαστής (1911), το οποίο με τη σειρά του συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου του Εξάντη (1921). Συνολικά το σχολικό κέντρο του Ρουμελί επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε τέσσερις οικισμούς.

Το σχολείο των Ανωγείων (προ του έτους 1850) δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης της Αξού (1882), το σχολείο του Αηδονοχωρίου (1899), το σχολείο του Καμαριώτη (1899), το σχολείο του Αστυρακιού (1899) και το σχολείο των Σισάρχων (1924). Το σχολείο των Ανωγείων επέκτεινε το σχολικό δίκτυο και σε άλλη ανθρωπογεωγραφική ενότητα, εκείνη του Μέσα Μυλοποτάμου, δημιουργώντας το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης του Κρυονερίου (1880). Το σχολικό κέντρο της Αξού με τη σειρά του συντέλεσε στην ίδρυση των σχολείων των Ζωνιανών (1899) και του Βενί (1889). Το σχολικό κέντρο του Κρυονερίου συντέλεσε στην ίδρυση των σχολείων του Χώνους (1889), του Αείμονα (1899) και των Αγριδιών (1934). Το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης του Χώνους προώθησε το σχολικό δίκτυο στους οικισμούς Σίσες (1899), Αλόιδες (1900) και Θεοδώρα (1916). Συνολικά το σχολικό κέντρο των Ανωγείων επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε δεκατέσσερις οικισμούς.

Το σχολείο του Αγίου Μάμαντος (προ του έτους 1850) δημιούργησε τα σχολικά κέντρα τρίτης τάξης των Λιβαδιών (1889) και του Αβδελά (1911) και τα σχολεία των Αλιακών (1881) και του Αγίου Ιωάννη (1899). Το σχολικό κέντρο των Λιβαδιών συντέλεσε με τη σειρά του στην ίδρυση των σχολείων της Καλύβου (1899) και της Κράνας (1921). Το σχολικό κέντρο του Αβδελά προώθησε το σχολικό δίκτυο στον οικισμό Κεραμωτά (1916). Συνολικά το σχολικό κέντρο του Αγίου Μάμαντος επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε επτά οικισμούς.

Το σχολείο του Γαράζου (προ του έτους 1850) δημιούργησε το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης των Δαφνέδων (1870) και το σχολείο των Μουρτζανών (1916). Επέκτεινε, ακόμη, το σχολικό δίκτυο και σε άλλη ανθρωπογεωγραφική περιοχή, εκείνη του Μέσα Μυλοποτάμου, συντελώντας στην ίδρυση του σχολικού κέντρου τρίτης τάξης του Δοξαρού (1889). Το κέντρο του Δοξαρού συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου των Απλαδιανών (1911). Το σχολείο των Δαφνέδων δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης του Δαμαβόλου (1892), που με τη σειρά του συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου της Επισκοπής (1901). Στην Επισκοπή βραχύβιο σχολείο είχε λειτουργήσει και μεταξύ των ετών 1870-1882. Συνολικά το σχολικό κέντρο του Γαράζου επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε έξι οικισμούς.

Το σχολείο του Φόδελε (προ του έτους 1850) δημιούργησε τα σχολικά κέντρα τέταρτης τάξης της Δαμάστας (1881) και του Μαράθους (1901).

Η ίδρυση σχολείου στον οικισμό Καμαράκι (1933), ο οποίος στο τέλος της κρητικής αυτονομίας είχε προσαρτηθεί στο διαμέρισμα Ηρακλείου, εξαρτήθηκε από σχολικό κέντρο εκτός της περιοχής του Μυλοποτάμου, των Γωνιών Μαλεβιζίου. Η ίδρυση του πρώτου σχολείου του δυτικού Μυλοποτάμου, του σχολείου των Σκουλουφιών (1899), εξαρτήθηκε επίσης από σχολικό κέντρο εκτός του Μυλοποτάμου, του σχολείου του Παγκαλοχωρίου (1889) της περιοχής των Κατωχωριών. Με τη σειρά του το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης των Σκουλουφιών δημιούργησε το σχολικό κέντρο τρίτης τάξης του Πρίνου (1913) και συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου των Έρφων (1921). Το σχολικό κέντρο του Πρίνου συντέλεσε στην ίδρυση του σχολείου της Βιράν Επισκοπής (1929). Συνολικά το σχολικό κέντρο δεύτερης τάξης των Σκουλουφιών επέκτεινε το σχολικό δίκτυο σε τρεις οικισμούς.

Τα σχολικά κέντρα του Μυλοποτάμου παριστάνονται σχηματικά στο ΣΧΕΔ. 15 των παραρτημάτων της εργασίας. Στο σχεδιάγραμμα αυτό, για λόγους ευκρίνειας δεν απεικονίζονται οι αποστάσεις των κέντρων μεταξύ τους, οι οποίες κατά μέσο όρο ανέρχονται σε 2,56 χιλιόμετρα. Ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο δεν αναγράφονται οι αποστάσεις είναι η σχετικότητα των αποστάσεων σε ευθεία γραμμή, η οποία ανατρέπεται από το φυσικό ανάγλυφο, το υπάρχον συγκοινωνιακό δίκτυο και την πιθανή γεφύρωση των πολυάριθμων υδάτινων ρευμάτων του Μυλοποτάμου. Όπως θα φανεί παρακάτω, η αντικατάσταση των αποστάσεων από τους χρόνους μετάβασης στα σχολεία αίρει όλες τις παραπάνω σχετικότητες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2.1.3 Οι παράγοντες διαμόρφωσης του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου

2.1.3.1 Το ανάγλυφο του εδάφους

Η ενότητα του Μυλοποτάμου ορίζεται γεωγραφικά ως το λεκανοπέδιο που δημιουργείται από τον ποταμό Γεροπόταμο ή Αυλοπόταμο και τα εκατέρωθεν αντερείσματα των βουνών. Πιο συγκεκριμένα, η περιοχή του Μυλοποτάμου στα βόρεια ορίζεται από τα νότια αντερείσματα των Ταλλαίων Ορέων (Κουλούκουνας), στα νότια από τα βόρεια αντερείσματα του όρους Ίδη (Ψηλορείτης), στα ανατολικά από τα δυτικά αντερείσματα του όρους Στρούμπουλας και στα δυτικά από την κοίτη του ποταμού Αρκαδιώτη. Στη γεωγραφική ενότητα του Μυλοποτάμου, αν και εκτός λεκανοπεδίου, ανήκουν και οι οικισμοί Σίσες, Βλυχάδα και Μπαλί. Στα δυτικά τον Μυλοπόταμο κλείνει η λωρίδα των οικισμών Σκουλούφια, Ρούπες, Έρφοι και Πρίνος[1341].

Ο Μυλοπόταμος επικοινωνεί φυσικά με την περιοχή Ηρακλείου μέσω των ορεινών περασμάτων Ανωγείων-Γωνιών-Τυλίσσου και Δαμάστας-Μαράθους, με την περιοχή Αμαρίου μέσω του οροπεδίου της μονής Αρκαδίου και με την περιοχή του Ρεθύμνου μέσω του οροπεδίου Λατζιμάς και μέσω της κοιλάδας Αγιασμάτσι[1342].

Η επαρχία Μυλοποτάμου, αποτελούμενη από 515.000 στρέμματα, ήταν η μεγαλύτερη του νομού Ρεθύμνου μέχρι την κατάργηση των επαρχιών. Παράλληλα ήταν η πολυπληθέστερη, μετά την επαρχία Ρεθύμνου, όπου βρίσκεται η πρωτεύουσα και μοναδικό αστικό κέντρο του νομού. Από τη συνολική έκταση του Μυλοποτάμου, τα 330.000 στρέμματα είναι ορεινά (ποσοστό 64%), τα 95.000 στρέμματα είναι ημιορεινά (ποσοστό 19%) και τα 90.000 στρέμματα είναι πεδινά (ποσοστό 17%)[1343]. Τα διαφορετικά χαρακτηριστικά του εδάφους υπαγορεύουν διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες και διαφορετικές προσαρμογές και χωρίζουν τον Μυλοπόταμο σε τρεις σαφώς οριοθετούμενες ανθρωπογεωγραφικές ενότητες: τον Κάτω, τον Πάνω και τον Μέσα Μυλοπόταμο. Η ενότητα του Κάτω Μυλοποτάμου είναι ημιορεινή, ενώ οι ενότητες του Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου ορεινές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 2). Οι οικισμοί του Κάτω Μυλοποτάμου είναι οικοδομημένοι σε μέσο υψόμετρο 188 μ., του Πάνω Μυλοποτάμου σε μέσο υψόμετρο 418 μ. και του Μέσα Μυλοποτάμου σε μέσο υψόμετρο 314 μ. Ο μέσος όρος των υψομέτρων των οικισμών του Μυλοποτάμου είναι 279 μ. (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 29 και ΣΧΕΔ. 2).

Οι ορεινοί όγκοι και ο μεγάλος κάθετος διαμελισμός της περιοχής του Μυλοποτάμου δημιούργησε ένα εκτεταμένο υδρογραφικό δίκτυο απορροής των νερών των βροχοπτώσεων και των χιονοπτώσεων. Το δίκτυο αυτό συγκροτείται από την κεντρική κοίτη του ποταμού Μυλοπόταμος ή Αυλοπόταμος, στον οποία συμβάλλουν οκτώ χείμαρροι και οι οποίοι με τη σειρά τους συγκροτούνται από 13 μικρότερα υδάτινα ρεύματα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 3). Σε αρκετές περιπτώσεις οι χείμαρροι αυτοί δεν δημιουργούν κοιλάδες αλλά φαράγγια, τα οποία αδυνατούσε να διασχίσει το στοιχειώδες οδικό δίκτυο του Μυλοποτάμου της εξεταζόμενης περιόδου. Οι χείμαρροι συχνά απέκοπταν την επικοινωνία ακόμη και κοντινών οικισμών, ιδιαίτερα σε περιόδους κακοκαιρίας. Στο οδικό αυτό δίκτυο, σε ολόκληρη την περίοδο της Τουρκοκρατίας και μέχρι την δεκαετία του 1920 δεν είχαν κατασκευασθεί τα απαραίτητα έργα σύζευξης και διαμόρφωσης. Τα τεχνικά έργα των δεκαετιών του 1920 και 1930 δεν μπόρεσαν να διευκολύνουν την πρόσβαση στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, αφού αναφέρονταν αποκλειστικά στο πρωτεύον οδικό δίκτυο της διαμερίσματος Ρεθύμνου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 4). Αντίθετα, διευκόλυναν σημαντικά τη μέση εκπαίδευση.

[1341] Βλ. Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία...*, *ό. π.* σημ. 43, σελ. 34.

[1342] Βλ. Καλομενόπουλου Ν., *Κρητικά ...*, *ό. π.* σημ. 43, σελ. 188.

[1343] Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικάς κατηγορίας χρήσεως αυτής. Προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας*, 14-3-1971.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου στον Κάτω Μυλοπόταμο κατοικούσε το 39% των κατοίκων της επαρχίας, στον Πάνω το 47% και στον Μέσα το 14% των κατοίκων. Στο τέλος της περιόδου, το έτος 1940, στον Κάτω Μυλοπόταμο κατοικούσε το 43% του πληθυσμού, στον Πάνω το 44% και στον Μέσα το 14%. Στη διάρκεια, δηλαδή, ενός αιώνα, κατά τον οποίο η ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 63%, ένα μέρος των κατοίκων του Πάνω Μυλοποτάμου μετοίκησε σε οικισμούς του Κάτω και του Μέσα Μυλοποτάμου, αλλά και στις επαρχίες Μαλεβιζίου και Μονοφατσίου του διαμερίσματος Ηρακλείου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 14). Το υψόμετρο του εδάφους του Πάνω Μυλοποτάμου δεν άφηνε περιθώριο παρά μόνο για κτηνοτροφικές ασχολίες, σε αντίθεση με τον Μέσα και ιδιαίτερα με τον Κάτω Μυλοπόταμο. Όταν οι συνθήκες άρχισαν να το επιτρέπουν, το πλεονάζον δυναμικό του Πάνω Μυλοποτάμου άρχισε να εγκαθίσταται σε χαμηλότερα υψόμετρα, άλλοτε αγοράζοντας γεωργική γη αναχωρούντων Τουρκοκρητικών, άλλοτε καταλαμβάνοντάς την και άλλοτε συνάπτοντας επιγαμίες[1344].

Το γεγονός της κατοίκησης του 58% του πληθυσμού του Μυλοποτάμου σε ορεινές περιοχές, δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα στην ανάπτυξη του σχολικού δικτύου[1345]. Τα προβλήματα μεγεθύνονταν στις περιπτώσεις των ιδιαίτερα ορεινών οικισμών Καμαριώτης, Αηδονοχώρι, Αστυράκι και Καμαράκι. Αντίθετα, στην περίπτωση της εξίσου ορεινής κωμόπολης των Ανωγείων σχολείο λειτούργησε αρκετά πρώιμα, προ του έτους 1850, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο οικισμός αυτός είχε σημαντικό πληθυσμιακό μέγεθος. Το σχολικό δίκτυο άργησε να διεισδύσει στην ενότητα των αμιγών κτηνοτροφικών οικισμών Λιβάδια, Ζωνιανά, Κάλυβος και Κράνα, ενώ στον λιγότερο ορεινό οικισμό του Αγίου Μάμαντος σχολείο είχε λειτουργήσει προ του έτους 1850.

Συνολικά τα τρία από τα επτά σχολεία που λειτούργησαν στον Μυλοπόταμο πριν από την επανάσταση του 1866, ποσοστό 43%, είχαν ιδρυθεί σε οικισμούς χαμηλού υψομέτρου. Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των οικισμών του Μυλοποτάμου είναι ορεινοί, συντέλεσε στην καθυστέρηση της διείσδυσης του σχολικού δικτύου στις περιοχές τους[1346].

Σε χαμηλότερα υψόμετρα, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι επιθεωρητές έκριναν με επιείκεια την άρνηση των γονέων των μαθητών των πρώτων τάξεων από τους οικισμούς Αγρίδια και Τσαχιανά να τα στέλνουν στο σχολείο του Κρυονερίου, εξαιτίας του μεγάλου

[1344] Το φαινόμενο αυτό έχει μελετήσει ο Τσαντηρόπουλος Α. στο *Η «βεντέτα» στην ορεινή κεντρική Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 1310.

[1345] Από την άποψη του γεωγραφικού αναγλύφου, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι σήμερα (2006), παρά την πολιτική ενοποίησης των σχολείων σε μεγάλες σχολικές μονάδες, ο Μυλοπόταμος είναι η μία από τις τρεις περιοχές της Κρήτης, στις οποίες τα ολιγοθέσια σχολεία αποτελούν την πλειοψηφία των λειτουργούντων. Έτσι, στον Μυλοπόταμο τα 18 από τα 24 δημοτικά σχολεία που λειτουργούν είναι ολιγοθέσια (ποσοστό 75%). Οι δύο άλλες περιοχές, στις οποίες παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο, είναι της Σητείας Λασιθίου και των Μοιρών Ηρακλείου. Στη Σητεία το ποσοστό των ολιγοθέσιων σχολείων είναι 56% και στις Μοίρες 70%. Και οι δύο αυτές περιοχές παρουσιάζουν έντονο γεωγραφικό ανάγλυφο, δημιουργημένο από τα Όρη της Σητείας και τα Αστερούσια, αντίστοιχα. Για την ιδιαιτερότητα των ολιγοθέσιων σχολείων, βλ. ανακοίνωση της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Κρήτης, στην εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρηση*, φ. 16879 (20-1-2006).

[1346] Η μορφολογία του εδάφους, με το μεγάλο υψόμετρο, το πλατύ υδρογραφικό δίκτυο και το ηπειρωτικό κλίμα δεν μπορούν από μόνα τους να εξηγήσουν την καθυστέρηση της εισόδου της εκπαίδευσης στον ορεινό Μυλοπόταμο. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα αποτελούσε δείγμα γεωγραφικού ντετερμινισμού. Το παράδειγμα των Ανωγείων, στα οποία το σχολικό δίκτυο εισέδυσε πριν από το έτος 1850, αποδεικνύει για μια ακόμη φορά ότι ο τόπος όπου ζει ο άνθρωπος δε επιτάσσει τα πάντα. Όπως πρώτος τόνισε ο Fernard Braudel στο *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β'*, «το γεωγραφικό περιβάλλον δεν καταναγκάζει άσπλαχνα τους ανθρώπους, αφού ίσα ίσα ένα μεγάλο μέρος από τις προσπάθειές τους...συνίσταται στο να απαλλαγούν από τις καταπιεστικές λαβές της φύσης».

υψομέτρου και της σημαντικής απόστασης. Στην περίπτωση, μάλιστα, βαρέων χειμώνων αναγνώριζαν ότι επί ένα τουλάχιστον δίμηνο η σχολική δραστηριότητα στην περιοχή του Πάνω Μυλοποτάμου παρέλυε[1347]. Σε περιπτώσεις διαφαινόμενης κακοκαιρίας, οι μαθητές των σχολείων που προέρχονταν από γειτονικούς οικισμούς παροτρύνονταν από τους δασκάλους τους να επισπεύσουν την αναχώρησή τους[1348].

Προβλήματα, περισσότερο υδρογραφικού δικτύου και λιγότερο υψομέτρου, αντιμετώπιζαν τα πολυσυλλεκτικά σχολεία του Γαράζου, του Χουμερίου και του Δαμαβόλου, τα οποία εξυπηρετούσαν κατά καιρούς και τους μαθητές των οικισμών Ομάλα, Φαράτσι, Ανεμόμυλος, Νησί, Μουρτζανά, Δαφνέδες, Επισκοπή, Αλιάκες, Αβδανίτες, Ξουζανά, Κρασούνας, Κεραμωτά και Γαρίπας. Σε περιόδους βροχοπτώσεων, οι ορμητικοί χείμαρροι δημιουργούσαν πρόβλημα και στα σχολεία του Μέσα Μυλοποτάμου, όπου για αρκετούς μήνες αποκοπτόταν το βόρειο από το νότιο τμήμα της περιοχής[1349].

Αρκετοί μικρότεροι χείμαρροι δημιουργούσαν προβλήματα και συντέλεσαν στην επέκταση του σχολικού δικτύου σε οικισμούς που ούτε το υψόμετρο αλλά ούτε και η απόστασή τους από άλλα σχολικά κέντρα την δικαιολογούσε. Αρκετά μετά το μέσον της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1899, τέτοια προβλήματα αντιμετώπιζαν τουλάχιστον 25 οικισμοί, ενώ αρκετοί ήταν εκείνοι που δεν είχαν καθόλου πρόσβαση σε σχολεία, εξαιτίας του εκτεταμένου υδρογραφικού δικτύου και της συγκοινωνιακής απομόνωσης κατά τον χειμώνα[1350].

[1347] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 136, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 145, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 190 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 37. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσε το μεγάλο υψόμετρο, ιδιαίτερα σε περιόδους χιονοπτώσεων, κανένα από τα σχολεία του Μυλοποτάμου δεν λειτούργησε ως «θερινό». Τα «θερινά» σχολεία άνοιγαν κανονικά τον Σεπτέμβριο, όπως και τα υπόλοιπα σχολεία, και διέκοπταν την προπαραμονή των Χριστουγέννων. Το σχολικό έτος συνεχιζόταν από την 1η Μαρτίου και έληγε στις 10 Αυγούστου. Με τον τρόπο αυτό λειτούργησαν στο διαμέρισμα Χανίων τα σχολεία του Ασκύφου, της Ίμπρου και του Καλλικράτη (βλ. Κελαϊδή Π., «Τα σχολεία στα Σφακιά...», *ό. π.* σημ. 304, σ.σ. 336-337).

[1348] Αυτό συνέβαινε και σε πολύ χαμηλότερα υψόμετρα. Οι μαθητές από το Ξηρό Χωριό αναχωρούσαν νωρίτερα από το σχολείο του Πλατανιά, σε περίπτωση διαφαινόμενης κακοκαιρίας. Οι δύο οικισμοί απείχαν μισή ώρα και μεταξύ τους παρεμβάλλεται ο χείμαρρος Πλατανιάς (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 766).

[1349] Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα από τα 35 σχολεία του Μυλοποτάμου που λειτουργούσαν το έτος 1910 δεν αναφέρεται από τον Επίτροπο της Παιδείας ως πλεονασματικό, ενώ αντίθετα ο Επίτροπος διερωτάται αν «...χαρακτηρίζεται αστοργία προς τον δημόσιον πλούτον η διατήρησις σχολείων ιδιαιτέρων...εν Άδελε, Πηγή, Λούτρα...εν Αγίω Κωνσταντίνω και Ζουριδίω, εν Πρινέ, Ατσιποπούλλω και Γάλου της αυτής επαρχίας...εν Λαμπηνή, Μειξορρούματι και Μουρνέ Αγίου Βασιλείου» (βλ. «Αιτιολογική έκθεσις των υποβαλλομένων υπό της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας Νομοσχεδίων εις την Εθνοσυνέλευσιν», στο Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία ...*, *ό. π.* σημ. 209, σ.σ. 618-619). Θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι στην απουσία αναφοράς σε σχολεία του Μυλοποτάμου οδήγησε τον Επίτροπο Β. Σκουλά η καταγωγή του από τα Ανώγεια Μυλοποτάμου και η πολιτική του ιδιότητα. Πάντως, από τα πρακτικά των συζητήσεων που έγιναν κατά την υποβολή των νομοσχεδίων φαίνεται ότι τέτοιο θέμα δεν τέθηκε από αντιπολιτευόμενους βουλευτές.

[1350] Τέτοιοι οικισμοί, οι οποίοι δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από σχολείο εκτός οικισμού σε ημέρες βροχοπτώσεων, ήταν τα Σίσαρχα, οι Αλόιδες, η Θεοδώρα, τα Απλαδιανά, τα Μουρτζανά, οι Αβδανίτες, η Ομάλα, το Δαμαβόλου, η Καλανταρέ, το Αργουλιό, το Καστρί, τα Κεραμωτά, ο Αβδελάς, ο Γαρίπας, η Ελεύθερνα, η Αλφά, το Πέραμα, ο Μπραχίμος, το Πάνορμο, ο Εξάντης, τα Πλευριανά, τα Βεργιανά, ο Κρασούνας, τα Ξουζανά και το Μούσι.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.3.2 Το μέγεθος και η οικονομική ευρωστία των οικισμών

Από τη συνολική έκταση των 515 τετραγωνικών χιλιομέτρων που καταλαμβάνει ο Μυλοπόταμος, τα 193 (ποσοστό 27%) αναλογούν στον Κάτω Μυλοπόταμο, τα 222 (55%) στον Πάνω και τα 87 (18%) στον Μέσα Μυλοπόταμο. Η έκταση των 515 τετραγωνικών χιλιομέτρων είναι αρκετά μεγαλύτερη από την πραγματικά παραγωγική του Μυλοποτάμου, αφού τα 162 τετραγωνικά χιλιόμετρα αποτελούν ορεινούς βοσκότοπους, στα όρια ή και μέσα στην αλπική ζώνη.

Στα υπόλοιπα 353 τετραγωνικά χιλιόμετρα διασπείρεται μεγάλος αριθμός μικρών οικισμών. Πολλοί από αυτούς εξελίχτηκαν σε οικισμούς ξεκινώντας από «μετόχια», μικρές, δηλαδή, και με λίγα σπίτια και κατοίκους οικιστικές εγκαταστάσεις, που δημιουργήθηκαν από τη μόνιμη εγκατάσταση ιδιοκτητών-καλλιεργητών στα αγροκτήματά τους[1351]. Στις παραμονές της επανάστασης του 1866 ο μέσος όρος των κατοίκων των οικισμών του Μυλοποτάμου ήταν 165 και στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1940, είχε φτάσει στους 256[1352]. Σε επίπεδο ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων, ο Κάτω Μυλοπόταμος είχε κατά μέσο όρο τα έτη αυτά 151 και 214 κατοίκους αντίστοιχα, ο Πάνω Μυλοπόταμος 198 και 372 και ο Μέσα Μυλοπόταμος 118 και 182 κατοίκους[1353] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 14).

Η παραγωγική βάση του Μυλοποτάμου είναι γεωργοκτηνοτροφική. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι ασχολίες των κατοίκων του Κάτω Μυλοποτάμου ήταν κατά βάση γεωργικές, με κύριες καλλιέργειες της ελιάς, της χαρουπιάς, του αμπελιού και των μη αρδευόμενων δημητριακών. Οι κάτοικοι του Πάνω Μυλοποτάμου ασχολούνταν με την ημιμόνιμη κτηνοτροφία, χρησιμοποιώντας με συμπληρωματικό τρόπο πεδινούς και ορεινούς βοσκότοπους. Τέλος, οι κάτοικοι του Μέσα Μυλοποτάμου είχαν μεικτές γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες, με κύριες καλλιέργειες της ελιάς, του αμπελιού και των εσπεριδοειδών[1354].

Η περιοχή του Μυλοποτάμου δεν διέφερε ουσιαστικά στον οικονομικό τομέα από τις υπόλοιπες επαρχίες του διαμερίσματος Ρεθύμνου. Τα περισσότερα από τα προϊόντα της παράγονταν για αυτοκατανάλωση. Τα πλεονάζοντα γαλακτοκομικά προϊόντα του Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου προωθούνταν στην αγορά των πόλεων του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου,

---

[1351] Για τα μετόχια, βλ. παραπάνω σημ. 1311.

[1352] Δεν υπάρχει δημοσιευμένη απογραφή για τον υπολογισμό του πληθυσμού του Μυλοποτάμου προ του έτους 1881 (απογραφή Σταυράκη), εκτός της πρόχειρης αιγυπτιακής του έτους 1832 που διέσωσε ο R. Pashley. Ο περιηγητής αυτός έχασε, όπως γράφει, το τμήμα που αναφερόταν στην περιοχή Μυλοποτάμου και δημοσίευσε μόνο το αθροιστικό της αποτέλεσμα (χριστιανικές οικογένειες 920, μουσουλμανικές 310). Ο Pashley στους υπολογισμούς του θεωρεί ότι η οικογένεια είχε κατά μέσο όρο πέντε μέλη, οπότε ο χριστιανικός πληθυσμός θα πρέπει να ανερχόταν στα 4.600 άτομα και ο μουσουλμανικός στα 1.550 (βλ. παραπάνω σημ. 84). Πληθυσμιακά στοιχεία για τον Μυλοπόταμο δεν έχουμε ούτε από την απογραφή του έτους 1858, από την οποία το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης ανερχόταν σε 215.863 κατοίκους, του μουσουλμανικού σε 62.138 κατοίκους και του εβραϊκού σε 907 κατοίκους (βλ. παραπάνω σημ. 510,). Με δεδομένες τις παραπάνω ελλείψεις, αναγκαζόμαστε να δεχτούμε για το έτος 1866 πληθυσμό ίσο με του έτους 1881, τον οποίο κατέγραψε η έγκυρη απογραφή Σταυράκη. Οπωσδήποτε, στη διάρκεια της δεκαπενταετίας που μεσολάβησε οι πληθυσμιακές απώλειες της επανάστασης του 1866 είχαν αναπληρωθεί, μέσω της φυσιολογικής αύξησης του πληθυσμού.

[1353] Η διαπίστωση των Rackham O.-Moody J. στο *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Ηράκλειο 2004, σελ. 122, ότι «ο χάρτης της δυτικής Κρήτης είναι ασφυκτικά γεμάτος με εκατοντάδες ονόματα, χωρίς και πάλι να τα περιλαμβάνει όλα» ισχύει και για την περιοχή της κεντρικής Κρήτης που καταλαμβάνει ο Μυλοπόταμος. Το γεγονός αυτό δημιούργησε σημαντικά προβλήματα στη σχεδίαση των σχεδιαγραμμάτων της παρούσας διατριβής.

[1354] Βλ. Τσαντηρόπουλου Αρ., «Χωριά και οικισμοί της Επαρχίας Μυλοποτάμου. Μέρος Β'», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 11 (1995), σ.σ. 113-117.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ενώ το ελαιόλαδο του Κάτω και Μέσα Μυλοποτάμου προοριζόταν σε μικρό μέρος για αυτοκατανάλωση και στο μεγαλύτερο για πώληση. Η εξαγωγή τους εκτός Κρήτης πραγματοποιούνταν μέσω των λιμανιών του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου και των λιμενίσκων του Πανόρμου και του Μπαλί. Για εξαγωγή προοριζόταν και η συγκομιδή τού χαρουπιού, αντιπροσωπευτικού προϊόντος των φτωχών εδαφών του Μυλοποτάμου[1355]. Το χαρούπι υφίστατο μαζί με το ελαιόλαδο της διακυμάνσεις της παγκόσμιας αγοράς και της οικονομικής κρίσης του 1928[1356].

Με βάση τα παραπάνω, είναι αναμενόμενο το γεγονός ότι τα επτά πρώτα σχολεία του Μυλοποτάμου ιδρύθηκαν στους μεγάλους, για τα δεδομένα της περιοχής, οικισμούς Ανώγεια, Μαργαρίτες, Μελιδόνι, Ρουμελί, Γαράζο, Άγιος Μάμας και Φόδελε. Οι επτά αυτοί οικισμοί συγκέντρωναν το 32% του πληθυσμού του Μυλοποτάμου.

Προκύπτει το ερώτημα αν οι οικισμοί αυτοί ήταν οι μεγαλύτεροι του Μυλοποτάμου, την εποχή κατά την οποία ιδρύθηκαν τα σχολεία. Στον Κάτω Μυλοπόταμο οι τρεις μεγαλύτεροι οικισμοί ήταν κατά σειρά οι Μαργαρίτες, το Μελιδόνι και το Ρουμελί. Και στους τρεις ιδρύθηκαν σχολεία προ του έτους 1850. Στον Πάνω Μυλοπόταμο ο μεγαλύτερος οικισμός ήταν τα Ανώγεια, στα οποία επίσης ιδρύθηκε σχολείο. Ο δεύτερος σε πληθυσμό οικισμός ήταν ο κτηνοτροφικός των Λιβαδιών, στον οποίο άργησε να ιδρυθεί σχολείο (1889), για λόγους άρνησης φοίτησης[1357]. Ο τρίτος κατά σειρά οικισμός ήταν του Γαράζου, στον οποίο ιδρύθηκε σχολείο. Το τρίτο σχολείο του Πάνω Μυλοποτάμου, όμως, δεν ιδρύθηκε σε κάποιον από τους οικισμούς Ζωνιανά, Αξός, Κάλυβος και Καμαριώτης, που ακολουθούσαν πληθυσμιακά, αλλά στον επόμενο από αυτούς, τον Άγιο Μάμαντα. Οι τέσσερις οικισμοί που προηγούνται πληθυσμιακά, αλλά και ο ίδιος ο Άγιος Μάμας ήταν κτηνοτροφικοί, εξαιρετικά επιφυλακτικοί ως προς τη σχολική φοίτηση. Το γεγονός ότι σχολείο λειτούργησε στον Άγιο Μάμαντα και όχι σε κάποιον από τους τέσσερις άλλους οικισμούς οφείλεται στην συντριπτικά κεντρικότερη θέση του οικισμού αυτού στον χώρο και στη δυνατότητα που η θέση αυτή τού προσέφερε να αλφαβητίσει μεγαλύτερο πληθυσμό (οικισμοί Κεραμωτά, Αβδελάς, Άγιος Ιωάννης, Μούσι, Καστρί). Τέλος, στον Μέσα Μυλοπόταμο σχολείο ιδρύθηκε όχι στους μεγαλύτερους οικισμούς Σίσες και Δαμάστα, οι οποίοι ήταν απομονωμένοι, αλλά στο Φόδελε, όπου μπορούσαν να εξυπηρετούνται και οι μαθητές του οικισμού Μάραθος.

Η λειτουργία σχολείων στους επτά παραπάνω οικισμούς ήταν εξαιρετικά παραγωγική ως προς το αποτέλεσμα και, οπωσδήποτε, η καλύτερη δυνατή. Συνολικά, σχολεία ιδρύθηκαν στους τέσσερις μεγαλύτερους οικισμούς, ενώ τα υπόλοιπα τρία σχολεία λειτούργησαν σε μεγάλους και εύκολα προσβάσιμους οικισμούς από γειτονικούς τους. Εκτός από το γεγονός ότι τα σχολεία αυτά μπορούσαν να εκπαιδεύσουν το ένα τρίτο του μαθητικού πληθυσμού τού Μυλοποτάμου, παράλληλα απευθύνονταν σε γειτονικούς οικισμούς, οι οποίοι αντιπροσώπευαν

[1355] Στο Ρέθυμνο κατά τον μεσοπόλεμο λειτουργούσαν 6 χαρουπόμυλοι (βλ. Εκδοτικός οίκος Α. & Ε. Παπαδημητρίου, *Εμπορική εγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ', Αθήναι χ.χ.ε., σελ. 385) και δραστηριοποιούνταν 17 εξαγωγείς χαρουπιού (βλ. Εταιρεία Κυριέρης-Γιαννόπουλος και Σια, *Ελληνικός Οδηγός 1920*, Αθήναι 1920, μέρος ΣΤ', σ.σ. 79 και 86).

[1356] Η παραγωγή ελαιολάδου του Μυλοποτάμου φαίνεται από την φορολογία της δεκάτης του έτους 1882, που μας είναι γνωστή για άλλους λόγους (βακουφικό ζήτημα). Το έτος αυτό στο διαμέρισμα Ρεθύμνου (εκτός της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, η οποία ήταν προσαρτημένη στο διαμέρισμα Σφακίων) παρήχθησαν 1.887.637 οκάδες ελαιολάδου, από τις οποίες οι 1.005.233 στην επαρχία Ρεθύμνου, οι 319.309 στην επαρχία Αμαρίου και οι 553.095 στην επαρχία Μυλοποτάμου (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, τ. 2/5-10-1884). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 1882 ήταν έτος παραγωγής ελαιολάδου (στα ελαιόδεντρα παρουσιάζεται το φαινόμενο της περιενιαυτοφορίας).

[1357] Ανάλυση του φαινομένου αυτού, βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.1.3.7 Οι επιφυλάξεις για τον αλφαβητισμό των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ένα πρόσθετο μέρος (22%) του συνολικού πληθυσμού (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 15, 16 και 17).

Δυσκολία αντιμετώπιζε η χωροθέτηση σχολείων στις περιοχές με μεγάλο αριθμό μικρών οικιστικών μονάδων (μετοχιών). Το πρόβλημα αυτό εμφανίστηκε περισσότερο στα δύο λεκανοπέδια του Μυλοποτάμου, των Αγγελιανών και του Αχλαδόκαμπου. Στην περιοχή των Αγγελιανών το σχολείο χωροθετήθηκε στον οικισμό Κάμπου Μετόχια, ο οποίος ήταν, βέβαια, μικρός αλλά κεντρικός για την περιοχή που καλούνταν να εκπαιδεύσει. Με τον ίδιο τρόπο λύθηκε το πρόβλημα και στην περιοχή του Αχλαδόκαμπου. Στην περίπτωση αυτή, επιλέχτηκε η λύση της χωροθέτησης εκτός οικισμών, στον περίβολο του ναού της αγίας Παρασκευής. Η περιοχή αυτή δεν βρισκόταν ακριβώς στο κέντρο της σχολικής περιφέρειας, αλλά είναι ελαφρά πλησιέστερη προς τον σημαντικότερο πληθυσμιακά οικισμό, τον Αχλαδέ.

Η οικονομική ένδεια του Μυλοποτάμου, έστω και όχι ακραία, δεν πρέπει να αγνοείται ως προς την συγκρότηση του σχολικού δικτύου της. Διάσπαρτες είναι οι αναφορές τών κατά καιρούς νομαρχιακών επιθεωρητών για την εμφάνιση των μαθητών. Οι περιπτώσεις γυμνών από ρούχα παιδιών, που κρύωναν στριμωγμένα σε υγρά και ανήλια διδακτήρια, αποτελούν τον κανόνα κατά τη χειμερινή περίοδο, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920[1358]. Το ίδιο συχνές, μέχρι το τέλος, μάλιστα, της εξεταζόμενης περιόδου, είναι οι αναφορές και σε προβλήματα υγείας των μαθητών. Η περιοχή των οικισμών Καμαριώτης, Αηδονοχώρι, Αστυράκι και Καμαράκι μαστιζόταν από ελονοσία και αρκετοί μαθητές φοιτούσαν στα σχολεία των οικισμών αυτών υπό το ρίγος των ελωδών πυρετών[1359]. Μεγάλη εξάπλωση στην περιοχή του Μυλοποτάμου πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν και τα δερματικά τραχώματα, ιδιαίτερα το «φύμα της Ανατολής». Έξαρση του φαινομένου παρατηρούνταν στην ευρύτερη περιοχή του Μελιδονίου στον Κάτω Μυλοπόταμο και του Χουμερίου στον Πάνω Μυλοπόταμο[1360].

[1358] Σε αναμνηστική σχολική φωτογραφία του Μυλοποτάμου του έτους 1920 μόνο ένας από τους 56 μαθητές φοράει παπούτσια (βλ. Νενεδάκη Α., *Ρέθεμνος. Τριάντα αιώνες πολιτεία*, Αθήνα 1983, φωτογραφικό παράρτημα, φωτογραφία 18η). Βλ. ακόμη, την φωτογραφία 43 στο Παπαδάκη Κ., *Κεραμές και Αγαλιανός. Κοινή πορεία μέσα στο χρόνο*, Ρέθυμνο 2002, σελ. 97.

[1359] Από μια πρώτη ματιά φαίνεται παράλογο το γεγονός της εκτεταμένης εμφάνισης ελονοσίας σε τόσο μεγάλα υψόμετρα, όπου ποτέ δεν υπήρξαν στάσιμα νερά, κατάλληλα για την διάδοσή της. Στην πραγματικότητα η ελονοσία διαδιδόταν στον άρρενα πληθυσμό κατά τις χειμερινές μετακινήσεις των ποιμνίων στην παραθαλάσσια περιοχή Γάζι του διαμερίσματος Ηρακλείου και στη συνέχεια, μετά τις εαρινές μετακινήσεις, στις γυναίκες και στα παιδιά των οικισμών αυτών (συνέντευξη με Στρατήγη Δ., κάτοικο Καμαριώτη, 20-8-2003).

[1360] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 13, 30 και 90, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 6. Στο Χουμέρι το έτος 1928 πυορροούσαν τα τρία τέταρτα των προσώπων των μαθητών των μεγαλύτερων τάξεων. Σε επίπεδο διαμερίσματος Ρεθύμνου, το έτος 1938 το ποσοστό προσβολής του γενικού πληθυσμού κυμαινόταν μεταξύ 5 και 10%. Το αυξημένο ποσοστό προσβολής στην Κρήτη την ίδια περίοδο (Ηράκλειο 8%, Χανιά 5,6% στην πόλη και 25% στην ύπαιθρο, Λασίθι 20-30%) οδήγησε στην ίδρυση ενός τραχωματικού σχολείου στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου και δύο στα περίχωρα της πόλης του Ηρακλείου. Σε πανελλήνιο επίπεδο, κατά το σχολικό έτος 1937-38 έπασχε από τραχώματα το 10,1% των μαθητών (βλ. Καλαντζή Γ., *Η παιδεία εν Ελλάδι...*, *ό. π.* σημ. 29, σελ. 66). Να σημειωθεί ότι το έτος 1938 το προσδόκιμο ζωής των κατοίκων της Κρήτης ήταν 40 έτη (βλ. Allbaugh L.-Soule G., *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα 1948-1957*, Αθήνα 1997, σελ. 168). Για τα τραχώματα και την εν γένει υγιεινή κατάσταση των ελλήνων μαθητών στο τέλος της δεκαετίας του 1920, βλ. Λαμπαδάριου Ε., «Η ελληνική σχολική υγιεινή. Ιστορία-Εξέλιξις-Αποτελέσματα», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, ό. π. σημ. 5, σ.σ. 126-172.

2.1.3.3 Η καθυστέρηση στους οικισμούς με μουσουλμανικό πληθυσμό

Η εθνοτική σύνθεση του Μυλοποτάμου κατά το πρώτο μισό της εξεταζόμενης περιόδου ήταν συντριπτική υπέρ του χριστιανικού στοιχείου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΣΧΕΔ. 5). Οι μωαμεθανοί κάτοικοι ήταν 3.097 το έτος 1881, αντιπροσώπευαν δηλαδή ποσοστό 18,5% και κατοικούσαν σημειακά. Μωαμεθανικοί κατά πλειοψηφία ήταν οι οικισμοί Πέραμα, Μπραχίμος, Έρφοι, Ρουσουναύλι, Νταλαμπέλος, Πρίνος, Βιράν Επισκοπή, Καϊναρτζές (μετέπειτα Άγιος Κωνσταντίνος) και Αβδανίτες. Οικισμοί με μουσουλμανικό πληθυσμό μεγαλύτερο του ενός τρίτου ήταν τα Σιριπιδιανά και το Ρουμελί. Οικισμοί με μουσουλμανικό πληθυσμό αξιοσημείωτο, μικρότερο οπωσδήποτε του ενός τρίτου, ήταν η Σκεπαστή, οι Πασαλίτες, το Μελισσουργάκι, ο Κρασούνας, το Χουμέρι, ο Γαρίπας, η Επισκοπή, του Δαμαβόλου, η Καλανταρέ, η Λαγκά, η Αλφά και τα Σκουλούφια. Η συντριπτική πλειοψηφία των μωαμεθανών του Μυλοποτάμου αποχώρησε από την περιοχή για να εγκατασταθεί στην πόλη του Ρεθύμνου ή σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν από την περίοδο της αυτονομίας.

Ο μικρός αριθμός των μωαμεθανών κατοίκων του Μυλοποτάμου σε σχέση με το υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου, δικαιολογεί τον εξίσου μικρό αριθμό μικριατών προσφύγων, που κρίθηκε ότι έπρεπε να κατανεμηθούν στον Μυλοπόταμο μετά το έτος 1922. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή των οικισμών Άγιος Κωνσταντίνος, Νέα Μαγνησία, Έρφοι και Πέραμα, σε κατά πλειοψηφία, δηλαδή, μουσουλμανικούς οικισμούς μέχρι την περίοδο της αυτονομίας.

Όπως ήταν φυσικό, κανένα από τα προ της επανάστασης του 1866 σχολεία δεν ιδρύθηκε σε οικισμό με πλειοψηφικό το μουσουλμανικό στοιχείο. Ένα από τα επτά σχολεία, του Ρουμελί, λειτούργησε σε οικισμό στον οποίο η παρουσία μουσουλμανικού στοιχείου ήταν αυξημένη (1:3,7). Στους οικισμούς με μωαμεθανική πλειοψηφία μέχρι την αυγή της Κρητικής Πολιτείας, σχολεία ιδρύθηκαν κατά τον 20ο αιώνα (Πέραμα 1911, Πρίνος 1913, Έρφοι 1921, Βιράν Επισκοπή 1921)[1361]. Δε συνέβη το ίδιο και στους οικισμούς με αυξημένη μωαμεθανική παρουσία, μικρότερη του ενός τρίτου. Στην Επισκοπή σχολείο λειτούργησε το έτος 1870, στους Πασαλίτες το 1874, στου Δαμαβόλου το 1892, στο Χουμέρι το 1889, στα Σκουλούφια το 1899, στη Σκεπαστή το 1911, στην Αλφά το 1915 και στη Λαγκά το 1924.

Συμπερασματικά, η ύπαρξη μουσουλμανικού πληθυσμού στους οικισμούς τού Μυλοποτάμου πολύ λίγο επηρέασε την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου, αφού ο πληθυσμός αυτός ήταν ελάχιστη μειοψηφία του συνολικού και κατοικούσε σημειακά. Η σχετικά όψιμη λειτουργία σχολείου στην πρωτεύουσα της επαρχίας Μυλοποτάμου, το Πέραμα, οφείλεται σε καθυστερημένη συνοίκηση (το 1881 είχε 35 κατοίκους και το 1920 82) και όχι σε εθνοτικούς λόγους. Η καθυστερημένη, επίσης, λειτουργία σχολείων στους οικισμούς με αξιοσημείωτο μουσουλμανικό πληθυσμό Έρφοι, Σκεπαστή, Αλφά και Λαγκά οφείλεται όχι στον εθνοτικό παράγοντα, αλλά στη σχολική κάλυψή τους από τα σχολεία των γειτονικών οικισμών Σκουλούφια, Αχλαδές και Σκορδίλο.

2.1.3.4 Η βοήθεια της Εκκλησίας

Η συνεισφορά της Εκκλησίας και οι περιορισμοί της στην υπόθεση της εκπαίδευσης έχουν ήδη αναλυθεί στο κεφάλαιο *II.2.1.6 Εκκλησία και εκπαίδευση*. Στην ουσία, η προσφορά αυτή συνίσταται στις ετήσιες επιχορηγήσεις των μοναστηριών του διαμερίσματος για τα έξοδα πληρωμής των δασκάλων των σχολείων της περιφέρειάς τους. Τα μοναστήρια συμμετείχαν, ακόμη, στα έξοδα των σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου.

[1361] Τα χωριά αυτά ο επιθεωρητής του έτους 1935 αποκαλεί «μωσαϊκά» και αιτιολογεί τις δυσκολίες οικοδόμησης διδακτηρίων στον εποικισμό τους από κατοίκους άλλων περιοχών μετά την αναχώρηση των Τουρκοκρητικών και στην ανυπαρξία ψυχικής συγγένειας μεταξύ τους (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 167/4-12-1935).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το μοναστήρι που πρωτοπόρησε, τόσο χρονικά όσο και ποσοτικά, ήταν του Πρέβελη, με την παρότρυνση των κατά καιρούς επισκόπων Λάμπης και Σφακίων. Η μονή Πρέβελη έφτασε το έτος 1887 να διατηρεί δέκα έξι στοιχειώδη σχολεία, δύο πλήρη ελληνικά σχολεία και άλλες δύο τάξεις ελληνικού σχολείου στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου. Ένα από αυτά τα ελληνικά σχολεία, στις εγκαταστάσεις της παλιότερης μονής Αγίου Πνεύματος, αποτέλεσε τον εκπαιδευτικό φάρο του Αγίου Βασιλείου σε ολόκληρη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα[1362].

Μικρότερη ήταν η συνεισφορά των άλλων μεγάλων μοναστηριών του διαμερίσματος Ρεθύμνου στην εκπαίδευση. Όλα, πάντως, συνεισέφεραν με ετήσιες χορηγίες στη λειτουργία των σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου και συντηρούσαν τα σχολεία της περιοχής τους. Η μονή Αρκαδίου συντηρούσε τα σχολεία της Αμνάτου και εν μέρει της Πηγής, η μονή Ασωμάτων συντηρούσε το ελληνικό σχολείο του Μοναστηρακίου και εν μέρει έξι τουλάχιστον σχολεία του Αμαρίου, η μονή Ρουστίκων τα σχολεία των Ρουστίκων και των Φρατζεσκιανών Μετοχιών, η μονή Αρσανίου το σχολείο του Χαμαλευρίου και εν μέρει το σχολείο της Πηγής και η μονή Μυριοκεφάλων το σχολείο των Μυριοκεφάλων. Τα εισοδήματα της διαλυμένης μονής Αγίας Ειρήνης διετίθεντο κατά το ήμισυ για τη λειτουργία των σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου. Μέρος των εισοδημάτων της διαλυμένης μονής Αγίου Ιωάννη Βούλγαρη διετίθετο για τη λειτουργία των σχολείων των Μελάμπων[1363].

Η σιωπηρή κατάργηση του «Διοργανισμού των εν Κρήτη Ιερών Μονών» στη δυτική Κρήτη από το έτος 1874 και η διαχείριση των μοναστηριακών κτημάτων από τα ηγουμενοσυμβούλια των μονών, συντέλεσαν στη μείωση της επιχορήγησης των σχολείων. Η οπισθοχώρηση της εκπαίδευσης της δυτικής Κρήτης σε σχέση με εκείνη της ανατολικής έχει ασφαλώς να κάνει με το γεγονός αυτό[1364].

Στην περιοχή του Μυλοποτάμου κατά την εκατονταετία 1840-1940 δραστήρια ήταν τα μοναστήρια Βωσάκου, Χαλέπας, Δισκουρίου, Μπαλί, Αγίου Παντελεήμονα και το Μετόχι Μαργαριτών της μονής Καρακάλου του Αγίου Όρους. Κανένα από αυτά δεν είχε το μέγεθος και την οικονομική επιφάνεια μοναστηριών όπως του Αρκαδίου ή του Πρέβελη, αλλά ούτε και μικρότερων, όπως του Αρσανίου ή των Ρουστίκων. Από τα μοναστήρια του Μυλοποτάμου, εκείνα του Βωσάκου, της Χαλέπας και του Αγίου Παντελεήμονα Φόδελε συνεισέφεραν από το έτος 1843 στη λειτουργία των σχολείων της πόλης του Ρεθύμνου[1365]. Για το Μετόχι της μονής Καρακάλου των Μαργαριτών και τη μονή Αγίου Παντελεήμονα γνωρίζουμε ότι κάλυπταν κατά τον 19ο αιώνα τα έξοδα λειτουργίας των σχολείων των Μαργαριτών και του Φόδελε, αντίστοιχα. Καμία άλλη ένδειξη δεν διαθέτουμε για χρηματοδότηση λειτουργίας σχολείου από

[1362] Βλ. Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνης-Α. Ι. Μ. Πρέβελη (σε μικροταινίες), Ιστορικά έγγραφα 1, ένθετα φύλλα. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3.

[1363] Το έτος 1865 με πατριαρχική απόφαση η μονή Αγίας Ειρήνης προσαρτήθηκε στη σταυροπηγιακή μονή Χαλεβή. Διαμαρτυρία για την προσάρτηση, με την οποία έπαυε η διάθεση του ημίσεως των εισοδημάτων της Αγίας Ειρήνης υπέρ των σχολείων της πόλης, υπέγραψαν 95 πολίτες του Ρεθύμνου. Το έγγραφο φυλάσσεται στο αρχείο της Ενορίας των Εισοδίων της Θεοτόκου (βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 347). Η διαμαρτυρία φαίνεται ότι έγινε δεκτή, γιατί η διάθεση των εισοδημάτων υπέρ των σχολείων συνεχίστηκε (*στο ίδιο*, σελ. 307).

[1364] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 16 (20-1-1885) και φ. 26 (20-4-1885). Με συμφωνία της Δημογεροντίας Ρεθύμνου και των ηγουμενοσυμβούλιων των μονών, οι μονές Αρκαδίου και Πρέβελη κατέβαλλαν υπέρ των σχολείων το ¼ των εισοδημάτων τους, οι μονές Αρσανίου, Ασωμάτων και Ρουστίκων το 1/6 και οι μονές Χαλεβή, Βωσάκου και Δισκουρίου το ⅛.

[1365] Φαίνεται ότι οι μονές Βωσάκου και Χαλέπας δεν ήταν συνεπείς στις υποσχέσεις τους, γιατί το έτος 1852 ο μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος τους απηύθυνε επιστολή υπενθύμισης του καθήκοντός τους (βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 344). Η επιστολή αφορούσε και τις μονές Αρκαδίου, Αρσανίου και Προφήτη Ηλία Ρουστίκων.

μοναστήρι του Μυλοποτάμου. Εκεί που τα μικρά αυτά μοναστήρια δεν υστέρησαν, ήταν στην προσφορά ρικοπέδων, για την οικοδόμηση διδακτηρίων και για τη δημιουργία σχολικών κήπων.

2.1.3.5 Οι κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις

Κατά την Β΄ Βυζαντινή περίοδο της Κρήτης ο Μυλοπόταμος αποτελούσε τούρμα. Στην πρώτη ενετική διοικητική διαίρεση της Κρήτης ο Μυλοπόταμος αποτελούσε τη μία από τις τρεις τούρμες του σεξτερίου του Καστέλλου. Από τον 14° αιώνα ο Μυλοπόταμος αποτέλεσε μία από τις τρεις καστελλανίες του διαμερίσματος του Ρεθύμνου, με έδρα το σημερινό χωριό Πάνορμο (Καστέλλι Μυλοποτάμου). Μετά την ολοκλήρωση της κατάληψης της Κρήτης από τους Τούρκους, ο Μυλοπόταμος αποτέλεσε έναν από τους τέσσερις καζάδες (επαρχιακές περιφέρειες) του λιβά του Ρεθύμνου. Έδρα του καζά ήταν το χωριό Μαργαρίτες. Ο Οργανικός Νόμος του 1868 όρισε τον Μυλοπόταμο ως μία από τις 17 επαρχίες της Κρήτης, με έδρα το Πέραμα[1366].

Με την ψήφιση του Δημοτικού Νόμου αμέσως μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας, το 1879, ο Μυλοπόταμος χωρίστηκε σε 6 δήμους, του Μελιδονίου (με 18 οικισμούς), των Αυδανιτών (με 15 οικισμούς), των Ανωγείων (με 8), της Δαμάστας (με 14 οικισμούς), των Μαργαριτών (με 19 οικισμούς) και του Γαράζου (με 13 οικισμούς)[1367]. Με τον νόμο 411/12-8-1901 της Κρητικής Πολιτείας, οι δήμοι του Μυλοποτάμου μειώθηκαν σε 4, των Ανωγείων (με 9 οικισμούς), του Γαράζου (με 27 οικισμούς), των Ελευθερναίων (με 29 οικισμούς) και του Μελιδονίου (με 27 οικισμούς)[1368]. Το 1911, με το Διάταγμα περί Δήμων ο Μυλοπόταμος χωρίστηκε σε 44 αγροτικούς δήμους[1369] και το 1925, οπότε η διοικητική διαίρεση της Κρήτης συμβάδισε με αυτήν της υπόλοιπης Ελλάδας, ο Μυλοπόταμος χωρίστηκε σε ένα δήμο (Ανωγείων) και 19 κοινότητες[1370]. Στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, το έτος 1940, ο Μυλοπόταμος εξακολουθούσε να αποτελεί μία από τις τέσσερις επαρχίες του νομού Ρεθύμνου και απαρτιζόταν από ένα δήμο και 42 κοινότητες[1371].

Η ιδιαιτερότητα της συγκρότησης του Μυλοποτάμου από τρεις ανθρωπογεωγραφικές ενότητες δεν είχε σαφή αντανάκλαση στις κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις του σε δήμους, ούτε σ' αυτή του 1879 ούτε σ' εκείνη του 1901. Αντίθετα, ο διαχωρισμός αποτυπώνεται

[1366] Βλ. Σπανάκη Στ., «Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης του τέλους του 16ου αιώνα», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 12 (1958), σ.σ. 321-334 και Σταυρινίδη Ν., «Ανέκδοτα έγγραφα της Τουρκοκρατίας εν Κρήτη. Δύο έγγραφα ρυθμιστικά του μετά την άλωσιν της Κρήτης φορολογικού συστήματος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1 (1947), σελ. 111.

[1367] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 36-40 και Νουχάκη Ι., *Κρητική Χωρογραφία...*, *ό. π.* σημ. 43, σ.σ. 33-34.

[1368] Βλ. *Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*, αριθμ. φ. 58 (21-8-1901).

[1369] Η διαίρεση σε αγροτικούς δήμους πραγματοποιήθηκε με τα υπ. αριθμ. 69/ΦΕΚ 29/20-4-1911 και 81/ΦΕΚ 39/14-5-1911 διατάγματα. Στην πραγματικότητα η διοικητική διαίρεση της Κρήτης συμβάδιζε με εκείνη του ελληνικού κράτους, με μικρή υστέρηση, μέχρι το έτος 1911. Στη διοικητική διαίρεση της Ελλάδας του έτους 1835 προβλεπόταν μεγάλος αριθμός δήμων, 414, οι οποίοι δεν ήταν οικονομικά βιώσιμοι. Έτσι, σταδιακά οι δήμοι άρχισαν να συνενώνονται, μέχρι το έτος 1856, οπότε ο αριθμός τους είχε περιοριστεί σε 274 (βλ. Σπηλιωτάκη Σ., *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος. Μέρος Α΄*, εν Αθήναις 1859, σελ. 14). Το ίδιο συνέβη μεταγενέστερα και στην Κρήτη, όπου οι 88 δήμοι του 1879 περιορίστηκαν το 1901 σε 77. Οι 669 αγροτικοί δήμοι του 1911 ήταν το αντίστοιχο των κοινοτήτων του ελληνικού κράτους του έτους 1912.

[1370] Βλ. Τσαντηρόπουλου Α., «Χωριά και οικισμοί ...», *ό. π.* σημ. 490, σελ. 37.

[1371] Η αύξηση του αριθμού των κοινοτήτων έγινε σταδιακά με διασπάσεις, μέσω μεμονωμένων διαταγμάτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σαφέστερα στη μεταγενέστερη διοικητική διαίρεση σε αστικούς και αγροτικούς δήμους του 1911, αλλά και στη διαίρεση σε κοινότητες του 1925 και στις μεταγενέστερες τροποποιήσεις της[1372].

Οι κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις ήταν ένας παράγοντας που επηρέασε άμεσα την επέκταση του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 30). Κάθε δήμος αρχικά, κάθε αγροτικός δήμος αργότερα και κάθε κοινότητα μετά την ίδρυσή τους, επεδίωκαν να ιδρύσουν δημοτικά σχολεία στην περιοχή δικαιοδοσίας τους και συχνά η προσπάθεια αυτή έπαιρνε τη μορφή άμιλλας. Η ίδρυση πολυάριθμων μικρών αγροτικών δήμων το έτος 1911 προώθησε περαιτέρω τη διαδικασία αυτή. Πολύ περισσότερο αυξήθηκαν τα σχολεία με την εισαγωγή του θεσμού των κοινοτήτων, σημαντικά περισσότερων από τους αγροτικούς δήμους, το έτος 1925. Όσες κοινότητες δεν διέθεταν σχολείο έσπευσαν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την ίδρυσή του, οικοδομώντας διδακτήριο και βρίσκοντας κατοικία για τον δάσκαλο. Πολύ σύντομα δεν υπήρχε καμία σχεδόν κοινότητα στον Μυλοπόταμο χωρίς σχολείο.

Το έτος 1879 στους έξι δήμους του Μυλοποτάμου αναλογούσαν εννέα σχολεία, από ένα στους δήμους Μαργαριτών, Γαράζου, Ανωγείων και Δαμάστας, από δύο στο δήμο Αυδανιτών και από τρία στο δήμο Μελιδονίου. Μέχρι το έτος 1901, οπότε πραγματοποιήθηκε διοικητική μεταρρύθμιση, οι δήμοι είχαν αυξήσει τα σχολεία τους σε τριάντα τέσσερα. Η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στον δήμο Δαμάστας με επτά σχολεία (αύξηση 700%) και ακολουθούσαν οι δήμοι Μαργαριτών με έξι σχολεία (αύξηση 600%), Ανωγείων με πέντε σχολεία (αύξηση 500%) και Γαράζου με πέντε σχολεία (αύξηση 500%). Ο δήμος Αυδανιτών σημείωσε μικρότερη αύξηση σχολείων, αφού από τη δημιουργία του διέθετε ήδη δύο, ιδρύοντας τρία ακόμη σχολεία (αύξηση 250%). Τέλος, ο δήμος Μελιδονίου σημείωσε τη μικρότερη αύξηση (200%), αυξάνοντας τα σχολεία του από τρία σε έξι. Λίγο πριν την διοικητική μεταβολή του έτους 1901, η κατανομή των σχολείων είχε ομαλοποιηθεί, αφού σε κάθε δήμο λειτουργούσαν από πέντε μέχρι επτά σχολεία.

Η μείωση του αριθμού των δήμων από έξι σε τέσσερις το έτος 1901, ήρθε να ανατρέψει την μέχρι τότε κατανομή, αφού και οι δύο καταργημένοι δήμοι, Δαμάστας και Αυδανιτών, απορροφήθηκαν από τον δήμο Γαράζου. Έτσι, ο δήμος αυτός βρέθηκε με δέκα οκτώ σχολεία, ενώ οι υπόλοιποι τρεις με πολύ λιγότερα (Μελιδονίου με επτά, Ανωγείων με έξι, Ελευθερναίων με έξι). Μέχρι το έτος 1911, η διοικητική ένταξη των οικισμών Φόδελε, Δαμάστα και Μάραθος στο διαμέρισμα Ηρακλείου και το κλείσιμο του σχολείου των Πλευριανών ελάττωσαν τα σχολεία του δήμου Γαράζου σε δέκα τέσσερα. Στους άλλους τρεις δήμους η αύξηση των σχολείων ήταν από ελάχιστη έως μηδενική. Ο δήμος Ελευθερναίων (παλιότερα Μαργαριτών) παρέμεινε με έξι σχολεία, ενώ οι δήμοι Μελιδονίου και Ανωγείων αύξησαν ελαφρά τα σχολεία τους, από έξι και πέντε σε επτά και έξι, αντίστοιχα. Έτσι, η ελάττωση του αριθμού των δήμων επέδρασε αρνητικά στο ρυθμό επέκτασης του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου.

Αντίθετα, η ίδρυση πολυάριθμων αγροτικών δήμων λειτούργησε πολλαπλασιαστικά για τα σχολεία. Το έτος 1911 ιδρύθηκαν σαράντα τέσσερις δήμοι στην περιοχή του Μυλοποτάμου, από τους οποίους οι τριάντα επτά διέθεταν ήδη ένα ή περισσότερα σχολεία (από δύο σχολεία διέθεταν οι δήμοι Ανωγείων, Καμαριώτη και Πρινέ). Στο τέλος της περιόδου των αγροτικών

[1372] Αξίζει να αναφερθεί ότι ούτε κατά την πρόσφατη διοικητική διαίρεση του Σχεδίου Καποδίστριας η ανθρωπογεωγραφική διαίρεση δεν μπόρεσε να αποτυπωθεί στο διοικητικό επίπεδο. Οι κάτοικοι των οικισμών του Μέσα Μυλοποτάμου προχώρησαν, μάλιστα, σε δυναμικές κινητοποιήσεις (ανάρτηση πινακίδων, αποχή από τις εκλογές του 1998 κ.λπ.) για τη δημιουργία δήμου «Μέσα Μυλοποτάμου», οι οποίες έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Τελικά, οι οικισμοί του Μέσα Μυλοποτάμου εντάχτηκαν στον δήμο Κουλούκωνα, με έδρα το Γαράζο. Ακόμη, η αντίδραση των κατοίκων των Ανωγείων για την ένταξη στον δήμο τους των οικισμών Ζωνιανά και Αξός, οδήγησε τον δήμο αυτό να περιλάβει μόνο τα Ανώγεια και τον περιφερειακό τους οικισμό Σίσαρχα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δήμων, το έτος 1924, στην περιοχή του Μυλοποτάμου σχολεία είχαν ιδρύσει έξι ακόμη δήμοι (από ένα οι,δήμοι Τριπόδου, Θοδώρας, Δαμαβόλου, Κεραμωτών και Μουρτζανών και από δύο ο δήμος Εξάντη). Στο μεταξύ οι δήμοι Έρφων και Αλφάς είχαν αυξήσει τα σχολεία τους από ένα σε δύο, ενώ το ατροφικό σχολείο των Αλιακών στον ομώνυμο δήμο είχε κλείσει. Έτσι, η αύξηση των διοικητικών μονάδων οδήγησε στην επιτάχυνση του ρυθμού ίδρυσης σχολείων και στο διάστημα 1911-1924 τα σχολεία του Μυλοποτάμου αυξήθηκαν κατά 21%.

Το ίδιο πολλαπλασιαστικά λειτούργησε στον Μυλοπόταμο η ίδρυση κοινοτήτων, το 1925[1373]. Το έτος αυτό ιδρύθηκαν στην περιοχή είκοσι τρεις κοινότητες, οι μισές περίπου από τους αγροτικούς δήμους του 1911. Σταδιακά μέχρι το έτος 1940 ο αριθμός των κοινοτήτων αυξήθηκε σε σαράντα[1374]. Οι είκοσι τρεις κοινότητες του 1925 διέθεταν σαράντα εννέα σχολεία. Από αυτές ένα σχολείο διέθεταν πέντε κοινότητες (ποσοστό 22%), δύο σχολεία εννέα κοινότητες (ποσοστό 39%), τρία σχολεία έξι κοινότητες (ποσοστό 26%), τέσσερα σχολεία δύο κοινότητες (ποσοστό 9%) και κανένα σχολείο μία κοινότητα (ποσοστό 4%). Στο τέλος της περιόδου οι κοινότητες είχαν αυξηθεί σε σαράντα, από τις οποίες ένα σχολείο διέθεταν είκοσι έξι (ποσοστό 65%), δύο σχολεία εννέα κοινότητες (ποσοστό 22,5%), τρία σχολεία μία κοινότητα (ποσοστό 2,5%) και τέσσερα σχολεία δύο κοινότητες (ποσοστό 5%). Οι μικρές κοινότητες Καλανδαρές και Μελισσουργακιού δεν διέθεταν σχολείο. Επήλθε, δηλαδή, ομαλοποίηση της κατανομής σχολείων ανά κοινότητα και αύξηση του αριθμού τους.

Οι κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις επηρέασαν άμεσα την επέκταση του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο. Ιδιαίτερα ο πολλαπλασιασμός των τεσσάρων δήμων του έτους 1901 σε σαράντα τέσσερις αγροτικούς δήμους το 1911, ανακάλεσε στην περιοχή μνήμες κοινοτικής προσφοράς και οδήγησε σε άμιλλα ως προς την ίδρυση σχολείων, σε κάθε δήμο αρχικά και σε κάθε κοινότητα μετά το 1925. Η ίδρυση νέων κοινοτήτων κατά την περίοδο 1925-1940 και η αύξηση του αριθμού των σχολείων υπήρξαν φαινόμενα παράλληλα. Κάθε νέα κοινότητα επεδίωκε να αποκτήσει σχολείο και αντίστροφα, κάθε οικισμός που διέθετε σχολείο, το χρησιμοποιούσε ως προσόν στην προσπάθειά του να αναγνωριστεί ως κοινότητα.

2.1.3.6 Οι προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών από την εκπαίδευση

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα ο αναλφαβητισμός στην περιοχή του Μυλοποτάμου αποτελούσε γενικευμένο φαινόμενο. Επί αιγυπτιακής κατοχής, η ίση αντιπροσώπευση των δύο εθνοτικών ομάδων στο Διοικητικό Συμβούλιο του διαμερίσματος Ρεθύμνου είχε παραβιαστεί ως προς τις επαρχίες, εξ αιτίας της μη εύρεσης ικανού αριθμού εγγράμματων χριστιανών για αντιπροσώπευση στο Συμβούλιο[1375]. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε εβδομήντα χρόνια

[1373] Οι κοινότητες ιδρύθηκαν καθυστερημένα στην Κρήτη, με τον νόμο «Περί αναγνωρίσεως κοινοτήτων εν τη Κρήτη» (Φ.Ε.Κ. 27/31-1-1925). Στο ελληνικό κράτος ο θεσμός των κοινοτήτων είχε εισαχθεί το 1912, με τον νόμο ΔΝΖ/1912 και είχε ισχύσει από το έτος 1914. Ο νόμος αυτός, γνωστός περισσότερο ως «Δημοτικός και Κοινοτικός Κώδιξ» ίσχυσε μέχρι το έτος 1954, με επανειλημμένες τροποποιήσεις. Στην πραγματικότητα οι αγροτικοί δήμοι του έτους 1911 ήταν αντίστοιχοι σε μέγεθος με τις ελληνικές κοινότητες του 1912, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαιτερότητα του κατατεμαχισμού της κατοίκησης στην Κρήτη.

[1374] Οι κοινότητες του 1925 ήταν: Αγγελιανών, Αγίου Μάμαντα, Αείμονα, Αλιακών, Αλόιδων, Αλφάς, Ανωγείων, Αξού, Αχλαδέ, Γαράζου, Επισκοπής, Έρφων, Ζωνιανών, Καμαριώτη, Κλεψιμίων, Λειβαδίων, Μαργαριτών, Μελιδονίου, Ορθέ, Πανόρμου, Πρινέ, Σισών και Χουμερίου. Το 1926 κοινότητες ιδρύθηκαν στην Αγιά και στην Κάλυβο, το 1927 στου Δαμαβόλου, το 1928 στα Λιβάδια και στον Πρίνο, το 1930 στα Αναχουρδομέτοχα (σήμερα Ελεύθερνα), στους Ασυρώτους (σήμερα Κρυονέρι), στο Πέραμα, στο Ρουμελί, στη Σκεπαστή και στο Χώνος, το 1931 στο Βενί, στη Θεοδώρα και στους Πασαλίτες, το 1933 στον Άγιο Ιωάννη, το 1934 στα Σκουλούφια και το 1935 στα Απλαδιανά.

[1375] Βλ. Scott R.C., *Περιηγήσεις στην Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 148, σ.σ. 88-89.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αργότερα και η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία, στην προσπάθεια στελέχωσης του διοικητικού της μηχανισμού με εγγράμματα στελέχη. Αγορεύοντας στην Κρητική Βουλή το έτος 1901 ο Α. Κριάρης, σχετικά με τα προσόντα των γραμματέων και υπογραμματέων των ανωτέρων διευθύνσεων, ανέφερε ότι «δεν είνε εύκολον, όσον νομίζει κανείς, να εύρη μαθητάς της γ΄ τάξεως του Γυμνασίου και της β΄τάξεως ή και της δ΄»[1376].

Την έκταση του αναλφαβητισμού στην ύπαιθρο αποτυπώνει η πρώτη έγκυρη στατιστική της Κρήτης, του έτους 1881[1377]. Στον Μυλοπόταμο οι αγράμματοι χριστιανοί άνδρες αντιπροσώπευαν το 89% του πληθυσμού και οι αγράμματες χριστιανές γυναίκες το 91%. Η ίδια περίπου κατάσταση επικρατούσε και στην επαρχία Αμαρίου. Τα ποσοστά των εγγράμματων ήταν ελαφρά αυξημένα στην επαρχία Ρεθύμνου, όπου εντασσόταν το αστικό συγκρότημα της πόλης, και στην επαρχία Αγίου Βασιλείου, στην οποία η μονή Πρέβελη συντηρούσε σημαντικό αριθμό σχολείων. Στις δύο τελευταίες αυτές επαρχίες τα ποσοστά αναλφαβητισμού ήταν 85% για τους άνδρες και 91% για τις γυναίκες στο Ρέθυμνο και 83% και 91% αντίστοιχα στον Άγιο Βασίλειο[1378].

Από τους έξι δήμους του Μυλοποτάμου σημαντικά προηγούνταν στον αλφαβητισμό των ανδρών ο δήμος Μελιδονίου, με 21%. Ακολουθούσαν ο δήμος Μαργαριτών με 16%, ο δήμος Αυδανιτών με 15%, οι δήμοι Ανωγείων και Δαμάστας με 9% και ο δήμος Γαράζου με 6%. Οι εγγράμματες χριστιανές γυναίκες πουθενά δεν ξεπερνούσαν το 1%[1379].

Η αδυναμία εκπροσώπησης του χριστιανικού στοιχείου ήταν η μία παράμετρος που ώθησε στην ίδρυση σχολείων στον Μυλοπόταμο. Σ' αυτήν πρέπει να προστεθεί η συνειδητοποίηση ότι η, όποια, δυνατότητα ταξικής κινητικότητας των αγροτοκτηνοτροφικών κοινωνιών περνούσε αναγκαστικά μέσα από τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης. Το πλεονάζον εργατικό δυναμικό της άνυδρης και άγονης γης του Μυλοποτάμου δεν είχε καμία πιθανότητα απορρόφησης από τα αστικά κέντρα του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, αν δεν αποκτούσε τις απαραίτητες γραμματικές γνώσεις, που θα του επέτρεπαν την εργασία είτε στον διοικητικό μηχανισμό είτε στον εμπορικό τομέα.

Μια άλλη σημαντική για την επέκταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης παράμετρος ήταν η συνειδητοποίηση ότι οι κοινοί στον χριστιανικό πληθυσμό σκοποί της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού και της ένωσης με την Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθούν από έναν αγράμματο χριστιανικό πληθυσμό[1380]. Ένας από τους πρώτους λειτουργούς της μέσης

[1376] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 7-6-1901, σελ. 250β. Έχει αναφερθεί ήδη η ανυπαρξία έστω και ενός σχετικά εγγράμματου κατοίκου στον οικισμό της Καλύβου, για διορισμό ως χωροφύλακα, το έτος 1899 (βλ. παραπάνω σημ. 959).

[1377] Στο ελεύθερο ελληνικό κράτος η πρώτη επιστημονική απογραφή πραγματοποιήθηκε το έτος 1861 και η πρώτη πλήρης απογραφή το 1879. Στην οργάνωση αυτής της απογραφής στηρίχτηκε και η κρητική του έτους 1881. Για τις απογραφές, βλ. Χουλιαράκη Μ., *Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος (1900-1971)*, Αθήνα 1975.

[1378] Βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, σ.σ. 149-152.

[1379] Σε επίπεδο Κρήτης, το 1881 ο αναλφαβητισμός των ανδρών έφτανε το 82% και των γυναικών το 96,5%. Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, το έτος 1928, ο συνολικός αναλφαβητισμός στην Κρήτη ανερχόταν σε 53% (διαμέρισμα Λασιθίου 48,9%, Ρεθύμνου 44,2%, Ηρακλείου 43.8% και Χανίων 37,7%) και στην υπόλοιπη Ελλάδα σε 41%. Πάντως από το έτος 1920, οπότε είχε πραγματοποιηθεί η προηγούμενη απογραφή, είχε σημειωθεί αξιόλογη μείωση του αναλφαβητισμού (διαμέρισμα Λασιθίου 56,8%, Ρεθύμνου 56,7%, Ηρακλείου 53,3% και Χανίων 48%). Βλ. Τωμαδάκη Β., «Στατιστικαί πληροφορίαι περί Κρήτης», περιοδικό *Κρητικαί Μελέται*, τ. 1-2 (1933), σ.σ. 70-72.

[1380] Αυτό το νόημα πρέπει να είχε και η μεγαλοπρέπεια που δινόταν στις ετήσιες εξετάσεις των σχολείων, στις πόλεις και στους οικισμούς με μεικτούς θρησκευτικούς πληθυσμούς. Όπως αναφέρει ο Π. Βαβουλές στο «Εικόνες από τα σχολειά μας ...», *ό. π.* σημ. 356, «εκείνα τα χρόνια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

εκπαίδευσης στην Κρήτη, ο Μ. Πρεβελάκης, διατύπωσε με ενάργεια τη συνειδητοποίηση αυτή, σε ομιλία του, που πραγματοποιήθηκε πολλά χρόνια αργότερα: «Κατανοήσαντες οι πατέρες ημών ότι ο ζυγός της απαιδευσίας και της αμαθείας δεν ήτο ελαφρότερος του των βαρβάρων κατακτητών και ότι το φως των γραμμάτων εκ παραλλήλου προς των τουφεκίων τους κεραυνούς και του γιαταγανιού την λάμψιν θα διέλυε ταχύτερον της δουλείας τα σκότη...προέβησαν εις την ανέγερσιν και φανερών τοιούτων [σχολείων]»[1381].

2.1.3.7 Οι επιφυλάξεις για τον αλφαβητισμό των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών

Οι επιφυλάξεις των γονέων για τη φοίτηση των παιδιών τους στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης θα πρέπει να διαχωριστούν σε κοινές για τα δύο φύλα, που αφορούσαν στην απόσυρσή τους από την παραγωγική διαδικασία, και σε ιδιαίτερες επιφυλάξεις για τα κορίτσια, που αφορούσαν στο φύλο τους[1382].

Οι επιφυλάξεις των γονέων ως προς την πρόωρη διακοπή της συμμετοχής των παιδιών τους στην παραγωγική διαδικασία ήταν σοβαρός παράγοντας για τη δημιουργία τόσο σχολικής αποχής όσο και αταξίας στη φοίτηση[1383]. Τα παιδιά του Μυλοποτάμου συμμετείχαν

οι εξετάσεις στο τέλος της σχολικής χρονιάς έπαιρναν μεγάλη επισημότητα. Στα χωριά μάλιστα, που κατοικούσαν οι Τούρκοι -όπως το δικό μου- η εορτή αυτή ήταν κι ένα παραπάνω μέσο να επιδείξουν οι χριστιανοί την ανωτερότητά τους...Κατά τις βραδινές πια ώρες γύριζαν στα σπίτια τους και μακάριζαν τα παιδιά τους, που δε θάμεναν «στραβά» σαν κι αυτούς [τους Τούρκους]». Ο ανηψιός τού συγγραφέα, Ν. Βαβουλές, αναφέρει στο βιβλίο *Στροβλές Χανίων. Ένα χωριό διηγείται την ιστορία του*, Χανιά 2003, σ.σ. 154-155, ότι η παράδοση των μεγαλοπρεπών σχολικών εξετάσεων δεν έσβησε μέχρι τον μεσοπόλεμο. Τον ίδιο προβληματισμό για τις εξετάσεις έχει και η Ηλιάδου-Τάχου Σ.: «Η δεύτερη υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι αν πρόκειται για ένα είδος τελετών λήξης του σχολικού έτους, στη διάρκεια των οποίων η κοινωνική ομάδα ελέγχει την επίτευξη των στόχων που σχετίζονται άμεσα με τη συγκεκριμένη λειτουργία του σχολείου εκείνης της περιόδου, τη λειτουργία που απέβλεπε στην εθνική επιβίωση των κατοίκων της κοινότητας» (βλ. Ηλιάδου-Τάχου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 227).

[1381] Βλ. Πρεβελάκη Μ., «Λόγος εκφωνηθείς επί τοις εγκαινίοις της Αιθούσης Τρεις Ιεράρχες ως Κέντρου των ηνωμένων Σωματείων της Πόλεως Ρεθύμνης», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1651 (1-2-1936). Ο Ν. Τωμαδάκης ανέφερε «πρόσχημα της μορφώσεως», που κάλυπτε εθνικούς στόχους: «Οι Έλληνες δεν ισχυρίζονται ότι σκοπός των σχολείων θα είναι η εθνική αφύπνησις ή το ξύπνημα των συνειδήσεων. Καλύπτουν τα πράγματα υπό το πρόσχημα της μορφώσεως, η οποία διορθώνει τα ήθη, διαπλάττει τους χαρακτήρας. Αλλ' υπέρ τα ήθη, τα άλλωστε αδιάφθορα, και τους χαρακτήρας τους ατσαλωμένους από το φυσικό περιβάλλον και την διάθεσιν της αντιστάσεως...το Σχολείον απέβλεπεν εις την δημιουργίαν Ελλήνων και μάλιστα ετοιμοπολέμων και παρεσκευασμένων δια να υπηρετήσουν δια των όπλων και του πνεύματος την μεγάλην Επανάστασιν, η οποία θα φέρη προς το τέρμα της ποθητής Ενώσεως προς την Ελλάδα την Ελευθερίαν» (βλ. Τωμαδάκη Ν., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ...*, *ό. π.* σημ. 147, σ.σ. 70-71).

[1382] Η εγκατάλειψη της στοιχειώδους εκπαίδευσης από σημαντικό ποσοστό παιδιών αποτελούσε πανελλήνιο πρόβλημα. Στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, κατά το σχολικό έτος 1938-39, από τους 987.176 μαθητές που εγγράφηκαν φοίτησαν οι 912.784, εγκατέλειψαν δηλαδή το δημοτικό σχολείο οι 74.392 (ποσοστό 8,2%). Το μέγεθος της μαθητικής διαρροής φαίνεται καλύτερα από το ποσοστό των μαθητών που εγκατέλειπαν τη φοίτηση στο τέλος του σχολικού έτους, μετά από απόρριψή τους. Έτσι, ενώ στην πρώτη τάξη το ίδιο έτος εγγράφησαν 248.123 μαθητές, στην έκτη τάξη εγγράφησαν μόλις 97.800 μαθητές, δεν έφτασαν, δηλαδή, στο τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης 150.323 μαθητές, ποσοστό 60,6% (στοιχεία από το Καλαντζή Γ., *Η παιδεία εν Ελλάδι...*, *ό. π.* σημ. 29, σελ. 65).

[1383] Το ακριβώς αντίθετο φαινόμενο, της πρόωρης δηλαδή εισόδου των παιδιών στο σχολείο, παρατηρούνταν στις κρητικές πόλεις. Ο Γ. Στεφανάκις σημείωνε το έτος 1905, για τη θητεία του ως νομαρχιακού επιθεωρητή Ρεθύμνου κατά τα πρώτα έτη της Κρητικής Πολιτείας, ότι στις

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

παραδοσιακά στις γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες των οικογενειών τους. Αυτό είχε να κάνει τόσο με την εργασιακή τους προσφορά όσο και με τη μαθητεία τους σε ασχολίες, τις οποίες η συντριπτική τους πλειοψηφία θα εξασκούσε αργότερα, όταν θα εντάσσονταν στον κόσμο των ενηλίκων. Η συμμετοχή των παιδιών στην ελαιοσυλλογή, στον θερισμό, στον τρύγο, στη βόσκηση των αιγοπροβάτων (ιδιαίτερα των οικόσιτων) και των βοοειδών, στην εαρινή και θερινή μετακίνηση και στην παραμονή των κοπαδιών σε μεγάλα υψόμετρα θεωρούνταν αυτονόητη, αλλά και ήταν απαραίτητη για τη μεγέθυνση του εισοδήματος στις φτωχές ημιορεινές και ορεινές κοινότητες της περιοχής[1384]. Ως προς τη χειμερινή διαβίωση των κοπαδιών, τα παιδιά συμμετείχαν στη διαδικασία μετακίνησής τους σε χαμηλότερα υψόμετρα, αλλά όχι και στη χειμερινή τους διαβίωση. Παρέμεναν στην οικογενειακή εστία μαζί με τα ηλικιωμένα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, με διευρυμένα καθήκοντα, αφού και οι μητέρες τους κατέβαιναν ως εργάτριες ελαιοσυλλογής (μαζώχτρες) σε χαμηλότερα υψόμετρα[1385]. Πιο έντονα συμμετείχαν στην εαρινή διαβίωση των κοπαδιών, η οποία πραγματοποιούνταν πιο κοντά στους τόπους κατοικίας[1386].

πόλεις και στα παράλια μέρη οι γονείς απέκρυπταν την πραγματική ηλικία των παιδιών τους, στέλνοντάς τα στο σχολείο για να μην ενοχλούν τις μητέρες τους (βλ. Στεφανάκι Γ., «Υπόμνημα προς το Α' Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, περίοδος Β', τ. Αυγούστου-Οκτωβρίου 1904, σελ. 450).

[1384] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το φαινόμενο ότι τα μεγαλύτερα από τα παιδιά μιας οικογένειας φοιτούσαν λιγότερο χρόνο στο σχολείο από τα μικρότερα, γιατί, όταν τα μικρότερα έφταναν σε σχολική ηλικία, η οικογένεια είχε ήδη επαρκές εργατικό δυναμικό. Τα μεγαλύτερα παιδιά, επίσης, ήταν εκείνα που με την εργασία τους κάλυπταν τις οικονομικές ανάγκες των μικρότερων, στις σπάνιες περιπτώσεις που εκείνα συνέχιζαν τις σπουδές τους στη μέση ή στην ανώτατη εκπαίδευση (βλ. Φασατάκη Ν., *Η λαογραφία των Μελάμπων Ρεθύμνης. Κοινωνική ζωή*, Αθήνα 1985, σελ. 116). Να σημειωθεί ότι ο Νόμος 485 της Κρητικής Πολιτείας «Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» όριζε οι καταστάσεις των μαθητών που απουσίαζαν ή δεν φοιτούσαν καθόλου προωθούνταν από τους δασκάλους στους επόπτες της Αγροφυλακής, γεγονός που δείχνει ότι η κύρια αιτία του προβλήματος ήταν η συμμετοχή των παιδιών στις γεωργοκτηνοτροφικές εργασίες των οικογενειών τους.

[1385] Αντίθετα με την παραπάνω συνήθη διευθέτηση, στο Χουμέρι το έτος 1933 τέσσερις μαθητές είχαν ακολουθήσει τα κοπάδια στα παραθαλάσσια χειμαδιά (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 118). Ο Μυλοπόταμος και τα Σφακιά υπήρξαν οι παραδοσιακές περιοχές άντλησης εργατικού δυναμικού για την ελαιοσυλλογή, τα αμπελοσκάμματα και τον τρύγο στη Δυτική Κρήτη. Στην περίπτωση των κοριτσιών μαθητικής ηλικίας, οι υπηρεσίες τους προσφέρονταν κατ' αποκοπή (παχτωσαρές), σχέση που σήμαινε ότι τα κορίτσια συμμετείχαν τόσο στην ελαιοσυλλογή όσο και στις οικιακές εργασίες.

[1386] Όπως φαίνεται από τις κατά καιρούς εκθέσεις επιθεωρήσεων, οι γεωργικές κοινωνίες συμμετείχαν περισσότερο στην εκπαιδευτική διαδικασία σε σχέση με τις κτηνοτροφικές. Για παράδειγμα, το έτος 1901 ο νομαρχιακός επιθεωρητής στην πρόταση ίδρυσης σχολείων αναφέρει ότι «επειδή οι κάτοικοι του Φόδελε όλοι σχεδόν ασχολούνται εις την κηπουρικήν και δενδροκομίαν θα αποστείλλωσιν αι 110 οικογ. του χωρίου πλείονας των 70 μαθητών, 40 θήλ. και 30 άρρενας» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις..., *ό. π.* σημ. 492, σελ. 32). Δύο χρόνια πριν, σε έκθεση επιθεώρησης της επαρχίας Μυλοποτάμου, ο ίδιος επιθεωρητής ανέφερε για την προ της Κρητικής Πολιτείας περίοδο ότι «εις τα βόρεια μέρη της Επαρχ. τα προς την θάλασσαν, οι άνθρωποι είχον περισσότερα σχολεία και κτήρια και η ανάγνωσις και γραφή σχετικώς έχει διαδοθεί. Εις τα νότια όμως τα προς τους Β. πρόποδας της Ίδης κείμενα, οι άνθρωποι ποιμενικόν βίον διάγοντες ολίγον εσκέπτοντο Περί Παιδείας, και δια τούτο μεταβαίνουσιν οι δικαστ. κλητήρες εις χωρία εν οίς δεν υπάρχει τις όπως υπογράψει» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος πρόχειρος 1899-..., *ό. π.* σημ. 496, σελ. 2).

Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές εφιστούσαν την προσοχή των δασκάλων στο φαινόμενο της πρόωρης εργασίας και μερικοί από αυτούς έβλεπαν τη μαθητική διαρροή με συμπάθεια. Ο επιθεωρητής του έτους 1910 σημείωνε ότι «οι γεωργοί μας...βαρέως φέρουσι να στέλλωσι εις το Σχολείον τα μικρά των κατά τον Σ/βριον εν μέρει δε και τον Οκτώβριον δια τας πολλαπλάς εργασίας των αφ' ενός και αφ' ετέρου ίσως εκ συνηθείας σκοτεινού παρελθόντος, οπότε τα σχολεία ήνοιγον αρχομένου του χειμώνος κατ' αυτούς, ήτοι της σποράς των δημητριακών»[1387]. Ακόμη και το έτος 1938, ο νομαρχιακός επιθεωρητής έκρινε δικαιολογημένες τις απουσίες, οι οποίες «...οφείλονται εις την ελαιοσυλλογήν ήτις την εποχήν ταύτην είναι εις την ακμήν της και καλόν είναι να γίνη δεκτόν να περισωθή ο ελαιόκαρπος». Εξίσου λογική έκριναν μερικοί επιθεωρητές τη συμμετοχή των μαθητών στον θερισμό, αλλά και την άτακτη φοίτηση μαθητών κτηνοτροφικών οικισμών κατά τους χειμερινούς μήνες, οπότε βοηθούσαν ευκαιριακά τους γονείς τους στη διαχείμανση των κοπαδιών[1388].

Ο Γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας επί Κρητικής Πολιτείας Α. Γιάνναρης είχε αντιληφθεί το μέγεθος του φαινομένου και είχε κάνει μια ρεαλιστική πρόταση αντιμετώπισής του: «Επείσθημεν ότι η μεγάλη πληγή της ατάκτου φοιτήσεως ή μάλλον αφοιτησίας των αγροδιαίτων παίδων, αρρένων τε και θηλέων, θα θεραπευθεί εάν η λειτουργία τών της υπαίθρου σχολείων μετακινηθή ούτως ώστε το σχολικόν έτος νάρχηται μεν κατά Φεβρουάριον λήγη δε κατ' Οκτώβριον, αρχόμενον ή μεσούντα»[1389]. Η πρόταση, αν και συντηρητική, εφόσον έλυνε μόνο το πρόβλημα της συμμετοχής στην ελαιοσυλλογή, δεν μπήκε καν σε συζήτηση, αφού ερχόταν σε αντίθεση με τη γενικότερη προσπάθεια ομογενοποίησης της εκπαίδευσης.

Ένα άλλο φαινόμενο που ενίσχυε τη σχολική αποχή ήταν η πρώιμη εγχρήματη εργασία των παιδιών των φτωχών κοινοτήτων του Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου σε άλλες περιοχές. Αρκετά αγόρια αποστέλλονταν ως εργαζόμενοι (φαμέγιοι) σε μεγάλες ιδιοκτησίες του

[1387] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 63/17-12-1910. Δέκα χρόνια αργότερα ο νομαρχιακός επιθεωρητής διαπίστωσε μειωμένη φοίτηση στο μουσουλμανικό σχολείο αρρένων του Ρεθύμνου και την απέδωσε στο ότι «η ακρίβεια του βίου αναγκάζει τους μεγαλυτέρους μαθητάς να εργάζωνται» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 22).

[1388] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 127, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1934..., *ό. π.* σημ. 489, σελ. 144 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 6. Παρά τη στάση κατανόησης του φαινομένου από αρκετούς επιθεωρητές, υπήρχαν δάσκαλοι οι οποίοι υπερθεμάτιζαν των διατάξεων του νόμου περί υποχρεωτικής φοίτησης, προτείνοντας τροποποίησή τους επί το αυστηρότερο, με γραφειοκρατικότερες, μάλιστα, διαδικασίες (βλ. Σ. Ξ., «Ο Νόμος περί Οργανισμού της Δημ. Εκπαιδ. και αι απουσίαι των μαθητών», στο περιοδικό του Παγκρήτιου Διδασκαλικού Συλλόγου *Ασπίς*, τ. 13/15-7-1910, σ.σ. 4-5).

[1389] Βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, φ. 2 (1908), σ.σ. 14-16. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση του θέματος «Περί επικουρίας του σχολείου εις τας γεωργικάς εργασίας των χωρικών» στο Ά' Εκπαιδευτικό Συνέδριο του έτους 1900. Το Συνέδριο γνωμοδότησε για το διαμέρισμα Ηρακλείου ότι «η επικουρία αύτη πρέπει να παρέχηται εις μεν τους κατοίκους Καινουρίου και Πυργιωτίσσης κατά την συλλογήν των ελαιών και την συγκομιδήν των δημητριακών καρπών, εις δε τους κατοίκους Μαλεβυζίου, Τεμένους και Πεδιάδος κατά την συλλογήν των ελαιών και εις τους κατοίκους Μονοφατσίου κατά την συγκομιδήν των δημητριακών καρπών». Για να έχουν τη δυνατότητα οι μαθητές να βοηθούν τους γονείς τους, το Συνέδριο γνωμοδότησε ότι έπρεπε να διακόπτονται τα μαθήματα όλων των τάξεων για δώδεκα μέρες στη διάρκεια του σχολικού έτους (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον ...*, *ό. π.* σημ. 208, σελ. 44). Στην ίδια λογική, αποτροπής των προστίμων και παροχής κινήτρων για φοίτηση, εντάσσεται και η πρόταση του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου (31/3-4/4/1904) για ελάττωση «...του χρόνου της θητείας τών εις τον στρατόν κατατασσομένων κληρωτών των εχόντων απολυτήριον δημοτικού σχολείου» (βλ. Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Β', σελ. 42).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

διαμερίσματος Ηρακλείου, ιδιαίτερα σε εκτεταμένους αμπελώνες[1390]. Δεν ήταν λίγα και τα κορίτσια που από τα παιδικά τους χρόνια εργάζονταν ως υπηρέτριες σε οικογένειες των αστικών κέντρων του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Το φαινόμενο αυτό απέκτησε μεγαλύτερη έκταση μετά την οικονομική κρίση του 1928. Έτσι, το έτος 1938 τρεις από τους δεκαεννιά μαθητές του σχολείου της Θεοδώρας εργάζονταν ως φαμέγιοι σε αγροκτήματα της επαρχίας Μαλεβιζίου του νομού Ηρακλείου[1391].

Την μαθητική διαρροή ενίσχυε και το πρόβλημα της αδυναμίας καταβολής των εκπαιδευτικών τελών από τις οικογένειες των μαθητών[1392]. Όσο και αν τα σχετικά ποσά ήταν μικρά στη στοιχειώδη εκπαίδευση[1393], αρκετές ήταν οι φτωχές οικογένειες του Μυλοποτάμου,

---

[1390] Για το φαινόμενο των «φαμέγιων» στην Κρήτη, λίγο πριν και λίγο μετά την περίοδο που εξετάζουμε, βλ. Δημηλά Γ. (Δημητρομανωλάκη Γ.), *Ο φαμέγιος*, Αθήνα 1981². Πέραν των «φαμέγιων», στον τρύγο των εκτεταμένων αμπελώνων του διαμερίσματος Ηρακλείου συμμετείχαν και μαθητές σχολικής ηλικίας του Μυλοποτάμου, με μειωμένο ημερομίσθιο.

[1391] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 138. Στην περίπτωση των αγοριών των κτηνοτροφικών οικισμών παρατηρούνταν όχι σπάνια το φαινόμενο του «φουριαρέματος» ή «μαδαρώματος», της εγκατάλειψης, δηλαδή, του σχολείου και της εγκατάστασής του σε ορεινές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, όταν ο δάσκαλος έπαιρνε κατά γράμμα την πατρική φράση «δάσκαλε, το πετσί δικό σου και τα κόκαλα δικά μου». Σχεδόν σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η οικογένεια συμβιβαζόταν στο τέλος με τον μαθητή και τον απέσυρε από το σχολείο. Για το φαινόμενο αυτό, βλ. Κελαϊδή Π., «Τα σχολεία στα Σφακιά...», *ό. π.* σημ. 304, σ.σ. 322-323 και Κονδυλάκη Ι., *Ο Πατούχας*, Αθήναι 1916.

[1392] Για τις αντιδράσεις που υπήρξαν στο ελληνικό κοινοβούλιο για την εισαγωγή των εκπαιδευτικών τελών από την κυβέρνηση Τρικούπη, το έτος 1892, βλ. τα Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής «Ζητούμεν να βελτιώσωμεν την παιδείαν», στο Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σ.σ. 282-289.

[1393] Τα εκπαιδευτικά τέλη ήταν χαμηλά, όχι όμως και αμελητέα, ιδιαίτερα για τις φτωχές οικογένειες του Μυλοποτάμου. Ο δάσκαλος του σχολείου αρρένων του Ηρακλείου το έτος 1868 Ε. Νιωτάκης, σε επιστολή του στη Δημογεροντία Ηρακλείου περίγραφε την προσπάθεια είσπραξης των διδάκτρων από τους μαθητές: «...έφερον άλλοι μεν δύο γρόσια, άλλοι δε εκατόν παράδες...τινές δε προφασίζονται ότι είναι άποροι και άλλοι ορφανοί και δεν έφερον τίποτε, τινές δε κάμνουν ημέρας τινάς και έπειτα αναχωρούν, άλλοι δε πάλιν εξαιρούν από τον μήνα τας ημέρας της απουσίας αυτών» (βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία..., ό. π.* σημ. 4, σελ. 218). Ο επιθεωρητής του έτους 1900 ανέφερε ότι «εν τω νομώ Ρεθύμνης τα εκπαιδευτικά τέλη είναι μέγιστον κώλυμα εις την τακτικήν φοίτησιν...Η κατάργησίς των θα ήτο το ορθότατον ένεκα της πτωχείας του λαού» (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον ...*, *ό. π.* σημ. 208, σελ. 72). Σε αγόρευσή του στην Κρητική Βουλή το έτος 1901, ο Α. Μιχελιδάκης ανέφερε για τα εκπαιδευτικά τέλη: «Ενόμισεν ο κύριος Σύμβουλος εξυπνήσας μίαν πρωίαν ότι η Κρήτη μετεβλήθη εις Καλλιφόρνιαν... Εις το Δημοτικόν σχολείον, κύριοι, μετέβαινεν ο μαθητής, επλήρωνεν την μίαν εξαμηνίαν μίαν δραχμήν, επλήρωνεν την άλλην, άλλην μίαν δραχμήν, επλήρωνεν δικαιώματα προβιβασμού, επλήρωνε δικαιώματα απολυτηρίου, επλήρωνεν πιστοποιητικά, τόσα και τόσα τέλη, τα οποία επροξένουν τόσην στενοχωρίαν εις τους γονείς των μαθητών ώστε έβλεπον ουχί μετά χαράς αλλά μετά φρίκης την εποχήν ταύτην της ελευθερίας» (βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τ. Δ', συνεδρίασις ΜΘ', 13-7-1901, σ.σ. 1066-1067). Στον Τύπο της περιόδου οι διαμαρτυρίες αποτελούν καθημερινό φαινόμενο: «Εις αληθή απόγνωσιν ευρίσκονται οι πλείστοι των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών και μαθητριών της πόλεώς μας με το ζήτημα της επιβολής των διδάκτρων...θα αναγκασθώσι να αποσύρωσι τα τέκνα των από τα σχολεία και να τα αφήσωσι αγράμματα» (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Επιθεώρησις*, φ. 15-7-1901). Οπωσδήποτε τα εκπαιδευτικά τέλη αποτελούσαν βάρος ακόμη και για τις πιο εύπορες οικογένειες, στις πολύ συχνές περιπτώσεις των πολυετών μαθητών.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

των οποίων ο προϋπολογισμός δε μπορούσε να τα επιβαρυνθεί, όταν μάλιστα έπρεπε να καταβάλλει και το κόστος της αγοράς των βιβλίων[1394].

Η άρνηση φοίτησης είχε επίσης να κάνει με την αντίσταση των τοπικών κοινωνιών, οι οποίες κοινωνικοποιούσαν τα παιδιά με παραδοσιακούς τρόπους, στη σχολική κοινωνικοποίηση, η οποία επιβαλλόταν από «τα πάνω»[1395]. Στον Μυλοπόταμο η άρνηση φοίτησης είχε να κάνει, επιπλέον, με την αντίσταση απέναντι στον συγκεντρωτισμό της σχολικής εκπαίδευσης, στα πλαίσια της γενικευμένης αντίστασης απέναντι σε κάθε μορφή κεντρικής εξουσίας. Σε περίπτωση αποστολής των παιδιών στο σχολείο, η ανοχή της οικογένειας εξαντλούνταν στην εκμάθηση των βασικών μηχανισμών ανάγνωσης, γραφής και αρίθμησης, οι οποίοι και θα μπορούσαν να έχουν κάποια χρησιμότητα στην ενήλικη ζωή τους.

Στην περίπτωση των κοριτσιών, οι επιφυλάξεις για τη φοίτησή τους δεν ήταν μόνο οικονομικού χαρακτήρα, αλλά είχαν να κάνουν και με το φύλο τους. Η πλειοψηφία των αγροτών και κτηνοτρόφων του Μυλοποτάμου πίστευε ότι, όχι μόνο τα «γράμματα» δεν ωφελούν τα κορίτσια, αλλά αντίθετα τα βλάπτουν, δίνοντάς τους τη δυνατότητα ερωτικής αλληλογραφίας. Στις εκθέσεις επιθεωρήσεων, αναφορές όπως «οι κάτοικοι του ορεινού τούτου χωρίου κτηνοτρόφοι ως επί το πλείστον, φρονούν ακόμη, παρά την επιβολήν προστίμων επανειλημμένως, ότι τα γράμματα βλάπτουν τα θήλεα», «εξακολουθούσιν να πιστεύωσιν ότι τα γράμματα ανηθικοποιούν τα θήλεα» και «κατά την αντίληψίν των δεν παραχρειάζονται τα γράμματα προς αποφυγήν ραβασακίων» αποτελούν κοινό τόπο[1396]. Οι αντιλήψεις αυτές ήταν κυρίαρχες στον Πάνω και Μέσα Μυλοπόταμο[1397], στον οποίο τα κορίτσια θεωρούνταν ότι βρίσκονται σε ηλικία γάμου ήδη από τα 13 με 14 τους χρόνια[1398]. Την αντίληψη αυτή ενίσχυε και η νομοθετική ρύθμιση λήξης τής υποχρεωτικής φοίτησης όχι μόνο με την αποφοίτηση από

[1394] Ο Γ. Στεφανάκις, παλιότερα νομαρχιακός επιθεωρητής Ρεθύμνου, σε υπόμνημά του το έτος 1905 προς το Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο, σημείωνε ότι «απόλυτος ανάγκη είναι όπως ελαττωθεί το πλήθος των βιβλίων άτινα η βιβλιοκαπηλεία εισήγαγεν εις τα δημοτικά σχολεία διότι και τούτο πιέζει πολύ τους πτωχούς των γονέων και απομακρύνουσι τους εαυτών παίδας εκ του σχολείου. Εις την Α' και Β' τάξιν των δημοτικών σχολείων μόνον το αλφαβητάριον και το αναγνωσματάριον θα ήρκουν. Εις δε τας δύο ανωτέρας τάξεις και εκεί ολίγα βιβλία και να μη μεταβάλλωνται καθ' έκαστον έτος» (βλ. Στεφανάκι Γ., «Υπόμνημα ...», *ό. π.* σημ. 1383, σελ. 451).

[1395] Την παρατήρηση έχει κάνει ο Ι. Σολομών στο *Εξουσία και τάξη...*, *ό. π.* σημ. 126, σελ. 360, σημ. 397.

[1396] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 106 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 18.

[1397] Οι αντιλήψεις αυτές δεν ήταν άγνωστες στην υπόλοιπη Κρήτη, αλλά και στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο. Το έτος 1869 ο υπουργός Παιδείας Α. Αυγερινός έγραφε: «δεν στέλλουσι τα κοράσιά των εις τα υπάρχοντα τοιαύτα (σχολεία θηλέων), διότι αι πατροπαράδοτοι προλήψεις παριστώσι την εκπαίδευσιν του γυναικείου φύλου ασυμβίβαστον προς την αυστηρότητα των αρχαίων ηθών, αποτρέπουσι τους πλείστους των γονέων του να απασχολώσι τα κοράσια αυτών, συμμεριζόμενα συνήθως τας οικιακάς και αγροτικάς εργασίας των γονέων, προς εκμάθησιν γραμμάτων» (βλ. Αυγερινού Α., «Έκθεσις προς τον Α.Μ. τον Βασιλέα και πίναξ καταστατικός της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως κατά το 1869». *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 759/30-12-1870, σελ. 2251). Χαρακτηριστική είναι και η έκθεση της επιθεωρήτριας Μ. Μπουκουβάλα, που συνέταξε μετά από περιοδεία το έτος 1898 στα Ιόνια νησιά. Περιγράφοντας την αντίσταση των κατοίκων ενός οικισμού στην ίδρυση σχολείου θηλέων, αναφέρει ότι διέρρηξαν το διδακτήριο, έσκισαν τα υπηρεσιακά βιβλία και «το χείριστον...κατέστρεψαν και αυτά της πτωχής διδασκαλίσσης τα ενδύματα» (αναφέρεται στο Λέφα Χ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως...*, *ό. π.* σημ. 228, σ.σ. 29-30)

[1398] Σε επίπεδο Κρήτης, το 1/7 των γυναικών παντρευόταν μεταξύ 13 και 19 ετών (βλ. Allbaugh L.-Soule G., *Η Κρήτη ...*, *ό. π.* σημ. 1360, σελ. 85).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το δημοτικό σχολείο, αλλά και με τη συμπλήρωση του 14ου έτους της ηλικίας[1399]. Παράλληλα, η απομάκρυνση των κοριτσιών από την οικογενειακή εποπτεία, κατά τη διάρκεια φοίτησης στο σχολείο, αύξανε τις δυνατότητες απαγωγής τους από μη αποδεκτούς υποψήφιους συζύγους, φαινόμενο συχνό στην κοινωνία του Μυλοποτάμου[1400].

Ένας ακόμη παράγοντας, που ενέτεινε το φαινόμενο της ελλιπούς ή και άρνησης της φοίτησης των κοριτσιών, ήταν η ανυπαρξία ενός γενικευμένου σχολικού δικτύου θηλέων. Στην περιοχή του Μυλοποτάμου κατά τον 20ο αιώνα εντοπίσαμε τη λειτουργία μόλις δέκα κατώτερων παρθεναγωγείων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 18), από τα οποία μόνο εκείνα των Ανωγείων και των Μαργαριτών είχαν συνεχή λειτουργία κατά το χρονικό διάστημα 1900-1927[1401]. Τα υπόλοιπα οκτώ δεν λειτούργησαν περισσότερα από πέντε κατά μέσο όρο έτη και, βέβαια, δεν μπόρεσαν ποτέ να συγκροτήσουν μια πρόταση που θα μπορούσε να ανατρέψει την γενικευμένη καχυποψία ως προς τη φοίτηση των κοριτσιών[1402]. Το γεγονός ότι η ανυπαρξία χωριστού σχολικού δικτύου για τα δύο φύλα λειτουργούσε απαγορευτικά για τη φοίτηση των κοριτσιών φαίνεται και από τη στάση των κατοίκων του Αχλαδόκαμπου κατά τη δεκαετία του 1910, οι οποίοι αρνούνταν να στείλουν τα κορίτσια τους στο κοινό σχολείο, αν και είχαν ανεγείρει ειδικό διδακτήριο θηλέων[1403].

[1399] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 138.

[1400] Γενικότερα για το φαινόμενο της απαγωγής γυναικών στην Κρήτη, βλ. εφημερίδα Κρήτη, φ. 608 (10-8-1881), φ. 632 (30-3-1882), και Παπαδάκη Ε., «Οι απαγωγές στη λαογραφία», περιοδικό *Κρητική Πρωτοχρονιά*, τ. 2 (1962), σ.σ. 151-154.

[1401] Το έτος 1910 λειτουργούσαν τα πέντε από αυτά. Προκύπτει θέμα δυσαναλογίας στην ίδρυση και λειτουργία τών σχολείων θηλέων, αφού ο Μυλοπόταμος με 17.306 κατοίκους είχε πέντε σχολεία θηλέων, ενώ τον ίδιο αριθμό σχολείων είχε και η επαρχία Πυργιώτισσας του διαμερίσματος Ηρακλείου, με 5.086 κατοίκους. Η δυστοκία ίδρυσης κατώτερων παρθεναγωγείων είχε ασφαλώς να κάνει με την άρνηση φοίτησης του γυναικείου πληθυσμού, γεγονός κοινό στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου, αφού το ίδιο έτος σε παρθεναγωγεία φοιτούσε στον Μυλοπόταμο 1,38 κορίτσι ανά 100 κατοίκους, στο Αμάρι 1,16 και στον Άγιο Βασίλειο 1,27 (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα* ..., *ό. π.* σημ. 7).

[1402] Οι αντιρρήσεις των τοπικών κοινωνιών για τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων ήταν πανελλήνιες και εκφράστηκαν νομοθετικά στο άρθρο 58 του νόμου της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1834: «Τα σχολεία των κορασίων, όπου τούτο είναι δυνατόν, πρέπει να ήναι χωριστά από τα των παιδίων». Το άρθρο 58 δεν απαγόρευε τη συνεκπαίδευση, έκφραζε όμως σαφή προτίμηση στην ξεχωριστή εκπαίδευση των φύλων. Αντίθετα, στη συνέχεια μια σειρά εγκυκλίων, 4077/1852, 274/1865 και 6917/1871, του υπουργείου Παιδείας την απαγόρευε (βλ. Βενθύλου Γ., *Θεσμολόγιον* ..., *ό. π.* σημ. 50, σ.σ. 199, 386 και 389).

[1403] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 83. Θα πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι η τοπική παράδοση των οικισμών του Αχλαδόκαμπου δεν διασώζει την ανάμνηση λειτουργίας κατώτερου παρθεναγωγείου, παρά το γεγονός ότι στις εκθέσεις επιθεωρητών φαίνεται να λειτούργησε τέτοιο στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Κατά τη συνέντευξη με τον Κανακάκη Ν., κάτοικο Αχλαδέ (6-1-2003), επισκεφθήκαμε ηλικιωμένες κατοίκους του οικισμού, μαθήτριες εκείνης της περιόδου, οι οποίες περίγραψαν τα μαθητικά τους χρόνια στο σχολείο της αγίας Παρασκευής και θεωρούσαν ανυπόστατη την αναφορά λειτουργίας παρθεναγωγείου. Στην πραγματικότητα το σχολείο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί στο σύνολο των «ανενεργών» σχολείων, η πλειοψηφία των οποίων ουδέποτε λειτούργησε. Τα στοιχεία που παραθέτει η παρούσα διατριβή για τη λειτουργία σχολείων, συχνά υπολείπονται των στοιχείων των επίσημων στατιστικών, ιδιαίτερα στην περίπτωση των σχολείων θηλέων και αυτό ασφαλώς όχι τυχαία. Την εξειδανικευμένη εικόνα τών κατά καιρούς στατιστικών εντοπίζουν μερικές φορές και οι ίδιοι οι συντάκτες τους. Για παράδειγμα, από τα παρουσιαζόμενα από τον Γενικό Επιθεωρητή εν λειτουργία στην Κρήτη 523 σχολεία το έτος 1910, τα 134 (ποσοστό 26%) ήταν ανενεργά, από

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αιτιολόγηση του φαινομένου της άρνησης φοίτησης των κοριτσιών από τους δασκάλους του Μυλοποτάμου, οι οποίοι, ως κρατικοί υπάλληλοι, θα έπρεπε να κινούν τη νομοθετημένη διαδικασία επιβολής κυρώσεων[1404]. Η διακοπή φοίτησης δικαιολογούνταν από την άτακτη φοίτηση κατά τα προηγούμενα έτη, οπότε οι μαθήτριες αναγκάζονταν να επαναλάβουν τις τάξεις και τελικά αποφοιτούσαν, αφού είχαν συμπληρώσει το 14° έτος της ηλικίας τους. Επαρκής δικαιολογία θεωρούνταν και η σύναψη γάμου σε μικρότερη των 14 χρόνων ηλικία, ενώ συχνά γινόταν επίκληση της ανυπαρξίας ικανού αριθμού θρανίων. Μια ακόμη αιτιολογία που επικαλούνταν οι δάσκαλοι για τη διακιολόγηση της μαθητικής αποχής και για να μην κινούν τη διαδικασία επιβολής προστίμων ήταν η αδυναμία του διδακτηρίου να στεγάσει όλους τους υπόχρεους σε φοίτηση μαθητές[1405]. Από την πλευρά τους οι επιθεωρητές πολύ συχνά επικαλούνταν «αρρενογονία» και, σπανιότερα, τον κλονισμό του κύρους του δασκάλου στην τοπική κοινωνία[1406].

Οι παραπάνω αιτιολογήσεις δεν μπορούσαν να αποκρύψουν το φαινόμενο της άρνησης φοίτησης, το οποίο φαίνεται ότι είχε πολύ μεγαλύτερη διάσταση από εκείνη που περιγράφεται στις αρχειακές πηγές[1407]. Υπάρχει μία τουλάχιστον έγγραφη μαρτυρία, από τον οικισμό Θεοδώρα του Μέσα Μυλοποτάμου, κατά την οποία ο δάσκαλος είχε αποδεχτεί την μη φοίτηση των κοριτσιών, μετά από συμφωνία με τους γονείς τους ότι θα τα έστελναν στο σχολείο κατά

έλλειψη είτε διδακτικού προσωπικού είτε κατάλληλου διδακτηρίου (βλ. Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία ...*, *ό. π.* σημ. 209, σελ. 92).

[1404] Η διαδικασία επιβολής κυρώσεων δεν κινείται ακόμη και σήμερα (2004) για τους γονείς των μαθητών του Μυλοποτάμου που εγκαταλείπουν την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η σχολική εγκατάλειψη έχει μετατοπιστεί χρονικά στη μετάβαση από το δημοτικό σχολείο στο γυμνάσιο και κατά τη διάρκεια του γυμνασίου. Στον Κάτω Μυλοπόταμο το ποσοστό μαθητικής διαρροής ανέρχεται στο 30% και στον Πάνω στο 40%. Σε επίπεδο νομού η μαθητική διαρροή ανερχόταν το έτος 1981-82 σε 23,7% (βλ. Λαρίου-Δρεττάκη Μ., *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτήν*, Αθήνα 1993, σελ. 67). Οι εκπαιδευτικές αρχές δικαιολογούν το φαινόμενο με την οικονομική ένδεια ορισμένων κτηνοτροφικών οικογενειών και με τη μη θεώρηση από τις τοπικές κοινωνίες τής εκπαίδευσης ως εφοδίου για την μελλοντική επαγγελματική ζωή των παιδιών (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρηση*, φ. 16598 (4/5-12-2004).

[1405] Για παράδειγμα, το έτος 1915 στα Μετόχια Κάμπου «οι μη προσερχόμενοι δεν εξηναγκάσθησαν υπό του δ/λου να προσέλθωσι, διότι ο χώρος του σχολείου είναι μικρός και δεν δύναται να περιλάβει πάντας» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-1916..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 69). Ενδιαφέρον, ως προς τις μειωμένες απαιτήσεις φοίτησης, παρουσιάζει το γεγονός ότι στην ίδια ανεπαρκή ιδιωτική οικία συστεγάστηκε από το έτος 1921 το παρθεναγωγείο του οικισμού (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 76-77).

[1406] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον ... 1923, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 71, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σ.σ. 107, 170, 180 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931-32..., *ό.π.* σημ. 485, σελ. 113. Οι επιθεωρητές των σχολικών ετών 1923-24 και 1931-32 απέδιδαν με ευκολία τη μαθητική αποχή του οικισμού Αλφά σε κλονισμένο κύρος των δασκάλων του σχολείου. Τελικά το 1934 ένας τρίτος στη σειρά επιθεωρητής ήρθε να αναγνωρίσει ότι η αιτία για τις απουσίες των μαθητών ήταν η κατοίκηση μαζί με τους γονείς τους σε απομακρυσμένες από τον κεντρικό οικισμό πρόχειρες κατοικίες (μετόχια), κατά τις περιόδους της ελαιοσυλλογής, του θερισμού και του τρύγου.

[1407] Η αυξημένη σχολική εγκατάλειψη στον Μυλοπόταμο φαίνεται και από τα ποσοστά αναλφαβητισμού που καταγράφουν οι στατιστικές της περιόδου. Για παράδειγμα, το έτος 1900 οι αναλφάβητοι άνδρες του Μυλοποτάμου ανέρχονταν στο 67,69% και οι γυναίκες στο 95,34% (η αναφορά στον χριστιανικό πληθυσμό). Σε επίπεδο Κρήτης τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 55% και 87,57% (βλ. Ανδρουλάκη Γ., «Η εκπαίδευση στην Κρήτη επί Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 5/2000, σελ. 9).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

την ημέρα ή κατά τις ημέρες της επιθεώρησης[1408]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επισκέψεις των επιθεωρητών στους απομονωμένους κτηνοτροφικούς οικισμούς, στους οποίους εντοπιζόταν και το μεγαλύτερο πρόβλημα, μέχρι το έτος 1931, οπότε η εκπαιδευτική περιφέρεια Ρεθύμνου χωρίστηκε στα δύο, ήταν κατά μέσο όρο λιγότερες της μίας ανά έτος.

Στην υπόνοια για «συμφωνίες» των τοπικών κοινωνιών και των δασκάλων, σχετικές με τη φοίτηση, οδηγούν και οι εκφράσεις ανώτερων στελεχών της εκπαίδευσης, όπως του Γενικού επιθεωρητή της Παιδείας στην Κρήτη το έτος 1910 «περί υποχρεωτικής όντως και ουχί επί του χάρτου μόνον φοιτήσεως». Αναφέρει ο επιθεωρητής: «Εκ της επισκέψεως πλείστων σχολείων, εκ των πληροφοριών των Νομαρχιακών Επιθεωρητών και εκ των δελτίων της επιθεωρήσεως του Μαρτίου πείθομαι ακραδάντως ότι είναι λίαν εξωγκωμένοι οι αριθμοί, πολύ της αληθείας απέχοντες, ένεκα της γεννηθείσης διά της μεταξύ κοινοτήτων και διδασκάλων αλληλεγγύης αμοιβαίας υποστηρίξεως»[1409]. Η «αλληλεγγύη» κοινοτήτων και δασκάλων αφορούσε τη σύνταξη ελλιπών καταστάσεων των υπόχρεων σε φοίτηση μαθητών από τις κοινοτικές αρχές.

Οι δάσκαλοι και οι επιθεωρητές του Μυλοποτάμου δεν σταμάτησαν να μοχθούν κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930 για την αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών, συχνά σε συνεργασία με την Εκκλησία. Το 1923 ο νομαρχιακός επιθεωρητής εξέδωσε εγκύκλιο με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα της γυναίκας και «του προγενομένου κακού εις την πολιτείαν ένεκα της ελλείψεως μορφωμένων μητέρων» και την απέστειλε να διαβαστεί από τους άμβωνες των εκκλησιών. Ο επιθεωρητής του έτους 1931 έκανε ομιλία στα Ανώγεια «Περί της χρησιμότητος του λαϊκού σχολείου, των πλεονεκτημάτων τής μορφώσεως και περί τών συνεπειών ας συνεπάγεται η μη συμμόρφωσις προς τον Νόμον περί υποχρεωτικής Φοιτήσεως»[1410]. Οι προσπάθειες αυτές των φορέων της εκπαίδευσης εντάθηκαν κατά τη

[1408] Βλ. Ζουριδάκη-Φλουρή Μ., *Θεοδώρα...*, *ό. π.* σημ. 1007, *σ.σ.* 73-74. Σε πολλά βιβλία ιστορίας των οικισμών του διαμερίσματος Ρεθύμνου επαναλαμβάνεται η πανομοιότυπη παράκληση των γονέων των μαθητών προς τον δάσκαλο «Βγάλε μου, δάσκαλε, το κοπέλι από το σκολειό να ...» (προστίθετο κάποια γεωργική εργασία, όπως «να βόσκει τα πρόβατα», «να μαζώνει ελιές» κ.τλ.).

[1409] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7. Ο Ε. Γενεράλης αναφέρει ως πρόσθετους λόγους για τη σύναψη τέτοιων «συμφωνιών» την προσπάθεια ίδρυσης σχολείων σε οικισμούς που δεν είχαν τον απαιτούμενο αριθμό παιδιών, την οργανικότητά τους και τον μισθό των δασκάλων, ο οποίος διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη βαθμίδα του σχολείου. Αναφέρει, επίσης, περιπτώσεις «μαθητών» ηλικίας 4 ετών και μεγαλύτερης από 15 έτη και την εγγραφή «ανύπαρκτων ονομάτων». Ο δάσκαλος, μάλιστα, του Μέρωνα Αμαρίου Μιχαήλ Γενεράλης πρότεινε τρόπους με τους οποίους θα συντάσσονταν «κατάλογοι αληθείς των υποχρέων προς φοίτησι, αντί των πλαστών και κιβδήλων οίτινες συντάσσονται νυν κατά τας υπαγορεύσεις της συναλλαγής» (αναφέρεται από τον Α. Χουρδάκη στο *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία ...*, *ό. π.* σημ. 209, σ.σ. 216-217). Ο νομαρχιακός επιθεωρητής Ρεθύμνου Γ. Στεφανάκις σημείωνε σε έκθεσή του προς το Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο τη συμμετοχή στην συμπαιγνία των τοπικών αρχών: « Ο ιερεύς (sic, αντί γραμματεύς) του χωρίου ή της σχολικής περιφερείας μετά του ιερέως και δημάρχου (όπου εισί τοιούτοι) πρέπει προ της 20ης Αυγούστου να υποχρεώνται εις την παράδοσιν του ειρημένου καταλόγου εις τον διδάσκαλον δια πάσαν δε παράλειψιν μαθητού υπαγομένου εις την υποχρεωτικήν εκπαίδευσιν ή αναγραφήν μη υπαγομένου να τιμωρώνται και τα τρία πρόσωπα εις ά ανατίθεται η τούτου σύνταξις. Ότε ήμην επιθεωρητής εν Ρεθύμνη εν τω χωρίω Μέρωνι του Αμαρίου εδόθη κατάλογος τω διδασκάλω περιέχων 70 υποχρέους εις φοίτησιν. Γενομένης δ' εξετάσεώς τινος επιμελεστέρας ευρέθησαν πλείους των 40 εισέτι υπόχρεοι (Στεφανάκι Γ., «Υπόμνημα ...», *ό. π.* σημ. 1383, σελ. 450). Το φαινόμενο των κρυφών και των φανερών στοιχείων δεν αποτελεί μοναδικότητα της φοίτησης στην ελληνική εκπαίδευση. Παρόμοια διαπίστωση για «κρυφά προγράμματα» έχει κάνει ο Α. Δημαράς και για τον τομέα της εφαρμογής των αναλυτικών προγραμμάτων (βλ. Δημαρά Α., «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35-36-37/1988, σελ. 194).

[1410] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 113 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1931..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 10.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

δεκαετία του 1930, οπότε το διδακτηριακό πρόβλημα είχε σε μεγάλο μέρος επιλυθεί και δεν μπορούσε πια να χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για την αποφυγή της φοίτησης[1411]. Το έτος 1933 μόνο το 40-50% των μαθητών της Κρήτης αποφοιτούσε από το δημοτικό σχολείο[1412]. Μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, το σύνολο σχεδόν των υπόχρεων προς φοίτηση μαθητών και μαθητριών εγγράφονταν στο δημοτικό σχολείο, αποφοιτούσε, όμως, σημαντικά μικρότερο ποσοστό[1413]. Κατά το σχολικό έτος 1938-39 στην πρώτη τάξη των δημοτικών σχολείων του νομού Ρεθύμνου εγγράφηκαν 1195 αγόρια και 1138 κορίτσια και στην έκτη τάξη μόλις 657 αγόρια και 469 κορίτσια. Οι ωραιοποιήσεις των αριθμών -οι επιθεωρητές του Ρεθύμνου ανέφεραν στο Υπουργείο Παιδείας ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες που φοιτούσαν στη στοιχειώδη εκπαίδευση ανέρχονταν στο 15,6% του συνολικού πληθυσμού- δεν μπορούσαν να αποκρύψουν το πρόβλημα της σχολικής εγκατάλειψης από τα μισά σχεδόν αγόρια και από το 60% των κοριτσιών[1414].

2.1.3.8 Οι κατά περιόδους εκπαιδευτικές πολιτικές στην Κρήτη

Από τα παραπάνω έχει φανεί ότι η διείσδυση του σχολικού δικτύου στην περιοχή του Μυλοποτάμου ήταν αναντίστοιχη με την ετοιμότητα της κοινωνίας του να επωφεληθεί των αγαθών της εκπαίδευσης. Αν το σχολικό δίκτυο μπόρεσε να απλωθεί από το 1840 και μετέπειτα με σχετικά γρήγορους ρυθμούς μέχρι τα μετόχια και τους τελευταίους απομονωμένους οικισμούς του Μυλοποτάμου, αυτό οφείλεται περισσότερο στις κατά περιόδους ευνοϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές και λιγότερο σε υπαρκτή ζήτηση σχολικών αγαθών.

Αποφασιστική για την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου υπήρξε η εκπαίδευση προσωπικού στην αλληλοδιδακτική μέθοδο από τον δάσκαλο της Γραμβούσας Δ. Βλαστό την περίοδο 1827-1830 και από από τον δάσκαλο της πόλης του Ρεθύμνου Κ. Ψαρουδάκη, κατά τις χρονικές περιόδους 1842-1844 και 1848-1851. Εξίσου αποφασιστική υπήρξε η βοήθεια σε απαραίτητο για την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου υλικό από την Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης, από το 1844 που ιδρύθηκε μέχρι την επανάσταση του 1866.

Μετά την επανάσταση η εκπαιδευτική πολιτική του Μυλοποτάμου χαρασσόταν από τη Δημογεροντία του Ρεθύμνου. Αν και το αρχείο της δεν σώθηκε, ώστε να μπορούμε να εκτιμήσουμε την προσφορά της στην εκπαίδευση, τα αποτελέσματά της δεν μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι εφάρμοσε μια συγκροτημένη, με χρονοδιάγραμμα, προτεραιότητες και μακροπρόθεσμη προοπτική πολιτική. Ύστερα, μάλιστα, από την επιστροφή της διαχείρισης της μοναστηριακής περιουσίας στις μονές, σταδιακά από το έτος 1874, η όποια εφαρμοζόμενη πολιτική λειτουργίας και επέκτασης του σχολικού δικτύου φαίνεται ότι αποφασιζόταν από τα ηγουμενοσυμβούλια των μονών και από τις οικονομικές τους προτεραιότητες.

Η εκπαίδευση πέρασε οριστικά στα χέρια της πολιτικής εξουσίας μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας, το 1878, με την ουσιαστικοποίηση της λειτουργίας της Γενικής Συνέλευσης. Η ψήφιση του δημοτικού νόμου του 1879 μετακύλισε τα λειτουργικά έξοδα των σχολείων στους

[1411] Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 69.

[1412] Βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία ...», *ό. π.* σημ. 361, σελ. 27.

[1413] Κατά την τριετία 1929-1932 εγγράφηκαν στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης της Κρήτης 56.302 μαθητές (30.535 αγόρια και 25.767 κορίτσια) και φοίτησαν 51.917 (28.813 αγόρια και 23.104 κορίτσια). Τα αγόρια αντιπροσώπευαν το 54% των εγγραφέντων και το 55% των φοιτούντων μαθητών (βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία ...», *ό. π.* σημ. 361, σ.σ. 27-34).

[1414] Βλ. περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 325 (1-8-1939) και τ. 345 (15-7-1940). Σε πανελλήνιο επίπεδο, οι εκπαιδευτικές αρχές παρουσίαζαν ελαφρά μικρότερο ποσοστό. Στην εκπαιδευτική στατιστική του έτους 1930 το μαθητικό δυναμικό βρέθηκε ότι αντιπροσώπευε το 10,9% του συνολικού πληθυσμού (αναφέρεται από τον Κ. Τσουκαλά στο *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό. π.* σημ. 10, σελ. 395).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δήμους και έδωσε αποκλειστικά στα χέρια της Γενικής Συνέλευσης τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος του 1881 και ο δεύτερος του 1889 ήταν πολύ προωθημένοι για τον Μυλοπόταμο, αν λάβουμε υπόψη μας την οικονομική και κοινωνική του κατάσταση. Παρά το γεγονός ότι κανένας από τους δύο νόμους δεν έτυχε γενικής εφαρμογής, από μόνη η ύπαρξή τους λειτούργησε προωθητικά για την εκπαίδευση. Η ενεργοποίηση των δύο νόμων στις γειτονικές επαρχίες Ρεθύμνου, Αμαρίου και Μαλεβιζίου έκανε φανερή την υστέρηση του Μυλοποτάμου και δημιούργησε σχετική άμιλλα.

Αποκορύφωμα του ευνοϊκού νομοθετικού πλαισίου υπήρξε εκείνο της περιόδου της αυτονομίας. Όσο και αν, μέχρι το τέλος της δεκατετράχρονης ύπαρξής της, η Κρητική Πολιτεία φαινόταν να πειραματίζεται στον τομέα της εκπαίδευσης με την ψήφιση αλλεπάλληλων νομοσχεδίων, οι πόροι που διατέθηκαν γι' αυτήν και η σημασία που της δόθηκε, συνυφασμένα με τις εθνικές βλέψεις, οδήγησαν την Κρήτη, κατά την ένωσή της με το ελεύθερο βασίλειο, το έτος 1913, να προπορεύεται στη στοιχειώδη εκπαίδευση[1415]. Το ίδιο συνέβη και με τον Μυλοπόταμο. Και αν στην περιοχή του δεν παρατηρήθηκε το φαινόμενο του ευεργετισμού, που εμφανίστηκε στην εξίσου δυσμενή περιοχή των Σφακίων, η καταγωγή του πρώτου νομαρχιακού επιθεωρητή Γ. Στεφανάκη και του προτελευταίου Επιτρόπου Παιδείας Β. Σκουλά από τον Μυλοπόταμο συντέλεσαν στην αναπλήρωση του χαμένου μέχρι τότε εδάφους.

Με την ένωση με την Ελλάδα, η ευνοϊκή μεταχείριση της Κρήτης δεν σταμάτησε. Όσο και εάν οι πολεμικές περιπέτειες δεν άφηναν περιθώρια παροχών, η αντιμετώπιση της Κρήτης ως «νέας χώρας», τουλάχιστον μέχρι την αποχώρηση του μουσουλμανικού στοιχείου, συντέλεσε στη διατήρηση και επέκταση ενός σχολικού δικτύου ήδη πληρέστερου από εκείνο της ηπειρωτικής χώρας. Το τέλος της πολεμικής περιόδου και η οικονομική σταθεροποίηση του Μυλοποτάμου κατά τον μεσοπόλεμο οδήγησαν βαθμιαία στην αύξηση της φοίτησης, ώστε το γενναιόδωρο σχολικό και διδακτηριακό του δίκτυο να μην παραμείνει κενό κέλυφος.

2.1.3.9 Η διαθεσιμότητα εκπαιδευτικού προσωπικού

Καθοριστικός παράγοντας για την επέκταση του σχολικού δικτύου στην περιοχή του Μυλοποτάμου κατά τον 20ο αιώνα υπήρξε η διαθεσιμότητα κατάλληλου και αριθμητικά επαρκούς εκπαιδευτικού προσωπικού[1416]. Στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα η έλλειψή του ήταν εμφανής σε ολόκληρο το διαμέρισμα Ρεθύμνου[1417] και πολύ περισσότερο στο πιο ορεινό

[1415] Βλ. παρακάτω τα κεφάλαια *ΙΙΙ 1.4 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης του σχολικού δικτύου*, *ΙΙΙ 2.3 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης του διδακτηριακού δικτύου* και *ΙΙΙ 1.5 Συγκρίσεις*.

[1416] Θα πρέπει να τονιστεί ότι δυσκολίες αντιμετωπίζονταν καταρχήν στη μετάκληση δασκάλων και κατά δεύτερο λόγο στην επάρκεια της παιδαγωγικής τους κατάρτισης. Σε έκθεση του έτους 1836 των εφόρων των σχολείων του Ρεθύμνου για την κατάσταση της εκπαίδευσης, ο δάσκαλος του ελληνικού σχολείου χαρακτηρίζεται ως «της παλαιάς μεθόδου» και «αμελής», ενώ ο δάσκαλος του αλληλοδιδακτικού σχολείου ως «ανίδεος του χρέους του, παρ' ότι επιμελής» (βλ. Μανουρά, Σ., «Πέντε Κρητικά Ιστορικά σημειώματα...», *ό. π.* σημ. 253).

[1417] Ο Μ. Πρεβελάκης έχει περιγράψει παραστατικά την αγωνία των εφόρων του Ρεθύμνου να στελεχώσουν με διδακτικό προσωπικό τα σχολεία: «Το Ρέθυμνον και η Κρήτη εν γένει κατά τους χρόνους, περί ών ο λόγος, μέχρι του 1866 ολίγους είχε πεπαιδευμένους, τους δυναμένους να διδάξωσιν εν τοις Σχολείοις...Πλην των..., τους άλλους Διδασκάλους και Διδασκαλίσσας οι Έφοροι της πόλεως ηναγκάζοντο να προμηθεύωνται έξωθεν και μάλιστα εξ Αθηνών... Πολλάκις τρεις και τέσσαρες επιστολαί απεστέλλοντο εντεύθεν εις Αθήνας προς τους ανωτέρω προμηθευτάς προς υπόμνησιν δοθείσης παραγγελίας προς εύρεσιν Διδασκάλου και ταχείαν αυτού αποστολήν, μη ανεχομένων των εφόρων επί πλέον καθ' εκάστην της παρατηρήσεως και τους γογγυσμούς από μέρους των γονέων και όλων εν γένει των πολιτών...Ενίοτε οι εν Αθήναις προμηθευταί...προσέφευγον και εις τας επαρχίας και εις τας κώμας έτι». Στην ομιλία του ο Μ. Πρεβελάκης ανέφερε εύρεση διδακτικού προσωπικού όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στην Πελοπόννησο, στη Σύρο και στη Μακεδονία» (βλ. Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως, ...», *ό. π.* σημ.

του τμήμα, στην επαρχία Μυλοποτάμου. Ακόμη και μετά την εφαρμογή του πρώτου Περί Παιδείας νόμου, τα υπάρχοντα σχολεία δεν μπορούσαν να στελεχωθούν. Το έτος 1875 η Τμηματική Εφορεία Ρεθύμνης δημοσίευσε αγγελία στις τοπικές εφημερίδες για την εξεύρεση εννέα δασκάλων, οκτώ δευτεροβάθμιων και ενός πρωτοβάθμιου[1418].

Η λειτουργία επί Κρητικής Πολιτείας παιδαγωγικών τμημάτων, προσαρτημένων στα Γυμνάσια Ηρακλείου και Χανίων, και η ίδρυση στη συνέχεια Διδασκαλείου στο Ηράκλειο το έτος 1901[1419] επιχείρησαν να καλύψουν σταδιακά τα υπάρχοντα κενά, αλλά και τα πρόσθετα που δημιουργούσε η αλματώδης εξάπλωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης[1420].

442, σ.σ. 23-24). Στο αρχείο της Ενορίας του μητροπολιτικού ναού του Ρεθύμνου σώζεται συμφωνητικό του έτους 1873 μεταξύ των Εφόρων των Κοινών Καταστημάτων και του Σάμιου καθηγητή Γ. Σωτηρίου, για την ανάληψη της διεύθυνσης του ελληνικού σχολείου της πόλης για ένα έτος (βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σελ. 346). Για το ίδιο πρόβλημα, ο πρόεδρος της Κρητικής Βουλής το 1901 Α. Μιχελιδάκης, στον εναρκτήριο λόγο του για τον Περί Παιδείας νόμο του έτους αυτού, αφού αγόρευσε για τις κατακτήσεις της εκπαίδευσης στην Κρήτη επί ημιαυτονομίας, κατέληξε: «Έν πράγμα, Κύριοι, μόνον έλειπεν εις την πολιτείαν μας κατά την εποχήν εκείνην. Δεν υπήρχεν εργαστήριον, το οποίον να παράγη διδασκάλους τεχνικούς, δεν υπήρχε διδασκαλείον» (βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τ. Δ', *ό. π.* σημ. 1393). Για την έλλειψη δασκάλων κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα στο διαμέρισμα Λασιθίου και την ασυννενοησία που προκαλούσε η μετάκληση δασκάλων από το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο, με τον ιδιωματικό τους λόγο, βλ. το ευθυμογραφικό διήγημα του Γ. Μ., «Λάλιε...δάσκαλε», περιοδικό *Δρήρος*, τ. 3 (1937), σ.σ. 82-83.

[1418] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 45 (14-9-1885). Τελικά, τα σχολεία επανδρώθηκαν με «νεανίες, μαθητές ελληνικών σχολείων» (βλ. εφημερίδα *Αρκάδιον*, φ. 66/17-5-1886). Η έλλειψη δασκάλων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στην Κρήτη φαίνεται παραστατικά και στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Ιωάννη Κονδυλάκη *Όταν ήμουν δάσκαλος*, Αθήναι 1916[1]. Ο Κονδυλάκης διορίστηκε δάσκαλος στον οικισμό Μόδι του διαμερίσματος Χανίων κατά το σχολικό έτος 1884-85 (βλ. Πολίτη Φ., «Ι. Κονδυλάκης. Μια ξεχασμένη σελίδα», περιοδικό *Κρητικές σελίδες*, τ. 1-3/1938, σ.σ. 82-84, όπου και φωτογραφίες του διδακτηρίου του σχολείου).

[1419] Τα παιδαγωγικά τμήματα αποδείχτηκαν αναποτελεσματικά, αφού κατά το πρώτο έτος λειτουργίας τους αποφοίτησαν από αυτά μόλις πέντε δάσκαλοι (βλ. *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, χ.α.φ., 13-7-1901, σελ. 1064). Πάντως, στο Διδασκαλείο Ηρακλείου η αντιπροσώπευση των ρεθεμιωτών υποψήφιων δασκάλων υπήρξε αυξημένη, αφού κατά το σχολικό έτος 1904-1905 επί 38 φοιτούντων από την Κρήτη και στα τρία έτη σπουδών, ρεθεμιώτες ήταν οι 10, ποσοστό 26,3% (βλ. Μαμάκη Γ., «Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και το album του μαθητή Γεωργίου Καφετζάκη από τη Νεάπολη», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 134-135 (2002), σ.σ. 91-92).

[1420] Στις αρχές της αυτονομίας, το έτος 1900, σε εξετάσεις κατάταξης των υπηρετούντων δασκάλων απορρίφθηκαν τα ¾ από αυτούς. Παρά την απόρριψη, το επόμενο σχολικό έτος επαναπροσλήφθηκαν όλοι, εξαιτίας της έλλειψης περισσότερο καταρτισμένου διδακτικού προσωπικού (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αναγέννησις*, φ. 18-7-1900). Λίγο πριν τη λήξη της αυτονομίας, το έτος 1910, οι ελλείψεις δασκάλων με κατάλληλα προσόντα ήταν μεγάλες. Στην έκθεσή του προς την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας, ο Γενικός Επιθεωρητής Ε. Γενεράλης ανέφερε: «ουδαμού του κόσμου οι διδάσκαλοι είναι είκοσι και ενός ειδών ανήκοντες εις οκτώ διαφόρους τάξεις ανίσως μεμορφωμένας, ως είναι παρ' ημίν, από του πρωτοβαθμίου διδάσκαλιστού μέχρι του απλού γραμματοδιδασκάλου ή του τεταρτοβαθμίου υποδιδασκάλου όντων των τελευταίων πολλάκις άνευ ουδενός προσόντος» και παρακάτω «έχομεν δηλαδή 535 διδασκάλους (373 άρρενας, 162 θήλεις), περί ων δεν δυνάμεθα να είπωμεν ότι είναι ουδέ κατά προσέγγισιν άξιοι του ονόματος, ουδέ του προορισμού. Τουτέστι τα 3/5 ως έγγιστα δεν εκπληρούσι τον προορισμόν του διδασκάλου» (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7). Κατά το σχολικό έτος 1921-22 στον Μυλοπόταμο υπηρετούσαν 4 πρωτοβάθμιοι δάσκαλοι, 16 δευτεροβάθμιοι και 38 τριτοβάθμιοι. Οι εκκαθαρίσεις των δασκάλων ξεκίνησαν ουσιαστικά κατά τη δεκαετία του 1920, μετά την άφιξη του μικρασιατικού πληθυσμού.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η άφιξη των μικρασιατών προσφύγων το έτος 1922 και προγενέστερα επέλυσε οριστικά το πρόβλημα. Ανάμεσα σ' αυτούς υπήρχε ικανός αριθμός δασκάλων, και των δύο φύλων[1421]. Η οικονομική τους εξαθλίωση δεν τους άφηνε περιθώρια επιλογής χώρου εργασίας και η τοποθέτησή τους ακόμη και στα δύσκολα σχολεία του Μυλοποτάμου θεωρούνταν ευπρόσδεκτη[1422]. Όσον αφορά τις γυναίκες, η ανατροφή πολλών από αυτές στο κοσμοπολίτικο αστικό περιβάλλον των μικρασιατικών παραλίων, τις έκανε να μην έχουν ενδοιασμούς να εργαστούν ακόμη και στους πιο ορεινούς οικισμούς[1423]. Το έτος 1927 γυναίκες δασκάλες μικρασιατικής καταγωγής υπηρετούσαν στα Ανώγεια (2), στα Αγγελιανά, στους Δαφνέδες, στον Εξάντη, στα Ζωνιανά, στα Κεραμωτά και στο Πέραμα και άνδρες στην Ελεύθερνα, στους Έρφους, στον Ορθέ, στο Ρουμελί και στο Χουμέρι. Στο σύνολο των 65 δασκάλων του Μυλοποτάμου, οι δάσκαλοι μικρασιατικής καταγωγής αντιπροσώπευαν ποσοστό 20%.

Η εκπαίδευση ιεροδιδασκάλων και η πρόσληψή τους στα σχολεία έλυσε οριστικά το πρόβλημα του διδακτικού προσωπικού. Το έτος 1927 στα σχολεία του Μυλοποτάμου υπηρετούσαν έξι ιεροδιδάσκαλοι, στις Αλόιδες, στα Ανώγεια (2), στην Επισκοπή, στο Αηδονοχώρι και στις Σίσες. Όλοι ήταν απόφοιτοι του Ιεροδιδασκαλείου της Αγίας Τριάδας Χανίων και αντιπροσώπευαν το 9% του διδασκαλικού δυναμικού της επαρχίας Μυλοποτάμου.

2.1.3.10 Η προσπάθεια αντιμετώπισης της γενικευμένης ανομίας του Μυλοποτάμου μέσω της εκπαίδευσης

Η περιοχή του Μυλοποτάμου σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου χαρακτηριζόταν από γενικευμένη ανομία ως προς τη ζωοκλοπή, τις αιματηρές αντεκδικήσεις (βεντέτες) και γενικότερα τις ανθρωποκτονίες, ως προς την οπλοκατοχή και οπλοχρησία και ως προς τις απαγωγές των γυναικών και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να χαρακτηρίζεται από τα

[1421] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση του επιθεωρητή του έτους 1924 για επιλογή μαθητών και μαθητριών μεταξύ των προσφύγων και εκπαίδευσή τους, για την επίλυση του προβλήματος της διαθεσιμότητας εκπαιδευτικού προσωπικού. «Είναι κατά το μέγιστον μέρος κατ' εξοχήν ευφυείς, ευάγωγοι, προσεκτικοί, επιμελέστατοι, φρόνιμοι, καθαροί, υγιείς, ευγενέσταται φυσιογνωμίαι. Αναγιγνώσκουν πολύ τελείως, και αποδίδουν ωραία το περιεχόμενον...Αι μαθήτριαι γνωρίζουν χειροτεχνίαν (καλαθοπλεκτικήν ιδίως) αρίστην. Η πολιτεία θα ηδύνατο να δημιουργήσει θαυμασίους διδασκάλους, εάν τη υποδείξει των διδασκάλων και επιθεωρητών εξέλεγέ τινας εξ αυτών και ανελάμβανε την εκπαίδευσίν των εν οικοτροφείοις» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον ... 1923, *ό. π.* σημ. 505).

[1422] Για τις δυσκολίες επιβίωσης των νεαρών διδασκαλισσών στην ελληνική ύπαιθρο, βλ. Κοτσέτσου Α., «Δασκάλα στο χωριό», στο Σμυρνή Ν-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς...*, *ό. π.* σημ. 1449, σ.σ. 318-321. Για τα ιδιαίτερα προβλήματα των νεαρών διδασκαλισσών στην ύπαιθρο της Κρήτης, βλ. Επιφανίου-Πετράκη Σ., «Το κλέψιμο της δασκάλας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α', τ. 42 (1954), σ.σ. 29-30 και τ. 43 (1954), σ.σ. 22-26 και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 306, σελ. 8. Για τα αντίστοιχα προβλήματα μιας νεαρής καθηγήτριας μουσικής στο γυμνάσιο του Ρεθύμνου κατά την ίδια περίοδο, βλ. το αυτοβιογραφικό Νάκου Λ., *Η κυρία Ντορεμί*, Αθήνα 1971. Να σημειωθεί ότι δέκα έξι χρόνια μετά το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1956, η δασκάλα των Απλαδιανών στον Μέσα Μυλοπόταμο έπεσε θύμα απαγωγής (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 43).

[1423] Για την προσφορά των διδασκαλισσών στην εκπαίδευση του εκτός συνόρων του ελληνικού κράτους ελληνισμού, βλ. Ξηραδάκη Κ., *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα 1972 και τ. Β', Αθήνα 1973. Στη μελέτη αυτή υπάρχουν και κάποιες νύξεις για την μετέπειτα προσφορά τους στα σχολεία της μητροπολιτικής Ελλάδος. Μερικές από τις αναφερόμενες εκεί δασκάλες δίδαξαν αργότερα στα σχολεία της Κρήτης. Για την εκπαιδευτική κατάσταση των Ελλήνων της Μικρασίας, βλ. Σολδάτου Χ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας...*, ό. π. σημ. 13, τ. Β', Αθήνα 1989 και τ. Γ', Αθήνα 1991.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τέσσερα πρώτα[1424]. Το φαινόμενο της ζωοκλοπής δεν ήταν, βέβαια, άγνωστο και στις υπόλοιπες κτηνοτροφικές κοινωνίες του διαμερίσματος Ρεθύμνου[1425]. Ο συνδυασμός, όμως, όλων των παραπάνω παραβατικών συμπεριφορών και η έκταση που είχαν πάρει χαρακτήριζε αποκλειστικά τους οικισμούς γύρω από τον Ψηλορείτη[1426].

Στην έκθεση επιθεώρησης των σχολείων του Μυλοποτάμου του έτους 1899, ο νομαρχιακός επιθεωρητής Γ. Στεφανάκις, καταγόμενος από την περιοχή και γνώστης της, τόνιζε: «Ανάγκη λοιπόν απόλυτος όπως η πολιτεία μεριμνήση περί διαμορφώσεως των μερών τούτων, ων εν προγενεστέραις ημέραις το ½ των κατοίκων ευρίσκετο εις τας φυλακάς δια ζωοκλοπήν προπάντων, και δι' άλλα εγκλήματα». Και συνέχιζε: «Δύναται δ' ασφαλώς να είπη τις ότι εν τω παρελθόντι τα 4/5 των φυλακιζομένων ωρμώντο εξ ορεινών μερών»[1427]. Στην πρότασή του το έτος 1901 για ίδρυση σχολείων, επικαλούνταν ως πρόσθετα επιχειρήματα για τη λειτουργία σχολείων την ροπή των τοπικών κοινωνιών στη ζωοκλοπή. Έτσι, χαρακτήριζε τους κατοίκους του Αγίου Μάμαντος και των Ζωνιανών «κλεψίστατους» και της Καλύβου «δεινούς κλέπτας και ακαθάρτους και ελεεινούς υφ' όλας τας επόψεις»[1428]. Ένα μέτρο της πραγματικότητας παρέχει η εικόνα του δασκάλου του οικισμού των Λειβαδίων, ο οποίος το έτος 1923 δίδασκε οπλισμένος[1429].

Στις διοικητικές και στις εκπαιδευτικές αρχές της Κρήτης επικρατούσε η πεποίθηση ότι η περιστολή της ανομίας στον Μυλοπόταμο μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της παιδείας της τοπικής κοινωνίας και ιδιαίτερα της εκπαίδευσης των νέων γενιών[1430]. Ο ίδιος επιθεωρητής τόνιζε την ανάγκη λειτουργίας παρθεναγωγείου στα Ανώγεια, «διότι μόνον δια της διαπλάσεως

[1424] Σε έκθεσή του έτους 1936 ο διοικητής Χωροφυλακής Ρεθύμνου ανέφερε: «Ουδαμώς υπερβάλλεται η αλήθεια εάν ισχυρισθή τις ότι η χωροφυλακή εν τώ Νομώ τούτω ευρίσκετο εις διαρκή εμπόλεμον κατάστασιν υποχρεουμένη ασχέτως των εξαιρετικών μέτρων άτινα ελάμβανε να διατηρή εις όλας τας Επαρχίας ενισχυμένα μεταβατικά αποσπάσματα δια την λυσιτερεστέραν καταδίωξιν των διαφόρων κακοποιών» (βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σελ. 87). Για το φαινόμενο της ζωοκλοπής στον Μυλοπόταμο, βλ. Herzfeld M., *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Prinston 1985. Για το φαινόμενο της βεντέτας, βλ. Τσαντηρόπουλου Α., *Η «βεντέτα» στην ορεινή κεντρική Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 1310 και του ίδιου, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη...*, *ό. π.* σημ. 1311. Για το φαινόμενο της σύγχρονης ανομίας, βλ. Τσαντηρόπουλου Α., «Παράδοση και εκσυγχρονισμός στον Μυλοπόταμο. Στοιχεία της κατάστασης της ανομίας στην περιοχή», υπό εκτύπωση στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα», Πάνορμο 24-30/10/2003.

[1425] Για παράδειγμα, κατά το σχολικό έτος 1923-24 στα Μυριοκέφαλα «εις εκ των μαθητών της Α' τάξεως διατελεί κατάδικος εις τας φυλακάς ως ζωοκλέπτης» και στην Καλή Συκιά του ίδιου ανθρωπογεωγραφικού διαμερίσματος «εις το μαθητολόγιον του σχολείου αναγιγνώσκομεν ονόματα δύο μαθητών αποφοιτησάντων ως καταδίκων» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 47).

[1426] Εκτός του Μυλοποτάμου, παρόμοιες συμπεριφορές παρουσίαζαν και οι κάτοικοι της νότιας «ρίζας» του Ψηλορείτη (οικισμοί Καμάρες, Βορίζια, Ζαρός, Νίβριτος, Γέργερη) και του οικισμού Λοχριά στην Αμπαδιά της νοτιοδυτικής «ρίζας».

[1427] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Φάκελος πρόχειρος 1899..., *ό. π.* σημ. 496, σ.σ. 4 και 8.

[1428] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις..., *ό. π.* σημ. 492, σ.σ. 33, 36 και 41.

[1429] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 109.

[1430] Για τη συμβολή της εκπαίδευσης στο μετασχηματισμό των δομών μιας παραδοσιακής κοινωνίας, βλ. Ανθογαλίδου, Θ., *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Αθήνα 1987.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

της γυναικός θα κατορθωθή να εισέλθη ζύμωσίς τις εις την κωμόπολιν ταύτην και θα αποτραπώσιν οι άνθρωποι από των εγκληματικών κλίσεων και ροπών εις άς είτε εκ κλίσεως είτε εκ κληρονομικότητος άγονται»[1431].

Με βάση την παραπάνω λογική, οι κατά καιρούς εκπαιδευτικές αρχές της Κρήτης (ημιαυτονομίας, αυτονομίας και ελληνικού κράτους) ήταν ευνοϊκές στη λειτουργία όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού σχολείων στην περιοχή του Μυλοποτάμου. Μερικές φορές ίδρυσαν και συντήρησαν σχολεία ακόμη και όταν ο αριθμός των εγγεγραμμένων και των φοιτούντων μαθητών ήταν μικρότερος από τον προαπαιτούμενο (π.χ. στις Αλιάκες) και εγκαθίδρυσαν, έτσι, ένα πυκνότατο δίκτυο σχολικών μονάδων[1432].

Παράλληλα με τον στόχο της καταπολέμησης της εγκληματικότητας του Μυλοποτάμου μέσω της εκπαίδευσης των νέων γενεών, οι εκπαιδευτικές αρχές προσδοκούσαν την άμεση περιστολή των φαινομένων αυτών και μέσω της «εκπολιτιστικής» λειτουργίας των δασκάλων που έστελναν στην περιοχή και δεν έχαναν ευκαιρία να εξαίρουν τα σχετικά παραδείγματα[1433]. Το κύρος που περιέβαλλε κατά την εξεταζόμενη περίοδο το επάγγελμα του δασκάλου σε συνδυασμό με την εντοπιότητα αρκετών από αυτούς και την ανάληψη και άλλων κοινωνικών ρόλων (προέδρων ή γραμματέων αγροτικών-κτηνοτροφικών συνεταιρισμών και κοινοτήτων, επιμορφωτών σε αγροτικά θέματα ύστερα από μετεκπαίδευση στη Γεωργική Σχολή Μεσσαράς κ.λπ.) δεν μπορούσαν παρά να λειτουργήσουν κατευναστικά στη δύσκολη περιοχή του Μυλοποτάμου.

[1431] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις..., *ό. π.* σημ. 492, σ.σ. 42. Να σημειωθεί ότι η ίδια αντίληψη πρυτανεύει μέχρι σήμερα (2004) για την περιστολή της εγκληματικότητας στον Πάνω Μυλοπόταμο, στην οποία έχουν προστεθεί η χασισοκαλλιέργεια και η εμπορία ναρκωτικών ουσιών, το εμπόριο λευκής σάρκας, η «προστασία» καταστημάτων κ.λπ. (βλ. Παπακωνσταντή Γ., «Η εγκληματικότητα στον Μυλοπόταμο. Αίτια, συνέπειες, μύθοι και πραγματικότητα», Κοτζαμπασάκη Ν., «Η υποχώρηση των παραδοσιακών εγκλημάτων ως δείκτης διαφοροποίησης των κοινωνικών αξιών και αντιλήψεων», υπό εκτύπωση στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Πάνορμο 24-30/10-2003). Η πρόταση ίδρυσης Τεχνικού Επαγγελματικού Εκπαιδευτηρίου στο Γαράζο του Δήμου Κουλούκωνα τεκμηριώνεται, εκτός των άλλων, με επιχειρήματα πρόληψης της εγκληματικότητας (βλ. εφημερίδες Ρεθύμνου 15-9-2004).

[1432] Θα πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό κόστος ανά κάτοικο δεν ήταν υψηλότερο στον Μυλοπόταμο, απ' ότι στην υπόλοιπη Κρήτη, τουλάχιστον κατά το σχολικό έτος 1909-10, για το οποίο υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία. Το έτος αυτό το εκπαιδευτικό κόστος ανά κάτοικο του Μυλοποτάμου έφτασε τις 2,44 δραχμές, ενώ το αντίστοιχο της Κρήτης τις 2,76 δραχμές. Τα αντίστοιχα κόστη ανά φοιτώντα μαθητή ήταν ανώτερα στον Μυλοπόταμο: 30,5 δραχμές έναντι 25,09. Ανά φοιτούσα μαθήτρια το κόστος ήταν 17,07 και 19,76 δραχμές αντίστοιχα, ποσά που δείχνουν ότι η γυναικεία εκπαίδευση του Μυλοποτάμου ήταν υποβαθμισμένη και σε αυτό το επίπεδο. Στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο το μέσο κόστος ανά κάτοικο ήταν 2,53 δραχμές και ανά μαθητή 30,19 δραχμές (βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7).

[1433] Έτσι, το έτος 1923 εξαίρεται το παράδειγμα δασκάλου, ο οποίος «δια καταλλήλου ομιλίας του εις την εκκλησίαν (τυγχάνει και άριστος ψάλτης) έκανε 3 εκ των κατοίκων να προσέλθουν δακρύοντες να ζητήσουν συγγνώμην ο εις του άλλου. Εάν υπήρχον τοιούτοι δ/λοι δια τα ορεινά αυτά χωρία, θα έκοβον και την κλοπήν, ήτις αποτελεί την κυριωτέραν ασχολίαν των κατοίκων των χωρίων τούτων» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., *Βιβλίον Εκθέσεων Επιθεωρητού, αρχόμενον από 1 Σβρίου 1923 ...*, *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 118-119). Τους ρόλους αυτούς των δασκάλων τού μεσοπολέμου αναφέρουν και τιμούν αρκετοί συγγραφείς τοπικών ιστοριών οικισμών. Ενδεικτικά, βλ. Βαβουλέ Ν., *Στροβλές Χανίων...*, *ό. π.* σημ. 1380, σελ. 156: «ήταν δάσκαλοι, γραμματείς των κοινοτήτων και των συνεταιρισμών άμισθοι, συμβουλάτορες των χωρικών και κοντά τους όλες τις ώρες, όλο το χρόνο».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2.1.3.11 Άλλοι μικρότερης σημασίας παράγοντες

Κανένα σχολείο του Μυλοποτάμου δεν ιδρύθηκε άμεσα από φιλεκπαιδευτική ή εθνική εταιρεία της Κωνσταντινούπολης ή του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου. Δεν έλειψαν, όμως, οι επικλήσεις «εθνικών» λόγων για την ίδρυση σχολείων σε οικισμούς. Οι κάτοικοι του οικισμού Βενί διεκδικούσαν την ίδρυση σχολείου, επικαλούμενοι την ομαδική τους προσχώρηση στον χριστιανισμό. Στον εξαιρετικά μικρό οικισμό Αλιάκες, το σχολείο λειτούργησε ως «ανταπόδοση» για την εθνική προσφορά ενός επιφανούς κατοίκου του[1434].

Ένας άλλος παράγοντας, που επέδρασε αρνητικά στη λειτουργία των σχολείων, ήταν οι συχνές επιδημικές νόσοι, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα. Στο ξεκίνημά της, η εκπαίδευση στον Μυλοπόταμο είχε να αντιμετωπίσει το έτος 1854 μια επιδημία χολέρας και το 1883-84 μια επιδημία ευλογιάς, οι οποίες οδήγησαν στον θάνατο σημαντικού αριθμού μαθητών και στο κλείσιμο των σχολείων. Αργότερα, τα έτη 1917-18, κατά την πανδημία ασιατικής γρίπης, η λειτουργία των σχολείων δεν ανεστάλη επίσημα, αλλά οι πολλές απουσίες οδήγησαν στο σιωπηρό κλείσιμο των σχολείων[1435].

Ως τελευταία παράμετρος της δημιουργίας του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου, μικρής οπωσδήποτε σημασίας, θα πρέπει να θεωρηθεί ο κομματικός παράγοντας. Ο Γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας Ε. Γενεράλης, σε έκθεσή του το έτος 1920, ανέφερε για την ανισοκατανομή των σχολείων θηλέων: «Η μεγάλη αύτη ανισότης δεν δικαιολογείται βεβαίως ούτε εκ της άκρας ταύτης ή εκείνης της επαρχίας υπέρ άλλην φιλομαθείας, ούτε εκ της φυσικής της επαρχίας εκείνης ή άλλης κατασκευής, ούτε εκ του πυκνού ή αραιού των συνοικισμών...αλλά και εν τούτω έχει η πολιτική το εαυτής μέρος». Ο Επίτροπος της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας το έτος 1911 Γ. Κοκκινάκης, στην εισηγητική έκθεση τού Νομοσχεδίου περί Εκπαιδευτικών Περιφερειών, ανέφερε: «Γνωστόν δ' είναι ότι προχειρότατον μέσον ικανοποιήσεως κομματικής ήτο η ίδρυσις σχολείου και ο διορισμός ενός προσώπου παρασχόντος εκδουλεύσεις»[1436]. Δεν εντοπίσαμε τέτοιες κραυγαλέες περιπτώσεις στον Μυλοπόταμο, αλλά ούτε και θα μπορούσαν από τη φύση τους να υπάρξουν παρόμοιες αναφορές στις πηγές που μελετήσαμε. Υποψιαζόμαστε τη λειτουργία τού κομματικού παράγοντα μόνο στις -ελάχιστες- περιπτώσεις ανισοκατανομής του σχολικού δικτύου. Η ίδρυση του 30% των σχολείων του Ρεθύμνου μεταξύ των ετών 1913-1940 στην επαρχία Μυλοποτάμου, η οποία πληθυσμιακά αντιπροσώπευε επίσης το 30% του πληθυσμού του νομού, δεν αφήνει περιθώρια για υποψία ιδιαίτερης κομματικής εύνοιας, για την οποία, άλλωστε, πολύ περιορισμένες αναφορές υπάρχουν στις εφημερίδες της περιόδου[1437].

[1434] Βλ. παραπάνω σημειώσεις 901 και 927.

[1435] Βλ. Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία...*, *ό. π.* σημ. 4, σελ. 163 και Μαθητολόγια δημοτικών σχολείων Αγίου Ιωάννη Καμένου, Αρμένων, Χουμερίου κ.ά.

[1436] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ...*, *ό. π.* σημ. 7 και φ. 51 (30-7-1911). Καταγγελίες βλ. και στο *Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας*, χ.α.φ. (26-5-1901).

[1437] Βλ., ενδεικτικά, εφημερίδα Ρεθύμνου *Τύπος*, φ. 73 (4-6-1932).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.4 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης του σχολικού δικτύου

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η ανάλυση του σχολικού δικτύου της περιοχής του Μυλοποτάμου, από τη γέννησή του το έτος 1840 μέχρι τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν τα ερωτήματα:

1. σε ποιο βαθμό καλύφτηκε ο μαθητικός πληθυσμός
2. πόσο εύκολη ήταν η πρόσβασή του στα σχολικά αγαθά
3. κατά πόσον υπήρχε ισομέρεια στην κάλυψη ή παρατηρήθηκαν ανισοκατανομές και
4. με ποιους ρυθμούς πραγματοποιήθηκε η σχολική επέκταση στην περιοχή.

Τα παραπάνω ερωτήματα θα απαντηθούν με την εισαγωγή ποιοτικών παραμέτρων και τη χρησιμοποίηση των στοιχείων που προέκυψαν από τις πηγές. Οι χρησιμοποιούμενες παράμετροι μπορούν όλες να εκφράζονται και με αριθμητικές τιμές και αναφέρονται:

1. στον αριθμό των οικισμών που εξυπηρετούνταν από κάθε σχολείο
2. στη σχολική κάλυψη των οικισμών
3. στους χρόνους μετάβασης στη σχολική μονάδα
4. στον εξυπηρετούμενο από τα σχολεία πληθυσμό και
5. στην ταχύτητα επέκτασης του σχολικού δικτύου[1438].

Ως προς την κατανομή των παραμέτρων στο χρόνο, επιλέγησαν και πάλι σημαντικές για την ιστορία της Κρήτης και της εκπαίδευσής της χρονικές στιγμές[1439].

Για τον υπολογισμό των εξυπηρετούμενων ανά σχολική μονάδα οικισμών χρησιμοποιήθηκαν οι απογραφές των ετών 1881, 1900, 1920, 1928 και 1940. Στη διάρκεια των εξήντα χρόνων που αντιπροσωπεύουν, τα κριτήρια αυτόνομης απογραφής των οικισμών δεν ήταν σταθερά, γεγονός δικαιολογημένο αν ληφθεί υπόψη ότι οι απογραφές αυτές διεξήχθησαν υπό τρία διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα (ημιαυτονομία, αυτονομία, τμήμα ελληνικού βασιλείου). Οι ανομοιογένειές τους, πάντως, δεν επηρεάζουν το συνολικό αποτέλεσμα. Έτσι, η απουσία αναφοράς πολλών μετοχιών του 19ου αιώνα στις απογραφές τού 20ου αιώνα δεν αλλοιώνει τα απογραφικά στοιχεία, εφόσον γνωρίζουμε ότι αυτά εντάχθηκαν στους πλησιέστερους μεγάλους οικισμούς.

2.1.4.1 Ο αριθμός των εξυπηρετούμενων ανά σχολική μονάδα οικισμών

Στον Κάτω Μυλοπόταμο πριν την επανάσταση του 1866 λειτουργούσαν 3 σχολεία, το 1881 4, το 1889 8, το 1899 11, το 1912 16, το 1920 21, το 1928 24 και το 1940 25. Κατά μέσο όρο, τα σχολεία αυτά εξυπηρετούσαν αντίστοιχα 7,3, 6,8, 4,8, 3,9, 2,5, 2,3, 2,1 και 2,0 οικισμούς.

Στον Πάνω Μυλοπόταμο τα ίδια έτη λειτουργούσαν 3, 5, 8, 15, 15, 17, 17 και 21 σχολεῖα και εξυπηρετούσαν κατά μέσο όρο 5,7, 4,6, 3,9, 2,0, 1,8, 2,1, 1,8 και 1,6 οικισμούς.

[1438] Στη μοναδική προσπάθεια εκτίμησης της διείσδυσης του σχολικού δικτύου σε ελληνική περιοχή που μπορέσαμε να εντοπίσουμε, εκείνη της Σάμου, οι παράμετροι που εξετάζονται είναι ο αριθμός των σχολείων ανά κοινότητα και η αναλογία μαθητών ανά δάσκαλο (βλ. Παπαδάκη Λ., «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο ...», ό. π. σημ. 13, σελ. 544). Στην περίπτωση του Μυλοποτάμου και της Κρήτης η πρώτη παράμετρος δεν μπορεί παρά να είναι ανεπαρκής, με δεδομένη την ιδιαιτερότητα της κατοίκησης σε πολύ μικρούς οικισμούς. Έτσι, το έτος 1878 η Σάμος είχε 45 οικισμούς με μέσο όρο κατοίκων 810, ενώ τρία χρόνια αργότερα, το 1881, ο Μυλοπόταμος είχε 82 οικισμούς, με μέσο όρο κατοίκων 165. Ακόμη, όμως, και αυτοί οι μέσοι όροι είναι απλά ενδεικτικοί, αφού σε επίπεδο ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων παρουσίαζαν μεγάλες αποκλίσεις. Έτσι, ο Πάνω Μυλοπόταμος διέθετε 198 κατοίκους ανά οικισμό και ο Μέσα Μυλοπόταμος μόλις 118 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 14).

[1439] Για την επιλογή των χρονικών ορόσημων, βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.1.1 Οι παράμετροι δημιουργίας του σχολικού δικτύου.*

Στον Μέσα Μυλοπόταμο τα ίδια έτη λειτουργούσαν 1, 3, 5, 7, 7, 8, 8 και 9 σχολεία και εξυπηρετούσαν αντίστοιχα 2,0, 3,7, 3,0, 2,3, 1,9, 1,6, 1,6 και 1,4 οικισμούς.

Συνολικά, στην περιοχή Μυλοποτάμου το έτος 1866 λειτουργούσαν 7 σχολεία, το 1881 12, το 1889 21, το 1899 33, το 1912 38, το 1920 46, το 1928 49 και το 1940 55 σχολεία. Σε κάθε σχολείο αναλογούσαν κατά μέσο όρο το 1866 5,0 οικισμοί, το 1881 5,0, το 1889 3,9, το 1899 2,7, το 1912 2,1, το 1920 2,0, το 1928 1,8 και και το 1940 1,7 οικισμοί (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 9 για την αναλογία σχολείων/οικισμών και ΠΙΝ. 34 για την χρονολογική λειτουργία των σχολείων).

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1940, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν σχολεία σε 55 από τους 97 απογραμμένους οικισμούς, δηλαδή σχολείο διέθετε το 57% των οικισμών. Αν ληφθεί υπόψη η ιδιαιτερότητα του μικρού μεγέθους των οικισμών και των ακόμη μικρότερων μετοχιών, φαίνεται ότι κανένας άξιος λόγου οικισμός δεν έμεινε χωρίς σχολείο. Ο αριθμός του 1,7 οικισμού που αναλογούσε κατά μέσο όρο σε κάθε σχολείο είναι στην πραγματικότητα διογκωμένος, εφόσον για την εύρεσή του αθροίζονται οι 7 μικροοικισμοί των Μετοχιών του Κάμπου, οι 6 γύρω από του Δαμαβόλου και οι 4 μικροοικισμοί γύρω από τη Βιράν Επισκοπή. Από τα 55 σχολεία που λειτουργούσαν, τα 32, αρκετά περισσότερα από τα μισά, απευθύνονταν αποκλειστικά στο μαθητικό δυναμικό του οικισμού τους.

2.1.4.2 Η σχολική κάλυψη των οικισμών

Το ερώτημα κατά πόσον το σχολικό δίκτυο κατόρθωσε να καλύψει τους οικισμούς τού Μυλοποτάμου και με ποιους ρυθμούς θα απαντηθεί με τη χρήση των πινάκων 5,6 και 7 των Παραρτημάτων, για τον Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοπόταμο, αντίστοιχα.

Λίγο πριν την επανάσταση του 1866 στον Κάτω Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 3 σχολεία, τα οποία κάλυπταν τους 22 από τους 45 απογραφόμενους οικισμούς του, ποσοστό 49%. Το 1881 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 4 και κάλυπταν 27 οικισμούς, ποσοστό 60%. Το 1889 τα σχολεία ήταν 8 και κάλυπταν 40 οικισμούς, ποσοστό 91%. Το έτος 1899 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 11 και κάλυπταν 44 οικισμούς, ποσοστό 96%. Στο τέλος της Κρητικής Πολιτείας τα σχολεία ήταν 16 και κάλυπταν 44 οικισμούς, ποσοστό 96%. Το έτος 1920 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 21 και κάλυπταν 48 από τους 48 απογραμμένους οικισμούς, ποσοστό 100%. Από εκεί και πέρα η ίδρυση νέων σχολείων δεν ήρθε να καλύψει νέους οικισμούς, αλλά να αμβλύνει ανισοκατανομές του σχολικού δικτύου. Έτσι, το έτος 1928 τα σχολεία έφθασαν τα 24 και το 1940 τα 25, καλύπτοντας ομοιογενώς το σύνολο των μεγάλων οικισμών του Κάτω Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 5).

Στον Πάνω Μυλοπόταμο το έτος 1866 λειτουργούσαν 3 σχολεία, καλύπτοντας 17 από τους 34 οικισμούς, ποσοστό 50%. Το 1881 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 5 και κάλυπταν 24 οικισμούς, ποσοστό 69%. Το 1889 τα σχολεία ήταν 8 και κάλυπταν 31 οικισμούς, ποσοστό 91%. Το 1899 τα σχολεία έφτασαν τα 15, καλύπτοντας 34 οικισμούς, το σύνολο δηλαδή των μεγάλων οικισμών της περιοχής. Η περαιτέρω αύξηση του αριθμού των σχολείων ήρθε να αμβλύνει τις ανισοκατανομές. Έτσι, το έτος 1912 τα σχολεία έφτασαν τα 15, το 1920 τα τα 17, το 1928 17 και το 1940 τα 21, καλύπτοντας ομοιογενώς το σύνολο των μεγάλων οικισμών του Πάνω Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 6).

Στον Μέσα Μυλοπόταμο μέχρι το έτος 1866 είχε λειτουργήσει 1 σχολείο, καλύπτοντας 2 από τους 16 οικισμούς του, ποσοστό 12,5%. Το 1881 λειτουργούσαν 3 σχολεία και κάλυπταν 11 οικισμούς, ποσοστό 69%. Το 1889 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε 5 και κάλυπταν 15 οικισμούς, ποσοστό 94%. Το 1889 λειτουργούσαν 7 σχολεία, καλύπτοντας το σύνολο των μεγάλων οικισμών του Μέσα Μυλοποτάμου. Το 1912 τα σχολεία, παρότι αυξήθηκαν, ήταν και πάλι 7, αφού εκείνα της Δαμάστας και του Φόδελε είχαν ενταχθεί στην εκπαιδευτική περιφέρεια του διαμερίσματος Ηρακλείου. Το 1920 λειτουργούσαν 8 σχολεία, το 1928 8 και το 1940 9, καλύπτοντας ομοιογενώς το σύνολο των μεγάλων οικισμών του Μέσα Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 7).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οι οικισμοί του Κάτω Μυλοποτάμου καλύφτηκαν στο σύνολό τους το έτος 1913 και οι οικισμοί του Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου το έτος 1899. Η αργοπορία στη σχολική κάλυψη του Κάτω Μυλοποτάμου, κατά τρεις δεκαετίες, οφείλεται στους μικρούς και απομονωμένους οικισμούς Μπαλί και Βλυχάδα, οι οποίοι βρίσκονται ουσιαστικά εκτός του λεκανοπεδίου του Αυλοποτάμου.

2.1.4.3 Οι χρόνοι μετάβασης στο σχολείο

Η παράμετρος του χρόνου μετάβασης στο σχολείο επιτρέπει την ποιοτική αποτίμηση του σχολικού δικτύου. Οι μικροί χρόνοι συνεπάγονται ευκολότερη πρόσβαση, ενώ οι μεγάλοι τη δυσχεραίνουν, καθιστώντας την, σε συνδυασμό με τους δυσμενείς παράγοντες που έχουν ήδη αναφερθεί, προβληματική.

Στον Κάτω Μυλοπόταμο πριν από την επανάσταση του 1866 ο μέσος χρόνος μετάβασης των παιδιών στα σχολεία ήταν 28΄ της ώρας. Εξυπακούεται ότι ο χρόνος αυτός αναφέρεται αποκλειστικά στους οικισμούς που εξυπηρετούνταν από σχολεία. Το 1881 ο χρόνος μετάβασης ήταν 26΄, το 1889 16,5΄, το 1899 14΄, το 1912 11,5΄, το 1920 6΄, το 1928 5΄ και το 1940 4΄ της ώρας. Οι χρόνοι αυτοί φαίνονται υπερβολικά μικροί, εφόσον στον γενικό μέσο όρο περιλαμβάνονται και οι οικισμοί που διέθεταν σχολείο και για τους οποίους οι χρόνοι μετάβασης ήταν μηδενικοί. Αν αφαιρεθούν οι οικισμοί αυτοί, οι μέσοι χρόνοι μετάβασης διαμορφώνονται αντίστοιχα σε 32΄, 30΄, 21΄, 19΄, 18΄, 11΄, 10΄ και 8΄ της ώρας[1440] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 11).

Στον Πάνω Μυλοπόταμο το 1866 ο μέσος χρόνος μετάβασης στα σχολεία ήταν 20,5΄, το 1881 15΄, το 1889 14΄, το 1899 10΄, το 1912 10΄, το 1920 9΄, το 1928 8΄ και το 1940 6,5΄ της ώρας. Αν αφαιρεθούν οι μηδενικοί χρόνοι των οικισμών που διέθεταν σχολεία, οι μέσοι όροι μετάβασης διαμορφώνονται σε 25΄, 20΄, 19΄, 18΄, 19΄, 18,5΄, 18΄ και 17΄ της ώρας, αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 12).

Στον Μέσα Μυλοπόταμο το 1866 ο μέσος χρόνος μετάβασης στα σχολεία ήταν 12,5΄, το 1881 14,5΄, το 1889 11΄, το 1899 11΄, το 1912 8΄, το 1920 5΄, το 1928 5΄ και το 1940 2΄ της ώρας. Αν αφαιρεθούν οι μηδενικοί χρόνοι των οικισμών που διέθεταν σχολεία, οι μέσοι όροι μετάβασης διαμορφώνονται αντίστοιχα σε 25΄, 23΄, 16΄, 19΄, 17,5΄, 12΄, 12΄ και 6΄ της ώρας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 13).

Οι παραπάνω χρόνοι είναι σημαντικά κατώτεροι από τα 60΄ της ώρας, τα οποία θεωρούνταν ως το ανώτατο όριο για μετάβαση σε σχολείο. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, κανένας από τους οικισμούς του Κάτω Μυλοποτάμου δεν απείχε περισσότερο από 15΄ της ώρας από σχολείο. Στον Πάνω Μυλοπόταμο ο πιο απομακρυσμένος οικισμός, ο Γαρίπας, απείχε 25΄ της ώρας από το σχολείο του Χουμερίου. Στον Μέσα Μυλοπόταμο ο πιο απομακρυσμένος οικισμός, τα Χελιανά, απείχε 10΄ της ώρας από τα σχολεία του Δοξαρού και των Απλαδιανών, από τα οποία εξυπηρετούνταν.

[1440] Στη μοναδική περιοχή του ελλαδικού χώρου, για την οποία υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία αποστάσεων, στην Κέρκυρα, το έτος 1859 η μέση απόσταση των οικισμών από τα 42 σχολεία που λειτουργούσαν έφτανε τα 11,5' της ώρας (βλ. Κουρκουμελή Ν., *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα...*, ό. π. σημ. 13, σ.σ. 393-400). Αν αφαιρεθούν οι οικισμοί που διέθεταν σχολείο, ο μέσος χρόνος μετάβασης έφτανε τα 19' της ώρας. Οι χρόνοι αυτοί είναι κατά 74% και 42% μικρότεροι, αντίστοιχα, από τους χρόνους μετάβασης στον Μυλοπόταμο επτά χρόνια αργότερα, το 1866. Θα πρέπει, βέβαια, να ληφθεί υπόψη ότι η εκπαίδευση της Κρήτης κατά τη δεκαετία του 1860 δεν μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη των Ιόνιων νησιών, τα οποία ήδη από το έτος 1826 διέθεταν ένα πυκνότατο σχολικό δίκτυο 94 δημόσιων σχολείων.

2.1.4.4 Ο εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός

Το μέγεθος του πληθυσμού που καλούνταν το κάθε σχολείο να εκπαιδεύσει είναι σημαντικό για την ποιοτική αποτίμηση του σχολικού δικτύου. Όσο μεγαλύτερος ήταν αυτός ο αριθμός, τόσο οι δυσκολίες εκπλήρωσης της αποστολής του σχολείου μεγάλωναν.

Το έτος 1866 οι εξυπηρετούμενοι ανά σχολείο κάτοικοι του Κάτω Μυλοποτάμου ήταν κατά μέσο όρο 1106. Το 1881 οι εξυπηρετούμενοι κάτοικοι ήταν 904, το 1889 618, το 1899 577, το 1912 423, το 1920 382, το 1928 360 και το 1940 377 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 15).

Το έτος 1866 οι εξυπηρετούμενοι ανά σχολείο κάτοικοι του Πάνω Μυλοποτάμου ήταν κατά μέσο όρο 1211. Το 1881 οι εξυπηρετούμενοι κάτοικοι ήταν 979, το 1889 835, το 1899 512, το 1912 511, το 1920 474, το 1928 523 και το 1940 461 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 16).

Το έτος 1866 οι εξυπηρετούμενοι ανά σχολείο κάτοικοι του Μέσα Μυλοποτάμου ήταν κατά μέσο όρο 1889. Το 1881 οι εξυπηρετούμενοι κάτοικοι ήταν 613, το 1889 368, το 1899 352, το 1912 259, το 1920 269, το 1928 289 και το 1940 323 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 17).

Παρατηρείται μια γενική τάση μείωσης του εξυπηρετούμενου πληθυσμού. Στις περιπτώσεις που η τάση αυτή προσωρινά ανατράπηκε, αυτό οφειλόταν είτε στην αύξηση του πληθυσμού είτε στη διοικητική αφαίρεση οικισμών από τον Μυλοπόταμο και στην ένταξή τους στο διαμέρισμα Ηρακλείου. Σχεδόν όλοι οι αποσπώμενοι οικισμοί διέθεταν σχολεία (Φόδελε, Δαμάστα, Μάραθος και Αστυράκι), γεγονός που επηρέασε αρνητικά τον μέσο όρο του εξυπηρετούμενου ανά σχολείο πληθυσμού στους εναπομείναντες οικισμούς.

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, καθένα από τα 55 σχολεία του Μυλοποτάμου εξυπηρετούσε κατά μέσο όρο 387 κατοίκους. Στα σχολεία του Κάτω Μυλοποτάμου αναλογούσαν 377 κάτοικοι ανά σχολείο, στα σχολεία του Μέσα Μυλοποτάμου 323 και στα σχολεία του Πάνω Μυλοποτάμου 461 κάτοικοι. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στόχος της περιόδου αυτής ήταν η φοίτηση του 10% του πληθυσμού, αποδεικνύεται ότι οι σχολικές μονάδες του Μυλοποτάμου ήταν υπεραρκετές για την επίτευξή του. Οι αριθμοί 38, 32 και 46 μαθητών ανά σχολική μονάδα ήταν εξαιρετικοί, τόσο ως προς την αναλογία μαθητών ανά δάσκαλο όσο και ως προς την αναλογία μαθητών ανά αίθουσα διδασκαλίας. Αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο οργανικές θέσεις των 55 σχολείων ήταν συνολικά 69, τότε η αναλογία δασκάλου προς μαθητές είχε διαμορφωθεί κατά μέσο όρο στο 1:31. Η ιδανική αυτή για το έτος 1940 αναλογία αποδεικνύει ότι το σχολικό δίκτυο, όχι μόνο μπορούσε να ανταποκριθεί στον ρόλο του αλφαβητισμού του Μυλοποτάμου, αλλά και ότι είχε τη δυνατότητα να ανταποκρίνεται και στη μελλοντική αύξηση της σχολικής ζήτησης[1441].

2.4.1.5 Η ταχύτητα εξάπλωσης του σχολικού δικτύου

Μια άλλη παράμετρος εκτίμησης του σχολικού δικτύου είναι η ταχύτητα εξάπλωσής του. Η ταχύτητα αυτή θα επιτρέψει και την εύρεση της χρονικής στιγμής, κατά την οποία το σχολικό δίκτυο παγιώθηκε και από εκεί και πέρα άρχισε να συμπληρώνεται, για να γίνει ομοιογενέστερο.

Στον Κάτω Μυλοπόταμο το 1866 λειτουργούσαν 3 σχολεία, ποσοστό 12% των 25 που λειτουργούσαν στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1881 το ποσοστό έφτασε στο 15%, το 1889 στο 32%, το 1899 στο 44%, το 1912 στο 64%, το 1920 στο 84% και το 1928 στο 96%.

Στον Πάνω Μυλοπόταμο το 1866 λειτουργούσαν 3 σχολεία, ποσοστό 14% των 21 που λειτουργούσαν στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1881 το ποσοστό έφτασε στο 24%, το 1889 στο 38%, το 1899 στο 71%, το 1912 στο 71%, το 1920 στο 81% και το 1928 στο 81%.

[1441] Στην πραγματικότητα η σχολική ζήτηση ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από τη θεωρητική (10% του πληθυσμού) και σε κάθε αίθουσα σχολείου του Μυλοποτάμου στεγάζονταν κατά μέσο όρο 44 μαθητές (βλ. παρακάτω κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.2.4.3 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας* και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 38).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στον Μέσα Μυλοπόταμο το 1866 λειτουργούσε 1 σχολείο, ποσοστό 11% των 9 που λειτουργούσαν στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1881 το ποσοστό έφτασε στο 33%, το 1889 στο 56%, το 1899 στο 78%, το 1912 στο 78%, το 1920 στο 89% και το 1928 στο 89%.

Στον Κάτω Μυλοπόταμο, λοιπόν, το ήμισυ του σχολικού δικτύου είχε διαμορφωθεί επί Κρητικής Πολιτείας και στον Πάνω και Μέσα Μυλοπόταμο νωρίτερα, κατά τη δεκαετία του 1890.

Συνολικά, σ' ολόκληρο το Μυλοπόταμο το έτος 1866 λειτουργούσαν 7 σχολεία, ποσοστό 13% των 55 που λειτουργούσαν στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1881 το ποσοστό έφτασε στο 22%, το 1889 στο 38%, το 1899 στο 60%, το 1912 στο 69%, το 1920 στο 85% και το 1928 στο 89%. Η περίοδος της κρητικής αυτονομίας αποδείχτηκε καθοριστική για την επέκταση του σχολικού δικτύου, αφού κατά την έναρξή της, το έτος 1898, το σχολικό δίκτυο είχε φτάσει στο 40% και κατά τη λήξη της, το 1912, είχε φτάσει στο 75% της συνολικής του ανάπτυξης.

Αν προσπαθήσουμε να αναλύσουμε περισσότερο την περίοδο 1840-1866, διαπιστώνουμε ότι τα 7 σχολεία, ποσοστό 13% του συνόλου του Μυλοποτάμου, λειτουργούσαν ήδη προ του έτους 1850 και τουλάχιστον 2 από αυτά, των Μαργαριτών και του Μελιδονίου (ποσοστό 4%) προ του έτους 1844.

2.4.1.6 Τα ποσοστά φοίτησης

Όλες οι παραπάνω παράμετροι αναφέρονται στις δυνατότητες του σχολικού δικτύου και όχι στην πραγματική χρήση τους από το μαθητικό δυναμικό του Μυλοποτάμου. Έχει, βέβαια, παραπάνω καταστεί σαφές ότι η παράμετρος της χρήσης επηρεαζόταν από μία σειρά παραγόντων, όπως το μέγεθος των οικισμών και οικονομική τους κατάσταση, το ανάγλυφο του εδάφους, οι διοικητικές διαιρέσεις, οι προσδοκίες από την εκπαίδευση, οι επιφυλάξεις για τη φοίτηση κ.λπ.. Προκύπτει το ερώτημα σε ποιο βαθμό η λειτουργία ενός εξαιρετικά πυκνού σχολικού δικτύου μείωσε τη σημασία των δυσμενών παραγόντων και αύξησε τη σχολική φοίτηση.

Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε για το τελευταίο τέταρτο της εξεταζόμενης περιόδου. Η χρήση των διάσπαρτων προγενέστερων στοιχείων αποφεύχθηκε, αφού εμπεριέχει τον κίνδυνο ανάδειξης αποσπασματικών στοιχείων σε γενικά[1442].

[1442] Τα προβλήματα φοίτησης έχουν αναλυθεί στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.1.3.7 Οι επιφυλάξεις για τον αλφαβητισμό των παιδιών και ιδιαίτερα των κοριτσιών*, όπως και οι τεχνικές απόκρυψης της μαθητικής αποχής. Για τον λόγο αυτό τα στοιχεία που παραδίδουν οι πηγές θα πρέπει να γίνουν δεκτά με επιφύλαξη. Ακόμη και οι αριθμοί που δίνει για το ίδιο σχολικό έτος ο νομαρχιακός επιθεωρητής, κατεξοχήν υπεύθυνο όργανο, είναι συχνά διαφορετικοί. Για παράδειγμα, το σχολικό έτος 1937-38 ο επιθεωρητής αναφέρει, χωρίς σχολιασμό, διαφορετικούς αριθμούς φοιτώντων μαθητών (79 και 90) κατά τις δύο επιθεωρήσεις που πραγματοποίησε στο σχολείο του Γαράζου, χωρίς αυτό να αιτιολογείται ούτε από κακοκαιρία, ούτε από επιδημική νόσο, αλλά ούτε και από επείγουσα εποχιακή εργασία των κατοίκων του οικισμού. Με βάση, πάντως, τις παραπάνω επιφυλάξεις, μπορούμε να κάνουμε μια πρώτη εκτίμηση του ποσοστού φοίτησης στη στοιχειώδη και στη μέση εκπαίδευση το 1881, για το οποίο διαθέτουμε τα στοιχεία της απογραφής του έτους αυτού (βλ. Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8, πίνακας 15). Το 1881 στα σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου φαίνεται ότι φοιτούσαν 2.413 μαθητές, ποσοστό 5,85% του συνολικού πληθυσμού. Στα σχολεία του Μυλοποτάμου φαίνεται ότι φοιτούσαν 786 μαθητές, ποσοστό 5,80% του πληθυσμού της επαρχίας. Τα παραπάνω ποσοστά δεν είναι καθόλου χαμηλά, συγκρινόμενα με εκείνα τού ελεύθερου ελληνικού βασιλείου. Δύο χρόνια αργότερα, το 1883, ο έκτακτος επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων του ελληνικού κράτους Χ. Παπαμάρκος ανέφερε στην έκθεσή του ότι «το θήλυ φύλον ουδαμώς ουδαμού φοιτά εις τα σχολεία. Είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον» και ότι «του άρρενος φύλου μόνον το δέκατον φοιτά εις τα σχολεία, και τούτο όλως ατάκτως και ελλειπέστατα» (βλ. «Πάντα τα μόρια είναι ουχί υγιά» στο Δημαρά Α.,

Το έτος 1917 στα 31 από τα 46 σχολεία που λειτουργούσαν στον Μυλοπόταμο εγγράφησαν 2014 μαθητές. Για τα υπόλοιπα 15 σχολεία δεν διαθέτουμε στοιχεία, αλλά μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε και σε αυτά η φοίτηση των μαθητών δεν ήταν διαφορετική. Γνωρίζοντας ότι στα 31 σχολεία εγγράφησαν 2014 μαθητές και ότι από αυτούς στην πραγματικότητα φοίτησαν οι 1583, συμπεραίνουμε ότι η μαθητική αποχή ανερχόταν στο 21%.

Το έτος 1921 οι μαθητές που εγγράφησαν στα 42 από τα 48 σχολεία που λειτουργούσαν ήταν 2758 και από αυτούς φοίτησαν οι 2045. Η μαθητική αποχή κατά το έτος αυτό ανήλθε στο 26%.

Το 1928 οι μαθητές που εγγράφησαν στα 49 σχολεία που λειτουργούσαν ήταν 2758 και από αυτούς φοίτησαν οι 2045. Η μαθητική αποχή κατά το έτος αυτό ήταν 23%.

Λίγο πριν το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1938, στα 55 σχολεία του Μυλοποτάμου εγγράφησαν 3193 μαθητές και μαθήτριες και από αυτούς φοίτησαν οι 2853. Η μαθητική αποχή ήταν κατά το έτος αυτό 11%.

Αξίζει να εξετάσουμε αν το μειωμένο ποσοστό αποχής διαμοιράστηκε ισομερώς στα δύο φύλα. Το 1938 εγγράφησαν 1775 αγόρια και φοίτησαν τα 1619, ενώ παράλληλα εγγράφησαν 1418 κορίτσια και φοίτησαν τα 1234 από αυτά. Το ποσοστό μαθητικής αποχής των αγοριών ήταν 9% και των κοριτσιών 13% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 20).

Από τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι η μαθητική αποχή μεταξύ των ετών 1917 και 1938 μειώθηκε στο μισό (από 21% σε 11%). Στην πραγματικότητα η μείωση αφορούσε αποκλειστικά την ενδοσχολική διαρροή και όχι το τμήμα του μαθητικού πληθυσμού που καθόλου δεν εγγραφόταν στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Έτσι, με γνωστό τον μέσο όρο μαθητών ανά σχολείο, μπορούμε να υπολογίσουμε ότι το έτος 1917 εγγράφησαν συνολικά στα σχολεία του Μυλοποτάμου 2924 (2014+910) μαθητές και το 1938 3193. Γνωρίζοντας ότι μεταξύ των απογραφών των ετών 1920 και 1940 η φυσιολογική αύξηση του πληθυσμού του Μυλοποτάμου ήταν 21%, συμπεραίνουμε ότι το φαινόμενο της άρνησης φοίτησης στο σχολείο συνέχισε να παρατηρείται και μάλιστα είχε αυξηθεί ποσοστιαία κατά 12%. Η αύξηση κατά 12% της αποχής από το σχολείο, ήρθε να αντισταθμίσει τη μείωση της ενδοσχολικής αποχής του 11% και να την υπερκεράσει ελαφρά.

Όσον αφορά στη φοίτηση των κοριτσιών, η υστέρηση του ποσοστού των εγγεγραμμένων κοριτσιών το έτος 1938 από εκείνο των εγγεγραμμένων αγοριών κατά 9% φανερώνει, αν μάλιστα προστεθεί το ποσοστό των κοριτσιών που καθόλου δεν εγγράφονταν στο σχολείο, ότι η αποχή του γυναικείου φύλου είχε μεν μειωθεί, συνέχιζε όμως να αποτελεί πρόβλημα για τη στοιχειώδη εκπαίδευση.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η διείσδυση του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο δεν κατάφερε από μόνη της να αντισταθμίσει τις κοινωνικοοικονομικές αιτίες που δημιουργούσαν και διαιώνιζαν το φαινόμενο της αποχής του μαθητικού πληθυσμού, κατόρθωσε όμως να απαλύνει τις συνέπειές τους στη σχολική φοίτηση[1443].

(επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σ.σ. 246-247). Τα ποσοστά φοίτησης κατά το σχολικό έτος 1878-79 διαμορφώνονταν σε 4,8% κατά μέσο όρο στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο, σε 6,8% στις Κυκλάδες και σε 4,3% στα Ιόνια νησιά. Στον υπό οθωμανική κατοχή ελληνικό χώρο, τα ποσοστά φοίτησης ήταν στην Ήπειρο 4,4%, στη Θεσσαλία 3,7%, στη Μακεδονία 3,4%, στην Ιωνία 4,1% και στον Πόντο 3,9% (βλ. Chassioti G., *L' instruction publique chez les Grecs ...*, *ό. π.* σημ. 50, σελ. 527).

[1443] Τη διαπίστωση ότι τα ποσοστά φοίτησης στην Ελλάδα δεν ακολούθησαν άμεσα τους βαθμούς διείσδυσης του σχολικού δικτύου έχει κάνει και ο Κ. Τσουκαλάς, στο *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, *ό. π.* σημ. 10, σελ. 413.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.1.5 Συγκρίσεις

2.1.5.1 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης και πληρότητας σχολικού δικτύου Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου

Συγκρίνοντας το σχολικό δίκτυο των τριών ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων του Μυλοποτάμου, βλέπουμε ότι ο Πάνω Μυλοπόταμος προηγήθηκε κατά σειρά του Κάτω και του Μέσα Μυλοποτάμου στη σχολική κάλυψη των οικισμών του. Λίγο πριν την επανάσταση του 1866 στον Πάνω Μυλοπόταμο είχε καλυφτεί το 50% των οικισμών, στον Κάτω το 49% και στον Μέσα το 12,5%. Μέχρι το έτος 1881 η σχολική κάλυψη είχε αυξηθεί, αντίστοιχα, σε 69%, 60% και 69%. Από εκεί και πέρα η υστέρηση του Μέσα Μυλοποτάμου αναστράφηκε, ώστε το έτος 1889 να έχει καλυφθεί από σχολεία το 94% του Μέσα Μυλοποτάμου, το 91% του Πάνω και το 91% του Κάτω Μυλοποτάμου. Στις αρχές της κρητικής αυτονομίας, το 1899, ο Μέσα και Πάνω Μυλοπόταμος είχαν καλυφτεί κατά 100%, ενώ ο Κάτω Μυλοπόταμος κατά 96%. Η πλήρης κάλυψη του Κάτω Μυλοποτάμου επετεύχθη μόνο το έτος 1913 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 5,6,7).

Ως προς τον απαιτούμενο χρόνο για τη μετάβαση των μαθητών των μη εξυπηρετούμενων οικισμών σε σχολικές μονάδες, αυτός ήταν κατά μέσο όρο το 1866 32΄ στον Κάτω, 25΄ στον Πάνω και 25΄ στον Μέσα Μυλοπόταμο. Ο χρόνος διαμορφώθηκε το έτος 1881 σε 30΄, 20΄ και 23΄, το 1889 σε 21΄ , 19΄ και 16΄ της ώρας αντίστοιχα, το 1899 σε 19΄ ώρας, 18΄ και 19΄ της ώρας, το 1912 σε 18΄, 19΄ και 17,5΄ της ώρας, το 1920 σε 11΄, 18,5΄ και 12΄ της ώρας, το 1928 σε 10΄, 18΄ και 12΄ της ώρας και το 1940 σε 8΄, 17΄ και 6΄ της ώρας, αντίστοιχα. Συνολικά, κατά την εξεταζόμενη εκατονταετία ο Κάτω Μυλοπόταμος ξεκίνησε με μεγάλους χρόνους μετάβασης σε σχολεία και κατέληξε με ελάχιστους (8΄ της ώρας κατά μέσο όρο), ενώ ο Πάνω και ο Μέσα Μυλοπόταμος ξεκίνησαν με μικρότερους χρόνους (25΄ της ώρας) και κατέληξαν με μέσους (17΄) και μικρούς χρόνους (6΄ της ώρας), αντίστοιχα. Ο απαιτούμενος για μετάβαση σε σχολείο χρόνος των οικισμών που δεν διέθεταν σχολείο στον Πάνω Μυλοπόταμο ήταν υπερδιπλάσιος των δύο άλλων περιοχών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 11,12,13).

Η τρίτη παράμετρος σύγκρισης, αυτή του εξυπηρετούμενου πληθυσμού ανά σχολείο, μας δείχνει ότι το 1866 αυτός ήταν κατά μέσο όρο 1106 άτομα στον Κάτω Μυλοπόταμο, 1211 άτομα στον Πάνω και 1889 άτομα στον Μέσα Μυλοπόταμο. Το 1881 ο εξυπηρετούμενος πληθυσμός ήταν κατά μέσο όρο 904 άτομα για τον Κάτω, 679 για τον Πάνω και 613 για τον Μέσα Μυλοπόταμο, το 1889 618, 835 και 368, το 1899 577, 512 και 352, το 1912 423, 511 και 259, το 1920 382, 474 και 269, το 1928 360, 523 και 289 και το 1940 377, 461 και 323 άτομα, αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 15, 16, 17). Με αναμενόμενο ποσοστό φοίτησης 10%, γίνεται φανερό ότι τα σχολεία του Κάτω Μυλοποτάμου ήταν σε θέση να παράσχουν εκπαίδευση στο σύνολο του μαθητικού τους πληθυσμού από το έτος 1912 και μεταγενέστερα και του Μέσα Μυλοποτάμου από το έτος 1889. Στα σχολεία του Πάνω Μυλοποτάμου κατά το μεγαλύτερο μέρος της εκατονταετίας 1840-1940 αναλογούσε θεωρητικός μαθητικός πληθυσμός μεγαλύτερος των 50 ατόμων. Με τόσο μαθητικό πληθυσμό, τα σχολεία του Πάνω Μυλοποτάμου έφταναν στα όρια των δυνατοτήτων που καθόριζε η χωρητικότητα των διδακτηρίων του.

Η ιδιαιτερότητα του μεγαλύτερου μεγέθους των οικισμών του Πάνω Μυλοποτάμου (372 κάτοικοι ανά οικισμό το έτος 1940), σε σχέση με εκείνους του Μέσα (224 κάτοικοι ανά οικισμό) και του Κάτω Μυλοποτάμου (214 κάτοικοι ανά οικισμό), αντανακλάται και στον αριθμό των οικισμών που αντιστοιχούσαν σε κάθε σχολική μονάδα κατά την εκατονταετία 1840-1940. Το έτος 1866 σε κάθε σχολείο του Πάνω Μυλοποτάμου αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο 5,7 οικισμοί, του Μέσα 2,0 και του Κάτω 7,3 οικισμοί. Το 1881 οι οικισμοί που αντιστοιχούσαν ήταν 4,6, 3,7 και 6,8, το 1889 3,9, 3,0 και 4,8, το 1899 3,3, 3,2 και 5,4, το 1912 1,8, 1,9 και 2,5, το 1920 2,1, 1,6 και 2,3, το 1928 1,8, 1,6 και 2,1 και το 1940 1,6, 1,4 και 2,0, αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 9).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Από τα παραπάνω συγκριτικά στοιχεία φαίνεται ότι ο Κάτω Μυλοπόταμος προηγήθηκε στη εγκαθίδρυση σχολικού δικτύου, αφού τα δύο από τα τρία σχολεία του, των Μαργαριτών και του Μελιδονίου, ιδρύθηκαν σχεδόν μια δεκαετία πριν από τα πρώτα σχολεία του υπόλοιπου Μυλοποτάμου. Την πρωτοπορία του αυτή στην κάλυψη των οικισμών στην εκπαίδευση έχασε ο Κάτω Μυλοπόταμος ήδη από το έτος 1850, από τον Πάνω Μυλοπόταμο. Μετά την επανάσταση του 1866 στην ίδρυση σχολείων πρωτοστάτησε ο Μέσα Μυλοπόταμος, πάντα αναλογικά σε σχέση με τον αριθμό των οικισμών και των κατοίκων του. Την πρωτοπορία αυτή διατήρησε μέχρι το έτος 1920. Το σχολικό δίκτυο του Πάνω Μυλοποτάμου σημείωνε μεγαλύτερη διείσδυση σε σχέση με τον Κάτω μέχρι το τέλος της περιόδου της αυτονομίας.

Ως προς την πρόσβαση στο σχολικό δίκτυο, ο Μέσα Μυλοπόταμος προηγήθηκε του Κάτω και Μέσα, με μικρότερους χρόνους πρόσβασης στις σχολικές μονάδες. Η πρωτοπορία σε σχέση με τον Κάτω Μυλοπόταμο συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της αυτονομίας και επανεμφανίστηκε στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Ο Πάνω Μυλοπόταμος σημείωνε διαρκώς μεγαλύτερους χρόνους για πρόσβαση στα σχολεία του. Ως προς τον αριθμό των εξυπηρετούμενων κατοίκων, τέλος, τα σχολεία του Μέσα Μυλοποτάμου απευθύνονταν σε σημαντικά μικρότερους πληθυσμούς σε σχέση με τα σχολεία του Κάτω και Πάνω Μυλοποτάμου, εκτός της περιόδου των μεγάλων επαναστάσεων. Από εκεί και πέρα τα σχολεία του εξυπηρετούσαν σημαντικά μικρότερο πληθυσμό. Ο ανά σχολείο εξυπηρετούμενος πληθυσμός του Μέσα Μυλοποτάμου ήταν μικρότερος κατά 39% το έτος 1881 και κατά 17% το έτος 1940. Η ίδια παράμετρος πληρότητας του σχολικού δικτύου δείχνει ότι σταθερά δεύτερη ερχόταν η περιοχή του Κάτω Μυλοποτάμου, πλην της πρώτης περιόδου της αυτονομίας, οπότε πρόσκαιρα τα σχολεία του Πάνω Μυλοποτάμου απευθύνονταν σε μικρότερο πληθυσμό συγκριτικά με τα σχολεία του Κάτω. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συναρτάται άμεσα με τη μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση των κατοίκων του Πάνω Μυλοποτάμου και τη μικρότερη κατά σειρά του Μέσα και του Κάτω Μυλοποτάμου. Συναρτάται επίσης με την άρνηση για τη φοίτηση των κοριτσιών και με τους ενδοιασμούς για τη φοίτηση των αγοριών στην κοινωνία του Πάνω Μυλοποτάμου.

2.1.5.2 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης σχολικού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Αν προσπαθήσουμε να συγκρίνουμε το βαθμό ανάπτυξης του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου με εκείνον του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 8), θα δούμε ότι το υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου μέχρι και την δεκαετία του 1910 προηγούνταν του Μυλοποτάμου. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται σε χρονική υστέρηση στην ίδρυση σχολείων. Το σχολείο αρρένων της πόλης του Ρεθύμνου επαναλειτούργησε το έτος 1834 και μέχρι το 1840, οπότε λειτούργησε το πρώτο σχολείο του Μυλοποτάμου στις Μαργαρίτες, στο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν ιδρυθεί δύο μόνο σχολεία, του Αγίου Πνεύματος (1836) και των Φρατζεσκιανών Μετοχιών (1837). Μέχρι το έτος 1844, οπότε λειτούργησε το δεύτερο σχολείο του Μυλοποτάμου, στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχαν ιδρυθεί τέσσερα μόνο σχολεία, της Αργυρούπολης, του Μοναστηρακίου, των Σελλιών και της Μύρθιου Αγίου Βασιλείου. Η υστέρηση του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου οφείλεται περισσότερο στις ιδιαίτερες μορφολογικές συνθήκες της περιοχής, με το ορεινό ανάγλυφο και το πλούσιο υδρολογικό δίκτυο, τα οποία δεν επέτρεπαν την πρόσβαση στα σχολεία που λειτουργούσαν.

Λίγο πριν την επανάσταση του 1866, πρόσβαση σε σχολικές μονάδες είχε το 37% των οικισμών του Μυλοποτάμου και το 74% του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Το 1881 τα ποσοστά ήταν αντίστοιχα 66% και 88%, το 1889 92% και 98%, το 1899 99% και 100% και το 1912 99% και 100% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 8). Από το έτος 1913 καλύφτηκε το σύνολο των οικισμών του Μυλοποτάμου. Αν εξετάσουμε τον ρυθμό μείωσης της υστέρησης, παρατηρούμε ότι επιταχύνθηκε κατά την περίοδο της ημιαυτονομίας, ώστε κατά την αυγή της κρητικής αυτονομίας να έχει πρακτικά καλυφτεί η διαφορά πρόσβασης στα σχολικά αγαθά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ως προς τον αριθμό των εξυπηρετούμενων οικισμών ανά σχολείο, στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου στον Μυλοπόταμο αναλογούσαν κατά μέσο όρο 1,7 οικισμοί και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 1,4 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 10). Η διαφορά αυτή (20%) θα μπορούσε να αποτελέσει δείκτη επέκτασης του σχολικού δικτύου μόνο εάν δεν οφειλόταν σε διαφορετικές πληθυσμιακές πυκνότητες. Γνωρίζουμε ότι η πυκνότητα του πληθυσμού του Μυλοποτάμου το έτος 1940 ήταν 256 κάτοικοι ανά οικισμό. Κατά την απογραφή του ίδιου έτους το υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου είχε 51.150 κατοίκους, κατανεμημένους σε 173 οικισμούς. Η πυκνότητα των 296 κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου ήταν κατά 16% μεγαλύτερη της πυκνότητας των 256 κατοίκων ανά οικισμό του Μυλοποτάμου. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου το σχολικό δίκτυο του Μυλοποτάμου και του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου ήταν ισοδύναμα, αφού στο πρώτο αναλογούσαν περισσότεροι αλλά μικρότεροι οικισμοί ανά σχολείο και στο δεύτερο λιγότεροι αλλά μεγαλύτεροι οικισμοί.

2.1.5.3 Σύγκριση με τα σχολικά δίκτυα της υπόλοιπης Κρήτης και της Ελλάδας

Η σύγκριση του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου με αυτό της υπόλοιπης Κρήτης και της κατά καιρούς επικράτειας του ελληνικού κράτους ξεπερνά τα όρια της παρούσας διατριβής. Τα υπάρχοντα στοιχεία κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι ελάχιστα, ιδιαίτερα στην περίπτωση του σχολικού δικτύου του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου. Η μοναδική παράμετρος του σχολικού δικτύου που επιτρέπει μια σύγκριση είναι ο αριθμός των σχολείων ανά αριθμητική μονάδα πληθυσμού.

Για την εύρεση του κατά περιόδους αριθμού των σχολείων της Κρήτης καταβλήθηκε ήδη προσπάθεια, στο κεφάλαιο *ΙΙ. 2.1.2 Ο σχολικός χάρτης της Κρήτης* και τα αποτελέσματα έχουν καταγραφεί ανά διαμέρισμα στους τέσσερις πρώτους πίνακες του παραρτήματος της διατριβής. Η χρήση των πινάκων, εκτός του διαμερίσματος Ρεθύμνου, θα γίνει με τις επιφυλάξεις που έχουν ήδη αναφερθεί, ιδιαίτερα ως προς την κατανομή των χρονολογιών ίδρυσης των σχολείων και την παρατηρούμενη συγκέντρωσή τους σε σημαντικά για την εκπαίδευση της Κρήτης έτη (1881, 1889, 1899). Ο υπολογισμός του πληθυσμού των διαμερισμάτων της Κρήτης κατά περιόδους δεν παρουσιάζει δυσκολίες. Αντίθετα, ο εντοπισμός του αριθμού των σχολείων του ελεύθερου ελληνικού κράτους παρουσιάζει σημαντικές δυσχέρειες[1444].

Πριν την επανάσταση του 1866 στο διαμέρισμα Χανίων λειτουργούσαν 0,35 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους, στο διαμέρισμα Ηρακλείου 1,3, στο διαμέρισμα Λασιθίου 1,3 και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 6,7. Συνολικά, το 1866 λειτουργούσαν στην Κρήτη 2,1 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στον Μυλοπόταμο 4,8, περισσότερα κατά 129%.

Το έτος 1881 στο διαμέρισμα Χανίων λειτουργούσαν 5,0 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους, στο διαμέρισμα Ηρακλείου 7,7, στο διαμέρισμα Λασιθίου 7,8 και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου

[1444] Τα απογραφικά στοιχεία της Κρήτης έχουν αντληθεί από το Σταυράκη Ν., *Στατιστική...*, *ό. π.* σημ. 8 και Σπανάκη Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης ...*, *ό. π.* σημ. 426. Τα στοιχεία του αριθμού των σχολείων της Ελλάδας έχουν παρθεί από τα Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*, Αθήναι 1909, Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1927-1928*, Μέρος Α', Αθήναι 1931 και Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13. Ο Γ. Χασιώτης στο βιβλίο *L' instruction publique chez les Grecs ...*, *ό. π.* σημ. 50 γράφει ότι το έτος 1879 λειτουργούσαν στην Κρήτη 146 σχολεία. Οι δικές μας έρευνες εντόπισαν το ίδιο έτος 178 σχολεία (42 στο διαμέρισμα Χανίων, 50 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου και 86 στο διαμέρισμα Ηρακλείου). Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε από πού άντλησε τα στοιχεία του ο Χασιώτης, αφού το έτος αυτό δεν υπήρχε κεντρική εκπαιδευτική αρχή στην Κρήτη και δεν είχε καν ψηφιστεί ο πρώτος Περί Παιδείας νόμος. Στις συγκρίσεις, λοιπόν, αυτού του κεφαλαίου στηριζόμαστε στα στοιχεία που συγκεντρώσαμε από τις πρωτογενείς πηγές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

11,0. Συνολικά, το 1881 λειτουργούσαν στην Κρήτη 7,6 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στον Μυλοπόταμο 8,2, περισσότερα κατά 7%.

Το έτος 1900 στο διαμέρισμα Χανίων λειτουργούσαν 22,0 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους, στο διαμέρισμα Ηρακλείου 11,7, στο διαμέρισμα Λασιθίου 11,3 και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 18,1. Συνολικά το 1900 λειτουργούσαν στην Κρήτη 16,0 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στον Μυλοπόταμο 19,6, περισσότερα κατά 18%.

Το έτος 1940 στο διαμέρισμα Χανίων λειτουργούσαν 16,6 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους, στο διαμέρισμα Ηρακλείου 16,1, στο διαμέρισμα Λασιθίου 13,9 και στο διαμέρισμα Ρεθύμνου 24,4. Συνολικά το 1940 λειτουργούσαν στην Κρήτη 17,2 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στον Μυλοπόταμο 25,0, περισσότερα κατά 45% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 32 και ΔΙΑΓΡ. 1).

Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι τόσο κατά τον 19ο αιώνα, όσο και κατά το διάστημα του 20ου μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον Μυλοπόταμο, όπως και σε ολόκληρο το διαμέρισμα Ρεθύμνου, λειτούργησαν περισσότερα σχολεία ανά μονάδα πληθυσμού απ' ό,τι στην υπόλοιπη Κρήτη[1445]. Ξεκινώντας από υπερδιπλάσια σχολεία πριν την επανάσταση του 1866, κατά τη διάρκεια της ημιαυτονομίας η διαφορά σε σχολικές μονάδες άρχισε να μειώνεται. Η τάση αυτή εξομάλυνσης δεν συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας, συνεχίστηκε, όμως, μετά την ένωση με το ελληνικό κράτος. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου το χάσμα είχε σμικρυνθεί: στην υπόλοιπη Κρήτη αναλογούσαν 17,2 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στον Μυλοπόταμο 25,0. Το σχολικό δίκτυο της περιοχής του Μυλοποτάμου εξακολούθησε να προηγείται κατά 45% του σχολικού δικτύου της υπόλοιπης Κρήτης.

Αν επιχειρήσουμε μιαν αντίστοιχη σύγκριση με το σχολικό δίκτυο της υπόλοιπης Ελλάδας, θα φτάσουμε στο ίδιο συμπέρασμα, με ακόμη σημαντικότερες διαφορές. Χρειάζεται, βέβαια, να κάνουμε κάποιες υποθέσεις για τον πληθυσμό των μεσοπεριόδων των απογραφών, ώστε να έχουμε συγκρίσιμα μεγέθη. Βοηθητικό είναι το γεγονός ότι απογραφές στο ελληνικό κράτος πραγματοποιούνταν ήδη από το έτος 1836[1446].

Ο βαθμός διείσδυσης του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο ήταν κατώτερος από εκείνον του ελληνικού βασιλείου πριν από την Μεγάλη Κρητική Επανάσταση. Το έτος 1866 στον Μυλοπόταμο αναλογούσαν 4,9 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στο ελληνικό κράτος 7,3. Το σχολικό δίκτυο του Μυλοποτάμου υπερκέρασε εκείνο της ελεύθερης Ελλάδας στα αμέσως μετεπαναστατικά χρόνια, με τάσεις συνεχούς διεύρυνσης της διαφοράς. Το έτος 1881 στον Μυλοπόταμο αναλογούσαν 8,2 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους και στην ελεύθερη Ελλάδα 7,0[1447], το 1900 19,6 και 10,4, το 1928 24,7 και 11,0 και το 1938 25,4 και 11,5 σχολεία, αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 33 και ΔΙΑΓΡ. 1). Αν, λοιπόν, κατά το έτος 1866 αναλογούσε ένα σχολείο του Μυλοποτάμου σε 1,2 σχολεία του ελεύθερου βασιλείου, το 1881 αναλογούσε σε 0,6, το 1900 σε 0,5, το 1928 σε 0,45 και το 1938 σε 0,45, δηλαδή στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν υπερδιπλάσια σχολεία, αναλογικά με τον πληθυσμό [1448].

[1445] Είναι, λοιπόν, πιθανόν η παραδοσιακή έκφραση «Ηρακλειώτες για το ποτήρι, Ρεθεμνιώτες για τα γράμματα, Χανιώτες για τ' άρματα» να αντανακλά, πέραν των άλλων, και τις αυξημένες επιδόσεις του διαμερίσματος Ρεθύμνου στην εκπαίδευση.

[1446] Για τις απογραφές αυτές, βλ. σημ. 1377.

[1447] Παρουσιάζει ενδιαφέρον η σύγκριση του βαθμού διείσδυσης του σχολικού δικτύου στις ελληνόφωνες περιοχές που δεν είχαν ενταχθεί στο ελληνικό βασίλειο, με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Chassiotis G. στο *L' instruction publique chez les Grecs* ..., *ό. π.* σημ. 50. Το έτος 1879 στον Μυλοπόταμο αναλογούσαν 7,4 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους, στην Ήπειρο 14,0, στη Θεσσαλία 7,1, στη Μακεδονία 7,8, στη Θράκη 6,3 και στην Μικρά Ασία 6,9 σχολεία.

[1448] Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαφορά των σχολικών δικτύων μειωνόταν με ετήσιο ρυθμό 0,23%, μέχρι τουλάχιστον το έτος 1932, για το οποίο διαθέτουμε στοιχεία (βλ. Chassiotis G., *L'*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Επιβάλλεται να εξεταστεί αν η μεγάλη αυτή δυσαναλογία αιτιολογείται από διαφορετικές πληθυσμιακές πυκνότητες. Το έτος 1866 στο ελληνικό κράτος αναλογούσαν 29,0 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο και στον Μυλοπόταμο 26,2, το 1881 33,6 και 26,2, το 1900 39,5 και 32,9, το 1928 47,9 και 38,9 και το 1938 55,8 και 42,0, αντίστοιχα. Κατά μέσο όρο, λοιπόν, η πυκνότητα του πληθυσμού του ελληνικού κράτους ήταν κατά 19% μεγαλύτερη της πυκνότητας του πληθυσμού του Μυλοποτάμου. Το ποσοστό αυτό δεν αρκεί από μόνο του για να δικαιολογήσει τη διαφορά των δύο σχολικών δικτύων.

Προκειμένου η διαφορά αυτή να αποδοθεί σε καθαρά εσωτερικούς παράγοντες, θα πρέπει να εξεταστεί μια άλλη παράμετρος, εκείνη της κατανομής πληθυσμού κατά το μέγεθος των οικισμών. Το έτος 1928 στην Ελλάδα το 57,5% του πληθυσμού κατοικούσε σε οικισμούς κάτω των 2000 κατοίκων, το 9,21% σε κωμοπόλεις με 2001-5000 κατοίκους και το 33,29% σε πόλεις άνω των 5000 κατοίκων. Το ίδιο έτος στον Μυλοπόταμο δεν υπήρχε κανένα αστικό κέντρο με περισσότερους από 5000 κατοίκους. Στη μοναδική κωμόπολη, τα Ανώγεια, κατοικούσε το 14,7% του πληθυσμού και σε οικισμούς κάτω των 2000 κατοίκων κατοικούσε το 85,3% του πληθυσμού του Μυλοποτάμου. Η διαφορετική κατανομή του πληθυσμού σε οικισμούς, κωμοπόλεις και πόλεις είχε αντανάκλαση στην οργανικότητα των σχολείων: στα αστικά κέντρα τα σχολεία είχαν πολλές τάξεις και εκπαίδευαν μεγάλο αριθμό μαθητών, ενώ στους μικρούς οικισμούς της υπαίθρου τα σχολεία ήταν μονοτάξια ή, το πολύ, διτάξια.

Γνωρίζουμε ότι στον Μυλοπόταμο το έτος 1938 λειτουργούσαν 43 μονοθέσια σχολεία, 9 διθέσια, 2 τριθέσια και 1 εξαθέσιο, ενώ στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια λειτουργούσαν 4958 μονοθέσια σχολεία, 1559 διθέσια, 696 τριθέσια, 338 τετραθέσια, 234 πενταθέσια και 472 εξαθέσια[1449]. Η συνολική, δηλαδή, οργανικότητα των σχολείων του Μυλοποτάμου ήταν 73 μονάδες και του ελληνικού χώρου 15.518. Γνωρίζοντας ότι ο Μυλοπόταμος την ίδια περίοδο αντιπροσώπευε το 0,3% του ελληνικού πληθυσμού, θα περιμέναμε ότι θα είχε το ίδιο ποσοστό σχολικών μονάδων, δηλαδή 46,5 μονάδες. Στην πραγματικότητα ο Μυλοπόταμος διέθετε 73 μονάδες, περισσότερες κατά 57% του πανελλήνιου μέσου όρου. Το ποσοστό αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως τελικό, εφόσον ο υπολογισμός του έγινε στη βάση της οργανικότητας των σχολείων.

Προκύπτει, τέλος, το ερώτημα κατά πόσον ο μεγαλύτερος αριθμός σχολικών μονάδων οφείλεται σε αυξημένη φοίτηση των μαθητών. Κατά το σχολικό έτος 1909-1910 στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους φοιτούσε το 5,90% των υπόχρεων σε φοίτηση αγοριών και το 2,42% των κοριτσιών. Το ίδιο έτος στην Κρήτη φοιτούσε το 8,66% των αγοριών και το 3,17% των κοριτσιών[1450]. Κατά το σχολικό έτος 1931-32 στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους φοιτούσαν 706.461 μαθητές και μαθήτριες[1451]. Υπολογίζοντας, με τη φυσιολογική αύξηση, ότι ο πληθυσμός της χώρας ήταν

---

instruction publique chez les Grecs ..., *ό. π.* σημ. 50). Το έτος αυτό στην ελληνική επικράτεια λειτουργούσαν 7639 σχολεία και στον Μυλοπόταμο 51. Έχουμε, πάντως, και σε άλλο σημείο εκφράσει τις επιφυλάξεις μας για την ακρίβεια των στατιστικών που παραθέτει ο Γ. Χασιώτης, αφού σε επίπεδο Κρήτης τα σχολεία που παρουσιάζει υπολείπονται κατά 18% εκείνων που πραγματικά λειτουργούσαν. Οπωσδήποτε, αρκετές αδούλωτες ελληνικές περιοχές παρουσίαζαν εντονότερη εκπαιδευτική κίνηση από το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Για παράδειγμα το ίδιο έτος στην Ηγεμονία της Σάμου λειτουργούσαν 12,3 σχολεία ανά 10.000 κατοίκους (βλ. Παπαδάκη Λ., «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο ...», ό. π. σημ. 13, σελ. 553).

[1449] Βλ. Καλαντζή Γ., *Η παιδεία εν Ελλάδι...*, *ό. π.* σημ. 29, σελ. 65.

[1450] Στοιχεία από το Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα* ..., *ό. π.* σημ. 7.

[1451] Στοιχεία απογραφής Δεκεμβρίου 1931, από το Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς* ..., *ό. π.* σημ. 5, σελ. 395. Η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* στο λήμμα «Εκπαίδευση», , τ. Ι (Ελλάς), σελ. 318 δίνει μικρότερους αριθμούς. Οπωσδήποτε, το ποσοστό του πληθυσμού που

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

6.393.070 κάτοικοι, συμπεραίνουμε ότι το ποσοστό του πληθυσμού που φοιτούσε στη στοιχειώδη εκπαίδευση ανερχόταν σε 11,05%. Κατά την τριετία 1929-1932 στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης της Κρήτης φοιτούσαν κατά μέσο όρο 56.302 μαθητές. Γνωρίζοντας ότι ο πληθυσμός του νησιού ήταν 403.699 κάτοικοι[1452], βλέπουμε ότι ο μαθητικός πληθυσμός της στοιχειώδους εκπαίδευσης αντιπροσώπευε το 13,9% του συνολικού[1453].

Η αυξημένη φοίτηση είχε τις ρίζες της στις εκπαιδευτικές πολιτικές των περιόδων της ημιαυτονομίας και της αυτονομίας της Κρήτης. Ήδη στο ξεκίνημα της κρητικής αυτονομίας, το έτος 1899, στη στοιχειώδη εκπαίδευση της Κρήτης φοιτούσαν 35.844 μαθητές, ποσοστό 11,9% του συνολικού πληθυσμού[1454]. Οι εκπαιδευτικές περιφέρειες του νησιού σχεδιάστηκαν λίγο πριν την ένωση με την Ελλάδα, το έτος 1911, με πρόβλεψη για φοίτηση ποσοστού 14% του πληθυσμού, η οποία υπερκεράστηκε μόλις 18 χρόνια αργότερα[1455].

φερόταν ως εγγεγραμμένο στη δημόσια στοιχειώδη εκπαίδευση αυξανόταν με γοργούς ρυθμούς: το σχολικό έτος 1929-30 ανερχόταν σε 10,73%, το 1930-31 σε 11,05% και το 1931-32 σε 12,13%.

[1452] Η απογραφή του έτους 1928 κατέγραψε στην Κρήτη 386.427 κατοίκους και εκείνη του 1940 438.239 κατοίκους, σημειώθηκε δηλαδή μέση ετήσια φυσιολογική αύξηση 4.318 κατοίκων. Με βάση την αύξηση αυτή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο πληθυσμός της Κρήτης το έτος 1932 ήταν 403.699 κάτοικοι.

[1453] Βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία ...», *ό. π.* σημ. 361, σ.σ. 27-34. Το σχολικό έτος 1936-37 οι μαθητές της Κρήτης είχαν φτάσει τους 62.670, οπότε, με τον ίδιο τρόπο υπολογισμού του πληθυσμού, βλέπουμε ότι το ποσοστό φοίτησης είχε ανέλθει στο 14,9%.

[1454] Βλ. Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις..., ό. π.* σημ. 186, σελ. 19. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προτεραιότητα που έδωσε η Κρητική Πολιτεία στην εκπαίδευση είχε να κάνει περισσότερο με την οργάνωσή της και λιγότερο με τις δαπάνες που κατέβαλε γι' αυτήν. Αναλογικά το ελληνικό βασίλειο έκανε τριπλάσιες δαπάνες ανά μαθητή, με πενιχρότερα αποτελέσματα. Έτσι, κατά το σχολικό έτος 1900-1901 στη στοιχειώδη εκπαίδευση της Κρήτης φοιτούσαν 25.854 μαθητές και σ' αυτήν του ελληνικού βασιλείου 189.930 και η εκπαίδευσή τους κόστισε 300.049 δραχμές και 5.815.677 δραχμές, δηλαδή ανά μαθητή 11,60 και 30,62 δραχμές αντίστοιχα (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις..., ό. π.* σημ. 186 και περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις Εταιρείας Ελλήνων Διδασκάλων*, έτος Β' (1902-1903), σελ. 317). Η Κρητική Πολιτεία υπήρξε περισσότερο προοδευτική από το ελληνικό βασίλειο και σε στοιχεία του αναλυτικού προγράμματος, όπως έχει επισημάνει ο Ν. Παπαδογιαννάκης στο Παπαδογιαννάκη Ν.- Χουρδάκη Α. -Ρεράκη Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση ...», *ό. π.* σημ. 131, σελ. 357. Γενικότερα για το μάθημα της γλώσσας, βλ. Παπαδογιαννάκη Ν., «*...και ουχί κολλυβογράμματα...» Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*, Αθήνα 2002.

[1455] Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 51 (30-7-1911). Η ίδια πολιτική δεν εφαρμόστηκε και στη μέση εκπαίδευση, αφού στη στοιχειώδη παραχωρήθηκε συνειδητά απόλυτη προτεραιότητα. Το έτος 1900 στη μέση εκπαίδευση της Κρήτης φοιτούσε το 0,38% του συνολικού πληθυσμού και στη μέση εκπαίδευση του ελληνικού κράτους το 0,98% (τα στοιχεία για τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση της Ελλάδας από το Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή..., ό. π.* σημ. 10, σελ. 414). Η πολιτική αυτή της Κρητικής Πολιτείας είχε τη στήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού της Κρήτης, όπως φαίνεται και από τον Τύπο της περιόδου: «Δεν δύναται η Πολιτεία να δημιουργήση πανταχού Γυμνάσια επί βλάβη της δημοτικής εκπαιδεύσεως. Την δημοτικήν παίδευσιν είναι ανάγκη να επεκτείνωμεν και εις τους ολιγοανθρωποτάτους συνοικισμούς και εις τας μάλλον αποκέντρους γωνίας και εις αυτά τα μετόχια» (βλ. ενδεικτικά εφημερίδα Ρεθύμνου *Αναγέννησις*, φ. 8-9-1900). Πολύ πριν από την Κρητική Πολιτεία, το ίδιο δίλημμα προτεραιότητας στη στοιχειώδη ή στη μέση εκπαίδευση είχε αντιμετωπίσει και ο Ι. Καποδίστριας και είχε δώσει την ίδια απάντηση: «Αφού συστήσωμεν εις όλας τας Επαρχίας Αλληλοδιδακτικά σχολεία και καταστήσωμεν Δημόσιον την θεμελιώδη εκπαίδευσιν, θέλομεν φροντίσει και περί Σχολείων ανωτέρας τάξεως» (βλ. Δασκαλάκη Α., *Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επαναστάσεως*, Σειρά Γ', Τα Περί Παιδείας, Αθήνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λίγο αργότερα, κατά το σχολικό έτος 1937-38, στον Μυλοπόταμο φοιτούσαν 2.853 μαθητές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 20), ποσοστό 13,2% του συνολικού πληθυσμού. Σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια φοιτούσαν 912.784 μαθητές, ποσοστό 12,76% του πληθυσμού. Στον Μυλοπόταμο, λοιπόν, το ποσοστό φοίτησης ήταν αυξημένο κατά 3,5%. Η αυξημένη μαθητική φοίτηση (με όλες τις επιφυλάξεις που έχουν ήδη αναφερθεί στο σχετικό κεφάλαιο της διατριβής), δικαιολογεί ελάχιστα την κατά 57% αυξημένη λειτουργία ανά οργανική μονάδα σχολείων στην περιοχή του Μυλοποτάμου. Άρα, η λειτουργία πολύ περισσότερων αναλογικά σχολικών μονάδων πρέπει να αποδοθεί στους παράγοντες που έχουν ήδη αναλυθεί (εντοπισμένη σημειακά κατοίκηση από μουσουλμανικό πληθυσμό, κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις, ευνοϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές, προνοιακή αντιμετώπιση του Μυλοποτάμου από τις κατά καιρούς διοικητικές αρχές).

1968, επιστολή Ι. Καποδίστρια στον Έκτακτο Επίτροπο Ανατολικής Ελλάδος, με ημερομηνία 2-3-1830).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2.2 Το διδακτηριακό δίκτυο

2.2.1 Η διαμόρφωση του διδακτηριακού δικτύου

2.2.1.1 Το διδακτηριακό δίκτυο της πόλης του Ρεθύμνου

Παρακάτω θα γίνει η χρονολογική καταγραφή των κοινοτικών και δημόσιων διδακτηρίων που οικοδομήθηκαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου κατά την περίοδο 1840-1940.

Κοινοτικό διδακτήριο για τη στέγαση του σχολείου αρρένων της πόλης του Ρεθύμνου οικοδομήθηκε το έτος 1840. Χωροθετήθηκε στο προαύλιο του μητροπολιτικού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου και διέθετε μία αίθουσα. Μετά την επανάσταση του 1866 προστέθηκαν τέσσερις ακόμη αίθουσες. Το κοινοτικό διδακτήριο του σχολείου θηλέων ανεγέρθηκε το έτος 1864. Χωροθετήθηκε στο ίδιο προαύλιο με το διδακτήριο των αρρένων. Για το διαχωρισμό των δύο φύλων, επιλέχτηκε η τοποθέτηση των δύο κτηρίων σε αντιδιαμετρικά σημεία του προαυλίου, στα νότια και βόρεια αντίστοιχα του μητροπολιτικού ναού. Το έτος 1892 για τη στέγαση του σχολείου θηλέων και του ανώτερου παρθεναγωγείου οικοδομήθηκε νέο διδακτήριο, στο προαύλιο του ναού της αγίας Βαρβάρας. Τα δύο διδακτήρια θηλέων, παλιότερο και νεότερο, απείχαν μεταξύ τους απόσταση 150 περίπου μέτρων.

Από το 1911 το σχολείο θηλέων στεγάστηκε αποκλειστικά στο διδακτήριο της αγίας Βαρβάρας. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, από το έτος 1925 το σχολείο αρρένων μεταστεγάστηκε στο διδακτήριο του μουσουλμανικού σχολείου του Ρεθύμνου. Στο ίδιο κτήριο στεγάστηκε και το 4° Δημοτικό Σχολείο.

Από το 1933 το σχολείο θηλέων, που είχε μετονομαστεί σε 2° Μεικτό Δημοτικό Σχολείο, στεγάστηκε στο αποπερατωμένο δημόσιο διδακτήριο της Λεωφόρου Κουντουριώτη, έξω από τα τείχη, σε μια περιοχή στην οποία μόλις είχε αρχίσει να επεκτείνεται η πόλη. Το ίδιο έτος στεγάστηκε σε νεότευκτο δημόσιο διδακτήριο και το 3° Δημοτικό Σχολείο, στην κεντρική συνοικία της Σοχώρας, δίπλα στο παλιότερο μουσουλμανικό τμήμα της πόλης, όπου από το 1924 είχαν εγκατασταθεί μικρασιάτες πρόσφυγες. Σε μία αίθουσα αυτού του διδακτηρίου λειτούργησε από το έτος 1931 που ιδρύθηκε και το δημόσιο Νηπιαγωγείο του Ρεθύμνου. Το σχολείο του Ορφανοτροφείου στεγάστηκε από το 1936 έξω από την πόλη, στις εγκαταστάσεις του Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας, που είχαν οικοδομηθεί κατά τη δεκαετία του 1920, μετά την κατεδάφιση μουσουλμανικού τεμένους.

2.2.1.2 Το διδακτηριακό δίκτυο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Ο πρώτος οργανωμένος σχολικός χώρος που λειτούργησε στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου ήταν οι εγκαταστάσεις της ανακαινισμένης μονής Αγίου Πνεύματος, μεταξύ των οικισμών Κισσός και Κεντροχώρι (τότε Δουμαεργειό) της περιοχής Αγίου Βασιλείου, το έτος 1836. Από το 1840 στεγάστηκε σε εκκλησιαστικό διδακτήριο και το σχολείο των Σελλιών της Πίσω Γιαλιάς. Το έτος 1850 λειτούργησαν τα κοινοτικά διδακτήρια των σχολείων του Μοναστηρακιού στο Αμάρι και της Πηγής στα Κατωμέρια. Το 1860 αποπερατώθηκε το διδακτήριο στην Μύρθιο Αγίου Βασιλείου και το επόμενο έτος στο Νεφς Αμάρι. Το 1864 αποπερατώθηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Φρατζεσκιανών Μετοχιών και Αμνάτου. Το ίδιο έτος εγκαινιάστηκε στην Αργυρούπολη το τελευταίο πριν από την επανάσταση του 1866 στο διαμέρισμα Ρεθύμνου διδακτήριο.

Κατά την επανάσταση πυρπολήθηκαν τα διδακτήρια της Αμνάτου και της Πηγής, τα οποία ανοικοδομήθηκαν τα έτη 1870 και 1871, αντίστοιχα. Το 1870 οικοδομήθηκαν κοινοτικά διδακτήρια για τα σχολεία του Κεραμέ Αγίου Βασιλείου και του Πρινέ του Δυτικού Ρεθύμνου. Το 1872 αποπερατώθηκε το διδακτήριο σχολείου στο Ζουρίδι και το 1875 στον Άγιο Κωνσταντίνο και στα Ρούστικα. Στο Μιξόρρουμα διδακτήριο λειτούργησε το έτος 1875 και στους Αρμένους το 1881.

Προ του 1882 λειτούργησε διδακτήριο στη Μουρνέ. Το 1883 λειτούργησε διδακτήριο στην Επισκοπή του Δυτικού Ρεθύμνου και το 1885 στα Περιβόλια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το 1894 αποπερατώθηκε το διδακτήριο του σχολείου στο Βιλανδρέδο και το επόμενο έτος στο Γεράνι. Πριν από την επανάσταση του 1897-98 είχαν αποπερατωθεί και λειτουργήσει διδακτήρια για τα σχολεία του Αγίου Βασιλείου, του Άδελε και του Μέρωνα.

Με την ανακήρυξη της αυτονομίας, ξεκίνησε η ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων κατά την επανάσταση διδακτηρίων. Το διδακτήριο του σχολείου της Μουρνές παραδόθηκε το έτος 1899 και των σχολείων του Άδελε, της Αμνάτου, των Αρμένων, των Περιβολίων και της Πηγής το 1901. Το 1899 οικοδομήθηκαν διδακτήρια για τα σχολεία στο Θρόνος, στον Φουρφουρά και στο Μαριού, ενώ αποπερατώθηκε και δεύτερο διδακτήριο στον Μέρωνα. Το 1900 ολοκληρώθηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Αγίου Ιωάννη Καμένου, Κοξαρές, Αγκουσελιανών, Ατσιπόπουλου, Γωνιάς και Δρυμίσκου.

Το 1901 λειτούργησαν τα διδακτήρια των σχολείων Αποδούλου, Πλατανίων, Μυριοκεφάλων, Χαμαλευρίου, Χαρκίων και Χρωμοναστηριού. Το αργότερο μέχρι αυτό το έτος είχαν αποπερατωθεί και τα διδακτήρια των σχολείων Άνω Μέρους, Βισταγής, Βρυσών, Γερακαρίου, Καρινών, Κρύας Βρύσης, Ακουμίων, Λευκογείων, Ροδάκινου, Σακτουρίων, Μούντρους και Νίθαυρης.

Το 1908 λειτούργησε διδακτήριο στον Βάτο. Το 1910 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου στην Αρχοντική. Το ίδιο έτος αγοράστηκε και διαμορφώθηκε σε διδακτήριο κατοικία στο Ρουσοσπίτι. Το αργότερο μέχρι το έτος 1910 λειτούργησαν τα διδακτήρια των σχολείων Ασωμάτου, Μελάμπων, Γάλου, Μέσης, Πλατάνου και Σπηλίου. Μέχρι το 1911 είχαν λειτουργήσει τα διδακτήρια των σχολείων Αρολιθιού, Καρές, Σελλιού, Κυριάννας, Λαμπινής, Παντάνασσας, Πετροχωριού και Πρασών. Στο διδακτήριο του Φουρφουρά το έτος αυτό προστέθηκε δεύτερη αίθουσα. Το τελευταίο διδακτήριο που οικοδομήθηκε επί Κρητικής Πολιτείας ήταν εκείνο της Νίθαυρης. Στο διδακτήριο αυτό στεγάστηκε το σχολείο του οικισμού το έτος 1912, αν και οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1923.

Το πρώτο κοινοτικό διδακτήριο που οικοδομήθηκε μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα ήταν του σχολείου Άνω Βαλσαμόνερου, το 1915. Το ίδιο έτος προστέθηκε δεύτερη αίθουσα στο διδακτήριο του Σπηλίου και παραδόθηκε για χρήση το διδακτήριο των Μυριοκεφάλων. Το κτήριο αυτό ήταν δωρεά του ομοχώριου επισκόπου Α. Λελεδάκη. Το 1918 εγκαινιάστηκαν το διδακτήριο του κατώτερου παρθεναγωγείου Αργυρούπολης και το κοινοτικό διδακτήριο Γερακαριού (δεύτερο κατά σειρά). Το ίδιο έτος προστέθηκε δεύτερη αίθουσα στο διδακτήριο Περιβολίων και έγινε κατάληψη και διαμόρφωση σε σχολικό κτήριο του μουσουλμανικού τεμένους του Κάτω Βαλσαμόνερου στο Δυτικό Ρέθυμνο.

Κατάληψη και διασκευή σε διδακτήριο έγινε και στο μουσουλμανικό τέμενος των Ατσιπάδων το 1922, ενώ το ίδιο έτος εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου στον Πίκρη. Το 1923 μετασκευάστηκε σε σχολικό κτήριο μωαμεθανική οικία στις Βολιώνες και εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Γουλεδιανών και Κούμων. Το ίδιο έτος προστέθηκε δεύτερος όροφος στο διδακτήριο των Χαρκίων.

Από το 1924 ξεκίνησε σταδιακά η οικοδόμηση δημόσιων διδακτηρίων στο διαμέρισμα Ρεθύμνου. Το έτος αυτό εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Δαριβιανών και Παγκαλοχωριού. Παράλληλα στην Αγία Γαλήνη έγινε αγορά και μετασκευή σε διδακτήριο ιδιωτικής οικίας και στα Περιβόλια κατάληψη και μετασκευή σε σχολική αίθουσα μουσουλμανικού τεμένους. Το έτος 1925 εγκαινιάστηκαν τα δημόσια διδακτήρια των σχολείων Αγίας Παρασκευής, Άνω Μέρους, Ελενών, Λοχριάς και Κάτω Πόρου. Το διδακτήριο των Ελενών οικοδομήθηκε με δωρεά ομογενούς από τον οικισμό αυτό. Το διδακτήριο του Άνω Μέρους ήταν το δεύτερο κατά σειρά που ανεγέρθηκε στον οικισμό.

Το 1926 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Κούφης, Γάλου (δεύτερο διδακτήριο), Μοναστηρακιού και Ορνές, ενώ ανοικοδομήθηκε το κατεστραμμένο κατά την επανάσταση του 1897-98 κτήριο του σχολείου του Αγίου Βασιλείου. Το έτος 1927 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Αλωνών, Καλής Συκιάς, Βιζαρίου, Αμπελακιού και Μαριού (δεύτερο διδακτήριο), ενώ προστέθηκε όροφος στο σχολικό κτήριο της Κυριάννας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Από το 1928 η παραγωγή δημόσιων διδακτηρίων επιταχύνθηκε. Το έτος αυτό εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Αγίου Ιωάννη Αμπαδιάς, Λαμπιωτών, Αποστόλων, Καλονύχτη, Μούντρους (δεύτερο διδακτήριο), Κουρουτών και προστέθηκαν αίθουσες στα διδακτήρια Επισκοπής και Ρουστίκων. Από το ίδιο έτος ξεκίνησε η ανέγερση δεύτερων διδακτηρίων για τα σχολεία του Θρόνους και του Πρινέ Δυτικού Ρεθύμνου, τα οποία αποπερατώθηκαν μεταπολεμικά, τα έτη 1949 και 1954 αντίστοιχα.

Το 1929 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Άνω και Κάτω Μαλακίου, Γιαννουδιού, Μαρουλά και Γιαννιού. Δεύτερα κατά σειρά διδακτήρια εγκαινιάστηκαν το ίδιο έτος για τα σχολεία Νεφς Αμαρίου, Βρυσών, Ασώματου, Κοξαρές και Καρές (πρώτη αίθουσα), ενώ προστέθηκε δεύτερη αίθουσα στο διδακτήριο της Μουρνές.

Το 1930 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Πατσού, Σαϊτουρών και Φρατιού. Παράλληλα εγκαινιάστηκαν τα δεύτερα κατά σειρά διδακτήρια των σχολείων Αγίας Γαλήνης, Ακουμιών, Σελλιών και Λευκογείων. Στο διδακτήριο του Μέρωνα προστέθηκε δεύτερη αίθουσα και σε εκείνο του Ροδάκινου όροφος.

Το 1931 εγκαινιάστηκαν διδακτήρια για τα σχολεία της Καρωτής και του Κεντροχωριού. Δεύτερα κατά σειρά διδακτήρια απέκτησαν το ίδιο έτος η Μέση, ο Φουρφουράς και το Χρωμοναστήρι, ενώ το σχολείο του Ρουσοσπιτιού στεγάστηκε πρόχειρα σε δεύτερο διδακτήριο, το οποίο αποπερατώθηκε το έτος 1940. Το 1932 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου Καστέλλου και τα δεύτερα διδακτήρια των Ατσιπάδων και των Αγκουσελιανών. Το 1933 εγκαινιάστηκαν τα δεύτερα διδακτήρια της Βισταγής, του Πετροχωριού και το τρίτο κατά σειρά του Άδελε. Το 1934 αποπερατώθηκε το δεύτερο διδακτήριο του σχολείου του Αποδούλου. Το 1935 στεγάστηκε σε δεύτερο, ημιτελές, διδακτήριο το σχολείο του Πλατάνου, στο οποίο οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το έτος 1937. Το 1936 ολοκληρώθηκε το διδακτήριο του σχολείου της Λούτρας και το δεύτερο των Πρασών.

Το 1937 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου των Ακτούντων και το δεύτερο διδακτήριο των Βολιώνων. Το ίδιο έτος προστέθηκε όροφος στο διδακτήριο του Άνω Βαλσαμόνερου και ξεκίνησε η οικοδόμηση διδακτηρίων στην Αργυρούπολη και στη Μύρθιο Βρυσινοχωριών. Τα διδακτήρια αυτά αποπερατώθηκαν μεταπολεμικά, το έτος 1951. Το 1938 εγαινιάστηκε το δεύτερο διδακτήριο του Σπηλίου και το ημιτελές δεύτερο διδακτήριο των Μελάμπων, το οποίο αποπερατώθηκε το έτος 1953. Παράλληλα ξεκίνησε η οικοδόμηση διδακτηρίων για τα σχολεία Σωματά και Φωτεινού των Βρυσινοχωριών, τα οποία αποπερατώθηκαν μεταπολεμικά, το έτος 1953.

Το 1939 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων Αρδάκτου, Όρους και Πλατανέ Αγίου Βασιλείου. Το ίδιο έτος το σχολείο του Κεραμέ στεγάστηκε στο ημιτελές δεύτερο διδακτήριο (ολοκληρώθηκε το 1954) και ξεκίνησαν οι εργασίες οικοδόμησης διδακτηρίων για τα σχολεία Καλογέρου, Παλαιλίμνου και Παντάνασσας. Οι εργασίες στα διδακτήρια αυτά ολοκληρώθηκαν μεταπολεμικά, τα έτη 1951, 1953 και 1954, αντίστοιχα.

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1940 οι μαθητές του Κισσού και του Πλατανέ Ρεθύμνου στεγάστηκαν εσπευσμένα στα ημιτελή διδακτήρια των οικισμών τους. Το διδακτήριο του Κισσού ολοκληρώθηκε το έτος 1945 και του Πλατανέ το 1949.

Την ίδια περίοδο δώδεκα σχολεία του διαμερίσματος Ρεθύμνου δεν είχαν αποκτήσει διδακτήριο. Πρόκειται για τα δέκα σχολεία που συναντήσαμε παραπάνω και στα οποία η ανέγερση διδακτηρίου είχε ξεκινήσει προπολεμικά και τα σχολεία του Ξηρού Χωριού και της Μαρουλούς, τα οποία είχαν ιδρυθεί τα έτη 1930 και 1937, αντίστοιχα. Τέλος, τρία σχολεία δεν απέκτησαν ποτέ δημόσιο ή κοινοτικό διδακτήριο, γιατί λειτούργησαν για περιορισμένη χρονική περίοδο. Ήταν τα σχολεία των οικισμών Οψιγιάς, Μύλοι και Αγία Τριάδα, τα οποία είχαν λειτουργήσει κατά τις χρονικές περιόδους 1902-1908, 1918-1935 και 1929-1935, αντίστοιχα.

Μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου στην περιοχή του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου λειτουργούσαν 72 δημόσια, 37 κοινοτικά, 1 εκκλησιαστικό (Δρύμισκος) και 4 δωρηθέντα διδακτήρια (Ελένες, Μυριοκέφαλα, Νεφς Αμάρι και

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Χρωμοναστήρι). Εννέα σχολεία στεγάζονταν σε ιδιωτικά κτήρια, αλλά για τα πέντε από αυτά (Καλογέρου, Μύρθιου Βρυσινοχωριών, Παλαιλίμνου, Σωματά, Φωτεινού) είχε ξεκινήσει η ανέγερση δημόσιων διδακτηρίων. Παράλληλα είχε ξεκινήσει η ανέγερση πέντε ακόμη δημόσιων διδακτηρίων, προορισμένων να αντικαταστήσουν παλιότερα διδακτήρια.

2.2.1.3 Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου

Το πρώτο κτήριο που οικοδομήθηκε στην περιοχή του Μυλοποτάμου για να στεγάσει μαθησιακή διαδικασία ήταν των Μαργαριτών στον Κάτω Μυλοπόταμο, το έτος 1872. Το 1874 ολοκληρώθηκε το διδακτήριο του σχολείου των Πασαλιτών και το 1882 του σχολείου του Μελιδονίου. Και τα τρία οικοδομήθηκαν στον Κάτω Μυλοπόταμο. Το 1883 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου της Αξός διδακτήρια στον Πάνω Μυλοπόταμο και το 1884 του Σκορδίλου στον Κάτω Μυλοπόταμο. Το 1885 ολοκληρώθηκε το διδακτήριο του Ρουμελί και το 1887 της Αρχαίας Ελεύθερνας, και τα δύο στον Κάτω Μυλοπόταμο.

Πριν από το έτος 1889 είχαν λειτουργήσει τα διδακτήρια των σχολείων του Κρυονερίου και του Δοξαρού στον Μέσα Μυλοπόταμο. Το 1889 λειτούργησε το διδακτήριο του Αχλαδέ στον Κάτω Μυλοπόταμο. Μέχρι το έτος 1899 είχαν λειτουργήσει τα διδακτήρια των σχολείων του Χουμερίου στον Κάτω Μυλοπόταμο, των Ανωγείων στον Πάνω Μυλοπόταμο και του Χώνους και του Αείμονα στον Μέσα Μυλοπόταμο. Το 1900 εγκαινιάστηκαν διδακτήρια στο Γαράζο και στο Βενί του Πάνω Μυλοποτάμου και το επόμενο έτος στο Ρουμελί (δεύτερο) και στα Σκουλούφια του Κάτω Μυλοποτάμου, στα Ζωνιανά και στα Λιβάδια του Πάνω Μυλοποτάμου και στις Σίσες του Μέσα Μυλοποτάμου. Το 1903 λειτούργησαν διδακτήρια στην Αγιά και στο Πάνορμο του Κάτω Μυλοποτάμου. Το 1905 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του σχολείου της Ελεύθερνας στον Κάτω Μυλοπόταμο και το 1906 της Καλύβου στον Πάνω Μυλοπόταμο. Το 1909 ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση διδακτηρίου στους Δαφνέδες και το 1911 στα Πλευριανά, στον Άγιο Μάμα και στο Κρυονέρι (δεύτερο) του Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου, αντίστοιχα.

Το πρώτο διδακτήριο που εγκαινιάστηκε μετά την ένωση με την Ελλάδα ήταν του Ορθέ, το έτος 1914. Το 1918 ολοκληρώθηκε το διδακτήριο του σχολείου της Σκεπαστής στον Κάτω Μυλοπόταμο. Το 1921 ολοκληρώθηκαν τα διδακτήρια των σχολείων του Εξάντη και του Πρίνου στον Κάτω Μυλοπόταμο. Το επόμενο έτος λειτούργησε διδακτήριο στη Θεοδώρα του Μέσα Μυλοποτάμου και το μεθεπόμενο στον Άνω Τριπόδο και στους Έρφους του Κάτω Μυλοποτάμου. Το διδακτήριο των Έρφων προήλθε από κατάληψη και μετασκευή μωαμεθανικής οικίας. Το 1923 αποπερατώθηκε το δεύτερο κατά σειρά διδακτήριο των Λιβαδιών στον Πάνω Μυλοπόταμο και το 1924 των Μουρτζανών.

Από το 1927 άρχισε και στην περιοχή του Μυλοποτάμου η ανέγερση δημόσιων σχολικών κτηρίων. Το έτος αυτό εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια του Δαμαβόλου και του Γαράζου (δεύτερο) στον Πάνω Μυλοπόταμο, ενώ ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης στο Μελιδόνι (δεύτερο) και στους Έρφους του Κάτω Μυλοποτάμου. Τα διδακτήρια αυτά ολοκληρώθηκαν τα έτη 1937 και 1951, αντίστοιχα. Το 1928 αποπερατώθηκε το διδακτήριο του σχολείου του Καμαριώτη στον Πάνω Μυλοπόταμο. Το 1929 εγκαινιάστηκαν τα διδακτήρια των σχολείων στα Μετόχια Κάμπου, στον Ορθέ (δεύτερο), στις Μαργαρίτες (δεύτερο) και στον Πρίνο (δεύτερο) του Κάτω Μυλοποτάμου, στην Επισκοπή, στην Αξό (δεύτερο) και στον Αείμονα (δεύτερο) του Πάνω Μυλοποτάμου και στα Απλαδιανά του Μέσα Μυλοποτάμου. Το 1930 ολοκληρώθηκε διδακτήριο στην Αλφά του Κάτω Μυλοποτάμου. Το 1931 εγκαινιάστηκαν διδακτήρια στη Λαγκά, στο Μπαλί, στο Πάνορμο (δεύτερο), στους Πασαλίτες (δεύτερο), στο Χουμέρι (δεύτερο) και στα Κεραμωτά του Κάτω Μυλοποτάμου, στο Αηδονοχώρι του Πάνω Μυλοποτάμου και στη Θεοδώρα (δεύτερο) του Μέσα Μυλοποτάμου. Το ίδιο έτος ξεκίνησαν εργασίες ανέγερσης διδακτηρίου στα Σκουλούφια (δεύτερο) του Κάτω Μυλοποτάμου, οι οποίες ολοκληρώθηκαν μεταπολεμικά, το έτος 1948.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το 1932 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο του Περάματος και το επόμενο έτος τα διδακτήρια των Σισάρχων, του Αγίου Ιωάννη και των Ζωνιανών (δεύτερο) στον Πάνω Μυλοπόταμο και του Δοξαρού (δεύτερο) στον Μέσα Μυλοπόταμο. Το 1934 ολοκληρώθηκε η οικοδόμηση διδακτηρίου για το 2° Δημοτικό Σχολείο των Ανωγείων. Το 1936 εγκαινιάστηκε το διδακτήριο της Βιράν Επισκοπής και το ίδιο έτος ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης του δεύτερου διδακτηρίου του Αχλαδέ στον Κάτω Μυλοπόταμο. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν μεταπολεμικά, το έτος 1951. Το 1937 εγκαινιάστηκε το τρίτο κατά σειρά διδακτήριο στο Ρουμελί στον Κάτω Μυλοπόταμο. Το ίδιο έτος ξεκίνησαν οι εργασίες ανέγερσης δεύτερων διδακτηρίων στα Πλευριανά του Κάτω Μυλοποτάμου και στο Χώνος του Μέσα Μυλοποτάμου. Και στις δύο περιπτώσεις τα διδακτήρια εγκαινιάστηκαν μεταπολεμικά, τα έτη 1950 και 1952, αντίστοιχα. Μεταπολεμικά ολοκληρώθηκε και η ανέγερση διδακτηρίου στις Αλόιδες του Μέσα Μυλοποτάμου, οι οποίες είχαν ξεκινήσει το έτος 1938. Το έτος 1940 εγκαινιάστηκαν διδακτήρια στον Αβδελά, στο Βενί (δεύτερο) και στην Κάλυβο (δεύτερο) στον Πάνω Μυλοπόταμο και στα Αγρίδια και στις Σίσες (δεύτερο) στον Μέσα Μυλοπόταμο. Τα σχολεία των Σισών και της Καλύβου στεγάστηκαν εσπευσμένα στα νέα διδακτήρια κατά το σχολικό έτος 1940-1941, λόγω της εισόδου της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και της συνειδητοποίησης ότι μέχρι το τέλος των εχθροπρασιών δεν υπήρχε πιθανότητα περαιτέρω εργασιών στα κτήρια. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν μεταπολεμικά και τα διδακτήρια αποπερατώθηκαν τα έτη 1950 και 1951, αντίστοιχα.

Στο τελείωμα της εξεταζόμενης περιόδου στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 34 δημόσια και 18 κοινοτικά διδακτήρια Μόλις τρία σχολεία, των Αλόιδων, της Κράνας και του Μετοχιού Ανωγείων, χρησιμοποιούσαν για τη στέγασή τους ιδιωτικές κατοικίες. Παράλληλα είχε ξεκινήσει η ανέγερση επτά ακόμη δημόσιων διδακτηρίων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2 Οι παράγοντες διαμόρφωσης του διδακτηριακού δικτύου

2.2.2.1 Οι καταστροφές των επαναστάσεων και η διαθεσιμότητα εκκλησιαστικών και ιδιωτικών χώρων

Πολλοί ήταν οι αποτρεπτικοί παράγοντες για την οικοδόμηση κοινοτικών σχολικών κτηρίων στην περιοχή του Μυλοποτάμου: οι καταστροφές διδακτηρίων κατά τις επαναστάσεις, η ύπαρξη των προνομιακών χώρων των ναών και των «οντάδων», η έλλειψη τεχνογνωσίας από τα τοπικά οικοδομικά συνεργεία για την ανέγερση μεγάλων οικημάτων και οι συχνοί σεισμοί στην Κρήτη.

Καταστροφές διδακτηρίων κατά τις περιόδους των επαναστάσεων, φαινόμενο σύνηθες στην υπόλοιπη Κρήτη, δεν σημειώθηκαν στον Μυλοπόταμο[1456]. Αυτό συνέβη εξαιτίας τόσο της ανυπαρξίας κοινοτικών διδακτηρίων κατά την επανάσταση του 1866 όσο και της περιορισμένης μορφής των εχθροπραξιών στην περιοχή κατά την επανάσταση του 1897. Ήταν σ' αυτές τις δύο, κυρίως, επαναστάσεις που σημειώθηκαν οι μεγαλύτερες καταστροφές διδακτηρίων στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου. Έτσι, το διδακτήριο της Πηγής, οικοδομημένο το έτος 1850, πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1866, ανοικοδομήθηκε το 1871 με την αρωγή της μονής Αρσανίου, επαναπυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1897 και επανεγέρθηκε με έξοδα της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας. Το διδακτήριο της Αμνάτου ανεγέρθηκε το έτος 1864, πυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1866, ανοικοδομήθηκε το έτος 1870 και επαναπυρπολήθηκε κατά την επανάσταση του 1897. Κατά την ίδια επανάσταση πυρπολήθηκαν και τα διδακτήρια των Περιβολίων, των Αρμένων, του Νεφς Αγίου Βασιλείου και του Άδελε. Πυρπολήσεις διδακτηρίων σημειώθηκαν και κατά την επανάσταση του 1878, οι οποίες όμως δεν μας είναι γνωστές συγκεκριμένα από τις πηγές: «Μία των πρωτίστων πληγών, ας η Κρήτη φέρει εξελθούσα εκ των επανειλημμένων αυτής δοκιμασιών, εισίν η οικτρά οπισθοδρόμησις της δημοσίας εκπαιδεύσεως. Εν ταις επαρχίαις τα υπάρχοντα Σχολεία ευρίσκονται εις αποσύνθεσιν, πλείστα τούτων κατεστράφησαν εν ταις δειναίς του τόπου περιστάσεσιν ή διελύθησαν ελλείψει πόρων»[1457].

Οι καταστροφές που προκλήθηκαν κατά τις επαναστάσεις στα διδακτήρια της Κρήτης λειτούργησαν αποτρεπτικά για την οικοδόμηση διδακτηρίων στον Μυλοπόταμο[1458]. Έτσι, λίγα

[1456] Ένα τουλάχιστον από τα διδακτήρια της Κρήτης, το Καμπάνειο, στο Ψυχρό Λασιθίου, χρησίμευσε ως αμυντική οχύρωση για την απόκρουση της εισβολής των αιγυπτιακών στρατευμάτων κατά την επανάσταση του 1866-69 (βλ. Καραβαλάκη Ι., «Αντώνιος Φ. Παπαδάκης...», *ό. π.* σημ. 309, σ.σ. 121-122).

[1457] Βλ. εφημερίδα *Κρήτη*, φ. 514 (3-3-1879). Την εκτίμηση ότι η Κρητική Πολιτεία ενίσχυσε αποκλειστικά τα πυρπολημένα διδακτήρια ενισχύει το ανυπόγραφο άρθρο «Η δημοσία εκπαίδευσις εν Κρήτη» στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 10 (1900), σ.σ. 147-150: «προς θεραπείαν πρόχειρον των απολύτων αναγκών των τοιούτων διδακτηρίων και η Κυβέρνησις εχορήγησε ξυλείαν και χρηματικήν υποστήριξιν ιδία εις τα εκ της επαναστάσεως κατεστραμμένα χωρία και αι εκασταχού κοινότητες εξ ιδίων πόρων συνεπλήρωσαν το ανεπαρκές της κυβερνητικής επικουρίας».

[1458] Τη σημασία του παράγοντα των πυρπολήσεων κατά τις επαναστάσεις θα μπορούσε να μειώσει η παρατήρηση των Rackhman-Moody ότι «είναι αδύνατο να καεί ένα πέτρινο κρητικό σπίτι ολοκληρωτικά. Μερικά από τα σπίτια που μελετήσαμε κάηκαν πριν από σαράντα χρόνια και εγκαταλείφθηκαν, αλλά ακόμη ορθώνονται σε όλο τους το ύψος και θα ήταν δυνατόν ακόμη και να επισκευαστούν» (βλ. Rackham O.-Moody J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, *ό. π.* σημ. 1283, σ.σ. 237-238). Στην παραπάνω παρατήρηση θα μπορούσε να προστεθεί ότι η έλλειψη ξυλοδεσιών ακόμη και στις μεγάλες κατασκευές, όπως στα διδακτήρια, άφηνε ανεπηρέαστη την κατωδομή των κατασκευών από τις πυρπολήσεις. Στην πραγματικότητα, εκείνο που ήταν δύσκολο για τις τοπικές κοινωνίες του 19ου αιώνα δεν ήταν η οικοδόμηση της τοιχοποιίας, η οποία στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων επιτυγχάνονταν με την προσφορά υλικών και

ήταν τα σχολεία για τα οποία οικοδομήθηκαν διδακτήρια στην περιοχή μέχρι την έναρξη της περιόδου της αυτονομίας. Από τα 22 σχολεία που λειτουργούσαν το έτος 1898, κτήρια οικοδομημένα ειδικά για στέγαση σχολείων διέθεταν μόνο τα 10 (κατά χρονολογική σειρά ανέγερσης, Μαργαριτών, Πασαλιτών, Μελιδονίου, Αξού, Σκορδίλου, Ρουμελί, Αρχαίας Ελεύθερνας, Αχλαδέ, Κρυονερίου, Δοξαρού). Τα υπόλοιπα σχολεία στεγάζονταν σε προσωρινά καταλύματα, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά.

Σε πρώτη φάση, παράλληλα με τις προσπάθειες εξεύρεσης δασκάλου, οι τοπικές κοινωνίες προσανατολίζονταν στη στέγαση του υπό ίδρυση σχολείου σε ναούς, παράπλευρα εκκλησιαστικά κτήρια (ενοριακά γραφεία και αποθήκες) ή σε κοντινά μοναστήρια. Οι ναοί συγκέντρωναν τα πλεονεκτήματα ότι είχαν σχήμα επίμηκες, κατάλληλο για τη διεξαγωγή αλληλοδιδακτικής διαδικασίας, βρίσκονταν πολύ κοντά στις κατοικίες των μαθητών, ότι αποτελούσαν δημόσια κτίσματα, ότι διετίθεντο δωρεάν, ότι συντελούσαν στην επίτευξη επιθυμητών συμπεριφορών από τους μαθητές και ότι συνέδεαν την εκπαίδευση με τη θρησκεία, στην κοινή προσπάθεια απελευθέρωσης από τους αλλόθρησκους[1459]. Το μοναδικό μειονέκτημα, για τα μέτρα της εποχής, το οποίο παρουσίαζαν οι ναοί προέκυπτε ακριβώς από τη σύνδεση του σχολικού χώρου με τον θρησκευτικό και με τις εθνικές βλέψεις, ώστε κατά τις περιόδους των επαναστάσεων να υφίστανται εκτεταμένες καταστροφές από τα τουρκικά στρατεύματα και ιδιαίτερα από τα σώματα άτακτων τουρκοκρητικών που τα συνόδευαν. Οπωσδήποτε, τα συντριπτικά περισσότερα πλεονεκτήματα αποκτούσαν ιδιαίτερη βαρύτητα σε περιπτώσεις φτωχών κτηνοτροφικών κοινωνιών, όπως του Καμαριώτη στον Πάνω Μυλοπόταμο, όπου το σχολείο στεγάστηκε από την ίδρυσή του το έτος 1899 μέχρι την οικοδόμηση δημόσιου διδακτηρίου το 1928 κατά περιόδους στον νάρθηκα του ενοριακού ναού. Με τον ίδιο τρόπο λύθηκε το στεγαστικό πρόβλημα και στις περισσότερες από δέκα περιπτώσεις λειτουργίας κατώτερων παρθεναγωγείων στον Μυλοπόταμο.

Τα παραπάνω πλεονεκτήματα συγκέντρωναν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, και τα μοναστήρια, τα οποία επιπλέον θεωρούνταν ιδιαίτερα πρόσφορα για την ατμόσφαιρα απομόνωσης και περισυλλογής στην οποία λειτουργούσαν. Από την άλλη πλευρά, τα μοναστήρια απείχαν συνήθως αρκετά μεγάλη απόσταση από τους πλησιέστερους οικισμούς. Πάντως, είναι χαρακτηριστικό ότι τα δύο από τα τρία σχολεία που πρωτολειτούργησαν στην ύπαιθρο του διαμερίσματος Ρεθύμνου, του Αγίου Πνεύματος (1836) και των Μαργαριτών (1840), στεγάστηκαν στις εγκαταστάσεις των μονών Αγίου Πνεύματος και Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, αντίστοιχα. Και στις δύο περιπτώσεις τα σχολεία συντηρούνταν κυρίως από τις προσόδους των περιουσιών των μοναστηριών αυτών.

Κατά δεύτερο λόγο, για τη στέγαση των σχολείων κατά τον 19° αιώνα χρησιμοποιήθηκαν τα ανώγεια των τυπικών αγροτικών κατοικιών της περιοχής του Ρεθύμνου, οι «οντάδες». Μετά την επανάσταση του 1866-69, στην ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων κατοικιών και στην οικοδόμηση των νέων επικράτησε ο τύπος της διώροφης κατοικίας, στο ισόγειο της οποίας στεγάζονταν τα ζώα και οι αποθήκες και στον όροφο οι ανθρώπινες δραστηριότητες διαβίωσης και ύπνου. Στην προτίμηση διώροφων κατασκευών συνέτειναν τόσο η πραγματικότητα της οικοδόμησης της πλειοψηφίας των οικισμών του διαμερίσματος Ρεθύμνου σε εδάφη νεογενή, τα οποία δημιουργούσαν προβλήματα ανερχόμενης υγρασίας στην τοιχοποιία του ισογείου όσο και η συνειδητοποίηση ότι με την έναρξη της περιόδου της ημιαυτονομίας μπορούσαν πια να

προσωπικής εργασίας, αλλά της ανωδομής. Η κατασκευή της απαιτούσε την καταβολή σημαντικού κεφαλαίου τόσο για την αγορά της ξυλείας και των κεραμιδιών όσο και για την πληρωμή των κατάλληλων οικοδομικών συνεργείων, τα οποία έπρεπε να διαθέτουν την τεχνογνωσία κατασκευής κεραμοσκεπών.

[1459] Ακόμη και σήμερα (2004) υπάρχει ναός στο νομό Ρεθύμνου, ο οποίος χρησιμοποιείται ως αίθουσα διδασκαλίας, στο δημοτικό σχολείο Ατσιποπούλου, στα προάστια του Ρεθύμνου (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρηση*, φ. 16542 /15-9-2004).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

επιχειρηθούν περισσότερο δαπανηρές κατασκευές, εφόσον μειώνονταν σταδιακά οι κίνδυνοι καταστροφών της περιόδου των μεγάλων επαναστάσεων.

Οπωσδήποτε, η λύση της χρήσης των ανωγείων ιδιωτικών κατοικιών για τη στέγαση σχολείων δεν ήταν η καλύτερη. Ο εισηγητής της συνδιδακτικής μεθόδου στο διαμέρισμα Ρεθύμνου Χ. Φραγάκης, τόνιζε στους δασκάλους στα επιμορφωτικά σεμινάρια, κατά τη δεκαετία του 1880: «Πας διδάσκαλος δύναται να γνωρίση εις τους χωριανούς του ότι το σχολείον είναι ιερόν οίκημα και, καθώς αποκαλύπτει την κεφαλήν του εν τη εκκλησία, ούτω πρέπει να πράττη και εν τω σχολείω, και να θεωρεί αυτό ανώτερον παντός οίκου»[1460]. Τα πλεονεκτήματα, όμως, της χρήσης των οντάδων ήταν σημαντικά. Όντας ορθογώνιοι στην κάτοψή τους και με ικανό αριθμό ανοιγμάτων (αφού προορίζονταν για καθημερινή διαβίωση), με πάτωμα ξύλινο και απαλλαγμένοι από προβλήματα υγρασίας, εκπληρούσαν τις βασικές απαιτήσεις διεξαγωγής της αλληλοδιδακτικής διδασκαλίας και ήταν εύκολα προσαρμόσιμοι στις απαιτήσεις της.

Στην επιλογή της στέγασης σχολείων σε «οντάδες» συνέτεινε η διαθεσιμότητά τους. Παρά το γεγονός ότι οι κρητικοί οικισμοί δεν διέθεταν περίσσεια στέγης, στη λύση αυτή συνέβαλε η χρονική συγκυρία. Χιλιάδες χριστιανικές οικογένειες αναγκάστηκαν να καταφύγουν από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα κατά την επανάσταση του 1866 και μετά την εκπνοή της δεν αποτολμούσαν την επάνοδό τους, από τον φόβο των αντεκδικήσεων. Οι οικογένειες αυτές παραχωρούσαν δωρεάν τις κατοικίες τους για λειτουργία σχολείων και επωφελούνταν από τα πλεονεκτήματα της χρήσης και της αποφυγής καταπάτησής τους. Μοναδικό μειονέκτημα της λύσης των κατοικιών αυτών και των οντάδων τους ήταν η άνοδος σε όροφο, η οποία πραγματοποιούνταν σε όλες τις περιπτώσεις με πέτρινη σκάλα και η οποία δημιουργούσε κινδύνους πτώσης των μαθητών. Παρά το μειονέκτημα αυτό, οντάδες με εξωτερική σκάλα εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται για στέγαση σχολείων και κατά τον 20° αιώνα στον Άγιο Ιωάννη και στους Πασαλίτες το έτος 1915, στον Πάνω Τριπόδο το 1917 και στου Δαμαβόλου και στα Κεραμωτά το 1921. Στον Πρίνο η οικία που χρησιμοποιούνταν το έτος 1915, πέραν της σκάλας είχε και το πρόσθετο μειονέκτημα ότι στο ισόγειο στέγαζε ζώα[1461].

Ακόμη, όμως, και οι ιδιωτικές οικίες με οντά ήταν δυσεύρετες σε μερικούς οικισμούς. Δεν είχαν το περιθώριο αυτής της λύσης τα σχολεία των οικισμών Αλόιδες το 1915, Κάμπου Μετόχια το 1917, Καμαριώτης και Αηδονοχώρι το 1927 και Βιράν Επισκοπή το 1933. Έτσι, το έτος 1915 το σχολείο της Αλφάς στεγαζόταν σε καφενείο, όπως και μία τάξη του σχολείου των Ανωγείων[1462]. Το 1923 στα Ανώγεια δεν υπήρχε προσφορά στέγης για τη στέγαση πλεονάζουσας τάξης, εφόσον, «δεν υπάρχουσιν οικήματα διαθέσιμα προς ενοικίασιν, ως συμβαίνει εν Παλαιά Ελλάδι. Έκαστος έχει τόσον σπίτι, όσον του χρειάζεται δια να μείνη»[1463].

Ένας πρόσθετος παράγοντας, αποτρεπτικός στην οικοδόμηση διδακτηρίων, ήταν το χαμηλό επίπεδο τεχνογνωσίας[1464]. Τα τοπικά οικοδομικά συνεργεία δεν διέθεταν τη γνώση

[1460] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 42 (24-8-1885).

[1461] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 38, 51 και 66 και 146 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 51 και 56.

[1462] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων σχολείων εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης σχολ. Έτους 1916-1917, 1917-18-19..., *ό. π.* σημ. 275, σ. σ. 34, 57, 87 και 152, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 55, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σελ. 91 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 197 και 198.

[1463] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 116.

[1464] Πρόβλημα έλλειψης τεχνογνωσίας από τους ντόπιους μάστορες για την οικοδόμηση διδακτηρίων δεν αντιμετώπισε μόνο ο Μυλοπόταμος. Στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο από τα 141 σχολικά κτήρια που είχαν ανεγερθεί μεταξύ των ετών 1898-1909, τα 96 ήταν το 1909 σε καλή

ανέγερσης των μεγάλων κτηρίων που ζητούσε για τη στέγαση των σχολείων η Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας και των μεγαλύτερων, που ζητούσε αργότερα το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας και οι νομομηχανικοί. Είναι χαρακτηριστικά από αυτή την άποψη τα ατυχή συμβάντα της κατάρρευσης του διδακτηρίου του Κρυονερίου προ του έτους 1899 και του ετοιμόρροπου των διδακτηρίων της Καλύβου και του Πανόρμου το 1917 και του Πάνω Τριπόδου το έτος 1927[1465]. Το πρόβλημα της έλλειψης τεχνογνωσίας επέτειναν και οι συχνοί καταστρεπτικοί σεισμοί που έπληττταν την Κρήτη, ιδιαίτερα εκείνοι των ετών 1856 και 1935[1466].

2.2.2.2 Οι προσδοκίες και η κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών

Στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.1.3.6 Οι προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών από την εκπαίδευση* επισημάνθηκαν οι τρεις αιτίες που ωθούσαν την κοινωνία του Μυλοποτάμου στην ίδρυση σχολείων. Η πρώτη ήταν η αδυναμία εκπροσώπησης του χριστιανικού στοιχείου. Η δεύτερη αιτία ήταν η συνειδητοποίηση ότι η όποια πιθανότητα ταξικής κινητικότητας της αγροτικής κοινωνίας περνούσε αναγκαστικά μέσα από τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης. Έχει επισημανθεί, επίσης, η συνειδητοποίηση ότι οι κοινοί στον χριστιανικό πληθυσμό σκοποί της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού και της ένωσης με την Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθούν από έναν αγράμματο χριστιανικό πληθυσμό.

Συνειδητοποιώντας σταδιακά οι κάτοικοι του Μυλοποτάμου τις τρεις παραπάνω πραγματικότητες, προσπαθούσαν να επεκτείνουν το σχολικό δίκτυο και στον δικό τους οικισμό ή έστω σε κάποιον γειτονικό. Η απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση νέου σχολείου ήταν η δημιουργία κατάλληλου διδακτηρίου και, κατά περιόδους, η διάθεση κατοικίας για τον δάσκαλο. Οι μεγάλοι οικισμοί, ιδιαίτερα εκείνοι που αποτελούσαν έδρα δήμου και κοινότητας, δεν αντιμετώπιζαν εξαιρετικές δυσκολίες στην οικοδόμηση διδακτηρίου, αφού μάλιστα για το σκοπό αυτό διετίθεντο μέρος των εισπράξεων του δημοτικού ταμείου (συνήθως μέρος από τον προϋπολογισμό της κοινότητας, έσοδα από ενοικίαση κοινοτικών περιουσιών, έκτακτη φορολογία από 1% έως 3% επί της παραγωγής δημητριακών και ελαιολάδου, φορολογία αιγοπροβάτων κ.λπ.)[1467]. Με τον τρόπο αυτό μέχρι την ένωση με την Ελλάδα ανεγέρθηκαν 25 από τα 38 διδακτήρια που λειτουργούσαν την εποχή εκείνη, ενώ η οικοδόμηση άλλων τριών στηρίχτηκε στην οικονομική αρωγή εκκλησιών, μοναστηριών και ευεργετών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο κρατικός μηχανισμός ερχόταν να συμπληρώσει τα τοπικά κεφάλαια στην ανέγερση των διδακτηρίων, εφόσον εξασφαλίζονταν εξαρχής από επιτόπιους πόρους το απαραίτητο οικόπεδο και κεφάλαια και προσωπική εργασία ισοδύναμα τουλάχιστον με το ¼ της συνολικής δαπάνης. Με τη νέα διαδικασία μέχρι το έτος 1940 οικοδομήθηκαν 41 νέα διδακτήρια και ξεκίνησε η ανέγερση άλλων 7[1468].

κατάσταση, τα 29 είχαν ανάγκη επισκευών και τα 16 ήταν ήδη ετοιμόρροπα (βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires en Grèce… », *ό. π.* σημ. 463, σελ. 454).

[1465] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Φάκελος πρόχειρος 1899…, *ό. π.* σημ. 496, σελ. 35, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16…, *ό. π.* σημ. 459, σ. σ. 147, 80 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927…, *ό. π.* σημ. 485, σελ. 803.

[1466] Βλ. Πλατάκη Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης …, *ό. π.* σημ. 102, σ.σ. 463-526 και Δρακόπουλου Ι.-Φυτρολάκη Ν.-Δελήμπαση Ν.-Μακρόπουλου Κ., *Σεισμοτεκτονικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Κρήτης*, Ηράκλειο 1982.

[1467] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923…, *ό. π.* σημ. 505, σελ. 62 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927…, *ό. π.* σημ. 485, σελ. 821.

[1468] Η προσφορά εργασίας και οι έρανοι διέπονταν από τις διατάξεις του νόμου 5019/1931. Για την επιβολή τους απαιτούνταν σχετική πρόταση της διδακτηριακής επιτροπής και προσυπογραφή από τον Γενικό Διοικητή Κρήτης. Η διάρκεια της εργασίας δεν μπορούσε να υπερβαίνει τις δέκα μέρες ετησίως και ήταν υποχρεωτική για τους άνδρες ηλικίας 20-55 χρόνων. Εξαιρούνταν οι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Για τους μικρότερους οικισμούς η οικοδόμηση διδακτηρίου αποτελούσε επίτευγμα και το πρόβλημα του σχολικού κτηρίου συνήθως επιλυόταν προσωρινά, μέχρι την αποπεράτωση διδακτηρίου, με την ενοικίαση ιδιωτικής κατοικίας. Επί αυτονομίας η δυνατότητα καταβολής ενοικίου κτηρίου από τον προϋπολογισμό της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας δεν υπήρχε. Η δυνατότητα αυτή δημιουργήθηκε μετά την ένωση με την Ελλάδα, στην οποία το έτος 1911 το 45% των δημόσιων σχολείων στεγάζονταν σε ενοικιασμένα κτήρια και τα ενοίκιά τους αντιπροσώπευαν το 12% των συνολικών δαπανών της στοιχειώδους εκπαίδευσης[1469]. Στον Μυλοπόταμο ελάχιστες υπήρξαν οι ενοικιάσεις ιδιωτικών κτηρίων για στέγαση σχολείων και αυτές εντοπίζονται σε κεφαλοχώρια ή σε διοικητικά κέντρα. Η περίπτωση ενός τέτοιου διοικητικού κέντρου, του Πανόρμου, είναι χαρακτηριστική. Η ιδιοκτήτρια ενοικιαζόμενου κτηρίου το έτος 1923 δεν μπόρεσε να εισπράξει τα ενοίκια του προηγούμενου έτους και έξωσε το σχολείο του Πανόρμου. Με παρέμβαση του νομαρχιακού επιθεωρητή και επέμβαση της Αστυνομίας το σχολείο επανήλθε στο κτήριο, αλλά η ιδιοκτήτρια εκδικούμενη αφαίρεσε τα πορτοπαράθυρα[1470]. Να σημειωθεί ότι στο οίκημα αυτό στεγαζόταν το σχολείο του Πανόρμου μέχρι και το έτος 1927, οπότε χαρακτηριζόταν ως «στίγμα δια την πολιτείαν ...Εις αυτό συμπιέζονται δίκην σαρδελών υπερεκατόν μαθηταί»[1471].

Η συνηθέστερη περίπτωση στις περιπτώσεις ενοικίασης κτηρίου ήταν η καταβολή του ενοικίου από τους γονείς των μαθητών. Με τον τρόπο αυτό στεγάζονταν τα σχολεία των οικισμών Καμαριώτης το έτος 1915, Άνω Τριπόδος και Πάνορμο το 1917, Αχλαδές το 1918, Κάμπου Μετόχια το 1919, Ανώγεια (πρόσθετη αίθουσα) το 1920, Αβδελάς και Έρφοι το 1921, Ορθές το 1927, Αλόιδες και Βιράν Επισκοπή το 1933, Βενί και Κάλυβος το 1937 και Κράνα από το 1935 μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Λίγες ήταν οι περιπτώσεις όπου το ενοίκιο κατέβαλλε συνολικά η κοινότητα του οικισμού, όπως στην Επισκοπή το έτος 1916, στα Μουρτζανά το 1917 και στη Σκεπαστή το 1918[1472]. Λιγότερες αριθμητικά, αλλά σημαντικές ως προς τις προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών από την εκπαίδευση, ήταν οι περιπτώσεις δωρεάν παραχώρησης οικημάτων από τους ιδιοκτήτες τους, όπως στην Αλφά το 1915, στη Θεοδώρα το 1916, στο Πέραμα το 1919 και στα Αγρίδια το 1937[1473].

ανίκανοι για εργασία και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Προσωπική εργασία μπορούσε να επιβληθεί και στα μεταφορικά μέσα, υποζύγια και άμαξες. Αντί της προσωπικής εργασίας, οι υπόχρεοι είχαν τη δυνατότητα να καταβάλουν το αντίτιμό της σε χρήματα. Οπωσδήποτε το υποχρεωτικό της εργασίας δεν μειώνει το μέγεθος της προσφοράς των κατοίκων της υπαίθρου, αφού οι διδακτηριακές επιτροπές έκφραζαν το κοινό αίσθημα. Άλλωστε, σε καμία από τις πηγές που ερευνήσαμε δεν υπάρχει νύξη, έστω και έμμεση, για ασυμφωνία διδακτηριακής επιτροπής και κατοίκων στην επιβολή υποχρεωτικών εράνων και εργασίας.

[1469] Βλ. Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912.

[1470] Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 80.

[1471] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 781

[1472] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 14, 38, 90 και 92, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1916-17..., *ό. π.* σημ. 500, σελ. 92, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό.π.* σημ. 461, σ.σ. 25 και 29, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σ.σ. 55 και 65, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 809, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1933..., *ό. π.* σημ. 558, σ.σ. 91 και 170 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό.π.* σημ. 471, σ.σ. 23, 26 και 29.

[1473] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σ.σ. 43, 57 και 84, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1918..., *ό. π.* σημ. 461, σελ. 29, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 17 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 69.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Θα μπορούσε να αντιταχθεί το επιχείρημα ότι τα ενοίκια δεν ζητούνταν από τον κρατικό προϋπολογισμό, εξαιτίας των γραφειοκρατικών διαδικασιών που επέβαλλε τόσο η εγκύκλιος 14612/2-7-1912 όσο και ο μεταγενέστερος νόμος 347/1914 «Περί μισθώσεως ιδιωτικών οικημάτων ως διδακτηρίων των σχολείων του Κράτους»[1474]. Σύμφωνα μ' αυτόν, η ενοικίαση πραγματοποιούνταν με διαδικασία μειοδοτικού διαγωνισμού. Η επιτροπή διεξαγωγής του αποτελούνταν από τον τοπικό επιθεωρητή, τον διευθυντή του σχολείου, τον πρόεδρο της σχολικής επιτροπής, τον σχολίατρο και τον μηχανικό των δημόσιων έργων. Τα πρακτικά της δημοπρασίας υπόκεινταν στον έλεγχο και στη διακριτική ευχέρεια άρνησης του υπουργού της Παιδείας. Η περίπτωση αυτή δεν αφορά, βέβαια, στη δωρεάν προσφορά των οικημάτων, αλλά στην καταβολή των ενοικίων από τους γονείς των μαθητών ή από την ευρύτερη τοπική κοινότητα. Η υπόθεση για γραφειοκρατικά εμπόδια απορρίπτεται εκ των πραγμάτων, εφόσον ακόμη και το έτος 1932, μετά τη διδακτηριακή έκρηξη, στο σύνολο του ελληνικού κράτους τα 1.341 από τα 7.453 διδακτήρια (ποσοστό 18%) βρίσκονταν ακόμη σε καθεστώς ενοικίου και στον Μυλοπόταμο μόλις 2 από τα 51 (ποσοστό 3,9%) και μάλιστα χωρίς κρατική καταβολή του. Άλλωστε ο νόμος 347/1914 παρείχε τη δυνατότητα παράκαμψης της διαδικασίας του μειοδοτικού διαγωνισμού, σε περιπτώσεις ανάγκης εγκατάλειψης του υπάρχοντος διδακτηρίου. Οπωσδήποτε, είναι τιμητικό για την κοινωνία του Μυλοποτάμου, στον οποίο οι κάθε μορφής παραβατικές συμπεριφορές δεν ήταν ασυνήθιστες, το γεγονός ότι δεν έκανε χρήση της δυνατότητας αυτής. Οι κατά μέσο όρο 417 δραχμές που καταβάλλονταν σε ενοίκιο για κάθε ενοικιαζόμενο κτήριο σε επίπεδο Ελλάδας, ήταν εξαιρετικά σημαντικές για τις φτωχές κτηνοτροφικές κοινωνίες του Μυλοποτάμου και δείχνουν ότι η περιοχή επένδυε πολλά στην εκπαίδευση.

Την ίδια διαπίστωση κάνουμε στη συνέχεια και για τις προσπάθειες ανέγερσης διδακτηρίων, ιδιαίτερα από τους μυλοποταμίτικους μικροοικισμούς. Όπως το διατύπωσε στον Τύπο της εποχής ο νομαρχιακός επιθεωρητής, κατεξοχήν γνώστης του θέματος, «θεωρούμεν αξίους πάσης τιμής τους αγραμμάτους εκείνους χωρικούς, οι οποίοι χωρίς τεχνικάς γνώσεις, χωρίς μελέτας και οδηγίας των τεχνικών υπηρεσιών κατώρθωσαν να ανεγείρουν εξαίρετα και από απόψεως στερεότητος και από απόψεως εμφανίσεως διδακτήρια»[1475].

Θα άξιζε να επιχειρούσαμε την αποτίμηση και ποσοτικά της προσφοράς της κοινωνίας του Μυλοποτάμου στην επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος, ώστε να μπορέσουμε να την συγκρίνουμε με εκείνη που καταβλήθηκε πανελλαδικά. Με δεδομένες, όμως, τις καταστροφές των αρχείων, η ποσοτική αποτίμηση μπορεί σήμερα να γίνει μόνο σε επίπεδο τάξης μεγέθους[1476]. Με βάση τα γνωστά στοιχεία[1477], το κόστος ανέγερσης διδακτηρίου με μία

[1474] Βλ. Φ.Ε.Κ. 325, τ. Α' (1914).

[1475] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1636 (14-1-1936).

[1476] Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις για την οποία έχουμε πλήρη γνώση είναι το σχολείο του οικισμού Λαγκά στον Κάτω Μυλοπόταμο, στον οποίο η κρατική συνεισφορά έφτασε τις 55.156,65 δραχμές. Από την πλευρά της η τοπική κοινωνία πρόσφερε το οικόπεδο, τα οικοδομικά υλικά, πλην της ξυλείας και των κεραμιδιών της σκεπής, προσωπική εργασία στη μεταφορά των υλικών και του νερού, στην παραγωγή ασβέστη και στην οικοδομή του κτηρίου, τα κέρδη τριών χρόνων από τη λειτουργία τού κοινοτικού ελαιοτριβείου (2.778,10 δραχμές) και τα έσοδα από έρανο με προεγγραφή (26.025,50 δραχμές). Από το εκκλησιαστικό συμβούλιο εισπράχτηκαν 650 δρχ., από πώληση κυπαρισσιών 30 δρχ. και από έρανο και εισφορά της κοινότητας 2.374 δρχ. Το κτήριο στοίχισε συνολικά 87.014,25 δρχ. Αν υπολογίσουμε την αξία του οικοπέδου που δωρήθηκε, κεντρικού (δίπλα στην ενοριακή εκκλησία), σε 10.000 δρχ. και της προσωπικής εργασίας σε 30.000 δρχ. (500 ημερομίσθια εργατών προς 60 δρχ. και 120 ημερομίσθια μεταφορικών ζώων προς 25 δρχ.), η αξία του διδακτηρίου έφτασε τις 120.014,25 δρχ. Οι επιτόπιοι πόροι έφτασαν, λοιπόν, στο 54% του συνολικού κόστους ανέγερσης του διδακτηρίου (βλ. Α.Δ.Σ.Λαγκάς, Φάκελος εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων... *ό. π.* σημ. 565).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αίθουσα διδασκαλίας, γραφείο δασκάλου και χώρο ιματιοθήκης, κατά την περίοδο 1925-1940 ανέρχονταν στις 120.000 δραχμές κατά μέσο όρο, οι οποίες επιμερίζονται σε 85.000 δραχμές για την αίθουσα και σε 35.000 περίπου δραχμές για τους βοηθητικούς χώρους[1478]. Με δεδομένο ότι στο τέλος της περιόδου στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 71 αίθουσες διδασκαλίας, επικουρούμενες από 41 βοηθητικούς χώρους, συμπεραίνουμε ότι για την οικοδόμηση του διδακτηριακού αυτού εξοπλισμού επενδύθηκε κεφάλαιο και προσωπική εργασία αξίας 7.500.000 δραχμών. Διαθέτουμε πληροφορίες για τα 38 από τα 55 συνολικά διδακτήρια του Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 27). Για 15 γνωρίζουμε ότι δεν υπήρξε κρατική αρωγή, ενώ για τα 23 ότι ενισχύθηκαν συνολικά με 1.474.500 δραχμές. Αν υποθέσουμε, και δεν έχουμε λόγους να μην το κάνουμε[1479], ότι και για τα υπολειπόμενα 17 διδακτήρια ακολουθήθηκε η ίδια πολιτική, βρίσκουμε ότι για την κατασκευή της διδακτηριακής υποδομής του Μυλοποτάμου μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η κρατική αρωγή δεν ξεπέρασε τα 2.200.000 δραχμές, ποσοστό 28% του συνολικού κόστους. Γνωρίζοντας ότι σε πανελλήνιο επίπεδο η κρατική συμμετοχή ήταν 37%[1480], βλέπουμε ότι οι φτωχές τοπικές κοινωνίες του Μυλοποτάμου επωμίστηκαν βάρος κατά 32% μεγαλύτερο σε σχέση με την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία για την ανέγερση των διδακτηρίων τους. Δεν πρέπει, μάλιστα, να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι την ίδια περίοδο οι κοινωνίες αυτές δραστηριοποιούνταν παράλληλα για την κατασκευή και άλλων έργων δημόσιας ωφέλειας, όπως τη διάνοιξη αμαξιτών δρόμων για σύνδεση με τους πρωτεύοντες οδικούς άξονες και την κατασκευή κοινοτικών υδραγωγείων[1481].

[1477] Βλ. κεφάλαιο *ΙΙΙ.1.2 Η σχολική περιφέρεια της περιοχής Μυλοποτάμου* και ΠΙΝ. 27.

[1478] Το Υπουργείο Παιδείας εκτιμούσε το κόστος αυτό σε 180.000 δραχμές το έτος 1931 (βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ..., ό. π.* σημ. 5, σελ. 392). Δεν γνωρίζουμε αν η παραπάνω υπερεκτίμηση (κατά 50%) οφείλεται «εις τον πολλαχού επερχόμενον συνασπισμόν των μικρών εργολάβων», που είχε επισημανθεί παλιότερα (βλ. *Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1899, σελ. 27) ή σε άλλη αιτία. Λίγα, όμως, ήταν τα διδακτήρια στον Μυλοπόταμο που ανατέθηκαν με μειοδοτικό διαγωνισμό σε εργολαβικά γραφεία μέχρι το έτος 1931 και, οπωσδήποτε, αυτά δεν μπορούν γα επηρεάσουν το τελικό αθροιστικό αποτέλεσμα.

[1479] Από τα επτά διδακτήρια που βρίσκονταν υπό ανέγερση κατά την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου τα δύο, ποσοστό 29%, δεν είχαν δεχτεί μέχρι τότε κρατική ενίσχυση (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΠΙΝ. 27).

[1480] Από το 1.500.000.000 δραχμές που στοίχισε η οικοδόμηση 3.167 διδακτηρίων μεταξύ των ετών 1928-1932, το ελληνικό κράτος συνεισέφερε τα 550.000.000 δραχμές, ποσοστό 37% (βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ..., ό. π.* σημ. 5, σελ. 392).

[1481] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Τύπος*, φ. 112 (26-7-1932), φ. 131 (27-8-1932) και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 904. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η κατασκευή των κοινωφελών έργων (διάνοιξη αμαξιτών οδών, ύδρευση και άρδευση οικισμών, οικοδόμηση εκκλησιών και κοινοτικών καταστημάτων κ.λπ.) από τις τοπικές κοινωνίες, επιχειρήθηκε μετά από κρατική διαβεβαίωση ότι θα συμμετείχε στο κόστος τους με επιχορήγηση κατά 20-30%. Στην πραγματικότητα η κρατική συμμετοχή ήταν στην πλειοψηφία των έργων μηδενική ή εντελώς συμβολική. Τα έργα κατασκευάζονταν με προσωπική εργασία των κατοίκων. Αποζημιώσεις οικοπέδων, αγρών και δέντρων δεν προβλέπονταν και το κόστος αγοράς των υλικών καλυπτόταν είτε με ερανικούς καταλόγους είτε με τραπεζικά δάνεια, για τη σύναψη των οποίων ήταν και πάλι απαραίτητη η ύπαρξη ερανικού καταλόγου, υπό μορφήν εγγύησης. Τις πληροφορίες αυτές παρέχει το κατεξοχήν αρμόδιο πρόσωπο στον τομέα των προπολεμικών έργων, ο τεχνικός βοηθός της Τεχνικής Υπηρεσίας της Νομαρχίας Ρεθύμνου (τότε Μηχανικής Υπηρεσίας) κατά το χρονικό διάστημα 1934-1940 Βιστάκης Α. στο βιβλίο του *Η ελληνική γενιά της δεκαετίας του 1940. Από το παρατηρητήριο του έφεδρου αξιωματικού*, Ρέθυμνο 1985, σ.σ. 69-72. Ο συγγραφέας τονίζει ότι όλα αυτά τα έργα, συμπεριλαμβανομένων των σχολείων, κατασκευάστηκαν χωρίς

2.2.2.3 Το ευνοϊκό νομοθετικό πλαίσιο μετά το έτος 1914

Το κατά περιόδους νομοθετικό πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας δεν ευνόησε την οικοδόμηση διδακτηρίων, αφού η Πολιτεία δεν ανέλαβε τη χρηματοδότησή της ούτε και συμμετείχε σ' αυτήν. Στην πράξη, βέβαια, υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες η Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας αλλά και οι προγενέστερες Ρωσικές αρχές κατοχής ήρθαν αρωγοί, ιδιαίτερα σε προσπάθειες ανοικοδόμησης κατεστραμμένων από την επανάσταση του 1897 σχολικών κτηρίων. Κανένα, όμως, από τα σχολεία αυτά δεν βρισκόταν στην περιοχή του Μυλοποτάμου. Η μόνη, έμμεση, βοήθεια που εντοπίσαμε ήταν εκείνη της διάθεσης το έτος 1903 των εσόδων από τα πρόστιμα μη φοίτησης των μαθητών για επισκευές στο διδακτήριο των Μαργαριτών[1482].

Μετά την ένωση με την Ελλάδα, η σχολική περιφέρεια του Μυλοποτάμου εντάχθηκε στο ισχύον εκεί καθεστώς οικοδόμησης σχολικών κτηρίων. Το καθεστώς αυτό καθοριζόταν από τον νόμο ΓΩΚΖ΄ της 18-7-1911 «Περί διδακτηρίων εν γένει και της οργανώσεως της σχετικής υπηρεσίας», ο οποίος όριζε ότι η δαπάνη κατασκευών και επισκευών των διδακτηρίων επιβάρυνε τα εκπαιδευτικά τέλη[1483]. Την απόφαση για ανέγερση νέων διδακτηρίων έπαιρνε ο υπουργός Παιδείας, μετά από γνωμοδότηση επιτροπής, αποτελούμενης από τον κατά τόπους νομάρχη, τον επιθεωρητή και τον μηχανικό των δημόσιων έργων (νομομηχανικό)[1484]. Με βάση τον παραπάνω νόμο, μεταξύ των ετών 1911 και 1914 επισκευάστηκαν σε ολόκληρη την Ελλάδα 174 διδακτήρια και αποπερατώθηκαν άλλα 54. Κανένα από αυτά δεν βρισκόταν στην περιοχή του Μυλοποτάμου, όπως άλλωστε και κανένα από τα 52 διδακτήρια που ολοκληρώθηκαν μέχρι το έτος 1919[1485]. Στον ίδιο νόμο του 1911, προβλεπόταν η διαδικασία αγοράς από το δημόσιο ιδιωτικών κτηρίων, προκειμένου να χρησιμεύσουν ως διδακτήρια. Στις διαθέσιμες πηγές δεν αναφέρεται αν το οίκημα που αποκτήθηκε στον Ορθέ το έτος 1914 για τη στέγαση του σχολείου αγοράστηκε με δαπάνες των εκπαιδευτικών τελών ή με επιτόπιες. Πιθανότερη, πάντως, είναι η δεύτερη εκδοχή, εφόσον το σχολείο του οικισμού παρέμενε κλειστό από το 1905 και επαναλειτούργησε μετά το τέλος των εργασιών διαρρύθμισης του κτηρίου.

Τομή για τη λύση του διδακτηριακού προβλήματος αποτέλεσε η ψήφιση του νόμου 2442/1920 «Περί ιδρύσεως ταμείων εκπαιδευτικής προνοίας προς κατασκευήν διδακτηρίων καθ' άπαν το κράτος και προμήθειαν σχολικών επίπλων και διδακτικών οργάνων»[1486]. Τα ταμεία εκπαιδευτικής πρόνοιας αποτελούσαν νομικά πρόσωπα, είχαν το δικαίωμα απόκτησης περιουσίας και συστήνονταν σε κάθε δήμο και κοινότητα. Στην Κρήτη, στην οποία οι κοινότητες θεσμοθετήθηκαν καθυστερημένα, το έτος 1925, τέτοια ταμεία ιδρύθηκαν όχι μόνο

μηχανήματα, με απλά εργαλεία (σκαπάνη, φτυάρι, βαρειά, λοστάρι κ.λπ.), με επιτόπια δομικά υλικά και με στοιχειώδη μεταφορικά μέσα (ζώα και μονότροχα ή δίτροχα καρότσια).

[1482] Βλ. παραπάνω σημ. 502.

[1483] Τα εκπαιδευτικά τέλη είχαν επιβληθεί από το έτος 1895, με τον νόμο ΒΤΕ' «Περί εκπαιδευτικών τελών».

[1484] Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 191 (1911), τ. Α'.

[1485] Βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires ... », *ό. π.* σημ. 360, σελ. 629.

[1486] Θα πρέπει να τονιστεί ότι το διδακτηριακό δεν θεωρήθηκε ότι έπαψε να αποτελεί πρόβλημα στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, τουλάχιστον στην Κρήτη. Απλά, οι συμφορές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υποβάθμισαν τη σημασία του. Μεταπολεμικά ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Ι. Κωνιωτάκης εκπόνησε σχέδιο επίλυσής του, με επιβολή φορολογίας επί των εξαγομένων προϊόντων (λάδι, χαρούπι, εσπεριδοειδή, σαπούνι) και διπλάσια εισφορά του κράτους σε σχέση με την προπολεμική. Ο εμπνευστής του θεωρούσε ότι το σχέδιο ναυάγησε εξαιτίας της ασθένειας και αργότερα του θανάτου του πρωθυπουργού Α. Παπάγου (βλ. Κωνιωτάκη Ι., «Σχολικά κτήρια Κρήτης», περιοδικό *Κρητική Εστία*, τ. 58 /1956, σελ. 6).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στις έδρες των αγροτικών δήμων, αλλά και σε όλους τους οικισμούς που επεδίωκαν να αποκτήσουν σχολείο και διδακτήριο.

Πόρους αποκτούσαν τα ταμεία από τις σταθερές ετήσιες χορηγίες των δήμων ή των κοινοτήτων, από ενισχύσεις των ενοριακών εκκλησιών και των μοναστηριών, από ειδικές τοπικές φορολογίες, από τυχόν υποχρεωτικούς εράνους και από εισφορές των κατοίκων σε χρήματα, υλικά και προσωπική εργασία. Η διοίκηση των ταμείων ασκούνταν από επιτροπή, στην οποία μετείχαν μέλη των δημοτικών ή των κοινοτικών συμβουλίων, μέλη των σχολικών επιτροπών και οι κατά τόπους εκπαιδευτικοί[1487]. Στην πραγματικότητα, στυλοβάτες των ταμείων εκπαιδευτικής πρόνοιας υπήρξαν οι δάσκαλοι κάθε περιοχής, οι οποίοι στις περιπτώσεις ανέγερσης διδακτηρίων είχαν τη συμπαράσταση των επιθεωρητών, έστω κι αν οι τελευταίοι δεν διέθεταν δικαίωμα ψήφου.

Η δυνατότητα ίδρυσης ταμείων εκπαιδευτικής πρόνοιας, σε συνδυασμό με τη ίδρυση σχολικών επιτροπών, σχολικών ταμείων και διδακτηριακών επιτροπών, αποκέντρωσαν τη διαδικασία κατασκευής διδακτηρίων στον τομέα της χρηματοδότησής της[1488]. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η αποκέντρωση, ενώ δεν έφερε αξιόλογα αποτελέσματα στα αστικά κέντρα, λειτούργησε καταλυτικά στους αγροτικούς πληθυσμούς, στους οποίους υπήρχε ήδη παράδοση πρωτοβουλιακής δράσης για την ίδρυση και τη στέγαση των σχολείων, αλλά και δεν είχε σβήσει ακόμη η συνολικότερη κοινοτική παράδοση. Στην ελληνική ύπαιθρο και στον Μυλοπόταμο το αποκεντρωτικό νομοθετικό πλαίσιο ήταν εκείνο, σε συνδυασμό με τη θεσμοθέτηση μικρών διοικητικών μονάδων-των κοινοτήτων-, που μπόρεσε να προκαλέσει «μια πραγματική σταυροφορία των κατοίκων...από το 1922»[1489] και σε μεγάλο βαθμό να επιλύσει το διδακτηριακό πρόβλημα. Το «πρόγραμμα Παπανδρέου»[1490] των ετών 1930-1932 ήρθε, αργότερα, να επιλύσει το οξύτατο διδακτηριακό πρόβλημα στα αστικά κέντρα και δεν επηρέασε ουσιαστικά τα επαρχιακά διδακτήρια[1491].

[1487] Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 181 (1920), τ. Α'.

[1488] Οι σχολικές επιτροπές είχαν θεσμοθετηθεί το έτος 1914, με τον νόμο 452/1914 «Περί συστάσεως σχολικών επιτροπών και σχολικών ταμείων» (βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 367/1914, τ. Α'). Η ίδρυσή τους πραγματοποιήθηκε περισσότερο για τη συντήρηση των ήδη οικοδομημένων διδακτηρίων και τον εξοπλισμό τους, όπως ανέφερε ο υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος κατά στην εισηγητική του έκθεση στη Βουλή στις 21-11-1913 (βλ. Μπουζάκη Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Κείμενα. Εισηγητικές εκθέσεις εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Συζητήσεις στη Βουλή-Σχόλια*, τ. Α'. Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929, Αθήνα 1994, σ.σ. 193-194). Το παραπάνω θεσμικό πλαίσιο συμπληρώθηκε αργότερα με το νομοθετικό διάταγμα της 21ης Ιουλίου 1925 και τον νόμο 4179/1929. Με το πρώτο συστήθηκαν Διδακτηριακές Επιτροπές (ή Επιτροπές Ανεγέρσεως Διδακτηρίων) και τους δόθηκε το δικαίωμα να επιβάλλουν υποχρεωτικές εισφορές και εργασία, και με τον δεύτερο δόθηκε το δικαίωμα στις Επιτροπές να συνάπτουν δάνεια, υπό την εγγύηση του κράτους.

[1489] Βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires ... », *ό. π.* σημ. 360, σελ. 630.

[1490] Για την προσφορά του Γ. Παπανδρέου στην επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος αλλά και γενικότερα ως υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων κατά την περίοδο 1930-1932 (υποστήριξη νέων αναλυτικών προγραμμάτων, ίδρυση Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, εισαγωγή μαθημάτων κ.λπ.), βλ. Τερζή Ν., «Ο Γ. Παπανδρέου και η ελληνική εκπαίδευση 1914-1932: Αρχική επαφή με τα εκπαιδευτικά ζητήματα και η πρώτη θητεία στο Υπουργείο Παιδείας», περιοδικό *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 2 (1985), σ.σ. 129-139 και Μπουζάκη Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ο πολιτικός της παιδείας*, τ. Α', Αθήνα 1997.

[1491] Από τα 100 εκατομμύρια δραχμές που χορηγήθηκαν για ανέγερση σχολικών κτηρίων με βάση το νόμο 4179 του 1929, τα 62 εκατομμύρια διατέθηκαν για διδακτήρια της περιοχής της Αθήνας (βλ. Μαντούδη Μ., *Κώδιξ νομοθεσίας ανεγέρσεως ...*, *ό. π.* σημ. 397, σελ. 11).

Το παραπάνω νομοθετικό πλαίσιο δεν ήταν άμοιρο ατελειών. Ο επιθεωρητής της Β΄ εκπαιδευτικής περιφέρειας του νομού Ρεθύμνου, με σειρά άρθρων του στον τοπικό τύπο έκανε το έτος 1935 απολογισμό της «σταυροφορίας». Χαιρόταν που ο νομός Ρεθύμνου βρισκόταν «εις την πρώτην σειράν εις την καταβολήν προσπαθειών προς ανέγερσιν διδακτηρίων». Παράλληλα, πίστευε ότι η νομοθεσία περί σχολικών επιτροπών και ταμείων εκπαιδευτικής πρόνοιας ήταν λαβυρινθώδης, έβαζε τον δάσκαλο στο περιθώριο και άφηνε περιθώρια σπατάλης και σφετερισμού χρημάτων. Ακόμη, πίστευε ότι προκαλούσε σύγχυση στις αρμοδιότητες σχολικών επιτροπών και κοινοτήτων, δημιουργούσε πολυμελείς και δυσκίνητες σχολικές επιτροπές και απαιτούσε για την εφαρμογή της εκτεταμένη γραφειοκρατία. Τα μειονεκτήματα αυτά μετριάστηκαν με τον μεταγενέστερο νόμο 5019/8-11-1931. Από την άλλη πλευρά, ο επιθεωρητής τόνιζε ότι τα σχολικά ταμεία ξεπέρασαν κάθε προσδοκία στην εξεύρεση πόρων: ανάγκασαν τις κοινότητες να επιβάλουν ειδικές τοπικές φορολογίες, πραγματοποιησαν προαιρετικούς και υποχρεωτικούς εράνους, επέβαλαν προσωπική εργασία και χρησιμοποίησαν πρωτότυπους τρόπους για αύξηση των πόρων τους (σχολικές θεατρικές παραστάσεις κ.λπ.)[1492].

2.2.2.4 Η πρωτοβουλία των δασκάλων

Ο ρόλος των δασκάλων στην ανέγερση δημόσιων διδακτηρίων υπήρξε καταλυτικός. Οι δάσκαλοι, ζώντας μέσα στις τοπικές κοινωνίες, μπορούσαν να τις πείσουν και να τις συνεγείρουν για την πραγματοποίηση ενός τόσο μεγάλου εγχειρήματος, όσο η οικοδόμηση ενός διδακτηρίου.

Στην επαρχία Μυλοποτάμου η στέγαση των κατοίκων μέχρι και τη δεκαετία του 1950 δεν ήταν ιδανική. Στη μυλοποταμίτικη κατοικία συνυπήρχαν οι λειτουργίες της διαβίωσης των μελών της οικογένειας, της αποθήκευσης της ετήσιας γεωργικής παραγωγής και των εργαλείων και της στέγασης των ζώων και των ζωοτροφών. Η συνύπαρξη τόσων λειτουργιών επιτυγχάνονταν με απλές και χωρίς κόστος λύσεις, όπως η δημιουργία παταριών και η κατασκευή ξύλινων διαχωριστικών τοίχων, συχνά από καλάμια[1493]. Έτσι, ο καθαυτό χώρος ενδιαίτησης μειωνόταν σημαντικά, αλλά θεωρούνταν αρκετός, εφόσον η παραμονή της οικογένειας σ' αυτόν ήταν περιορισμένη στις ώρες του ύπνου και της παρασκευής της τροφής[1494].

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της αυτάρκειας και της λιτότητας, η πρόταση οικοδόμησης εντυπωσιακών κτηρίων, όπως ήταν τα διδακτήρια, φαινόταν σπάταλη[1495]. Άνθρωποι, οι οποίοι

[1492] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1606 (3-12-1935), φ. 1607 (4-12-1935), φ. 1609 (7-12-1935), φ. 1610 (8-12-1935), φ. 1637 (15-1-1936), φ. 1638 (16-1-1936), φ. 1643 (22-1-1936) και φ. 1645 (24-1-1936). Ως προς τη γραφειοκρατία, ο επιθεωρητής ανέφερε χαρακτηριστικά ότι για την είσπραξη του αντιτίμου των μη εκτελεσθέντων ημερομισθίων απαιτούνταν 19 ενέργειες.

[1493] Για τις συνθήκες κατοίκησης της εποχής στις επαρχίες Μυλοποτάμου, Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου του νομού Ρεθύμνου και στις επαρχίες Πυργιώτισσας και Καινουρίου του νομού Ηρακλείου, βλ. Ζαγορησίου Μ., *Λαϊκή αρχιτεκτονική ...*, *ό. π.* σημ. 342. Βλ. ακόμη, Allbaugh L.-Soule G., *Η Κρήτη ...*, *ό. π.* σημ. 1360, σ.σ. 98-101.

[1494] Τή φιλοσοφία των Κρητικών της εποχής εκφράζει παραστατικά η παροιμία «Σπίτι όσο να χωρεί την κεφαλή σου και χωράφι όσο να θωρεί το μάτι σου». Οπωσδήποτε, για τον υπολογισμό της επιφάνειας του χώρου ενδιαίτησης δεν αρκεί η αφαίρεση των αποθηκευτικών χώρων και των χώρων ενδιαίτησης των ζώων, στο βαθμό που μέρος μόνο της επιφάνειας που απέμενε δεν είχε προβλήματα υγρασίας. Στη μεταπολεμική έρευνα που το Ίδρυμα Ροκφέλερ πραγματοποίησε για την Κρήτη επισημαίνεται ότι «ενδεικτικόν της ανέσεως μιας οικογενείας εις το σπίτι της, είναι μάλλον η στεγνή επιφάνεια πατώματος κατά κατοικίαν και κατ' άτομον παρά το μέγεθος του διαθεσίμου εμβαδού» (βλ. Allbaugh L.-Soule G., *Η Κρήτη ...*, *ό. π.* σημ. 1360, σ.σ. 99-100).

[1495] Το γεγονός αυτό παραδέχεται και ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1901 για το διδακτήριο του Ρουμελί: «όντως επεχείρησαν έργον λαμπρόν αλλά λίαν δυσανάλογον των

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συζούσαν με τα ζώα τους, μέσα σε υγρές, ανήλιες και κακά αεριζόμενες κατοικίες, ήταν δύσκολο να καταλάβουν την αναγκαιότητα οικοδόμησης διδακτηρίων σε μεγάλα οικόπεδα, με ελάχιστη επιφάνεια 0,90 τετραγωνικών μέτρων ανά μαθητή και ελάχιστο αντίστοιχο όγκο δέκα κυβικών μέτρων και με πολλά ανοίγματα. Οι απαραίτητοι για τα διδακτήρια χώροι υγιεινής ήταν άγνωστοι ακόμη και στις κατοικίες των ημιαστικών κέντρων της Κρήτης, όπως και η κεραμοσκεπή από εισαγόμενα κεραμίδια και εισαγόμενη ξυλεία, εφόσον η διατιθέμενη επιτόπια ξυλεία δεν είχε το απαραίτητο μήκος για να γεφυρώσει τα 6, 7 ή και 8 μέτρα ανοίγματος του κτηρίου. Οι χωρικοί της Κρήτης ήταν εξαιρετικά δύσπιστοι ως προς την αναγκαιότητα χρήσης ασβεστοκονιάματος στην τοιχοποιία, αφού για την κατασκευή των κατοικιών τους χρησιμοποιούσαν πηλοκονίαμα, με ικανοποιητικά, σύμφωνα με την εμπειρία τους, αποτελέσματα[1496]. Η συγκατάθεσή τους ήταν, βέβαια, ακόμη πιο δύσκολη στις περιπτώσεις ύπαρξης στον οικισμό παλαιότερου διδακτηρίου, έστω κι αν αυτό είχε περιέλθει σε κακή κατάσταση.

Ο μόνος άνθρωπος που με το κύρος και τη θέση του μπορούσε να πείσει τους χωρικούς για την αναγκαιότητα μιας τέτοιας κατασκευής ήταν ο δάσκαλος του χωριού[1497]. Τα πράγματα δυσκόλευε το γεγονός ότι αρκετοί από τους δασκάλους που διορίζονταν στον Μυλοπόταμο ήταν νέοι σε ηλικία και ξένοι με την περιοχή. Δύσκολα οι δάσκαλοι αυτοί και ευκολότερα οι καταγόμενοι από τον Μυλοπόταμο αποσπούσαν τελικά τη συγκατάθεση της τοπικής κοινωνίας, αφού μοχθούσαν για την πρόοδο των παιδιών της, αγωνίζονταν συχνά για την οικονομική της πρόοδο, όντας οι εμψυχωτές των αγροτικοκτηνοτροφικών συνεταιρισμών[1498] και έδιναν οι ίδιοι το παράδειγμα της προσφοράς κατά τους εράνους και της εργατικότητας κατά τη διεξαγωγή των εργασιών ανέγερσης του διδακτηρίου.

Γνωρίζουμε ότι 19 τουλάχιστον από τα 52 διδακτήρια που λειτουργούσαν στον Μυλοπόταμο το έτος 1940, ποσοστό 37%, οικοδομήθηκαν με πρωτοβουλία και δραστηριοποίηση δασκάλων των αντίστοιχων σχολείων, ενώ στα υπό ανέγερση διδακτήρια το ποσοστό αυτό έφτανε το 57% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25). Γνωρίζουμε, ακόμη, ότι αρκετοί δάσκαλοι τιμήθηκαν με «διδακτηριακό γέρας» (Λιβαδιών, Καμαριώτη, Αηδονοχωριού κ.λπ.) και ότι κάποιοι από αυτούς αργότερα μετακινήθηκαν σε άλλα σχολεία, προκειμένου να πρωτοστατήσουν και εκεί στην οικοδόμηση διδακτηρίων[1499]. Ακραία περίπτωση αποτέλεσε ο δάσκαλος του Αβδελά, ο οποίος μεταξύ των ετών 1937 και 1940 εργάστηκε προσωπικά για την οικοδόμηση διδακτηρίου και αργότερα εκτελέστηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής,

---

δυνάμεών των» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485).

[1496] Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση χρήσης πηλοκονιάματος στην τοιχοποιία του διδακτηρίου της Λαγκάς και αρμολογήματος με ασβεστοκονίαμα, ώστε να μην διακρίνεται η συνδετική κονία των λίθων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας (συνέντευξη με Μαθιουδάκη Ν., κάτοικο Λαγκάς, 27-10-2003).

[1497] Αντίθετα, η μη δραστηριοποίηση του δασκάλου λειτουργούσε αποτρεπτικά στην οικοδόμηση διδακτηρίου. Το έτος 1928 ο δάσκαλος του σχολείου του Άνω Τριπόδου είχε συμπληρώσει υπηρεσία 35 χρόνων και, όπως σημείωνε ο επιθεωρητής, δεν μπορούσε να εμπνεύσει την τοπική κοινωνία όχι μόνο για ένα τέτοιο έργο, αλλά ακόμη και για την κατασκευή θρανίων (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 93).

[1498] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σελ. 31.

[1499] Βλ. ενδεικτικά, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σ.σ. 62 και 136, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1928..., *ό. π.* σημ. 510, σ.σ. 171-72, Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 141 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 36.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στην προσπάθειά του να προστατεύσει τους κατοίκους του οικισμού[1500]. Ένα άλλο παράδειγμα αποτέλεσε ο δάσκαλος των Μαργαριτών Γ. Μαρούλης, του οποίου η υγεία κλονίστηκε από τις προσπάθειες που κατέβαλε για την οικοδόμηση του σχολικού κτηρίου. Οι παραπάνω συμπεριφορές ήταν μεν οριακές, αλλά σηματοδοτούν το μέγεθος της κινητοποίησης των δασκάλων και των τοπικών κοινωνιών για την επίτευξη της ανέγερσης διδακτηρίων. Σε άλλες περιπτώσεις, οι δάσκαλοι επιστράτευσαν πέραν της εργασίας τους και την επινοητικότητά τους για την οικοδόμηση του διδακτηρίου, όπως ο δάσκαλος στα Σκουλούφια το 1937, που έψαλε με τους μαθητές τα κάλαντα και συγκέντρωσε 100 οκάδες ελαιολάδου[1501].

Η πρωτοβουλία των διδασκαλισσών ήταν, οπωσδήποτε, πιο περιορισμένη. Το φύλο τούς δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα στη δύσκολη περιοχή του Μυλοποτάμου. Στις εκθέσεις επιθεωρήσεως συναντώνται συχνά αναφορές, όπως «η διδασκάλισσα εσωσχολικώς εργάζεται ευσυνειδήτως, εξωσχολικώς όμως δεν δύναται να δράσει ως εκ του φύλου της». Στο Πάνορμο το έτος 1923 υπηρετούσαν δύο δασκάλες και η διακοπή των εργασιών ανέγερσης του εκεί διδακτηρίου αποδιδόταν στην «έλλειψιν διδασκάλων μετ' ενδιαφέροντος, ίνα χρησιμεύσωσιν ως υποκινηταί». Παρόλες, όμως, τις δυσκολίες εργασίας στον Μυλοπόταμο, υπήρξαν περιπτώσεις διδασκαλισσών που κινητοποίησαν τις τοπικές κοινωνίες, όπως δύο δασκάλες μικρασιατικής καταγωγής που προώθησαν την ανέγερση διδακτηρίων στο Πέραμα και στον Πρίνο του Κάτω Μυλοποτάμου, αντίστοιχα[1502].

2.2.2.5 Ο κεντρικός ρόλος των επιθεωρητών

Ο θέση του επιθεωρητή θεσμοθετήθηκε στην ελληνική εκπαίδευση το έτος 1895, με τον νόμο ΒΤΜΘ΄. Οι επιθεωρητές ήταν υπάλληλοι του Υπουργείου Παιδείας, επιφορτισμένοι με την επιτήρηση των σχολείων της περιφέρειάς τους, συνεπικουρούμενοι από εποπτικά συμβούλια. Ο νόμος ΒΤΜΘ΄ ήταν αντιφατικός, αφού εγκατέστησε ένα μηχανισμό κεντρικού ελέγχου των σχολείων και παράλληλα προώθησε την αποκέντρωση, μέσω των τοπικών εποπτικών συμβουλίων. Στα συμβούλια αυτά προέδρευε ο επίσκοπος της περιφέρειας και συμμετείχαν ο γυμνασιάρχης, ως γραμματέας, ο επιθεωρητής, ως εισηγητής και δύο αιρετά μέλη, «ένας επιστήμονας και ένας των ευυποληπτοτέρων κτηματιών ή εμπόρων» [1503].

Τα εποπτικά συμβούλια καταργήθηκαν το έτος 1914 με τον νόμο 240, με την αιτιολογία ότι «δεν ευρέθησαν και άλλοι παράγοντες αρκετά ανεπτυγμένοι και αρκετά ενδιαφερόμενοι περί του εκπαιδευτικού έργου, ώστε να θελήσωσι να συμμετάσχωσι και να υποβοηθήσωσιν εν συνειδήσει και μετά σκοπιμότητος την πολιτείαν εις το διοικητικόν της έργον...ένεκα τούτου και τα επαρχιακά εποπτικά συμβούλια, ως ιδρύθησαν δια του ΒΤΜΘ΄ νόμου, κατεκρίθησαν ως αποτυχόντα εις το έργον των»[1504].

Οι νομαρχιακοί επιθεωρητές, έχοντας υπηρετήσει πολλά χρόνια ως δάσκαλοι, είχαν συνειδητοποιήσει τη σημασία της ύπαρξης κατάλληλων διδακτηρίων για την παραγωγή εκπαιδευτικού έργου. Ο επιθεωρητής Ρεθύμνου του σχολικού έτους 1909-1910 τόνιζε στην

[1500] Βλ. παραπάνω σημ. 865. Ο Ν. Δετοράκης δεν είχε συγγενικούς δεσμούς με τους κατοίκους του Αβδελά (καταγόταν από τον νομό Λασιθίου). Σε αναγνώριση της προσφοράς του, στο εσωτερικό του διδακτηρίου έχει αναρτηθεί φωτογραφία και αναμνηστικό της θυσίας ποίημα.

[1501] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 80.

[1502] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 79, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1937..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 82 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σ.σ. 35 και 42.

[1503] Βλ. Πετρούλια Η., *Η νεωτέρα παρ' ημίν σχολική νομοθεσία*, Αθήναι 1898, σ.σ. 3-47.

[1504] Για τη διοίκηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, βλ. Βασιλειάδη Γ., «Ιστορική ανασκόπησις του θεσμού της επιθεωρήσεως των σχολείων της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 221-246.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ετήσια αναφορά του προς το Υπουργείο Παιδείας ότι «είναι απόλυτος ανάγκη να ληφθή πρόνοια εκ μέρους των αρμοδίων από τούδε ίνα τουλάχιστον κατά το επόμενον έτος έχομεν καταλληλότερα σχολεία των νυν τοιούτων λεγομένων. Δεν θα κατορθώσωμεν τίποτε εάν μόνον φροντίσωμεν να έχωμεν καλούς διδασκάλους χωρίς να χορηγώμεν άνεσιν και τα μέσα της τελεσφόρου αυτών εργασίας. Με τα μέσα τα οποία διαθέτει παν σχολείον των επαρχιών ουδεμίαν πρέπει να αναμένωμεν πρόοδον, ο δε καλός και φιλότιμος διδάσκαλος μάτην καταβάλλει προσπαθείας όπως φανή αντάξιος του τε προορισμού και ονόματός του»[1505].

Ο ρόλος των επιθεωρητών στην ανέγερση των σχολικών κτηρίων ήταν, όπως και των δασκάλων, κεντρικός. Διέθεταν λόγω της θέσης τους μεγαλύτερη πειθώ στις τοπικές κοινωνίες, αλλά και τη δυνατότητα αναστολής της λειτουργίας των σχολείων[1506]. Έτσι, συνομιλούσαν από θέση ισχύος με τις τοπικές αρχές (ιερέα, δημοτικούς και κοινοτικούς συμβούλους, μέλη σχολικών επιτροπών και ταμείων εκπαιδευτικής πρόνοιας), καλούσαν σε συνελεύσεις τους κατοίκους και μιλούσαν σ' αυτές και φρόντιζαν να προκαλούν την άμιλλα με τους κατοίκους κοντινών οικισμών, τονίζοντας τις εκεί προσπάθειες ανέγερσης διδακτηρίων. Ακόμη, ο επιθεωρητής μπορούσε από μόνος του να υποκαταστήσει επιτροπές, στην προσπάθεια παράκαμψης γραφειοκρατικών δυσκολιών[1507]. Μ' αυτή την έννοια, δεν είναι ιδιαίτερα αλλαζονικές οι εκφράσεις «έλαβον την συγκατάθεσιν των κατοίκων, την οποίαν πάντως δεν θα αφήσω να εξατμισθεί» ή «το δι' ενεργειών μου ανεγερθέν κοινοτικόν διδακτήριον»[1508]. Συχνά, μάλιστα, ήταν οι επιθεωρητές εκείνοι που προέτρεπαν τους κατοίκους των οικισμών από τους οποίους είχε αναχωρήσει το μουσουλμανικό στοιχείο στην κατάληψη μουσουλμανικών διδακτηρίων και οικιών για τη στέγαση των σχολείων. Στην περιοχή του Μυλοποτάμου με παρόμοια παρότρυνση καταλήφθηκε το έτος 1923 από τους κατοίκους ιδιωτική οικία στους Έρφους. Η κατοικία διασκευάστηκε στη συνέχεια σε διδακτήριο[1509].

Ο αποφασιστικός ρόλος των επιθεωρητών στην ανέγερση σχολικών κτηρίων φαίνεται και από την υπ. αριθμ. 16742/6-4-1927 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, η οποία τους έδινε απλές και σαφείς οδηγίες για την ανέγερση διδακτηρίων και καθόριζε τον τρόπο ενέργειάς τους. Περαιτέρω διευκολύνθηκε το έργο τους με την έκδοση, το έτος 1929, κώδικα νομοθεσίας ανέγερσης διδακτηρίων από τον τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας Μ. Μαντούδη[1510].

Η αποτελεσματικότητα της παρέμβασης των επιθεωρητών στην ανέγερση διδακτηρίων στην περιοχή του Μυλοποτάμου αυξήθηκε από το έτος 1931, οπότε ο νομός Ρεθύμνου

[1505] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως..., *ό. π.* σημ. 485, Έκθεση με αριθμ. πρωτ. 223/18-6-1910.

[1506] Το έτος 1915 στον οικισμό Αλφά ο επιθεωρητής αγανάκτησε με τη στέγαση του σχολείου σε πρώην καφενείο. «Δια γλώσσας δριμείας έψεξα τους προεστώτας δια την αδιαφορίαν των και ηπείλησα αυτούς ότι θέλω προτείνει την κατάργησιν του σχολείου...Τούτο έπραξα διότι το χωρίον ευημερεί» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 57). Το έτος 1925 ένας άλλος επιθεωρητής εκβίασε τους κατοίκους της Επισκοπής ότι θα διέτασσε τη μεταφορά του σχολείου στον κοντινό οικισμό Κεφάλι, αν δεν οικοδομούσαν ευπρεπές διδακτήριο (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 90).

[1507] Για παράδειγμα, στις περιπτώσεις απαλλοτρίωσης οικοπέδων ο επιθεωρητής μπορούσε να υποκαταστήσει την αρμόδια επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από τον ίδιο, τον σχολίατρο και ένα τεχνικό υπάλληλο (βλ. άρθρο 28 Νόμου 2442, όπως τροποποιήθηκε στις 31-12-1923 στο Μιχαηλίδη Κ., *Πρακτικός Οδηγός του Δημοδιδασκάλου*, Αθήναι 1928, σελ. 73).

[1508] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 77 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1921..., *ό. π.* σημ. 507, σελ. 72.

[1509] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 69.

[1510] Βλ. Μαντούδη Μ., *Κώδιξ νομοθεσίας ανεγέρσεως ...*, *ό. π.* σημ. 397.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χωρίστηκε σε δύο εκπαιδευτικές περιφέρειες[1511]. Με τη σειρά τους, οι δύο νομαρχιακοί επιθεωρητές απλοποίησαν τις οδηγίες του Υπουργείου του έτους 1929 και τις απέστειλαν στους διευθυντές των σχολείων του νομού Ρεθύμνου, για τη διευκόλυνση της διδακτηριακής προσπάθειας[1512].

2.2.2.6 Η κατάργηση των δήμων και η ίδρυση των κοινοτήτων

Στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.2.1.3 Παράγοντες διαμόρφωσης του σχολικού δικτύου* διαπιστώθηκε ότι η κατάργηση των αγροτικών δήμων και η εισαγωγή των κοινοτήτων στην Κρήτη, το έτος 1925, συντέλεσαν στην επέκταση του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο[1513]. Με την ίδρυση των κοινοτήτων και τη βαθμιαία αύξηση του αριθμού τους, καθεμιά από αυτές επεδίωξε την ίδρυση δημοτικού σχολείου στην περιοχή δικαιοδοσίας της και στη συνέχεια την οικοδόμηση ευπρεπούς διδακτηρίου.

Η προσπάθεια οικοδόμησης διδακτηρίων πήρε τη μορφή άμιλλας μεταξύ των κοινοτήτων. Το έτος 1940 ο Μυλοπόταμος ήταν χωρισμένος σε 1 δήμο και40 κοινότητες με 55 σχολεία, από τα οποία τα 52 στεγάζονταν σε δημόσια ή κοινοτικά διδακτήρια (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 21). Το ίδιο έτος ο υπόλοιπος νομός χωριζόταν σε ένα δήμο και 90 κοινότητες με 123 σχολεία, από τα οποία σε ιδιωτικά διδακτήρια στεγάζονταν τα 9 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 22).

Μερικές από τις κοινότητες του Μυλοποτάμου είχαν ελάχιστο πληθυσμό. Η κοινότητα Μελισσουργακιού ιδρύθηκε το έτος 1930 και απαρτιζόταν από τους οικισμούς Μελισσουργάκι, Καλαμάς, Καλανδαρέ και Πασαλίτες, το σύνολο των οποίων στην απογραφή του 1928 είχαν συνολικά 415 κατοίκους. Από την ήδη μικρή αυτή κοινότητα το έτος 1931 αποσπάστηκε ο οικισμός Πασαλίτες και αποτέλεσε αυτόνομη κοινότητα. Το 1935 από την κοινότητα Μελισσουργακιού αποσπάστηκαν και οι οικισμοί Καλανδαρέ και Καλαμάς. Έτσι, στην απογραφή του 1940 η κοινότητα Καλανδαρές είχε 157 κατοίκους, η κοινότητα Πασαλιτών 110 και η κοινότητα Μελισσουργακιού μόλις 43 κατοίκους (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 14).

Από τις 40 κοινότητες του Μυλοποτάμου του έτους 1940, οι 37 διέθεταν δημόσια ή κοινοτικά διδακτήρια. Από τις 40, οι 26 κοινότητες διέθεταν ένα διδακτήριο (ποσοστό 70%), οι 8 κοινότητες δύο διδακτήρια (ποσοστό 22%), 2 κοινότητες τρία διδακτήρια (ποσοστό 5%) και μία κοινότητα διέθετε τέσσερα διδακτήρια (ποσοστό 3%). Δεν διέθεταν διδακτήριο οι μικρές κοινότητες Καλανδαρές και Μελισσουργακιού, οι οποίες δεν είχαν ούτε σχολείο και η κοινότητα Αλόιδων, στην οποία, όμως, είχε ξεκινήσει η ανέγερση διδακτηρίου. Το μέγεθος των προσπαθειών των 40 κοινοτήτων για την επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος δείχνει παραστατικά ο αριθμός των 34 διδακτηρίων, τα οποία κατόρθωσαν να οικοδομήσουν από την ίδρυσή τους το έτος 1925 μέχρι το 1940.

[1511] Το διάταγμα χωρισμού των περιφερειών δημοσιεύτηκε στο Φ.Ε.Κ. 153/24-1-1931.

[1512] Βλ. *Εγκύκλιος των Επιθεωρητών Α΄ και Β΄ Εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης υπ. αριθμ. 3*, Ρέθυμνον 1933.

[1513] Η διοικητική αυτή αλλαγή πραγματοποιήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου με τον νόμο ΔΝΖ΄/1912 «Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων». Ο νόμος υπέκρυπτε, οπωσδήποτε, και εκλογικές σκοπιμότητες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.7 Η βοήθεια των ενοριακών επιτροπών και των μοναστηριών

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η συμβολή των ενοριακών εκκλησιών και των μοναστηριών στην οικοδόμηση σχολικών κτηρίων ήταν σημαντική. Το πρώτο διδακτήριο των Μαργαριτών ανεγέρθηκε το έτος 1872 με έξοδα τη μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Ένα άλλο σχολικό κτήριο, που στέγασε το σχολείο των Δαφνέδων από το 1899 μέχρι το 1909, δεν είχε ανεγερθεί για διδακτήριο, αλλά για την εξυπηρέτηση των αναγκών της μονής Βωσάκου.

Εκεί που περισσότερο βοήθησε η Εκκλησία ήταν στην προσφορά οικοπέδων για την ανέγερση διδακτηρίων, είτε στον περίβολο των ενοριακών ναών είτε σε άλλες περιοχές των οικισμών. Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα για την οικοδόμηση διδακτηρίων προσέφεραν οικόπεδα οι εκκλησιαστικές επιτροπές του Σκορδίλου, της Αρχαίας Ελεύθερνας, του Μελιδονίου, του Αχλαδέ, του Χώνους, του Δοξαρού και των Σισών.

Στη διάρκεια του 20ου αιώνα η συμμετοχή της Εκκλησίας ήταν μειωμένη. Το γεγονός αυτό αιτιολογείται από την αυστηρή πολιτική διαχωρισμού κράτους και Εκκλησίας, που εφάρμοσε η Κρητική Πολιτεία. Η πολιτική αυτή ήταν ιδιαίτερα σκληρή στην περίπτωση των μοναστηριών, όταν το έτος 1900 με τον νόμο 276 τα μισά περίπου από τα πενήντα μοναστήρια της Κρήτης κατατάχθηκαν στην κατηγορία των διαλυτών ή των διαλυτέων, εφόσον αντίστοιχα ο αριθμός των μοναχών τους ήταν μικρότερος των έξι ή θα γινόταν στο μέλλον. Με τον παραπάνω νόμο μόνο εννέα από τα μοναστήρια της Κρήτης θα μπορούσαν να επιβιώσουν. Η πολιτική αυτή άλλαξε τρία χρόνια αργότερα, όταν με το νόμο 553 όλα τα μοναστήρια που είχαν τουλάχιστον έξι μοναχούς ανασυστάθηκαν και ονομάστηκαν αυτοτελή, ενώ όσα διέθεταν λιγότερους θεωρήθηκαν παραρτήματα των πρώτων[1514].

Ο διαχωρισμός Εκκλησίας και κράτους της Κρητικής Πολιτείας δεν μπόρεσε να επηρεάσει την παραδοσιακή σχέση που διατηρούσαν οι τοπικές κοινωνίες με τις ενοριακές τους εκκλησίες και τις αντίστοιχες επιτροπές[1515]. Τη σχέση αυτή δεν άλλαξε ούτε η παραχώρηση μεγάλου μέρους της μοναστηριακής περιουσίας στα Ταμεία Εφέδρων Πολεμιστών το έτος 1925, αλλά ούτε και η απαγόρευση από τις επισκοπές Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου και Λάμπης και Σφακίων το έτος 1933 αναγραφής ποσών στους προϋπολογισμούς των ενοριακών επιτροπών και έκδοσης χρηματικών ενταλμάτων υπέρ των σχολικών ταμείων[1516]. Οπωσδήποτε, στη

[1514] Βλ. Τρούλη Μ., *Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου. Ιστορία-μνημεία-θησαυροί*, Ρέθυμνο 2000, σελ. 28. Η πολιτική της Κρητικής Πολιτείας είχε, επίσης, να κάνει με την αυστηρή φορολόγηση των προσόδων των μοναστηριών και με την κατάργηση των δημογεροντιών, στις οποίες τον κυρίαρχο λόγο είχε η Εκκλησία. Περισσότερα για τις σχέσεις Εκκλησίας και Κρητικής πολιτείας, βλ. στο Βλαβογιλάκη Μ., «Η Εκκλησία της Κρήτης την περίοδο της Αυτονομίας», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα*, *Κρητική Πολιτεία*, τ. 2 (2000), σ.σ. 3-23.

[1515] Ο διαχωρισμός Εκκλησίας και κράτους είχε αντανάκλαση και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η Επαρχιακή Σύνοδος Κρήτης με επιστολή της στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1900 συγκεφαλαίωνε τις αντιρρήσεις της στην ακολουθούμενη μέχρι τότε εκπαιδευτική πολιτική σε τρεις: στη μη συμμετοχή της Εκκλησίας στα Εποπτικά Συμβούλια, στο ακατάλληλο των εκπαιδευτικών για το κήρυγμα στα σχολεία και στους ανεπαρκείς προβλεπόμενους εκκλησιασμούς των μαθητών. Συνημμένη στην επιστολή δόθηκε πρόταση νομοσχεδίου περί Εποπτικών Συμβουλίων, η οποία απορρίφτηκε από το Συνέδριο (βλ. Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον ...*, *ό. π.* σημ. 208, σ.σ. 16-26). Το αίτημα για τη διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία από ιερείς διατυπωνόταν σε κάθε ευκαιρία και από την Εκκλησία της Ελλάδας (βλ. Δημαρά Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση ...*, *ό. π.* σημ. 227, τ. Α', σ.σ. 218-219).

[1516] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1609 (7-12-1935). Οι μοναστηριακές περιουσίες παραχωρήθηκαν στα Εφεδρικά Ταμεία με τον νόμο 3345/1925 (βλ. Τρούλη Μ., *Η Ιερά Μονή Αρσανίου, από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα*, Ρέθυμνο 1992, σελ. 76). Προφανώς η απαγόρευση αναγραφής ποσών στους προϋπολογισμούς των ενοριακών επιτροπών και της έκδοσης χρηματικών ενταλμάτων υπέρ των σχολικών ταμείων είχε να κάνει με την καταστρατήγηση του άρθρου 9 του νόμου 5019/1931, στο οποίο αναφερόταν ότι τα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διαφύλαξη αυτής της σχέσης βοήθησε η δραστηριοποίηση στην περιοχή του Μυλοποτάμου σημαντικού αριθμού ιεροδιδασκάλων. Έτσι, οικόπεδα για την ανέγερση σχολικών κτηρίων προσέφεραν κατά τον 20ο αιώνα οι εκκλησιαστικές επιτροπές Τριπόδου, Ρουμελί (δύο οικόπεδα, το 1901 και το 1927), Πανόρμου, Σκεπαστής, Χουμερίου, Πρίνου, Έρφων και Μπαλί στον Κάτω Μυλοπόταμο, Αγίου Μάμαντος, Βενίου, Ζωνιανών και Καλύβου στον Πάνω Μυλοπόταμο και Κρυονερίου, Θεοδώρας και Δοξαρού στον Μέσα Μυλοπόταμο. Η πρακτική προσφοράς οικοπέδων για ανέγερση διδακτηρίων συνεχίστηκε και μετά το τέλος της περιόδου της διδακτηριακής έκρηξης. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, τέτοιες προσφορές έκαναν οι εκκλησιαστικές επιτροπές των Σκουλουφιών και των Έρφων για την ανέγερση των δεύτερων κατά σειρά διδακτηρίων των οικισμών, ενώ για την οικοδόμηση του δεύτερου σχολείου του Τριπόδου εκπλειστηριάστηκε κτήμα από την εκκλησιαστική επιτροπή του οικισμού αυτού. Για την επέκταση των αυλών των σχολείων οικόπεδα πρόσφεραν οι εκκλησιαστικές επιτροπές της Αλφάς, των Πλευριανών και των Σκουλουφιών (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25 και 27). Χρήματα για την ανέγερση διδακτηρίων προσέφεραν οι εκκλησιαστικές επιτροπές Γαράζου και Λαγκάς και ξυλεία η εκκλησιαστική επιτροπή Μαργαριτών. Το ενοίκιο για τη στέγαση του σχολείου των Αλόιδων κατέβαλε επί δεκαετίες η εκκλησιαστική επιτροπή του οικισμού. Κτήματα για δημιουργία σχολικών κήπων πρόσφεραν οι εκκλησιαστικές επιτροπές της Αλφάς, των Πλευριανών, των Πασαλιτών, του Αγίου Ιωάννη και των Μουρτζανών. Θα πρέπει να προστεθεί ότι μέχρι το έτος 1925 το μεγαλύτερο ποσοστό των δαπανών συντήρησης των διδακτηρίων (επιχρίσεις με ασβέστη, επιδιορθώσεις πορτοπαραθύρων και στεγών κ.λπ.) καταβαλλόταν από τις ενοριακές επιτροπές των οικισμών[1517].

Η προσφορά των μοναστηριών του Μυλοποτάμου στην οικοδόμηση διδακτηρίων ήταν, οπωσδήποτε, μικρότερη, αποτέλεσμα της απογύμνωσης που είχαν υποστεί από τις περιουσίες τους. Οικόπεδα προσέφεραν στα Μετόχια Κάμπου η μονή Αρκαδίου και στην Αξό η μονή Δισκουρίου. Έκταση για τη δημιουργία σχολικού κήπου στους Δαφνέδες προσέφερε η μονή Βωσάκου. Για την ανέγερση του σχολικού κτηρίου του Γαράζου, χρήματα προσέφερε η μονή Βωσάκου και ξυλεία οι μονές Βωσάκου και Χαλέπας.

Πολύ συντηρητικά στην παραχώρηση κτημάτων για τη δημιουργία σχολικών κήπων ήταν τα Εφεδρικά Ταμεία, παρόλες τις εκτεταμένες περιουσίες που κατείχαν. Κτήματα για σχολικούς κήπους προσέφερε το Εφεδρικό Ταμείο Ρεθύμνης στην Αρχαία Ελεύθερνα, στην Ελεύθερνα, στη Σκεπαστή και στα Απλαδιανά και για επέκταση οικοπέδου διδακτηρίου στην Αξό. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τα κτήματα παραχωρούνταν με συμβολικό ενοίκιο. Τα κτήματα αυτά περιήλθαν οριστικά στην περιουσία των σχολικών επιτροπών μεταπολεμικά, με εξαγορά[1518].

εκκλησιαστικά συμβούλια ήταν υποχρεωμένα να προβαίνουν σε χορηγίες υπέρ των σχολικών ταμείων με αναγραφή στον προϋπολογισμό τους ποσών ανάλογων με τις δυνατότητές τους. Τα ποσά αυτά έπρεπε να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά «προς πλουτισμόν τής Σχολικής Βιβλιοθήκης». Αξιολογώντας τις ανάγκες, οι σχολικές επιτροπές και τα εκκλησιαστικά συμβούλια έδιναν σαφή προτεραιότητα στην οικοδόμηση των διδακτηρίων, σε σχέση με τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του σχολείου, όταν υπήρχε τέτοια. Το 1933 ο επιθεωρητής απέγραψε στην ετήσια έκθεσή του τα εποπτικά μέσα των σχολείων. Το άθροισμα των βιβλίων που υπήρχαν στις βιβλιοθήκες των σχολείων του Μυλοποτάμου ήταν 1280, σε κάθε σχολείο δηλαδή αναλογούσαν 25 βιβλία κατά μέσο όρο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετά από αυτά, ίσως η πλειοψηφία, ήταν βιβλία μαθητικά, τα οποία οι αποφοιτούντες μαθητές δώριζαν στο σχολείο.

[1517] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων 1923..., *ό. π.* σημ. 505, σελ. 86.

[1518] Ο επιθεωρητής του έτους 1935 θεωρούσε ότι «τα Εφεδρικά Ταμεία δεν θέλουν να παραχωρούν γήπεδα και πιέζουν ως χείριστοι τοκογλύφοι για τα ενοίκια των αγροκηπίων» (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1609/7-12-1935). Σκληρότερη και από τα Εφεδρικά Ταμεία ήταν η Μοναστηριακή Επιτροπεία. Το έτος 1927 η Επιτροπεία δεν παραχωρούσε αμφισβητούμενο οικόπεδο για ανέγερση διδακτηρίου στο Δοξαρό του Μέσα Μυλοποτάμου, ενώ το Εφεδρικό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

2.2.2.8 Οι δωρητές

Το φαινόμενο των μεγάλων ευεργετών στην ίδρυση σχολείων και στη χρηματοδότηση ανέγερσης διδακτηρίων δεν παρουσιάστηκε ούτε στον Μυλοπόταμο ούτε και στην υπόλοιπη Κρήτη, με εξαίρεση την περιοχή των Σφακίων. Οι λίγες αξιόλογες δωρεές που πραγματοποιήθηκαν από ιδιώτες έχουν ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο *ΙΙ. 2.1.5 Τα οικονομικά των σχολείων*. Στην περίπτωση της ανέγερσης διδακτηρίων κατά τον 19ο αιώνα, η έλλειψη ευεργετισμού στην Κρήτη ήταν παραπάνω από λογική, αφού τα κτήρια αυτά και ο εξοπλισμός τους κινδύνευαν να αφανιστούν στην επόμενη επανάσταση, που συνήθως δεν αργούσε να ξεσπάσει. Έτσι οι Κρήτες υποψήφιοι δωρητές, όπως σχολίαζε Γάλλος περιηγητής, προτιμούσαν να κατευθύνουν τις δωρεές τους σε ευαγείς σκοπούς του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου[1519].

Η μεγαλύτερη δωρεά που πραγματοποιήθηκε στον Μυλοπόταμο αφορούσε το πρώτο διδακτήριο της Καλύβου το έτος 1905, από τον καταγόμενο από τον οικισμό αυτό αρχιμανδρίτη Α. Βασσάλο. Μικρότερες σε αξία ήταν οι δωρεές οικοπέδων από ιδιώτες για την ανέγερση διδακτηρίων. Δωρεές οικοπέδων από ιδιώτες έγιναν στους οικισμούς Λαγκά το έτος 1926, Μουρτζανά το 1927 (επέκταση οικοπέδου), Πάνορμο το 1928 και Βιράν Επισκοπή το 1933.

Προσφορά σημαντικού ποσού για την οικοδόμηση διδακτηρίου έκανε ο ιερέας του οικισμού Δαφνέδες, το έτος 1909. Δεν έλειψαν οι προσφορές κτημάτων για ενίσχυση της σχολικής περιουσίας, όπως στις Μαργαρίτες, στο Σκορδίλο και στον Άγιο Ιωάννη[1520]. Οι προσφορές κτημάτων, ιδιαίτερα στις διαθήκες ζευγαριών που δεν είχαν αποκτήσει απογόνους, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στα σχολεία και του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου[1521], όπου δεν έλλειψαν, επίσης, οι χορηγίες ανέγερσης διδακτηρίων (Μυριοκέφαλα 1913, Ελένες 1925, Νεφς Αμάρι 1929 και Χρωμοναστήρι 1931, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 28).

2.2.2.9 Η απορρόφηση της κρατικής επιδότησης από τα διδακτήρια των πόλεων

Ένας σημαντικός παράγοντας, που απέτρεπε την οικοδόμηση διδακτηρίων στην ύπαιθρο, υπήρξε η απορρόφηση μεγάλου μέρους των κρατικών κονδυλίων από τα διδακτήρια των αστικών κέντρων. Στο κεφάλαιο *ΙΙΙ.1.1 Η σχολική περιφέρεια της πόλης του Ρεθύμνου* έχει γίνει περιγραφή της κακής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν κατά τη δεκαετία του 1920 τα σχολικά κτήρια του Ρεθύμνου. Εκτός της κατάστασής τους, τα διδακτήρια ήταν ανεπαρκή για τον αριθμό των μαθητών που καλούνταν να στεγάσουν. Δεν ήταν διαφορετική η κατάσταση των διδακτηρίων και στα άλλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, με αποκορύφωμα την ίδια την πρωτεύουσα. Στην Αθήνα σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οικοδομήθηκαν μόλις δύο διδακτήρια στοιχειώδους εκπαίδευσης, το σχολείο *Καραμάνου* και το σχολείο της οδού Αδριανού. Μέχρι το έτος 1926 προστέθηκαν άλλα δύο[1522].

Από τα 3167 σχολικά κτήρια που ανεγέρθηκαν στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 1928-1932, τα 330 ήταν πολυτάξια διδακτήρια αστικών κέντρων της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, τα οποία απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των 550 εκατομμυρίων δραχμών που διατέθηκαν

Ταμείο, που το διεκδικούσε και στο οποίο περιήλθε τελικά η κατοχή του, το παραχώρησε για τον σκοπό αυτό (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως 1927..., *ό. π.* σημ. 511, *σ.σ.* 896-897).

[1519] Βλ. Bérard V., *Κρητικές Υποθέσεις. Οδοιπορικό 1897*, επιμ. Γ. Μοραγλής, Αθήνα 1994, σελ. 258.

[1520] Συνέντευξη με Σημαντηράκη Κ., κάτοικο Καλλέργου, για τη «Χαλέπα του Σκολειού» του Σκορδίλου (12-4-2004).

[1521] Στον οικισμό Γιαννούδι επιζεί μέχρι σήμερα το τοπωνύμιο «Στσ' ελές του σκολειού» (βλ. Αντωνογιαννάκη Μ., «Χριστιανικά τοπωνύμια της αγροτικής περιφέρειας του δήμου Ρεθύμνου», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β', τ. 22/2003, σελ. 248).

[1522] Βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., «Η στέγαση των πρώτων Δημοτικών σχολείων της Αθήνας», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19ο προς τον 20ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σελ. 26.

από το ελληνικό δημόσιο[1523]. Από τα 300 εκατομμύρια του σουηδικού δανείου που συνήψε το 1930 η κυβέρνηση Βενιζέλου για την επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος, η εκπαιδευτική περιφέρεια Κρήτης απορρόφησε τα 13,5 εκατομμύρια. Από αυτά τα χρήματα οι 8.425.000 δραχμές απορροφήθηκαν από 797 δημοτικά σχολεία και νηπιαγωγεία και οι 3.825.000 δραχμές από 28 σχολεία της μέσης εκπαίδευσης (14 γυμνάσια, 3 πρακτικά λύκεια, 6 ημιγυμνάσια και 5 ανώτερα παρθεναγωγεία)[1524].

Το ίδιο συνέβη και στον νομό Ρεθύμνου. Τα διδακτήρια του 2ου και 3ου δημοτικού σχολείου της πόλης επιχορηγήθηκαν με 800.000 και 715.000 δραχμές, αντίστοιχα[1525]. Το διδακτήριο του Γυμνασίου Αρρένων, ο «Οίκος Παιδείας», που εγκαινιάστηκε το έτος 1932, επιχορηγήθηκε με ένα εκατομμύριο δραχμές[1526]. Δεν γνωρίζουμε την επιχορήγηση του διδακτηρίου του Γυμνασίου Θηλέων, με την οποία οικοδομήθηκε ο δεύτερος όροφος του κτηρίου[1527].

Οπωσδήποτε, η επιχορήγηση των 2,5 εκατομμυρίων δραχμών που δόθηκε από το 1928 μέχρι το 1933 για τρία από τα τέσσερα διδακτήρια της πόλης του Ρεθύμνου, ήταν δυσανάλογη σε σχέση με την επιχορήγηση των 2,2 εκατομμυρίων δραχμών που δόθηκε από το 1927 μέχρι το 1940 για το σύνολο των διδακτηρίων του Μυλοποτάμου[1528]. Το έτος 1931 η πόλη είχε 8.632 κατοίκους και η περιοχή του Μυλοποτάμου 20.372. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι στα γυμνάσια των πόλεων φοιτούσαν μαθητές από ολόκληρους νομούς, η μη επιβολή υποχρεωτικής εργασίας και τοπικής φορολογίας στις οικονομικά ευρωστότερες κοινωνίες των πόλεων δείχνει ότι οι αστικοί πληθυσμοί δεν είχαν ενστερνιστεί το όραμα επαρκών, ευπρόσωπων και υγιεινών διδακτηρίων και επαφίενταν στις κρατικές πρωτοβουλίες για την επίλυση του διδακτηριακού τους προβλήματος.

Η χορήγηση της πλειοψηφίας των κρατικών επιχορηγήσεων στα σχολεία των πόλεων υπέκρυπτε και πολιτικές σκοπιμότητες. Ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1935 σημείωνε ότι το αποκορύφωμα αυτής της πρακτικής σημειωνόταν ακριβώς στις προεκλογικές περιόδους[1529]. Άλλος επιθεωρητής τόνιζε ότι «το Υπουργείον Παιδείας δεν εμοίρασε τις κρατικές αρωγές, με πνεύμα δικαιοσύνης, αναλόγως όχι μόνον της διδακτηριακής

[1523] Βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ..., ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 392-393.

[1524] Βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία ...», *ό. π.* σημ. 361, σ.σ. 33-34.

[1525] Βλ. στο κεφάλαιο της διατριβής *ΙΙΙ.1.1 Η σχολική περιφέρεια του Ρεθύμνου.*

[1526] Βλ. Ασημομύτη Μ., «Σαν σήμερα πριν 65 χρόνια», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 14661 (10-1-1997), Παπαδαντωνάκη Μ., *Ποιητικά σκιρτήματα. Μαθητικές αναπολήσεις*, επιμ. Αστρινός Μ., Ρέθυμνο 2005, σ.σ. 43-53 και Βαλαρή Θ., *Μια πόλη* αναμνήσεις..., *ό. π.* σημ. 118, σελ. 203. Ο «Οίκος Παιδείας» θεμελιώθηκε το έτος 1928 και εγκαινιάστηκε το 1932. Οικοδομήθηκε σε οικόπεδο οκτώ στρεμμάτων, το οποίο παραχωρήθηκε από τον Δήμο Ρεθύμνου. Η ανέγερση χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας, από το Εφεδρικό Ταμείο (1.500.000 δραχμές) και από άλλες μικρότερες δωρεές.

[1527] Η ανέγερση του ισογείου ξεκίνησε το έτος 1925 και τελείωσε το 1927 (βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 746 (1-3-1925) και φ. 880 (6-11-1927), εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 8874 (23-9-2004) και περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α', τ. 11 (1-6-1925). Οικοδομήθηκε με έξοδα της Μοναστηριακής Επιτροπείας Ρεθύμνης, σε οικόπεδο του Δήμου Ρεθύμνου. Το έτος 1936 η Επιτροπεία, αδυνατώντας να ανεγείρει δεύτερο όροφο στο κτήριο, το δώρισε στη Σχολική Εφορεία του Γυμνασίου Θηλέων (βλ. Καμηλάκη Χ., *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός...*, *ό. π.* σημ. 15, σ.σ. 326-327).

[1528] Η ίδια πολιτική ακολουθήθηκε σε όλη την Ελλάδα. Για παράδειγμα, το Δημοτικό Σχολείο Αγίου Νικολάου Λασιθίου στοίχισε 1.500.000 δραχμές, από τις οποίες το Υπουργείο Παιδείας χορήγησε τις 830.000 (βλ. Πιμπλή Ν., «Λόγος εκφωνηθείς τη 15 Οκτωβρίου 1933», περιοδικό *Μύσων*, τ. Γ'/1934, σελ. 211).

[1529] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1610 (8-12-1935).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καταστάσεως, αλλά και της οικονομικής ευρωστίας εκάστου τόπου». Στη διανομή αυτή φαίνεται ότι τον σπουδαιότερο ρόλο έπαιξε η πολιτική σκοπιμότητα καί ο πολιτικός εκβιασμός[1530].

Οι τοπικές εφημερίδες της περιόδου αναφέρονται συχνά στη μεσολάβηση πολιτικών προσώπων για την ανέγερση διδακτηρίων, επιδοκιμάζοντας την πρακτική αυτή. Το «θαυμάσιον σχολικόν κτήριον» του Γαράζου πιστώνεται σε βουλευτή των Φιλελευθέρων, ενώ σημειώνεται ότι «ο κ. Υπουργός της Παιδείας είναι εις εκ των εξεχόντων επιτελών τού Φιλελευθέρου Κόμματος...Και ερωτώμεν...Άνευ της υποδείξεως και της ενεργείας του Βουλευτού..., θα ενδιεφέρετο ο κ. Υπουργός δια τα Ανώγεια, τα Σίσαρχα, τον Καμαριώτην, την Αξόν και τόσα άλλα χωρία της Επαρχίας, τα οποία είχον ανάγκην από καινούργια σχολεία;»[1531]. Μερικές φορές, μάλιστα, οι πολιτικοί διεκδικούσαν προσωπικά την ίδρυση σχολείων και την ανέγερση διδακτηρίων, όπως άλλος βουλευτής, ο οποίος ισχυριζόταν για το Γυμνάσιο Θηλέων του Ρεθύμνου ότι «εφρόντισα να ιδρυθεί κατά το 1933»[1532].

Η μειωμένη κινητοποίηση των κατοίκων των αστικών κέντρων για την οικοδόμηση διδακτηρίων οφειλόταν στην αυξημένη πολιτική τους βαρύτητα, στις υψηλές τιμές της γης των πόλεων και στην απουσία της συλλογικότητας εκείνης, που συνέγειρε τους αγροτικούς πληθυσμούς στην κατασκευή κοινοτικών έργων και στην ανέγερση διδακτηρίων[1533].

2.2.2.10 Η επέκταση της κυριαρχίας της κεντρικής εξουσίας

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα δεν καταβλήθηκε καμιά προσπάθεια θεσμικής προτυποποίησης των σχολικών κτηρίων που ανεγείρονταν στην Κρήτη και στον Μυλοπόταμο. Τέτοια πρότυπα διαμόρφωσης των υπαρχόντων χώρων και των ελάχιστων κτηρίων που ανεγείρονταν εξαρχής για τη στέγαση σχολείων υπήρχαν στις κατά καιρούς εκδόσεις των *Οδηγών* της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και στη συνέχεια στη *Διδασκαλική*. Τα πρότυπα, όμως, αυτά χρησιμοποιούνταν περισσότερο ως προς την εσωτερική διαμόρφωση των κτηρίων και λιγότερο ως προς την εξωτερική, για την οποία, άλλωστε, οι οδηγίες που έδιναν οι Οδηγοί ήταν γενικόλογες.

Τα έξι διδακτήρια του 19ου αιώνα που διασώζονται στον Μυλοπόταμο δεν αφήνουν περιθώρια αναγνώρισης προτύπων, αφού μάλιστα τα κτήρια αυτά έχουν υποστεί αλλεπάλληλες μετασκευές και τροποποιήσεις. Η εξέταση των τριών λιγότερο αλλοιωμένων από αυτά, του Μελιδονίου (1882), του Σκορδίλου (1884) και του Δοξαρού (1889), δείχνει ότι κατά την οικοδόμησή τους καταβλήθηκε προσπάθεια κατασκευής διακριτών μέσα στους οικισμούς κτηρίων, ιδιαίτερα στα δύο πρώτα από αυτά.

Η απουσία προτυποποίησης κατά τον 19ο αιώνα ήταν απόλυτα φυσιολογική, αν παρθεί υπόψη το γεγονός ότι κατά την περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων δεν υφίσταντο εκπαιδευτικές αρχές και ότι κατά την περίοδο της ημιαυτονομίας το ρόλο τους έπαιζαν οι τοπικές δημογεροντίες. Προσπάθεια ενιαίας εμφάνισης των διδακτηρίων έγινε για πρώτη φορά επί αυτονομίας, όταν το έτος 1903 με το άρθρο 12 του νόμου 485 υπήρξε πρόβλεψη ότι

[1530] Βλ. Φωτόπουλου Ι., «Η δημοτική μας εκπαίδευση και σκέψεις για τη βελτίωσή της», στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σελ. 307.

[1531] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Τύπος*, φ. 129 (17-8-1932).

[1532] Βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1022 (16-7-1948).

[1533] Βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires ... », *ό. π.* σημ. 360, σελ. 631. Την παρατήρηση αυτή είχε κάνει ήδη από το έτος 1899 ο νομαρχιακός επιθεωρητής Ρεθύμνου: «Υπάρχουσιν σχολικά κτίρια...μόνον στέγης στερούνται και εστεγασμένα θα ήσαν, εάν μη οι Ρώσοι υποσχόμενοι ξυλείαν, ήν δεν ηδυνήθησαν να παράσχωσι, διήγειρον εν τοις κατοίκοις ελπίδας κυβερνητικών παροχών, αίτινες αφαιρούσι πάσαν ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν και ενέργειαν» (βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Φάκελος 1899-1900..., *ό. π.* σημ. 825, σελ. 4-5).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

«σχολικά κτήρια εγείρονται εν τω μέλλοντι επί τη βάσει σχεδίων πληρούντων πάντας της όρους της υγιεινής και παιδαγωγικής και εγκρινομένων υπό της Α. Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως». Η πρόβλεψη αυτή, όμως, παρέμεινε τελικά στο επίπεδο των προθέσεων, αφού το στεγαστικό πρόβλημα των σχολείων ήταν οξύτατο και η Κρητική Πολιτεία δεν μπορούσε να διαθέσει χρήματα για τη λύση ή έστω για την ανακούφισή του. Τέτοια σχέδια δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν ούτε στα αρχεία της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας στα Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., αλλά ούτε και σε κανένα από τα αρχεία των 24 σχολείων του νομού Ρεθύμνου που ερευνήθηκαν. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό να μην εκπονήθηκαν ποτέ. Άλλωστε, τα τρία διασωζόμενα διδακτήρια της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας στον Μυλοπόταμο (Ρουμελί 1901, Ελεύθερνα 1905, Κρυονέρι 1911) και τα 22 στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου (Μουρνέ 1899, Θρόνος 1899, Μέρωνας 1899, Άγιος Ιωάννης Καμένος 1900, Αρμένοι 1901, Αποδούλου 1901, Πλατάνια 1901, Χάρκια 1901, Χρωμοναστήρι 1901, Βισταγή 1901, Καρίνες 1901, Μούντρος 1901, Βάτος 1908, Αρχοντική 1910, Πλάτανος 1910, Σπήλι 1910, Καρέ 1911, Σελλί 1911, Κυριάννα 1911, Λαμπινή 1911, Πρασές 1911, Νίθαυρη 1912) δεν φαίνεται να έχουν κοινά πρότυπα στην πρόσοψή τους, πέραν της προσπάθειας δημιουργίας μεγάλων ανοιγμάτων και του μεγάλου τους ύψους, πάντα με τα μέτρα της εποχής και του τόπου.

Προς το τέλος της αυτονομίας, το έτος 1910, η Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας ζήτησε από το ελληνικό Υπουργείο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως την αποστολή των νομοσχεδίων που αφορούσαν την ανέγερση διδακτηρίων και είχαν εισαχθεί για συζήτηση στην ελληνική Βουλή. Τα νομοσχέδια αυτά, αν και ποτέ δεν ψηφίστηκαν, δείχνουν την προσπάθεια ομογενοποίησης του σχολικού χώρου, στην οποία συνέτεινε και η ίδρυση Αρχιτεκτονικού Τμήματος στο Υπουργείο από το έτος 1908[1534]. Η προσπάθεια αυτή αφορούσε όχι μόνο το σχολικό, αλλά συνολικά τον εθνικό χώρο και είχε ξεκινήσει από την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, με την κατασκευή οδικού, σιδηροδρομικού και λιμενικού δικτύου, την ανάληψη από το κράτος εκτεταμένου προγράμματος δημόσιων έργων, την προσπάθεια διοικητικού συγκεντρωτισμού, την κατάργηση των τελωνειακών ζωνών των δήμων, την καταδίωξη της ληστείας και την ανάληψη της αστυνόμευσης το έτος 1906 από τη Χωροφυλακή[1535]. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και την προσάρτηση των νέων χωρών, η προσπάθεια ενοποίησης του εθνικού χώρου εντάθηκε. Στο πλαίσιο αυτό, η κυριαρχία της κεντρικής εξουσίας άρχισε να αντανακλάται και στον συμβολικό χαρακτήρα των δημόσιων κτηρίων και, ιδιαίτερα, στα διδακτήρια.

Αρχικά επιδιώχτηκε να δοθεί στην πρόσοψη των σχολικών κτηρίων ο χαρακτήρας ενός εντυπωσιακού πολιτισμικού συμβόλου, του αρχαιοελληνικού ναού. Συγκεκριμενοποίηση της προσπάθειας αυτής υπήρξαν τα λεγόμενα «σχολεία Καλλία» ή «μικρά πανεπιστήμια», τα οποία αποδείχτηκαν εξαιρετικά δαπανηρά. Έτσι, από το έτος 1911 το Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας προχώρησε σταδιακά στη σύνταξη δύο σειρών σχεδίων, απλούστερων σχετικά με εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Με βάση τα σχέδια αυτά οικοδομήθηκε εφεξής το μεγαλύτερο μέρος των διδακτηρίων του ελληνικού χώρου, μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

[1534] Βλ. Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1909, Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εισηγητική Έκθεσις και Σχέδιον Νόμου περί Διδακτηρίων των Δημοτικών Σχολείων.

[1535] Ο Ν. Σβορώνος έχει επισημάνει ότι κατά την περίοδο 1856-1909 τέθηκαν οι βάσεις για την παγίωση μιας κρατικής δομής με όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά του αστικού κράτους (βλ. Σβορώνου Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1976, σελ. 90). Ορισμένοι ερευνητές αποτιμούν θετικά την συγκεντροποίηση της κρατικής εξουσίας, ως αντίβαρο στις διάχυτες εξουσίες των κατά τόπους προυχόντων (βλ. Βουρνά Τ., *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας 1821-1909*, Αθήνα 1974, σελ. 218).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η νέα τυπολογία του σχολικού κτηρίου ήταν λιγότερο μνημειακή από την προηγούμενη, δεν παραιτήθηκε όμως από την προσπάθεια δημιουργίας διακριτών κτηρίων, παραστάσεων της δημόσιας εικόνας στις ελληνικές πόλεις και στα χωριά. Τα περισσότερα από 3.000 σχολικά κτήρια που κατασκευάστηκαν μετά το 1920, αν και όχι εξίσου εντυπωσιακά μ' εκείνα της προηγούμενης περιόδου, είναι άμεσα αναγνωρίσιμα παντού στον ελληνικό χώρο και αποτέλεσαν μέσα πολιτικής διαπαιδαγώγησης τόσο των αστικών όσο και των αγροτικών πληθυσμών.

Στην περιοχή του Μυλοποτάμου τα σχολικά κτήρια αυτής της περιόδου ακολούθησαν στην πλειοψηφία τους τα επίσημα αρχιτεκτονικά πρότυπα, μερικές φορές απλοποιημένα. Εδράζονται σε διευρυμένες βάσεις, χαρακτηρίζονται από συμμετρία, είναι υπερυψωμένα από το έδαφος και διαθέτουν μεγάλο αριθμό ανοιγμάτων στη μεσημβρινή τους πλευρά. Τα περισσότερα έχουν μεγάλο ύψος, στεγάζονται με κεραμοσκεπή και διαρθρώνονται σε τρεις ζώνες. Η μνημειακότητά τους εξαντλείται στη διαμόρφωση περίτεχνων θυρωμάτων, που προκαλούν αίσθημα σεβασμού μπροστά σ' αυτό που αντιπροσωπεύουν τα κτήρια, την εκπαίδευση και το κράτος το οποίο την ελέγχει. Έχουν σημαντικές διαστάσεις και είναι οικοδομημένα σε μεγάλα, για τα μέτρα των οικισμών, οικόπεδα. Διαθέτουν βοηθητικούς χώρους πολυτελείς για τα μέτρα της εποχής –γραφεία δασκάλων, ιματιοθήκες, χώρους υγιεινής- και συχνά είναι χωροθετημένα δίπλα στους ενοριακούς ναούς, ανταλλάσσοντας μ' αυτούς ιδεολογικούς συμβολισμούς. Έτσι, στη Θεοδώρα του Μέσα Μυλοποτάμου και στο Χουμέρι του Κάτω Μυλοποτάμου η συνύπαρξη διδακτηρίων και ενοριακών ναών στις πλατείες προκαλούσαν αισθήματα δέους. Στα Ζωνιανά του Πάνω Μυλοποτάμου, το διδακτήριο συνυπήρχε στην πλατεία τόσο με την εκκλησία όσο και με το ηρώο πεσόντων, δημιουργώντας ένα επιβλητικό για τη φτωχική κοινωνία του οικισμού σύνολο. Η κρατική εξουσία, που αντιπροσωπευόταν από το σχολικό κτήριο, δανειζόταν κύρος από τη γειτνίαση με την υποδηλούμενη από την εκκλησία θεϊκή εξουσία και προσπαθούσε να επιβληθεί στην εξαιρετικά παραβατική κοινωνία του οικισμού.

Στο Ρουμελί του Κάτω Μυλοποτάμου, οικισμό με αυξημένη μωαμεθανική παρουσία, η συνύπαρξη της ενοριακής εκκλησίας με δύο διδακτήρια διαφορετικών περιόδων, στο ανώτατο υψομετρικά σημείο του οικισμού, λειτουργούσε ενοποιητικά για τους γηγενείς και τους εποίκους που τον συνοίκησαν μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Τέλος, η χωροθέτηση των μνημείων πεσόντων των οικισμών στους περιβόλους των διδακτηρίων του Κρυονερίου, των Αλόιδων και η τοποθέτηση μνημειακών εικονοστασιών στην πρόσοψη του διδακτηρίου της Επισκοπής και στους περιβόλους των διδακτηρίων των Έρφων και των Σκουλουφιών, υποδηλώνουν με συμβολικό τρόπο την προσπάθεια εγκαθίδρυσης της κρατικής εξουσίας στους παραπάνω οικισμούς, με την επίκληση τόσο θρησκευτικών όσο και εθνικών αισθημάτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2.2.3 Ποιοτικές παράμετροι ανάλυσης του διδακτηριακού δικτύου

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η ανάλυση του διδακτηριακού δικτύου της περιοχής του Μυλοποτάμου, από την οικοδόμηση του πρώτου διδακτηρίου το έτος 1882 μέχρι τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν τα ερωτήματα πόσο έγκαιρα σε σχέση με το σχολικό δίκτυο διαμορφώθηκε το διδακτηριακό, σε τι ποσοστό αυτό απαρτιζόταν από δημόσια και κοινοτικά διδακτήρια, πόσο κατάλληλα ήταν αυτά τα διδακτήρια από παιδαγωγική και υγιεινή άποψη και πόσο επαρκή ήταν για το μέγεθος του μαθητικού πληθυσμού που καλούνταν να εξυπηρετήσουν. Όπως και στο αντίστοιχο κεφάλαιο ανάλυσης του σχολικού δικτύου, τα ερωτήματα θα απαντηθούν με την εισαγωγή ποιοτικών παραμέτρων, που όλες μπορούν να εκφράζονται και με αριθμητικές τιμές. Οι παράμετροι αυτές αναφέρονται στο ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων και στον χρόνο αναμονής για την ανέγερσή τους, στην καταλληλότητα και στην επάρκειά τους. Εξυπακούεται ότι για την εξέλιξη των παραμέτρων μέσα στον χρόνο επιλέγησαν και πάλι οι ίδιες χρονικές στιγμές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση του σχολικού δικτύου.

2.2.3.1 Το ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων

Σημαντική παράμετρος για την αξιολόγηση του διδακτηριακού δικτύου είναι το ποσοστό των σχολικών κτηρίων που ανεγέρθηκαν με τη διαδικασία των δημόσιων και των κοινοτικών διδακτηρίων.

Οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για την περίοδο μέχρι την ψήφιση του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου είναι αποσπασματικές. Λίγο πριν την επανάσταση του 1866 στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 7 σχολικά κτήρια, για τα οποία δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες. Το 1881, έτος ψήφισης του πρώτου Περί Παιδείας νόμου, στην περιοχή λειτουργούσαν 12 σχολικά κτήρια, από τα οποία το ένα κοινοτικό (ποσοστό 25%), τα δύο ιδιωτικά (50%) και το ένα εκκλησιαστικό (25%). Για τα υπόλοιπα 8 κτήρια δεν διαθέτουμε πληροφορίες.

Το 1889, έτος ψήφισης του δεύτερου Περί Παιδείας νόμου, ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 6 κοινοτικά διδακτήρια (ποσοστό 86%) και 1 εκκλησιαστικό (14%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 1 κοινοτικό διδακτήριο (33%) και 2 ιδιωτικά (77%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος 2 κοινοτικά διδακτήρια (100%). Συνολικά στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 21 σχολικά κτήρια, για τα 12 από τα οποία έχουμε πληροφορίες: τα 9 ήταν κοινοτικά (ποσοστό 73%), τα 2 ιδιωτικά (18%) και το ένα εκκλησιαστικό (9%).

Το 1899, πρώτο έτος της αυτονομίας, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 33 σχολικά κτήρια, για τα 22 από τα οποία γνωρίζουμε το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς. Ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 7 (88%) κοινοτικά διδακτήρια και ένα εκκλησιαστικό (12%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 4 κοινοτικά διδακτήρια (45%), 3 ιδιωτικά (33%), ένα εκκλησιαστικό (11%) και έναν μετασκευασμένο ναό (11%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος 4 κοινοτικά (80%) και ένα ιδιωτικό διδακτήριο (20%). Συνολικά, από τα 22 γνωστά διδακτήρια του Μυλοποτάμου, τα 15 ήταν κοινοτικά (ποσοστό 68%), τα 4 ιδιωτικά (18%), τα 2 εκκλησιαστικά (9%) και το ένα ήταν μετασκευασμένος ναός (5%).

Το 1912, λίγο πριν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 12 κοινοτικά διδακτήρια (ποσοστό 71%), 4 ιδιωτικά (24%) και ένα εκκλησιαστικό (5%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 9 κοινοτικά διδακτήρια (60%), 4 ιδιωτικά (27%), έναν διασκευασμένο ναό (6,5%) και ένα προϊόν δωρεάς (6,5%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος 4 κοινοτικά διδακτήρια (80%) και ένα ιδιωτικό (20%). Συνολικά, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 38 διδακτήρια, από τα οποία τα 25 κοινοτικά (ποσοστό 67%), τα 9 ιδιωτικά (24%), το ένα εκκλησιαστικό (3%) και ένας ναός (3%). Ένα διδακτήριο αποτελούσε προϊόν δωρεάς (3%), ενώ για ένα δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες.

Το 1920 ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 14 κοινοτικά διδακτήρια (ποσοστό 64%), 7 ιδιωτικά (32%) και ένα εκκλησιαστικό (4%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 9 κοινοτικά διδακτήρια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(56%), 4 ιδιωτικά (25%), 2 διασκευασμένους ναούς (13%) και ένα προϊόν δωρεάς (6%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος 4 κοινοτικά διδακτήρια (57%) και 3 ιδιωτικά (43%). Συνολικά, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 46 διδακτήρια, από τα οποία τα 27 ήταν κοινοτικά (ποσοστό 60%), τα 14 ιδιωτικά (31%), το ένα εκκλησιαστικό (2%), τα 2 μετασκευασμένοι ναοί (5%) και το ένα προερχόταν από δωρεά (2%). Για ένα διδακτήριο δεν διαθέτουμε πληροφορίες.

Το 1928 ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 15 κοινοτικά διδακτήρια (ποσοστό 60%), 9 ιδιωτικά (36%) και ένα δημόσιο (4%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 8 κοινοτικά διδακτήρια (47%), 4 ιδιωτικά (24%), ένα προϊόν δωρεάς (6%) και 4 δημόσια (23%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος 5 κοινοτικά διδακτήρια (71%) και 2 ιδιωτικά (29%). Συνολικά, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 49 διδακτήρια, από τα οποία τα 5 ήταν δημόσια (ποσοστό 10%), τα 28 κοινοτικά (57%), τα 15 ιδιωτικά (31%) και το ένα προερχόταν από δωρεά (2%).

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το έτος 1940, ο Κάτω Μυλοπόταμος διέθετε 12 κοινοτικά διδακτήρια (ποσοστό 46%) και 14 δημόσια (54%), ο Πάνω Μυλοπόταμος 4 κοινοτικά διδακτήρια (19%), 2 ιδιωτικά (10%) και 15 δημόσια (71%) και ο Μέσα Μυλοπόταμος ένα κοινοτικό διδακτήριο (12,5%), ένα ιδιωτικό (12,5%) και 6 δημόσια (75%). Συνολικά, στον Μυλοπόταμο λειτουργούσαν 55 διδακτήρια, από τα οποία τα 17 ήταν κοινοτικά (ποσοστό 31%), τα 35 δημόσια (64%) και τα 3 ιδιωτικά (5%). Το ίδιο έτος βρίσκονταν υπό κατασκευή 7 ακόμη διδακτήρια, όλα δημόσια (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 21).

Συμπερασματικά, το έτος 1881 τα δημόσια διδακτήρια του Μυλοποτάμου αποτελούσαν ποσοστό 25% του συνόλου, το 1889 αποτελούσαν το 73%, το 1899 το 68%, το 1912 το 67%, το 1920 το 60%, το 1928 το 62% και λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το έτος 1940, το 95% του συνόλου των διδακτηρίων.

Τα παραπάνω στοιχεία, συσχετιζόμενα με εκείνα της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου του Μυλοποτάμου, μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε σε ποιες περιόδους οι ρυθμοί αύξησης σχολικού και διδακτηριακού δικτύου συνέπιπταν, σε ποιες προηγούνταν και σε ποιες έπονταν. Κατά την περίοδο από την επανάσταση του 1866 μέχρι το 1889 ο ρυθμός ανάπτυξης του διδακτηριακού δικτύου υπολείπονταν ελαφρά του ρυθμού ανάπτυξης του σχολικού δικτύου. Κατά τη δεκαετία 1889-1899 οι δυναμικοί ρυθμοί ανάπτυξης των δύο δικτύων συνέπεσαν. Από εκεί και πέρα και μέχρι το έτος 1928 ο ρυθμός αύξησης των δημόσιων διδακτηρίων υπολειπόταν σημαντικά του ρυθμού επέκτασης του σχολικού δικτύου. Η αντίστροφη τάση παρατηρήθηκε κατά την περίοδο 1928-1940. Λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η εκρηκτική αύξηση του ρυθμού ανέγερσης δημόσιων διδακτηρίων έφερε σε σύμπωση τα δύο δίκτυα, σχολικό και διδακτηριακό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΔΙΑΓΡ. 2). Το έτος 1940 3 μόλις από τα 55 σχολεία του Μυλοποτάμου δεν στεγάζονταν σε δημόσια διδακτήρια. Για το ένα από αυτά είχε ξεκινήσει η προσπάθεια ανέγερσης δημόσιου διδακτηρίου, ενώ παράλληλα ανεγείρονταν άλλα 6, για την αντικατάσταση ισάριθμων παλιών διδακτηρίων.

2.2.3.2 Ο χρόνος αναμονής για την ανέγερση διδακτηρίων και η παλαιότητά τους το έτος 1940

Ο χρόνος αναμονής από την ίδρυση ενός σχολείου μέχρι την οικοδόμηση κοινοτικού (και αργότερα δημόσιου) διδακτηρίου φανερώνει το πόσο επένδυαν οι τοπικές κοινωνίες στην εκπαίδευση. Κατά δεύτερο λόγο δείχνει το κατά πόσον το σχολικό δίκτυο συνέπιπτε με το διδακτηριακό, ποιο προηγούνταν και ποιο έπονταν στις διάφορες χρονικές περιόδους.

Ο χρόνος αναμονής για την ανέγερση δημόσιων διδακτηρίων κυμαινόταν από μηδενικός μέχρι τα 61 έτη. Μηδενικός χρόνος αναμονής υπήρξε στις περιπτώσεις των οικισμών Αγιά, Αρχαία Ελεύθερνα, Αχλαδές, Εξάντης, Πασαλίτες και Σκορδίλο στον Κάτω Μυλοπόταμο και Αείμονας στον Πάνω Μυλοπόταμο. Στις περιπτώσεις αυτές το διδακτήριο ανεγέρθηκε προκαταβολικά και στη συνέχεια λειτούργησε σχολείο.

Πολύ μεγάλος ήταν ο χρόνος αναμονής στις περιπτώσεις των οικισμών Μελιδόνι (38 χρόνια), Ρουμελί (35), Μαργαρίτες (32) και Κάμπου Μετόχια (30 χρόνια) στον Κάτω

Μυλοπόταμο και Άγιος Μάμας (61 χρόνια), Γαράζο (50), Ανώγεια 1° (40), Δαφνέδες (39), Άγιος Ιωάννης (34), Αηδονοχώρι (32), Καμαριώτης (29) και Επισκοπή (28) στον Πάνω Μυλοπόταμο. Οι περιπτώσεις των οικισμών Αβδελάς και Δαμαβόλου, στους οποίους η οικοδόμηση σχολικών κτηρίων καθυστέρησε 29 και 35 χρόνια, αντίστοιχα, ήταν διαφορετικές, αφού μεσολάβησαν διαστήματα αναστολής λειτουργίας των σχολείων τους.

Ο μέσος όρος που μεσολαβούσε από την ίδρυση ενός σχολείου μέχρι τη στέγασή του σε δημόσιο διδακτήριο ήταν 14,9 χρόνια. Ο χρόνος αυτός ήταν ανομοιογενής στις διαφορετικές χρονικές περιόδους. Αν θελήσουμε να τον επιμερίσουμε, βρίσκουμε ότι ο χρόνος αναμονής στις περιόδους των μεγάλων επαναστάσεων και της ημιαυτονομίας ήταν κατά μέσο όρο 23,4 χρόνια, ενώ στις περιόδους της αυτονομίας και της ένωσης με την Ελλάδα μειώθηκε στα 10,4 χρόνια (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 36). Από τους χρόνους αυτούς γίνεται φανερό ότι κατά τον 19° αιώνα η ανέγερση κοινοτικού διδακτηρίου δεν αποτελούσε άμεση προτεραιότητα για τις τοπικές κοινωνίες. Τα σχολεία μπορούσαν να στεγάζονται σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, εκκλησίες και κατοικίες, χωρίς αυτό να θεωρείται ότι αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα για τη λειτουργία τους.

Με την αυγή της περιόδου της αυτονομίας στον Μυλοπόταμο ξεκίνησε μια σημαντική προσπάθεια ανέγερσης κοινοτικών διδακτηρίων, η οποία, όμως, ήταν ανισομερής ως προς την κατανομή της στο χρόνο. Έτσι, από τα 19 διδακτήρια που ανεγέρθηκαν στον Μυλοπόταμο επί Κρητικής Πολιτείας, τα 13, ποσοστό 68%, οικοδομήθηκαν κατά τα τέσσερα πρώτα έτη.

Η περίοδος των Βαλκανικών πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της μικρασιατικής εκστρατείας δεν ευνόησαν, όπως ήταν φυσικό, την ανέγερση διδακτηρίων. Προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος της σχολικής στέγης άρχισαν να καταβάλλονται και πάλι από το 1923. Από το έτος αυτό και μέχρι το 1940 στον Μυλοπόταμο ανεγέρθηκαν 38 διδακτήρια, δηλαδή νέα διδακτήρια απέκτησε το 69% των σχολείων. Η διδακτηριακή αυτή έκρηξη δεν ήταν ισομερώς κατανεμημένη στο χρόνο. Τα σημεία αιχμής της ήταν πρωταρχικά τα έτη 1929 και 1931, με 8 νέα διδακτήρια το κάθε έτος, και κατά δεύτερο λόγο το έτος 1940, με 5 νέα διδακτήρια. Δεδομένου ότι για την ανέγερση ενός διδακτηρίου απαιτούνταν κατά μέσο όρο μια πενταετία, τα δύο παραπάνω σημεία αιχμής, 1929 και 1931, συμπυκνώνουν τις προσπάθειες της δεκαετίας του 1920. Ο μεγάλος αριθμός των διδακτηρίων που αποπερατώθηκαν το έτος 1931 δείχνει ότι τα κτήρια αυτά εντάχθηκαν στο «πρόγραμμα Παπανδρέου» και αποπερατώθηκαν με την μικρή κρατική αρωγή που αυτό προσέφερε στα σχολεία της υπαίθρου. Το τρίτο σημείο αιχμής, κατά το έτος 1940, είναι εικονικό. Τα 5 διδακτήρια, που από το έτος αυτό στέγασαν σχολεία, δεν ήταν στην πραγματικότητα αποπερατωμένα. Η στέγαση των σχολείων έγινε εσπευσμένα με την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, οπότε έγινε συνείδηση στις τοπικές κοινωνίες και στις εκπαιδευτικές αρχές ότι η πλήρης αποπεράτωση των διδακτηρίων θα αργούσε και δεν θα ήταν εφικτή πριν από το τέλος των πολεμικών περιπετειών.

Η παλαιότητα των διδακτηρίων του Μυλοποτάμου το έτος 1940 ανερχόταν κατά μέσο όρο στα 15,6 έτη. Αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη για τον υπολογισμό της, όχι ο χρόνος ανέγερσης των κτηρίων αλλά ο χρόνος ριζικής τροποποίησής τους και μετατροπής τους στις διδακτηριακές απαιτήσεις τού τέλους της δεκαετίας του 1920 (προσθήκη γραφείου δασκάλου και ιματιοθήκης), η παλαιότητα των διδακτηρίων διαμορφώνεται στα 11,5 έτη. Στη μικρή ηλικία του διδακτηριακού δικτύου συντέλεσε το γεγονός ότι αρκετοί οικισμοί δεν αρκέστηκαν στα πρώτα διδακτήρια, αλλά προχώρησαν στην ανέγερση δεύτερων. Οι οικισμοί αυτοί ήταν το 38,5% του συνόλου, ενώ ένας οικισμός, το Ρουμελί, οικοδόμησε και τρίτο διδακτήριο. Σε λίγες περιπτώσεις η ανέγερση νέων διδακτηρίων ήταν επιβεβλημένη από την κακή στατική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα προηγούμενα. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοπικές κοινωνίες ανήγειραν δεύτερα διδακτήρια για να ανταποκριθούν στις νέες προδιαγραφές των σχολικών κτηρίων[1536].

2.2.3.3 Η καταλληλότητα των διδακτηρίων

Το ερώτημα του κατά πόσον τα διδακτήρια του έτους 1940 ήταν κατάλληλα, θα απαντηθεί με την εξέταση τεσσάρων παραμέτρων: του ποσοστού των διδακτηρίων που είχαν ανεγερθεί με επίσημο σχέδιο, του προσανατολισμού τους, της χωροθέτησης στο κτισμένο περιβάλλον και του τρόπου στέγασής τους. Η ύπαρξη χώρων υγιεινής, κατοικίας του δασκάλου και σχολικού κήπου όσο και αν ήταν επιθυμητή, δεν κρινόταν ως απαραίτητη κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

Το ποσοστό των διδακτηρίων που ανεγέρθηκαν με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας είναι δύσκολο να βρεθεί με ακρίβεια, εφόσον στη συντριπτική πλειοψηφία τους τα σχέδια οικοδόμησης, στις περιπτώσεις που είχαν εκπονηθεί, δεν διασώθηκαν ούτε στο Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ, ούτε και στα αρχεία των σχολείων[1537]. Για ορισμένα διδακτήρια γνωρίζουμε από τις εκθέσεις επιθεωρήσεως ότι οικοδομήθηκαν βάσει επίσημου σχεδίου. Για μερικά άλλα μπορούμε να το εικάσουμε βάσιμα, όχι μόνο από την αρχιτεκτονική τους φυσιογνωμία, αλλά και από τις διαστάσεις τους. Γνωρίζουμε ότι ο τύπος Α΄ των σχεδίων που είχαν εκπονηθεί για ολιγοθέσια σχολεία είχε διαστάσεις αίθουσας διδασκαλίας 9×6 μέτρα και ο τύπος Β΄ 8×5, 8×6 και 9×6 μέτρα. Με βάση τις διαστάσεις αυτές και τις μετρήσεις που πραγματοποιήσαμε στα υφιστάμενα διδακτήρια, μπορούμε να εντοπίσουμε εκείνα που ανταποκρίνονταν στις κρατικές προδιαγραφές. Στο ποσοστό αυτών των διδακτηρίων θα κατατάξουμε και εκείνα που είναι πιθανόν να μη διέθεταν ιδιαίτερα σχέδια, αλλά τα είχαν δανειστεί από άλλα διδακτήρια της ευρύτερης περιοχής. Άλλωστε, το Αρχιτεκτονικό Τμήμα δεν εκπονούσε ιδιαίτερα σχέδια στις περιπτώσεις διδακτηρίων μικρότερων των τετρατάξιων, αλλά διάλεγε από το ήδη υπάρχον απόθεμα σχεδίων εκείνα που προσαρμόζονταν καλύτερα στα συγκεκριμένα οικόπεδα[1538].

Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι από τα 52 δημόσια διδακτήρια του Μυλοποτάμου του έτους 1940 τα 25 ανεγέρθηκαν με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος και τα 18 χωρίς σχέδιο. Από τα υπολειπόμενα 9 διδακτήρια, οι διαστάσεις των 7 (Αβδελά, Αλφάς, Αξού, Λαγκάς, Ορθέ, Πανόρμου, Σισάρχων) δείχνουν ότι ανεγέρθηκαν με βάση τέτοιο σχέδιο. Συνολικά, λοιπόν, τα 32 από τα 52 σχολεία (62%) των διδακτηρίων του Μυλοποτάμου το έτος 1940 είχαν οικοδομηθεί με σχέδιο του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας. Παράλληλα, το σύνολο των 7 διδακτηρίων που

[1536] Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το Ρουμελί ανήγειρε και τέταρτο κατά σειρά διδακτήριο μέσα σε 8 δεκαετίες, το έτος 1962. Δεύτερα διδακτήρια ανήγειραν μεταπολεμικά οι οικισμοί Σκορδίλο (1960), Ελεύθερνα (1962), Πλευριανά (1950), Άνω Τριπόδος (1951), Αγιά (1958), Αχλαδές (1951), Σκεπαστή (1960), Εξάντης (1961), Σκουλούφια (1948), Έρφοι (1951), Άγιος Μάμας (1959), Μουρτζανά (δεκαετία 1960), Δαφνέδες (1958), Δαμαβόλου (1960), Λιβάδια (δεκαετία 1970), Χώνος (1952) και Απλαδιανά (1965). Τρίτα κατά σειρά διδακτήρια ανήγειραν οι οικισμοί Πασαλίτες (1963), Ανώγεια (1966), Βενί (1968), Ζωνιανά (1963), Κάλυβος (1962), Αείμονας (1962) και Δοξαρό (1964).

[1537] Υπήρξαν και περιπτώσεις ανέγερσης διδακτηρίων με σχέδια της Νομομηχανικής Υπηρεσίας, όπως στα Απλαδιανά το έτος 1925 και στην Καλή Συκιά το 1927 (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον 1927-28..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 847). Στις περιπτώσεις αυτές οι σχολικές αρχές δεν ζητούσαν σχέδια του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας επειδή οι τοπικές κοινωνίες αδυνατούσαν να ανεγείρουν τα μεγάλα διδακτήρια που ζητούσε το Αρχιτεκτονικό Τμήμα ή τα οικόπεδα ήταν ακατάλληλα και δεν υπήρχε πιθανότητα να εγκριθούν. Στην περίπτωση της Καλής Συκιάς το διδακτήριο είναι μικρότερο του κανονικού και ο προσανατολισμός του βόρειος.

[1538] Βλ. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σ.σ. 205-206.

εξακολουθούσαν να οικοδομούνται το έτος 1940, ανεγείρονταν βάσει σχεδίου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25).

Σημαντική παράμετρος καταλληλότητας των σχολικών κτηρίων θεωρούνταν ο προσανατολισμός τους. Ως σωστοί προσανατολισμοί κρίνονταν ο νότιος, ο νοτιοανατολικός και, υπό όρους, ο νοτιοδυτικός Οι πρασανατολισμοί αυτοί εξασφάλιζαν την είσοδο των ηλιακών ακτίνων στα διδακτήρια τον χειμώνα, κατά τις ώρες διεξαγωγής των μαθημάτων[1539]. Στον Μυλοπόταμο, από τα 52 διδακτήρια του έτους 1940 τα 30 είχαν νότιο προσανατολισμό και τα 7 νοτιοανατολικό ή νοτιοδυτικό. Το ποσοστό, δηλαδή, των κατάλληλων από άποψη προσανατολισμού διδακτηρίων έφτανε το 71%. Από τα 7 διδακτήρια που δεν είχαν αποπερατωθεί, τα 5 είχαν κατάλληλο προσανατολισμό (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το κριτήριο του προσανατολισμού, σωστό στη θεωρητική του σύλληψη, θα έπρεπε να συνοδεύεται με πρόνοια δημιουργίας μικρών ανοιγμάτων στους οικισμούς μεγάλου υψομέτρου. Τα μεγάλα ανοίγματα στους ορεινούς οικισμούς, έστω και προς τη μεσημβρινή πλευρά, δημιουργούσαν κατά τον χειμώνα αρνητικό ισοζύγιο στην θερμική άνεση του κτηρίου, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι τα ανοίγματα αυτά συχνά δεν διέθεταν υαλοστάσια ή, αν διέθεταν, οι υαλοπίνακές τους ήταν συνήθως σπασμένοι. Για έναν τέτοιο ορεινό οικισμό, ο νομαρχιακός επιθεωρητής του έτους 1916 ανέφερε ότι «ως όμως εξακρίβωσα το ψυχρόν του κλίματος εν ώρα χειμώνος δεν επιτρέπει την κατασκευήν πολλών και μεγάλων παραθύρων, διότι κατά την εποχήν του χειμώνος πίπτει πολλή χιών»[1540].

Ως προς τη χωροθέτηση των διδακτηρίων στο κτισμένο περιβάλλον, αυτή έπρεπε να εξασφαλίζει την εύκολη και ασφαλή πρόσβαση των μαθητών, την κατά το δυνατόν γειτνίαση με την ενοριακή εκκλησία του οικισμού και την αποφυγή σχέσης με καφενεία, νεκροταφεία, σφαγεία και εκτάσεις με στάσιμα νερά, που ευνοούσαν την ελονοσία. Τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου εξασφάλιζαν σε ποσοστό 73% αυτές τις προϋποθέσεις, αφού από τα 52 τα 21 βρίσκονταν μέσα στους οικισμούς και τα 17 στα όριά τους. 20 από τα 52 διδακτήρια είχαν χωροθετηθεί κοντά σε εκκλησίες. Από τα μη αποπερατωμένα διδακτήρια, τα 4 ήταν χωροθετημένα εντός ή στα όρια οικισμών και ένα μόνο βρισκόταν κοντά σε εκκλησία (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25).

Εκτός οικισμών είχαν χωροθετηθεί 14 διδακτήρια, του Αβδελά, της Αγιάς, των Ανωγείων (δεύτερο), του Αχλαδέ, της Βιράν Επισκοπής, των Δαφνέδων, του Δοξαρού, του Καμαριώτη, των Κεραμωτών, των Μουρτζανών, του Ορθέ, του Πανόρμου, της Σκεπαστής και του Σκορδίλου. Από αυτά, τα διδακτήρια των Δαφνέδων, του Καμαριώτη και των Κεραμωτών απείχαν πολύ μικρή απόσταση από τους οικισμούς. Το διδακτήριο του Αχλαδέ οικοδομήθηκε

[1539] Ο Ε. Λαμπαδάριος πίστευε ότι «η κυριωτέρα πρόσοψις του διδακτηρίου πρέπει να τοποθετήται πάντοτε προς Α ή ΝΑ, και εις μεν τα βορειότερα μέρη της Ελλάδος ν' αποκλίνη ο τοιούτος προσανατολισμός εφ' όσον είναι δυνατόν μάλλον προς Ν, εις δε τα μεσημβρινώτερα μάλλον προς Β» (βλ. Λαμπαδάριου Ε., *Σχολική Υγιεινή...*, *ό. π.* σημ. 398, σελ. 38). Ο προσδιορισμός «κυριώτερη πλευρά» δεν αποσαφηνίζεται αν αφορούσε την πρόσοψη, όπου διανοιγόταν η είσοδος του κτηρίου, ή την πλευρά που διέθετε τη μεγαλύτερη επιφάνεια ανοιγμάτων. Για τις ανάγκες της διατριβής δεχτήκαμε ως κριτήριο προσανατολισμού το σημείο ή τα σημεία του ορίζοντα προς τα οποία εμφανίζεται η μεγαλύτερη επιφάνεια ανοιγμάτων και δευτερευόντως τα σημεία προς τα οποία διανοίγεται η είσοδος. Στην πλειοψηφία, πάντως, των περιπτώσεων τα δύο σημεία ταυτίζονται.

[1540] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1916..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 9. Το έτος 1935 ο νομαρχιακός επιθεωρητής, κάνοντας απολογισμό της διδακτηριακής «εκστρατείας», επισήμανε ότι για τη χωροθέτηση των διδακτηρίων θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη το κατά τόπους κλίμα. Το ίδιο θα έπρεπε να γίνεται για τη στέγαση, τα επιχρίσματα και το μέγεθος των ανοιγμάτων. Για τις όψεις των διδακτηρίων πίστευε ότι στην Κρήτη ενδείκνυται η αρμολογημένη λιθοδομή και όχι οι επιχρισμένες επιφάνειες, βλ. εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1630 (5-1-1936), φ. 1631 (8-1-1936) και φ. 1634 (11-1-1936).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εκτός οικισμού, επειδή στην περιοχή του η κατοίκηση πραγματοποιούνταν σε απομακρυσμένες μεταξύ τους συνοικίες. Το διδακτήριο της Αγιάς επιχειρούσε να εξυπηρετήσει δύο οικισμούς, την Αγιά και τα Μετόχια Αγιάς. Στα Ανώγεια η αστικοποίηση του χώρου δεν επέτρεπε την εξεύρεση φθηνού οικοπέδου. Στις περιπτώσεις του Ορθέ, της Σκεπαστής και του Σκορδίλου προκρίθηκε η γειτνίαση με τους ενοριακούς ναούς, έστω και αν αυτοί βρίσκονταν ουσιαστικά εκτός οικισμών. Οι μοναδικές περιπτώσεις, στις οποίες τα διδακτήρια των σχολείων απείχαν αδικαιολόγητα μακριά από τους οικισμούς, ήταν της Βιράν Επισκοπής, του Δοξαρού, των Μουρτζανών και του Πανόρμου. Το διδακτήριο της Βιράν Επισκοπής χωροθετήθηκε συνειδητά στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, όχι τόσο για να γειτνιάζει με την ομώνυμη εκκλησία, όσο γιατί προοριζόταν να εξυπηρετήσει εκτός της Βιράν Επισκοπής και τους οικισμούς Νέα Βιράν Επισκοπή, Νέα Μαγνησία και Άγιος Κωνσταντίνος (τότε Καϊναρτζές). Η πιο παρακινδυνευμένη χωροθέτηση ήταν του δεύτερου κατά σειρά διδακτηρίου του Δοξαρού, για το οποίο επιθεωρητής ανέφερε μεταπολεμικά: «όντως υπήρξε τόλμημα η εκλογή του σχολικού γηπέδου, καθόσον χρειάζεται ορειβασία 15΄ της ώρας εκ του υψηλοτέρου σημείου του χωρίου μέχρι του σχολείου»[1541]. Να σημειωθεί ότι δρόμος πρόσβασης προς το διδακτήριο δεν διανοίχτηκε ποτέ και η ανάβαση σ' αυτό γίνεται μέχρι σήμερα από δυσδιάκριτο μονοπάτι.

Άλλη σημαντική παράμετρος για την καταλληλότητα των διδακτηρίων ήταν ο τρόπος στέγασής τους. Έχουν γίνει ήδη αναφορές στον τυπικό τρόπο στέγασης του κρητικού σπιτιού κατά την εξεταζόμενη περίοδο, με δώμα από συμπιεσμένο υδραυλικό χώμα. Ο τρόπος στέγασης αυτός, που δεν απαιτούσε αγορά υλικών αλλά αποκλειστικά εργασία, αποτέλεσε την πιο συνηθισμένη λύση για τις στέγες των διδακτηρίων, μέχρι και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα[1542]. Από τότε σταδιακά άρχισε να προκρίνεται η λύση της κεραμοσκεπής, η οποία δεν απαιτούσε ετήσια συντήρηση, αλλά είχε μεγάλο κατασκευαστικό κόστος. Μέχρι το έτος 1940 τα 50 από τα 52 διδακτήρια της περιοχής του Μυλοποτάμου, ποσοστό 96%, είχαν καλυφθεί με κεραμοσκεπή. Με κεραμοσκεπή στεγάστηκε και το σύνολο των 7 διδακτηρίων, τα οποία δεν είχαν αποπερατωθεί το έτος 1940 (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΠΝ. 25).

Η ύπαρξη κατοικίας δασκάλου και σχολικού κήπου δεν υπήρξαν μετά το τέλος της κρητικής αυτονομίας αποφασιστικά κριτήρια για την καταλληλότητα των διδακτηρίων. Κατοικία δασκάλου, πάντως, διέθεταν τα σχολικά κτήρια της Αρχαίας Ελεύθερνας, του Αβδελά, του Αγίου Μάμαντος, των Μετοχίων Κάμπου (σε διαμορφωμένο πατάρι), της Αξού, της Ελεύθερνας, του Ορθέ, του Πρίνου, του Σκορδίλου και του Τριπόδου. Χώρους υγιεινής διέθεταν τα διδακτήρια της Αλφάς, των Ανωγείων, της Αρχαίας Ελεύθερνας, του Γαράζου, της Ελεύθερνας, των Μουρτζανών και του Ορθέ. Η ύπαρξη χώρων υγιεινής αποτελούσε εξαίρεση στα διδακτήρια του Μυλοποτάμου, αφού, μάλιστα, οι χώροι αυτοί ήταν ανύπαρκτοι στις κατοικίες και η ύπαρξή τους θεωρούνταν πολυτέλεια[1543]. Χώροι υγιεινής καταβλήθηκε προσπάθεια να οικοδομηθούν στα σχολεία μεταπολεμικά, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960.

[1541] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1956..., *ό. π.* σημ. 673, σελ. 41.

[1542] Στα παραπάνω πλεονεκτήματα θα πρέπει να προστεθεί και το γεγονός της δωρεάν προσφοράς μαθητικής εργασίας, για τη μεταφορά αργιλικού χώματος, τη διάστρωση και τη συμπίεσή του κάθε χρόνο, πριν από την περίοδο των βροχών. Να σημειωθεί ότι η στέγαση με δώμα δεν θα ήταν αποτελεσματική σε περιοχές με μεγάλες ετήσιες βροχοπτώσεις. Το ημιξηρικό, όμως, κλίμα της Κρήτης παρείχε τη δυνατότητα αυτή.

[1543] Ο εισηγητής της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος Β. Τωμαδάκης, αναλύοντας τα στοιχεία της απογραφής του έτους 1928, ανέφερε: «υπάρχουν χωρία ολόκληρα, εις τα οποία μάτην θα ανεζήτει τις μέρος κατάλληλον δια να ανακουφίση μίαν φυσικήν του ανάγκην» (βλ. Τωμαδάκη Β., «Στατιστικαί πληροφορίαι περί Κρήτης. Υγιεινή κατάστασις-αύξησις του πληθυσμού», περιοδικό *Κρητικαί Μελέται*, τ. 5/1933, σελ. 166).

Ελάχιστα διδακτήρια διέθεταν σχολικούς κήπους μέσα στον αύλειο χώρο. Συνηθέστερα, οι σχολικοί κήποι καλλιεργούνταν μακριά από τα σχολικά κτήρια, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες τον ρόλο του σχολικού κήπου έπαιζαν μερικές αλιτάνες ή γλάστρες στις αυλές των σχολείων και των εκκλησιών των οικισμών. Η διαμόρφωση σχολικών κήπων στο βραχώδες και άνυδρο έδαφος του Πάνω Μυλοποτάμου ήταν, οπωσδήποτε, δύσκολη και γινόταν προβληματική από τις ζημιές που επέφεραν στα καλλιεργούμενα φυτά τα αιγοπρόβατα[1544].

Ελάχιστα από τα διδακτήρια στα οποία στεγάστηκαν σχολεία κατά τη δεκαετία του 1930 ήταν αποπερατωμένα. Οι πιο συνηθισμένες ελλείψεις είχαν να κάνουν με τα εξωτερικά και εσωτερικά επιχρίσματα, την επίστρωση του δαπέδου, την επένδυση της στέγης εσωτερικά με ξυλεία και την ανυπαρξία τζαμιών στα υαλοστάσια. Σε πολλά διδακτήρια οι ελλείψεις αυτές συμπληρώθηκαν μεταπολεμικά, στα περισσότερα κατά τη δεκαετία του 1950[1545]. Οι ελλείψεις ήταν πολλές και στο εσωτερικό των διδακτηρίων, στον εξοπλισμό τους, ακόμη και στα μαθητικά θρανία. Κατά το έτος 1937, για το οποίο διαθέτουμε πλήρη στοιχεία, στο σύνολο των σχολείων του Μυλοποτάμου υπήρχαν μόνο 548 δίεδρα θρανία, που επαρκούσαν για 1096 από τους 2923 μαθητές που φοιτούσαν. Οι υπόλοιποι βολεύονταν σε 132 πολύεδρα θρανία, απομεινάρια της περιόδου του αλληλοδιδακτικού σχολείου και σε αυτοσχέδια καθίσματα από κορμούς δέντρων[1546] (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 31). Στις παραινέσεις των εκπαιδευτικών αρχών για εξοπλισμό με δίεδρα θρανία, οι σχολικές επιτροπές και τα ταμεία εκπαιδευτικής πρόνοιας απαντούσαν ότι προτεραιότητά τους αποτελούσε η οικοδόμηση του διδακτηρίου, μετά την αποπεράτωση του οποίου θα συμπληρώνονταν οι ελλείψεις σε εξοπλισμό.

2.2.3.4 Η επάρκεια των διδακτηρίων ως προς τον μαθητικό πληθυσμό

Εξίσου σημαντική με την απάντηση του ερωτήματος κατά πόσο τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου ήταν κατάλληλα για σχολική χρήση, είναι η απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο τα διδακτήρια αυτά ήταν επαρκή για το μέγεθος του μαθητικού πληθυσμού που στέγασαν και καλούνταν να στεγάσουν στο μέλλον[1547].

[1544] Στον Κάτω και στον Μέσα Μυλοπόταμο το πρόβλημα της βιωσιμότητας των σχολικών κήπων δεν ήταν τόσο έντονο. Τρεις μάλιστα από τους κήπους εκεί διέθεταν υπόγειες δεξαμενές νερού, στο Ρουμελί, στα Μετόχια Κάμπου και στον Αχλαδέ (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 109 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1954..., *ό. π.* σημ. 475, σελ. 100).

[1545] Βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως 1938..., *ό. π.* σημ. 485, σελ. 100, Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1949..., *ό. π.* σημ. 527, σελ. 15 και Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως 1951..., *ό. π.* σημ. 471, σελ. 92

[1546] Μέχρι την κρητική αυτονομία «...τα θρανία εξοικονομούνταν όπως όπως...κάθε τράβα ή δοκάρι ή σανίδι ή κορμός δέντρου έκανε για θρανίο. Όταν ο μαθητής ήθελε να γράψη γονάτιζε στο δάπεδο και χρησιμοποιούσε το κάθισμα για γραφείο. Ο δάσκαλος είχε το πλεονέκτημα να κάθεται σε καρέκλα κοντά σ' ένα παλιοτράπεζο ή κάτι που έμοιαζε με τραπέζι» (βλ. Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας ...», *ό. π.* σημ. 356, σ.σ. 17-18). Οι περιπτώσεις αυτές ήταν συνήθεις μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1910 και δεν έλλειπαν μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1920. Έτσι, το έτος 1915-16 στο δημοτικό σχολείο αρρένων Ανωγείων «ολίγοι μαθηταί ευρέθησαν καθήμενοι επί θρανίων, άλλοι ίσταντο όρθιοι, τινές εκάθηντο οκλαδόν και τινες επί των εν αυτώ ευρισκομένων εκλογικών κιβωτίων» (βλ. Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις 1915-16..., *ό. π.* σημ. 459, σελ. 150).

[1547] Ένα σημαντικό ερώτημα είναι το κατά πόσον τα διδακτήρια που στεγάζουν μεγάλο αριθμό επηρεάζουν τη συμμετοχή των μαθητών, την επίδοσή τους στα μαθήματα, την ενεργητικότητά τους και την αύξηση της παραβατικότητας. Αν και η τελευταία αυτή παράμετρος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον Μυλοπόταμο, το ερώτημα δεν θα μας απασχολήσει, δεδομένου ότι μεγάλες μαθητικές συγκεντρώσεις παρατηρούνταν μόνο στα σχολεία των Ανωγείων, 1ο και 2ο. Για

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οι σχολικές αίθουσες σχεδιάζονταν συνήθως με βάση τους παρόντες και όχι τους εγγεγραμμένους μαθητές. Στους εγγεγραμμένους μαθητές περιλαμβάνονταν και εκείνοι που στη διάρκεια της σχολικής χρονιάς διέκοπταν τη φοίτηση, καθώς και εκείνοι που απουσίαζαν για λόγους υγείας, οι οποίοι υπολογίζονταν στο 10% των φοιτούντων μαθητών. Οι αποκλίσεις αυτές είχαν μεγάλη σημασία στον σχεδιασμό των σχολικών κτηρίων. Για παράδειγμα, το έτος 1910 στα σχολεία της Κρήτης ήταν εγγεγραμμένοι 38.642 μαθητές και μαθήτριες και φοιτούσαν ανελλιπώς 33.934, ποσοστό 88%. Οι ημερήσιες απουσίες ανέρχονταν στα αγόρια στο 16% και στα κορίτσια στο 20,5%[1548]. Το ίδιο έτος στον Μυλοπόταμο οι εγγεγραμμένοι μαθητές και μαθήτριες ήταν 1889 και φοιτούσαν 1490, ποσοστό 79%. Από το 79% των φοιτούντων μαθητών απουσίαζε καθημερινά το 20,5% των αγοριών και το 24,6% των κοριτσιών. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, τα σχολεία του Μυλοποτάμου θα έπρεπε να έχουν σχεδιαστεί να περιλάβουν όχι το 100%, αλλά το 60% των εγγεγραμμένων μαθητών. Ευτυχώς κάτι τέτοιο δεν συνέβη, αφού υπήρξε πρόβλεψη ότι το φαινόμενο της άρνησης φοίτησης θα υποχωρούσε σταδιακά και ότι τα διδακτήρια θα έπρεπε να είναι ικανά να στεγάσουν στο μέλλον το σύνολο των υπόχρεων σε φοίτηση μαθητών.

Ως προς το χώρο που αναλογούσε σε κάθε μαθητή, αυτός κυμαινόταν ανάμεσα σ' ένα ελάχιστο 0,90 τετραγωνικών μέτρων και σε ένα μέγιστο 1,25 τ.μ. Αν, λοιπόν, θεωρήσουμε ότι ο σχεδιασμός του διδακτηριακού δικτύου έγινε με βάση τον μέσο όρο των παραπάνω ορίων (1,075 τ.μ. ανά μαθητή), τότε τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου, έχοντας επιφάνεια αιθουσών διαδασκαλίας 3506 τ.μ., επαρκούσαν για 3261 μαθητές. Το έτος 1940 το σύνολο των μαθητών της περιοχής έφτασε τους 2920. Χρησιμοποιώντας το ανώτερο όριο χώρου ανά μαθητή, τα 1,25 τ.μ., βρίσκουμε ότι τα διδακτήρια επαρκούσαν για τη στέγαση 2805 μαθητών, του 96% δηλαδή του μαθητικού πληθυσμού της περιοχής (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 23).

Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου επαρκούσε για το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού, και μάλιστα με την ανώτερη πρόβλεψη άνεσής του. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε αν εξετάσουμε και τα 7 υπό ανέγερση διδακτήρια, τα οποία είχαν σχεδιαστεί για την άνετη στέγαση 402 μαθητών και, όταν αποπερατώνονταν, θα καλούνταν να στεγάσουν 379 μαθητές. Η επάρκεια των διδακτηρίων έφτανε το 97%, με κριτήριο τη μέση άνεση, και το 80%, με κριτήριο τη μέγιστη δυνατή άνεση.

Εκτός από την επάρκεια των αιθουσών διδασκαλίας, θα πρέπει να ερευνηθεί και η επάρκεια των βοηθητικών χώρων και των προαυλίων. Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου κατά το έτος 1940 διέθετε 1052 τ.μ. βοηθητικών χώρων και 36.170 τ.μ. προαυλίων (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25). Για την πρώτη παράμετρο δεν υπάρχει ποσοτικό κριτήριο εκτίμησης. Πάντως, από τα 52 διδακτήρια του έτους 1940, τα 40, ποσοστό 77%, διέθεταν βοηθητικούς χώρους. Ως προς τα προαύλια, για τα οποία ο διατιθέμενος ανά μαθητή χώρος έπρεπε να είναι τουλάχιστον 10 τ.μ., η επιφάνεια που αναλογούσε σε κάθε μαθητή ανέρχονταν σε 12,4 τ.μ.. Το μοναδικό πρόβλημα σε σχέση με τα προαύλια ήταν ότι 14 από αυτά (ποσοστό 27%) ταυτίζονταν με τους αύλειους χώρους γειτονικών ναών, γεγονός που θεωρούνταν αρνητικό για τη διεξαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής[1549].

το θέμα αυτό, βλ. κυρίως Barker R.-Gump P., *Big School, Small School*, Standford University Press, 1964.

[1548] Βλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα ..., ό. π.* σημ. 7. Ο γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας αναφέρει ότι σε μερικές επαρχίες το ποσοστό των απόντων αγοριών έφτανε το 20% και των κοριτσιών το 42%. Οπωσδήποτε, το πρώτο ποσοστό αναφέρεται σε περιοχές, όπως ο Μυλοπόταμος.

[1549] Εννοείται ότι για τον υπολογισμό του χώρου που αναλογούσε σε κάθε μαθητή δεν συνυπολογίστηκαν όσα από τα προαύλια διδακτηρίων ταυτίζονταν με αύλειους χώρους ναών. Στις περιπτώσεις αυτές τα προαύλια αποτελούσαν ιδιοκτησία των εκκλησιαστικών επιτροπών.

2.2.4 Συγκρίσεις

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε συγκρίσεις των διδακτηριακών δικτύων των ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων του Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου μεταξύ τους και του συνόλου του Μυλοποτάμου με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Οι παράμετροι που θα χρησιμοποιηθούν είναι το ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων, ο χρόνος αναμονής για την ανέγερση δημόσιου διδακτηρίου, η παλαιότητα των διδακτηρίων, η καταλληλότητα και η επάρκειά τους ως προς τη σχολική ζήτηση.

2.2.4.1 Σύγκριση διδακτηριακού δικτύου Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου

Σύγκριση των ποσοστών των δημόσιων διδακτηρίων μπορεί να γίνει μόνο από το έτος 1889, από το οποίο και πέρα διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες. Το έτος αυτό ο Μέσα Μυλοπόταμος προηγούνταν των δύο άλλων περιοχών με ποσοστό δημόσιων διδακτηρίων 100%, ενώ έπονταν ο Κάτω Μυλοπόταμος με 86% και ο Πάνω Μυλοπόταμος με 33%. Το έτος 1899 προηγούνταν ο Κάτω Μυλοπόταμος με 88% και ακολουθούσαν ο Μέσα Μυλοπόταμος με 80% και ο Πάνω Μυλοπόταμος με 45%. Μέχρι το τέλος της Κρητικής Πολιτείας, η γρήγορη επέκταση του σχολικού δικτύου έφερε τον Μέσα Μυλοπόταμο να προηγείται, με ποσοστό δημόσιων διδακτηρίων 80%, και τον Κάτω και Πάνω Μυλοπόταμο να έπονται, με ποσοστά 71% και 60%, αντίστοιχα. Μέχρι το έτος 1920 οι διαφορές των διδακτηριακών δικτύων των τριών περιοχών είχαν εξομαλυνθεί: στον Κάτω Μυλοπόταμο το ποσοστό δημόσιων διδακτηρίων έφτανε το 64%, στον Μέσα Μυλοπόταμο το 57% και στον Πάνω Μυλοπόταμο το 56%. Στο ξεκίνημα της διδακτηριακής έκρηξης, το έτος 1928, τα ποσοστά δημόσιων διδακτηρίων του Κάτω, Πάνω και Μέσα Μυλοποτάμου είχαν φτάσει στο 64%, 94% και 71%, αντίστοιχα, το διδακτηριακό δίκτυο είχε, δηλαδή, επεκταθεί για πρώτη φορά περισσότερο στον Πάνω Μυλοπόταμο. Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα ποσοστά είχαν ανέλθει στα 90%, 95% και 87,5%, αντίστοιχα. Παράλληλα, βρίσκονταν υπό ανέγερση επτά διδακτήρια, τα οποία επρόκειτο να βελτιώσουν ακόμη περισσότερο τα ποσοστά δημόσιων διδακτηρίων του Κάτω και Μέσα Μυλοποτάμου, αφού στην περιοχή του πρώτου ανεγείρονταν πέντε διδακτήρια και στην περιοχή του δεύτερου τα υπόλοιπα δύο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 21).

Ως προς τον χρόνο αναμονής από την ίδρυση σχολείου μέχρι την ανέγερση διδακτηρίου, αυτός έφτανε τα 11 χρόνια στον Κάτω Μυλοπόταμο, τα 22 στον Πάνω και τα 7 στον Μέσα Μυλοπόταμο. Έτσι, το έτος 1940 τα διδακτήρια του Κάτω και Πάνω Μυλοποτάμου είχαν κατά μέσο όρο ηλικία 13 χρόνων και του Μέσα Μυλοποτάμου 19 χρόνων. Αν, όμως, για την εύρεση της παλαιότητας χρησιμοποιηθούν οι χρονολογίες μετασκευής των διδακτηρίων, τότε προηγούνταν ο Πάνω Μυλοπόταμος με 10,6 έτη και έπονταν ο Μέσα και ο Κάτω Μυλοπόταμος, με 11 και 12 έτη παλαιότητας, αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 36).

Για τη σύγκριση της καταλληλότητας των διδακτηρίων των τριών ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων θα πρέπει να διερευνηθούν οι παράμετροι της ύπαρξης κρατικού σχεδίου και της συμμόρφωσης με αυτό, του κατάλληλου προσανατολισμού, της κατάλληλης χωροθέτησης των κτηρίων και της στέγασής τους με κεραμοσκεπές.

Το έτος 1940, βάσει σχεδίου του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας είχε ανεγερθεί το 54% των διδακτηρίων του Κάτω Μυλοποτάμου, το 68% του Πάνω Μυλοποτάμου και το 71% του Μέσα Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 23 και 25). Από το σύνολο των διδακτηρίων, κατάλληλο προσανατολισμό και χωροθέτηση είχε το 69% και το 65% αντίστοιχα των διδακτηρίων του Κάτω Μυλοποτάμου, το 74% και το 79% του Πάνω Μυλοποτάμου και το 86% και το 71% του Μέσα Μυλοποτάμου. Τέλος, ως προς τον τρόπο στέγασης, με κεραμοσκεπή στεγάζονταν το 92% των διδακτηρίων του Κάτω Μυλοποτάμου και το 100% των διδακτηρίων του Πάνω και του Μέσα Μυλοποτάμου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ως προς την επάρκεια των διδακτηρίων, το έτος 1940 σε κάθε μαθητή του Κάτω Μυλοποτάμου αναλογούσαν 1,37 τ.μ., σε κάθε μαθητή του Πάνω Μυλοποτάμου 1,17 τ.μ. και σε κάθε μαθητή του Μέσα Μυλοποτάμου 1,21 τ.μ . (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 23).

Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι, μέχρι το ξεκίνημα της περιόδου της διδακτηριακής έκρηξης, στο ποσοστό των δημόσιων διδακτηρίων επί του συνόλου προηγούνταν εναλλακτικά ο Κάτω και ο Μέσα Μυλοπόταμος. Οι κοινωνίες του Πάνω Μυλοποτάμου αποδείχτηκαν διστακτικότερες στην οικοδόμηση δημόσιων διδακτηρίων για τα σχολεία τους. Από το έτος 1928, όμως, ο Πάνω Μυλοπόταμος βρέθηκε στην κορυφή της προσπάθειας επίλυσης του διδακτηριακού προβλήματος και ακολούθησαν ο Μέσα και ο Κάτω Μυλοπόταμος. Η διστακτικότητα του Πάνω Μυλοποτάμου μέχρι το έτος 1922, οδήγησε στο να διαθέτει στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου διδακτήρια πολύ μικρής ηλικίας, ενώ ακολουθούσαν κατά σειρά ο Κάτω και ο Μέσα Μυλοπόταμος.

Ως προς την καταλληλότητα των διδακτηρίων, στις τρεις από τις τέσσερις παραμέτρους της (κρατικό σχέδιο, προσανατολισμός, στέγαση) υπερτερούσε ο Μέσα Μυλοπόταμος, ενώ έπονταν στην ύπαρξη σχεδίου και στη μόνιμη στέγαση ο Πάνω Μυλοπόταμος και στον προσανατολισμό ο Κάτω Μυλοπόταμος. Στην παράμετρο της χωροθέτησης προηγούνταν ο Πάνω Μυλοπόταμος και έπονταν κατά σειρά ο Μέσα και ο Κάτω Μυλοπόταμος. Στην επάρκεια ως προς τον μαθητικό πληθυσμό, τέλος, προηγούνταν ο Κάτω Μυλοπόταμος και ακολουθούσαν διαδοχικά ο Μέσα και ο Κάτω Μυλοπόταμος. Και στις τρεις περιοχές η επιφάνεια του χώρου διδασκαλίας και του αύλειου χώρου που αντιστοιχούσε σε κάθε μαθητή ήταν ιδανική, για τα μέτρα της εποχής, και είχε σημαντικά περιθώρια να καλύψει και τη μελλοντική αύξηση της σχολικής φοίτησης.

2.2.4.2 Σύγκριση διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Η σύγκριση του ρυθμού διείσδυσης του σχολικού δικτύου στον Μυλοπόταμο με εκείνον στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου έχει γίνει ήδη στο σχετικό κεφάλαιο. Διαπιστώθηκε εκεί ότι το υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου μέχρι και τη δεκαετία του 1910 προηγούνταν του Μυλοποτάμου. Από εκεί και πέρα και μέχρι το 1940 τα δύο σχολικά δίκτυα ήταν ισοδύναμα. Προκύπτει το ερώτημα αν η σχέση αυτή, υστέρησης αρχικά και ισοδυναμίας στη συνέχεια, χαρακτήριζε και τα διδακτηριακά δίκτυα των δύο περιοχών. Για την απάντησή του θα συγκριθούν τα ποσοστά των δημόσιων διδακτηρίων, ο χρόνος αναμονής για την ανέγερση, η παλαιότητά τους το έτος 1940, η καταλληλότητα και η επάρκειά τους σε σχέση με τον μαθητικό πληθυσμό.

Το έτος 1881 τα δημόσια διδακτήρια στον Μυλοπόταμο αποτελούσαν το 25% του συνόλου και στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου το 64%[1550], το 1889 αποτελούσαν το 73% και το 85%, αντίστοιχα, το 1899 το 68% και το 63%, το 1912 το 67% και το 82%, το 1920 το 62% και το 68%, το 1928 το 69% και το 82%. Το έτος 1940 τα δημόσια διδακτήρια αποτελούσαν στον Μυλοπόταμο το 95% και στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου το 92% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 21 και 22). Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου καθυστέρησε σε σχέση με εκείνο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου περισσότερο από ότι το σχολικό δίκτυο. Η καθυστέρηση αυτή, με μοναδική εξαίρεση τα πρώτα χρόνια της αυτονομίας, διήρκεσε μέχρι το 1928. Από το επόμενο έτος οι κοινωνίες του Μυλοποτάμου υπερκέρασαν σε προσπάθειες εκείνες του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου, ώστε λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το διδακτηριακό δίκτυό του υπερκέρασε το δίκτυο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Έτσι, ενώ στο διαμέρισμα Ρεθύμνου κατά το χρονικό διάστημα 1919-1940 ανεγέρθηκε το 40% των διδακτηρίων, στον Μυλοπόταμο

[1550] Στα δημόσια συμπεριλαμβάνονται τα διδακτήρια που ανεγέρθηκαν με δωρεά ιδιωτών και στη συνέχεια δωρήθηκαν στα ταμεία εκπαιδευτικής πρόνοιας του οικισμού τους.

ανεγέρθηκε το 60%, οπότε η παλαιότητα των διδακτηρίων διαμορφώθηκε σε 11,5 και 14 έτη αντίστοιχα (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25 και 26). Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι στις δύο περιοχές έμειναν ημιτελή κατά τον Πόλεμο 10 και 7 διδακτήρια, αντίστοιχα, στον Μυλοπόταμο, δηλαδή, ανεγείρονταν κατά 63% περισσότερα διδακτήρια, αναλογικά με τη δυναμικότητα των σχολικών τους δικτύων.

Ως προς την καταλληλότητα των σχολικών κτηρίων, ο Μυλοπόταμος υπερείχε σαφώς του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου στην ανέγερση διδακτηρίων με σχέδια του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας, με ποσοστά 62% και 38%, αντίστοιχα[1551]. Στις υπόλοιπες παραμέτρους καταλληλότητας τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου παρουσίαζαν πολύ μικρή υστέρηση. Κατάλληλο προσανατολισμό, χωροθέτηση και στέγαση είχαν στον Μυλοπόταμο το 71%, 73% και 96% των διδακτηρίων, αντίστοιχα και στο υπόλοιπο διαμέρισμα Ρεθύμνου το 67%, 76% και 97% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 25 και 26).

Ως προς την επάρκεια, το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου υπερτερούσε του δικτύου του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Το έτος 1940 σε κάθε μαθητή του Μυλοποτάμου αναλογούσε 1,20 τ.μ. αίθουσας διδασκαλίας και σε κάθε μαθητή του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 1,08 τ.μ. Το ίδιο συνέβαινε και με τους αύλειους χώρους των διδακτηρίων, από τους οποίους σε κάθε μαθητή του Μυλοποτάμου αναλογούσαν 12,4 τ.μ. και σε κάθε μαθητή του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου 11,7 τ.μ. Και στις δύο περιπτώσεις οι αναλογίες αυτές ήταν μέσα στα όρια των προδιαγραφών ανέγερσης διδακτηρίων του Υπουργείου Παιδείας (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 23, 24, 25 και 26).

Ανακεφαλαιώνοντας, το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου από το έτος 1840 μέχρι το 1928 υστερούσε του διδακτηριακού δικτύου του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Από το έτος αυτό οι τοπικές κοινωνίες του Μυλοποτάμου ξεπέρασαν σε προσπάθειες εκείνες του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου και οικοδόμησαν διδακτήρια περισσότερα, επαρκέστερα και καταλληλότερα.

2.2.4.3 Σύγκριση ρυθμού ανάπτυξης διδακτηριακού δικτύου Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας

Παρακάτω θα γίνει μια προσπάθεια σύγκρισης του διδακτηριακού δικτύου του Μυλοποτάμου με εκείνο της υπόλοιπης Ελλάδας. Η σύγκριση παρουσιάζει σημαντικούς περιορισμούς, τόσο ως προς τη γενικότερη έλλειψη στοιχείων για το διδακτηριακό δίκτυο της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα, όσο και ως προς την έλλειψη επιμέρους στοιχείων για το δίκτυο αυτό μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, θα περιοριστούμε στη σύγκριση των δύο δικτύων κατά τον 20ο αιώνα, και μόνο ως προς τις παραμέτρους του ποσοστού των δημόσιων διδακτηρίων, της παλαιότητας και της επάρκειάς τους[1552].

[1551] Στα αναφερόμενα στα ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 26 διδακτήρια θα πρέπει να προστεθούν και εκείνα των οικισμών Ακτούντα, Απόστολοι, Βιζάρι, Βολιώνες, Βρύσες, Ελένες, Κοξαρέ, Κούφη, Πετροχώρι, Πλατανιάς και Φουρφουράς, τα οποία διαθέτουν τόσο τις διαστάσεις όσο και τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες των σχεδίων του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας.

[1552] Τα δύο διδακτηριακά δίκτυα συγκρίνονται στην πραγματικότητα μέχρι το σχολικό έτος 1931-32, για το οποίο μπορέσαμε να έχουμε πρόσβαση σε επίσημες στατιστικές. Τίποτα, πάντως, δεν δείχνει ότι η κατάσταση άλλαξε μέχρι το έτος 1940, αφού με το τέλος της διδακτηριακής έκρηξης ο ρυθμός οικοδόμησης σχολικών κτηρίων διαρκώς μειωνόταν. Στο νομό Ρεθύμνου μεταξύ των ετών 1932 και 1940 ολοκληρώθηκαν 19 σχολικά κτήρια, ποσοστό 15% του συνόλου του διδακτηριακού του εξοπλισμού. Κατά μία πληροφορία, η οποία δεν κατέστη δυνατόν να διασταυρωθεί, μεταξύ των ετών 1930-1938 κατασκευάστηκαν σε όλη την Ελλάδα 4.000 σχολικά κτήρια (βλ. Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Λεύκωμα σχολικών κτηρίων*, Αθήναι 1938, σελ. 180).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το έτος 1911 από τα 3550 διδακτήρια του ελληνικού κράτους το 14% ήταν δημόσια, το 15% κοινοτικά, το 18% εκκλησιαστικά, το 49% ιδιωτικά και το 4% αδιευκρίνιστα[1553]. Το ίδιο έτος από τα 38 διδακτήρια του Μυλοποτάμου δημόσιο δεν ήταν κανένα, κοινοτικά ήταν το 68%, εκκλησιαστικά το 5%, ιδιωτικά το 24% και αδιευκρίνιστα το 3%. Το έτος 1931 από τα 7639 διδακτήρια του ελληνικού κράτους το 29% ήταν δημόσια, το 31% κοινοτικά, το 20% εκκλησιαστικά και το 18% ιδιωτικά. 186 σχολεία, το 2% του συνόλου, παρέμεναν άστεγα[1554]. Το ίδιο έτος από τα 51 διδακτήρια του Μυλοποτάμου το 41% ήταν δημόσια, το 45% κοινοτικά και το 14% ιδιωτικά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 38).

Το σύνολο δημόσιων και κοινοτικών διδακτηρίων του ελληνικού κράτους το έτος 1911 έφτανε στο 29% και του Μυλοποτάμου στο 68%. Το έτος 1931 τα ποσοστά αυτά ήταν αντίστοιχα 60% και 86%. Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι η διαφορά των δύο διδακτηριακών δικτύων ήταν μεγάλη ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς των διδακτηρίων. Το έτος 1911 τα δημόσια διδακτήρια του Μυλοποτάμου ήταν υπερδιπλάσια των αντίστοιχων του ελληνικού κράτους και το 1931 περισσότερα κατά 43%. Οι σημαντικές αυτές διαφορές, οι οποίες έτειναν να μειώνονται με την πάροδο του χρόνου, οφείλονταν κατά κύριο λόγο στην απαίτηση των εκπαιδευτικών αρχών της Κρήτης επί ημιαυτονομίας και αυτονομίας για ύπαρξη κτηρίων πριν από την ίδρυση των σχολείων. Κατά τις περιόδους αυτές, σχολεία ιδρύθηκαν σε οικισμούς που είτε διέθεταν ήδη σχολικά κτήρια είτε είχαν δεσμευτεί και προχωρούσαν στην οικοδόμησή τους. Η παράδοση αυτή της οικοδόμησης διδακτηρίων από τους τοπικούς πληθυσμούς επιβίωσε και στα μεταγενέστερα της ένωσης με την Ελλάδα χρόνια. Αντίθετα, στο ελληνικό κράτος συνήθης μέχρι το 1919 ήταν η πρακτική οικοδόμησης διδακτηρίων αποκλειστικά με κρατική χρηματοδότηση και επίβλεψη[1555]. Ένας άλλος λόγος για την ύπαρξη τόσο μεγάλων διαφορών ήταν η στενότερη σχέση Εκκλησίας και εκπαίδευσης στο ελληνικό βασίλειο συγκριτικά με την Κρήτη. Έχει αναφερθεί παραπάνω ότι το πρόβλημα των προσόδων της μοναστηριακής περιουσίας στην Κρήτη επιλύθηκε ήδη από το έτος 1870 υπέρ της εκπαίδευσης και ότι επί αυτονομίας υπήρξε πλήρης διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας. Η Κρητική Πολιτεία δεν μπορούσε να στηριχθεί στην Εκκλησία για την οικοδόμηση διδακτηρίων, με αποτέλεσμα το έτος 1911 εκκλησιαστικά να είναι μόνο το 5% των διδακτηρίων της Κρήτης, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα το αντίστοιχο ποσοστό έφτανε το 20%. Ένας τελευταίος παράγοντας για την ύπαρξη πολύ μεγάλου ποσοστού δημόσιων διδακτηρίων στον Μυλοπόταμο και σ' ολόκληρη την Κρήτη ήταν ότι οι τοπικές κοινωνίες είχαν συνδέσει την επέκταση της εκπαίδευσης με τη λύση του εθνικού ζητήματος και επένδυαν περισσότερο στη δημιουργία της υποδομής της.

Αν ο Μυλοπόταμος προς το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου διέθετε κατά 43% περισσότερα δημόσια διδακτήρια, τα διδακτήρια αυτά ήταν παλαιότερα σε σχέση με εκείνα της υπόλοιπης Ελλάδας. Έτσι, από τα 6112 δημόσια διδακτήρια της Ελλάδας του έτους 1931, το 7% είχε οικοδομηθεί προ του έτους 1910, το 1% μεταξύ των ετών 1910 και 1920 και το 92%

[1553] Βλ. Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912.

[1554] Βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 393-395. Δεν γνωρίζουμε ούτε μπορούμε να υποθέσουμε τι ήταν τα 186 σχολεία, τα οποία η στατιστική του σχολικού έτους 1931-32 χαρακτήριζε ως άστεγα. Από αυτά, τα 113 ήταν μονοτάξια, τα 34 διτάξια, τα 13 τριτάξια, τα 8 τετρατάξια, τα 7 πεντατάξια και τα 11 ήταν εξατάξια.

[1555] Mantudis M., « Les batiments scolaires ... », *ό. π.* σημ. 360, σελ. 629. Το φαινόμενο αυτό επισημάνθηκε από τον Ι. Κοκκώνη ήδη από το έτος 1837: «Έπειτα νομίζω ότι συμφέρει προσέτι να μη κακοσυνηθίση η Κυβέρνησις τους πολίτας εις το να περιμένωσι τα πάντα παρ' αυτής...συμπεραίνω ότι δι' εκουσίων συνεισφορών και δι' αμέσων μικρών εράνων δύνανται οι πολυανθρωπότεροι Δήμοι να προμηθεύονται ανάλογα της καταστάσεώς των κτήρια σχο- λείων» (αναφέρεται στο Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτήρια ...*, *ό. π.* σημ. 13, σελ. 120, σημ. 2).

μετά το 1920. Τα αντίστοιχα ποσοστά στον Μυλοπόταμο ήταν 20%, 7% και 73% (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 38)[1556].

Μένει να εξεταστεί κατά πόσο τα δημόσια διδακτήρια του ελληνικού κράτους ήταν επαρκή για τον μαθητικό πληθυσμό που καλούνταν να στεγάσουν. Γνωρίζουμε ότι το έτος 1931 τα 6112 δημόσια διδακτήρια στέγαζαν 564.610 μαθητές, δηλαδή σε κάθε διδακτήριο φοιτούσαν κατά μέσο όρο 92 μαθητές. Ο αριθμός αυτός δεν μας είναι χρήσιμος, στο βαθμό που δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των αιθουσών κάθε σχολείου. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να κατανείμουμε τον μαθητικό πληθυσμό στις αίθουσες που λειτουργούσαν και όχι στα διδακτήρια.

Το έτος 1931 από τα 6.112 δημόσια διδακτήρια τα 4.010 ήταν μονοτάξια, τα 1.082 διτάξια, τα 457 τριτάξια, τα 240 τετρατάξια, τα 137 πεντατάξια και τα 186 εξατάξια. Το διδακτηριακό δίκτυο, δηλαδή, της Ελλάδας απαρτίζονταν από 10.306 αίθουσες διδασκαλίας, στις οποίες στεγάζονταν 564.610 μαθητές. Σε κάθε αίθουσα αναλογούσαν κατά μέσο όρο 55 μαθητές. Το ίδιο έτος στον Μυλοπόταμο σε δημόσια διδακτήρια στεγάζονταν 44 σχολεία, από τα οποία ένα εξαθέσιο, 9 διθέσια, ένα τριθέσιο και 33 μονοθέσια (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 21). Το διδακτήριο των Ανωγείων επαρκούσε για τα στέγαση μόνο τριών τάξεων. Ο Μυλοπόταμος, λοιπόν, διέθετε 57 δημόσιες αίθουσες, οι οποίες στέγαζαν 2.483 μαθητές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 20), οπότε σε κάθε αίθουσα αναλογούσαν 44 μαθητές (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ, ΠΙΝ. 38). Η αναλογία μαθητών ανά αίθουσα δείχνει ότι το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου είχε κατά 25% μεγαλύτερα περιθώρια ανταπόκρισης στην αύξηση της σχολικής ζήτησης, σε σχέση με το δίκτυο της υπόλοιπης Ελλάδας[1557].

Μια τελευταία παράμετρος σύγκρισης είναι το αναλογικό κόστος που είχε για τα οικονομικά του κράτους ο διδακτηριακός εξοπλισμός. Από το έτος 1928 μέχρι το 1932, για την οικοδόμηση 8.200 αιθουσών το Υπουργείο Παιδείας συνεισέφερε 550 εκατομμύρια δραχμές, δηλαδή κατά μέσο όρο ανά αίθουσα 67.000 δραχμές. Από το παραπάνω ποσόν της κρατικής συμμετοχής, στον Μυλοπόταμο αναλογούσαν θεωρητικά 1.675.000 δραχμές. Στην

[1556] Στο Τζουμελέα Σ.-Παναγόπουλου Π., *Η εκπαίδευσή μας ...*, *ό. π.* σημ. 17, σελ. 15 αναφέρεται ότι μεταξύ των ετών 1895-1920 ανεγέρθηκαν με κρατικές δαπάνες 500 διδακτήρια, μεταξύ των ετών 1920-1930 1.000 και μεταξύ των ετών 1930-1938 4.000 διδακτήρια. Ο αριθμός των 1.500 δημόσιων διδακτηρίων του έτους 1930 υπολείπεται κατά πολύ τόσο των 6.112 δημόσιων διδακτηρίων του 1931 που αναφέρονται στο Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 394-395, όσο και των 3.791, που στην πραγματικότητα ήταν δημόσια (δημόσια συν κοινοτικά). Προφανώς οι Σμυρνής-Βλάχος-Παπαγεωργίου θέλησαν να υπερτονίσουν την προσφορά του υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου κατά τη θητεία του των ετών 1929-1932 στην επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος, ως Τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαιδεύσεως ο πρώτος και επιθεωρητές Δυτικής Αττικής ο δεύτερος και Κορινθίας ο τρίτος (βλ. στο ίδιο, *ό. π.* σημ. 1449, σ.σ. 379, 381-382). Άλλη πηγή ανεβάζει τα διδακτήρια που ανεγέρθηκαν με δαπάνες του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του μέχρι και το 1931 σε 4.649, από τα οποία τα 437 μέχρι το 1910, τα 1.045 μέχρι το 1928 και τα 3.167 μέχρι το 1931 (βλ. εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, 8-1-1932). Ο Μ. Μαντούδης, τμηματάρχης του Υπουργείου Παιδείας, αναφέρει ότι μέχρι το έτος 1920 είχαν ανεγερθεί 455 διδακτήρια (βλ. Mantudis M., « Les batiments scolaires ... », *ό. π.* σημ. 463, σ.σ. 449-455). Οπωσδήποτε, η εξόγκωση του αριθμού των δημόσιων διδακτηρίων της πηγής που θεωρήσαμε ως εγκυρότερη δεν επηρεάζει τη συνολική χρονολογική τους κατάταξη. Εκείνη που μπορεί να παραπλανήσει είναι η συμπερίληψη στα μεταγενέστερα του έτους 1920 σχολεία όσων από τα προγενέστερα τροποποιήθηκαν μετά το 1920, γεγονός που δεν δηλώνεται ρητά. Για τις ανάγκες της σύγκρισης κάναμε την ίδια παραδοχή για τα αντίστοιχα διδακτήρια του Μυλοποτάμου.

[1557] Ο αριθμός των 44 μαθητών ανά αίθουσα, άρα και ανά δάσκαλο, ήταν πολύ κοντά στον στόχο του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου του έτους 1931, για 40 μαθητές ανά δάσκαλο (βλ. Σμυρνή Ν.-Βλάχου Η.-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ...*, *ό. π.* σημ. 1449, σελ. 388).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πραγματικότητα σε υπερτριπλάσια χρονική περίοδο, από το έτος 1927 μέχρι και το 1940, τα σχολεία του Μυλοποτάμου επιχορηγήθηκαν συνολικά με 2.200.000 δραχμές. Η τακτική αυτή αφορούσε ολόκληρη την Κρήτη, το διδακτηριακό δίκτυο της οποίας επιχορηγήθηκε με 25.334.500 δραχμές, ποσοστό 4,6% του συνόλου, αν και αντιπροσώπευε το 6,2% του ελληνικού πληθυσμού. Η ίδια πολιτική ακολουθήθηκε και κατά την κατανομή του σουηδικού δανείου των 300.000.000 δραχμών, που συνήψε η κυβέρνηση Βενιζέλου για την επίλυση του διδακτηριακού προβλήματος. Από το δάνειο αυτό τα διδακτήρια της Κρήτης απορρόφησαν το 2,8%[1558]. Η τακτική της άνισης κατανομής της κρατικής αρωγής ήταν δικαιολογημένη και οφειλόταν στην καλύτερη κατάσταση του διδακτηριακού δικτύου της Κρήτης σε σύγκριση με εκείνο της υπόλοιπης Ελλάδας.

Στον νομό Ρεθύμνου η μειωμένη συγκριτικά συμμετοχή του κράτους συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Κατά το σχολικό έτος 1938-39 η κρατική συμμετοχή για την ανέγερση διδακτηρίων έφτασε τις 175.000 δραχμές. Οι αντίστοιχοι τοπικοί πόροι υπολογίζονταν σε 477.760 δραχμές (προσωπική εργασία 304.760 δραχμές και υποχρεωτικοί έρανοι 173.000 δραχμές), ανέρχονταν δηλαδή στο 71% του συνολικού κόστους των διδακτηρίων[1559].

[1558] Βλ. Φιλόπουλου Π., «Σχολεία ...», *ό. π.* σημ. 361, σ.σ. 27-34. Τα πληθυσμιακά στοιχεία αφορούν την απογραφή του έτους 1928.

[1559] Βλ. Μαλαματάκη Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις...*, *ό. π.* σημ. 120, σ.σ. 169-171.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

3. Συμπεράσματα

Στην εργασία που προηγήθηκε επιχειρήθηκε η διερεύνηση του σχολικού και του διδακτηριακού δικτύου της περιοχής Μυλοποτάμου του διαμερίσματος Ρεθύμνου, από την ίδρυση του πρώτου σχολείου, το έτος 1840, μέχρι την είσοδο της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε τα δίκτυα αυτά είχαν φτάσει σε πλήρη ακμή. Για τον σχηματισμό των εικόνων των δύο δικτύων χρειάστηκε να ερευνηθεί η ιστορία καθενός από τα 61 σχολεία που λειτούργησαν στην περιοχή κατά περιόδους και των 11 κατώτερων παρθεναγωγείων, τα οποία, όμως, ήταν περιορισμένης διάρκειας και δεν μπόρεσαν να συγκροτήσουν ιδιαίτερο σχολικό δίκτυο.

Καταβλήθηκε προσπάθεια να απαντηθούν τα ερωτήματα τού κατά πόσον τα δύο δίκτυα ήταν ορθολογικά και ομοιογενή. Για την απάντηση των ερωτημάτων αυτών χρειάστηκε να διαμορφωθεί ένα σύνολο ποιοτικών παραμέτρων. Για την ανάλυση του σχολικού δικτύου οι παράμετροι αυτές είναι ο αριθμός των εξυπηρετούμενων ανά σχολική ομάδα οικισμών, η σχολική τους κάλυψη, οι χρόνοι μετάβασης στα σχολεία, ο εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός, η ταχύτητα εξάπλωσης του σχολικού δικτύου και τα ανά περίοδο ποσοστά φοίτησης. Για τη διερεύνηση του διδακτηριακού δικτύου διαμορφώθηκαν οι ποιοτικές παράμετροι του ποσοστού των δημόσιων διδακτηρίων, του χρόνου αναμονής από την ίδρυση των σχολείων μέχρι την ανέγερση διδακτηρίων, της παλαιότητάς τους στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, της καταλληλότητάς τους ως προς το μέγεθος, τη χωροθέτηση, τον προσανατολισμό και τη στέγαση, και της επάρκειάς τους σε σχέση με τη ζήτηση των σχολικών αγαθών.

Αναζητήθηκαν, στη συνέχεια, οι παράγοντες που διαμόρφωσαν το σχολικό και το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου. Για τον σκοπό αυτόν απαιτήθηκε ιστορική αναδρομή στην περίοδο από την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους, το έτος 1669, μέχρι το 1940. Απαιτήθηκε, ακόμη, η εξέταση του γεωμορφολογικού αναγλύφου του Μυλοποτάμου, των ιδιαιτεροτήτων της κατοίκησής του, του συγκοινωνιακού του δικτύου και της αναλογίας των δύο θρησκευτικών στοιχείων, χριστιανικού και μουσουλμανικού, ανά ανθρωπογεωγραφική ενότητα και ανά οικισμό.

Εξετάστηκε η περίπτωση το σχολικό και διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου να αποτελούσε μοναδική ή μειοψηφική περίπτωση, σε σχέση με τα αντίστοιχα ελληνικά δίκτυα. Στην υπόθεση της εξαιρετικής περίπτωσης συνέκλιναν οι πραγματικότητες της διαβίωσης της πλειοψηφίας των κατοίκων στην ορεινή ζώνη, της κατοίκησης σε πολύ μικρούς οικισμούς, της υποτυπώδους κατάστασης του οδικού δικτύου και της γενικευμένης παραβατικότητας των κατοίκων. Επειδή, όμως, οι στατιστικές της εκπαίδευσης ήταν ανεπαρκείς για τον σχηματισμό της εικόνας του πανελλήνιου σχολικού και διδακτηριακού δικτύου, πραγματοποιήθηκε σύγκριση με τα αντίστοιχα δίκτυα του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Απαιτήθηκε, λοιπόν, η διερεύνηση της ιστορίας των σχολείων του, αλλά και της ιστορίας της στέγασής τους, ξεκινώντας από τους ναούς, τα μοναστήρια και τις κατοικίες της πρώτης περιόδου και φτάνοντας μέχρι τα, εξαιρετικά για τα μέτρα της εποχής, διδακτήρια της περιόδου της διδακτηριακής έκρηξης του 1928-32 και της μεταγενέστερης μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η λήξη της περιόδου των μεγάλων επαναστάσεων βρήκε τον Μυλοπόταμο με επτά σχολεία, τα οποία κάλυπταν επαρκώς το 43% των οικισμών του. Η ίδρυση σχολείων επιταχύνθηκε κατά την περίοδο της ημιαυτονομίας (1869-1898) με την ψήφιση δύο Περί Παιδείας νόμων, και έτσι τα σχολεία έφτασαν τα είκοσι δύο, καλύπτοντας το 92% των οικισμών του Μυλοποτάμου. Στο τέλος της ημιαυτονομίας το σχολικό δίκτυο ανταποκρινόταν επαρκώς στις εκπαιδευτικές απαιτήσεις της εποχής, που όριζαν απόσταση από το σχολείο όχι μεγαλύτερη της μιας ώρας και μη ύπαρξη ανυπέρβλητου για τα παιδιά φυσικού εμποδίου.

Η περίοδος της κρητικής αυτονομίας συντέλεσε όχι μόνο στον πολλαπλασιασμό των σχολείων αλλά και στην ορθολογικοποίηση της κατανομής τους και, τελικά, στην ομοιογενοποίηση του σχολικού χάρτη. Στην εκπνοή της ο Μυλοπόταμος διέθετε τριάντα οκτώ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σχολεία, που κάλυπταν το 100% της επικράτειάς του. Μέχρι το έτος 1928, οπότε οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (άφιξη και εγκατάσταση μικρασιατών προσφύγων, αναχώρηση τουρκοκρητικών με τη Συνθήκη της Λωζάνης) είχαν οριστικοποιηθεί, τα σχολεία είχαν φτάσει τα σαράντα εννέα. Το έτος 1940 τα σχολεία είχαν αυξηθεί σε πενήντα πέντε.

Η έρευνα της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου επέτρεψε τη διαπίστωση ότι τα επτά πρώτα σχολεία του έτους 1850 εξαρτώνταν από το εκπαιδευτικό κέντρο της πόλης του Ρεθύμνου και ότι με τη σειρά τους λειτούργησαν ως εκπαιδευτικά κέντρα της ευρύτερης διοικητικής τους περιφέρειας. Δημιουργήθηκαν, έτσι, έξι δευτερεύοντα εκπαιδευτικά κέντρα, τα οποία επέκτειναν την εκπαίδευση σε είκοσι οικισμούς, και έξι τριτεύοντα, τα οποία συντέλεσαν στην ίδρυση σχολείων σε οκτώ ακόμη οικισμούς. Τα επτά πρώτα σχολεία συντέλεσαν, επίσης, άμεσα στην ίδρυση οκτώ σχολείων στην ευρύτερη περιοχή τους. Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις εξάρτησης σχολείων από εκπαιδευτικά κέντρα άλλων επαρχιών.

Το σχολείο της πόλης του Ρεθύμνου πριν από την επανάσταση του 1821 εξαρτώνταν από τα εκπαιδευτικά κέντρα του Ιασίου της Μολδαβίας, της Κωνσταντινούπολης, των Κυδωνιών και της Χίου. Μετεπαναστατικά τα πρώτα επτά σχολεία που λειτούργησαν στο διαμέρισμα Ρεθύμνου εξαρτώνταν από τα εκπαιδευτικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης, της Αίγινας, του Ναυπλίου και, πιθανόν, των Κυθήρων. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα η εξάρτηση των ρεθεμνιώτικων σχολείων είχε μετατοπιστεί προς τα εκπαιδευτικά κέντρα της Σύρου και της Αθήνας, ενώ με την πάροδο του χρόνου ολοένα και αυξάνονταν οι αναφορές τους προς τα σχολεία και τις εκπαιδευτικές αρχές του Ηρακλείου Κρήτης.

Ως προς τα σχολεία θηλέων, κατώτερα παρθεναγωγεία λειτούργησαν στην περιοχή του Μυλοποτάμου κατά το χρονικό διάστημα 1899-1929. Πρόκειται για έντεκα σχολεία, που λειτούργησαν κατά μέσο χρόνο επί δέκα έτη. Τα σχολεία αυτά αποδείχτηκαν εξαιρετικά λίγα, για να μπορέσουν να λύσουν το πρόβλημα του γενικευμένου αναλφαβητισμού των γυναικών. Η ένταξη των κοριτσιών της περιοχής πολύ πρώιμα στην παραγωγική διαδικασία, σε συνδυασμό με τις αντιλήψεις περί ανηθικοποίησης των μορφωμένων γυναικών και με την αδυναμία της Κρητικής Πολιτείας να αυξήσει τον αριθμό τους, οδήγησαν στη μειωμένη φοίτηση των κοριτσιών στα παρθεναγωγεία και στην άρνηση φοίτησης στα μεικτά σχολεία.

Τα σχολεία του Μυλοποτάμου στις παραμονές της επανάστασης του 1866 εξυπηρετούσαν κατά μέσο όρο 5 οικισμούς. Λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εξυπηρετούσαν 1,7 οικισμούς και κανένα από αυτά δεν απείχε περισσότερα από 15΄ της ώρας από μαθητή της σχολικής του περιφέρειας. Καθένα σχολείο εξυπηρετούσε πληθυσμό μικρότερο των 400 κατοίκων. Ο μέσος όρος αυτός δεν μπορεί να αποκρύψει το γεγονός ότι τα σχολεία εξυπηρετούσαν πληθυσμούς με μεγάλες διακυμάνσεις, από 124 μέχρι 582 κατοίκους, το έτος 1940. Το μεγάλο αυτό εύρος στην πραγματικότητα δεν μειώνει την ομοιογένεια του σχολικού χάρτη, εάν ληφθεί υπόψη η πραγματική ζήτηση σχολικών αγαθών, που στον Πάνω Μυλοπόταμο, όπου και η μεγαλύτερη αναλογία πληθυσμού ανά σχολείο, ήταν σημαντικά μειωμένη. Οπωσδήποτε, η σχολική φοίτηση στον Μυλοπόταμο ήταν αυξημένη κατά 3,5% σε σχέση με τη σχολική φοίτηση στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Όσο για την ταχύτητα εξάπλωσης του σχολικού δικτύου, αυτή ήταν μεγάλη, αν ληφθεί υπόψη η ανυπαρξία σχολείων στον Μυλοπόταμο κατά τον 18ο αιώνα και κατά την πρώτη τεσσαρακονταετία του 19ου. Μέχρι το τέλος της κρητικής αυτονομίας στην περιοχή είχε αναπτυχθεί το 75% του τελικού σχολικού δικτύου.

Οι παράγοντες που συντέλεσαν στη δημιουργία της συγκεκριμένης σχολικής πραγματικότητας, θετικοί και αρνητικοί, ήταν πολλοί. Η γεωμορφολογία του εδάφους, με το 83% του Μυλοποτάμου να ανήκει στην ημιορεινή και ορεινή ζώνη και να διασχίζεται από 7 χειμάρρους και 13 μικρότερα ρεύματα, σε συνδυασμό με το υποτυπώδες οδικό δίκτυο, δημιουργούσαν σημαντικά προβλήματα επικοινωνίας των οικισμών μεταξύ τους και οδήγησαν στην ίδρυση αυξημένου αριθμού σχολείων. Πρόβλημα αποτέλεσε και η ιδιαιτερότητα της κατοίκησης σε πολλούς και μικρούς οικισμούς, με μέσο όρο μόλις 256 κατοίκους ανά οικισμό. Ένας τόσο διάσπαρτος οικισμένος χώρος απαιτούσε μεγάλο αριθμό σχολείων, τον οποίο δεν

μπορούσε εύκολα να προσφέρει η περιορισμένη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία του Μυλοποτάμου. Εξίσου περιορισμένοι ήταν οι πόροι των μοναστηριών, των οποίων η προσφορά περιοριζόταν στη συντήρηση των σχολείων της άμεσης περιφέρειάς τους. Στους παραπάνω περιοριστικούς παράγοντες θα πρέπει να προστεθεί η καχυποψία της κοινωνίας του Μυλοποτάμου για τη σχολική φοίτηση των αγοριών και η εχθρότητά της για τη φοίτηση των κοριτσιών.

Περισσότεροι και σημαντικότεροι ήταν οι παράγοντες που ευνόησαν τη διείσδυση του σχολικού δικτύου. Η περιορισμένη και εντοπισμένη σημειακά κατοίκηση από μουσουλμανικό πληθυσμό δεν επηρέασε αρνητικά την ταχύτητα εξάπλωσης των σχολείων, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Κρήτης. Οι κατά καιρούς διοικητικές διαιρέσεις, σε δήμους το έτος 1879, σε αγροτικούς δήμους το 1911 και σε πολυάριθμες κοινότητες το έτος 1925, οδήγησαν βαθμιαία στη δημιουργία πολύ μικρών διοικητικών ενοτήτων, που συχνά ταυτίζονταν με τους οικισμούς. Η κατάτμηση αυτή ανακάλεσε μνήμες κοινοτικής προσφοράς και δημιούργησε άμιλλα για την ίδρυση νέων σχολείων. Κάθε νέα κοινότητα επεδίωκε να αποκτήσει σχολείο και, αντίστροφα, κάθε οικισμός που διέθετε σχολείο το χρησιμοποιούσε ως προαπαιτούμενο στην προσπάθειά του να αναγνωριστεί ως κοινότητα. Στην επέκταση του σχολικού δικτύου συνέβαλαν και οι προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών, που δεν περιορίζονταν στην προοπτική επίλυσης του εθνικού ζητήματος, αλλά αφορούσαν και στην προοπτική ταξικής ανόδου μέσω της εκπαίδευσης.

Πάνω από όλους, ο παράγοντας που οδήγησε στη δημιουργία εκτεταμένου και συνεκτικού σχολικού δικτύου ήταν οι κατά περιόδους ευνοϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές στην Κρήτη. Η περίοδος της ημιαυτονομίας έδωσε σημαντική ώθηση στην εκπαίδευση και συντέλεσε στην ομοιόμορφη κατανομή των σχολείων, με την αφαίρεση της εποπτείας τους από την Εκκλησία και την ανάληψή της από τις τμηματικές εφορείες. Η περίοδος της αυτονομίας υπήρξε εξίσου ευεργετική στην επέκταση του σχολικού δικτύου, περισσότερο με το ευνοϊκό νομοθετικό της πλαίσιο παρά με τους πόρους που διατέθηκαν. Τη στασιμότητα της πολεμικής περιόδου 1912-1922 ακολούθησε περίοδος σχολικής άνθησης, όταν το πρόβλημα της διαθεσιμότητας εκπαιδευτικού προσωπικού λύθηκε με την άφιξη από τη Μικρασία μεγάλου αριθμού δασκάλων, με υψηλή μορφωτική στάθμη. Σημαντικός, τέλος, παράγοντας για τη δημιουργία του σχολικού δικτύου υπήρξε η προνοιακή αντιμετώπιση του Μυλοποτάμου από τις κατά περιόδους κρατικές αρχές. Η προσπάθεια δυναμικής αντιμετώπισης της παραβατικότητας εγκαταλείφθηκε σταδιακά. Επικράτησε η άποψη ότι η καταπολέμηση της γενικευμένης παραβατικότητας και ανομίας μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της παιδείας της τοπικής κοινωνίας και ιδιαίτερα μέσω της εκπαίδευσης των νέων γενιών. Για τον λόγο αυτό οι εκπαιδευτικές αρχές ίδρυσαν και συντήρησαν σχολεία ακόμη και σε περιπτώσεις που ο αριθμός των φοιτούντων μαθητών ήταν μικρότερος του απαιτούμενου.

Οι παραπάνω παράγοντες, σε συνδυασμό με λιγότερο σημαντικούς, όπως οι κομματικές παρεμβάσεις για την ίδρυση σχολείων και οι επικλήσεις εθνικών λόγων, οδήγησαν στην εγκαθίδρυση ενός πυκνού δικτύου σχολικών μονάδων. Έτσι, ενώ μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1870 το σχολικό δίκτυο του Μυλοποτάμου υπολειπόταν συγκριτικά με το δίκτυο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου, μετά τον πρώτο Περί Παιδείας νόμο της ημιαυτονομίας η κατάσταση ανατράπηκε. Ο αριθμός των σχολικών μονάδων του Μυλοποτάμου ανά μονάδα πληθυσμού συνέχισε να αυξάνεται περισσότερο από εκείνον του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου μέχρι την αρχή της κρητικής αυτονομίας. Από εκεί και πέρα η δυσαναλογία άρχισε σταδιακά να μειώνεται. Όλες οι παραπάνω θετικές συνιστώσες οδήγησαν το σχολικό δίκτυο του Μυλοποτάμου να προηγείται των δικτύων της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας κατά 45% και 57%, αντίστοιχα, στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Ήταν ένα σχολικό δίκτυο ευρύ, ομοιογενές, συνεκτικό και γενναιόδωρο, σε σχέση με τις ισχύουσες προδιαγραφές χωροθέτησης σχολικών μονάδων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αναλύθηκε το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου και καταβλήθηκε προσπάθεια να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό ήταν επαρκές, ορθολογικό, ικανοποιητικό από άποψη υγιεινής και ομοιογενές. Η οικοδόμηση διδακτηρίων στον Μυλοπόταμο καθυστέρησε, σε σχέση με την ίδρυση σχολείων, κατά τρεις δεκαετίες. Το πρώτο κοινοτικό διδακτήριο οικοδομήθηκε μόλις το 1872 και το δεύτερο το 1874. Το έτος 1881 τα δημόσια διδακτήρια του Μυλοποτάμου αποτελούσαν ποσοστό 25% του συνόλου, το 1899 68%, το 1912 67% και λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσαν το 95% του συνόλου. Από τους οικισμούς που διέθεταν σχολείο, δεύτερο διδακτήριο απέκτησε το 33% και τρίτο ένας οικισμός, ενώ ο πόλεμος βρήκε την περιοχή με επτά ανεγειρόμενα σχολικά κτήρια.

Ο μέσος χρόνος από την ίδρυση ενός σχολείου μέχρι την οικοδόμηση διδακτηρίου δεν ξεπερνούσε τα 15 χρόνια. Η καθυστέρηση δεν ήταν ομοιογενής στις διαφορετικές χρονικές περιόδους, αλλά διαμορφώθηκε στα 23 χρόνια κατά τον 19° αιώνα και στα 10 κατά τον 20°. Οι χρόνοι αυτοί φανερώνουν ότι κατά τον 19° αιώνα η ανέγερση κοινοτικού διδακτηρίου δεν αποτελούσε άμεση προτεραιότητα για τις τοπικές κοινωνίες. Τα σχολεία μπορούσαν να στεγάζονται σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, εκκλησίες και κατοικίες, χωρίς αυτό να θεωρείται ότι αποτελεί σημαντικό πρόβλημα για τη λειτουργία τους. Με την αυγή, όμως, της περιόδου της αυτονομίας, ξεκίνησε μια σημαντική προσπάθεια ανέγερσης κοινοτικών διδακτηρίων. Η επόμενη περίοδος, των Βαλκανικών πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της μικρασιατικής εκστρατείας δεν ευνόησαν, όπως ήταν φυσικό, την ανέγερση διδακτηρίων. Προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος της σχολικής στέγης άρχισαν να καταβάλλονται και πάλι από το 1923. Από το έτος αυτό και μέχρι το 1940 το 69% των σχολείων απέκτησε νέα διδακτήρια. Ήταν μια περίοδος διδακτηριακής έκρηξης, οι αιχμές της οποίας εντοπίζονται στα έτη 1929 και 1931. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου η μέση παλαιότητα των διδακτηρίων ήταν μικρότερη των 16 ετών.

Από τα 52 δημόσια διδακτήρια του έτους 1940, το 62% είχε ανεγερθεί με σχέδια του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Υπουργείου Παιδείας. Κατάλληλο προσανατολισμό είχε το 71% από αυτά, κατάλληλη θέση στον οικισμένο χώρο το 73% και κατάλληλη στέγαση το 96%. Ως προς την επάρκεια, ο χώρος που αναλογούσε σε κάθε μαθητή βρισκόταν μέσα στις προδιαγραφές της εποχής και μάλιστα κοντά στο ευνοϊκότερο όριό τους, ενώ ο αύλειος χώρος υπερέβαινε κατά 24% τους στόχους του Υπουργείου Παιδείας.

Στο σύνολό τους τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου αποτελούσαν ιδιοκτησία των σχολικών τους επιτροπών, ήταν κατάλληλα από στατική, υγιεινή και παιδαγωγική άποψη και επαρκή, όχι μόνο για τις ανάγκες του μαθητικού πληθυσμού που στέγαζαν, αλλά και για μελλοντική αυξημένη φοίτηση.

Οι συνιστώσες που οδήγησαν στη δημιουργία του συγκεκριμένου διδακτηριακού δικτύου, θετικές και αρνητικές, ήταν πολλές. Στις αρνητικές περιλαμβάνονται οι καταστροφές που επέφεραν στα διδακτήρια οι αλλεπάλληλες επαναστάσεις και ιδιαίτερα εκείνη του 1897. Εξίσου αποθαρρυντική για την οικοδόμηση διδακτηρίων ήταν η διαθεσιμότητα των ιδιωτικών κατοικιών όσων Κρητικών είχαν καταφύγει κατά τις επαναστάσεις στην ελεύθερη Ελλάδα, αλλά και η ύπαρξη των ναών, οι οποίοι, μάλιστα, θεωρούνταν ότι συντελούσαν στην επίτευξη επιθυμητών συμπεριφορών από τους μαθητές και ότι συνέδεαν την εκπαίδευση με τη θρησκεία, στην κοινή προσπάθεια εθνικής αποκατάστασης. Αποθαρρυντικές για την οικοδόμηση διδακτηρίων ήταν και οι καταστροφές που προκαλούσαν οι συχνοί και ισχυροί σεισμοί, ιδιαίτερα εκείνοι των ετών 1856 και του 1935, και το χαμηλό επίπεδο τεχνογνωσίας των τοπικών οικοδομικών συνεργείων.

Μια άλλη αρνητική συνιστώσα ήταν η απορρόφηση μεγάλου μέρους της κρατικής επιχορήγησης από τα διδακτήρια των πόλεων. Η πρακτική αυτή ήταν πανελλαδική και οφειλόταν στη δραματική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα διδακτήρια των αστικών κέντρων μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Η μειωμένη κινητοποίηση των κατοίκων των αστικών κέντρων για την οικοδόμηση διδακτηρίων οφειλόταν στην αυξημένη πολιτική τους βαρύτητα,

στις υψηλές τιμές της γης των πόλεων και στην απουσία της συλλογικότητας που συνέγειρε τους αγροτικούς πληθυσμούς. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε γίνει συνείδηση ότι οι ελληνικές πόλεις δεν θα αποκτούσαν ευπρεπή διδακτήρια αν το κράτος δεν επωμιζόταν το το κόστος οικοδόμησής τους. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου το λεγόμενο «σουηδικό δάνειο», το μεγαλύτερο μέρος του οποίου απορροφήθηκε από τα διδακτήρια των πόλεων. Έτσι, τα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου επιχορηγήθηκαν για ανέγερση διδακτηρίων μέσα σε τρία χρόνια με 2,5 εκατομμύρια δραχμές, ενώ ο Μυλοπόταμος, με πολλαπλάσιο πληθυσμό, επιχορηγήθηκε σε υπερτετραπλάσιο χρόνο με 2,2 εκατομμύρια δραχμές.

Οι θετικές συνιστώσες που οδήγησαν στη διαμόρφωση του διδακτηριακού χάρτη ήταν περισσότερες. Οι τοπικές κοινωνίες του Μυλοποτάμου ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα συνειδητοποίησαν ότι δεν υπήρχε πιθανότητα να ιδρυθεί σχολείο στην περιφέρειά τους αν οι ίδιες δεν προχωρούσαν στην οικοδόμηση διδακτηρίου. Οι περιπτώσεις στέγασης σχολείων σε ιδιωτικές κατοικίες ήταν ελάχιστες κατά τον 20ο αιώνα και στις περισσότερες από αυτές οι κατοικίες προσφέρονταν δωρεάν. Αυτό δείχνει ότι οι προσδοκίες της κοινωνίας από την εκπαίδευση ήταν μεγάλες και αποδείχτηκε στη συνέχεια από την κινητοποίησή τους των ετών 1927-1940, οπότε δημιουργήθηκε μια εξαιρετική διδακτηριακή υποδομή, με κρατική συμμετοχή που δεν ξεπέρασε το 28% του συνολικού κόστους.

Σημαντικός παράγοντας για την οικοδόμηση διδακτηρίων υπήρξε η αποκέντρωση της διαδικασίας κατασκευής τους στον τομέα της χρηματοδότησης. Η κατάργηση των δήμων και η ανάληψη της τοπικής εξουσίας από τις κατά πολύ μικρότερες διοικητικές μονάδες των αγροτικών δήμων το έτος 1912 και των κοινοτήτων το 1925, σε συνδυασμό με τη θεσμοθέτηση των σχολικών επιτροπών και των σχολικών ταμείων το 1914 και των ταμείων εκπαιδευτικής πρόνοιας το 1920, λειτούργησαν καταλυτικά για τον πληθυσμό της υπαίθρου, στον οποίο ανακάλεσαν παλιότερες κοινοτικές μνήμες. Χρησιμοποιώντας το παραπάνω νομοθετικό πλαίσιο, οι δάσκαλοι των σχολείων κατόρθωσαν να πείσουν τις τοπικές κοινωνίες και να τις συνεγείρουν στην οικοδόμηση διδακτηρίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο 40% τουλάχιστον των περιπτώσεων νέων διδακτηρίων του Μυλοποτάμου ο ρόλος του δασκάλου ήταν αναντικατάστατος. Από την άλλη πλευρά, επίσης ουσιαστικός υπήρξε ο ρόλος των επιθεωρητών. Έχοντας υπηρετήσει ως δάσκαλοι για πολλά χρόνια, είχαν συνειδητοποιήσει ότι η στέγαση της μαθησιακής διαδικασίας σε ευπρεπή και επαρκή διδακτήρια ήταν προϋπόθεση για τη μεγέθυνση του παιδευτικού αποτελέσματος του σχολείου. Ο ρόλος τους υπήρξε κεντρικός και στη βελτίωση του ήδη υπάρχοντος διδακτηριακού δικτύου, με ανοικοδομήσεις ή μετατροπές υπαρχόντων σχολικών χώρων, και επέτρεψε την παράκαμψη των γραφειοκρατικών διαδικασιών των εμπλεκόμενων κρατικών υπηρεσιών.

Η βοήθεια των ενοριακών επιτροπών και των μοναστηριών, όσο και αν δεν έφτασε στα επίπεδα εκείνης του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, ήταν σημαντική, ιδιαίτερα ως προς την προσφορά οικοπέδων, για οικοδόμηση νέων διδακτηρίων, και αγρών, για τη δημιουργία σχολικών κήπων. Δεν έλειψε η αρωγή και ατομικών δωρητών, σε οικόπεδα, κτήματα και χρηματικά ποσά, αν και στην Κρήτη δεν εμφανίστηκε το εντυπωσιακό φαινόμενο του ευεργετισμού της ηπειρωτικής Ελλάδας. Και στις δύο περιπτώσεις, Εκκλησίας και δωρητών, σημαντικότερος από την, όποια, βοήθεια υπήρξε ο συμβολισμός της επιστράτευσης όλων των κοινωνικών θεσμών και μονάδων στη «σταυροφορία» επίλυσης του διδακτηριακού προβλήματος.

Η γενικευμένη παραβατικότητα και ανομία του Μυλοποτάμου υπήρξε, τέλος, σημαντική συνιστώσα για την εγκαθίδρυση του ευνοϊκού διδακτηριακού καθεστώτος της περιοχής. Η ύπαρξη επιφανών, για τα μέτρα των μυλοποταμίτικων μικροοικισμών, κρατικών κτηρίων προκαλούσε αίσθημα δέους για την κρατική εξουσία, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που τα διδακτήρια δανείζονταν πρόσθετο κύρος από γειτονικούς ναούς και από την υποδηλούμενη από αυτούς θεϊκή εξουσία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το διδακτηριακό δίκτυο του Μυλοποτάμου καθυστέρησε σε σχέση με εκείνο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου περισσότερο από το σχολικό δίκτυο. Η καθυστέρηση αυτή, με μοναδική εξαίρεση τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, διήρκεσε μέχρι το 1928. Από το επόμενο έτος οι τοπικές κοινωνίες του Μυλοποτάμου υπερέβαλαν σε προσπάθειες, ώστε λίγο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το διδακτηριακό τους δίκτυο υπερκέρασε το δίκτυο του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου. Τα σχολικά κτήρια του Μυλοποτάμου υπερείχαν σαφώς στις παραμέτρους της ανέγερσης βάσει σχεδίων και της επάρκειας και υπολείπονταν ελαφρά στις παραμέτρους της χωροθέτησης, του προσανατολισμού και της στέγασης.

Η διαφορά μεταξύ των διδακτηριακών δικτύων του Μυλοποτάμου και του υπόλοιπου ελληνικού χώρου ήταν μεγάλη ως προς την ιδιοκτησία των διδακτηρίων. Το έτος 1911 τα δημόσια διδακτήρια του Μυλοποτάμου ήταν υπερδιπλάσια των αντίστοιχων του ελληνικού κράτους και το 1933 περισσότερα κατά 43%. Η απόκλιση οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην απαίτηση των εκπαιδευτικών αρχών της Κρήτης επί ημιαυτονομίας και αυτονομίας για ύπαρξη κτηρίων πριν από την ίδρυση σχολείων. Η παράδοση της οικοδόμησης διδακτηρίων από τους τοπικούς πληθυσμούς επιβίωσε στην Κρήτη και στα μεταγενέστερα της ένωσης με την Ελλάδα χρόνια. Αντίθετα, στο ελληνικό κράτος μέχρι το έτος 1919 ήταν συνήθης η πρακτική οικοδόμησης διδακτηρίων αποκλειστικά με κρατική χρηματοδότηση. Τα διδακτήρια του Μυλοποτάμου ήταν επαρκέστερα κατά 25% των διδακτηρίων της υπόλοιπης Ελλάδας. Τέλος, το αναλογικό κόστος της διδακτηριακής υποδομής του Μυλοποτάμου για το δημόσιο ήταν σημαντικά κατώτερο εκείνου του υπόλοιπου ελληνικού χώρου. Η πολιτική της άνισης αυτής κατανομής της κρατικής αρωγής, όχι μόνο στον Μυλοπόταμο αλλά σε ολόκληρη την Κρήτη, οφειλόταν στην καλύτερη κατάσταση του διδακτηριακού της δικτύου σε σύγκριση με εκείνο της υπόλοιπης Ελλάδας.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε τον Μυλοπόταμο μ' ένα σχολικό δίκτυο ομοιογενές, συνεκτικό και γενναιόδωρο και ένα αντίστοιχο διδακτηριακό δίκτυο, το οποίο συγκροτούνταν από ικανά σε αριθμό, ικανοποιητικά από άποψη υγιεινής και επιφανή για τα τοπικά κτηριοδομικά δεδομένα σχολικά κτήρια, παραστάσεις της δημόσιας εικόνας της επεκτεινόμενης και στην περιοχή του Μυλοποτάμου κρατικής εξουσίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

4. Βιβλιογραφία

4.1 Αρχειακές πηγές

1.1 Γ.Α.Κ. Ν. ΧΑΝΙΩΝ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Πρόχειρος 1899, Έκθεσις Περί των Σχολείων (και λοιπών σχετικών) της Επαρχίας Μυλοποτάμου υπό Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι, εν Χανίοις 20 Αυγούστου 1899.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1899- Έγγραφα διάφορα.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1899-1900, Έκθεσις Νομαρχιακού Επιθεωρητού Ρεθύμνης Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Α΄.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900- Έγγραφα διάφορα Β΄. Έγγραφος πίνακας νομαρχιακού επιθεωρητού Ρεθύμνης Γ. Στεφανάκη περί των σχηματισθησομένων σχολικών περιφερειών.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1900-1901, Έκθεσις περί των εν τω Νομώ Ρεθύμνης σχηματισθησομένων σχολικών περιφερειών υπό Ν.Ε.Γ. Στεφανάκι, εν Χανίοις 13/1/1901.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1901-1905. Έγγραφα διάφορα.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1909, Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εισηγητική Έκθεσις και Σχέδιον Νόμου περί Διδακτηρίων των Δημοτικών Σχολείων.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910. Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 331/25-1-1910.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 807/16-6-1910.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1910, Έκθεσις Επιθεωρήσεως σχολείων με αριθμ. πρωτ. 192/9-11-1910.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος 1911, Εκθέσεις περί των διαστάσεων των Δημοτικών Σχολείων.

Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων, Φάκελος Σχολικαί περιφέρειαι 1911.

1.2 Γ.Α.Κ. ΑΡΧΕΙΑ Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Γ.Α.Κ. Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Κώδηξ του Ιερού Μοναστηρίου Αγίου Πνεύματος, εν έτει σωτηρίω αωμζ΄ εν μηνί Ιουνίω. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 1.

Γ.Α.Κ. Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Κτηματολόγιο Ιεράς Μονής Αγίου Πνεύματος. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 2.

Γ.Α.Κ. Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Κώδηξ των τε Εσόδων και Εξόδων της Ιεράς Μονής Πρέβελη (1843-1870), ΑΩΔΓ΄. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 2.

Γ.Α.Κ. Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Ιστορικά έγγραφα 1, ένθετα φύλλα. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 3.

Γ.Α.Κ. Ν. ΡΕΘΥΜΝΗΣ, Α.Ι.Μ.Πρέβελη (σε μικροταινίες), Γενικός ισολογισμός της Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πρέβελι, 1872. Μαρτίου 8. Μικροταινία με αύξοντα αριθμό 5.

1.3 ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΝΟΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις του επιθεωρητού των δημ. σχολείων της εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, έτος 1915-16.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων σχολείων εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης σχολ. Έτους 1916-1917, 1917-18-19 υπό των επιθεωρητών Ευαγγ. Παπαβασιλείου και Γεωργ. Δαφέρμου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεων Δημοτ. Σχολείων εκπαιδ. Περιφερείας Ρεθύμνης σχολ. έτος 1918-19.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρητού δημ. σχολείων Εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης, έτος 1921.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων επιθεωρητού, αρχόμενον από 11 Δε/βρίου 1923 και λήγον την ...

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Εκθέσεων Επιθεωρητού, αρχόμενον από 1 Σβρίου 1923 και λήγον 11 Δ/βρίου 1923.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων Ρεθύμνης, έτους 1927-28.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1928-29 εκπαιδ. περιφερείας Ρεθύμνης.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις επιθεωρήσεως Σχολείων Α΄ Εκπ. περιφ. Ρεθύμνης σχολ. έτους 1931-32.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον εκθέσεων σχολ. έτους 1933-34 Α΄ Περιφερείας Ρεθύμνης.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων Α΄ Περιφ. Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1934-35.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων Α΄ Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1935-36.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως των Σχολείων Α΄ Περιφερ. Ρεθύμνης Σχολ. Έτος 1936-37.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως των Σχολείων Α΄ Περιφερ. Ρεθύμνης Σχολ. Έτος 1937-38.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως των Σχολείων Α΄ Εκπαιδ. Περιφ. Ρεθύμνης, Σχολικόν έτος 1938-39.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Α΄ Εκπαιδευτική Περιφ. Ρεθύμνης, Εκθέσεις επιθεωρήσεως Σχολ. Έτους 1949-50.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., α΄ Εκπ/κή Περιφ. Ρεθύμνης, Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολ. Έτους 1951-52.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Δημοδιδασκάλων Σχολ. Έτους 1954-55.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α΄ Εκπαιδ. Περιφ. Ρεθύμνης Σχολ. έτους 1956-57.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1958-59.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Διδασκάλων Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης Σχολ. Έτους 1959-60.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Εκθέσεις Επιθεωρήσεως Σχολείων και Δημοδιδασκάλων Σχολικού έτους 1960-1961.

Α.Δ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον μητρώου διδακτηρίων της Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ρεθύμνης, 1-12-1972.

1.4 ΑΡΧΕΙΟ ΠΡΩΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΝΟΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου Σχολείων Β΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Ρεθύμνης, 1950-1964.

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον Μητρώου Διδακτηρίων της Β΄ Εκπαιδευτικής Περιφερείας Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ρεθύμνης, 1972.

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον Σχολείων Δημόσιων και Ιδιωτικών Β΄ Περιφερείας Ρεθύμνης, 1972-1977.

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Μητρώον (ιβ) Σχολείων (δημόσιων, επί μισθώσει, δωρεάν) Α΄ Γραφείο, χ.χ. (1973).

Α.Α΄.Γ.Π.Ε.Ν.Ρ., Βιβλίον (ιδ) ακινήτου περιουσίας Σχολικών Ταμείων και υλικού αυτών μη αναλωσίμου, Α΄ Γραφείο, χ.χ. (1973).

1.4 ΑΡΧΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΥΠ.Ε.Π.Θ.

Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Φάκελος 220, σχέδια έτους 1931, 2° Δημοτικό Σχολείο Ρεθύμνης.

Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Φάκελος 321, χωρίς χρονολογία, 2τ Δημοτικό Σχολείο Άνω Μέρους Αμαρίου Ρεθύμνης.

Α.Δ.Τ.Υ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Φάκελος 237, χωρίς χρονολογία, 6/τάξιον Μελάμπων Ρεθύμνης.

1.5 ΑΡΧΕΙΟ ΕΝΟΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Ταμείον Μετρητών των Σχολείων Ρεθύμνης Σεπτεμβρίου α. 1837.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Έτος 1844 Οκτωμβρίου 12. Πρόχειρον της Σχολής Αναγνώστης Κούνουπας.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων από Ιουλίου 1848-Δεκεμβρίου 1849.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου αρχόμενον από του Ιανουαρίου 1850 και λήγον τον Δεκέμβριον του 1851.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Πατριαρχική και συνοδική απόφαση 19ης-11ου-1864.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Βιβλίον Ταμείου των σχολείων 1864-1874.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Έγγραφα με αριθμ. πρωτ. 308/9-6-1918, 28/15-6-1918 και 331/21-6-1918.

Α.Ε.Ε.Θ.Ρ., Πρωτόκολλον της Ενοριακής Επιτροπείας 1902-1935, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 35/9-11-1931.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1.6 ΑΡΧΕΙΟ 1ΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Α.Α΄.Δ.Σ. Ρεθύμνης, Βιβλίον Ιστορίας του 1ου Δημοτικού Σχολείου Ρεθύμνης.

1.7 ΑΡΧΕΙΟ 2ΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Α.Β΄.Δ..Σ. Ρεθύμνης, Έκθεσις περιληπτική της Ιστορίας του 2ου Δημοτ. Σχολείου Ρεθύμνης, Α΄ Περιφ. Ρεθύμνης, 4-3-1972.

Α.Β΄.Δ..Σ. Ρεθύμνης, Φάκελος Συμβολαίων.

1.8 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΔΕΛΕ

Α.Δ.Σ. Άδελε, Φάκελος Διδακτηριακά.

1.9 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΛΟΪΔΩΝ

Α.Δ.Σ. Αλόιδων, Φάκελος ανεγέρσεως διδακτηρίου.

1.10 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΜΝΑΤΟΥ

Α.Δ.Σ. Αμνάτου, Βιβλίον Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου Αμνάτου.

1.11 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΠΟΔΟΥΛΟΥ

Α.Δ.Σ. Αποδούλου, Φάκελος Διδακτηρίου.

1.12 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗΣ

Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής.

Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Φάκελος Σχεδίων, Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου εν Αργυρουπόλει (Κρήτης), Απρίλιος 1926.

Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Φάκελος Σχεδίων, Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου Αργυρουπόλεως Ρεθύμνης, 31 Ιουλίου 1930.

Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Μαθητολόγιον 1899-.

Α.Δ.Σ. Αργυρούπολης, Βιβλίον Ιστορίας Δημοτικού Σχολείου Αργυρουπόλεως, 1972.

1.13 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΑΡΜΕΝΩΝ

Α.Δ.Σ. Αρμένων, Βιβλίον Ιστορίας Δημοτικού Σχολείου Αρμένων Ρεθύμνης.

Α.Δ.Σ. Αρμένων, Μαθητολόγιον 1899-.

1.14 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΔΟΞΑΡΟΥ

Α.Δ..Σ. Δοξαρού, Φάκελος 1927, έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 24352/6-8-1927.

1.15 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΚΙΣΣΟΥ

Α.Δ.Σ. Κισσού, Μαθητολόγιον 1929-.

1.16 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΛΑΓΚΑΣ

Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Φάκελος ενδεικτικών και απολυτηρίων.

Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Φάκελος εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων σχολ. έτους 1931-32.

Α.Δ.Σ. Λαγκάς, Μαθητολόγια ετών 1924-1985.

1.17 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΜΕΛΑΜΠΩΝ

Α.Δ.Σ. Μελάμπων, Φάκελος Στατιστικής, Δελτίον Στατιστικής Σχολικού Έτους 1928-29.

Α.Δ.Σ. Μελάμπων, Μαθητολόγιον 1899-.

1.18 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΜΟΥΡΝΕΣ

Α.Δ.Σ. Μουρνές, Ιστορική Έκθεσις Δημοτικού Σχολείου Μουρνές.

1.19 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΝΕΦΣ ΑΜΑΡΙΟΥ

Α.Δ.Σ. Νεφς Αμαρίου, Φάκελος Διδακτηρίου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1.20 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΡΥΑΣ ΒΡΥΣΗΣ
Α.Δ.Σ. Παλαιάς Κρύας Βρύσης, Βιβλίον Ιστορίας Δημοτικού Σχολείου Παλαιάς Κρύας Βρύσης.

1.21 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑΣ
Α.Δ.Σ. Παντάνασσας, Φάκελος Διδακτηρίου.

1.22 ΑΡΧΕΙΟ 1ΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΕΡΑΜΑΤΟΣ
Α.Α΄.Δ.Σ. Περάματος, Βιβλίον Ιστορίας Σχολείου.

1.23 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΛΑΤΑΝΙΑ (10° ΡΕΘΥΜΝΟΥ)
Α.Δ.Σ. Πλατανιά., Φάκελος διδακτηρίου παλαιού.
Α.Δ.Σ. Πλατανιά., Φάκελος διδακτηρίου, Κάτοψις Δημ. Σχολείου.

1.24 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΗΓΗΣ
Α.Δ.Σ. Πηγής, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής.
Α.Δ.Σ. Πηγής, Φάκελος Παλαιού Διδακτηρίου.

1.25 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΛΑΤΑΝΙΩΝ
Α.Δ.Σ. Πλατανίων, Φάκελος Διδακτηρίου.

1.26 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΡΟΥΣΤΙΚΩΝ
Α.Δ.Σ. Ρουστίκων, Ιστορική Έκθεσις περί του Δημοτικού Σχολείου Ρουστίκων.
Α.Δ.Σ. Ρουστίκων, Σχέδιο αίτησης βοήθειας προς το Υπουργείον της Παιδείας, 14-2-1929.

1.27 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΣΕΛΛΙΩΝ
Α.Δ.Σ. Σελλιών, Έκθεσις λειτουργίας Δημοτικού Σχολείου Σελλιών.

1.28 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΧΑΡΚΙΩΝ
Α.Δ.Σ. Χαρκίων, Φάκελος Δελτίων Στατιστικής.

1.29 ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΧΟΥΜΕΡΙΟΥ
Α.Δ.Σ. Χουμερίου, Βιβλίον Ιστορίας Σχολείου.
Α.Δ.Σ. Χουμερίου, Μαθητολόγιον 1899-.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΗΤΗΣ

4.2 Δημοσιευμένες πηγές

Αγνώστου, (Πρακτικίδης, Ζ.), *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα τω 1818*, εισαγ.-επιμ. Ν.Β. Τωμαδάκης, Ηράκλειον 1983.

Αγνώστου, «Η δημοσία εκπαίδευσις εν Κρήτη», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 9 (1900), σ.σ. 131-135 και τ. 10 (1900), σ.σ. 147-150.

Αγνώστου, «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», περιοδικό *Μύσων*, τ. 1 (1932), σ.σ. 20-28.

Αγνώστου, «Πίναξ των Διδακτηρίων της Επαρχίας Ιεραπέτρας», περιοδικό *Μύσων*, τ. 2, (1933), σ.σ. 189-190.

Αγνώστου, «Πίναξ των Διδακτηρίων της Επαρχίας Σητείας», περιοδικό *Μύσων*, τ. 2 (1933), σ.σ. 214-216.

Αγνώστου, *Συνοπτική βιογραφία του Γεωργίου Χατζή Ιωάννου Ψαρουδάκη ερανισθείσα εκ των απομνημονευμάτων αυτού*, Αθήναι 1871.

Αγνώστου, *Τα κληροδοτήματα Γ. Ξενουδάκη και Σπ. Ζαμπελίου προς τον λαόν των Σφακίων*, εν Χανίοις 1908.

Allbaugh, L.,-Soule, G., *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα 1948-1957*, Αθήνα 1997[2].

Αναστασίου, Μιχαήλ εκ Ναούσης, *Περιηγητικόν πιττάκιον, ήτοι περιήγησις της Ευρώπης*, Αμστελόδαμον 1706.

Αντωνίου, Δ., *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄, Αθήνα 1987.

–, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το Σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα 1992.

Αυγερινός Α., «Έκθεσις προς τον Α.Μ. τον Βασιλέα και πίναξ καταστατικός της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως κατά το 1869», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, φ. 759 (30-12-1870), σελ. 2251.

Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, φ. 45 (3-8-1909), φ. 65 (7-10-1909), φ. (12-9-1909), φ. 39 (22-7-1910), φ. 49 (13-7-1911), φ. 51 (30-7-1911) και φ. 59 (26-8-1911).

Βενθύλος, Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, τ. Α΄ (1833-1883), εν Αθήναις 1884, τ. Β΄ (1883-1887), τ. Γ΄ (1887-1892), τ. Δ΄ (1893-1898), εν Αθήναις 1884-1898.

Βλάμος, Γ., *Η υγιεινή του σχολείου*, εν Αθήναις 1904.

Bonneval, P. – Dumas, M., *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, επιμ. Γ. Νικολάου-Μ. Πεπονάκη, Ρέθυμνο 2000.

Βυβιλάκης, Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, εν Αθήναις 1879.

Γενεράλις, Ε., *Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1891.

Δασκαλάκης, Α., *Κείμενα - πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επαναστάσεως*, Σειρά Γ΄, Τα Περί Παιδείας, Αθήνα 1968.

Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, τ. 11-12 (1919).

Δέφνερ, Μ., *Οδοιπορικαί εντυπώσεις από την Δυτικήν Κρήτην*, εν Αθήναις χ.χ.ε.

Διοργανισμός των εν Κρήτη ιερών Μονών Σταυροπηγιακών τε και Ενοριακών επί τη βάσει οδηγιών της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1871.

Δούκας, Ι., «Περί του νέου των κοινών σχολείων συστήματος», *Ερμής ο Λόγιος*, τ. ΣΤ΄(1816), σ.σ. 386-390 (φωτογραφική ανατύπωση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1989).

Δρανδάκης, Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19ου αιώνος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. Δ΄ (1950), σ. σ. 21-61.

Εγκύκλιος περί της σημερινής καταστάσεως των κοινών του γένους Ελληνομουσείων, περιοδικό *Καλλιόπη*, τ. Α΄ (1819), σ.σ. 217-221.

Εγκύκλιος των Επιθεωρητών Α΄ και Β΄ Εκπαιδευτικής περιφερείας Ρεθύμνης υπ. αριθμ. 3, Ρέθυμνον 1933.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1968-69. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1971.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικάς κατηγορίας χρήσεως αυτής. Προαπογραφικά στοιχεία της Απογραφής γεωργίας-κτηνοτροφίας*, 14-3-1971.

Εκδοτικός οίκος Α. και Ε. Παπαδημητρίου, *Εμπορική εγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ΄, Αθήναι χ.χ.ε.

Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. ΣΤ΄ (1871-1872), σελ. 206.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εν Αμερική Τυπογραφεία, *Σύστημα αγγλικόν δια τα σχολεία ή εύκολος μέθοδος δια την διδασκαλίαν των παίδων*, Εν Μελίτη 1827.

Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, φ. 58 (10-7-1899), φ. 86 (2-10-1899), φ. 13 (13-3-1900), φ. 28 (1-6-1900), φ. 51 (15-9-1900), φ. 61 (1-10-1900), χ.α.φ. (13-7-1901), φ. 42 (28-7-1903), φ. 47 (3-9-1905), φ. 66 (3-11-1907) και φ. 19 (1908).

Ευμένιος, Επίσκοπος Λάμπης, *Η εν κατά την επισκοπήν Λάμπης και Σφακίων Ιερά Μονή του Παναγίου Πνεύματος Σχολή της ιεράς και σταυροπηγιακής Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πρέβελη*, εν Ρεθύμνη 1899.

Εφημερίδα Αθηνών *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 1-10-1906, φ. 14-10-1906, φ. 21-10-1906 και φ. 8-1-1932.

Εφημερίδα Αθηνών *Ραδάμανθυς*, περίοδος Β΄, φ. 6 (7-3-1863).

Εφημερίδα Ηρακλείου *Κρήτη*, φ. 498 (13-1-1879), φ. 514 (3-3-1879), φ. 608 (10-8-1881), φ. 632 (30-3-1882), φ. 663 (9-2-1883), φ. 672 (9-2-1883) και φ. 1406 (5-6-1895).

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Αναγέννησις*, φ. 18-7-1900 και φ. 8-9-1900.

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδιον*, φ. 2 (5-10-1884), φ. 16 (20-1-1885), φ. 25 (13-4-1885), φ. 26 (20-4-1885), φ. 31 (25-5-1885), φ. 34 (15-5-1885), φ. 36 (29-6-1885), φ. 37 (12-7-1885), φ. 42 (24-8-1885), φ. 45 (14-9-1885) και φ. 66 (17-5-1886).

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Επιθεώρησις*, φ. 29-5-1901 και φ. 15-7-1901.

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 700(9-6-1925), φ. 746 (1-3-1925), φ. 749 (24-3-1925), φ. 759 (30-6-1925), φ. 880 (6-11-1927), φ. 1367 (6-10-1931), φ. 1606 (30-11-1935), φ. 1607 (4-12-1935), φ. 1608 (6-12-1935), φ. 1609 (7-12-1935), φ. 1610 (8-12-1935), φ. 1612 (11-12-1935), φ. 1613 (12-12-1935), φ. 1620 (20-12-1935), φ. 1623 (25-12-1935), φ. 1625 (29-12-1935), φ. 1626 (31-12-1935), φ. 1628 (2-1-1936), φ. 1630 (5-1-1936), φ. 1631 (8-1-1936), φ. 1634 (11-1-1936), φ. 1636 (14-1-1936), φ. 1637 (15-1-1936), φ. 1638 (16-1-1936), φ. 1643 (22-1-1936), φ. 1645 (24-1-1936), φ. 2736(9-4-1940), φ. 2743 (19-4-1940).

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Νέος Ραδάμανθυς* (*Εφημερίς δικαστική και των ειδήσεων*), φ. 26 (18-7-1881), φ. 54 (7-3-1882), φ. 97 (22-1-1883), φ. 106 (26-3-1883), φ. 107 (2-4-1883), φ. 109 (26-3-1883), φ. 122 (23-7-1883), 123 (30-7-1883), φ. 124 (6-8-1883), φ. 137 (12-11-1883), φ. 168 (28-6-1884), φ. 171 (14-7-1884) και φ. 182 (15-2-1886).

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Παρρησία* (*Εφημερίς του Κρητικού λαού, Πολιτική, Κοινωνική και Επιστημονική*), φ. 17 (19-7-1886), φ. 21 (30-8-1886), φ. 23 (13-9-1886), φ. 32 (22-11-1886) και φ. 100 (7-10-1887).

Εφημερίδα Ρεθύμνου *Τύπος*, φ. 5 (11-3-1932), φ. 91 (28-6-1932), φ. 73 (4-6-1932), φ. 112 (26-7-1932), φ. 129 (17-8-1932) και φ. 131 (27-8-1932).

Εφημερίδα Χανίων *Μεσόγειος*, φ. 98 (30-10-1883), φ. 139 (10-9-1894), φ. 140 (17-9-1894) και φ. 179 (23-7-1895).

Εφημερίδα Χανίων *Πατρίς*, φ. 102 (19-9-1897).

Εφημερίδα Χανίων *Υψηλά Λευκά Όρη*, φ. 8 (6-2-1889).

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τ. Α΄, φ. 239 (1908), φ. 191 (1911), φ. 367 (1914) και φ. 268 (1917).

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, Συνεδρίασις 86η (4-6-1931), σ.σ. 1006-1007.

Η γεωργοβιομηχανική Κρήτη εις την XI Διεθνή Έκθεσιν Θεσσαλονίκης του 1936, Θεσσαλονίκη 1936.

Θεοφανόπουλος, Β., «Αι Σχολικαί Εφορίαι», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1606 (30-11-1935)-φ. 1645 (24-1-1936).

Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β΄ εορτή των ιδρυθέντωνΟλυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα*, χ.χ. και τ.ε. (Αθήνα 1871).

Καλομενόπουλος, Ν., *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1894.

Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδακτικού και Ελληνικού, Αθήνησιν 1863.

Κατσούλλι, Α., «Λόγος εκφωνηθείς κατά τα εγκαίνια της καταθέσεως του θεμελίου λίθου του νέου Γυμνασίου Σητείας», περιοδικό *Μύσων*, τ. 6 (1937), σ.σ. 103-106.

Κεντρική Ένωσις Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. 40 Νομός Ρεθύμνης*, Αθήναι 1962.

Κοκκώνης, Ι., *Περίληψις της γενομένης αναφοράς εις την επί της Προπαιδείας Επιτροπήν περί του Εγχειριδίου του δια τα αλληλοδιδακτικά Σχολεία της Γαλλίας συνταχθέντος υπό του Κ. Σαραζίνου (Sarazin)*, εν Αιγίνη 1830.

–, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου υπό Σαραζίνου*,

εν Αιγίνη 1830.

–, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σ. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα,* εν Αθήναις 1842.

–, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σ. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Έκδοσις Δευτέρα, μετά βελτιώσεων και προσθηκών,* εν Αθήναις 1850.

–, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σ. Εκδοθείς κατά το υπ' αρ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Έκδοσις τρίτη, μετά βελτιώσεων και προσθηκών,* εν Αθήναις 1860.

Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις,* εν Χανίοις 1904.

Κρητική Πολιτεία, *Το Εκπαιδευτικόν Συνέδριον και αι επετηρίδες των Γυμνασίων κατά το σχολικόν έτος 1899-1900. Μέρος Α',* εν Χανίοις 1900.

Κρητική Πολιτεία, *Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, ως εψηφίσθη υπό της Συνελεύσεως των Κρητών,* εν Αθήναις 1899.

Κρητική Πολιτεία. Ανωτέρα Διεύθυνσις επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης. Πληθυσμός 1900,* εν Χανίοις 1904.

Κρητικός Κώδιξ, Τεύχος Πρώτον περιέχον τα κατά το έτος 1858 εκδοθέντα Διατάγματα, τονΟργανικόν Νόμον του 1876 μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φιρμανίων, Διατάγματά τινα μεταγενέστερα και την εν Χαλέπα-Σύμβασιν του 1878 μετά των αναγκαίων υποσημειώσεων και παραπομπών, εν Χανίοις 1879.

Κωνσταντινίδης, Γ., *Οδηγός, ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων,* Αθήναι 1873.

Λαμπαδάριος, Ε., (επιμ), *Κώδιξ Σχολικής Υγιεινής,* Αθήναι 1922.

Λαμπρινάκης, Ε., *Γεωγραφία της Κρήτης,* Ρέθυμνα 1890.

Μαντούδης, Μ., *Νομοθεσία περί διδακτηρίων,* εν Αθήναις 1927.

–, *Κώδιξ νομοθεσίας ανεγέρσεως κ.λπ. διδακτηρίων,* εν Αθήναις 1929.

Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου, *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669),* επιμ. Σ. Αλεξίου-Μ. Αποσκίτη, Αθήνα 1995.

Μωραΐτης, Σ., *Διδασκαλική ή Σύντομοι Οδηγίαι περί της χρήσεως της νέας μεθόδου διδασκαλίας,* Αθήναι 1880.

Νικολαΐδης, Δ., *Οθωμανικοί Κώδικες,* τ. Β', εν Κωνσταντινουπόλει 1890.

Νόμος Περί Παιδείας, εν Χανίοις 1889.

Νουχάκης, Ι., *Κρητική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική, Πληθυσμού, Αποστάσεων κτλ.,* εν Αθήναις 1903.

Παπαχρυσάνθου Β., *Η ελληνική μεγαλόνησος Κρήτη. Εσχεδιάσθη επί τη βάσει των χαρτών του Αγγλικού ναυαρχείου υπό T. Spratt και του υπό Von Raulin τη επιβλέψει του Φυσικοϊστορικού Μουσείου Παρισίων,* εν Αθήναις 1897.

Παρίσης, Σ., *Ανωτέρα και Μέση εκπαίδευσις. Συλλογή Νόμων,* Αθήναι 1884.

Pashley, R., *Ταξίδια στην Κρήτη,* μετ. Γόντικα Δ., τ. Β', Ηράκλειον 1991.

Περιοδικό *Μύσων , Ιστορικόν και Λαογραφικόν Περιοδικόν εκδιδόμενον κατά τετραμηνίαν,* τ. Β' (1933).

Περιοδικό Ρεθύμνου *Προμηθεύς ο Πυρφόρος,* περίοδος Α', τ. 11 (1-6-1925), τ. 15 (1-8-1925), τ. 158 (7-8-1931), τ. 159 (1-8-1931) τ. 178 (12-5-1932), τ. 184 (15-8-1932), τ. 201 (30-4-1933), τ. 214 (15-11-1933), τ. 295 (30-6-1937), τ. 296 (1-8-1937), τ. 299 (1-11-1937), τ. 335 (1-2-1940) και τ. 345 (15-7-1940).

Περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις Εταιρείας Ελλήνων Διδασκάλων,* έτος Β' (1902-1903).

Πετρούλιας, Η., *Η νεωτέρα παρ' ημίν σχολική νομοθεσία,* Αθήναι 1898.

Πλέτσης, Δ., *Σχολικαί Εφορείαι,* εν Αθήναις 1932.

Πλουμίδης, Γ., - Φουρναράκης, Γ., *Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς και Οθωμανοίς της Κρήτης,* Χανιά 1895.

Πολίτης, Α., *Εγχειρίδιον της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, εκδοθέν δαπάνη της Κυβερνήσεως, εις χρήσιν των κατά το Ιόνιον Κράτος Παιδαγωγών,* εν Κερκύρα 1820.

Πολιτική Διοίκησις και Οικονομική δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, *Ημερήσιαι Διατάξεις,* εν Ρεθύμνη 1899 (διατάγματα 10ης Νοεμβρίου 1898, 15ης Νοεμβρίου 1898, 16ης Δεκεμβρίου 1898,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

7ης Ιανουαρίου 1899, 8ης Ιανουαρίου 1899, 11ης Ιανουαρίου 1899, 19ης Ιανουαρίου 1899, 20ής Ιανουαρίου 1899, 23ης Ιανουαρίου 1899, 24ης Ιανουαρίου 1899 και 28ης Ιανουαρίου 1899).

Πρεβελάκης, Ε. - Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, Β., *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος*, Αθήνα 1967.

Πρεβελάκης, Μ., «Γενικαί γραμμαί από την ζωήν του Ρεθύμνου κατά την τελευταίαν 40/ετίαν (1893-1932), εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1410 (3-12-1934), φ. 1411 (5-12-1934), φ. 1412 (6-12-1934) και φ. 1413 (8-12-1934).

–, «Περί ιδρύσεως, λειτουργίας και διοικήσεως των κοινών της πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατά την από του 1843-1892 πεντηκονταετίαν», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 4-12-1935 έως 9-1-1936.

Πρωτοψάλτης, Ε., - Γιαννουδάκη-Φαλτάιτς, Α. (επιμ), *Μνημεία Κρητικών Επαναστάσεων. Επανάστασις 1821-1830*, τ. Α΄ (1821-1822), Αθήναι 1978.

Ράσεντ, Ζενάπ Ισμάτ , *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν (1830-1840)*, Ηράκλειον Κρήτης 1978.

Σαλλίβερος, Ν., *Υγιεινή των οικοδομών, ήτοι ανέγερσις, εξυγίανσις και συντήρησις των τε ιδιωτικών και δημόσιων κτηρίων*, Αθήναι 1893.

Sarazin C. *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la Methode δ' enseignement mutuel*, Paris 1829.

Scott, C.R., *Περιηγήσεις στην Κρήτη. Ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 1995.

Sieber, F., Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817, τ. 1, Leipzig-Sorau 1823, αποσπάσματα στο Sieber, F., *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, επιμ. Γ. Γρυντάκης, Αθήνα 1994.

Simonelli, V., *Κρήτη 1893. Περιηγητικές αναμνήσεις*, επιμ. Γ. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 1996.

Σ. Ξ., «Ο Νόμος περί Οργανισμού της Δημ. Εκπαιδ. και αι απουσίαι των μαθητών», περιοδικό Παγκρήτιου Διδασκαλικού Συλλόγου *Ασπίς*, τ. 13 (15-7-1910), σ.σ. 4-5.

Σπηλιωτάκης, Σ., *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος. Μέρος Α΄*, εν Αθήναις 1859.

Spratt T., *Travels and researches in Crete*, τ. 1 και 2, London MDCCCLXV.

Σταυράκης, Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνησι 1890.

Σταυρινίδης, Ν., «Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 22 (1970), σ.σ. 119-132.

Ταμείον Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, *Γενική κατάστασις των δημοτικών σχολείων του Κράτους*, Αθήναι 1889.

Τωμαδάκης, Ν., - Παπαδάκη, Α. (επιμ.), *Κρητικά έγγραφα 1821-1830*, τ. Α΄ (1821-1824), εν Αθήναις 1974.

Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*, Αθήναι 1909.

Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1927-1928, Μέρος Α΄: Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1933.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1926-1938*, Αθήναι 1938.

–, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Αγροτική απογραφή* ετών 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935 και 1936.

Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρησιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τ. Α΄, Αθήναι 1929.

–, *Νόμος 5019 περί ιδρύσεως Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφορειών. Νόμος 5045 περί σχολικών βιβλίων*, εν Αθήναις 1931.

Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Δελτίον, εκδιδόμενον κατά μήνα*, τ. Α΄-Β΄, εν Αθήναις 1915.

Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Τμήμα Αρχιτεκτονικών, *Βασιλικόν Διάταγμα περί των έργων των διοικητικών επιτροπών κ.λπ. των Ταμείων Εκπαιδευτικής Προνοίας*, εν Αθήναις 1923.

Υφυπουργείον Ανοικοδομήσεως, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήναι 1945.

Φανουράκης, Ε., «Ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των χρόνων της τουρκοκρατίας αποκείμενα εν τω

Μουσείω Ηρακλείου», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1962), σ.σ. 214-232.
Φιλήμων, Ι., *Ο δήμαρχος κτά την Ελληνικήν Νομοθεσίαν*, Αθήναι 1893.
Φουρναράκης, Κ.,-Πλουμίδης, Γ., *Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς και Οθωμανοίς Κρήτης*, εν Χανίοις 1895.
Φύλλα τοπογραφικών χαρτών σε κλίμακα 1/50.000 Yeorgioupolis, Rethymnon, Anogia, Sellia, Melambes, 512 Fd. Survey Coy, R. E., 1943.
Χουλιαράκης, Μ., *Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος (1900-1971)*, Αθήνα 1975.
–, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τ. 1, Αθήνα 1973.
Χουρμούζης-Βυζάντιος, Μ., *Κρητικά*, εν Αθήναις 1842.
Χριστόπουλος, Χ., *Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-56*, εν Αθήναις 1857.

4.3 Δημοσιεύματα

Αγγελάκις, Ε., «Η Μονή Αγίας Σοφίας», περιοδικό *Μύσων*, τ. 1 (1932), σ.σ. 79-88.
–, *Άγνωστοι ιστορικαί σελίδες, ήτοι η ιστορία του εν Ψυχρώ Λασηθίου Κρήτης Πρακτικού Τεχνικού Καμπανείου Σχολείου και των συντελεστών* αυτού, εν Αθήναις 1935.
Αγγέλου, Α., «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ.σ. 306-328.
Αγία Τριάδα Τζαγκαρόλων, *Ιεροδιδασκαλείον εν Αγία Τριάδι κατά το δεύτερον έτος 1893-1899*, εν Χανίοις 1899.
Αγνώστου (Δροσίνης, Γ.), «Τα νέα κτίρια των δημοτικών σχολείων», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 2 (1898), σ.σ. 17-19.
Αγνώστου, «Γεώργιος Στεφανάκης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 2 (1939), σ.σ. 575-579.
Αγνώστου, «Les écoles en Grèce», περιοδικό *L' Architecture d' Aujourd' hui*, τ. 2 (1933), σ.σ. 68-70.
Αγνώστου, «Ecoles en Grèce des architectes Karantinos et Mitsakis», περιοδικό *L' Architecture d' Aujourd' hui*, τ. 4 (1934), σ.σ. 61-74.
Αθανασίου, Λ., *Γλώσσα, Γλωσσική Επικοινωνία και διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Ιωάννινα 1996.
–, *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής*, Ιωάννινα 2003.
Αλεξάκης, Ι., *Οι Αλέξηδες*, Αθήναι 1969.
Αλεξόπουλος, Β., *Πρωτοπόροι του Σχολείου Εργασίας*, Αθήνα 1967.
Αμαριώτου, Μ., *Ιωάννης Κοκκώνης, ο πρώτος μας παιδαγωγός*, Αθήναι 1937.
Αναγνωστόπουλος, Π., *Οδηγός του σχολικού κήπου*, Αθήναι 1929.
Ανάσης, Γ., *Ο σχολικός κήπος*, Χαλκίς χ.χ.ε.
Αναστασόπουλος, Α., «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σ.σ. 97-109.
Ανδρεδάκης, Κ., *Οι* Σελλιανοί, Ρέθυμνο 2003.
Ανδριώτης, Κ.,-Ανδριώτης, Ν., «Η άφιξη και πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ[1] (2000), σ.σ. 21-32.
–, «Το τετραδιάκι της κυρα-Γιασιμίνας. Η αστική εγκατάσταση μιας Μικρασιάτισσας στο Μεγάλο Κάστρο του 1923», στο *Έργα και ημέρες στην Κρήτη. Από την προϊστορία στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Α. Χανιώτης, Ηράκλειο 2000, σ.σ. 405-437.
Ανδρούλάκης, Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α΄ τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ου*, χ.τ.ε. 1990.
–, «Η εκπαίδευση στην Κρήτη επί Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 5 (2000), σ.σ. 2-20.
Ανθογαλίδου, Θ., *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Αθήνα 1987.
Αντωνάκης, Ζ., «Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του αγροτικού χώρου του Νομού Ρεθύμνης την περίοδο του Μεσοπολέμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σ.σ. 229-251.
Αντωνίου, Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929). Τόμος πρώτος*. Αθήνα 1987.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αντωνογιαννάκης, Μ., «Χριστιανικά τοπωνύμια της Αγροτικής περιφέρειας του δήμου Ρεθύμνου», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β΄, τ. 22 (2003), σ.σ. 241-272.

Αρακαδάκη, Μ., «Επιβιώσεις μιας αρχέγονης αρχιτεκτονικής: Ξερολιθικά κτίσματα εποχικής διαμονής από την ανατολική Κρήτη», Πρακτικά *Διεθνούς Συνεδρίου Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής*, Βέροια 2003, σ.σ. 77-84.

Ασδραχάς, Σ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1982.

Ασημομύτη, Μ., «Σαν σήμερα πριν 65 χρόνια», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 14661 (10-1-1997).

Ασημομύτη-Εκκεκάκη, Μ., *Η Γαλλική Σχολή Καλογραιών στη Χαλέπα Χανίων (1852-1983)*, Ρέθυμνο 2004.

Αυγουστάκης, Εμμ., *Η Αγία Γαλήνη*, Αθήνα 1983.

Βαβουλές, Ν., *Στροβλές Χανίων. Ένα χωριό διηγείται την ιστορία του*, Χανιά 2003.

Βαβουλές, Π., «Εικόνες από τα σχολειά μας κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 4 (1949), σ.σ. 17-18 και τ. 5 (1949), σ.σ. 17-18.

Βακαλόπουλος, Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1968, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973.

Vacalopoulos, C., «Informations statistiques sur la Crète avant et après 1821», *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1980), σ.σ. 26-30.

Βαλλιάνος, Χ.- Κόκκορη, Σ., *Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας-Κέντρο Ερευνών, Βώροι 1987.

Barker, R.-Gump, P., *Big School, Small School*, Standford University Press, 1964.

Barnes, J., «Class and Committees in a Norwegian Island Parish», περιοδικό *Human Relations*, τ. 7 (1954), σ.σ. 39-58.

Βασιλειάδης, Δ., *Το κρητικό σπίτι*, Αθήνα χ.χ.ε.

Bezgorov, V.-Kosheleva, O., «Η αυτοβιογραφική αφήγηση και ο ρόλος της στη μελέτη της Ιστορίας της εκπαίδευσης», *Θαλλώ, περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων*, τ. 11 (2000), σ.σ. 121-130.

Βενέρης, Τ., *Το Αρκάδι δια των* αιώνων, Αθήναι 1938.

Bérard, V., *Κρητικές Υποθέσεις. Οδοιπορικό 1897*, επιμ. Γ. Μοραγλής, Αθήνα 1994.

Βεργωτής, Μ., *Δοκίμιον περί της διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσης*, εν Αθήναις 1875.

Βερέμης, Α., «Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, σ.σ. 168-171.

Βιβυλάκης, Δ., *Τα Περβόλια του Ρεθύμνου στου κύκλου τα γυράσματα*, Ρέθυμνο 1984.

Binet, A., *Les idées modernes sur les enfants*, Paris 1909.

Βιστάκης, Α., *Η ελληνική γενιά της δεκαετίας του 1940. Από το παρατηρητήριο του έφεδρου αξιωματικού*, Ρέθυμνο 1985.

Βλαβογιλάκης, Μ., «Η Εκκλησία της Κρήτης την περίοδο της Αυτονομίας», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα*, *Κρητική Πολιτεία*, τ. 2 (2000), σ.σ. 3-23.

Βολανάκης, Ι., «Τα μικροτοπωνύμια των οικισμών της Αμπαδιάς Αμαρίου Ρεθύμνου Κρήτης», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17 (2001), σ.σ. 253-302.

Βούρη, Σ., *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα 1992.

Βουρλάκης, Α., «Η πρώτη οργάνωσις της εκπαιδεύσεως στην ανατολ. Κρήτη και το ιστορικό Γυμνάσιο Νεαπόλεως», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 31 (1977), σ.σ. 155-172.

Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας (1821-1909)*, Αθήνα 1974.

Γαλλιάκη, Α., *Κρητική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Ρέθυμνο 2001.

Cazal, A., *Le jardin botanique de l' école primaire rurale*, Nancy 1886.

Γεδεών, Μ., *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976.

Γενεράλις, Ε., «Η παιδεία εν τω Τμήματι Ρεθύμνης επί Τουρκοκρατίας», εφημερίδα Ρεθύμνου *Βήμα*, φ. 287-294 (1931).

–, «Η Ιερά Μονή των Ασωμάτων Αμαρίου Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Δ΄ (1941), σ.σ. 1-87.

Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Ηρακλείου, «Εκπαιδευτικά Αρχεία», περιοδική έκδοση των Γ.Α.Κ. Ηρακλείου *Το Κατάστιχον*, τ. 1, Κεφαλαιώδης καταγραφή αρχείων, Ηράκλειο 1996.

Γερμανός, Δ., «Το παιδί και ο χώρος του στο Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο», *Τεχνικά Χρονικά*, Α΄ (1984), τ. 4, σ.σ. 33-56.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΘΗΝΩΝ

Chassiotis, G., *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours,* Παρίσι 1881.

Γιαννουλέλης, Γ. και Μ., «Το λαϊκό ορεινό σπίτι στην Κρήτη», περιοδικό *Ο Αιώνας μας*, τ. 3 (1947).

Γκερεδάκης, Γ., «Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά την περίοδο της αρμοστείας του Πρίγκηπα Γεωργίου (1898-1906)», στο περιοδικό *Σχολείο και Ζωή*, περίοδος Β΄, τ. 1 (1992), σ.σ. 3-15.

Γοντικάκης, Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889),* Ηράκλειον 1992.

Γ., Μ., «Λάλιε...δάσκαλε», περιοδικό *Δρήρος*, τ. 3 (1937), σ.σ. 82-83.

Γυμνασιακές/Λυκειακές τάξεις Πανόρμου, *Το κάστρο του Πανόρμου. Ιστορική και περιβαλλοντική προσέγγιση*, επιμ. Ε. Πριγκιπάκη, Πάνορμο 2003.

Couturier, H., *Η Κρήτη. Η θέσις αυτής εξ απόψεως του διεθνούς δικαίου*, επιμ. Τ. Βενέρη, Ηράκλειον 1912.

Δαλακούρα, Α., «Σχολεία της διασποράς» στο ένθετο *Ελληνικά Παρθεναγωγεία* της εφημερίδας *Καθημερινή*, (27-1-2002), σ.σ. 30-31.

Δασκαλάκης, Γ., *Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης του 1867*, Αθήναι 1966.

Δαφέρμος, Γ., «Μνημόσυνο στους δασκάλους», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος,* περίοδος Α΄, τ. 140 (1930), σελ. Γ΄ και τ. 141 (1930), σελ. Β΄.

–, «Προς την εκπαίδευσιν», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 20 (1980), σ.σ. 206-207.

–, *Η Αξός, ιστορία-λαογραφία-παραδόσεις*, Ρέθυμνο 2001.

Δελάκης, Ε., *Το Ιεροδιδασκαλείο Κρήτης. Τα κατά την πρώτη και δευτέρα περίοδο της λειτουργίας αυτού 1892-1905,* Χανιά 1998.

Δετοράκης, Θ., «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», περιοδικό *Κρητολογία*, τ. 10-11 (1980), σ.σ. 231-256.

–, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.

–, «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», στο *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός*, τ. Β΄, Κρήτη 1988, σ.σ. 333-436.

Δημακόπουλος, Ι., *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα*, Αθήνα 1977.

Δημαράς, Α., «Νεόφυτος Νικητόπλος (1875-1846). Για ένα αλλιώτικο ελληνικό σχολείο», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 11 (1974), σ.σ. 323-332.

–, «Πενήντα χρόνια πριν: 1931. Το αξεπέραστο όριο», περιοδικό *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τ. 6 (1984).

–, (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α΄ και Β΄, Αθήνα 1984-1985.

–, «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης», *Σύγχρονα Θέματα-Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, τ. 35-36-37 (1988), σ.σ. 191-197.

Δημαράς, Κ., «Ο Κοραής και η εποχή του», *Βασική Βιβλιοθήκη*, τ. 9, Αθήναι 1953.

–, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄ (1975), σ.σ. 328-359.

–, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975[6], σ.σ. 147-214.

Δημηλάς, Γ. (Δημητρομανωλάκης, Γ.), *Ο φαμέγιος*, Αθήνα 1981[2].

Δημοτικό Σχολείο Μελάμπων, *Μέλαμπες-Σακτούρια-Κρύα Βρύση. Παράδοση, ιστορία, έθιμα*, Μέλαμπες 1992.

Διαμαντούρος, Ι., «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869)», *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ΄ (Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881), σ.σ. 253-277.

–, «Ο υπόδουλος ελληνισμός από το 1833 ως το 1881. Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ΄ (Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881), σ.σ. 408-416.

Δρακόπουλος, Ι.-Φυτρολάκης, Ν.-Δελήμπασης, Ν.- Μακρόπουλος, Κ., *Σεισμοτεκτονικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Κρήτης*, Ηράκλειο 1982.

Δρανδάκης, Ν., «Λιθογραφημένον σχέδιον του Α. Βεβελάκη», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 422 (20-6-1946), φ. 422 (21-6-1946), φ. 423 (22-6-1946) και φ. 426 (25-6-1946).

–, «Η αίθουσα των τριών Ιεραρχών», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 608 (5-2-1947).

–, «Εκ της βιβλιοθήκης του Μεταξά -Λαζαρίδου», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 9 (1949) σ.σ. 17-18 και τ. 10 (1950) σ.σ. 17-18.

Ehn, A., *L' éducation nouvelle. Ses principes, son évolution historique, son expantion mondiale*, Paris 1938.

Εθνικό Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Τα νέα Σχολικά Κτήρια*, επιμ. Π. Καραντινός, Αθήνα 1938.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εκκεκάκης, Γ., (επιμ.), *Εικόνες από τη ζωή στο παλιό Ρέθυμνο. Οι εντυπώσεις του Λευκάδιου δημοσιογράφου Π. Θ. Κουνιάκη (1918)*, Ρέθυμνο 1997.
–, «Και το τούρκικο σχολείο του Ρεθύμνου είναι έργο χριστιανού», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα* Νέα, φ. 7076 (23-7-1997).
–, «Ρεθεμνιώτες άξιοι της μνήμης μας. Αλέξανδρος Σταύρου Ψαράκης», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 15293 (20-8-1999).
–, «Αντώνιος Ψαρουδάκης. Ένας ξεχασμένος ευεργέτης από την Πηγή», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 7767 (15/16-4-2000).
–, «Γύρω από τα τοπωνύμια της περιοχής Αρίου» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, Ρέθυμνο 2000, σ.σ. 275-281.
–, «Ένας ξεχασμένος ευεργέτης του Ρεθύμνου», εφημερίδα *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 1-5-2003.
–, «Ένα ακόμα άγνωστο περιηγητικό κείμενο με ρεθεμνιώτικο ενδιαφέρον», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 8884 (7-10-2004).
Επιφανίου-Πετράκη, Σ., «Το κλέψιμο της δασκάλας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 42 (1954), σ.σ. 29-30 και τ. 43 (1954), σ.σ. 22-26.
Εργαστήριο Ιστορίας Νεότερης Ελλάδας και Νεοελληνικού Πολιτισμού, *Το ιστορικό αρχείο της χριστιανικής δημογεροντίας Λασιθίου (1869-1898)*, Νεάπολη Κρήτης-Ιωάννινα 2005.
Εταιρεία Κυριέρης-Γιαννόπουλος και Σια, *Ελληνικός Οδηγός 1920*, Αθήναι 1920.
Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001.
Ευαγγελίδης, Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων*, τ. 1 (1932), σ.σ. 41-48.
–, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 2, εν Αθήναις 1936.
Ευαγγελόπουλος, Σ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, τ. Α΄ και Β΄, Αθήνα 1984.
Εφημερίδα Ρεθύμνου *Αρκάδι*, φ. 8 (1969).
Εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1018 (11-7-1948), φ. 1022 (16-7-1948), φ. 1799 (9-3-1951), φ. 1800 (10-3-1951), φ. 16434 (14-4-2004), φ. 16542 (15-9-2004), φ. 16598 (4/5-12-2004) και φ. 16879 (20-1-2006).
Εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 9085 (23-24/7/2005).
Ζαβιτζιάνος, Κ. Π., *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών. Τεύχος Α΄*, Αθήναι 1929.
Ζαγορησίου, Μ., *Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, Αθήνα 1996.
Ζαμπέλιος,-Κριτοβουλίδης, *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης, συμπληρωθείσα υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, φωτογραφική ανατύπωση, Αθήναι 1971.
Zambetakis, E., « Contribution du Monastère du Prophète Elie (Roustica-Crète) aux insurrections crètoises du XIXe siecle», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. Θ΄(1955), σ.σ. 163-212.
Ζαμπετάκης, Ε., «Η ιερά Μονή Προφήτου Ηλία Ρουστίκων Ρεθύμνης», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 16-17 (1973), σ.σ. 293-339.
–, «Τα Ρούστικα σαν εθνικό και πνευματικό κέντρο», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 24 (1981), σ.σ. 109-112.
–, «Οι καθηγητές Χατζιδάκηδες και η γενιά τους», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 39 (1979), σ.σ. 129-140.
Ζερβογιάννης, Ν., «Ένα άγνωστο ντοκουμέντο για την ίδρυση του πρώτου σχολείου στον Άγιο Νικόλαο», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 24-25 (1975), σ.σ. 249-254.
–, «Βιβλιογραφία: Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην Κρήτη και η μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-1869», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 106-107 (1996), σ.σ. 15-21.
Ζήβας, Ε.-Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., «Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα», περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 12, Αθήνα 1979, σ.σ. 174-183.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986.
–, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα-Πηγές 1830-1914*, Θεσσαλονίκη 1998.
Ζομπανάκης, Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β΄ (1939), σ.σ. 269-284.
Ζουριδάκη-Φλουρή, Μ., *Θεοδώρα. Το μυλοποταμίτικο χωριό που στέκει 300 χρόνια αγνάντια στο γερο-Ψηλορείτη*, Αθήνα 2000.
Ζωγράφος, Δ., *Η δημοτική εκπαίδευσις και η γεωργία (1833-1936)*, Αθήναι 1937.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΗΤΗΣ

Ηλιάδου-Τάχου, Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα αρχεία των μητροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών. Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης του μείζονος Μακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2001.

Ηλιού, Μ., «Σχολικός χώρος και κατεύθυνση αγωγής», εφημερίδα Αθηνών *Το Βήμα*, φ. 5-2-1982.

–, «Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίκκολος», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 11 (1974), σ.σ. 580-626.

–, «Σχολικός χώρος και κατεύθυνση αγωγής», εφημερίδα *Το Βήμα*, φ. 5-2-1982.

Ισηγόνης, Α., *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1964[2].

Καγκαλίδου, Ζ., *Εκπαίδευση και πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη 1999.

Καλαντζής, Κ., *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, επιμ. Γρόλλιος Γ.-Τζήκας Χ., Αθήνα 2002.

Καλαφάτη, Ε., *Τα σχολικά κτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Αθήνα 1998.

Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση», *Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1985), σ.σ. 77-86.

–, «Οι Ορφανικές Τράπεζες στην Κρήτη (1858-1878)», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 18 (1980), σ.σ. 37-38.

–, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης*, Αθήνα 1988.

–, «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας. Τα χρόνια της διαμόρφωσης», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ[1] (2000), σ.σ. 129-146.

Καμηλάκης, Π., «Οι παραδοσιακοί οικοδόμοι του Αποκόρωνα της Κρήτης», περιοδικό *Κάμειρος*, τ. 66-67 (1986), σ.σ. 41-64.

–, «Η πόλη του Ρεθύμνου και η περιοχή της. Σχέσεις αστικού και αγροτικού χώρου (τέλος 19ου-αρχές 20ου αι.)», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση*, επιμ. Λ. Καραπιδάκη, Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 25-35.

–, «Κρητική Πολιτεία. Οι πάροικοι στην πόλη των Χανίων. Καταγωγή, επαγγέλματα και πληθυσμιακά στοιχεία», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 10 (2000), σ.σ. 10-18.

Καμηλάκης, Χ., *Το Μουσείο του Μητροπολιτικού Ναού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1995.

–, *Ο μητροπολιτικός ιερός ναός Τα Εισόδια της Θεοτόκου Ρεθύμνου και τα περί αυτόν κτίσματα και παρεκκλήσια*, Ρέθυμνο 1999.

Κανάκης, Ι, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα 1995.

Καποδίστριας, Ι., *Η εποποιία του Θερίσσου*, Αθήναι 1932.

Καραβαλάκης, Ι., «Αντώνιος Φ. Παπαδάκης. Ο μέγας πατριώτης και μέγας Εθνικός Ευεργέτης». Περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 16-17 (1973), σ.σ. 340-344, τ. 18-19 (1974), σ.σ. 119-128 και τ. 20-21 (1974), σ.σ. 267-278.

–, «Η συμβολή του Οροπεδίου Λασιθίου στην ανάπτυξη της παιδείας», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 136-137 (2003), σ.σ. 121-126.

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., «Τα πρώτα ελληνικά νηπιαγωγεία», περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 3 (1984).

–, *Ο Δ. Καλλίας και το σχολικό κτήριο*, Αθήνα 1986.

–, «Η στέγαση των πρώτων Δημοτικών σχολείων της Αθήνας», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών-Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας, *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19ο προς τον 20ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σ.σ. 19-26.

–, «Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράνζ», στο ένθετο *Ελληνικά Παρθεναγωγεία* της εφημερίδας *Καθημερινή*, 27-1-2002, σ.σ. 8-9.

Κασσιμάτης, Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1953.

Καταπότης, Μ., «Αίτησις δια το κληροδότημα Ι.Α. Καμπάνη», περιοδικό Μύσων, τ. 3 (1934), σ.σ. 169-170.

Κατούφα, Π.,-Μανασσάκη, Χ., *70 χρόνια Ανωγειανό Σχολείο. Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, Ηράκλειο 2004.

Κατσαντώνης, Ε., *Μνήμαι Άνω Μέρους Ρεθύμνου*, Αθήναι 1992.

Κατσαφούρος, Χ., *Ο σχολικός κήπος*, Αθήνα 1979.

Κελαϊδής, Π., «Τα σχολεία στα Σφακιά», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 32 (1982), σ.σ. 321-337.

Κίτσου, Α., *Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1993.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κλάδου-Μπλέτσα, Α., «Κρητική Πολιτεία (1898-1913). Δημόσια και ιδιωτικά έργα», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 4 (2000), σ.σ. 2-23.

Κοκκινάκης, Γ., «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ου αιώνα», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Β΄, τ. Δ΄ (2002), σ.σ. 123-156.

Κοκονάς, Ν., «Το χρονικό μιας περιπέτειας από τη γερμανική Κατοχή στην Κρήτη (Β΄)», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 24 (1981), σελ. 129.

Κονδυλάκης, Ι., *Ο Πατούχας*, Αθήναι 1916[1].

–, *Όταν ήμουν δάσκαλος*. Αθήναι 1916[1].

Κονδύλης, Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988.

Κοντογιάννης, Π., *Εθνικοί ευεργέται*, εν Αθήναις 1908.

Κοτσέτσου, Α., «Δασκάλα στο χωριό», στο Σμυρνή Ν,-Βλάχου Η.,-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1932. Έτος Α΄*, Αθήναι 1932, σ.σ. 318-321.

Κουντουράς, Μ., «Το σχολικό κτήριο», περιοδικό *Διδασκαλικόν Βήμα*, φ. 320 (23-11-1930), σ.σ. 2-4.

Κουρκουμελής, Ν., *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής προστασίας (1816-1864)*, Αθήνα 2002.

Κουτσάκου, Γ,-Καλοφωτιά, Κ.,-Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε., «Το διδακτηριακό πρόβλημα στην Ελλάδα», περιοδικό *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 13 (1979), σ.σ. 174-183.

Κρεμμυδάς, Β., *Οι σαπουνοποιίες της Κρήτης στο 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974.

–, «Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα)», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 16 (1980), σ.σ. 190-198.

Κριάρης, Π., *Ιστορία της Κρήτης (νέα) από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της επαναστάσεως του* 1866, εν Αθήναις 1931.

Κριτοβουλίδης, Κ., *Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, εν Αθήναις 1859.

Κυριακάκης, Λ., «Συμπληρωματικά στοιχεία για το Δημοτικό Σχολείο Νίθαυρης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 33 (1983), σελ. 12.

Κυριακού, Κ., *Το Αρχείο της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του ΥΠΕΠΘ, 1898-1986*, Β΄ έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1993.

Κωνιωτάκης, Ι., «Σχολικά κτήρια Κρήτης», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 58 (1956), σελ. 6.

Κωνσταντινίδης, Κ., «Εκθέσεις και υπομνήματα από την αλληλογραφία του Γαλλικού Προξενείου Κρήτης», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 8 (1954), σ.σ. 323-365, τ. 10 (1956), σ.σ. 372-394 και τ. 14 (1960), σ.σ. 109-146, 466-491.

Κωστάκης, Κ., «Η πνευματική κίνηση στον εκκλησιαστικό χώρο της Κρήτης κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας (1669-1821)», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 17 (1996), σ.σ. 1-364.

Λαμπαδάριος, Ε., *Σχολική Υγιεινή*, εν Αθήναις 1928.

–, «Τα σχολικά κτήρια των Αθηνών», περιοδικό *Διδασκαλικόν Βήμα*, φ. 220 (31-3-1929).

–, «Η ελληνική σχολική υγιεινή. Ιστορία-Εξέλιξις-Αποτελέσματα», στο Σμυρνή Ν,-Βλάχου Η., -Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1932. Έτος Α΄*. Αθήναι 1932, σ.σ. 126-172.

Λάππας, Κ., «Πατριαρχική σύνοδος περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων», περιοδικό *Μνήμων*, τ. XI (1987), σ.σ. 123-153.

Λαρίου-Δρεττάκη, Μ., *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτήν*, Αθήνα 1993.

Λασκαρίδου, Α., *Πραγματεία περί του Φροβελιανού Συστήματος*, εν Αθήναις 1896.

Λασσιθιωτάκης, Κ., «Σφακιανά σπίτια», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 11 (1957), σ.σ. 171-199 και τ. 12 (1958), σ.σ. 435-444.

Λατζουράκης, Εμμ., «Το Δημοτικό Σχολείο Νιθαύρεως Αμαρίου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 30 (1982), σ.σ. 231-232.

Lear, E., *The Cretan Joyrnal*, edited by R. Fower, Athens-Dedham 1984.

Leconte, C., *Histoire économique de la Grèce*, Paris 1847.

Λελεδάκης, Α., «Περί της εν τη Επαρχία Κισσάμου Ιεράς Σταυροπηγιακής Μονής της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου, της Κυρίας Οδηγητρίας της επικαλουμένης Γωνιάς», περιοδικό *Χριστιανική Κρήτη*, τ. 2 (1913), σ.σ. 3-53.

Leontistis, A.,-Pange, J., «Statistical significance regression», περιοδικό *Mathematics and Computers in Simulation*, τ. 64 (5), 2004. σ.σ. 5543-5547.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λέφας, Χ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1942.

Λιανδρή-Κοντογιάννη, Ε., «Η Αμαλία Μανουσάκη-Ζαννιδάκη και το πρώτο Νηπιαγωγείο στο Ρέθυμνο», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 4690 (12-7-1988) και φ. 4691 (13-7-1988).

Λίτινας, Στ.,-Λίτινας, Ν., *Το χωριό Μέση Ρεθύμνου. Ιστορία και παράδοση*, Αθήνα 1994.

Λουρωτός, Ε., «Το Δημοτικόν Σχολείον Ρεθύμνης προ του 1884», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α΄, τ. 60 (1927), σελ. Γ΄, τ. 61 (1927), σελ. Γ΄, τ. 62 (1927), σελ. Γ΄, τ. 63 (1927), σελ. Γ΄, τ. 64 (1927), σελ. Γ΄, επαναδημοσίευση στο Μανουρά Στ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 36 (1983), σ.σ. 297-300.

–, «Μνημόσυνο στους δασκάλους», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Α΄, τ. 140 (15-10-1930).

Μαθιουδάκης, Μ., *Αγγελιανά, Περιβάλλον -Ιστορία -Λαογραφία*, χ.χ.ε.

Μακράκης, Μ., «Η ιστορία της Εκπαίδευσης στο Ν. Λασιθίου», περιοδικό *Αντιπαραθέσεις*, περίοδος Β΄, 1999, σ.σ. 12-18.

Μακρής, Χ., «Τα τοπωνύμια των θέσεων των κτημάτων της Ιεράς Μονής Πρέβελη, τα αναγραφόμενα εις το Κτηματολόγιόν της, και του χωριού και της περιφέρειας Σελλιών της επαρχίας Αγίου Βασιλείου του Νομού Ρεθύμνης» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, Ρέθυμνο 2000, σ.σ. 347-388.

Μαλαγάρη, Α., – Στρατιδάκης, Χ., *Ρέθυμνο, οδηγός για την πόλη και τα περίχωρά της*, Αθήνα 1995[4].

Μαλαματάκης, Β., *Η Μεταυγουστιανή διοίκησις εν Κρήτη 1936-1939*, Ηράκλειον 1939.

Μάλτης, Α.-Καράιας, Σ., *Σχολική υγιεινή*, εν Αθήναις 1903.

Μαμάκης, Γ., «Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και το album του μαθητή Γεωργίου Καφετζάκη από τη Νεάπολη», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 134-135 (2002), σ.σ. 73-92.

–, *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον». Συν-οπτική περιοδολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην περιοχή του Μεραμβέλλου από την περίοδο της ενετοκρατίας μέχρι και πρόσφατα*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2003.

Μαμώνης, Κ., «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 8 (1980-1981), σ.σ. 179-212.

Μανουράς, Σ., «Το τοπωνύμιο της κωμοπόλεως Ανωγείων», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 35 (1978), σ.σ. 165-174.

–, «Το Μοναστήρι της Καλόειδαινας στο Άνω Μέρος Αμαρίου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 19 (1980), σ.σ. 83-112 και τ. 20 (1980), σ.σ. 209-225.

–, «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 32 (1982), σ.σ. 339-363.

–, «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 36 (1983), σ.σ. 291-308.

–, «Πέντε Κρητικά Ιστορικά σημειώματα. Μια έκθεση του 1836 για την κατάσταση της εκπαιδεύσεως στο Ρέθυμνο», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 37 (1984), σ.σ. 81-86.

–, «Ο επίσκοπος Ρηθύμνης Ιωαννίκιος», στο *Δελτίο Φίλων Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης*, τ. 1 (1988), σ.σ. 7-28.

–, «Βιογραφικά του επισκόπου Ρηθύμνης Ιωαννικίου, του μετέπειτα μητροπολίτου Ιωαννίνων», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β΄, τ. 20 (2001), σ.σ. 201-244.

–, «Μνήμη εκατόν πέντε κρητολόγων και λογίων», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 18 (2002-2003), σ.σ. 303-344.

Mantudis, M., « Les batiments scolaires en Grèce », *L' Hellenisme Contemporain*, τ. 5 (1936), σ.σ. 452-456 και τ. 7 (1936), σ.σ. 629-635.

Μαραγκού, Σ., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και σχολικό κτήριο*, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στην Πολυτεχνική Σχολή του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1973.

Marichal, R., «Κριτική των κειμένων» στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τ. Δ΄, σ.σ. 344-348.

Μαρκαντώνης, Ν., *Στυλιανός Μιχ. Μαρκαντώνης-Ελένες, το χωριό της πράσινης ρεματιάς*, Αθήνα 1982.

Μαρνιέρος, Σπ., «Η Δημοτική εκπαίδευση στου Γερακάρη», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 19 (1980), σ.σ. 127-140, αναδημοσίευση στο *Η αντίσταση στο Αμάρι*, Αθήνα 1984, σ.σ. 321-338.

Μαυράκης, Α., *Περιβόλια Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1995.

Μέρτζιος, Κ., «Δύο κατάλογοι των εν Κερκύρα και Ζακύνθω Κρητών προσφύγων κατά τα έτη 1862 και 1683», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 5 (1951), σ.σ. 7-31.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μιχαηλίδης, Κ., *Πρακτικός Οδηγός του Δημοδιδασκάλου*, Αθήναι 1928.
Μοάτσος, Ε., «Το βενετικόν προξενείον Κρήτης επί τουρκοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα 1672-1682», περιοδικό *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ.σ. 237-256.
Μονοθέσιο Δημοτικό Σχολείο Απλαδιανών, *Απλαδιανά 2001. Μια σύνδεση από το παρελθόν στο παρόν για το μέλλον*, Απλαδιανά 2001.
Μοσκώφ, Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.
Μοτάκης, Στ., *Συλλογή εγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη*, Χανιά 1963.
Μουρέλλος, Ι., *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Γ΄, Ηράκλειον 1934.
Μουτζούρης, Κ., «Οι δάσκαλοι στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη», στο *Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Χανιά 2-11-1997, Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, Χανιά 1998.
Μουσείο Μπενάκη-Φωτογραφικό Αρχείο, *Κρήτη*, Αθήνα 2001.
Μπαρμπα-Παντζελιός, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, εισαγωγή-σχόλια Β. Λαούρδας, Ηράκλειον 1947.
Μπαρμπής, Κ., *Υποτροφίες*, Αθήνα 1980.
Μπέτσας, Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων*, Θεσσαλονίκη 2005.
Μπελιά, Ε., «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν περίοδον», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 1 (1967), σ.σ. 263-289.
–, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», στα Πρακτικά Συμποσίου *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1987, σ.σ. 29-40.
–, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς την Θράκη 1869-1910», στα Πρακτικά Συμποσίου *Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988.
–, *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Θεσσαλονίκη 1995.
Μπλέτσα, Α., *Τα Χανιά έξω από τα τείχη*, Χανιά 1978.
Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Κείμενα. Εισηγητικές εκθέσεις εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Συζητήσεις στη Βουλή-Σχόλια*, τ. Α΄. Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929, Αθήνα 1994.
–, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ο πολιτικός της παιδείας*, τ. Α΄, Αθήνα 1997.
–, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1999)*, Αθήνα 1999.
Μπουρνόβα, Ε., «Εξέλιξη του πληθυσμού» στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση*, επιμ. Καραπιδάκη Λ., Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 19-24.
–, «Πιστωτικά ιδρύματα και αγροτική πίστη. Κοινωφελές Ταμείο Κρήτης και Τράπεζα Κρήτης», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση*, επιμ. Καραπιδάκη Λ., Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 83-88.
Μπριλλάκη-Καβακοπούλου, Ε., «Τοπωνύμια περιοχής Σπηλίου Ρεθύμνου Κρήτης» στο *Τα κρητικά τοπωνύμια. Πρακτικά διήμερου επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, Ρέθυμνο 2000, σ.σ. 455-542.
Μυστακίδης, Β., «Σχολεία μετά την άλωσιν κατά τους κώδικας Οικουμενικού Πατριαρχείου», Περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος 13° (1937).
Νάκου, Λ., *Η κυρία Ντορεμί*, Αθήνα 1971.
Νενεδάκης, Α., *Ρέθεμνος. Τριάντα αιώνες πολιτεία*, Αθήνα 1983.
–, *Οι Βουκέφαλοι (Μυθιστόρημα)*, Αθήνα 1991.
Νικολαΐδης, Π., *Ιστορική και κριτική σύνοψις των εν Κρήτη διατρεξάντων από της πτώσεως του πρώτου Διοικητού αυτής ιππέως Αφεντούλιεφ μέχρι* σήμερον, Μεσολόγγιον 1824 (αναστατική επανέκδοση 1971).
Ντουκάκης, Μ., *Το Μπρόσνερο και οι αγωνιστές του*, Χανιά 1988.
Ξανθουδίδης, Σ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1909.
Ξηραδάκη, Κ., *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, τ. Α΄, Αθήνα 1972 και τ. Β΄, Αθήνα 1973.
Οικονόμου, Π., *Η διοργάνωσις της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη*, εν Αθήναις 1903.
Olivier G, *Voyage dans l' Empire Ottoman, l' Egypte et la Perse*, τ. 1-2, Paris 1801-1807.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΗΤΗΣ

Ορφανός, Β., «Πληροφορίες για την προσχολική αγωγή στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», περιοδικό *Συνάντηση*, τ. 2 (1984), σ.σ. 51-58.

Ulmann, J., *La pensée éducative contemporaine*, Paris 1982.

Παγγέ, Τ., «Τα παραμύθια σε βίντεο και βιβλία. Τι προτιμούν τα παιδιά του Νηπιαγωγείου», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 100 (1998), σ.σ. 164-168.

Pange, T.,-Kontozisis, D., «Introducing computers to kintergarten children based on Vygotsky's theory about socio-cultural learning: the Greek perspective», περιοδικό *Information Technology in Childhood Education Annual*, τ. 2001, σ.σ. 93-202.

Παλαμάς, Κ., *Άπαντα*, τ. Ε΄, Αθήνα χ.χ.ε., εκδόσεις Γκοβόστης.

Παναγιωτάκης, Α., *Η ζωή του χωριού μου τα Ρούστικα*, Αθήναι 1972.

Παναγιωτάκης, Γ., *Το Λασίθι στο χρόνο και στην ιστορία*, Λασίθι 1988.

Παναγιωτάκης, Ν., «Νήσοι Ελληνικαί-Η παιδεία από της αλώσεως», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, Αθήναι 1967.

Παναγόπουλος, Π., «Ο νοικοκύρης Δάσκαλος», στο Σμυρνή Ν,-Βλάχου Η.,-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως. 1932. Έτος Α΄*, Αθήνα 1932, σ.σ. 247-254.

Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, επιμ. Bakker V.-Gemert A., Ρέθυμνο 1987.

Πανταζής, Σ., *Η Παιδαγωγική και το παιχνίδι-αντικείμενο στο χώρο του νηπιαγωγείου: ερευνητική προσέγγιση*, Αθήνα 1997.

–,, *Η παιδαγωγική εργασία του Νηπιαγωγείου. Μια προσέγγιση μέσα από την πράξη*, Αθήνα 2002.

–, «Η μάθηση στη μοντέρνα εποχή των αλλαγών», στα *Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικής Παιδαγωγικής εταιρείας*, Ναύπλιο 2001.

Παπαγρηγοράκης, Ι., «Περί των ονομάτων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών της Κρήτης και του πληθυσμού αυτής δια των αιώνων», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 52 (1955), σελ. 5-8.

Παπαδάκη-Χριστουλάκη, Α., «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού Σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επαναστάσεως», *Αθηνά, Λειμωνάριον Τιμητική προσφορά τω Καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκη*, τ. ΟΓ΄- ΟΔ΄ (1972-1973), σ.σ. 672-676.

Παπαδάκη, Α., *Κεφαλαιώδης καταγραφή αρχειακού υλικού των Γ.Α.Κ.-Αρχείων Νομού Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 2001.

Παπαδάκη, Ε., «Οι απαγωγές στη λαογραφία», περιοδικό *Κρητική Πρωτοχρονιά*, τ. 2 (1962), σ.σ. 151-154.

Παπαδάκη, Λ., *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

–, «Οι εκπαιδευτικές τάσεις στη Σάμο την περίοδο της Ηγεμονίας», πρακτικά Συνεδρίου *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1998, σ.σ. 541-553.

Παπαδάκης, Κ., «Η οικογένεια Καλομενοπούλου. Η εθνωφελής και κοινωφελής δράσις αυτής», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 144 (1964), σ.σ. 133-134.

Παπαδάκης, Κ., «Το Δημοτικό Σχολείο Κεραμέ», περιοδικό Ρεθύμνου *Αναζητήσεις*, τ. 5 (1997), σ.σ. 149-159.

–, «Βασίλειος Μαρκάκης (1872-1950)», περιοδικό Χανίων *Ελλωτία*, τ. 8 (1999), σ.σ. 193-215.

–, «Ο Κωνσταντίνος Εμμ. Πετυχάκης (1853-1929) και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό Ρεθύμνου *Αναζητήσεις*, τ. 3-4 (1996), σ.σ. 102-103.

–, *Κεραμές και Αγαλλιανός. Κοινή πορεία μέσα στο χρόνο*, Ρέθυμνο 2002.

Παπαδάκης, Μ., *Το μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*, Αθήνα 1978.

–, «Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 18 (1980), σ.σ. 3-32.

–, *Το χωριό μου ο Βάτος*, Ρέθυμνο 1996.

Παπαδάκης, Μ., «Τα χειρόγραφα της Δημοσίας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης», περιοδικό *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περίοδος Β΄, τ. 5-6 (1991), σ.σ. 193-202.

Παπαδαντωνάκης, Μ., *Ποιητικά σκιρτήματα. Μαθητικές αναπολήσεις*, επιμ. Αστρινός Μ., Ρέθυμνο 2005.

Παπαδογιαννάκης, Ν.- Χουρδάκης, Α. -Ρεράκης, Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη το 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα* τ. 14 (1998), σ.σ. 313-470.

Παπαδογιαννάκης, Ν., «*...και ουχί κολλυβογράμματα...» Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*, Αθήνα 2002.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Παπαδογιάννης, Ε., «Η Μουρνέ Ρεθύμνου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 37 (1984), σ.σ. 23-32.

Παπαδογιάννης, Ν., «Μια σπάνια μαρτυρία για το Ρέθεμνος του 1740», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 36 (1983), σ.σ. 317-324.

Παπαδοπετράκης, Γ., *Ιστορία των Σφακίων, ήτοι μέρος της Κρητικής Ιστορίας*, φωτοτυπική επανέκδοση, Αθήναι 1971.

Παπαθανασίου, Η., *Αρναία, η παλιά Λαρίγκοβα. Όψεις από την σχολική της εκπαίδευση και την κοινωνία της, στο τέλος του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1999.

Παπαϊωάννου, Α., *Εμμανουήλ Αναγνώστου Βασιλείου Σκουλάς (1845-1866). Ο πυρπολητής του Αρκαδίου*, Ιωάννινα 2003.

Papalexopoulos-Calafati, E., *Les batiments scolaires en Grece, Des prescriptions a la planification*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1985.

Παπαμανουσάκης, Σ., «Η δικαιοσύνη της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 48-49 (1981), σ.σ. 321-326 και τ. 50-51 (1982), σ.σ. 17-32, 52-53, 57-92.

Παπαμάρκος, Χ., *Ανάλυσις του νομοσχεδίου του κ. Δ. Πετρίδου περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1895.

Παπαναστασίου, Γ., «Μια πρώτη καταγραφή πλοίων που προσέγγιζαν λιμάνια της Κρήτης (1/9/1912-31/10/1912)», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 3-4 (1991), σ.σ. 227-232.

–, «Κρητική ακτοπλοΐα», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 5-6 (1992), σ.σ. 93-102.

Παπανδρέου, Γ., «Τα σχολικά κτήρια», εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 8-1-1932.

Παπαστάθης, Χ., *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων Ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984.

Παπιομύτογλου, Γ., «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό Ρεθύμνου *Δούρειος Ίππος*, τ. 16 (1987), σ.σ. 12-15.

–, «Εκατό χρόνια ρεθεμνιώτικων εφημερίδων (1881-1982)», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 29 (1982), σ.σ. 165-181.

–, «Οι πρώτες εφημερίδες του Ρεθύμνου. Τουρκοκρατία και Αυτονομία», στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης *Ρέθυμνο 1898-1913. Από την Αυτονομία στην Ένωση*, επιμ. Καραπιδάκη Λ., Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 53-56.

–, «Η αίθουσα των Τριών Ιεραρχών», περιοδικό Ρεθύμνου *Ενοριακή Παρουσία*, τ. 2 (1998).

–, «Τα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του επισκόπου Ιωαννικίου», περιοδικό *Δελτίο Φίλων Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης*, τ. 1 (1988), σ.σ. 29-34.

Παρανίκας, Μ., *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ενεστώσης εκατονταετηρίδος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1867.

Παρασκευάς, Π., «Η βυρσοδεψία στην Κρήτη (1830-1913)», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ[1] (1990), σ.σ. 407-420.

–, «Μερικές ειδήσεις για τη βυρσοδεψία του Ρεθύμνου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 5-6 (1992), σ.σ. 25-28.

–, *Οι σαπωνοποιίες του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2003.

Παρασκευόπουλος, Θ., «Το διδακτηριακόν πρόβλημα. Περί των συγχρόνων παιδαγωγικών απαιτήσεων, αίτινες πρέπει να ικανοποιούνται κατά την ανέγερσιν των διδακτηρίων», περιοδικό *Δελτίον της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως*, τ. 34-36 (1929), σ.σ. 11-13.

Παρλαμάς, Μ., «Το Ημερολόγιον του Κ. Κοζύρη από την Κριτσά», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1 (1947) σ.σ. 173-200 και τ. 2 (1947), σ.σ. 581-615.

–, «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στ. Νικολαΐδου», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 3 (1949), σελ. 293-350.

Πατεράκης, Γ., *Η παιδεία στην Κρήτη κατά το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου (1869-1898)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2002.

Πατεράκης, Μ., «Το Δημοτικό Σχολείο της Κυραπολίτισσας Φουρνής και η παιδεία στην περιοχή κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 38 (1979), σ.σ. 81-89.

Πατεράκης, Μ., *Αναστορήματα. Κρητικά λαογραφικά κείμενα*, Αθήνα 1985.

Παχιανάκης, Ε., «Ο κλήρος της Εκκλησίας Κρήτης κατά την επανάστασιν του 1821 (στη Μεγαλόνησο)», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 40 (1979), σ.σ. 257-276.

Πεπονάκης, Μ., «Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού, σταφίδας και ρακής στην Κρήτη (τέλη 18ου -μέσα 19ου αι.), περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), σ.σ. 281-296.
–, «Εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο του Ρεθύμνου στην περίοδο 1850-1862», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1 (1995), σ.σ. 421-427.
–, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.
–, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14 (1998), σ.σ. 247-267.
–, «Η Τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1899», στο Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ.σ. 127-145.
Πετρίτης, Κ., «Δύο αφανείς διδάσκαλοι του Ρεθύμνου. Εμμ. Λινοξυλάκης και Νικόλ. Δετοράκης», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 24 (1981), σ. σ. 163-164.
Πικρός, Ι., «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄ (Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 88-100.
–, «Οι εξελίξεις στην Κρήτη από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) ως τις αρχές του 1897» στην *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ΄ (Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 101-125.
Πιμπλής, Ν., «Λόγος εκφωνηθείς τη 15 Οκτωβρίου 1933», περιοδικό *Μύσων*, τ. 3 (1934), σ.σ. 209-214.
–, «Η εν Κρήτη στοιχειώδης εκπαίδευσις», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 55 (1955), σ.σ. 11-16.
–, «Ιστορία της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη. Α΄, επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 117 (1962), σ.σ. 312-315.
–, «Ιστορία της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 119 (1962), σ.σ. 393-396.
Πλατάκης, Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4 (1950), σ. σ. 463-526.
–, «Η υπό του Μανουήλ Βερνάρδου του Κρητός μετάφρασις έργου περί Κρήτης του Olfert Dapper», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 29 (1976), σ.σ. 257-271.
–, «Ονόματα φαραγγιών της Κρήτης», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 37 (1978), σ.σ. 381-385.
–, «Η Αμπαδιά και οι Αμπαδιώτες», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 31 (1982), σ.σ. 259-267.
Πλατάκης, Σ., «Ανέκδοτα έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2 (1960), σ.σ. 335-376.
Πλέτσης, Δ., *Σχολικαί Εφορείαι*, εν Αθήναις 1932.
Πολέμης, Δ., «Τα ελληνικά έντυπα του εν Μάλτα Τυπογραφείου της Αγγλικανικής Ιεραποστολής», περιοδικό *Ερανιστής*, τ. 47 (1970), σ.σ. 153-168.
Πολίτης, Φ., «Ι. Κονδυλάκης. Μια ξεχασμένη σελίδα», περιοδικό *Κρητικές σελίδες*, τ. 1-3 (1938), σ.σ. 82-84.
Πολυχρονίδης, Χ., *Ιστορικός ναός του Αγίου Νικολάου Σπλάτζιας Χανίων*, εν Αθήναις 1971.
Πρεβελάκης, Ε., «Η προετοιμασία της Μεταπολιτευτικής Επανάστασης της Κρήτης». *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Δ΄ (1968), σ.σ. 421-429.
–, «Το καθεστώς της Χαλέπας και το φιρμάνι του 1889», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 17, σ.σ. 163-182.
Πρεβελάκης, Μ., «Περί ιδρύσεως και διοικήσεως των Κοινών της πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατά την από του 1834-1892 πεντηκονταετίαν», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 4-12-1935 μέχρι φ. 9-1-1936, αναδημοσίευση στο Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα. Ιστορικά τεκμήρια*, Ρέθυμνο 1997, σ.σ. 12-33.
–, «Λόγος εκφωνηθείς επί τοις εγκαινίοις της Αιθούσης Τρεις Ιεράρχες ως Κέντρου των ηνωμένων Σωματείων της Πόλεως Ρεθύμνης», εφημερίδα Ρεθύμνου *Κρητική Επιθεώρησις*, φ. 1651 (1-2-1936).
–, «Η Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, η επιλεγομένη Πρέβελη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 1 (1938), σ.σ. 261-292.
–, «Οι εν Αυστρία ζήσαντες Κρήτες Κ. Τσιριγώτης και Ι. Φραγκάκης», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β΄(1939).
Πρεβελάκης, Π., *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Αθήνα 1938[1].
Πυργιωτάκης, Ι., *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη 1992.
Ραγκαβής, Α., *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήναι 1894.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Rackham, O.,-Moody, J., *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, Ηράκλειο 2004.
Σακκάς, Γ., *Γεώργιος Κλεόβουλος «ο Φιλιππουπολίτης»*, Αθήναι 1956.
Σακκής, Δ., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος 1833-1848. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, τ. Α΄, Αθήνα 2001.
Sadoul, G., «Φωτογραφικές και κινηματογραφικές μαρτυρίες», στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τ. Δ΄, σ.σ. 281-284.
Σβολόπουλος, Κ., «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄ (Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913), σ.σ. 197-214 και 280-281.
Σβορώνος, Ν, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1976.
–, «Η επιστήμη της ιστορίας και το επάγγελμα του ιστορικού», στα *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ.σ. 21-32.
–, «Η ανατολική πολιτική των Μ. Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866», περιοδικό *Αριάδνη*, τ. 1 (1983), σ.σ. 308-319.
Σελλιανός, Μ. (Αντωνογιαννάκης, Μ.), *Θύμησες*, Αθήνα 1997.
Σεντελέ, Α.,-Παγγέ, Τ., «Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής ως εκπαιδευτικό εργαλείο στις στρατηγικές μάθησης και μελέτης», περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 123 (2002), σ.σ. 117-121.
Σημαντηράκη, Ζ., « Τα Κρητικά Σωματεία από το 1878 ως το 1913», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, σ.σ. 431-451.
–, «Η πνευματική και πολιτιστική ζωή στην Κρήτη στο γύρισμα του αιώνα», εφημερίδα *Χανιώτικα Νέα*, αφιέρωμα «Επανάσταση 1897. Η Κρήτη στις φλόγες», 3-2-1998, σ.σ. 43-53.
Σήφακας, Α., «Το υπό των Τούρκων εισαχθέν εις Κρήτην φορολογικόν σύστημα», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. 3 (1940), σ.σ. 156-178.
Σιόζος, Ι.,-Παγγέ, Τ., «Η στατιστική στο Δημοτικό Σχολείο», περιοδικό *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τ. 32 (2002), σ.σ. 34-37.
Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Α., *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1993.
Σκοπετέα, Ε., *Το πρότυπο βασίλειο και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
Σκυλουράκης, Π., «Αγροτικός τομέας την περίοδο της Αυτονομίας», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα, Κρητική Πολιτεία*, τ. 3 (2000), σ.σ. 15-23.
Σμυρνής Ν,-Βλάχος Η.,-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως. 1932. Έτος Α΄*, Αθήνα 1932.
Σολδάτος, Χ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. Α΄, Αθήνα 1989, τ. Β΄, Αθήνα 1989 και τ. Γ΄, Αθήνα 1991.
Σολομών, Ι., *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών (1820-1900)*, Αθήνα 1992.
Σπανάκης, Στ., «Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης του τέλους του 16ου αιώνα», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 12 (1958), σ.σ. 321-334.
–, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α΄ και Β΄, Ηράκλειο Κρήτης 1991.
Σπανουδάκη-Μπαρμπαγαδάκη, Σ., *Αναμνήσεις από τη σχολική ζωή στην Επαρχία Βιάννου*, Ηράκλειο 2002.
Σταγάκης, Ε., *Απ' του Κουρνά στο Ρέθυμνο. Αναμνήσεις μιας ζωής*, Ρέθυμνο 2004.
Σταυρινίδης, Ν., «Ανέκδοτα έγγραφα της Τουρκοκρατίας εν Κρήτη. Δύο έγγραφα ρυθμιστικά του μετά την άλωσιν της Κρήτης φορολογικού συστήματος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1 (1947), σ.σ. 84-122.
–, «Ανδρέας Μηλιώτης, πρώτος Γραμματικός της Πόρτας εν Κρήτη», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2 (1948), σ.σ. 546-568.
–, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, τ. Α΄-Γ΄, Ηράκλειον 1971-1974.
–, «Ο θεσμός των Γραμματικών της Πόρτας», *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1980), σ.σ. 397-401.
Σταύρου, Τ., *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του Αλυτρώτου Ελληνισμού*, Αθήνα 1967.
Σταυρουλάκης, Α., *Συμπληγάδες*, Αθήνα 1993.
Σταυρουλάκης, Σ., «Η συμβολή του χωριού Καλονύχτη στις Κρητικές Επαναστάσεις», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 11-4-2004.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στεφανάκις, Γ., «Υπόμνημα προς το Α΄ Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, περίοδος Β΄, τ. Αυγούστου-Οκτωβρίου 1904, σ.σ. 450-453.

Στρατιδάκης, Χ., «Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά την περίοδο της αυτονομίας» στον κατάλογο της έκθεσης του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο 1898, Από την Αυτονομία στην Ένωση*, Ρέθυμνο 1998, σ.σ. 47-51.

–, *Σε χώρους πρωτόγνωρους και μυστηριακούς. Τα σπήλαια του νομού Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 1998.

–, *Λαγκά Μυλοποτάμου. Περιβάλλον, άνθρωποι, ιστορία, πολιτισμός*, Ρέθυμνο 2003.

Σύλλογος Ορθιανών της Αθήνας, *Ορθές Μυλοποτάμου. Κάτοικοι, ιστορία, λαογραφία*, Αθήνα 1998.

Σφυρόερας, Β., λήμμα «Κάσος», λήμμα στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λαρούς-Μπριτάννικα*, τ. 32, Αθήνα 1996², σελ. 283.

Ταμπακάκης, Ν., «Γ. Ξενουδάκης: Έγραψε μια λαμπρή σελίδα στην Κρητική ιστορία», εφημερίδα Ρεθύμνου *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, φ. 9229 (21-2-2006).

Τερζής, Ν., «Ο Γ. Παπανδρέου και η ελληνική εκπαίδευση 1914-1932): Αρχική επαφή με τα εκπαιδευτικά ζητήματα και η πρώτη θητεία στο Υπουργείο Παιδείας», περιοδικό *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 2 (1985), σ.σ. 129-139.

Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, *Λεύκωμα σχολικών κτηρίων*, Αθήναι 1938.

Τζεδάκης, Θ., «Ο προσφάτως ανευρεθείς επίσημος Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης και το περιεχόμενον αυτού», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1973), Αθήναι 1975, σ.σ. 321-359.

Τζήκας, Χ., *Ι.Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999.

Τζομπανάκη Χ., «Νεοκλασικές επιδράσεις στα κτίσματα των επαρχιακών αστικών και ημιαστικών κέντρων της Κρήτης στο τέλος του 19ου και τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Το παράδειγμα του παλαιού οικιστικού πυρήνα των Άνω Αρχανών Νομού Ηρακλείου», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ² (1990), σ.σ. 588-596.

Τζουμελέα, Σ.,- Παναγόπουλου, Π., Η εκπαίδευση τα τελευταία εκατό χρόνια, Αθήναι 1933.

Τμήμα Περιβαλλοντικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης ν. Ρεθύμνης, *Η εκπαίδευση στο Ρέθυμνο κατά τον 19ο αιώνα. Ιστορικά τεκμήρια*, επιμέλεια Στρατιδάκης Χ., Ρέθυμνο 1997.

–, *Απέσβετο και λάλον ύδωρ. Τα 130 κλειστά σχολεία του Νομού Ρεθύμνης*, επιμ. Στρατιδάκης Χ., Ρέθυμνο 1999.

Τουμπαλίδης, Μ., «Σημειώματα περί της μητροπόλεως Σισανίου», περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος ΙΘ΄ (1899).

Triantafyllidou-Baladié, Y., Les conditions de commerce en Crète pendant les premières décennies de la domination ottomane, *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1980), σ.σ. 297-304.

Τριποδάκης, Δ., «Η χωρική κατοικία στο Λασήθι», περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 269-270 (1946), σ.σ. 292-295.

Τρούλης, Μ., «Ο Εμμανουήλ Βυβιλάκης και η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το 1842-1862», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 1 (1990), σ.σ. 3-15.

–, «Ένα ενδιαφέρον φυλλάδιο του Εμμανουήλ Βυβιλάκη», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 2 (1990), σ.σ. 89-102.

–, «Η σύσταση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών στην Ερμούπολη της Σύρου (23 Δεκεμβρίου 1859)», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ² (1990), σ.σ. 597-608.

–, *Εμμανουήλ Βυβιλάκης. Η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο 1991.

–, *Η Ιερά Μονή Αρσανίου, από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα*, Ρέθυμνο 1992.

–, *Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου. Ιστορία-μνημεία-θησαυροί*, Ρέθυμνο 2000.

Τρούλης, Μ., - Τσαντηρόπουλος, Α., «Δυο κτηματολόγια των ιερών μονών Χαλέπας και Δισκουρίου της επαρχίας Μυλοποτάμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 13 (1997), σ.σ. 141-210.

Τσάκωνας, Πολ., «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης», περιοδικό *Κρητική Εστία*, περίοδος Α΄, τ. 53 (1955), σελ. 24 και τ. 61 (1956), σ.σ. 22.

Τσαντηρόπουλος, Α., «Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα* τ. 9/10 (1994), σ.σ. 31-51 και τ. 11(1995), σ.σ. 113-128.

–, *Η «βεντέτα» στην ορεινή κεντρική Κρήτη. «Οικογενειακές» συγκρούσεις και κοινωνική οργάνωση*, διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη 2000.

–, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004.

Τσίβης, Γ., *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα 1990.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τσιγδινός, Γ., *Η Μονή και η Σχολή του Αγίου Πνεύματος στον Κισσό Αγίου Βασιλείου*, Ρέθυμνο 1998.
–, «Το σχολείο του Σταυρέ, βοήθει μου», περιοδικό *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 2 (1990), σ.σ. 121-122.
Τσιριμονάκη, Μ., *Εν Ρεθύμνω. Αφηγήματα*, Ρέθυμνο 1997.
–, *Ρεθεμνιώτες. Αφηγήματα*, Ρέθυμνο 2000.
–, *Αυτοί που έφυγαν-αυτοί που ήρθαν. Από την Αυτονομία ως την Ανταλλαγή*, Ρέθυμνο 2002.
Τσιριντάνης, Ν., *Η πολιτική και διπλωματική Ιστορία της εν Κρήτη εθνικής επαναστάσεως 1866-1869*, Αθήναι 1950.
Τσουκαλά, Κυρ., *Τάσεις στη σχολική αρχιτεκτονική. Από την παιδοκεντρική λειτουργικότητα στη μεταμοντέρνα προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2000[2] .
Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1985.
Τωμαδάκης, Β., «Στατιστικαί πληροφορίαι περί Κρήτης», περιοδικό *Κρητικαί Μελέται*, τ. 1-2 (1933), σ.σ. 70-72.
–, «Στατιστικαί πληροφορίαι περί Κρήτης. Υγιεινή κατάστασις-αύξησις του πληθυσμού», περιοδικό *Κρητικαί Μελέται*, τ. 5 (1933), σ.σ. 166-168.
Τωμαδάκης, Ν., «Η εν ακρωτηρίω Μαλέχα της Κρήτης Μονή της Αγίας Τριάδος», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 9 (1932), σ.σ. 289-350.
–, «Ειδήσεις και έγγραφα της Εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 10 (1933), σ.σ. 192-235.
–, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των Κρητικών Επαναστάσεων. Α΄. Βιβλιογραφία αναφερομένη εις τα γεγονότα των ετών 1895, 1896, 1897 και 1898», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α΄(1938), σ.σ. 530-555 και τ. Β΄ (1939), σ.σ. 239-244.
–, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των Κρητικών Επαναστάσεων. Β΄. Βιβλιογραφία της Επαναστάσεως 1866-1869», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β΄ (1939), σ.σ. 198-238.
–, «Αμερικανικόν Σχολείον εις Χανιά προ εκατονταετίας», εφημερίδα Χανίων *Ο Κήρυξ*, φ. 762 (8-5-1948).
–, «Βιβλιογραφία των Κρητικών Επαναστάσεων», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 13 (1959), σ.σ. 26-32 και τ. 15 (1961), σ.σ. 51-52.
–, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έφηβος*, Αθήναι 1964.
_, «Εγκύκλιος του Αλ. Καραθεοδωρή Πασσά προς τους Κρήτας εις την δημοτικήν γλώσσαν», περιοδικό *Κρητική Πρωτοχρονιά*, τ. 5 (1965), σ.σ. 10-11.
–, «Μας ωφέλησεν η τουρκοκρατία;», περιοδικό *Αμάλθεια*, τ. 8 (1971), σ.σ. 193-196.
–, «Δύο Ιωαννίκιοι Μητροπολίται Ιωαννίνων», περιοδικό *Μνημοσύνη*, τ. 4 (1972-73) σσ. 228-236.
–, *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης επί τουρκοκρατίας (1645-1898), Τόμος Πρώτος. Αι πηγαί*, εν Αθήναις 1974.
Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, *Πρόγραμμα αναγνώρισης του φυσικού περιβάλλοντος της χώρας. Τελική έκθεση εργασιών πεδίου πρώτης φάσης Νομού Ρεθύμνης*, τ. Β΄, Αθήνα 1984.
Φασατάκης, Ν., *Η λαογραφία των Μελάμπων Ρεθύμνης. Κοινωνική ζωή*, Αθήνα 1985.
–, *Η τ. επαρχία Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Ιστορία- Πολιτισμός- Εκπαίδευση*, Αθήνα 2003.
Faure, P., «Hydronymes Crètois», περιοδικό *Κρητολογία*, τ. 16-19 (1983-84), σ.σ. 30-61.
Φιλιππίδης, Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984.
–, *20 θέσεις για την πολεοδομία*, Αθήνα 1990.
Φιλόδημος (Δροσίνης, Γ.), «Τα οικήματα των ελληνικών σχολείων», περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, τ. 23 (1902), σ.σ. 265-267.
Φιλόπουλος, Π., «Σχολεία Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδεύσεως εν Κρήτη», περιοδικό *Μούσων*, τ. Β΄ (1933), σ.σ. 27-34.
Φουρναράκης, Κ., *Τουρκοκρήτες*, εν Χανίοις 1929.
–, *Διοίκησις και δικαιοσύνη επί τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, εν Χανίοις 1929.
Φραγκιαδάκης, Γ., *Ρούστικα, ένα κεφαλοχώρι δυτικά του Ρεθύμνου*, χ.τ.ε. 1993.
Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1983.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φραγκούλη, Α., «Το σχολείο της Αμνάτου», περιοδικό *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, περίοδος Β΄, τ. 18 (1980), σ.σ. 47-55.

–, *Βορειοδυτικά ρεθεμνιώτικα χωριά του θρύλου και της* ιστορίας, Αθήνα 1990.

Φραγκούλη, Β., *Η οργάνωσις της παιδείας επί Τουρκοκρατίας εις τα Σφακιά της Κρήτης*, πολυγραφημένη εργασία, Μυτιλήνη 1960.

Φωτεινόπουλος, Θ., λήμμα «Αλληλοδιδακτική», *Μεγάλη Παιδαγωγική* Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1, σ.σ. 141-144.

Χαραλάμπους, Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Η ίδρυση, η δράση του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987.

Χαρίτος, Χ., *Το ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Αθήνα 1998[2].

Χασιώτης, Γ., «Η παρ' ημίν δημοτική παίδευσις από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Η΄ (1874), σ.σ. 94-129.

Χασιώτης, Σ.-Μουλούλης, Θ., «Η Γεωργική εκπαίδευσις εις τα Δημοτικά Σχολεία», ανάτυπο από το περιοδικό *Παράρτημα Γεωργικού Δελτίου*, 1929.

Χασιώτης, Σ., «Το έργον των δημοδιδασκάλων διά την ανάπτυξιν του εθνικού πλούτου της χώρας», στο Σμυρνή Ν.,-Βλάχου Η.,-Παπαγεωργίου Β. (επιμ.), *Επετηρίς ..., ό. π.* σημ. 5, σ.σ. 72-87.

Χατζηβασιλείου, Β., *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1989.

Χατζόπουλος, Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Herzfeld M., *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Prinston 1985.

Higounet, C., «Η ιστορική χαρτογραφία», στο Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τ. Α΄. Γενικά προβλήματα, σ.σ. 126-135.

Χιδίρογλου, Π., «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ (1980), σ.σ. 336-350.

Χουρδάκης, Α., «Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας», στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμ. Μανδάλα Τ., Χίος 2001, σ.σ. 22-24.

–, «Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της Εκπαίδευσης στη νεοσύστατη αυτόνομη Κρητική Πολιτεία», στο Δετοράκης Θ.-Καλοκαιρινός Α. (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ.σ. 219-238.

–, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία*, Αθήνα 2002.

Χρηστάκις, Σ., «Η Μέση Εκπαίδευσις εν Βιάννω», περιοδικό *Μύσων*, τ. 2 (1933), σ.σ. 230-235.

Ψαρουδάκης, Κ., *Σύμμικτα, ήτοι απάνθισμα χρονολογίας και μαθηματικής Γεωγραφίας κατ' ερωταπόκρισιν*, έκδοσις τρίτη, εν Ερμουπόλει Σύρου, 1862.

Ψιλάκης, Β., *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Χανίοις 1909, επανέκδοση Μινωταύρου.

Ψιλάκης, Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Α΄, Ηράκλειο 1994[2], τ. Β΄, Ηράκλειο 1993.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

4.4 Προφορικές πηγές

Αλεξανδράκης Στυλιανός, κάτοικος Κισσού (συνέντευξη 5-12-2004).
Ανδρουλιδάκης Γεώργιος, κάτοικος Πάνω Ροδάκινου (συνέντευξη 6-11-2004).
Αρχοντάκης Ανδρέας, κάτοικος Λαγκάς (συνέντευξη 28-12-2001).
Βάμβουκας Σοφοκλής, κάτοικος Ρεθύμνου (συνέντευξη 20-6-2003).
Βασιλάκης Σωτήριος, κάτοικος Αστυρακιού (συνέντευξη 20-8-2003).
Βασσάλος Νικόλαος, κάτοικος Αγίου Μάμαντος (συνέντευξη 20-8-2003).
Δημητρακάκης Ανδρέας, κάτοικος Πλατανίων (24-11-2003).
Δουλγεράκης Εμμανουήλ, κάτοικος Μιξορρούματος (5-12-2004).
Ζερβός Αθανάσιος, κάτοικος Ζωνιανών (συνέντευξη 20-8-2003).
Κανακάκης Νικόλαος, κάτοικος Αχλαδέ, (συνέντευξη 6-1-2003).
Κισσανδράκης Στυλιανός, κάτοικος Σταυρωμένου (συνέντευξη 30-8-2003).
Κλάδος Αντώνιος, ιερέας Λιβαδίων (συνέντευξη 20-8-2003).
Κουμαντάκης Νικόλαος, κάτοικος Σελλίου (συνέντευξη14-3-2003).
Κρυοβρυσανάκης Ελευθέριος, κάτοικος Ρεθύμνου (συνέντευξη 9-1-2004).
Κυριακάκης Γεώργιος, κάτοικος Δρυμίσκου (συνέντευξη 20-10-2003).
Λεωνιδάκης Γεώργιος, κάτοικος Μούντρους (συνέντευξη 24-1-2003).
Μαθιουδάκης Μάρκος, κάτοικος Λαγκάς (συνέντευξη 12-2-2003).
Μαθιουδάκης Νικόλαος, κάτοικος Λαγκάς (συνέντευξη 27-10-2003).
Μουλακάκης Ιωάννης, κάτοικος Μαράθους (συνέντευξη 20-8-2003).
Νησωτάκης Νικόλαος, κάτοικος Άνω Τριπόδου (συνέντευξη 15-10-2001).
Παπαδάκης Μύρων, κάτοικος Βάτου (συνέντευξη 18-10-2003).
Σημαντηράκης Κωνσταντίνος, κάτοικος Καλλέργου (συνέντευξη 12-4-2004)
Σπινάκη Αργυρή, κάτοικος Λαγκάς (συνέντευξη 8-2-2003).
Σπυρλιδάκης Γεώργιος, κάτοικος Ρεθύμνου (συνέντευξη 3-4-2001).
Στρατήγης Δημοσθένης, κάτοικος Καμαριώτη (συνέντευξη 20-8-2003).
Σφυρής Γεώργιος, κάτοικος Αλόιδων (συνέντευξη 26-12-2002).
Σωπασουδάκης Μιχαήλ, κάτοικος Καλύβου (συνέντευξη 20-8-2003).
Τζανιδάκης Κωνσταντίνος, κάτοικος Ρεθύμνου (συνέντευξη 25-1-1999).
Χνάρης Γεώργιος, κάτοικος Λιβαδίων (συνέντευξη 26-12-2002).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Παράρτημα πινάκων
2. Παράρτημα σχεδιαγραμμάτων
3. Παράρτημα διαγραμμάτων
4. Φωτογραφική τεκμηρίωση

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Χανίων

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1820	Χανίων 1° (αρρένων)		1
1821		Χανίων 1°	0
1822			0
1823			0
1824			0
1825			0
1826			0
1827	Γραμβούσα		1
1828	Μονή Αγίας Τριάδας		2
1829	Καστέλλι		3
1830		Γραμβούσα, Καστέλλι	1
1831			1
1832			1
1833			1
1834			1
1835			1
1836			1
1837	Χανίων 1° (αρρένων)		2
1838			2
1839			2
1840			2
1841		Μονή Α. Τριάδας	1
1842			1
1843			1
1844	Χώρα Σφακίων, Λάκκοι		3
1845			3
1846			3
1847			3
1848			3
1849			3
1850			3
1851			3
1852			3
1853			3
1854			3
1855			3
1856			3
1857			3
1858			3
1859			3
1860			3
1861			3
1862			3
1863			3
1864			3
1865			3
1866			3
1867			3
1868			3
1869			3
1870	Χανίων 2° (παρθεναγωγείο), Γριμπιλιανά, Καμισιανά, Σπηλιά, Γούβες, Ρούματα, Πανέθυμος, Ροδωπού, Καστέλλι, Καλυβιανή, Μεσόγεια, Τοπόλια, Περιβόλια, Δραπανιάς, Ποταμίδα, Βλάτος, Τσισκιανά, Σαρακίνα, Επανοχώρι, Καμπανός, Λιβαδάς, Ροδοβάνι, Καλάμι, Κακοδίκι, Κάδρος, Τεμένια, Ακρωτήρι, Πύργος, Πλατανιάς, Γαλατάς, Χαλέπα, Κάμποι, Κεφαλάς, Βαφές, Ασή Γωνιά, Καλύβες, Ασκύφου, Καλλικράτης, Κομιτάδες		42
1871			42
1872			42
1873			42

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1874			42
1875			42
1876			42
1877			42
1878			42
1879			42
1880			42
1881			42
1882			42
1883			42
1884			42
1885			42
1886			42
1887			42
1888			42
1889	Καμπάνι, Μουζουράς, Αρώνι, Στέρνες, Νεροκούρου, Αγία Μαρίνα, Μουρνιές, Κάμποι, Μαλάξα, Γερόλακκος, Κοντόπουλα, Αλικιανός, Φουρνές, Βρύσσες, Βατόλακκος, Πρασσές, Σκαφιδάκια, Μεσκλά, Θέρισσο, Γεράνι, Ξαμμουδοχώρι, Νεριανά, Κοντομαρί, Μάλεμε, Ανώσκελη, Μούλεπε, Βούβες, Νοχιά, Βασιλόπουλο, Πολεμάρχι, Μουρί, Καρή, Κορωνιανά, Ζυμπραγού, Καρές, Γαλουβάς, Συρικάρι, Καλάθενες, Αμυγδαλοκεφάλι, Κάμπος, Έλος, Κούνενι, Κάτω Μεσόγεια, Κάνδανος, Άγιοι Πατέρες, Αρχιστράτηγος, Σκάφη, Παπαδιανά, Αγία Ειρήνη, Ασφεντηλές, Σκλαβοπούλα, Βοθιανά, Βουτάς, Βάμος, Καλαμίτσι, Σελλιά, Ξεροστέρνι, Γαβαλοχώρι, Αρμένοι, Κόκκινο Χωριό, Πλάκα, Πρόβαρμα, Παϊδοχώρι, Μελιδόνι, Ραμνή, Νίππος, Τζιτζιφές, Κάινα, Κουρνάς, Πάτημα, Αλίκαμπος, Μάζα, Εμπρόσνερος, Μουρί, Γαύδος, Ανώπολη, Λουτρό, Άγιος Ιωάννης, Αράδαινα, Αγία Ρουμέλη, Ίμπρος, Σκαλωτή		125
1890			125
1891			125
1892			125
1893			125
1894			125
1895			125
1896			125
1897			125
1898		Μάλεμε, Ανώσκελη, Ζυμπραγού, Μουρί	121
1899	Γεωργιούπολη, Κουρνάς, Λουτρό, Μάζα, Μαχαιροί, Νιο Χωριό, Νεροχώρι, Ξηροστέρνι, Πεμόνια, Πλάκα, Σκαλωτή, Σούδα, Στέρνες, Τζιτζιφές, Τσικαλαριά, Φρές, Χανίων 3°, Χανίων 5°, Χανίων 9°, Χορδάκι, Σαμαριά, Αχλάδα, Βαρύπετρο, Γέρω Λάκκος, Δρακώνα, Λειβαδάς, Μαλάξα, Ντερές, Ξαμμουδοχώρι, Ορθούνι, Πρασσές, Σταλός, Σκηνές, Σκορδαλού, Σπηλιάρια, Συρίλι, Φουρνές, Αζογυρές, Αφράτα, Γλώσσα, Δελιανά, Κακόπετρος, Καμάρα Κουμούλι, Κάμποι Κισ., Κεφάλα, Κουκουναράς, Κουλουρίδα, Καρρές Κισ., Κάνδανος, Λουσακιές, Μάζα Σελ., Μαλάθυρος, Παλαιόκαστρο, Πολεμάρχι, Παλαιόχωρα, Σκλαβοπούλα, Σφηνάρι, Σφακοπηγάδι		179
1900	Λιβανιανά, Μεγάλα Χωράφια, Μουρί Απ.., Μονή, Ανώσκελη, Βουλγάρω, Στροβλές		186
1901	Χιλιομουδού, Πρινές		188
1902	Φυλακή, Μάλεμε, Μανωλιόπουλο, Σάσαλος		192
1903	Βατουδιάρης, Βουβάς, Πατσιανός, Τσιβαράς, Αγία Τριάδα Κισ.		197
1904	Εξώπολη, Κάστελλος Απ., Ζουνάκι		200
1905	Βλαχερωνίτισσα		201
1906	Καλαμίτσι Αλεξάνδρου		202
1907	Κουνουπιδιανά, Χωραφάκια, Καλουδιανά, Κολυμβάρι		206
1908			206
1909	Λιτσάρδα, Νιο Χωριό Κυδ., Σέμπρωνας, Χανίων 11°, Κούνενι, Κάλαμος, Πλάτανος Κισ.	Κεφάλι	212
1910			212

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1911	Γκαλαγκάδω, Πιθάρι, Χανίων 7°, Δρακώνα, Διπόταμος		217
1912			217
1913			217
1914			217
1915	Κυρτοματάδω		218
1916	Κουστογέρακο, Λουτράκι, Χανίων 8°, Χανίων Ισραηλιτικό		222
1917	Καλάμι, Στύλος, Αγυιά, Βουκολιές, Καμάρα		226
1918	Δαράτσος		227
1919	Χωστή, Ζυμπραγού		229
1920	Κουφού, Καλλεργιανά, Ραβδούχα, Σπίνα, Φωτακάδω		234
1921	Βρύσες Απ., Μόδι		236
1922	Κυπάρισσος, Ψαθόγιαννος, Επισκοπή Κισσάμου		239
1923	Φονές, Λίμνη, Νέα Ρούματα	Πρινές	241
1924	Χανίων 4°, Χανίων 6°, Βαμβακόπουλο, Σκονίζο, Ανύδροι, Πλακάλωνα, Φλώρια		248
1925	Παναγιά		249
1926			249
1927			249
1928	Κολοκάσια, Μυλωνιανά, Καμάρτσος, Σπανιάκος, Στράτοι, Ταυρωνίτης, Τεμένια, Μυλωνάδω		257
1929	Καρές Απ. , Αποθήκες, Ζούρβα, Μουριζιανά, Παπαδιανά, Γρηγοριανά, Προδρόμι, Χαιρεθιανά, Κοντοκυνήγι		266
1930	Χανίων 10°, Χανίων 7° Νηπιαγωγείο		268
1931	Μαθές, Πατελάρι, Τσαλιανά		271
1932	Σαμωνάς, Δρυές, Πλεμενιανά	Διπόταμος	274
1933	Μουρί Σφακίων		275
1934	Καψοδάσος, Κατωχώρι	Καμπάνι	276
1935	Μοθιανά		277
1936	Μουστάκος, Περιβόλια Κισ., Ρογδιά Κισ.		280
1937	Μαδαρό, Άγιοι Θεόδωροι, Άη Κυρ Γιάννης		283
1938	Αερινό, Φαλελιανά		285
1939	Χανίων 12°		286
1940	Λίμνη Κισσάμου		287

Πηγές: Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, εν Αθήναις 1879, Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα*, χ.χ. και τ.ε. (1871), Χασιώτη Γ., «Η παρ' ημίν δημοτική παίδευσις από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Η' (1874), σ.σ. 94-129, *Νόμος Περί Παιδείας*, εν Χανίοις 1889, Ευαγγελίδη Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων*, τ. Α' (1932), σ.σ. 41-48 , Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β' (1939), σ.σ. 269-284, Κασσιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη* εκπαιδεύσεως, Αθήναι 1953, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού, χ.τ.ε.* 1990, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)*, Ηράκλειον 1992, , Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία*, Αθήνα 2002.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Ρεθύμνου

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1820	Ρεθύμνου 1° (αρρένων)		1
1821		Ρεθύμνου 1°	0
1822			0
1823			0
1824			0
1825			0
1826			0
1827			0
1828			0
1829			0
1830			0
1831			0
1832			0
1833			0
1834	Ρεθύμνου 1° (αρρένων), Πηγή		2
1835	Βιζάρι		3
1836	Άγιο Πνεύμα	Βιζάρι	3
1837	Φρατζεσκιανά Μετόχια		4
1838			4
1839			4
1840	Αργυρούπολη, Μοναστηράκι, Σελλιά, Μύρθιος Αγ. Βασιλείου, Μαργαρίτες		9
1841			9
1842			9
1843			9
1844	Ατσιπόπουλο, Ν.Αμάρι, Μελιδόνι		12
1845	Ρεθύμνου 2° (παρθεναγωγείο)		13
1846			13
1847			13
1848	Μέλαμπες		14
1849			14
1850	Γάλου, Πρινές Ρεθύμ, Γωνιά, Ρούστικα, Άγιος Κωνσταντίνος, Κούφη, Επισκοπή Ρεθ., Περιβόλια, Άδελε, Γερακάρι, Βρύσες, Φουρφουράς, Αποδούλου, Ρουμελί, Ανωγείων 1°, Άγιος Μάμας, Γαράζο, Φόδελε		32
1851		Κούφη	31
1852			31
1853			31
1854			31
1855			31
1856	Μέρωνας		32
1857			32
1858	Σπήλι, Λευκόγεια, Άγιος Βασίλειος		35
1859			35
1860	Αρμένοι		36
1861	Βιζάρι		37
1862			37
1863			37
1864			37
1865			37
1866	Αμνάτος	Μοναστηράκι	37
1867			37
1868	Άνω Μέρος		38
1869			38
1870	Πετροχώρι, Ροδάκινο, Κεραμές, Βάτος, Δαφνέδες, Επισκοπή		44
1871			44
1872	Ζουρίδι, Ασώματος		46
1873			46
1874	Μούντρος, Πασαλίτες		48
1875	Μιξόρρουμα, Λαμπινή		50
1876			50

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1877			50
1878			50
1879			50
1880	Γεράνι, Κεντροχώρι, Κ. Βρύση, Αγκουσελιανά, Άγ. Ιωάννης Καμ., Μουρνέ, Σακτούρια, Ακούμια, Κρυονέρι	Άγιο Πνεύμα	58
1881	Χρωμοναστήρι, Θρόνος, Αλιάκες, Δαμάστα	Επισκοπή Μυλ.	61
1882	Νίθαυρη, Αξός		63
1883			63
1884	Μαριού, Κοξαρέ, Σκορδίλο,		66
1885			66
1886			66
1887	Α. Ελεύθερνα		67
1888			67
1889	Κ. Μαλάκι, Αρχοντική, Μυριοκέφαλα, Βιλανδρέδο, Παγκαλοχώρι, Μέση, Πρασές, Ρουσοσπίτι, Καρέ, Κυριάννα, Βισταγή, Πλάτανος, Καρίνες, Αχλαδές, Κ. Μετόχια, Χουμέρι, Λιβάδια, Χώνος, Δοξαρό	Βιζάρι, Αποδούλου	84
1890			84
1891			84
1892	Δαμαβόλου		85
1893			85
1894			85
1895			85
1896			85
1897			85
1898		Παγκαλοχώρι, Άγιος Βασίλειος	83
1899	Λούτρα, Χαμαλεύρι, Χάρκια, Παντάνασσα, Μοναστηράκι, Αγία Γαλήνη, Λαμπιώτες, Άγιος Ιωάννης Χλιαρός, Πλατάνια, Αποδούλου, Δρύμισκος, Ορθές, Πλευριανά, Σκουλούφια, Άγιος Ιωάννης Μυλ., Βενί, Ζωνιανά, Κάλυβος, Αηδονοχώρι, Καμαριώτης, Αείμονας, Σίσες, Αστυράκι	Δαμαβόλου	105
1900	Αρολίθι, Άγιο Πνεύμα , Αλόιδες,	Ζουρίδι	107
1901	Σελλί, Αγιά, Επισκοπή Μυλ., Δαμαβόλου, Μάραθος		112
1902	Οψιγιάς	Φόδελε, Δαμάστα, Μάραθος	110
1903	Α. Μαλάκι, Κούμοι, Ελεύθερνα, Πάνορμο		114
1904		Κεντροχώρι	113
1905		Κούμοι, Κρυονέρι	111
1906	Κούφη, Κούμοι		113
1907			113
1908	Κρυονέρι	Οψιγιάς	113
1909		Λούτρα, Δαμαβόλου, Αείμονας	110
1910	Κουρούτες, Γιαννιού		112
1911	Α. Βαλσαμόνερο, Βιζάρι, Ρεθύμνου 4°, Σκεπαστή, Πέραμα, Αβδελάς, Απλαδιανά, Αείμονας	Αλιάκες, Κουρούτες, Αστυρ (μετ)	117
1912			117
1913	Πρίνος, Μπαλί		119
1914			119
1915	Γιαννούδι, Πατσός, Αλφά		122
1916	Σαϊτούρες, Ζουρίδι, Μαρουλάς, Λούτρα, Απόστολοι, Αγία Παρασκευή Αμ., Κουρούτες, Α.Τριπόδος, Κεραμωτά, Μουρτζανά, Θεοδώρα		133
1917	Κ. Βαλσαμόνερο, Κάστελλος, Άρδακτος, Δαμαβόλου		137

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1918	Καλονύχτης, Κ. Πόρος, Μύλοι, Βολιώνες, Άγιος Βασίλειος, Ατσιπάδες, Καλή Συκιά, Παγκαλοχώρι		145
1919	Ορνέ		146
1920	Πίκρης		147
1921	Γουλεδιανά, Εξάντης, Έρφοι, Κράνα	Κράνα	150
1922	Δαριβιανά	Μουρτζανά, Μύλοι, Αβδελάς, Δαμαβόλου, Βενί	146
1923	Μύλοι	Λούτρα, Δαριβιανά	145
1924	Πλατανιάς, Αμπελάκι, Δαριβιανά, Ρεθύμνου 3ο, Λαγκά, Σίσαρχα, Μουρτζανά, Δαμαβόλου, Βενί		154
1925	Ελένες, Λοχριά		156
1926			156
1927	Αλώνες		157
1928	Λούτρα, Φρατί		159
1929	Καρωτή, Αγία Τριάδα, Κεντροχώρι, Β. Επισκοπή, 2ο Ανωγείων		164
1930	Ξ. Χωριό		165
1931	Όρος, Ακτούντα, Ρεθύμνου Νηπιαγωγείο		168
1932	Καλογέρου, Κισσός	Άγιο Πνεύμα	169
1933			169
1934	Αγρίδια		170
1935	Μύρθιος Ρεθ., Πλατανές, Κράνα	Αγία Τριάδα, Μύλοι	171
1936	Αβδελάς		172
1937	Παλαιλιμνος, Μαρουλού, Σωματάς, Φωτεινού		176
1938	Ανωγείων Μετοχίου		177
1939			177
1940	Ρεθύμνου Ορφανοτροφείου		178

Πηγές: Α.Δ.Α'.Ε.Ν.Ρ., Α.Α'.Γ.Α'.Ε.Ν.Ρ., Γ.Α.Κ.-Ι.Α.Κ., Γ.Α.Κ. Ν. Ρεθύμνου, Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844,* εν Αθήναις 1879, Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα,* χ.χ. και τ.ε. (1871), Χασιώτη Γ., «Η παρ' ημίν δημοτική παίδευσις από της αλώσεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος,* τ. Η' (1874), σ.σ. 94-129, σ.σ. 94-129, *Νόμος Περί Παιδείας,* εν Χανίοις 1889, Γενεράλη Ε., «Η παιδεία εν τω Τμήματι Ρεθύμνης επί Τουρκοκρατίας», εφημερίδα *Βήμα Ρεθύμνης* φ. 287-294 (1931), Ευαγγελίδη Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων,* τ. Α' (1932), σ.σ. 41-48, Πρεβελάκη Μ., «Περί ιδρύσεως, λειτουργίας και διοικήσεως των κοινών της πόλεως Ρεθύμνης Καταστημάτων κατά την από του 1843-1892 πεντηκονταετίαν», εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις,* 4-12-1935/9-1-1936, Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών,* τ. Β' (1939), σ.σ. 269-284, Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19ου αιώνος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά,* Έτος Δ', τ. Δ' (1950), σ. σ. 21-61, Κασσιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη* εκπαιδεύσεως, Αθήναι 1953, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού, χ.τ.ε.* 1990, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889),* Ηράκλειον 1992.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Ηρακλείου

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1820	Ηρακλείου 1° (αρρένων)		1
1821		Ηρακλείου 1°	0
1822			0
1823			0
1824			0
1825			0
1826			0
1827			0
1828			0
1829			0
1830			0
1831	Ηρακλείου 1° (αρρένων)		1
1832			1
1833			1
1834			1
1835			1
1836			1
1837			1
1838			1
1839			1
1840			1
1841			1
1842	Πόμπια		2
1843	Αμιράς		3
1844	Ηρακλείου 7° (παρθεναγωγείο)		4
1845			4
1846			4
1847			4
1848			4
1849			4
1850			4
1851			4
1852			4
1853			4
1854			4
1855			4
1856			4
1857			4
1858			4
1859	Κάτω Σύμη		5
1860	Αβδού, Ανώπολη		7
1861	Ηρακλείου Νηπιαγωγείο., Σγουροκεφάλι		9
1862	Άγιοι Δέκα, Πιτσίδια		11
1863	Επισκοπή		12
1864	Σίβας		13
1865			13
1866		Άγιοι Δέκα, Σγουροκεφάλι	11
1867			11
1868			11
1869	Κρουσώνας, Σμάρι, Άνω Βιάννος		14
1870	Αρχάνες, Βενεράτο, Παναγιά, Άγιος Μύρων, Βούτες, Τυμπάκι, Γέργερη, Δαφνές, Μεγάλη Βρύση		23
1871	Βορίζια		24
1872	Θραψανό, Άγιος Βασίλειος, Κανλί Καστέλλι, Ασίτες, Ανώγεια, Ζαρός		30
1873	Γούβες, Βώροι, Πλώρα, Χάρακας		34
1874	Καστέλλι Πεδ., Μοχός, Πηγαϊδάκια		37
1875	Άγιος Θωμάς, Πατσίδερος, Έμπαρος, Κράσι, Μάλλια, Μητρόπολη		43
1876	Κουνάβοι, Μιαμού		45
1877	Καστελλιανά, Λούκια, Αγία Βαρβάρα		48
1878	Πισκοπιανό		49
1879	Αμαριανό, Κορφές, Τύλισσος		52
1880	Καλέσα, Ρογδιά, Σχοινιάς, Ίνι, Αρχάνες 2°, Συκολόγος		58
1881	Αγιές Παρασκιές, Αχλάδα, Γεράκι, Μαγαρικάρι, Παλιάμα, Πρινιάς, Ποταμιές, Σκαλάνι, Χερσόνησος, Καπετανιανά,		68
1882	Αχεντριάς, Απόστολοι, Γωνιές Πεδιάδας, Κάτω Βιάννος		72

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1883	Αυγενική, Ξυδάς, Σταυράκια		75
1884	Βασιλική, Ελιά		77
1885			77
1886			77
1887	Αντισκάρι, Ασήμι, Ζωφόροι, Καμηλάρι, Μουχτάροι, Πετροκεφάλι		83
1888			83
1889	Ασίτες, Κιθαρίδα, Παλιανή, Κλήμα, Εθιά, Πατσίδες, Γωνιά	Πατσίδερος, Δαφνές, Μεγάλη Βρύση, Σχοινιάς, Κάτω Σύμη, Συκολόγος, Σγουροκεφάλι	83
1890			83
1891			83
1892			83
1893			83
1894			83
1895			83
1896			83
1897			83
1898		Χερσόνησος, Ελιά, Ζωφόροι, Καμηλάρι	79
1899	Ηρακλείου 2°, Ηρακλείου 6°, Βαγιονιά, Βασιλιές, Εθιά Μον., Μεσοχώρι, Φορτέτζα, Βασιλικά , Καμάρες, Καμάρι, Κλήμα, Κρούστας, Μοίρες, Μορόνι, Πετροκέφαλο, Αϊτάνια, Ασκοί, Γαλύφας, Κασσάνοι, Κόξαρη, Μάρθα, Πατσίδερος, Πεζά, Πεύκος, Συκολόγος		104
1900	Ηρακλείου 8°, Αρκαλοχώρι, Λιμένας Χερσονήσου		107
1901	Κάτω Αρχάνες, Δεμάτι, Δραπέτι, Παράνυφοι, Μάραθος, Μονή Μαλεβυζίου, Μούλια, Χουστουλιανά, Αλάγνι, Ζωφόροι, Καινούριο Χωριό, Καλάμι Βιάννου, Κασταμονίτσα, Κερά		121
1902	Φοδελε, Δαμάστα, Μάραθος		124
1903	Καλύβια, Πάρτηρα, Στόλοι, Αμπελούζος, Βόνη, Νηπιδητός, Σγουροκεφάλι		131
1904	Βουτουφού, Πυργού, Σκούρβουλα		134
1905	Ηρακλείου 11°		135
1906			135
1907	Χόνδρος, Χουδέτσι		137
1908	Πέρι		138
1909	Ηρακλείου 3°, Ηρακλείου 4°, Πλάτανος Καινουρίου	Κάτω Αρχάνες	140
1910	Παναγιά Μον., Σωκαράς		142
1911	Κάτω Καστελλιανά, Σταβγιές, Γαλιά, Βαρβάροι, Καραβάδος, Καρουζάνος, Μπαμπαλί Πεδιάδας, Κάτω Σύμη, Αστυράκι		151
1912			151
1913	Φανερωμένη		152
1914	Διονύσι, Καρδαμιανά		154
1915	Άκρια, Λιγόρτυνος, Μεταξοχώρι, Πραιτώρια, Στέρνες, Γκαγκάλες, Παναγιά Καινουρίου, Πενταμόδι, Καταλαγάρι, Μηλιαράδο		164
1916	Άγιος Σύλλας, Σίββας Μαλεβυζίου, Μαθιά		167
1917	Ηρακλείου 12° Νέα Αλικαρνασσός, Τεφέλι, Κεράσα, Κατωφύγι		172
1918	Κνωσός, Λούρες, Μουρνιά, Κεφαλοβρύσι, Χαρασό		177
1919	Γαρίπα, Γρηγοριά, Κεραμούτσι, Λουτράκι Μαλεβυζίου, Νίβρητος, Σάρχος, Κάτω Βάθεια, Γουρνιά, Μουσούτα, Καμιά		187
1920	Καστέλλι Καινουρίου, Αγία Παρασκευή Πεδιάδας, Λιλιανό		190
1921	Νεοχώρι, Κουσές, Πανασσός		193
1922	Άγιος Κύριλλος, Αληθινή, Καβροχώρι, Αστρίτσι, Αφρατί		198
1923	Αυλή, Άνω Βάθεια, Σαμπάς		201
1924	Ηρακλείου 5°, Άγιος Ιωάννης Τεμ., Γουρνιά, Δούλι, Λαράνι, Μαχαιράς, Πρεβελιανά, Τεκές Αμπελοκήπων, Καντήλα, Ρουφάς, Σούλι, Καλλονή, Ξενιάκος, Ρουσοχώρια		215
1925	Πυράθι		216
1926	Κυπαρίσσι, Μπαδιά, Φλαθιάκες		219

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1927			219
1928	10° Ηρακλείου, Άγιος Βλάσσης, Αμουργέλες, Αποΐνι, Δαμάνια, Πουλιές, Άγιος Αντώνιος, Απεσωκάρι, Βαχού		228
1929	Ηρακλείου 9°, Ηρακλείου 13°, Αθάνατοι, Αρχανών 2°, Λαγούτα, Βελούλι, Απόλυχνος, Κρότος, Λαγολιό, Μάκρες, Αστρακοί, Γαλατάς Πεδιάδας, Κρεβατάς, Λουτράκι Βιάννου, Χουμέρι		243
1930	Ροτάσι, Πλουτή		245
1931	Πρινιάς, Σταγκαρακάκι, Λήσταρος, Αλιτζανή, Αρμάχα, Γάζι, Πατσίδες, Σκοτεινό		253
1932	Καρκαδιώτισσα, Τσαλικάκι, Λαγού		256
1933	Καμαράκι		257
1934			257
1935			257
1936			257
1937	Ηρακλείου 14°, Πλακιώτισσα, Γαλένι, Σίλαμος, Χαράκι, Πόρος, Αγιά Σεμνή, Κώμες		265
1938	Καλό Χωριό Πεδ., Νέες Φώκιες, Κοντό Χωριό	Απόλυχνος	267
1939	Ηρακλείου Τραχωματικό, Ατσαλένιου Τραχωματικό		269
1940	Βαλί		270

Πηγές: Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844,* εν Αθήναις 1879, Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα,* χ.χ. και τ.ε. (1871), Χασιώτη Γ., «Η παρ' ημίν δημοτική παίδευσις από της αλώσεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος,* τ. Η' (1874), σ.σ. 94-129, *Νόμος Περί Παιδείας,* εν Χανίοις 1889, Ευαγγελίδη Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων,* τ. Α' (1932), σ.σ. 41-48, Χρηστάκι Σ., «Η Μέση Εκπαίδευσις εν Βιάννω», περιοδικό *Μύσων,* τ. Β' (1933), σελ. 231, Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών,* τ. Β' (1939), σ.σ. σ.σ. 269-284, Δρανδάκη Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19ου αιώνος», περιοδικό *Κρητικά Χρονικά,* Έτος Δ', τ. Δ' (1950), σ. σ. 21-61, Κασσιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη* εκπαιδεύσεως, Αθήναι 1953, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού, χ.τ.ε.* 1990, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889),* Ηράκλειον 1992, , Μακράκη Μ., «Η ιστορία της Εκπαίδευσης στο Ν. Λασιθίου», περιοδικό *Αντιπαραθέσεις,* περίοδος Β', Σεπτέμβριος 1999, σ.σ. 12-18, Σπανουδάκη,-Μπαρμπαγαδάκη, Σ., *Αναμνήσεις από τη σχολική ζωή στην Επαρχία Βιάννου,* Ηράκλειο 2002, Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία,* Αθήνα 2002, Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Ηρακλείου, «Εκπαιδευτικά Αρχεία», περιοδική έκδοση των Γ.Α.Κ. Ηρακλείου *Το Κατάστιχον,* τ. 1, Κεφαλαιώδης καταγραφή αρχείων, Ηράκλειο 1996, σ.σ. 17-36, Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον». Συν-οπτική περιοδολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην περιοχή του Μεραμβέλλου από την περίοδο της ενετοκρατίας μέχρι και πρόσφατα,* Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2003.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων νομού Λασιθίου

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1820			0
1821			0
1822			0
1823			0
1824			0
1825			0
1826			0
1827			0
1828			0
1829			0
1830			0
1831			0
1832			0
1833			0
1834			0
1835			0
1836			0
1837			0
1838			0
1839			0
1840			0
1841			0
1842			0
1843			0
1844			0
1845			0
1846			0
1847			0
1848	Σητείας 1ο, Φουρνή αρρ (Μ Κυραπολίτισ), Τζερμιάδο		3
1849	Μονή Καρδαμούτσας, Μονή Κρεμαστών		5
1850	Μονή Τοπλού		6
1851			6
1852			6
1853			6
1854			6
1855			6
1856	Κριτσάς 1ο, Μίλατος, Πισκοκέφαλο (Μ. Α. Σοφίας)		9
1857			9
1858	Ψυχρό		10
1859			10
1860			10
1861			10
1862			10
1863			10
1864			10
1865			10
1866		Μονή Κρεμαστών, Καρδαμούτσας, Τοπλού	7
1867			7
1868			7
1869			7
1870	Βραχάσι, Νεάπολης 1ο, Χουμεριάκος, Λατσίδα, Βουλισμένη, Φουρνή παρθ.		13
1871	Άγιος Γεώργιος		14
1872			14
1873	Καλό Χωριό		15
1874			15
1875			15
1876			15
1877		Πισκοκέφαλο(Αγ.Σοφία)	14
1878	Πρίνα, Ιεράπετρας 1ο, Βασιλική, Κάτω Χωριό, Μεσελέροι, Καβούσι, Άγιος Ιωάννης, Κεντρί, Μάλες, Λιθίνες, Στραβοδοξάρι, Μουλιανά, Καρύδι, Ζήρος, Ορεινό, Ρούσσα Εκκλησιά, Ζάκρος, Σκοπή, Τουρλωτή, Λάστρος		34
1879			34
1880	Εθιά		35

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1881	Βρύσσες, Λίμνες, Λακόνια, Λούμας, Ελούντα, Κρούστας		41
1882			41
1883	Αγίου Νικολάου 1ο		42
1884			42
1885			42
1886			42
1887			42
1888			42
1889	Καστέλλι, Σχοινιάς, Μονή Κρουσταλλένιας, Μέσα Λασίθι, Ποτάμοι, Καμινάκι, Πλάτη, Λευκό, Μουρνιές, Μύθοι, Χριστός, Γιαννίτσι, Πάνω Χωριό, Πισκοπή, Ανατολή, Καλαμαύκα, Πισκοκέφαλο, Χαμαίζι, Αχλαδιά, Μαρωνιά, Μετόχια Τουρλωτής, Χανδράς, Αρμένοι, Απίδι, Σκλάβοι, Κελάρια, Παλαιόκαστρο, Παλιομιτάτο, Ίτανος, Γρα Λυγιά, Σφάκα	Φουρνή, Ζάκρος, Εθιά	61
1890			61
1891			61
1892			61
1893			61
1894			61
1895			61
1896			61
1897			61
1898		Βασιλική, Καστέλλι, Σχοινιάς, Μέσα Λασίθι, Καμινάκι, Λευκό, Γιαννίτσι, Πισκοπή, Αχλαδιά, Αρμένοι, Κελάρια	50
1899	Βρουχάς, Νοφαλιάς, Κρουσταλλένια, Κεραπολίτισσα, Αρκουδάς, Κατσιδόνι, Κελάρια, Κρυά, Ρουκάκα, Τσω		60
1900			60
1901	Άγιος Αντώνιος, Καμινάκι, Μέσα Λακώνια, Γιαννίτσι, Περβολάκια		65
1902			65
1903			65
1904			65
1905			65
1906	Γδόχια		66
1907			66
1908			66
1909	Σκορδύλλοι		67
1910			67
1911	Άγιος Στέφανος		68
1912			68
1913			68
1914			68
1915			68
1916	Αβρακόντες, Πινές, Κανένε		71
1917			71
1918	Νικητιανά, Μύρτος		73
1919			73
1920	Αγία Πελαγία, Κάτω Μετόχι, Φινοκαλιάς, Μακρυλιά, Παρσάς, Αγιά Φωτιά		79
1921	Λαγού, Μέσα Ποτάμοι, Ρίζα, Επισκοπή Ιεράπετρας, Δάφνη, Παρασπόρι		85
1922	Κουρούνες, Καπίστρι		87
1923			87
1924			87
1925	Αμυγδαλιά, Σχοινοκάψαλα		89
1926	Άγιος Κωνσταντίνος, Μέσα Λασίθι, Παπαγιαννάδες	Κρουσταλένια, Σκλάβοι	90
1927			90
1928	Πλάκα, Κάτω Πισκοπή, Συκιά, Μετόχια Σητείας		94
1929	Ζένια, Νεάπολης 2°	Επισκ. Ιερ.,Φουρνή παρ.	94
1930			94
1931	Παχειά Άμμος		95
1932			95

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Σχολεία που λειτουργούν
1933			95
1934			95
1935			95
1936			95
1937	Κουνάλι, Μαρμακέτο		97
1938			97
1939	Αγία Σοφία, Καστέλλι Φουρνής, Έξω Μουλιανά		100
1940			100

Πηγές: Βυβιλάκη Ε., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844,* εν Αθήναις 1879, Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα,* χ.χ. και τ.ε. (1871), Χασιώτη Γ., «Η παρ' ημίν δημοτική παίδευσις από της αλώσεως μέχρι σήμερον», περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος,* τ. Η'ν (1874), σ.σ. 94-129, *Νόμος Περί Παιδείας,* εν Χανίοις 1889, Αγνώστου, «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», περιοδικό Μύσων, τ. Α', τ. ένα (1932), σ.σ. 20-28, Ευαγγελίδη Τ., «Σχολεία Κρήτης», περιοδικό *Μύσων,* τ. Α', τ. ένα (1932), σ.σ. 41-48 , Αγγελάκι Ε., «Η Μονή Αγίας Σοφίας», περιοδικό *Μύσων,* τ. Α', τ. ένα (1932), σελ. 87, Αγνώστου, «Πίναξ των Διδακτηρίων της Επαρχίας Σητείας», περιοδικό *Μύσων,* τ. Α' τ. δύο (1932), σ.σ. 214-216, Αγνώστου, «Πίναξ των Διδακτηρίων της Επαρχίας Ιεραπέτρας», περιοδικό *Μύσων,* τ. Β', (1933), σ.σ 189-190, Ζομπανάκη Γ., «Ο Αυστριακός περιηγητής F. Sieber στην Κρήτη», περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών,* τ. Β' (1939), σ.σ. 269-284, Κασσιμάτη Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη* εκπαιδεύσεως, Αθήναι 1953, Ζερβογιάννη Ν., «Ένα άγνωστο ντοκουμέντο για την ίδρυση του πρώτου σχολείου στον Άγιο Νικόλαο», περιοδικό *Αμάλθεια,* τ. 24-25 (1975), σ.σ. 249-254, Βουρλάκη Α., «Η πρώτη οργάνωσις της εκπαιδεύσεως στην ανατολ. Κρήτη και το ιστορικό Γυμνάσιο Νεαπόλεως», περιοδικό *Αμάλθεια,* τ. 31 (1977), σ.σ. 155-172, Πατεράκη Μ., «Το Δημοτικό Σχολείο της Κυραπολίτισσας Φουρνής και η παιδεία στην περιοχή κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Αμάλθεια,* τ. 38 (1979), σ.σ. 81-89, Ανδρουλάκη Γ., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού, χ.τ.ε.* 1990, Γοντικάκη Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889),* Ηράκλειον 1992, , Μακράκη Μ., «Η ιστορία της Εκπαίδευσης στο Ν. Λασιθίου», περιοδικό *Αντιπαραθέσεις,* περίοδος Β', Σεπτέμβριος 1999, σ.σ. 12-18, Σπανουδάκη,-Μπαρμπαγαδάκη, Σ., *Αναμνήσεις από τη σχολική ζωή στην Επαρχία Βιάννου,* Ηράκλειο 2002, Χουρδάκη Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία,* Αθήνα 2002, Μαμάκη Γ., *«Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον». Συν-οπτική περιοδολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην περιοχή του Μεραμβέλλου από την περίοδο της ενετοκρατίας μέχρι και πρόσφατα,* Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2003.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Σχολική κάλυψη οικισμών Κάτω Μυλοποτάμου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Α.Τριπόδος	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερν	Α.Τριπό	Α.Τριπόδος	Α.Τριπόδο
Αγγελιανά	-	-	Κάμπου Με	Κάμπου	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου
Αγιά	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Αγιά	Αγιά	Αγιά	Αγιά
Αγιασμάτσι	Αναπόγρα	Αναπόγρ	Αναπόγραφ	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Αναπόγραφ	Πρίνος	Β. Επισκοπ
ΆγιοςΚωνσ	-	-	Κάμπου Με	Σκουλούφι	Πρίνος	Πρίνος	Πρίνος	Β. Επισκοπ
Αλεξάνδρ	Αναπόγρα	Αναπόγρ	Αναπόγραφ	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Αναπόγραφ	Αναπόγραφ	Αγγελιανά
Αλφά	-	-	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Αλφά	Αλφά	Αλφά
Α. Ελεύθερ	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ
Αχλαδές	Ρουμελί	Ρουμελί	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές
Β.Επισκοπή	-	-	Κάμπου Με	Σκουλ/ΚΜ	Σκουλ/ΚΜ	Πρίνος	Πρίνος	Β. Επισκοπ
Βεργιανά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά
Βλυχάδα	-	-	-	-	-	Μπαλί	Μπαλί	Μπαλί
Ελεύθερνα	-	-	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ	Ελεύθερνα	Ελεύθερνα	Ελεύθερνα	Ελεύθερνα
Εξάντης	Ρουμελί	Ρουμελί	Αχλαδές	Αχλαδές	Σκεπαστή	Σκεπαστή	Εξάντης	Εξάντης
Έρφοι	-	-	-	Σκουλούφι	Σκουλούφια	Σκουλούφι	Έρφοι	Έρφοι
Καλαμάς	-	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες
Καλανταρέ	-	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Ορθές	Ορθές	Ορθές	Ορθές	Ορθές
Καλλέργος	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο
ΚάμπουΜε	-	-	ΚάμπουΜε	ΚάμπουΜε	ΚάμπουΜε	ΚάμπουΜε	ΚάμπουΜε	ΚάμπουΜε
Κ. Τριπόδο	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερν	Α.Τριπό	Α.Τριπόδος	Α.Τριπόδος
Κεραμωτά	-	-	(Χουμέρι)	(Χουμέρι)	(Χουμέρι)	Κεραμωτά	Κεραμωτά	Κεραμωτά
Κυνηγιανά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερν	Α.Ελεύθερ
Λαγκά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Λαγκά	Λαγκά	Λαγκά
Λαμεριανά	Ρουμελί	Ρουμελί	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές
Λούτρα	Αναπόγρα	Αναπόγρ	Αναπόγραφ	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου
Μαγνησία	Αναπόγρα	Αναπόγρ	Αναπόγραφ	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Αναπόγραφ	Πρίνος	Β. Επισκοπ
Μαργαρίτε	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε
Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι	Μελιδόνι
Μελισσουρ	-	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες
Μπαλί	-	-	-	-	-	Μπαλί	Μπαλί	Μπαλί
Μπραχίμος	-	-	Κάμπου Με	Κάμπου Μ	Πέραμα	Πέραμα	Πέραμα	Πέραμα
Νταλαμπέλ	-	-	Αναπόγραφ	Αγγελιανά	Αγγελιανά	Αγγελιανά	Αγγελιανά	Αγγελιανά
Ξουζανά	-	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Αναπόγρ
Ορθές	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Μαργαρίτες	Ορθές	Ορθές	Ορθές	Ορθές	Ορθές
Πάνορμο	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Αναπόγραφ	Ρουμελί	Πάνορμο	Πάνορμο	Πάνορμο	Πάνορμο
Πασαλίτες	-	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες	Πασαλίτες
Πέραμα	-	-	Κάμπου Με	Κάμπου Μ	Πέραμα	Πέραμα	Πέραμα	Πέραμα
Πηγουνιανά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε
Πλευριανά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά
Πρίνος	-	-	Κάμπου Με	Σκουλ/Κ.	Σκουλ/Κ.	Πρίνος	Πρίνος	Πρίνος
Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί	Ρουμελί
Ρούπες	-	-	-	Σκουλούφι	Σκουλούφια	Σκουλούφι	Σκουλούφια	Σκουλούφι
Ρουσουναύ	Αναπόγρα	Αναπόγρ	Αναπόγραφ	Αναπόγρα	Αναπόγραφ	Σκουλούφι	Έρφοι	Έρφοι
Σιριπιδιανά	Ρουμελί	Ρουμελί	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές	Αχλαδές
Σκεπαστή	Ρουμελί	Ρουμελί	Αχλαδές	Αχλαδές	Σκεπαστή	Σκεπαστή	Σκεπαστή	Σκεπαστή
Σκλοπιανά	-	-	Κάμπου Με	Κάμπου Μ	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου Μ
Σκορδίλο	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο	Σκορδίλο
Σκουλούφια	-	-	-	Σκουλούφι	Σκουλούφια	Σκουλούφι	Σκουλούφια	Σκουλούφι
Σταυρομέν	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Σκορδίλο	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά	Πλευριανά
Τζανάκιανά	Μαργαρίτ	Μαργαρίτ	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτε
Χανοθιανά	-	-	Κάμπου Με	Κάμπου Μ	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου Με	Κάμπου Μ
Σύνολο	**22/45**	**27/45**	**40/44**	**44/46**	**44/46**	**48/48**	**50/50**	**50/50**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 6 Σχολική κάλυψη οικισμών Πάνω Μυλοποτάμου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Αβδανίτες	ΆγΜάμας	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαμαβόλ	Αλιάκες	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Αβδελάς	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Αβδελάς	Δαμαβόλου	Αβδελάς	Αβδελάς
Άγιος Ιωάννης	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Άγ Ιωάννη	Άγ Ιωάννη	Άγ Ιωάννης	Άγ Ιωάννης	Άγ Ιωάννης
Άγιος Μάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Άγ Μάμας	Άγ Μάμας	Άγ Μάμας
Αηδονοχώρι	-	-	-	Αηδονοχώρ	Αηδονοχ	Αηδονοχώρ	Αηδονοχώρ	Αηδονοχώρ
Αλιάκες	-	Αλιάκες	Αλιάκες	Αλιάκες	Αλιάκες	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Ανεμόμυλος	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια
Αξός	-	Αξός	Αξός	Αξός	Αξός	Αξός	Αξός	Αξός
Αργουλιό	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Άγ Μάμας	Άγ Μάμας	Άγ Μάμας
Αστυράκι	-	-	-	Αστυράκι	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ
Βενί	-	Αξός	Αξός	Βενί	Βενί	Βενί	Βενί	Βενί
Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο
Γαρίπας	-	-	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι
Δαμαβόλου	-	Δαφνέδες	Αλιάκες	Δαμαβόλο	Αλιάκες	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Δαφνέδες	Γαράζο	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες
Επισκοπή	-	Επισκοπή	Αλιάκες	Αλιάκες	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή
Ζωνιανά	-	Αξός	Αξός	Ζωνιανά	Ζωνιανά	Ζωνιανά	Ζωνιανά	Ζωνιανά
Κάλυβος	-	-	Λιβάδια	Κάλυβος	Κάλυβος	Κάλυβος	Κάλυβος	Κάλυβος
Καμαράκι	-	-	Γωνιές	Γωνιές	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ
Καμαριώτη	-	-	-	Καμαριώτης	Καμαριώτ	Καμαριώτ	Καμαριώτης	Καμαριώτης
Καστρί	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Δαμαβόλο	Αλιάκες	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Κατεριανά	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Βενί	Βενί	Βενί
Κεφάλι	ΆγΜάμας	Αλιάκες	Αλιάκες	Αλιάκες	Αλιάκες	Επισκοπή	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Κράνα	-	-	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Κράνα
Κρασούνας	-	-	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι
Λιβάδα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Αναπόγρα	Βενί	Βενί	Βενί
Λιβάδια	-	-	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια	Λιβάδια
Μούντρος	-	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαμαβόλο	Δαφνέδες	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου	Δαμαβόλου
Μουρτζανά	Γαράζο	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Δαφνέδες	Αλιάκες	Μουρτζανά	Μουρτζανά	Μουρτζανά
Μούσες	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	ΆγΜάμας	Άγ Ιωάννη	Άγ Ιωάννη	Μουρτζανά	Μουρτζανά	Μουρτζανά
Νησί	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Ομάλα	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο
Σίσαρχα	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Ανώγεια	Σίσαρχα	Σίσαρχα
Φαράτσι	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο	Γαράζο
Χουμέρι	-	-	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι	Χουμέρι
Σύνολο	**17/35**	**24/35**	**31/34**	**34/34**	**32/32**	**34/34**	**32/32**	**32/32**

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 Σχολική κάλυψη οικισμών Μέσα Μυλοποτάμου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Αγρίδια	-	Κρυονέρι	Κρυον/Χώνο	Αείμονας	Αείμονας	Αείμονας	Αείμονας	Αγρίδια
Αείμονας	-	Κρυονέρι	Κρυον/Χώνο	Αείμονας	Αείμονας	Αείμονας	Αείμονας	Αείμονας
Αλόιδες	-	-	Χώνος	Χώνος	Αλόιδες	Αλόιδες	Αλόιδες	Αλόιδες
Απλαδιανά	-	-	Δοξαρό	Δοξαρό	Απλαδιανά	Απλαδιανά	Απλαδιανά	Απλαδιανά
Δαμάστα	-	Δαμάστα	Δαμάστ	Δαμάστα	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ
Δοξαρό	-	-	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρό
Θεοδώρα	-	Κρυονέρι	Χώνος	Χώνος	Χώνος	Θεοδώρα	Θεοδώρα	Θεοδώρα
Κρυονέρι	-	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι
Κωστεφάνου	-	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Αγρίδια
Μακρυγιάννη	-	Κρυονέρι	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρό	Θεοδώρα	Θεοδώρα	Θεοδώρα
Μάραθος	Φόδελε	Φόδελε	Φόδελε	Φόδελε	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ
Σίσες	-	-	-	Σίσες	Σίσες	Σίσες	Σίσες	Σίσες
Τσαχιανά	-	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Κρυονέρι	Αγρίδια
Φόδελε	Φόδελε	Φόδελε	Φόδελε	Φόδελε	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ
Χελιανά	-	-	Δοξαρό	Δοξαρό	Δοξαρ/Απλαδ	Δοξαρ/Απλα	Δοξαρ/Απλαδ	Δοξαρ/Απλα
Χώνος	-	Κρυονέρι	Χώνος	Χώνος	Χώνος	Χώνος	Χώνος	Χώνος
Σύνολο	**2/16**	**11/16**	**15/16**	**16/16**	**13/13**	**13/13**	**13/13**	**13/13**

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Σχολική κάλυψη οικισμών υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Α.Ιωάννης Καμ.	-	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης
Αγαλιανού	-	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές
Αγία Γαλήνη	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Μέλαμπες	Αγία Γαλήνη	Αγία Γαλήνη	Αγία Γαλήνη	Αγία Γαλήνη	Αγία Γαλήνη
Αγία Ειρήνη	Ρέθυμνο	Ρέθυμνο	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι
Α.Παρασκευή Α	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Αποδούλου	Αποδούλου	ΑΠαρασκευ	ΑΠαρασκευ	ΑΠαρασκευ
Α.Παρασκευή	-	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές
Α.Παρασκευή Ρε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε
Αγία Πελαγία	Σπήλι	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα
Αγία Τριάδα	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε
Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Δεν λειτουργ
Άγιος Ανδρέας	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά
Άγιος Βασίλειος	-	Ά.Βασίλειος	Ά.Βασίλειος	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Ά.Βασίλειος	Ά.Βασίλειος	Ά.Βασίλειος
Α.Γεώργιος Αρμ.	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι
Α.Γεώργιος Α.Κ.	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί
Άγιος Δημήτριος	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή
Άγιος Ευτύχιος	Ρέθυμνο	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή
Α.Ιωάννης Χλ.	Αποδούλου	Αποδούλου	Νίθαυρη	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης
Α.Κωνσταντίνος	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί	Α.Κωνσταντί
Αγκουσελιανά	-	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν
Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε
Ακούμια	Άγιο Πνεύμα	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια
Ακτούντα	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Ακτούντα
Αλώνες	-	-	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Αλώνες	Αλώνες
Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος
Αμπελάκι	-	-	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Αμπελάκι	Αμπελάκι
Α.Βαλσαμόνερο	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Α.Βαλσαμόν	Α.Βαλσαμόν	Α.Βαλσαμόν	Α.Βαλσαμόν
Άνω Καβούσι	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια
Άνω Μαλάκι	-	-	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	Άνω Μαλάκι	Άνω Μαλάκι	Άνω Μαλάκι	Άνω Μαλάκι
Άνω Μέρος	-	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος
Άνω Ροδάκινο	-	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο	Αν.Ροδάκινο
Άνω Σακτούρια	Μέλαμπες	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια
Αποδούλου	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Αποδούλου	Αποδούλου	Αποδούλου	Αποδούλου	Αποδούλου
Απόστολοι	-	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Απόστολοι	Απόστολοι	Απόστολοι
Αργυρούπολη	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ
Άρδακτος Αμ.	-	-	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος
Άρδακτος Γιαλ.	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Άρδακτος	Άρδακτος	Άρδακτος
Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι
Αρολίθι	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Αρολίθι	Αρολίθι	Αρολίθι	Αρολίθι
Αρχοντική	Επισκοπή	Επισκοπή	Αρχοντική	Αρχοντική	Αρχοντική	Αρχοντική	Αρχοντική	Αρχοντική
Αστέρι	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι
Ασώματος	Λευκόγεια	Ασώματος	Ασώματος	Λευκόγεια	Ασώματος	Ασώματος	Ασώματος	Ασώματος
Ατσιπάδες	-	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Ατσιπάδες	Ατσιπάδες	Ατσιπάδες
Ατσιπόπουλο	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλο	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλ	Ατσιπόπουλ
Βαθειακό	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος
Βάτος	Άγιο Πνεύμα	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος	Βάτος
Βεδέροι	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές
Βελονάδο	-	-	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο
Βιζάρι	Βιζάρι	Βιζάρι	Βιζάρι	Φουρφουράς	Βιζάρι	Βιζάρι	Βιζάρι	Βιζάρι
Βιλανδρέδο	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο
Βισταγή	-	-	Βισταγή	Βισταγή	Βισταγή	Βισταγή	Βισταγή	Βισταγή
Βολιώνες	-	-	-	Παντάνασσα	Παντάνασσα	Βολιώνες	Βολιώνες	Βολιώνες
Βρύσες	Άγιο Πνεύμα	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια	Ακούμια
ΒρύσεςΑμαρίου	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες
Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου
Γέννα	Νέφς Αμάρι	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Απόστολοι	Απόστολοι	Απόστολοι
Γεννή	-	-	Καρέ	Καρέ	Σελλί	Σελλί	Σελλί	Σελλί
Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι
Γεράνι	Πρινές	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι
Γιαννιού	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Γιαννιού	Γιαννιού	Γιαννιού	Γιαννιού
Γιαννούδι	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Γιαννούδι	Γιαννούδι	Γιαννούδι
Γουλεδιανά	-	-	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Γουλεδιανά	Γουλεδιανά
Γουργούθοι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι
Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά	Γωνιά
Δαριβιανά	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Δαριβιανά	Δαριβιανά
Δρυγιές	Βρύσες	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος
Δρύμισκος	-	Κεραμές	Κεραμές	Δρύμισκος	Δρύμισκος	Δρύμισκος	Δρύμισκος	Δρύμισκος
Ελένες	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Ελένες	Ελένες
Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Ζουρίδι	Α.Κωνσταντί	Ζουρίδι	Ζουρίδι	Ζουρίδι	ΑΚωνσταντί	Ζουρίδι	Ζουρίδι	Ζουρίδι
Θρόνος	-	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος
Καλή Συκιά	-	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Καλή Συκιά	Καλή Συκιά	Καλή Συκιά
Καλογέρου	-	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Καλογέρου
Καλονύχτης	Α.Κωνσταντί	ΑΚωνσταντί	ΑΚωνσταντί	ΑΚωνσταντί	ΑΚωνσταντί	Καλονύχτης	Καλονύχτης	Καλονύχτης
Κάνεβος	-	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης	Άγ.Ιωάννης
Καπεδιανά	Ρέθυμνο	Ρέθυμνο	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι
Καρδάκι	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες
Καρέ	Αρμένοι	Αρμένοι	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ
Καρίνες	-	Λαμπινή	Καρίνες	Καρίνες	Καρίνες	Καρίνες	Καρίνες	Καρίνες
Καρωτή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Καρωτή
Κάστελλος	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Κάστελλος	Κάστελλος	Κάστελλος
Κατσογρίδα	-	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ
Κ.Βαλσαμόνερο	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	ΚΒαλσαμόνε	ΚΒαλσαμόνε	ΚΒαλσαμόνε
Κάτω Καβούσι	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια
Κάτω Μαλάκι	-	-	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι
Κάτω Πόρος	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Κάτω Πόρος	Κάτω Πόρος	Κάτω Πόρος
Κάτω Ροδάκινο	-	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο	Ά. Ροδάκινο
Κ. Σακτούρια	Μέλαμπες	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια	Σακτούρια
Καψαλιανά	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος
Κεντροχώρι	Άγιο Πνεύμα	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Κεντροχώρι
Κεραμές	-	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές
Κισσός	Άγιο Πνεύμα	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Κισσός
Κλησίδι	-	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος	Θρόνος
Κοξαρέ	-	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ	Κοξαρέ
Κούμοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Κούμοι	Κούμοι	Κούμοι	Κούμοι
Κουρούτες	Αποδούλου	Αποδούλου	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Κουρούτες	Κουρούτες	Κουρούτες
Κούφη	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Επισκοπή	Κούφη	Κούφη	Κούφη	Κούφη
Κρύα Βρύση	Μέλαμπες	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση
Κυριάννα	Πηγή	Πηγή	Κυριάννα	Κυριάννα	Κυριάννα	Κυριάννα	Κυριάννα	Κυριάννα
Λαμπινή	Σπήλι	Λαμπινή	Λαμπινή	Λαμπινή	Λαμπινή	Λαμπινή	Λαμπινή	Λαμπινή
Λαμπιώτες	Φουρφουράς	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Λαμπιώτες	Λαμπιώτες	Λαμπιώτες	Λαμπιώτες	Λαμπιώτες
Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια	Λευκόγεια
Λίγκρες	-	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές	Κεραμές
Λούτρα	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Λούτρα	Πηγή	Λούτρα	Λούτρα	Λούτρα
Λοχριά	-	-	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Λοχριά	Λοχριά
Μαριού	Μύρθιος	Μύρθιος	Μαριού	Μαριού	Μαριού	Μαριού	Μαριού	Μαριού
Μαρουλάς	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Μαρουλάς	Μαρουλάς	Μαρουλάς
Μαρουλού	-	-	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μαρουλού
Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες	Μέλαμπες
Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας	Μέρωνας
Μέση	Πηγή	Πηγή	Μέση	Μέση	Μέση	Μέση	Μέση	Μέση
Μεσονήσια	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι	Γερακάρι
Μικρά Ανώγεια	Ρέθυμνο	Ρέθυμνο	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι
Μιξόρρουμα	Σπήλι	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα
Μισίρια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια
Μοναστηράκι	Μοναστηράκ	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Μοναστηράκ	Μοναστηράκ	Μοναστηράκ	Μοναστηράκ	Μοναστηράκ
Μονοπάρι	-	-	Κ. Μαλάκι	Κ. Μαλάκι	ΆΒαλσαμόνε	ΆΒαλσαμόνε	ΆΒαλσαμόνε	ΆΒαλσαμόνε
Μούντρος	Ρούστικα	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος
Μουρνέ	Σπήλι	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ
Μύλοι	Ρέθυμνο	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Χρωμοναστή	Μύλοι	Μύλοι	Χρωμοναστή
Μύρθιος Βρυσ.	-	-	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Μύρθιος
Μύρθιος Γιαλιάς	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος	Μύρθιος
Μυριοκέφαλα	-	-	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ	Μυριοκέφαλ
Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι
Νησί	Ρούστικα	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος	Μούντρος
Νίθαυρη	Αποδούλου	Αποδούλου	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Νίθαυρη	Νίθαυρη
Ντιμπλοχώρι	Σπήλι	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ	Μουρνέ
Ξηρό Χωριό	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Γιαννούδι	Γιαννούδι	Ξηρό Χωριό
Όνυχας	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ	Αργυρούπολ
Ορνέ	Μέλαμπες	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	Ορνέ	Ορνέ	Ορνέ
Όρος	-	-	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Καρέ	Όρος
Οψιγιάς	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρ
Παγκαλοχώρι	Πηγή	Πηγή	Παγκαλοχώρ	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Παγκαλοχώρ	Παγκαλοχώρ	Παγκαλοχώ
Παλαίλιμνος	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Παλαίλιμνος
Παλιόλουτρα	-	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν	Αγκουσελιαν
Παντάνασσα	-	-	-	Παντάνασσα	Παντάνασσα	Παντάνασσα	Παντάνασσα	Παντάνασσα
Πατσός	-	-	-	Παντάνασσα	Παντάνασσα	Πατσός	Πατσός	Πατσός
Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια	Περιβόλια
Πετρές	Δεν υπάρχει	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι	Γεράνι

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Πετροχώρι	Φουρφουράς	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Πετροχώρι	Πετροχώρι
Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή	Πηγή
Πίκρης	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Πίκρης	Πίκρης	Πίκρης
Πλατανές	Άγιο Πνεύμα	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	Άγιο Πνεύμα	Άγιο Πνεύμα	Κεντροχώρι	Πλατανές
Πλατάνια	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Πλατάνια	Πλατάνια	Πλατάνια	Πλατάνια	Πλατάνια
Πλατανιάς	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Άδελε	Πλατανιάς	Πλατανιάς
Πλάτανος	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος
Πρασές	-	-	Πρασές	Πρασές	Πρασές	Πρασές	Πρασές	Πρασές
Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές	Πρινές
Ρίζικας	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος
Ρουμπάδο	Αργυρούπολ	Αργυρούπολη	Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο	Αρολίθι	Αρολίθι	Αρολίθι	Αρολίθι
Ρουσσοσπίτι	Ρέθυμνο	Ρέθυμνο	Ρουσσοσπίτι	-	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι	Ρουσσοσπίτι
Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα
Σαϊτούρες	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Ρούστικα	Σαϊτούρες	Σαϊτούρες	Σαϊτούρες
Σάτα	Αποδούλου	Αποδούλου	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος	Πλάτανος
Σελλί	-	-	Καρέ	Καρέ	Σελλί	Σελλί	Σελλί	Σελλί
Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά
Σμιλές	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες	Βρύσες
Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι	Σπήλι
Σωματάς	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Γάλου	Σωματάς
Φοινικιάς	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά	Σελλιά
Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς	Φουρφουράς
Φρατζεσκια.Μ.	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια	Μετόχια
Φρατί	Σπήλι	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Μιξόρρουμα	Φρατί	Φρατί
Φωτεινού -	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Αρμένοι	Κούμοι	Κούμοι	Κούμοι	Φωτεινού
Χαμαλεύρι	Πηγή	Πηγή	Παγκαλοχώρ	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι
Χάρκια	Αμνάτος	Αμνάτος	Αμνάτος	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια	Χάρκια
Χορδάκι	-	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος	Άνω Μέρος
Χρωμοναστήρι	Ρέθυμνο	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.	Χρωμοναστ.
Ποσοστό εξυπηρετούμενων οικισμών	**74%**	**88%**	**98%**	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 9 Αριθμός οικισμών Μυλοποτάμου ανά σχολική μονάδα το έτος 1940
Κάτω Μυλοπόταμος

Σχολείο	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Μαργαρίτες	14	14	4	3	3	3	3	3
Σκορδίλο	-	-	7	4	4	3	2	2
Αλφά	-	-	-	-	-	1	1	1
Α.Ελεύθερνα	-	-	5	5	4	2	2	2
Ελεύθερνα	-	-	-	-	1	1	1	1
Ορθές	-	-	-	2	2	2	2	2
Πλευριανά	-	-	-	3	3	3	3	3
Α.Τριπόδος	-	-	-	-	-	2	2	2
Λαγκά	-	-	-	-	-	-	1	1
Μελιδόνι	2	2	2	2	1	1	1	1
Αγιά	-	-	-	-	1	1	1	1
Ρουμελί	6	6	1	2	1	1	1	1
Αχλαδές	-	-	5	5	3	3	3	3
Πάνορμο	-	-	-	-	1	1	1	1
Σκεπαστή	-	-	-	-	2	2	1	1
Εξάντης	-	-	-	-	-	-	1	1
Πασαλίτες	-	5	5	4	4	4	4	3
Κ.Μετόχια	-	-	9	7	5	6	6	7
Πέραμα	-	-	-	-	2	2	2	2
Κεραμωτά	-	-	-	-	-	1	1	1
Σκουλούφια	-	-	-	6	3	4	2	2
Πρίνος	-	-	-	-	-	4	5	1
Έρφοι	-	-	-	-	-	-	2	2
Β.Επισκοπή	-	-	-	-	-	-	-	4
Μπαλί	-	-	-	-	-	2	2	2
Σύνολο	**22**	**27**	**38**	**43**	**40**	**49**	**50**	**50**
Μ.Ο.	**7,3**	**6,8**	**4,8**	**5,4**	**2,5**	**2,3**	**2,1**	**2,0**

Πάνω Μυλοπόταμος

Σχολείο	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Ανώγεια 1ο	2	2	2	2	2	2	1	1
Ανώγεια 2ο	-	-	-	-	-	-	-	1
Ανώγεια .Μετόχι	-	-	-	-	-	-	-	1
Σίσαρχα	-	-	-	-	-	-	1	1
Καμαριώτης	-	-	-	1	1	1	1	1
Αηδονοχώρι	-	-	-	1	1	1	1	1
Αστυράκι	-	-	-	1	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.
ΆγΜάμα	8	6	6	3	2	2	2	2
ΆγΙωάννης	-	-	-	2	2	1	1	1
Αβδελάς	-	-	-	-	1	1	-	1
Γαράζο	7	5	5	5	5	5	3	3
Μουρτζανά	-	-	-	-	-	2	2	2
Δαφνέδες	-	5	4	2	2	1	1	1
Αλιάκες	-	2	4	3	-	-	-	-
Δαμαβόλου	-	-	-	-	-	6	6	6
Επισκοπή	-	-	-	-	1	2	1	1
Αξός	-	3	3	1	1	1	1	1
Βενί	-	-	-	1	1	3	3	3
Ζωνιανά	-	-	-	1	1	1	1	1
Λιβάδια	-	-	3	2	2	2	2	1
Κράνα	-	-	-	-	-	-	-	1
Κάλυβος	-	-	-	1	1	1	1	1
Χουμέρι	-	-	4	4	4	3	3	3
Σύνολο	**17**	**23**	**31**	**30**	**27**	**35**	**31**	**34**
Μ.Ο.	**5,7**	**4,6**	**3,9**	**3,3**	**1,8**	**2,1**	**1,8**	**1,6**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μέσα Μυλοπόταμος

Σχολείο	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Χώνος	-	-	3	3	2	1	1	1
Κρυονέρι	-	8	5	3	3	3	3	1
Αλόιδες	-	-	-	-	1	1	1	1
Αείμονας	-	-	-	2	2	2	2	1
Θεοδώρα	-	-	-	-	-	2	2	2
Αγρίδια	-	-	-	-	-	-	-	3
Δοξαρό	-	-	4	4	3	2	2	2
Απλαδιανά	-	-	-	-	1	1	1	1
Σίσες	-	1	-	1	1	1	1	1
Δαμάστα	-	-	1	1	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.
Φόδελε	2	2	2	2	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.	Μεταδ.
Σύνολο	**2**	**11**	**15**	**16**	**13**	**13**	**13**	**13**
Μ.Ο.	**2,0**	**3,7**	**3,0**	**3,2**	**1,9**	**1,6**	**1,6**	**1,4**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 Αριθμός οικισμών υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου ανά σχολική μονάδα το έτος 1940

Σχολείο	Εξυπηρετούμενοι οικισμοί	Αριθμός οικισμών
Αγία Γαλήνη	Αγία Γαλήνη	1
Αγία Παρασκευή	Αγία Παρασκευή	1
Άγιος Βασίλειος	Άγιος Βασίλειος	1
Άγιος Ιωάννης Αμαρίου	Άγιος Ιωάννης	1
Άγιος Ιωάννης Καμένος	Άγιος Ιωάννης, Κάνεβος	2
Άγιος Κωνσταντίνος	Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Γεώργιος	2
Αγκουσελιανά	Αγκουσελιανά, Παλιόλουτρα	2
Άδελε	Άδελε, Αγία Παρασκευή, Αγία Τριάδα	3
Ακούμια	Ακούμια, Βρύσες	2
Ακτούντα	Ακτούντα	1
Αλώνες	Αλώνες	1
Αμνάτος	Αμνάτος, Καψαλιανά	2
Αμπελάκι	Αμπελάκι	1
Άνω Βαρσαμόνερο	Άνω Βαρσαμόνερο, Μονοπάρι	2
Άνω Μαλάκι	Άνω Μαλάκι	1
Άνω Μέρος	Άνω Μέρος, Χορδάκι, Δρυγιές	3
Αποδούλου	Αποδούλου	1
Απόστολοι	Απόστολοι, Γέννα	2
Αργυρούπολη	Αργυρούπολη, Όνυχας	2
Άρδακτος	Άρδακτος	1
Αρμένοι	Αρμένοι, Άγιος Γεώργιος	2
Αρολίθι	Αρολίθι, Ρουμπάδο	2
Αρχοντική	Αρχοντική	1
Ασώματος	Ασώματος	1
Ατσιπάδες	Ατσιπάδες, Κατσογρίδα	2
Ατσιπόπουλο	Ατσιπόπουλο	1
Βάτος	Βάτος	1
Βιζάρι	Βιζάρι	1
Βιλανδρέδο	Βιλανδρέδο, Βελονάδο	2
Βισταγή	Βισταγή	1
Βολιώνες	Βολιώνες	1
Βρύσες Αμαρίου	Βρύσες, Σμιλές, Καρδάκι	3
Γάλου	Γάλου	1
Γερακάρι	Γερακάρι, Μεσονήσια, Γουργούθοι	3
Γεράνι	Γεράνι, Πετρές	2
Γιαννιού	Γιαννιού	1
Γιαννούδι	Γιαννούδι	1
Γουλεδιανά	Γουλεδιανά	1
Γωνιά	Γωνιά, Άγιος Ανδρέας	2
Δαριβιανά	Δαριβιανά	1
Δρύμισκος	Δρύμισκος	1
Ελένες	Ελένες	1
Επισκοπή Ρεθύμνου	Επισκοπή	1
Ζουρίδι	Ζουρίδι	1
Θρόνος	Θρόνος, Κλησίδι	2
Καλή Συκιά	Καλή Συκιά	1
Καλογέρου	Καλογέρου	1
Καλονύχτης	Καλονύχτης	1
Καρέ	Καρέ	1
Καρίνες	Καρίνες	1
Καρωτή	Καρωτή	1
Κάστελλος	Κάστελλος	1
Κάτω Βαλσαμόνερο	Κάτω Βαλσαμόνερο	1
Κάτω Μαλάκι	Κάτω Μαλάκι	1
Κάτω Πόρος	Κάτω Πόρος	1
Κεντροχώρι	Κεντροχώρι	1
Κεραμέ	Κεραμέ, Αγαλιανού, Λίγκρες	3
Κισσός	Κισσός	1
Κοξαρέ	Κοξαρέ	1
Κούμοι	Κούμοι	1
Κουρούτες	Κουρούτες	1
Κούφη	Κούφη	1
Κρύα Βρύση	Κρύα Βρύση	1
Κυριάννα	Κυριάννα	1

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σχολείο	Εξυπηρετούμενοι οικισμοί	Αριθμός οικισμών
Λαμπινή	Λαμπινή	1
Λαμπιώτες	Λαμπιώτες	1
Λευκόγεια	Λευκόγεια	1
Λούτρα	Λούτρα	1
Λοχριά	Λοχριά	1
Μαριού	Μαριού	1
Μαρουλάς	Μαρουλάς	1
Μαρουλού	Μαρουλού	1
Μέλαμπες	Μέλαμπες	1
Μέρωνας	Μέρωνας	1
Μέση	Μέση	1
Μετόχια Φρατζεσκιανά	Μετόχια Φρατζεσκιανά	1
Μιξόρρουμα	Κάτω Μιξόρρουμα, Άνω Μιξόρρουμα, Αγία Πελαγία	3
Μοναστηράκι	Μοναστηράκι	1
Μούντρος	Μούντρος	1
Μουρνέ	Μουρνέ, Ντιμπλοχώρι	2
Μύρθιος Αγίου Βασιλείου	Μύρθιος	1
Μύρθιος Ρεθύμνου	Μύρθιος	1
Μυριοκέφαλα	Μυριοκέφαλα	1
Νεφς Αμάρι	Νεφς Αμάρι, Οψιγιάς	2
Νίθαυρη	Νίθαυρη	1
Ξηρό Χωριό	Ξηρό Χωριό	1
Ορνέ	Ορνέ	1
Όρος	Όρος	1
Παγκαλοχώρι	Παγκαλοχώρι	1
Παλαίλιμνος	Παλαίλιμνος	1
Παντάνασσα	Παντάνασσα	1
Πατσός	Πατσός	1
Περιβόλια	Περιβόλια, Μισίρια	2
Πετροχώρι	Πετροχώρι	1
Πηγή	Πηγή, Άγιος Δημήτριος	2
Πίκρης	Πίκρης	1
Πλατανές	Πλατανές	1
Πλατανιάς	Πλατανιάς, Τσεσμές	2
Πλατάνια	Πλατάνια	1
Πλάτανος	Πλάτανος, Άρδακτος, Βαθειακό, Ρίζικας, Σάτα	5
Πρασές	Πρασές	1
Πρινές	Πρινές, Βεδέροι	2
Ρέθυμνο 1°	Ρέθυμνο, Μετόχι Φουρφουριανού, Ιρφάν Μετόχι	3
Ρέθυμνο 2ο	Ρέθυμνο	1
Ρέθυμνο 3ο	Ρέθυμνο	1
Ρέθυμνο 4°	Ρέθυμνο	1
Ρέθυμνο Νηπ.	Ρέθυμνο	1
Ρέθυμνο Ορφ.	Ρέθυμνο	1
Ροδάκινο	Άνω Ροδάκινο, Κάτω Ροδάκινο	2
Ρουσοσπίτι	Ρουσοσπίτι, Αγία Ειρήνη, Μικρά Ανώγεια, Καπεδιανά	4
Ρούστικα	Ρούστικα	1
Σαϊτούρες	Σαϊτούρες	1
Σαχτούρια	Άνω Σαχτούρια, Κάτω Σαχτούρια	2
Σελλί	Σελλί, Γεννή	2
Σελλιά	Σελλιά	1
Σπήλι	Σπήλι	1
Σωματάς	Σωματάς	1
Φουρφουράς	Φουρφουράς	1
Φρατί	Φρατί	1
Φωτεινού	Φωτεινού	1
Χαμαλεύρι	Χαμαλεύρι, Αστέρι, Σταυρωμένος	3
Χάρκια	Χάρκια, Άνω Καβούσι, Κάτω Καβούσι	3
Χρωμοναστήρι	Χρωμοναστήρι, Άνω Μύλοι, Κάτω Μύλοι	3
Σύνολο 123		**173**
Μ.Ο.		**1,4**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Κάτω Μυλοποτάμου

Οικισμός	Σχολείο 1866	Χρόνος	Σχολείο 1881	Χρόνος	Σχολείο 1889	Χρόνος	Σχολείο 1899	Χρόνος	Σχολείο 1912	Χρόνος	Σχολείο 1920	Χρόνος	Σχολείο 1928	Χρόνος	Σχολείο 1940	Χρόνος
Α. Τριπόδος	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Α.Ελεύθερ	20	Α.Ελεύθερ	20	Α.Ελεύθερνα	20	Α.Τριπόδ	0	Α.Τριπόδος	0	Α.Τριπόδο	0
Αγγελιανά	-	-	-		Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5
Αγιά	Μελιδόνι	30	Μελιδόνι	30	Μελιδόνι	30	Μελιδόνι	30	Αγιά	0	Αγιά	0	Αγιά	0	Αγιά	0
Αγιασμάτσι	Αναπόγραφο	-	Αναπόγρ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρα	-	Πρίνος	15	Β. Επισκο	10
ΆγιοςΚωνστ	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	45	Σκουλούφι	40	Σκουλούφια	40	Πρίνος	10	Πρίνος	10	Β. Επισκο	5
Αλεξάνδρου	Αναπόγραφο	-	Αναπόγρ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Κάμπ.Μ	10
Αλφά	-	-	-	-	Σκορδίλο	10	Σκορδίλο	10	Σκορδίλο	10	Αλφά	0	Αλφά	0	Αλφά	0
Α. Ελεύθερνα	Μαργαρίτες	45	Μαργαρίτ	45	Α.Ελεύθερ	0	Α.Ελεύθερ	0	Α.Ελεύθερνα	0	Α.Ελεύθε	0	Α.Ελεύθερν	0	Α.Ελεύθερ	0
Αχλαδές	Ρουμελί	30	Ρουμελί	30	Αχλαδές	0	Αχλαδές	0	Αχλαδές	0	Αχλαδές	0	Αχλαδές	0	Αχλαδές	0
Β.Επισκοπή	-	-	-	-	ΚΜετ/Σκο	40	ΚΜεΣκου	40	ΚΜεΣκου	40	Πρίνος	15	Πρίνος	15	Β. Επισκο	0
Βεργιανά	Μαργαρίτες	15	Μαργαρίτ	15	Σκορδίλο	10	Πλευριανά	10	Πλευρ/Λαγκά	10	Πλευρ/Λα	10	Πλευρ/Λαγκ	10	Πλευρ/Λα	10
Βλυχάδα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Μπαλί	5	Μπαλί	5	Μπαλί	5
Ελεύθερνα	-	-	-	-	Α.Ελεύθερ	15	Α.Ελεύθερ	15	Ελεύθερνα	0	Ελεύθερν	0	Ελεύθερνα	0	Ελεύθερνα	0
Εξάντης	Ρουμελί	60	Ρουμελί	60	Αχλαδές	30	Αχλαδές	30	Σκεπαστή	25	Σκεπαστή	25	Εξάντης	0	Εξάντης	0
Έρφοι	-	-	-	-	-	-	Σκουλούφι	10	Σκουλούφια	10	Σκουλούφ	10	Έρφοι	0	Έρφοι	0
Καλαμάς	-	-	Πασαλίτες	15	Πασαλίτες	15	Πασαλίτες	15	Πασαλίτες	15	Πασαλίτε	15	Πασαλίτες	15	Πασαλίτες	15
Καλανταρέ	-	-	Πασαλίτες	20	Πασαλίτες	20	Ορθές	15	Ορθές	15	Ορθές	15	Ορθές	15	Ορθές	15
Καλλέργος	Μαργαρίτες	45	Μαργαρίτ	45	Σκορδίλο	5	Σκορδίλο	5	Ορθές	15	Ορθές	15	Σκορδίλο	5	Σκορδίλο	5
ΚάμπουΜετό	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	0	Κάμπ.Μ	0	Κάμπ.Μ	0	Κάμπ.Μ	0	Κάμπ.Μ	0	Κάμπ.Μ	0
Κ. Τριπόδος	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Α.Ελεύθερ	25	Α.Ελεύθερ	25	Α.Ελεύθερνα	25	Α.Τριπόδ	5	Α.Τριπόδος	5	Α.Τριπόδο	5
Κεραμωτά	-	-	-	-	Χουμέρι	30	Χουμέρι	30	Χουμέρι	30	Κεραμωτ	0	Κεραμωτά	0	Κεραμωτά	0
Κυνηγιανά	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Α.Ελεύθερ	15	Α.Ελεύθερ	15	Α.Ελεύθερνα	15	Α.Ελεύθε	15	Α.Ελεύθερν	15	Α.Ελεύθερ	15
Λαγκά	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Σκορδίλο	10	Σκορδίλο	10	Σκορδίλο	10	Σκορδίλο	10	Λαγκά	0	Λαγκά	0
Λαμεριανά	Ρουμελί	30	Ρουμελί	30	Αχλαδές	5	Αχλαδές	5	Αχλαδές	5	Αχλαδές	5	Αχλαδές	5	Αχλαδές	5
Λούτρα	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5
Μαγνησία	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρα	-	Πρίνος	10	Β. Επισκο	5
Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	0	Μαργαρίτ	0	Μαργαρίτ	0	Μαργαρίτ	0	Μαργαρίτες	0	Μαργαρίτ	0	Μαργαρίτες	0	Μαργαρίτ	0
Μελιδόνι	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0	Μελιδόνι	0
Μελισσουργά	-	-	Πασαλίτες	5	Πασαλίτες	5	Πασαλίτες	5	Πασαλίτες	5	Πασαλίτε	5	Πασαλίτες	5	Πασαλίτες	5
Μπαλί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Μπαλί	0	Μπαλί	0	Μπαλί	0
Μπραχίμος	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	20	Κάμπ.Μ	20	Πέραμα	5	Πέραμα	5	Πέραμα	5	Πέραμα	5
Νταλαμπέλος	-	-	-	-	Αναπόγρα	-	Κάμπ.Μ	15	Κάμπ.Μ	15	Κάμπ.Μ	15	Κάμπ.Μ	15	Κάμπ.Μ	15
Ξουζανά	Αναπόγραφ	-	Πασαλίτες	45	Πασαλίτες	45	Πασαλίτες	45	Πασαλίτες	45	Πέραμα	15	Πέραμα	15	Αναπόγρ	-
Ορθές	Μαργαρίτες	20	Μαργαρίτ	20	Μαργαρίτ	20	Ορθές	0	Ορθές	0	Ορθές	0	Ορθές	0	Ορθές	0
Πάνορμο	Αναπόγραφο	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Ρουμελί	20	Πάνορμο	0	Πάνορμο	0	Πάνορμο	0	Πάνορμο	0
Πασαλίτες	-	-	Πασαλίτες	0	Πασαλίτες	0	Πασαλίτες	0	Πασαλίτες	0	Πασαλίτε	0	Πασαλίτες	0	Πασαλίτες	0
Πέραμα	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	15	Κάμπ.Μ	15	Πέραμα	0	Πέραμα	0	Πέραμα	0	Πέραμα	0
Πηγουνιανά	Μαργαρίτες	15	Μαργαρίτ	15	Μαργαρίτ	15	Μαργαρίτ	15	Μαργαρίτες	15	Μαργαρίτ	15	Μαργαρίτες	15	Μαργαρίτ	15
Πλευριανά	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Σκορδίλο	15	Πλευριανά	0	Πλευριανά	0	Πλευριαν	0	Πλευριανά	0	Πλευριανά	0

Οικισμός	Σχολείο 1866	Χρόνος	Σχολείο 1881	Χρόνος	Σχολείο 1889	Χρόνος	Σχολείο 1899	Χρόνος	Σχολείο 1912	Χρόνος	Σχολείο 1920	Χρόνος	Σχολείο 1928	Χρόνος	Σχολείο 1940	Χρόνος
Πρίνος	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	60	Σκου/ΚΜ	60	Σκου/ΚΜ	60	Πρίνος	0	Πρίνος	0	Πρίνος	0
Ρουμελί	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0	Ρουμελί	0
Ρούπες	-	-	-	-	-	-	Σκουλούφι	10	Σκουλούφια	10	Σκουλούφ	10	Σκουλούφια	10	Σκουλούφι	10
Ρουσουναύλι	Αναπόγραφ	-	Αναπόγρ	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφ	-	Σκουλούφ	15	Έρφοι	10	Έρφοι	10
Σιρπιδιανά	Ρουμελί	45	Ρουμελί	45	Αχλαδές	30	Αχλαδές	30	Αχλαδές	30	Αχλαδές	30	Αχλαδές	30	Σκεπαστή	15
Σκεπαστή	Ρουμελί	45	Ρουμελί	45	Αχλαδές	40	Αχλαδές	40	Σκεπαστή	0	Σκεπαστή	0	Σκεπαστή	0	Σκεπαστή	0
Σκλοπιανά	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5
Σκορδίλο	Μαργαρίτες	45	Μαργαρίτ	45	Σκορδίλο	0	Σκορδίλο	0	Σκορδίλο	0	Σκορδίλο	0	Σκορδίλο	0	Σκορδίλο	0
Σκουλούφια	-	-	-	-	-	-	Σκουλούφι	0	Σκουλούφια	0	Σκουλούφ	0	Σκουλούφια	0	Σκουλούφι	0
Σταυρωμένος	Μαργαρίτες	30	Μαργαρίτ	30	Σκορδίλο	10	Πλευριανά	5	Πλευριανά	5	Πλευριαν	5	Πλευριανά	5	Πλευριανά	5
Τζανακιανά	Μαργαρίτες	5	Μαργαρίτ	5	Μαργαρίτ	5	Μαργαρίτ	5	Μαργαρίτες	5	Μαργαρίτ	5	Μαργαρίτες	5	Μαργαρίτ	5
Χανοθιανά	-	-	-	-	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5	Κάμπ.Μ	5
Χρόνος		**28΄**		**26΄**		**16,5΄**		**14΄**		**11,5΄**		**6΄**		**5΄**		**4΄**
Χρόνος οικισμών χωρίς σχολείο		**32΄**		**30΄**		**21΄**		**19΄**		**18΄**		**11΄**		**10΄**		**8΄**

ΠΙΝΑΚΑΣ 12 Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Πάνω Μυλοποτάμου

Οικισμός	Σχολείο 1866	Χρόνος	Σχολείο 1881	Χρόνος	Σχολείο 1889	Χρόνος	Σχολείο 1899	Χρόνος	Σχολείο 1912	Χρόνος	Σχολείο 1920	Χρόνος	Σχολείο 1928	Χρόνος	Σχολείο 1940	Χρόνος
Αβδανίτες	Α.Μάμας	40	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Επισκοπή	20	Δαμαβόλου	15	Δαμαβόλου	15	Δαμαβόλου	15
Αβδελάς	Α.Μάμας	15	Α.Μάμας	15	Α.Μάμας	15	Άγ Μάμας	15	Αβδελάς	0	Αβδελάς	0	Αβδελάς	0	Αβδελάς	0
Α. Ιωάννης	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Άγ Ιωάννης	0	Άγ Ιωάννης	0	Άγ Ιωάννης	0	Άγ Ιωάννης	0	Άγ Ιωάννης	0
Άγιος Μάμας	Α.Μάμας	0	Α.Μάμας	0	Α.Μάμας	0	Άγ Μάμας	0	Άγ Μάμας	0	Άγ Μάμας	0	Άγ Μάμας	0	Άγ Μάμας	0
Αηδονοχώρ	-	-	-	-	-	-	Αηδονοχώρι	0	Αηδονοχώρι	0	Αηδονοχώρι	0	Αηδονοχώρι	0	Αηδονοχώρι	0
Αλιάκες	-	-	Αλιάκες	0	Αλιάκες	0	Αλιάκες	0	Επισκοπή	15	Δαμαβόλου	15	Δαμαβόλου	15	Δαμαβόλου	15
Ανεμόμυλο	Γαράζο	25	Γαράζο	25	Γαράζο	25	Γαράζο	25	Γαράζο	25	Γαράζο	25	Αναπόγραφο	-	Αναπόγραφο	-
Ανώγεια	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0	Ανώγεια	0
Ανώγεια 2ο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Ανώγεια 2ο	0
ΑνώγειαΜε	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ΑνώγειαΜ	0
Αξός	-	-	-	-	Αξός	0	Αξός	0	Αξός	0	Αξός	0	Αξός	0	Αξός	0
Αργουλιό	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Άγ Μάμας	20	Άγ Μάμας	20	Άγ Μάμας	20	Άγ Μάμας	20	Άγ Μάμας	20
Αστυράκι	-	-	-	-	-	-	Αστυράκι	0	Μεταδημ	-	Μεταδημότ	-	Μεταδημότ	-	Μεταδημ	-
Βενί	-	-	Αξός	30	Αξός	30	Βενί	0	Βενί	0	Βενί	0	Βενί	0	Βενί	0
Γαράζο	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0	Γαράζο	0
Γαρίπας	-	-	-	-	Χουμέρι	25	Χουμέρι	25	Χουμέρι	25	Χουμέρι	25	Χουμέρι	25	Χουμέρι	25
Δαμαβόλου	-	-	Δαφνέδες	20	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Επισκοπή	20	Δαμαβόλου	0	Δαμαβόλου	0	Δαμαβόλου	0
Δαφνέδες	Γαράζο	40	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0	Δαφνέδες	0
Επισκοπή	-	-	-	-	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Επισκοπή	0	Επισκοπή	0	Επισκοπή	0	Επισκοπή	0
Ζωνιανά	-	-	-	-	Αξός	15	Ζωνιανά	0	Ζωνιανά	0	Ζωνιανά	0	Ζωνιανά	0	Ζωνιανά	0
Κάλυβος	-	-	-	-	Λιβάδια	30	Κάλυβος	0	Κάλυβος	0	Κάλυβος	0	Κάλυβος	0	Κάλυβος	0
Καμαράκι	-	-	-	-	Γωνιές	20	Γωνιές	20	Μεταδημότ	-	Μεταδημότ	-	Μεταδημότ	-	Μεταδημότ	-
Καμαριώτη	-	-	-	-	-	-	Καμαριώτης	0	Καμαριώτη	0	Καμαριώτης	0	Καμαριώτης	0	Καμαριώτης	0
Καστρί	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Α.Μάμας	20	Επισκοπή	10	Δαμαβόλου	10	Δαμαβόλου	10	Δαμαβόλου	10
Κατεριανά	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφο	-	Αναπόγραφ	-	Βενί	20	Βενί	20	Βενί	20
Κεφάλι	Α.Μάμας	40	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Αλιάκες	10	Επισκοπή	10	Επισκοπή	10	Δαμαβόλου	20	Δαμαβόλου	20
Κράνα	-	-	-	-	Λιβάδια	30	Λιβάδια	30	Λιβάδια	30	Λιβάδια	30	Λιβάδια	30	Κράνα	0
Κρασούνας	-	-	-	-	Χουμέρι	10	Χουμέρι	10	Χουμέρι	10	Χουμέρι	10	Χουμέρι	10	Χουμέρι	10
Λιβάδα	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγρα	-	Αναπόγραφο	-	Αναπόγραφ	-	Βενί	20	Βενί	20	Βενί	20
Λιβάδια	-	-	-	-	Λιβάδια	0	Λιβάδια	0	Λιβάδια	0	Λιβάδια	0	Λιβάδια	0	Λιβάδια	0
Μούντρος	-	-	Δαφνέδες	25	Δαφνέδες	25	Δαφνέδες	25	Δαφνέδες	25	Δαμαβόλου	20	Δαμαβόλου	20	Δαμαβόλου	20
Μουρτζανά	Γαράζο	15	Δαφνέδες	15	Δαφνέδες	15	Δαφνέδες	15	Δαφνέδες	15	Μουρτζανά	0	Δαφνέδες	15	Μουρτζανά	0
Μούσες	Γαράζο	15	Γαράζο	15	Γαράζο	15	Άγ Ιωάννης	10	Άγ Ιωάννης	10	Μουρτζανά	5	Α.Ιωάννης	10	Μουρτζανά	5
Νησί	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Αναπόγραφο	-	Αναπόγραφο	-
Ομάλα	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20
Σίσαρχα	Ανώγεια	30	Ανώγεια	30	Ανώγεια	30	Ανώγεια	30	Ανώγεια	30	Ανώγεια	30	Σίσαρχα	0	Σίσαρχα	0
Φαράτσι	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20	Γαράζο	20
Χουμέρι	-	-	-	-	Χουμέρι	0	Χουμέρι	0	Χουμέρι	0	Χουμέρι	0	Χουμέρι	0	Χουμέρι	0
Χρόνος		**20,5**		**15΄**		**14΄**		**10΄**		**10΄**		**9΄**		**8΄**		**6,5΄**
Χρόνος οικ. χωρίς σχολείο		**25΄**		**20΄**		**19΄**		**18΄**		**19΄**		**18,5**		**18΄**		**17΄**

ΠΙΝΑΚΑΣ 13 Χρόνοι μετάβασης στα σχολεία Μέσα Μυλοποτάμου

Οικισμός	Σχολείο 1866	Χρόνος	Σχολείο 1881	Χρόνος	Σχολείο 1889	Χρόνος	Σχολείο 1899	Χρόνος	Σχολείο 1912	Χρόνος	Σχολείο 1920	Χρόνος	Σχολείο 1928	Χρόνος	Σχολείο 1940	Χρόνος
Αγρίδια	-	-	Κρυονέρι	15	Κρυον/Χώνο	15	Αείμονας	35	Αείμονας	35	Αείμονας	35	Αείμονας	35	Αγρίδια	0
Αείμονας	-	-	Κρυονέρι	5	Κρυον/Χώνο	10	Αείμονας	0	Αείμονας	0	Αείμονας	0	Αείμονας	0	Αείμονας	0
Αλόιδες	-	-	-	-	Χώνος	30	Χώνος	30	Αλόιδες	0	Αλόιδες	0	Αλόιδες	0	Αλόιδες	0
Απλαδιανά	-	-	-	-	Δοξαρό	10	Δοξαρό	10	Απλαδιανά	0	Απλαδιανά	0	Απλαδιανά	0	Απλαδιανά	0
Δαμάστα	-	-	Δαμάστα	0	Δαμάστα	0	Δαμάστα	0	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-
Δοξαρό	-	-	-	-	Δοξαρό	0	Δοξαρό	0	Δοξαρό	0	Δοξαρό	0	Δοξαρό	0	Δοξαρό	0
Θεοδώρα	-	-	Κρυονέρι	40	Χώνος	35	Χώνος	35	Χώνος	35	Θεοδώρα	0	Θεοδώρα	0	Θεοδώρα	0
Κρυονέρι	-	-	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0	Κρυονέρι	0
Κωστεφάνο	-	-	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Αγρίδια	5
Μακρυγιάν	-	-	Κρυονέρι	45	Δοξαρό	15	Δοξαρό	15	Δοξαρό	15	Θεοδώρα	5	Θεοδώρα	5	Θεοδώρα	5
Μάραθος	Φόδελε	25	Φόδελε	25	Φόδελε	25	Φόδελε	25	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-	Μεταδημ	-
Σίσες	-	-	-	-	-	-	Σίσες	0	Σίσες	0	Σίσες	0	Σίσες	0	Σίσες	0
Τσαχιανά	-	-	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Κρυονέρι	5	Αγρίδια	5
Φόδελε	Φόδελε	0	Φόδελε	0	Φόδελε	0	Φόδελε	0	Μεταδ	-	Μεταδ	-	Μεταδ	-	Μεταδ	-
Χελιανά	-	-	-	-	Δοξαρό	10	Δοξαρό	10	Δοξαρ/Απλαδ	10	Δοξαρ/Απλα	10	Δοξαρ/Απλαδ	10	Δοξαρ/Απλαδ	10
Χώνος	-	-	Κρυονέρι	20	Χώνος	0	Χώνος	0	Χώνος	0	Χώνος	0	Χώνος	0	Χώνος	0
Χρόνος		**12,5**		**14,5**		**11΄**		**11΄**		**8΄**		**5΄**		**5΄**		**2΄**
Χρόνος οικισμών χωρίς σχολείο		**25΄**		**23΄**		**16΄**		**19΄**		**17.5**		**12΄**		**12΄**		**6΄**

ΠΙΝΑΚΑΣ 14 Πληθυσμός οικισμών Μυλοποτάμου
Κάτω Μυλοπόταμος

Οικισμός	1866	1881	1889	1900	1912	1920	1928	1940
Α.Τριπόδος	230	230	210	176	166	158	150	186
Αγγελιανά	182	182	188	195	207	216	236	303
Αγιά	142	142	164	192	218	240	237	266
Αγιασμάτσι	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	11	50
ΆγιοςΚων/Καϊνα	35	35	30	24	42	56	68	77
Αλεξάνδρου	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	38
Αλφά	182	182	219	265	283	297	272	414
Αρχ. Ελεύθερνα	137	137	148	161	169	175	197	173
Αχλαδές	205	205	222	243	230	219	187	265
Β.Επισκοπή	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	91	85	159
Βεργιανά	79	79	73	66	74	81	74	60
Βλυχάδα	25	25	51	Αναπόγραφο	82	87	88	69
Ελεύθερνα	181	181	205	234	258	277	288	342
Εξάντης	56	56	76	100	118	133	148	156
Έρφοι	16	16	22	30	116	186	244	258
Καλαμάς	56	56	58	60	62	64	73	58
Καλαδαρέ	100	100	112	128	114	103	109	99
Καλλέργος	35	35	39	43	41	40	49	59
ΚάμπουΜετόχια	316	316	350	393	358	330	372	371
Κάτω Τριπόδος	50	50	44	36	33	31	27	Αναπόγραφο
Κεραμωτά	92	92	101	113	119	124	133	170
Κυνηγιανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	73	81	88	119	123
Λαγκά	98	98	106	116	123	128	149	140
Λαμεριανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Λούτρα	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	5	10	Αναπόγραφο
Μαγνησία	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	63	74
Μαργαρίτες	816	816	892	986	837	715	693	719
Μελιδόνι	464	464	528	607	635	658	663	730
Μελισσουργάκι	78	78	91	107	120	131	128	143
Μπαλί	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	75	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	29	55
Μπραχίμος	37	37	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	36	49	Αναπόγραφο
Νταλαμπέλος	8	8	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Ξουζανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	74	27	15	24	Αναπόγραφο
Ορθές	230	230	250	275	294	309	314	286
Πάνορμο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	202	369	505	649	547
Πασαλίτες	66	66	70	76	86	94	105	110
Πέραμα	14	14	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	66(αφαίρ Αγγελ)	82	92	283

Οικισμός	1866	1881	1889	1900	1912	1920	1928	1940
Πηγουλιανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	117	113	99
Πλευριανά	206	206	227	254	248	243	249	261
Πρίνος	50	50	47	44	112	167	135	239
Ρουμελί	321	321	360	409	443	470	519	613
Ρούπες	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	52	64	74	87	78
Ρουσουναύλι	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	8	58	Αναπόγραφο
Σιριπιδιανά	42	42	69	102	98	95	113	129
Σκεπαστή	117	117	140	168	193	213	223	206
Σκλοπιανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	14	5	Αναπόγραφο
Σκορδίλο	125	125	128	131	121	112	122	113
Σκουλούφια	182	182	179	176	193	207	186	206
Σταυρωμένος	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	36	48	58	67	66
Τζανακιανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	98	95	107
Χανοθιανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	54	59	46
Χουμέρι	313	313	333	357	392	421	462	489
Σύνολο	**5286**	**5286**	**5732**	**6779**	**7240**	**8025**	**8628**	**9435**
Μ.Ο.	**151**	**151**	**179**	**183**	**191**	**174**	**176**	**214**

Πάνω Μυλοπόταμος

Οικισμός	1866	1881	1889	1900	1912	1920	1928	1940
Αβδανίτες	27	27	43	66	82	95	88	119
Αβδελάς	127	127	148	162	158	155	171	213
Άγιος Ιωάννης	69	69	131	217	214	212	219	228
ΆγιοςΜάμας	215	215	249	295	276	260	275	265
Αηδονοχώρι	170	170	173	177	185	192	212	251
Αλιάκες	24	24	21	16	14	13	21	Αναπόγραφο
Ανεμόμυλος	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	24	21	18	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Ανώγεια	1973	1973	2137	2363	2368	2372	2904	2929
Αξός	312	312	320	331	345	357	390	500
Αργουλιό	40	40	40	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	57	55	62
Αστυράκι	149	149	174	208	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση
Βενί	164	164	167	170	155	142	134	174
Γαράζο	425	425	450	485	505	522	540	543
Γαρίπας	33	33	41	51	69	83	75	86
Δαμαβόλου	153	153	166	184	185	185	193	239
Δαφνέδες	158	158	179	209	206	204	196	194
Επισκοπή	81	81	98	121	122	123	136	145
Ζωνιανά	390	390	440	509	581	640	728	789
Κάλυβος	234	234	246	263	320	366	373	418
Καμαράκι	52	52	60	71	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση
Καμαριώτης	218	218	241	272	291	307	367	475
Καστρί	60	60	63	67	112	149	91	113
Κατεριανά	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	56	68	68
Κεφάλι	106	106	108	111	102	95	108	111
Κράνα	107	107	111	120	124	127	171	182
Κρασούνας	107	107	111	117	128	137	141	155
Λιβάδα	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο	62	65	86
Λιβάδια	473	473	496	528	572	608	648	710
Μούντρος	36	36	34	32	17	4	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Μουρτζανά	131	131	132	133	139	143	162	157
Μούσες	63	63	66	71	75	78	95	97
Νησί	23	23	22	20	19	18	Αναπόγραφο	Αναπόγραφο
Ομάλα	87	87	97	110	113	116	126	127
Σίσαρχα	80	80	98	123	116	111	133	143
Φαράτσι	49	49	53	59	58	58	53	97
Σύνολο	**6336**	**6336**	**6915**	**7685**	**7672**	**8065**	**8885**	**9676**
Μ.Ο.	**198**	**198**	**216**	**265**	**284**	**269**	**329**	**372**

Μέσα Μυλοπόταμος

Οικισμός	1866	1881	1889	1900	1912	1920	1928	1940
Αγρίδια	85	85	79	71	92	110	108	135
Αείμονας	149	149	184	227	248	266	274	369
Αλόιδες	133	133	169	214	259	296	306	402
Απλαδιανά	57	57	100	153	128	107	129	195
Δαμάστα	158	158	179	209	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση
Δοξαρό	112	112	136	168	189	206	216	250
Θεοδώρα	43	43	57	76	121	157	190	224
Κρυονέρι	73	73	89	116	130	142	155	178
Κωστεφάνου	35	35	36	37	39	40	52	51
Μακρυγιάννης	Αναπόγραφο.	Αναπόγραφο.	Αναπόγραφο.	Αναπόγραφο.	Αναπόγραφο.	104	91	124
Μάραθος	146	146	173	210	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση	Μεταδημότευση
Σίσες	205	205	231	267	294	316	334	435
Οικισμός	**1866**	**1881**	**1889**	**1900**	**1912**	**1920**	**1928**	**1940**
Τσαχιανά	58	58	56	54	63	70	89	102
Φόδελε	348	348	372	405	Μεταδημ.	Μεταδημ.	Μεταδημ.	Μεταδημ.
Χελιανά	117	117	Αναπόγ.	Αναπόγ.	Αναπόγ.	105	105	135
Χώνος	170	170	209	263	247	234	260	311
Σύνολο	**1889**	**1889**	**2070**	**2470**	**1810**	**2153**	**2309**	**2911**
Μ.Ο.	**118**	**118**	**129**	**154**	**113**	**134**	**144**	**182**

Μέσος όρος συνόλου Μυλοποτάμου

Έτος	1866	1881	1889	1900	1912	1920	1928	1940
Μ.Ο. οικισμού	165	165	189	204	212	198	215	256

Σημείωση: Οι πληθυσμοί των ετών 1889 και 1912, κατά τα οποία δεν διεξήχθησαν απογραφές, έχουν υπολογιστεί με βάση τη φυσιολογική αύξηση. Ως πληθυσμός του έτους 1866 έχει ληφθεί εκείνος του 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15 Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Κάτω Μυλοποτάμου

Σχολείο	1866	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1881	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1889	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1899	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1912	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1920	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1928	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1940	Πλη θ	Εξυ πηρ
Μαργαρίτες	Μαργα	816	2006	Μαργα	816	2006	Μαργα	892	1544	Μαργα	986	986	Μαργα	837	837	Μαργα	715	930	Μαργα	693	901	Μαργα	719	925
	Α.Τριπ	230		Α.Τριπ	230		Ορθές	250		Πηγου			Πηγου			Πηγου	98		Πηγου	113		Πηγου	99	
	Αρ.Ελ	137		Αρ.Ελ	137		Πηγου			Τζανα			Τζανα			Τζανα	117		Τζανα	95		Τζανα	107	
	Βεργια	79		Βεργια	79		Τζανα																	
	Καλλέ	35		Καλλέ	35																			
	Κ.Τριπ	50		Κ.Τριπ	50																			
	Κυνηγ			Κυνηγ																				
	Λαγκά	98		Λαγκά	98																			
	Ορθές	230		Ορθές	230																			
	Πηγου			Πηγου																				
	Πλευρ	206		Πλευρ	206																			
	Σκορδ	125		Σκορδ	125																			
	Σταυρ			Σταυρ																				
	Τζανα			Τζανα																				
Σκορδίλο	-	-	-	-	-	-	Σκορδ	128	792	Σκορδ	131	555	Σκορδ	121	560	Σκορδ	112	280	Σκορδ	122	171	Σκορδ	113	172
							Σταυρ			Αλφά	265		Αλφά	283		Καλλέ	40		Καλλέ	49		Καλλέ	59	
							Αλφά	219		Καλλέ	43		Καλλέ	41		Λαγκά	128							
							Βεργι	73		Λαγκά	116		Λαγκά	123										
							Καλλέ	39																
							Λαγκά	106																
							Πλευρ	227																
Αλφά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Αλφά	297	297	Αλφά	272	272	Αλφά	414	414
Α.Ελεύθερν	-	-	-	-	-	-	Α.Ελεύ	148	607	Α.Ελεύ	161	680	Α.Ελεύ	169	449	Α.Ελεύ	175	263	Α.Ελεύ	197	316	Α.Ελεύ	173	296
							Α.Τριπ	210		Α.Τριπ	176		Α.Τριπ	166		Κυνηγ	88		Κυνηγ	119		Κυνηγ	123	
							Ελεύθ	205		Ελεύθ	234		Κ.Τριπ	33										
							Κ.Τριπ	44		Κ.Τριπ	36		Κυνηγ	81										
							Κυνηγ			Κυνηγ	73													
Ελεύθερνα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	Ελεύθε	258	258	Ελεύθε	277	277	Ελεύθε	288	288	Ελεύθε	342	342
Ορθές	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Ορθές	275	403	Ορθές	294	408	Ορθές	309	412	Ορθές	314	423	Ορθές	286	385
										Καλαν	128		Καλαν	114		Καλαν	103		Καλαν	109		Καλαν	99	
Πλευριανά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Πλευρι	254	356	Πλευρι	248	370	Πλευρι	243	382	Πλευρι	249	390	Πλευρι	261	387
										Βεργια	66		Βεργια	74		Βεργια	81		Βεργια	74		Βεργια	60	
										Σταυρ	36		Σταυρ	48		Σταυρ	58		Σταυρ	67		Σταυρ	66	
Α.Τριπόδος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Α.Τριπ	158	189	Α.Τριπ	150	177	Α.Τριπ	186	186
																Κ.Τριπ	31		Κ.Τριπ	27		Κ.Τριπ		
Λαγκά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Λαγκά	149	149	Λαγκά	140	140
Μελιδόνι	Μελιδ	464	606	Μελιδ	464	606	Μελιδ	528	692	Μελιδ	607	799	Μελιδ	635	635	Μελιδ	658	658	Μελιδ	663	663	Μελιδ	730	730
	Αγιά	142		Αγιά	142		Αγιά	164		Αγιά	192													
Αγιά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Αγιά	218	218	Αγιά	240	240	Αγιά	237	237	Αγιά	266	266

Σχολείο	1866	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1881	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1889	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1899	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1912	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1920	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1928	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1940	Πλη θ	Εξυ πηρ
Ρουμελί	Ρουμε	321	705	Ρουμε	321	705	Ρουμε	360	360	Ρουμε	409	611	Ρουμε	443	443	Ρουμε	470	470	Ρουμε	519	519	Ρουμε	613	613
	Αχλαδ	205		Αχλαδ	205					Πάνορ	202													
	Εξάντ	56		Εξάντ	56																			
	Λαμερ	-		Λαμερ,																				
	Σιριπι	42		Σιριπι	42																			
	Σκεπα	81		Σκεπα	81																			
Αχλαδές	-	-	-	-	-	-	Αχλαδ	222	507	Αχλαδ	243	613	Αχλαδ	230	328	Αχλαδ	219	314	Αχλαδ	187	300	Αχλαδ	265	394
							Εξάντ	76		Εξάντ	100		Λαμερ			Λαμερ			Λαμερ			Λαμερ		
							Λαμερ			Λαμερ			Σιριπι	98		Σιριπι	95		Σιριπι	113		Σιριπι	129	
							Σιριπι	69		Σιριπι	102													
							Σκεπα	140		Σκεπα	168													
Πάνορμο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Πάνορ	369	369	Πάνορ	505	505	Πάνορ	649	649	Πάνορ	547	547
Σκεπαστή	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Σκεπα	193	311	Σκεπα	213	346	Σκεπα	223	223	Σκεπα	206	206
													Εξάντ	118		Εξάντ	133							
Εξάντης	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Εξάντ	148	148	Εξάντ	156	156
Πασαλίτες	-	-	-	Πασαλ	66	300	Πασαλ	70	331	Πασαλ	76	317	Πασαλ	86	295	Πασαλ	94	304	Πασαλ	105	330	Πασαλ	110	311
				Καλαμ	56		Καλαμ	58		Καλαμ	60		Καλαμ	62		Καλαμ	64		Καλαμ	73		Καλαμ	58	
				Καλαν	100		Καλαν	112		Μελισ	107		Μελισ	120		Μελισ	131		Μελισ	128		Μελισ	143	
				Μελισ	78		Μελισ	91		Ξουζα	74		Ξουζα	27		Ξουζα	15		Ξουζα	24				
				Ξουζα			Ξουζα																	
Κ.Μετόχια	-	-	-	-	-	-	Αγγελι	188	585	Αγγελι	195	588	Αγγελι	207	499	Αγγελι	216	619	Αγγελι	236	682	Αγγελι	303	758
							Β.Επις			Κ.Μετ	393		Κ.Μετ	292		Κ.Μετ	330		Κ.Μετ	372		Κ.Μετ	371	
							Κ.Μετ	350		Μπραχ			Νταλα			Νταλα			Νταλα			Νταλα		
							Μπραχ			Νταλα			Σκλοπι			Σκλοπι	14		Σκλοπι	5		Σκλοπι		
							Πέραμ			Πέραμ			Χανοθι			Χανοθι	54		Χανοθι	59		Χανοθι	46	
							Πρίνος	47		Σκλοπι						Λούτρα	5		Λούτρα	10		Αλεξάν	38	
							Σκλοπι			Χανοθι												Λούτρα		
							Χανοθι																	
							Αγ.Κω	30																
Πέραμα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Πέραμ	66	115	Πέραμ	82	118	Πέραμ	92	92	Πέραμ	283	283
													Μπραχ	49		Μπραχ	36		Μπραχ			Μπραχ		
(Χουμέρι)	-	-	-	-	-	-	Κεραμ	101	101	Κεραμ	113	113	Κεραμ	119	119									
Κεραμωτά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Κεραμ	124	124	Κεραμ	133	133	Κεραμ	170	170
Σκουλούφια	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Σκουλ	176	326	Σκουλ	193	373	Σκουλ	207	475	Σκουλ	186	273	Σκουλ	206	284
										Ρούπε	52		Ρούπες	64		Ρούπες	74		Ρούπες	87		Ρούπες	78	
										Αγ.Κω	24		Έρφοι	116		Έρφοι	186							
										Β.Επισ						Ρουσου	8							
										Έρφοι	30													
										Πρίνος	44													

Σχολείο	1866	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1881	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1889	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1899	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1912	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1920	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1928	Πλη θυσ	Εξυ πηρ	1940	Πλη θ	Εξυ πηρ
Πρίνος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Πρίνος	112	165	Πρίνος	167	314	Πρίνος	135	401	Πρίνος	239	239
													Αγιας	11		Αγιας			Αγιας	50				
													Β.Επις			Β.Επις	91		Β.Επις	85				
													Αγ.Κω	42		Αγ.Κω	56		Μαγνη	63				
																			Αγ.Κω	68				
Έρφοι	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Έρφοι Ρουσου	244 58	302	Έρφοι Ρουσου	258	258
Β.Επισκοπή	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Β.Επις	159	360
																						Αγιασμ	50	
																						Αγ.Κω	77	
																						Μαγνη	74	
Μπαλί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Μπαλί Βλυχάδ	87	87	Μπαλί Βλυχάδ	29 88	117	Μπαλί Βλυχάδ	55 69	124
Σύνολο 26	**3**		**3317 / 5286 = 63%**	**4**		**3617 / 5286 = 68%**	**8**		**4947 / 5732 = 86%**	**11**		**6347 / 6779 = 94%**	**16**		**676 6/ 724 0= 93 %**	**21**		**8025 / 8025 = 100 %**	**24**		**8628 / 8628 = 100 %**	**25**		**9435 / 9435 = 100 %**
Πληθυσμός /σχολείο	**1106**			**904**			**618**			**577**			**423**			**382**			**360**			**377**		

ΠΙΝΑΚΑΣ 16 Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Πάνω Μυλοποτάμου

Σχολείο	1866	Πληθυσ	Εξυπ	1881	Πληθυσ	Εξυπ	1889	Πληθυσ	Εξυπ	1899	Πληθυσ	Εξυπ	1912	Πληθυσ	Εξυπ	1920	Πληθυσ	Εξυπ	1928	Πληθυσ	Εξυπ	1940	Πληθυσ	Εξυπ
Ανώγεια	Ανώγ	1973	2053	Ανώγ	1973	2053	Ανώγ	2137	2235	Ανώγ	2363	2486	Ανώγ	2368	2484	Ανώγ	2372	2483	Ανώγ	2904	2904	Ανώ	2929	2929
	Σίσαρ	80		Σίσαρ	80		Σίσαρ	98		Σίσαρ	123		Σίσαρ	116		Σίσαρ	111							
Σίσαρχα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Σίσαρχ	133	133	Σίσα	143	143
Καμαριώτης										Καμαριώ	272	272	Καμαρ	291	476	Καμαρ	307	499	Καμαρ	367	367	Καμ	475	475
Αηδονοχώρι	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Αηδονοχ	177	177	Αηδον	185	185	Αηδον	192	192	Αηδον	212	212	Αηδ	251	251
Αστυράκι (Γωνιές)										Αστυράκι	208	208												
							Καμαρ	60	60	Καμαράκι	71	71												
ΆγΜάμα	Άγ.Μά	215	707	Άγ.Μά	215	674	Άγ.Μά	249	697	Άγ.Μά	295	457	Άγ.Μά	276	276	Άγ.Μά	260	317	Άγ.Μά	275	330	Άγ.	265	327
	Αβδανί	27		Αβδελά	127		Αβδελά	148		Αβδελά	162		Αργουλ			Αργουλ	57		Αργουλ	55		Μά	62	
	Αβδελά	127		Άγ.Ιωά	169		Άγ.Ιωά	131		Αργουλ												Αργ		
	Άγ.Ιωά	69		Αργουλ	40		Αργουλ	40																
	Αργουλ	40		Καστρί	60		Καστρί	63																
	Καστρί	60		Μούσε	63		Μούσε	66																
	Κεφάλι	106																						
	Μούσε	63																						
ΆγΙωάνν	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Άγ.Ιωάν	217	288	Άγ.Ιωά	214	289	Άγ.Ιωά	212	212	Άγ.Ιωά	219	219	Άγ.Ι	228	228
										Μούσες	71		Μούσε	75										
Αβδελάς	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Αβδελά	158	158	-	-	-	Αβδελά	171	171	Αβδ	213	213
Γαράζο	Γαράζο	425	873	Γαράζο	425	584	Γαράζο	470	642	Γαράζο	485	698	Γαράζο	505	716	Γαράζο	522	732	Γαράζο	540	719	Γαρ	543	767
	Ανεμό			Ανεμό			Ανεμό			Ανεμόμ	24		Ανεμό	21		Ανεμό	18		Ομάλα	126		Ομ	127	
	Νησί	23		Νησί	23		Νησί	22		Νησί	20		Νησί	19		Νησί	18		Φαράτ	53		Φαρ	97	
	Ομάλα	87		Ομάλα	87		Ομάλα	97		Ομάλα	110		Ομάλα	113		Ομάλα	116							
	Φαράτς	49		Φαράτ	49		Φαράτ	53		Φαράτσ	59		Φαράτ	58		Φαράτ	58							
	Μουρτ	131																						
	Δαφνέδ	158																						
Μουρτζα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Μουρτ	143	221	Μουρτ	162	257	Μου	157	254
																Μούσε	78		Μούσε	95		Μού	97	
Δαφνέδε	-	-	-	Δαφνέδ	158	505	Δαφνέδ	179	388	Δαφνέδ	209	342	Δαφνέδ	206	223	Δαφνέδ	204	204	Δαφνέδ	196	196	Δαφ	194	194
				Μούντ	36		Μούντ	34		Μουρτζ	133		Μούντ	17										
				Μουρτ	131		Μουρτ	132																
				Δαμαβ	15		Αβδανί	43																
				Αβδανί	27																			
Αλιάκες	-	-	-	Αλιάκε	24	130	Αλιάκε	21	393	Αλιάκες	16	248	Αλιάκ	14	634	-	-	-	-	-	-	-	-	-
				Κεφάλι	106		Δαμαβ	166		Επισκοπ	121		Καστρί	112										
							Επισκο	98		Κεφάλι	111		Κεφάλι	102										
							Κεφάλ	108					Δαμαβ	185										
													Αβδανί	82										
													Μουρτ	139										

Σχολείο	1866	Πλη θυσ	Εξυ π	1881	Πλη θυσ	Εξυ π	1889	Πλη θυσ	Εξυ π	1899	Πλη θυσ	Εξυ π	1912	Πλη θυσ	Εξυ π	1920	Πλη θυσ	Εξυ π	1928	Πλη θυσ	Εξυ π	1940	Πλη θυσ	Εξυ π
Δαμαβόλ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Δαμαβόλ	184	349	-	-	-	Δαμαβ	185	601	Δαμαβ	193	501	Δαμ	239	582
										Αβδανίτ	66					Αβδανί	95		Αβδανί	88		Αβδ	119	
										Καστρί	67					Αλιάκε	13		Αλιάκε	21		Αλιά		
										Μούντρο	32					Καστρί	149		Καστρί	91		Κασ	113	
																Μούντ	4		Μούντ			Μού		
																Αβδελά	155		Κεφάλι	108		Κεφ	111	
Επισκοπ	-	-	-	Επισκο	81	81	-	-		-	-	-	Επισκο	122	122	Επισκο	123	218	Επισκο	136	28	Επισ	145	145
																Κεφάλι	95							
Αξός	-	-	-	Αξός	312	866	Αξός	320	927	Αξός	331	331	Αξός	345	345	Αξός	357	357	Αξός	390	390	Αξό	500	500
				Βενί	164		Βενί	167																
				Ζωνια	390		Ζωνια	440																
Βενί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Βενί	170	170	Βενί	155	155	Βενί	142	260	Βενί	134	267	Βενί	174	328
																Λιβάδα	62		Λιβάδα	65		Λιβ	86	
																Κατερι	56		Κατερι	68		Κατ	68	
Ζωνιανά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Ζωνιανά	509	509	Ζωνιαν	581	581	Ζωνιαν	640	640	Ζωνιαν	728	728	Ζωνι	789	789
Λιβάδια	-	-	-	-	-	-	Λιβάδι	496	853	Λιβάδι	528	648	Λιβάδι	572	696	Λιβάδι	608	735	Λιβάδι	648	819	Λιβ	710	710
							Κράνα	111		Κράνα	120		Κράνα	124		Κράνα	127		Κράνα	171				
							Κάλυβ	246																
Κράνα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Κρά	182	182
Κάλυβος	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Κάλυβος	263	263	Κάλυβ	320	320	Κάλυβ	366	366	Κάλυβ	373	373	Κάλ	418	418
Χουμέρι	-	-	-	-	-	-	Χουμέ	333	485	Χουμέ	357	525	Χουμέ	392	589	Χουμέ	421	641	Χουμέ	462	678	Χου	489	730
							Γαρίπ	41		Γαρίπ	51		Γαρίπ	69		Γαρίπ	83		Γαρίπ	75		Γαρί	86	
							Κρασο	111		Κρασο	117		Κρασο	128		Κρασο	137		Κρασο	141		Κρα	155	
Σύνολο 18	**3**		**3633 / 6336 = 57%**	**5**		**4893 / 6336 = 77%**	**8**		**6680 / 6915 = 97%**	**15**		**7685 / 7685 = 100 %**	**15**		**7672 / 7672 = 100 %**	**17**		**8065 / 8065 = 100 %**	**17**		**8885 / 8885 = 100 %**	**21**		**9676 / 9676 + 100 %**
Πληθυσ/ σχολείο	**1211**			**979**			**835**			**512**			**511**			**474**			**523**			**461**		

ΠΙΝΑΚΑΣ 17 Εξυπηρετούμενος ανά σχολείο πληθυσμός Μέσα Μυλοποτάμου

Σχολείο	1866	Πλη θ	Εξυ πηρ	1881	Πλη θ	Εξυ πηρ	1889	Πλη θ	Εξυ πηρ	1899	Πλη θ	Εξυ πηρ	1912	Πλη θ	Εξυ πηρ	1920	Πλη θ	Εξυ πηρ	1928	Πλη θ	Εξυ πηρ	1940	Πλη θ	Εξυ πηρ
Χώνος	-	-	-	-	-	-	Χώνος	209	435	Χώνος	263	553	Χώνος	247	368	Χώνος	234	234	Χώνος	260	260	Χώνος	311	311
							Θεοδ	57		Θεοδ	76		Θεοδώ	121										
							Αλόιδ	169		Αλόιδ	214													
Κρυονέρι	-	-	-	Κρυον	73	613	Κρυον	89	444	Κρυον	116	207	Κρυον	130	232	Κρυον	142	252	Κρυον	155	296	Κρυον	178	178
				Αγρίδ	85		Αγρίδ	79		Κωστ	37		Κωστ	39		Κωστ	40		Κωστ	52				
				Αείμο	149		Αείμον	184		Τσαχ	54		Τσαχ	63		Τσαχ	70		Τσαχ	89				
				Θεοδ	43		Κωστ	36																
				Κωστ	35		Τσαχ	56																
				Μακρ																				
				Τσαχ	58																			
				Χωνος	170																			
Αλόιδες	-	-	-	-		-	-		-	-		-	Αλόιδ	259	259	Αλόιδ	296	296	Αλόιδ	306	306	Αλόι	402	402
Αείμονας	-	-	-	-		-	-		-	Αείμ	227	298	Αείμ	248	461	Αείμ	266	376	Αείμ	274	382	Αείμ	369	369
										Αγρι	71		Αγριδ	92		Αγρίδ	110		Αγρίδ	108				
Θεοδώρα	-	-	-	-		-	-		-	-		-				Θεοδ	157	261	Θεοδ	190	281	Θεοδ	224	348
																Μακρ	104		Μακρ	91		Μακρ	124	
Αγρίδια	-	-	-	-		-	-		-	-		-	-		-	-		-	-			Αγριδ	135	288
																						Κωστ	51	
																						Τσαχ	102	
Δοξαρό	-	-	-	-		-	Δοξαρ	136	236	Δοξαρ	168	321	Δοξαρ	189	189	Δοξαρ	206	311	Δοξαρ	216	321	Δοξαρ	250	385
							Απλαδ	100		Απλαδ	153		Μακρυ	αναπ		Χελια	105		Χελια	105		Χελια	135	
							Μακρυ	αναπ		Μακρυ	αναπ		Χελια	αναπ										
Απλαδιανά	-	-	-	-		-	-		-	-		-	Απλαδ	128	128	Απλαδ	107	107	Απλαδ	129	129	Απλαδ	195	195
Σίσες	-	-	-	Δαμάσ	158	158	-		-	Σίσες	267	267	Σίσες	294	294	Σίσες	316	316	Σίσες	334	334	Σίσες	435	435
Δαμάστα	-	-		-	-	-	Δαμάσ	179	179	Δαμάσ	209	209	Μεταδ			Μεταδ			Μεταδ			Μεταδ		
Φόδελε	Φόδ	348	494	Φόδε	348	494	Φόδελ	372	545	Φόδελ	405	615	Μεταδ						Μεταδ			Μεταδ		
	Μά	146		Μάρα	146		Μάραθ	173		Μάραθ	210													
Σύνολο 11	**0**	**1**	**494/**	**3**		**126**	**5**		**1839**	**7**		**2470**	**7**		**1810**	**8**		**2153**	**8**		**2309**	**9**		**2911**
			188			**5**			**/**			**/**			**/**			**/**			**/**			**/**
			9=			**/**			**2070**			**2470**			**1810**			**2221**			**2309**			**2911**
			26			**188**			**=**			**=**			**=**			**53**			**=**			**=**
			%			**9=**			**89%**			**100**			**100**			**=**			**100**			**100**
						67						**%**			**%**			**100**			**%**			**%**
						%												**%**						
Πληθυσμό /σχολείο		**1889**		**613**			**368**			**352**			**259**			**269**			**289**			**323**		

ΠΙΝΑΚΑΣ 18 Κατώτερα παρθεναγωγεία περιοχής Μυλοποτάμου

Οικισμός	Έτη λειτουργίας
Άγιος Ιωάννης	-1909
Άγιος Μάμας	1916-1917
Ανώγεια	1899-1929
Αρχαία Ελεύθερνα	1909-1911
Αχλαδές	1916-1921
Γαράζο	1911-1922
Κάμπου Μετόχια	-1929
Λιβάδια	1911, 1916-1919
Μαργαρίτες	1900-1929
Μελιδόνι	1901-1906, 1910-1911
Φόδελε	1901-

ΠΙΝΑΚΑΣ 19 Κατώτερα παρθεναγωγεία υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Οικισμός	Περίοδος λειτουργίας
Άγιος Κωνσταντίνος	1909-1911
Άδελε	1911-
Ακούμια	1901-1911
Άνω Μέρος	1911-1915
Αποδούλου	1911
Αργυρούπολη	1901-1911, 1915-1929
Αρμένοι	1901-1911
Ατσιπόπουλο	1899-1915
Βιζάρι	1903-1911
Βρύσες Αμαρίου	1911
Γωνιά	1902-1909
Επισκοπή Ρεθύμνου	1899-1911
Καρέ	1916
Μέλαμπες	1899-1924
Μέρωνας	1904-1909, 1911
Μέση	1909-1910
Μύρθιος Αγ. Βασιλείου	1899-1909
Νεφς Αμάρι	1899-1911
Περιβόλια	1903-1909, 1916-1917
Πηγή	1899, 1907-1911
Πρινές	1902-1911
Ρέθυμνο	1845
Ροδάκινο	1911
Ρούστικα	1900-1904, 1907-1909
Σελλιά	1903-1911
Σπήλι	1899-1900, 1901-1915
Φουρφουράς	1900-1901, 1911-1924
Φρατζεσκιανά Μετόχια	1909-1910

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

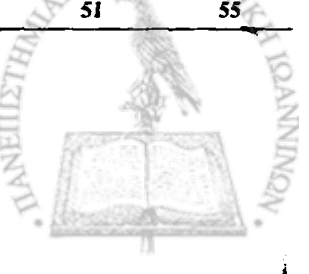
ΠΙΝΑΚΑΣ 20 Φοίτηση στα σχολεία Μυλοποτάμου (1917-1938)

ικισμός	1917 εγγεγραμμένοι	1917 φοιτούντες	1921 εγγεγραμμένοι	1921 φοιτούντες	1928 εγγεγραμμένοι	1928 φοιτούντες	1931 εγγεγρ αμ.	1938 αγορ. εγγεγ	1938 κορ. εγγεγ.	1938 αγόρ. φοιτ.	1938 κορ. φοιτ.
βδελάς	-	-	27	22	-	-	-	17	14	17	14
γιά	;	;	38	17	32	32	33	14	9	11	8
Ιωάννης	31	24	55	33	42	40	35	12	18	12	18
Μάμας	105	80	93	63	85	75	85	24	25	24	25
γρίδια	-	-	-	-	-	-	-	30	23	28	23
είμονας	39	39	25	25	41	32	46	29	13	29	11
ηδονοχώ	;	;	;	;	40	35	42	24	17	21	16
λφά	;	50	47	38	42	38	60	25	25	25	25
λόιδες	36	35	36	23	40	38	49	41	21	41	21
νώγεια1°	;	240	210	151	380	300	287	162	143	139	117
νώγεια2ο	;	87	146	95	193	80	217	75	78	75	78
νώγ. Μετ	-	-	-	-	-	-	-	25	20	22	18
Τριπόδο	33	32	32	25	48	44	51	37	19	37	19
ξός	;	;	;	60	61	52	59	44	34	39	23
πλαδιανά	;	;	;	;	24	22	35	19	18	19	16
Ελεύθερ	30	27	33	27	28	25	40	15	14	15	14
γλαδές	108	62	58	38	53	37	44	33	22	33	22
ενί	;	;	25	20	30	20	28	17	13	14	12
Επισκο	-	-	-	-	-	-	42	26	17	23	14
φράζο	147	123	148	110	103	90	103	56	37	44	35
αμαβόλο	;	;	72	34	44	40	39	15	15	14	14
αφνέδες	67	53	;	;	36	28	28	17	13	16	13
ξαρό	71	59	69	40	36	34	37	32	18	31	18
εύθερνα	53	38	55	45	32	29	32	13	26	12	19
άντης	-	-	;	;	22	17	22	17	14	17	14
ισκοπή	57	57	17	32	36	19	31	22	12	21	10
φοι	-	-	46	45	44	42	32	22	22	22	21
νιανά	60	52	80	69	110	95	125	71	54	67	45
οδώρα	;	;	56	30	42	37	50	19	21	19	20
λυβος	;	;	50	41	52	42	42	32	16	29	9
μαριώτ	69	58	70	27	77	60	69	39	43	34	39
ετόχια	89	78	121	97	107	91	94	58	54	54	54
άνα	-	-	-	-	-	-	-	24	16	24	16
αμωτά	-	-	22	22	24	24	24	12	18	11	17
ονέρι	42	42	45	35	55	46	65	30	10	28	10
γκά	-	-	-	-	36	32	27	19	13	18	11
άδια	;	;	91	59	123	98	104	70	34	58	28
ργαρίτε	160	130	161	124	138	132	138	76	64	74	53
ιδόνι	;	;	115	95	118	102	91	53	39	51	37
ρτζαν	40	37	24	17	41	40	39	18	9	16	8
λί	25	25	;	;	16	16	22	9	10	9	10
ές	33	33	38	28	44	40	46	20	23	10	14
ορμο	81	55	97	84	107	98	84	40	44	35	32
αλίτες	62	57	55	47	65	63	68	31	26	15	7
αμα	;	;	18	4	39	25	39	25	26	20	24
ριανά	44	;	45	44	50	43	48	29	13	29	13
ος	35	25	47	27	52	52	22	13	10	13	10
ελί	95	84	104	93	90	70	81	49	35	42	30
ρχα	-	-	-	-	25	24	30	14	10	14	10
ς	38	37	;	;	46	44	46	29	19	25	12
αστή	72	54	45	25	42	36	37	14	13	10	7
δίλο	24	23	30	25	21	21	35	13	20	18	11
λούφι	86	38	60	41	51	38	45	25	15	21	15
έρι	122	122	110	86	114	105	100	54	43	46	34
ος	60	54	42	42	38	30	32	28	20	28	20
λο	**2014**	**1583**	**2758**	**2045**	**3075**	**2673**	**3080**	**1775**	**1418**	**1619**	**1234**
οστό ηής	**21%**		**26%**		**23%**			**9%**	**13%**		

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 21 Διδακτήρια περιοχής Μυλοποτάμου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1931	1940
Αβδελάς	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	-	-	Δημόσιο
Αγιά	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Άγιος Ιωάννης	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Άγιος Μάμας	Άγνωστ	Άγνωστο	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αγρίδια	-	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Αείμονας	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Αηδονοχώρι	-	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Αλιάκες	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	-	-	-	-	-
Αλόιδες	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό
Αλφά	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Ανώγεια	Άγνωστ	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ανώγεια 2°	-	-	-	Θηλέων	Θηλέων	Θηλέων	Θηλέων	Ιδιωτικό	Κοινοτικό
Ανώγεια Μετοχίου	-	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Αξός	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Απλαδιανά	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Α. Ελεύθερνα	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αστυράκι	-	-	-	Κοινοτικό	Μεταδημ.	Μεταδημ.	Μεταδημ.	Μεταδημ.	Μεταδημ.
Αχλαδές	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Βενί	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Β. Επισκοπή	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Γαράζο	Άγνωστ	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Ναός	Δημόσιο	Δημόσιο	Δημόσιο
Δαμαβόλου	-	-	Άγνωστο	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο	Δημόσιο
Δαμάστα	-	Άγνωστο	-	Κοινοτικό	Μεταδημότ	Μεταδημότ	Μεταδημότ	Μεταδημότ.	Μεταδημό
Δαφνέδες	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Εκκλησιαστ	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Δοξαρό	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ελεύθερνα	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Εξάντης	-	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Επισκοπή	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Έρφοι	-	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ζωνιανά	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Θεοδώρα	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κάλυβος	-	-	-	Άγνωστο	Δωρεά	Δωρεά	Δωρεά	Δωρεά	Δημόσιο
Καμαριώτης	-	-	-	Ναός	Ναός	Ναός	Δημόσιο	Δημόσιο	Δημόσιο
Κ. Μετόχια	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κεραμωτά	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κράνα	-	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Κρυονέρι	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Λαγκά	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Λιβάδια	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Μάραθος	-	-	-	-	Μεταδημ.	Μεταδημ	Μεταδημ	Μεταδημ.	Μεταδημ
Μαργαρίτες	Άγνωστ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Μελιδόνι	Άγνωστ	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Μουρτζανά	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο	Δημόσιο
Μπαλί	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Ομάλα	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ορθές	-	-	-	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Πάνορμο	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Πάνω Τριπόδος	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πασαλίτες	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Πέραμα	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Πλευριανά	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πρίνος	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο	Κοινοτικό
Ρουμελί	Άγνωστ	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Σίσαρχα	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Σίσες	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Σκεπαστή	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Σκορδύλο	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Σκουλούφια	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Φόδελε	Άγνωστ	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Μεταδημότ.	Μεταδημότ	Μεταδημότ	Μεταδημ.	Μεταδημό
Χουμέρι	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Χώνος	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Σύνολο	**7**	**12**	**21**	**33**	**38**	**46**	**49**	**51**	**55**

ΠΙΝΑΚΑΣ 22 Διδακτήρια υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Αγία Γαλήνη	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Εκκλησιαστ	Δημόσιο
Αγία Παρασκευή Αμ.	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Αγία Τριάδα	-	-	-	-	-	-	-	-
Άγιο Πνεύμα	Εκκλησ	-	-	-	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	-
Άγιος Βασίλειος	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	-	-	Εκκλησιαστ	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Άγιος Ιωάννης Αμ	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Άγιος Ιωάννης Καμ	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Άγιος Κωνσταντίνος	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αγκουσελιανά	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Άδελε	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ακούμια	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ακτούντα	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Αλώνες	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο	Δημόσιο
Αμνάτος	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αμπελάκι	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο	Δημόσιο
Άνω Βαρσαμόνερο	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Άνω Μαλάκι	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Άνω Μέρος	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Αποδούλου	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Απόστολοι	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Αργυρούπολη	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Άρδακτος	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Αρμένοι	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αρολίθι	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Αρχοντική	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ασώματος	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Εκκλησιαστ	Δημόσιο
Ατσιπάδες	-	-	-	-	-	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Ατσιπόπουλο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Βάτος		Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Βιζάρι	Άγνωστο	Άγνωστο	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Βιλανδρέδο	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Βισταγή	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Βολιώνες	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Βρύσες Αμαρίου	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Γάλου	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Γερακάρι	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Γεράνι	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Γιαννιού	-	-	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Δημόσιο
Γιαννούδι	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Γουλεδιανά	-	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Γωνιά	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Δαριβιανά	-	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Δρύμισκος	-	-	-	Άγνωστο	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	Εκκλησ.
Ελένες	-	-	-	-	-	-	Δωρεά	Δωρεά
Επισκοπή Ρεθύμνου	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ζουρίδι	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Θρόνος	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Καλή Συκιά	-	-	-	-	-	Εκκλησιαστ	Δημόσιο	Δημόσιο
Καλογέρου	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Καλονύχτης	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Καρέ	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Καρίνες	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Καρωτή	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Κάστελλος	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Κάτω Βαλσαμόνερο	-	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Κάτω Μαλάκι	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Κάτω Πόρος	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κεντροχώρι	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	-	-	-	Δημόσιο
Κεραμές	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Κισσός	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Κοξαρέ	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	Εκκλησιαστ	Δημόσιο
Κούμοι	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Κουρούτες	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κούφη	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Κρύα Βρύση	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Κυριάννα	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Λαμπινή	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Οικισμός	1866	1881	1889	1899	1912	1920	1928	1940
Λαμπιώτες	-	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Δημόσιο	Δημόσιο
Λευκόγεια	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Λούτρα	-	-	-	Ιδιωτικό	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Λοχριά	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο	Δημόσιο
Μαριού	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Μαρουλάς	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Μαρουλού	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Μέλαμπες	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Μέρωνας	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Μέση	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Μιξόρρουμα	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Μοναστηράκι	Εκκλησ	-	-	Εκκλησ	Εκκλησ	Εκκλησ	Δημόσιο	Δημόσιο
Μούντρος	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Μουρνέ	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Μύλοι	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	-
Μύρθιος Αγ. Βασ.	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Μύρθιος Ρεθύμνης	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Μυριοκέφαλα	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Δωρεά	Δωρεά	Δωρεά
Νεφς Αμάρι	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δωρεά	Δωρεά
Νίθαυρη	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ξηρό Χωριό	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Ορνέ	-	-	-	-	-	Εκκλησιαστ	Δημόσιο	Δημόσιο
Όρος	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Οψιγιάς	-	-	-	-	-	-	-	-
Παγκαλοχώρι	-	-	Άγνωστο	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο	Δημόσιο
Παλαίλιμνος	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Παντάνασσα	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πατσός	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Περιβόλια	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πετροχώρι	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Πηγή	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πίκρης	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πλατανές Αγ. Βασ.	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Πλατανιάς	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Πλατάνια	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Πλάτανος	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Πρασές	-	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Πρινές	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ρέθυμνο 1°	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Ρέθυμνο 2°	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ρέθυμνο 3°	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Ρέθυμνο 4°	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Κοιν(συσ)	Κοιν(συσ)	Κοιν(συσ)
Ρέθυμνο Ορφαν.	-	-	-	-	-	-	-	Δημόσιο
Ρέθυμνο Νηπιαγ.	-	-	-	-	-	-	-	Κοιν(συσ)
Ροδάκινο	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ρουσσοσπίτι	-	-	Άγνωστο	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Ρούστικα	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Σαϊτούρες	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Σακτούρια	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Σελλί	-	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Σελλιά	Εκκλησια	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Εκκλησιασ	Δημόσιο
Σπήλι	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Σωματάς	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Φουρφουράς	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δημόσιο
Φρατζεσκι. Μετόχια	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Φρατί	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό	Δημόσιο
Φωτεινού	-	-	-	-	-	-	-	Ιδιωτικό
Χαμαλεύρι	-	-	-	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Χάρκια	-	-	-	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό
Χρωμοναστήρι	-	Άγνωστο	Άγνωστο	Άγνωστο	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Κοινοτικό	Δωρεά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 23 Επάρκεια διδακτηρίων Μυλοποτάμου το έτος 1940

Οικισμός	1° διδακτή-ριο	Αίθουσα σε τ.μ.	2° διδακτή ριο	Αίθουσα σε τ.μ.	3° διδακτή ριο	Αίθουσα σε τ.μ.	Φοιτούντες μαθητές
Αβδελάς	1940	54					31
Αγιά	1901	55					19
Άγιος Ιωάννης	1933	45					30
Άγιος Μάμας	1911	64					49
Αγρίδια	1940	54					51
Αείμονας	1899	33	1929	47			40
Αηδονοχώρι	1931	54					37
Αλόιδες	--	0					62
Αλφά	1930	54					50
Ανώγεια 1°	Προ1899	87	1934	330			256
Ανώγεια 2ο	πρώην 1°		1934	87			153
Ανώγεια Μετόχι	-	0					40
Άνω Τριπόδος	1923	36					56
Αξός	1883	36	1929	54			62
Απλαδιανά	1929	73					35
Αρχαία Ελεύθερνα	1887	24	Ανακ. 1927	53			29
Αχλαδές	1889	58					55
Βενί	1900	33	1940	48			26
Βιράν Επισκοπή	1936	46					37
Γαράζο	1900	39	1927	106			79
Δαμαβόλου	1927	68					28
Δαφνέδες	1909	36					29
Δοξαρό	1889	41	1933	54			49
Ελεύθερνα	1905	48					31
Εξάντης	1921	26					31
Επισκοπή	1929	40					31
Έρφοι	1923	32					43
Ζωνιανά	1901	54	1933	54			112
Θεοδώρα	1922	33	1931	40			39
Κάλυβος	Προ1911	41	1940	28			38
Καμαριώτης	1928	90					73
Κάμπου Μετόχια	1929	192					108
Κεραμωτά	1931	45					28
Κράνα	-	0					40
Κρυονέρι	Προ1889	;	1911	66	1931	45	38
Λαγκά	1931	54					29
Λιβάδια	1901	61	1923	48	1940	108	86
Μαργαρίτες	1872	65	1929	132			127
Μελιδόνι	1882	89	1940	157			88
Μουρτζανά	1924	45					24
Μπαλί	1931	35					19
Ορθές	1914	32	Ανακ. 1927	54			24
Πάνορμο	1903	40	1931	102			67
Πασαλίτες	1874	48	1931	58			22
Πέραμα	1931	54					44
Πλευριανά	1911	44					42
Πρίνος	1921	32	1929	48			23
Ρουμελί	1885	;	1901-15	90	1937	116	72
Σίσαρχα	1933	54					24
Σίσες	1901	50	1940	54			37
Σκεπαστή	1918	54					17
Σκορδίλο	1884	43					29
Σκουλούφια	1901	30					36
Χουμέρι	>1899	44	1931	108			80
Χώνες	>1899	40					48
Σύνολο						**3506**	**2920**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Έναρξη	Αποπεράτωση	Αίθουσα σε τ.μ.	Πρόβλεψη για μαθητές	Ανώτερος αριθμός μαθητών	Φοιτούντες μαθητές
Αλόιδες	1938	1954	54	50	60	62
Α. Τριπόδος	1938	1951	48	45	53	56
Αχλαδές	1936	1951	53	50	59	55
Έρφοι	1927	1951	54	50	60	43
Πλευριανά	1938	1950	63	59	70	42
Σκουλσύφια	1931	1948	54	50	60	36
Χώνος	1931	1952	51	48	57	48
Σύνολο			377	402	479	379

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 24 Επάρκεια διδακτηρίων υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1940

Οικισμός	1° διδακτήριο	Αίθουσα σε τ.μ.	2° διδακτήριο	Αίθουσα σε τ.μ.	Πρόβλεψη για μαθητές	Ανώτερος αριθμ. μαθητ.	Φοιτούντες μαθητές
Αγία Γαλήνη	1930	108			101	120	90
Αγ. Παρασκευή	1925	35			33	39	32
Άγ. Βασίλειος	1898	39			36	43	20
Άγ.Ιωάννης Αμ.	1928	44			41	49	30
Άγ.Ιωάννης Κα	1900	50			47	56	60
ΆγΚωνσταντίν	1875	78	επισκ. 1928	44	41	49	77
Αγκουσελιανά	1900	60	1932	56	52	62	50
Άδελε	1897	60	1937	165	154	183	83
Ακούμια	1901	57	1930	146	136	162	150
Ακτούντα	1937	48			45	53	35
Αλώνες	1929	44			41	49	21
Αμνάτος	3° 1901	77	επισκ. 1928	65	61	72	52
Αμπελάκι	1927	59			55	66	34
Ά.Βαρσαμόνερ	1915	24	1937	36	34	40	48
Άνω Μαλάκι	1929	54			50	60	41
Άνω Μέρος	1901	33	1925	109	102	121	90
Αποδούλου	1901	32	1934	54	50	60	40
Απόστολοι	1927	54			50	60	42
Αργυρούπολη	1865	50			97	56	82
Άρδακτος	1939	50			47	56	35
Αρμένοι	1881	62	1901	54	58	60	62
Αρολίθι	1911	44			41	49	26
Αρχοντική	1910	81			76	90	87
Ασώματος	1910	34	1929	48	45	53	25
Ατσιπάδες	1932	48			45	53	41
Ατσιπόπουλο	1899	52			85	58	118
Βάτος	1908	48			45	53	70
Βιζάρι	1927	54			50	60	37
Βιλανδρέδο	1894	32			30	36	34
Βισταγή	1901	55	1933	103	96	114	95
Βολιώνες	1937	54			50	60	35
Βρύσες Αμ.	1901	39	1929	48	45	53	48
Γάλου	1910	42	1926	53	50	59	34
Γερακάρι	1901	28	1918	96	90	107	90
Γεράνι	1895	50			47	56	70
Γιαννιού	1929	55			51	61	25
Γιαννσύδι	1929	40			37	44	22
Γουλεδιανά	1923	45			42	50	19
Γωνιά	1900	72			67	80	71
Δαριβιανά	1924	32			30	36	25
Δρύμισκος	1900	44			41	49	45
Ελένες	1925	54			50	60	34
Επισκοπή Ρεθ.	1883	50	επ.1928	100	93	111	165
Ζουρίδι	1872	41	επ 1928	29	27	32	52
Θρόνος	1899	47			44	52	65
Καλή Συκιά	1927	38			36	42	25
Καλογέρου	-	-			0	0	40
Καλονύχτης	1925	44			41	49	43
Καρέ	1911	31	1929	87	81	97	45
Καρίνες	1901	42	1926	45	42	50	60
Καρωτή	1931	47			44	52	43
Κάστελλος	1932	45			42	50	20
ΚΒαλσαμόνερο	1918	72			67	80	29
Κάτω Μαλάκι	1929	40			37	44	39
Κάτω Πόρος	1925	35			33	39	20
Κεντροχώρι	1931	60			56	67	25
Κεραμέ	1870	50	1939	96	90	56	90
Κισσός	1940	54			50	60	35
Κοξαρέ	1900	35	1929	54	50	60	42
Κούμοι	1923	79			74	88	32
Κουρούτες	1928	28			26	31	34
Κούφη	1926	40			37	44	48
Κρύα Βρύση	1901	45			42	50	60
Κυριάννα	1911	38	προσ. 1927	48	45	53	83

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Οικισμός	1° διδακτήριο	Αίθουσα σε τ.μ.	2° διδακτήριο	Αίθουσα σε τ.μ.	Πρόβλεψη για μαθητές	Ανώτερος αριθμ. μαθητ.	Φοιτούντες μαθητές
Λαμπινή	1911	38			36	42	30
Λαμπιώτες	1928	54			50	60	24
Λευκόγεια	1901	64	1930	66	62	73	60
Λούτρα	1939	41			38	46	25
Λοχριά	1925	37			35	41	35
Μαριού	1927	46			43	51	27
Μαρουλάς	1929	95			89	106	84
Μαρουλού	-	-			0	0	15
Μέλαμπες	1910	149	1940	162	151	180	210
Μέρωνας	1899	43	1930	90	84	100	90
Μέση	1910	48	1931	58	54	64	46
Μ. Φρατζεσκια	1864	56			52	62	66
Μιξόρρουμα	1875	72	μετ. 1927	50	47	56	60
Μοναστηράκι	1850	59	1926	101	94	112	80
Μούντρος	1901	28	1928	57	53	63	62
Μουρνέ	1882	50	1929	94	88	104	90
Μύρθιος Αγ.Βα	1860	60			56	67	70
Μύρθιος Ρεθ.	-	-			0	0	35
Μυριοκέφαλα	1901	42	1913	150	140	167	40
Νεφς Αμάρι	1862	168	1929	122	114	136	50
Νίθαυρη	1901	25	1912- 1929	131	122	146	80
Ξηρό Χωριό	-	-			0	0	47
Ορνέ	1926	35			33	39	21
Όρος	1939	44			41	49	26
Παγκαλοχώρι	1924	54			50	60	23
Παλαίλιμνος	-	-			0	0	14
Παντάνασσα	1911	42			39	47	41
Πατσός	1930	44			41	49	27
Περιβόλια	1901β	64	προσ. 1918	127	119	141	147
Πετροχώρι	1911	49	1933	54	50	60	37
Πηγή	1850	91	μετ. 1927	86	80	96	97
Πίκρης	1922	54			50	60	24
Πλατανές	1939	42			39	47	27
Πλατανιάς	1927	28	1940	54	50	60	64
Πλατάνια	1901	55			51	61	45
Πλάτανος	1910	32	1935	112	105	124	80
Πρασές	1911	32	1936	46	43	51	40
Πρινές	1870	57			53	63	107
Ρέθυμνο 1°	1840	149	1888	300	280	333	310
Ρέθυμνο 2ο	1933	324			303	360	336
Ρέθυμνο 3ο	1933	296			277	329	260
Ρέθυμνο 4°	-	-			0	0	80
Ρέθυμνο Νηπ.	1οΔΣ	33			31	37	90
Ρέθυμνο Ορφ.	1936	150			140	167	45
Ροδάκινο	1901	48	μετ. 1928	77	72	86	70
Ρουσοσπίτι	1910	50	1931	124	116	138	75
Ρούστικα	1875	93	1928	101	94	112	129
Σαϊτούρες	1930	45			42	50	33
Σαχτούρια	1901	48	μετ. 1928	48	45	53	95
Σελλί	1911	54			50	60	33
Σελλιά	1840	46	1930	124	116	138	88
Σπήλι	1910	45	1938	131	122	146	124
Σωματάς	-	-			0	0	15
Φουρφουράς	1899	50	1931	108	101	120	96
Φρατί	1930	35			33	39	20
Φωτεινού	-	-			0	0	25
Χαμαλεύρι	1901	65	αν. 1927	65	61	72	50
Χάρκια	1901	27	1923	36	34	40	34
Χρωμοναστήρι	1901	50	1931	73	68	81	82
Σύνολο					**7798**	**8988**	**7588**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Έναρξη	Αποπερά τωση	Αίθουσα σε τ.μ.	Πρόβλεψη για μαθητές	Ανώτερος αριθμός μαθητών	Φοιτούντες μαθητές
Αργυρούπολη	1937	1951	144	135	160	85
Θρόνος	1928	1949	102	95	113	87
Καλογέρου	1939	1951	54	50	60	45
Μύρθιος Ρεθ.	1937	1951	45	42	50	20
Παλαίλιμνος	1939	1953	47	44	52	24
Παντάνασσα	1939	1954	54	50	60	41
Πλατάνια	1937	1951	54	50	60	45
Πρινές	1928	1954	110	103	122	108
Σωματάς	1938	1953	54	50	60	20
Φωτεινού	1938	1953	54	50	60	25
Σύνολο				**669**	**797**	**500**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 25 Χαρακτηριστικά διδακτηρίων Μυλοποτάμου το έτος 1940

Οικισμός	Σχέδιο Α.Υ.Υ.Π.	Διδακτήριο έτους 1940	Παλαιότητα το έτος 1940	Παλαιότητα 1940 χωρίς μετασκευή	Βοηθ. χώροι σε τ.μ.	Αυλή σε τ.μ.	Χωροθέτηση στον οικισ.	Προσανατολισμός	Στέγαση	Χώροι υγιεινής	Δάσκαλος	Εκκλησία
Αβδελάς	;	1940	0	0	20	1500	εκτός	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Αγιά	-	1901	39	39	-	525	εκτός	Ν	κερα	-	-	όχι
Άγιος Ιωάννης	;	1933	7	7	15	240	όρια	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Άγιος Μάμας	-	1911	29	29	-	κοιν	εντός	Β	κερα	-	-	ναι
Αγρίδια	ναι	1940	0	0	16	700	όρια	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Αείμονας	ναι	1929	11	11	15	50	εντός	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Αηδονοχώρι	ναι	1931	9	9	18	1800	όρια	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Αλόιδες	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Αλφά	;	1930	10	10	15	κοιν	εντός	Ν	κερα	ναι	ναι	ναι
Ανώγεια 1°	ναι	1934	6	6	236	3500	εκτός	ΝΑ	κερα	ναι	ναι	όχι
Ανώγεια 2ο	-	πρώην 1°	41	41	-	1500	εντός	Ν	κερα	-	-	όχι
Ανώγεια Μετ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Άνω Τριπόδος	-	1923	17	17	-	κοιν	όρια	ΝΑ	χώμ		-	ναι
Αξός	;	1929	11	11	24	1298	εντός	ΝΑ	κερα	-	ναι	όχι
Απλαδιανά	-	1929	11	11	-	50	εντός	Ν	κερα	-	-	όχι
Α.Ελεύθερνα	;	μετ. 1927	13	53	15	κοιν	όρια	Β	κερα	ναι	-	ναι
Αχλαδές	-	μετ. 1927	13	41	-	κοιν	εκτός	Ν	χώμ	-	-	ναι
Βενί	;	1940	9	9	18	κοιν	εντός	Ν	κερα	-	-	ναι
Β. Επισκοπή	ναι	1936	4	4	15	900	εκτός	Ν	κερα	-	-	ναι
Γαράζο	ναι	1927	13	13	52	1850	όρια	Ν	κερα	ναι	-	ναι
Δαμαβόλου	-	1927	13	13	-	300	όρια	Α	κερα	-	-	όχι
Δαφνέδες	ναι	μετ. 1927	13	31	12	260	εκτός	Β	κερα	-	-	όχι
Δοξαρό	ναι	1933	7	7	18	5000	εκτός	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Ελεύθερνα	;	μετ. 1927	13	35	15	200	εντός	Α	κερα	ναι	ναι	όχι
Εξάντης	-	1921	19	19	4	400	όρια	Β	κερα	-	-	όχι
Επισκοπή	ναι	1929	11	11	18	400	όρια	Ν	κερα	-	-	όχι
Έρφοι	-	1923	17	17	-	κοιν	εντός	Α	κερα	-	-	όχι
Ζωνιανά	ναι	1933	7	7	18	κοιν	εντός	ΝΑ	κερα	-	ναι	ναι
Θεοδώρα	ναι	1931	9	9	16	κοιν	εντός	Ν	κερα		ναι	ναι
Κάλυβος	ναι	1940	0	0	24	κοιν	εντός	Ν	κερα	-	-	ναι
Καμαριώτης	ναι	1928	12	12	18	500	εκτός	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Κ. Μετόχια	ναι	1929	11	11	51	1800	εντός	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Κεραμωτά	ναι	1931	9	9	13,5	165	εκτός	Ν	κερα	-	-	όχι
Κράνα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Κρυονέρι	ναι	μετ. 1931	9	9	11,5	430	όρια	Δ	κερα	-	-	ναι
Λαγκά	;	1931	9	9	19	κοιν	εντός	Ν	κερα	-	-	ναι
Λιβάδια	ναι	μετ. 1940	0	17	13	400	εντός	Β	κερα	-	ναι	όχι
Μαργαρίτες	ναι	1929	11	11	49	730	όρια	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Μελιδόνι	ναι	1937	3	3	75	3500	όρια	Ν	κερα	-	-	όχι
Μουρτζανά	-	μετ. 1927	3	16	16	550	εκτός	Ν	κερα	ναι	-	όχι
Μπαλί	ναι	1931	9	9	13	400	όρια	ΝΔ	κερα	-	-	ναι
Ορθές	;	1927	13	13	9	300	εκτός	Ν	κερα	ναι	ναι	όχι
Πάνορμο	;	1931	9	9	18	250	εκτός	Ν	κερα	-	-	όχι
Πασαλίτες	ναι	1931	9	9	18	250	εντός	Β	κερα	-	ναι	όχι
Πέραμα	ναι	1931	9	9	22	2869	εντός	Ν	κερα	-	-	όχι
Πλευριανά	;	1911	29	29	-	300	όρια	Ν	κερα	-	ναι	όχι
Πρίνος	-	1929	11	11	-	515	εντός	Α	κερα		-	ναι
Ρουμελί	ναι	1937	3	3	27	κοιν	εντός	Ν	κερα		-	ναι
Σίσαρχα	;	1933	7	7	21	500	όρια	ΝΔ	κερα		-	όχι
Σίσες	ναι	1940	0	0	18	250	όρια	ΝΑ	κερα		-	όχι
Σκεπαστή	-	μετ. 1928	12	22	20	κοιν	εκτός	Β	κερα		-	ναι
Σκορδίλο	-	μετ. 1927	13	56	-	800	εκτός	Β	κερα		-	ναι
Σκουλούφια	-	μετ. 1923	17	39	6	80	όρια	Β	κερα		-	όχι
Χουμέρι	ναι	1931	9	9	31	1100	εντός	Ν	κερα		-	ναι
Χώνος	-	1899	41	41	-	κοιν	εντός	Β	κερα		-	ναι
Σύνολο	**25**		**11,5**	**15,6**	**1052**	**36170**	**38**	**37**	**50**	**7**	**19**	**20**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Σχέδιο Α.Τ.Υ.Π.	Έτη ανέγερσης	Βοηθητικοί χώροι σε τ.μ.	Αυλή σε τ.μ.	Χωροθέτηση στον οικισμό	Προσανατολισμός	Στέγαση	Πρωτοβουλία ανέγερσης δασκάλου	Σχέση με εκκλησία
Αλόιδες	ναι	1938-1954	18	450	εκτός	ΝΑ	κερα	ναι	-
Άνω Τριπόδος	ναι	1938-1951	40	906	εκτός	Ν	κερα	ναι	-
Αχλαδές	ναι	1936-1951	18	1400	εντός	Β	κερα	-	-
Έρφοι	ναι	1927-1951	16	250	όρια	Ν	κερα	-	
Πλευριανά	ναι	1938-1950	17	1400	εκτός	ΝΑ	κερα	-	-
Σκουλούφια	ναι	1931-1948	17	550	όρια	Ν	κερα	ναι	ναι
Χώνος	ναι	1931-1952	19	230	όρια	Δ	κερα	ναι	-
Σύνολο	**7**	**17**	**145**	**5186**	**1**	**5**	**7**	**4**	**1**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 26 Χαρακτηριστικά διδακτηρίων υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1940

Οικισμός	Διδακτήριο έτους 1940	Σχέδιο Α.Τ.Υ.Π.	Παλαιότητα	Αίθουσα τ.μ.	Βοηθ. χώροι τ.μ.	Αυλή τ.μ.	Χωροθέτηση	Προσανατολισμός	Στέγαση	Σχέση με εκκλησία
Αγία Γαλήνη	1930	ναι	10	108	13	1300	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Αγία Παρασκευή	1925	ναι	15	35	14	104	όρια	ΒΑ	κερα	όχι
Άγιος Βασίλειος	1926	-	14	39	16	80	όρια	ΒΑ	μπετόν	όχι
Α.Ιωάννης Αμαρίου	1928	;	12	44	18	1165	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Α.Ιωάννης Καμένος	1900	-	40	50	15	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Άγιος Κωνσταντίνος	επ1928	-	12	44	23	κοιν	όρια	Β	κερα	ναι
Αγκουσελιανά	1932	;	8	56	18	680	όρια	Ν	κερα	όχι
Άδελε	1937	ναι	3	165	184	2258	εκτός	Β	κερα	όχι
Ακούμια	1930	ναι	10	146	91	500	όρια	Ν	κερα	όχι
Ακτούντα	1937	;	3	48	17	280	εντός	ΝΑ	κερα	ναι
Αλώνες	1927	;	11	44	33	50	όρια	Ν	κερα	όχι
Αμνάτος	1928επ	-	12	65	12	950	όρια	Δ	κερα	ναι
Αμπελάκι	1927	ναι	13	59	15	500	εντός	Α	κερα	όχι
Άνω Βαρσαμόνερο	1937	-	3	36	57	50	εντός	Β	κερα	όχι
Άνω Μαλάκι	1929		11	54	17	930	όρια	Ν	κερα	όχι
Άνω Μέρος	1925	;	15	109	16	110	εντός	Α	κερα	όχι
Αποδούλου	1934	ναι	6	54	16	700	εκτός	ΝΔ	κερα	όχι
Απόστολοι	1928	;	13	54	30	1200	εκτός	Ν	κερα	όχι
Αργυρούπολη	επ1927	-	13	50	-	κοιν	όρια	Δ	κερα	ναι
Άρδακτος	1939	ναι	1	50	16	570	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Αρμένοι	1901	-	39	54	33	κοιν	όρια	Δ	κερα	ναι
Αρολίθι	1911	-	29	44	-	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Αρχοντική	1910	-	30	81	-	50	όρια	Β	κερα	όχι
Ασώματος	1929	ναι	11	48	14	2000	όρια	Ν	κερα	όχι
Ατσιπάδες	1932	ναι	8	48	14	200	εκτός	Ν	κερα	όχι
Ατσιπόπουλο	επ1927	-	13	52	42	450	όρια	Ν	κερα	ναι
Βάτος	1908	-	32	48	8	200	εκτός	Ν	κερα	όχι
Βιζάρι	1927	;	13	54	18	100	όρια	ΝΑ	κερα	ναι
Βιλανδρέδο	1894	-	46	32	13	400	όρια	ΝΑ	κερα	ναι
Βισταγή	1933	ναι	7	103	26	750	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Βολιώνες	1937	;	3	54	18	410	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Βρύσες	1929	;	11	48	14	900	εντός	Ν	κερα	ναι
Γάλου	1926	ναι	14	53	17	3300	όρια	Ν	κερα	όχι
Γερακάρι	1918	-	22	96	18	400	εκτός	Ν	κερα	όχι
Γεράνι	επ1927	-	13	50	-	κοιν	εντός	Β	κερα	ναι
Γιαννιού	1929	;	11	55	16	150	εντός	Ν	κερα	όχι
Γιαννούδι	1929	-	11	50	12	100	εντός	Ν	κερα	ναι
Γουλεδιανά	1923	-	17	45	-	900	εκτός	Ν	κερα	όχι
Γωνιά	1900	-	40	72	-	120	όρια	Ν	κερα	όχι
Δαριβιανά	1924	-	16	32	-	κοιν	εντός	Β	κερα	ναι
Δρύμισκος	1900	-	40	44	-	κοιν	εντός	Ν	κερα	ναι
Ελένες	1925	;	15	54	24	4000	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Επισκοπή Ρεθύμνου	επ1928	-	12	100	24	300	εντός	Ν	κερα	όχι
Ζουρίδι	επ1928	-	12	29	11	κοιν	εντός	Β	κερα	ναι
Θρόνος	1899	-	41	47	13	250	εντός	ΒΑ	χώμα	όχι
Καλή Συκιά	1927	ναι	13	38	12	500	εκτός	Β	κερα	όχι
Καλονύχτης	1928	ναι	15	44	19	72	όρια	Β	κερα	όχι
Καρέ	1929	ναι	11	87	33	2000	εκτός	Ν	κερα	όχι
Καρίνες	1926	ναι	14	45	16	650	όρια	Ν	κερα	όχι
Καρωτή	1931	;	9	47	15	760	όρια	Ν	κερα	όχι
Κάστελλος	1932	ναι	8	45	15	500	εντός	Ν	κερα	όχι
Κάτω Βαλσαμόνερο	1918	-	12	72	36	1400	όρια	ΒΔ	κερα	όχι
Κάτω Μαλάκι	1929	-	11	40	40	100	όρια	Ν	κερα	ναι
Κάτω Πόρος	1925	-	15	35	12	100	εντός	Δ	κερα	ναι
Κεντροχώρι	1931	;	9	60	18	300	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Κεραμέ	1939	ναι	1	96	15	1300	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Κισσός	1940	ναι	0	54	17	1430	όρια	Ν	κερα	όχι
Κοξαρέ	1929	;	11	54	24	2700	όρια	ΝΑ	κερα	όχι
Κούμοι	1923	-	17	79	9	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Κουρούτες	1928	-	12	28	-	100	εντός	;	κερα	όχι
Κούφη	1926	;	14	40	16	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Κρύα Βρύση	1901	-	29	45	20	κοιν	εντός	Ν	χώμα	ναι
Κυριάννα	1927	-	13	48	34	κοιν	όρια	Β	κερα	ναι
Λαμπινή	1911	-	29	38	8	κοιν	όρια	Β	χώμα	ναι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Οικισμός	Διδα κτήριο έτους 1940	Σχέδιο Α.Τ.Υ.Π.	Παλαιότητα	Αίθουσα τ.μ.	Βοηθ. χώροι τ.μ.	Αυλή τ.μ.	Χωροθέτηση	Προσανατολισμός	Στέγαση	Σχέση με εκκλησία
Λαμπιώτες	1928	ναι	12	54	16	1000	εκτός	ΝΑ	κερα	όχι
Λευκόγεια	1930	ναι	10	66	24	3000	εκτός	Ν	κερα	όχι
Λούτρα	1936	;	4	41	43	140	εκτός	Ν	κερα	όχι
Λοχριά	1925	;	15	37	-	400	όρια	Δ	κερα	όχι
Μαριού	1927	ναι	13	46	14	270	όρια	ΝΑ	κερα	όχι
Μαρουλάς	1929	ναι	11	95	17	636	εντός	Ν	κερα	όχι
Μέλαμπες	1938	ναι	2	162	75	900	όρια	ΝΑ	κερα	όχι
Μέρωνας	1930	;	10	90	30	350	εκτός	Ν	κερα	ναι
Μέση	1931	ναι	9	58	18	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Μ. Φρατζεσκιανά	επ1927	-	13	56	19	κοιν	εντός	Ν	κερα	ναι
Μιξόρρουμα	επ1927	-	13	50	22	30	εκτός	Ν	κερα	όχι
Μοναστηράκι	1926	ναι	14	101	25	1120	όρια	Ν	κερα	όχι
Μούντρος	1928	;	12	57	21	666	όρια	Ν	κερα	όχι
Μουρνέ	1929	;	11	94	25	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Μύρθιος Αγ.Βασιλ.	επ1927	-	13	60	15	κοιν	εντός	Α	κερα	ναι
Μυριοκέφαλα	1915	-	25	150	60	450	εντός	Β	κερα	ναι
Νεφς Αμάρι	1929	ναι	11	122	35	740	όρια	ΝΑ	κερα	όχι
Νίθαυρη	1923	-	17	131	17	1050	όρια	Ν	κερα	όχι
Ορνέ	1926	ναι	14	35	14	κοιν	εντός	Α	κερα	ναι
Όρος	1939	;	1	44	17	103	όρια	Β	κερα	όχι
Παγκαλοχώρι	1924	ναι	16	54	15	κοιν	όρια	Α	κερα	ναι
Παντάνασσα	1911	-	29	42	-	300	εντός	Ν	κερα	όχι
Πατσός	1930	;	10	44	17	900	εντός	Ν	κερα	ναι
Περιβόλια	1918	-	22	127	-	15000	όρια	Ν	κερα	όχι
Πετροχώρι	1933	;	7	54	21	520	εντός	ΝΑ	κερα	ναι
Πηγή	επ1927	-	13	86	14	363	όρια	Ν	κερα	ναι
Πίκρης	1922	-	18	54	17	25	εντός	Δ	κερα	όχι
Πλατανές Αγ.Βασιλ.	1939	;	1	42	16	610	εκτός	Ν	κερα	όχι
Πλατανιάς	1940	;	0	54	15	2.940	όρια	Ν	κερα	όχι
Πλατάνια	1901	-	39	55	-	100	εντός	Δ	κερα	ναι
Πλάτανος	1935	;	5	112	17	450	εντός	Ν	κερα	όχι
Πρασές	1936	;	4	46	12	700	εκτός	Ν	κερα	όχι
Πρινές	επ1927	-	13	57	-	κοιν	όρια	Ν	κερα	ναι
Ρέθυμνο 1ο	1888	-	52	300	155	4.187	εντός	Β	κερα	όχι
Ρέθυμνο 2ο	1933	ναι	7	324	240	2950	εντός	Ν	κερα	όχι
Ρέθυμνο 3ο	1933	ναι	7	296	127	1400	εντός	Ν	κερα	όχι
Ρέθυμνο 4ο	συστ1ο		1ο	1ο	1ο	1ο	1ο	1ο	1ο	1ο
Ρέθυμνο Νηπ.	συστ3ο		3ο	3ο	3ο	3ο	3ο	3ο	3ο	3ο
Ρέθυμνο Ορφ.	1936	-	4	150	30	250	εκτός	Δ	κερα	όχι
Ροδάκινο	επ1928	-	12	77	48	κοινή	όρια	Ν	κερα	ναι
Ρουσοσπίτι	1931	ναι	9	124	80	1000	όρια	Δ	κερα	όχι
Ρούστικα	1928	;	12	101	23	742	εντός	Ν	κερα	ναι
Σαϊτούρες	1930	;	10	45	16	303	όρια	Ν	κερα	ναι
Σακτούρια	επ1928	-	12	48	12	120	όρια	Ν	κερα	ναι
Σελλί	1911	-	29	54	-	80	εντός	Δ	κερα	ναι
Σελλιά	1930	ναι	10	124	80	κοινή	εντός	Ν	κερα	ναι
Σπήλι	1938	ναι	2	131	44	985	εκτός	Α	κερα	όχι
Φουρφουράς	1931	;	9	108	23	2600	εκτός	Ν	κερα	όχι
Φρατί	1930	;	10	35	12	760	εντός	Ν	κερα	όχι
Χαμαλεύρι	επ1927	-	13	65	14	1800	εκτός	Ν	κερα	ναι
Χάρκια	1923	-	17	36	20	100	εντός	Ν	κερα	όχι
Χρωμοναστήρι	1931	;	9	73	18	500	όρια	Δ	κερα	όχι
Μαρουλού	1937		-	-	-	-	-	-	-	-
Ξηρό Χωριό	1930		-	-	-	-	-	-	-	-
Σύνολο		**33**	**14**	**8198**	**2893**	**88859**	**86**	**78**	**110**	**42**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Σχέδιο Α.Υ.Υ.Π.	Έτη ανέγερσης	Αίθουσα σε τ.μ.	Βοηθητικοί χώροι σε τ.μ.	Αυλή σε τ.μ.	Χωροθέτηση	Προσανατ.	Στέγαση	Δάσκαλος	Σχέση με εκκλησία
Αργυρούπολη	ναι	1929-1951	144	107	1600	εκτός	Ν	κερα	ναι	όχι
Θρόνος	ναι	1928-1949	102	18	3940	εκτός	Ν	κερα	-	όχι
Καλογέρου	ναι	1939-1951	54	20	1550	όρια	ΝΑ	κερα	-	όχι
Μύρθιος Ρεθ.	ναι	1937-1951	45	15	1060	εκτός	Ν	κερα	ναι	όχι
Παλαίλιμνος	ναι	1937-1953	47	16	850	όρια	ΝΔ	κερα	-	όχι
Παντάνασσα	ναι	1939-1954	54	19	600	όρια	ΝΑ	κερα	-	όχι
Πλατάνια	ναι	1937-1951	54	20	400	εκτός	Ν	κερα	ναι	όχι
Πρινές	ναι	1928-1954	110	50	1500	εκτός	Ν	κερα	ναι	όχι
Σωματάς	ναι	1938-1953	54	42	1250	εκτός	Ν	κερα	-	όχι
Φωτεινού	ναι	1938-1953	54	46	500	όρια	Ν	κερα	-	όχι
Σύνολο	**10**		**718**	**353**	**13250**	**40%**	**10**	**100%**	**40%**	**100%**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 27 Κρατική αρωγή και χορηγίες για την ανέγερση των διδακτηρίων του Μυλοποτάμου

Οικισμός	Κρατική αρωγή	Χορηγία
Αβδελάς	120000	-
Αγιά	-	-
Άγιος Ιωάννης	55000	-
Άγιος Μάμας	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Αγρίδια	70.000	-
Αείμονας	20.000	Προσφορά οικοπέδου Κοινότητα
Αηδονοχώρι	;	-
Αλφά	;	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή. Δωρεά από ιδιώτες παλιών ελαιοτριβείων
Ανώγεια 1°	250000	-
Ανώγεια 2ο	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Άνω Τριπόδος	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Αξός	;	Οικόπεδο Μ. Δισκουρίου
Απλαδιανά	20.000	-
Αρχαία Ελεύθερνα	;	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Αχλαδές	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Βενί	65.000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Βιράν Επισκοπή	;	Προσφορά. Οικοπέδου από ιδιώτη
Γαράζο	50000	Προσφορά οικοπέδου Κοινότητα. 65000 Μ.Βωσάκου-εκκλ. επιτροπή
Δαμαβόλου	-	-
Δαφνέδες	12.000	Οικόπεδο Μ. Βωσάκου-διδ.ακτήριο χορηγία ιερέα
Δοξαρό	;	Οικόπεδο Εφεδρικό Ταμείο
Ελεύθερνα	22.500	7000 Κοινότητα
Εξάντης	-	-
Επισκοπή	30.000	Κοινότητα 3000
Έρφοι	8.000	-
Ζωνιανά	;	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Θεοδώρα	;	-
Κάλυβος	75.000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Καμαριώτης	;	Προσφορά οικοπέδου Κοινότητα
Κάμπου Μετόχια	196000	Οικόπεδο Μ. Αρκαδίου. Προσφορά 10.000 από Κοινότητα
Κεραμωτά	;	-
Κρυονέρι	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Λαγκά	55.000	Προσφορά. οικοπέδου από ιδιώτη. Προσφορά κερδών κοιν. ελαιοτριβείου
Λιβάδια	20.000	-
Μαργαρίτες	-	Προσφορά ξυλείας από εκκλ. επιτροπή
Μελιδόνι	150000	Αρωγή Εκκλησίας
Μουρτζανά	;	Δωρεά από ιδιώτη μέρους οικοπέδου
Μπαλί	30.000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Ορθές	25.000	Οικόπεδο αγορά Κοινότητα
Πάνορμο	-	Προσφορά οικοπέδου από ιδιώτη
Πασαλίτες	10.000	-
Πέραμα	;	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Πλευριανά	3.000	
Πρίνος	1000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Ρουμελί	;	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Σίσαρχα	;	-
Σίσες	30.000	-
Σκεπαστή	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Σκορδίλο	10.000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Σκουλούφια	3.000	-
Χουμέρι	155000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Χώνος	-	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Αλώιδες	Δεν απέκτησε	Δεν απέκτησε δημόσιο διδακτήριο
Ανώγεια Μετ.	Δεν απέκτησε	Δεν απέκτησε δημόσιο διδακτήριο
Κράνα	Δεν απέκτησε	Δεν απέκτησε δημόσιο διδακτήριο
Σύνολο	**1.485.500**	

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Κρατική αρωγή	Χορηγία
Αλόιδες	165000	-
Άνω Τριπόδος	-	Πλειστηριασμός εκκλ.. κτήματος
Αχλαδές	30 000	-
Έρφοι	105000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Πλευριανά	100000	-
Σκουλσύφια	70.000	Προσφορά οικοπέδου από εκκλ. επιτροπή
Χώνος	-	-
Σύνολο	**500000**	

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 28 Κρατική αρωγή και χορηγίες για την ανέγερση των διδακτηρίων του υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Οικισμός	Κρατική αρωγή	Χορηγία
Αγία Γαλήνη	80.000	-
Αγία Παρασκευή	70.000	-
Άγιος Βασίλειος	5.000	-
Άγιος Ιωάννης Αμαρίου	;	-
Άγιος Ιωάννης Καμένος	;	-
Άγιος Κωνσταντίνος	8.000	-
Αγκουσελιανά	;	-
Άδελε	80.000	
Ακσύμια	;	-
Ακτούντα	56.000	-
Αλώνες	130000	20.000 ιδιώτης
Αμνάτος	-	Χορηγία διδακτηρίου Μ. Αρκαδίου
Αμπελάκι	;	-
Άνω Βαρσαμόνερο	;	-
Άνω Μαλάκι	50.000	-
Άνω Μέρος	;	-
Αποδσύλου	35.000	-
Απόστολοι	40.000	-
Αργυρσύπολη	-	-
Άρδακτος	60.000	-
Αρμένοι	-	-
Αρολίθι	-	-
Αρχοντική	-	-
Ασώματος	20.000	-
Ατσιπάδες	;	-
Ατσιπόπουλο	;	-
Βάτος	20.000	-
Βιζάρι	-	Χορηγία 100000 Εκκλ. Επιτροπή
Βιλανδρέδο	-	-
Βισταγή	50.000	-
Βολιώνες	;	-
Βρύσες	;	-
Γάλου	40000	Οικόπεδο Μ. Αρκαδίου
Γερακάρι	5000	Χορηγία ομογενών για ανέγερση
Γεράνι	-	-
Γιαννισύ	55.000	-
Γιαννσύδι	;	-
Γουλεδιανά	-	-
Γωνιά	-	-
Δαριβιανά	-	-
Δρύμισκος	-	-
Ελένες	-	Χορηγία ανέγερσης και οικοπέδου ομογενούς
Επισκοπή Ρεθύμνου	;	-
Ζουρίδι	;	-
Θρόνος	-	-
Καλή Συκιά	9.000	-
Καλονύχτης	35.000	-
Καρέ	40.000	Χορηγία Εκκλ. Επιτροπή
Καρίνες	72.000	-
Καρωτή	80.000	-
Κάστελλος	;	-
Κάτω Βαλσαμόνερο	-	-
Κάτω Μαλάκι	3.000	-
Κάτω Πόρος	30.000	-
Κεντροχώρι	55.000	-
Κεραμέ	;	-
Κισσός	-	Χορηγία οικοπέδου Εφεδ. Ταμείου
Κοξαρέ	;	-
Κούμοι	60.000	-
Κουρούτες	3.000	-
Κούφη	50.000	-
Κρύα Βρύση	-	-
Κυριάννα	-	-
Λαμπινή	-	-
Λαμπιώτες	;	-
Λευκόγεια	150000	Χορηγία οικοπέδου Εφεδρικού Ταμείου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οικισμός	Κρατική αρωγή	Χορηγία
Λούτρα	;	-
Λοχριά	;	-
Μαριού	120000	-
Μαρουλάς	75.000	-
Μέλαμπες	217000	Χορηγία 500000 ομογενών
Μέρωνας	;	-
Μέση	;	-
Μ. Φρατζεσκι	-	-
Μιξόρρουμα	7.000	-
Μοναστηράκι	120000	-
Μούντρος	-	Χορηγία 20000 Εφεδ. Ταμείου
Μουρνέ	30.000	-
Μύρθιος Α.Β.	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης Εκκλ. Επιτροπή
Μυριοκέφαλα	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης ιδιώτη
Νεφς Αμάρι	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης ιδιώτη
Νίθαυρη	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης ομογενών
Ορνέ	15.000	Χορηγία Επισκόπου Λάμπης 35000
Όρος	;	-
Παγκαλοχώρι	;	-
Παντάνασσα	-	-
Πατσός	;	-
Περιβόλια	;	Χορηγία οικοπέδου Εφεδ. Ταμείο
Πετροχώρι	-	-
Πηγή	40.000	-
Πίκρης	-	-
Πλατανές Α.Β.	98.000	-
Πλατανιάς	120000	-
Πλατάνια	-	-
Πλάτανος	60.000	-
Πρασές	;	-
Πρινές	-	-
Ρέθυμνο 1°	-	-
Ρέθυμνο 2ο	800000	Χορηγία Δήμου 100000
Ρέθυμνο 3ο	715000	Χορηγία Δήμου 81.000
Ρέθυμνο 4°	-	-
Ρέθυμνο Νηπ.	-	-
Ρέθυμνο Ορφ.	;	-
Ροδάκινο	;	-
Ρουσοσπίτι	70.000	-
Ρούστικα	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης ιδιώτη
Σαϊτούρες	;	-
Σαχτούρια	;	-
Σελλί	-	-
Σελλιά	65.000	Χορηγία 50.000 Εκκλ. Επιτροπή
Σπήλι	140000	-
Φουρφουράς	50.000	-
Φρατί	30.000	-
Χαμαλεύρι	;	-
Χάρκια	-	-
Χρωμοναστήρι	-	Χορηγία οικοπέδου και ανέγερσης ιδιώτη
Μαρουλού	Δεν απέκτησε	-
Ξηρό Χωριό	Δεν απέκτησε	-
Σύνολο 118	**4.163.000**	

Υπό ανέγερση διδακτήρια

Οικισμός	Κρατική αρωγή	Χορηγία
Αργυρούπολη	100000	-
Θρόνος	76.000	-
Καλογέρου	50.000	-
Μύρθιος Ρεθ.	20.000	-
Παλαίλιμνος	91.000	-
Παντάνασσα	;	-
Πλατάνια	75.000	-
Πρινές	65.000	-
Σωματάς	;	Αποπεράτωση Αμερ. Αποστολή
Φωτεινού	;	-
Σύνολο 10	**382000**	

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 29 Υψόμετρα οικισμών Μυλοποτάμου

Κάτω Μυλοπόταμος

Οικισμός	Υψόμετρο
Α.Τριπόδος	380
Αγγελιανά	90
Αγιά	180
ΆγιοςΚων/Καΐνα	60
Αλεξάνδρου Χάνι	90
Αλφά	190
Αρχ. Ελεύθερνα	410
Αχλαδές	60
Β.Επισκοπή	60
Βεργιανά	270
Βλυχάδα	90
Ελεύθερνα	370
Εξάντης	100
Έρφοι	180
Καλαμάς	240
Καλανταρέ	290
Καλλέργος	210
ΚάμπουΜετόχια	90
Κάτω Τριπόδος	340
Κεραμωτά	370
Κυνηγιανά	400
Λαγκά	280
Λαμεριανά	60
Μαγνησία	85
Μαργαρίτες	300
Μελιδόνι	100
Μελισσουργάκι	330
Μπαλί	10
Ξουζανά	100
Ορθές	320
Πάνορμο	20
Πασαλίτες	280
Πέραμα	75
Πηγουνιανά	370
Πλευριανά	230
Πρίνος	40
Ρουμελί	60
Ρούπες	240
Ρουσουναύλι	160
Σιριπιδιανά	80
Σκεπαστή	120
Σκλοπιανά	90
Σκορδίλο	180
Σκουλούφια	220
Σταυρωμένος	240
Τζανακιανά	260
Χανοθιανά	80
Χουμέρι	240
Μ.Ο.	**188**

Πάνω Μυλοπόταμος

Οικισμός	Υψόμετρο
Αβδανίτες	290
Αβδελάς	440
Άγιος Ιωάννης	430
Άγιος Μάμας	460
Αηδονοχώρι	565
Αλιάκες	400
Ανώγεια	745
Αξός	510
Αργουλιό	420

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οικισμός	Υψόμετρο
Αστυράκι	560
Βενί	340
Γαράζο	270
Γαρίπας	400
Δαμαβόλου	250
Δαφνέδες	160
Επισκοπή	270
Ζωνιανά	630
Κάλυβος	560
Καμαράκι	540
Καμαριώτης	620
Καστρί	360
Κατεριανά	400
Κεφάλι	300
Κράνα	610
Κρασούνας	240
Λιβάδα	470
Λιβάδια	600
Μουρτζανά	160
Μούσες	220
Νησί	260
Ομάλα	350
Σίσαρχα	640
Φαράτσι	320
Μ.Ο.	**418**

Μέσα Μυλοπόταμος

Οικισμός	Υψόμετρο
Αγρίδια	340
Αείμονας	400
Αλόιδες	380
Απλαδιανά	260
Δαμάστα	410
Δοξαρό	260
Θεοδώρα	350
Κρυονέρι	370
Κωστεφάνου	340
Μακρυγιάννης	340
Μάραθος	400
Σίσες	120
Τσαχιανά	380
Φόδελε	60
Χελιανά	250
Χώνος	360
Μ.Ο.	**314**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 30 Διοικητική ένταξη οικισμών Μυλοποτάμου στους οποίους λειτούργησαν σχολεία

Οικισμός	1879	1900	1901	1910	1911	1924	1925	1940
Αβδελάς	-	-		-	-	-	-	Α.Μάμαντος
Αγιά	-	-	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Αγυάς	Αγυάς	Μελιδονίου	Αγιάς
Άγιος Ιωάννης	-	Αυδανιτών	Γαράζου	Γαράζου	Α. Ιωάννου	Α. Ιωάννου	Επισκοπής	Α.Ιωάννου
Άγιος Μάμας	Αυδανιτών	Αυδανιτών	Γαράζου	Γαράζου	Α.Μάμαντος	Α.Μάμαντος	Α.Μάμαντος	Α.Μάμαντος
Αγρίδια	-	-	-	-	-	-	-	Δοξαρού
Αείμονας	-	Δαμάστας	Γαράζου	Γαράζου	Αείμονα	Αείμονα	Αείμονα	Αείμονα
Αηδονοχώρι	-	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Καμαριώτη	Καμαριώτη	Καμαριώτη	Καμαριώτη
Αλιάκες	-	Αυδανιτών	Γαράζου	Γαράζου	Αλιακών	-	-	-
Αλόιδες	-	Δαμάστας	Γαράζου	Γαράζου	Αλόιδων	Αλόιδων	Αλόιδων	Αλόιδων
Αλφά	-	-	-	-	-	Αλφά	Αλφά	Αλφά
Ανώγεια	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων
Α. Τριπόδος	-	-	-	-	-	Α.Τριπόδου	Πρινέ	Μαργαριτών
Αξός	-	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Αξού	Αξού	Αξού	Αξού
Απλαδιανά	-	-	-	-	Χελιανών	Χελιανών	Κλεψιμίων	Απλαδιανων
Α. Ελεύθερνα	-	Μαργαριτών	Ελευθερναίω	Ελευθερναίω	Πρινέ	Πρινέ	Πρινέ	Πρινέ
Αχλαδέ	-	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Συριπιδιανώ	Συριπιδιανώ	Αχλαδέ	Αχλαδέ
Βενί	-	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Βενίου	Βενίου	Γαράζου	Βενίου 1931
Β. Επισκοπή	-	-	-	-	-	-	-	Έρφων
Γαράζο	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου
Δαμαβόλου	-	Αυδανιτών	Γαράζου	-	-	Δαμαβόλου	Α.Μάμαντος	Δαμαβόλου
Δαμάστα	-	Δαμάστας	Γαράζου	Μεταδημότ.	Μεταδημότ	Μεταδημότ	Μεταδημότ	Μεταδημότ
Δαφνέδες	Αυδανιτών	Αυδανιτών	Γαράζου	Γαράζου	Δαφνέων	Δαφνέων	Επισκοπής	Επισκοπής
Δοξαρό	-	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Κλεψιμίων	Κλεψιμίων	Κλεψιμίων	Δοξαρού
Ελεύθερνα	-	-	-	Ελευθερναίω	Πρινέ	Πρινέ	Πρινέ	Αναχουρδομ.
Εξάντης	-	-	-	-	-	Εξάντη	Αχλαδέ	Μελιδονίου
Επισκοπή	-	-	Γαράζο	Γαράζο	Μουσών	Μουσών	Επισκοπής	Επισκοπής
Έρφοι	-	-	-	-	-	Έρφων	Έρφων	Έρφων
Ζωνιανά	-	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Ζωνιανών	Ζωνιανών	Ζωνιανών	Ζωνιανών
Θεοδώρα	-	-	-	-	-	Θοδώρας	Αείμονα	Θεοδώρας
Κάλυβος	-	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Καλύβου	Καλύβου	Λειβαδίων	Καλύβου
Καμαριώτης	-	Ανωγείων	Ανωγείων	Ανωγείων	Καμαριώτη	Καμαριώτη	Καμαριώτη	Καμαριώτη
Κ. Μετόχια	-	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Αγγελιανών	Αγγελιανών	Αγγελιανών	Αγγελιανών
Κεραμωτά	-	-	-	-	-	Κεραμωτών	Χουμερίου	Χουμερίου
Κράνα	-	-	-	-	-	-	-	Λειβαδίων
Κρυονέρι	-	Δαμάστας	Γαράζου	Γαράζου	Ασυρώτων	Ασυρώτων	Αείμονα	Ασυρώτων
Λαγκά	-	-	-	-	-	-	Πρινέ	Μαργαριτών
Λιβάδια	-	Γαράζου	Γαράζου	Γαράζου	Λειβαδίων	Λειβαδίων	Λειβαδίων	Λειβαδίων
Μάραθος	-	-	Γαράζου	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.
Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Ελευθερναίω	Ελευθερναίω	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες	Μαργαρίτες
Μελιδόνι	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου
Μουρτζανά	-	-	-	-	-	Μουρτζανών	Γαράζου	Γαράζου
Μπαλί	-	-	-	-	-	Εξάντη	Μελιδονίου	Μελιδονίου
Ορθές	-	Μαργαριτών	Ελευθερναίω	Ελευθερναίω	Ορθέ	Ορθέ	Ορθέ	Ορθέ
Πάνορμο	-	-	-	Μελιδονίου	Πανόρμου	Πανόρμου	Πανόρμου	Πανόρμου
Πασαλίτες	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελισσουργ	Μελισσουργ	Χουμερίου	Πασαλιτών
Πέραμα	-	-	-	-	Περάματος	Περάματος	Αγγελιανών	Περάματος
Πλευριανά	-	Μαργαριτών	Ελευθερναίω	-	Πλευριανών	Πλευριανών	Μαργαριτών	Μαργαριτών
Πρίνος	-	-	-	-	Έρφων	Έρφων	Έρφων	Πρίνου 1928
Ρουμελί	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Ρουμελή	Ρουμελή	Πανόρμου	Ρουμελής
Σίσαρχα	-	-	-	-	-	-	Ανωγείων	Ανωγείων
Σίσες	-	Δαμάστας	Γαράζου	Γαράζου	Σισών	Σισών	Σισών	Σισών
Σκεπαστή	-	-	-	-	Σκεπαστής	Σκεπαστής	Αχλαδέ	Σκεπαστής
Σκορδίλο	-	Μαργαριτών	Ελευθερναίω	Ελευθερναίω	Αλφάς	Αλφάς	Αλφάς	Αλφάς
Σκουλούφια	-	Μαργαριτών	Ελευθερναίω	Ελευθερναίω	Σκουλουφίω	Σκουλουφίω	Έρφων	Σκουλουφίω
Φόδελε	Δαμάστας	Δαμάστας	Γαράζου	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.	Μεταδημότ	Μεταδημότ.	Μεταδημότ.
Χουμέρι	-	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Μελιδονίου	Κρασούνα	Κρασούνα	Χουμερίου	Χουμερίου
Χώνος	-	Δαμάστας	Ανωγείων	Ανωγείων	Χώνους	Χώνους	Αείμονα	Χώνους1930

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 31 Εξοπλισμός διδακτηρίων Μυλοποτάμου σε θρανία το έτος 1937

Οικισμός	Φοιτούντες μαθητές	Θρανία δίεδρα	Θρανία πολύεδρα	Επάρκεια για μαθητές
Αβδελάς	31	8	2	28
Αγιά	19	15	-	30
Άγιος Ιωάννης	30	8	2	28
Άγιος Μάμας	49	10	10	80
Αγρίδια	51	-	8	48
Αείμονας	40	20	-	40
Αηδονοχώρι	37	4	7	50
Αλόιδες	62	20	-	40
Αλφά	50	22	-	44
Ανώγεια 1°	256	150	-	300
Ανώγεια 2ο	153	75	-	150
Ανώγεια Μετόχι	40	10	4	44
Άνω Τριπόδος	56	-	9	54
Αξός	62	21	1	48
Απλαδιανά	35	10	-	20
Αρχαία Ελεύθερνα	29	13	-	26
Αχλαδές	55	19	-	38
Βενί	26	16	-	32
Βιράν Επισκοπή	37	-	9	54
Γαράζο	79	35	6	106
Δαμαβόλου	28	2	-	4
Δαφνέδες	29	14	1	34
Δοξαρό	49	20	-	40
Ελεύθερνα	31	20	-	40
Εξάντης	31	12	-	24
Επισκοπή	31	8	1	22
Έρφοι	43	8	4	40
Ζωνιανά	112	29	5	88
Θεοδώρα	39	10	5	50
Κάλυβος	38	22	3	62
Καμαριώτης	73	11	5	52
Κάμπου Μετόχια	108	52	-	104
Κράνα	27	8	-	16
Κεραμωτά	28	10	3	38
Κρυονέρι	38	16	-	32
Λαγκά	29	13	-	26
Λιβάδια	86	44	2	100
Μαργαρίτες	127	30	15	150
Μελιδόνι	88	42	-	84
Μουρτζανά	24	16	-	32
Μπαλί	19	-	4	24
Ορθές	24	22	-	44
Πάνορμο	67	20	7	82
Πασαλίτες	22	14	5	58
Πέραμα	44	20	-	40
Πλευριανά	42	30	-	60
Πρίνος	23	12	-	24
Ρουμελί	72	20	2	52
Σίσαρχα	24	14	-	28
Σίσες	37	17	-	34
Σκεπαστή	17	-	5	30
Σκορδίλο	29	14	-	28
Σκουλούφια	36	12	2	36
Χουμέρι	80	39	5	108
Χώνος	48	16	-	32
Σύνολο	**2923**	**548**	**130**	**2978**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 32 Σύγκριση σχολικών δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Κρήτης

Διαμέρισμα	Πληθυσμός 1866	Σχολεία	Αναλογ.ία σε 10000	Πληθυσμός 1881	Σχολεία	Αναλογία σε 10000	Πληθυσμός 1900	Σχολεία	Αναλογ.ία σε 10000	Πληθυσμός 1940	Σχολεία	Αναλογ. σε 10000
Χανίων	83363*	3	0,35	83363	42	5,0	84730	186	22,0	173194	287	16,6
Ηρακλείου	87965*	11	1,3	87965	68	7,7	91189	107	11,7	167918	270	16,1
Λασιθίου	52249*	7	1,3	52249	41	7,8	53028	60	11,3	71172	99	13,9
Ρεθύμνου	55588*	37	6,7	55588	61	11,0	59328	107	18,1	73056	178	24,4
Κρήτη	279165*	58	2,1	279165	212	7,6	288275	460	16,0	485340	834	17,2
Μυλοπόταμος	14575*	7	4,8	14575	12	8,2	17349	34	19,6	22022	55	25,0

*=εκτίμηση

ΠΙΝΑΚΑΣ 33 Σύγκριση σχολικών δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας

Περιοχή	Πληθυσμός 1866	Σχολεία	Αναλογία σε 10000	Πληθυσμός 1881	Σχολεία	Αναλογία σε 10000	Πληθυσμός 1900	Σχολεία	Αναλογία σε 10000	Πληθυσμός 1928	Σχολεία	Αναλογία σε 10000	Πληθυσμός 1932	Σχολεία	Αναλογ.ία σε 10000
Ελλάδα	1297412*	945**	7,3	1781018*	1255**	7.0	2505859*	2600**	10,4	6204684	6849**	11,0	6584742*	7639	11,6
Μυλοπόταμος	14575*	7	4,8	14575	12	8,2	17349	34	19,6	19822	49	24,7	20817*	51	24,4

*=εκτίμηση
**=σχολεία αρρένων

Πηγές: Αγνώστου, *Στατιστικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Μέρος Α', Αθήναι 1959, Χουλιαράκη Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τ. 1, Αθήνα 1973, Χουλιαράκη Μ., *Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος (1900-1971)*, Αθήνα 1975, Chassiotis, G., *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Παρίσι 1881, Ιωάννου, Φ., *Λόγος Ολυμπιακός, συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του αειμνήστου Ευαγγέλου Ζάππα*, χ.χ. και τ.ε. (1871), σ.σ. 33-34, Ταμείον Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, *Γενική κατάστασις των δημοτικών σχολείων του Κράτους*, Αθήναι 1889, Υπουργείον Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, Αθήναι 1912, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1927-1928, Μέρος Α': Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήναι 1933, Καλαφάτη, Ε., *Τα σχολικά κτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Αθήνα 1998, Καλαντζής, Κ., *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, επιμ. Γρόλλιος Γ.-Τζήκας Χ., Αθήνα 2002.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων Μυλοποτάμου

Έτος	Σχολεία Κ. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σχολεία Π. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σχολεία Μ. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σύνολο
1840	Μαργαρίτες		1			0			0	1
1841			1			0			0	1
1842			1			0			0	1
1843			1			0			0	1
1844	Μελιδόνι		2			0			0	2
1845			2			0			0	2
1846			2			0			0	2
1847			2			0			0	2
1848			2			0			0	2
1849			2			0			0	2
1850	Ρουμελί		3	Αναγείων1°, Άγιος Μάμας, Γαράζο		3	Φόδελε		1	7
1851			3			3			1	7
1852			3			3			1	7
1853			3			3			1	7
1854			3			3			1	7
1855			3			3			1	7
1856			3			3			1	7
1857			3			3			1	7
1858			3			3			1	7
1859			3			3			1	7
1860			3			3			1	7
1861			3			3			1	7
1862			3			3			1	7
1863			3			3			1	7
1864			3			3			1	7
1865			3			3			1	7
1866			3			3			1	7
1867			3			3			1	7
1868			3			3			1	7
1869			3			3			1	7
1870			3	Δαφνέδες, Επισκοπή		5			1	9
1871			3			5			1	9
1872			3			5			1	9
1873			3			5			1	9
1874	Πασαλίτες		4			5			1	10
1875			4			5			1	10
1876			4			5			1	10
1877			4			5			1	10
1878			4			5			1	10
1879			4			5			1	10
1880			4			5	Κρυονέρι		2	11
1881			4	Αλιάκες	Επισκοπή	5	Δαμάστα		3	12
1882			4	Αξός		6			3	13
1883			4			6			3	13
1884	Σκορδίλο		5			6			3	14
1885			5			6			3	14
1886			5			6			3	14
1887	Α. Ελεύθερν		6			6			3	15
1888			6			6			3	15
1889	Αχλαδές, Κ. Μετόχια		8	Χουμέρι, Λιβάδια		8	Χώνος, Δοξαρό		5	21
1890			8			8			5	21
1891			8			8			5	21
1892			8	Δαμαβόλου		9			5	22
1893			8			9			5	22
1894			8			9			5	22
1895			8			9			5	22
1896			8			9			5	22
1897			8			9			5	22
1898			8			9			5	22

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Σχολεία Κ. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σχολεία Π. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σχολεία Μ. Μυλοποτάμου	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν	Σύνολο
1899	Σκουλούφια, Ορθές, Πλευριανά		11	Άγιος Ιωάννης, Βενί, Ζωνιανά, Κάλυβος, Αηδονοχώρι, Καμαριώτης, Αστυράκι	Δαμαβόλο	15	Αείμονας, Σίσες		7	33
1900			11			15	Αλόιδες		8	34
1901	Αγιά		12	Επισκοπή, Δαμαβόλου		17	Μάραθος		9	38
1902			12			17		Φόδελε, Δαμάστα, Μάραθος (μετ)	6	35
1903	Ελεύθερνα, Πάνορμο		14			17			6	37
1904			14			17			6	37
1905			14			17		Κρυονέρι	5	36
1906			14			17			5	36
1907			14			17			5	36
1908			14			17	Κρυονέρι		6	37
1909			14		Δαμαβόλο	16		Αείμονας	5	35
1910			14			16			5	35
1911	Σκεπαστή, Πέραμα		16	Αβδελάς	Αλιάκες, Αστυράκι (μετ)	15	Απλαδιανά, Αείμονας		7	38
1912			16			15			7	38
1913	Πρίνος, Μπαλί		18			15			7	40
1914			18			15			7	40
1915	Αλφά		19			15			7	41
1916	Α.Τριπόδος, Κεραμωτά		21	Μουρτζανά		16	Θεοδώρα		8	45
1917			21	Δαμαβόλου		17			8	46
1918			21			17			8	46
1919			21			17			8	46
1920			21			17			8	46
1921	Εξάντης, Έρφοι		23	Κράνα	Κράνα	17			8	48
1922			23		Μουρτζα, Αβδελάς, Δαμαβόλ, Βενί	13			8	44
1923			23			13			8	44
1924	Λαγκά		24	Σίσαρχα, Μουρτζανά, Βενί, Δαμαβόλου		17			8	49
1925			24			17			8	49
1926			24			17			8	49
1927			24			17			8	49
1928			24			17			8	49
1929	Β. Επισκοπή		25	2° Ανωγείων		18			8	51
1930			25			18			8	51
1931			25			18			8	51
1932			25			18			8	51
1933			25			18			8	51
1934			25			18	Αγρίδια		9	52
1935			25	Κράνα		19			9	53
1936			25	Αβδελάς		20			9	54
1937			25			20			9	54
1938			25	Μετοχίου Ανωγείων		21			9	55
1939			25			21			9	55
1940			25			21			9	55

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 35 Χρονολογικός πίνακας λειτουργίας σχολείων υπόλοιπου διαμερίσματος Ρεθύμνου

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν
1820	Ρεθύμνου 1° (αρρένων)		1
1821		Ρεθύμνου 1°	0
1822			0
1823			0
1824			0
1825			0
1826			0
1827			0
1828			0
1829			0
1830			0
1831			0
1832			0
1833			0
1834	Ρεθύμνου 1° (αρρένων), Πηγή		2
1835			
1836	Άγιο Πνεύμα		3
1837	Φρατζεσκιανά Μετόχια		4
1838			4
1839			4
1840	Αργυρούπολη, Μοναστηράκι, Σελλιά, Μύρθιος Αγ. Βασιλείου		8
1841			8
1842			8
1843			8
1844	Ατσιπόπουλο, Ν.Αμάρι		10
1845	Ρεθύμνου 2° (παρθεναγωγείο)		11
1846			11
1847			11
1848	Μέλαμπες		12
1849			12
1850	Γάλου, Πρινές Ρεθύμ, Γωνιά, Ρούστικα, Άγιος Κωνσταντίνος, Κούφη, Επισκοπή Ρεθ., Περιβόλια, Άδελε, Γερακάρι, Βρύσες, Φουρφουράς, Αποδούλου		25
1851		Κούφη	24
1852			24
1853			24
1854			24
1855			24
1856	Μέρωνας		25
1857			25
1858	Σπήλι, Λευκόγεια, Άγιος Βασίλειος		28
1859			28
1860	Αρμένοι		29
1861	Βιζάρι		30
1862			30
1863			30
1864			30
1865			30
1866	Αμνάτος		31
1867			31
1868	Άνω Μέρος	Μοναστηράκι	31
1869			31
1870	Πετροχώρι, Ροδάκινο, Κεραμές, Βάτος,		35
1871			35
1872	Ζουρίδι, Ασώματος		37
1873			37
1874	Μούντρος		38
1875	Μιξόρρουμα, Λαμπινή		40
1876			40
1877			40
1878			40
1879			40
1880	Γεράνι, Κεντροχώρι, Κ. Βρύση, Αγκουσελιανά, Άγ. Ιωάννης Καμ., Μουρνέ, Σακτούρια, Ακούμια	Άγιο Πνεύμα	47
1881	Χρωμοναστήρι, Θρόνος		49

Έτος	Σχολεία που ιδρύθηκαν	Σχολεία που έκλεισαν	Λειτουργούν
1882	Νίθαυρη		50
1883			50
1884	Μαριού, Κοξαρέ		52
1885			52
1886			52
1887			52
1888			52
1889	Κ. Μαλάκι, Αρχοντική, Μυριοκέφαλα, Βιλανδρέδο, Παγκαλοχώρι, Μέση, Πρασές, Ρουσοσπίτι, Καρέ, Κυριάννα, Βισταγή, Πλάτανος, Καρίνες	Βιζάρι, Αποδούλου	63
1890			63
1891			63
1892			63
1893			63
1894			63
1895			63
1896			63
1897			63
1898		Παγκαλοχώρι, Άγιος Βασίλειος	61
1899	Λούτρα, Χαμαλεύρι, Χάρκια, Παντάνασσα, Μοναστηράκι, Αγία Γαλήνη, Λαμπιώτες, Άγιος Ιωάννης Χλιαρός, Πλατάνια, Αποδούλου, Δρίμισκος		72
1900	Αρολίθι, Άγιο Πνεύμα	Ζουρίδι	73
1901	Σελλί		74
1902	Οψιγιάς		75
1903	Α. Μαλάκι, Κούμοι		77
1904		Κεντροχώρι	76
1905		Κούμοι	75
1906	Κούφη, Κούμοι		77
1907			77
1908		Οψιγιάς	76
1909		Λούτρα	75
1910	Κουρούτες, Γιαννιού		77
1911	Α. Βαλσαμόνερο, Βιζάρι, Ρεθύμνου 4°	Κουρούτες	79
1912			79
1913			79
1914			79
1915	Γιαννούδι, Πατσός		81
1916	Σαϊτούρες, Ζουρίδι, Μαρουλάς, Λούτρα, Απόστολοι, Αγία Παρασκευή Αμ., Κουρούτες		88
1917	Κ. Βαλσαμόνερο, Κάστελλος, Άρδακτος		91
1918	Καλονύχτης, Κ. Πόρος, Μύλοι, Βολιώνες, Άγιος Βασίλειος, Ατσιπάδες, Καλή Συκιά, Παγκαλοχώρι		99
1919	Ορνέ		100
1920	Πίκρης		101
1921	Γουλεδιανά		102
1922	Δαριβιανά	Μύλοι	102
1923	Μύλοι	Λούτρα, Δαριβιανά	101
1924	Πλατανιάς, Αμπελάκι, Δαριβιανά, Ρεθύμνου 3°		105
1925	Ελένες, Λοχριά		107
1926			107
1927	Αλώνες		108
1928	Λούτρα, Φρατί		110
1929	Καρωτή, Αγία Τριάδα, Κεντροχώρι		113
1930	Ξ. Χωριό		114
1931	Όρος, Ακτούντα		116
1932	Καλογέρου, Κισσός	Άγιο Πνεύμα	117
1933			117
1934	Ρεθύμνου Νηπιαγωγείο		118
1935	Μύρθιος Ρεθ., Πλατανές	Αγία Τριάδα, Μύλοι	118
1936			118
1937	Παλαίλιμνος, Μαρουλού, Σωματάς, Φωτεινού		122
1938			122
1939			122
1940	Ρεθύμνου Ορφανοτροφείου		123

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 36 Χρόνος αναμονής για την ανέγερση διδακτηρίων

Οικισμός	Χρονολογία ίδρυσης σχολείου	Χρονολογία ανέγερσης πρώτου διδακτηρίου	Χρόνος αναμονής	Χρόνος αναμονής στα σχολεία που λειτούργησαν προ του 1898	Χρόνος αναμονής στα σχολεία που λειτούργησαν μεταξύ 1899-1940
Αβδελάς	1911	1940	29		29
Αγιά	1901	1901	0		0
Α. Ιωάννης	1899	1933	34		34
Α. Μάμας	1850	1911	61	61	
Αγρίδια	1934	1940	6		6
Αείμονας	1899	1899	0		0
Αηδονοχώρι	1899	1931	32		32
Αλόιδες	1900	-	-		
Αλφά	1915	1930	15		15
Ανώγεια 1°	1850	1899	40	40	
Ανώγεια 2ο	1929	1934	5		5
ΑνώγειαΜετ	1938	-	-	-	-
Α. Τριπόδος	1916	1923	7		7
Αξός	1882	1883	1	1	
Απλαδιανά	1911	1929	18		18
Α.Ελεύθερνα	1887	1887	0	0	
Αχλαδές	1889	1889	0	0	
Βενί	1899	1900	1		1
Β. Επισκοπή	1929	1936	7		7
Γαράζο	1850	1900	50	50	
Δαμαβόλου	1892	1927	35	35	
Δαφνέδες	1870	1909	39	39	
Δοξαρό	1889	1889	0		0
Ελεύθερνα	1903	1905	2		2
Εξάντης	1921	1921	0		0
Επισκοπή	1901	1929	28		28
Έρφοι	1921	1923	2		2
Ζωνιανά	1899	1902	3		3
Θεοδώρα	1916	1922	6		6
Κάλυβος	1899	1907	8		8
Καμαριώτης	1899	1928	29		29
Κ. Μετόχια	1889	1929	30	30	
Κεραμωτά	1916	1931	15		15
Κράνα	1935	-	-	-	-
Κρυονέρι	1880	1899	19	19	
Λαγκά	1924	1931	7		7
Λιβάδια	1889	1901	12	12	
Μαργαρίτες	1840	1872	32	32	
Μελιδόνι	1844	1882	38	38	
Μουρτζανά	1916	1924	8		8
Μπαλί	1913	1931	18		18
Ορθές	1899	1914	15		15
Πάνορμο	1903	1903	0		0
Πασαλίτες	1874	1874	0	0	
Πέραμα	1911	1931	20		20
Πλευριανά	1899	1911	12		12
Πρίνος	1913	1921	18		18
Ρουμελί	1850	1885	35	35	
Σίσαρχα	1924	1933	9		9
Σίσες	1899	1901	2		2
Σκεπαστή	1911	1918	7		7
Σκορδίλο	1884	1884	0	0	
Σκουλούφια	1899	1901	2		2
Χουμέρι	1889	1899	10	10	
Χώνος	1889	1899	10		0
Μ.Ο.			**14,9**	**23,6**	**10,4**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 37 Χρονολογικός πίνακας ανέγερσης διδακτηρίων Μυλοποτάμου

Έτος	Διδακτήριο Κ. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Διδακτήριο Π. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Διδακτήριο Μ. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Σύνολο Μυλοποτάμου
1872	Μαργαρίτες	1		0		0	1
1873		1		0		0	1
1874	Πασαλίτες	2		0		0	2
1875		2		0		0	2
1876		2		0		0	2
1877		2		0		0	2
1878		2		0		0	2
1879		2		0		0	2
1880		2		0		0	2
1881		2		0		0	2
1882	Μελιδόνι	3		0		0	3
1883		3	Αξός	1		0	4
1884	Σκορδίλο	4		1		0	5
1885	Ρουμελί	5		1		0	6
1886		5		1		0	6
1887	Αρχαία Ελεύθερνα	6		1		0	7
1888		6		1		0	7
1889	Αχλαδές	7		1	Κρυονέρι, Δοξαρό	2	10
1890		7		1		2	10
1891		7		1		2	10
1892		7		1		2	10
1893		7		1		2	10
1894		7		1		2	10
1895		7		1		2	10
1896		7		1		2	10
1897		7		1		2	10
1898		7		1		2	10
1899	Χουμέρι	8	Ανώγεια	2	Χώνος, Αείμονας	4	14
1900		8	Γαράζο, Βενί	4		4	16
1901	Ρουμελί (2°), Σκουλούφια	9	Ζωνιανά, Λιβάδια	6	Σίσες	5	20
1902		9		6		5	20
1903	Αγιά, Πάνορμο	11		6		5	22
1904		11		6		5	22
1905	Ελεύθερνα	12		6		5	23
1906		12	Κάλυβος	7		5	24
1907		12		7		5	24
1908		12		7		5	24
1909		12	Δαφνέδες	8		5	25
1910		12		8		5	25
1911	Πλευριανά	13	Άγιος Μάμας	9	Κρυονέρι (2°)	5	27
1912		13		9		5	27
1913		13		9		5	27
1914	Ορθές	14		9		5	28
1915		14		9		5	28
1916		14		9		5	28
1917		14		9		5	28
1918	Σκεπαστή	15		9		5	29
1919		15		9		5	29
1920		15		9		5	29
1921	Εξάντης, Πρίνος	17		9		5	31
1922		17		9	Θεοδώρα	6	32
1923	Α. Τριπόδος, Έρφοι	19	Λιβάδια (2°)	9		6	34
1924		19	Μουρτζανά	10		6	35
1925		19		10		6	35
1926		19		10		6	35
1927		19	Δαμαβόλου, Γαράζο (2°)	11		6	36
1928		19	Καμαριώτης	12		6	37

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Έτος	Διδακτήριο Κ. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Διδακτήριο Π. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Διδακτήριο Μ. Μυλοποτάμου	Διδα-κτήρια	Σύνολο Μυλοποτάμου
1929	Κάμπου Μετόχια, Ορθές (2°), Μαργαρίτες (2°), Πρίνος (2°)	20	Επισκοπή, Αξός (2°)	13	Απλαδιανά, Αείμονας (2°)	7	40
1930	Αλφά	21		13		7	41
1931	Λαγκά, Μπαλί, Πάνορμο (2°), Πασαλίτες (2°), Χουμέρι (2°), Κεραμωτά	24	Αηδονοχώρι	14	Θεοδώρα (2°)	7	45
1932	Πέραμα	25		14		7	46
1933		25	Σίσαρχα, Άγιος Ιωάννης, Ζωνιανά (2°)	16	Δοξαρό (2°)	7	48 4
1934		25	Ανώγεια	17		7	49
1935		25		17		7	49
1936	Β. Επισκοπή	26		17		7	50
1937	Ρουμελί (3°), Μελιδόνι (2°)	26		17		7	50
1938		26		17		7	50
1939		26		17		7	50
1940		26	Αβδελάς, Βενί (2°), Κάλυβος (2°)	18	Αγρίδια, Σίσες (2°)	8	52

Σημείωση: τα δεύτερα και τρίτα διδακτήρια των οικισμών δεν έχουν αθροιστεί.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 38 Σύγκριση διδακτηριακών δικτύων Μυλοποτάμου και υπόλοιπης Ελλάδας

Α. Καθεστώς ιδιοκτησίας διδακτηρίων

Περιοχή	Έτος	Δημόσια	Κοινοτικά	Εκκλησιαστικά	Ιδιωτικά	Άγνωστα	Άστεγα	Σύνολο δημ./κοιν.
Ελλάδα	1911	14%	15%	18%	49%	4%	0%	19%
Μυλοπόταμος	1911	0%	68%	5%	24%	3%	0%	68%
Ελλάδα	1931	29%	31%	20%	18%	0%	2%	60%
Μυλοπόταμος	1931	41%	45%	0%	14%	0%	0%	86%

Β. Παλαιότητα διδακτηρίων

Περιοχή	Προ 1910	Ποσοστό	1910-1920	Ποσοστό	Μεταγενέστερα 1920	Ποσοστό
Ελλάδα	444	7%	54	1%	5614	92%
Μυλοπόταμος	9	20%	3	7%	32	73%

Γ. Επάρκεια διδακτηρίων

Περιοχή	Αίθουσες διδασκαλίας	Μαθητές	Μαθητές ανά αίθουσα
Ελλάδα	10.306	564.610	55
Μυλοπόταμος	57	2.483	44

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Ανθρωπογεωγραφικές ενότητες διαμερίσματος Ρεθύμνου

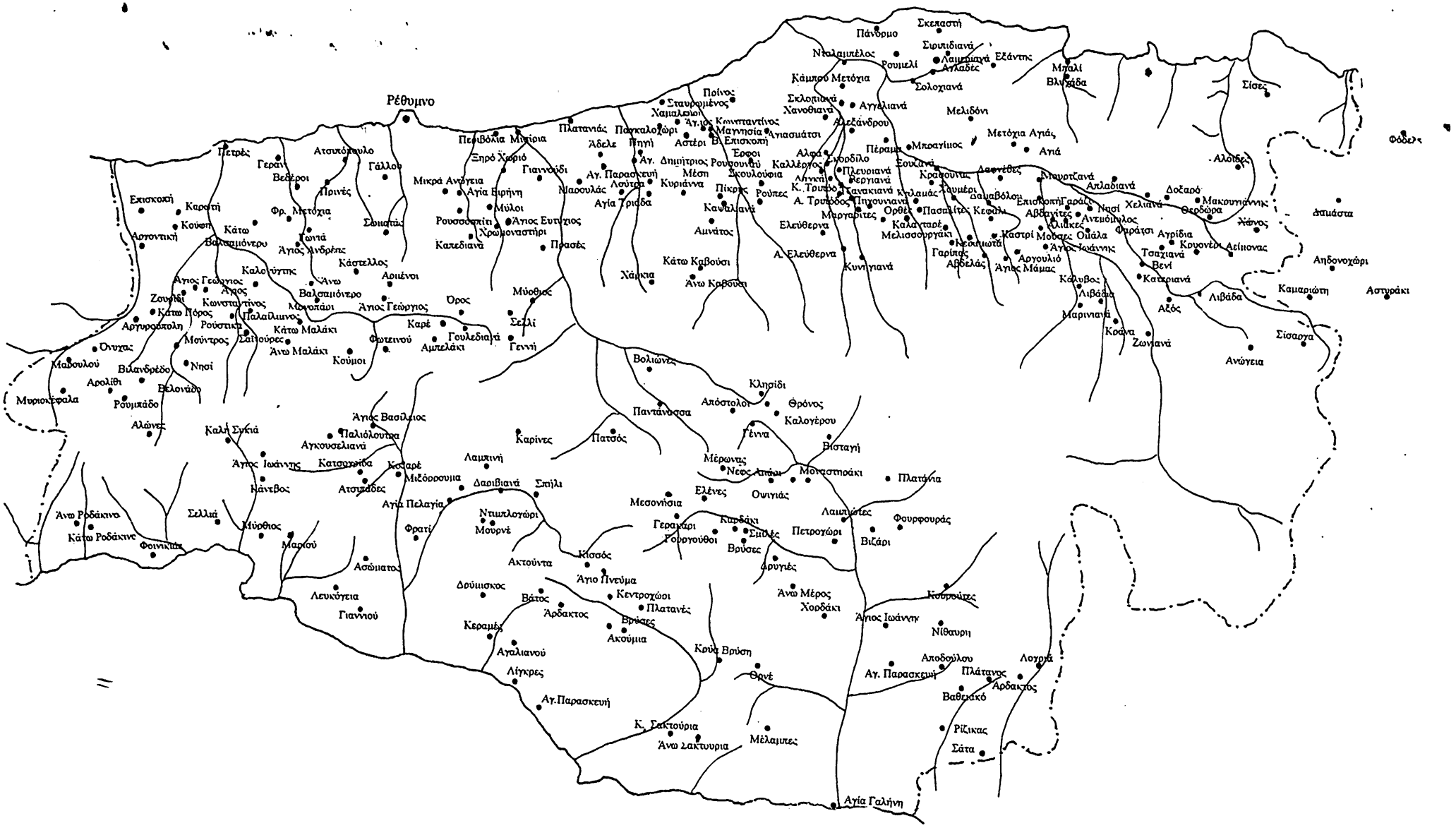

1. Χώρα (Ρέθεμνος)
2. Κάτω Μυλοπόταμος
3. Πάνω Μυλοπόταμος
4. Μέσα Μυλοπόταμος
5. Δυτικό Ρέθυμνο
6. Βαλκάνια
7. Κατωμέρια
8. Αρκαδιώτικα
9. Βρυσινοχώρια
10. Αμάρι
11. Αμπαδιά
12. Άη Βασίλης
13. Πίσω Γιαλιά

Κλίμακα 1:210.000

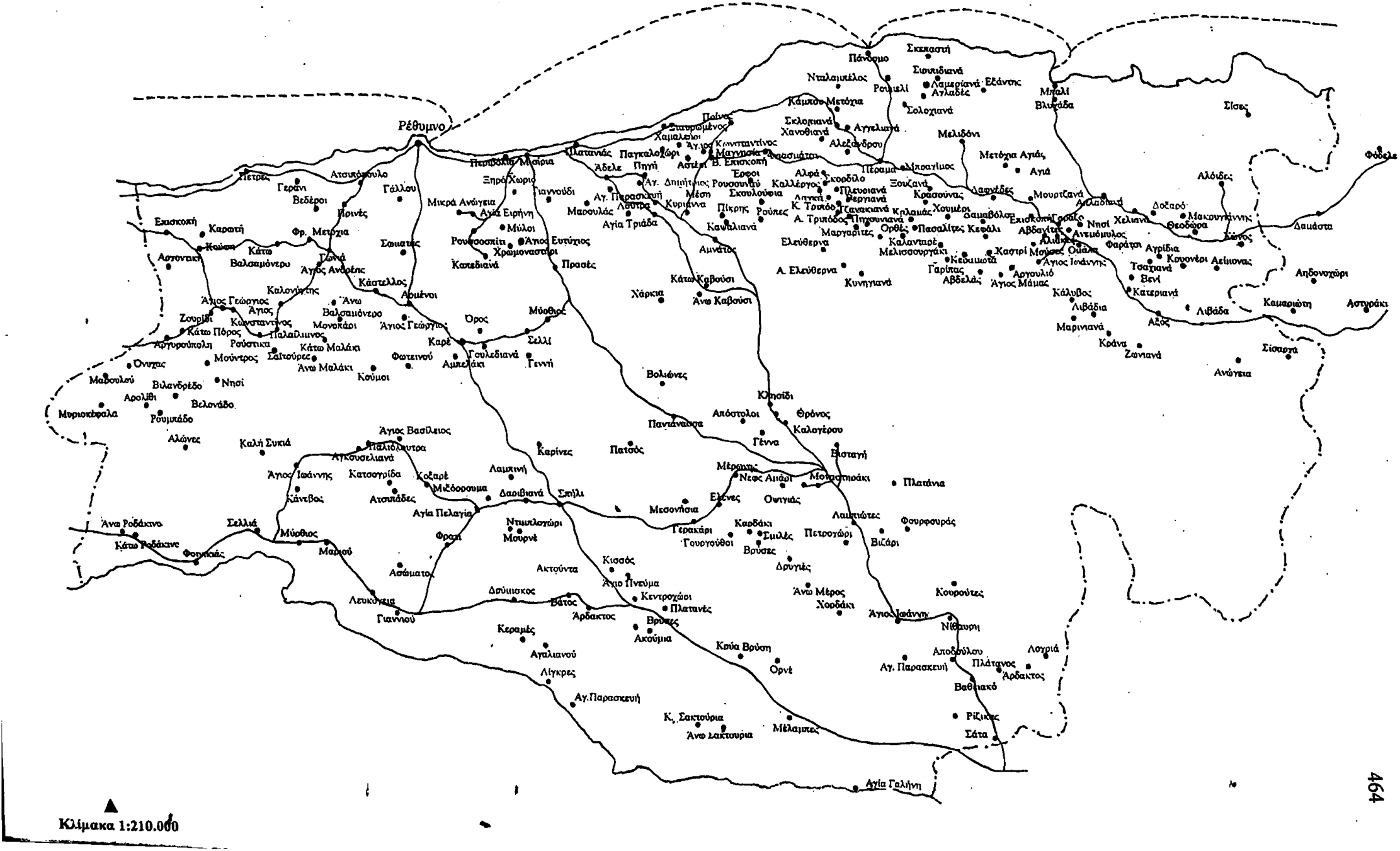
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2. Χάρτης κατανομής *εδαφών και ανάπτυξης οικισμών διαμερίσματος Ρεθύμνου*

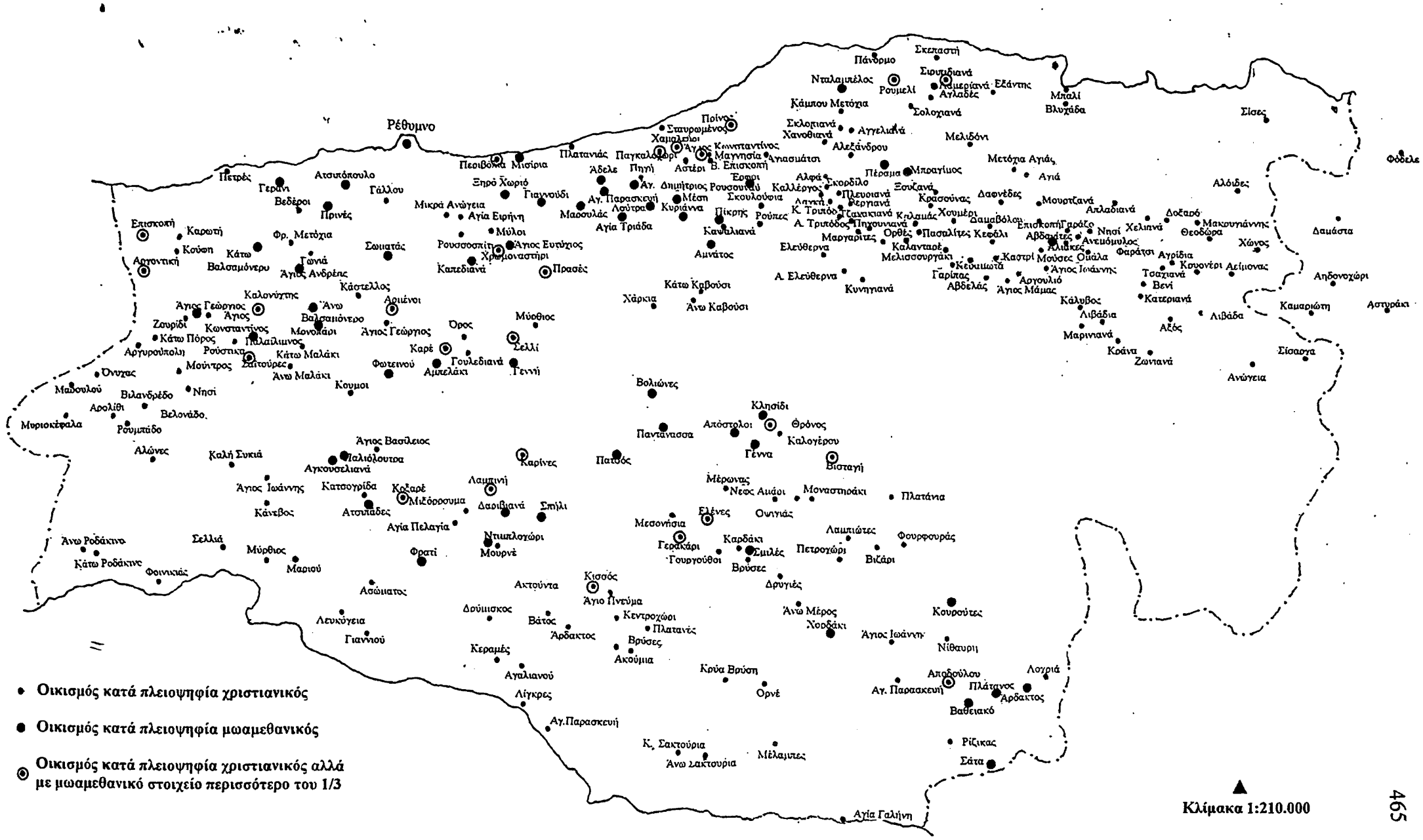

Κλίμακα 1:210.000

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4. Συγκοινωνιακό δίκτυο διαμερίσματος Ρεθύμνου

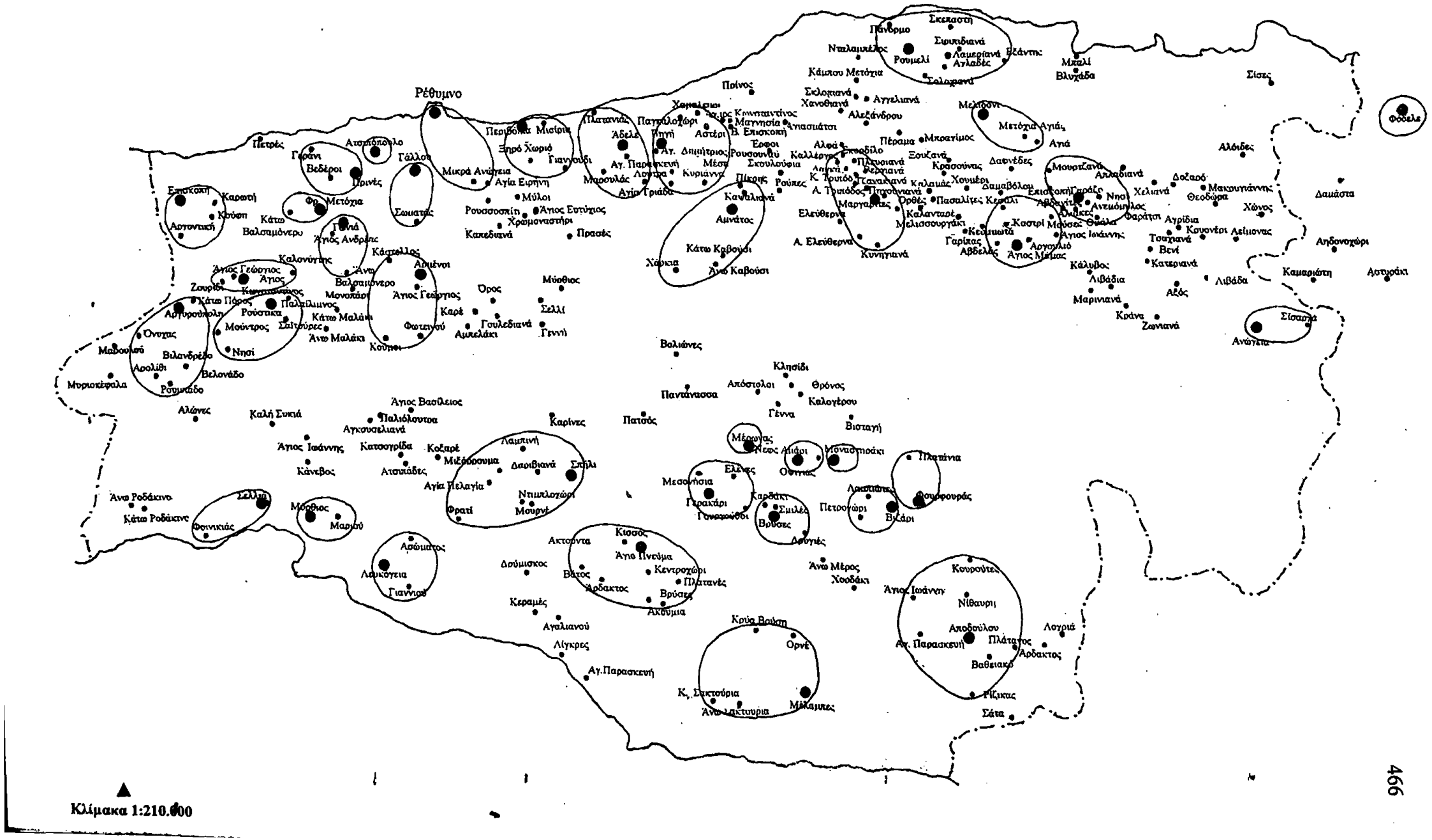
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5. Πληθυσμιακή σχέση χριστιανικού και μωαμεθανικού πληθυσμού το έτος 1881

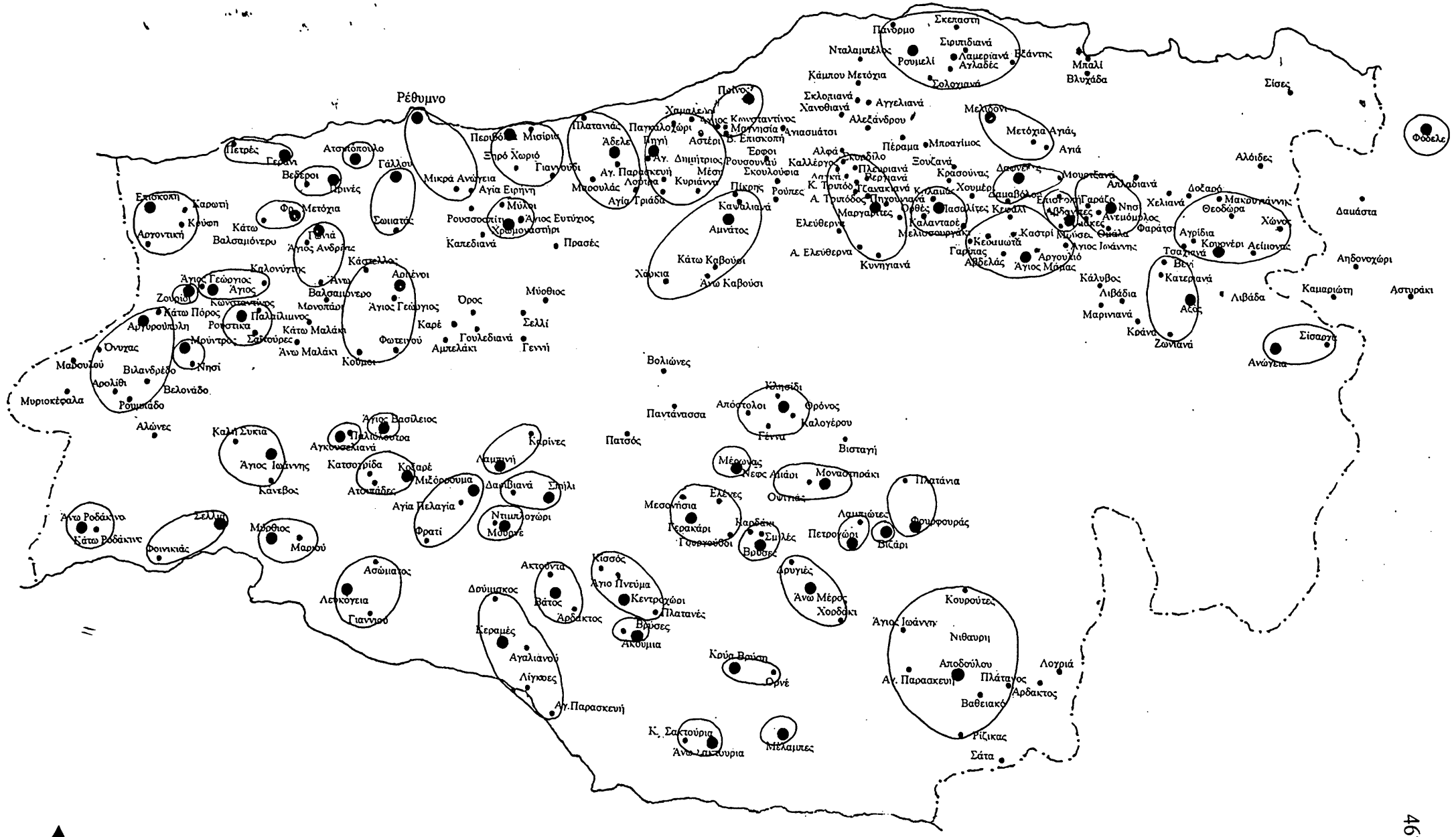

- Οικισμός κατά πλειοψηφία χριστιανικός
- Οικισμός κατά πλειοψηφία μωαμεθανικός
- Οικισμός κατά πλειοψηφία χριστιανικός αλλά με μωαμεθανικό στοιχείο περισσότερο του 1/3

Κλίμακα 1:210.000

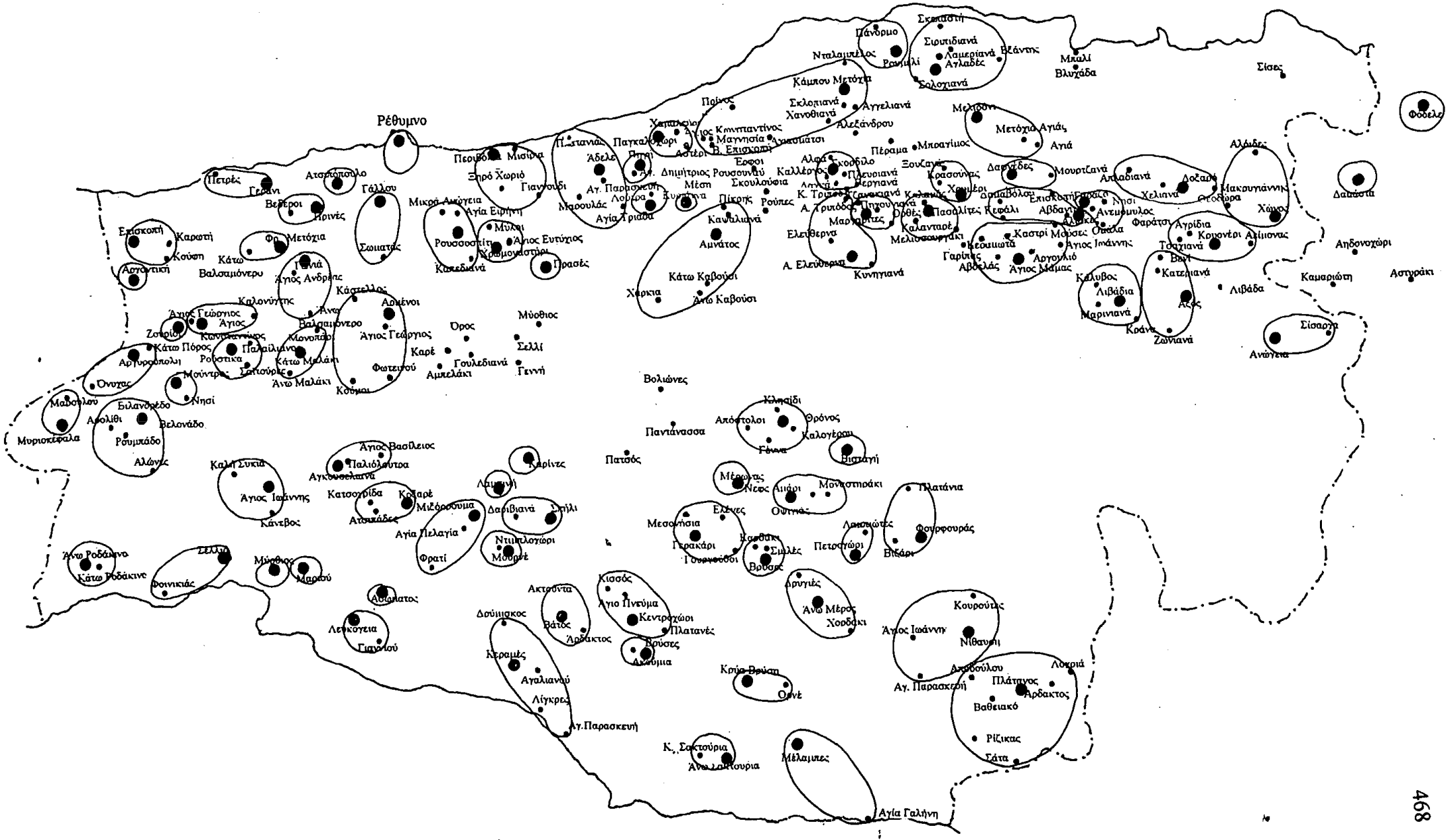
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6. Σχολεία και σχολικές περιφέρειες διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1866

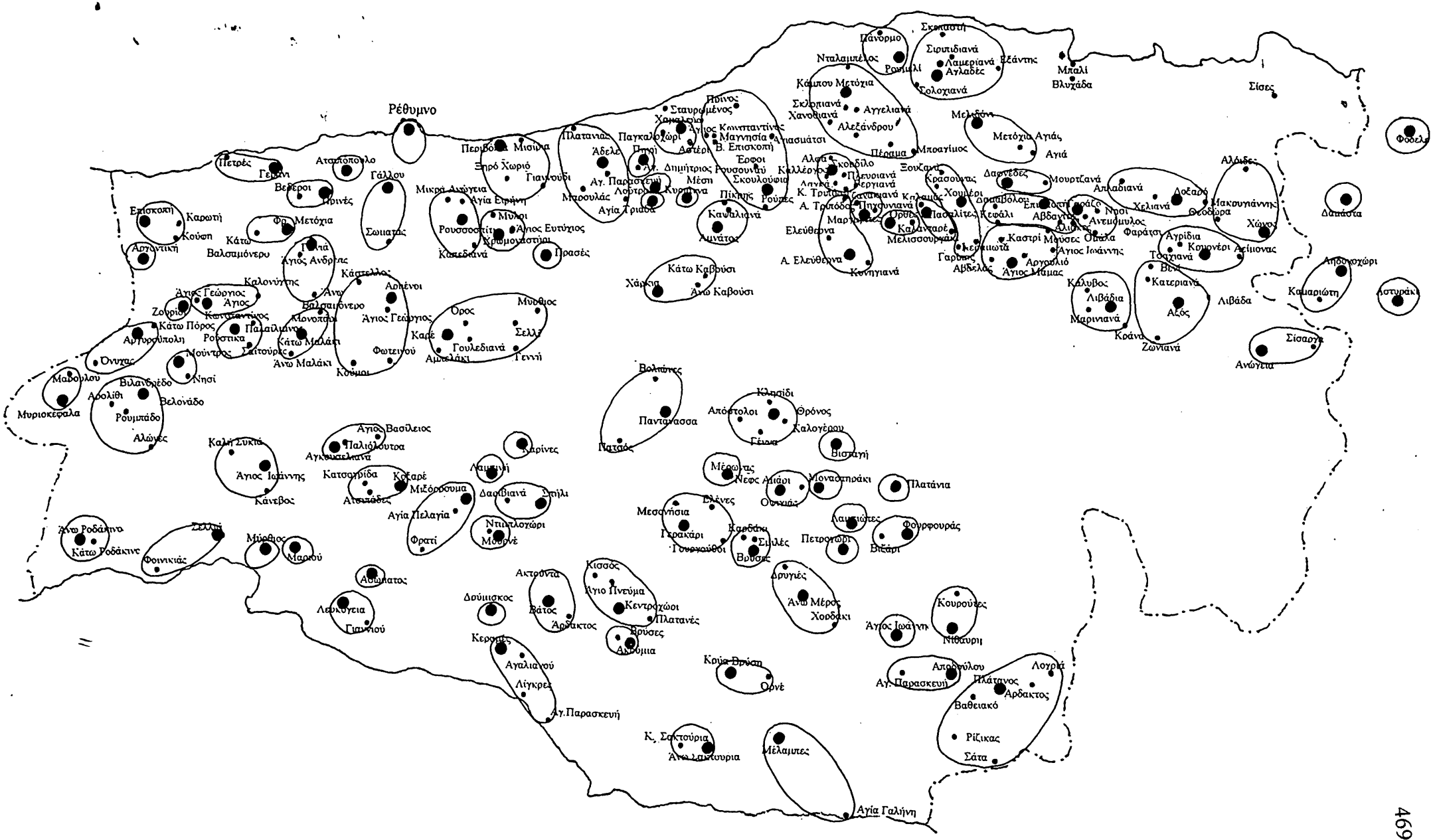
Κλίμακα 1:210.000

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8. Σχολεία και σχολικές περιφέρειες διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1889

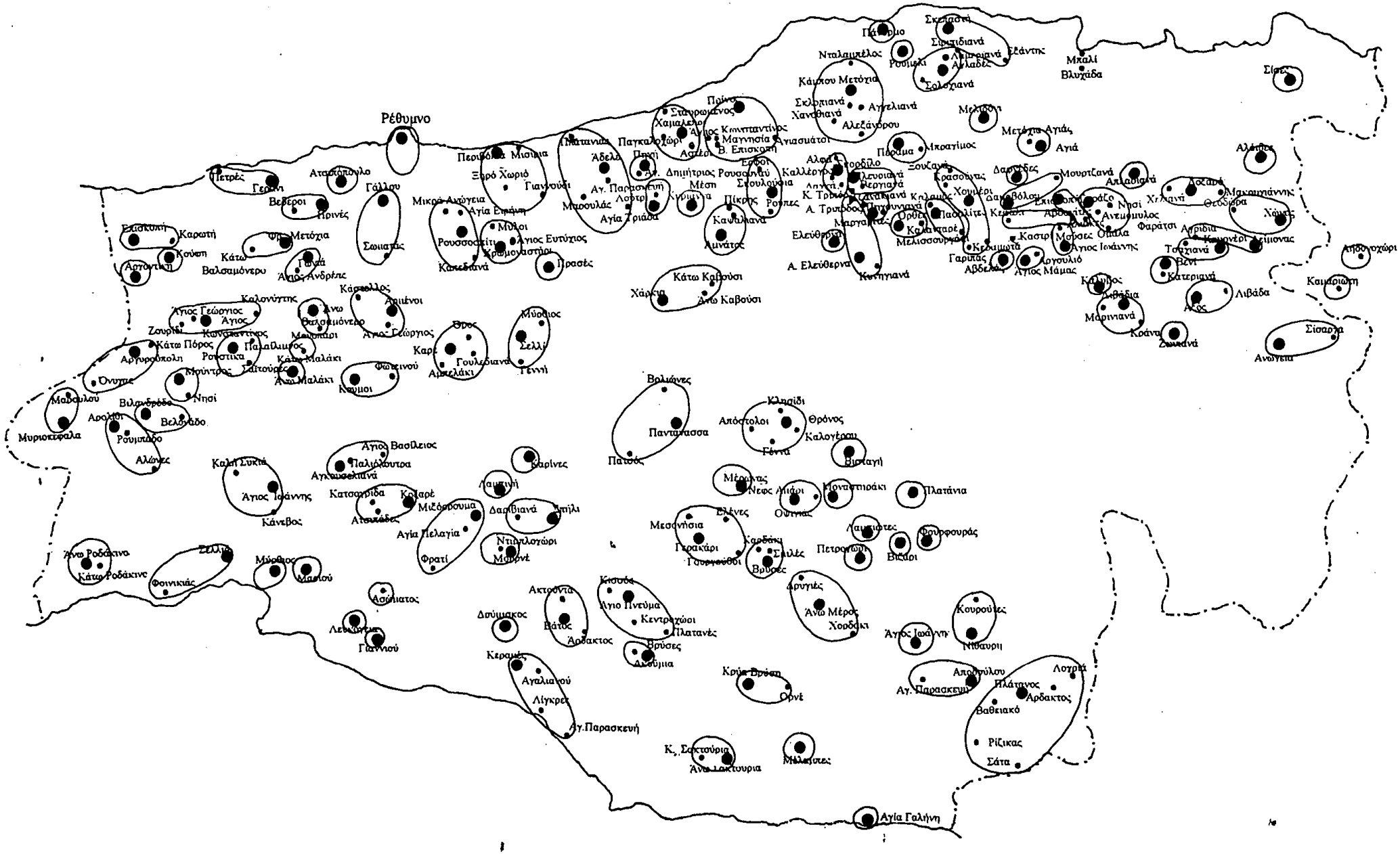
Κλίμακα 1:210000

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9. Σχολεία και σχολικές περιφέρειες διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1899

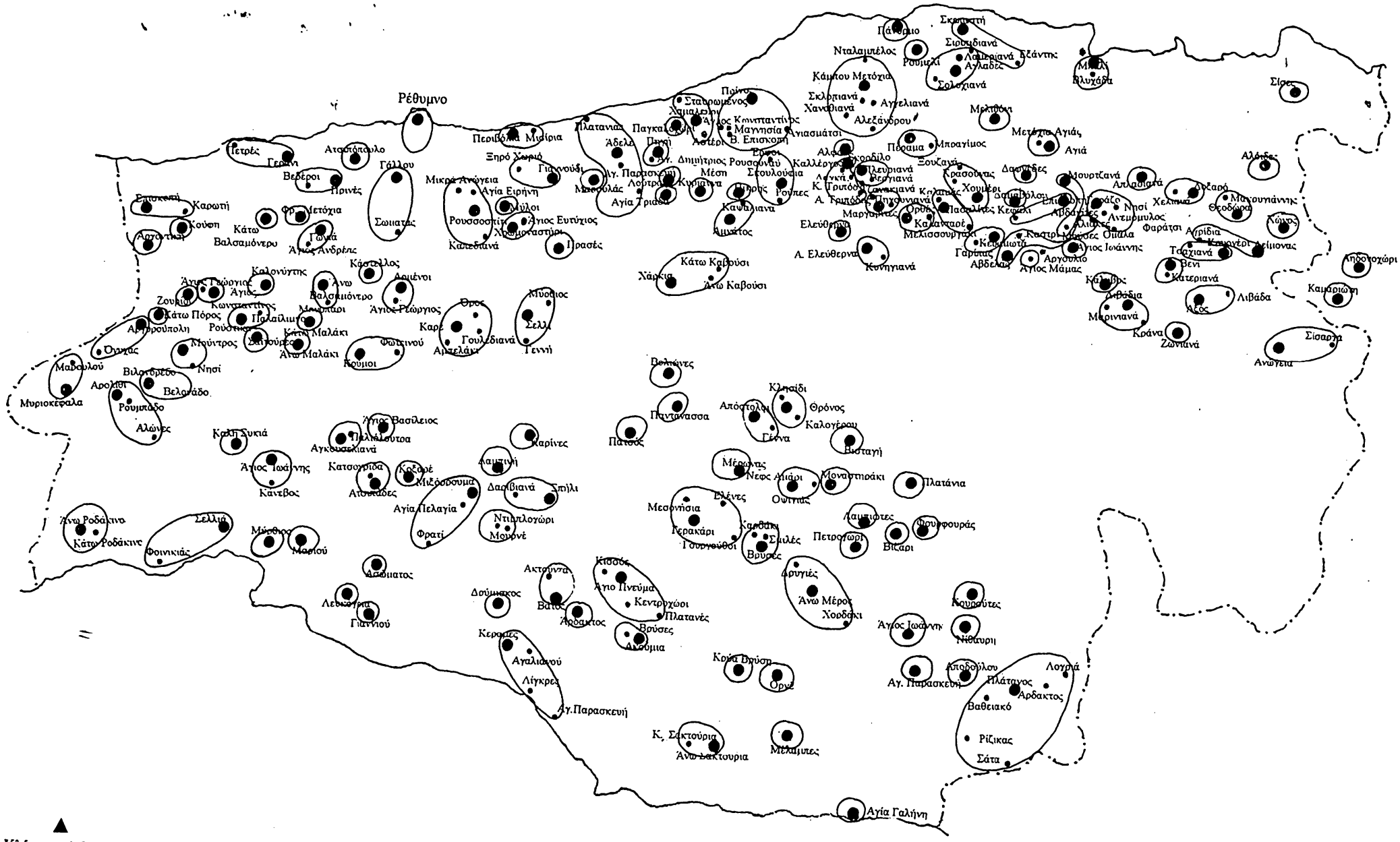

▲
Κλίμακα 1:210.000

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10. Σχολεία και σχολικές περιφέρειες διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1912

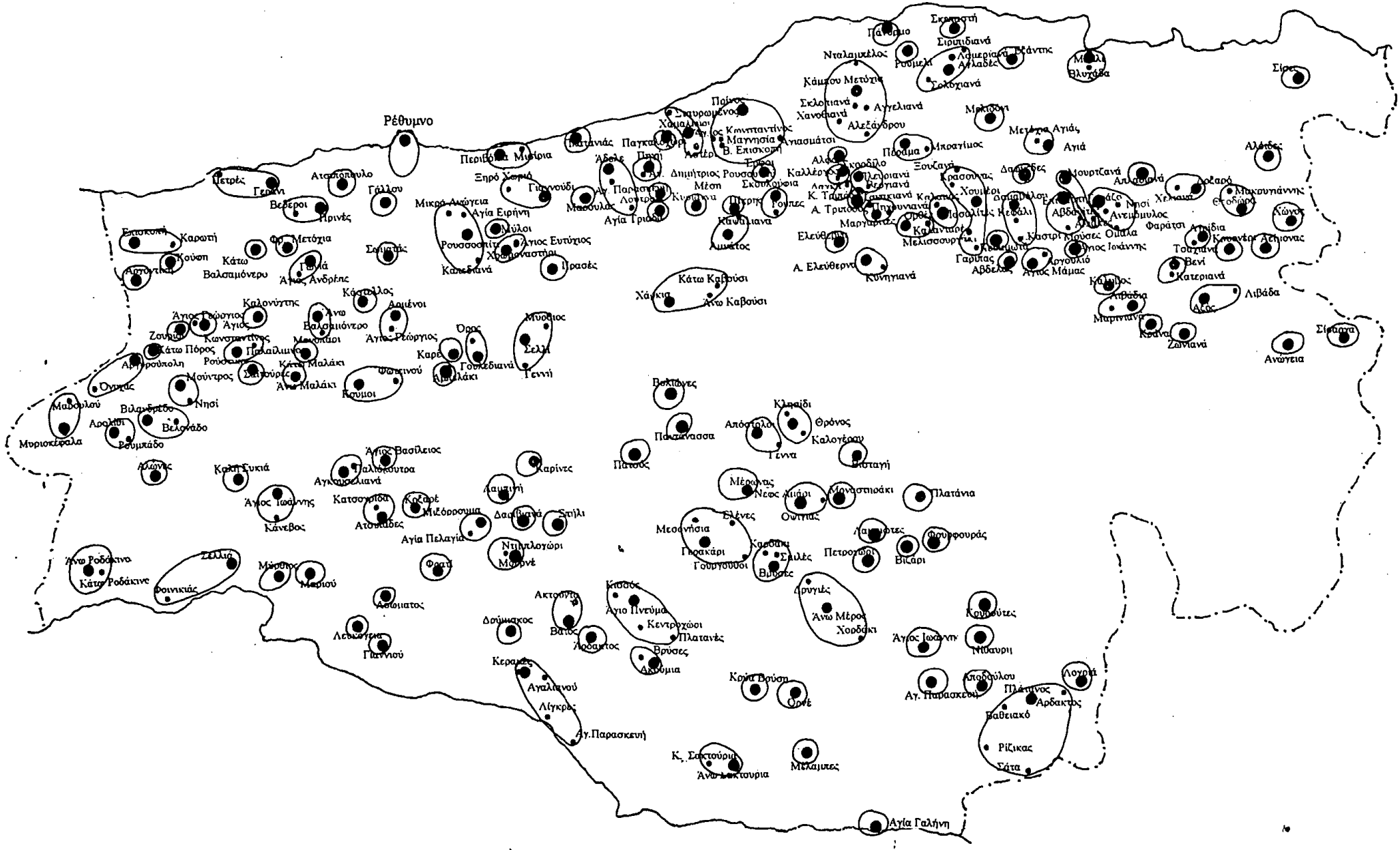

▲
Κλίμακα 1:210.000

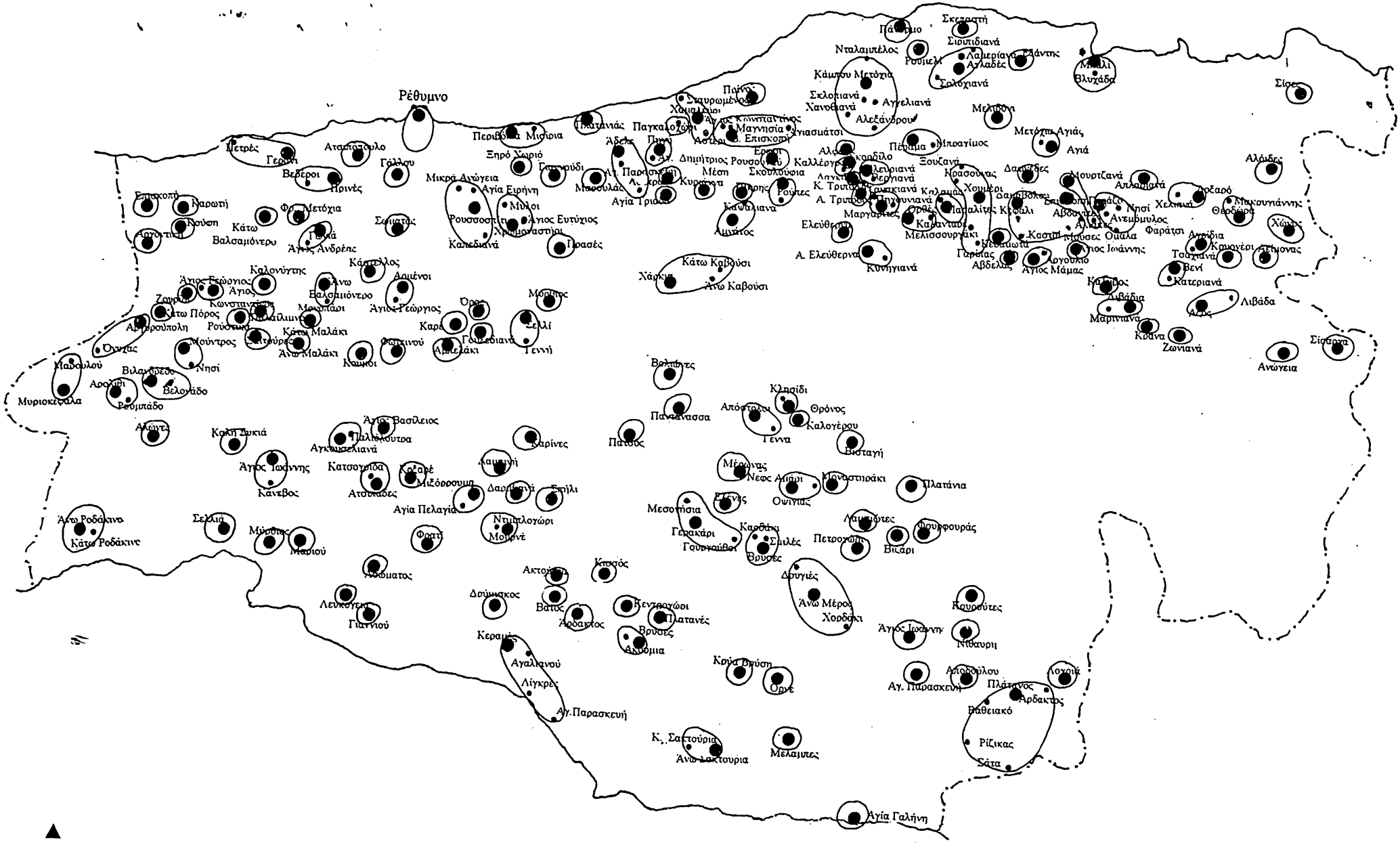

Κλίμακα 1:210.000

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12. Σχολεία και σχολικές περιφέρειες διαμερίσματος Ρεθύμνου το έτος 1928

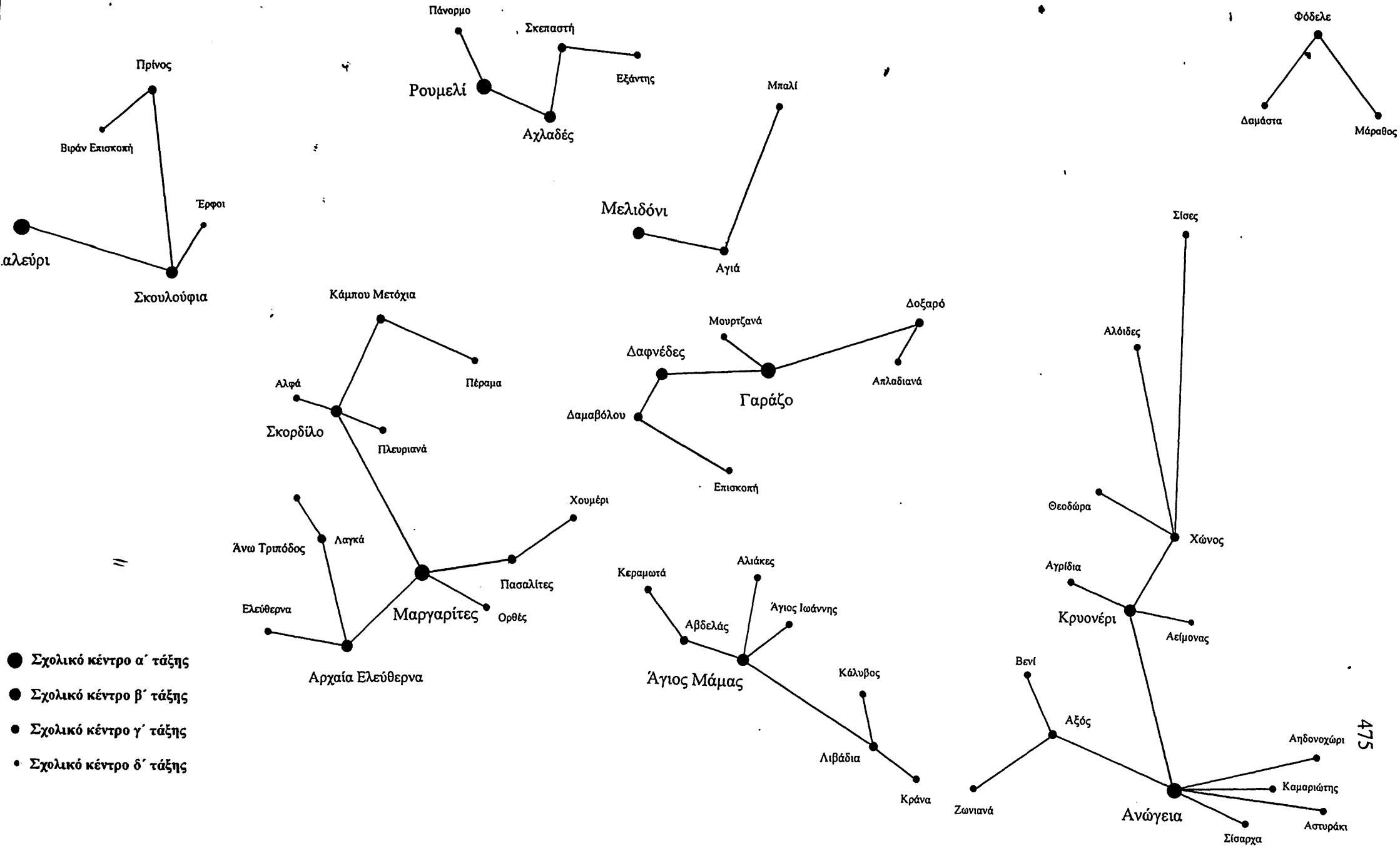
Κλίμακα 1:210.000

Ρέθυμνο
Ηράκλειο
Σητεία
Ιεράπετρα
Μοίρες
Τυμπάκι
Φοινικιά
Αγία Γαλήνη
Κλίμακα 1:210.000

ΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14. Σχολικές επιρροές διαμερίσματος Ρεθύμνου κατά τον 19ο αιώνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

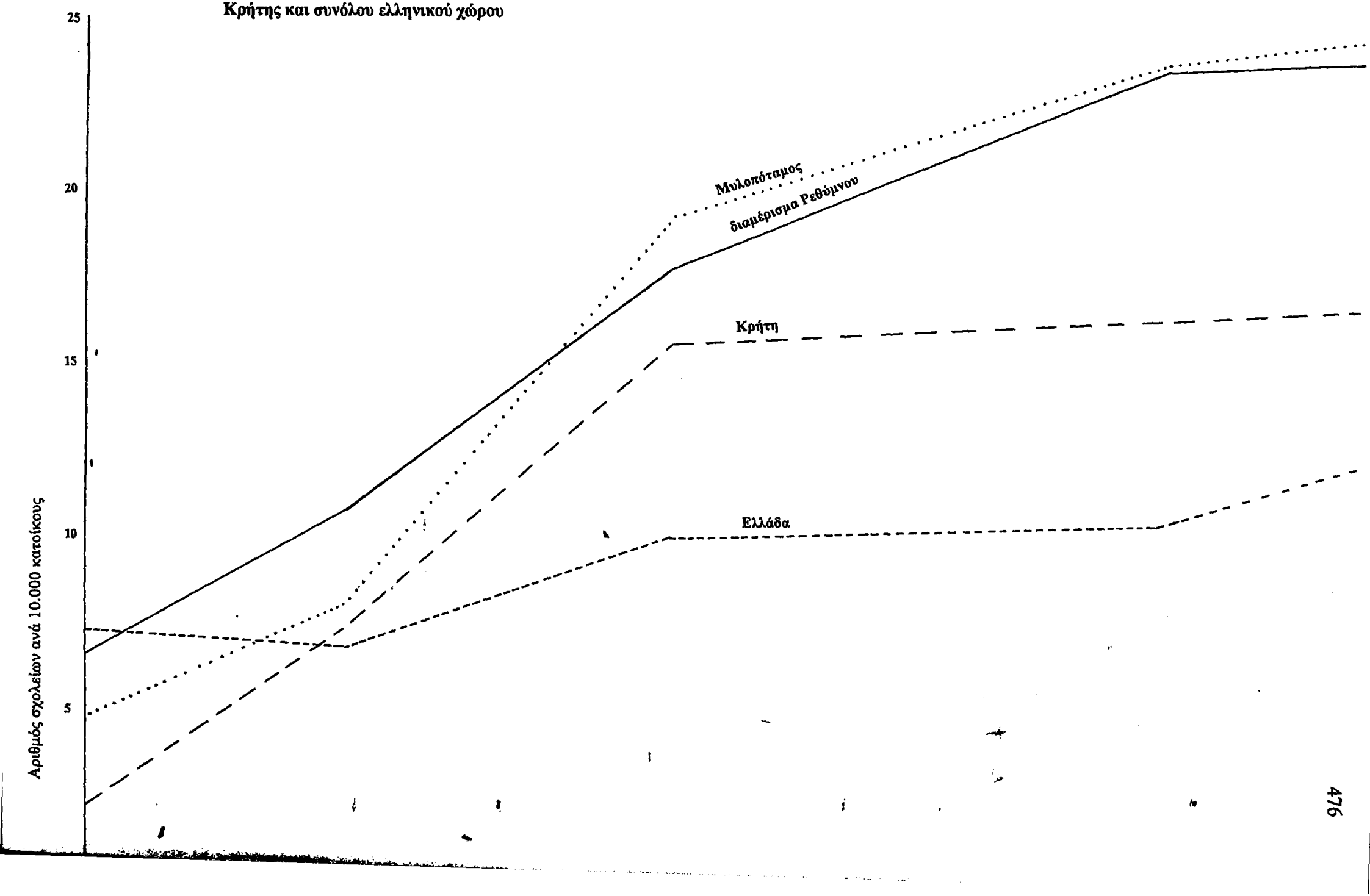
Σχολικό κέντρο α΄ τάξης

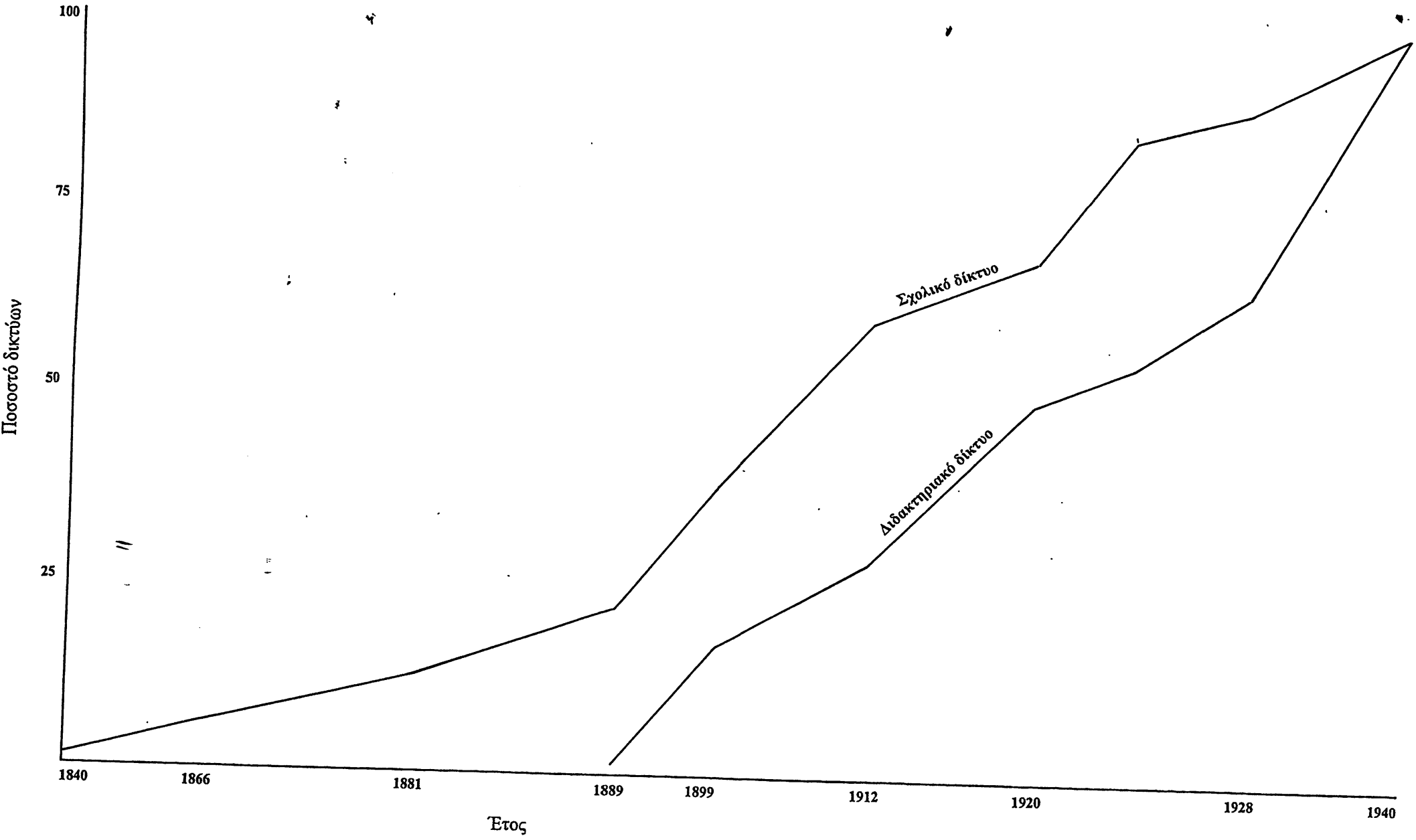
Σχολικό κέντρο β΄ τάξης

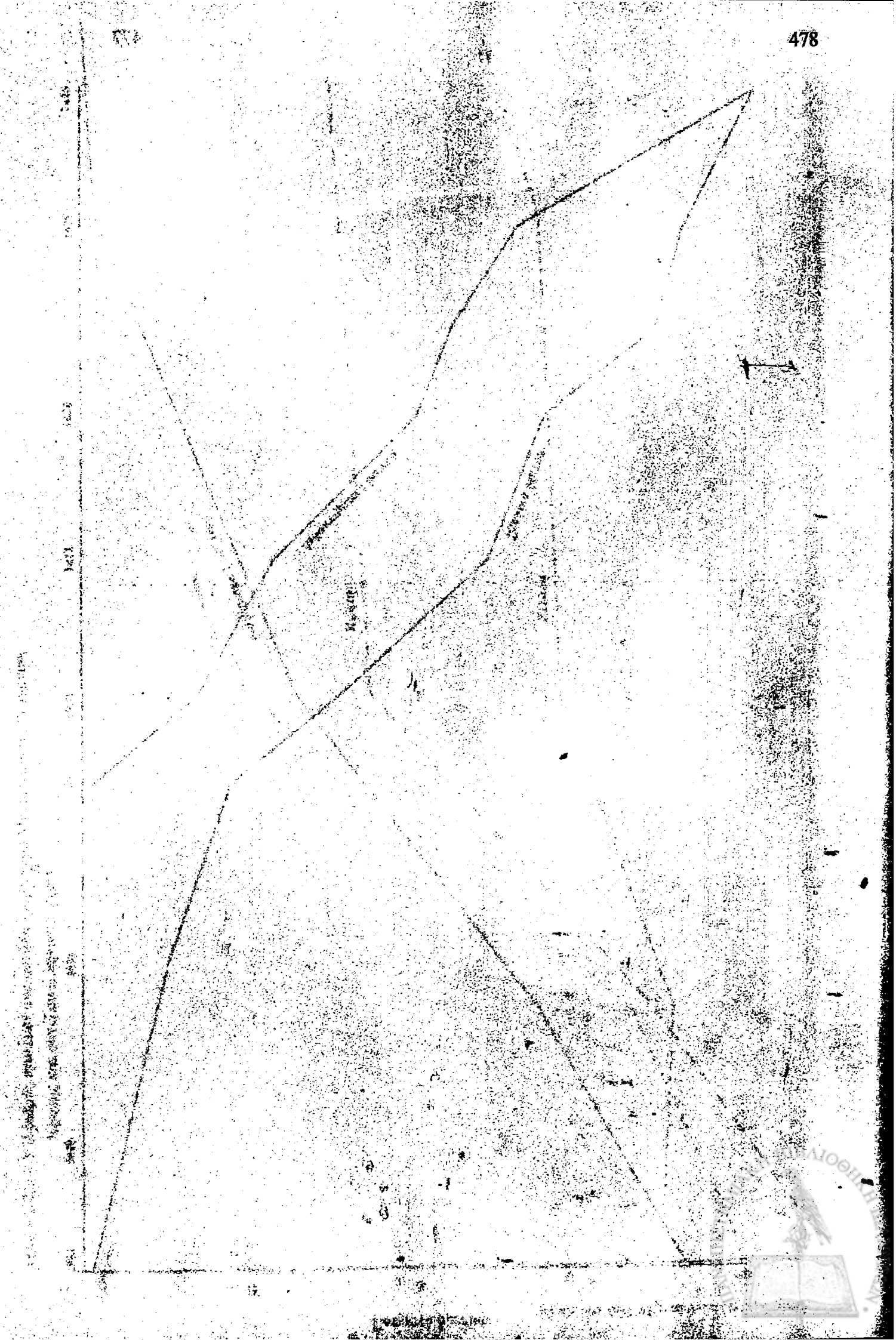
Σχολικό κέντρο γ΄ τάξης

Σχολικό κέντρο δ΄ τάξης

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Αριθμός σχολείων ανά μονάδα πληθυσμού Μυλοποτάμου, Ρεθύμνου, Κρήτης και συνόλου ελληνικού χώρου

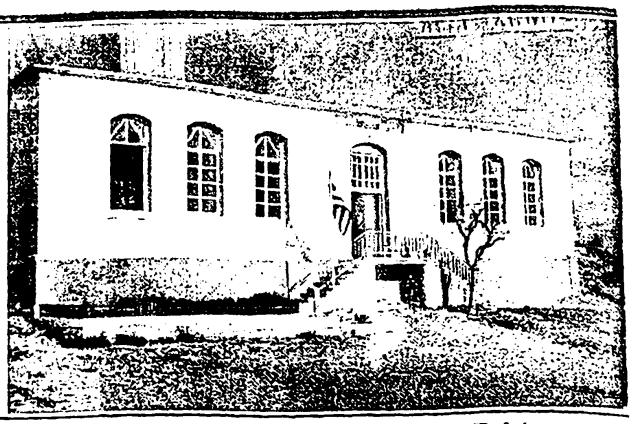

100
75
50
25
Ποσοστό δικτύων
Σχολικό δίκτυο
Διδακτηριακό δίκτυο
1840
1866
1881
1889
1899
1912
1920
1928
1940
Έτος

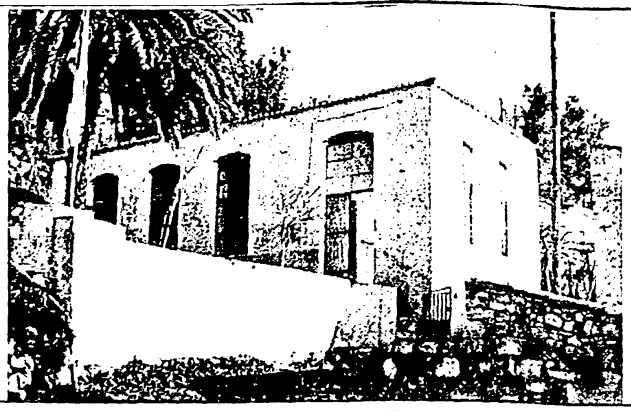

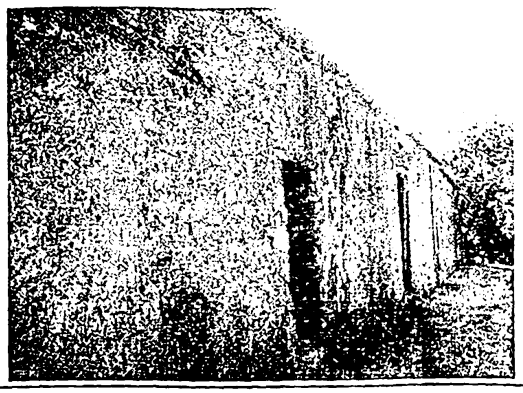
Φωτογραφία 1. Διδακτήριο Αβδελά
(1940)

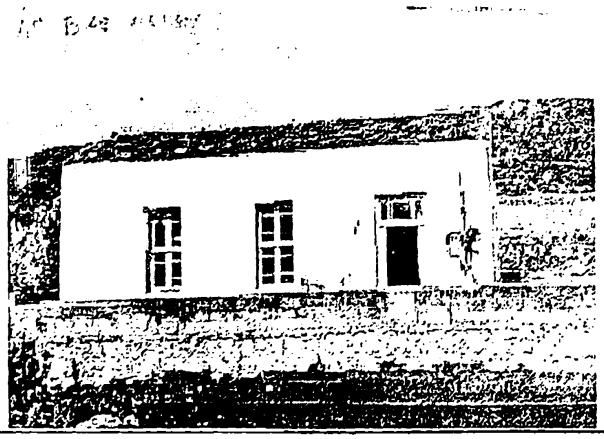
Φωτογραφία 2. Διδακτήριο Αγίας Γαλήνης
(1930)

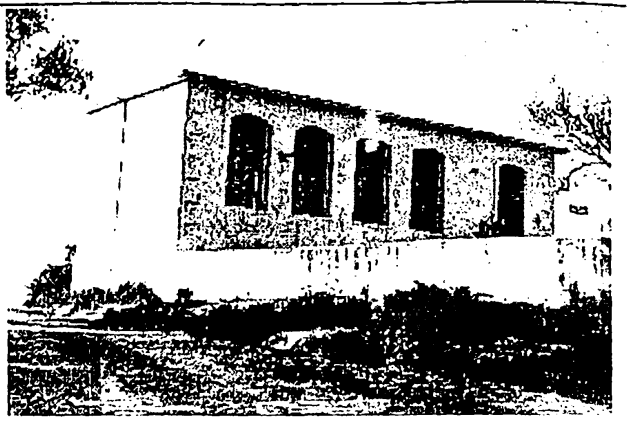
Φωτογραφία 3. Διδακτήριο Αγίας Παρασκευής Αμαρίου
(1925)

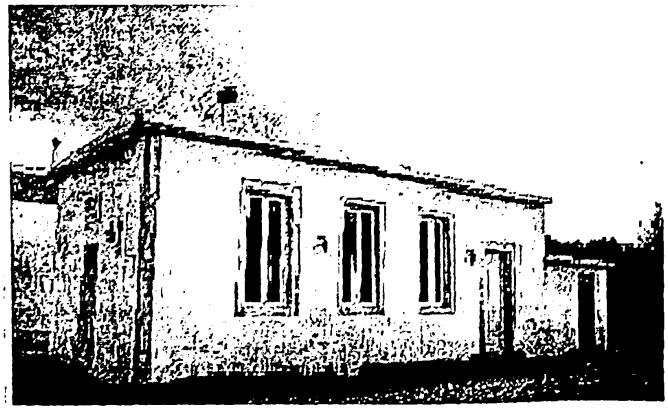
Φωτογραφία 4. Διδακτήριο Αγίου Πνεύματος
(1836-τροποποιημένο)

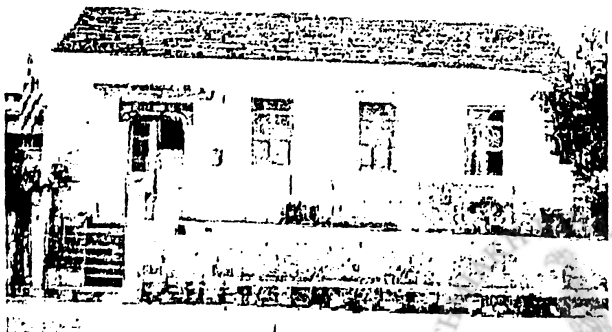
Φωτογραφία 5. Διδακτήριο Αγίου Βασιλείου
(προ 1897-τροποποιημένο)

Φωτογραφία 6. Διδακτήριο Αγ. Ιωάννη Μυλ.
(1933)

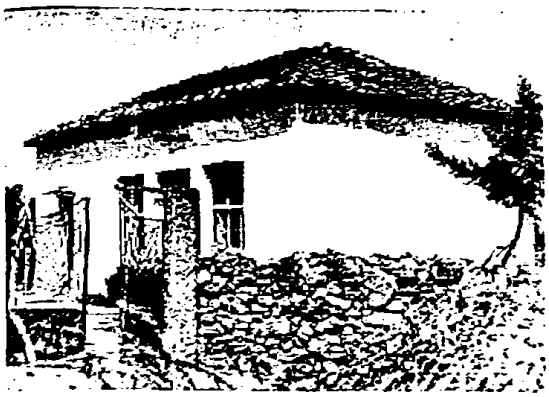
Φωτογραφία 7. Διδακτήριο Αγίου Ιωάννη Καμένου
(1900)

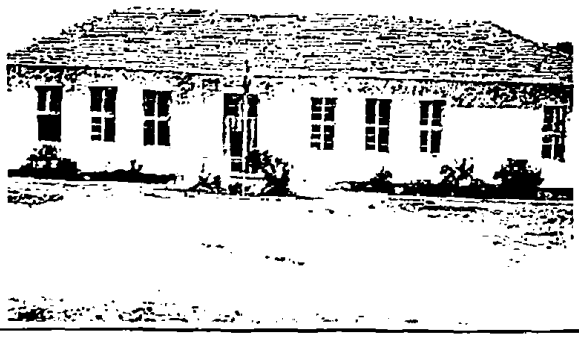
Φωτογραφία 8. Διδακτήριο Αγίου Κωνσταντίνου
(1875-τροποποιημένο)

Φωτογραφία 9. Διδακτήριο Αγκουσελιανών
(1932-με προσθήκη)

Φωτογραφία 10. Διδακτήριο Αγριδίων
(1940)

Φωτογραφία 11. Διδακτήριο Άδελε
(1933)

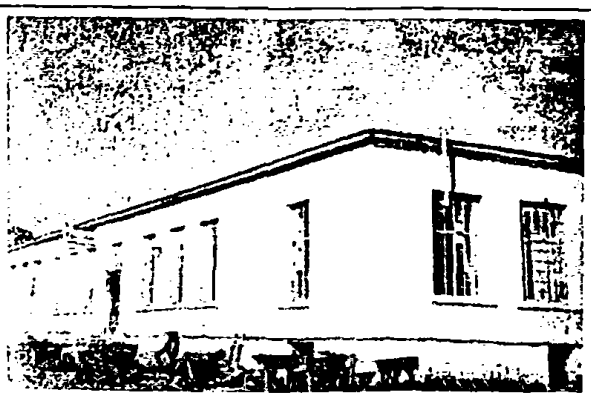
Φωτογραφία 12. Διδακτήριο Αείμονα
(1899)

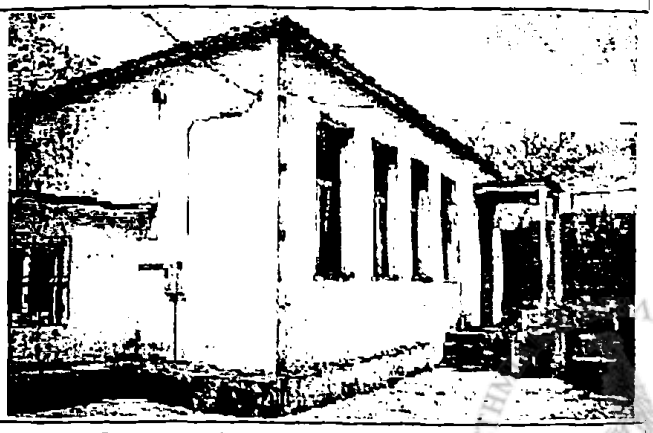
Φωτογραφία 13. Διδακτήριο Αείμονα
(1929)

Φωτογραφία 14. Διδακτήριο Αηδονοχωρίου
(1931)

Φωτογραφία 15. Διδακτήριο Ακουμίων
(1930)

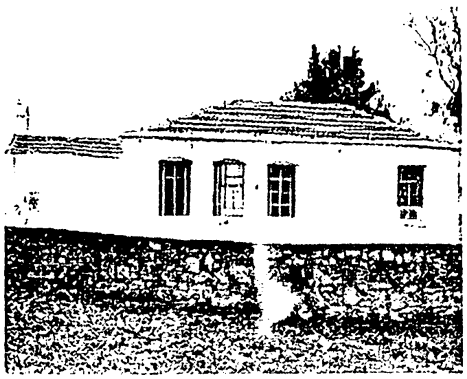

Φωτογραφία 16. Διδακτήριο Ακτούντων
(1937)

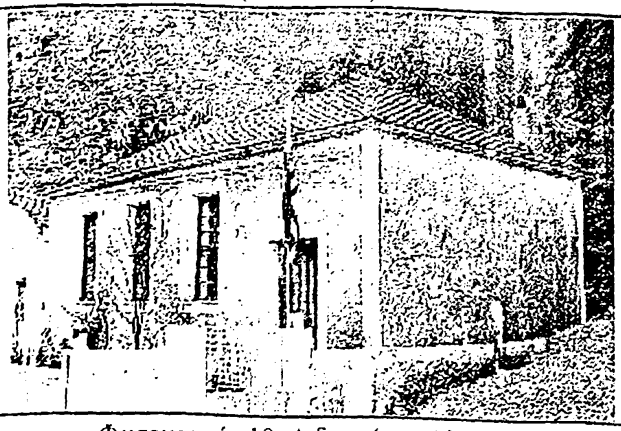
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ · ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

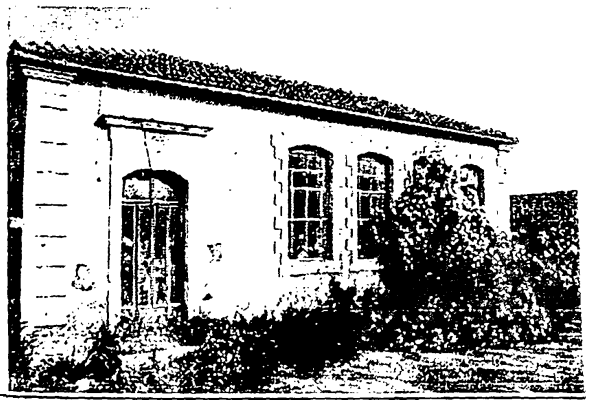
Φωτογραφία 17. Διδακτήριο Αλόιδων
(1938-1954)

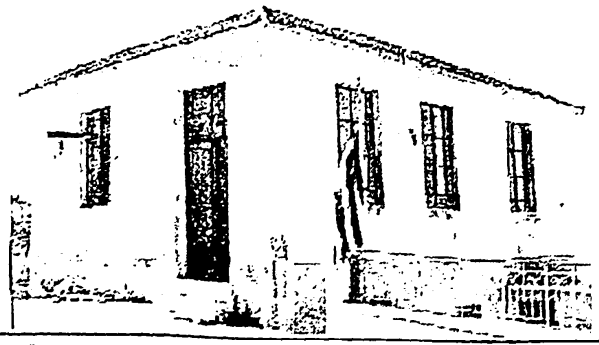
Φωτογραφία 18. Διδακτήριο Αλφάς
(1930)

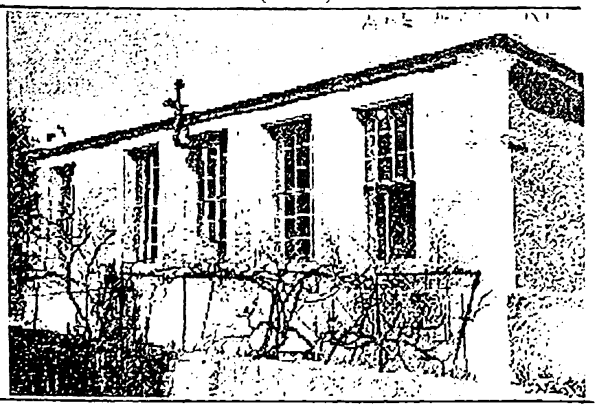
Φωτογραφία 19. Διδακτήριο Αλωνών
(1927)

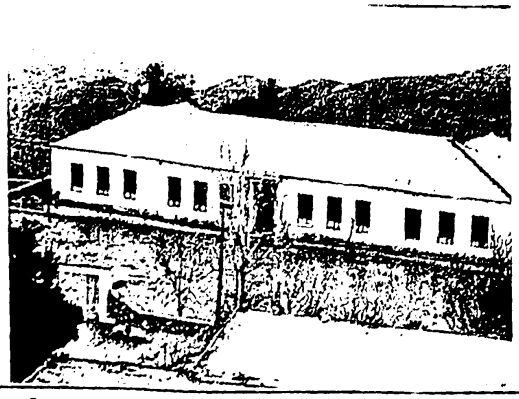
Φωτογραφία 20. Διδακτήριο Αμπελακιού
(1927)

Φωτογραφία 21. Διδακτήριο Άνω Βαλσαμόνερου
(προ 1937)

Φωτογραφία 22. Διδακτήριο Άνω Μαλακίου
(1929)

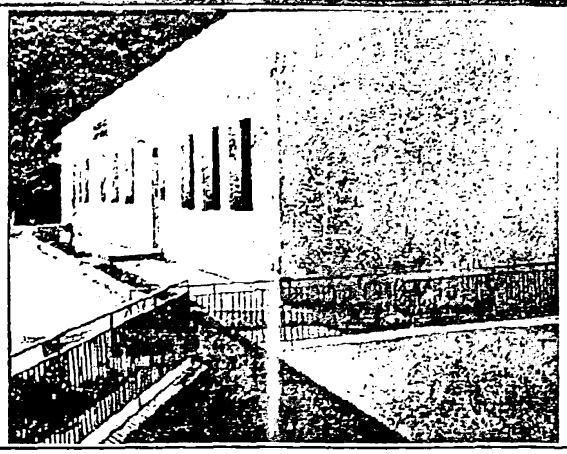

Φωτογραφία 23. Διδακτήριο Ανωγείων 2ο
(1934-με στέγαση μεταπολεμική)

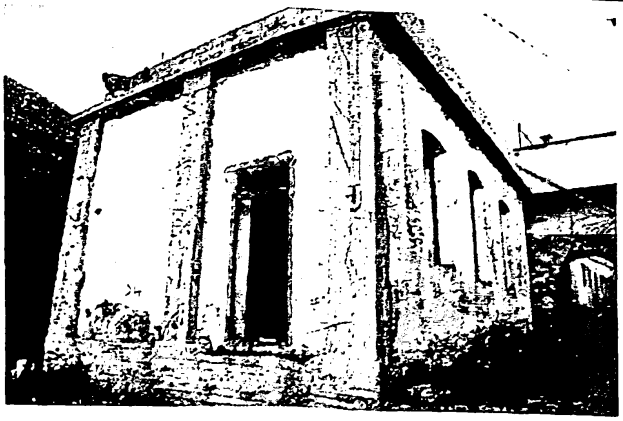

Φωτογραφία 24. Επιγραφή κατεδ. διδακτηρίου Αξού
(1883)

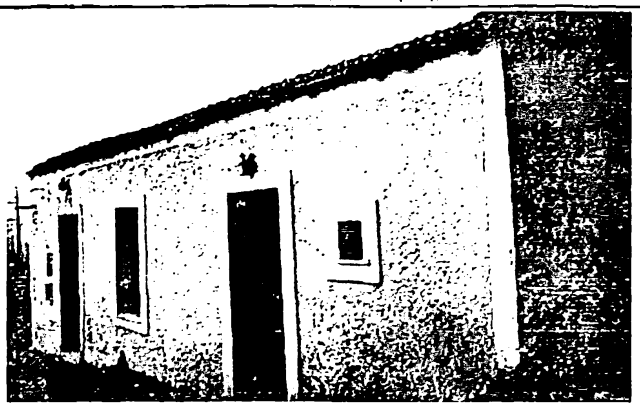
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

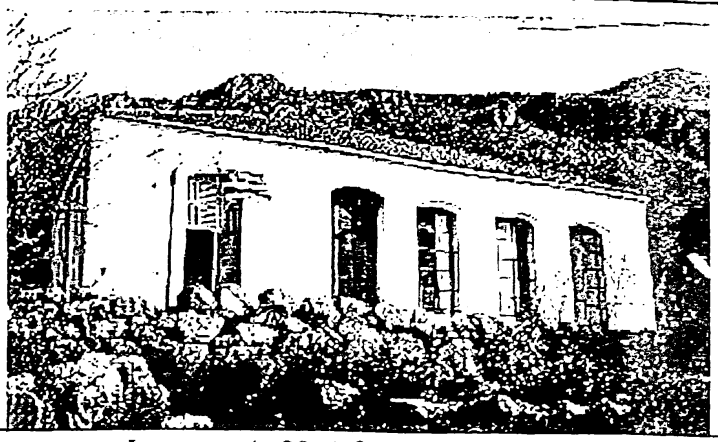
Φωτογραφία 25. Διδακτήριο Αξού
(1929-με προσθήκη)

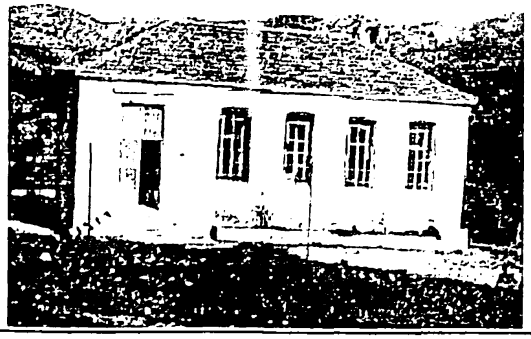
Φωτογραφία 26. Διδακτήριο Απλαδιανών
(1929)

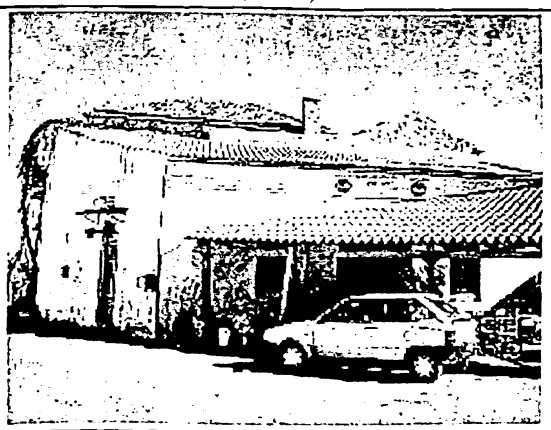
Φωτογραφία 27. Διδακτήριο Αποδούλου
(1901)

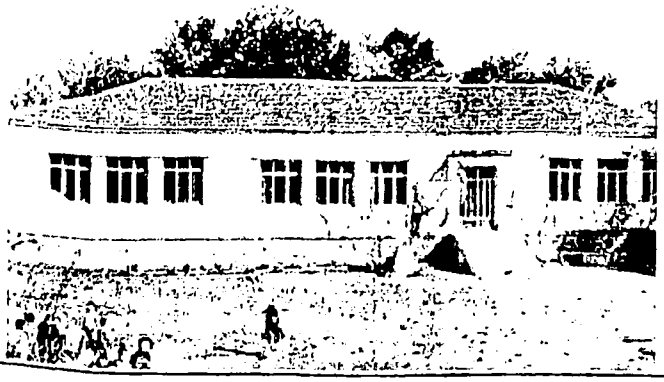
Φωτογραφία 28. Διδακτήριο Αποδούλου
(1934)

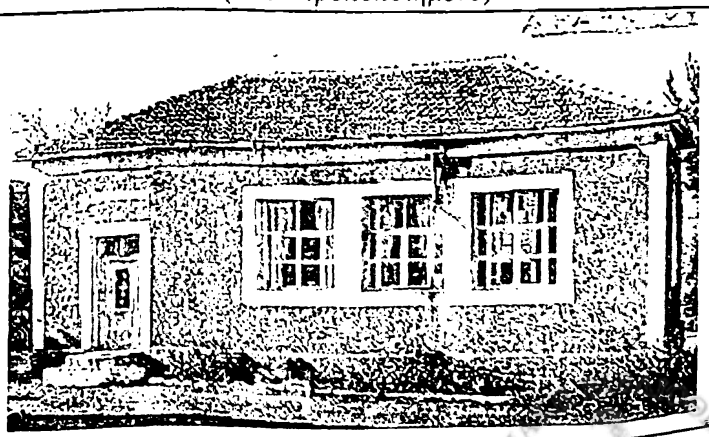
Φωτογραφία 29. Διδακτήριο Αποστόλων
(1928)

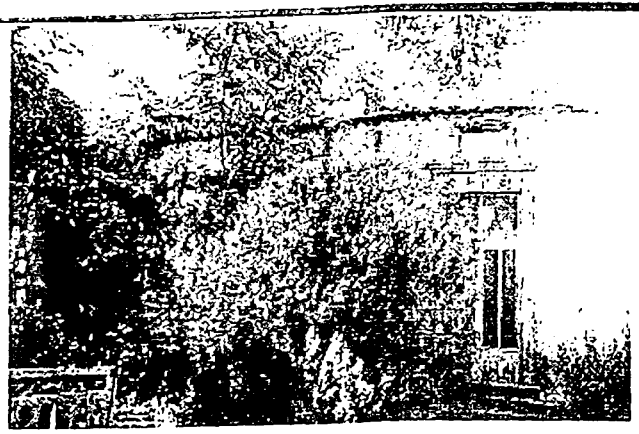
Φωτογραφία 30. Διδακτήριο Αργυρούπολης
(1865-τροποποιημένο)

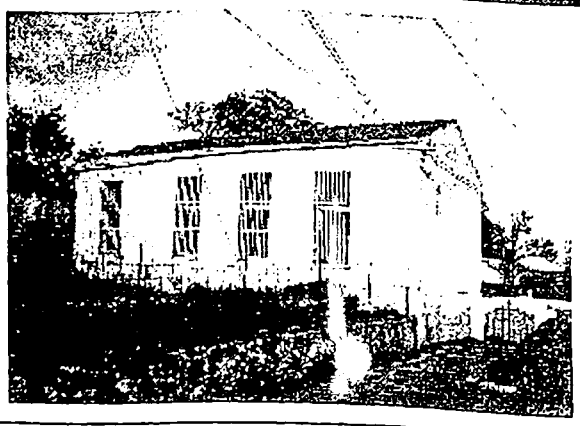
Φωτογραφία 31. Διδακτήριο Αργυρούπολης
(1937-1951)

Φωτογραφία 32. Διδακτήριο Αρδάκτου
(1939)

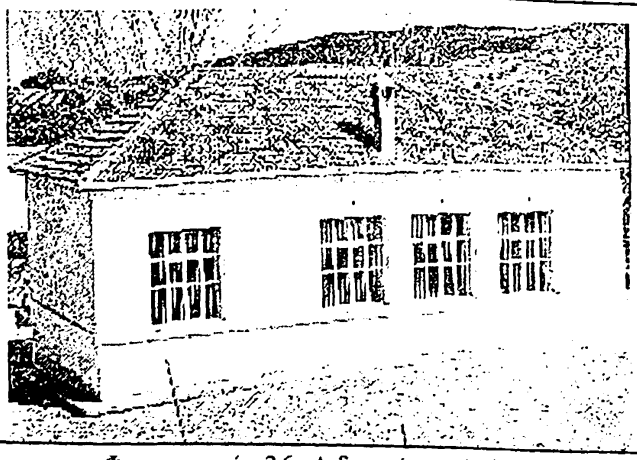
Φωτογραφία 33. Διδακτήριο Αρμένων
(1901)

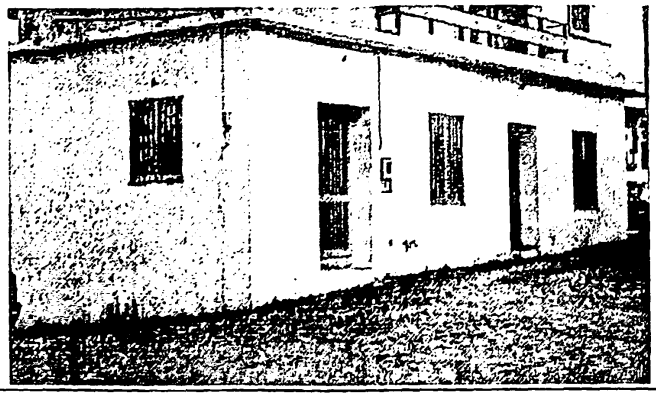
Φωτογραφία 34. Διδακτήριο Αρχαίας Ελεύθερνας
(1887-τροποποιημένο)

Φωτογραφία 35. Διδακτήριο Αρχοντικής
(1910)

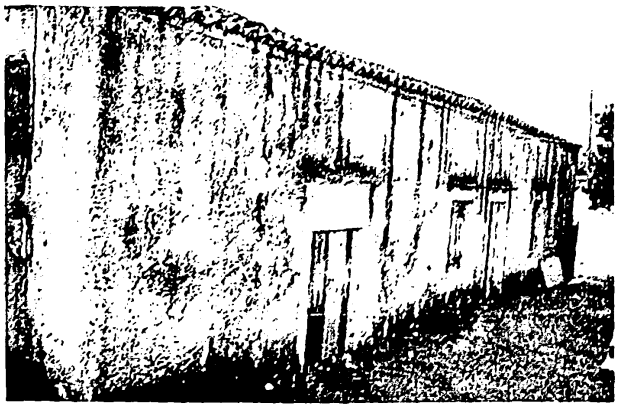
Φωτογραφία 36. Διδακτήριο Αχλαδέ
(1936-1951)

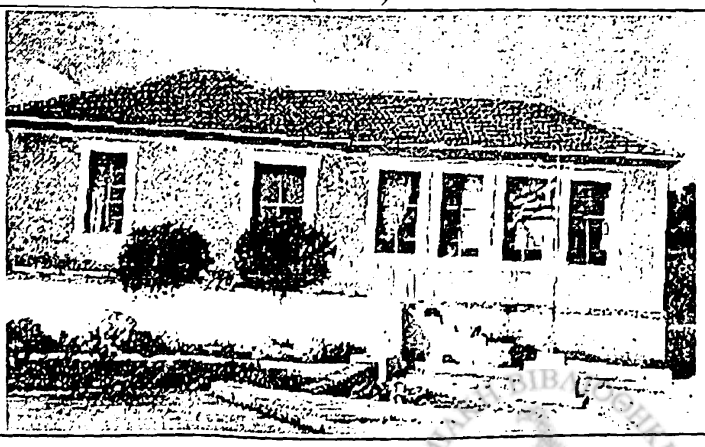
Φωτογραφία 37. Διδακτήριο Βενίου
(1940)

Φωτογραφία 38. Διδακτήριο Βιζαρίου
(1927)

Φωτογραφία 39. Διδακτήριο Βισταγής
(προ 1901)

Φωτογραφία 40. Διδακτήριο Βισταγής
(1933)

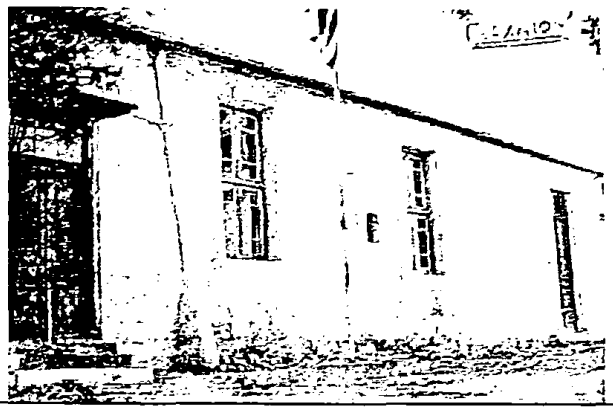
Φωτογραφία 41. Διδακτήριο Βολιώνων
(1937)

Φωτογραφία 42. Διδακτήριο Γάλου
(1926)

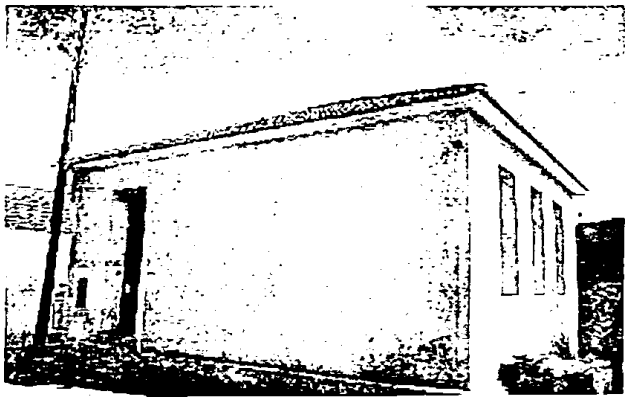
Φωτογραφία 43. Διδακτήριο Γαράζου
(1927)

Φωτογραφία 44. Διδακτήριο Γερανίου
(1895)

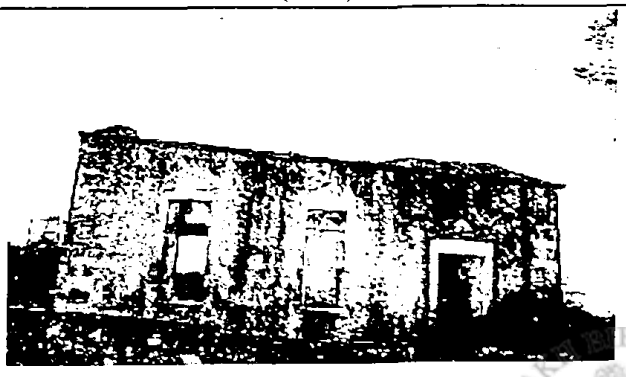
Φωτογραφία 45. Διδακτήριο Γιαννιού
(1929)

Φωτογραφία 46. Διδακτήριο Γιαννουδιού
(1929)

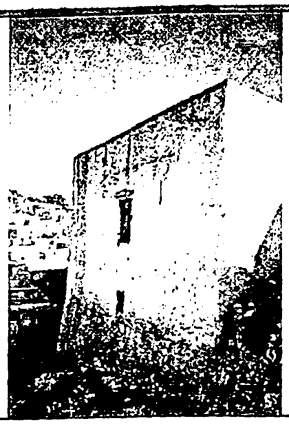

Φωτογραφία 47. Διδακτήριο Γουλεδιανών
(1923)

Φωτογραφία 48. Διδακτήριο Δαμαβόλου
(1927)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

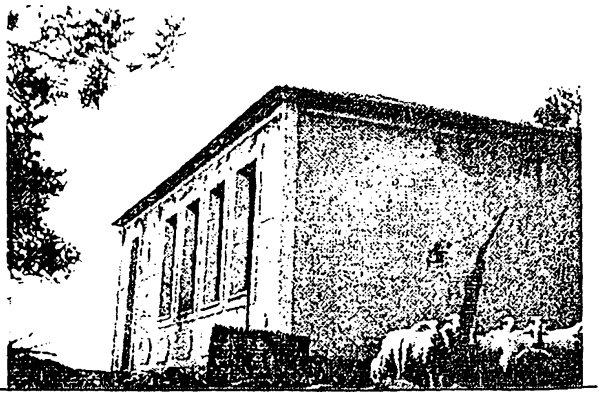
Φωτογραφία 49. Διδακτήριο Δαμάστας
(1902)

Φωτογραφία 50. Διδακτήριο Δαριβιανών
(1924)

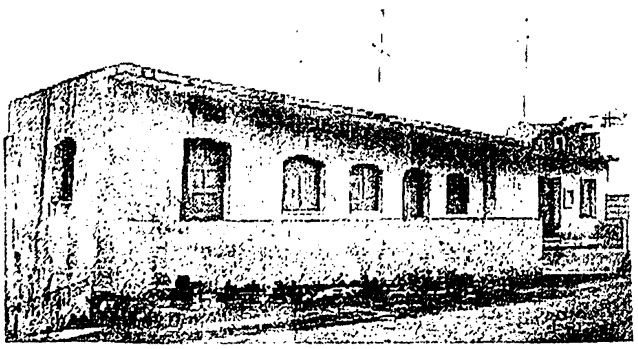
Φωτογραφία 51. Διδακτήριο Δοξαρού
(1889)

Φωτογραφία 52. Διδακτήριο Δοξαρού
(1933)

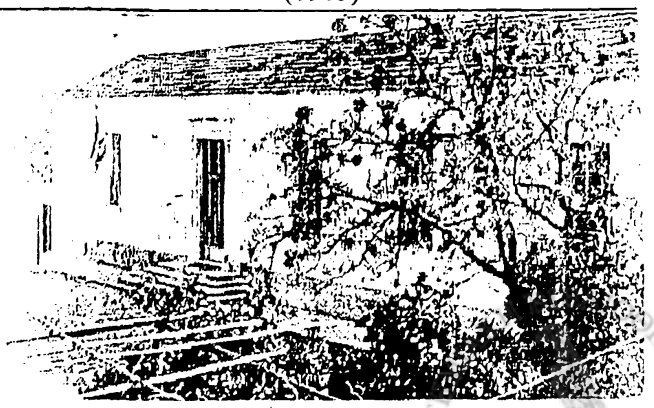
Φωτογραφία 53. Διδακτήριο Ελενών
(1925)

Φωτογραφία 54. Διδακτήριο Ελεύθερνας
(1905)

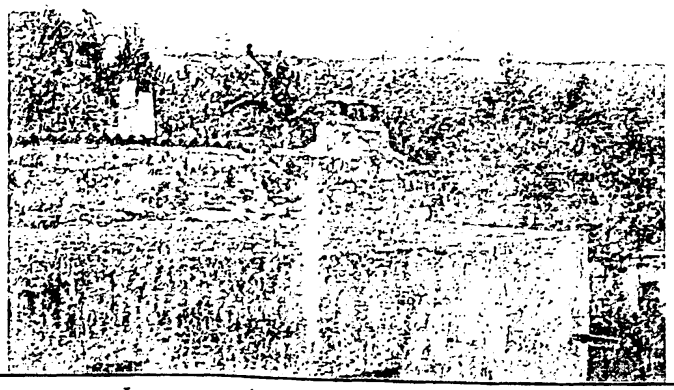

Φωτογραφία 55. Διδακτήριο Επισκοπής Μυλοποτάμου
(1929)

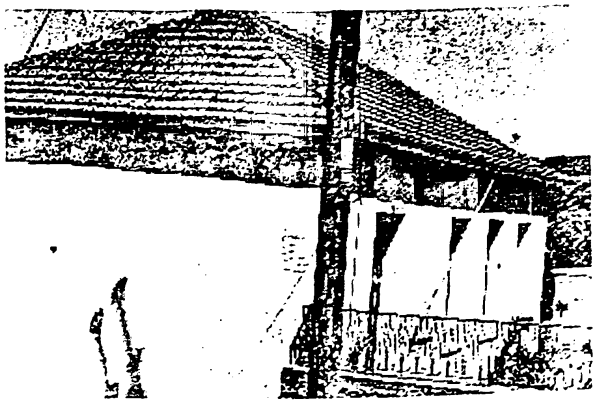

Φωτογραφία 56. Διδακτήριο Επισκοπής Ρεθύμνου
(1883 και προσθήκη 1928)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

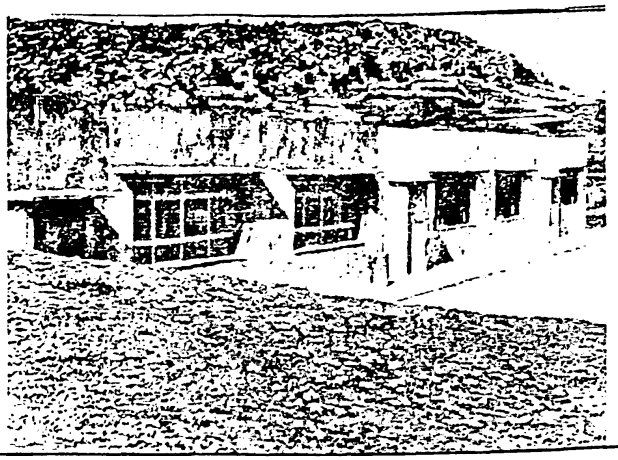
Φωτογραφία 57. Διδακτήριο Έρφων
(1923)

Φωτογραφία 58. Διδακτήριο Έρφων
(1927-1951)

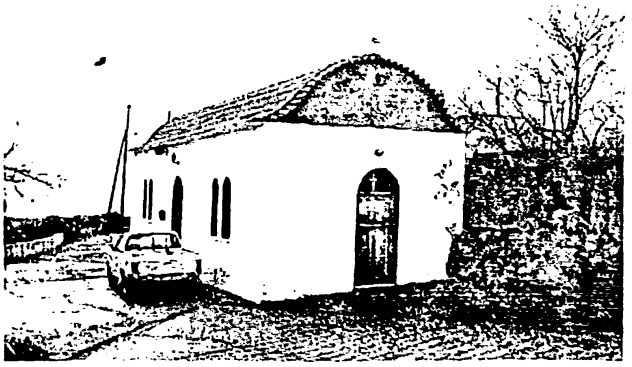
Φωτογραφία 59. Διδακτήριο Ζουριδιού
(1872)

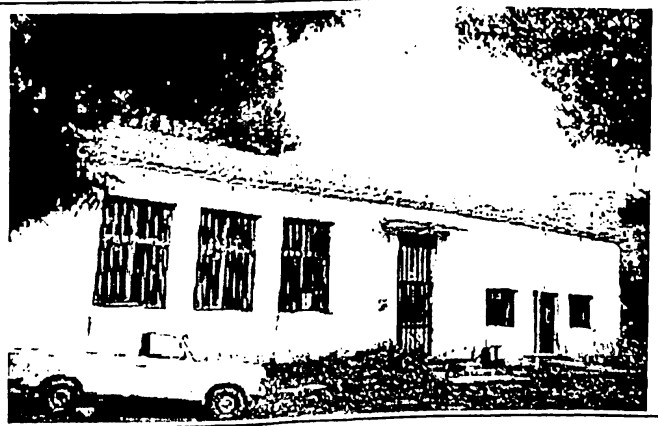
Φωτογραφία 60. Διδακτήριο Ζωνιανών
(1933)

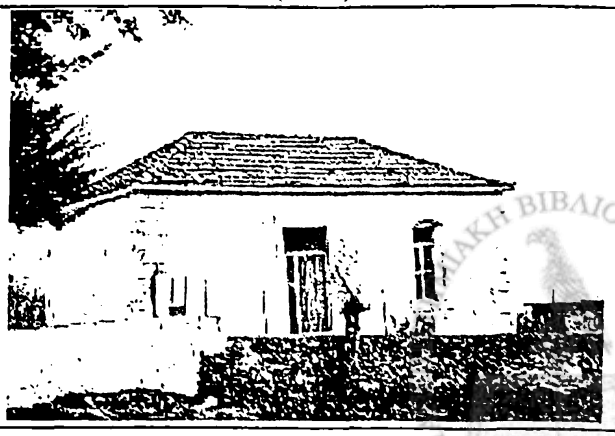
Φωτογραφία 61. Διδακτήριο Θεοδώρας
(1931)

Φωτογραφία 62. Διδακτήριο Θρόνους-σήμερα εκκλησία
(1899)

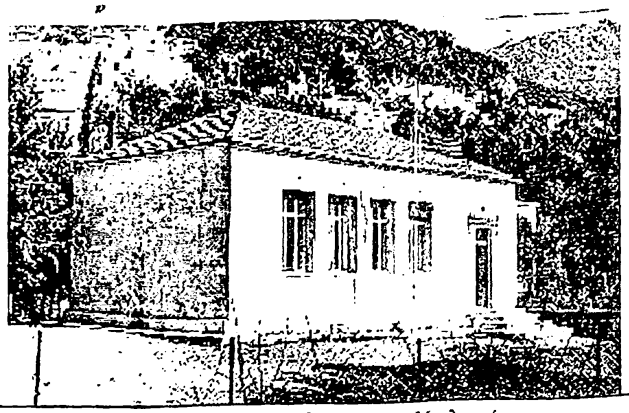

Φωτογραφία 63. Διδακτήριο Θρόνους
(1928-1949)

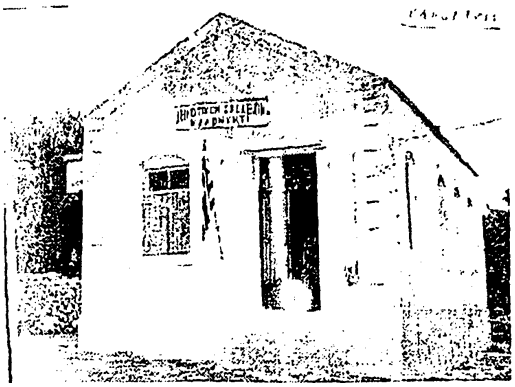

Φωτογραφία 64. Διδακτήριο Καλής Συκιάς
(1927)

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

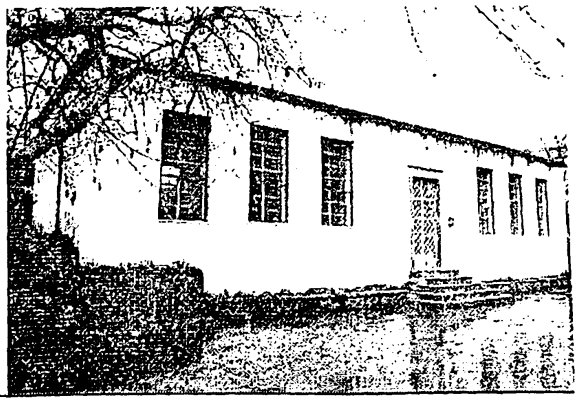
Φωτογραφία 65. Διδακτήριο Καλογέρου
(1939-1951)

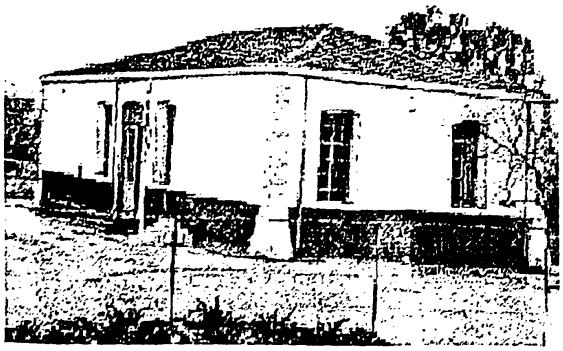
Φωτογραφία 66. Διδακτήριο Καλονύχτη
(1928)

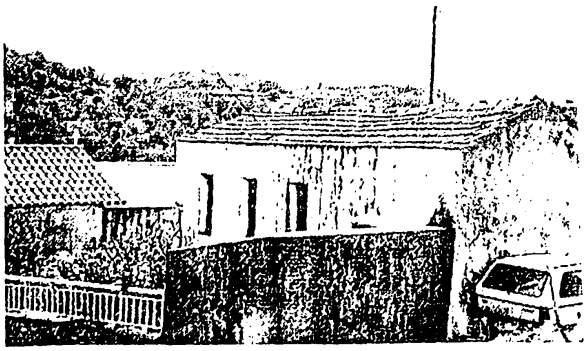
Φωτογραφία 67. Διδακτήριο Καλύβου
(1940)

Φωτογραφία 68. Διδακτήριο Καμαριώτη
(1928)

Φωτογραφία 69. Διδακτήριο Κάμπου Μετοχίων
(1929)

Φωτογραφία 70. Διδακτήριο Καρές
(προ 1911)

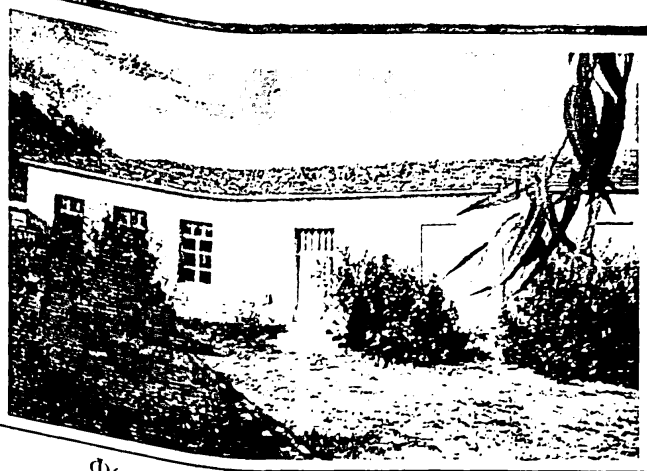

Φωτογραφία 71. Διδακτήριο Καρές
(1929)

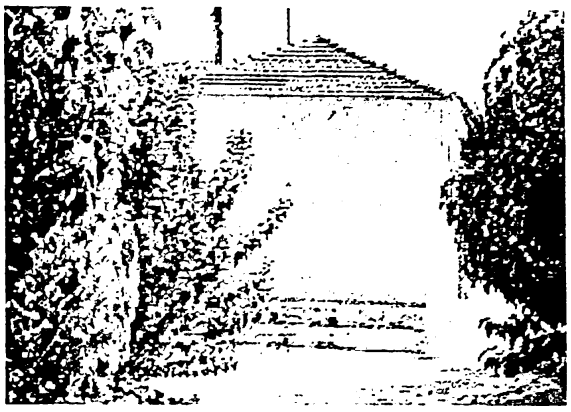

Φωτογραφία 72. Διδακτήριο Καρινών
(προ 1901)

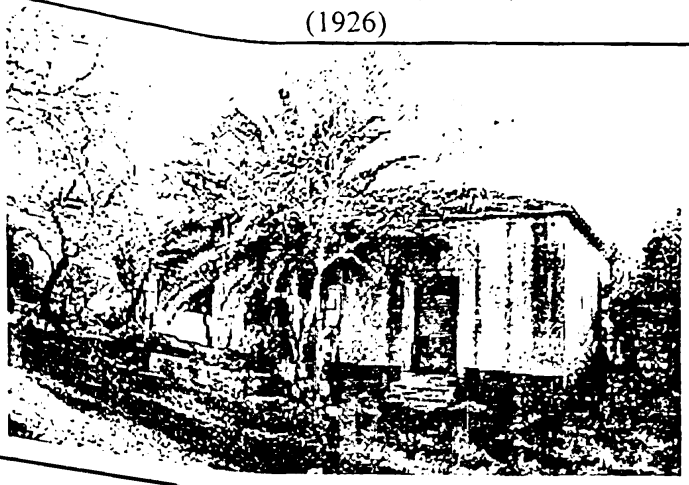
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

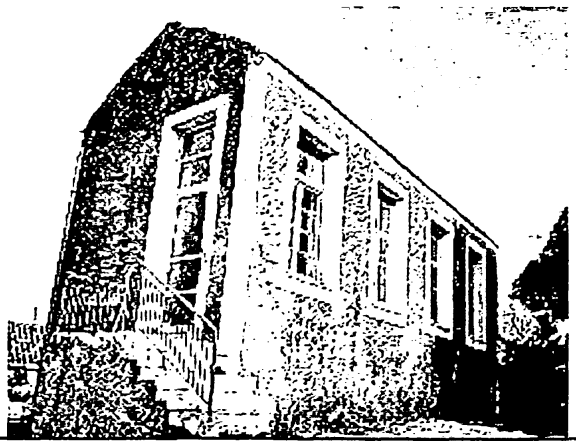
Φωτογραφία 73. Διδακτήριο Καρινών
(1926)

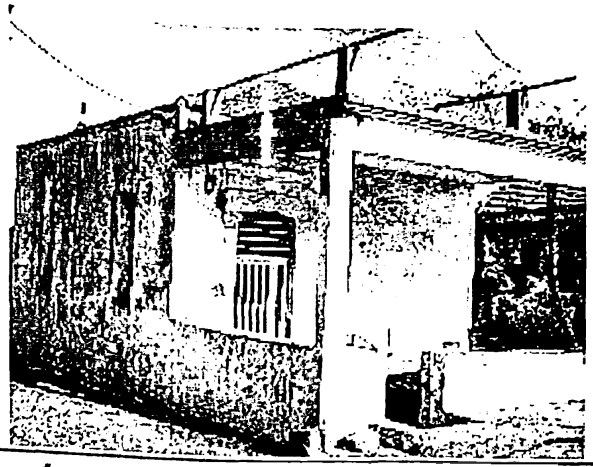
Φωτογραφία 74. Διδακτήριο Καρωτής
(1931)

Φωτογραφία 75. Διδακτήριο Κάστελλου
(1932)

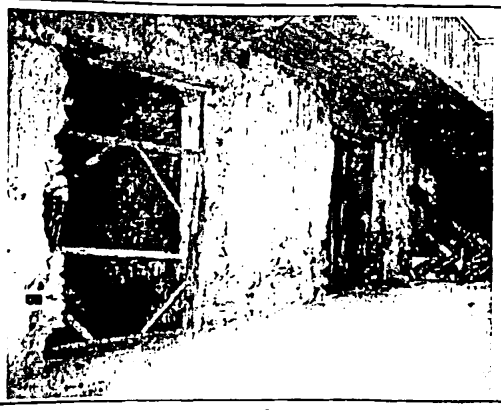
Φωτογραφία 76. Διδακτήριο Κάτω Μαλακίου
(1929)

Φωτογραφία 77. Διδακτήριο Κάτω Πόρου
(1925)

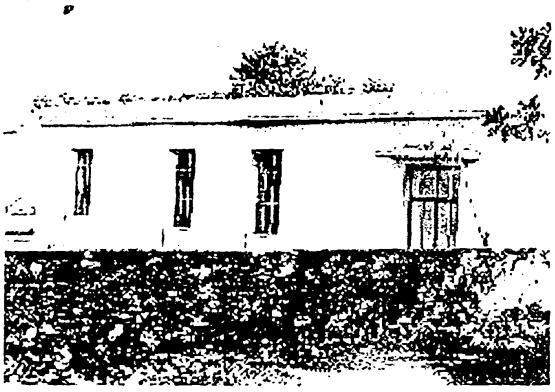
Φωτογραφία 78. Διδακτήριο Κεντροχωριού
(1931)

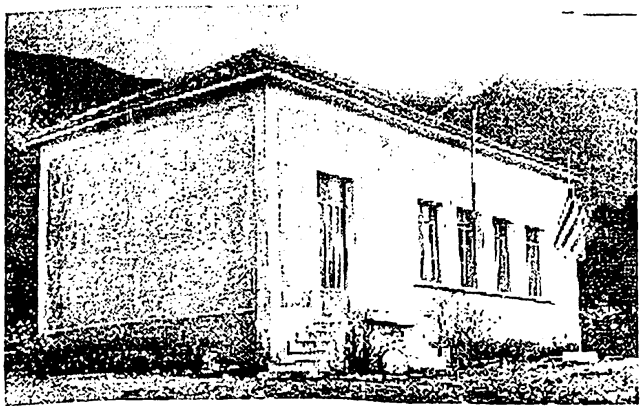
Φωτογραφία 79. Διδακτήριο Κεραμέ
(1870)

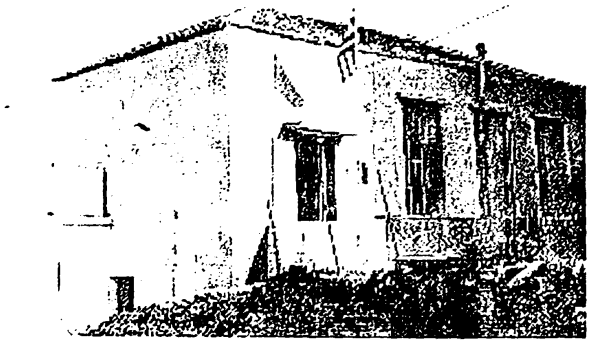
Φωτογραφία 80. Διδακτήριο Κεραμέ
(1927-1954)

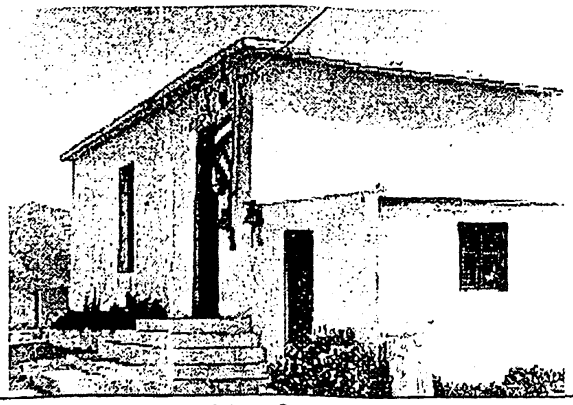
Φωτογραφία 81. Διδακτήριο Κεραμωτών
(1931)

Φωτογραφία 82. Διδακτήριο Κισσού
(1940)

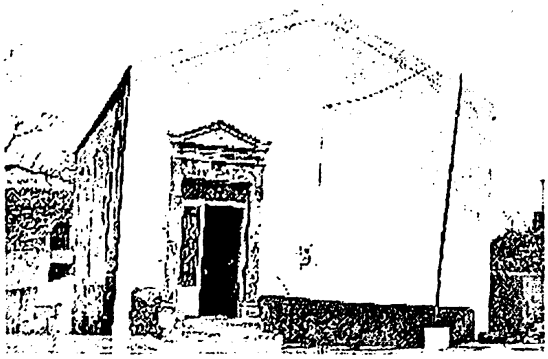
Φωτογραφία 83. Διδακτήριο Κούφης
(1926)

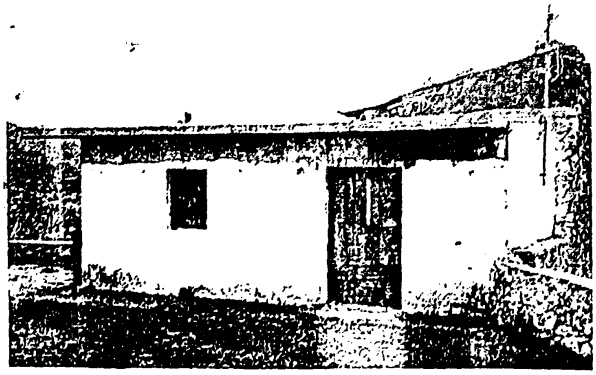
Φωτογραφία 84. Διδακτήριο Κρυονερίου
(1911)

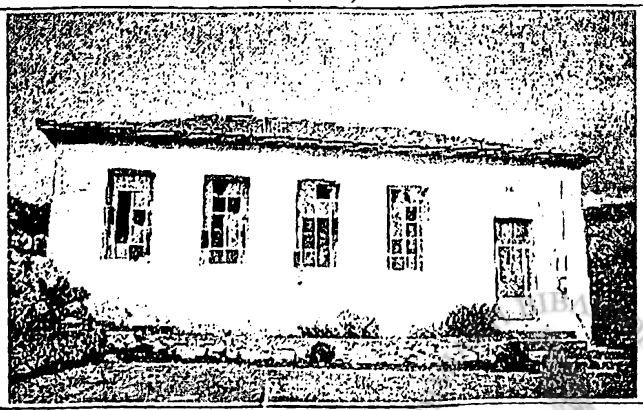
Φωτογραφία 85. Διδακτήριο Κυριάννας
(1927)

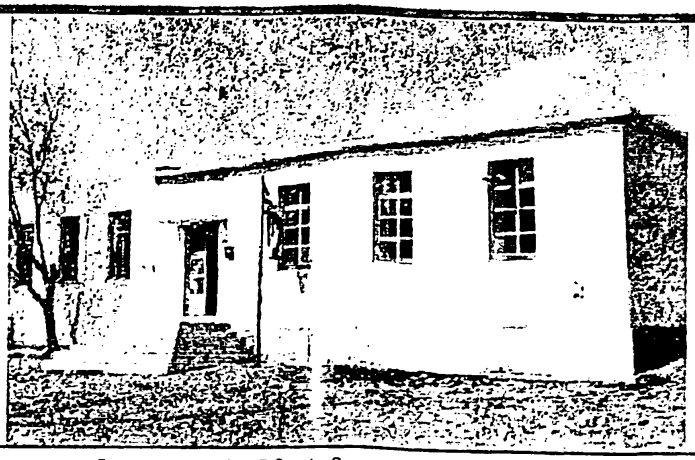
Φωτογραφία 86. Διδακτήριο Λαγκάς
(1931)

Φωτογραφία 87. Διδακτήριο Λαμπινής
(προ 1911)

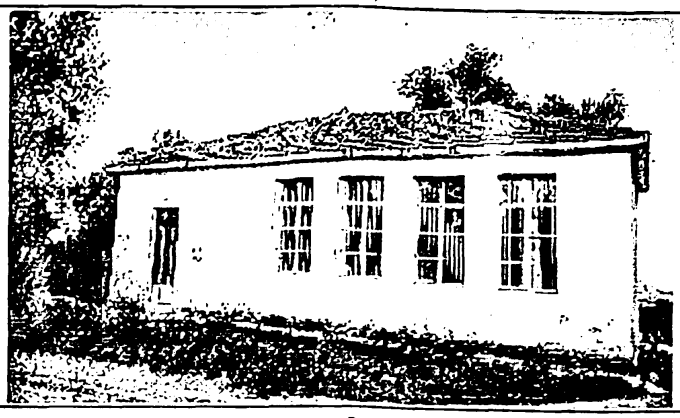
Φωτογραφία 88. Διδακτήριο Λαμπιωτών
(1928)

Φωτογραφία 89. Διδακτήριο Λευκογείων (1930)

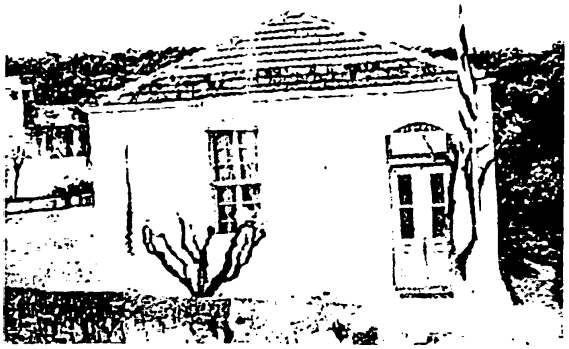
Φωτογραφία 90. Διδακτήριο Λιβαδιών (1923-ισόγειο)

Φωτογραφία 91. Διδακτήριο Λούτρας (1936)

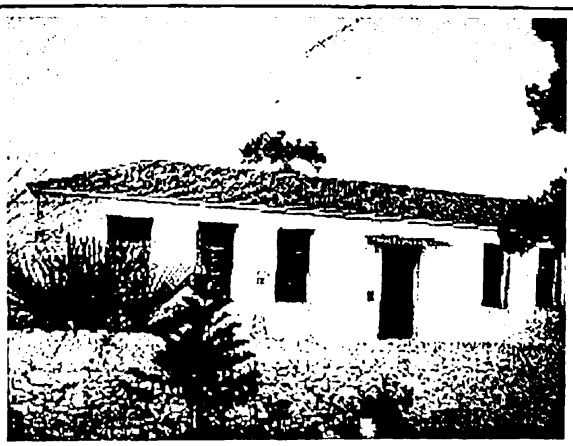
Φωτογραφία 92. Διδακτήριο Μαράθους (1929) αριστερά, πριν την ολοκαύτωση του οικισμού

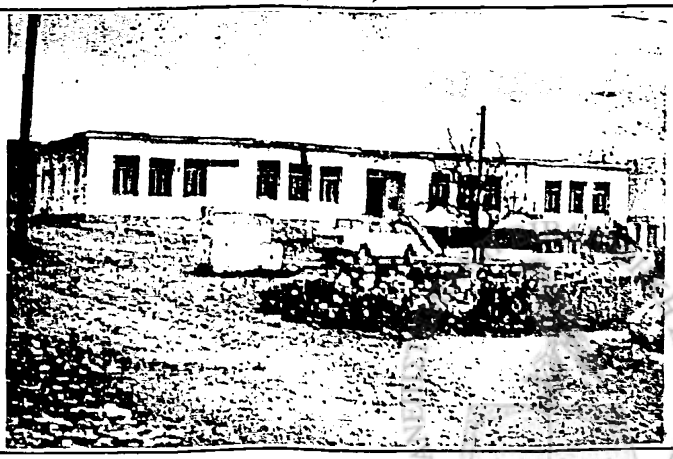
Φωτογραφία 93. Διδακτήριο Μαργαριτών (1929)

Φωτογραφία 94. Διδακτήριο Μαριού (1927)

Φωτογραφία 95. Διδακτήριο Μαρουλά (1929)

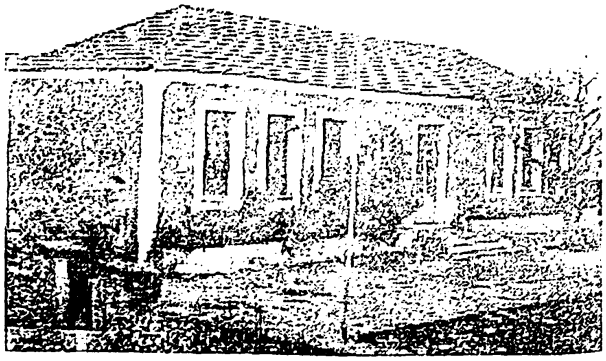
Φωτογραφία 96. Διδακτήριο Μελάμπων (1928-1953)

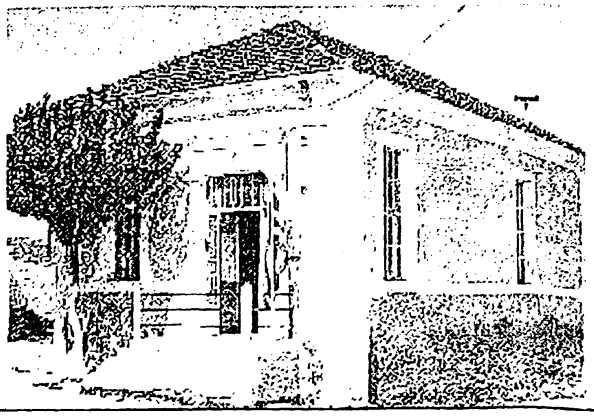
Φωτογραφία 97. Διδακτήριο Μελιδονίου
(1882)

Φωτογραφία 98. Διδακτήριο Μελιδονίου
(1940)

Φωτογραφία 99. Διδακτήριο Μέρωνα
(1930)

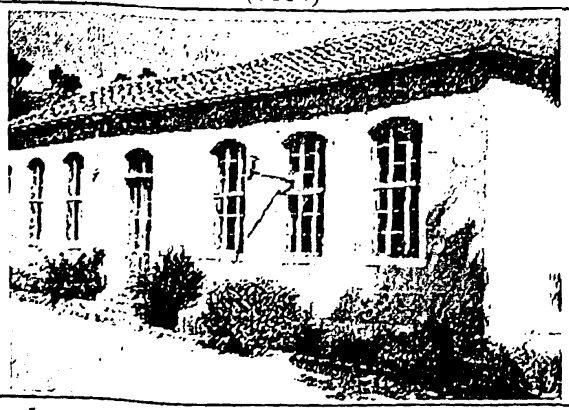
Φωτογραφία 100. Διδακτήριο Μέσης
(1931)

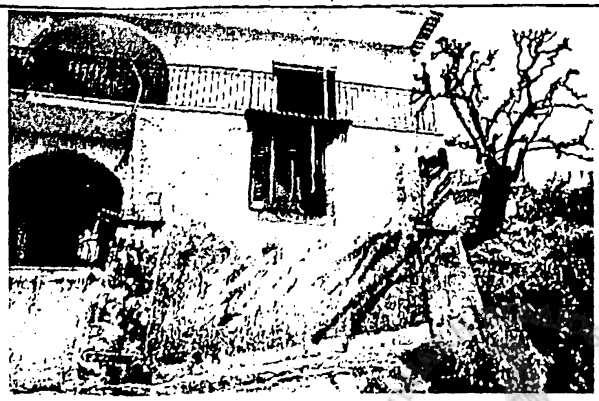
Φωτογραφία 101. Διδακτήριο Μετοχιών Φρατζεσκιανών
(1864)

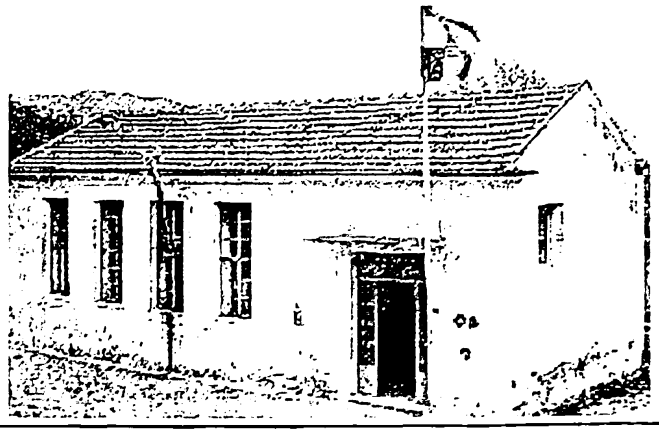
Φωτογραφία 102. Διδακτήριο Μιξορρούματος
(1875)

Φωτογραφία 103. Διδακτήριο Μοναστηρακιού
(1926)

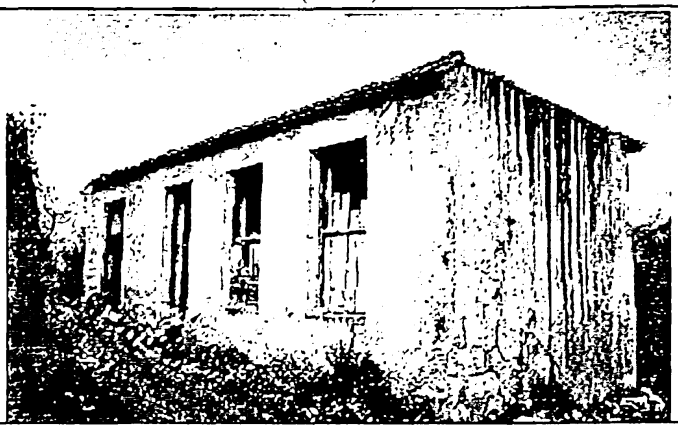
Φωτογραφία 104. Διδακτήριο Μούντρους
(προ 1901)

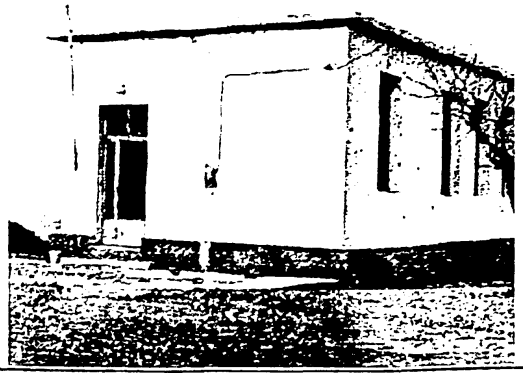
Φωτογραφία 105. Διδακτήριο Μούντρους
(1928)

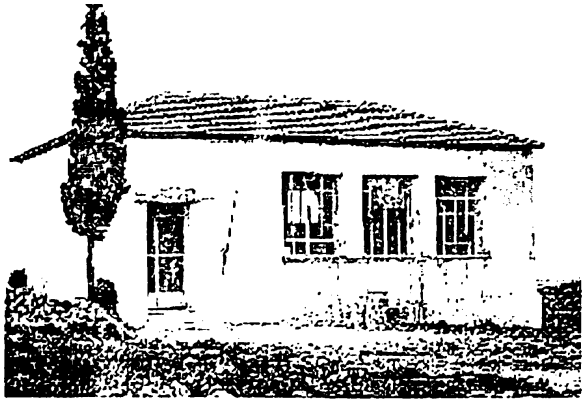
Φωτογραφία 106. Διδακτήριο Μουρνές
(1929)

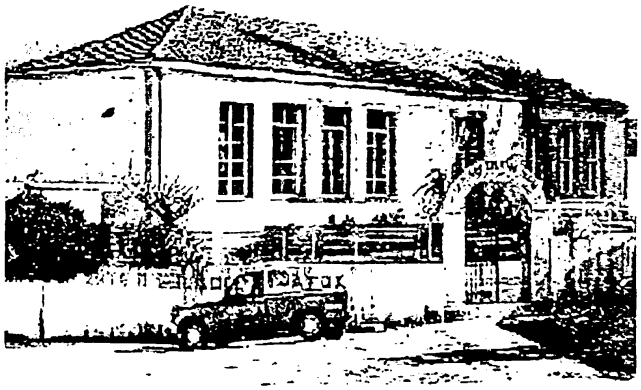
Φωτογραφία 106. Διδακτήριο Μουρτζανών
(1924)

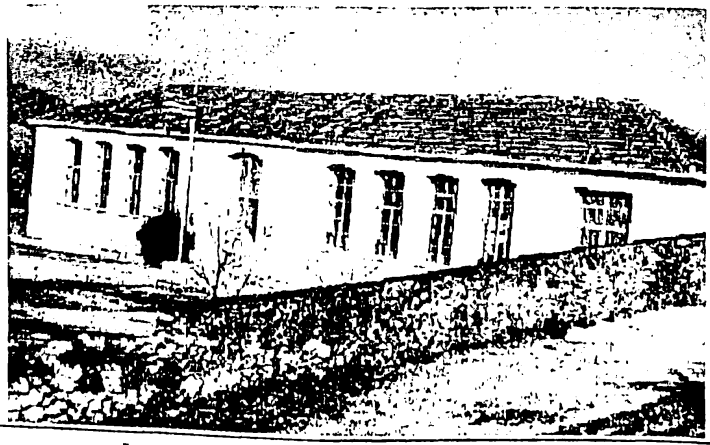
Φωτογραφία 107. Διδακτήριο Μπαλί
(1931)

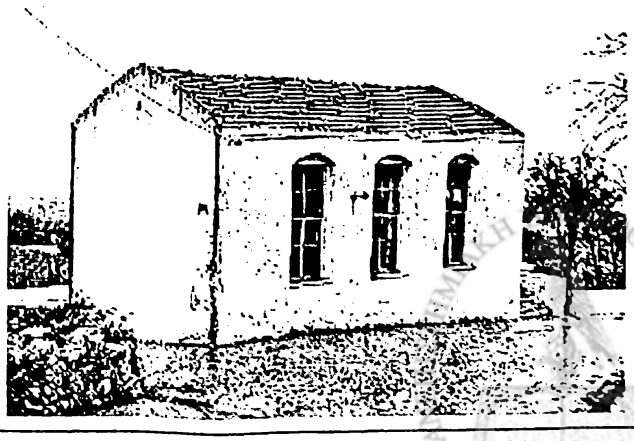
Φωτογραφία 108. Διδακτήριο Μύρθιου Ρεθύμνου
(1937-1951)

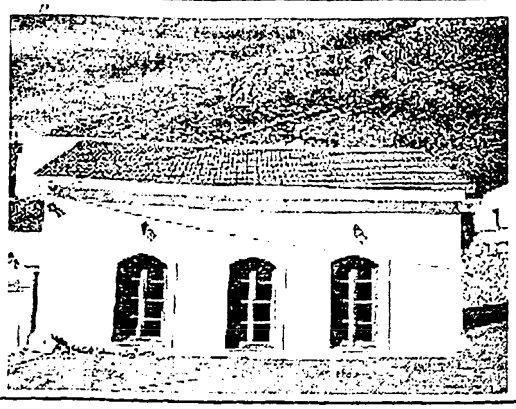
Φωτογραφία 109. Διδακτήριο Νεφς Αμαρίου
(1929)

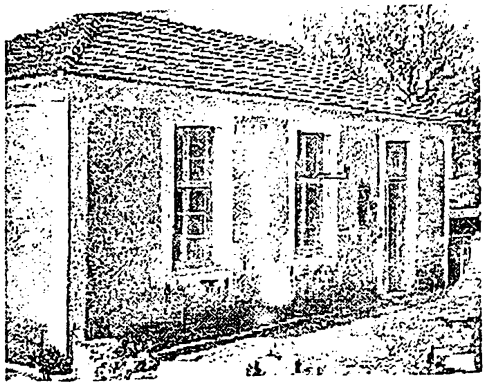
Φωτογραφία 110. Διδακτήριο Νίθαυρης
(1912-1923)

Φωτογραφία 111. Διδακτήριο Ορθέ
(1929)

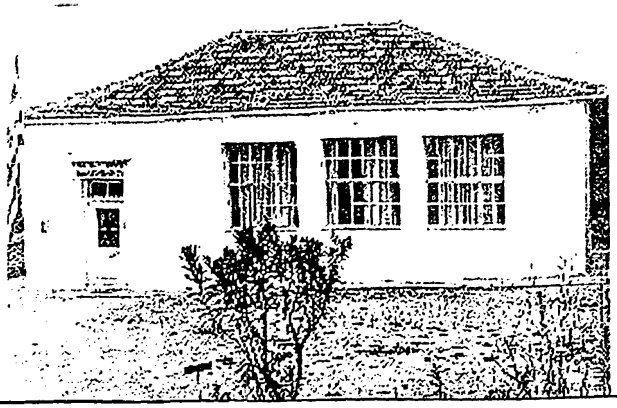
Φωτογραφία 112. Διδακτήριο Ορνές
(1926)

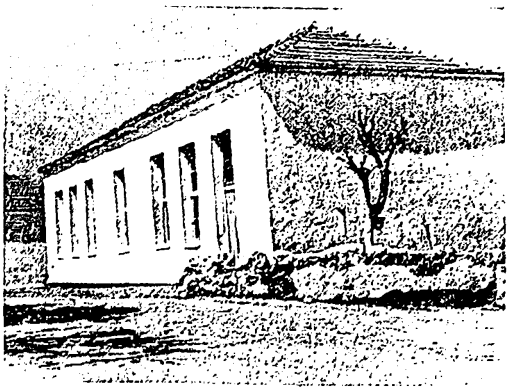
Φωτογραφία 113. Διδακτήριο Όρους
(1939)

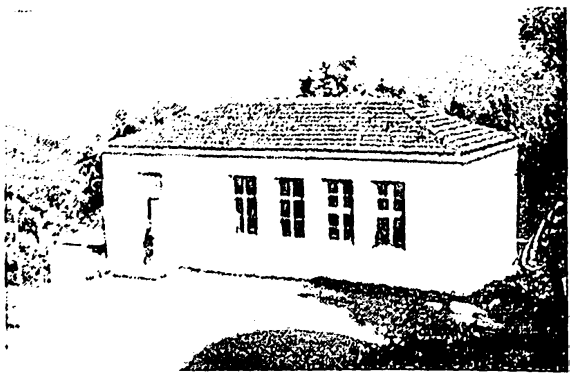
Φωτογραφία 113. Διδακτήριο Παγκαλοχωρίου
(1924)

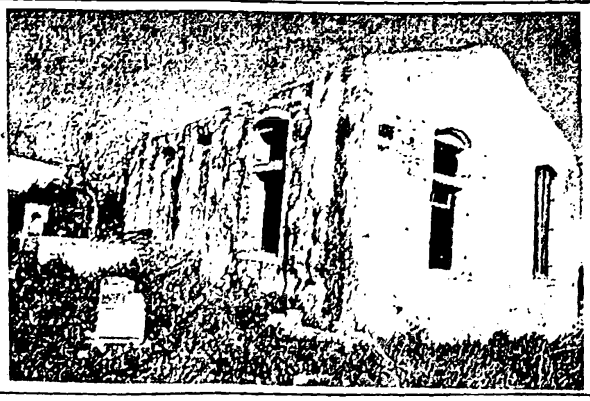
Φωτογραφία 114. Διδακτήριο Παλαιλίμνου
(1939-1953)

Φωτογραφία 115. Διδακτήριο Πανόρμου
(1931)

Φωτογραφία 116. Διδακτήριο Παντάνασσας
(1939-1954)

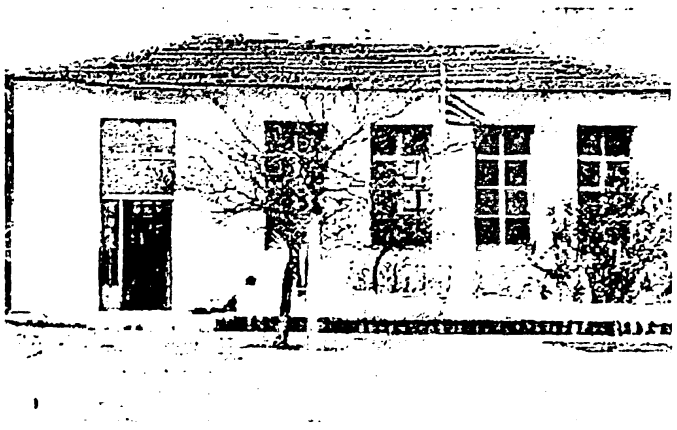

Φωτογραφία 117. Διδακτήριο Πασαλιτών
(1931)

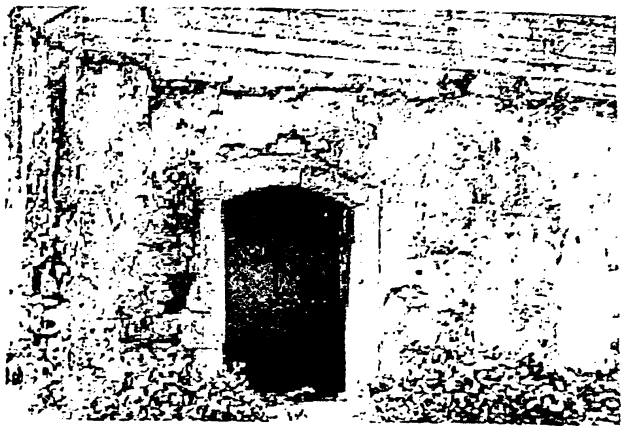

Φωτογραφία 118. Διδακτήριο Περάματος
(1931)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

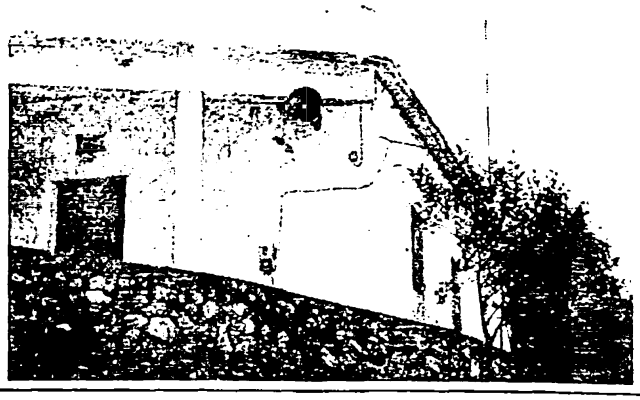
Φωτογραφία 119. Διδακτήριο Πετροχωρίου
(1933)

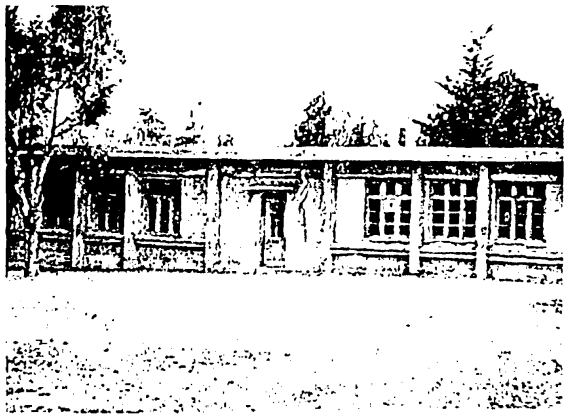
Φωτογραφία 120. Διδακτήριο Πίκρη
(1922)

Φωτογραφία 121. Διδακτήριο Πλατανέ Αγίου Βασιλείου
(1939)

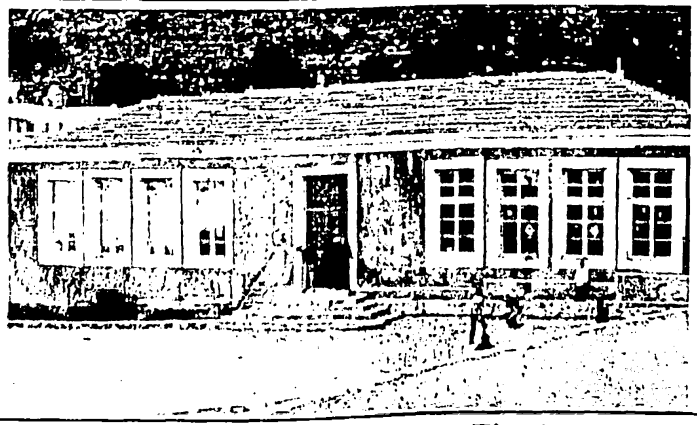
Φωτογραφία 122. Διδακτήριο Πλατανίων
(1901)

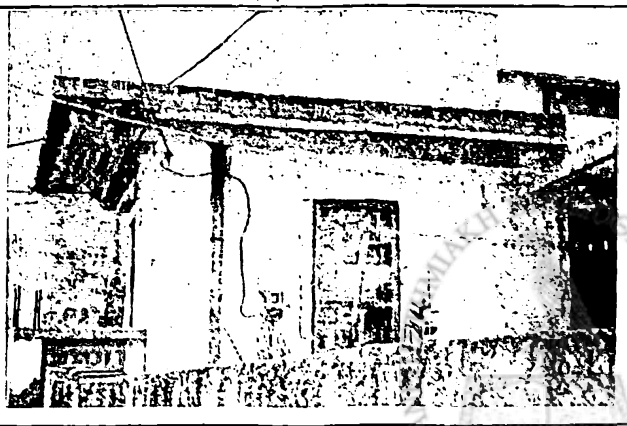
Φωτογραφία 123. Διδακτήριο Πλατανιά
(1940-1949)

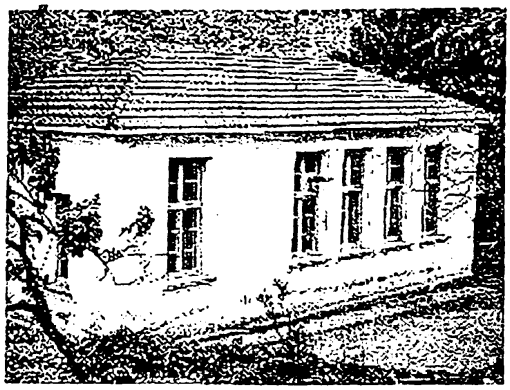
Φωτογραφία 124. Διδακτήριο Πλατάνου
(προ 1910)

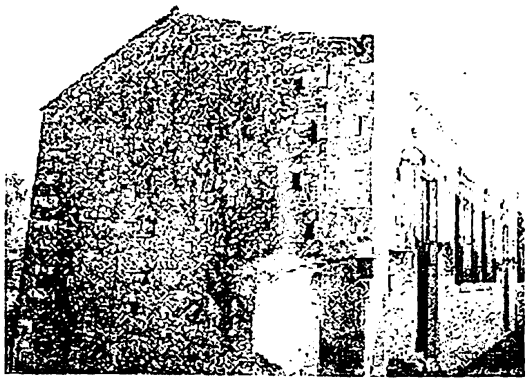
Φωτογραφία 125. Διδακτήριο Πλατάνου
(1935-1937)

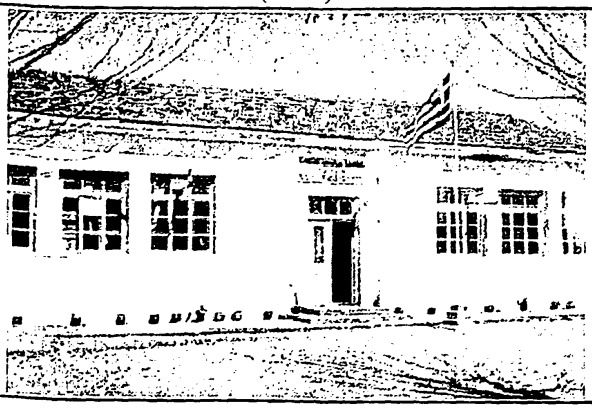
Φωτογραφία 126. Διδακτήριο Πρασών
(προ 1911)

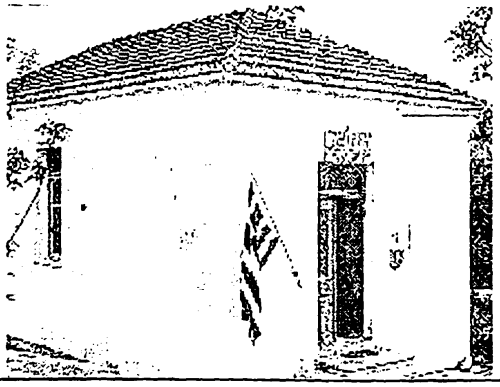
Φωτογραφία 127. Διδακτήριο Πρασών
(1936)

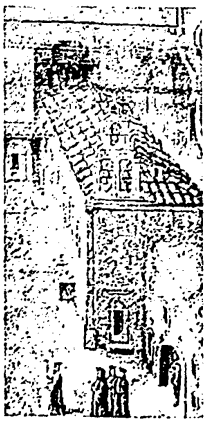
Φωτογραφία 128. Διδακτήριο Πρινέ Ρεθύμνου
(1870)

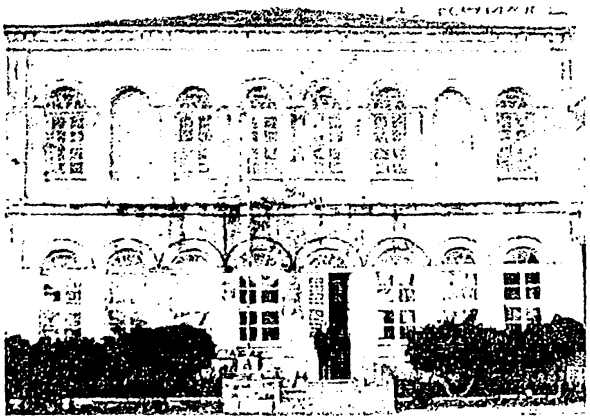
Φωτογραφία 129. Διδακτήριο Πρινέ Ρεθύμνου
(1928-1954)

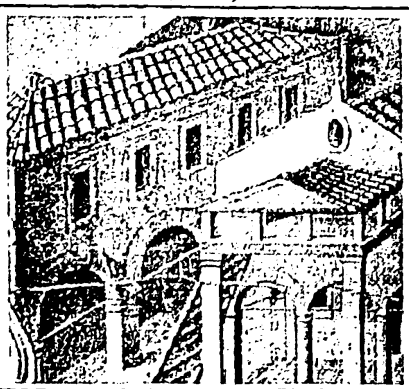
Φωτογραφία 130. Διδακτήριο Πρίνου
(1929)

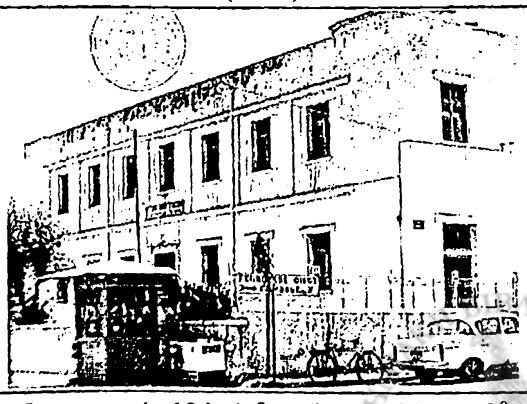
Φωτογραφία 131. Διδακτήριο Ρεθύμνου 1°
(1840)

Φωτογραφία 132. Διδακτήριο Ρεθύμνου 1°
(1888)

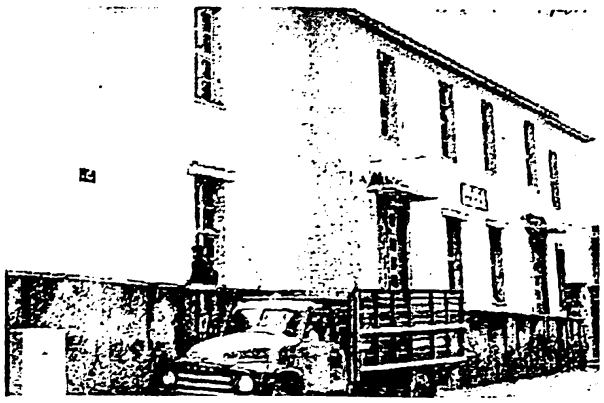

Φωτογραφία 133. Διδακτήριο Ρεθύμνου 2°
(1864)

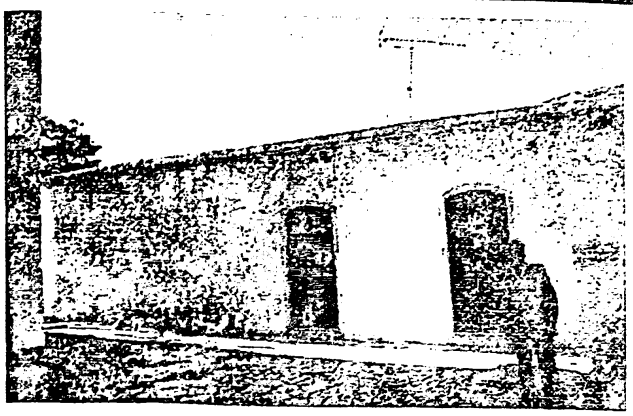

Φωτογραφία 134. Διδακτήριο Ρεθύμνου 2°
(1936)

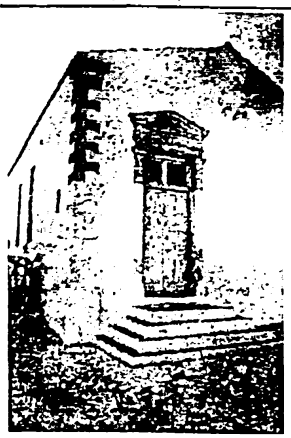
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Φωτογραφία 135. Διδακτήριο Ρεθύμνου 3ο
(1932)

Φωτογραφία 136. Διδακτήριο Ρουμελί
(1901)

Φωτογραφία 137. Διδακτήριο Ρουμελί
(1937)

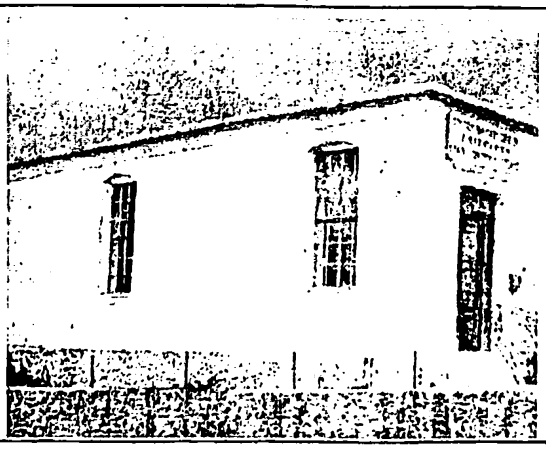
Φωτογραφία 138. Διδακτήριο Ρουσοσπιτιού
(1910)

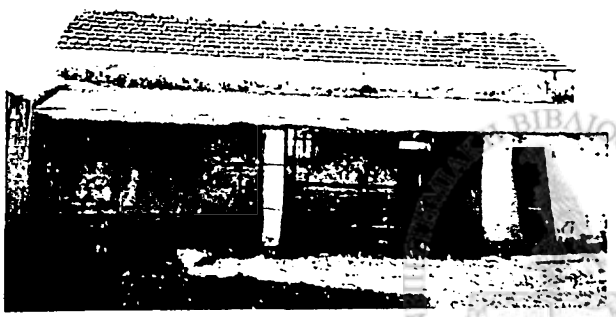
Φωτογραφία 139. Διδακτήριο Ρουσοσπιτιού
(1931)

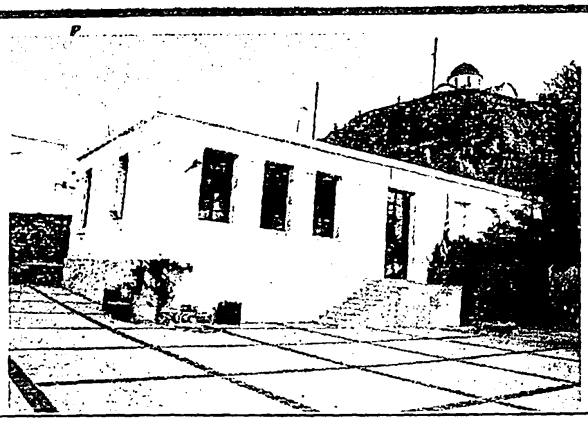
Φωτογραφία 140. Διδακτήριο Ρουστίκων
(1875)

Φωτογραφία 141. Διδακτήριο Σαϊτουρών
(1930)

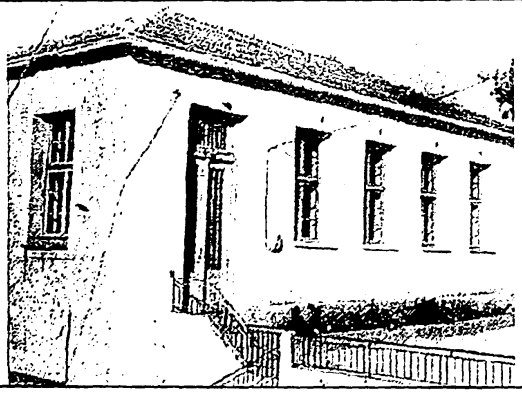
Φωτογραφία 142. Διδακτήριο Σελλιού
(1911)

Φωτογραφία 143. Διδακτήριο Σελλιών
(1930)

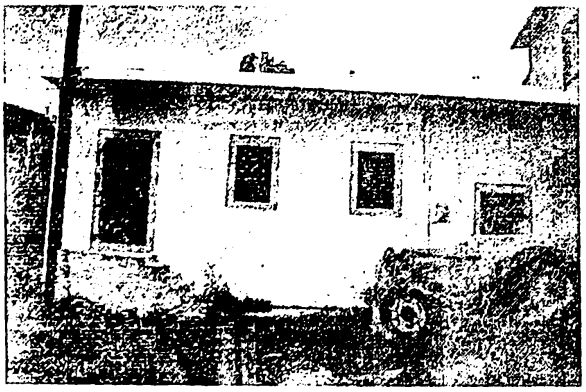
Φωτογραφία 144. Διδακτήριο Σισάρχων
(1933)

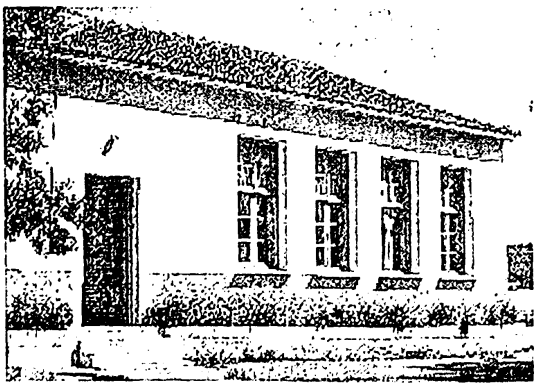
Φωτογραφία 145. Διδακτήριο Σισών
(1940)

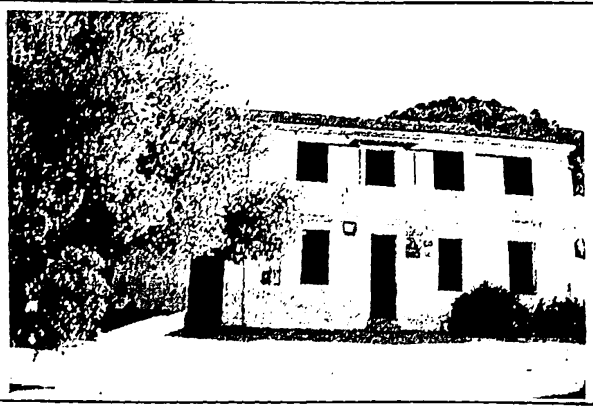
Φωτογραφία 146. Διδακτήριο Σκορδίλου
(1884)

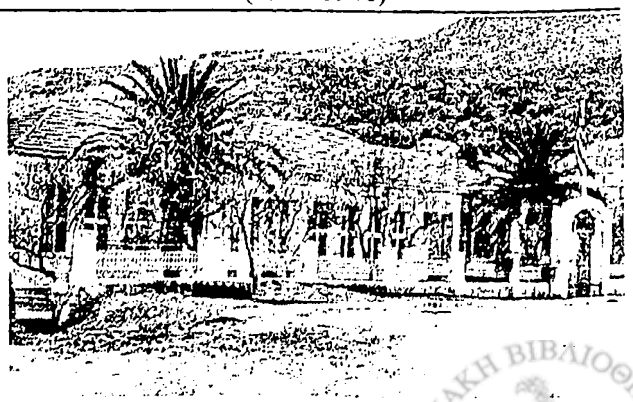
Φωτογραφία 147. Διδακτήριο Σκουλουφίων
(1901)

Φωτογραφία 148. Διδακτήριο Σκουλουφίων
(1931-1948)

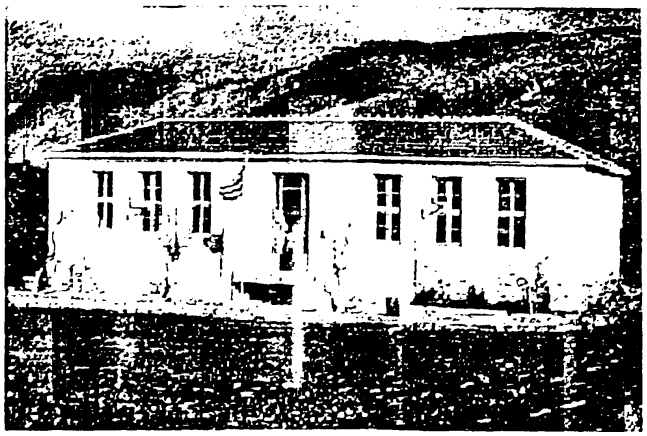

Φωτογραφία 149. Διδακτήριο Σπηλίου
(προ 1910)

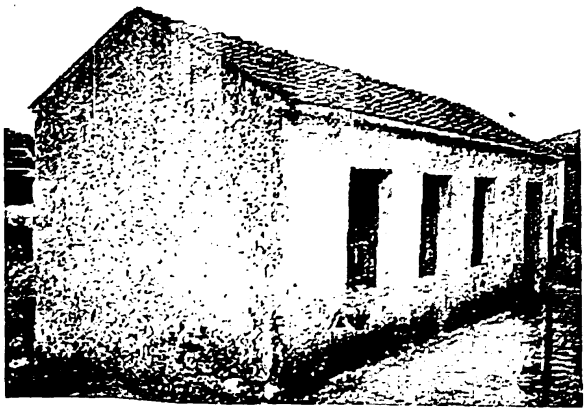

Φωτογραφία 150. Διδακτήριο Σπηλίου
(1938)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

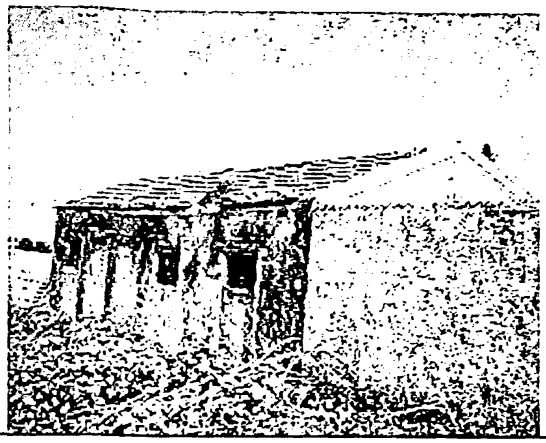
Φωτογραφία 151. Διδακτήριο Φουρφουρά
(1931)

Φωτογραφία 152. Διδακτήριο Φρατιού
(1930)

Φωτογραφία 153. Διδακτήριο Φωτεινού
(1938-1953)

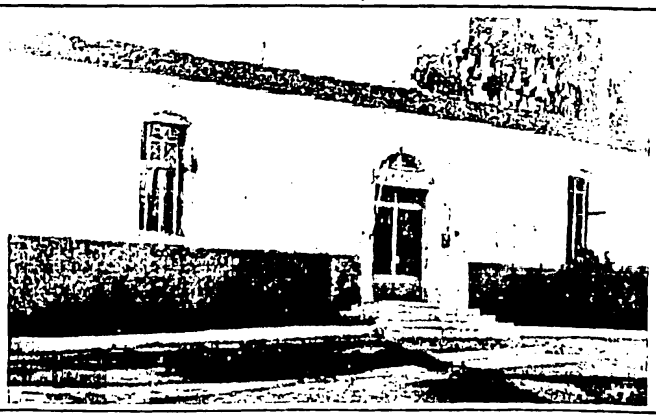
Φωτογραφία 154. Διδακτήριο Χαμαλευρίου
(1901)

Φωτογραφία 155. Διδακτήριο Χαρκίων
(1923)

Φωτογραφία 156. Διδακτήριο Χουμερίου
(1899)

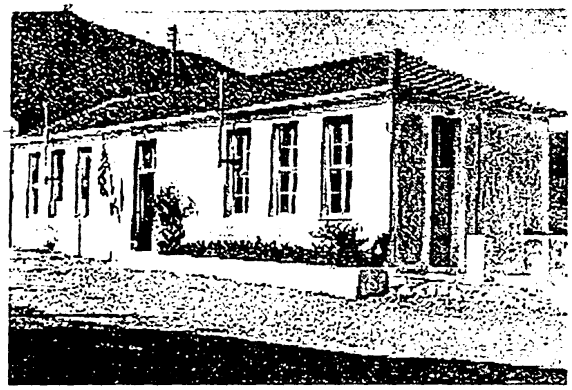

Φωτογραφία 157. Διδακτήριο Χουμερίου
(1931)

Φωτογραφία 158. Διδακτήριο Χρωμοναστηρίου
(1901)

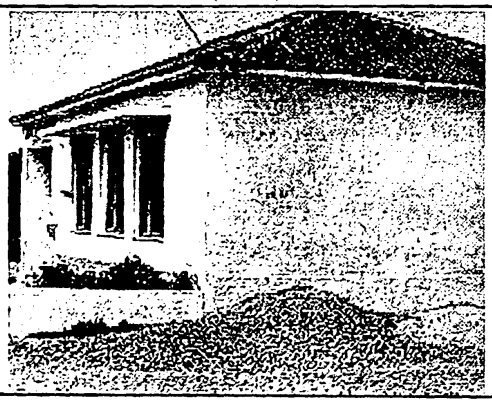
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

• Φωτογραφία 159. Διδακτήριο Χρωμοναστηρίου (1931)

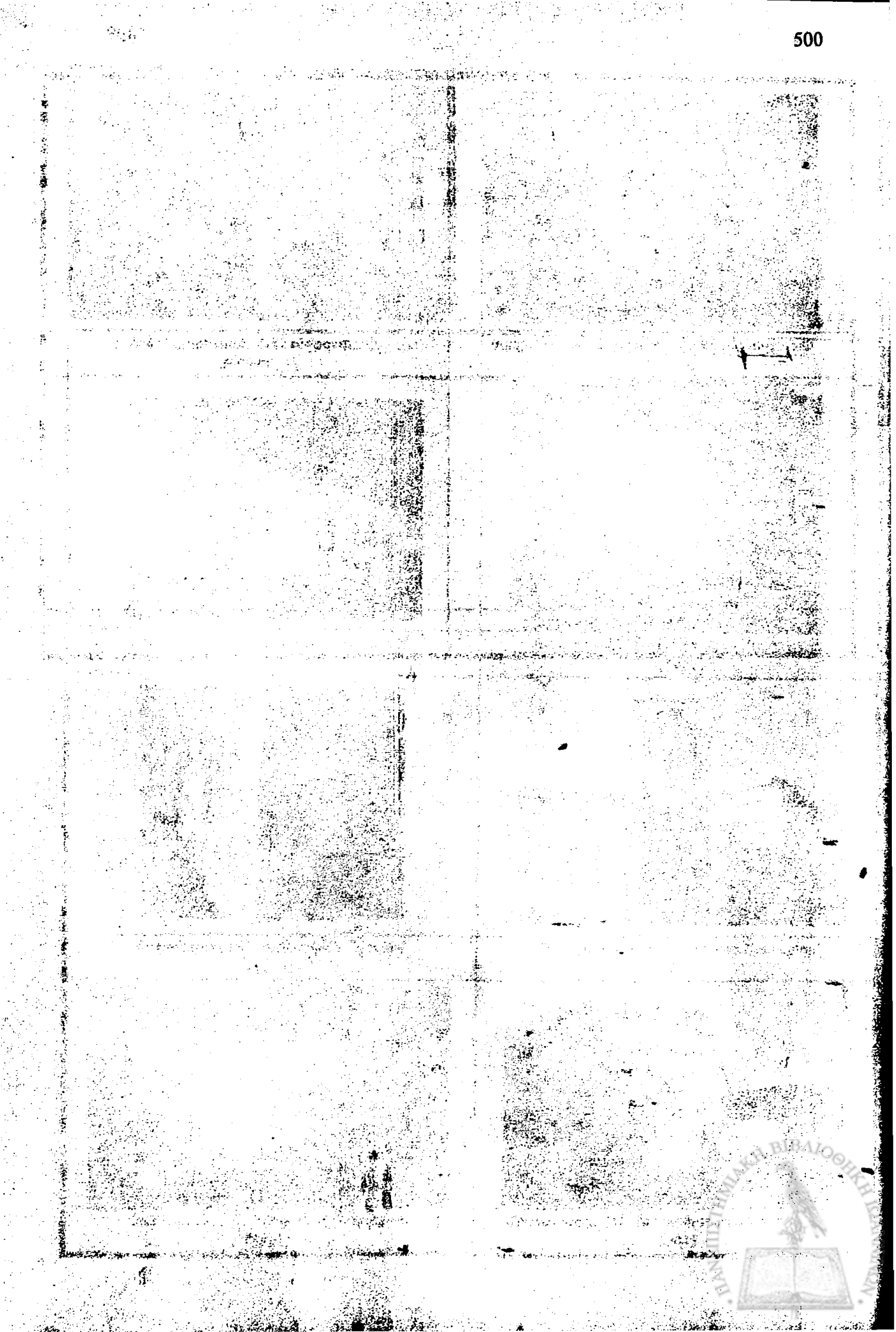

Φωτογραφία 160. Διδακτήριο Χώνους (1899)

Φωτογραφία 161. Διδακτήριο Χώνους (1931-1952)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ευρετήριο

Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο, 60, 61, 295, 297, 300
Ααλή πασάς, 35
Αβδανίτες, οικισμός, 173, 180, 182, 276, 283, 287
Αβδελάς,
διδακτήρια, 176, 325, 330, 349, 350, 351, 352
οικισμός, 173, 175, 275
σχολείο, 68, 70, 173, 175, 275, 276, 280, 283, 285
Αβδού, σχολείο, 52, 67
Αβδούλ Μετζίτ, 54
Αβρακόντες, σχολείο, 69
Αγαλιανού, οικισμός, 257, 262, 263, 270
Αγγελιανά οικισμός, 155, 156, 157, 158, 162, 263, 274, 291, 381
σχολείο, 304
Αγία Βαρβάρα, σχολείο, 67
Αγία Γαλήνη, διδακτήρια, 259, 322, 323
οικισμός, 41, 259, 262
σχολείο, 68, 259, 272
Αγιά,
διδακτήρια, 143, 324, 348, 351
οικισμός, 140, 143, 261, 274, 291, 350
Αγία Ειρήνη, οικισμός, 39, 109, 113, 267, 268, 271
Αγία Ειρήνη Χανίων, σχολείο, 67
Αγιά Ηρακλείου, σχολείο, 70
Αγιά Λασιθίου, σχολείο, 69
Αγία Παρασκευή Ρεθύμνου, οικισμός, 269
Αγία Παρασκευή,
Αγίου Βασιλείου, οικισμός, 22, 257, 270
Αμαρίου, οικισμός, 223, 224, 243, 262, 269, 271
διδακτήρια, 244, 322
σχολείο, 69, 244
Ρεθύμνου, οικισμός, 269
Πεδιάδας, σχολείο, 69
Αγία Πελαγία, οικισμός, 109, 262, 264, 267, 270
Αγία Ρουμέλη, σχολείο, 67, 82
Αγία Σοφία, σχολείο, 70
Αγιά σχολείο, 68, 69, 70, 140, 143, 261, 274, 275, 279, 352
Αγία Τριάδα, οικισμός, 223, 224, 226, 269
σχολείο, 70, 224, 273, 323
Αγίας Ειρήνης μονή, 85, 288
Αγίας Σοφίας μονή, 67
Αγίας Τριάδας μονή, 79, 85
Αγιασμάτσι, οικισμός, 162, 165, 275, 281
Αγιές Παρασκιές, σχολείο, 67
Άγιοι Δέκα, σχολείο, 52, 67
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου, σχολείο, 47, 68
Άγιος Γεώργιος, οικισμός, 214, 216, 262, 263, 269
Άγιο Πνεύμα, διδακτήριο, 102, 246, 321
ελληνικό
σχολείο, 13, 52, 246
σχολείο, 52, 68, 70, 246, 315
Άγιοι Θεόδωροι, σχολείο, 70
Άγιοι Πατέρες, σχολείο, 67
Άγιος Ανδρέας, οικισμός, 138, 212, 263, 269
Άγιος Αντώνιος, σχολείο, 69
Άγιος Βασίλειος Ηρακλείου, σχολείο, 67, 69, 251, 262, 270
Άγιος Βλάσσης, σχολείο, 70
Άγιος Γεώργιος Αρμένων, οικισμός, 229, 270
Άγιος Δημήτριος, οικισμός, 224, 269
Άγιος Ευτύχιος, οικισμός, 232, 268, 271
Άγιος Θωμάς, σχολείο, 67
Άγιος Ιωάννης Αγίου Βασιλείου, διδακτήρια, 322, 345
Αγίου Βασιλείου, οικισμός, 252, 262, 264
Αγίου Βασιλείου, σχολείο, 270
Άγιος Ιωάννης Αμαρίου, διδακτήρια, 243, 323
οικισμός, 243, 262, 264, 269, 271
σχολείο, 68, 243, 271
Άγιος Ιωάννης Καμένος, σχολείο, 67, 252
διδακτήρια, 252
Άγιος Ιωάννης Λασιθίου, σχολείο, 68
Άγιος Ιωάννης Μυλοποτάμου διδακτήρια, 175, 325, 341, 342
οικισμός, 39, 173, 174, 175, 275, 291
παρθεναγωγείο, 174, 276
σχολείο, 68, 76, 280, 285
Άγιος Ιωάννης Σφακίων, σχολείο, 47, 82
Άγιος Ιωάννης Τεμένους, σχολείο, 70
Άγιος Ιωάννης Χανίων, σχολείο, 67
Άγιος Κύριλλος, σχολείο, 70
Άγιος Κωνσταντίνος Λασιθίου, σχολείο, 70
οικισμός, 216, 262, 275
σχολείο, 66, 70, 92, 165, 167, 214, 216, 262, 275, 287
Άγιος Κωνσταντίνος διδακτήρια, 103, 216, 321
οικισμός, 263
παρθεναγωγείο, 216
σχολείο, 283
Άγιος Κωνσταντίνος Μυλοποτάμου
βλ. Βιράν Επισκοπή, 165
Άγιος Μάμας διδακτήρια, 174, 324, 341, 349
οικισμός, 173, 174, 182, 291, 305, 350
παρθεναγωγείο, 173
σχολείο, 66, 173, 175, 275, 280, 285
Άγιος Μάρκος, οικισμός, 22
Άγιος Μύρωνας, σχολείο, 67
Άγιος Νικόλαος, διδακτήριο, 343
Άγιος Νικόλαος Μυλοποτάμου
βλ. Βιράν Επισκοπή, 165
Άγιος Νικόλαος, πόλη, 265
Άγιος Στέφανος, σχολείο, 69
Άγιος Σύλλας, σχολείο, 69
Αγίου Αντωνίου Βένι, μονή, 237
Αγίου Ιωάννη Βούλγαρη μονή, 258, 288
Αγίου Παντελεήμονα μονή, 79, 96, 109, 278, 288
Αγίου Πνεύματος μονή, 95, 245, 246, 327
Αγκαράθου μονή, σχολείο, 52
Αγκουσελιανά, διδακτήρια, 251, 322, 323
οικισμός, 251, 262, 264
σχολείο, 67, 251, 270, 271
Αγρίδια διδακτήρια, 325, 330
οικισμός, 195, 197, 200, 203, 277, 282
σχολείο, 278, 280
Αγρομούροι ,οικισμός, 22
Άδελε, διδακτήρια, 223, 322, 323, 326
οικισμός, 223, 264, 269
παρθεναγωγείο, 223
σχολείο, 66, 223, 224, 264, 269, 283, 369
Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολείων, 72
Αείμονας, διδακτήρια, 103, 201, 324, 348
οικισμός, 200, 277, 291, 350
παρθεναγωγείο, 201
σχολείο, 68, 103, 195, 197, 200, 277, 280
Αερινό, σχολείο, 70
Αζογυρές, σχολείο, 68
Άη Κυρ Γιάννης, σχολείο, 70
Αηδονοχώρι ,διδακτήρια, 324, 328, 349
οικισμός, 262, 282
σχολείο, 25, 69, 276, 280, 286, 304
Αθάνατοι, σχολείο, 70
Αθήνα, Αδριανού οδού σχολείο, 342
Αθήνα, εκπαιδευτικό κέντρο, 53, 268

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αθήνα, Διδασκαλείο, 75
Αίγινα, εκπαιδευτικό κέντρο, 267
Αίγινα, Κεντρικό Σχολείο, 50
Αϊτάνια, σχολείο, 69
Ακούμια, διδακτήρια, 259, 322, 323
οικισμός, 259, 262, 264, 269
παρθεναγωγείο, 259
σχολείο, 62, 67, 259, 270
Ακουμιανός ποταμός, 262, 264, 263
Άκρια, σχολείο, 69
Ακρωτήρι, σχολείο, 67
Ακτούντα, διδακτήρια, 260, 323, 357
οικισμός, 260, 262, 269, 270
σχολείο, 70, 260, 262, 269, 270, 273
Αλάγνι, σχολείο, 69
Αλεξανδράκης Μ., 49
Αλεξάνδρεια, 265
Αλέξανδρος Κ., 177
Αλεξάνδρου Χάνι, οικισμός, 156
Αληθινή, σχολείο, 70
Αληπεγιανά, οικισμός, 22
Αλιάκες, οικισμός, 181, 283, 291, 307
σχολείο, 60, 67, 68, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 261, 276, 280, 283, 291, 306
Αλίκαμπος, σχολείο, 67
Αλικιανός, σχολείο, 67
Αλιτζανή, σχολείο, 70
αλληλοδιδακτική μέθοδος, 47, 48, 50, 58, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 83, 87, 88, 94, 95, 109, 112, 128, 154, 268, 279, 301, 344, 373, 383
Αλμπάνη Μετόχι, οικισμός, 113, 267
Αλόιδες, διδακτήρια, 199, 325, 328, 330, 341, 346
οικισμός, 198, 277, 291, 339
σχολείο, 68, 195, 198, 199, 277, 280, 283, 304, 325
Αλοϊδιανός χείμαρρος, 263
Αλφά, διδακτήρια, 132, 324, 328, 330, 341
οικισμός, 131, 273, 274, 291, 338
σχολείο, 69, 122, 128, 131, 132, 273, 274, 275, 279, 283, 287, 299
Αλώνες, διδακτήρια, 221, 322
οικισμός, 221, 262, 271, 272
σχολείο, 70, 221, 262, 271, 272
Αμάραντος, οικισμός, 22
Αμαριανό, σχολείο, 67
Αμαρίου Γεωργική Σχολή, 106
Αμερικανική Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, 10, 51
Αμιράς, σχολείο, 53, 67, 69
Αμνάτος, διδακτήρια, 227, 321, 326
οικισμός, 227
σχολείο, 60, 67, 81, 227, 270, 288, 322, 369, 389
Αμοργός, εκπαιδευτικό κέντρο, 54
Αμουργέλες, σχολείο, 70
Αμπαδιά Ρεθύμνου, 30, 210, 243, 266, 269, 271, 272, 305, 323, 376, 385
Αμπελάκι, διδακτήρια, 231, 322
Αμπελάκι οικισμός, 231, 262, 271
σχολείο, 70, 230, 231, 262, 271, 272
Αμπελούζος, σχολείο, 69
Αμυγδαλιά, οικισμός, 22
Αμυγδαλιά, σχολείο, 70
Αμυγδαλοκεφάλι, σχολείο, 67
αναλφαβήτων σχολεία, 11
Ανατολή, σχολείο, 68
Αναχούρδω Μετόχια
βλ. Ελεύθερνα, 135, 136
Ανδρεαδάκης Γ., 171
Ανδρεαδάκης Ν., 82
Ανδρουλιδάκης Ι., 126
Ανεγνώστη, σχολείο, 10
Ανεμόμυλος, οικισμός, 177, 261, 264, 276, 283
Άνθιμος, ιεροδιδάσκαλος, 53
Ανθόπουλος πασάς, 39
Αντισκάρι, σχολείο, 68
Ανύδροι, σχολείο, 70
Άνω Βάθεια, σχολείο, 70
Άνω Βαλσαμόνερο
οικισμός, 212, 262, 269
σχολείο, 68, 212, 269, 272
διδακτήρια, 212, 322
Άνω Βιάννος, σχολείο, 67
Άνω Καβούσι, οικισμός, 270
Άνω Μαλάκι, διδακτήρια, 214, 323
οικισμός, 214, 271
σχολείο, 68, 214, 271, 272
Άνω Μέρος, διδακτήρια, 240, 322
οικισμός, 240, 262
παρθεναγωγείο, 240
σχολείο, 62, 240
Άνω Ροδάκινο, οικισμός, 264
Ανώγεια, 39, 66, 67, 70, 109, 113, 169, 170, 171, 185, 233, 267, 268, 271, 275, 276, 282, 283, 285, 290, 300, 305, 318,
διδακτήρια, 170, 324, 325, 328, 330, 349, 351, 352, 359
παρθεναγωγείο, 169, 276, 298
σχολείο αναλφαβήτων, 169
σχολείο, 60, 62, 66, 81, 169, 170, 171, 172, 185, 188, 195, 205, 262, 275, 276, 280, 282, 304, 325, 353, 381, 328, 344, 350, 352
Ανώγεια Ηρακλείου, σχολείο, 67
Ανώπολη Πεδιάδας, σχολείο, 52, 67
Ανώπολη Σφακίων, σχολείο, 53
Ανώπολη Χανίων, σχολείο, 67
Ανώσκελη, σχολείο, 67, 68
Αξός, διδακτήρια, 186, 324, 327, 341, 350
οικισμός, 185, 264, 285, 290, 291, 344
σχολείο, 59, 67, 185, 186, 187, 276, 280
Απεσωκάρι, σχολείο, 70
Απίδι, σχολείο, 68
Απλαδιανά, διδακτήρια, 207, 324, 341, 350
οικισμός, 206, 264, 277, 291, 310, 350
σχολείο, 68, 205, 206, 207, 264, 277, 280, 283, 304, 382
Αποδούλου, διδακτήρια, 244, 322, 323, 345
νηπιακό τμήμα, 54, 76
οικισμός, 244, 262, 264, 271
παρθεναγωγείο, 244
σχολείο, 60, 67, 68, 81, 243, 244, 262, 264, 269, 271, 369
Αποθήκες, σχολείο, 70
Αποΐνι, σχολείο, 70
Απόλυχνος, σχολείο, 70
Αποστολίδης Μ., 52
Απόστολοι, διδακτήρια, 236, 323, 357
οικισμός, 39, 236, 262, 271
σχολείο, 69, 236, 262, 271, 272
Απόστολοι Ηρακλείου, σχολείο, 68
Αράδαινα, σχολείο, 67, 82
Άρβη, οικισμός41
Αργουλιό, οικισμός, 173, 275, 283
Αργυρούπολη, διδακτήρια, 102, 219, 321, 322, 323
οικισμός, 219, 262, 265
παρθεναγωγείο, 219
σχολείο, 17, 18, 52, 60, 62, 66, 81, 219, 265, 269, 271, 315, 369
Άρδακτος, διδακτήρια, 260, 323
οικισμός, 260, 262, 264, 269, 270, 271
σχολείο, 60, 69, 260, 262, 269, 270, 271, 272
Αρετίου μονή, 47
Αριστοκλής Ι., 76
Αρκαδίου μονή, 35, 46, 79, 85, 86, 109, 112, 137, 157, 169, 211, 224, 227, 263, 264, 270, 281, 288, 341, 384
Αρκαδιώτης, ποταμός, 263, 281
Αρκαλοχώρι, σχολείο, 69
Αρκούδαινα
βλ. Αρχοντική, 217
Αρκουδάς, σχολείο, 69
Αρμάχα, σχολείο, 70
Αρμένοι Αποκορώνου, οικισμός, 50
Αρμένοι, διδακτήρια, 103, 229, 322, 326, 345
οικισμός, 109, 229, 262, 265, 267
παρθεναγωγείο, 229
σχολείο, 17, 67, 229, 270
Αρμένοι Λασιθίου, σχολείο, 68
Αρμένοι Χανίων, σχολείο, 67
Αρολίθι, διδακτήρια, 221, 322
οικισμός, 221, 262, 269, 271
σχολείο, 68, 219, 221, 262, 269, 271, 272
Αρσάκεια, σχολεία, 76

Αρσανίου μονή, 79, 85, 95, 109, 112, 224, 225, 226, 288, 326, 340, 387
Αρχαία Ελεύθερνα, οικισμός, 122, 134, 273
σχολείο, 134, 67, 274, 279
διδακτήρια, 103, 135, 324, 327, 340, 341, 352
παρθεναγωγείο, 135
Αρχάνες, διδακτήριο, 103
παρθεναγωγείο, 67, 70
σχολείο, 67
παρθεναγωγείο ιδιωτικό, 10
Αρχιστράτηγος, σχολείο, 67
Αρχοντική, διδακτήρια, 218, 322, 345
ελληνικό σχολείο, 13, 217
οικισμός, 217, 269
σχολείο, 67, 217, 271
σχολείο ελληνικό, 278
Ασή Γωνιά, οικισμός, 67, 265
σχολείο, 67
Ασήμι, σχολείο, 68
Ασίτες, σχολείο, 67, 68
Ασκοί, σχολείο, 69
Ασκύφου, σχολείο, 47, 67, 82, 283
Ασπίς, περιοδικό, 15
Αστέρι, οικισμός, 224, 226, 269, 271
Αστρακοί, σχολείο, 70
Αστρινάκης Δ., 150
Αστρίτσι, σχολείο, 70
Αστυράκι, οικισμός, 25, 276, 282, 311
σχολείο, 68, 276, 277, 280, 286
Ασυρώτοι,
βλ. Κρυονέρι,
Ασφεντιλές, σχολείο, 67
Ασώματος, διδακτήρια, 256, 322, 323
οικισμός, 252, 255, 256, 262, 270
σχολείο, 67, 256
Ασωμάτων μονή, 46, 79, 109, 234, 236, 254, 258, 262, 264, 288, 376
Ατσιπάδες, διδακτήρια, 19, 252, 322, 323
οικισμός, 252, 262, 270
σχολείο, 69, 250, 252, 262, 270, 272
Ατσιποπουλιανός, χείμαρρος, 263
Ατσιπόπουλο, διδακτήρια, 210, 322
οικισμός, 103, 210, 263
παρθεναγωγείο, 210
σχολείο, 60, 62, 66, 81, 210, 269, 283, 327
Αυγενική, σχολείο, 68
Αυγερινός Α., 297
Αυδανίτες, οικισμός, 183
Αυλή, σχολείο, 70
Αφεντούλιεφ Κ., 31, 32, 382
Αφράτα, σχολείο, 68
Αφρατί, σχολείο, 70
Αχεντριάς, σχολείο, 68
Αχλάδα, σχολείο, 67, 68
Αχλαδές, διδακτήρια, 148, 324, 325, 327, 330, 340, 348, 351, 353
οικισμός, 146, 274, 291
παρθεναγωγείο, 147, 298
σχολείο, 67, 146, 274, 287
Αχλάδια, σχολείο, 68, 69
Αχλαδόκαμπος, 144, 146, 148, 152, 261, 274, 279, 280, 286, 298
Βαγιονιά, σχολείο, 68
Βαθειακό οικισμός, 262, 264, 266, 269, 271
βακουφικό ζήτημα, 38, 285
Βαλί ,σχολείο, 70
Βαμβακόπουλο, σχολείο, 70
Βάμος, σχολείο, 67
Βανδούρης Χ., 50
Βάος Γ., 48, 49, 73, 108
Βαρβάκης Ι., 48, 81
Βαρβάροι, σχολείο, 69
Βαρδαλάχος Κ., 71
Βαρύπετρο, σχολείο, 68
Βασιλάκης Ν. και Μ., 150
Βασιλιές, σχολείο, 68
Βασιλικά, σχολείο, 63, 68
Βασιλική, σχολείο, 68, 69
Βασιλόπουλο, σχολείο, 67
Βάσος Τιμ., 23, 40
Βασσάλος Α., 193, 342
Βατόλακκος, σχολείο, 67
Βάτος, διδακτήρια, 260, 322, 345
οικισμός, 260, 262, 264, 269
σχολείο, 67, 260, 270
Βατουδιάρης, σχολείο, 68
Βαφές, σχολείο, 67
Βαχού, σχολείο, 70
Βεδέροι, οικισμός, 211, 269
Βελή πασά, 34
Βελονάδο, οικισμός, 221, 262, 271
Βελούλι, σχολείο, 70
Βενεράτο, σχολείο, 67
Βενέρης Τ., 32, 75, 140, 169, 219, 224, 225, 226, 227, 377
Βενί, διδακτήρια, 187, 324, 325, 330, 341
οικισμός, 185, 187, 276, 291, 307
σχολείο, 68, 186, 187, 193, 276, 280
Βενιαμίν Λέσβιος, 49, 83
Βενιζέλος Ε., 41, 42, 50, 63, 339, 343, 360, 364
Βενιζέλος Κ., 50
Βεργιανά, οικισμός, 122, 128, 129, 130, 133, 273, 274, 275, 283
Βεργιτσανά, οικισμός, 200
Βερναρδάκης Β., 81
Βερνάρδος Μ., 48, 241
Βέροβιτς πασάς, 40
Βιζάρι, διδακτήρια, 241, 322, 357
οικισμός, 109, 240, 241, 262, 267, 269
παρθεναγωγείο, 241
σχολείο, 67, 68, 81, 109, 240, 241, 262, 267, 269, 270
Βιλανδρέδο, διδακτήρια, 221, 322
Βιλανδρέδο οικισμός, 221, 269
σχολείο, 67, 221, 271
Βίλλιος Δ., 71
Βιράν Επισκοπή, διδακτήρια, 167, 325, 328, 330, 342, 351
οικισμός, 162, 166, 275, 309, 352
σχολείο, 70, 162, 163, 165, 166, 167, 275, 280, 287
Βισταγή, διδακτήρια, 242, 322, 323, 345
οικισμός, 39, 242, 262, 264
παρθεναγωγείο, 242
σχολείο, 67, 242, 271
Βλαστός Δ., 50, 301
Βλαστός Π., 75
Βλάτος, σχολείο, 67
Βλαχερωνίτισσα, σχολείο, 68
Βλυχάδα, οικισμός, 168, 275, 281, 310
Βλυχάδας χείμαρρος, 263
Βοθιανά, σχολείο, 67
Βολιώνες, διδακτήρια, 238, 322, 323, 357
οικισμός, 238, 262, 271
σχολείο, 69, 88, 237, 238, 262, 271, 272
Βόνη, σχολείο, 69
Βορίζια, οικισμός, 305
σχολείο, 67
Βουβάς, σχολείο, 68, 82
Βούβες, σχολείο, 67
Βουκολιές, σχολείο, 69
Βουκουρέστι, εκπαιδευτικό κέντρο, 71
Βουλγάρω Ρεθύμνου, οικισμός, 22
Βουλγάρω Χανίων, σχολείο, 68
Βουλισμένη, σχολείο, 68
Βουρντούκος χείμαρρος, 274
Βουτάς, σχολείο, 67
Βούτες, σχολείο, 67
Βουτουφού, σχολείο, 68
Βραχάσι, σχολείο, 68
Βρουχάς, σχολείο, 69
Βρύσες Αγίου Βασιλείου, οικισμός, 259, 262, 269, 271
Βρύσες Αμαρίου
οικισμός, 109, 239, 267
διδακτήρια, 239, 322, 323, 357
οικισμός, 238, 262
παρθεναγωγείο, 239
σχολείο, 66, 239, 269
Βρύσες Αποκορώνου, σχολείο, 70
Βρύσες Χανίων, σχολείο, 67
Βυβιλάκης Ε., 52
Βύλου Μ., 119
Βυτίνας, σχολή, 87
Βώροι, σχολείο, 67, 126, 376
Βωσάκου μονή, 55, 79, 109, 112, 178, 181, 208, 288, 340, 341
Γαβαλοχώρι, σχολείο, 67
Γάζι, οικισμός, 286
σχολείο, 70, 286
Γαλατάς Ηρακλείου, σχολείο, 70
Γαλατάς, σχολείο, 67, 70
Γαλένι, σχολείο, 70
Γαλιά, σχολείο, 69
Γαλίφας, σχολείο, 69
Γαλιανός χείμαρρος, 263

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γάλου, διδακτήρια, 211, 322
οικισμός, 103, 211, 267, 269
σχολείο, 66, 103, 210, 211, 267, 269, 283
Γαλουβάς, σχολείο, 62, 67
διδακτήρια, 178, 324, 341, 349
οικισμός, 177, 264, 290, 291
παρθεναγωγείο, 177, 276
σχολείο, 60, 66, 177, 178, 179, 185, 261, 264, 275, 276, 280, 283, 285, 306, 312
Γαρίπα Ηρακλείου, σχολείο, 69
Γαρίπας, οικισμός, 160, 274, 283, 287, 310
Γαύδος, σχολείο, 67, 82
Γδόχια, σχολείο, 69
Γεδεών Μ., 24
Γενάδη Μ., 82
Γενεράλης Ε., 20, 83, 149, 300, 303, 307
Γενεράλης Μ., 300
Γενεράλις Ε., 93
Γενή Γκαβέ,
βλ, Δροσιά, 195
Γενική Διοίκηση Κρήτης, 38, 52, 57, 63, 79, 131, 140, 150, 169, 177, 182, 188, 193, 329
Γενιτσαράκης Χ., 41
Γέννα, οικισμός, 39, 262, 271, 272
Γεννή, οικισμός, 262, 272
Γερακάκης Ε., 47
Γερακάρι, διδακτήρια, 238, 322
οικισμός, 238, 262, 264
παρθεναγωγείο, 238
σχολείο, 47, 66, 238, 262, 264, 269
Γεράκι, σχολείο, 67
Γεράνι,, διδακτήριο, 103, 212, 322
οικισμός, 211, 212, 263, 269
οικισμός, 103
σχολείο, 67, 270
Γεράνι Χανίων, σχολείο, 67
Γερανιώτης, χείμαρρος, 263
Γέργερη, οικισμός, 305
σχολείο, 67
Γεροπόταμος, 121, 140, 158, 180, 205, 263, 264, 273, 274, 275, 277, 281
Γέρω Λάκκος, σχολείο, 67, 68
Γεωργιούπολη, οικισμός, 265
σχολείο, 68, 265
Γηούς Κάμπος, οροπέδιο, 264
Γιαμαλάκης Ν., 41
Γιαννακάκης Μ., 233
Γιάνναρης Α., 64, 90, 213, 295
Γιαννιού, διδακτήρια, 256, 323
οικισμός, 256, 262, 270
σχολείο, 68, 256, 262, 270, 272
Γιαννίτσι, σχολείο, 68, 69
διδακτήρια, 223, 323
Γιαννούδι, διδακτήριο, 223
οικισμός, 109, 113, 223, 267, 268, 269, 342
σχολείο, 69, 109, 113, 222, 223, 267, 268, 269, 272
Γκαγκάλες, σχολείο, 69
Γκαλαγκάδω, σχολείο, 68
Γλώσσα, σχολείο, 68
γλωσσικό ζήτημα, 64, 77
Γούβες, σχολείο, 67
Γουλεδιανά, διδακτήρια, 103, 231, 322
οικισμός, 231, 262, 271
σχολείο, 70, 230, 231, 262, 271, 272
Γουργούθοι, οικισμός, 238, 262, 269
Γουρνιά, σχολείο, 69, 70
Γρα Λυγιά, σχολείο, 68
Γραμβούσα, 28, 29, 32, 50, 301, 383
Γραμβούσα, σχολείο, 50
γραμματοδιδασκαλεία, 24, 54, 55, 57, 61, 62, 88, 126, 128, 143, 154, 156, 160, 162, 164, 175, 180, 186, 187, 190, 198, 200, 202, 205, 208, 212, 214, 215, 216, 218, 220, 221, 223, 226, 228, 230, 231, 236, 237, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 255, 257
Γραφείο της Σχολικής Υγιεινής, 79
Γρηγοριά, σχολείο, 69
Γρηγοριανά, σχολείο, 70
Γρηγόριος ΣΤ', πατριάρχης, 51
Γριμπλιανά, σχολείο, 67
γυμνάσια, 58, 61
Γωνιά, διδακτήρια, 212, 322
οικισμός, 212, 263, 265
σχολείο, 66, 67, 68, 84, 212, 263, 269
Γωνιά Ηρακλείου, σχολείο, 68
Γωνιάς μονή, 47, 84
Γωνιές, οικισμός, 280
Δαλαμβέλος, οικισμός, 156
Δαμαβόλου, διδακτήρια, 183, 324, 328, 349
οικισμός, 182, 276, 291, 350
σχολείο, 67, 68, 69, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 276, 280, 283, 287
Δαμάνια, σχολείο, 70
Δαμάστα, οικισμός, 25, 264, 278, 285, 290, 311
παρθεναγωγείο, 278
σχολείο, 60, 67, 81, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 208, 277, 278, 280, 309
Δαμασπιανός ποταμός, 205
Δαμνόνι, οικισμός, 254
Δανέζη Ε., 53
δάνειο σουηδικό, 343, 360
Δαράτσος, σχολείο, 69
Δαριβιανά, διδακτήρια, 249, 322
οικισμός, 249, 262, 264
σχολείο, 70, 248, 249, 262, 264, 272
Δασκαλάκης Ι., 50
Δαφέρμος Γ., 17
Δαφνέδες, διδακτήρια, 181, 185, 324, 340, 341, 342, 349
οικισμός, 177, 180, 264, 274, 283
σχολείο, 67, 179, 180, 276, 280, 304
σχολείο ελληνικό, 278
Δαφνές Ρεθύμνου, οικισμός, 22
Δαφνές Ηρακλείου, σχολείο, 67, 68
Δάφνη, σχολείο, 70, 159
Δαφνομήλης Α., 144
Δελιανά, σχολείο, 68
Δελτία Στατιστικής, 16, 219, 225, 228, 369, 370
Δεμάτι, σχολείο, 69
Δεσποτάκης Μ., 47
Δετοράκης Ν., 176, 337
δεύτερος Περί Παιδείας νόμος, 59, 81, 90, 96, 134, 144, 149, 205, 218, 234, 241, 242, 244, 246, 261, 268, 277
Δημητσάνας σχολή, 87
Δημογεροντία Ηρακλείου, 34, 35, 54, 82, 296
Δημογεροντία Ρεθύμνου, 14, 22; 34, 54
Δημογεροντία Χανίων, 34, 54
διαμέρισμα Ρεθύμνου,
όρος, 25
Δαφνέδες, οικισμός, 351
διδακτήρια διατηρητέα, 129, 197, 248
διδακτηριακό γέρας, 191, 336
Διδασκαλείο, 61, 62
Διδασκαλείον αλληλοδιδακτικής μεθόδου, 72
Διδασκαλική, Οδηγός, 99, 344, 373
δίκτυο σχολικό, έννοια, 25
Διονύσι, σχολείο, 69
Διονύσιος, μητροπολίτης Κρήτης, 79, 85, 288
Διοργανισμός των εν Κρήτη Ιερών Μονών, 55, 56, 80, 85, 288
Διπόταμος, σχολείο, 68, 70
Δισκουρίου μονή, 29, 55, 186, 190, 288, 341, 387
Δοξαρό, διδακτήρια, 19, 97, 103, 205, 324, 325, 327, 340, 341, 344, 351, 352
οικισμός, 204, 264, 277, 291, 310, 350
σχολείο, 67, 205, 206, 277
Δούγκας Σ., 83
Δούλι, σχολείο, 70
Δουμαεργειό, βλ,
Κεντροχώρι
Δρακώνα, σχολείο, 68
Δράμια, οικισμός, 263
Δραπανιάς, σχολείο, 67
Δραπέτι, σχολείο, 69
Δροσιά, οικισμός, 264, 277
Δροσίνης Γ., 88, 375, 388
Δρυγιές, οικισμός, 262, 269, 270
Δρυές, σχολείο, 70
Δρύμισκος, διδακτήρια, 257, 322
οικισμός, 257, 262, 264, 270
σχολείο, 68, 257, 271

Εθιά, σχολείο, 68
Εθνική Εταιρεία, 243
Εκθέσεις επιθεωρήσεως διδακτηρίων, 16
Εκκλησία, 2, 3, 29, 30, 46, 49, 50, 51, 73, 75, 78, 79, 80, 83, 84, 86, 97, 109, 200, 287, 300, 340, 358, 363, 365, 371, 376, 384, 388
εκπαιδευτικά τέλη, 62, 93, 100, 296, 333
Εκπαιδευτικός Όμιλος, 77, 91
Ελένες, διδακτήρια, 239, 322, 323, 357
οικισμός, 239, 262, 264, 269
σχολείο, 70, 238, 239, 262, 264, 269, 272, 342, 381
Ελεύθερνα, διδακτήρια, 136, 324, 341, 345, 348
οικισμός, 136, 274, 291, 350
σχολείο, 68, 122, 123, 134, 135, 136, 137, 273, 274, 275, 279, 283, 304
Ελιά, σχολείο, 68
ελληνικά σχολεία, 10, 11, 12, 13, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 73, 75, 89, 246, 278, 288, 303, 386, 388
Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος Κωνσταντινούπολης, 56
Έλος, σχολείο, 67
Έμπαρος, σχολείο, 67
Εμπρόσγιαλος, γυμνάσιο, 58
σχολείο, 53, 59
Εμπρόσνερος, διδακτήριο, 89
σχολείο, 67
Ενοριακή Επιτροπεία του μητροπολιτικού ναού του Ρεθύμνου, 86, 288
Εξάντης, διδακτήρια, 152, 324, 348
οικισμός, 152, 274, 275, 350
σχολείο, 70, 144, 147, 152, 274, 275, 280, 283, 304
εξισλαμισμοί, 30
Εξώπολη, σχολείο, 68
Επανωχώρι, σχολείο, 67
Επισκοπή Ηρακλείου, σχολείο, 52, 67
Επισκοπή Ιεράπετρας, σχολείο, 70
Επισκοπή Κισσάμου, σχολείο, 70
Επισκοπή Μυλοποτάμου, σχολείο, 68
διδακτήρια, 184, 324, 349
οικισμός, 174, 180, 183, 184, 283, 291
σχολείο, 184, 276, 280, 304
Επισκοπή Ρεθύμνου, οικισμός, 217
σχολείο, 62, 66, 217
διδακτήρια, 103, 217, 321
ελληνικό, 278
σχολείο, 217
οικισμός, 262, 263, 269
Επιτροπή επί των Σχολείων της Κρήτης, 52, 79, 81, 96, 144, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 234, 240, 241, 254, 301
Επτάνησα, 71, 73, 265, 297, 313
Ερμής ο Λόγιος, περιοδικό, 48, 71, 94, 95, 98, 371
Έρφοι, διδακτήρια, 166, 324, 330, 338, 341, 346
οικισμός, 25, 162, 165, 275, 281, 287, 291, 350
σχολείο, 70, 162, 163, 165, 166, 275, 280, 281, 287, 304
Ευαγγελίδης Σ., 17
Εφεδρικό Ταμείο, 93, 137, 206, 207, 215, 341, 342, 343
Ζαγοράς, σχολή, 87
Ζαγοριανάκος Ι., 17
Ζαΐμης Α., 42
Ζάκρος, σχολείο, 68
Ζαμπέλιος Σπ., 82
Ζαρός, οικισμός, 305
σχολείο, 67
Ζένια, σχολείο, 70
Ζήρος, σχολείο, 68
Ζου Λάκκος, βλ. Ζωνιανά
Ζουνάκι, σχολείο, 68
Ζούρβα, σχολείο, 70
Ζουρίδι, διδακτήρια, 103, 216, 321
οικισμός, 216, 262, 269
σχολείο, 67, 68, 69, 214, 216, 262, 269, 270, 272, 283
Ζυμπραγού, σχολείο, 67, 69
Ζωνιανά, διδακτήρια, 189, 324, 325, 341, 346
οικισμός, 185, 188, 276, 282, 285, 290, 291, 305
σχολείο, 68, 186, 189, 276, 280, 304
ζωοκλοπή, 304, 305
Ζωφόροι, σχολείο, 68, 69
ημιημερήσια σχολεία, 61, 62, 126, 129, 144, 147, 173, 174, 180, 182, 186, 187, 189, 193, 195, 197, 198, 211, 252
Ήπειρος, 313, 317
Ηράκλειο, Ανωγειανό σχολειό, 172
γυμνάσιο, 56, 58, 59, 62, 279, 303
διδασκαλείο, 279, 303
εκπαιδευτικό κέντρο, 268
ελληνικό σχολείο, 48, 104
νηπιακό τμήμα, 54, 66, 70, 75, 268
πόλη, 40, 44, 284, 296
σχολείο αρρένων, 51, 59, 66, 69, 70
σχολείο θηλέων, 53, 66
Τμηματική Εφορεία, 104
Θεοδώρα, διδακτήρια, 202, 324, 330, 341, 346
οικισμός, 202, 264, 277, 291, 299
σχολείο, 69, 195, 200, 202, 203, 264, 277, 278, 280, 283, 300, 378
Θεοφανόπουλος Β., 17
Θέρισσο, οικισμός, 67
Θερίσσου επανάσταση, 42
Θεσσαλία, 37, 313, 317
Θεσσαλονίκη, 43, 45, 64, 76, 106, 137, 265, 372
Θράκη, 118, 317, 382
Θραψανό, σχολείο, 67
Θρόνος διδακτήρια, 236, 322, 323, 345
Θρόνος, οικισμός, 39, 236, 262, 264
σχολείο, 67, 236
Θυμιανής Παναγίας μονή, 267
Ιάσιο, εκπαιδευτικό κέντρο, 47, 48, 49, 53, 71, 267
Ιγνάτιος, επίσκοπος Αρδαμερίων, 50
ιδιοσυντήρητα σχολεία, 126, 143, 164, 175, 208, 216, 220, 249, 260, 277
ιδιωτικά σχολεία, Ελλάδας, 11
Κρήτης, 10
Ιεράπετρα, σχολείο, 57, 67
Ιεροδιδασκαλείο Αγίας Τριάδας, 52, 59, 304
Ίμπρος, ελληνικό σχολείο, 82
σχολείο, 67, 283
Ίνι, σχολείο, 67
Ιρφάν Μετόχι, οικισμός, 267
Ισμαήλ, πασάς, 35, 54
Ίτανος, σχολείο, 68
Ιωαννίκιος, επίσκοπος Ρεθύμνου, 49, 85, 381, 384
Ιωνία, 313
Καβουλή πασάς, 79
Καβούσι, σχολείο, 68, 227, 228, 270, 271
Καβροχώρι, σχολείο, 70
Κάδρος, σχολείο, 67
Καζαντζάκης Ν., 74, 382
Κάινα, σχολείο, 67
Καϊναρτζές, οικισμός, 162, 163, 165, 167, 287, 352
Κακοδίκι ,σχολείο, 67
Κακόπετρος, σχολείο, 68
Καλάθενες, σχολείο, 67
Καλαμάς, οικισμός, 153, 274, 339
Καλαμαύκα, σχολείο, 68
Καλάμι, σχολείο, 67, 69
Καλαμίτσι Αλεξάνδρου, σχολείο, 67, 68
Καλαμιώτης, βλ. Ξουζανά
Κάλαμος, σχολείο, 68
Καλανδαρέ, οικισμός, 126, 153, 154, 274, 283, 287, 339
Καλαντζής Κ., 18
Καλεμικεράκης, ιεροδιδάσκαλος, 53
Καλέσα, σχολείο, 67
Καλή Συκιά, διδακτήρια, 253, 322, 350
οικισμός, 253, 262, 267, 270
σχολείο, 69, 109, 252, 253, 262, 267, 270, 272, 305
Καλλεργιανά, σχολείο, 69

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Καλλέργος, οικισμός, 39, 122, 127, 128, 273, 274
Καλλίας Δ., 100, 345, 379
Καλλικράτης Ε., 49
Καλλικράτης, σχολείο, 67, 283
Καλλίνικος, 48, 73
Καλλίνικος Γεωργιάδης, 47
Καλλονάς, ιεροδιδάσκαλος, 48
Καλλονή, σχολείο, 70
Καλό Χωριό, σχολείο, 68, 70
Καλογέρου, διδακτήρια, 236, 323, 324
οικισμός, 39, 236, 262, 271
σχολείο, 70, 236, 262, 271, 273
Καλοείδαινας μονή, 234
Καλοκύρης Ι., 199
Καλομενόπουλος Ν., 23
Καλομοίρης Κ., 169
Καλονύχτης, διδακτήρια, 217, 323
οικισμός, 217, 262, 263, 269
σχολείο, 69, 214, 216, 217, 252, 262, 269, 272
Καλούδης Γ., 158
Καλούδης Μ., 82
Καλουδιανά, σχολείο, 68
Καλύβες, σχολείο, 67
Καλύβια, σχολείο, 69
Καλυβιανή, σχολείο, 67
Κάλυβος, διδακτήρια, 193, 324, 325, 329, 330, 341, 342
οικισμός, 190, 192, 285, 291, 292, 305
σχολείο, 68, 192, 276, 280
Καμάρα Κουμούλι, σχολείο, 68
Καμάρα, σχολείο, 69
Καμαράκι, οικισμός, 25, 262, 276, 282, 286
σχολείο, 70, 277, 280
Καμαράκι χείμαρρος, 263, 276, 277, 280, 286
Καμάρες, οικισμός, 305
σχολείο, 68
Καμάρι, σχολείο, 68
Καμαριώτης, διδακτήρια, 324, 328, 330, 349, 351
οικισμός, 25, 262, 276, 282, 291, 344
σχολείο, 68, 276, 280, 285, 286
Καμάρτσος, σχολείο, 70
Καμηλάρι, σχολείο, 68
Καμινάκι, σχολείο, 68, 69
Καμισιανά, σχολείο, 67
Καμπάνης-Παπαδάκης, Α., 82
Καμπάνι, σχολείο, 67, 70
Καμπανός, σχολείο, 67
Κάμποι, σχολείο, 67, 68
Κάμπος Απλαδιανών, οικισμός, 206
Κάμπος Δοξαρού, οικισμός, 204
Κάμπος, σχολείο, 67
Κάμπου Μετόχια, οικισμός, 155, 159, 263
σχολείο, 67, 274
διδακτήρια, 156, 324, 330, 341, 348
παρθεναγωγείο, 156
Κάμπου Μετόχια σχολείο, 156, 279, 286, 299
Κανακάκης Σ., 201
Κάνδανος, σχολείο, 67, 68
Κάνεβος, οικισμός, 252, 262, 264, 270
Κανένε, σχολείο, 69
Κανλί Καστέλλι, σχολείο, 67
Κανονισμοί Σχολείων Ηρακλείου, 56, 74, 84, 372
Καντήλα, σχολείο, 70
Καπεδιανά, οικισμός, 233, 268, 271
Καπετανιανά, σχολείο, 68
Καπίστρι ,σχολείο, 70
Καποδίστριας Ι., 42, 50, 87, 91, 290, 319, 320, 379
Καραβάδος, σχολείο, 69
Καραβανάδες, πολιτικό κόμα, 38
Καραθεοδωρής πασάς, 38, 39, 40, 64, 388
Καρακάλου μονή, 121, 123, 288
Καραμάνου, σχολείο, 342
Καραντινός Π., 116
Καρδάκι, οικισμός, 39, 238, 239, 262, 269
Καρδαμιανά, σχολείο, 69
Καρδαμούτσας μονής, σχολείο, 53, 67, 95
Καρέ, διδακτήρια, 230, 322, 323, 345
οικισμός, 262
παρθεναγωγείο, 230
οικισμός, 230
σχολείο, 67, 271
Καρές Αποκορώνου, σχολείο, 70
Καρές, σχολείο, 67
Καρίνες, διδακτήρια, 251, 322, 345
οικισμός, 251, 262, 270
σχολείο, 67, 251
Καρκαδιώτισσα, σχολείο, 70
Καρουζάνος, σχολείο, 69
Καρρές Κισσάμου, σχολείο, 68
Καρτσοματάδω, σχολείο, 69
Καρύδι, σχολείο, 68
Καρωτή, διδακτήρια, 218, 323
οικισμός, 218, 262, 269
σχολείο, 70, 217, 218, 262, 269, 273
Κασσάνοι, σχολείο, 69
Κασταμονίτσα, σχολείο, 69
Καστελλάκια, οικισμός, 109, 267
Καστέλλι Ηρακλείου, σχολείο, 69
Καστέλλι Κισσάμου, κωμόπολη, 50
σχολείο, 67
Καστέλλι Λασιθίου, σχολείο, 41, 45, 67, 68, 69, 70, 88, 140, 148, 265, 289
Καστέλλι Μυλοποτάμου, βλ. Πάνορμο
Καστέλλι Πεδιάδας, οικισμός, 45
Καστελλιανά, σχολείο, 67, 69
Κάστελλος, οικισμός, 68, 229
διδακτήρια, 229, 323
οικισμός, 103, 229, 265, 270
σχολείο, 69, 229, 272
Καστρί, οικισμός, 19, 82, 173, 182, 183, 275, 283, 285
Καταλαγάρι, σχολείο, 69
Κατεριανά, οικισμός, 185, 187, 264, 276
Κατσαντώνης Σ., 239
Κατσάρης χείμαρρος, 263
Κατσίγκρη, οικισμός, 250
Κατσιδόνι, σχολείο, 69
Κατσογρίδα, οικισμός, 22, 250, 270, 272
Κατσούλλι Α., 93, 372
Κάτω Βάθεια, σχολείο, 69
Κάτω Βαλσαμόνερο, οικισμός, 212, 262, 269
σχολείο, 69, 212, 213, 262, 269, 272
Κάτω Βαλσαμόνερο, διδακτήρια, 213, 322
οικισμός, 213
Κάτω Βιάννος, σχολείο, 68
Κάτω Καβούσι, οικισμός, 228, 270, 271
Κάτω Μαλάκι, διδακτήρια, 214, 323
οικισμός, 214
σχολείο, 67, 214, 271
Κάτω Μετόχι ,σχολείο, 69
Κάτω Πισκοπή, σχολείο, 70
Κάτω Πόρος, διδακτήρια, 220, 322
οικισμός, 220, 262, 269
σχολείο, 69, 219, 220, 262, 269, 272
Κάτω Ροδάκινο, οικισμός, 253, 262, 264
Κάτω Σακτούρια, οικισμός, 258, 269
Κάτω Σύμη, σχολείο, 67, 68, 69
Κάτω Χωριό, σχολείο, 68
Κατωφύγι, σχολείο, 69
Κατωχώρι, συνοικία Ανωγείων, 169
Κατωχώρι, σχολείο, 70, 169, 275
Καψαλιανά, οικισμός, 227, 270
Καψοδάσος, σχολείο, 70
Κελαϊδής Π., 82, 379
Κελάρια, σχολείο, 68, 69
Κεντουκλάς, οικισμός, 22
Κεντρί, σχολείο, 68
Κέντρος, βουνό, 238, 262
Κεντροχώρι, διδακτήρια, 323
οικισμός, 246, 262, 264, 269, 272, 321
σχολείο, 67, 68, 70, 246, 262, 264, 269, 270, 273
Κερά, σχολείο, 69
Κεραμές διδακτήρια, 103, 257, 321, 323
οικισμός, 257, 262
σχολείο, 67, 257, 270
Κεραμιανός χείμαρρος, 263
Κεραμιδιά, οικισμός, 160
Κεραμούτσι σχολείο, 69

Κεραμωτά, διδακτήρια, 162, 324, 328, 351
οικισμός, 160, 161, 283
σχολείο, 69, 160, 161, 275, 280, 283, 285, 304
Κεραπολίτισσας μονής, σχολείο, 53, 69
Κεράσα, σχολείο, 69
Κέρκυρα, 14, 53, 71, 310, 380
Κεφάλα, σχολείο, 68
Κεφαλάς διδακτήριο, 103
Κεφαλάς, σχολείο, 67
Κεφάλι, οικισμός, 173, 174, 180, 182, 183, 184, 276, 338
Κεφάλι Χανίων, σχολείο, 68
Κεφαλοβρύσι, σχολείο, 69
Κιθαρίδα, σχολείο, 52, 68
Κίνημα Μουρνιών, 33
Κίνημα Μαυρογένη, 34
Κιουτσούκ Καϊναρτζή, συνθήκη, 30
Κίσσαμος, 40, 56
Κισσανός χείμαρρος, 264
Κισσός, διδακτήρια, 247, 323
οικισμός, 246, 247, 262, 269, 270, 272, 321
σχολείο, 17, 70, 246, 247, 262, 269, 270, 272, 273
Κλεάνθης, αρχιτέκτονας, 94
Κλεόβουλος Γ., 47, 48, 71, 98, 109, 386
Κλεψίμια, βλ. Δοξαρό
Κλήμα, οικισμός, 264
σχολείο, 68, 264
Κλησίδι, οικισμός, 39, 262, 264, 271
Κνωσός, σχολείο, 69
Κοινωφελές Ταμείο, 41, 81
Κοκκινάκης Α., 43, 58, 74, 75, 380
Κοκκινάκης Γ., 307
Κοκκινίδης Ν., 82
Κόκκινο Μετόχι Αγίου Βασιλείου, οικισμός, 22, 252
Κόκκινο Χωριό, σχολείο, 67
Κοκκώνης Ι., 50, 71, 72, 73, 74, 87, 94, 95, 98, 99, 104, 110, 111, 124, 135, 161, 196, 358
Κολλιοντζής Ι., 166
Κολοκάσια, σχολείο, 70, 82
Κολυμβάρι, σχολείο, 68
Κομιτάδες, σχολείο, 67, 82
Κονδυλάκης Ι., 303
Κοντοκυνήγι, σχολείο, 70
Κοντομαρί, σχολείο, 67
Κοντομεριανά, οικισμός, 146
Κοντόπουλα, σχολείο, 67
Κοξαρέ, διδακτήρια, 250, 322, 323, 357
ελληνικό σχολείο, 250, 278
οικισμός, 250, 262, 264
σχολείο, 67, 250, 270
Κόξαρη, σχολείο, 69
Κοπετοί, σχολείο, 47
Κοραής, σχολείο ιδιωτικό, 10
Κορέδο, οικισμός, 22
Κορφές, σχολείο, 67
Κορωνιανά, σχολείο, 67
Κοτσυφός ποταμός, 263
Κοτσυφού φαράγγι, 264
Κουκουναράς, σχολείο, 68
Κουλούκουνας, όρος 262, 281
Κουλουρίδα, σχολείο, 68
Κούμας Κ., 49
Κούμοι, διδακτήριο, 229
οικισμός, 229, 262, 270
σχολείο, 68, 229, 262, 270, 272
Κουνάβοι, σχολείο, 67
Κουνάλι, σχολείο, 70
Κούνδουρος Μ., 41
Κούνενι, σχολείο, 67, 68
Κούνουπας Α., 17
Κουνουπιδιανά, σχολείο, 68
Κουρνάς, σχολείο, 67, 68
Κουρούνες, σχολείο, 70
Κουρούτες, διδακτήρια, 245, 323
οικισμός, 244, 262, 269, 271
σχολείο, 68, 69, 243, 244, 262, 269, 271, 272
Κουσελιανά, βλ. Αγκουσελιανά
Κουσές, σχολείο, 70
Κουστογέρακο, σχολείο, 69
Κουτσολίδι χείμαρρος, 263
Κούφη, διδακτήρια, 218, 322, 357
οικισμός, 218, 262, 263
σχολείο, 66, 67, 68, 217, 218, 262, 263, 269
Κουφού, σχολείο, 69
Κράνα, διδακτήριο, 192
οικισμός, 190, 192, 276, 282
σχολείο, 192, 276, 280, 325
Κράσι, σχολείο, 52, 67
Κρασούνας, οικισμός, 160, 274, 283, 287
Κρεβατάς, σχολείο, 70
Κρεμαστών μονής, σχολείο, 53, 67, 95
Κρητική Βουλή, 42, 61, 62, 63, 292, 296
Κρητική Χωροφυλακή, 38
Κρητικός Αστήρ, περιοδικό, 15
Κριτσά, σχολεία, 51, 53, 66
Κροβάτζη Λ., 82
Κρότος, σχολείο, 70
Κρουσταλλένιας μονής, σχολείο, 68, 69
Κρούστας, σχολείο, 68, 69
Κρουσώνας, σχολείο, 67
Κρύα Βρύση, οικισμός, 258
διδακτήρια, 247, 322
οικισμός, 247, 262, 264
σχολείο, 67, 247, 270
Κρυά, σχολείο, 69
Κρυονέρι, διδακτήρια, 197, 324, 327, 329, 341, 345, 346
οικισμός, 197, 204, 277, 291
σχολείο, 67, 68, 195, 197, 200, 277, 280, 282
Κυδωνίες, εκπαιδευτικό κέντρο, 53, 267
Κυδωνιών Ακαδημία, 49, 53, 87, 108
Κύθηρα, εκπαιδευτικό κέντρο, 53, 267
Κυκλάδες, 313
Κυνηγιανά, οικισμός, 39, 122, 123, 134, 135, 138, 273, 274
Κυπαρίσσι, σχολείο, 70
Κυπάρισσος, σχολείο, 70
Κυπριανός Κρης, δάσκαλος, 10
Κύπρος, 265
Κυριακίδης Σ., 71
Κυριάκος Κ., 173
Κυριάννα, διδακτήρια, 103, 226, 322, 345
οικισμός, 224, 226, 269
σχολείο, 67, 226, 271
Κώμες, σχολείο, 70
Κωνιωτάκης Ι., 333
Κωνσταντινίδης Γ., 30, 73, 76
Κωνσταντινίδου Ε., 76
Κωνσταντίνος Ανθόπουλος πασάς, 58
Κωνσταντινούπολη, εκπαιδευτικό κέντρο, 33, 53, 82, 265, 267
Κωνσταντουδάκης, Κ., 140
Κωστεφάνου, οικισμός, 195, 197, 200, 204, 277, 278
Λαγκά, διδακτήρια, 133, 324, 331, 336, 341, 342, 350
οικισμός, 122, 133, 273, 274, 275
σχολείο, 70, 122, 123, 128, 133, 273, 274, 275, 279, 287, 387
Λαγολιό, σχολείο, 70
Λαγού, σχολείο, 70
Λαγούτα, σχολείο, 70
Λαδιανά, οικισμός, 22, 146
Λαζαράκη Αικ., 17
Λάκκοι, σχολείο, 53, 66
Λάκκος, οικισμός, 22, 249, 253
Λαμεριανά, οικισμός, 144, 146, 147, 274
Λαμπαδάριος Ε., 351, 373, 380
Λαμπινή, διδακτήρια, 250, 322, 345
οικισμός, 248, 249, 262
σχολείο, 67, 249, 270, 283
Λαμπιώτες, διδακτήρια, 237, 323
οικισμός, 237, 262, 264, 269, 270
σχολείο, 68, 237, 271
Λαράνι, σχολείο, 70
Λασιθίου διαμέρισμα, 37, 41, 44, 55, 57, 58, 59, 66, 67, 68, 82
Λασκαρίδου Αικ., 119, 380
Λατζιμάς, οροπέδιο, 162, 165, 263, 281
Λατσίδα, σχολείο, 68
Λελεδάκης Α., 220, 322
Λεμεριανός χείμαρρος, 154, 274
Λευκά Όρη, 262
Λευκάδα, εκπαιδευτικό κέντρο, 71
Λευκόγεια, διδακτήρια, 256, 322, 323
οικισμός, 255, 262, 264
σχολείο, 66, 255, 262, 264, 270
Λιανέρης Ι., 204

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λιβάδ, οικισμός, 185, 187, 276
Λιβαδάς, σχολείο, 67, 68
Λιβάδια, διδακτήρια, 190, 191, 324
Λιβάδια οικισμός, 190, 282, 291
παρθεναγωγείο, 190, 276
σχολείο, 67, 190, 192, 276, 280, 305
Λιβανιανά, σχολείο, 68, 82
Λίγκρες, οικισμός, 257, 262, 270
Λιγόρτυνος, σχολέιο, 69
Λιθίνες, σχολείο, 68
Λιμένας Χερσονήσου, οικισμός, 265
σχολείο, 69
Λίμνη, σχολείο, 70
Λίσταρος, σχολείο, 70
Λιτσάρδα, σχολείο, 68
Λουκάκις Μ., 143
Λούκια, σχολείο, 67
Λούρες, σχολείο, 69
Λουσακιές, σχολείο, 68
Λούτρα, διδακτήρια, 225, 323
οικισμός, 225, 269, 271
σχολείο, 68, 69, 70, 156, 224, 225, 269, 271, 272, 283
Λούτρα Μυλοποτάμου, οικισμός, 156
Λουτράκι, σχολείο, 69, 70
Λουτρό, σχολείο, 67, 68
Λοχριά, διδακτήρια, 245, 322
οικισμός, 245, 271, 305
σχολείο, 70, 245, 266, 271, 272
Μαγαρικάρι, σχολείο, 68
Μαγκάκης Ε., 50
Μαδαρό, σχολείο, 70
Μάζα Σελίνου, σχολείο, 68
Μάζα, σχολείο, 67, 68
Μαθές, σχολείο, 70
μαθητικά συσσίτια, 64
Μαθιά, σχολείο, 69
Μαθιουδάκης Λ., 182
Μακεδονία, 14, 58, 73, 84, 118, 302, 313, 317, 376, 379, 382
Μάκρες, σχολείο, 70
Μακρυγιάννης, οικισμός, 195, 202, 205, 277, 278
Μακρυλιά, σχολείο, 69
Μαλάθυρος, σχολείο, 68
Μαλάξα, σχολείο, 67, 68
Μάλεμε, οικισμός, 45
σχολείο, 67, 68
Μάλες, σχολείο, 68
Μάλλια, σχολείο, 67
Μαμάκης Ι., δάσκαλος, 10
Μανουσάκη Α., 268
νηπιαγωγείο, 119
σχολείο, 120
Μανουσάκης Γ., 191
Μαντούδης Μ., 101, 334, 338, 359
Μανωλιόπουλο, σχολείο, 68
Μάραθος, διδακτήριο, 278
οικισμός, 25, 277, 278, 290, 311
σχολείο, 69, 277, 278, 280, 285
Μαργαρίτες, διδακτήρια, 123, 124, 324, 327, 333, 340, 341, 342, 348
οικισμός, 39, 121, 289, 291
παρθεναγωγείο, 275, 298
σχολείο, 52, 60, 62, 66, 81, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 138, 162, 164, 165, 167, 273, 274, 275, 279, 285, 288, 289, 312, 315, 337
Μαργαριτσανός ποταμός, 273
Μάρθα, σχολείο, 69
Μαρινιανά, οικισμός, 190, 276
Μαριού, διδακτήρια, 255, 322
οικισμός, 254, 255, 262, 264, 269
σχολείο, 67, 255, 271
Μαρκάκης Β. μητροπολίτης, 81
Μαρμακέτο, σχολείο, 70
Μαρμάρα, οικισμός, 22
Μαρνελιανά, οικισμός, 22
Μαρουλάς, διδακτήρια, 224, 323
οικισμός, 224, 269
σχολείο, 69, 223, 224, 269
Μαρούλης Γ., 125, 337
Μαρουλού, διδακτήριο, 220, 323
οικισμός, 220, 262, 271
σχολείο, 70, 220, 262, 271, 273
Μαρωνιά, σχολείο, 68
Ματθαιουδάκης Λ., 140
Μαχαιράς, σχολείο, 70
Μαχαιροί, σχολείο, 68
Μαχμούτ πασάς, 39
Μεγάλα Χωράφια, σχολείο, 68
Μεγάλη Βρύση, σχολείο, 67, 68
Μεγάλο Κάστρο, 33, 44, 375
Μεγαλοβρυσανός Γ., 49, 108
Μέγας ποταμός, 263
Μέλαμπες, διδακτήρια, 258, 322, 323
οικισμός, 258, 262, 264
παρθεναγωγείο, 258
σχολείο, 17, 18, 60, 62, 66, 81, 258, 259, 262, 264, 269, 270, 288, 294, 368, 369, 377, 388
Μελέτιος Κρήτης, μητροπολίτης, 51
Μελιδόνι, διδακτήρια, 103, 141, 324, 327, 340, 344, 348
ελληνικό σχολείο, 13, 140
οικισμός, 139, 168, 286, 291
παρθεναγωγείο, 140, 275
σχολείο, 18, 60, 62, 66, 67, 139, 140, 143, 152, 168, 274, 275, 279, 285, 312, 315
Μελιδόνι Χανίων, σχολείο, 67
Μελιδώνης Γ., 140, 144
Μελισσείδης Ν., 82
Μελισσουργάκι, οικισμός, 153, 274, 287, 339
Μέρωνας, διδακτήρια, 235, 322, 323, 345
οικισμός, 39, 235, 262, 264
παρθεναγωγείο, 235
σχολείο, 60, 62, 66, 81, 96, 235, 262, 264, 270, 300
Μέσα Λακκώνια, σχολείο, 69
Μέσα Λασίθι, σχολείο, 68, 69, 70
Μεσελέροι, σχολείο, 68
Μέση, διδακτήρια, 227, 322
οικισμός, 224, 226, 264, 269
σχολείο, 67, 226, 271
Μεσκλά, σχολείο, 67
Μεσόγεια, σχολείο, 67
Μεσολόγγι, 87
Μεσονήσια, οικισμός, 238, 262, 269
Μεσοχώρι Ρεθύμνου, οικισμός, 22
Μεσοχώρι ,σχολείο, 68
Μεσσαρά, 263, 264, 306
Μεσσαράς Γεωργική Σχολή, 106
Μεταμόρφωσης Σωτήρα μονή Μαργαριτών, 96, 123, 327, 340
Μεταξάς Ι., 49, 53, 65, 73, 108
Μεταξοχώρι, σχολείο, 69
Μετόχι Αγιάς, οικισμός, 143, 274, 275
Μετόχι Άγιος Παύλος, οικισμός, 22
Μετόχι Ανωγείων, σχολείο, 70, 170, 276
Μετόχι Αποθαμένου, οικισμός, 22, 232
Μετόχι Καμπάνη, οικισμός, 22 --
Μετόχι Καρανταλέ, οικισμός, 22
Μετόχι Κιαγιά, οικισμός, 146
Μετόχι Παπά, οικισμός, 146
Μετόχι Χαροκόπος, οικισμός, 22
σχολείο, 276
Μετόχια Καμαριώτη, οικισμός, 25
σχολείο, 276
Μετόχια Κάμπου, οικισμός, 39, 165
Μετόχια Σητείας, σχολείο, 70
Μετόχια Τουρλωτής, σχολείο, 68
Μεχμέτ Εντίν, 33
Μηλεών Πηλίου Σχολή, 87
Μηλιαράδω, σχολείο, 69
Μητρόπολη, σχολείο, 67
Μητσοτάκη Μ., 82
Μιαμού, σχολείο, 67
Μιδάτ, 37
Μικρά Ανώγεια οικισμός, 109, 267, 268, 271
Μικρά Ασία, 73, 317
μικρασιάτες πρόσφυγες, 11, 12, 44, 64, 69, 115, 117, 163, 166, 167, 222, 223, 224, 230, 231, 266, 268, 278, 304, 321, 362
μικρασιατική καταστροφή, 44, 90, 105
Μίλατος, σχολείο, 47, 53, 67
Μιξόρρουμα, διδακτήρια, 103, 249, 321
οικισμός, 248, 249, 262, 264, 270
σχολείο, 67, 249, 270, 283
Μισίρια, οικισμός, 222, 263, 264, 267, 268, 269
Μιχελιδάκης Α., 55, 76, 86, 296, 303
Μόδι, σχολείο, 70, 303
Μοθιανά, σχολείο, 70
Μοίρες, οικισμός, 282
σχολείο, 69
Μοναστηράκι, διδακτήρια, 234, 321, 322

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ελληνικό σχολείο, 13, 234
οικισμός, 39, 234, 262, 264
σχολείο, 52, 60, 66, 67, 68, 81, 96, 234, 262, 264, 269, 271, 288, 315, 383
Μοναστηριακό Ζήτημα, 35, 36, 55, 80, 84, 85, 301, 340, 358
Μονή Μαλεβιζίου, σχολείο, 69
Μονή, σχολείο, 68
Μονιάκης Α. νηπιαγωγείο, 120
Μονοπάρι, οικισμός, 212, 214, 262, 271, 272
Μορόνι, σχολείο, 69
Μοσκονησιανά, οικισμός, 22, 146
Μοσχάκη Α., 119
Μοσχάκης Γ., 132
Μούλεπε, σχολείο, 67
Μούλια σχολείο, 69
Μουλιανά, σχολείο, 68, 70
διδακτήρια, 215, 322, 323, 345
οικισμός, 214, 215, 262, 269
σχολείο, 67, 215, 270
Μούντρος-Μυλοποτάμου, οικισμός, 183
Μουρί, σχολείο, 67, 68, 70
Μουριζιανά, σχολείο, 70
Μουρνέ, διδακτήρια, 253, 321, 323, 345
οικισμός, 248, 249, 253, 262, 270
σχολείο, 67, 253, 270, 283
Μουρνιά, σχολείο, 69
Μουρνιές Λασιθίου, σχολείο, 68
Μουρνιές Χανίων, σχολείο, 67, 68
Μουρτζανά, διδακτήρια, 180, 324, 330, 341, 342, 351
οικισμός, 179, 264, 274, 276, 283, 350
σχολείο, 69, 177, 179, 180, 264, 274, 276, 280, 283
Μουσανός ποτασμός, 179
Μουσέλας ποταμός, 262, 263
Μούσι, οικισμός, 174, 177, 179, 276, 283, 285
Μουσούτα, σχολείο, 69
Μουστάκος, σχολείο, 70
Μουσταφά πασάς, 32, 33, 35
Μουχτάροι, σχολείο, 68
Μοχάμετ Άλι, 31, 32, 33, 50, 51, 88
Μοχός, σχολείο, 67
Μπαδιά, σχολείο, 70
Μπαλί, διδακτήρια, 168, 324, 341
οικισμός, 168, 262, 265, 281, 285, 310
σχολείο, 69, 148, 168, 190, 208, 209, 262, 265, 275, 279, 281, 285, 288
Μπαλί μονή, 288
Μπαμπαλί Πεδιάδας, σχολείο, 69
Μπαρμπαρόσα Χ., 28
Μπεζαριανά, οικισμός, 22
Μπέλκας Π., 17, 211
Μπραχίμος, οικισμός, 159, 264, 274, 275, 283, 287
Μπροχεράκης, δάσκαλος, 180
Μύθοι, σχολείο, 68
Μύλοι, οικισμός, 233, 268
σχολείο, 69, 232, 233, 268, 271, 272, 323
Μυλωνάδω, σχολείο, 70
Μυλωνιανά, σχολείο, 70
Μύρθιος Αγ. Βασιλείου ελληνικό σχολείο, 13
Μύρθιος Αγίου Βασιλείου, 269
οικισμός, 254
σχολείο, 66, 254
Μύρθιος Αγίου Βασιλείου διδακτήρια, 255, 321
Μύρθιος Αγίου Βασιλείου οικισμός, 252, 262, 264
Μύρθιος Αγίου Βασιλείου σχολείο, 52, 62, 315
σχολείο ελληνικό, 13, 254, 278
παρθεναγωγείο, 254
Μυριοκέφαλα, διδακτήρια, 220, 322
οικισμός, 220, 262
σχολείο, 67, 220, 271, 288, 305, 342
Μυριοκεφάλων μονή, 85, 213, 288
Μύρτος, σχολείο, 69
μωαμεθανικά σχολεία, 10
Μωραΐτης Σ., 99, 100
Ναύπλιο, εκπαιδευτικό κέντρο, 53, 75, 267,
Νέα Αγωγή, κίνημα, 77
Νέα Αλικαρνασσός σχολείο, 69
Νέα Αξός, βλ. Δροσιά
Νέα Μαγνησία, οικισμός, 165, 167, 287, 352
Νεάπολη, γυμνάσιο, 56, 59, 62, 63
παρθεναγωγείο, 70
σχολείο, 59, 67
Νέες Φώκιες, σχολείο, 70
Νέος Ραδάμανθυς, εφημερίδα Ρεθύμνου, 15, 23, 82, 112, 119, 140, 215, 225, 229, 232, 372
Νεοχώρι, σχολείο, 70
Νεριανά, σχολείο, 67
Νεροχώρι, σχολείο, 68
Νεφς Άγιος Βασίλειος, οικισμός, 251, 262
σχολείο, 62, 67, 69, 251, 270
διδακτήρια, 251, 326, 322
Νεφς Αμάρι, διδακτήρια, 235, 321, 323
οικισμός, 23, 39, 234, 262, 269
σχολείο, 18, 23, 60, 66, 96, 234, 262, 269, 270, 342
Νηπιδητός, σχολείο, 69
Νησί, οικισμός, 177, 262, 269, 270, 276, 283
Νιάτσιδος, οικισμός, 22
Νίβριτος, οικισμός, 305
σχολείο, 69
Νίθαυρη, διδακτήρια, 243, 322, 345
οικισμός, 243, 262, 269
σχολείο, 67, 243, 271
Νικηπιανά, σχολείο, 69
Νικητόπλος, 72
Νικόδημος, επίσκοπος Λάμπης, 85, 245
Νικολουδάκης Κ., 137
Νιο Χωριό Κυδωνίας, σχολείο, 51, 68, 254
Νιο Χωριό Ρεθύμνου, οικισμός, 254
Νιοχώρι, οικισμός, 22
Νίππος, σχολείο, 67
Νιωτάκης Ε., 296
Νουχάκης Ι., 23
Νοφαλιάς, σχολείο, 69
Νοχιά, σχολείο, 67
Νταλαμπέλος, οικισμός, 274, 287
Ντέκα Σχολή, Αθήνας, 87
Ντερές, σχολείο, 68
Ντιμπλοχώρι, οικισμός, 248, 249, 253, 262, 270
Ντραγούτ Ρεΐς, 28
Ξαμμουδοχώρι, σχολείο, 67
Ξενιάκος, σχολείο, 70
Ξενουδάκης Γ., 82
Ξεροστέρνι, σχολείο, 67, 68
Ξηρό Χωριό, διδακτήρια, 223, 323
οικισμός, 109, 223, 267, 268, 269, 272
σχολείο, 70, 109, 113, 222, 223, 267, 268, 269, 272, 273, 283
Ξουζανά, οικισμός, 153, 156, 159, 274, 283
Ξυδάς, σχολείο, 68
Ξυπόλυτοι, κόμα, 38
Οδηγός αλληλοδιδακτικής μεθόδου, 50, 71, 72, 73, 74, 98, 99, 102, 104, 110, 111, 373
Όθωνας, βασιλιάς, 51
Οικονόμου Π., 62, 76, 382
Οκτώηχος, 55
Ομάλα, οικισμός, 177, 261, 264, 276, 283
σχολείο, 177
Ομέρ πασάς, 35
Όνυχας, οικισμός, 219, 262, 269
Οργανικός Νόμος, 25, 35, 37, 38, 55, 78, 289, 377
Οργανισμός Διοίκησης Μοναστηριακής Περιουσίας, 86
Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων, 101
Ορεινό, σχολείο, 68
Ορθές, διδακτήρια, 127, 324, 330, 333, 350, 351
οικισμός, 122, 123, 126, 273, 275, 291
σχολείο, 68, 126, 274, 279, 304
Ορθούνι, σχολείο, 68
Ορνέ, διδακτήρια, 248, 322
οικισμός, 248, 262, 269, 270
σχολείο, 69, 247, 248, 258, 262, 269, 270, 272
Όρος, διδακτήρια, 323
οικισμός, 231, 262, 271, 272
σχολείο, 70, 230, 231, 262, 271, 272, 273
Ορφανική Τράπεζα, 41
Ορφανός Α., 130

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οψιγιάς, οικισμός, 235, 262, 264, 269
σχολείο, 68, 235, 262, 264, 269, 272, 323
Παγκαλοχώρι, διδακτήρια, 16, 225, 322
οικισμός, 224, 225, 269, 271
σχολείο, 67, 225, 271, 280
Παιδαγωγείον συνδιδακτικής μεθόδου, 73
Παϊδοχώρι, σχολείο, 67
Παλαίλιμνος, διδακτήρια, 216, 323
οικισμός, 216, 269
σχολείο, 70, 214, 216, 269, 273
Παλαιόκαστρο, σχολείο, 68
Παλαιόχωρα, σχολείο, 68
Παλαμάς Κ., 91
Παλιάμα, σχολείο, 68
Παλιανής μονής σχολείο, 68
Παλιόλουτρα, οικισμός, 251, 262, 264, 270
Παλιομιτάτο, σχολείο, 68
Παναγιά, σχολείο, 67, 69, 70
Παναασσός, σχολείο, 70
Πανδούλα σχολείο, ιδιωτικό, 10
Πανέθυμος, σχολείο, 67
Πανεπιστήμιο Αθηνών, 54, 342, 379
Πάνορμο, διδακτήρια, 149, 324, 329, 330, 341, 342, 350, 351
ελληνικό σχολείο, 149, 278
οικισμός, 148, 265, 274, 275, 285, 289, 291
σχολείο, 68, 140, 144, 145, 148, 149, 182, 261, 265, 267, 274, 275, 278, 279, 283, 289, 305, 306, 337, 377
Παντάνασσα, διδακτήρια, 237, 322, 323
οικισμός, 237, 262, 264
σχολείο, 68, 237, 271
Παντουβάς Μ., ιεροδιδάσκαλος, 53
Πάνω Βιράν Επισκοπή, βλ. Βιράν Επισκοπή
Πάνω Καβούσι, οικισμός, 228, 271
Πάνω Ροδάκινο, διδακτήρια, 253
οικισμός, 253, 262
Ροδάκινο παρθεναγωγείο, 253
σχολείο, 253, 270
Πάνω Σακτούρια, οικισμός, 258
Πάνω Χωριό, σχολείο, 68
Πανωχώρι, συνοικία Ανωγείων, 169
Παπαβασιλείου Ε, 17
Παπαγιαννάδες, σχολείο, 70
Παπαδάκη, παρθεναγωγείο ιδιωτικό, 10
Παπαδιανά Ρεθύμνου, οικισμός, 22
Παπαδιανά Χανίων, σχολείο, 67, 70
Παπαδόπουλου, οικισμός, 146
Παπαμαρκάκης Ν., 124
Παπαμάρκος Χ., 88, 312, 384
Παπανδρέου Γ., 18, 65, 93, 94, 105, 334, 349, 359, 382, 384, 387
Παράνυφοι, σχολείο, 69
Παρασπόρι, σχολείο, 70
Παρέν-Σιγανού Κ., 12
παρθεναγωγεία, 5, 11, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 70, 76, 169, 275, 276, 298, 327, 343, 362
Παρσάς, σχολείο, 69
Πάρτιρα, σχολείο, 69
Πασαλίτες, διδακτήρια, 16, 103, 154, 155, 324, 327, 328, 341, 348
οικισμός, 153, 287, 291, 339
σχολείο, 67, 154, 274, 279
Πατελάρι, σχολείο, 70
Πάτημα, σχολείο, 67
Πατριαρχικοί Κανονισμοί, 83
Πατσιανός, σχολείο, 68, 82
Πατσίδερος, σχολείο, 67, 68, 69
Πατσίδες, σχολείο, 68, 70
Πατσιλιανά, οικισμός, 22
Πατσός, διδακτήρια, 238, 323
οικισμός, 238, 262, 271
σχολείο, 69, 237, 238, 262, 271, 272
Παχειά Άμμος, σχολείο, 70
Πεζά, σχολείο, 69
Πειραιάς, 265
Πελοπόννησος, 31, 32, 50, 73, 302, 313
Πεμόνια, σχολείο, 68
Πενταμόδι, σχολείο, 69
Περάκης Ε., 187
Περάκις Ν., 164
Πέραμα, διδακτήρια, 159, 330, 337
οικισμός, 156, 158, 263, 274, 287, 289, 291
σχολείο, 68, 156, 158, 159, 274, 275, 279, 283, 287, 304
Περαματιανός χείμαρρος, 263
Περαχώρι, συνοικία Ανωγείων, 169
Περβολάκια, σχολείο, 69
Περδίκη, οικισμός, 263
Πέρι, σχολείο, 69
Περιβόλια, διδακτήρια, 88, 222, 321, 322, 326
οικισμός, 39, 109, 222, 263, 264, 267
σχολείο, 66, 67, 70, 109, 112, 222, 263, 267, 268, 269, 381
Περραιβός Χ., 49
Πετούσης Ε., 196
Πετρές, οικισμός, 212, 263, 270
Πετρές ποταμός, 262, 263
Πετρίτης Κ., 17
Πετροκεφάλι, σχολείο, 68
Πετροκέφαλο, σχολείο, 69
Πετροχώρι, διδακτήρια, 237, 322, 323, 357
οικισμός, 237, 262, 269
σχολείο, 67, 237, 270
Πετυχάκη, σχολείο ιδιωτικό, 112
Πετυχάκης Χ., 109
Πεύκος, σχολείο, 69
Πηγαϊδάκια, σχολείο, 67
Πηγή, διδακτήρια, 224, 321, 322, 326
οικισμός, 39, 96, 109, 224
παρθεναγωγείο, 224
σχολείο, 51, 60, 62, 66, 81, 82, 85, 151, 224, 225, 269, 271, 288, 370
σχολείο ελληνικό, 13, 278
Πηγιανός ποταμός, 263
Πηγουνιανά, οικισμός, 122, 123, 273, 274, 275
Πιθάρι, σχολείο, 68
Πιθαροπούλα Μ., 82
Πίκρης, διδακτήρια, 227, 322
οικισμός, 227, 270
σχολείο, 69, 227, 270, 272
Πινές, σχολείο, 69
Πισκοκέφαλο, σχολείο, 67, 68
Πισκοπή, σχολείο, 68, 69, 70
Πισκοπιανό, σχολείο, 67
Πισοχώρι, οικισμός, 22
Πιτσίδια, σχολείο, 52, 67
Πιτταδάκη Ε., 12
Πλάκα Λασιθίου, σχολείο, 70
Πλάκα Χανίων, σχολείο, 67, 68, 70
Πλακάλωνα, σχολείο, 70
Πλακιάς, οικισμός, 254
Πλακιώτισσα, σχολείο, 70
Πλατανές Αγίου Βασιλείου, διδακτήρια, 19, 247, 323
οικισμός, 246, 247, 262, 264, 269, 270, 272, 273
σχολείο, 247, 273
Πλατανές ποταμός, 19, 70, 247, 262, 263, 264, 269, 270, 272, 273
Πλατανές Ρεθύμνου, διδακτήρια, 222, 323, 357
οικισμός, 222, 263, 264, 269
σχολείο, 70, 222, 272, 283
Πλατάνια, διδακτήρια, 241, 322, 345
οικισμός, 12, 240, 241, 262, 264, 269
σχολείο, 68, 241, 271
Πλάτανος Αμαρίου, διδακτήρια, 245, 269, 322, 345
οικισμός, 243, 245
σχολείο, 67, 245, 271
Πλάτανος Καινουρίου, σχολείο, 69
Πλάτανος Κισσάμου, σχολείο, 68
Πλάτη, σχολείο, 68
Πλατύς ποταμός, 263, 264
Πλεμενιανά, σχολείο, 70
Πλευριανά, διδακτήρια, 130, 324, 325, 341
οικισμός, 122, 129, 273, 274, 275, 283
σχολείο, 68, 126, 128, 129, 274, 279, 290
Πλουτή, σχολείο, 70
Πλώρα, σχολείο, 67
Πολεμάρχι, σχολείο, 67, 68
Πολίτης Α., 71
Πόμπια, οικισμός, 11

σχολείο, 52, 66, 67
Πόντος, 313
Πόρος, σχολείο, 70
Ποταμίδα, σχολείο, 67
Ποταμιές, σχολείο, 68
Ποτάμοι, σχολείο, 68, 70
Πουλιές, σχολείο, 70
Πραιτώρια, σχολείο, 69
Πρακτικίδης Ζ., 25, 29, 108, 267, 382
Πρασές, διδακτήρια, 231, 262, 322, 323, 345
οικισμός, 39, 264
παρθεναγωγείο, 231
σχολείο, 67, 231, 271
Πρασσές Χανίων, σχολείο, 67
Πρεβελάκης Μ., 86, 293, 302
Πρεβελάκης Π., 44, 374, 385
Πρέβελη μονή, 15, 46, 55, 79, 85, 95, 109, 112, 234, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 288, 292, 367, 372, 381, 383, 385
Πρεβελιανά, σχολείο, 70
Πρίνα, σχολείο, 68
Πρινές, διδακτήρια, 102, 103, 211, 321, 323
οικισμός, 103, 109, 211, 263, 267, 269, 291
παρθεναγωγείο, 211
σχολείο, 66, 68, 70, 103, 134, 136, 210, 211, 269, 283
Πρινές Χανίων, σχολείο, 68
Πρινιάς, σχολείο, 68, 70
Πρίνος, διδακτήρια, 165, 324, 328, 341, 352
οικισμός, 156, 162, 164, 263, 281, 291
σχολείο, 25, 69, 156, 162, 163, 164, 165, 167, 263, 275, 280, 287, 337
Πρόβαρμα, σχολείο, 67
Προδρόμι, σχολείο, 70
Προμηθεύς ο Πυρφόρος, περιοδικό, 15
Προφήτη Ηλία μονή, 79, 85, 109, 135, 213, 288
Πρωτόκολλο Λονδίνου, συνθήκη, 32
πρώτος Περί Παιδείας νόμος, 35, 57, 74, 80, 89, 112, 122, 140, 177, 182, 232, 271, 277, 302, 316, 363
Πυράθι, σχολείο, 70
Πύργος Χανίων, σχολείο, 67
Πυργού, σχολείο, 69
Ραβδούχα, σχολείο, 69
Ράδου Ε., 120
Ραμνή, σχολείο, 67
Ρέθυμνο, αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων, 51, 59, 62, 66, 70, 81, 88, 104, 267, 321
αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων, 53, 66, 111
2ο Δημοτικό Σχολείο, 116, 321, 343
3ο Δημοτικό Σχολείο, 115, 117, 268, 321, 343
4ο Δημοτικό Σχολείο, 114, 116, 268, 321
γυμνάσιο αρρένων, 56, 59, 62, 63, 114, 343
γυμνάσιο θηλέων, 63, 343
Δημογεροντία, 78, 301
εκπαιδευτικό κέντρο, 268
ελληνικό σχολείο, 48
μουσουλμανικό σχολείο, 295
νηπιαγωγεία, 70, 119, 120, 321
παρθεναγωγείο, 92, 102, 267, 321
πόλη, 40, 44, 108, 284, 296
σχολείο Ορφανοτροφείου, 118, 321
Ρεούφ πασάς, 37, 58
Ρηνάκι σχολείο, ιδιωτικό, 10
Ρίζα, σχολείο, 70
Ριζάρειος Σχολή, 81
Ρίζικας, οικισμός, 266, 269, 271
Ρογδιά Κισσάμου, σχολείο, 70
Ρογδιά Ηρακλείου, σχολείο, 67, 70
Ροδάκινο, διδακτήρια, 322, 323
σχολείο, 67
Ροδοβάνι, σχολείο, 67
Ροδωπού, σχολείο, 29, 67
Ροτάσι, σχολείο, 70
Ρουκάκα, σχολείο, 69
Ρούματα, σχολείο, 67, 70
Ρουμελί διδακτήρια, 144, 145, 324, 325, 327, 335, 341, 345, 346, 348, 353
οικισμός, 144, 291, 349, 350
σχολείο, 66, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 156, 274, 275, 279, 280, 285, 287, 304
Ρουμπάδο, οικισμός, 221, 262, 269, 271, 272
Ρούπες, οικισμός, 19, 25, 162, 163, 275, 281
διδακτήριο, 16
Ρούσα Εκκλησιά, σχολείο, 68
Ρουσουναύλι, οικισμός, 162, 163, 166, 275, 287
Ρουσοχώρια, σχολείο, 70
Ρουσσοσπίτι, διδακτήρια, 233, 322, 323
σχολείο, 67, 233, 271
οικισμός, 233
Ρούστικα, διδακτήρια, 103, 215, 321, 323
οικισμός, 214, 262, 263
παρθεναγωγείο, 214
σχολείο, 60, 62, 66, 81, 85, 103, 112, 213, 214, 215, 216, 262, 263, 269, 270, 278, 288, 370, 378, 383, 388
σχολείο ελληνικό, 13, 278
Ρουφάς, σχολείο, 70
Σάββας πασάς, 39
Σαϊτούρες, διδακτήρια, 215, 323
οικισμός, 215, 262, 269
σχολείο, 69, 214, 215, 252, 262, 269
Σακίρ πασάς, 39
Σακτούρια, διδακτήρια, 257, 322
οικισμός, 257, 262, 269
σχολείο, 67, 257, 270
Σαλίχ Βαμίκ πασάς, 54
Σαμαριά, σχολείο, 68
Σαμή πασάς, 34
Σαμίχ πασάς, 37
Σαμπάς, σχολείο, 70
Σαμωνάς, σχολείο, 70
Σαρακίνα, σχολείο, 67
Σαρντίνσκι πασάς, 39, 92
Σαρρής Ι., 173
Σάρχος, σχολείο, 69
Σάσαλος, σχολείο, 68
Σάτα, οικισμός, 264, 266, 271
Σγουροκεφάλι, σχολείο, 52, 67, 68, 69
Σγουρός Μ., 156
σεισμοί, 36, 89, 142, 199, 248, 326, 329, 364, 385
Σελιανάκης Α., 222
Σελλί ,διδακτήρια, 232, 322, 345
οικισμός, 232, 271
σχολείο, 68, 231, 232, 271, 272
Σελλιά, διδακτήρια, 254, 321, 323
Νυκτερινή Σχολή Αναλφαβήτων, 254
οικισμός, 254, 262, 264
παρθεναγωγείο, 254
σχολείο, 52, 60, 66, 67, 254, 262, 264, 269, 315
Σελλιά Χανίων, σχολείο, 67
Σεμνή, σχολείο, 70
Σέμπρωνας, σχολείο, 68
Σερβέρ εφέντης, 35
Σητεία, πόλη, 40, 265
σχολείο, 53, 66
Σίβα σχολείο, 52, 67
Σίββας, σχολείο, 69
Σλαμος, σχολείο, 70
Σιλλιγάρδος Μ., 241
Σιριπιδιανά, οικισμός, 144, 146, 147, 151, 274, 287
Σισανός χείμαρρος, 263
Σίσαρχα, διδακτήρια, 172, 325, 350
οικισμός, 169, 172, 264, 275, 344
σχολείο, 70, 169, 172, 264, 275, 276, 280, 283, 290
Σίσες, διδακτήρια, 209, 324, 325, 340
οικισμός, 208, 262, 277, 281, 291
σχολείο, 68, 208, 209, 277, 280, 281, 285, 304
Σίσι οικισμός, 41, 265
Σίφνος, 108
Σκαλάνι, σχολείο, 68
Σκαλτσούνης Ι., 39
Σκαλωτή, σχολείο, 67, 68, 82
Σκαρπίτσι Μετόχι, οικισμός, 267
Σκάφη, σχολείο, 67
Σκαφιδάκια, σχολείο, 67
Σκεπαστή, διδακτήρια, 151, 324, 330, 341, 351
οικισμός, 151, 274, 291, 350

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σχολείο, 68, 144, 147, 151, 152, 274, 275, 280, 287
Σκηνές, σχολείο, 68
Σκλάβοι, σχολείο, 68
Σκλαβοπούλα, σχολείο, 67, 68
Σκλοπιανά, οικισμός, 155, 156
Σκονίζο, σχολείο, 70
Σκοπή, σχολείο, 68
Σκορδαλού, σχολείο, 68
Σκορδίλο, διδακτήρια, 103, 128, 324, 327, 340, 342, 344, 348, 351
οικισμός, 39, 122, 127, 132, 156, 273, 350
σχολείο, 67, 274, 279, 287
Σκορδύλλοι, σχολείο, 69
Σκοτεινό, σχολείο, 70
Σκουλάς Β., 283, 302
Σκουλάς Εμμ., 169
Σκουλάς Μ., 169
Σκουλουδάκη Κ., 12
Σκουλούφια, διδακτήρια, 163, 324, 341
οικισμός, 25, 162, 164, 281, 287, 291
σχολείο, 68, 162, 167, 274, 280, 287, 337
Σκούρβουλα, σχολείο, 69
Σμάρι, σχολείο, 67
Σμιλές, οικισμός, 238, 239, 262, 269
Σμύρνη, εκπαιδευτικό κέντρο, 83, 109, 265
Σολοχιανά, οικισμός, 144, 146, 274
Σούδα, 28, 40, 53
σχολείο, 68
Σπανιάκος, σχολείο, 70
Σπανουδάκη, σχολείο ιδιωτικό, 10
Σπήλι, διδακτήρια, 248, 322, 345
οικισμός, 248, 249, 262, 264
παρθεναγωγείο, 248
σχολείο, 13, 60, 62, 66, 67, 248, 262, 264, 267, 270, 278
σχολείο ελληνικό, 278
Σπηλιάρια, σχολείο, 68
Σπίνα, σχολείο, 69
Σπιναλόγγα, 28
Σπυριδάκη Ε., 120
Σταβγιές, σχολείο, 69
Σταγκαρακάκι, σχολείο, 70
Σταλός, σχολείο, 68
Σταυράκια, σχολείο, 68
Σταυρωμένος Μυλοποτάμου, οικισμός, 122, 129, 273, 274, 275
Σταυρωμένος Ρεθύμνου οικισμός, 39, 128, 226
Στερεά Ελλάδα, 313
Στέρνες, σχολείο, 67, 68, 69
Στεφανάκις Γ., 17, 122, 153, 169, 293, 297, 300, 302, 305, 375
στοιχειώδης εκπαίδευση, όρος, 23
Στόλοι, σχολείο, 69
Στραβοδοξάρι, σχολείο, 68
Στράτοι, σχολείο, 70
Στροβλές, σχολείο, 68, 293, 306, 376
Στρούμπουλας όρος, 281
Στύλος, σχολείο, 69
"Συγγρού Σχολεία", 100, 103
Συκιά, σχολείο, 70
Συκολόγος, σχολείο, 68, 69
Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 73, 76, 243
Σύμβαση Χαλέπας, 11, 15, 38, 39, 40, 57, 80, 92, 149, 180, 268, 274, 276, 289, 301, 385
συνεκπαίδευση δύο φύλων, 11, 59, 63, 64, 102, 298
συνδιδακτική μέθοδος, 58, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 99, 112, 128, 148, 154, 268, 328
Συνθήκη Αγίου Στεφάνου, 38
Συνθήκη Λωζάνης, 44, 362
Συνθήκη Λονδίνου, 32, 43
Συρικάρι, σχολείο, 67
Συρίλι, σχολείο, 68
Σύρος, 12, 53, 55, 75, 76, 92, 102, 111, 169, 265, 267, 268, 302, 387, 389
Σφάκα, σχολείο, 68
Σφακοπηγάδι, σχολείο, 68
Σφηνάρι, σχολείο, 68
Σχοινιάς, σχολείο, 67, 68, 69
Σχοινοκάψαλα, σχολείο, 70
σχολεία ιδιοσυντήρητα, 24, 54
σχολεία τραχωματικά, 65, 70
Σχολείο Αδελφών Ελέους Χανίων, 10
σχολείο εργασίας, 77
σχολικές περιφέρειες, 63
σχολικό δίκτυο, όρος, 25
Σχολικός Αρχιτέκτονας, 79, 93
Σωκαράς, σχολείο, 69
Σωματάς, διδακτήρια, 230, 323
οικισμός, 230, 269
σχολείο, 70, 229, 230, 269, 273
Σώπατα, οικισμός, 146
Σωτηρίου Γ., 303
Ταμείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, 91
Τανζιμάτ, 33, 376
Ταυρωνίτης, σχολείο, 70
Τεκές Αμπελοκήπων, σχολείο, 70
Τελωνειακό Ζήτημα, 39
Τεμένια, σχολείο, 67, 70
Τεργέστη, 265
Τεφέλι, σχολείο, 69
Τζανάκης Γ., 155
Τζανακιανά, οικισμός, 39, 122, 123, 273
Τζανουδάκης Σ., 133
Τζερμιάδο, σχολείο, 67
Τζιτζιφές, σχολείο, 67, 68
Τμηματικές Εφορείες, 56, 78, 303
Τομπάζης Ε., 32
Τοπλού μονής, σχολείο, 67, 95
Τοπόλια, οικισμός, 67
Τουρλωτή, σχολείο, 68
Τουρχάν πασάς, 40
Τριπόδος, διδακτήρια, 138, 324, 328, 329, 330, 336, 341
οικισμός, 39, 122, 134, 138, 273, 274, 350
σχολείο, 69, 122, 123, 134, 135, 138, 273, 274, 275, 279
Τσαγκαράκης Β., 189
Τσαλιανά, σχολείο, 70
Τσαλικάκι, σχολείο, 70
Τσαπαλάκης Ε., 199
διδακτήριο, 204
Τσαχιανά, οικισμός, 195, 197, 200, 204, 277, 278, 282
Τσελεπιανά, οικισμός, 22
Τσεσμές, οικισμός, 222
Τσιβαράς, σχολείο, 68
Τσικαλαριά, οικισμός, 250
Τσικαλαριά Χανίων, σχολείο, 68, 250
Τσικαλιανά, οικισμός, 22
Τσιριγώτης Κ., 81
Τσισκιανά, σχολείο, 67
Τσολάκογλου Γ., 81
Τσω, σχολείο, 69
Τύλισσος, οικισμός, 264
σχολείο, 67
Τυμπάκι, σχολείο, 67
Τωμαδάκης Β., 352
Τωμαδάκης Ν., 29, 30, 50, 84, 293, 374, 388
Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως, 194
Φαλελιανά, σχολείο, 70
Φανερωμένη, σχολείο, 69
Φαράτσι, οικισμός, 177, 261, 276, 283
Φασούλης Δ., 139
Φασούλης Ν., 131
Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, 12
Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος
Κρητών Σύρου, 53, 387
Ηρακλείου, 57
Ιεραπέτρου, 57
Ρεθύμνης, 11, 57, 59, 76, 119, 278, 383, 384, 387
Χανίων, 57
Φιλική Εταιρεία, 31, 49, 71, 73, 381
Φιλιππίδης Δ., 94, 116, 388
Φινοκαλιάς, σχολείο, 69
Φλαθιάκες, σχολείο, 70
Φλουρής Δ., 203
Φλώρια, σχολείο, 70
Φόδελε, οικισμός, 25, 277, 278, 290, 294, 311
σχολείο, 66, 208, 277, 278, 280, 285, 288, 309
Φοινικιάς, οικισμός, 254, 262, 263, 264, 269
Φοινικιάς χείμαρρος, 263
Φονές, σχολείο, 70
Φορτέτζα, σχολείο, 68
Φούμης Κ., 41
Φουράκης Ν., 47, 49
Φουρνές, σχολείο, 67, 68
Φουρνή, σχολείο, 67, 68
Φουρφουράς, διδακτήρια, 240, 322, 323, 357
οικισμός, 240, 241, 262
παρθεναγωγείο, 240

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

σχολείο, 62, 66, 240, 262, 269, 271
Φουρφουριανού Μετόχι, οικισμός, 109, 267
Φραγάκης Χ., 58, 75, 112, 148, 328
Φρατζεσκιανά Μετόχια, διδακτήρια, 102, 104, 313, 321
οικισμός, 103, 213
σχολείο, 18, 52, 66, 85, 213, 269, 288, 315
Φρατί, διδακτήρια, 250, 323
οικισμός, 250, 262, 264, 270
σχολείο, 70, 248, 249, 250, 262, 264, 270, 273
Φρέμπελ, σύστημα παιδαγωγικό, 59, 60, 119
Φρες, σχολείο, 53, 68
Φυλακή, σχολείο, 68
Φωτακάδω, σχολείο, 69
Φωτάκης Ε., 139
Φωτεινού, διδακτήρια, 230, 323, 324
οικισμός, 230, 262, 270, 272
σχολείο, 70, 229, 230, 262, 270, 272, 273
Φωτήλας Λ., 52
Φωτιάδης πασάς, 38, 57, 58
Φώτιος Ι., 17
χαΐνηδες, 31
Χαιρεθιανά, σχολείο, 70
Χαλβουδάκη Π., 82
Χαλεβή μονή, 112, 288
Χαλέπα, σχολείο, 10, 35, 67, 373, 376
Χαλέπας μονή, 29, 38, 79, 109, 112, 178, 197, 200, 207, 288, 341, 385, 387
Χαλοπότα χείμαρρος, 122, 132, 273
Χαμαίζι ,σχολείο, 68
Χαμαλεύρι, διδακτήρια, 226, 322
οικισμός, 224, 225, 226, 269, 271
σχολείο, 68, 226, 271, 288
Χάνδακας, 25, 28, 29, 30, 33
Χανδράς, σχολείο, 68
Χανιά, γυμνάσιο, 56, 58, 59, 62, 93, 303
Δημογεροντία, 78
εκπαιδευτικό κέντρο, 268
ισραηλιτικό σχολείο, 69
νηπιαγωγείο, 70
πόλη, 40, 41, 43, 44
σχολείο αρρένων, 47, 51, 66, 69, 70
σχολείο θηλέων, 67
Χανοθιανά, οικισμός, 156, 274
Χάρακας, σχολείο, 67
Χαράκι, σχολείο, 70
Χαρασό, σχολείο, 69
Χάρκια, διδακτήρια, 228, 322, 345
οικισμός, 227, 228, 270
σχολείο, 68, 228, 271
Χαρκιδιανά οικισμός
βλ. Χοχλίδι
Χασιώτης Σ., 105
Χασλαρίδης Γ., 121, 122, 153, 154, 279
Χατζημιχάλης Νταλιάνης, 32
Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ, 32
Χάτι Χουμαγιούν, 34, 54, 78
Χελιανά, διδακτήριο, 19
οικισμός, 205, 206, 264, 277, 310
Χερσόνησος, σχολείο, 68
Χιλιομουδού, σχολείο, 68
Χιονάκης Ν., 17
Χίος, εκπαιδευτικό κέντρο, 87
Χόνδρος, σχολείο, 69
Χορδάκι, διδακτήριο, 19
οικισμός, 262, 270
Χουδέτσι, σχολείο, 69
Χουμέρι, διδακτήρια, 103, 160, 324, 341, 346
οικισμός, 160, 274, 286, 287, 291
σχολείο, 17, 62, 67, 160, 162, 274, 279, 283, 287, 294, 304
Χουμέρι Ηρακλείου, σχολείο, 70
Χουμεριάκος, σχολείο, 68
Χουσεΐν Μπέης, 140
Χουσνή πασάς, 54
Χουστουλιανά, σχολείο, 69
Χοχλίδι, οικισμός, 185
Χριστός, σχολείο, 68, 74
Χρωμοναστήρι, διδακτήρια, 232, 322, 323, 345
οικισμός, 39, 232
σχολείο, 67, 81, 112, 232, 271, 342
σχολείο μουσουλμανικό, 232
Χώνος, διδακτήρια, 195, 196, 324, 325, 340
οικισμός, 195, 197, 198, 202, 204, 277, 291
σχολείο, 67, 195, 277, 280
Χώρα Σφακίων, σχολείο, 66
Χωραφάκια, οικισμός, 267
σχολείο, 68, 267
Χωρδάκι Χανίων, σχολείο, 68
Χωστή, σχολείο, 69
Ψαθόγιαννος, σχολείο, 70
Ψαλτήριο, 55
Ψαράκης Α., 55, 76, 244, 378
Ψαρουδάκης Α., 82
Ψαρουδάκης Γ., 50, 51
Ψαρουδάκης Κ., 17, 50, 52, 102, 109, 111, 301
Ψηλορείτης, 121, 188, 202, 261, 275, 281, 305, 378
Ψυχρό, σχολείο, 67, 82, 326

Hain, 32
Pashley R., 32, 33, 51, 224, 264, 265, 266, 284, 373
Rackham O.-Moody J., 284, 326
Rheineck, 32
Sarazin C, 94, 374
Sarrazin Ch., 71
Schaubert, 94
Sieber Fr., 47, 108, 374, 378
Tournefort P., 46
Volmerange S., 12

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ